

समस्त सत्य रेजिस्टरी, करके स्वाधीन रखा गया है ।

पञ्चम स्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणोजयति

पञ्चम स्कन्धः

श्रीमद्भागवतम् ।

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायन प्रणीतम् ।

श्रीश्रीपाद श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिन्यास्य तद्विष्णुणी
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रिका श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुवो-
धिनी श्रीगौडीय वैष्णवाचार्यप्रवर श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्त-
कृत सारार्थदर्शिनी तथा श्रीनिम्बार्क सम्प्रदायि श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपाख्य
टीका समेतम् भाषानुवादसहितम् ।

परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमत् स्वामि प्रकाशानन्दसरस्वती पूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

बङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

श्री बनमालि राय बहादुरस्य

सम्पूर्ण साहाय्येन

प्रकाशितम् ।

निगमकल्पतरुगोक्षितं फलं, शुक्लमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं, मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥

श्रीवृन्दावनधामनि

श्रीमद्देवकीनन्दनायक स्वकीये यन्त्रे श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा
मुद्रितम्

सम्बत १९६१

समस्त स्वस्व रेजिस्ट्री करके स्वाधीन रखा गया है ।

पञ्चम स्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणोजयति

पञ्चम खण्ड

श्रीमद्भागवतम् ।

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायन प्रणीतम् ।

श्रीश्रीपाद श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित क्षीपिन्याख्य तट्टिप्पणी
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रिका श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबो-
धिनी श्रीगौडीय वैष्णवाचार्यप्रवर श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्ति
कृत सारार्थदर्शिनी तथा श्रीनिम्बार्क सम्प्रदायि श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपाख्य
टीका समेतम् भाषानुवादसहितम् ।

परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमत् स्वामि प्रकाशानन्दसरस्वती पूज्यपादशिष्य

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

चक्रवर्तिन्यान्तर्गत तादास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

श्री बनमालि राय बहादुरस्य

सम्पूर्ण साहाय्येन

प्रकाशितम् ।

निगमकल्पतरुगलितं फलं, शुक्लमुखावमृतद्रवसंयुतम् ।

पिवत भागवतं रसमालयं, मुहुर्हो रसिका भुवि भावुकाः ॥

श्रीवृन्दावनधामनि

श्रीमद्देवकीमन्वनाख्य स्वकीये ग्रन्थे श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा
मुद्रितम्

सन्वत् १९६१

श्रीमद्भागवतम् ।

पञ्चमस्कन्धः ।

—(००)—

प्रथमोऽध्यायः ।

ओं नमो भगवते वासुदेवाय ।

॥ राजोवाच ॥

प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने ! ।
गृहेऽरमत यन्मूलः कर्मबन्धः पराभवः ॥ १ ॥
न नूनं मुक्तसङ्गनां तादृशानां द्विजर्षभ ! ।
गृहेष्वभिनिवेशोऽयं पुंसां भवितु मर्हति ॥ २ ॥
महतां खलु विप्रर्षे ! उत्तमश्लोकपादयोः ।
ह्यायानिर्वृतचित्तानां न कुदुम्बे स्पृहामतिः ॥ ३ ॥
संशयोऽयं महान् ब्रह्मन् ! दारागारसुतादिषु ।
सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरच्युता ॥ ४ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

गद्यं । वाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमच्चरणारविन्दमकरन्दरस आवेशितचेतसो
भागवतपरमहंसदयितकथां किञ्चिदन्तरायविहतां स्वां शिवतमास्पदवीं न प्रायेण हिन्वन्ति ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नमः श्रीमत्परमहंसास्त्रादितत्त्वचरणकमलचिन्मकरन्दाय ।
भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामाय ॥

अथातः पञ्चमस्कन्धव्याख्यानैकविशेषवान् ।
प्रियव्रतान्वयो यत्र सप्रपञ्चः प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥
षड्विंशत्यधुनाध्यायैः पञ्चमे स्थानमीर्यते ।
लोकद्वीपादिमर्यादापालनाख्यमनेकधा ॥ २ ॥
पृथिव्युपर्यधोलोकैर्मर्यादा त्रिविधा मता ।
पुनश्चैकैकशस्तेषु मर्यादा बहुधा मता ॥ ३ ॥
भुवि द्वीपादिमर्यादाः पालयन्ते राजभिः पृथक् ।
भूमेरुपरि देवाद्यैस्ततश्चाधोऽक्षुरादिभिः ॥ ४ ॥

[१]

तत्राध्यायैस्तु विशाला प्रियव्रतपुरःसरैः ।
भुवि द्वीपादिमर्यादाः पालिता इति वार्यते ॥ ५ ॥
त्रिभिः सूर्यादिभिर्ज्योतिश्चक्राद्विधिविती कीर्त्यते ।
अतलादिषु दैत्याद्यैः पालनं च ततस्त्रिभिः ॥ ६ ॥
तत्र तु प्रथमेऽध्याये ज्ञानिनो राज्यानिर्वातिः ।
पुनश्च ज्ञाननिष्ठेति प्रियव्रतकथाश्रुता ॥ ७ ॥
वंशः प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसन्तमः ।
यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम्नः ।
भुक्त्वा विमन्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदम् ।

इति पूर्वस्कन्धान्ते प्रियव्रतस्य प्रथममात्मविद्या ततो गृहाश्रमस्ततः
सर्वसङ्कल्पागेन मोक्ष इत्युक्तम् तत्र विस्मृतः पृच्छति प्रियव्रतो

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

भागवतोऽत एवात्मारामो गृहे कथमरमत ननु रमतां को दोष इति चेदत आह । कर्मणा बन्धः पराभवश्च स्वरूपतिरस्कारो यन्मूलो भवति यद्गृहं मूलं कारणं यस्य ॥ १ ॥

गृहेषु रतिश्च तत्राभिनिवेशात् स्यात्स च भागवतानामात्मारामाणां न सम्भवतीत्याह । न नूनमिति ॥ २ ॥

गृहासक्तिर्हि कुटुम्बादिस्पृहया भवति सा च तेषां नास्तीत्याह । महतामिति । उत्तमश्लोकपादयोश्चाया कामादिसन्तापहारिणी तथा निर्वृतं चित्तं तेषां तेषां स्पृहायुक्ता मतिर्नास्ति ॥ ३ ॥

दाराद्यासक्तस्य तु मोक्षः श्रीकृष्णोऽस्त्वलिता मतिश्चाभूदिति यदयं च महान्संशय इत्याह । संशय इति ॥ ४ ॥

अङ्गीकृत्य परिहरति । बाढमभिनिवेशादिकं नास्तीति सत्यमेव तथापि विघ्नवशेन तेषां प्रवृत्तिः पूर्वाभ्यासबलेन पुनर्निवृत्तिश्च सङ्गच्छत इत्याह । भगवतः श्रीमन्नगरारविन्दमकरन्दरूपो यो रसस्तस्मिन्नावेशितं चेतो यैस्तेऽपि केन चिदन्तरायेण विघ्नेन विहतामपि स्वां शिवतमां पदवीं मार्गं न हिन्वन्ति न त्यजन्ति काम भागवता एव परमहंसास्तेषां दयितस्य प्रियस्य श्रीवासुदेवस्य कथाम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रजन्दिता ।

तृतीये “स्वायम्भुवस्यापि मनोर्विशः परमसम्मतः । कथ्यतां भगवन्मयैथुनेनैधरे प्रजाः । प्रियव्रतोऽनानपादौ सुतौ स्वायम्भुवस्य च । यथा धर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवर्ती महीम्” इति पृष्ठं स्वायम्भुववंशं प्रक्रम्य तद्विहृतवंशः ज्येष्ठपुत्रोत्तानपादवंशश्च कथितः प्रजाः सृजेत्यादिना चतुर्थस्कन्धान्तेन ग्रन्थेन तावदेव शुश्रूषितं सर्वं श्रुतप्रायमिति मन्वानेन क्षत्रा प्रियव्रतचरित्रं न पृष्ठं तत्र चतुर्थस्कन्धान्ते यो नारदादात्मविद्यामभिगम्य पुनर्मही भुक्त्वेत्यभिगतात्मविद्यस्यापि प्रियव्रतस्य पुनर्मोमानुभव उक्तः तद्विषमवदमानं पृच्छति । राजा प्रियव्रत इत्यादिना चतुर्भिः हे मुने ! प्रियव्रतो भागवतः भगवत्कर्मनिष्ठः मुमुक्षुः आत्मारामः प्रकृतिविमुक्तब्रह्मात्मकस्वात्मयायात्म्यानुभवनिष्ठः कथं गृहेऽरमत गृहशब्दो देहापत्यकलत्रादीनामुपलक्षणमेवंभूतः कथं गृहासक्तोऽभूत् भागवत आत्मारामोऽपि रमतां गृहे को विरोध इति चेत्तत्राह । कर्मबन्धः कर्मरूपो बन्धः तेन पराभवस्तिरस्कारः ज्ञानसङ्कोचश्च यन्मूलः या गृहासक्तिर्मूलं यस्य सः कर्मबन्धान्मुमुक्षोः कर्मबन्धहेतुभूतगृहासक्तिर्विरुद्धा तथासङ्कुचितज्ञानात्मयायात्म्यनिष्ठस्य ज्ञानसङ्कोचकर्मबन्धानिमित्ता च गृहासक्तिर्न घटत इति भावः ॥ १ ॥

गृहादिष्वासक्तिर्हि तेषां प्रीतिविषयतयाऽदोषदर्शनरूपा तस्यागपूर्वकं निरतिशयप्रियस्वात्मपरमात्मस्वरूपमनुभवतां तेषु पुनः कुतः प्रीतिरित्याह । नेति । हे द्विजर्षभात्तादृशानां भागवतानामात्मारामाणां मुक्तसङ्गानां दुःखहेतुत्वानुसन्धानेन त्यक्त्वापत्यकलत्राद्याभिनिवेशानां पुंसां पुनर्गृहेष्वभिनिवेशः पूर्वदोषदर्शनेन त्यक्ताभिनिवेशः भावितुं नार्हति नूनं निश्चयः ॥ २ ॥

दोषहेतुत्वेऽपि तादात्म्यसुखहेतुत्वादस्त्वभिनिवेश इति चेत्तत्राह । महतामिति । हे विप्रर्षे ! उत्तमश्लोकस्य भगवतः पादयोश्चायायादृश्यावत्तापत्रयनिरसनक्षानन्दहेतुत्वादनुभूतिः क्षाया-

शब्देन विवक्षिता भगवत्पादाब्जानुभूत्या निर्वृतं सुखितं चित्तं तेषां महतां कुटुम्बे स्पृहारूपा मतिर्न सम्भवति निरतिशयानन्दरूपभगवच्चरणानुभवसुखितचित्तानां दुःखमिथात्यल्पसुखहेतुषु बन्धानिमित्तेष्वभिनिवेशो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अस्तु वात्मारामस्य प्राक्तनबलप्रतिबन्धवशाद्गृहासक्तिस्तथापि पुनर्गृहासक्तस्य भगवद्भक्तिस्ततो मुक्तिश्च कथं घटत इत्याह । संशय इति । हे ब्रह्मन्नयं महान्संशयः कोऽसावित्यत्राह । दारगृहसुतधनादिष्वासक्तस्य कृष्णे मतिर्भक्तिस्ततो गार्हस्थ्यधर्मैरविच्छिन्ना या मुक्तिश्च कथमभूदिति यदयं महान्संशय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवमापृष्टो वादरायणिः सत्यमात्मारामस्य गृहासक्तिर्गृहासक्तस्य च पुनर्भक्तिश्च न घटत इति आत्मारामस्य भागवतस्यापि उपाधिवशाद्गृहासक्तत्वेऽपि प्राचीननिर्वृतधर्मानुष्ठानबलात्पुनः भक्तियोगोपसंहारः संभवत्येवेत्याह । वाढमुक्तमिति । सत्यमुक्तमित्यर्थः गृहासक्तस्य भक्तियोगासंभव इत्यत्रानङ्गीकारः आत्मारामस्य पुनः गृहाद्यभिनिवेश इत्यत्राङ्गीकारः प्रियव्रतस्य स्वायम्भुवः स्वयंभवादिप्रार्थनया गृहाश्रमपरिग्रहः न तु स्वाभिनिवेशेनेत्यात्मारामस्य गृहाद्यभिनिवेशो नास्त्येवेत्याभिप्रायः ज्ञानिनोऽपि गृहाद्यभिनिवेशो नास्तीति तु सत्यमुक्तमपि तु गृहासक्तस्य पुनर्भक्त्युपसंहारो न घटत इत्यप्युक्तमित्याह । किं त्विति । उत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोक्यते स्तूयते इत्युत्तमश्लोकः उत्तमः श्लोकः स्तवो यस्येति वा तस्य भगवतः श्रीमतोः श्रिया सेव्यमानयोश्चरणारविन्दयोररविन्दवत्सौगन्ध्यसौकुमार्यलावण्यादिशोभायुक्तयोश्चरणयोर्भो मकरन्दः मकरन्दवत्प्रवाहः सुखरूपो भक्तिरसः तस्मिन्नावेशितं चेतो यैस्ते कथं चिदन्तरायेण विघ्नेन विहतां विच्छिन्नामपि कथंचिदित्यनेन भागवतैर्भक्तैर्विचाल्यत्वं व्यज्यते भागवता ये परमहंसा नितरां विशुद्धान्तःकरणाः तेषां दयितस्य प्रीतिविषयस्य भगवतः कथां कथाश्रवणादिजन्यां भक्तिं शिवतमां पदवीं मोक्षमार्गभूतां न हिन्वन्ति न त्यजन्ति किन्तु पूर्ववासनया तामेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः तथा चोक्तम् भगवता “पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते” इत्यादिना । “तत्र ते बुद्धिसंयोगलभते पौर्वदेहिकम् । यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ! पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि स, इत्यनेन अत्र प्रायशोन्तरायविहतामित्यन्वयः भक्तियोगस्य विघ्नबहुलत्वात् न तु प्रायेण न हिन्वन्तीत्यन्वयः “जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्त्तते । प्रयत्नाद्यतमानस्तु यो गी संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम्” इति ब्रह्मजिज्ञासायत्नवत्त्वमात्रेणापि भक्त्यायागाभिधानात् उपक्रान्तभक्तियोगानां कचिदपि तत्यागायोगात् ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रभवति जगदेतद्यत्कदाचेश्वरेण ।

स्थितयति यदुपेक्षालेशतो नाशमोति ।

गतमगतमभिज्ञा जानते यस्य वृत्तम् ।

शरणाग्रिममयेऽहं कालसंज्ञं मुकुन्दम् ॥ १ ॥

गद्यहेमाद्रिमगहनपञ्चमस्कन्धपर्वतम् ।

आम्नायक्षा महान्तो मे प्रीयन्तामरुन्धवे ॥ २ ॥

स्वस्वविहितधर्मसाधनसामग्र्या समुद्भूतेन ज्ञानेन स्वस्वभोग्या

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतरत्नावली ।

मुक्तिर्भवतीत्येतस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते । तत्र विशेषविवि-
त्सया परीक्षिच्छुकं पृच्छति । प्रियव्रत इति । जीवात्मनः पराभवः
स्वपरमात्मानलक्षणाः यन्मूलः यदहंकलत्रादिलक्षणां मूलं
यस्य सः कस्मादित्यत उक्तम् । कर्मेति । दुष्कर्मनिमित्त इत्यर्थः
एतादृशे गृहे कथमस्मत्तेत्यन्वयः ॥ १ ॥

न केवलमस्यैवायुक्तं गृहे रमणमन्येषामप्येतादृशानां न
युक्तमित्याह । न नूनमिति । मुक्तसङ्गानां फलाभिसाधिरहि-
तानाम् ॥ २ ॥

अत्र हेतुमाह । महतामिति । ज्ञानलक्षणाया छायाया (१)
संसारसन्तापं परिहरन्त्या आह्लादं जनयन्त्या निवृत्तं प्राप्तपर-
मानन्दं चित्तं येषां ते तथा तेषां कुटुम्बे स्पृहया युक्ता मति-
र्न भवतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

सामान्यमुक्त्वा विशिष्टं । संशय इति । ज्ञानविरोधिषु
द्वारागारादिषु संतस्य प्रियव्रतस्य कृष्णे अच्युता निरन्तर-
मनुवर्तमाना मतिरुपासन्नलक्षणां च तथा सिद्धिमुक्तिर्लक्षणा
चाभूदिति यद्यस्मात्संसारसंशयः कुटुम्बासक्तस्य सिद्धावच्युतमतिः
प्रयोजिका “उत गृहस्थोऽपि विमुच्यत” इति स्मृतेः “कुटुम्बी शुचौ
देशे स्वाध्यायमधीयान” इति श्रुतेश्च चेतसः कुटुम्बभरणलक्षणा-
स्तक्तिः आहोस्विदुभयमथवा निवृत्तिमार्गानुपमर्देन तत्सक्ति-
रविरोधिनीति ॥ ४ ॥

तत्र तुरीयपक्षमङ्गीकृत्य परिहरति बाढमिति । उक्तं बाढमोमिति किं
तदाह । भगवत इति । सकलसौभाग्यनिधेः सदा निर्दोषयशसो हरेः सक-
लसम्पत्करपदकमलमधुरसे आदितः आवेशितचेतसो जन्मप्रभृति-
संस्थापितान्तःकरणस्य पुरुषस्य गृहस्थाश्रमो निवृत्तिमार्गाविरोधि-
नं स्यात् इति यत्तदिति शेषः तर्हि कस्य विरोध इति चतु-
र्थाश्रमिणो इत्याह । बाढमिति । वेदशिरस्त्वेनोत्तमश्लोको वेदान्त-
लक्षणा यस्य स तथा तस्य हरेः श्रीमच्छरणारविन्दमकरन्दरसे
निरन्तररत्निलक्षणास्वादनोत्सुकान्तःकरणस्य भगवतः सर्वपू-
ज्यस्य सन्यासिनः ।

श्रीभूहिरण्यपशवो यतेर्यस्य परिग्रहाः ।

तादृशं कश्मलं हृष्टा सचैवो जलमाविशेत् ।

इति यन्निर्वाचनं तदाहमिति वा सिद्धावच्युतमतिः प्रयो-
जिकेति यत्तत्रापि दमेवोत्तरं बाढमिति । तर्हि कुटुम्बासक्तिर्विरुद्धा
इति तत्राह । भगवत इति । बायोर्विषमिव हरिचरणौ कशरस्य
पुंसः कुटुम्बाभिनिवेशो न मुक्तिपदवीपरिपन्थी किन्तु भूषणमे-
वेत्यभिप्रायः गृहस्थोऽपि विमुच्यत इत्यत्र भगवदर्पणबुद्ध्या यदि-
कर्म करोति तर्हि ज्ञानजननद्वारा मुक्तिसाधनमन्ययानर्थे इत्यङ्गी-
कारश्चेद्विदमेवोत्तरं बाढमिति नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितमिति
श्लोकेः अनेन तृतीयपक्षोऽपि व्याख्यातः अत्रापि भगवत इत्यु-
क्तिरेव हेतुः कुटुम्बभरणव्यासक्तस्य वित्तपण्यादिविघ्नैः भग-
वदुपासनालक्षणापरिचर्याया विहतिरवश्यमेवाविनीति तत्राह ।
भागवतेति । भागवतश्च परमहंससमाजश्च भागवतपारमहंस्यः
तस्य दयितः प्रियो जनः स्वां स्वविहितां शिवतमां शुभतमां
पदवीं निवृत्तिलक्षणां वित्तपण्याद्यन्तरायैर्विहतां विच्छेदमुखीमपि
प्रायेण [२] बहुलं न हिन्वन् न त्यजन् ह्येवास्त इत्यन्वयः

(१) ब्रह्मविद्याहरेः श्लोकेति तृतीयानुपपत्त्या ।

(२) अस्मदादिव्यावृत्तये प्रायेणेति ।

अत्यागे कारणं भागवतेति अथवा भगवत उत्तमश्लोकस्येत्ये-
तदत्रापि हेतुत्वेन सम्बध्यते समावेशितचेतस्त्वादिति भगवतः
प्रियं परमहंसाश्रमं दयितः प्राप्तोऽपि “दय दानगातिशोषणादिषु”
इति धातुः अत्रापि पूर्वोक्त एव हेतुः ॥ ५ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातन रूपक ।

गोपाल रघुनाथात्त ब्रजजीवक पाहि माम् ॥

पञ्चमक्रमसन्दर्भे सन्दर्भाणां समाहृतिः ।

क्रियते यन्निदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥

अथ पञ्चमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः ।

स्वामिपादेन यद्वचकं यद्वचकं चास्फुटं क्वचित् ।

तत्र तत्रैव लेख्योऽयं सन्दर्भः क्रमतामकः ॥

वैष्णवापरितोषः स्याद्यत्र यत्र ततस्ततः ।

लेख्यं वैष्णवसिद्धान्तदाक्षिण्येनैव किञ्चन ॥

भागवत आत्माराम इति भगवदादिवदात्मारामेष्वपि
भागवत इत्यर्थः । मुक्तानामपीत्यादिः अत एवाग्रेऽप्यस्य मुख्यं
भागवतत्वमेवानुवदिष्यते ननु गौणात्मारामत्वं ततश्चात्मारामत्वे-
ऽपि गृहारामत्वं न संभवति कुतस्तरां भागवतत्वेऽपीत्याह । कथं
मुन इति । ततश्च सुतरां मोक्षमपि न संभवतीत्याह । यन्मूल इति ।
कर्मणा बन्धः पराभवश्च स्वरूपतिरस्कारो यतो भवति यद्गृहं
मूलं यस्य ॥ १ ॥

तदेव स्पष्टयति । न नूनमित्यादि ॥ २ ॥

छाया आश्रयः कान्तिर्वा स्पृहा तावन्नास्त्येव मतिस्तद-
नुसन्धानश्च नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सिद्धिर्भगवत्सामीप्यादिरूपा न केवलं तस्यामेव संशयः
अपितु तत्साधनरूपायां तादृशतन्मतावपीत्याह । कृष्णे-
चेति ॥ ४ ॥

भागवता ये परमहंसा इति पूर्ववत् । शिवतमामन्तरा-
येष्वपि भगवच्चित्तापादनेन पञ्चमकल्याणरूपमित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

प्रणम्य श्रीगुरुं भूयः श्रीकृष्णं करुणार्णवम् ।

लोकनाथं जगद्गुरुः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥

गोपरामाजन्तप्राणप्रेयसेति प्रभूष्णवे ।

तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥

त्रिभिः प्रियव्रताश्रीधनाभीनां चरितं क्रमात् ।

आर्षमं त्रिभिरध्यायैर्भरतस्य तथाष्टभिः ।

गयोपाख्यानमेकेन चतुर्भिर्जम्बुसंक्षितः ।

द्वीपो निरूप्यते द्वीपान्तरशैलनगादिकम् ॥

एकेन ज्योतिश्चक्रादि द्वाभ्यां भुवपदं ततः ।

एकेन द्वाभ्यां सूर्याधः अशेषस्थानमुच्यते ॥

एकेन नरकश्चैव पञ्चमस्कन्धसङ्ग्रहः ।

अत्र स्थानं तच्च देवादिभिः पालयमुच्यते ॥

देवासुरनरादीनां भूध्वामध्यवर्तिनाम् ।

तत्र तु प्रथमे ब्रह्मा गिरेः सस्मानयन् व्यधात् ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।
राज्यं प्रियव्रतः पञ्चाद्विरज्यावाप माधवम् ।
वंशं प्रियव्रतस्यापि निबोध नृपसत्तम ! ।
यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ।
भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात् पदम् ॥

इति पूर्वस्कन्धान्ते प्रियव्रतस्य प्रथममात्मारामत्वं ततो विषय-
भोग इति श्रुत्वा विस्मितः पृच्छति । प्रियव्रत इति । भागवत
इत्यात्मारामत्वेऽपि भवानिवातिविशिष्ट इत्यर्थः । यन्मूलः गृहा-
सक्तिहेतुकः कर्मबन्धो भवति स च शुद्धः शुद्धजीवस्य तस्य
पराभवप्रदत्वात् पराभवः ॥ १ ॥

भागवतत्वे सत्यन्यत्रासक्तिर्न सम्भवतीत्याह । न नूनमिति ॥ २ ॥

भगवत्यासक्तेहेतुमाह । महतामिति । छाया संसारसन्ताप
निवर्तिका तथेति येषां चित्तं सदा भगवच्चरणानुगामीति
ध्यानमुक्तं भवति स्पृहा सैवामतिरञ्जानम् ॥ ३ ॥

भवतु वा कथञ्चिदपराधवशात् किन्तु तत्रापि तस्य सिद्धिः
कृष्णासक्तिश्च न च्युतेति कथम् ॥ ४ ॥

अङ्गीकृत्य परिहरति । वाढमिति । आत्मारामस्य गृहारामता
गृहासक्तस्य च कृष्णासक्तिरित्युभे न सम्भवत इति सत्यमेव तद-
प्यतिमहतां दुर्बलवत्कथंचरितानां कापि कादाचित्की विषयासक्ति-
स्त्वया न विश्वसनीयेत्याह । भगवत इति । आवेशितचेतसो जनाः
भागवती भगवतः सम्बन्धिनी चासौ परमहंसानां दयिता प्रिय-
तमा च या कथा तां किञ्चिन्मात्रेण अन्तरायेण विघ्नेन विहतां
स्थगितकृतां न प्रायेण हिन्वन्ति न त्यजन्ति कीदृशीं स्वां शिव-
तमां पदवीमिति तत्कथैव भक्तानां पदवी सुखमयवर्त्म
तथैव गम्यो भगवानित्यर्थः । ननु “त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति
निर्भया विनायकानीकपमूर्खसु प्रभो !” इत्याद्युक्तेः भक्तानामन्त-
रायो नास्त्येव सत्यं कालकर्मोदहेतुकोऽसौ नास्त्येव किन्त्व-
न्तरायो हि भक्तानां द्विविधः महदपराधहेतुको भगवद्विच्छा-
हेतुकश्च । तत्र महदपराधो हि समुचितकष्टभोगेन चिरकालत
एव तस्यैव महतः कृपया सद्य एव च शाम्यति । यथा द्विविदा-
दीनां रङ्गगणादीनाञ्च । भगवद्विच्छा च स्वभक्तसदाचारशि-
क्षार्था । तदुत्थो विघ्नस्तु प्रेमवर्द्धनार्थ एव यथा भरतादीनां तत्र
प्रियव्रतस्यापराधाभावाद्भगवद्विच्छानिबन्धन एव विघ्नोऽयं तत्र गुण-
बुद्ध्यापि भक्तैः कापि ममता न कर्तव्येति यथा भरतस्य मृग-
शोषणप्रदर्शनया स्वभक्ता भगवता शिक्षिताः तथा महदाज्ञा हि
भक्त्यनुपयोगिन्यपि भक्तैः प्रतिपालनीयेवेति प्रियव्रतकर्तृक-
ब्रह्माज्ञाप्रतिपालनप्रदर्शनया शिक्षिता इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीहंसं श्रीकुमारं च देवर्षिं निम्बभास्करम् ।
श्रीश्रीनिवासमाचार्यं भाष्यकारं महामुनिम् ॥
सर्वेश्वरं नमस्कृत्य श्रीगुरुं तत्पदाश्रयम् ।
सिद्धान्तश्रोतको दीपः पञ्चमे क्रियतेऽधुना ।

अथ क्रमप्राप्तं स्थानम् षड्विंशाध्यायैर्निबद्धेन पञ्चमस्कन्धेन
वर्ण्यते । यमुक्तमतिक्रान्तस्कन्धान्ते यो नारदादात्मविद्यामधि-

गम्य पुनर्महीम् । भुक्त्वा विभज्य पुत्रेभ्य ऐश्वरं समगात्पदमिति
तत्र प्राप्त्यात्मविद्यस्य गृहेष्वभिनिवेशो गृहस्थस्य च पुनस्त-
त्यागेन मोक्ष इत्यवष्टमानं मत्वा पृच्छति । प्रियव्रत इति चतुर्भिः ।
हे मुने ! प्रियव्रतो राजर्षिः भागवतः भगवद्भक्तः अत एव आत्मा-
रामः आत्मापरमेश्वरः तत्स्वरूपगुणशक्तिचिन्तनरसासक्तः
यद्गृहं मूलं यस्य सः कर्मभिर्बन्धः ज्ञानभक्तिसङ्कोचरूपेण परा-
भवश्च भवति तस्मिन् गृहे कथं केन हेतुना अरमत अभि-
निवेशमकरोत् गृहं इत्युपलक्षणं दारापत्यादीनाम् ॥ १ ॥ २ ॥

उत्तमश्लोकस्योत्तमकीर्तिर्विष्णोः पादयोः सर्वार्थप्रदत्वगुण-
योगात् चरणकल्पद्रुमयोः शरणीक्रियमाणयोः कामादिताप-
हारित्वगुणयोगादनुस्मृतिश्छाया तथा निर्वृतं सुखितं चेतो येषां
तेषां स्पृहायुक्ता मतिर्नास्ति ॥ ३ ॥

हेब्रह्मन् ! दारादिषु सक्तस्य कृष्णो अच्युता दारादित्यागेन
निर्विघ्ना मतिः तथा सिद्धिः श्रीकृष्णसाधर्म्यरूपा मुक्तिश्चाभू-
दिति यत् अयं महान् संशयः प्राप्तविद्यस्यापि यदा दारा-
द्यासक्तिस्तदा अल्पसंशयः अनादिवद्धस्य जीवस्य मायामो-
हादिसम्भवात् दाराद्यासक्तस्य तस्यागपूर्वकपरमेश्वरभक्तिर्मुक्ति-
श्चेति तु महान् संशय इति भावः ॥ ४ ॥

उत्तरमाह । वाढमित्यादिना । यद्यपि प्राप्तपरमात्मविद्यस्य
गृहासक्तिः गृहासक्तस्य तत्यागेन कृष्णो अच्युता मतिमुक्तिश्च
संशयं जनयतीति भवदुक्तं सर्वं वाढं सत्यमेव तथापि भग-
वतः पाद्गुणयनिधेः उत्तमाः श्रुतिस्मृतिरूपाः प्रतिपादकाः
श्लोका यस्य तस्य श्रीयुक्तचरणपद्ममकरन्दभूतो यो रसः
तत्रावेशितचेतसोऽपि उत्तममार्गस्था अपि किञ्चिदन्तरायेण
केनचिद्विघ्नेन विहता उत्तममार्गाञ्चालिताः अपि भागवता
एव परमहंसाः हेयोपादेयविदस्तेषां दयितस्य प्रियस्य भगवतः
कथां स्वां शिवतमां पदवीं मार्गं न हिन्वन्ति किन्तु गृहान्त्येव
प्रायप्रहणेन कामात्मा कलत्रापत्यकिङ्करः कृपणः अतिमन्दोऽ-
धिकारी किञ्चित्कालं हिन्वतीति द्योत्यते उत्तमाधिकारिणास्तु
गार्हस्थ्यं प्रथमत एव न स्वीकुर्वन्ति किं प्रजया किं धनेन
त्यागेनैकेनामृतत्वमानश्रुतियादिभुतेः मध्यमाधिकारिणास्तु गार्ह-
स्थ्यं स्वीकृत्यापि त्यजन्त्येव यदहरेव विरजेत्तदहरेव परित्रजे-
दितिभुतेः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्लोका—रामानुज पद बंदि करि. कृष्ण पाद शिरनाथ ।

पञ्चम की भाषा लिखत. लक्ष्मणादास वनाय ॥ १ ॥

श्री परीक्षित महाराज शुकदेवजी से बोले कि हे महामुनि !
प्रियव्रत जी तो महाभागवत हैं आत्माराम हैं वह घर में कैसे
रत भये क्योंकि घरतो महा दुःख संसार बन्धन का
मूल है ॥ १ ॥

हे मुनि श्रेष्ठ ! तिस प्रकार के संसार सङ्ग को छोड़ने
वाले महा पुरुषों को इस प्रकार का घरों में अभिनिवेश
होने के योग्य नहीं है ॥ २ ॥

यर्हि वाव ह राजन् ! सराजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवयाञ्जसावगतपरमार्थ-
सतत्त्वो ब्रह्मसन्नेत्रेण दीक्षिष्यमाणोऽवनितलपरिपालनायाम्नातप्रवरगुणगणैकान्तभाजनतया स्वपित्रोपा-
मन्त्रितो भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवाभ्य-
नन्दद्यद्यपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि पराभवमन्वीक्षमाणः ॥ ६ ॥

अथह भगवानादिदेव एतस्य गुणविसर्गस्य परिवृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आत्म-
योनिरखिलनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ॥ ७ ॥

स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृढैरभिपूज्यमानः
पथि पथि च वरूथशः सिद्धगन्धर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गन्धमादनद्रोणीमवभासयन्नु-
पससर्प ॥ ८ ॥

तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवन्तं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन
सह पितापुत्राभ्यामवहिताञ्जलिरुपतस्थे ॥ ९ ॥

भगवानपि भारत ! तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुदितगुणगणावतारमुजयः प्रियव्रतमादि-
पुरुषस्तं सदयहासावलोक इति होवाच ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

हे विप्रर्षि ! उत्तमश्लोक भगवान् के चरण कमल की छाया में जिनका चित्त सन्तुष्ट हो रहा है तिनको कुटुम्ब में इच्छा बुद्धि नहीं होती है ॥ ३ ॥

हे ब्रह्मन् ! हमको यह बड़ा सन्देह है जो कि स्त्री पुत्र गृहादि में आसक्त होने पर भी उनकी मति कृष्ण के विषय में अचल भई और मोक्ष की सिद्धि भी होगई ॥ ४ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले हे राजन् ! आपने ठीक कहा है परन्तु जिन पुरुषों के चित्त उत्तम श्लोक भगवान् के श्रीमच्छरण कमल के मकरन्द रसमें लगे हैं उन पुरुषों को मध्य में कोई विघ्न आपडते हैं तो भी अपने कल्याण करने वाली महा भागवत परमहंसों के प्रिय जो श्रीकृष्ण तिनकी कथा को प्रायः करके नहीं त्यागते हैं तिसी से गृहस्थ होने पर भी प्रियव्रत जी की कृष्ण कथा नहीं छूटी तब कथाही से उनकी मोक्षसिद्धि भी होगई तो कुछ आश्चर्य नहीं है ॥ ५ ॥

श्रीभरखमिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रियव्रतस्य ब्रह्मज्ञैवान्तरायरूपा बभूवेति सप्रसङ्गमाह । यर्हि-
त्यादिना । विमुक्तसङ्गः प्रकृतिं भजस्वत्यन्तेन यर्हि वाव ह यथा
हि वावेति प्रसिद्धादौ ह इति च स स्वपित्रा मनुनाऽवनि-
तलपरिपालनायोपामन्त्रितो नियुक्तो नैवाभ्यनन्दवैच्छन् अथ ह
तदैव भगवानादिदेवो ब्रह्मा स्वभवनादवततारेत्यन्वयः उपामन्त्रणे
हेतुः आकाशा राज्ञां शास्त्रेणोक्ता ये प्रवराः श्रेष्ठा गुणास्तेषां
गणस्यैकान्तभाजनतया नियताश्रयत्वेन अनिच्छायां हेतुः पर-
मार्थसतत्त्वमात्मयाथात्म्यमवगतं तद्येन स तथा अतो ब्रह्मसन्ने-
त्रात्म्यानेन कार्येण दीक्षिष्यमाणो नियमं ग्रहीष्यन् प्रागपि

वासुदेव एव निरन्तरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः
समापितः सकलकारकाणामिन्द्रियाणां याः क्रियास्तासां कलापो
येन सः यद्यपि तत्पित्रोक्तं न प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे
राज्याधिकारेऽसतोऽपि मिथ्याभूतादपि राज्यप्रपञ्चादात्मनः
पराभवमालोचयन्नाभ्यनन्दतु ॥ ६ ॥

गुणविसर्गस्य गुणसृष्टेः परिवृंहणं समृद्धिस्तदनुचिन्तया
व्यवसितः सकलजगतामभिप्रायो येन सः यथा राज्ञा चारैर्म-
ण्डलेश्वराणामभिप्रायो निश्चीयते तद्वत् अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भि-
र्वैर्निजगणैश्च मरीच्यादिभिः परिवृतः सत्यलोकादवतीर्णः ॥ ७ ॥

स च ब्रह्मा तत्र तत्रोडुपतिश्चन्द्र इव प्रकाशमानो गन्ध-
मादनस्य द्रोणीं वरीमवभासयन्नुपससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृढै-
र्देवेन्द्रादिभिः ॥ ८ ॥

हंसयानेनोपलक्षणेनैव पितरमुपलभमानो मत्पितायमिति
लक्षयन्पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृताञ्जलिः
सन्सहसैवाभ्युत्थायार्हणेन पूजया सहोपतस्थे तुष्टाव प्रियव्रतं
तदा मन्दरद्रोण्यां नारद उपदिशति मनुश्च तं नेतुमागतोऽ-
स्तीति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥

हे भारत ! भगवानादिपुरुषो ब्रह्मापि तं प्रियव्रतमिति होवाचे-
त्यन्वयः तेन नारदेनोपनीतमर्हणं यस्य सः सूक्तवाक्येन यथो-
चितवाक्येन अतिशयेनोदिता वर्णिता गुणगणा अवताराः
सुजयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्य ॥ १० ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुभवनिष्ठस्य कथं
गृहाद्यभिनिवेश इति तत्परिजिहीर्षुस्तस्य प्रथमं निवृत्ति-
धर्मनिष्ठं स्वायम्भुवस्त्वभूप्रार्थनया गृह्णाभमपरिश्रमं चाह । यर्हि-

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

त्यादिना । वावेति निपातसमुदायः प्रसिद्धिद्योतकः यदा हि राज्ञः मनोः पुत्रः स प्रियव्रतः सर्वोत्कृष्टभागवतधर्मनिष्ठः नारदस्य गुरोश्चरणसेवयाज्ञसा सुखेनैव तत्त्वेन सहितः सतत्त्वः तत्त्वग्रहणं हितस्याप्युपलक्षणम् अभिगतः परमपुरुषार्थः सतत्त्वः तत्त्वहिताङ्ग्यां युक्तः येन अभिगततत्त्वहितपुरुषार्थ इत्यर्थः अवगतपरमपुरुषार्थतत्त्व इति पाठेऽप्ययमेवार्थः पुरुषार्थतत्त्वग्रहणस्य उपायस्याप्युपलक्षणत्वात् ब्रह्मसत्रेण ज्ञानयज्ञेन दीक्षिष्यमाणः स्वपरयाथात्म्याविज्ञाननिष्ठो भवेयमिति कृतसंकल्पः भगवति वासुदेवे एवाविच्छिन्नध्यानयोगेन समाधियोगेनैति हेत्वर्थे तृतीया हेतुरिह फलमध्ययनेन वसतीति घत् अव्यवधानसमाधियोगार्थं समावेशितः ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेन भगवति समर्पितः सकलकारकाणि कर्त्रादीनि षट् तेषां क्रियास्तद्यापारास्तासां च कलापः समूहो येन कर्तृकरणत्वादिकं ब्रह्मण एवानुसन्दधत् कारकव्यापाराणां ब्रह्माराधनरूपतां चानुसन्धानः भक्तियोगानुग्राहकत्वेन फलासङ्गकर्तृत्वत्यागपूर्वकमीश्वरााराधनैकवेषस्ववर्णाश्रमोचितधर्मानुष्ठानपर इत्यर्थः स्वपित्रा स्वायंभुवमनुना उपामन्त्रणकर्त्रा आम्नाता राज्ञां गुणत्वेन नीतिशास्त्रेषु कथिता ये श्रेष्ठाः गुणास्तेषामेकान्तभाजनतया नियताश्रयत्वेन हेतुना स्वनिर्तलपालनाय उपामन्त्रित उपच्छन्दितोऽपिप्रार्थितोऽपि नैवाश्रयनन्दश्चेच्छत् अवनिर्तलपालनमिति विभक्त्यव्यत्ययेनानुषङ्गः नन्वेतावदेव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येत सादरं यद्गुरोर्वच इत्यादिशास्त्रार्थं जानन् सद्गुणाश्रयः कथं नैच्छदित्याशङ्क्य समाधत्ते । यद्यपीति । तत्पित्रोक्तं यद्यपि न प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे राज्याधिकरणे सर्वात्मनः अन्यस्मादसतः प्रकृतिपरिणामरूपाद्देहात्तत्प्रयुक्तरागादेश्च पराभवं ज्ञानसंकोचमन्वीक्ष्यमाणः निरुपयन्नाश्रयनन्ददित्यनुषङ्गस्तेनैवान्वयो वा ॥ ६ ॥

अथ पितृप्रार्थनानभिनन्दनान्तरं हवावेति पूर्वप्रसिद्धिद्योतको निपातसमुदायः देवानामाद्यो भगवानात्मयोनिर्ब्रह्मा गुणपरिणामरूपस्यैतस्य जगतः परिवृहणं ज्ञानेन परितो व्याप्तिरनुध्यानमनुचिन्तनं ताड्यामश्रितः सकलजगदभिप्रायो येन सः स्वधर्मभूतज्ञानेनामितो व्याप्य तद्बुद्धिविषयं साक्षात्कृत्य एवंविश्वोऽस्य लोकस्याभिप्राय इतिकृतनिश्चय इत्यर्थः अखिलैर्निगमैर्मूर्तिमद्भिर्वैदैर्निजगणैर्मरीच्यादिभिश्च परिवृतः स्वभवनात्सत्यलोकादवतीर्णः ॥ ७ ॥

अवतरन्तं ब्रह्माणं विंशतिप्रियव्रतसमीपं जगामेत्याह । तत्रेति । तत्र तत्र लोके ऽर्वाचीने गगनतले उडुपतिश्चन्द्र इव प्रकाशमानः अनुपदं पदेपदे प्रतिक्षणमित्यर्थः अमरश्रेष्ठैर्देवेन्द्रादिभिरुभितः कारस्त्र्येन पूज्यमानः प्रतिमार्गे वरूयशः संघोभूतैः सिद्धानां गणैः प्रत्येकं सिद्धादिसङ्ख्याभिप्रायेण गणशब्दः प्रयुक्तः अतो न पौनरुक्त्यमुपसमीपमेत्य गीयमानस्य गंधमादनस्य गिरिर्द्वौर्णी प्रकाशयन्मुपससर्प समीपं गतः ॥ ८ ॥

तत्रह देवर्षिनारदः एनमवतरन्तं हंसवाहनेनोपलक्षणेन पितरं भगवन्तं चतुर्मुखमुपलभमानः हिरण्यगर्भोऽयमिति जानन् स आश्वेव पितापुत्राङ्ग्यां मनुप्रियव्रताङ्ग्यां सहोत्थायाद्व्येन पूजया सह कृताञ्जलिर्वैजाञ्जलिरुपतस्थे तुष्टाव तदा मन्दरद्रोण्यां प्रियव्रतस्य ज्ञानोपदेशाय नारद आगत्य स्थित इति बोध्यम् ॥ ९ ॥

हेभारत ! भगवान् हिरण्यगर्भोऽपि तेन नारदेन उपनीतं कृतमर्हणं पूजनं यस्य सम्यगुक्तेन वाक्येन समीचीनस्तुतिरूपेण वाक्येन नितरामुदितः वर्णितः गुणगणावतारः सत्यलोकादवरुह्य पृथिव्यामागमः तत्सम्बन्धिसुजयः सर्वोत्कर्षः स्वागतमिति यावत् चतुर्मुखरूपेण भगवदावेशावनारस्तत्सम्बन्धी सुजयो वा यस्य सद्यः दयायुक्तोऽवलोक्य यस्य सः तं प्रियव्रतमिति वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दारादिषु सक्तस्य प्रियव्रतस्य कृष्णाविषयाच्युतमत्या सिद्धिः कथमभूदिति प्रश्नपरिहारः कथमागत इति तद्वक्तुमुपक्रमते यहीति । प्रियव्रतोऽप्येवमेव इति कृत्वा तद्वारितं वक्तुमुपक्रमते इत्यतोवाह । यहीति । यर्हि यदा स राजपुत्रः प्रियव्रतो भुवनरक्षणाय स्वपित्रा स्वायम्भुवेनोपामन्त्रितो नियोजितोऽपि राज्यरक्षणालक्षणां पितृवचनं नैवाश्रयनन्दनाङ्गीकृतवान् वाव किल अथ तदात्मयोनिर्ब्रह्मा स्वभवनादवततार हेत्यन्वयः अतभिनन्दने किङ्करणमित्यत उक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मसत्रेण सन्यासेन दीक्षिष्यमाणः सन्यासदीक्षां प्राप्नुयामिति मन्वानः ननुः ब्रह्मतत्त्वस्य संन्यासाधिकारः कथमस्य सम्भवतीत्यत उक्तमवगतेति अवगतं परमार्थसत्तत्त्वं येन सोऽवगतपरमार्थसत्तत्त्वः कालत्रयेऽप्यबाधितब्रह्माख्यतत्त्वज्ञानीत्यर्थः अलौकिकस्य वस्तुनो विशेषज्ञानं गुरुकटाक्षं विना न घटत इत्यत उक्तं चरणेति गुरोरिति शेषः एवं विधस्य समग्रानुग्रहकर्ता गुरुः कः येन तत्त्वज्ञानं स्यादित्यत उक्तं नारदस्येति नन्वयोग्यश्चेत्तत्त्वज्ञानग्रहणं कथं सम्भाव्यत इत्यत उक्तं परमभागवत इति इदं चानभिनन्दने कारणामित्याह । भगवतीति । अव्यधानो व्यवधानरहितोऽप्रतिबद्धो यः समाधियोगश्चित्काप्रतालक्षणास्तेन वासुदेवे भगवत्येव सम्यगावेशितः समर्पितः सकलानां कारकाणां चक्षुरादीन्द्रियाणां क्रियाकलापो व्यापारसमूहो येन स तथा जीवस्य ब्रह्माधीनत्वनिरीक्षणालक्षणासमाधियोगेन संन्यस्ताहंकर्तृत्वादिसमुदायो वा नन्वव्यवत् पित्रादेशमुदलङ्घयत्कथमयमिति तत्राह । यद्यपीति । राज्यं कुर्विति यत्पित्रोक्तं तद्वचनमप्रत्याम्नातव्यं न करोमीति निराकर्तुमयुक्तं यद्यपि यद्यपीति जानाति तथापि तदधिकरणे राज्यरक्षणाधिकारे असतो ऽप्रशस्तादन्यस्माच्छब्दादिविषयादात्मनो मनआदेः पराभवं पुनः पुनः संसारप्रसिलक्षणां पराजयमन्वीक्ष्यमाणः सम्यक् पश्यन् गुरुवचनं चान्मस्नेहे निमित्तमिति संपश्यमानः अनेन गुर्वादेशोल्लङ्घनदोषोऽपि पर्यहारीति (१) द्रष्टव्यम् नन्वेवं विधश्चोत्कर्मिति पित्रोपामन्त्रित इति तत्राह आम्नातेति । आम्नाता नीतिशास्त्रेण परिपठिताः प्रवराः उत्तमा राज्ञां गुणा अभिगम्यादयो ये तेषामेकान्तभाजनतया नियतपात्रत्वात् ॥ ६ ॥

नन्वतर्कितार्थागमने किकारणमिति तत्राह । एतस्येति । सत्त्वादिगुणैर्विबिधः सर्गो यस्य तत्तथा तस्यैतस्य जगतः परिवृहणं वृद्धिस्तस्यानुध्यानं सदा सञ्चिन्तनं तेन व्यवसितो निश्चितो ऽखिलजगदभिप्रायो येन स तथा परिवृहणं सृष्टिः

(१) गुरुणां वचनमपि मोक्षपरिपन्थीचेत्तदप्राप्तमिति ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तदनन्तरकालीनानुधानेनापरोक्षीकृत इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपाय-
लक्षणो जगदभिप्रायो येनेति वा अखिलैर्मूर्तिमद्भिर्निगमैर्वेदादि-
शास्त्रैर्मरीच्यादिनिजगणैश्च परिवृत इत्यनेन श्रुतशास्त्रस्य प्रिय-
व्रतस्यात्मयोनिवचनेऽतिविश्वासजननायोक्तमिति दर्शितम् ॥ ७ ॥

तद्वचनस्यग्राह्यात्वे तन्माहात्म्यमाह । तत्र तत्रेति । उडुपनिश्चन्द्र
इवेति हृष्टान्तः सौम्यत्वे अमरपरिवृद्धेर्देवश्रेष्ठैरनुपथमिति वीप्सायां
गन्धमानस्य पर्वतस्य द्रोणीं निम्नं नितम्बप्रदेशं प्रियव्रततपः-
स्थानं प्रकाशयन्नुपसर्पं प्राप बाढमित्याद्येकं वाक्यं वा महान्
संशयो म इति यदुक्तं तद्बाढं सत्यमित्यर्द्धाङ्गकारः कथं
मन्दानां सन्देहावकाशो न विदुषां तथा हि प्रियव्रतस्य प्रथमश-
रीरग्रहणमारभ्य हारचरणारविन्दमकरन्दरसास्वादनैकचित्तत्वात्
कुटुम्बासक्तिर्भुक्तिपरिपन्थिनी न स्यात् त्रिजगद्गुरुवरचतुर्मुखाज्ञा-
कारित्वेन गुणकरी च पतङ्कृत इति तत्राह । भगवतेति । शेषं
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

हृवा इत्येतौ निपातौ गद्यवाक्यालङ्कारार्थौ इतिहासश्रद्धा-
तिशयजननार्थौ वा तत्र तस्यामवस्थार्या हंसयानेन लक्षणेन
स्वपितरं चतुर्मुखमुपलभमानः पश्यन्नादः शिष्यशिष्याय
पूर्वमुपविष्टः सहसैव भट्टित्येव पितापुत्राभ्यां नाम्ना स्वयं-
भुवप्रियव्रताभ्यां सह वद्धाञ्जलिरुपतस्थे उत्थानसेवामक-
रोत् ॥ ९ ॥

तेन प्रियव्रतेन मनुना चोपनीतमर्पितमर्हणमर्घ्यपाद्यादि-
पूजनं यस्मै स तथा "हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र" इत्यादिसूक्तवच-
नेन स्वागतमुपविशासनमित्यादिप्रियवाक्येन वा नितरामतिश-
येनोदितौ प्रकाशितौ गुणावतारो गुणविस्तारश्च शोभनो
विजयश्च यस्य स तथा दयया सहितो दासः तादृशेन युक्तोऽ-
वलोकौ यस्य स तथा एवमित्येव आदिपुरुषश्चतुर्मुखस्तं प्रिय-
व्रतमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ह किल प्रत्यारम्भे प्रसिद्धौ
च "वातांसम्भाव्ययोः किल" इत्यादयः सूक्तवाक्येन हितोपदेश-
सहितवाक्येन वा ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

राजपुत्र इति नववयसत्वं ज्ञापितं तत्र स्वभावत एव पर-
मभागवतः ततो नारदस्येत्यादि । ततो भगवति वासुदेव इत्यादि
ततो ब्रह्मसन्नेत्यादि ततोऽवतितलपरिपालनायेत्यादि । ततो-
नैवाभ्यनन्ददिति योज्यम् । तत्र परमार्थसत्त्वं भगवत्त्वं कार-
णानिष्ठाभाविकेन्द्रियचेष्टाः क्रियाकलापाश्च शास्त्रोक्ताः तेषां
समर्पणञ्च यत् करोषि यदश्नासीत्यादि । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि-
रित्यादि श्रीगीतोक्तप्रकारेण ज्ञेयम् । ब्रह्मसन्ने इतः परं भग-
वत्तत्त्वमात्रं परस्परं विचारयितव्यम् नान्यत् किमपि कर्तव्य-
मिति सङ्कल्पेन दीक्षिष्यमाणो नियमं कर्तुमुद्यत इत्यर्थः
॥ ११-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

प्रियव्रतस्यात्मारामत्वमौत्पत्तिकमेव श्रीनारदकृपया परमं
भागवतत्वं श्रीब्रह्माज्ञया गार्हस्थ्यञ्चाह । यद्गीत्यादिना । वाञ्छेत्ये-
वार्थे यद्वैव प्रियव्रतः स्वपित्रा अवतितलप्रतिपालनाय उपा-

मन्त्रितो नियुक्तोऽपि तत् नैवाभ्यनन्दत् तदा ब्रह्मा स्वभवनादव-
ततारेत्यन्वयः । अङ्गसा शीघ्रं सतत्त्वं तत्त्वं ब्रह्मसन्ने आत्म-
ध्यानेन दीक्षिष्यमाणः दीक्षां प्राप्स्यन् अतः परं सच्चिदानन्द-
मात्रं यद्वस्तु तदेवानुभवनीयं नतु प्राकृतं किमपीति सङ्कल्पेन
नियमं कर्तुमुद्यत इत्यर्थः । तत्क्षणा एव पित्रा मनुना आम्नाता
राज्ञां शास्त्रेणोक्ता ये प्रवरा गुणास्तेषां गणस्य एकान्तभाज-
नतया नियताश्रयत्वेन हेतुना हे प्रियव्रत ! सम्प्रति त्वमवनि
पालय इत्युपामन्त्रितस्तन्नाभ्यनन्दत् स्वस्याभद्रममन्यतेति नैक-
दित्यर्थः । कुतः भगवति अव्यवधानसमाभियोगेन निरन्तर-
चित्तेकाग्र्येण सम्यक् निवेशितः सकलानां कारकाणामिन्द्रि-
याणां व्यापारसमूहो येन सः यद्यपि तत् पित्रोक्तमप्रत्या-
म्नानव्यमप्रत्याख्येयम् । तदपि नाहं राज्यं करोमीति प्रत्याख्यात-
वानेवेत्यर्थः कुतः तदधिकरणे राज्याधिकारे आत्मनः स्वस्य
श्रंशतः असाधुभूनादपि कामक्रोधादेः सकाशात् पराभवं
पर्यालोचयन् ॥ ११ ॥

अथ ह ततश्चादिदेशो ब्रह्मा गुणविसर्गस्य जगत्सृष्टेः परि-
वृष्ट्यां समृद्धिस्तदनुचिन्तया व्यवसितः सकलजगतामभि-
प्रायो येन सः । यथा राजा चारैः मण्डलेश्वराणामभिप्रायो
निश्चीयते तद्वत् अखिलैः निगमैः मूर्तिमद्भिर्वेदैः निजगणैश्च
मरीच्यादिभिश्च परिवृतः इति प्रियव्रतं प्रत्युपदेष्टव्ये धर्मे
प्रमाणीकरणार्थं सत्यलोकादवतीर्णः भूतलमिति शेषः ॥
तत्र प्रियव्रतं वाक्यमारभ्यैव विरक्तं गृहान्निर्विद्य वन एव
कृतवासं ज्ञात्वा तदाज्ञया कनिष्ठोऽप्युत्तानपादो राज्यं चकार
तद्वद्व्याश्च प्रचेतः पर्यन्तं यथा समयं राज्यं चकुरेवञ्च स्वायं-
भुवमन्वन्तरस्यार्द्धादप्यधिकः कालो गच्छतिस्म ॥ प्राचेतसो
दत्तस्तु स्वायम्भुवे मन्वन्तर एव लब्धजन्मा पौर्वभविक्कैश्वर्य-
कामनया तपसे जगाम ततश्चाराजकं वीक्ष्य मनुमुपायान्तर-
मनालोच्य विरक्तमपि प्रियव्रतं वनादानिनीषत्प्यानेतुं यदा न
शशाक तदा ब्रह्मैवागत्य प्रियव्रतं राज्ये प्रवर्तयामास । ततश्च
पञ्चममन्वन्तरपर्यन्तं क्रमेण प्रियव्रतस्य तद्वद्व्यानां राज्ञा-
श्चाधिकारः तृतीयचतुर्थपञ्चममनूनामुत्तमतामसरैवतानां प्रियव्रत-
पुत्रत्वात् द्वितीयमनोः स्वरोचिषस्यापि तदन्तःपातात्
तत्तन्मनुपुत्रपौत्राद्यास्तु प्रियव्रता एव राज्ये खण्डमण्डलेश्वर
रूपा राजानो बभूवुः ततश्च षष्ठस्य चाक्षुषमन्वन्तरस्याप्यारम्भे
तपसो निवृत्तेन दक्षेण प्रजासृष्टिस्तैव तस्य साम्राज्यञ्च
यदुक्तं "चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते प्राक्सर्गे काल विप्लुते । यः ससर्ज
प्रजा इष्टाः स दक्षो दैवचोदितः" इति । चाक्षुषस्य मनोरुत्तान-
पादवद्व्यात्वात्तन्मन्वन्तरपर्यन्तमेव स्वायम्भुवमनोराधिकार इति
ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

भूतलं प्रति तस्यावतरणे शोभामाह । स ब्रह्मा परिवृद्धैर्दुष्टैः
कीदृशैः विमानानामावलिर्येषां तैः ॥ ८ ॥

हंसयानोपलक्षणेन पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्याम् ॥ ९ ॥

तदा नारदस्तत्र प्रियव्रतमुपदिशति । मनुस्तं नेतुमागतोऽस्तीति
ज्ञेयम् । भगवान् ब्रह्मापि प्रियव्रतमुवाच तैर्नारदमनुप्रियव्रतै-
रुपनीतमर्हणं यस्मै सः उदितो वर्णिनो गुणगणः स्वप्रजासु
वात्सल्यादिस्तत एव हेतोरवतारः सत्यलोकादवतरणं तत एव
सुजयः अत्युत्कर्षो यस्य सः । सदयेति अस्याभिवाञ्छितमक्ति-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि मासूयितुं देवमर्हस्यप्रमेयम् ।

वयं भवस्ते तत एव महर्षिर्वहाम सर्वे विवशा यस्य दिष्टम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानवैराग्याणामेव प्रतिबन्धकोऽभूत् तद्गार्हस्थ्येऽप्यस्य भक्ति-
वर्द्धनामेवेत्याशीर्व्यञ्जकः सदायवलोकाः अहं राज्यं न करो-
मीति तव प्रौढिः त्वामहं राज्यं कारयामीति मम प्रौढिस्तत्र
पश्यामः कस्याद्य प्रौढिस्तिष्ठतीति नत्तरि प्रियव्रते सहासाव-
लोकश्च यस्य सः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

प्रियव्रतस्तु ब्रह्मणैव गार्हस्थ्ये किञ्चित्कालं नियोजितस्तदाज्ञां
पालयित्वा पुनर्निवृत्त इत्याह । यहीत्यादिना । नारदस्य पदवीं
पुनरेवानुससारेत्यन्तेन वावह इति निपातसमुदायो वाक्यालं-
कारार्थः यर्हि यदा सः प्रियव्रतः नारदस्य चरणोपसेवया
अञ्जसा सुगमेनैव यत्नेन अवगतपरमार्थसत्त्वं अवगतमुपलब्धं
परमार्थसत्त्वं परमात्मस्वरूपगुणादियाथात्म्यं येन सः अतएव परम-
भागवतः अतएव ब्रह्मसत्त्वं बृहत्स्वरूपगुणादिभगवद्विषयकज्ञानय-
ज्ञेन भगवत्स्वरूपादिश्रवणमनननिदिध्यासनव्यापारेण दीक्षित्य-
भाणः पित्रा मनुना आज्ञाता राजनीतौ प्रोक्ता ये प्रवराः गुणास्तेषां गण-
स्यैकान्तभाजनतया अवनितलपरिपालनाय उपामन्त्रितः अनुज्ञातः
यद्यपि यत्पितुर्वचनमप्रत्यास्नातव्यमप्रत्याख्येयं तथापि नाभ्यनन्दत्
न प्रशंसं नाङ्गीचकारेत्यर्थः तत्र हेतुमाह । तदधिकरणे इत्यादिना
तदधिकरणे अवनिपालनाधिकारे आत्मनः जीवस्वरूपतः अन्यस्मान्ना-
नसः असतः असाधुतः बन्धकारणात् पराभवमन्वीक्षमाणाः वासुदेवं
एव निरन्तरसमाधियोगेन समावेशितः सम्यगर्पितः सकलकारकाणां
मिन्द्रियाणां याः क्रियास्तासां कलापो येन सः अथानन्तरमेव एतस्य
विश्वस्य गुणविसर्गस्य गुणविसृष्टेः परिवृद्धानुध्यानेन व्यवसितः
सकलजगदभिप्रायो येन सः अखिलैर्निगमादिभिः परिवेष्टितः
स्वभवनादवततार ॥ ६ ॥ ७ ॥

स ब्रह्मा अनुपयं पथि पथि विमानावलिभिरुपलक्षितैः
देवश्रेष्ठैः अभिपूज्यमानः पथि पथि च वरूथशः पुञ्जभूतः
मिद्धादिगणैरुपगीयमानः उडुपतिरिव गन्धमादनस्य द्रोणी-
दरीमवभासयन्नुपससार समीपं गतः ॥ ८ ॥

देवर्षिः एनं पितरं हंसयानेनोपलक्षणेन पितैवायमित्युपल-
भमानः पुत्राभ्यां पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह कृताञ्जलिः
अर्हणेन पूजया सहोपतस्थे तुष्टाव ॥ ९ ॥

तेन देवर्षिणा उपनीतं संपादितमर्हणं पूजनं यस्य सूक्त-
वाक्येन सूक्तानि सुष्ठु उक्तानि वाक्यानि यस्मिन्स्तेन स्तोत्रेण
अतितरामुदिताः प्रकाशिता गुणगणाः अवताराः शोभना
जयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्य सः प्रियव्रतं ह स्फुटमुवाच ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

हेराजन् ! जब वे राजपुत्र प्रियव्रत परम भागवत श्रीना-
रदजी के चरणसेवा से अनायाससे परमार्थतत्त्व ज्ञान को प्राप्त
करके ब्रह्मसत्त्वागसे दीक्षाग्रहण करने को उद्यतभये तब भगवान्
वासुदेव के विषय निरन्तर चित्तकी एकाग्रता से सब क्रिया
सब इन्द्रियों के व्यापार को भगवान् में समर्पण करदिया
फिर राजों के कहे जो शास्त्रोक्त श्रेष्ठगुण तिनका पात्र होनेसे उन
के पिताने जब पृथ्वी के पालन करने की आज्ञा दी तब
उस बात को अच्छा नहीं समझा यद्यपि पिता की आज्ञा
त्यागने योग्य नहीं है तथापि राज्य का अधिकार होने से
असत्प्रपञ्च में पड़नेसे सत् आत्म स्वरूप का तिरस्कार
होना जानकर राज्यपालन न किया ॥ ६ ॥

इसके अनन्तर इस सब जगत् के गुणत्रयकी सृष्टि
की वृद्धीकी चिन्ता के होने से सब प्राणियों के अभिप्राय
को जानने वाले भगवान् आदि देव आत्मयोनि ब्रह्माजी देह
धारी वेदगण तथा मरीच्यादि ऋषि गण इन्हींसे वेष्टित हो
कर अपने स्थान सत्य लोग से उतरे ॥ ७ ॥

मार्ग में आकाश के मध्य में बड़े देव गणोंके विमानों की
पङ्क्तियों से वेष्टित होकर पूजित होते हुये रस्ते रस्ते में
समूहके समूह सिद्ध गन्धर्व साध्य चारण मुनि गणोंसे गाये
जातेये इसी प्रकार से गन्धमादन पर्वत की कन्दरा को प्रकाश-
करते हुये प्रियव्रत के समीप आगये ॥ ८ ॥

उहाँपर इसविमानपर बैठे हुये भगवान् हिरण्यगर्भ ब्रह्माजी
को देखकर अपने पिता होने से पिता पुत्र जो स्वायम्भुव मनु
प्रियव्रत तिनके सहित आप भी नारदजी हाथ जोड़कर ब्रह्माजी
की अस्तुति करने लगे ॥ ९ ॥

हे परीक्षितजी ! नारदादिकों ने जब ब्रह्माजी की पूजा की
और सुन्दर वचनों से अत्यन्त उनके अवतारों के सुन्दर
गुणगणों का गान किया तब बैठकर आदि पुरुष
ब्रह्माजी दया से हासयुक्त कृपा दृष्टि से देखकर प्रियव्रत
से बोलने लगे ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रवृत्तिनिष्ठं महाकथं प्रतिकूलं मत्वा मध्यसूयां करिष्यती-
ति शङ्कमानो नाहमेवं वदामि किन्तु मन्मुखेन हरिरेव त्वामा-
ज्ञापयतीति वदन्प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह । निबोधेति नवाभिः ।
ऋतं सत्यमप्रमेयं देवमसूयितुं दोषारोपेण प्रष्टुं नार्हसि ते
तव तत्सत्ता एव त्वद्वरुणं महर्षिः दिष्टमादिष्टमाज्ञां विवशा
अस्वतन्त्राः सन्तो वहामः ॥ ११ ॥

न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा न योगवीर्येण मनीषया वा ।
 नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहन्तुं तनुमृदिभूयात् ॥ १२ ॥
 भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदाभयाय ।
 सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनताङ्ग ! धत्ते ॥ १३ ॥
 यद्वाचि तन्त्यां गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्स ! वयं सुयोजिताः ।
 सर्वे वहामो बलिमीश्वराय प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पदः ॥ १४ ॥
 ईशाभिसृष्टं ह्यवरुन्धमहेङ्ग ! दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् ।
 आस्थाय तत्तद्यदयुङ्क्त नाथश्चक्षुष्मतान्धा इव नीयमानाः ॥ १५ ॥
 मुक्तोऽपि तावद्विभूयात्स्वदेहमारब्धमशनन्नभिमानशून्यः ।
 यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः किन्वन्यदेहाय गुणान्न वृङ्क्ते ॥ १६ ॥
 भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सह षट्सपत्नः ।
 जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किन्नु करोत्यवद्यम् ॥ १७ ॥
 यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य यतेत पूर्वम् ।
 अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु कामं विचरोद्विपाश्रित ॥ १८ ॥
 त्वं त्वज्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः ।
 भुङ्क्ष्वेह भोगान्पुरुषातिविष्टान्विमुक्तसङ्गः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति समभिहितो महाभागवतो भगवत्स्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतयावनतशिरो-
 धरो बाढमिति सबहुमानमुवाह ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विवशत्वमेवाह । चतुर्भिः नेति । तस्य कृतं तेन निर्मितं तनु
 भृज्जीवस्तपसादिभिर्विहन्तुमन्यथाकर्तुं न विभूयात्प्रभुर्न भवेत्
 मनीषया सामादिवुद्धिबलेन परतो बलवदाश्रयात् ॥ १२ ॥

तत्र देहयोगे तावत्पारतन्त्र्यं प्रसिद्धमित्याह । भवायेति ।
 भवो जन्म भवाद्यर्थमव्यक्तेनेश्वरेण दिष्टं दत्तं देहयोगं जनता
 जीवसमूहः सदा धत्ते नत्वन्यथा कर्तुं शक्नोति अङ्ग ! हे प्रियव्रत ॥ १३ ॥

कर्मकरयोऽपि पारतन्त्र्यमाह । यद्वाचीति । यस्य वाचि वेद-
 लक्षणायां तन्त्यां दामन्यां गुणाः सत्त्वादयस्तत्पूर्वकाणि च
 यानि कर्माणि तन्निबन्धनैर्दामभिर्ब्राह्मणादिशब्दैः सुदुस्तरैः सुद
 दैर्है वत्स ! वयं सर्वे सुयोजिता निबद्धाः सन्तस्तस्मै ईश्वराय
 बलिं वहामस्तदिच्छया कर्म कुर्मः नसि नासिकायां प्रोता
 बद्धाः सन्तश्चतुष्पदो बलीवर्दो यथा द्विपदे पुरुषाय ॥ १४ ॥

भोगेषु पारतन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरोणाभिसृष्टं दत्तमेवाङ्ग हे
 प्रियव्रतावरुन्धमहे श्रीकुर्मः यथा स्वामिना दत्तमेव कणिशादि
 बलीवर्दो भक्षयन्ति न स्नेच्छया तद्वत् नचैवं वैषम्यमीश्वरस्य
 यतो गुणकर्मसङ्गात्तायो यद्यदेवतिथेगादि लक्षणं देहमयुङ्क्त

योजितवांस्तत्तदास्थाय स्वीकृत्य यथान्धाश्चक्षुष्मता छायामात-
 पं वा नीयमानाः सन्तस्तत्रैव गच्छन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

नन्वेतत्सर्वमविदुष एव नत्वात्मविद् इत्याशङ्क्याह । मुक्तोऽ
 पीति । यावत्प्रारब्धं कर्म तावत् यथा स्वप्नेऽनुभूतं प्रतियात-
 निद्रो गतनिद्रोऽभिमानशून्य एवानुस्मरति तर्हि भोगवासनया
 पुनर्जन्म भवेत्तत्राह । किन्तु देहान्तरारम्भकान्गुणान्कर्माणि वास-
 नाश्च न वृङ्क्ते न सङ्गमजते ॥ १६ ॥

ननु गृहे वर्तमानस्य भोगान्भुञ्जानस्य कुतोऽभिमानाभावो
 मोक्षो वा अतस्तत्त्यागेन वनवास एव युक्तस्तत्राह । भयं स
 सारः स्यादेव प्रमत्तस्याजितेन्द्रियस्य वनेष्विति सङ्गभिया वना-
 द्वनान्तरं गच्छतोऽपीत्यर्थः सहैव षट् सपत्नाः शत्रवो मनोबु-
 द्धीन्द्रियाणि च यस्य स तथाभूत एव वनेष्वपि यत आस्ते
 बुधत्वेन जितेन्द्रियत्वादात्मरतेरात्मारामस्यावयं रागादिदोषं किं
 नु करोति न करोत्येव ॥ १७ ॥

ननु गृहे वसतः पुरुषस्य रागादयः संभवन्ति ननु वन
 इत्याशङ्क्याह । य इति । यः षट् वैरिणः षडिन्द्रियाणि विजि-
 गीषमाणाः स पूवं गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यन्तं निरोधमकुर्वन् जेतुं
 यतेत क्षीणेष्वारिषु कामं गृहेऽन्यत्र वा विचरेत् यतो लोके

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

ऊर्जितारिनुगुणांशित एवात्येति जयति पश्चाद्गुणैर्वा न्यत्र वा
वर्तेत युज्येतेति पाठे प्रहरोदित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदं च गृहदुर्गाश्रयणं प्राकृतानां त्वं त्वज्जनाभ्याङ्घ्रिस-
रोजकोश एव पुनर्गं तदाश्रितोऽत एव निर्जितषट्सपत्नश्च
तथापि पुरुषेणेश्वरेणातिदिष्टान्दत्तोन्मोगांस्तावद्भुक् पश्चाद्विमु-
क्तसंगः संप्रकृतिं स्वरूपं भजस्व आत्मनिष्ठो भवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

आत्मनस्ततो लघुतयात्पतया तच्छासनमङ्गीचकार यद्वा
आत्मनो यदनुशासनं तदलघुतया गौरवेण बाढं तथा करि-
ष्यामीत्यवनतकन्धरः सन् जग्राह ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह । निबोधेति नवभिः । भगवच्छासनमेवाहमुपदे-
श्याम्यतो मनुपदेशरूपं भगवच्छासनमुल्लङ्घ्य त्वया भगवाक्षा-
सूयितव्य इत्याह । निबोधेति । हेतात । प्रियव्रत । इदमृतं तथ्यं
वचः कथयामि तन्निबोधध्वानेन शृणु । अप्रमेयं प्राकृतकरणा-
जन्यप्रमित्यविषयमतीन्द्रियमित्यर्थः अपरिच्छिन्नमिति वा देवं दीव्य-
मानं निरस्तसमस्तदोषं भगवन्तमसूयितुं दोषबुद्ध्याग्रहीतुं नार्हसि
कोऽसावप्रमेयस्तत्राह । यस्य भगवतो दिष्टमादिष्टं शासनं
विवशास्तदधीनाः सन्तो भगवान् ते तव ततस्तातः पिता
मनुरेष महर्षिर्नारदः वयं मत्प्रभृतयो मरीच्यादय इत्येते सर्वे वहामः
कुर्म इत्यर्थः बाङ्गमनसापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावः निरस्तनिखि-
लदोषो भगवान्सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः त्वयास्माभिश्च सर्वै-
रनुल्लङ्घ्यः ॥ ११ ॥

तथाच श्रूयते "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी । सूर्याचन्द्रमसौ
विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिकेति भावः एतदेव उपपादयति । नेति ।
कश्चित्तनुभृद्देहभृत्तनुशब्दः करणानामप्युपलक्षणं यदुत्तकरणा-
कलेवरभृज्जीवः तस्य भगवतः कृतं भावेकः कृतिं प्रशासना-
त्मिकां कर्मणि वा क्तः तस्येति कर्त्तरि षष्ठी कृतं शासनमि-
त्यर्थः तपसादिभिरुपायैर्विद्वन्तुमन्यथा कर्त्तुं न विभूयात्
समर्थो भवेत् तपसाऽनशनादिना विद्यया शास्त्रीयज्ञानेन
योगवीर्येणाणिमादियोगबलेन मनीषया विचारक्षमया बुद्ध्यायैर्दे-
नैर्धर्मैर्वैद्यादिभिः परतः बलवदाश्रयणेन स्वतः तपसादिव्यति-
दिकेन केन चित्संभावनीयेन स्वीयेनोपायेन वा ॥ १२ ॥

तनुभृदित्यनेन जीवस्य भगवत्संकल्पायत्तं देहभृत्वमुक्तं
तदेव विवृण्वत्तद्वैतस्त्वहीलोपकरणैस्तत्त्वादिभिस्तच्छासनानुवर्ति-
त्वमेव स्वरूपानुगुणमन्यथादण्ड एव स्यादिति सहष्टान्तमाह ।
भवायेति द्वाभ्याम् । अङ्ग हे प्रियव्रत ! जनता जनसमूहः अव्यक्तदिष्टं
प्राकृतैश्चक्षुरादिभिर्न व्यज्यते इत्यव्यक्तो भगवान् तेन दिष्टमा-
दिष्टं तत्संकल्पायत्तमित्यर्थः देहसंबन्धं धत्ते किमर्थमसावीश्वरो
देहयोगमादिशति तत्राह । भवायेति । भवाद्यर्थे कर्मकर्तुमुत्त-
रोत्तरं जन्मनाशादेर्निमित्तं कर्म कर्तुं प्राक्तनकर्मानुसारेण देह-
योगमादिशतीत्यर्थः यद्वा भवाद्यर्थे कर्म च कर्तुमव्यक्त-
दिष्टं देहयोगं धत्ते तत्र भवो जन्म नाशो मरणं शोकः
प्रियार्थविच्छिन्तिनिमित्तं दुःखं मोहो देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रमा-
दिरूपः भयमागामिबुःखदर्शनजं ज्ञानं सुखदुःखे इष्टानिष्टविषयके

अनुकूलप्रतिकूलात्मके प्राचीनकर्मानुसारेण भवाद्यर्थमुत्तरभवा-
देर्निमित्तं कर्म च कर्तुमव्यक्तदिष्टमित्यर्थः सदा अभया-
येति च छेदः मुक्तये इत्यर्थः स्वशासनानुवर्तिनामनुग्रहार्थं
तदतिवर्तिनां निग्रहार्थं च सत्त्वादिप्रचुरदेहयोगमादिशतीति
भावः ॥ १३ ॥

हे वत्स ! यस्य भगवतो वाचि वेदादिकायां तन्त्यां दामन्यां
रज्ज्वौ गुणकर्मदामभिः गुणाः सत्त्वादयः कर्माणि सात्त्वि-
कादिभेदेन भिन्नानि स्वस्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि तान्येष
दामानि नामभिरिति पाठे वर्णाश्रमनामानि एव निगडबन्धन-
ग्रन्थियुतरज्जवः तैर्दृढतरैः सर्वे वयं सुयोजिता निबद्धाः सन्तः
तस्मै ईश्वराय भगवते बलिं पूजां वहामः कुर्मः यथा नमि
नासिकायां छिन्नायां प्रोता बद्धरज्जवश्चतुष्पदो बलीवहां द्विपदे
मनुष्याय कुर्वन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

किंच न वयमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधकावबोधनतनुपसं-
हारसमर्था इत्याह । ईशावस्तुमिति । अङ्ग ! हे प्रियव्रत नाथ ईश्वरो
यद्यद्युङ्ग योजितवान् तत्तद्वर्णाश्रमादिकं जात्यादिकं चास्थाय
स्थिता वयं तत्तदीश्वरादिष्टं देवतिर्यगादिशरीरमास्थाय स्थिता
वयमिति वा गुणकर्मणां सात्त्विकादिभिन्नानां कर्मणां संगतसं-
बन्धाभिमित्तात्तत्कर्मानुरूपमित्यर्थः अनेनेश्वरस्य वैषम्याभाव
उक्तः ईशेन भगवतामिसृष्टं वत्तं सुखं दुःखं चाऽवबुध्यमाने
प्राप्नुमः ईश्वरस्य हिताहितज्ञत्वे अन्येषामनभिज्ञत्वे चतुष्पदेति
च दृष्टान्तमाह । यथा चतुष्पदाविप्लुतचतुरिन्द्रियेण पुरुषेण
ज्ञायामातपं वा नीयमानाः प्राप्यमाणाः ग्रन्थाः प्राप्नुवन्ति
तद्वत् अतोऽस्माभिरीश्वरादिष्टैः प्रवृत्तिर्भयं एवानुरोद्धव्य इति-
भावः ॥ १५ ॥

ननु देहात्माभिमानिनः संसारिणो जीवस्य प्रवृत्तिधर्मानु-
वृत्तिर्युक्ता अहं त्वधिकृतात्मविद्यो मुमुक्षुः कथं प्रवृत्तिधर्ममनु-
रुणमि बन्धकत्वादित्याशङ्क्यां तावन्मुमुक्षोरप्यामुकेर्देहधारणा-
मावश्यकं तदनुबन्धितयां प्राप्तेषु केषु चित्प्रवृत्तोऽपि न बध्यत
इत्याह । मुक्तोऽपीति । प्रतियातनिद्रः निवृत्ताज्ञानः पुमान् यथानु-
भूतमनुभूतवज्ज्ञानोदयात् पूर्वमनुभूतकर्मवद्विज्ञानदशायां कर्मानु-
भवादिति यावत् ज्ञानोदयानन्तरमप्यारब्धं सुखदुःखादिकलप्रदा-
नाय प्रवृत्तं पुण्यापुण्यरूपं कर्मादननुभवज्ञापि तत्राभिमानशून्यः
सुखदुःखाद्यनुभवप्रयुक्तदेहगतस्थूलकाइर्याद्यभिमानमात्मन्यकुर्वी-
याः यावन्मुक्तो भवेत्तावत्स्वदेहं विभूयादेव देहात्माभिमानर-
हितः आरब्धमश्रपि यावन्मुक्तस्तावत्स्वदेहं विभूयादिति
वान्वयः प्रारब्धस्य कर्मणोऽभिगतात्मविद्येनाप्यनुभाव्यत्वात्प्रार-
ब्धायत्तत्वाच्छरीरस्य तद्धारणावर्जनीयमित्यर्थः तद्वैज्ञानिनः
को विशेषस्तत्राह । किति । अयं प्रतियातनिद्रः अन्यदेहाय
देहान्तरारम्भाय निमित्तभूतानि सत्त्वादिगुणप्रयुक्तकर्माणि न
वृद्धे न भजति प्रारब्धानुभवो देहधारणं चेत्युभयं तुल्यं पुन-
र्देहान्तरनिमित्तबन्धककर्माकरणं तु ज्ञानिनो विशेष इति भावः ॥ १६ ॥

अस्तु मुमुक्षोरपि देहधारणं प्रारब्धानुभवश्चेति वन्यैरपि
देहधारणसम्भवाद्भन एवाहं वत्स्यामि गृहाश्रमस्य संसृतिहे-
तुत्वात्तत्राह । भयमिति । प्रमादा प्रमादा वेवहि भयाभयहेतु अतः
प्रमत्तस्य स्वपरयाथात्म्यविस्मरणेन देहेन्द्रियपारवश्यस्य वनेष्वपि
अपिशब्दाद्गृहेषु च वसती भयं संसारः स्यादेव ननु वने वसतो

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देहानुबन्धिनां कलत्रादीनां प्रसङ्गं प्रवर्त्तयतां ज्ञाननिष्ठाविरोधिना-
मभावात्सां प्रितिष्ठिता स्याद्देहे तु विपरीतेत्यत्राह । यतः यस्मात्सः
वनवासी सह षट्सप्तः सहैव षट्सप्तः शत्रवो मनः सहिनानि
ज्ञानेन्द्रियाणि यस्य तथाभूत एव वने आस्ते “वोपसर्ज” स्येति न
वाग्रहणात्सहस्य समावाभावः “इन्द्रियाणां हि चरतां यन्म-
नोऽनुविधीयते” इति समनस्केन्द्रियवर्गस्य विषयप्रवणस्य ज्ञान-
निष्ठाविरोधित्वाद्भनाश्रमिणोऽपीन्द्रियवर्गस्य सहैव विद्यमानत्वाद्भयं
स्यादेव अत इन्द्रियवर्ग एव नियन्तव्यः यद्येवं तर्हि किमप-
राद्धं गृहाश्रमेत्येव । जितेन्द्रियस्यात्मरतेः प्रकृतिविविकात्मा-
नुभवशीलस्य बुधस्य ब्रह्मनिष्ठस्य पुंसः गृहाश्रमः किन्त्ववयं दाषं
करोति न कमपि दोषं करोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु यदीन्द्रियपारस्व्यरूपप्रमाद एव भयहेतुस्तर्हि इन्द्रियाणि
ज्ञाननिष्ठाविरोधीनि वन एव वसन् जेष्ठासीत्यत्राह । य इति ।
सपत्नान् ज्ञाननिष्ठाविरोधित्वेन शत्रुतुल्यानि षडिन्द्रियाणि यो
विजिगीषमाणः विजेतुमिच्छन्सः पूर्वं प्रथमं गृहेषु निर्विश्य
गृहाश्रम एव स्थित्वा यतेत इन्द्रियजयार्थं यतेत तथा हि लोके
यः कश्चन शत्रुन्विजिगीषमाणः विजेतुमिच्छन्प्रथमं दुर्गमाश्रित
ऊर्जितान् बलिष्ठान् शत्रून्त्येति जयति ततः क्षीणेषु शत्रुषु बल-
हीनेषु सत्सु कामं यथेष्टं दुर्गेऽन्यत्र वा विचरेदेवं विपश्चिद-
पीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सत्यं प्रथमं दुर्गाश्रित एवारीनत्येति अहमपि भगवद्वरणा-
विन्दरूपं दुर्गमाश्रितः शत्रून् जेष्मामि नत्वातिहेयान् गृहान्त्यत्राह ।
त्वं त्विति । यद्यपि त्वमञ्जनाभस्य भगवतश्चरणकमलकोशदु-
र्गाश्रितः यथा कमलकोशान्तर्गतभ्रमरं बाह्यातपवर्षादयो न बाधन्ते
तद्वद्भगवद्वरणाविन्दसमावेशितमनममिन्द्रियाणि न बाधन्ते
इति आपनाय कोशशब्दः प्रयुक्तः निर्जितः ज्ञानयोगविरोधविहि-
न्द्रियवर्गो येन तथापि पुरुषेण परमपुरुषेणादिष्ठान् भोमान्
इह लोके भुक्त्वा ततो विमुक्तसङ्गः भगवद्भक्त्या प्रकृतिं स्वभावमा-
विर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकसमावं भजस्वेति यावत् ॥ १९ ॥

इतीत्यं ब्रह्मणा सम्यगभिहितः उक्तः महाभागवतः त्रिभु-
वनहितोपदेष्टुर्भगवतश्चतुर्मुखस्यानुशासनमात्मनः स्वस्य लघु-
तया हेतुना भोगाननुभवत एव पुनर्मुक्त्युपायप्रदर्शनात्मक-
त्वात्तच्छासनस्य सुकरत्वं यद्वा आत्मनो यदनुशासनं तदलघु-
तया गौरवेण वाढं करिष्यामीत्यनन्तरकन्धरः सन् सः प्रियव्रतः
बहुमानं यथा भवति तथा उवाह जम्भद्वानुष्ठितवानिति
यावत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ऋतं शास्त्रविहितं कित्तदाह । मासूयितुमिति । देवेन श्री-
हरिणा स्वधर्मो दुष्टदमनं धर्मज्ञानानुपालनमित्यादि स्वीकृतलक्षणा
काराणां विहिता तदाहामुलङ्घ्य निवृत्तिमार्गाङ्गीकारे तद्वत्करि
हरी दोषाविष्कारलक्षणासुयारोपेण तव महादोषित्वेनाधःपातो
दुष्परिहरः स्यादिति देवमसूयितुं माहसीत्यन्यथः स्वामेयत्व-
वत्तद्वाक्याभिप्रायस्याप्यमेयत्वं सूचितममेयमिति तेन तद्वाक्या-
भिप्रायापरिज्ञानेन भ्रान्तवद्वर्तसे इत्यर्थोऽपि लक्ष्यते इयमपि

क्रीडैव ननु प्राप्तव्यप्रयोजनार्थितयेति सूचनाय देवमिति ते तव
ततस्तानो मनः वेर्विष्णावशाः “विः पक्षिपरमात्मनो” इति यादवः
दिष्टमाज्ञाम् ॥ ११ ॥

ननु तपमादिसामर्थ्योपेतैस्तदाहोलङ्घनं सुशकं स्यादत्राह ।
न तस्येति । तस्य हरैराज्ञालक्षणां कृतं शास्त्रात्मना विहितं स्वधर्मं
विहन्तुं उलङ्घ्यस्वावाहितं कर्तुं न विभूयान् समर्थो न भवे-
दित्यन्वयः परतः सहायैः स्वतः सहायमन्तरेण ॥ १२ ॥

विवशा इत्युक्तं स्पष्टमाह । भवायेति । अङ्गेयं जनता भवा-
द्यर्थमव्यक्तेन हरिणा हरिपेरितजडप्रकृत्या वा दिष्टं दत्तं
स्वकर्मफलभोगाय कल्पितं निर्मितं वा देहयोगं भक्ते पुष्पाति-
कर्मभिरिति शेषः “भवो भद्रं हरे प्राप्नो सत्तासंसारजन्मभु” इति
यादवः ॥ १३ ॥

हरैराज्ञालङ्घने विध्यतिक्रमदोषेण प्रत्यवायोऽपि स्यादित्या-
शयेनाह । यद्वाचीति । यस्य हरैर्वाचि वेदास्त्रायां तन्त्यां गोवृ-
षवन्धनदीर्घरज्ज्वां तत्तद्योग्यगुणैर्ब्राह्मणादियोग्यकर्मभिर्ब्राह्मण-
क्षत्रियादिनामभिश्च गुणकर्मनिमित्तनामभिर्वा स्वदामभिर्हस्त्रपादौः
सुष्ठु योजिता बद्धाः वयमाश्वराय बलिं वहामः ब्रह्मापराधेन
तत्तद्वेदवाक्यावाहितं कर्म कुर्म इत्यर्थः कथमिव नसिनासिकायां
प्रोताश्रुतुपदो गावो द्विपदे मनुष्याख्यस्वामिने गोण्यादिकं
वहन्ति यथा तथेति पारन्त्यमात्रे दृष्टान्तोऽयं न तु बुद्धिपूर्व-
कर्तृत्वे ॥ १४ ॥

यथा कारणमीश्वराधीनं तथा फलं च तदधीनमित्याह ।
ईशेति । ईशावसृष्टं श्रीहरिणा दत्तं यच्छरीरमयुक्तं अवीकृतपत्र
तत्तच्छरीरमास्थायारुन्धमहं अङ्गीकृत्य भुङ्क्ष्महे कथमिव चक्षु-
ष्मता नीयमाना अन्धा इव चक्षुष्मदर्शितमार्गमभ्युपेत्य तद्वत्तमेव
भुङ्क्षते यथा तथेति ॥ १५ ॥

उत्पन्नज्ञानस्यापि चरमदेहिनो देहपातपर्यन्तं स्वविहितकर्म-
कर्तव्यमित्यह । मुक्तोऽपीति । यथापथातं दैवतः प्राप्तं तदपि प्रारब्धं
फलदानायोपक्रान्तं कर्मफलमश्नन्नाभिमानशून्यो देहाभिमानरहितः
प्रतियातनिद्रः निवृत्ताज्ञानान्यथाज्ञानी जीवन्मुक्तोऽपि यावत्प्रा-
रब्धकर्मनाशः तावत्स्वदेहं विभृयात् तत्र विहितं राज्यादिपालन-
कर्म च कर्तव्यमित्यर्थः तर्हि विद्वद्विबुधोः को विशेष इति तत्राह ।
किन्त्विति । ज्ञान्यज्ञानिवद्व्यदेहाय शरीरान्तरागमकान् रागादि-
लक्षणाञ्च वृद्धे न स्वीकरोति । तादृशकर्मणि न करोती-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु कर्ममाक्रान्तस्य कर्ममलेपवत् गृहाश्रमरतस्य तन्निमित्त-
भवभयमापद्यत एवातो वनाश्रम एव श्रेयानिति तत्राह । भय-
मिति । प्रमत्तस्य विस्मृतस्वकार्यस्य वनेषु निर्जनप्रदेशेषु स्थित-
स्यापि पापाद्भयं स्यात् कुत इति तत्राह । यत इति । षट्सप्तः
षडिन्द्रियाण्याः शत्रवः सह वसन्त इति यनोऽन इति शेषः
तर्हि कथंकारं भवभयाभावः स्यादिति तत्राह । जितेन्द्रियस्येति ।
अवयं दोषं बुधस्य कर्तव्यं जाननः वशीकृतेन्द्रियग्रामस्येन्द्रिय-
जयः कथं ज्ञायत इति तत्राह । आत्मेति । आत्मनि हरौ
रतिरुपासनालक्षणा यस्य स तथा तस्य ॥ १७ ॥

तर्हीन्द्रियजयोपायः कथमत्राह । य इति । इन्द्रियाख्यषट्शत्रून्
जेतुकामो यः सः पूर्वं गृहस्थाश्रमेषु स्थित्वा तदुपभोगेन
निर्विद्यालम्बुद्धिं प्राप्य यतेत श्रेयस इति शेषः यतनप्रकारं
वक्ति । युध्येतेति । भगवान्निष्ठाक्षणादुर्गाश्रितः ऊर्जितारीन्विषय-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भोगेषु सन्नद्धेन्द्रियावशन्नं युध्येत विषयगमने निरुध्यात्मा-
धीनान्कुर्वीत पुनः क्षीणेषूपरतविषयप्रचारेन्द्रियेषु सत्सु
विपश्चित्कामं निर्भयो विचरेदित्यन्वयः विपश्चित्यनेन ।

न जानु कामः कामानामुपभोगं शास्यति ।

हविषा कुण्ठावर्त्मैव भूय एवाभिवर्धत म०

इत्येतन्निरस्तम् ॥ १८ ॥

वह्मालापैरलं किमधुना कर्तव्यमत्राह । त्वमिति । तुना प्रिय-
जनस्यान्यस्माद्विशेषं सूचयति तमेवाह । अञ्जनभेति । पुरुषा-
निसृष्टान् श्रीनारायणप्रसादोपनतान् विमुक्तसङ्गः पुत्रादिस्नेह-
लक्षणासङ्गरहितः सत्त्वं प्रकृतिं सच्चिदानन्दलक्षणस्वभावं संन्यासा-
श्रमेण मोक्षो नान्याश्रमं गत्ययं बुद्धिव्यामोह एव "विहितो यस्य
यो धर्मो विष्णुना प्रभविष्णुना । तेन मुक्तिर्भवेत्तस्य ते गुरुर्वेद
सर्ववित्" इति स्मृतेस्तव विहितेन प्रजापालनलक्षणधर्मेण स्वयो-
ग्यमुक्तिरिति विहित्वा (१) तत्र विमुखं त्वामुद्धोष्य तत्कर-
णायायासिधमित्यतस्तत्कुर्वित्येतद्वा (२) तुनाह ॥ १८ ॥

अथ प्रियजनस्य शिष्टजनशिक्षणाय विरिञ्चस्याज्ञाग्रहणप्रका-
रमाह । इतीति । विरिञ्चादात्मनः स्वस्य लघुतयामितमहिमत्वाद्-
वनतशिरोधरः प्रणतकण्ठः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रवृत्तिनिष्ठं मद्राक्यं स्वासह्यं मत्वा मय्यसूयां माकृष्याः भोः
प्रियव्रत ! अहन्तु त्वत्प्रभोरेवाधीनस्तस्यैवाभिप्रेतं वच्मीत्याह ।
निबोध स्वबुद्धयैवेदं परामृशेत्यर्थः । हे तातेति नाहं तव शत्रुय त्वां
दुःखयामीति भावः । ऋतं सत्यमेव न तु त्वामहं प्रतारयामीति
भावः । किं सत्यं तत्राह । वयमिति । भवो रुद्रोऽपि ते तव तत-
स्तातो मनुर्महर्षिर्नारदोऽयं तव गुरुरित्येते वयं यस्य विष्टमाज्ञा-
मेव वहामः स खलु यस्मै यस्मै हृदा यद्यदादिशति तथैव चेष्टते
इति तदाश्रयैव त्वामहं राज्ये प्रवर्तयामीति भावः । यमहं सर्वा-
त्मना भजे स प्रभुरेव मां संसारसिन्धौ निमज्जयतीति स्नेह-
देवेऽपि दोषदर्शी मा भूरित्याह । मासूयितुमिति । अप्रमेयं प्रमातु-
मशक्यं कमपि संसारेऽपि प्रवर्त्य शीघ्रमुद्धरति कमपि वृत्तेऽपि
प्रस्थाप्य नोद्धरतीति कस्तस्य चरितं वेदेति भावः ॥ ११ ॥

नचात्र स्नेहं रक्षितुमात्मनस्तपोविद्यायोगबलं प्रदर्शयि-
तव्यमित्याह । नेति । तस्य कृतं तेन निर्मितं तपस्त्रादिभिर्विहन्तु-
मन्यथा कर्तुं तनुभृज्जीवो न विभूयात् न प्रभवेत् ननु त्वद्द्वारा
मां राज्ये प्रभुः प्रतस्त्यति यथा तथा महर्षिद्वारा मां राज्यात्
प्रप्राजयति चेति किमत्र निश्चिनोमीति चेत् बुद्धिबलेन मां
परमेश्वरं विजिगीषस्वेत्याह । मनीषया वेति । तेनोभयमपि भगव-
दादिष्टं मत्वा राज्यं कुर्वन्नेत्र तत्रानासक्त्या प्रव्रज्यामपि कुर्वति
भावः । न च यथेष्टद्रव्यदानतः स्वप्रतिमूर्तिकल्पनेन राज्यं
चिकीर्षस्व नापीमां विषदं बहुधर्मैर्बलवद्वाश्रयेण वा स्वबाहु-
बलेन वोचितीत्येत्याह । नैवात्मेत्यादि ॥ १२ ॥

(१) प्रजापालनकर्मणि ।

(२) प्रजापालने ।

नात्र किमपि शोचनीयं यतो देहधारिण इश्वरार्थानां भद्रम-
भद्रं वा खेच्छया परेच्छया वा सर्वं सहन्त एवेत्याह । भवायेति ।
भवनाशौ पुनः पुनर्जन्ममृत्यु तदाद्यर्थं जनता जीवसमूहः ।
अव्यक्तेनेश्वरेण दिष्टं दत्तं देहयोगं सदा भक्ते स्वकर्मोपाजित-
मपि देहमीश्वराणां विना न प्राप्नोति यथा साध्वसाधुक्रियाद्यु-
पाजितमपि शालिक्षेत्रकशागारादिकं नृपाणां विना प्रजा न
प्राप्नोति नृपः खल्वन्यथापि कुर्यादित्यतो हेतोः ॥ १३ ॥

देहधारणे पारतन्त्र्यमिव कर्मकरणेऽपि पारतन्त्र्यमाह । यस्य
वाचं वेदलक्षणायां तन्त्र्यां दामन्यां गुणाः सत्त्वादयस्तदु-
चितानि कर्माणि तन्निबन्धनेनामभिप्रायस्यादिशब्दः सुदुस्तरैः
सुहृदैः हे वत्स ! वयं सर्वे सुयोजिताः निबद्धाः तस्मै ईश्वराय
वलिं वहामः तदादिष्टं कर्म कुर्मः अत्र दृष्टान्तः । नसि नासि-
कायां प्रोता बद्धाः सन्तः चतुष्पदे वलीवर्द्धा द्विपदे मनुष्याय ।
ते यथा मनुष्यदत्तस्य भारस्यावहने गमनागमनक्रियादिषु स्वात-
न्त्र्यं च दण्डं प्राप्नुवन्ति तथा वयमपीति भावः ॥ १४ ॥

कर्मफलभागेऽपि पारतन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरेण अभिसृष्टं
दत्तमेव अङ्गं प्रियव्रत ! अवगन्महे प्राप्नुमः दुःखं सुखं वेति नचात्र
वैषम्यमीश्वरस्येत्याह । गुणेति । तमयादिगुणानिबन्धनानि
यानि कर्माणि तेषु संज्ञादासक्तत्वात् यथा स्त्रीयत्वात् समेष्वपि
वलीवर्द्धेषु मध्ये साध्वसाधुकर्मकरणतारतम्यानुपमेय
केष्यश्चिदुत्तमगृहाभ्यन्तरे स्थापितेभ्यः सघृतदुग्धौदनैक
तत्त्वस्वामी दत्तं केष्यश्चन रुश्रवन्निचक्षणकर्माणादिकं
केष्यश्चन कणिशघासादिकं केष्यश्चन नीहारातपपङ्कादि-
मति वहिःस्थले स्थापितेभ्यः साक्रोशदण्डप्रहारं विरमं दल-
पलालादिकमिति किं कृत्वा अवगन्महे नाथः स्वामी यद्यद-
युक्तं अभद्रं भद्रं वा फलं ददौ तत्तदास्थाय अस्मद्गुणय-
साद्रुण्यानुरूपमेव ददाति स्वामिनः कोदोष इति मनसि विश्व-
स्येत्यर्थः । प्रत्युत परमेश्वरस्यात्र गुण एव द्रष्टव्य इति दृष्टा-
न्तेनाह । चक्षुष्मतेति । शीतलमातपतप्तं वा वर्त्म नीयमानोस्तत्र
कदाचित् शीतले वर्त्मनि कण्टककूर्पादिकं दृष्ट्वा यदा तप्त
वर्त्म नीयन्ते तेन किमप्येष्टमनुपालयते अपि तु हितकुर्या-
मिति विश्वस्य प्रशस्यत एवेति भावः ॥ १५ ॥

नन्वेतत् सर्वमधिदुःषः कर्मिण एव ननु कर्मप्रस्थित उत्ती-
र्णस्यात्मज्ञानेन इत्याशङ्क्याह । मुक्तोऽपीति । यावत्प्रारब्धं कर्म
तावत् यथा स्वप्नेऽनुभूतं प्रतियातान्द्रो गतनिद्रोऽभिमान-
शून्य एवानुस्मरति तर्हि भागवासनया पुनर्जन्म स्यात्तत्राह । किन्तु
अन्य देहाय देहान्तरं प्राप्तुं गुणात् कर्माणि वासनाश्च न
वृद्धे न संभजते ॥ १६ ॥

ननु तदपीश्वराधीनत्वेऽपि मम सांप्रतिकाद्यनवासात् भावि-
नी गृहे स्थितिरपकारं करिष्यत्येवेत्याशङ्क्याह । मयं संसारः सह-
पदसंपन्नः षडिन्द्रियशत्रुसंहिनः जितेन्द्रियस्य तत्राप्यात्मरते-
रात्मारामस्य तत्रापि बुधस्य वनगृहयोस्तारतम्याभावं बुद्ध्यमानस्य
किमवद्यं रागादिदोषम् ॥ १७ ॥

अजितेन्द्रियो जितेन्द्रियः इन्द्रियजयेच्छुरित्यत्र लोके
त्रिविधो जनस्तत्राद्ययोरुद्वाश्रमो न दोष इत्युक्तम् । अन्यस्य तु
प्रत्युत गुण एवेत्याह । यो विजिगीषमाणः । विजितुमिच्छति स पूर्व
गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यन्तनिरोधमकुर्वन् जेतुं व्रतते ।

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रं दर्शयति ॥

यतो लोक ऊर्जितान् बलिष्ठानरीन् दुर्गाश्रित एवात्येति जयति
ततश्च क्षीणेष्वरिषु कामं गृहेष्वन्यत्र वा विचरेत् युध्यतेति
पाठे प्रदर्शितम् ॥ १५ ॥

त्वन्तु तेषु त्रिषु मध्य न कोऽपीत्याह । त्वमिति । तुर्भिन्नोप-
क्रमे अञ्जनामेति नत्वन्यप्राकृतवद्बहुदुर्गाश्रितः न चान्यवज्जि-
तेन्द्रियश्च यतो निर्जितेति जितवत्सपत्नेभ्यो निर्गतः तव
षडिन्द्रियाणि भगवत्सौन्दर्यादिवासकानि परममित्राण्येव
ननु शत्रवः अतः पुरुषेण स्वप्रभुर्वातिशयेन दिष्टान् दत्तान्
भोगान् इति कर्म जन्यानामेव भोगानां बन्धकत्वं नवीश्वर-
दत्तानामिति भावः । प्रकृति भजस्वेति पश्चाद्वाज्यभावं स्वपुत्रे
विन्यस्य वनेऽपि गत्वा तिष्ठ ॥ १६ ॥

आत्मनः स्वस्य लघुतया तत्पौत्रत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हेतात ! पौत्र ! ते ततः तातः मनुः एष देवर्षिः ते गुरुः
भवः वयमिति प्ररीक्ष्याद्यभिप्रायेण बहुवचनमेतत् सर्वे वि-
चाराः यस्य दिष्टमात्रां वहाम अयमर्थः ज्ञानेन वयसा
च त्वत्तोऽधिका वयं यत्र नियोजितास्तत्पराः सन्तः तस्य दुर्ज्ञे-
यत्वबुद्धिभ्रमादिकमनादयः तमद्यैव द्रष्टव्यमः अद्यैव प्राप्स्यमि
इत्येव नास्वयाम इति अतोऽविपककषायस्त्वम् अप्रमेयं निखिलैः
प्रमाणैः साकल्येन प्रमातुमशक्यमस्मृतुम् अविपककषायाधि-
कारिसाध्यत्वकोषारोपेण द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यत्र यस्तेन नियोजितस्तत्स्वीकुर्वन् आत्मपरयोनिस्य-
नियन्तुभावमवधार्य शनैः शनैर्मुक्तो भवेदित्याह । न तस्येति
पश्चात् ॥ तस्य तेन परमेश्वरेण कृतं विद्वन्मुन्यथाकर्तुं न
विभूयात् न प्रभुर्भवेत् ॥ १२ ॥

अमवाय मोक्षाय च अव्यक्तदिष्टं तुल्यपरमेश्वरदत्तं देह-
योगं जनता मुमुक्षुबुभुक्षुजनसमूहः असे अव्यक्त एव भोगं मोक्षं
च यथाधिकारं यथाकालं जनतायै ददाति तदर्थमातुरो न भवे-
दिति भावः ॥ १३ ॥

आतुरत्वं तु न पुरुषार्थसाधकमित्याशयेनाह । यदिति
प्राप्त्याप्तम् । यस्य भगवतः वाचि तस्यां वेदरूपायां दामनि गुणक-
र्मनामभिः सत्त्वादिगुणैः पुण्यादिकर्मभिः देवादिनामभिः सुदु-
सरेर्दुर्निवार्यैः सुयोजिताः वयं तस्मै बलिं वहामः तत्र दृष्टान्तः
नसि नासायां प्रोताश्चतुष्पदो बलीवर्हा यथा द्विपदे कर्षकाय
बलिं वहन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

गुणकर्मयोगात् अस्माभिः सत्त्वादिगुणवशात्कृतानि यानि
कर्मणि तद्योगात् तावः यद्यदेहादिकमयुङ्क्तं योजितवान्
तत्तदास्यायाङ्गीकृत्य ईष्ट इतीह तेनेशा नियन्त्रा दुःखं सुखं वा
अभिमृष्टं दत्तम् अवच्छिन्नमेव स्वीकुर्मः तथा च मन्त्रः “ईशा वास्य-
मिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः
कस्य खिन्नमस्” इति ॥ १५ ॥

एवं सामान्यतः सर्वैरेवेश्वरदत्तमिष्टमनिष्टं वा पारवश्यात्स्वी-
कार्यमेव अथ मुमुक्षुणापि पारवश्यात्पारव्यकर्मफलं स्वीकर्तुं
व्यमेवेत्याह । प्रतियातनिद्रः प्रतिबुद्धः मुमुक्षुः यथानुभूतं शरीरं

ताहनाय अन्यदेहाय गुणान् ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इत्यादि-
नोक्तान् स्वर्गादिप्रदानं सत्त्वादीन् न वृद्धे न भजति किन्तु साधनमोक्षः
तावत्पारवश्यमस्मिन् देहे विभूत्यादेव ॥ १६ ॥

ननु गृहे वसतः पुनः सगाद्युत्पत्त्या संसारमयं स्यादत्राह ।
भयमित्यादिना । सदैव षट् एकं मनः प्रवृत्तानेन्द्रियाणि च
सपत्नाः शत्रवो यस्य सः ॥ १७ ॥

अत्येति जयति ॥ १८ ॥

पूर्वं भोगान् भुङ्क्त्व पुनर्जितवत्सपत्नः विमुक्तसङ्गः
त्यक्तकलत्रादिः सन्प्रकृतिं विश्वहेतुं “कारणां तु भेषम्” इति श्रुतेः
अनेनाजितेन्द्रियत्वात्तत्राधुना न वैराग्याधिकार इति सूचितम्
॥ १९ ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

श्रीभगवान् ब्रह्माजी बोले हे तात ! हम तुम से सत्य
वचन कहते हैं अप्रमेय परमात्मा की प्रशंसा नहीं करना
जिसपरमात्मा के वश हो कर हम महादेव जी तुमारे पिता
यह मनुजी महर्षि नारद सबही जिनकी आज्ञा को ग्रहण
करते हैं ॥ ११ ॥

कोई भी देह धारी उस परमात्मा की आज्ञा को तपस्या से
या विद्यासे या योग प्रभाव से या बुद्धिसे धर्म अर्थ से
दूसरे से या अपने से टाक नहीं सका है ॥ १२ ॥

हे प्रियव्रतजी ! जितना जनसमूह है सो जन्म के लिये
मरने के लिये कर्म करने के लिये शोचने की मोहित होने
की भ्रान्त होने की भीत होने की सुखी दुःखी होने की
ईश्वर के दिये देह को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

हे वत्स ! जिस परमात्मा के वचन रूप (वेद) लेवी रस्सी
मे हम लोग गुण कर्मरूप छोटी डोरों में बंधे हुये सब
ईश्वर को भेट देते हैं जैसे नाक मे नथे हुये पशु मनुष्यके
आधीन होकर काम करते हैं ॥ १४ ॥

सत्त्वादि गुणों के अनुसार जो जो देह ईश्वर की
आज्ञा से प्राप्त होता है तिसदेह को धारण करके हम
लोग वसी ईश्वर के दिये हुए सुख दुःख को भोगते हैं जैसे
कि अंधों को आँख वाला जहां चाहे तहां लेजाता है वैसे
हमारे भोग ईश्वर के आधीन हैं ॥ १५ ॥

जिस को जगत् का अहंकार ममकार छूटगया है वहभी
अभिमान रहित होकरभी तबतक आरब्ध को भोगता हुआ
देह को अवश्य धारण करेगा जैसे कि निद्रा छूटने परभी
स्वप्न की स्मृति बनी रहती है केवल दूसरे देह के हेतु
उस के कर्म नहीं होते हैं ॥ १६ ॥

जोपुरुष अपने कर्तव्यमे कुशल नहीं है तिसको चनमे
रहने से भी मयहोगा क्योंकि काम क्रोधादिक छैः शत्रु तो
उसके साथही है जो मुमुक्षु है जितेन्द्रिय है विवेकी है तिस
का तो गृहाश्रमभी क्या बिगाड कर सकता है ॥ १७ ॥

जो पुरुष छैः शत्रुओं को जीतना चाहे वह घर मे रह
कर उनके जीतने का यत्न करे पहिले जैसे कि किले से
रहनेवाला राजा प्रवल शत्रुओं को जीतता है इसीप्रकार
घर मे रहने से कामादिशत्रु यदि क्षीण होजावें सब शक्ती
होकर यथेष्ट विचरता रहे ॥ १८ ॥

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणयोरात्म-
समवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् ॥ २१ ॥

मनुरपि परेणैवं प्रतिसन्धितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामण्डलस्थितिगुप्तय-
आस्थाप्य स्वयमृतिविषमविषयविषजलाशयाशया उपरराम ॥ २२ ॥

इति हवाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाऽधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्वन्ध्वंसनपरानुभावस्य
भगवत आदिपुरुषस्याद्भियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरन्धितकषायाशयोऽवदातोऽपि मातवर्धनो
महतां महीतलमनुशशास ॥ २३ ॥

अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मणा उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम तस्यामुहवाव आत्मजानात्मसमा-
नशीलगुणकर्मरूपवर्षिर्दोरान् दश भावयाम्बभूव कन्यां च यवीयसीमूर्जस्वतीं नाम ॥ २४ ॥

आग्नीध्रेधमजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरेतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिबीतिहोत्रकवय इति सर्व एवा-
ग्निनामानः ॥ २५ ॥

एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नुर्ध्वरेतसस्त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरि-
चयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नुहवा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां
शरणभूतस्य श्रीमच्चरणारविन्दाविरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावावतान्तर्हृदयाधि-
गते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीप्युः ॥ २७ ॥

अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन्नुत्तमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपतयः ॥ २८ ॥

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्येकादशपरिवत्सराणामव्याहृताखिल-
पुरुषकारसारसंभूतदैर्घ्ययुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरहितधर्मप्रतिपन्नो बर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेव
मानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकसचिरक्ष्वेल्यादिभिः पराभूयमानविवेक इवान-
वबुध्यमान इव महामना बुभुजे ॥ २९ ॥

यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्यर्धेनावच्छा-
दयति तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनन्दनसमजवनं रथेन ज्योतिर्मयेन रजनी-
मपि दिनं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्वितीय इव पतङ्गः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

तुमतो एव नाम भगवान् के चरण कमलरूप किले को
आश्रय करके देहस्थित शत्रुओं को जीतगये हो तौभी भगवान्
के दिये अभिकार भोगों को भोगो पीछे आसक्ति छोड़ कर
आत्मनिष्ठ होकर विचरता ॥ २६ ॥

श्रीशुकदेव जी बोले इस प्रकार त्रिभुवन नाथ भगवान्
ब्रह्मा जी के वचन को महाभगवत प्रियव्रत जीने अपने
को छोटा मान कर मस्तक नवाकर बहुमानपूर्वक स्वीकार
किया ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

मनुना सन्नुद्धेनोपकल्पिता पूजा यस्य । प्रियव्रतस्य योगम-
शास्त्रारदस्य च शिष्यनाशात्कुटिलमीक्षणं सम्भवति तत्तु ना-
स्तीत्याह । अविषमं यथा तथा तयोरभिसमीक्षमाणयोः सतो-
रात्मनः सम्यगवस्थानमवाङ्मनसं वाङ्मनसयोरविषयं क्षयं
निवासं जगाम । पाठान्तरे अवाग्वाचामगोचरं कथञ्चिन्मनसः
क्षयं विषयमतोऽव्यवहृतं व्यवहारशून्यं ब्रह्म निवृत्तं प्रवर्तयन् ।
व्यवहाराद्विषयाः सन् व्यवहारातीतं स्वरूपं चिन्तयन्नस्तर्हित
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुत्रे राज्येऽभिषिच्य वनं यास्यामीत्येवं यो मनोरथः स

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

परेण ब्रह्मणैव प्रतिसन्धितः सम्पादितो यस्य सः नारदस्यानुमतेन राज्यं स्थापयित्वातिविषमो दुस्तरो यो विषयविषजलाशयो गृहं तस्याश्च दिक् प्रवृत्तिवासना भोगेच्छा वा तस्या उपरतोऽभूत् ॥ २२ ॥

यत्पृष्ठं गृहे कथमरमत तत्रोक्तमुत्तरमपसंहरति । इति हवाव । इत्यमेवाहि अभिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारो यस्य अखिलस्य जगतो बन्धध्वंसनः परोऽनुभावो यस्य तस्य यद्वृद्धियुगलं तस्यैव वरतं ध्यानं तदनुभावेन पाररन्धितकषायो दग्धरागादिमल आशयो यस्य अतोऽवदातः शुद्धोऽपि महतां ब्रह्मादीनामाज्ञापालनेन मानवर्द्धनः ॥ २३ ॥

उ इति विस्मये ह इति प्रसिद्धौ वावेति निश्चये आत्मनः समानैः शीलादिभिर्गुणैरन्महतो दशपुत्रान् जनयामास ॥ २४ ॥

नानाह । मांसीध्र इध्मजिह्वो यक्षबाहुर्महावीरो हिरण्यरेता वृत्तपृष्ठः सवनो मघातिथिर्वातिहोत्रः कविश्चैत्यग्नीनां नामानि येषां ते ॥ २५ ॥

अमेमावाद्याकारश्च ॥ २६ ॥

तस्मिन्पारमहंस्याध्रमे श्रीमध्वरगारविन्दयोरविरतस्मरणोनाविगलितोऽखिलदतो यः परमो भक्तियोगस्तस्यानुभावेन विशोऽधितान्तःकरणे प्रतीतो यो भगवांस्तस्मिन्नात्मनस्त्वेव पदार्थस्य तादात्म्यमविशेषेण विशेषो देहाद्युपाधिस्तदपोहनं प्रापुः । ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमाश्रयेषु सत्सु दशकोटिभिरेकमर्बुदम् पताहशानि वर्षाणामेकादशार्बुदानि जगतीं बुभुज इत्यन्वयः शब्दो धर्मपालनविषयभोगप्रमा वैमोक्ष्यस्य तन्नानायासिनैव धर्मपालनमाह । अथाहता अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्मात्तेन सारणं बलेन सम्भृतौ पूर्णौ कोदण्डौ तयोर्युगलं तेनापीडित आकृष्टौ सौर्वीगुणस्तस्य स्तमितं दृक्कारस्तेनैव युद्धं विना विरमिता निरस्ता धर्मप्रतिपक्षा येन भोगातिशयमाह । बर्हिष्मत्याः स्वमार्याया अनुदिनमेधमातैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानविवेक इवात एव विषयासत्त्वात्मानमनवबुध्यमान इव बुभुजे तत्र प्रमोदमायान्तं पति हृष्टा हर्षस्ततः प्रसरणमभ्युत्थानादिलीला ततो यौविश्यं यौविस्त्रमावकृतशृङ्गासनुभावप्रकाशनं ततो ग्रीड्या प्रमुषिताः सङ्कुचिता हासावलीकास्ततो रुचिरक्ष्वेद्यादयः परिहासवाक्यादीनि तैः ॥ २९ ॥

प्रभावातिशयमाह । यावद्बुधातलं लोकालोकपर्यन्तमवभासयति मेरु प्रदक्षिणीकुर्वन्नादित्यस्तस्मिन्मर्द्धनैवोपलक्षितं प्रतपति प्रकाशयत्यर्द्धेन चावच्छादयति तमसा वृणोति तदा द्वितीयः पतङ्गः सूर्य इव पर्यक्रमत न चेदमसम्भावितम् यतो भगवदुपासनेनोपचितोऽतिपुरुषः पुरुषानतिक्रान्तः प्रभावो यस्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो भगवान् ब्रह्मापि मनुना स्वायम्भुवेन यथाविधि कृतपूजः प्रियव्रतस्य योगेशशास्त्ररस्य शिष्याभावात् कुटिलमीक्षणं सम्भवसेन नस्तीत्याह । अविषममेकुटिलं यथा भवति तथा प्रियव्रतनारदयोरपि समीक्षिमाणयोः सत्तोरवाङ्मनसत्तय

वाक्चमनश्च वाङ्मनसोऽचतुरविचतुराः त्यादिना निपातनात् समासात्तोऽचप्रत्ययः तयोः क्षय वेद्यं चि निवासगत्योः, इति गत्यर्थत्वादित्यस्य ज्ञानार्थत्वाद्वाङ्मनसविषयं न वाङ्मनसत्तयमनेनोर्वाचीनलोकापेक्षया वैचित्र्यं विचित्रितं विचित्रान्तराह इदमवाङ्मनसगाचरांमति लोके प्रयोगो दृश्यते युक्तं चैतन्परब्रह्मस्वरूपगुणानामेवापरिच्छिन्नत्वेन वाङ्मनसयोरविषयत्वात्कार्यवर्गस्य वाङ्मनसविषयत्वात्सत्यलोकस्यापि कार्यत्वादव्यवहितं द्विपराक्षावसानपर्यन्तं तत्रत्यानां जन्मजगमरणाद्यभावेन नष्टं जीर्णमित्यादिव्यवहाराविषयं तथाचोक्तं द्वितीयं यद्वै परार्थितदुपारमेषु न यत्र शाको न जग न मृत्युर्नातिर्न चोद्वेगः, इत्येवं विधमात्मनः समवस्थानं निवासस्थानं सत्यलोकमगमत् ॥ २१ ॥

मनुः स्वायम्भुवोऽपि परेण ब्रह्मणैव प्रतिसन्धितः सम्पादितः मनोरथः राज्यं पुत्रमाप्तिष्ये वेन यास्यामीत्येव रूपो मनोरथो यस्य तथाभूतः सन् सुरासिचरा नारदस्तस्यानुमतेनानुमत्या भावे कः आत्मजं पुत्रं प्रियव्रतं निखिलभूमयडलमयादारक्षणाय स्थापयित्वातिविषमो दुस्तरा ये विषयाः शब्दादयस्त एव विषजलाशयाः विषोदकाशयास्तद्रूपं यद्वै तस्मिन्नाज्ञा भोगेच्छा तत उपरतोऽभूत् ॥ २२ ॥

इति हवावेत्थं हि स जगतीपतिः प्रियव्रतः प्रथममात्मनः स्वस्थेच्छाया अभिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारः भगवदारधनरूपकर्माधिकारः यस्य सः अखिलस्य जगतः बन्धनध्वंसनः बन्धननिवर्त्तकः अत एव उत्कृष्टः अनुभावः प्रभावो यस्य तस्य भगवतः कृत्स्नजगदुदयविभवलीलस्य यद्वृद्धियुगलं तस्य यद्वृद्धिर्लक्षं ध्यानं तस्य प्रभावेण पाररन्धितकषायः दग्धरागादिमल आशयोऽन्तःकरणं यस्यात् एवावदातः निर्मलोऽपि महतां ब्रह्मादीनामाज्ञापालनेन मानवर्द्धनः भूमयडलमनुशिष्टवान् ॥ २३ ॥

अनुशासनप्रकारमेव विवक्षुस्तावहारपरिग्रहमपत्यानि चाह । अथेति । अथ चतुर्मुखादेशानन्तरं निर्वात्तिनिष्ठोऽपि प्रवृत्तोऽभूदिति विस्मयते । हाति । विश्वकर्मणः विश्वकर्मनाम्नः प्रजापतेर्ब्रह्मणो बर्हिष्मती नाम दुहिनरमुपयेमे उदबोह उ इति विस्मये हवावेति प्रसिद्धौ तस्यां बर्हिष्मत्यामात्मसमानैः स्वतुल्यैः शीलादिभिर्गुणैर्गुदारांन्महतः औदार्योनिति पाठे आत्मसमाः शीलादयो येषामिति बहुव्रीहिः तत्र शीलं स्वभावः सङ्गतिश्च गुणाः शौर्यादयः कर्मव्यापारः रूपं सौन्दर्यं धर्मं पराभिमवसानार्थं शौर्यं रणमध्ये स्वगृह इव प्रवेशसामर्थ्यमौदार्यं वदन्त्यना एवं विधानं दशात्मजान् भावयाम्बभूव उत्पादयामास तथायवीवर्सी दशानामात्मजानामनुजामूर्जस्वती नाम कन्या भावयाम्बभूवेति पूर्वणान्वयः ॥ २४ ॥

पुत्राजिर्दिशति । आग्नीध्रिति । आग्नीध्रादीनामितरेतरयोगेन्द्रः सर्वेऽग्नीनां नामानि येषां तथामृता ये तेषां दशानां पुत्राणां मध्ये कविर्महावीरः सवन इति त्रय ऊर्ध्वरेतसः जितेन्द्रिया आसन् ते कव्यादयः त्रयः बाल्यादारभ्यात्मनिष्ठायां कृतः परिचयो येस्ते पारमहंस्यं परमहंसाः शुद्धान्तः करणाः तेषां सर्वान्धनमाश्रमममजन् केवलं निवृत्तिधर्मपरायणा अमवन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्मिन्नुद्वा पारमहंस्याध्रमे हि वर्तमानाः उपशम इन्द्रियनिग्रह एव शीलं येषां ते अत एव परमर्षयः

श्रीमद्द्विराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संकलजीवानां निकायः समूहः स आवासः शरीरं यस्य निकायस्याधारस्तस्येति वा मृत्युभयं संसृतिभये तेन भीतानां शरीरभूतस्य रक्षणोपायभूतस्य रक्षितश्च भगवतो वासुदेवस्य श्रीमतेऽश्रणाविन्दयायदाविच्छिन्न स्मरणं तेनाविगलितः आवच्छिन्नः अत्युत्कर्षरूपा यः परमभक्तियोगः तस्य प्रभावेण उपचयेन वा परिभाविते निरस्तरागादिकं निर्वासितमिति यावत् यदन्तर्हृदयं मनस्स्मिन्नधिगते साक्षात्कृते सर्वेषां भूतानामात्मभूते अन्तः प्रविश्य शासनेन धारके प्रत्यगात्मनि प्रत्यग्जीवः आत्मा शरीरं यस्य तस्मिन् प्रतीचः आत्मनीति वा प्रत्यगात्मशरीरक इति वा भूतानामात्मभूते इत्यचेतन्यशरीरकत्वमुक्तं प्रत्यगात्मनीति जीवशरीरकत्वमेवभूते भगवत्येव वर्तमानस्य भगवदपृथक्सिद्धविशेषणतया साक्षात्कृतस्यात्मनः स्वस्य तादात्म्यं तत्त्वभावतां साधर्म्यमित्यर्थः अविशेषेण जगद्व्यापारवर्जकात्स्न्येन समीयुः मुक्ता बभूवुरित्यर्थः अविशिष्टाः सन्त पुत्राः पित्रधीनाः स्थिता इतिभावः ॥ २७ ॥

तथा अन्यस्यामपि भार्यायां त्रयः पुत्राः जातास्तान् तदधिकारं च निर्दिशति । उत्तम इति ॥ २८ ॥

एवमुपशमायनेषु उपशमो गुणान्तराणामप्युपलक्षणमात्मसमानशक्तिः पूर्वमुक्तत्वात् सदगुणाश्रयेषु सत्स्वित्यर्थः अथ जगतीपत्तिः प्रियव्रतः अर्बुदः कोटिः अन्य तु दशकोटिर्बुदमित्याहुः तत्सराणामिकादशाबुदानि जगतीं बुभुज इत्यन्वयः राज्ञा धर्मपरिपालनविषयभागप्रभावैर्भाव्यं तत्रानायासेनैव धर्मपरिपालनमाह । अव्याहता अखिलाः पुरुषकाराः पौरुषाणि यस्य तेन सारेण बलेन संभृतौ पूर्णौ यौ दोर्दण्डौ तयोः युगले तेनापीडित आक्रुष्टौ यामौर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टङ्कारस्तेनैव युद्धं विना विरमिता निरस्ता धर्मविरोधिनो येन भोगातिशयमाह । बहिःपत्यां स्वभार्यायामनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः पराभूयमानविवेक इवात एव विषयरुच्यानवबुध्यमानः स बुभुजे तत्र प्रमोदः पति इष्टा हर्षः ततः प्रसरणमप्युत्थानादिलीलाः ततो योषियं योषित्वरूपकृतशृङ्गारादिभावप्रकाशनं ततो ब्रीडया मुषिताः संकुचिताः हासावल्लोकाः ततो रुचिरस्वेल्यादयः सुवृत्तरपरिहासवाक्यादीनि तैः ॥ २९ ॥

प्रभावातिशयमाह । यावदिति । भगवानादित्यः सूर्यः सुरगिरि मेरुमनुभ्रामन्परिक्रमन्प्रदक्षिणीकुर्वन् वसुधातलं भूमण्डलं यावदवगासयति अर्धेनैव प्रतपत्यर्धमेव प्रकाशयत्यर्धमाच्छादयति मेरोः पार्श्वान्तरमवभासयन्नपि पार्श्वान्तरं न प्रकाशयतीत्यालोच्य तद्वसुधातलाद्धावसानमनभिन्नद्वजसमीचीनं मन्वानः रजनीमपि दिवसं करिष्यामीति यत्सूर्येणानवभातं वसुधातलाद्धं तदववभासयामीति कृतसङ्कल्पः भगवदुपासनेनोपाचितोऽतिपुरुषप्रभावः अमानुषप्रभावः यस्य समजवेन सूर्यसमानवेगेन तद्वत्प्रकाशबहुलेन च रथेन द्वितीयः पतङ्गः अपरः सूर्य इवातस्तरणि सूर्यमनुसृत्य यथा तराणगच्छति तथा मेरोः परितः आक्रामति यदा मेरोर्दक्षिणस्यां दिशि सूर्योऽवभासते तदा स्वयमुत्तरस्यां यदा स उत्तस्यां तदा स्वयं दक्षिणस्यामित्येव मचीचकासदित्यर्थः अयमप्यन्यः प्रभावविशेषः सूर्योऽन्तरिक्षे चरन्नवभासयति अयं तु भूम्यां चरन्नववर्षाचीचकासदिति ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

स्वाज्ञाग्रहणाप्रियव्रताय तुभ्यन्विरिञ्चः सत्यलोकमापेत्याह । भगवानपीनि । मनुना यथावदुपकल्पिता अपचितिः पूजा यस्यै सः अनिमिषमिति क्रियाविशेषणं पक्षमिवृत्य आत्मसमवस्थानं स्वस्थानं सत्यलोकं वाङ्मनसयोः वाचो मनसश्च क्षयं विषयाकर्तुमशक्यमव्यवहितं सतामिति शेषः रागादिदोषरहितत्वात् ॥ २१ ॥

स्वायम्भुवमनोरपि संसारत्यागप्रकारमाह । मनुरोपीति । परेण विरिञ्चने सुरर्षिवरानुमतेन देवर्षीणां मध्ये वरः श्रेष्ठः नागदः तस्यानुमतेन गुप्ती रक्षा अतिविषमविषय एव विषय तदेव जलाशयो ह्रदस्तस्मात् ॥ २२ ॥

प्रियव्रतस्य यथा विरिञ्चोपदेशं क्षितिरक्षणाप्रकारं ब्रवीति । इति हेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः यस्माद्गुणामनुशासनमनुलङ्घनीयमत इति बन्धध्वंसनपरोऽनुभावः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स तथा तस्य ध्यानानुभावेन ध्यानसामर्थ्येन ध्यानादुत्पन्नज्ञानेन वा कषायः पापं रधिदाहे रन्धितं दग्धमपि सम्भावितमिति ॥ २३ ॥

वानप्रस्थाश्रमस्य एवायं राज्यमपालयद्विरुक्तत्वात् तु गृहाश्रमस्य इतिशब्दो परिहर्तुमाह । अयेति । साप्युभयकुलशुद्धिकरीत्याशयेनाह । तस्यामिति । उहवा इति निपाताः प्राक्पुत्रानुत्पत्तौ सन्तापं पश्चात्सन्तोषं तत्र प्रसिद्धिं सूचयन्ति भावयाम्बभूवोत्पादयामास ॥ २४ ॥

तेषां नामान्यमाह । आशीधोति । यज्ञबाहोरनुजो महावीरः घृतपृष्ठानुजः सवनः वीतिहोत्रानुजः कविः ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वरेतसो ब्रह्मचर्याख्यव्रतधारिणः अर्मकभावाद्वाल्यात्मभृतिः आत्मविद्यायां परविद्यायां कृतपरिचयाः पूर्णाभ्यासाः एवशब्देन मानसपरमहंसाश्रमं व्यावर्तयति ॥ २६ ॥

तस्मिन्नाश्रमे वर्तमानाः स्वयोग्यगुणोपसंहारेण मुक्तिः स्यादिति दर्शयितुं सकलजीवेत्यादिगुणविशिष्टत्वं हरेरुक्तं नतु गुणानामियत्तया अविरतस्मृत्या विगलितस्य तैलधारयितस्य परमभक्तियोगस्यानुभावेन परिभाविते वशीकृतेऽन्तर्हृदयेऽधिगते ज्ञाने आत्मभूते अतिप्रिये प्रत्यगात्मनि स्वविम्बेऽन्तर्यामिणि अविशेषेण पार्थिवदेहत्यागेन तादात्म्यं तद्रूपसाम्यमेवापुः सर्वं चतुर्बाहव इत्यादिः भगवतीति सप्तमीनिर्देशाक्षेप्यमत्रोच्यते तदधीनत्वं तस्मात्त्वं वा तदेकचित्तत्वं वा तत्कामितकामित्वं वा विशेषेण स्वातन्त्र्यमन्तरेणेति च ॥ २७ ॥

न केवलमस्यैकैव पत्नी किन्तु द्वितीयाप्यस्ति सापि प्रयोजकपुत्रप्रसूरित्याह । अन्यस्यामपीति । तत्कृत्यमुक्तं मन्वन्तराधिपतय इति ॥ २८ ॥

स प्रियव्रतो राजा कियन्तं कालं राज्यमभुङ्क्तेति तत्कालावधिमाह । एवमिति । उपशमायनेषु संन्यस्तेषु भगवतोऽधिकनिष्ठे वायनमाश्रयो येषां ते तथा नेष्विति वा परिवत्सराणामिकादशाबुदानि मौर्वीगुणो ज्याख्यरज्जुस्तस्य स्तनितेन विस्फूर्जितेन प्रमोदप्रसरणमानन्दप्रवाहस्तस्य पोषणं प्रवर्धनं तेन च ब्रीडया च विशिष्टचेष्टालक्षणाया च प्रमुषितहास ईषत्तिरस्कृतहासनं तेन युक्तोऽवलोकौ यस्तेन रुचिरा स्वेलना नर्मवागेवं पूर्वं पराभूयमानविवेकोऽनाविर्भूतविवेकज्ञानत्वादनवबुध्यमान इवावतुल्यः न त्वज्ज इत्यर्थः महामना इत्युक्तेः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नन्वत्रास्य विषमविषयभोगविशेष एवोक्तो न तु माहात्म्य-
विशेष इत्यतस्तन्माह । यावदिति । अथमादित्यो भगवान्सुरगि-
रिमनुकामन्यावदवभासयतीत्युक्तमेव विवृणोति । वसुधातलमिति ।
प्रतपति प्रकाशयति पुरुषमानमतिक्रम्य वर्तमानः प्रभावो यस्य
स तथा तदादित्यप्रवर्तनमात्मराज्यान्धकारकरणां समजवेन
सूर्यरथसदृशवेगेन रजनीं रात्रिमपि दिनं प्रकाशयत् व्यवहार-
योग्यं करिष्यामीति मत्वा तरणिमन्वादित्यस्य पृष्ठतः सप्त-
वारं पर्याक्रामत् मेरोः परिसरभूमिमिति शेषः पतङ्गः सूर्यः ॥३०॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

अवाङ्मनसं जयमिति पाठे जयं निवासं ब्रह्मलोकमगम-
दित्यन्वयः । अवाङ्मनसः इत्यादिकं त्वात्मसमवस्थानमित्यस्यैव
विशेषणम् । तच्च भगवत्स्वरूपस्फूर्तिः तत्प्रियव्रतनारदयोः
प्रवर्त्तयन् अगमत् स्वं निवासम् ॥ २१ ॥

मनुरपीत्यादिवाक्येन प्रियव्रतस्य राज्यं पूर्वमिति गम्यते
तथैव श्रीविष्णुपुराणोऽपि दृश्यते तथैवच तत्पुत्राणां तृतीय-
चतुर्थपञ्चममनुत्तमुत्तानपादवंशजस्य तु चाक्षुषस्य षष्ठमनुत्वं
तद्वंशान्तिमस्य प्राचेतसस्य दक्षस्य च षष्ठमन्वन्तरे राज्यं घटते
अन्यथा परिवर्त्तत्वादिकमापद्यते । न च तयोर्ज्यैष्ठ्यानुक्रमेणैव
राज्यं किन्तु वंशेषु कदाचित् कस्य चित् साम्राज्यमिति वंश
मूल्यौ प्रचेतसां तपस्यायां चाशजकत्वासम्भवात् किन्तुत्तान-
पादस्य चिरकालेनैव सुतोत्पत्तिरिति गम्यते यत्तु चतुर्थे ।
“प्रियव्रतोत्तानपदौ मनुपुत्रौ महोजसौ । तत्पुत्रपौत्रनप्तृ-
णामनुवृत्तं तदन्तरम्” इति तदपि तद्वदस्य मनुनामपि तद्वदहोने
शुद्धितत्वात् स्वारोचिषस्यापि तदन्तःपातात् यच्च श्रीपृथु प्रति
ब्रह्मवचनम् । “न वयं भवतामिन्द्रो यद्यहो भगवत्तनुः” इति यज्ञस्ये-
न्द्रत्वेन तद्राज्यस्य स्वायम्भुवसमकालत्वं बोधयति । अत्रापि
तदावरायैव तदभेदनिर्देशो ज्ञेयः तदंशवेशेनैवान्येषामिन्द्रत्वात्
शब्दार्थस्तु तत्रैव दर्शितः तत्र प्रायः प्रियव्रतादिराज्यं तृती-
यमन्वन्तरावसानमुत्तानपादादिराज्येन्तु षष्ठावसानम् प्रियव्र-
तवंश्ययोस्तामसैवतयोस्तु मनुत्वं राजत्वमतीत्य चरमाव-
स्थायां ज्ञेयं चाक्षुषवत् तस्मात् सर्वमेव समञ्जसमतः कथन
एव विपर्ययो न तु कथनीये । यथा दशमे कुरुक्षेत्रयात्रादौ ॥ २२ ॥

रागादिदोषराहित्येन शुद्धोऽपि महीतलमनुग्रहात् । महतां
मानवर्द्धनः सन् तत्रापि तदर्थमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ अतो हेतोः राज्याद्धेतोरेव ॥ २४—२६ ॥

तादात्म्यं तत्साम्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

अवर्बुदं कोटिपर्यायं न्यवर्बुदमेवतु दशकोटिः । तथैव षष्ठ-
स्कन्धे बलेः स्वर्गविजये तैर्व्याख्यातम् । तथाचामरकोषे श्रीरक्षा-
मिधुत्वं प्रमाणावचनम् । “एकं दशशतसहस्राययुतं प्रयुताख्यं
लक्षमयं नियुतम् । अवर्बुदकोटिर्न्यवर्बुदपद्मे खर्वे निखर्वमिति
दशभिः । गुणानाम् महाशङ्खसमुद्रमध्यान्तप्रथं परार्द्धम् ।
स्वदत्तं परार्द्धमिति तत् स्वदत्तं मूर्धन्यतोऽसङ्ख्यमिति । प्रयुताख्य-
लक्षमिति तयोरेकपर्यायत्वमित्यर्थः एवमवर्बुदकोट्योरपि
अवर्बुदाख्यकोटिरिति मध्यपदलोपी समासः । तथा च माध्य-

न्दिनशाखायाम् इमा मेऽग्रयः इष्टका धनवः सन्त्येकादशच
शतञ्च सहस्रञ्च सहस्रायुतं चायुतञ्चावर्बुदञ्च न्यवर्बुदञ्च
समुद्रमध्यं वान्तञ्च परार्द्धञ्चेत्यादि ॥ २९ ॥

यावदिति प्रजापयः सुखदानेच्छयैव न तु स्पष्टयेति श्रेयम् ।
गद्यान्ते एवं कुर्वाणं प्रियव्रतमागत्य चतुराननस्तवाधिकारो
नास्तीति निवारयामासेत्यधिकं कचित् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

यथावदिति तत्कालदेशोचितसपर्यया इत्यर्थः । अत्र
प्रियव्रतस्य योगभ्रंशात् नारदस्य च शिष्यगतमनोरथध्वंसात्
कुटिलमीक्षणं सम्भवति तत्तु नास्तीत्याह । अविषमं यथा स्यात्तथा
तयोरभिसमीक्षमाणयोः सतोः आत्मनः परमात्मनः सम्यगव-
स्थानं स्वरूपं स्वहृदि प्रवर्त्तयन् स्मरन् कीदृशं वाङ्मनसयोः
प्राकृतयोरविषयं ज्ञेयं सर्वान्निवासस्थानत्वादाश्रयतत्त्वमित्यर्थः ।
पाठान्तरे अवाक् न विद्यन्ते वाचस्त्रैगुण्यविषया विधिनिषधा-
त्मिकाः श्रुतयो यत्र तथाभूतं यन्मनस्तस्य ज्ञेयं निखैगुण्यमनो
विषयमित्यर्थः अव्यवहृतं व्यवहारशून्यं यद्वा अव्यवहृतं
प्रियव्रतं व्यवहारे प्रवर्त्तयन् ज्ञेयं सत्यलोकमगमत् कीदृशम्
आत्मनः स्वस्य सम्यगवस्थानं यत्र तत् प्रियव्रतं कीदृशमवाङ्मनसम्
आत्माराममहाभागवतत्वात् प्राकृतवाङ्मनसशून्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

परेण ब्रह्मणैव प्रतिसन्धितः सेपादितो मनोरथो यस्य सः
स्थितिगुणये मार्यादापालनाथ विषमविषय एव विषजला-
शयः विषसमुद्रस्तत्र या आशा प्रवृत्तिवासना तस्याः
संक्राशात् ॥ २२ ॥

गृहे कथमरमतेत्यस्योत्तरमाह । इति हवाव इत्यमेवेत्यर्थः ।
बन्धध्वंसन एव परानुभावः प्रकटप्रभावो यस्य तस्य परिरन्धित-
कषायो दग्धरागादिमलः आशयो यस्य सः अत एवावकातः परम-
शुद्धोऽपि महतां ब्रह्मादीनामाज्ञापालनेन मानमादरं बर्ह्यती-
ति सः ॥ २३ ॥

शीलादिभिरुदारान् भावयाम्बभूव उत्पादयामास ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्मिन्नुहवै पारमहंस्याश्रम एव अविगलितो निश्चलो
यः परमभक्तियोगः तस्यानुभावेन प्रमावेण परिशोधितं यद-
न्तर्हृदयं तत्राभिगतः प्रतीतो यो भगवान् तस्मिन् आत्मन-
स्त्वपदार्थस्य तादात्म्यं लयमाविशेण विशेषो देहाद्युपा-
धिकृतपृथग्भावस्तदपोहेन ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमाश्रयेषु सत्सु दशकोटिभिरैकमवर्बुदमिति श्रीस्वामि-
चरणाः अवर्बुदं कोटिपर्यायमिति सन्दर्भः एकादशावर्बुदानि
परिवत्सरान् जगतीं बुभुजे इत्यन्वयः राज्ञां खलु परियशःसु
प्रतापविषयभोगप्रभावेष्वावश्यकेषु मध्ये प्रथमं तस्य
प्रतापातिशयं वर्णयति । अख्याहताः अखिलाः पुरुषकाराः
पौर्षाणि यस्मात्तेन सारेण बलेन संभूतं पूर्णं यदोर्दग्धयुगलं तेन
आपीडितः आकृष्टो मौर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टड्कारः तेनैव युद्धं
विनैव विरमिता निरस्ता धर्मप्रतिपक्षाः शत्रवो यम सः भोगा-
तिशयं वर्णयति । बर्हिष्मत्याः स्वभार्याया अनुदिनमेधमानैः प्रमा-
दादिभिः पराभूयमानविवेक इव तत्र प्रमोद आयास्तं पतिं दृष्ट्वा
दुःखं ततः प्रसरणमभ्युत्थानस्त्राङ्गवरणाविवर्त्तनान्तरगमनादि

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनो ।

ततो यौषण्यं योषित्स्वभावाविकधर्मोऽपाङ्गचालननासामुकोन्नमन-
कणकगड्यनादिस्त्रयं दूत्यम् । ततः पत्युरौतसुक्य मालक्ष्य ब्रीडया
प्रमुषिताः सङ्कोचिता हासावलोकस्ततो रुचिराः श्वेल्यादयः
परिहासवाक्यादीनि तैः अत एव विषयासक्त्या आत्मात्मनव-
बुद्धयमान इव अत्र इवद्वयेन तस्य विवकज्ञानयोः संपूर्णयोरभ्युपग-
योरपि वैषयिकलोकैर्दुर्गमत्वं व्यञ्जितं तत्र हेतुर्महामनाः विषया-
सक्तितद्भावयोर्योगपद्येन सद्भावोदुस्तर्कमनस्सत्त्व इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रभावातिशयं वर्णयति । यावद्बुद्ध्यातलं लोकालोकपर्यन्त
मादित्योऽवभासयति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन् तत्र अर्द्धेन अर्द्धा-
वर्त्तेन प्रतपति प्रकाशयतीति दिवा भवति अर्द्धेन अपराधार्द्धा-
वर्त्तेन आच्छादयतीति तमसा रात्रिर्भवति तदाहि प्रियव्रत-
राज्याधिकारसमय इत्यर्थः । भगवदुपासनेन उपचितः अति-
पुरुषः पुरुषानतिक्रान्तः प्रभावो यस्य सः तदनभिन्दन् अर्द्धे-
नाच्छादनमप्रशंसन् तरणिमनुलक्ष्यकृत्य तरणेरस्ताचलात्रो-
हसमये स्वयमुदयाचलमारोहन्नित्यर्थः । पतङ्गः सूर्यः पर्यक्रा-
मन् परिक्रान्तवान् प्रजाप्यः सुखदानेच्छयैव न तु सूर्यस्पर्द्धया
तेन ज्येष्ठादिमासेषु प्रियव्रताख्यसूर्यस्य चन्द्रादप्यतिशीत-
लत्वं मार्गशीर्षादिमासेषु तु सूर्यादपि प्रातःसायङ्कालयोरौ-
ष्यमधिकमिति ज्ञेयम् । एवञ्च प्रियव्रतस्य सौमर्यादेरिव योग-
बलेनैव राजत्वसूर्यत्वे कायद्वैतेनैव ज्ञेये ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिसमीक्षमाणयोः सतोर्मनुना उपकल्पिता अपचितिः
पूजा यस्य स अविषमं सर्वदैकरसमवाङ्मनसं वाङ्म-
नसयोः कात्स्न्येनाविषयमव्यवहृतं लौकिकव्यवहारातीतम्
आत्मसमवस्थानमात्मनि उपासके सम्यगवस्थानं यस्य तम-
न्तर्यामिणं प्रवर्चयन् चिन्तयन् क्षयं स्वस्थानमगमत् ॥ २१ ॥

अतिविषमः सुमुखवननुरूपो यो विषयजलाशयः गृहं तस्य
आशा दिक् तस्याः अपि सकाशात् सुरर्षिवरस्य योगाधीशस्य
अनुमतेन उपरक्षम् ॥ २२ ॥

अभिनिवेशितः प्रवर्तितः कर्माधिकारो यस्य सः परिरन्धि-
तकषायः दग्धरागादिमलः आशयोऽन्तः करणं यस्य सः महतां
ब्रह्ममन्वादिनां मानवर्द्धनः तदाज्ञापालनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अग्नीनां नामानि येषां ते तथा ॥ २५ ॥ २६ ॥

श्रीमच्चरणारविन्दयोरविरतस्मरणेन निरन्तरध्यानेन अवि-
गलितः अस्खलितो यः परो ध्रुवानुस्मृतिरूपो भक्तियोगस्त-
स्थानुभावेन परिभाविते योग्यतां नीते अन्तर्हृदयेऽभिगते
आविर्भूते भगवति सर्वेषां भूतानामचेतनानामात्मभूते आश्रय-
रूपे प्रत्यगात्मनि प्रतीचां चेतनानां चात्मनि आश्रये चिदचि-
च्छक्तिमतीत्यर्थः आत्मनस्तादात्म्यम् अंशत्वेन मिश्रस्वरूप-
स्यापि जीवात्मनः अंशिभिर्भावस्थानाभावादभिन्नत्वं सर्वे अवि-
शेषण समीयुः ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमायनेषु सत्सु एकदशशहस्रायुतं लक्षप्रयुतकोटीः
क्रमशः अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुगन्तस्मात् । जलाधि-
श्रान्त्यं मध्यपराद्धमिति दशगुणोत्तरासंज्ञाः संख्याया व्यवहारार्थं
यथांकृताः पूर्वैरिति संख्यावचनान् दशकोटिर्बुद्धं भवति एवं
विधानि परिवत्सराणामेकादशाब्दानि जगतीपतिः बर्हिष्मत्याः

अनुदिनमेधमानमनुदिनं प्रसरणमभ्युत्थानादिव्यापारेण यौष-
ण्येन योषित्स्वभावावरूपगुणप्रकाशनेन ब्रीडाप्रमुषितैः लजास-
ङ्कोचितैः हासावलोकैः रुचिरैः श्वेल्यादिभिश्च पराभूयमानवि-
वक इव अनवबुध्यमान इव च जगतीं बुभुजे कथम्भूतः
अव्याहताः अखण्डिताः अखिलपुरुषकाराः समग्रपौरुषाणि
यस्मात्तेन सारेण बलेन सम्भृतयोः पण्योर्दोदययुगलेन
आपीडितस्य मौर्वीगुणस्य स्तनितेन टङ्कारौव विरमिताः
त्यक्ताः धर्मव्यापाराः धर्मप्रतिपत्ता अभार्मिका ये न सः ॥ २६ ॥

आदित्यः सुरगिरिमनुपारक्रमन् यावत् वसुधातलसुवभा-
सयति प्रकाशयति तत्र अर्द्धेन उपलक्षितं यदा प्रतपान
अवशिष्टनाद्धेनोपलक्षितं तु अवच्छादयति दूरीभूतस्वतेजोऽभा-
वेन तमसा पूरयतीत्यर्थः तदाहि तद्वसुधातलस्य अर्द्धभागं
तमोव्याप्तमनभिन्दन् रजनीमपि दिनं करिष्यामीति बुद्ध्या-
द्वितीयः पतङ्गः आदित्य इव सप्तकृत्वः सप्तवारान् तरणिमनु-
पर्यक्रमन् यतो भगवदुपासनेनोपचितः सुसमृद्धः अतिपुरुषः
पुरुषानतिक्रान्तः अतिपुरुषः । तथाभूतः प्रभावो यस्य
सः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

प्रियव्रतजी का इस प्रकार सद् व्यवहार को देखने से
मनुजी को बड़ा सन्तोष हुआ तब तिनने आनन्द से ब्रह्मा-
जीका पूजन किया ब्रह्माजी भी मनु के पूजन को ग्रहण-
करके प्रियव्रत तथा नारदजी के सामने ही मन वचन
के अगोचर जो अपना धाम सत्यलोक तहां चले गये ॥ २१ ॥

मनुजी भी अपने मनोरथ के सिद्ध होजाने से नारद-
जीकी अनुमति से सम्पूर्ण पृथिवी मण्डल की स्थिति तथा
पालन के निमित्त अपने पुत्र प्रियव्रत के हस्त में राज्य को देकर
दुस्तर विषय वासना रूप जलाशय से निवृत्त हो गये ॥ २२ ॥

यद्यपि भगवान् आदिपुरुष के चिन्तन से सब संसार
का बन्धन नाश होजाता है तब प्रियव्रत भी उन भगवान् के
चरणयुगल के आश्रय करने से रागादिक मलों के नष्ट
होजाने से शुद्ध चित्तवाले होगये तथापि ब्रह्माजी की आज्ञा
का पालन करने के निमित्त राजा होकर पृथिवी का पालन
करते थे फिर विश्वकर्मा नामक प्रजापति की पुत्री बर्हिष्मती
के साथ उनने विवाह किया ॥ २३ ॥

उसी भाषा में उनने अपने तुल्य शीलगुण वाले रूप-
वाले वीरतावाले उदार गुणवाले दश पुत्रों को एक ऊर्जस्वती
नामक कन्या को उत्पन्न किया ॥ २४ ॥

हे राजन् ! प्रियव्रत के दशपुत्रों के नाम सुनो अग्नीध्र
इध्मजिह्व यज्ञवाहू महावीर हिरण्यरेता घृतपृष्ठ सवन
मेधातिथि वीतिहोत्र कवि अग्नि के नाम के समान के नाम हैं
तिन के मध्य में कवि महावीर सवन तीनों जन ऊर्ध्वरेता हुये २५

वे सब वाल्य अवस्था से आत्मविद्या में संन्यास करके
परमहंस आश्रम को धारण करके रहे ॥ २६ ॥

उस आश्रम में वे तीनों शान्त परम ऋषी होकर जो
भगवान् सब जीवों के निवासभूत हैं संसार में डरने
वाले के रक्षक हैं उन भगवान् वासुदेव के चरणारविन्दों
निरन्तर स्मरण करने से निश्चल परमभक्तियों को प्राप्त

ये वा उह तद्रथचरणानेमिकृतपरिखातास्ते सप्तसिन्धव आसन् यत एव कृताः सप्त भुवो द्वीपाः ३१
जम्बूप्लक्ष्मालिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञास्तेषां परिमाणं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो यथा-
सङ्ख्यं द्विगुणमानेन बहिः समन्तत उपकृताः ॥ ३२ ॥

क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदधृतोदक्षिरोददधिमण्डोदधुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीप-
समाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्तेषु जम्बूवादिषु बहिष्मती-
पतिरनुवतानात्मजानाग्नीध्रधूमजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरेतोधृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहात्रसंज्ञान्यथासंख्येनैकैकस्मि-
न्नेकमेवाधिपतिं विदधे ॥ ३३ ॥

दुहितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे प्रायच्छयस्यामासीद्देवयानी नाम काव्यसुता ॥ ३४ ॥

नैवस्विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदङ्गिरजसा जित षड्गुणानाम् ।

चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति बन्धम् ॥ ३५ ॥

भाषाटीका ।

धौकर अपने अन्तःकरण को शुद्ध करते भये तिस से
तिनके अन्तःकरणों में सर्वभूतात्मा भगवान् का प्रकाशहोने
से प्रत्यगात्मा में देहादि उपाधियों के नाश होने से दिव्य
भगवत्साक्ष्य को प्राप्त भये ॥ २७ ॥

प्रियव्रतजी की दूसरी एकभार्या में उत्तम तामस रैवत नाम के
तीन पुत्र भये वे तीनों मन्वन्तर के अधिपति भये ॥ २८ ॥

वे तीनों पुत्र शांति के आश्रय करने वाले भये तब बड़े
उत्साह वाले प्रियव्रत जीने पृथिवी के पति ग्यारा अर्बुद वर्ष
पर्यन्त पृथिवी का भोग किया उनके भुजा दोनों अतिशय
बलसे परिपूर्ण हैं तिस से धनुष के गुणको आकर्षण करके
ध्वनि करते थे तब युद्धके बिना भी उस शब्दको सुन कर अधर्मी
लोग दूर होजाते थे उनका विषय भोग भी बहुत था अपनी
प्रिया बहिष्मती के साथ प्रतिदिन बढने वाले आनन्द क्रीडा
को करते थे हास्यपरिहासादिकों से विज्ञान विवेक सब
छिपगयेथे तिस से आत्म तत्त्वको भूलगये ॥ २९ ॥

सुमेरु की परिक्रमा करते हुये भगवान् सूर्यनारायण-
जहां चलते थे तहां अंधेरे से उजाळा होता था आधे में अंधेरा
रहता था तिससे असन्तुष्ट होकर प्रियव्रतजीने प्रतिज्ञा किया
कि हम अपने प्रभाव से रातको भी दिन कर देंगे इस
विचार से सूर्य सरीके तेजवाले रथको लेकर दूसरे सूर्य-
सरीके सात बखत सूर्य के पीछे घूमे जैसा दूसरा सूर्य हो
तिस प्रकार से ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपका ।

ये वै उह अतिप्रासिद्धास्तस्य रथचक्राग्रकृताः परिखाता
गताः । यतो यैरेव कृताः ॥ ३१ ॥

तानाह । जम्बूवति । तेषां परिमाणं श्रुतिवतिशेषः पूर्वस्य
यद्विस्तारमानमुत्तरस्ततो द्विगुणेन विस्तारमानेनेत्येवं सिन्धुज्यो-
बहिः समन्तत उपकल्पता रचिताः ॥ ३२ ॥

यथा सिन्धुज्यो बहिरेकैकशो द्वीपा एवं द्वीपानामपि
बहिः सिन्धव इत्याह । क्षारोदेति । दधिमण्डो मथितं दधि एते
सप्त जलधयः सप्तद्वीपानां परिखा इवाभ्यन्तरे तैः सम्बन्ध-

धिता ये द्वीपास्तैः समाना विस्तारतः बहिर्नान्तः पृथगसङ्की-
र्णतया ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अहो आश्चर्यं राज्ञः सामर्थ्यमिति परीक्षिदमिप्रायज्ञो भग-
न्वादरायशिरोह । नैवमिति । जिताः षड्गुणाः इन्द्रियाणि षड्-
मर्थो वा यैस्तेषामेवंविधः पुरुषकार इति न चित्रं नासम्भावि-
तम् यतो विदूरविगतोऽन्त्यजोऽपि यस्योरुक्रमस्य नाम सकृदुच्चार-
येद्यः सोऽधुना तत्क्षणामेव बन्धं संसारं तन्वमिति पाठेऽप्ययमे-
वार्थः पाठान्तरे तत्त्वं चाण्डालत्वम् जहाति शुद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रभावान्तरमप्याह । य इति । ये हि सप्त तस्य प्रियव्रतस्य यद्रथ
चक्रं तस्य नेमिना कृताः परितो गताः त एव सप्त सिन्धवः
सप्तसमुद्रा आसन् यतः यैरेव सिन्धुभिः कृताः सप्तसंख्यकाः
भुवो द्वीपाः केऽमी द्वीपा के वा सप्त सिन्धव इति विवि-
त्सायां तावत् द्वीपानिर्दिशति । जम्बूवति । तेषां द्वीपानां परि-
माणं श्रुतिवति कथयामीति वा शेषः पूर्वस्मात् लक्षयो-
जनादिपरिमाणविशिष्टाजम्बादिपूर्वपूर्वात्तद्वीपादुत्तरोत्तरः प्लक्षा
द्विद्वीपः यथासंख्येन द्विगुणेन द्विलक्षेण परिमाणेनेत्येवं बहिः
पूर्वपूर्वद्वीपाद्वहिः परित उपकल्पताः कल्पिताः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथ सिन्धुर्निर्दिशंस्तेषां परिमाणं चाह । क्षारोदेति । दधिम-
ण्डो मथितं दधि एते सप्त सिन्धवः सप्तद्वीपानां परिखा
इव दृश्यन्ते अभ्यन्तरद्वीपसमानाश्चाभ्यन्तरद्वीपास्तत्समुद्रवे-
ष्टिता द्वीपास्तैस्तत्परिखावर्तमानाः समानपरिमाणाः सप्तद्वी-
पेषु यथापूर्वमेकैकशः बहिर्नान्तःपृथगसङ्कीर्णमुपकल्पिता
इत्यर्थः अथमर्थः प्रथमे जम्बूद्वीपो लक्षयोजनविस्तारस्तत्परिखाभूतः
क्षारोदोऽपि लक्षयोजनविस्तारः (१) ततः प्लक्षद्वीपो हि लक्षयो-
जनविस्तारः तत्परिखामूतेक्षुरसोदश्च द्विलक्षयोजनविस्तारः ततः
शाल्मलिश्चतुर्लक्षयोजनः सुरोदोऽपि चतुर्लक्ष इत्यादिना नन्व-
ल्पपरिमाणो ह्यधिकपरिमाणेन वेष्टितेन समपरिमाणेन कथमे-
तनुच्यते विस्तारसाख्येऽपि दैर्घ्याधिक्यादुपपत्तिः तेषु जम्बादिषु
द्वीपेषु बहिष्मतीपतिः प्रियव्रतः अनुवर्तिन आग्नीध्रादिसंख-
कान् सप्तात्मजानेकैस्मिन्नेकस्मिन् द्वीपे जम्बादौ यथासंख्येन
ज्येष्ठादिक्रमेण एकमेकमेवाधिपतिं विदधे चकार ऊर्जस्वतीं नाम

भ्रामद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुहितरमुसनसे शुक्राय प्रादात् यस्यामूर्जस्वत्यां काव्यस्यो-
शनसः सुता देवयानी नाम कन्यका आनीदुत्पन्नाभूत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एवमतिमानुषप्रियव्रतप्रभावं श्रुतवतो राजस्तत्प्रभाववि-
षयासम्भावनामाशङ्क्य न केवलमुक्त एव तस्य प्रभावः किन्त्व-
न्येऽपि सन्तीति वदन्ननन्निर्विधविचित्रशक्तिं भगवन्तं सर्वात्म-
नोपासीनानां विचित्रभक्तानां प्रभावो नासम्भावनीय इत्याह ।
नैवमिति । उरुक्रमस्य पुंसां तदङ्घ्रिरजसा जितषड्गुणानां पुरु-
षकारः पुरुषव्यापार एवविध उक्तविधः चित्रमसम्भावनीय
इति न किन्तूक्तविधा अन्येऽपि प्रभावाः सम्भाव्यन्ते एवेति
भावः तत्र हेतुः । उरुक्रमस्य त्रिलोकी पदत्रयेणाक्रान्तवतो
विचित्रशक्तैर्भगवतः पुंसां भक्तानां तस्योरुक्रमस्याङ्घ्रिरजसा
जिताः षड्गुणाः अशनायापिपासाशोकमोहजमरासृत्यवो यैस्ते-
षामिति त्रिलोक्याक्रमणादिरूपानितरसाधारणप्रभावशीलं भग-
वच्छरणारविन्दमुपासीनानामनितरसाधारणप्रभावसम्भावना न
कार्येति द्योतनायोरुक्रमस्य तदङ्घ्रिरजसेत्युक्तं किं वक्तव्यं तच्च-
रणप्रभावांस्तनितरसाधारण इति यतस्तन्नामप्रभावो न बाङ्म-
नसगोचर इत्याह । विदूरविगतः सत्पथादपेनः अन्ये तु विदू-
रविगतः दूरतः परित्याज्योऽन्त्यज इति व्याचक्षते यस्य भग-
वतो नामधेयं सकृदप्याददीताभिदध्यात् स विदूरविगतः अधुना
तत्तत्क्षणमेव बन्धं संसारं विजहाति मुक्तो भवतीत्यर्थः एवं
सामान्येन नामस्मरणस्य मुक्तिसाधनत्वप्रतिपादकमेवविधं
वचनजातमन्तिमस्मरणस्य मुक्तिसाधनत्वपरं द्रष्टव्यं “जन्मलाभः
परं पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः नामानि येऽनुविगमे विवशा
गृणन्ति तेनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्ति” इतिवचनान्त-
रानुरोधात् अन्यथा “तमेवं विद्वानमृता इह भवति नान्यः
पन्था अयनाय विद्यत” इति वेदनातिरिक्तोपायान्तरनिषेधश्रु-
तिविरुद्धापत्तेः अन्तिमस्मरणं तु वेदनरूपतामापन्नं तत्साधनं
भवतीति न विरोधः ननु वेदनं हि नाम ज्ञानकर्मयोगानुगृ-
हीता हरहरश्यासाधियातिशयमाप्रयाणादनुवर्तमानमसकृदावृ-
त्तिकं विज्ञानीयप्रत्ययान्तराव्यवहितं प्रत्यक्षतापन्नं प्रीतिरूपात्मकं
ज्ञानं तत्कथमन्तिमनामस्मरणमाश्रयमुक्तविधवेदनात्मतामापन्नं
भवतीति उच्यते नोक्ताकारा अपि वेदनशब्दाच्याः किन्तु
परमात्मविषयं स्मरणरूपकं ज्ञानमेवान्तिमप्रत्ययरूपं तत्र प्रचल-
प्रतिबन्धानश्यासविच्छेदव्यासङ्गान्तरद्वेषोऽपेक्षादिभिरन्तकाले
कदाचिन्नामृदित्यसम्भवपरिहारोपायतया ज्ञानकर्मयोगानुगृहा-
दय आकारा उपासनप्रकरणेषु कीर्तिताः तत्र भगवत्प्रसादव-
शाज्जायमानस्वविषयस्मरणरूपकज्ञानस्य नोक्ताकारा अपेक्षिता
अन एव हि रागद्वेषभयाद्यात्मकमपि भगवद्विषयमन्तिमं ज्ञानं
मुक्तिसाधनमिति वक्ष्यति गोप्यः कामाद्भ्यात्कस इति ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथदृश्यमानं तत्तत्क्षणं किन्तदिति तत्राह । यो वा इहेति ।
अत्र वा इत्यादिनिपाताः अस्य ग्रन्थस्य वेदतुल्यत्वद्योतनाय
अन एव संहितायामिति प्रत्यध्यायमुक्तिरिति इह भूतले तस्य
प्रियव्रतस्य रथचरणस्य रथचक्रस्य नैमेर्याः प्रान्तधारास्ताभिः
कृताः परिखा दीर्घिकास्ताः सप्तपरिखाः सप्तसिन्धव आसन्नि-
त्यन्वयः वा इत्यनेन समुद्राणां पूर्वसङ्गावप्रसिद्धिं ध्वनयति

अयं तु तेषां स्थौल्यं कृतवानिति तदुक्तम् ।

पूर्वसृष्टान् रथावृत्त्या स्थूलांश्चक्रे प्रियव्रतः ।

समुद्रांस्तेन तत्कर्तृत्याहुरेन प्रियव्रतम् ।

इति यतो येऽयः समद्रेऽयः सीमाभूनेऽय एव भुवः सप्त-
द्वीपाः कृताः यद्वा एवशब्दः प्रधानभूताः सप्तवान्येऽवान्तरद्वीपा
बहवः सन्तीति विशेषद्योतनार्थः ते सिन्धवः सप्ततेशः ॥ ३१ ॥

तेषां नामान्याह । जम्बवत्यादिना । तेषां द्वीपानां पारमाण्यं
शृण्वति शेषः किमित्यत उक्तं पूर्वस्मादिति पूर्वस्मान्पूर्वस्मा-
दुत्तरोत्तर इत्यान्तरादान्तरात् बाह्योबाह्य इत्यन्तर्बाह्यभावेन वर्त-
मानाः द्वीपा यथासंख्यं द्विगुणेन बाहः समन्तत उपकल्ह-
ताः ॥ ३२ ॥

सिन्धुनामान्याह । लवणोति । अयन्तरद्वीपसमाना इतिजम्बूद्वीप-
समाना लवणोदधिः प्लक्षद्वीपसमान इक्षुरसोदधिरित्येव संख्येयं
तत्राराजकत्वे तत्रत्यानां जनानां मिथो विवादेन विनाशः स्यादिति
कृत्वाग्नीध्रादि सप्त पुत्रांस्तत्पतींश्चक्रे इत्याह । तेष्विति ॥ ३३ ॥

पारिवर्हदाने सुतानां मिथो विवादः स्यादिति कृत्वा कन्या-
दानमपि स्वयमेव चक्रे इत्याह । दुहितरमिति । “उशना शुक्रः
काव्य” इति हलायुधः तत्पुत्र्यपि राजकुलवृद्धिकरीति भावेन तत्सु-
तामाह । यस्यामिति ॥ ३४ ॥

एषां विक्रमस्योरुक्रमविक्रमसम्बन्धित्वान्मुमुक्षुणा श्रवणा-
दिबावदयमश्रुत्वनोय इति भावेनाभिधीति । नैवीच इति । हरः
पुंसां भक्तानामेवाम्बन्धः पुरुषकारो माहात्म्याविशेषश्च न
भवतीति कुत इति तत्राह । तदङ्घ्रिरजसेति ॥ निषेधतेनेति शेषः
षड्गुणाः कामादयो आरामादयो वा अशनादयो वा मनसा सह
शब्दादयो वा यैस्ते जितास्ते तथोक्ताः इतोऽपि चित्रं नेत्याह ।
विदूरेति । विप्रविचक्षया विदूरः शूद्रस्तस्मादपि विगतश्रमदालः
यस्य हरनारायणादि नामधेयं सकृदाददीत सोऽधुना सद्य एव
संसारलक्षणं बन्धं जहाति त्यजतीत्यन्वयः । तस्योरुक्रमस्येति ।
यद्वा विदूरविगतः दूरादुरङ्गतो दोषनिमित्ताद्विहङ्गतोऽपि बन्धं
दोषलक्षणमिति ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ये वै इति । रथोऽयमेकचक्रस्तद्विच्छा परिमाणश्च ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

अतो बहिर्बहिर्मण्डलस्याधिक्यात्तादृशतद्विच्छया समुद्रा-
णामुत्तरोत्तराधिक्यम् ॥ ३२ ॥

बहिर्बहिर्मणं चान्तचान्तरावकाशनाशाशङ्क्या ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥
३४—३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ये वै उह अति प्रसिद्धास्तस्य रथचक्राग्रकृताः परिखाता
गन्ता अत्र समुद्राणां सप्तसङ्ख्यात्वाद्वा अपि सप्तैव
स्वयोगबलकल्पिता एकचक्राः सूर्यरथादप्युत्तराः मण्ड-
लावृत्तिरित्या भ्राम्यमाणा ज्ञेयाः तत्र च बहिर्बहिर्मण्डलानाम-
धिकप्रमाणात्वाद्वा अपि क्रमेणाधिकप्रमाणा अवगम्यन्ते
इति सन्दर्भः मदीयो दूरस्थोऽपि रथ आर्यावर्तगतमदीयराज-
धानीस्थप्रजानां दृष्टिगोचरी भवत्वितीच्छया पूर्वपूर्ववर्थाद्वि-
गुणोच्चताविशालताक उत्तरोत्तरो रथः कृत इत्यन्ये प्राहुः । अत-

स एव मपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गैरानिर्वृतमि-
वात्मानं मन्यमानं आत्मनिर्वेद इदमाह ॥ ३६ ॥

अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोऽहमिन्द्रियैरविद्यारचितविषमविषयान्धकूपे तदलमलममुष्या
वनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयाश्चकार ॥ ३७ ॥

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च
महिषीं मृतकमिव सह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो
नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एव रथचक्राग्राणीभीषकाधिकप्रमाणत्वात्तत्परिखाताः समुद्रा
अप्यधिकप्रमाणा दृश्यन्ते तेषु चोत्तरोत्तराधिकप्रमा-
णेषु सप्तसु रथेषु मध्ये पञ्चविंशत्या दिनैः सार्द्धपञ्चचत्वारि-
ंशद्वयटिकाधिकैकरथस्यारोहणमेवं सूर्यस्येव दक्षिणायनस्यो-
पक्रममारभ्य प्रियव्रतस्योत्तरदेशतो दक्षिणदेशगमनं पौषप-
र्यन्तं पुनरुत्तरायणस्योपक्रममारभ्य परिसमाप्तिपर्यन्तं तावत्-
सङ्ख्यकदिनैर्व्युत्क्रमेण पुनरपि तत्तद्व्यारोहणम् । एवं दक्षिणदे-
शतो उत्तरदेशगमनमाषाढपर्यन्तं किन्तु स्वगत्या मेरुं वामावर्त्तनैव
प्रक्रियास्यतोऽपि सूर्यस्य ज्योतिश्चक्राधीनैरेव प्रदक्षिणीकृत्य क्रमेण
शीघ्रगमनैर्दक्षिणायने दिनानि मासि मासि हसन्ति उत्तरायणे
तु क्रमेण मन्दगमनैर्दिनानि वर्द्धन्ते प्रियव्रतस्य तु सूर्यकृत
रात्रिलोपार्थं स्वेच्छयैव मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रामतः स्वेच्छयैव
मन्दीकृतैर्गमनैरुत्तरायणे दिनानि वर्द्धन्ते दक्षिणायने तु स्वेच्छा-
धीनया शीघ्र गत्या दिनानि हसन्तीति ज्ञेयं रथानां योगप्रमा-
वन्तायथा समयं प्राक्कट्याप्राक्कट्ये च ज्ञेये तेषां सप्तसङ्ख्य-
त्वेनैव सप्तकृतं इति पूर्वमुक्तं ज्ञेयं व्याख्येयं सप्तदिनान-
न्तरं प्रियव्रतस्य स्वयं निवृत्त्यनौचित्यादन्येन केनाप्यनिवर्त्तनश्रव-
णाच्च नासमञ्जसा यतो येभ्यः सिन्धुभ्य एव हेतुभ्यः ॥ ३१ ॥

परिमाणं श्रुतिवति शेषः । द्विगुणविस्तारमानेन एकैक-
स्मात् सिन्धोर्वहिः समन्ततः चतसृष्वेव दिक्षु ॥ ३२ ॥

यथैकैकशः सिन्धोर्वहिरैकैकोद्वीपस्तथैकैकस्माद्वीपाद्वहिरे-
कैकः सिन्धुरित्याह । चारोदेति । दक्षिमण्डोमयितं दधि अभ्यन्तरे
वर्त्तमाना ये द्वीपास्तैः समाना विस्तारः एव एकैकश्येनेति एक-
स्मादेकस्माद्वहिरैकैकः सिन्धुरित्येवं सप्तस्त्रिपि द्वीपेषु यथानुपूर्व-
मानुपूर्वेण पृथगसङ्कीर्णतया बहिर्वहिरैव नान्तः ॥ ३३-३४ ॥

एवं विधः पुरुषकारः पौरुषः प्रभावो न चित्रं तदङ्घ्रि-
जसेति । रजसापि यैर्दुर्जयानि षडिन्द्रियाणि जीयन्ते इति विरोधः
यतो विदूरविगतोऽन्त्यजोऽपि अंधुना नामोच्चारणक्षणा एव बन्धं
तन्वं तत्त्वमिति त्रय एव स्नामिस्ममताः पाठास्तत्र बन्धं कर्म-
बन्धं तन्वं तनुं तवक्ष्य एव तनुत्यागादर्शनात् तन्वारम्भकं
कर्मैति प्रारब्धकर्मक्षय उक्तः तत्त्वं महदादिपृथिव्यन्तं स्थूलसूक्ष्म-
देहावित्यर्थः तदपि तदेहस्थितिर्नास्ति एवाचिन्त्यप्रभावत्वादिति
ज्ञेयं गत्यन्तराभावात् ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेषां द्वीपानां परिमाणं वदामीति शेषः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्-
क्षयोजनपरिमाणकजम्बादेः उत्तरोत्तरः प्लुत्तद्विषयासङ्ख्यं द्विगुण-
मानेन बोध्यः इत्येवं समन्ततः जम्बूबहिर्भूतचारोदादिभ्यो बहि-
रुपकल्पताः रचिताः ॥ ३२ ॥

एवं जम्बादिभ्यो बहिः विस्तारतो जम्बादिसमानाः क्षारो-
दादयः रचिता इत्याह । चारोदेति । अभ्यन्तरद्वीपसमानाः स्वस्वा-
वृत्तद्वीपसमानाः सप्तस्त्रिपि द्वीपेषु बहिः परितः पृथक् न त्वहि-
कुण्डलानीवोपकल्पिता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एवंविधः पुरुषकारः पौरुषं चित्रमद्भुतं न भवति एतदेव
कैमुत्पिकन्यायेन हठीकरोति विदूरं विगतः परित्याज्योऽन्त्यजोऽपि
सकृदप्याददीत यः स बन्धं संसारमधुनैव शीघ्रमेव जहाति
त्यजति मुक्तो भवति ॥ ३५ ॥

भाषाटीका ।

प्रियव्रत के रथके चक्रों के चलने से जो सात गडदले
मये वेई सात समुद्र होगये जिनसे सात द्वीप कल्पित मये ॥ ३१ ॥

जम्बू प्लक्ष शात्मली कुश क्रीच शाक पुष्कर इन द्वीपों-
के नाम हैं उनका परिमाण एकसे एक बाहिर का द्विगुण
बड़ा है चारों ओरसे ॥ ३२ ॥

खारा जल ईखका रस मदिरा घृत दुध दधि भात का
मांस शुद्ध जल ऐसे सात समुद्र हैं सो सातों द्वीपों में
बाहिष्मती के पति प्रियव्रत जी ने अपने आज्ञाकारी सात पुत्रों
को क्रमसे राजा किया उनके नाम आग्नीध्र इक्ष्माजिह्व यक्षवाहु
हिरण्यरेता घृतपृष्ठ मेधातिथि तीतिहोत्र ॥ ३३ ॥

उज्जैस्वती नामक पुत्री को शुक्राचार्य को दिया जिसमें
शुक्राचार्य की पुत्री देवयानी हुई ॥ ३४ ॥

उत्पत्त्यादि लीला करने वाले उरुकम भगवान् के चरण
के रजसे सब विषयों को जीतने वाले महापुरुषों को यह
कुछ आश्चर्य नहीं है क्योंकि जिन भगवान् के नाम लेने
से नीच योनि वाले भी एक वखत में भी संसार बन्ध को
छोड़ देते हैं ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य पराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिकममाह । स एवमिति । देव-
र्षिचरणयोरनुशयनमुपसंसिस्तदनुपतितो यो गुणविसर्गो

तस्य ह वा एते श्लोकाः ।

प्रियव्रतकृतं कर्म कोनु कुर्याद्विश्वेश्वरम् ।

यो नेमिनिम्नैरकरोच्छायां घ्नन्सप्त वारिधीन् ॥ ३६ ॥

भूसंस्थानं कृतं येन सरिद्विरिवनादिभिः ।

सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥ ४० ॥

भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजम् ।

यश्चक्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतविजये

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

राज्यादिप्रपञ्चस्तत्संसर्गेण आत्मनि मनसि निर्वेदो यस्य ॥ ३६ ॥

तमाह । मयाऽसाध्वनिष्ठितम् यद्यतोऽभिनिवेशितः तत्ततः अल-
मलं विषयैः विनोदमृगं मर्कटम् ॥ ३७ ॥

परदेवताया हरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तो य आत्मप्रत्यव-
मर्शो विवेकस्तेन नारदस्य पदवीं तदुपदिष्टमार्गमेव पुनरनुस-
सारेत्यन्वयः । किं कृत्वा । अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्य इमां पृथ्वीं विभज्य
भुक्तो भोगो यस्यास्तां भार्या महाविभूतिः साम्राज्यसम्पत्तत्स-
हितां महिषीं मृतशरीरमिव परित्यज्य तत्र हेतुः हृदि निहितो
निर्वेदो येन हृदीत्यस्योत्तरत्राप्यन्वयः हृदि गृहीतो निश्चितो
हरिविहारस्तेनानुभावस्यागं सामर्थ्यं यस्य ॥ ३८ ॥

तस्य महिमोपनिबन्धनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते यथा वेदे
तदप्येष श्लोको भवतीति को नु को नाम कुर्याच्छायां घ्नन्
तमो निरस्यन् ॥ ३९ ॥

भूसंस्थानं द्वीपैः कृतम् । सरिद्विरिवनादिभिः सीमा च येन
कृता भूतानां निर्वृत्यै सुखायाविवादाय ॥ ४० ॥

भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं महित्वं
वैभवं यो निरत्युत्तमं मेने पुरुषानुजना विष्णुभक्तोस्त एव प्रिया
वस्येति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीधर-

स्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदप्युक्तं कथंचिदन्तरायविहताः स्वां शिवतमां पदवीं न
प्रायेण हिन्वन्तीति तत्प्रियव्रतदृष्टान्तेन स्पष्टयितुं तस्य ताव-
न्निर्वेदं वदति । स इति । एतमपागौ बलपराक्रमौ यस्य सः प्रिय-
व्रतः देवर्षेणारदस्य चरणयोरनुशयः सेवा तदनुपश्चात्पतितः प्राप्तः-
गुणविसर्गसंसर्गः प्रकृतिमार्गसम्बन्धस्तेन स्वात्मानमनिर्वृतम-
सुखिनमिव मन्यमानः इवशब्देन तद्भौमभोगानां दुर्लभत्वं तेषु

तस्य निरयौपम्यं च सूच्यते तथाचोक्तं “एते वै निरयास्तात
स्थानस्य परमात्मन इति । वासुदेवे मनो यस्य जपहोमाच-
नादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेयः देवन्द्रत्वादिकं फलम्” इति अत
एवात्मानि मनसि निर्वेदः परितापो यस्य स इदं वक्ष्यमाण-
माह ॥ ३६ ॥

अहो इति निर्वेदद्योतको निपातः मयाऽसाध्वसमीचीनम-
नुष्ठितमाचरितं किन्तद्यदसाध्वनुष्ठितं तत्राह । अहं प्रथमं केवलं
निवृत्तिधर्मपरोऽहमिन्द्रियैः प्रमाथिभिरविद्या रचिता प्रकृतिपरि-
णामरूपा अज्ञानमूलया भोग्यतमबुद्ध्या रचिताः सम्पादिताः विषयाः
परिणामविषोपमाः हेया ये विषयाः शब्दादयस्त एवान्धकूप-
तृणावृतकूपः तस्मिन्नाभिनिवेशितः पातित इति यत्तत्ततः
अलमलं विषयानुभवेन अमुष्या चीनताया बहिष्मत्या विनोदमृगं
क्रीडासृतां मां विविधगतिं निन्दयामास आत्मानं निन्दित-
वान् ॥ ३७ ॥

ततः परदेवतायाः भगवतः प्रसादेन “नेहामिकमनाशोऽस्ति प्रत्य-
चायोन । विद्यते स्वल्पमपि इत्याशुप्रकारेण महाप्रभाव-
शीलोपक्रान्तिमात्रनिवृत्तिधर्मांराधितभगवत्प्रसादेनाधिगतं प्राप्त-
मात्मनः स्वात्मनः परमात्मनश्च यत्प्रत्यवमर्शनं यथावस्थितस्व-
रूपचिन्तनं तेन परिनिर्वृतः निरस्ततापत्रयः नितरां सुखितः
अनुगतेभ्यः स्वानुवर्त्तिभ्यः पुत्रेभ्यः इमां सप्तद्वीपात्मिकां भूमिं
यथादायं यथा योग्यं भागं विभज्य यद्वा दायं पितृक्रमागतं
यथावद्विभज्याग्नीध्रादिप्रतिपुत्रं जम्वादिप्रातिद्वीपं विभज्येत्यर्थः
भुक्तो भोगो यस्यास्तां पञ्चम्यर्थं बहुव्रीहिः महिषी भार्या ब-
हिष्मती मृतकमिव शवमिव मन्यमान इतिशेषः महाविभूतिं महदै-
श्वर्यमपहाय महाविभूत्या सहितां महिषीं मृतकमिवापहार्येति
वा स्वयमुपदेशमन्तरेणैव विहितः कृतः निर्वेदः परितापो यस्य
हृदयगृहीताः परिशीलिताः हरेर्भगवतः विद्वाराणां प्रभावाः यस्य
सः भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरप्यनुससार गन्धमादनद्रोण्यां
श्रीनारदमेव सेवमानः सिद्धिं गत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तस्य प्रियव्रतस्यैते श्लोकाः तन्महिमोपनिबन्धने पूर्वसिद्धा

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एव श्लोकाः कथ्यन्ते यथा वेदे तदप्येष श्लोको भवतीति के ते श्लोकाः तत्राह । प्रियव्रतेति । प्रियव्रतेन कृतं कर्म ईश्वरं विनान्यः को नाम कुर्यात् यः प्रियव्रतः छायां तमः प्रक्षिरस्यन् रथतेमिनि-
मनैरेव सप्त वारिधीन् समुद्रानकरोत् ॥ ३६ ॥

येन प्रियव्रतेन भूसंस्थानं द्वीपैर्भुवः संस्थानमवयवविन्यासः कृतं तथा द्वीपे द्वीपे भूतनिर्वृत्यै भूतानां कृत्यै सुखाय वा सरि-
दादिभिः विभागशः असङ्करेण सीमा च कृता ॥ ४० ॥

यः भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मृत्युलोकजं सुखं
योगरूपकर्मजमणिमदिस्त्रिरूपं महित्वं माहात्म्यं योगस्य
मनोव्यारूपत्वेन कर्मत्वव्यपदेशः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ।

शरीरजैः कर्मदेवैर्योतिस्थावरतां नरः ।

इति मनुनापि मानसैः कर्मदेवैरिति मनोव्यापारे कर्मशब्दः प्रयुक्तः
निरयौपस्यं नरकसदृशं चक्रे अनुसंहितवान् “पते वै निरया-
स्तात स्थानस्य परमात्मन” इत्यादिवचनार्थोऽत्रानुसन्धेयः निरयौ-
पस्यकृतौ कारणमाह । पुरुषस्य परमपुरुषस्थानुजना अनुचरा
भक्ता एव प्रिया यस्य सः नेषां हि प्रिय इति वा ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्दीरघवाचार्थ-
कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं पूर्वोक्तादपूर्वकं वैराग्येण [१] तस्य संसारनि-
न्दाप्रकारं कथयति । स एवमिति । अनुपतितो यदच्छया प्राप्तो
गुणविसर्गः ।

संनिधौ च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।

द्वेधीभावं संशयं च पङ्क्त्यान् कवयः विवुः ।

इत्यादि गुणप्रयोगो गुणकार्यविषयप्रपञ्चो वा तस्य संसर्गेण
सम्बन्धेन आत्तनिर्वेदः प्राप्तवैराग्यः ॥ ३६ ॥

किमाहेत्यत्राह । अहो इति । विनोदमृगम् ॥ ३७ ॥

तस्य संसारविरक्त्या सन्न्यासप्रकारं वक्ति । परदेवतेति ।
परदेवता नारायणः तस्य प्रसादेनाधिगतम् प्राप्तमात्मप्रत्यवमर्शनं
प्राप्तपरमात्मज्ञानं तेन परिनिर्वृतो नष्टलब्धचिन्तामणिरिव परमा-
नन्दमाप्तः यथादायं यो योग्यः पितृधनस्य तस्य तथा मृतकं
शत्रुमिव महती विभूतिर्यस्याः सा तथा तां नारदस्य पदवीं
निवृत्तिमार्गः सन्न्यासलक्षणः ताम् ॥ ३८ ॥

प्रियव्रतचरितश्रवणस्मरणदेरनायासेन मुक्तिसाधनत्वाद्भि-
त्यजयाय श्लोकरूपेण संक्षिप्य तच्चरितं कीर्तयति । तस्येति ।
रथचक्रनेमिकृतनिम्नैः छायां रात्रिकृताम् ॥ ३९ ॥

भूसंस्थानं भुवोऽ (२) वयवविशेषनामभूतनिर्वृत्यै प्राणिनां
सुखाय ॥ ४० ॥

महित्वं माहात्म्यं योगकर्मजं योगसामर्थ्यजातं निरयौपस्यं

[१] प्रियव्रतस्य ।

[२] सीमाभावे परस्परविबोदनं दुःखमेव स्यादिति ।

निरयसुखसमम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

रथस्याकाशमार्गेणैव तन्मण्डलगामित्वं ज्ञेयम् ॥ ३६—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

भोगप्रभावमुपसंहरंस्तस्य वैराग्यप्रभावमाह । स एव-
मिति । देवर्षिचरणयोरनुशयनानि गुरुत्वेन दण्डवत्-
प्रणामास्ताननुपतित एव गुणविसर्गो राज्यादिप्रपञ्चस्तत्-
संसर्गेण अनिवृत्तमिवेति यद्यपि राज्येऽप्यनासक्त्यैवान्तर्नि-
वृत्तिरासीत्तदपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

विनोदमृगं मर्कटम् ॥ ३७ ॥

परदेवताया हरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तो य आत्मप्रत्य-
वमर्शो विवेकस्तेन नारदस्य पदवीं तदुपदिष्टमार्गमेव पुनर-
नुससारेत्यन्वयः किं कृत्वा अनुप्रवृत्तेभ्यः अनुगतेभ्यः ।
इत्यादि हृदि गृहीतो यो हरेर्विहारो लीला विलासस्तेनानु-
भावा अश्रुपुलकादयो यस्य सः ॥ ३८ ॥

श्लोकाः पूर्व्वेतिह्य एव कथ्यन्ते छायां रात्रिम् ॥ ३९ ॥

भुवः संस्थानं द्वीपैः कृतं सरिदादिभिः सीमा च भूतानां
जनपदभ्रामाद्यधिपतीनां निर्वृत्यै निर्विवादसुखाय ॥ ४० ॥

भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं महित्वं
वैभवम् ॥ ४१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं महादाज्ञया प्रवृत्तिमार्गे प्रविष्टस्य कर्मण्युक्त्वाथ स प्रवृ-
त्तिमार्गाद्विबृत्तोऽभूदिति वक्तुमाह । स इति । देवर्षिचरणयोरनुश-
यनमनुवर्त्तित्वं तदनुपतितो यो गुणविसर्गः गुणानां प्रारब्ध-
कर्मफलानां विसर्गो विस्तारः साम्राज्याद्यैश्वर्यं तत्संसर्गेणा-
त्मनि मनसि निर्वेदो यस्य सः अनिवृत्तमिव वनितादावस-
क्तमिव अनिर्मितमिति पाठेऽसुखि तमिव ॥ ३६ ॥

असाध्वनुष्ठितं मये ति शेषः यत् यस्मिन् अविद्यया अचेत-
नया भगवच्छक्त्या रचिते विषमा मुमुक्षुजनानर्हा विषया
यस्मिन् तत्तथाभूतं गृहं तदेवान्धकूपस्तस्मिन् प्रवेशितः तत्तेन
गृहेण अलं पर्य्योक्तम् किञ्च वनितायाः विनोदमृगं कीडामर्कटं
मां धिग् धिगित्यात्मानं गर्हयाञ्चकार ॥ ३७ ॥

परदेवताप्रसादात्प्राप्तेन आत्माविचारेण नारदस्य स्वगुरोः
पदवीं निवृत्तिमार्गे पुनरनुससार कथम्भूतः हृदि गृहीतो यो-
हरिविहारस्तेनानुभावः सर्वपरित्यागपूर्वकहरिप्रावणं यस्य सः
अत एव हृदि निहितनिर्वेदः ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वेर्गीता इति शेषः छायां रात्रिरूपं घ्नन् निरस्यन् ॥ ३६ ॥

येन भूसंस्थानं द्वीपविभागरूपं सरिदादिभिः द्वीपे द्वीपे सीमा च भूतसुखाय कृता ॥ ४० ॥

यः पुरुषानुजनाः वैष्णवाः प्रिया यस्य स भौमं भूविवरस्थं तामसं मानुषं राजसं दिव्यं सात्त्विकम् योगजमणिमादिरुधं महित्वं वैभवं कर्म च तत्तत्साधनं काम्यलक्षणम् एतत्साध्यं साधनं च सर्वं निरयौषम्यं चक्रे तस्य माहात्म्यं किमन्यदवशिष्यते इति भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार के बड़े पराक्रम वाले प्रियव्रत जी एक दिन श्री नारदजी के चरण कमल के शरणागति के होने से पीछे आया जो राज्यादि प्रपञ्च तिसके संसर्ग से अपने आत्मा को बहुत असन्तुष्ट मानकर विरक्त चित्त होकर इस वचन को बोलने लगे ॥ ३६ ॥

अहो यह बड़ा आश्चर्य हुआ जो कि विवेकी होकर मैंने

अच्छा नहीं किया जोकि शरीर के अभिनिवेश से इन्द्रिय भोगों के हेतु अज्ञान रचित विषम विषय रूप अन्धे कुवा में गिरगया हूँ सो अब नहीं करूंगा मेरे को धिक्कार है जो कि मैं इस स्त्री का क्रीडामुग होगया हूँ इस प्रकार अपना निन्दा किया ॥ ३७ ॥

पर देवता परमात्मा के प्रसाद से आत्मज्ञान के प्राप्त होने से अपने अनुवर्तन करने वाले उन पुत्रों को यथायोग्य इस पृथिवी का भाग देकर भोगी हुई रानी को मरीसी छोड़कर स्वयं महाविभूति को छोड़कर हृदय में वैराग्य को धारण करके भगवान् के विहार के प्रभाव को स्मरण करके फिर भगवान् नारदजी के मार्ग को ग्रहण कर लिया ॥ ३८ ॥

उन प्रियव्रतजी के ये श्लोक हैं प्रियव्रत के किये कर्मों को ईश्वर बिना दूसरा कौन करेगा जिनने कि अंधेरे के नाश करने केलिये रथचक्र के खातों से सात समुद्र बनादिये ॥ ३९ ॥

जिनने सब प्राणियों के सुखके लिये सब द्वीपों में विभाग से पर्वत नदी बनादिकों से पृथिवी का विभाग कर दिया ॥ ४० ॥

जिनने भगवद्भक्तों के प्रिय होकर स्वर्ग मर्त्य पाताल के कर्म्म-नुष्ठान से भये भोगोंको नरक के तुल्य करके छोड़ दिया ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतपञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जम्बूद्वीपौकसः प्रजा औरसवद्धर्मविक्षमाणः पर्यगोपायत् ॥ १ ॥

स च कदाचित्पितृलोककामः सुरवरवनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भगवन्तं विश्वमृजां पतिमाभूतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्याराधयाम्बभूव ॥ २ ॥

तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायन्तीं पूर्वचित्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ॥ ३ ॥

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधानिविडाविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारुढस्थलविहङ्गममिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोद्धयमानसलिलकुक्कुटारण्डवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकूजितामलजलाशयकमलाकरमुपबभ्राम ॥ ४ ॥

तस्याः सुललितगमनपदविन्यासगतिविलासायाश्चानुपदं खणखणायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकर्ण्य नरदेवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननलिनमुकुलयुगलमीषद्विकचय्य व्यचष्ट ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रं स्वैरासम्मतम् ।

पत्न्यां हि पूर्वचित्त्यां यो नाभिमुख्यानजीजनत् ॥ १ ॥

अस्मिन्वक्ष्ये प्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रः स्वैरापुङ्गवः ।

विहङ्गममिथुनैः तस्येदं चारितं मुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥

जम्बूद्वीपमोको यासां ताः प्रजाः पुत्रवत्पालयामास धर्मावेक्षमाणः धर्ममवेक्षमाणो धर्मोत्थयः ॥ १ ॥

पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणां वनितास्तासामाक्रीडाचलो मन्दरस्तस्य द्रोण्यामाभुतानि सम्पादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्पादीनि येन ॥ २ ॥

तदुपलभ्य ज्ञात्वा ब्रह्माभियापयामास सम्मोगार्थं प्रस्थापयामास ॥ ३ ॥

सा च तदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः रमणीयत्वमेवाह । विविधाश्च निविडाश्च ये विटपिनस्तेषां विटपा शाखास्तेषां निकरास्तैः संश्लिष्टाः पुरटलताः खणखणायस्तासामाक्रीडाचलो मन्दरः आक्रीडन्त्यस्मिन्नित्याक्रीडः ततो अचलपदेन कर्मधारयः तेन सुरवनितापदेन षष्ठीसमासस्तस्य द्रोण्यामाभुतानि सम्पादितानि परिचर्योपकरणानि पूजासाधनानि पुष्पादीनि येन कायिकव्यापारोऽनेनोक्तः चित्तैकाग्र्यरूपेण तपसा विश्वविभृजां पतिं ब्रह्माणामाराधयाम्बभूव ॥ २ ॥

सुललितं गमने ये पदविन्यासास्ते गतौ विलासो यस्याः चकारस्तस्याश्चेत्येकवाक्यत्वाय अनुपदं प्रतिपदम् खणखणोतिध्वनिं कुर्वतो रुचिरस्य चरणामरणस्य स्वनमामीलिते नयने एव नलिनमुकुले तयोर्युगलमीषद्विकचय्य किञ्चिदुन्मील्य व्यचष्ट ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं आवितप्रियव्रतचरित्रो मुनिस्तत्पुत्राणां चरित्रं विवक्षुस्तावदाग्नीध्रचरित्रमाह । एवमिति । एवमुक्तविधानपूर्वकं पितरि प्रियव्रते संप्रवृत्ते मुके सति तस्य प्रियव्रतस्यानुशासने अनुपूर्वः शास्तिर्विविच्य ज्ञापने वर्तते तदुपदिष्टहिताहितविवेके वर्तमानः आग्नीध्रः धर्ममवेक्षमाणः धर्मसञ्जयमेव कर्तुमुद्यतः जम्बूद्वीपे ओकः स्थानं यासां ताः प्रजा औरसवत्स्वपुत्रवत् परितः संवृतः सर्वेभ्य उपद्रवेभ्योऽगोपायदरक्षत् जम्बूद्वीपस्य स्वभागत्वाज्जम्बूद्वीपौकस इत्युक्तम् ॥ १ ॥

सः आग्नीध्रः कदाचित्पितृलोकनामः सन्तानार्थं पितृलोकस्य सन्तानवता प्राप्यत्वात्पितृलोककाम इत्युक्तम् पितृलोकप्रापकसन्तानार्थित्यर्थः “पितरो हि प्रजया पितृभ्य इति श्रुत्युक्तरीत्या सन्तानार्थं कृतार्थः प्राप्यन्ते सुराणां वनिताः तासामाक्रीडाचलो मन्दरः आक्रीडन्त्यस्मिन्नित्याक्रीडः ततो अचलपदेन कर्मधारयः तेन सुरवनितापदेन षष्ठीसमासस्तस्य द्रोण्यामाभुतानि सम्पादितानि परिचर्योपकरणानि पूजासाधनानि पुष्पादीनि येन कायिकव्यापारोऽनेनोक्तः चित्तैकाग्र्यरूपेण तपसा विश्वविभृजां पतिं ब्रह्माणामाराधयाम्बभूव ॥ २ ॥

तदाराधनमुपलभ्य ज्ञात्वा भगवानादिपुरुषो ब्रह्मा स्वसदने गायन्तीं गानं कुर्वन्तीं पूर्वचित्तिं नाम पूर्वचित्त्याख्यामप्सरसमभियापयामास मोगार्थं प्रस्थापित्वा ज्ञात्वा सन्तानार्थमप्सरः प्रेषणं न तु तपोविघ्नार्थम् ॥ ३ ॥

सा च पूर्वचित्तिस्तस्याग्नीध्रस्याश्रमे यदुपवनं तदुपवनं भ्राम समीपे चचार आश्रमोपवनं विशिनष्टि । अतिरमणीयं तदेव प्रपञ्चयति । विविधाश्च निविडाः सान्द्राश्च ये विटपिनः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वृक्षास्तेषां विटपाः शाखास्तेषां निकराः समूहास्तैः संश्लिष्टाः
पुरटलताः खण्वर्णवल्लीस्तास्त्रारुढाः स्थिता विहङ्गमाः मयूरा-
दयस्तेषां मिथुनैः स्त्रीपुरुषद्वन्द्वैः प्रोच्यमानाभिः उच्चार्यमाणाभिः
श्रुतिभिः षड्जादिस्वरैः करणभूतैः प्रबोध्यमाना ये सलिलकु-
क्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा भवति तथोपकृजिता नादिता अमला
जलाशयास्तेषु कमलानि पङ्कजानि तेषामाकरमुपवनम् ॥ ४ ॥

तस्या इति सुललिते गमने सुन्दरगतौ ये पदविन्यासा-
स्तैर्गतिविलासा यस्यास्तस्याः पूर्वचिन्त्याः खण्वर्णोति ध्वनिं
कुर्वन्तो रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनं ध्वनिमुपाकर्ण्य श्रुत्वा
नरदेवस्य प्रियव्रतस्य कुमारः आग्नीध्रः समाधियोगेन आमी-
लिते नयने एव नलिनमुकुले तयोर्गुणलमीषद्विकचय्य किञ्चि-
दुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्त्रीसङ्गं परिहरतः पुंसः करतलस्यैव मुक्तिरित्यभिप्रेत्य
तस्यापरिहारार्थत्वं प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादावाग्नीध्रस्य
राज्यलक्षणप्रकारमाह । एवमिति । औरसवदात्मपुत्रवत्पर्यगोपाय-
दरक्षत् गुणं रक्षणं ॥ १ ॥

विश्वसृजां पतिं ब्रह्माणं पितृलोककाम इत्यनेन सन्ताना-
र्थित्वं लक्षयति “सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जय” इति श्रुतेः सुपु-
त्रेण पितुः पितृलोकप्राप्तिश्रवणात् आक्रीडः क्रीडास्थानमात्म-
नोऽन्तःकरणस्यैकान्यं यस्मिन्स्तत्तथा तेनात्मैकविषयेण वा ॥ २ ॥

अभियापयामास प्रेषयामास ॥ ३ ॥

अतिरमणीया विविधाश्च निविडाश्च सङ्कृष्टाश्च विटपिनो
वृक्षास्तेषां विटपाः शाखास्तेषां निकटपुटेषु समीपभागेषु या लता-
स्तासां कुटिलेषु वक्रभागेषु रुढा आरुढाश्च स्थलविहङ्गमाः मयूर-
कोकिलादयस्तेषां मिथुनैः पलायमानाः श्रुतिः धनुर्मण्डलमा-
प्रदेशव्यापिनी ध्वनिसन्ततिर्येषां तानि तथा तैः प्रबोध्यमानैः
प्रतिनादोन्मुखीकरणायेति शेषः जलकुक्कुटादिभिर्विचित्रं यथा
तथोपकृजितं निर्मलजलाशये रुढः कमलाकरो यस्मिन्
तत्तथा ॥ ४ ॥

सुहितो ललितपदविन्यासः कोमलपदविक्षेपो यथा सा ललि-
तपदविन्यासा च गतिर्गमनं तस्या विलासेन शृङ्गारलक्षणशो-
भयानुपदं प्रतिचरणविक्षेपं खण्वर्णायमाने सिञ्चितध्वनिवि-
शेषं कुर्वाणो रुचिरे शोभने चरणाभरणे नूपुरे ये तयोर्ध्व-
निमाकर्ण्य स राजकुमारः समाधियोगेन निमित्तेनामीलितौ नयन-
नलिनमुकुलौ यौ तयोर्गुणलमीषद्वयं विकचय्य विकासं कृत्वा
आचष्ट अद्राक्षीत् ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पितृलोककाम इति तस्य स्त्रिया बन्ध्यात्वं गम्यते
॥ १-११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथं दर्शिनी ।

द्वितीये तपसा प्राप्य पूर्वचिन्तिमजिज्ञपत् ॥

आग्नीध्रो निजलाभपट्यं पुत्रांश्चास्यामजीजनत् ।

धर्म एव अवेक्षणं यस्य सः ॥ १ ॥

पितृलोककामः पुत्रकामः विश्वसृजां पतिं ब्रह्माणमभू-
तानि संपादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्पदीनि येन सः
॥ २-३ ॥

सा च तदाश्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः विविधाश्च निविडाश्च
ये विटपिनस्तेषु विटपाः स्कन्धाः यासां तासु निकटस्थपुरट-
लतासु आरुढाः स्थलविहङ्गाः कोकिलादयस्तेषां मिथुनैः
प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिरुच्चार्यमाणैः षड्मादिस्वरैः प्रतिबुद्धय-
माना ये सलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा स्यात्तथा उपकृ-
जिता नादिता अमला जलाशया वाप्यादयः कमलाकराः
कासाराश्च यस्मिन्स्तत् ॥ ४ ॥

तस्यां सुललिते गमने ये पदयोर्विन्यासास्तैरेव गतिश्चेष्टा
विलासश्च सर्वाङ्गगतो यस्याः ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वितीये प्रियव्रतपुत्रस्य आग्नीध्रस्य भार्यालामोऽपत्योद-
यश्च वर्णयते । एवमिति । संप्रवृत्ते प्रजापालनाभिवृत्ते सति
आग्नीध्रः धर्मावेक्षमाणः राज्ञां प्रजापालनमेव धर्मं ह्येवं धर्म-
मवेक्षमाणः जम्बूद्वीपमोको वासस्थानं यासान्ताः प्रजाः और-
सवत्पुत्रवत् परितः क्षुत्तृङ्भ्यो वृत्तिदानेन शत्रुभ्यो रक्षणं च
अगोपायत् अरक्षत् ॥ १ ॥

स आग्नीध्रः पितृलोककामः पुत्रेण लोकान् जयतीति
पितृलोकजयार्थं पुत्रमभिलसन्नित्यर्थः अभूतानि संगृहीतानि
परिचर्योपकरणानि पूजासाधनानि येन सः ॥ २ ॥

आदिदेवः विश्वसृङ्भ्यः पूर्वो ब्रह्मा तदाराधनमुपलभ्य ज्ञात्वा
अभियापयामास पुत्रात्पादनार्थं प्रस्थापयामास ॥ ३ ॥

सा च पूर्वचिन्तिः तदाश्रमोपवनमुपबभ्राम कथंभूतम्
अतिरमणीयम् तद्रमणीयत्वं प्रपञ्चयति । विविधनिविडविट-
पिनां बहुजातिसघनद्रुमाणां विटपनिकरैः स्कन्धसमूहैः संश्लि-
ष्टासु पुरटलतासु खण्वर्णवल्लीषु आरुढानां स्थलविहङ्गानां मयूरा-
दीनां मिथुनैः स्त्रीपुरुषद्वन्द्वैः प्रोच्यमानाभिः श्रुतिभिः षड्ज-
मादिस्वरैः प्रतिबोध्यमाना ये सलिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा
भवति तथोपकृजितेषु नादितेषु अमलजलाशयेषु यानि कम-
लानि तेषामाकरमालयम् ॥ ४ ॥

नरदेवस्य कुमारः अनेनादृढसमाधित्वे हेतुरुक्तः आमी-
लिते नयने एवमुकुले तद्युगलमीषत् किञ्चिद्विकचय्योन्मील्य
तस्या अनुपदं प्रतिपदम् खण्वर्णायमानस्य रुचिरचरणाभर-
णस्य स्वनमुपाकर्ण्य व्यचष्ट ददर्श तामिति शेषः कथंभूतां
सुललिते गमने ये पदविन्यासास्तैर्गतिविलासो यस्याः ॥ ५ ॥

भाषाटीका

श्रीशुकदेवजी बोले पिता प्रियव्रतके इस प्रकार भजनमे
प्रवृत्त होने पर उनकी आज्ञा मे वर्तमान आग्नीवराजा

तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुर्घैर्गतिविहारव्रीडा-
विनयावलोकसुखराक्षरावयवैर्मनसि नृणां कुसुमायुधस्य विदधतीं विवरं निजमुखविगलितामृतासव-
सहासभाषणामोदमदान्धमधुकरनिकरापरोधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकबरभार-
शनां देवीं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच॥६॥

का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य! शैले मायाऽसि कापि भगवत्परदेवतायाः ।

विज्ये विभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोऽर्थे किम्वा मृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ॥७॥

बाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ शान्तावपुङ्गरुचिरावतितिग्मदन्तौ ।

कस्मै युयुत्ससि वने विचिरन्न विद्मः क्षेमाय नो जडधियां तव विक्रमाऽस्तु ॥ ८ ॥

शिष्या इमं भगवतः परितः पठन्ति गायन्ति साम सरहस्य मजस्रमीशम् ।

युष्मच्छिखा विलुलिताः सुमनोऽभिवृष्टीः सर्वे भजन्त्यृषिगणा इव वेदशाखाः ॥ ९ ॥

वाचं परं चरणपञ्जरतित्तिरीणां ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृणुवाम तुभ्यम् ।

लब्धा कदम्बरुचिरङ्गवितङ्गबिम्बे यस्यामलातपरिधिः क्व च वल्कलं ते ॥१०॥

भाषाटीका ।

धर्मकी अपेक्षा करते हुये सवप्रजोंकी रक्षापुत्र सरीकी करते थे ॥ १ ॥

सो आग्नीध्र किसी समय में पितृलोक की कामना करके देवताओं की स्त्रियोंके क्रीडाकास्थान जो मन्दराचल पर्वत तिसकी कन्दरामे जाकर पुष्पादि पूजाकी सामग्री को जो-डकर एकाग्र चित्तसे तपस्वी होकर प्रजापतियों के पति ब्रह्माजी का पूजन करने लगे ॥ २ ॥

उस बातको जानकर आदिपुरुष भगवान् ब्रह्माजीने अपनी समामे गान करती हुई पूर्वचिन्ती नामकी अप्सराको भेजदिया ॥ ३ ॥

सो अप्सरा उस आश्रमके उपवनमें जाकर अतिरमणीय स्थान देखा नाना प्रकार के सघन वृक्षों के मूल में लगी हुई जो सुवर्ण की लताओं में चढ़े जो स्थलके पक्षियों के जोड़े तिनके उच्चारण किये जो गान्धारादि शब्द तिससे चेतन होते हैं जलके मुरगा कारंडव कलहंसादि पक्षि तिनके नाना प्रकारके शब्दोंसे युक्त सरोवरवाला जो वन तिसमें वह अप्सरा विचरती रही ॥ ४ ॥

उसके सुन्दर ललित चालमें जो पगनकी धरण तथा गतिके विलास तिसके साथ खण खण शब्द करने वाला जो मनोहर चरण के आभरणका शब्द तिसको सुनकर राजपुत्र आग्नीध्रने समाधि योगमें जो किंचित् बन्द दोनों नेत्रकमल तिनको कुछ थोड़ा खोलकर उसकी ओर देखा ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति इ वक्ष्यमाणान् दश श्लोकांनुवाच जाड्यानुकरणं च वैदग्ध्येन तद्वशीकारार्थमदिविज्ञानां देवानां मनुजानां च यानि मनोसि

नयनानि च तेषामाह्लाददुर्घैर्गत्यादिभिर्नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं विदधतीं गतिश्च विहारश्च व्रीडाविनययुक्ता-
ऽवलोकश्च सुखराययक्षराणि चावयवाश्च नेत्रादयस्तेः निजमु-
खाद्विगलितममृतमिव स्वादु आसव इव मादकं च यत्सहासं भाषणं तस्मिन्नामोदो निःश्वासगन्धस्तेन मदान्धा ये मधुकर-
निकरास्तैरुपरोध आवरणं तेन भयाद्द्रुतः शीघ्रो यः पदवि-
न्यासस्तेन वल्गु स्पन्दनं किञ्चिद्वलनं स्तनकलशयोः कबर-
भार रशनायां यस्यास्तां तस्या अवलोकनेन विवृतावस-
रस्य दत्तावकाशस्य ॥ ६ ॥

का त्वं शैले गिरावस्मिन्किं चिकीर्षसि मुनिवर्येत्यादिपुं-
स्त्वेन सम्बोधनादि जाड्यानुकरणार्थम् । हे मुनिवर्य ! नूनं भगवतः
परदेवताभूतस्य मायाऽसि भूवावालक्ष्याह । हे सुदृढसत्त्वे विज्ये
निर्गुणे धनुषी विभर्षि किमात्मनोऽर्थे तवैवाभ्यां किं कार्यमस्ति
किं वा प्रमत्तानजितेन्द्रियान्मृगतुल्यानस्मदादीन्मृगयसे तान्व-
शीकर्तुं धनुषी धारयसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कटाक्षवावालक्ष्याह । बाणाविमौ शतपत्रे नेत्रकमले ते एव
पत्राणि पिच्छानि ययोः शान्तौ विभ्रमेण मन्थरौ पुङ्गवाभ्यां-
विनापि रुचिरौ पत्रतया कल्पितनेत्राभ्यां परभागस्य पुङ्गव्यानी-
यस्याभावात् । अतितिग्मौ तीक्ष्णौ दन्तावग्रभागौ ययोस्तौ कस्मै
प्रयोक्तुमिच्छसीति न विद्मः अतो भयादेतावत्प्रार्थयामहे तवायं
विक्रमोऽस्माकं क्षेमायास्तु ॥ ८ ॥

तदङ्गपरिमललोभेनानुगच्छतो भ्रमरानालक्ष्याह । शिष्या इति ।
अजस्रं सन्ततं युष्मच्छिखातो विलुलिता विगलिताः सुमनसा-
मभितो वृष्टीर्गलितानि कुसुमानि भजन्तीत्यर्थः शुद्धत्वेनोपमा वेद-
शाखा इवेति ॥ ९ ॥

नपुंस्वनमकार्यार्थाह । वाचमिति । तुभ्यं तव चरणगतपञ्जर-
धोनेपूरयोस्तित्तिरीणामन्तर्गतरत्नानां परं केवलं वाचं शृणुमः
कथम्भूतामरूपा अदृष्टवत्कृपा मुखरा अति प्रकटा च तां च तां
च पीतं परिधानवस्त्रं नितम्बफान्तिवत्वेन प्रकल्प्याह । कदम्बकुसु

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मस्य रुचिर्दीप्तिरङ्कुविटङ्कुविम्बे नितम्बस्य सुन्दरमण्डले क
लब्धा पाठान्तरे अङ्कति सम्बोधनम् मखलामालक्ष्याह । यस्या-
मलातपरिधिर्वर्तते वस्त्रं नितम्बकान्तत्वेन प्रकल्प्य वस्त्रमदृष्ट्वैव
पृच्छति । क च ते वल्कलमिति ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तामेव देवीमप्सरासं तदवलोकनेन विवृतावसरस्य प्रस-
कावकाशस्य भगवतो मकरध्वजस्य मन्मथस्य वशमुपनीतः
प्राप्तः जडवत्स्त्रीणागमनिमित्त इव शत वक्ष्यमाणश्लोकानुवाचे-
त्यन्वयः ज्ञात्वा अनुकरणं वैदग्ध्येन तद्वशीकरणार्थं तदसिप्रायज्ञाप-
नार्थं देवीं विशिनष्टि । अविदूरे समीपे मधुकरी भ्रमरीमिव
सुमनसं पुष्पमुपजिघ्रन्तीं गन्धमुपाददतीं दिविजानां मनुजानां
च यानि मनांसि तयनानि च तेषामाह्लाददुःखैः सुखकैर्यत्या-
दिभिः नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं विदधतीं गतिश्च
ग्रीडाविलासाभ्यां युक्तोऽवलोकश्च सुखराण्यक्षराणि चावय-
वाश्च नेत्रादयस्तैर्निलमुखाद्विगलितममृतमिव स्वादु आसन्नमिव
प्रादकं यन्मुहासं सम्भाषणं तस्मिन्नामोदो निश्वासगन्धस्तेन मदा-
न्धा ये मधुकराणां निकरास्तैरुपरोध आवरणं तेन भयाद्भूतं
शीघ्रो यः पदविन्यासस्तेन वल्गु सुन्दरं किञ्चिच्छलनं स्तनयोः
कवरभारे रशनायां यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥

तद्वचनमेवाह । का त्वमिति । हे मुनिवर्य ! पुंस्त्वेन सम्बोधनं
जात्यानुकरणं का त्वं कथञ्जातीया शैले गिरौ अस्मिन् किञ्चि-
कीर्षसि कर्तुमिच्छसि नूनं भगवतः परदेवतारूपस्य मायासीति
कृत्स्नां व्यक्तिमालक्ष्य भगवन्मायात्वेन निरूपयति । अथ श्लाघ-
वयवान् प्रत्येकमालक्ष्य धनुरादित्वेन रूपयति तत्र भुवाचाक्ष्याह ।
विज्ये निर्गुणो धनुषी विभर्षि किं सुहृदः माहशस्य आत्मनो
वा अर्थे प्रयोजनाय आभ्यां किं कार्यमस्ति किञ्चाप्रमत्तान्
जितेन्द्रियान् मृगान् मृगनुल्यानस्मदादीन् मृगयसे कान् विजेतुं
किं धनुषी भाव्यसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कटाक्षालक्ष्य तद्विवक्षया प्राह । वाणाविमौ । शतपत्रे नेत्र-
कमले ते एव पत्राणि पिच्छानि ययोः शान्तौ विभ्रमेण मन्थ-
रावपुङ्खरुचिरौ पुङ्खाभ्यां विनापि रुचिरौ सुन्दरौ पत्रतया
कल्पितनेत्राभ्यां परभागस्य पुङ्खस्थानीयस्याभावादपुङ्खरुचिरा-
वित्युक्तिमिति गमौ तीक्ष्णौ दन्तावग्रभागौ ययोस्तौ यद्वा
शतपत्रपत्रौ इति नेत्रविवक्षा अपुङ्खरुचिराविति कटाक्षविवक्षा वने
चरन्कस्मै युयुङ्क्षसि प्रयोक्तुमिच्छसीति न विद्वाः अतो भया-
देतप्रार्थयामः तवायं विक्रमो जडधियामस्माकं क्षेमायास्तु ॥ ८ ॥

तदङ्गसौरभ्येनानुगच्छतो भ्रमरानालक्ष्य तद्विवक्षयाह ।
शिष्या इति । इमे परितः अनुगच्छन्तः इति शेषः भगवतस्तव
शिष्या भ्रमरध्वनिमाश्रुत्य तद्विवक्षयाह । सरदस्य सोपनिषत्सामा-
जस्यमविच्छेदेन पठन्ति ईशेति पुंस्त्वनिर्देशः पूर्ववत् शिखातो
विलुलितपुष्पसंश्लिष्टधनानालक्ष्याह । युष्मच्छिखातो विलुलिताः
गलिताः सुमनसामभिनो वृष्टाः सर्वे तव शिष्याः भजन्ति तत्र
शुद्धत्वेनोपमा ऋषिगणा वेदशास्त्रा इवेति ॥ ९ ॥

नूपुरादिचरणाभरणान्तर्गतमणिस्त्रनप्राकर्ष्य तद्विवक्षयाह ।

वाचमिति । तुभ्यं तव विभक्तिव्यत्यय आर्षः पञ्जराकारस्था-
नीयचरणालङ्कारान्तर्गतानां तित्तिरीणामिति चरणाभरणरत्न-
विवक्षया तित्तिरीशब्दः पक्षिकृजात्यापन्नयजुर्वेदप्रवक्त्रद्विषव-
चनः स चाभेदोपासमणिपरः तेषां वाच परं केवलं शृणुमः कथं-
भूतामरूपमुखरामदृश्यमानवक्त्रकां मुखरीमुद्भूतां यद्वा चरणपञ्ज-
रान्तित्तिरीणामिति नूपुरादिचरणाभरणविवक्षया अस्मिन्पक्षे अरु-
पमुखरामित्यस्यानभिव्यक्तवर्णध्वन्यात्मनोद्भूतामित्यर्थः हे ब्रह्मन् !
नितम्बं परिधानवस्त्रं नितम्बकान्तत्वेन प्रकल्प्याह । कदम्बकुसु-
मस्य रुचिर्दीप्तिरङ्कुविटङ्कुविम्बे अङ्कयाश्च विटङ्कुविम्बयोः सुन्द-
रतरनितम्बयोश्च तेषां समाहारः प्राग्यङ्गत्वादेकवद्भावः तस्मिन्
क लब्धा पाठान्तरे अङ्कति सम्बोधनं नितम्बमण्डले कदम्ब-
रुचिः क लब्धेत्यर्थः मेखलामालक्ष्याह । यस्यां कदम्बरुच्यामला-
तपरिधिः वर्तते अलातः साङ्गारकाष्ठं तद्वत्प्रणानिमित्तेन वलाया-
काररेखाकृतिमापन्नोऽग्निपरिधिः वस्त्रं नितम्बकान्तत्वेन परि-
कल्प्य वस्त्रमदृष्ट्वैव पृच्छति । क च ते वल्कलमिति । जात्यानुकर-
णानिमित्तं ऋषित्वव्यपदेशाभिप्रायेण वल्कलशब्दप्रयोगः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नतः किं तत्राह । तामिति । एवमन्वेदनान्यदर्शनं निवारयति
अन्यदर्शनाभावे निमित्तमाह । अविदूर इति । सुमनसः पुष्पाणि
दिविजादीनां मनोनयनानामाह्लादं दुहन्तीति मनोनयनाह्ला-
ददुष्प्राप्तैर्गतिश्च विहारश्चाविनयश्च विलोकनं च सुखराक्षराणि
चावयवाश्च ते तथा तैः कुसुमायुधस्य कामस्य विवरमनकशमदः ॥

निजमुखाद्विगलितः स्तुतः मद्वजनकासनः तस्यामौदाज्ञा-
तेन मदेनान्धा मधुकरनिकास ये तैरुपभोजेन उपरोधेन निवारणा-
फ्लेशेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गु शोभनं स्पन्दनमीषच्छलनं
येषां स्तनकलशादीनां ते तथा वल्गु स्पन्दनाः स्तनकलशादयो
यस्याः सा तथा तां पूर्वचित्तेरवलोकनेन बुद्धिभ्रंशविशेषोऽनेव
प्राप्त इत्याह । तदिति । भगवतः योनिलक्षणाप्रशस्तस्यानगतस्य
सर्वजनसम्भाव्यस्य वा मकरध्वजस्य कामस्य जडवत्स्तुति-
चारपरिज्ञानशून्य इव इति वक्ष्यमाणप्रकारेण हसन्नेन "प्रभवति
मनसि विवेको विदुषामपि शास्त्रसम्भवस्तावत् । प्रपतन्ति हृदि-
विशिखा यावन्नेन्दीवराक्षीणाम्" इत्यादिप्रसिद्धिं दर्शयति
जडत्वमेव दर्शयति । का त्वमिति । मुनिवर्येति पुल्लिङ्गेन सम्बोध्य
का त्वमिति स्त्रीलिङ्गेन प्रश्न इत्यादिविवेकाभावे लिङ्ग शैले
गिरौ किं कर्तुमिच्छसि परदेवतायाः मायासि किं तत्रापि
का मायासि नारी देवी गान्धर्वीत्यादिषु विज्य मीर्चीरहिते धनुषी
भूलक्षणे सुहृदात्मनोऽर्थे सुहृदात्मनो वशीकरणाय कस्य-
चित्सुहृद आत्मनो वा पालनप्रयोजननिषये वा विभर्षि अर्थान्त-
रमाह । किञ्चेति । मृयुगलधनुर्धृत्वा मृगान्मृगयसे किमेत्य-
न्वयः ॥ ७ ॥

वाणौ नयनलक्ष्यौ शतपत्रपत्रौ पद्मदलसदृशपद्मयुतौ
शान्तौ स्निग्धौ अपुङ्खरुचिरौ पुङ्खे विना शोभमानौ अतितिग्म-
दन्तौ अतितीक्ष्णकटाक्षलक्ष्यौ एवं विधौ कस्मै पुंसे युयुङ्क्षसि
प्रयोक्तुमिच्छसि ॥ ८ ॥

हस्तचारणलक्ष्याशिखाशोभ्यत्वच्छिष्या इति भृङ्गा युष्म-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

च्छिखाविलुलिता युष्माकं केशपाशच्युताः सुमनोऽभिवृष्टीः पुष्प
वृष्टीः ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मन् ! तुभ्यं तव चरणपङ्कजतित्तिरीणां चरणपद्मनूपु-
रान्तर्गतस्त्राख्योपलानां वाचं शब्दमात्रं परं न तु व्यक्तार्थी कथं-
भूतां रूपं विनापि मुखरीं शब्दवादनशीलामित्यरूपमुखरीं “तित्ति-
रिन्पुपुरान्तस्थस्तनपक्षिविशेषयोः । वक्रमार्गे यजुर्वेदे सिल्यामपि च
कथ्यते” इत्यभिधानं कदम्बपुष्पवद्विचरस्य सुन्दरस्याङ्कुस्य
सामीप्यात् कटिप्रदेशस्य विटङ्कुविम्बे उन्नतमण्डले शृङ्गार-
विशेषयुक्तमण्डले वा वर्तमाना ते तव वल्कला पटः कलङ्का
यस्यां वल्कलायां अलातपरिधिः अलातमेवालातः तद्वस्थिता
परिधिः पदिवेषः काञ्चीलक्षणा च “वल्कं वल्कलमश्रियाम्” इत्य-
भिधानाज्जडत्वालिङ्गव्यत्यासः तथाच यस्य वल्कलस्योपर्यला-
तपरिधिरस्तीत्यन्वेतव्यम् ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति
वक्ष्यमाणां दशश्लोकीमुवाच जाड्यानुकरणञ्च वैदग्ध्यविशेष-
द्योतनार्थं विवरं मनोऽन्तःप्रवेशद्वारं विदधतीं निजमुखा-
द्विगलितममृतमिव स्वादु आसव इव मादकं यत् सहासं माषणं
तस्मिन् सति य आमोदो गन्धस्तेन मदान्ध्या मधुकरनिकरा-
स्तेरुपरोध आवरणं तेन भयात् द्रुतः शीघ्रो यः पदविन्यास-
स्तेन वल्लु स्पन्दनं किञ्चिच्छलनं स्तनकलशयोः कवरभारो रस-
नायाञ्च यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥

का त्वमित्युक्त्वा ससम्प्रममतिवाक्यमारभ्यैव तपस्यतो मम
स्त्रीविशेषज्ञानं नास्तीति द्योतयन्नाह । हे मुनिवर्य्येति । अह-
मिन्न त्वमपि तपोऽर्थमेवात्र तिष्ठसि किमिति भावः किञ्च त्वं
मुनिवर्य्यो भूत्वा मुनिं मां यन्मोहयस्यत्र किं कारणमिति चणं
विभाव्य ज्ञातमित्याह । मायासीति । भगवानेव परदेवता तस्याः
मायैव त्वं मुनिवर्य्यरूपेणात्र वर्तसे इति भावः किञ्च भ्रुवा-
वालक्ष्याह । विज्ये निर्गुणे धनुषी विभर्षि हे सुहृत् ! सखे !
किमात्मनोऽर्थे स्वस्य कृते तवैताभ्यां किं कार्यमस्ति किं वा
मृगानस्मदादीनि गृहोऽर्थः ॥ ७ ॥

कटाक्षालक्ष्याह । बाणौ शतपत्रे नेत्रकमले एव पत्रे ययोस्तौ
ज्ञानौ विभ्रमेण मन्थरौ पुङ्खाभ्यां विनापि रुचिरौ अनितिमी
तीक्ष्णौ दन्ताग्रभागौ ययोस्तौ क्षेमायेति यद्यस्मान् प्रतियोग्यसे
तर्ह्यनयोर्ज्वालया नैव जीविष्याम इति भावः ॥ ८ ॥

तस्याः सौरभ्यलोभेनानुगच्छतो भ्रमरानालक्ष्याह । शिष्या
भ्रमराः ॥ ९ ॥

नूपुरस्वनमास्त्राद्याह । वाचमिति । तुभ्यं त्वामानन्दयितुं तव
चरणस्थयोः पञ्जरयोस्तर्गतस्तित्तिरिपक्षिणो वर्तमाना अनुमी-
यन्ते यस्मादरूपामहृष्टवक्त्रकां मुखरां पारस्परिककलहमयीं
वाचं शृण्वाम हे ब्रह्मक्षिति तव तपोयोगबलविलासितमेवैत-
दिति भावः परिधानीयतिसूक्ष्मपतितवस्त्रस्य नितम्बलक्षणेन
लावण्यमास्त्राद्याह । अङ्कुविटङ्कुविम्बे नितम्बस्य सुन्दरमण्डले
कदम्बवर्चिः पीतकान्तिर्लक्ष्या इयामस्यापि तव नितम्बः पीत
इत्याश्रयमङ्गनितम्बविम्बे इति पाठे अङ्गेति सम्बोधनं रत्नमेखलां
नियर्थाह । यस्यां पीतकान्तौ अलातपरिधिर्ज्वलद्भारमण्डलं

महो ते तपस्तीव्रतेति भावः क्व च वल्कलं ते इति किं
स्वाश्रम एव वल्कलं अमादेवापहाय मन्त्रिकटे नम्र एवायातोऽ
सीति भावः भङ्ग्या सुरतप्रार्थना च द्योतिता ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तां नयनगोचरां देवीमविदूरे निकटे सुमनसः उपजि-
घ्रन्तीं मधुकरीमिव जडवदिति उवाच कथम्भूतः तदवलोकनेन
तस्या अवलोकनेन विवृतावसरस्य दक्षक्षणस्य मकरध्व-
जस्य वशमुपनीतः कथम्भूताम् दिविजादिमनोनयनाल्हादुधैर्ग-
त्यादिभिर्नृणां मनसि कुसुमायुधस्य विवरं छिद्रं
विदधतीं निजमुखाद्विगलितममृतवत् स्वादु आसववन्मादकं
यत्सहासं मन्दहसितसहितं सम्भाषणं तस्मात् य आमोदः
वह्निर्निःसृतो गन्धस्तेन मदान्धमधुकरनिकरैरुपरोध आवरणं तेन
भयाद्द्रुतेन शीघ्रेण पदविन्यासेन वल्लु स्पन्दनं किञ्चिच्छलनं
स्तनकलशयोः कवरभारे रसनायां च यस्याः ॥ ६ ॥

तद्वचनमेवाह । का त्वमिति दशभिः । मुनिवर्य्येत्यादि पुस्त्वेन
सम्बोधनं श्वादीनां धनुष्पादिकल्पनं च स्वात्मनस्तद्वदित्यव-
द्योतकं तस्याः वशीकरणार्थं च भगवतां ब्रह्मादीनां परदेवता
उपास्यभूता या देवता तस्याः कापि काचित् मायाऽसि किम्
भ्रुवौ धनुष्टेन कल्पयित्वाह । हे सुहृत् ! विज्ये ज्यारहिते
विभर्षि किमात्मनोऽर्थे स्वमौजनार्थं वा शब्देन वृथा मांस-
भक्ष्यस्य निन्दितत्वात् आश्वाद्यर्थमप्रमत्तान् अनवहितानस्मद्वि-
भान् मृगयसे ॥ ७ ॥

कटाक्षौ बाणत्वेन कल्पयित्वाह । बाणाविति । शतपत्रे नेत्र-
रूपेण संस्थिते कमले ते एव पत्राणि पिच्छानि ययोः अपुङ्ख-
चिरौ पुङ्खाभ्यां दीर्घशलाकारुपाभ्यां विनापि रुचिरौ अति-
गमन्तौ अतितीक्ष्णाग्रभागौ कस्मै युयुक्षसि प्रयोक्तुमिच्छसीति
न विभ्राः स्वस्य तल्लुब्धत्वं ज्ञापयन् प्रार्थयते तव विक्रमः अत्र
प्रचारः नोऽस्माकं क्षेमायेष्टिसिद्धयै अस्तु ॥ ८ ॥

तदङ्गसौरभलोभेन परितो भ्रमराणां ध्वनिं कुर्वन्तः मधुक-
रान् तच्छिष्यत्वेन कल्पयित्वाह । शिष्या इति । सरहस्यं साङ्गं साम
पठन्ति अजहं सन्ततमीश्वरं गायन्ति च मूर्खे मत्वा त्यक्ष्यतीति
शङ्कया तथ्येन मधुकरानेवाह । ऋषिगणाः वेदशाखा इव
सुमनोऽभिवृष्टीर्भजन्ति अर्थादेते पुष्पपरिमललुब्धा मधुकरा
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नूपुरादीन् पञ्जरादित्वेन कल्पयित्वाह । वाचमिति । हे ब्रह्मन् !
तुभ्यं तव चरणस्थपञ्जरयोः नूपुरयोः तित्तिरीणामन्तर्गतस्त्राणाम्
अरुपमुखरामरुपां अहृष्टवक्त्रकां मुखरां प्रकटा तां च वाचं
परं केवलं शृण्वाम शृणुमः पीतं पटं दत्र कान्तित्वेन कलह-
यित्वा पृच्छन्ति अङ्कुविटङ्कुविम्बे नितम्बस्य सुन्दरे मण्डले कदम्ब-
कुसुमस्य रचिः कान्तिः कलङ्का कुत्र प्राप्ता काञ्ची मेखलाम्
अलातपरिधिं प्रकल्प्याह । यस्यां कदम्बरुच्यमलातपरिधिरस्ति
नितम्बकान्तित्वेनोकां नम्रां प्रकल्प्य पृच्छति च पुनस्ते वल्कलं
कोति ॥ १० ॥

माषादीका ।

थोडे दूरसे जैसे मौरी फूलों को सूँघती हो तैसे देव-
मनुष्योंके मनको आनन्द देने वाले गति विहार विनय अव-

किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विज ! शृङ्गयोस्ते मध्ये कृशो वहसि यत्र दृशिः श्रिता मे ।
 पङ्कोऽरुणः सुरभिरात्मविषाण ईदृग्येनाश्रमं सुभग ! मे सुरभीकरोषि ॥ ११ ॥
 लोकं प्रदर्शय सुहृत्तम! तावकं मे यत्रत्य इत्थमुरसावयवावपूर्वौ ।
 अस्मद्विषस्य मनउन्नयनौ विभर्ति बहद्भुतं सरसराससुधादि वक्रे ॥ १२ ॥
 का वात्मवृत्तिरदनाद्विरङ्ग ! वाति विष्णोः कलास्यनिमिषोन्मकरौ च कर्णौ ।
 उद्विग्नमीनगुगलं द्विजपङ्क्तिशोचिरासन्नभृङ्गनिकरं सर इन्मुखं ते ॥ १३ ॥
 योऽसौ त्वया करसरोजहतः पतङ्गो दिक्षु भ्रमन् भ्रमत एजयतेऽक्षिणी मे ।
 मुक्तं न ते स्मरसि वक्रजटावरुथं कष्टोऽनिलो हरति लम्पट एष नीवीम् ॥ १४ ॥
 रूपं तपोधन! तपश्चरतां तपोघ्नं ह्येतत्तु केन तपसा भवतोपलब्धम् ।
 चतुर् तपोऽर्हसि मया सह मित्र! मह्यं किम्वा प्रसीदति स वै भवभावनो मे ॥ १५ ॥

भाषाटीका।

लोकन सुन्दर अक्षरोंके वचनोंसे मनुष्यों के हृदय में काम-
 के वाणों से वेधन कराती हुई निज मुखसे निकला जो अमृत-
 रूप आसव सहित सम्भाषण तिससे जो आमोद तिसके
 मदसे अन्ये भौरोंके समूह से जो रुकावट तिससे चलनेमें
 जो शीघ्र पदन्यास तिससे मनोहर किंचित् चालसे चलाय
 मान स्तनोंका भार तथा कोंधनी जिसकी ऐसी प्रकाश
 मान जो अम्बरा तिसके देखनेसे अवसर पाने वाले
 भगवान् मकरध्वज कन्दर्पके वशीभूत होकर जड़ बुद्धी सा
 होकर राजा इस वचनको बोला ॥ ६ ॥

मोहित होकर स्त्रीलिङ्ग पुलिङ्गको न समझकर बोलने लगे
 कि हे मुनिवर्य! तु कौनसी है क्या करने चाहती है इस
 पहाड़पै क्यों आयी है परदेवता भगवान् की कोई माया है
 क्या है सुहृत् विना प्रत्यन्ताके दो धनुष (भौ) चारण क्रिये
 हो वे धनुष क्या अपने वास्ते हैं कि वा कोई हमसे, प्रमादी
 मृगोंको धनमे ढूँढती ही ॥ ७ ॥

झुंझुटी देखकर कहते हैं कि नेत्र कमल ही बाण के
 पक्ष पत्र हैं अतिशान्त है पुंल्ल बाणके मूलके विना भि अति
 मनोहर है अति तीक्ष्ण दांत वाले हैं ऐसे दोनों वाणों को
 किसके ऊपर छोड़ौगे वनमें विचरते समय आपका पराक्रम
 हम जड़ बुद्धि वालों के कल्याणको होवै ॥ ८ ॥

भौरोंको देखकर कहते हैं कि आपके शिष्यसे सब भग-
 वान् आप ईश्वरको चारों तरफसे रटते हैं और रहस्य
 सहित सामको गान करते हैं आपके वालोंके शिखों से
 गिरि फूलोंकी वृष्टि को ये सब ग्रहणकर तेहै जैसे कि
 ऋषिगण वेद शाखोंको ग्रहण करें ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मन्! आपके चरण पङ्कज जोतिसिरि रूप तिनके
 जो विना रूपके और शब्द वाले वचन को केवल हम सु-
 नते मात्र हैं आपकी कटि भ्रमनोहर है तिसविश्वमें कदम्ब की
 मन्त्रि कष्ट से आई तुमारी कटि पर मेखला मे आश्रि का चक्र-
 धूमता है आपका बल्कल वस्त्र कहां गया है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

स्तनावालक्ष्याह । शृङ्गयोः स्तनयोः किं सम्भृतं किं पूर्ण-
 मस्ति । मनोहरं किञ्चिदस्तीत्येतावत्तु जानामि । यतो मध्ये कृशो-
 ऽपि त्वं कृच्छ्रेण वहसि धारयसि । यत्र च मे इशिर्दृष्टिः श्रिता
 संलग्नास्ति । अन्यथेदं द्रव्यं न घटत इति भावः । स्तनगतं कुङ्कु-
 ममालक्ष्याह । पङ्कोऽरुण आत्मनस्तव विषाणो शृङ्गे ईदृग्यपूर्वः ।
 कुत इत्यत आह । येन पङ्कनाश्रमं सुरभीकरोषि सुगन्धयुक्तं
 करोषीति ॥ ११ ॥

लोकं स्थानं यत्रत्यो जन उरसा इत्थमपूर्वावयवौ विभर्ति ।
 मनस उन्नयनौ । क्षोभकौ पाठान्तरे “इत्थम्भूतलक्षणे” तृतीया ।
 वक्रे च बहद्भुतं विभर्ति । किं तदाह । रसो मधुरालापो रसो
 विलासस्ताड्या सहिता सुधा अधरामृतमादिशब्दास्मिन्त-
 नर्मादि ॥ १२ ॥

का वा तव लोके आत्मनो देहस्य वृत्तिराधारः । अङ्ग !
 हे सखे ! अदनाधर्वणास्त्वविरिति तत्सम्बन्धी गन्धो वात्यागच्छति
 इति ताम्बूलाभिप्रायम् । अदनाद्याहिरङ्ग भातीति पाठे मम तावज्जो-
 जनाद्विभूतैव वृत्तिर्भातीत्यर्थः । यतस्त्वं विष्णोः कलाऽसि
 विष्णुश्च नास्तीति “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इति श्रुतेः । विष्णोः
 कलासीत्यत्र हेतुः । तव च कर्णौ विष्णोः रिवानिमिषोन्मकरौ
 अनिमिषौ रत्ननेत्रत्वेन निमेषशून्याबुल्लसन्तौ मकरौ तदाकारे
 कुण्डले ययोस्तौ । किञ्च । तव मुखं सर इत् सर इव । तदेवाह ।
 उद्विग्नं चञ्चलं मीनयुगलमिष नेत्रद्वयं यस्मिन् । द्विजा
 दन्तास्तेषां पङ्क्षा शोचिः शोभा यस्मिन् । सरसि तु द्विजा
 राजहंसाः आसन्नो भृङ्गनिकर इव केशस्तोमः परिमललुब्धभृ-
 ङ्गस्तोमो वा यस्मिन् ॥ १३ ॥

पतङ्गः कन्दुको भ्रमतो भ्रमश्चित्तस्य मे अक्षिणी एजयते चञ्च-
 लतां नयति । वक्रकेशसमूहं मुक्तबन्धनं न स्मरसि न सम्भा-
 वयसि किम् । कष्टो धूर्तोऽनिलो नीवी हरत्येतन्न स्मरसि
 किम् ॥ १४ ॥

उपलब्धं प्राप्तम् । मह्यं मम । हे मम मित्र ! मया सह तपस्तुम्-
 हसि । किञ्च स वै भवभावनः संसृतिविस्तारको ब्रह्मा मे प्रसीदति ।
 त्वां भार्या कल्पयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तनावालक्याह । हे द्विज ! सुन्दरयोः शृङ्गयोः किं सम्भृतं किम्पूर्णमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्तीत्येतावत्तु जानामि यतो मध्ये मध्यकाये कुशोऽपि त्वं कुच्छ्रेण शृङ्गद्वयं वहसि अत्र शृङ्गयोर्में दशिराश्रिता संलग्नास्ति अन्यथेदं वहनं मम दृश्यासञ्जनं च न घटत इति भावः स्तनगतं कुङ्कुममालक्याह । पङ्कोष्णः सुर-भिरात्मनस्तव विषाणो स्तने ईदृगत्यपूर्वः लिप्त इति शेषः कुतः येन पङ्केन सुमगं ममाश्रमं सुरभीकरोषि ॥ ११ ॥

हे सुहृत्तम ! तावकं त्वत्सम्बन्धिनं लोकं स्थानं मे मह्यं प्रदर्शय यत्रत्यः यः तावकलोकस्थः जनः अस्माद्विधस्य मादशस्य मनउ-श्रयनौ मनःक्षोभकौ उल्लासकौ वा रुच्यत्वयलोपाः यलोपस्या-सिद्धत्वात् गुणः इत्थं ईदृशावपूर्वावयवौ शृङ्गरूपौ स्तनौ उरसा विभर्ति वक्त्रे च वहङ्गुतं विभर्ति किं तत्सरसराससु-धादि सरसो मधुरालापः रासो विलासस्ताभ्यां सहिता सुधा अधरामृतमादिशब्देन स्मितादिसङ्ग्रहः ॥ १२ ॥

तव लोके आत्मनो देहस्य वृत्तिराहारः का वा अङ्ग ! हे सखे ! अदनाश्वर्णगाद्विः भक्षणव्यतिरेकेण भक्षणं विनैव तवात्म-वृत्तिर्जीवनं संभवतीति भानि सा कीदृशी अदनाद्विर्दातीति पाठे हविः शब्दस्तद्वन्धे उपचाराद्वर्तते अदनाश्वर्णगाद्विः सम्बन्धि गन्धो वात्यायातीति ताम्बूलाभिप्रायं पूर्वोक्तपाठ एव साधुः विष्णोः कलासीति हेतुकेः तथाहि तस्मिन्पाठे तव भोजनाद्विभूतैव वृत्तिरित्यवभातीत्यर्थः कुतः यतस्त्वं विष्णोः कलाशोऽसि विष्णुर्नादनाति “अनश्नन्नन्यो अभिचकाशीति” इति श्रुतेः विष्णोः कलासीत्यत्र हेतुः तव कर्णौ विष्णोरिवानिमिषोन्म-करावनिमेषौ रत्नश्रेष्ठत्वेन निमेषशून्यौ उल्लसन्तौ मकरौ तदा-कारे कुण्डले ययोस्तौ किं च तव मुखं सरस्सर इव तदेवाह । उद्विग्नं चञ्चलमीनयुगलमिव नेत्रद्वयं यस्मिन् द्विजाः दन्ता-स्तथा पङ्कजैः शोचिः शोभा यस्मिन् शोचिःशब्दः सान्तः सरसि तु द्विजाः हंसाः आसन्नो भृङ्गनिकर एव केशस्तोमः परिमललुब्धभृङ्गस्तोमो वा ॥ १३ ॥

त्वया करसरोजेन हतः योऽसौ पतङ्गः कन्दुकः दिक्षु भ्रमन् भ्रमतः अमिताचित्तस्य मेऽक्षिणी एजयते चञ्चलतां नयति वक्त्र-केशसमूहं मुक्तबन्धनं न स्मरसि न वदनासि किं कष्टो धूर्तः लम्पटो लालसः एष अनिलो वायुः नीर्वी हरत्यधराम्बरं हरति एतच्च न स्मरसि किम् ॥ १४ ॥

हे तपोधन ! तपश्चरतां तपोविघ्नकरमेतद्रूपं भवता केन तप-सोपलब्धं प्राप्तं हे मित्र ! मया सहितस्तपश्चतुर्मुहसि भवभा-वनः विद्वत्पुत्रा स वै भ्रजो ब्रह्मा किं वा मह्यं प्रसीदति त्वां भार्या कल्पयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मध्ये कुश इत्यल्लुक् कुशमध्यस्त्वं यौ वहसि ते तव तयोः रुचिरयोः शृङ्गयोः शृङ्गवदुन्नतयोः स्तनयोः संभृतं किं चूचुक-लक्ष्मणीलरत्नमिति शेषः यत्र ययोः द्विजेति सम्बोधनं जड-त्वात् कुङ्कुमाद्यङ्गरागमिप्रायेणाह । पङ्क इति । आत्मविषाणो तव स्तनद्वयेऽरुणः पङ्कः कुङ्कुमाद्यङ्गरागः इदं गीदृशगुणोपेतः कथ-मब्राह्म । येनेति ॥ ११ ॥

यत्रत्यः यस्मिन् देशे भूतस्त्वमुरसा अपूर्वौ नूतनौ अव-यवौ स्तनलक्ष्णौ विभर्ति किं विशिष्टावस्मद्विधस्य मनउ-श्रयनौ मनस उत्कर्षप्रदौ स त्वं तावकं लोकं प्रदर्शयत्यन्वयः अन्यदपीत्याह । बह्विति । किं तदब्राह्म । सरसोति । वक्त्रे रसेन सह वर्तमानः सरसो हासः मन्दहासः तेन युक्तां सुधामधरामृतं च विभर्ति पानेन सरसहासकीडाकरीं सुधामिति वा ॥ १२ ॥

अङ्ग ! तवात्मवृत्तिर्देहयात्रा का अन्नमिति चेत्तत्राह । अदना-दिति । अदनाद्विभोजनं विनोति मे भाति अन्नभक्षणो नैव वली-पलितदौर्गन्ध्यादिकं स्यात्तत्तव नान्नीति भावना कल्पयत इति भावः किं च त्वं विष्णोः कलासीति मन्ये अशनाद्यभावात् लक्ष्मणान्तरं चास्तीत्याह । अनिमिषन्मकराविति । अनिमिषन्ता-वुन्मीलन्तौ मकरौ मकरमत्स्यलक्षणां कर्णौ कुण्डलाख्याकल्पौ विष्णुत्वे लक्ष्मणमिति शेषः इदं चास्मन्मनोहरमित्याह । उद्वि-ग्रमीनोति । ते तव मुखं सरः मुखाख्यं सरः उदुत्कृष्टमित्यन्वयः कथमुद्विग्रं संचलितं मीनयोर्नेत्रयोर्युगलं यस्मिन्स्तत्तथा अनव-स्थितिलक्षणाव्याभिचारात्नेत्रस्थाने मीनग्रहणं सरःपदोपादानाच्च द्विजानां दन्तवन्निविडतया स्थितानां पक्ष्मणां पङ्क्तिभिः शोभास्येति द्विजपङ्क्तिशोभि अन्यत्र पक्षिणां पङ्क्तिभिः शोभि आसन्नो भृङ्गाणां निकरो यस्मिन् तत्तथा उभयत्र समं द्विजपङ्क्तिशोचि-रिति कंचित्पठन्ति ॥ १३ ॥

त्वया करसरोजेन हतो योऽसौ पतङ्गः कन्दुकः दिक्षु भ्रमन् भ्रमतः तवाक्षिणी एजयते चालयतीत्यन्वयः लम्पटो रागी अत एव कृष्ण १ एषः अनिलो वायुः वरो वरणीयश्च वक्त्रः कुटि-लश्च जटानां वरुणः समूहस्ते तव तं हरति नीर्वी वस्त्रबन्ध-च हरतीत्येतन्न युक्तमित्यन्वयः ॥ १४ ॥

हे तपोधन ! तव यद्रूपं तपः कुर्वीणानां पुंसां तपोधनं तपो-विघ्नकरमेतद्रूपमिह तपोराशौ केन तपसा त्वया लब्धमित्य-न्वयः हे मित्र ! मया सह तपः कर्तुमर्हसीत्यन्वयः “तप ऐश्वर्यं” इति धानो ऐश्वर्यानिमित्तं विषयभोगलक्षणात्मानन्दं नम्रयितुमिति वा चरतेर्गत्यर्थत्वात् मह्यं मे त्वं प्रसीदसि किं वा तर्हीति शेषः कुत इति तत्राह । स इति । स भवान्मे भवभावनः सम्पत्करो वा इत्य-न्वयः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

लोकमिति । उन्नयनैरिति पाठे क्षोभयौर्पूर्वत्वप्रकारं प्राप्ता-वित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु निराहार एवाऽहं तत्राह । अदनाश्वर्णगाद्वेतोः हवि-र्यद्विद्यद्वयमिव परमपवित्रं किमपि वाति तत्सम्बन्धि-गन्धः प्रसरतीत्यर्थः पूर्वपाठे विष्णोः कलासीति हेतुत्वं तु विष्णोर्यद्विद्यभोक्तृत्वादिति ज्ञेयम् इदित्यव्ययमेवार्थः एवार्थश्चात्र सादृश्य इति ज्ञेयम् उदिति तु कल्पितमेव ॥ १३—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

स्तनावालक्याह । हे द्विज ! शृङ्गयोः किं संभृतं किमद्भुतं बहु-मूल्यरत्नं वस्तु धृतं वर्तते यन्मद्वह्निपातसमय एव मुहुराच्छा-दयसीति भावः ब्राह्मणो भूत्वापि शृङ्गद्वयं धत्से तत्रापि वक्षसि तत्रापि मनोहरमेव वस्तु धत्से यतो मध्ये कुशोऽपि

न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं यस्मिन्मनो दृगपि नो न वियाति लग्नम् ।

मां चारुशृङ्ग्यर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरन्तु शिवाः सचिव्यः ॥ १६ ॥

॥ श्रीशुकउवाच ॥

इति ललनानुनयातिविशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां विबुधवधूं विबुधमतिरधिसभाज-
यामास ॥ १७ ॥

सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येण पराक्षिप्तमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्स-
रोपलक्षणां कालं जम्बूद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान् बुभुजे ॥ १८ ॥

तस्यामुहवा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेणावृतरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्व-
केतुमालसंज्ञान्नव पुत्रानजनयत् ॥ १९ ॥

सा सूत्वाथ सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तम् इह मनश्च लग्नं सन्नापयति हे चारु-
शृङ्ग ! यतस्ते चित्तं तत्र मां त्वदधीनं नेतुमर्हसि सचिव्य-
स्तव सख्योऽपि शिवा अनुकूलाः सत्यो मां प्रतिसरन्नुव-
र्तन्ताम् यद्वा एतावत्पर्यन्तं मे याः सचिव्यः सख्यः शिवाः
फेरवस्ताः प्रतिसरन्तु नियान्तु यद्वा वनवासे सहचर्यो हरिण्यः
शिवाः प्रतिसरन्तु प्रदक्षिणां गच्छन्तु ॥ १६ ॥

ग्राम्येषु वैदग्ध्यं यस्यास्तया परिभाषया वाचा सभाजया-
मास पूजयामास सम्मुखीचकारेत्यर्थः ॥ १७ ॥

बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सूत्वा प्रसूय उपतस्थेऽभजत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे द्विज ! देवेन ब्रह्मणा दत्तं त्वां न त्यजामि यस्मिन्स्त्वयि
नोऽस्माकं इह मनश्च लग्नं सन्न वियाति न ततो गच्छति हे चारु-
शृङ्ग ! यतस्ते चित्तं ततो मां त्वदधीनं नेतुमर्हसि सचिव्य-
स्तव सख्योऽपि शिवा अनुकूलाः मां प्रतिसरन्नुवर्तन्तां यद्वा
एतावत्पर्यन्तं मे याः सचिव्यः शिवाः फेरवस्ताः प्रतिसरन्तु
नियान्तु यद्वा वनवासेन सह वसन्त्यो हरिण्यः शिवाः प्रति-
सरन्तु प्रदक्षिणां गच्छन्तु सरण्य इति पाठे सरन्तीति सरण्यो
रात्रयः शिवाः मङ्गलरूपाः सरन्तु गच्छन्तु ॥ १६ ॥

इतीत्ये ललनानुनये ताः स्वाधीनाः कर्तुमित्यर्थः अतिनिपुणो
ग्राम्येषु वैदग्ध्यं कौशलं यस्यास्तया परिभाषया तां विबु-
धवधूमन्सरसं मोहितचित्तः अति सभाजयामास सबहुमानं
तामनुकूलामकरोदित्यर्थः ॥ १७ ॥

सा च पूर्वचित्तिः तस्य वीरयूथपतेः वीराणां यूथाः तेषां
पतेराग्नीधस्य बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यं तेन पराक्षिप्तमासकं मनो
यस्याः सा जम्बूद्वीपपतिना तेनाग्नीध्रेण सह बहुकालं भौमस्वर्गः
नवस्वर्गाः तेषु ये भोगास्तान् बुभुजे ॥ १८ ॥

ततः स राजश्रेष्ठः आग्नीध्रः तस्यां पूर्वचित्त्यां नाभिप्रभृती-

नवात्मजान् पुत्रानजनयत् पुमाख्यान्तरकाधायत इति पुत्र इत्यव-
यवार्थावगमाय पुत्रशब्दः प्रयुक्तः अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १९ ॥

सा पूर्वचित्तिः प्रतिवत्सरमेकैकं पुत्रमिति नव सुतान् सूत्वा-
गृह एवापहाय विहाय पुनरजं देवं ब्रह्मणमुपतस्थेऽभजत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे द्विज ! देवेन विधिना दत्तं यस्मिन्स्त्वयि लग्नं मनो लग्ना
दृगपि दृष्टिर्वा न वियात्यन्यत्र न गच्छति हे चारुशृङ्ग ! सुदरस्तन !
त्वं मां नेतुमर्हसि कुतः अग्न चित्तं ते त्वानुव्रतमनुगतमिति
यतः मुग्धो ग्राम्यकाम इवाह । प्रतिसरन्त्विति । इमाः शिवाः शुभाः
सचिव्यो दासीवद्वर्तमाना मधुकर्तयः प्रतिसरन्त्वपसरन्तु दूरं गच्छन्तु
अधुनाह त्वां संभोक्तुकाम इति शेषः यद्वा सचिवीवद्वर्तमानाः
शिवाः शृगालस्त्रियः प्रतिसरन्तु प्रदक्षिणां गच्छन्त्विति स्वकार्यासि-
द्धये शकुनं प्रार्थयत इति नन्वत्र कथं विज्ये इत्यादावनर्था वाणी
संगच्छत इति चेदुच्यते परिहासादिषु दर्शनात्तदुक्तम् । परिहास-
प्रलापादिष्वनर्था वाग्भवेत्कचिदिति । तस्मादाग्नीध्रः कामार्तत्वा-
देवविधानि वाक्यानि प्रालपदिति युक्तम् ॥ १६ ॥

विरागिणां श्रोतॄणां कर्णबुःसहायाः इह शाब्दिकानामप-
हासहेतोरिव स्थितायां ग्राम्यकथाया अथापि समाप्तिर्नास्तीति
मन्वान इवोत्तरकथाप्रसंगमाह । इतीति । इतिशब्द आदि-
वचनः समाप्तिवचनो वा ग्राम्ये विषयभोगकथायां वैदग्ध्यं
पाठव्यं यस्याः सा तथा तथा परिभाषया संज्ञालक्षणा-
वाण्या ॥ १७ ॥

यद्यनया परिभाषया वशीकृता स्यात्तर्हि अस्य तत्र वैद-
ग्ध्यमस्तीति वक्तुं युक्तं तत्कथमब्राह्म । सा चेति । अनया
विषयभोगात्सिद्धं वशीकरणम् ॥ १८ ॥

न केवलमियं भोगस्त्री किं तु संतानकरीति भावेनाह ।
तस्यामिति । पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं पूर्वचित्त्या किमकारीति तत्राह ।
सासूत्वेति । अजं देवं ब्रह्मणम् ॥ १९ ॥ २० ॥

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥ २१ ॥

आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां श्रुतिभिरवारुन्ध यत्र पितरो मादयन्ते ॥ २२ ॥

सम्परेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितृर्मरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देव-
वीतिमितिसंज्ञा नवोदवहन् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामाग्नीध्रवर्णनं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अयुतायुतं न्यबुद्धम् । नृपत्वे भौमभोगान् देवत्वे स्वर्गभो-
गांश्च ॥ १८—२० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

ननु त्वया मम किं फलं तदितो यामीत्याशङ्क्याह । न
त्वामिति । यतो द्विजदेवेन ब्रह्मणा यस्मिंस्त्वायि लग्नं न विधाति
न विगतं भवति हे चारुशृङ्गि ! उन्नतस्तनीति स्त्रीलिङ्गेन सम्बो-
धनमिति कामवैवश्येनावहित्याया नाशं द्योतयति । यतः यत्र देशे
तव चित्तं तत्रैव सचिव्यस्तव सख्योऽपि शिवाः अनुकूलाः सन्त्यः
मां प्रति सरन्तु अनुवर्तन्ताम् ॥ १६ ॥

आम्याणामिव वैदग्ध्यं यस्यां तया ॥ १७ ॥

बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यं गालवमते यकारः अयुतायुतं न्यबुद्धम्
॥ १८—१९ ॥

गृहे राज्ञो भवनं पद्मापहाय अप्सरस्त्वाप्तेषु वात्सल्यमपि
पूर्वकृतं त्यक्त्वा ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

हे द्वज ! हे चारुशृङ्गि ! यतः यत्र ते चित्तं तत्र त्वं मां नेतु-
मर्हसि सचिव्यस्तव परिवारिकाः शिवाः कल्याणयः अनुव्रतं
भवदीयपरिचर्यायां समासक्तं प्रतिसरन्तु अनुसरन्तु ॥ १६ ॥

ग्राम्येषु वैदग्ध्यं वैशारद्यं यस्यास्तया सभाजयामास आह-
तवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

उपतस्थेऽभजत् ॥ २० ॥

भाषाटीका

ब्रह्माजी ने मेरे को आपसे मिलाया है अब मैं आपको नहीं
छोड़ूंगा जिन आपमें मेरे मन तथा नेत्र लगगया है सो हटता
नहीं है हे सुन्दर सींग वाली तु मेरे को जहां इच्छा हो तहां ले
चल मैं तेरा अनुचर हूँ इस मनोरथ सिद्धिके लिये मंगलिक हरिण
मेरे दक्षिण ओर से चलें ॥ १६ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले इस प्रकार से देवतों की सी बुद्धि-
वाला स्त्रियों के वशीकरण में बड़ा चतुर आग्नीध्र ने
ग्राम्यविषयों में बड़ी निपुण बोली से उस अप्सरा का
बड़ा सत्कार किया ॥ १७ ॥

तदनन्तर वह अप्सरा पूर्वचित्ति भी उस आग्नीध्र के
बुद्धिशील रूप शोभा उदारबुद्धि इनो से मोहित होकर
अबुद्ध अयुत परिवत्सर काल पर्यन्त उस जम्बूद्वीप के पति
आग्नीध्र के साथ भूमि स्वर्ग के भोगों को भोगती
रही ॥ १८ ॥

उस राजश्रेष्ठ आग्नीध्र ने उस अप्सरा में अपने वीर्य
से नामि किम्पुरुष हरिवर्ष इलावृत रम्यक हिर-
ण्यमय कुरु भद्राश्व केतुमाल नाम के नौ पुत्रों को
पैदा किया ॥ १९ ॥

वह पूर्वचित्ति एक एक वर्षमें एक ऐसे नौ वर्ष में
नौ पुत्रों को पैदा करके उन सबको घरही में छोड़कर
फिर ब्रह्माजीकी सेवा करने चली गई ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

औत्पत्तिकेनैव स्वभावेन संहननं दृढाङ्गत्वम् ॥ २१ ॥

कामानां भोगैः अध्यधिकं मन्यमानः श्रुतिभिर्वैदोक्तैः कर्मभिः
अवारुन्ध प्राप मादयन्ते मोदन्ते ॥ २२ ॥

इत्येवम्भूताः संज्ञा यासां ताः परिणीतवन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीधर-

स्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाश्यादयः आग्नीध्रसुता मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेन स्वभावतः
संहननं दृढाङ्गत्वं बलं च ताभ्यामुपेताः पित्रा आग्नीध्रेण विभक्ता
विभागमनतिक्रम्य आत्मतुल्यनामान्यात्मभिः सह तुल्य-
नामानि जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः भारतवर्षस्यापि भरतसम्बन्धा-
त्पूर्वमजनाभिमिति व्यवहारादात्मतुल्यनामानीत्यस्य न विरोधः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आग्नीध्रो राजाऽतुल्यकामस्तामेवाप्सरसं पूर्वचित्तिमभिमन्यमानः तत्सङ्गनिमित्तानन्तरमधिकं कामयमानः श्रुतिभिः श्रुत्युक्तसाधनैः कर्मभिस्तस्याः सकोलतामवरुन्धे प्राप कोऽसौ लोकस्तत्राह । यत्र लोके प्राप्ताः पितरो मोदन्ते ॥ २२ ॥

पितर्याग्नीध्रे सम्परेते मृते सत्यनन्तरं नव भ्रातरः नाभिप्रभृतयः सुमेरोर्बुद्धिर्मरुदेवप्रीप्रभृतीः नव उदवहन् विवाहितवन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

संहननं देहपुष्टिः आत्मतुल्यनामानि आत्मनामाक्षरतुल्यनामाक्षराणि जम्बूद्वीपे विद्यमानानि वर्षाणि खण्डानि “खण्डोऽस्त्री खण्डिते त्रिषु” इति यादवः ॥ २१ ॥

आग्नीध्रेण पुनः किमकारीत्यत्राह । आग्नीध्र इति । तामभिमन्यमान इति तथा सह सुरतोत्सवसुखं चिन्तयन्नित्यर्थः समानलोकतामवरुन्धन्नाप्तुकामः श्रुतिभिः श्रुतिविहितैः साधनैरीजे श्रीहरिमिति शेषः यद्वा एवं विधसाधनेनैव यजन्नाप्सरः समानलोकतां श्रुतिभिराकर्णनैरवरुन्धन् लोकविशिनाष्टि । यत्रेति । मादयन्ते दृश्यन्ति अनेन पितृलोक एवाप्सरसो लोक इति ध्वनितम् ॥ २२ ॥

सम्परेते मृते मेरोर्बुद्धिः पुत्रीः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यत्र पितर इति तत्र पितृणामधिकारत्वं वर्त्तत इति श्रेयम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

मातुरनुग्रहात्तदीयस्तनपानात् औत्पत्तिकेनैव स्वाभाविकेन संहननं दृढाङ्गत्वं बुभुजुः पालयामासुः ॥ २१ ॥

कामानां कामैः श्रुतिभिः श्रुत्युक्तादृशकर्मभिः अवरुन्ध प्राप मादयन्ते मोदयन्ते मोदन्ते ॥ २२—२३ ॥

इति साराथदर्शिण्यां हर्षिण्यां मक्तचेतसाम् ।

द्वितीयः पञ्चमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

औत्पत्तिकेन स्वाभाविकेनैव गुणेन ॥ २१ ॥

काम्यन्ते इति कामाः विषयास्तैरतुल्यस्त्वृतीयार्थे षष्ठी अनुदिने प्रतिदिनमधि अधिकं मन्यमानः श्रुतिभिर्देवपायबोधकैः अवरुन्ध प्राप यत्र प्राप्तं पुरुषं पितरो मादयन्ते ॥ २२ ॥

इति उदाहृताः संज्ञा यासां ताः उदवहन् परिणीतवन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषाटीका ।

आग्नीध्र के वे पुत्र सब माता के अनुग्रह से उत्पत्ति के स्वभाव से उत्तम शरीर बलसे युक्त होकर रहे थे पिता के विभाग करके देने से अपने नाम के तुल्य नामवाले जम्बूद्वीप के नौ वर्षोंको भोगने लगे ॥ २१ ॥

आग्नीध्रराजा कामों से तृप्त न होकर उसी अप्सरा को सवदिन अधिक मानता रहा फिर श्रुतियों से उसी अप्सरा के लोकको प्राप्त हुआ जहां पितृलोक मानन्द करते हैं ॥ २२ ॥

पिता आग्नीध्र के परलोक जाने पर नौ भ्रातों ने मेरुकी पुत्री मेरुदेवी प्रतिरूपा उग्रदंष्ट्री लता रम्या इयामा नरि मद्रा देवकीति इन संज्ञावाली नौ कन्यों के साथ विवाह किया ॥ २३ ॥

इति श्री भागवत पञ्चमस्कन्ध दूसरा अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत ॥ १ ॥

तस्य हवाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्गेषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमन्त्रविगदक्षिणाविधानयो-
गोपयत्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनभिप्रेतार्थ-
विधित्सया गृहीतहृदयो हृदयङ्गमं मनोनयनानन्दनायवाभिराममाविश्वकार ॥ २ ॥अथ ह तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्यमयं पुरुषविशेषं कपिशकौशेयाम्बरधरमुरासि विलसच्छ्रीवासल-
लामं दरवरवनरुहवनमालाञ्छूर्यमृतमणिगदादिभिरुपलक्षितं स्फुटकिरणाप्रवरमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्र-
हारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणविभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधना इवात्तमधनमुपलभ्य सवहुमानमर्हणो-
नावनतशीर्षाण उपतस्थुः ॥ ३ ॥

॥ ऋत्विज ऊचुः ॥

अर्हसि मुहुरर्हत्तमार्हणमस्माकमनुपथानां नमोनम इत्येतावत्सदुपशिक्षितं कोऽर्हति पुमान्प्रकृति-
गुणव्यतिकरमतिरनीश ईश्वरस्य परस्य प्रकृतिपुरुषयोर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभौ रूपनिरूप-
णम् ॥ ४ ॥

सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणागणैकदेशकथनादृते ॥ ५ ॥

परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वाङ्गुरैरपि सम्भृतया सपर्यया-
किल परमं ! परितुष्यासि ॥ ६ ॥

अथानयापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थमिहोपलभामहे ॥ ७ ॥

आत्मन एवानुत्तवनमञ्जसाऽव्यतिरेकेण बोध्यमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किन्तु नाथाशिष आशा-
सानानामेतदभिसंराधनमात्रं भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तृतीये चरितं नामेः परं मङ्गलमीर्यते ।

यस्य यज्ञे प्रतीतः सन्पुत्रोऽभूदशभो हरिः ॥ १ ॥

नाभिराग्नीध्रसुतः अपुत्रया मेरुदेव्या भार्यया सह ॥ १ ॥

प्रवर्गसंज्ञकेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सप्त ये योगा
उपायास्तेषामुपपत्त्या सम्पत्त्या दुरधिगमो दुष्प्रापोऽपि भागवतेषु
कपालतया सुप्रतीकः शोभनावयवः सञ्जात्मानमाविश्वकार अपरा-
जितं स्वतन्त्रं निजभक्तानां येऽभिप्रेतार्थास्तेषां विधित्सया गृहीत-
माकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयङ्गमं सुखकरं यतो मनो नयना-
न्धानन्दयन्ति येऽव्ययवास्तैराभिरामं सुन्दरम् ॥ २ ॥अथ हेत्यादिनिष्पन्नबाहुव्यं वाक्यालङ्काराय आविष्कृतम्
भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्यमयं तेजोमयं पुरुषेषु
विशिष्यत इतितथा पुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हणोऽर्ह्येण सहोपत-स्थुरमजप्रित्यन्वयः विलसन् श्रीवत्स एव ललामं चिह्नं यस्य
दरवरः शङ्खश्रेष्ठः वनरुहं पद्मम् अञ्छूरि चक्रम् अमृतमणिः कौस्तुभः
एवमादिभिरुपलक्षितम् स्फुटकिरणा ये प्रवरा मणायस्तन्मयानि
यानि मुकुटादीन्यङ्गानां भूषणानि तैर्बिभूषितं बहुमाने हृष्टान्तः
अधना इवात्तमधनं निधिम् ॥ ३ ॥अर्हसीत्यादिना निगदेन स्तुवन्ति हे अर्हत्तम परिपूर्णो ! अपि
त्वमनुपथानां भृत्यानामस्माकमर्हणं मुहुःस्वयमेव स्वीकर्तुम-
र्हसि न तु वयं स्तोतुं शक्ता इत्याहुः । नमोनम इत्येतावदेवास्माकं
सङ्गिरूपशिक्षितं तद्रूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् तदेवाहुः । कोऽर्हतीति । प्रकृ-
तिगुणानां व्यतिकरः प्रपञ्चस्तस्मिन्नेव मतिर्यस्यात् एवानीशः
प्रकृतिपुरुषयोः परस्यात् एवेश्वरस्यार्वाक्तनाभिस्त्वामस्पृशन्तभिः
प्रपञ्चान्तर्गताभिर्नाम च रूपं चाकृतिश्चाकारस्ताभिस्तत्र रूपनि-
रूपणं कर्तुं को नाम पुमानर्हति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथेदीपिका ।

स ह्येतन्मात्रमेवाहति नाधिकमित्याहुः । सकलजननिकायस्य वृजिनं निरस्यन्तीति तथा शिवतमाः प्रवराश्च ये गुणागणास्तेषामेकदेशस्तस्य कथनाद्विनाधिकं नाहति ॥ ५ ॥

वाङ्मनसागोचरोऽपि त्वं भक्तानां सुखाराध्य एवेत्याहुः । हे परम ! परिजनैरनुरागेण विराचिता ये शबलसशब्दा गद्गदाक्षरास्तुतयः सलिलं च सितकिसलयश्च शुद्धपल्लवाः शिलेति पाठे शिलं कुशादिमञ्जरी एवमादिभिः सम्भृतया सम्पादितया पूजया परितुष्यासि ॥ ६ ॥

अथेति प्रकारान्तरे अन्यथा त्वनयेज्यया यागेनाप्युरुभारभरयानेकाङ्गसमृद्ध्यापि भवतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं नैव पश्यामः ॥ ७ ॥

अत्र हेतुः । आत्मनः स्वत एवानुसवनं सर्वदाञ्जसा साक्षादव्यतिरेकेण समन्वयेन बोध्यमाना अतिशयेन भवन्तो येऽशेषाः पुरुषार्थास्ते स्वरूपं यस्य परमानन्दस्य नचैवं सत्यपि यागानर्थक्यमित्याहुः । किन्त्विति । सकामानामस्माकमेवैतदुपपद्यते न तवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रियव्रताग्रीध्रचरितमभिधायाग्रीध्रापत्यचरित्रमभिधित्सुस्तावन्नाभिचरितमाह । नाभिरिति तृतीयेन । अपत्यकामः सन्तानार्थी नाभिराग्रीध्रपुत्रः अप्रजयाविद्यमानसन्तानया मेरुदेव्या भार्यया सह समाहितचित्तः यज्ञपुरुषं यज्ञाराध्यं परमपुरुषमयज्ञं यज्ञैराराधितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

अङ्गया कर्तव्यविषयत्वरया विशुद्धान्तःकरणेन च तस्य नामैर्यजतः सतः प्रवर्त्येनामकेषु यागेषु प्रचरत्सु प्रवर्त्तमानेष्वलुप्तियमानेषु द्रव्यादयः सप्त योगाः उपायास्तेषामुपपत्त्या सम्पत्त्या दुरधिगमो दुष्प्रापोऽपि भगवान् द्रव्यं हविर्देशः स मेयजेतेति विहितः कालो वसन्तादिरूपः विधानं विधिरनुष्ठानप्रकारः भागवतेषु वात्सल्यं यस्य तस्य भावः तत्ता तथा वत्सलतयेति पाठे भागवतेषु दयालुतया निजजनानां भक्तजनानामभिप्रेतार्थे विधित्सयाभिमतार्थनिष्पादनेच्छया हेत्वर्थे तृतीया अध्ययनेन वसतीति वत् गृहीतहृदयः कृतसङ्कल्पः शोभनाः प्रतीकावयवा यस्मिन् तदेव प्रपञ्चयति हृदयङ्गमं चित्तापहारिणं तत्र हेतुः मनसां नयनानां च आनन्दयन्तीत्यानन्दनाः नन्वदित्वात्कर्त्तरि लघुः तैरवयवैरभिरामं सुन्दरमपराजितमकर्मवश्यमात्मानं दिव्यविग्रहमाविश्रकार प्रकटीचकार ॥ २ ॥

अथानन्तरं हेति विस्मये तमाविर्भूतं भगवन्तं कथम्भूतमाविष्कृतं भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्यमयं प्रकाशबहुलं पुरुषे विधिष्यते इति पुरुषविशेषस्तं पुरुषोत्तममित्यर्थः कपिषां पिशङ्गं कौशेयं कुमिकोशोत्थं जन्तुजन्यमम्बरं विभ्रतमुरासि विलसच्छिवत्स एव ललामं चिह्नं यस्य सः दरवरः शङ्खः वनरुहं पद्मं कूरिचक्रममृतमणिः कौस्तुभः एवमादिभिरुपलक्षितं स्फुरत्किरणा ये प्रवरा मणयः तन्मयानि यानि मुकुटादीन्यङ्गानां भूषणानि तैर्भूषितमुपलभ्य दृष्ट्वा ऋत्विजः सदस्या गृहपतिर्यजमानस्तेषामितरेतरयोगे ऋद्धः ते निर्धना द्वौमत्तं धनं

मुपलभ्य यथा बहुमानयन्ति तथा अर्हणेन पूजापुरःसरमवनतशीर्षाणः नम्रशिरसः कृतप्रणामा इत्यर्थः उपतस्थुः समीपमेत्यस्तुतवन्तः धातूनामनेकार्थत्वात्तिष्ठति धातुरत्र स्तुतौ वर्त्तते मन्त्रकरणकत्वाभावात्प्रोपान्मन्त्रकरण इत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥

स्तुतिमेवाह । अर्हसीत्यादिना । परममङ्गलायनगुणकथनोऽसीत्यन्ते न निगदेन त्वदीयाहंशग्रहणोत्सुकमपरिपूर्णं मां कथं स्तुयेति शङ्कामपनुदन्त आहुः । हे अहत्तम ! परिपूर्णोऽप्यनुपयानां भृत्यानामस्माकमर्हणं मुहुः स्वयमेव स्वीकर्तुमर्हसि परिपूर्णस्य तव नास्मदर्हणग्रहणं न्यूनतां भावः न वयं कस्त्वन्येन भवदीयगुणकथने प्रभवामः किन्त्वेकदेशकथन एवेति वदन्तः स्तुवन्ति नमोनम इत्यादिना ऋत इत्यन्तेन नमो नम इत्यादि तावदेवास्माकं सद्गुरुपशिक्षितं त्वंस्वरूपस्वभावयोरानन्त्यात्कात्स्न्येन तत्कथनायोगात्केवलं नमो नम इत्येव कथनीयमिति सद्गुरुपशिक्षिता वयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एतदेवाहुः । कोऽहतीति । प्रकृतेर्गुणाः सत्त्वादयः तेषां व्यतिकरः परिणामः शब्दादिरूपः तद्विषया मतिरस्य अत एवानीशः कर्मपरवशः अर्वाक्तनाभिः स्वकार्यभूताभिर्नामादिभिरुपलक्षितः तत्र नाम देवमनुष्यादिनामधेयं रूपं संस्थानमाकृतिस्तद्व्यजातिः प्रकृतिपुरुषयोः परस्य विलक्षणस्येश्वरस्य तव स्वरूपनिरूपणं स्वरूपशब्दः स्वभावादेरप्युल्लक्षणः कर्तुं को नाम पुमानर्हति सद्येतावन्मात्रमेवाहति नाधिकमित्याह । सकलजनानां निकायः समूहस्तस्य वृजिनं पापं निरस्यन्तीति तथा शिवतमाः प्रवराश्च ते गुणास्तेषामेकदेशस्तस्य कथनाद्विना गुणलवकथनमेवाहति नतु स्वरूपनिरूपणं स्वरूपस्वभावादीनामानन्त्यादिति भावः ॥ ५ ॥

यद्यपि समस्तपुरुषार्थस्वरूपस्य नित्यतुष्टस्य तव नानेन यो गेनार्थस्तथापि “पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति” इति भक्तिपूर्वकाराधनस्य किञ्चिन्मात्रस्यापि त्वत्प्रीतिकरत्वं त्वयैव गीतमितीदं यजनं सूर्याय दीप इव किञ्चिद्वाराधनमात्रमित्याहुः । परिजनेत्यादिना अर्हतीत्यन्तेन परिजनैरनुरागेण विराचिताः शबलसंशब्दा गद्गदाक्षरास्तुतयः सलिलं विशुद्धं जलं शिलं ब्रौह्मादिमञ्जरीखण्डः सितेति पाठे सितकिसलयाः शुद्धपल्लवाः एवमादिभिः सम्भृतया सम्पादितया पूजया परितुष्यासि किल ॥ ६ ॥

तस्मादन्योऽर्थो नानयेत्याहुः । अनया इज्यया उरुभारभरयानेकाङ्गसम्भृतया भगवतस्तव समुचितं संमतमपेक्षितमर्थं प्रयोजनं नैव पश्यामः अत्र हेतुं वदन्तो विशिष्यन्ति आत्मनः स्वत एवानुसवनं सर्वदाञ्जसा साक्षाद्बोध्यमाना अतिशयेन भवन्तो येऽशेषाः पुरुषार्थास्ते स्वरूपेण यस्य नानपेक्ष्यार्थोऽस्ति किन्त्विदमासधनमात्रमित्याहुः । किन्त्विति । हे नाथ ! आशिषः पुरुषार्थानाशासानानामभीप्सतामस्माकमेतद्यजनं त्वदीयाराधनमात्रं भवितुमर्हति त्वत्सन्तोषजननद्वारास्मदुपयोग्येवेति भावः मात्रैवा भगवतोऽनुरूपत्वं विवक्षितम् अनुरूपपाराधनप्रकृत्या परमकारुणिकत्वं च व्यञ्जितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वभावतोऽव्यक्तोऽपि भगवान् भक्तवत्सलतया प्रत्यक्षोऽपि भवतीत्यतो ह्यौ भक्तिरेव कर्तव्येति विधीयतेऽस्मिन्नध्याये तत्र नाभिनाम्नो राज्ञोऽपत्यार्थं हरियजनप्रकारमाह । नाभिरिति । न प्रजा अपत्यं यस्याः सा तथा तथा सह ॥ १ ॥

शुद्धभावेन शुद्धान्तःकरणेन शुद्धकर्मणा वा प्रवर्ग्येषु कर्मविशेषेषु प्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु सत्सु दुरधिगमो दुर्ज्ञेयोऽपि द्रव्यदेशादीनामुपपत्त्या सम्पत्त्या भागवतेषु स्नेहातिशयेन च सुप्रीतो भगवान् गर्भवासादिदुःखैरपराजितं हृदयङ्गमं मनोहरं मनोनयनसुखकरं चारुतरकरचरणाद्यवयवोपेतमात्मानमाविश्व-कार प्रत्यक्षीचकारेत्यन्वयः किङ्कार्यो भगवानित्यत उक्तम् । निजेति । योगो ध्यानम् ॥ २ ॥

निराकारं चेत्कथं ध्यानास्पदं स्यादित्यत आह । अथेति । आविष्कृतभुजयुगलद्वयं स्पष्टीकृतचतुर्भुजं हिरण्यमयं "सुवर्णवर्णं कौशेयं कृमिकौशोत्थम्" इत्यभिधानम् विलसन् श्रीवत्स एव ललामं चिह्नं यस्य स तथा तं स्फूर्जामृतमणिगणप्रवराः स्फूर्जाः शाणोल्लीढा अमृतवद्धवलाश्च मणिगणश्रेष्ठाः एत एवादिशेषां ते तथा तैः दारवरादिभिः शाणतेजितधवलमणिगणश्रेष्ठादिभिश्चोपलक्षितं विशिष्टम् मुकुटं शिरस्त्राणं किरीटं मौलिः स्फुटकिरणानि कुण्डल-श्रीमानि प्रवराणि मणिमयानि मुकुटकिरीटादीनि स्फुटकिरण-प्रवरमणिमयमुकुटकिरीटादीनि एतैरङ्गभूषणैर्भूषितमलङ्कृतमधना दारिद्र्या उत्तमं धनं रत्नमुपलभ्य स बहुमानमर्हणेन पूजा-साधनेन ॥ ३ ॥

अर्हसि मुहुरित्यारभ्येति निगदेनेत्यतः पूर्वतनो ग्रन्थ उपस्था-नमन्त्रः हे अर्हन्तम् । अनुपथानां भृत्यानां नोऽर्हणं त्वमर्हसि अर्हानुमिति शेषः मुहुरित्यनेनार्हणस्य भूयस्त्वं सूचयति । किन्त-दर्हणं तदाह । नमः इति । तत्र दोषलेशो नास्तीत्याह । सदिति । सद्भयः पुरुषेभ्यः उपशिक्षितत्वात्सत्प्रशस्ते नमो नम इत्येतेव्य-तिरिक्तनामादिकीर्तनस्मरणायर्हणं किञ्च कियत इति तत्राह । कोऽर्हतीति । नामरूपादिवेदेनस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वात्तत्कथमाक्षिप्यते इति तत्राह । प्रकृतीति । प्रकृतिगुणैः शब्दादिभिः व्यतिरेकः अंशो यस्याः सा तथा तादृशी मतिर्यस्य स तथा अत एवा-र्वाकनमतिः बहिर्बुद्धिः तत्र कारणमनीश इति सर्वेश्वरस्य तव सञ्चितौ सामर्थ्याभावात्त्वदीश्वरत्वमनुपहतमिति भावेनाह । प्रकृतीति ॥ ४ ॥

तर्हि किमपि नाहतीत्यत उक्तम् । सकलेति । सकलजनानां निकायस्य वृजिनं दुःखं निरस्यन्तीति वृजिननिरसनाश्च शिव-तया मङ्गलतमाश्च प्रवराश्च ये गुणगणास्तेषामेकदेशकथनमन्त-रेणान्येति किमपि नाहतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

गुणगणकथनासकस्य हरिपरितोषः कया विधया स्याद-त्राह । परिजनेति । हे परम ! परिजनैर्मृत्यजनैरनुरागेण विरचितः स्तवः स्तोत्रं तस्य लवः लेशस्तस्य संशब्दः कथनं सलिलं जलं किसलयः पल्लवस्तुलसी च दूर्वाङ्कुरश्च ते स्तवलवाद्-यस्तेः सम्भृतया सस्पादितया पूजया परितोषं यास्यसि किले-त्यन्वयः ॥ ६ ॥

नित्यतुष्टस्य कदाचित्परितोषो भक्तानुकम्पोऽनुसृतत्वं नत्व-

प्राप्तप्राप्तिलक्षणा इत्याह । अथेति । उरुसम्भारलक्षणा भारो यस्याः सा तथा तथा सम्भारः साधनं भरः समूहः ॥ ७ ॥

कुतोऽमुष्य नार्थ इति तत्राह । आत्मन इति । स्वत एवानुसवनं सर्व-दाङ्गसामुख्यतो व्यतिरेकेणाभेदेनानुबोध्यमानोऽत्यन्तमनुभूयमानोऽ-शेषः पूर्णः पुरुषार्थः सुखमनुबोध्यमानपुरुषार्थः स एव स्वरूपं यस्य स तथा तस्य तर्हि किमर्थमाराधनं कियत इति तत्राह । किन्त्वेति । किन्तु तवार्थो नास्त्येव तथापि हे नार्थ ! आशिषः आशासानानां कामयमानानामेतत्कर्मलक्षणं यजनं तवामिसंराधनमात्रं केवल-मनुग्रहलक्षणसिद्धिसाधनं भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसन्दर्भः ।

पितृलोक काम इति तस्य स्त्रिया बन्धात्वं गम्यते ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणमनोनयनानन्दनावयवाभिरामत्वेऽपि भागवतवत्सल-तया सुप्रतीकः परमसुन्दरः ॥ २-३ ॥

अर्हसीत्यादि गद्यानामिति निगदेनाभिष्टूयमान इति त्रयोदश-गद्येनान्वयः टीकायां निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण स्तुवन्ति न तु वयं स्तोतुं शक्ता इति येन च स्तवेन तदङ्गीकृत्यस्तमपि कर्तु-मित्यर्थः पन्थानं भक्तिमार्गमनुगतास्तत्सामीप्यमागताः न तु तमेव साक्षात् प्राप्ताः सकामत्वात् । तथा भूता ये तेऽनुपथा-स्तेषामपि पूजां मुहुर्हसि स्वीकर्तुं योग्योऽसि तव कृपालुत्वा-देव न तु वयं योग्या इति भावः तवोत्कर्षे विचार्यमाणे तु सर्वे एवायोग्या इत्याहुः । नमोनम इति ॥ ४ ॥

तर्हि मनुत्कर्षोऽपि वश्यतां तत्राहुः । कोऽर्हतीति । अर्वाक-नाभिः प्रपञ्चान्तर्गतसादृश्येन स्फुरन्तीभिरित्यर्थः नाम च रूपञ्च आकृतिश्च जातिः ताभिस्तव रूपनिरूपणं याथाार्थ्येन प्रति-पादनं कर्तुं को नाम पुमान् अर्हति तत्र हेतुः । प्रकृतिगुणेति । प्रकृतिगुणानां व्यतिकर आसङ्गः तदीयनामादीनां तदतीतत्वे हेतुः । ईश्वरस्य परस्येति ननु तादृशत्वमनुसन्धायेव निरूप्यताम् तत्राहुः । अनीश इति । रूपनिरूपणं याथाार्थ्येन प्रतिपादनं तर्हि तादृशेन जानेन तन्निरूपणं कीदृशं किं माहात्म्यं वा तत्राहुः । एक-देशत्वं यत् किञ्चित्त्वं तदाभास इति यावत् तादृशत्वेऽपि सकले-त्यादिमाहात्म्योऽसावित्यर्थः । तस्मादत इति । तदेव निरूपयितु-मर्हतीत्यर्थः । अथवा अर्वाकनाभि स्वरूपप्रमाणाभिः । अन-न्तानां स्फुरणासंभवात् रूपनिरूपणं सम्यक् स्वरूपप्रतिपा-दनं किं तर्हि तत्राहुः । सकलेति । यद्वा अर्वाकनाभिरिति कर्मोपासनादौ तत्सहवतासम्बन्धिनीभिरित्यर्थः । तर्हि केन निरूपणं स्यात् । तत्राहुः सकलेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अव्यतिरेकेणाविच्छेदं राहित्येन बोध्यमाना अतिशयेना-विभवन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तृतीये नामिनेष्टोऽभूद्यज्ञे तुष्टोऽस्य नन्दनः ।

त्वत्समो मे सुतोऽस्त्वेतद्वरं श्रुत्वा हरिः स्वयम् ॥ १ ॥

नाभिराग्नीध्रस्य प्रथमः पुत्रः ॥ १ ॥

प्रवर्ग्यसङ्गकेषु कर्मसु प्रचरत्सु संपद्यमानेषु द्रव्यादिभिः सप्तभिः शुद्धैः सह यागः भक्तियोगस्तस्य उपपत्त्या निष्पत्त्या

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुप्रतीकः सुन्दराङ्गः आत्मानं स्वदेहमाविश्वकार अपराजितं
अन्यैर्वशीकर्तुमशक्यमपि गृहीतहृदय आकृष्टचित्तः मनो
नयनानन्दनैरवयवैः श्रीमुखज्वादिभिरभिराममतिरमणीयम् ॥ १ ॥

हिरण्यमयं प्रकाशबहुलं पुरुषेषु विशिष्यत इति पुरुषोत्तम
इत्यर्थः । कपिशेति तेन श्यामवर्णमिति बुद्ध्यते । पीतांशुकं
वक्षसि लक्षितं श्रियेत्यत्र पीतांशुकपदेनात्र ध्वन्यते श्याम-
वर्णत इति भागवतामृतोक्तेः दवरः शङ्खः वनरुहं पद्ममच्छुरि-
चक्रममृतमणिः कौस्तुभः ॥ २ ॥

अहंसीत्यादिगणानामिति निर्गुणनाभिष्टूयमान इत्यनेनान्वयः ।
तं परिपूर्णोऽप्यस्माकमप्यर्हणमङ्गीकर्तुमर्हसि तत्र हेतुः अनु-
पथानां पन्था भक्तियोगस्तमनुवर्त्तमानानां ननु साक्षात् प्राप्तानां
सकामत्वात् तदपि तव भक्तिसम्बन्धगुणवत्यापि वात्सल्या-
देवेति भावः ३ ॥

अस्माकमनुपपत्त्येतावदेव लक्षणास्ति नाधिकमित्याहुः ।
नमो नम इति । सद्भ्यः सकाशात् शिक्षितं ननु पूजापरिचर्या-
स्तुत्यादिकं जानीम इति भावः ॥ ४ ॥

ननु विद्वांसो सद्भ्यः सद्भ्यः सर्वे जानीथैव तत्र किं स्तोतुं
संकुचयेति तत्राहुः । कोऽर्हतीति । लोके हि मुख्याङ्गानां चन्द्राद्युप-
माभिः स्तुतिर्भवति । तवतु अर्वाकनाभिः प्रपञ्चान्तर्गताभिः
नाम इन्द्रनीलमणयादिरूपं तच्छ्यामनाकृतिस्तत्प्रतिमा ताभिः
रूपस्य निरूपणमपि कर्तुं कोऽर्हति स्तुतेर्वातो तु दूरे वर्ततामित्यर्थः
तव कीदृशस्य प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य नाहि प्रकृतिपुरुषा-
तीतं रूपं प्रकृतेन्द्रनीलमणयादिभिः सहशी कर्तुमुचितमिति
भावः । नन्वप्राकृतपदार्थैरेव मद्रूपमुपनीयतां तत्राहुः । गुणानां
यो व्यतिकरः प्रपञ्चः तास्मिन् एव मतिर्यस्य सः प्राकृतजीव-
लोकस्याप्राकृतपदार्थेषु बुद्धिप्रवेशासम्भवादिति भावः । अतस्तव
भक्तवात्सल्यगुणानां कर्नाप्यशेन कीर्तनमात्रं कर्तुमर्हतीत्याहुः ॥ ५ ॥
सकलौति । भक्तवात्सल्यमेवाहुः ॥ ५ ॥

परिजनैर्भक्तजनैरनुरागेण विरचिता शवलसंशब्दा गद्गदा-
क्षरस्तुतयश्च सलिलादयश्च तैरपि सम्पादितया शिलेति पाठे
शिले मञ्जरी हे परम ॥ ६ ॥

अस्माकन्तु भक्तिर्नास्तीत्यतः कथं ते परितोषो भविष्यती-
त्याहुः । इज्यया उरुभारभरया अनेकाङ्गसमृद्धयापि
भवतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं नोपलभामहे ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः आत्मनः स्वतएवानुषवणं प्रतिक्षणमेव अङ्गसा-
साक्षादेव अव्यतिरेकेण व्यतिरेकं विच्छेदं विनैव बोध्यमाना
अतिशयेन भवन्तो येऽशेषाः फलभूता आनन्दास्ते स्वरूपं
यस्यनैव सत्यापि यागानर्थक्यमित्याहुः । किन्त्विति । सक्रामाना-
मस्माकमेतदेव साराधनमात्रमिति अस्मत्कर्तृकमेव ननु
वस्तुतोभवत्कर्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतीसद्धान्तप्रदीपः ।

आमिभिर्पुत्रस्य नामेः यज्ञपुरुषाराधनरूपं कर्म भगवद्रूपं पुरुषं
च दर्शयति । तृतीयेन नामिरिति ॥ १ ॥

तस्य नामेः विशुद्धेन भक्तिभाक्षिनेन भावेनान्तःकरणेन
यजतः संतः प्रवर्ग्याशेषेषु कर्मसु प्रवर्त्तन्तु क्रियमाणेषु द्रव्याद्युप-

पत्पादुरधिगमोऽपि दुष्प्रापोऽपि भगवान् भागवतवत्सलतयास्वान-
न्यजनहितकारित्वेन निजजताभिमतार्थविधित्तया गृहीतहृदय
आकृष्टचित्तः सुप्रतीकः शोभनावयवः सन् अपराजितमभक्तै-
र्बहुभिः साधनबलैर्द्रष्टुमर्हमपि मनोनयनान्यानन्दयन्ति ये अवय-
वास्तैरभिरामं सुन्दरं हृदयङ्गममात्मानमाविश्वकार ॥ २ ॥

अथेति मङ्गलं हेतिहर्षे आविष्कृतं भुजानां युगलं येन हिरण्यम-
यमप्राकृतज्योतिर्मयं पुरुषेषु विशिष्यते इति पुरुषविशेषस्त-
पुरुषोत्तमं कपिशकौश्याम्बरधरं कपिशं पीतं कौश्याम्बरं
बिभ्राणमुरासि विलसत् श्रीवत्स एव ललाम् चिन्हं यस्य
तं दवरः शङ्खः वनरुहं पद्ममच्छुरि चक्रम् अमृतमणिः
कौस्तुभः एवमादिभिरुपलक्षितम् स्फुटकिरणा ये प्रवराः श्रेष्ठाः
मणायस्तन्मयानि यानि मुकुटादीन्यङ्गभूषणानि तैर्विभूषितमधना
उत्तमधनं चिन्तामणिमिव उपलभ्य निकटं प्राप्य आत्विगादयः
अर्हणेन अर्घ्येण सह बहुमानं यथा तशावनतशीर्षाणः कृत-
प्रणामाः उपतस्थुः स्तुष्टुवुः ॥ ३ ॥

हे अर्हत्तम ! अनुपथानामनुवर्त्तिनाम् अर्हणमर्थं मुहुः अर्हसि
स्वीकर्तुं योग्योऽसि तव स्वरूपगुणादीनां दुर्ज्ञेयत्वात्सद्भिर्नमो
नम इत्येतावदेवोपाशिक्षितम् तदेवोपपादयन्ति कोऽर्हतीति । प्रकृ-
तिगुणानां व्यतिकरः संसारस्तस्मिन् मतिर्यस्य सः अर्वाकत-
नाभिः प्रकृतिगुणकार्यभूताभिः नामरूपाकृतिभिरुपलक्षितः अत-
एव अनीशः प्रकृतिपुरुषयोः मायाजीवयोः परस्य तव स्वरूप-
निरूपणं कर्तुं कोऽर्हति न कोऽपीत्यर्थः रूपस्येतादृशान्यत्वात्
तर्हि गुणा एव वर्णनीया अत आहुः । सकलानां देवमनुष्या-
दीनां जनानां निकायस्य समुदायस्य वृज्जितानि पापानि
निरस्यन्तीति तथा ते शिवतमाः मङ्गलतमाः प्रवराः श्रेष्ठाश्च ये
गुणगुणास्तेषामेकदेशः ज्ञेशमात्रं तस्य कथनादते तव स्वरूप-
निरूपणं च कर्तुं कोऽपि नार्हतीति यावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवमनन्तस्वरूपगुणस्त्वं स्वरूपतो गुणतश्च ज्ञातुमशक्योऽपि
परिजनैर्भक्तैः अनुरागेण विरचिताः शवलसंशब्दाः गद्गदाक्षराः
सम्यक् शब्दाः त्वत्परीणा वाक्यानि सलिलानि च शिताः
शुद्धाः किशल्याः पल्लवाश्च एवमादिभिः संभृतया संपादितया
सपर्यया पूजया परितुष्यसि भक्तहितार्थं पूजां गृह्णासि स्वप्रयो-
जनार्थं तु तादृशपूजया क्रोधादिकं कुर्यादिति भावः ।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यां मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहतमश्रुमि प्रयतात्मनः ।

इति श्रीमुखवचनमन्त्रानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

अथेति प्रकारान्तरे उक्तप्रकारादन्यप्रकारे प्रयोजनार्थं पूजा-
ग्रहणपक्षे तु भवतः आत्मनः स्वतएव अनुसन्धेयं सर्वदा अङ्गसा-
साक्षादेव तत्रापि व्यतिरेकेण असाङ्कर्येण बोध्यमानाः अतिशयेन
भवन्तो ये अशेषाः पुरुषार्थास्तेषां स्वरूपस्य कारणास्य अनया
इज्यया उरुभारभरया अनेकाङ्गसमृद्धयापि समुचितमपेक्षितमर्थं
प्रयोजनं नैव पश्यामः ॥ ७ ॥

किन्तु आशिषः पुरुषार्थान् आशासानानामभिप्सिताम् एत-
त्कर्म अभिसंराधनमात्रमभितः सम्यक् त्वदाराधनमात्रं सर्व-
पुरुषार्थदातुस्तवानुग्रहे निमित्तमात्रं भवितुमर्हति न तव प्रयो-
जनार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चाप-
वर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन् स्वयं नापचित एवेतरवदिहोपलक्षितः ॥ ६ ॥

अथायमेव वरो ह्यर्हन्महर्षिर्बर्हिषि राजर्षेर्वरदर्षभो भवान्निजपुरुषेक्षणाविषय आसीत् ॥ १० ॥

असङ्गनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भवत्स्वभावानामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणित-
गुणगणा परममङ्गलायनगुणगणकथनोऽसि ॥ ११ ॥

अथ कथञ्चित्स्खलनक्षुत्पतनजृम्भणदुरवस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरमरणदशायामपि
सकलकश्मलनिरसनानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥ १२ ॥

किञ्चायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां भवादृशमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भवन्तमुपधा-
वति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणम् ॥ १३ ॥

को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययाऽनवसितपदव्यानावृतमतिविषयविषयानावृतप्रकृति-
रनुपातितमहच्चरणाः ॥ १४ ॥

यदुहवाव तव पुनरदभ्रकर्तरिह समाहूतस्तत्रार्थधियां मन्दानां नस्तद्यदेवहेलनं देवदेवार्हसि साम्येन
सर्वान् प्रतिबोदुमविदुषाम् ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले नाभिराजाने पुत्रकी कामना से
मेरुदेवी भार्या के सहित यज्ञपुरुष विष्णु भगवान् का
यजन किया ॥ १ ॥

तिनके अत्यन्तभ्रष्टासे निर्मलभाव से यज्ञकरने से
प्रवर्य कर्मों के प्रचार होने में उत्तम द्रव्य देश का मन्त्र
ऋत्विग् दक्षिणा विधि योग के संपत्ति से अपने भक्त जनों
के मनोरथ सिद्ध करने में चित्त के वश होजाने से यद्यपि
भगवान् दुर्लभ हैं तथापि भागवनों में अतिकृपा होनेसे
सुन्दर शरीरकी धारण करके भक्तों के मन नयन के मोद
करने वाले अवयवों से युक्त अपने शरीर को प्रगट
करतेभये ॥ २ ॥

हे महाराज ! भगवान् की जो मूर्ति नाभिराज के आगे
प्रघट भई उस मूर्ति में चार भुजा प्रकाश मान हैं वह
मूर्ति तेजोमय है और पुरुषाकृति है ऐसे पिङ्गलवर्ण
के रेशमी वस्त्र को धारण कीये हुये हैं वक्षस्थलमें श्रीवत्स-
का चिन्ह है और शङ्ख चक्र गदा पद्म वनमाला कौस्तु-
भादि मणि से शोभित हैं बड़े तेज वाला मणिका मुकुट
है कुण्डल कङ्कुण कटिसूत्र हार केयूर नूपुर आदि सब
मङ्गल भूषणों से मनोहर कान्ति हो रही है इसी से सब
शरीर शोभित होरहा है तिसीसे ऋत्विक् सदस्य गृहपति
ये सब मनोहर मूर्ति का दर्शन करके ऐसे होगये कि
जैसे दरिद्रमनुष्य बहुतधन के मिलने से होवे बड़ा मान कर
के भक्तों को नम्र करके सब सामग्री से पूजन करते
भये ॥ ३ ॥

ऋत्विक् कहने लगे हे पूज्यतम ! हम लोग आपके भृत्य
हैं आप परिपूर्ण हैं तौभी हम लोगों की पूजा को ग्रहण

करने की वारम्बार योग्य हों हे प्रभो ! हम लोगों का ऐसा
सामर्थ्य नहीं है कि जो आप की स्तुति कर सकें आप
का स्वरूप बड़ा दुर्ज्ञेय है तिससे महात्माओं से हम ने
आपको नमस्कार करना मात्र सीखा है हे ईश्वर ! जिन
पुरुषों का चित्त संसार में आसक्त है वे क्या कभी
आप के स्वरूप का निरूपण करसकते हैं प्रकृति पुरुष
दोनों से पर आप ईश्वर हो तिन आप के स्वरूप का निरू-
पण नूतन नाम रूप आकृतियों से कौन पुरुष कर
सक्ता है ॥ ४ ॥

सब मनुष्यों के समूह के पापों के नाश करने वाले कल्याण
कारी आपके गुण गणों का एक देश के कथन से अधिक
कोई नहीं जानता है ॥ ५ ॥

सबकों के अनुरान से कीने प्रेम युक्त वचनों से
समेत जल सफेद दूर्वा अङ्कुर तुलसी पल्लव इन्हीं से करी-
हुई पूजा से भी हे परम ! आप सन्तुष्ट होजाते हैं ॥ ६ ॥

और यह सिद्धि जो बड़ी भारी सामग्री सहित पूजा है
तिस से भी आप का उचित मनोरथ को हम नहीं देख-
ते हैं ॥ ७ ॥

अपने स्वरूप ही से आपको सब पुरुषार्थ अनायास से
प्राप्त हो रहे हैं तब हे नाथ ! जो लोग स्वयं मनोरथ को
चाहते हैं वे क्या आपका आराधन कर सकेंगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्वोपयोगमेव प्रदर्शयन्ति । तद्यथेति । परमेष्ठ्योऽपि हे परमपुरुष
प्रकर्षयुक्तया करुणया उपकल्पयिष्यन् सम्पादयिष्यन् । चक्राशक्त-
मितं च नापचितोऽनपचितोऽपूजित एव पूजानपेक्षत्वात्स्वयं
मेवोपलक्षितो ब्रह्मोऽसि इतरवत्सापेक्षवत् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यद्यपि त्वं वरान् दातुमाविर्भूतोऽसि तथापि हे अहंत्तम ! राज-
र्वैर्हिषि यज्ञे निजपुरुषाणां त्वज्जक्तानामस्माकमीक्षणविषयो
भवान् यदि यदा आसीत्तदा ह्ययमेव वरः सज्जातः ॥ १० ॥

दर्शनस्य दुर्लभतामाहुः । असङ्गेन वैराग्येण निश्चितं यज्ज्ञानं
स एवानलस्तेन विधूता अशेषा मला येषाम् अतो भवत इव
स्वभावो येषाम् । तानिवाहुः । आत्मारामाणामेवभूतानां मुनी-
नामपि परममङ्गलायनं गुणगणकथनमेव ननु दर्शनं यस्य अत-
स्तैरनवरतं परिगणिता अप्यस्ता गुणगणा यस्येति
सम्बोधनम् ॥ ११ ॥

दर्शनेनैव कृतार्था अपि वरमेकं प्रार्थयन्ते । अथेति । स्मर-
णां विवशानां त्वां स्मर्तुमशक्तानां नः ॥ १२ ॥

अन्यच्च प्रार्थनीयमस्तीत्याहुः । किञ्चेति । आशिषामैहिकानां स्वर्गा-
पवर्गयोरेपीश्वरं त्वामुपधावति प्रजायामेव पुरुषार्थे इति प्रत्ययो
यस्य अधनो यथा फलीकरणं तुषकणादिकमाशासानो धनदमुप-
धावति ॥ १३ ॥

इदं च नातिचित्रमित्याहुः । इह संसारं तेऽपराजितया माय-
यानवसितपदव्यालक्षितमार्गया पराजितः को वै न कोऽपि अत-
स्तयानावृतमतिः कः अत एव विषय एव विषं तस्य रया
वेगास्तैरनावृता प्रकृतिर्यस्य स कः यद्यनुपासितमहश्चरणः अत
स्त्वन्मायया मोहितस्यैवमाशंसा घटत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अदभ्रकर्तः । हे बहुकार्यकारिन् ! अल्पीयसे कार्याय त्वं यद्य-
स्मादिह समाहृतोऽसि तत्र प्रजायामर्थं धीर्येषां मन्दानां तेषां
नो यदेवहेलनमवधानं तत्सर्वान्प्रति तव साम्येन हेतुना प्रतिबोद्धुं
सोऽहमर्हसि ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव स्पष्टयन्त आहुः । तदिति । हे परमपुरुष ! तत्तदा आराधन-
समय एव नापचित एवानुरूपमनाराधित एव प्रकृष्टकण्ठया
स्वमहिमानं महत्तयैश्वर्यादिरूपं मोक्षाख्यमाविर्भूतगुणाष्टकसम्प-
त्तिरेव हि मोक्षश्चकारादस्मत्समीहितं च फलमुपकल्पयिष्य-
न्निर्वर्त्तयिष्यन् त्वमितरवत्परिपूर्णोऽप्यपरिपूर्ण इव नोऽस्माभिरिह
यागे यथा यथावदुपलक्षितः दृष्टोऽसि नः कथम्भूतानामात्मनः
स्वस्य परमुत्कृष्टं श्रेयः पुरुषार्थमविदुषामत एव बालिशाना-
नाम् ॥ ६ ॥

परमकारुणिकात्समस्तपुरुषार्थस्वरूपाङ्गवतो राज्ञा प्रार्थनी-
यस्य पुत्रस्य ध्रुवपुरुषार्थतामाविष्कर्तुमतिदुर्लभस्य भगवद्दर्श-
नस्यैव कैमुत्यनयेन निरतिशयपुरुषार्थतामाहुः । अथेति । अहं-
त्तमं राज्ञोऽभिमतत्वं दातुं यद्यप्याविर्भूतोऽस्यथाप्ययमेव वरः सज्जातः
कोऽसावित्यत्राहुः । यदि वाच । यदा हि राजर्वैर्हिषि यज्ञे वरदश्रेष्ठो
भवामज्जजनानां पुरुषाणां त्वज्जक्तानामस्माकमीक्षणविषयः
आसीदिति यत् असङ्गेन वैराग्येण निश्चितं यज्ज्ञानं तदेवानि-
लस्तेन विधूता अशेषा मला येषामात्मारामाणां प्रकृतिविविक्त-
ब्रह्मात्मकस्वात्मप्रायात्स्यानुसन्धानपराणां भगवत्स्वभावानां भग-
वत्समानधर्माणां मुनीनां कर्त्तरि प्रष्टी मुनिभिरनवरतं सर्वदा
परिगुणिताः गुणगणाः यस्य तस्य सम्बोधनमीदृशस्य तव

गुणगणकथनमेव परममङ्गलायनं निरतिशयश्रेयसाधनं किमु-
त्वं दर्शनमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

यतः त्वद्गुणकथनं परममङ्गलायनमतस्तदेवायुक्तास्वपि
दशासु नो भूयादिति प्रार्थयन्त आहुः । अथेति । अथ ननु भग-
वतः क्षुदादिव्ययुक्तदशासु तत्र तत्र स्वल्पेन चलेन पतनस्यो-
क्तत्वात् दुःखस्थानं दुःखित्वेनावस्थानमादिशब्देनाशुचित्वाद्य-
वस्थान्तरसङ्ग्रहः तथा ज्वरदशायां मरणदशायां च परवशा-
नामस्माकं श्रीमतस्तव चरणारविन्दस्मरणाय चरणारविन्दं
स्मर्त्तुं सकलानां कदमलानां निरसनानि निवर्त्तकानि गुण-
कृतनामानि नामधेयानि कल्याणगुणप्रवृत्तिनिमित्तकानि तव
नामानि वचनगोचराणि उच्चारणविषयाणि भवन्तु ॥ १२ ॥

इदमिदानीं राज्ञा प्रार्थनीयमस्तीत्यावदेयन्त आहुः । किञ्चेति ।
अयं राजर्षिर्नाभिः पुत्रं कामयमानः तत्रापि भवादृशीं त्वत्सदृशीं
प्रजामाशासानः आशिषामैहिकपुरुषार्थानां स्वर्गोपवर्गयोश्चेश्वरं
प्रदातारं भगवन्तं षाड्गुणयुक्तं त्वां प्रजायामेव पुरुषार्थे इति
प्रत्ययो यस्य सः उपधावति अनुवर्तते भजतीत्यर्थः तत्र
इष्टान्तः यथाधनो दरिद्रः फलीकरणं तुषकणादिकमाशासानो
धनदं कुवेरमुपधावति ॥ १३ ॥

इदं च नातिचित्रमित्याहुः । इह सं सारेऽनुपासितमहश्चरणो
यदि भवेत् उपासितमहश्चरणं जनं विनेत्यर्थः तया अपरा-
जितया कर्मवश्यैरनभिभूतया अनवसितपदव्या अलक्षितमार्गया
सत्प्रयतिरोधायिकया अलक्षितः को वै न कोऽप्यतस्तयानावृतम-
तिकः अत एव विषया एव विषं तस्य रयो वेगः तेनानावृता
प्रकृतिर्यस्य सः अतस्त्वन्मायामोहितस्यैवमाशंसा घटत इत्यर्थः ॥ १४ ॥
अतिदुर्लभमस्तपुरुषार्थभूतेस्तव स्वप्राशंसार्थमाह्वानं हेह-
नमिवातस्तत् चन्तुमर्हसीति विज्ञापयन्त आहुः । यद्युद्वावेति । हे
अदभ्रकर्तः ! बहुकार्यनिष्पादक ! उदारव्यापारकारिन्वितथकर्तः
सत्यसङ्कल्प इतिवार्थः हे देवदेव देवानां ब्रह्मादीनामपि देव हे
सर्वात्मनः अल्पीयसे प्रयोजनाय यद्यस्मादिवाहृतोऽसि ततस्तदर्थयिष्यां
तत्र प्रजायामर्थधीः पुरुषार्थबुद्धिर्येषामत एव मन्दानां नोऽस्माकं
देवहेहलनं देवस्य तव हेलनमाह्वानरूपमवधानं तव साम्येन
हेतुना प्रतिबोद्धुं सोऽहमर्हसि ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्कथमत्राह । तदिति । हे परमपुरुष ! यत्तत्प्रमेयं यथा तथा
प्रतिपादयामस्तथाहि परं परमं श्रेयोऽविदुषामेजानतामत एव
बालिशानां शिशुवत्स्थितानां नः सम्बन्धिन्या प्रकृष्टया कृपया
चशब्द एवार्थे अपवर्गाख्यं संसारमोक्षलक्षणं महिमानमुपकल्प-
यिष्यन् समर्थयमानः स्वयत्नोपचितः स्वानुग्रहलक्षणयत्नायस्त
एव इतरवत्परप्रयत्नोपचितवदुपलक्षितः प्रकाशित इति
यस्मात् ॥ ६ ॥

अथ तस्मात् हे अहंत्तम ! परं फलप्राप्तयन्तरमपि त्वाम-
र्हयामः त्वद्विषयमर्हणक्रियां प्रार्थयामहे कस्मादेतत्प्रार्थनमि-
त्याशङ्क्य फलदर्शनादित्याहुः । यहीति । स्वभक्तानां दृष्टिविषय
आसीदिति यदि यस्मात्तस्मादिति शेषः बर्हिषि यज्ञे ॥ १० ॥

मुनीनामिति प्रष्टी तृतीयार्थं मुनिभिर्नित्यं परिगणितानां

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुणगणानां परममङ्गलायतनं स्वरूपसुखविषयं कथनं कीर्तनं यस्य स तथा असङ्गेन निश्चितं तेजितं यज्ज्ञानं तदेवानलोऽग्निस्तेन विधूतानि निर्मूलितानि समस्तरागादिमलानि येषां ते तथा तेषां भग [१] वत्स्वभावानां सात्त्विकानाम् ॥ ११ ॥

किमेत इति तत्राह । अथेति । यत् एवममितमाहात्म्यसमुद्रोऽथ तस्मादस्माकं तव गुणकृतनामधेयानि श्रीमद्वरणा-विन्दस्मरणाय वचनगोचराणि भवन्तिवत्यन्वयः ज्ञानानन्दादिगुणाः कंसहननादिकृतानि नारायणादिनामानि च सदा असम्भवेऽप्येषु सर्वथेति भावेनाहुः । स्खलनेति । न केवलं तात्कालिकफलदानि किन्तु पारमार्थिकफलदानि त्यागयेनोक्तम् । ज्वरेति । दुरितसङ्गावे कथं पारमार्थिकफलदानि स्युरित्यत उक्तम् । सकलेति । दुःखस्थानं प्रवासादिकम् ॥ १२ ॥

अन्यच्च प्रयोजनमस्तीति विज्ञापयन्ति । किञ्चेति । ऐहिकीनामाशिषामिश्वरं न केवलमासामीश्वरं किन्तु स्वर्गापवर्गयोरीश्वरं उपधावति । शरणमाप्नोति पुरुषार्थप्रदं त्वां प्राप्य प्रजालक्ष्णं तुच्छफलमाकाङ्क्षितं कथमिति तत्राह । प्रजायामिति । अर्थप्रत्ययः पुरुषार्थबुद्धिः अत्र दृष्टान्तमाह । धनदामिति । फलीकरणं क्षुद्रकणं पल्लं (२) वा न कोऽपि याचत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तर्हि कीदृश ईहत इति तत्राह । अपराजितेति । हे अपराजित ! हरेः प्रसादं विना त्वपराजितया मायया मोहकशक्त्या न वसितमनिश्चितं यत्पदं स्वरूपं तत्त्वलक्षणं तस्य ध्याने व्यावृत्ता मतिरस्य स तथा कुतस्तत्राह । अनुपासितेति । तत्रापि कारणमाह । विषमेति । प्रकृतिः स्वभावः एवं विधे ईहत इत्यर्थः अधनो दरिद्रः धनमपेक्षिताशेषपुष्टिं ददातीति धनदः ॥ १४ ॥

तं मुनयः स्वीकृतमधिकमिति मन्वाना भगवत्त्वमां प्रार्थयन्ते । यदुहेति । हे अदभ्रकर्तृरनल्पकर्तः दूर्वाङ्कुरा [३] चित्तस्य हरेरनाद्यनन्तकालीननिर्दोषानन्दरूपमुक्तिदत्त्वादेव सदसमेख्यस्य विष्णुमित्रस्य काकिणिकाधनदत्वदर्शनाच्चेति राज्ञः पुत्रार्थमेवेह समाहूत इति यत्तदर्थेभिर्यां तत्प्रयोजनबुद्धीनां मन्दानां स्तुत्यादावपटूनां राज्ञोऽर्थे यत्तद्वाहानं विष्णुवायाहीति तद्धेलनमवज्ञानं साम्येन तत्तद्वस्तुयोग्यतादर्शनेन प्रतिबोद्धुं क्षन्तुमर्हसीत्यन्वयः ज्ञानपूर्वाहानञ्चेत्यर्थं क्षान्तिवचनमित्यत उक्तमविदुषामिति ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वस्य महिमानमैश्वर्यसम्पत्तिम् अपवर्गायमिति तस्यैवापवर्ग इति संक्षेपार्थः । उपकल्पयिष्यन् साक्षात्कारयिष्यन् नापचित एवेति । पूजासम्पादकभक्त्यभावादिति भावः ॥ ९ ॥

अथायेत्यत्र अथ हायेति कचित् निजपुरुषेक्षणविषयोऽपि भवानिह बहिषि यज्ञमात्रे बहिर् यदासीदयमेव वर इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

(१) भगवति स्वयोग्यो भावो भक्तिर्येषान्ते तथा ।

[२] पल्लं तिलचूर्णं चेतिमोदिनी ।

[३] अनल्पकर्तृत्वमुपपादयति ।

गुणकृतानि च लीलानामधेयानि च ॥ १२ ॥

यजमानस्य स्वापराधमपि निवेदयितुं सङ्कुचन्तः परमात्मीयत्वेनाभिप्रायेण च तन्निवेदनीयमेव निवेदयन्ति । किञ्चेति । प्रथमं तावत् प्रजामाशासानः आशिषामैहिकानां स्वर्गापवर्गयोरीश्वरं त्वामुपधावति यथा फलीकरणमाशासानो धनदमुपधावति तद्वदिति परममौढ्यं न च तावदेव स्थितिः किन्तु भवादशीमाशासान इति धार्ष्ट्यं चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुपासितमहश्चरण इति सम्प्रति तेनोपास्यमानं स्वमपि तुच्छी कुर्वन्ति ॥ १४-१५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

ननु तर्हि कथं सन्तुष्टोऽहं युष्मत्प्रत्यक्षीभूतोऽस्मीति तत्राहुः तत्तस्मात् यथा बालिशानामज्ञानामपि समीपमनाहूतोऽप्यपूजितोऽपि विज्ञः कृपावशात्तानुद्धतुमायाति तथैव त्वं परमेश्वरोऽपि परमः पुरुषः प्रकर्षयुक्त्या निरुपाधिक्या करुणया स्वमहिमानं स्वमहैश्वर्यं तदनुभवमित्यर्थः अपवर्ग इत्याख्या यस्य तच्चकारात् कामितं वस्तु च उपकल्पयिष्यन् दास्यन् स्वयं नापचित एवास्मद्वत्त्वभावादपूजित एव इतरवत् यज्ञकौतुकदर्शी इतरजन इव ॥ ६ ॥

यथा तथा भवतु यूयन्तु वरं वृणुयंति चेत् तत्राहुः । अथ हायामिति । निजपुरुषाणां स्वभक्तानामीक्ष्णविषयोऽपि भवान् यर्हि यदा राजर्षेर्बहिषि यज्ञेऽप्यासीत् आविरभूदयमेव वर इत्यन्वयः ॥ १० ॥

सर्वैरिति दुर्लभात् त्वदर्शनादप्यधिको वरो वरणीय इति मूढानामेव मतं न तु विज्ञानामित्याह । असङ्गेन वैराग्येण निश्चितं यज्ज्ञानं स एवानलस्तेन निर्धूताशेषसकामत्वमलानां अवत्येव स्वीयो भावो दास्यादियेषामत एवात्मनि त्वय्येव आसम्यगेव रममाणानां मुनीनां परममङ्गलायनं गुणगणकथनमेव न तु दर्शनं यस्य अतस्तेरनवरतं परिगुणिता अङ्ग्यस्ता गुणगणा यस्येति सम्बोधनम् ॥ ११ ॥

अस्माकं त्वस्थिरमनसां मन्वानामेतावन्तु भवन्तित्याहुः । अथेति । त्वदर्शनप्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः स्मरणाय विवशानां त्वां स्मर्तुं प्रसमर्थानाम् ॥ १२ ॥

किञ्चेति । निवेदयितुमयोग्यमप्यावश्यकत्वेनैकं निवेदयाम एवेत्यर्थः । अयमस्मद्यजमानो राजर्षिरपत्यकामः अपत्यन्तु देवतान्तरयजनेनापि भवति तदपि त्वां भगवन्तमुपधावति ननु तदप्यहं स्वर्गापवर्गादिकमपि दास्यामीत्याशङ्क्यामाहुः । आशिषामैहिकानां स्वर्गापवर्गयोरीश्वरमप्युपधावति अथ च प्रजायामेव अर्थः पुरुषार्थः इति प्रत्ययो नत्वपर्गादिषु यस्य स इति मौढ्यम् अधनो यथा फलीकरणं तुषकणादिकमाशासानो धनदमुपधावतीति तत्रापि प्रजा भवादशीमाशासान इति धार्ष्ट्यं पश्येति भावः ॥ १३ ॥

नचास्य दोष इत्याहुः । को वा इति । इह संसारे अपराजितया केनापि पराजितमशक्यया अनवसितपदव्या केनाप्यलक्षितमार्गया मायया क्रोधा अनावृतमतिः न कोऽपीत्यर्थः तं तव कीदृशस्य पराजितः मायां पराजयत इति पराजित किञ्चन्तमस्य अनुपासितेत्युपासितमहश्चरण एवैको मायां निस्तरति राजर्षिरयन्तु न तादृश इति भावः ॥ १४ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति निगदेनाभिपूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधराभिवादिताभिवन्दितचरणः सद्यमिदमाह ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुसत्त्वचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यजनस्य सकामत्वलक्षणमपराधं क्षमयन्तः स्तोत्रमुपसं-
हरन्ति । यदि हेति । हे अद्भुतकर्तः ! अनल्पकारिन् ब्रह्मादि-
दुर्लभं त्वद्दर्शनमपि सकामेभ्योऽप्यस्मभ्यमदा इति भावः ।
यत् त्वमिह समाहूतस्तत्तेन अर्थधियां सकामानामस्माकं यद्दे-
वस्य तव हेलनमवज्ञानं तत् प्रतिव्योढं सोढुमर्हसि तत्र
हेतुः हे देवदेव सर्वान् प्रति यत्तव साम्यं तेन ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अतोऽस्मदाराधनं निमित्तीकृत्य अस्मत्प्रयोजनार्थमाविर्भूतोऽ-
सीत्याहुः । तद्यथेति । हे परम ! परमपुरुषः पुरुषोत्तमः भवान् परं
मोक्षार्थं श्रेयोऽविदुषामतो यथायथावत् वालिशानामसुखे सुख-
मानिनां सुभुक्ष्यामप्यस्माकं तत्तस्मादाराधनमाश्रित आत्मनः
प्रकृष्टया करुणया अपवर्गाख्यं स्वमहिमानं स्वज्ञानं स्वसा-
धर्म्यं चकारात्कामितं च स्वयमुपकल्पयिष्यन् सम्पादयिष्यन्
नापचितः अस्माभिरनुपकृतः एवेतरवदुपकृतवदुपलक्षितो
दृष्टोऽसि ॥ ६ ॥

तत्र मुख्यकामितं त्वद्दर्शनमित्याहुः । अथायमिति ॥ १० ॥

भगवद्दर्शनस्य दौर्लभ्यमाहुः । असङ्केति । हे अनवरतपरिगुणित-
गुणगण ! अनवरतैर्नित्योद्युक्तैः परिगुणिता अभ्यस्ता गुणगणा
यस्य एवम्भूतः । असङ्केतं कुटुम्बादिसङ्कल्पागेन निश्चितं यज्ज्ञानं
तदेवानलस्तेन विधूताशेषमलानां भवति भजनीये स्वभावोऽनन्य-
नाथत्वलक्षणो येषां तेषामन एव आत्मनि त्वयि भजनीये रमण-
शीलानामेवं विधानां मुनीनामपि परममङ्गलायनं गुणगण-
कथनमेव नतु दर्शनं यस्य सोऽसि ॥ ११ ॥

हरिभामकीर्तनादीनां भक्तिमेदानां दुर्लभत्वं सूचयन्तो
हरिनामकीर्तनरूपां भक्तिं प्रार्थयन्ते । अथ कथमिति ॥ १२ ॥

प्रस्तुतं कामितं प्रार्थयन्ते । किञ्चेति । आशिषामैहिककामानां
धनधान्यादीनां स्वर्गापवर्गयोश्चेश्वरं दातारं त्वमुपधावति
प्रजायां पुत्रे अर्थः पुरुषार्थः इति प्रत्ययो यस्य सः फलीकरणं
तुषकणादिकमाशासानोऽधनो यथा धनदमुपधावति तद्वत् ॥ १३ ॥

त्वन्मायया मोहितानां पुत्रादावर्थप्रत्ययो युक्त एवेत्याहुः ।
क इति । अनवसितपदव्या दुर्गममार्गया ते मायया गुणमय्या शक्त्या
कः अनावृतमतिः अनावृतज्ञानः अत एव अपराजितश्च इति
कारणेनावरणो दर्शितः कार्यणावरणं दर्शयति विषयः शब्दा-
दिवरेव विषं तस्य रयैर्वैरनावृता प्रकृतिर्यस्य स च कः । उपासि-
तमहच्चरणं विना न कोऽपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अल्पीयसि प्रयोजने समाह्वानं तव हेलनं कृतं तत्क्षमस्वेत्याहुः ।
हे अद्भुतकर्तः ! अनल्पकारिन् ! अल्पीयसे प्रयोजनाय यद्यस्मादिह
यज्ञे समाहूतोऽसि तत्र अर्थधियामर्थे पुत्रनाम्नि धीर्येषां तेषां

नोऽस्माकं यद्देवहेलनं तत्सर्वान् प्रति तव साम्येन हेतुना हे देवदेव !
प्रतिषोढुमर्हसि ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

हम लोग मूर्ख हैं अपने परम कल्याण को नहीं जानते
हैं हे परम पुरुष परम करुणा से आपकी महिमा मोक्ष
नामक फल देने के लिये आप पूजित न होकर भी और
सकाम देवता से इहाँ देख पड़े हो ॥ ६ ॥

हे अर्हत्तम यही एक हमारा वर है जोकि आप राजर्षि
नामिके यज्ञ में वर दातों में श्रेष्ठ होकर निज पुरुषों के
नेत्र गोचर भये हो ॥ १० ॥

संसार के वैराग्य से तीक्ष्ण ज्ञानरूपी अग्निसे जिनके
सब मल नष्ट होगये हैं आपके सहस्र जिनके स्वभाव
हैं जो आत्माहीमे रत हैं ऐसे मुनिगणों के निरन्तर गान-
करने के योग्य परममङ्गल दायक गुणों से आपका गान
होता है ॥ ११ ॥

हे प्रभो ! अब हम लोगोंको किसीप्रकार ठोकर लगाकर
गिरने में छीकनेमें जमुहाई में कोई दुर्दशा में परवस होजाने
से भी ज्वरमें मरण के समय में भी सब पापों के नाश
कर ने वाले आप के गुणों के नाम हमारे वचन के या
स्मरण के गोचर होवें यही प्रार्थना है ॥ १२ ॥

और भी यह नामिमहाराज पुत्रकी कामनावलि
होकर आपसरी के पुत्रको चाहते हैं आपका पूजन
करते हैं आप सब संपत्तियों के तथा स्वर्ग मोक्ष के स्वामी
हो जैसे कुवेर के पास कोई धान के खिलका मागै तैसे
इन की केवल भोगार्थ में बुद्धि है ॥ १३ ॥

संसार में ऐसा कौन है कि जो महापुरुषों के चरणों
के विना उपासना किये विषयरूप विषसे जिसकी बुद्धि
भ्रान्त नहो गई हो और जिस के मार्गको कोई नहीं जान-
सकता है वह सबको जीतने वाला है उस की कोई नहीं
जीतसकता है उस माया के बस न हुआ ऐसा कौन होगा कोई
नहीं है ॥ १४ ॥

हे प्रभो ! सकल कर्ता आपको जो हम लोगोंने इहाँ
बुलाया है सो हम लोग प्रयोजन मात्र में बुद्धिरखने वाले
हैं यह जो आपकी अवज्ञा है तिसको आप अपनी समझ-
से सहन कीजिये हम लोगोंका भार आपको उठाना होगा ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति निगदेन गद्यात्मकस्तेनेषा वर्षधरो भारतवर्षपतिर्ना-
भिस्तेनाभिवादिता ये ऋत्विजस्तेरभिवन्दितौ चरणौ यस्य ॥ १६ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अहो वताहमृषयो भवद्विरवितथगीर्भिवरमसुलभमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूया-
यादिति ममाहमवाभिरूपः कैवल्यादयापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्विजदेवकु-
लम् ॥ १७ ॥

तत आग्नीध्रीयेऽशकलयाऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः ॥ १८ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान् ॥ १९ ॥

बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त ! भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरु-
देव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तनुवाऽवततार ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अंसुलभत्वे हेतुः ममाहमेवाभिरूपः सदृशः । कैवल्याद्विती-
यत्वात् द्विजेषु देवा इव ये ब्राह्मणास्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

आग्नीध्रीये नामौ ॥ १८ ॥

पतिं नाभिम् ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! तस्यावरोधायनेऽन्तःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया शुक्ल-
स्वरूपया मूर्त्याऽवततार केषां धर्मान् वातरशनानां दिग्वाससां
पाषण्डिव्यावृत्त्यर्थमाह । श्रमणानां तपस्विनामृषीणां ज्ञानिनां
ऊर्ध्वमन्थिनां नौष्ठिकब्रह्मचारिणाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभानवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्येवं निगदेन गद्यात्मकसूक्तेनाभिष्टुयमानो भगवान् देवो-
त्तमः वर्षधरः भारतवर्षधारको नाभिस्तेनाभिवाचितो ऋत्विग्भि-
रभिवन्दितो चरणौ यस्य सः सद्यं दयासहितमिदं वक्ष्य-
माणं वाक्यमाह ॥ १६ ॥

अहो ऋषयः ! अवितथगीर्भिः सत्यवाग्भिर्भवद्विरसुलभं दुर्लभं
वरं प्रत्यहमभियाचितः प्रार्थितः वतेत्याश्रये कोऽसौ दुर्लभो वरस्त-
त्राह । मया सदृशः आत्मजो भूयादिति कथं तस्य वरस्य दौर्लभ्यं
नत्राह । ममाहमेवाभिरूपः सदृशः कुतः कैवल्यात्प्रकृतिपुरु-
षविलक्षणस्त्रमावात् "नतस्ममश्राभ्याधिकश्च दृश्यते नत्वत्समोऽस्य-
भ्याधिकः कुतोऽस्य" इत्युक्तीत्या-प्रकृतिपुरुषविलक्षणसमाभ्याधिकर-
हितस्य सदृशान्तराभावान्मत्सदृशरूपो वरोऽति दुर्लभ इत्यर्थः
यद्यप्ययं वरोऽति दुर्लभस्तथापि हि यस्मादद्विजदेवकुलं द्विजा एव
देवास्तपोविद्यादिभिर्दीव्यमानस्तेषां कुलं ममैव हि मुखं "ब्राह्म-
णोऽस्य मुखमासीदिति", उक्तीत्या मुखं ततो ब्रह्मवादः ब्रह्मकुलस्य

मनुस्वसूतस्य वादो वचः मृषा मिथ्या न भवितुमर्हती
त्यहमेव मत्सदृशमन्यमनुपलभमानः कलयांशेनाग्नीध्रीये नाभि-
सम्बन्धिनि त्रे मेरुदेव्यामवतरिष्यामीत्येवं मेरुदेव्याः निशाम-
यन्त्याः शृण्वन्त्या सत्याः तत्पतिं नाभिं प्रत्यभिधायोक्त्वा
भगवान् यक्षपुरुषोऽन्तर्दधेऽन्तर्हितवानित्यर्थः ॥ १७—१८—१९ ॥

हे विष्णुरात ! राजन् तस्मिन् बर्हिषि यज्ञे एवं महर्षिभिः
प्रसादितः आराधितो भगवाञ्नाभेः प्रियमिष्टं कर्तुं निर्वर्तितुमि-
च्छया तदवरोधायने नाभेर्भार्यायां मेरुदेव्यां शुक्लया सत्त्वप्रधानया
तन्वावततार किं कर्तुकामः वातरशनानां दिग्वाससां पाष-
ण्डिव्यावृत्त्यर्थमाह । श्रमणानां तपस्विनामृषीणां ज्ञानिनामूर्ध्व-
मन्थिनां नौष्ठिकब्रह्मचारिणां धर्मान् दर्शयितुकामः अयमंशाव-
तारः कपिलः तावन्मात्रकृत ईश्वरत्वप्यपदेशः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभानवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निगदेन महिमाविष्कर्तृणां स्तुतिवचनेन अनिमिषाणामुषभो
देवानां श्रेष्ठः वर्षधरोभिवन्दितचरणः [१] नाभिवन्दित-
श्रीपादः ॥ १६ ॥

किमाहेति । तत्राह । अहो इति । अहो विस्मयोऽयं वतं दुष्टोऽहं
"अहो हि विस्मय" "इतियादवः" "वताभिमन्त्रणो भूते तोषे खेदं
कृपायां चेति" च हे ऋषयो ! वितथगीर्भिः सत्यवचनैः भवद्वि-
र्मया सदृशः आत्मजो भूयादिति यं वरमभियाचित इतियदे-
तदसुलभं तत्कुतोऽत उक्तम् । ममेति । अभिरूपः प्रतिरूपः एतदपि
कुत इत्यत उक्तम् । कैवल्यादिति । अद्वितीयत्वात् नन्वेवामुषित्वं
मुनित्वं च गतमेतदद्वितीयत्वज्ञानाभावादिति चेन्न भगवदुक्त्या

[१] भरतखण्डाधिपो नाभिः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लोकज्ञापनपरत्वादर्थनायाः नत्वा द्वितीयत्वाज्ञानात्तदुक्तम् । “नास्ति विष्णोः समम्” इति ज्ञानन्तोऽप्युच्यते सदा तज्ज्ञापनाय लोका-
नामन्ये च प्रार्थयन् सममिति अन्ये कथ्यपादयोऽपि हरिणा समं
पुत्रमर्थयन्त इत्यर्थः एवं चेद्भगवदुक्तमपि विद्वदङ्गीकृतमपहा-
सकमिति तत्राह । अथापीति । कर्तव्यत्वे हेतुमाह । समैवेति ।
द्विजदेवानां ब्राह्मणश्रेष्ठानाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

निशामयन्त्याः पश्यन्त्याः ॥ १८ ॥

बर्हिषि यज्ञे हे विष्णुरात ! हे विष्णुदत्त ! परीक्षितस्य नामे-
रवरोधजने भार्गवजने वातरशनानां वायुवस्त्राणां दिगम्बरा-
णामित्यर्थः । अमृगानां परमहंसानां परमहंसाश्रमानुष्ठानवताम्
ऊर्ध्वमन्यिनामूर्ध्वरेतसामृषीणां धर्मान् दर्शयितुकामो हरिः
शुक्लया शुक्लं लापयति नाशयति शुक्लं ज्ञानं लाति रातीति
वा “शुकगतौ” इति वातुः गतिर्ज्ञानमतिशयितसुखज्ञानत्वाद्वा
शुक्ला तथा तनुवा देहेन ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वातवसनानां सन्त्यासिनां अमृगानां वानप्रस्थानामृषीणां
सत्त्वमन्त्रदर्शनमययाज्ञिकानां गृहस्थानामित्यर्थः ऊर्ध्वमन्यिनां
ब्रह्मचारिणामपि तच्चरिते तस्य तस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे
श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो मास्तवर्षपतिनामि-
स्तेनाभिवादिता ये ऋत्विजस्तैरभिवादिता चरणौ यस्य
अधितथगीर्भिरमोघवाग्भिः ॥ १६ ॥

अभिरूपः सदृशः कैवल्यद्वितीयाहं सखु जगदीश्वरः नहि
जगदीश्वरोऽन्यः कश्चिदस्तीत्यर्थः । द्विजेषु देवा इव ब्राह्मणा-
स्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

आग्नीध्रीये अग्नीध्रपुत्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! तद्वरोधायने तद्वन्तः पुरस्थले या मेरुदेवी
तस्यां वातवसनानां दिग्वाससो दिग्वाससो वाला अपि भवन्ती-
त्यत आह । अमृगानां तर्पाक्षनां तथा भूताः पाषण्डिनोऽपि भव-
न्तीत्यत आह । ऋषीणां शास्त्रोक्तज्ञानवतां तेषां ब्रह्मचर्या-
दभ्युपगमाह । ऊर्ध्वमन्यिनामूर्ध्वरेतसां शुक्लया शुक्लसत्त्वरूपया तनुवा
तन्वा ॥ २० ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसा ।
पञ्चमस्य तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

इत्येवम्भूतेन निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण अभिषूयमानो वर्षधरेण
भारतवर्षपतिना नामिना अभिवादितैः ऋत्विग्भिरभिवादिता
चरणौ यस्य स भगवान् सदयमिदमाह ॥ १६ ॥

कैवल्यात् निःसमानातिगून्यत्वात् द्विजेषु त्रैवर्गिकेषु देवा इव
द्विजदेवाः विप्रास्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

ततो हेतोः आग्नीध्रीये वंशे अवतरिष्यामि ॥ १८ ॥

इति भगवद्वचनं निशामयन्त्याः शृण्वन्त्याः पति नामिभ
अभिवायोक्त्वा ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! परीक्षित ! बर्हिषि यज्ञे परमर्षिभिर्भागवतैः
ऋत्विग्भिः प्रसादितः तद्वरोधायने नामेरन्तःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया
शुक्लया तनुवा तन्वा अवततार किं कर्तुकामः वातरशनानां दिग्वा-
ससां पाषण्डिव्यावृत्त्यर्थमाह । अमृगानां वेदोक्तपोनिष्ठानाम्
ऋषीणां ज्ञानिनाम् ऊर्ध्वमन्यिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धर्मोद्दर्श-
यितुकामः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीकाः ।

श्रीशुक्लदेवजी बोले इस प्रकार से स्तोत्रसे जब स्तुति किये गये
तब देवताओं में श्रेष्ठ भगवान् पृथिवीपति तथा विप्रों के चरण
वन्दनाकरने पर दयायुक्त होकर यह वचन बोले ॥ १६ ॥

श्रीभगवान् बोले हे ऋषिगण ! आपलोग सत्य वचन बोले
हो आप लोगोंने मेरेसे अतिबुद्धिमत् वर माँगा है जोकि हमारे
सदृश इस राजाका पुत्र होना चाहिये सोतो कैवल्यदाता
होनेसे मेरे सदृशतो मेरी हूँ तोभी ब्राह्मणों का वचन मिथ्या
नहीं होना चाहिये जिससे कि ब्राह्मण देवता कुलतो हम-
राही मुख है ॥ १७ ॥

तिस से अपने सदृश किसी को मैं नहीं देखता हूँ तो
आग्नीध्रके वंश में अंशकलासे मेरी अवतार लेऊंगा ॥ १८ ॥

श्रीशुक्लदेवजी बोले इस प्रकार वचनको सुनती
हुई मेरुदेवी के सम्मुख उसके पति को कह कर भगवान्
अन्तर्ध्यान होगये ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! परीक्षितजी उस यज्ञ में इस प्रकार प्रसन्न
करने से भगवान् नामिराजा के प्रीति करने की इच्छा से
उस राजाके रनवास में मेरुदेवी के गर्भ में दिगम्बर
सन्त्यासी ऊर्ध्वरेता ऋषि लोगों के धर्मोको दिखाने के वास्ते
शुक्ल सत्त्वमयरूप से अतीर्ण भये ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्धे तृतीयअध्यायका
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथ ह तमुत्पत्तैवाभिव्यज्यमानभगवल्लक्षणां साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः ॥ १ ॥

तस्य हवा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार ॥ २ ॥

(१) तस्य हीन्द्रः स्पर्द्धमानो भगवान् वर्षेन ववर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत् ॥ ३ ॥

नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलो-
कसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्सतातेति सानुरागमुपलालयन् परं निर्वृत्तिमुपगतः ॥ ४ ॥

विदितानुरागमापौरप्रकृति जनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामाभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनि-
धाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं
वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप ॥ ५ ॥

यस्य ह पाण्डवेय ! (२) श्लोकावुदाहरन्ति ।

को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत्पुमान् ।

अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः ।

यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ॥ ७ ॥

अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवाप्तो लब्धवैरैर्गुरुभिरनु-
ज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्तमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षणां कर्म समान्नायाम्नातमभियु-
ज्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्थादित्रिभिः प्रोक्तमृषभस्येहितं महत् ।

लोकार्थं येन सत्कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितम् ॥ १ ॥

चतुर्थे शतपुत्रस्य राज्यं तस्योपवर्षते ।

यस्य राज्ये जनः सर्वः सन्तोषामृतनिर्वृतः ॥ २ ॥

अभिव्यज्यमानानि भगवल्लक्षणानि पादतलादिषु वज्राङ्कुशा-
दीनि यस्य । महाविभूतिः सर्वसम्पत्तिः साम्यादिभिः सह बद्ध-
मानप्रभावम् । प्रकृतयोऽमात्यादयः । जगृधुरभिकाङ्क्षन्ति स्म ॥ १ ॥

वर्ष्मणा देवेन । तस्य विशेषणद्वयम् । वरीयसा श्रेष्ठतमेन ।
बृहन्तः श्लोकाः पद्यानि कवीनां यस्मिन्नेन च । ओजस्तेजः वीर्यं

प्रभावः शौर्यमुत्साहः पतैर्गुणैरतिश्रेष्ठत्वादृषभः श्रेष्ठ इति नाम
चकार ॥ २ ॥

तस्य वर्षे मण्डले ॥ ३ ॥

अवरुध्य प्राप्य । स्वैरमिच्छया गृहीतो नरलोकसमानधर्मो
मनुष्याकारो येन तम् । अतएव मायया रूपेण इति विल-
सिता मतिर्यस्य ॥ ४ ॥

आपौरप्रकृति पौरान्प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् ।
कथम्भूतो नाभिः । जनपदः जनाः पौरादयः पदं प्रमाणं यस्य
सः अस्मज्जं धर्ममर्यादारक्षणां मभिषिच्य ब्राह्मणानामुत्सङ्गे
निधाय विशालायां बदरिकाश्रमे । प्रसन्नं परानुद्वेजकं निपुणं

(१) यस्य हीति श्रीवीरराघवपाठः ।

(२) श्लोका इति श्रीवीरराघवपाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

च तीव्रं तेन उपासीनः सेवमानः कालेन तन्महिमानं जीवन्मुक्तिमवाप ॥ १ ॥

नामेस्तत्प्रसिद्धं कर्म अनु तदनन्तरं को नु पुमानाचरेत् न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मङ्गलैर्दक्षिणाभिः पूजिताः सन्तः ओजसा मन्त्रबलेन ॥ ७ ॥

अन्येषां ग्रहणाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासो येन अनुशिक्षमाणोऽनुशिक्षयन् उभयविधं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कर्म विधिमभियुञ्जन्नुतिष्ठन् जयन्त्यां भार्यायामात्मजानां शतं जनयामास ॥ ८ ॥ ६ ॥

श्रीमद्भरतविरचितमहाभारतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नामेश्वरिप्रमुपवर्णितमुपसंहारंस्त्रिभिर्ध्यायैर्नाभेः पुत्रस्य ऋषभस्य चरित्रमुपवर्णयति । अथेति । अथ हावतारानन्तरमुत्पत्त्येव जन्मनैवाभिव्यज्यमानानि भगवत्कृत्यानि पादतलादिषु वज्राङ्कुशादीनि यस्य सास्यं सर्वभूतेषु समत्वमुपशमः अन्तर्वाहोर्द्वितीयमः वैराग्यं विषयेष्वनासक्तिः ऐश्वर्यं सर्वभूतनियन्तृत्वं महाविभूतिः सर्वसम्पत्तिः साम्यादिभिः सह वर्द्धमानः अनुभावः प्रभावो यस्य तः निशास्य दृष्ट्वा प्रकृतयोऽमात्यादयः प्रजा जना ब्राह्मणा देवताश्च गोवलीवर्दन्यायेन ब्राह्मणदेवता इत्युक्तमवतितलसमवनाय भूमण्डलपरिपालनायातितरां भृशं जगृधुरेच्छन् ॥ १ ॥

तस्य जातस्य पुत्रस्य इत्थं सत्त्वप्रधानेन वरीयसा भ्रेष्टेन वर्णमणा देहेन बृहत्श्लोकेन विपुलगुणप्रथया ओजसा इन्द्रियबलेन बलेन देहबलेन श्रिया सस्पदा यशसा विपुलचरित्रप्रथया वीर्ये पराभिभवसामर्थ्ये शौर्ये रणामध्ये स्वगृहे इव प्रवेशसामर्थ्ये ताड्यां जातिशयितप्रभावत्वेन श्रेष्ठत्वादिषम इति नामधेयं पिता नामिश्चकार ॥ २ ॥

ऋषभशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रभावातिशयमेव संग्रहेणाह । यस्य हीति । यस्य ऋषभस्य वर्षे राज्ये भारतवर्षे स्पष्टमानः ऋषभेणा विरोधमाचरन्निन्द्रः नववर्षे वृद्धिं निरुद्धवान् तदिन्द्रकर्तृकमवर्षेणमवधार्य निश्चित्येन्द्रकृत्यः प्रहस्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः आत्मीयविचित्रशक्त्या स्वयमेवाजनाभवर्षे भारतवर्षस्य प्राक्तनं नामाजनाममित्यवर्षत् ॥ ३ ॥

नामिस्तु यथाभिलषितं स्वेच्छानुरूपं सुप्रजस्त्वं शोभना प्रजा यस्य सः सुप्रजाः “नित्यमसिचप्रजामेधयोः” इत्यसिच तस्य भावः सुप्रजस्त्वं सुपुत्रत्वमवस्थाय प्राप्य निरतिशयप्रमोदेन विह्वलः गगदया गिरा मायया भगवन्मायया स्वपुत्र इति विलसिता मतिर्गस्य सः हे वत्स ! तातेति सानुरागं पुत्रमुपलालयन् परां निवृत्तिमानन्दमुपगतः प्राप्तः कथंभूतं पुत्रं स्वैरं स्वेच्छया गृहीतः नरलोकसधर्मैः मनुष्याकारो येन भगवन्तं षड्गुणयुक्तं पूर्णं पुराणं पुरुषं पुरापि नवः पुराणः तं पुरुषं पुरुषशब्दवाच्यं तत्ततो राजा नाभिरापोरप्रकृतिजनपदं पौराणप्रकृतीर्देशवासिनश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् जनपद इति पाठे आर्षत्वात्प्रयोगस्य “नाव्यथीभावादलोऽमित्यमभावोऽव्ययादाप्नुप” इति लुगभावश्च नाभिरात्मजं समयसेतवः वर्णाश्रमधर्ममयीदास्तेषां रक्षायामभिषिच्य राज्याभिषिक्तं कृत्वत्यर्थः ब्राह्मणो-

नामुत्सङ्गेऽङ्गे निधाय निशालायां वदारिकाश्रमे मेरुदेव्या स्वभार्या सह प्रसन्नेन परानुद्वेजकेन निर्विण्णेन विप्रानुपहतेन समाधिना साङ्गेन भक्तियोगेन भगवन्तं नारायणाख्यं वासुदेवमुपासीनः कालेन प्रारब्धावसानकालेन तस्य वासुदेवस्य महिमानमवाप प्राप्याविर्भूतगुणाष्टकोऽभूत् मुक्तोऽभवदिति यावत् ॥ ४-५ ॥

नामेश्वरिचं निगमयन् तत्प्रभावप्रतिपादकौ श्लोकाबुदाहर्तुं तयोः सर्वपरिगृहीतत्वमाह । यस्येति । हं पाण्डवेय ! यस्य नामे श्लोकौ “लोपः शाकल्यस्य” इति यस्य लोपे तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंध्यभावः उदाहरन्ति आर्या इतिशेषः तावाह । कोनु इति । राजर्षेर्नामेस्तत्प्रसिद्धं कर्म को नु पुमानाचरेत्कुर्यान्नकोऽपीत्यर्थः यस्य नामेः शुद्धेन कर्मणा भगवानपत्यतां पुत्रतामगात्प्राप्तः ॥ ६ ॥

नामेश्वरः कुतो ब्रह्मण्यः को ब्रह्मण्य इत्यर्थः प्रथमार्थे तस्यैव यस्य नामेश्वरिचं यज्ञे मङ्गलैर्निजार्जितधनादिभिः पूजिता विप्राः ओजसा मन्त्रबलेन यज्ञेशं दर्शयामासुः प्रदर्शितवन्तः ॥ ७ ॥

अथ राज्याभिषेकानन्तरं भगवानृषभदेवः स्ववर्षमजनाभं वर्षं कर्मक्षेत्रं स्वर्गापवर्गसाधनकर्मानुष्ठानयोग्यं स्थानं मन्यमानः अन्येषां ग्रहणाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासो येन उपलब्धाः वरा यैस्तेर्गुरुभिरनुज्ञातः गृहमेधिनां गृहाश्रमिणां धर्माननुशिक्षमाणाः अनुशिक्षयितुमित्यर्थः समाम्नातं विहितमुभयविधं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं श्रौतस्मार्त्तरूपं वा कर्माभियुञ्जन्नुतिष्ठन् इन्द्रेण दत्तायां जयन्त्यां भार्यायामात्मजानां शतं जनयामास येषामात्मजानां मध्ये भरतो नाम ज्येष्ठः पुत्रः श्रेष्ठगुण आसीत् येन भरतेन भरतसम्बन्धेन इदमजनाभं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्तिव्यवहरन्ति ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

ऋषभनाम्नो हरेर्गाईस्थधर्मप्रदर्शनव्याजं देवादीनामवन्धवतारे तत्प्रवर्तकप्रकारो दरीदृश्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ तस्मिन्लोकानुरागप्रकारं कथयति । अथेति ॥ १ ॥

अथ पिता तद्व्यानुविशिष्टं नाम चकारेत्याह । तस्येति । इत्थं विचिन्त्य कथम् “ऋषभं ज्ञाने भा दीप्तौ” इति धातुद्वयार्थत्वेन वरीयसा भ्रेष्टेन वर्णमणा देहेन ज्ञानप्रकाशदेहत्वाद्ऋषभ इति ऋदुरषाणां मूर्धेति स्थानसाम्यादकारेण णकारो लक्ष्यते तेन णकारणकाराज्यामोजो बले गृह्यते “णकारो बलं णकारः प्राण आत्मा” इति श्रुतेः बृहता श्लोकेन ग्रन्थनिबद्धेन यशसा किवदन्तीति लक्षणेन सामान्यविशेषात्मना वा श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठाननिमित्तप्रसिद्धलक्षणादीत्या वा श्लोकेन यशसा श्रिया कान्त्या सर्वमेतद्गकारेण गृह्यते ऋषभ इति समस्तेन वीर्यशौर्ये गृह्यते “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य” इति वचनात् शश्वत् षड्गुणवत्त्वाद्वा ऋषभ इति वलिभ इति वन्मत्वर्थे भः ईदृक् नाम ईदृक् गुणविशिष्टं नाम ॥ २ ॥

अस्माद्धेतोश्चैवेदं नामास्येति भावेनाह । यस्येति । योगमायया स्वरूपसामर्थ्येन अज्यवर्षीवृष्टियुक्तमकर्षितं अत्र इन्द्रशब्देनेन्द्रपदे स्थितः यज्ञनामा हरिर्गृह्यते तदुक्तम् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दुष्टानां (१) मोहनाथो यज्ञ इन्द्रपदे स्थितः ।

पस्पर्थ ऋषभेणैव स्वरूपेण हरिः स्वयम् ।

इति ॥ ३ ॥

सुप्रजस्त्वं सत्पुत्रत्वं "सुप्रजस्त्वमङ्गिरसो वो ऽस्तु प्रति-
गृह्णातमानवं सुमेधस" इति श्रुतेः स्वैरं स्वेच्छया गृहीतो
नरलोकधर्मो मेहनादिः काकपक्षादिर्वा चोलादिर्वा वक्ष्यमाण-
गुरुकुलवासादिर्वा येन स तथा मायया प्रकृत्या विलसिता वशी-
कृता मतिर्यस्य स तथा मायाविलासमेव वक्ति । वत्सेति ।
पौरादीनां पुत्रे योऽनुरागः स विदितो येन स तथा समय-
सेतुरक्षायां "समयस्तु क्रियाकारे मङ्गले चरिते सतां मिहान्ते
शपथे काले" इत्यभिधानोक्तार्थरक्षणे विशालायां वदरिकाश्रमे
नगरीप्रहारां नरनारायणाख्यमित्युक्तिं विरुणादि कालेन ज्ञाना-
दिसामग्रीलक्षितेन तस्य हरेर्महिमानं जराभरणदिराहित्यलक्षणं
ननु स्रष्टृत्वादिलक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

हे पाण्डवेय ! ओजसा तपोजनितेन ॥ ६ ॥ ७ ॥

उपलब्धदक्षिणाख्यवरैः उभयलक्षणां प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणां
समाप्तायाप्तातं समीचीनेषु निर्दोषेषु आम्नायेषु देवेष्वाम्ना-
तमभ्यस्तमभियुञ्जन्प्रयुञ्जानः कुवाण इत्यर्थः आत्मसमानानां
लक्षणैरिति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

साम्यादिभिः पूर्वस्थैवान्वयः वर्षादिभिः ऋषभः श्रेष्ठ
इति हेतोरिदमृषभ इत्येतन्नाम चकार ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

समयसेतुरक्षायां न तु राजत्वे इति ज्ञेयं तदाहि तदुचित-
गाहस्थयाश्रमपरिग्रहाभावात् राज्याभिषेकस्तु पश्चात् ब्राह्मणौ-
रेव कर्तव्य इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मङ्गलमत्र सुखभावः ॥ ७—१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

चतुर्थे पुत्रशतकं भरतप्रवरं प्रभुः ।

जनयित्वा व्यघ्राद्राज्यं प्रजानां सार्वकामिकम् ॥ ७ ॥

जगद्गुरभिवकाङ्क्षुः ॥ १ ॥

वर्षमणा देहेनेत्यस्य विशेषणद्वयम् वरीयसा श्रेष्ठेन वृहन्तः
श्लोकाः कवीनां यस्मिन् तेन वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः ।
ऋषभ इति श्रेष्ठत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

अजः श्रीऋषभदेवः नाभिस्तत्पिता ताड्यां रक्षितत्वाद-
जनाभसंलभित्यर्थः वृद्धभाव आर्षः ॥ ३ ॥

अवरुद्धा प्राप्य मायया पुत्रज्ञानेन विलसिता मतिर्यस्य सः
"स्यान्माया शाम्बरी बुद्धोः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४ ॥

[१] स्वायम्भुवन्वन्तरे ऋषभभावतारः तदेन्द्रोऽपि यज्ञनामा
भगवानेव अतः कथं स्वेनैव स्वस्य स्पर्धेत्याशङ्क्य प्रमाणेनैव तदु-
क्तेरभिप्रायमाह ।

आपौरप्रकृति पौरान् प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो
यस्मिन् कथंभूतो नामिः जनपदः जनाः पौरादय एव पदं
आत्मजाभिषेकं प्रमाणं यस्य सः समयानां सदाचाराणां वा
या मर्यादास्तद्वक्षणां विशालायां वदरिकाश्रमे प्रसन्नेन सर्वत्र
प्रसादवता सर्वसुखदेनेत्यर्थः निपुणेन फलसाधनसामर्थ्येन
तस्यैव महिमा यत्र तं वैकुण्ठम् ॥ ५ ॥

शुद्धेन कर्मणा भक्तियोगेन ॥ ६ ॥

मङ्गलं यथास्यात्तथा दक्षिणादिभिः प्रसादिता भक्त्यान्मङ्गलेनैव
कर्त्रा पूजिता इति वा ओजसा भक्तिबलेन ॥ ७ ॥

अनुमन्यमानो जानन् प्रदर्शितेत्यन्येषां प्रहणायेत्यर्थः लब्धवरै-
र्लब्धदक्षिणैः अनुशिक्षमाणः शिक्षयन् उभयविधं श्रुतिस्मृति-
लक्षणाभ्युपगम्यलक्षणमिति पाठः सम्यगाग्नायेन ब्राह्मणोपदेशे-
नाग्नातमभ्यस्तमभियुञ्जन् अनुतिष्ठन् "आग्नायोनिगमेऽपिच उपदेशे
ऽपि" इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथेत्याद्यध्यायत्रयेण ऋषभचरित्रं वर्णयति । उत्पत्त्यैव जन्मनैव
अभिव्यज्यमानानि भगवत्कृतानि यस्य तस्य प्रकृतयः मन्त्रिप्र-
भृतयः अवन्तितस्य सम्यगवनाय जगद्गुः अभिकाङ्क्षन्ति
स्म ॥ १ ॥

वरीयसा अतिशयतो वरेणोत्कृष्टेन वृहन्तः उपादेयत्वेन
श्रेष्ठाः श्लोकाः कवीनां यस्मिन् तेन वर्षमणा देहेन ओज आदि-
भिश्चातिश्रेष्ठत्वादृषभः श्रेष्ठ इति नाम चकार ॥ २ ॥

तस्य वर्षे अजनाभाव्ये मण्डले ॥ ३ ॥

नाभिर्यथा अभिलषितं कामितं तथैव सुप्रजस्त्वं सुपुत्रत्वम्
अवरुध्य प्राप्य अतिप्रमोदभरेण विह्वलः स्वैरं स्वेच्छया गृहीतो
नरलोकसधर्मः नरलोकसमानो धर्मः वेदोक्तमार्गो येन तम्
भगवन्तं वत्स ! तातेति गिरा उपलालयन् परां निवृत्तिमुपगतः
प्राप्तः यतो मायया भगवत्कृत्या विलासिता मतिर्यस्य सः ॥ ४ ॥

नामिः जनपदः जनाः पौरादयः पदं प्रमाणं यस्य सः
पौरादिलक्षणे तन्मतानुसारित्यर्थः अतः समयसेतुरक्षायां वेदो-
क्तप्रज्ञाफलनादिधर्ममर्यादाक्षायाम आपौरप्रकृति पौरान् मन्त्र्यादि-
रूपान् प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितः अनुरागो यस्मिन् तम्
अभिविच्य ब्राह्मणेषु हेयोपादेयरूपसकलव्यवहारशास्त्रेषु उपनि-
षाद्य विशालायां नरनारायणाश्रमे प्रसन्ननिपुणेन प्रसन्नं सात्त्विकं
निपुणं सुहृदं च तेन तपसा समाधियोगेन भगवत्समाधि-
रूपेण योगेनोपायेन वासुदेवमुपासीतः तन्महिमानं तत्साधर्म्यं-
मवाप ॥ ५ ॥

तत्प्रसिद्धं कर्म ॥ ६ ॥

मङ्गलेन श्रद्धार्जवादिना पूजिताः ॥ ७ ॥

उपनयनादरक्ष्य तच्चरित्रं वर्णयति । अथेति । लोकसङ्ग्रहार्थं प्रद-
र्शितो गुरुकुलवासो येन अनुशिक्षमाणः अनुशिक्षयन् उभयल-
क्षणां जायापतिगुणानुरूपं समाप्तायाज्ञातं सहोभौ धर्ममाचर-
तामित्यादिवेदप्रोक्तम् अभियुञ्जन् जयन्त्यां पुत्रशतं जनया-
मास्त ॥ ८ ॥ ९ ॥

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीद्येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति ॥ ६ ॥
तमनु कुशावर्त इलावर्तो ब्रह्मवर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्र-
धानाः ॥ १० ॥

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।

आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥ ११ ॥

इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपवृंहितं वसुदेवनारदसम्वाद-
सुपशमायनमुपरिष्ठाद्वर्णयिष्यामः ॥ १२ ॥

यवीयांस एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मवि-
शुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥ १३ ॥

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः केवलानन्दानुभवा ईश्वर एव विपरीत-
वत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मैत्रः कारुणिको
धर्मार्थयशःप्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् ॥ १४ ॥

यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदनुवर्तते लोकः ॥ १५ ॥

यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुश-
शास ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले तदनन्तर उत्पत्ति ही से जिन के भगवच्छिद्वि विदित होते हैं समस्त ऐश्वर्य उपशम महा विभू-
ति से जिनका प्रभाव प्रतिदिन बढ़ता जाता है तिन को देखकर सब प्रजा ब्राह्मण देवता उन के पृथिवी पालन की इच्छा करने लगे ॥ १ ॥

उन के शरीर के बड़ेहोने से बड़े यश के होने से बल से शोभा से धीर्य से शौर्य से पितानाभीने ऋषभ ऐसा नाम रक्खा ॥ २ ॥

किसी समय पर इन्द्र भगवान् ने ईर्ष्यासे उन के वर्ष में वर्षा नहीं किया तिस बात को जानकर भगवान् ऋषभदेव-
जी ने योगेश्वर होने से हँसकर अपनी योगमाया से अपना अजनाम वर्ष में वर्षा कर दिया ॥ ३ ॥

नाभि राजा तो अपनी इच्छा के माफिक पुत्र को प्राप्त होकर अत्यन्त आनन्दित विह्वल होकर गदगदवाणी से अपनी इच्छा से नरधर्म धारण करनेवाले पुराण पुरुष भगवान् से माया में बुद्धि के मोहित होजाने से हे वत्स ! हे तात, इस प्रकार से प्यार करते हुए बोले ॥ ४ ॥

नाभि राजाने जानलिया कि पुरवासीजन देश के जन सब ऋषभदेवपर अनुराग करते हैं तब राज्य धर्म के मर्यादा के पालन में पुत्र को अभिषिक्त कर के ब्राह्मणों को सौंप कर मेरु देवी के सहित वज्रनारायण को जाकर अति प्रसन्न मनसे तपस्या कर के समाधि योग से नरनारायण वासु-

देव भगवान्की उपासना करके काल आने पर भगवान् की महिमा को प्राप्त होगये ॥ ५ ॥

हे परीक्षित ! जिस नाभि राजा के दोश्लोक कहे गये हैं नाभि राजर्षीके कर्म की तुल्यता कौन पुरुष कर सकेगा जिन के शुद्ध कर्म से हरि भगवान् पुत्र होगये ॥ ६ ॥

ब्राह्मणों का मानने वाला नाभी से दूसरा कौन होगा जिनके मङ्गलाचार से पूजित ब्राह्मणों ने यज्ञमे अपने प्रभाव से भगवान् का दर्शन करादिया ॥ ७ ॥

इसके अनन्तर भगवान् श्रीऋषभदेव जी अपने अजनाम वर्ष को कर्मक्षेत्र मानकर गुरुकुलवास की ब्रह्मचारी की शिक्षा लोको को दिखाई फिर गुरुनकी आज्ञापाकर गृहस्थों के धर्मों को सिखाने के निमित्त इन्द्र की दीहुई जयन्ती मार्या में शास्त्र में कहे दोनों प्रकार के कर्म में युक्त होकर अपने तुल्य सौ पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

तं भरतमनुकुशावर्तादयो नव पुत्रा नवतेः प्रधाना ज्येष्ठाः ॥ १० ॥ ११ ॥

तदनन्तर कविप्रमुखा नव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनार-
दयोः सम्वादो यस्मिन् उपरिष्ठादेकादशास्कन्धे ॥ १२ ॥
महाशालीना अतिविनीताः ॥ १३ ॥

केवलः शुद्धः विपरीतवदनीश्वरवत्कर्माणि कुर्वन् नियमयत्
नियमितवान् पाठान्तरे नितरामरमयत् कर्मकरणो हेतुः अनुग-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपका ।

तमुत्सन्नं धर्मं स्वयमाचरणेनातद्विदामुपशिक्षयन् कथं धर्मा-
दीनामवरोधेन सङ्गहेण आनन्दो भोगः अमृतं मोक्षः ॥ १४ ॥

शीर्षण्यः श्रेष्ठस्तेनाचरितम् तत्तदनुवर्तते यतः ॥ १५ ॥

सकलो धर्मो यस्मिन्तद्वाह्यं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि स्वेनैव
विदितं तथापि ब्राह्मणान् पृष्ट्वैव करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं भरतमनुपश्रात्कुशावर्त्तादयो नव सङ्ख्याकाः नवतिप्र-
धानाः प्रथमपुत्रदशके भरतः प्रधानः इतरेषु नवषु दशकेषु
प्रत्येकं कुशावर्त्तादयः प्रधानाः स्वव्यतिरिक्तनवापेक्षया प्रधानाः
ज्येष्ठाः कुशावर्त्तादयो नव भरतमनुजाताः तमेवानुसृत्य स्थिता
इति वार्थः ॥ १०-११ ॥

तत्र नवतिपुत्राणां मध्ये कव्यादयो नव भागवतधर्मप्रका-
शका महाभागवता भगवद्धर्मनिष्ठा अभूवन् तेषां कव्यादीनां
सुचरितं भगवन्महिम्नोपबृंहितं चर्चितं भगवन्महिम्ना युक्तमि-
त्यर्थः अत एवोपशमायनं चित्तशान्तिहेतुकमुपरिष्ठादेकादश-
स्कन्धे वसुदेवनारदसम्वादे वक्ष्यामः कथयिष्याम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यवीयांस एकाशीतिसङ्ख्याकाः जायन्तेया जयन्तीपुत्राः
षिप्रानुवर्त्तिनो महाशालीना गृहस्थसम्पत्समुद्धा महाश्रो-
त्रिया अशीतसङ्ख्येदाः यज्ञानुष्ठानशीलाः कर्मणा सदाचारेण
विशुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥ १३ ॥

अथ ऋषभसंज्ञो भगवानात्मतन्त्रः स्वतन्त्रः अकर्मवश्यः
अत एव नित्यं निवृत्तकर्मायत्ताः सुखदुःखाद्यनर्थपरम्परा यस्य
सः केवलदुःखासम्भिन्नो य आनन्दः स्वरूपानन्दः तस्यानुभावो
अस्य सः स्वयमीश्वर एव सन् इतरवत्प्राकृतवत्कर्मायारभ-
माणः वर्णाश्रमधर्मरूपाणि कर्माणि कुर्वन्नाः किं कुर्वन्कालेना-
नुगतं प्रलीनं धर्ममाचरेणातद्विदां धर्मतदनुष्ठानादिकमजानताम्
उपशिक्षयन् किमर्थं धर्माद्यवरोधेन धर्मादिप्राप्त्या हेत्वर्थे तृतीया
फलं चात्र हेतुः धर्मादिप्राप्तिरूपफलायेत्यर्थः प्रजानन्दः प्रजायु-
भोगः अमृतमेवं पुरुषार्थचतुष्टयसंग्रहः सर्वभूतसमः उपशान्तः
रागार्थकलुषितचित्तः मैत्रः अपक्रुष्टेष्वपि भूतेषु स्वसास्यबुद्धिः
कारुणिकः परदुःखासहिष्णुः गृहेषु गृहाश्रमेषु लोकाश्रय-
मयन् नियमयज्ञभूदित्यर्थः नियमयदिति वा पाठः आर्षत्वाद-
भावो वा ॥ १४ ॥

आचारेणोपशिक्षयन्नियमदित्यत्र हेतुः । यद्यदिति । शीर्षण्यः
श्रेष्ठः तेन यद्यदाचरितं तत्तदेव हि यस्माद्धोकोऽनुवर्त्ततेऽनुति-
ष्ठति तथाचोक्तम् ।

यद्यदा चरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते

इति लोकसंग्रहार्थमाचारेणोपशिक्षयदित्यर्थः तथा सकलो धर्मो
यस्मिन्तद्वाह्यं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि स्वेनैव विदितं तथापि ब्राह्मणान्
पृष्ट्वा तैर्दर्शितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतां जनसमूहमनुश-
शास द्रव्यादिभिरुपायैः सर्वैर्यथैयथाविधि शतकृत्व इयाज
इष्टवान् तत्र द्रव्यं हविर्देवाः समयजेन्त्युक्तो देशः कालः
वसन्तादि वयः जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत्युक्तं वयः अर्द्धा

कर्त्तव्यविषया त्वरं विविध उद्देशः इति कर्त्तव्यता ॥ १५-१६-१७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येन भरतेनाधिकृतत्वाद्भारतामिति नाम्ना कथयन्ति ॥ १८ ॥

तं भरतमन्वनन्तरं नवतिष्ठयः प्रधानाः ॥ १० ॥ ११ ॥

भागवतधर्मान् दर्शयन्तीति भगवतो महिम्नोपबृंहितं पूरितमुपरि-
ष्ठादेकादशस्कन्धे उपशमायनं भगवन्निष्ठाप्रकारदर्शकम् ॥ १२ ॥

जायन्तेया जयन्तीपुत्राः महाशालीनाः महाशालाः कलमा-
जमोजिनो वा गृहस्थधर्मप्रदर्शका वा ब्राह्मणाः यजनया-
जनाध्ययनादिविप्रकर्मनिष्ठतत्वेन तच्छब्दवाच्याः ॥ १३ ॥

विपरीतवत् प्राकृतजनवत् आचारेण स्वयमनुष्ठानेन अत-
द्विद्वांसं ब्रह्माज्ञानिनं लोकमिति शेषः धर्मादीनामवरोधेना-
नुकूल्येन शीर्षण्येन श्रेष्ठेन "यद्यदाचरति श्रेष्ठ" इति स्मृतः ॥ १४ ॥ १५ ॥

यद्यपि यद्यपि स्वेन विदितं तथापि ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गेण
प्रकारेण सकलधर्मं जनतामनुशशासेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कालेन संहारस्केण अनुगतमुत्सन्नमित्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तं भरतमनुभरतस्य कनिष्ठा इत्यर्थः । नवतिप्रधानाः नवते-
ज्येष्ठा इत्यर्थः । पुंस्त्वमार्षम् ॥ १० ॥ ११ ॥

उपरिष्ठादेकादशस्कन्धे ॥ १२ ॥

महाशालीना अतिविनीताः ॥ १३ ॥

विपरीतवत् अनीश्वरो जीव इव अतद्विद्वांसं द्वितीयार्थे षष्ठी
धर्मसन्निधौ इत्यर्थः धर्मादीनामवरोधेन प्राप्त्या हेतुना न्यय-
मयत्तं नियमितवान् । न्ययमयदिति च पाठः ॥ १४ ॥

शीर्षण्यः श्रेष्ठः ॥ १५ ॥

सकला धर्मा यस्मिन् तद्वाह्यं गुह्यं वेदोक्तं रहस्यं यद्यपि
स्वेनैव विदितं तदपि ब्राह्मणैर्दर्शितेनैव ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवतेः प्रधानाः श्रेष्ठाः ॥ १० ॥

अवशिष्टेषु नवतिसङ्ख्याकेषु नव कविप्रभृतयः भागवतध-
र्मप्रदर्शका इत्याह । कविरिति ॥ ११ ॥

तेषां वसुदेवनारदयोः सम्वादो यस्मिन् तच्छोभनं चरित-
मुपरिष्ठादेकादशे वर्णयिष्यामः ॥ १२ ॥

महाशालीना विनीततमाः ॥ १३ ॥

नित्यनिवृत्ता रागद्वेषादिरूपा अनर्थपरम्परा यस्मात्सः केव-
लानन्दस्य साधनरत्नग्राह्यपकरणपेक्षस्य स्वरूपानन्दस्यानुभवो-
यस्य स स्वयमीश्वरः इतरवत्प्राकृतवत् कर्मायारभमाणः काले-
नानुगतमुत्सन्नं धर्ममाचरणेन अतद्विदां धर्माचरणतत्प्रयोजना-
नभिज्ञानामुपशिक्षयन् धर्माद्यवरोधेन सङ्गहेण अध्ययनेन वस-
तीति वृत्तीया धर्मादिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः गृहेषु सन्तं लोके मुमुक्षु-
बुभुक्षु च न्ययमयत्तं नियमितवान् तत्र गृहस्थेन बुभुक्षुणा
धर्माध्ययनः प्रजानन्दप्राप्त्यर्थं मुमुक्षुणामृतार्थं कर्म कर्त्तव्यमिति
लोकं नियमितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धाविविधोद्देशोपचितैः सैवैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज ॥ १७ ॥

भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतास्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छत्यविद्यमानमिवात्मानोऽन्यस्मात्क-
थञ्चन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तयनुसवनं विजृम्भितस्नेहातिशयमन्तरेण ॥ १८ ॥

स कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयन्तीनामात्म-
जानवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयन्त्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामृषभदेवानुचरिते

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिर्षयथेन श्रेष्ठेनाचरितमनुष्ठितम् ॥ १५ ॥

किञ्च सकलो धर्मो यस्मिन् तद्ग्राह्यं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि
स्वाविदितं स्वतोऽनुभूतं तथापि ब्राह्मणैर्दक्षितमार्गेणैव जनसमूहं
सामादिभिरनुशशासे ॥ १६ ॥

भाषाटीका

जिन के मध्य में महा योगी भरतजी बड़े हैं श्रेष्ठ गुण
वाले भये जिन से यह वर्ष भारत कहाँता है ॥ १५ ॥

भरतजी के पीछे कुशाघर्त इलावर्त ब्रह्मावर्त मलय-केतु
भद्रसेन इन्द्रस्पृक् विदर्भ कीकट इन नामों वाले नौ पुत्र भये के
नव्वे पुत्रों के बड़े हुयेथे ॥ १७ ॥

कविहरि अन्तरिक्ष प्रवृद्ध पिप्पलायन आविर्होत्र दुमिल
जमस करमाजन एनओं के नाम हैं ॥ ११ ॥

यह सब भागवत धर्मके दर्शन वाले महा भागवत भये
उनका चरित्र जो भगवान् के महिमासे युक्त है तिसको वसुदेव
नारदजी के संवाद शास्त्रि का देनेवाले को आगे एका
दशस्कन्ध में वर्णन करेंगे ॥ १२ ॥

छोटे एकाशी जयन्ती के पुत्र भये पिता की आज्ञा
करने वाले बड़े गृहस्थ बड़े वैदिक यज्ञों के करने वाले कर्म
काण्ड में निरत ब्राह्मण होगये ॥ १३ ॥

ऋषभनामा भनवान् स्वयं स्वतन्त्र हैं नित्य अनर्थ की
परस्पराले निवृत्त भी हैं केवल आनन्द अनुभव स्वरूप हैं
ईश्वर हैं तो भी विपरीत से कर्मों को आरंभ करते काल से
प्राप्त धर्म को लोकों को सिखाते भये अज्ञानि जनों को
उपदेश करते हुये रहे शान्त स्वरूप सबके मित्र करुणा वाले
होकर धर्म अर्थ यश संतति आनन्द मोक्ष इनके संग्रह के हेतु
से मनुष्यों को गृहस्थ धर्म की शिक्षा देते भये ॥ १४ ॥

जिस जिस कर्म को श्रेष्ठ जन करते हैं तिसी कर्म को सब
लोक करते हैं ॥ १५ ॥

यद्यपि ब्राह्मणों का सब धर्म गुप्तभी आप को विदित है
तो भी ब्राह्मणों के बताये सामादि उपायों से प्रजाओं को
सिखाते भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्रव्यादिभिरुपाचितैर्यज्ञैरिष्टवान् तत्र वयो यौवनम् युवैव धर्म-
मन्विच्छेदितिवचनात् विविधोद्देशा नानादेवतोद्देशाः यथोपदेशं
यथाविधि ॥ १७ ॥

अन्यस्मात्सकाशादात्मनः कश्चिदपि किमपि कथञ्चनापि न
वाञ्छति इच्छानुदये दृष्टान्तः अविद्यमानं सपुष्पादिकमिव तत्तान्य-
दीयमवेक्षतेऽपीत्यर्थः भर्तरि ऋषभदेवे प्रतिसृणुमुत्तुसितस्नेहोद्देकं
विनान्यन्नवाञ्छति ॥ १८ ॥

अवहितात्मनः संयतचित्तानपि प्रजानुशसनाय सुपशिक्षयन्निति
ह वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

भगवता ऋषभेणैतस्मिन् वर्षे भारते परिरक्ष्यमाणे सति
कश्चन पुरुषो भर्तरि ऋषभे अनुसवनं शश्वद्विजृम्भितो यः
स्नेहोऽनुरागः तस्यातिशयमन्तरेण विनान्यं पुरुषार्थमात्मनः
स्वस्याविद्यमानमन्यस्मात्पुरुषान्तरात्कदाचिदपि किञ्चिदपि केनापि
निमित्तेन नापेक्षते ॥ १८ ॥

स भगवानृषभदेवः कदाचित्सञ्चरन् ब्रह्मावर्तगतः ब्रह्मर्षिश्रे-
ष्ठानां सभायां प्रजानां निशामयन्तीनां शृण्वन्तीनां सतीनामा-
त्मजान् अवहितात्मनः समाहिताचित्तान् प्रश्रयो विनयः प्रणयः
स्नेहस्ताभ्यां यत्सुखं तेन यन्त्रितान् वशीकृतानुपशिक्षयन्निति
वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ह ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविद्यमानमिव न वाञ्छति आत्मनोऽन्यस्मात् पुंसः किमपि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नापेक्षत इत्यन्वयः तर्ह्यपेक्षमाणं किन्तुवाह । भर्तरीति ॥ १८ ॥

अटमान इति शानच् ताच्छीलिकार्थः अटितुकामः प्रव्रजि-
ष्यन्नित्यर्थः निशामयन्तीनां शृण्वन्तीनामवहितात्मनः उक्तग्रहण-
निरतमनसः प्रश्रयादिगुणैः सुयन्त्रितान् सुषुब्धान् इतिवक्ष्य-
माणप्रकारेण ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्रव्यादिभिरुपचितैः वयो यौवनं युवैव धर्ममन्विच्छेदिति
वचनात् विविधोद्देशा नानादेवतोद्देशाः ॥ १७ ॥

कश्चन कश्चिदपि पुरुषोऽविद्यमानं खपुष्पमिव कमपि आत्मनः
स्वस्य अन्यस्मात् सकाशात् न वाञ्छति भर्तारि ऋषभदेवे
स्नेहातिशयं केवलमवेक्षते अन्तरेणान्तरात्मना "अन्तरमवकाशावधि-
परिधानान्तर्दिभेदादर्थ्यं । छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येऽन्त-
रात्मानि च" इत्यमरः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षणया भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमस्य चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च द्रव्यादिभिरुपचितैः सर्वैर्यथैवोपदेशं यथाविधि श-

तत्तत्त्वं इयाज इष्टवान् तत्र द्रव्यं पुरोडाशादि देशः पुण्यतीर्थादिः
कालो वसन्तादिः वयो यौवनम् श्रद्धाभिरुचिः ऋत्विजः बहुशः
कृतानुष्ठानाः विविधोद्देशाः भगवतः सर्वयज्ञभोक्तुः सर्वश्रेष्ठस्य
सर्वात्मनः अंशभूताः नाना या देवताः वेदे प्रोक्तास्तत्तद्द्वारेण
कृताः "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति
श्रीमुखोक्तेः ॥ १७ ॥

अविद्यमानं खपुष्पादिकमिव कश्चिदपि अन्यस्मात् किमपि
न वाञ्छति न चान्यदीयमवेक्षते ॥ १८ ॥

इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

उत्तम द्रव्य उत्तम देश उत्तम काल अवस्था श्रद्धा ऋत्विज-
विविध विधानों से सब यज्ञों से उपदेश के अनुसार सौ
वार भगवान् ने यज्ञ किया ॥ १७ ॥

भगवान् ऋषभजी के रक्षा करने से इस वर्ष के मध्य
मे कोई भी पुरुष कोई चीज अपने पास न रही सरीकी
दूसरे किसी से नहीं मांगता था कभी भी किसी प्रकार
नहीं चाहता था केवल अपने स्वामी राजा का स्नेह मात्र
सब चाहते थे ॥ १८ ॥

सौ भगवान् ऋषभजी कभी ब्रह्मावर्त में प्राप्त होकर
ब्रह्मर्षियों के सभा में प्रजाओं के सुनते ही अपने अनुकूल
अपने पुत्र जोकि प्रेम नम्रता से युक्त हैं तिनको शिक्षा
करते हुये यह वचन बोले ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध चौथा अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

॥ ऋषभ उवाच ॥

नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान् कामानर्हते विदुमुजां ये ।
 तपो दिव्यं पुत्रका ! येन सत्त्वं शुद्धयेद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनन्तम् ॥ १ ॥
 महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तमोद्वारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।
 महान्तस्ते संमचित्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥ २ ॥
 ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहभरवार्तिकेषु ।
 गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यावदर्थश्च लोके ॥ ३ ॥
 नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिन्द्रियप्रीतय आपृणोति ।
 न साधु मन्ये यत अत्मनोऽयमसन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ ४ ॥
 पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् ।
 यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबन्धः ॥ ५ ॥
 एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते अविद्ययाऽऽत्मन्युपधीयमाने ।
 प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥ ६ ॥
 यदा न पश्यत्ययथा गुणोहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चिद्व ।
 गतस्मृतिर्विन्दति तत्र तापानालाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ॥ ७ ॥
 पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रन्थिमाहुः ।
 अतो गृहक्षेत्रसुताप्तवित्तैर्जनस्य मोहोऽयमहंममेति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पञ्चमे मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनम् ।

उक्तं पारमहंस्यं च तस्य ब्रह्मवैततिचर्या ॥ १ ॥

विदुमुजामपि ये सन्ति तान्कष्टान्कुःसदात्कामान् विषयाज्ञा-
 र्हन्ति तद्योग्योऽयं मनुष्यदेहो न भवति दिव्यमुत्कृष्टम् येन
 तपसा यस्माच्छुद्धात्सत्त्वादनन्तं ब्रह्मसुखं भवति ॥ १ ॥

मोक्षबन्धयोर्निदानमाह । महत्सेवामिति । तमसः संसारस्य
 द्वारं योषितां ये सङ्गिनस्तेषां सङ्गम् महतां लक्षणमाह सार्धेन ।
 महान्त इति । साधवः सदाचाराः ॥ २ ॥

मयि ईशे कृतं सौहृदमेवार्थः पुरुषार्थो येषाम् वाशब्देना-
 न्यनिरपेक्षस्यैवाश्रयं लक्षणत्वं दर्शयति । देहं विभ्रतीति ।
 देहभरा विषयवार्तव न धर्मविषया येषु तेषु जनेषु जायादियु-
 क्तेषु गृहेषु च रातिर्मिथं धनं वा पाठान्तरे जायादिप्रदेषु
 यावदर्थश्च यावदर्थमेवार्थो येषामिति मध्यमपदलोपी समासः
 देहनिर्वाहाधिकस्पृहाशून्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

[१४]

कामान्नार्हतीति यदुक्तं तदुपपादयति । नूनमिति । यद्यदा इन्द्रिय-
 प्रीतये अपृणोति व्याप्रियते तदा प्रमत्तः सन्न विकर्म पापं नूनं
 कुरुते यतो विकर्माणः प्राचीनादयं क्लेशदो देहो जातस्तस्यैव
 पुनःकरणं साधु न मन्ये ॥ ४ ॥

देहादेर्नैश्वरत्वात्क्रियानयमनर्थ इत्याशङ्क्याह । पराभवो देहा-
 दिना स्वरूपाभिभवा ज्ञानकृतस्तावद्भवति तत्र हेतुः यावत्क्रियाः
 स्युस्तावदिदं मनो हि कर्मस्वभावेव स्यात् येन कर्मात्मकेन
 मनसा ॥ ५ ॥

उक्तमुपसंहरति । एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तृभूतं मनः कर्मभूतं वशं
 प्रयुङ्क्ते पुनः कर्मनिष्ठं करोतीति जीवन्मुक्तकर्मव्यावृत्त्यर्थमाह ।
 अविद्ययेति । अविद्यया आत्मनि उपधीयमाने आच्छाद्यमाने
 सति एवं मनः कर्तुं पुरुषं कर्म वशं प्रयुङ्क्त इति वा ॥ ६ ॥

न केवलं देहयोगमात्रमनर्थान्तरं चेत्याह । यदा गुणाना-
 मिन्द्रियाणामीहां खेष्टामवस्था मिथ्या अस्मीया न भवतीति विप-
 श्चिद्विवेकी सन्न पश्यति नु पश्यतीति पाठे संयथा आत्मी-

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यत्वेनेत्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिश्च न्यः सन्नद्धो मूढो मैथुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तापान् विन्दति ॥ ७ ॥

ननु यथोपयोगं स्त्रिया मिथुनीभूय सुखमाश्रमनुभवतः कुतस्तापोः स्युस्तत्राह । पुंस इति । प्रत्येकं तयोरेकैको हृदयग्रन्थिरस्यैव एवं मिथः परस्परं स्थूलमन्यं हृदययोर्ग्रन्थिः तुर्मैदं वदन्ति कुत इत्यत आह । अतोऽस्मान्मिथुनीभावात् प्रत्येकं हृदयग्रन्थिना तु देहेन्द्रियमात्रेऽहं ममेति मोहोऽस्मात्तु गृहादिमिर्विषयभूतैर्महान्मोहो भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तमेवाह । अष्टम इति । तद्वन्मुक्त्युपायत्वेन भगवदुपासनमुपदेक्ष्यमाणो वैराग्यं विना उपदिष्टोऽपि भक्तियोगो न सभ्यक् प्रतितिष्ठतीति तदुत्पत्तये कामाग्निन्दति । नायमित्यर्हेन । देहभृतां मध्ये यो नृलोकः मनुष्यस्तस्मिन्सत्यं मनुष्यदेहः कष्टान्कृच्छ्रसम्पादानन्ततो दुःखरूपान् कामान् यज्ञादीन् प्रति नार्हति कामाननुभवितुं नार्हतीत्यर्थः कामोपभोगार्थो नायं नृदेह इत्यर्थः । कुतः ये कामा विद्भुजामपि सूकरादीनामपि सन्ति किन्तु हे पुत्रकाः ! दिव्यं देवस्य विष्णोराशयनरूपं तपश्चर्तुमर्हति किं तत्तपः यदहति तत्राह । यस्मात्तपसः शुष्येन्निरस्तसंसारो भवेत् येन च ब्रह्मसुखमपारं भवेत् कामोपभोगेन संसृतिः एवं कामोपभोगः संसृतिहेतुः भगवदुपासनं मोक्षहेतुरित्युक्तम् ॥ १ ॥

एवं भोगोपासनयोर्बन्धमोक्षहेतुत्वमभिधाय तयोर्निदानमाह । महतां सेवां विमुक्तेर्द्वारं मूलं कारणमाहुः तथा योषितां स्त्रीणां ये सङ्गिनः तेषां सङ्गं तमसः संसारस्य द्वारमाहुरित्यनुपङ्गः के ते महान्तः यत्सेवा विमुक्तेर्द्वारं तत्राह । साङ्गेन । ये समचित्तत्वादिगुणयुक्तास्ते महान्त इत्यन्वयः समचित्ताः सुखदुःखादिष्वविक्रियमाणचित्ताः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वज्ञानात् प्रशान्ताः जितवाह्यान्तःकरणाः विमन्यवः तितित्तवः सुहृदः सर्वभूतहितैषिणः साधवः परोपकारनिरताः ॥ २ ॥

मयोऽस्मच्छरीरकेऽस्मदन्तरान्मनि सर्वेश्वरे शास्त्रहृद्या स्वात्मनो भगवदात्मकत्वादेव मुक्तिः यथाह "प्रह्लादः सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमविस्थित" इति । यद्वा ज्ञेयज्ञस्यभिभवान्नगवदंशोद्भावेव मुक्तिः कृतं सौहृदं प्रीतिरेवार्थः प्रयोजनं येषां ते देहभरवार्तिकेषु देहधारणा वास्तैव न धर्मविषया वार्त्ता येषु जनेषु गृहेषु च कथंभूते जाया कलत्रमात्मजाः पुत्राः रातिमित्रं धनं वा तद्वत्सु प्रीतियुक्ता न भवन्ति ये च लोके यावदर्थः देहधारणापेक्षामाश्रयादिनाः देहनिर्वाहकाधिक्यार्थरूपेणान्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कामाग्राहतीति यदुक्तं तदुपपादयति । नूनमिति । प्रमत्त-आत्मघ्रात्या देहपरवशः अत एव दीनः यदिन्द्रियप्रीतये कर्म आपृणोति व्याप्रियते करोतीति यावत् तत् कर्म साधु समीचीनं न मन्यते कुतः यतः यस्मादिन्द्रियप्रीत्यर्थात्कर्मणः असाधुप्रस्थितोऽप्ययं क्लेशदो देहः आस बभूव प्राप्त इति तस्यैव पुनः करणं साधु न मन्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु देहस्यास्थिरत्वात्क्रियानयमनर्थ इत्याशङ्क्याह । पराभव इति । यावदात्मनः प्रकृतिविलक्षणस्यात्मनः तत्त्वं याथात्म्यम् यावन्न जिज्ञासते ज्ञातुं नेच्छति न जानातीत्यर्थः तावदबोधजातः आत्मस्वरूपतिरोभावः आत्मयाथाभ्याज्ञाननिमित्तपराभवः यावच्च पराभवस्तावदिन्द्रियप्रीतये क्रियाः प्रवर्तन्ते यावच्च क्रियास्तावदिदं मनः कर्मात्मकं कर्म प्रवर्णं न तु ज्ञानप्रवर्णं येन कर्मात्मकेन मनसा भूयोऽपि शरीरबन्धः शरीराणां नश्वरत्वेऽपि पुनःपुनस्तत्सम्बन्धोऽविच्छिन्न इति तन्निमित्तानर्थपरम्पराप्यविच्छिन्नोति भावः ॥ ५ ॥

एतदेवाह । एवमिति । अविद्यया देवमनुष्याद्यौपाधिकदेहविशिष्टत्वेनाहङ्कारममकाररूपयोपधीयमाने कर्मवासनामूलया संसृत्यमाने सत्यात्मनि मनः कर्मवशं प्रयुक्ते व्यापारयति पुनः एवमिति शेषः अतो यावद्वासुदेवे मयि प्रीतिः प्रीतिरूपा भक्तिर्न स्यात्तावदेहयोगेन न मुच्यते ॥ ६ ॥

न केवलं देहयोगमाश्रमपि त्वनर्थान्तरसत्त्वंचेत्याह । यदेति स्वार्थे स्वस्य पुरुषार्थभूते स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यानुसंधानेऽप्रमत्तः सन् गुणेहां शब्दादिगुणविषयामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिम् यथा आत्मनः स्वाभाविकी न भवति किं तु देहसंबन्धप्रयुक्तेति विपश्चिद्विवेकी सन् यदा सहसा न पश्यति तदासौ पुमान् गतस्मृतिः स्वात्मपरमात्मस्मृतिरहितः अत एवाहः मैथुन्यं मैथुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तत्र तापान् विन्दति प्राप्नोति एतदुक्तं भवति अनादिकर्मवासनयाहङ्कारममकाररूपाविद्याविधया च देहसंबन्धः देहसंबन्धेन पुनः पुनः कर्म कर्मणस्तापः तापानुभवेन कर्मणो विनाशेऽपि तद्वासनाया अनिर्वृत्तौ पुनरविद्याविधया च देहसंबन्धद्वारा तापानुभव इत्येवं चक्रवत्परिवृत्तिरिति ॥ ७ ॥

एवं रूपसंसारस्य निदानं वासनैव तन्निवृत्तिरेव मुक्तेर्निदानमिति प्रतिपादयितुं तावद्वासनापि मिथुनीभावमूलेत्याह । पुंस इति । पुंसः स्त्रिया सह योऽयं मिथुनीभावस्तं प्रत्येकं तयोर्हृदयग्रन्थिमाहुः । हृन्मनः तद्वत्ता कर्मवासना दुर्मैद्यत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते मिथुनीभावं हृदयग्रन्थिकारणमाहुरित्यर्थः कोऽसौ हृदयग्रन्थिर्यं मिथुनीभावमाहुस्तत्राह । यतः हृदयग्रन्थिहेतोः गृहादिमिर्विषयभूतैरहं ममेत्यविद्यारूपो मोहो जनस्य भवेत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

पुत्राणां तत्त्वोपदेशव्याजेन लोकहिताय सकलशास्त्रसारभूतं तत्त्वं निरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ विषयसेवामुमुक्षुणा अवश्यं वर्जनीयेति भावेनाह । नायमिति । नृलोके देहभार्जा शरीरिणामयं देहः सक्चन्दनादिभोगाय न भवति किन्तु तपश्चरणायेति शेषः सोऽपि पुरुषार्थेष्वेकत्वेन विहितत्वात्कर्तव्य इति तत्राह । क इति । ये कामा विद्भुजांच सूकरादीनामपि सन्ति को विवेकी तत्कामान् काश्यन्त इति कामाः विषयास्तान्विषयानर्हति न कोऽपीति शेषः तर्हि अनेन किम्बोधेयमत्राह । तप इति । तपोऽर्ह्य कर्तुमिति शेषः इदमेव प्रयोजनं नान्यत् पूर्वतनैः साधितत्वादिति मर्थे हिशब्देन वक्ति येन तपसा सत्त्वमन्तः करणं ततः किन्तत्राह । यस्मादिति । यस्माच्छुद्धान्तः करणादनन्तमन्तत्रयविधुरं सुखं सुष्ठु निर्दोषं खं ज्ञातात्मक-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मिन्द्रियं यस्य तत्तथा तद्ब्रह्म सिध्यतीति शेषः हि यस्मात्तस्मात्तपश्चरणमेव देहधृतिप्रयोजनमित्यर्थः हिना मय्यनन्तगुण इति वाक्यं स्मारयतीति वा ॥ १ ॥

अन्वयव्यतिरेकमुखेनममर्थं दृढयति । महत्संवायति । योषितां सङ्गमिः सह सङ्गमित्यनेन केमुत्पन्न्यायो दर्शित इति ज्ञातव्यमनिषिद्धेयुपपदं योज्यमन्यथा योषिन्मात्रस्यापि हेयत्वं प्रसज्येत तच्चानुपपन्नं “न काश्चन स्त्रियं परिहरेत्” इति श्रुतेरिति भावः द्वे नित्यमुक्ती तत्रानन्तसुखलक्षणैका नित्यदुःखलक्षणान्येति बोद्धव्यं महल्लक्षणं ज्ञाते तत्संवायां श्रद्धातिशयः स्यादिति तल्लक्षणमाह । महान्त इति । ये समचित्तत्वादिगुणवन्तस्ते महान्त इत्यन्वयः “मन ज्ञान,, इति धातुर्विशेषणं ज्ञानशीलाः मनव्यवहारपणेचेति धातोर्विशिष्टव्यवहारशीला इति वा समे ब्रह्मणि चित्तं येषां ते तथा समं तत्तद्योग्यतानुसृतं चित्तं येषां ते तथेति वा साधवः रागादिदोषविधुराः ॥ २ ॥

चायं वाशब्दः ये च ईशे मयि कृतं सैहृदमेवायं प्रयोजनं यैस्ते तथा देहभरणां देहपोषणं एव रतानामुक्तानुकदुरुक्तचिन्तालक्षणं वार्तिकं वार्तासमुदायो वा येषां ते तथा तेषु जायाचात्मजाश्च रातिर्मित्रं रा अर्थश्च येषां ते तथा तेषु न प्रीतियुक्तास्ते महान्तः किञ्च लोके जने यावाञ्छरीरयात्रादिलक्षणोऽर्थो येषां ते तथा ॥ ३ ॥

इदानीं देहभरवृत्तिं कथयति । नूनमिति । जन इन्द्रियाणां शब्दाद्यनुभवलक्षणं गीतये यत्कर्म कुरुते नूनं निश्चयेन दीनः क्षीणः प्रमत्तोऽज्ञः तत्कर्मावृणोति स्वीकरोति कुत इत्यत उक्तमयत इति । असत्तत्त्वादिमङ्गलोऽपि विषयभूतादिपात्रत्वेन जुगुप्सितोऽयं देहो यतः कर्मण आत्मनः कर्तुः क्लेशदः संसारस्य क्लेशद आसेति यतस्तस्मात्कर्म साधु अर्थः साधनमिति न मन्ये नूनमिदानीं प्रमत्तः कर्तव्यतामूढोऽन एव दीनोऽयं जनः इन्द्रियप्रीतये तत्कर्म कुरुते यत्कर्मात्मानमेवावृणोत्याच्छादयति कथमावृणोतीति तत्राह । यत इति । यतो यस्मात्कर्मण उत्पन्नोऽसन्नपि असाधुरेवायं देहः आत्मनः क्लेशद आस तस्मादेतत्कर्म करणं साधु न मन्य इति वा नूनं प्रायः कर्म कुरुते अत एव दीनः कथमिन्द्रियप्रीतये आवृणोतीति यतदपि कुत इत्यत्राह । यत इति । आत्मनः क्लेशद आसेति यतस्तस्मात् साधु मन्य इति वा ॥ ४ ॥

तस्माज्ज्ञानमेव संसारनिवृत्तिसाधनमित्यभिप्रेत्य तन्निवृत्त्यवधिमाह । पराभव इति । यावदात्मतत्त्वं न जिज्ञासते तावत्पराभवः क्लेशः किम्विसिद्धोऽबोधजातः आत्मानात्मतत्त्वाज्ञानोत्पन्नः क्रियाः क्रियाफलं च तावदेव कर्मात्मकेन मनसा शरीरबन्धः स्यात्तत्कर्मवशं बाह्यान्तःकरणलक्षणं मनश्च तावदित्यन्वयः ॥ ५ ॥

शरीरबन्धार्थं करोतीत्यत्राह । एवमिति । अत्रात्मपदेन जीवपराधुमानपि गृह्यते एवमात्मानात्मतत्त्वाज्ञानिनः अविद्यया जीवपरयोः स्वरूपाच्छादिकया मायया आत्मनि जीवपरयोः स्वरूपेऽवधीयमाने आच्छाद्यमाने सति कर्मवशं मनोजीवं विषयेषु प्रायुक्त इत्यन्वयः एवं संसरणं कियन्तं कालमत्राह । प्रीतिरिति । प्रीतिः स्नेहलक्षणा भक्तिः ॥ ६ ॥

कालतो वा प्रारब्धकर्मनाशतो वा देहावियोगेनानन्दानुभवलक्षणा मुक्तिः स्यात्किमन्तत्वेत्याशङ्क्य बन्धध्वंसि भगवत्प्रसादान्तरङ्गभक्तिं विना न कदाप्यभिमतमुक्तिः स्यात्प्रत्युतानादिकर्मपरस्परया विषयानुष्ठानहेतुभूतया तृणजलकवत्प्रवर्तमानस्य सन्ताप एव स्यादित्याह । यदेति । स्वतो विपश्चिन्नानात्मा यदायथा गुणोहां स्वाभिमताविपरीतेन्द्रियप्रवृत्तिमनुकूलं पश्यति ममेदं हितमित्यङ्गीकरोति तदा सहसा गनस्मृतिर्नष्टास्त्रानुसन्धानः स्मरणराहितोवा अतएव स्वार्थे प्रमत्तोऽत एवाज्ञः पुरुषो मैथुन्यं स्त्रीपुंसबन्धयोग्यमगारं गृहमासाद्य तत्र गृहे तापान्विन्दतीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

कोचिदेवंविधसंसारो मिथ्येति सङ्गिरन्ते तत्राह । पुंस इति । पुंसः स्त्रिया सहैषः मिथुनीभावः तयोः स्त्रीपुंसयोर्हृदयग्रन्थि मनोबन्धपाशमाहुरित्यर्थः अर्थक्रियारूपत्वान्न मिथ्येति शेषः सकलतापानामेतदेव मूलमित्यतो वाह । पुंस इति । सुखसाधनान्वेषणायासेन तापा एव स्युरित्यर्थः हृदयग्रन्थिविकारप्रकारमाह । यत इति । अत एव दुःखं स्यादित्यर्थः । मिथुनीभावस्य तापहेतुत्वे कुटुम्बी शुचौ देश इत्याद्युक्त्या “न च पुनरावर्तत” इति कुटुम्बिनोऽपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तिवचनात् कथं स निन्दामर्हतीति चेन्न प्रायिकत्वात्तस्य “ब्रह्माद्या याज्ञवल्क्याद्या मुच्यन्ते स्त्रीसहायिनः । बध्यन्ते केचनैतेषां विशेषं च विदो विदुः” इति वचनात् ॥ ८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

महदिति युग्मकम् । तत्र ब्रह्मसौख्यस्य निर्विशेषसविशेषतभेदेन द्वैविध्यप्रतिपादकं महतां द्वैविध्यमाह । समचित्ताः अभेददर्शिनः । तेषां साधनान्याह । प्रशान्ता इत्यादिना । उत्तरेषामपि साधनान्याह । जनेष्वित्यादिना । यावानर्थो मत्सौहृदमयभक्तिस्तावान् तदनु रूप एव नत्वधिकन्यूनः अर्थो धनं येषां ते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

विकर्मात्र काम्यं कर्म । देहोऽपि मनुष्यदेह एव ॥ ४ ॥ ५ ॥

उपधीयमानं युज्यमानं यद्यप्येवमात्मतत्त्वबोधान्त एव बोधस्तथापि मत्प्रीतिं विना सोऽपि न सिद्ध्यतीत्याह । प्रीतिरिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

स्वभक्तिं स्वानुपादिष्य विधाय भरतं नृपम् ।

प्रब्रज्य पञ्चमे देवो जडचर्यामदीदृशत् ॥

उपशिक्षयन्नुवाचेत्युक्तं तत्र भक्तियोगे प्रवर्त्तयितुं प्रथमं मनुष्यदेहस्य पुरुषार्थसाधनत्वं विषयभोगानौचित्यञ्चाह । नायमिति । कष्टान् कष्टप्रदान् कामान् योषिदर्शनस्पर्शनादीन् नार्हते नैवार्हति इति कुतः ये विड्भुजामपि सन्ति कामार्हत्वे मनुष्यदेहः शूकरदेहयोस्तुल्यत्वापत्तेरिति भावः । तेन शूकर देहादिभिर्यत्र लभ्यते तदेव मनुष्यदेहेन लब्धुं यतनीयं तदेव मनुष्यत्वचिह्नं किं तत्राह । तप इति । तच्चानाहारवर्षातपसहनादिकं वृत्तादीनामपि वर्त्तत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह । दिव्यमप्राकृतं भगवत्सम्बन्धीत्यर्थः हे पुत्रकाः । अनुकरणायां कर्त्तुं सत्त्वमन्तःकरणम् ॥ १ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मनुष्यदेहादेवोद्धारोऽधःपातश्च भवतीति तयोः कारणमपि मनुष्यदेहेऽस्तीत्याह । महदिति । विमुक्तेर्विविधमुक्तेः ब्रह्मसौख्यं ह्यनन्तमिति । पूर्वोक्तेर्ब्रह्मसौख्यस्य च निर्विशेषसविशेषब्रह्मसम्बन्धित्वेन द्विविध्यान्मुक्तिरपि सायुज्यं भक्तिमत्पार्षदत्वञ्चेति द्विविधा विशदयाख्यायया महान्तोऽपि द्विविधा ब्रह्मापासका भगवदुपासकाश्च तेषां लक्षणं तन्त्रयौवाह । समाचिताः अभेददर्शिनः अकुटिलचित्ताश्च प्रशान्ताः प्रशमादियुक्ताः भगवन्निष्ठबुद्धयश्च शमोमानघृता बुद्धेरिति भगवदुक्तेः विमन्यव इत्यादि विशेषणत्रयमुभयत्र तुल्यार्थं साधवः परदोषाग्राहिणः ॥ २ ॥

उत्तरेषामसाधारणं लक्षणं पुनराह । मयि ईशे कृतं सौहृदं प्रीतिरेव अर्थः पुरुषार्थो येषां मत्प्रीतेरन्यद्वस्तु ये पुरुषार्थं न मन्यन्त इत्यर्थः वाशब्दान्यानिरेपेक्षयास्यैव लक्षणत्वं दर्शयतीति श्रीस्वामिचरणाः । देहभराणां भोजनपानाद्यासक्तानां यावात्तां जीजिकाः कथा वा ताभिरेव ये दीव्यन्ति तेषु जनेषु जायादियुक्तेषु गृहेषु च विद्यमानेष्वपि न प्रीतियुक्ताः रातिभनं ननु तर्हि किमर्थं तेषु गृहेषु तिष्ठन्तीति तत्राह । यावज्जिरेव धनादिभिरर्थो मत्पदसेवनाद्यात्मिका भक्तिर्भवेत्तावन्त एवोपादेया येषां ते तावदादि पदानां वृत्तावन्तर्भावः ॥ ३ ॥

तमो ह्यारात् योषित्सङ्गिसङ्गात् देहिन एवमधःपातः स्यादिति तं दर्शयति शोचति च । नूनमिति । विकर्म परदारादिग्रहणपापम् आपृणोति विकर्ममयं व्यापृतो भवति यतो विकर्मणः प्राचीनादयं क्लेशदो देहो जातः तस्यैव पुनः करणं न साधु मन्ये देहः कीदृशः आत्मनो जीवस्य असन्नापि वस्तुतो न वर्तमानोऽपि । “असङ्गो ह्ययं पुरुष” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

तर्हि पुण्यं कर्तव्यमिति चेन्न तस्यापि संसारहेतुत्वेन क्लेशहेतुत्वात् तस्मात् पुण्यपापयोर्निरासकं ज्ञानमेवाभ्यसनीयमेवेत्याह । पराभवः कर्मपारतन्त्र्यं तदेव जीवस्य बन्धः सचाज्ञानकृतस्तावदेव भवति यावन्न जिज्ञासत इति “ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुरतेऽज्जुनः” इत्युक्तेः । यावज्ज्ञानं नोद्भवेत् तावत् कर्मणि न नश्यन्ति यावत् क्रियाः पुण्यपापकर्मणि स्युस्तावदिदं मनो हि कर्मात्मकं कर्म स्वभावमेव स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा ॥ ५ ॥

केन प्रकारेण मनः कर्मात्मकं स्यात्तमाह । एवमिति । कर्म प्राचीनमर्वाचीनं वा कर्तुं मनः कर्मभूतं वशं प्रयुङ्क्ते पुनः कर्मनिष्ठं करोति एवमनेन प्रकारेण मनः कर्मात्मकं स्यात् यद्वस्तु यदधीनं स्यात् तच्च तदात्मकमेव भवेदित्यर्थः । जीवन्मुक्तकर्मव्यावृत्त्यर्थमाह । अविद्येति । आत्मानि जीवे उपधीयमाने युज्यमाने सति उपधिरुपाधिलिङ्गं तदध्यासात्तद्विषयक्रियमाण इत्यर्थः किञ्च सर्वकर्मनिर्मुलीकरणी भक्तिरेवेत्याह । प्रीतिरिति ॥ ६ ॥

एवञ्च भक्तिमिश्रस्य ज्ञानस्य परिपाकदशायामेव नैष्कर्म्यं तत्परिपाकदशायामित्याह । यदा गुणेषु शब्दादिवर्त्येषु ईहां वाञ्छाम् अथवा अनर्थरूपां विपश्चित् ज्ञानवानपि न पश्येत् यदानुपश्यतीति पाठे गुणानामिन्द्रियाणामीहां चेष्टाम् अथवा ममात्मन एवैयं

चेष्टेत्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः सन् तापान् विन्दति मैथुनार्हमगारं प्राप्य त्वतितापानित्यर्थः ॥ ७ ॥

इन्द्रियचेष्टानामात्मीयत्वाभिमाननसद्भावेऽपि स्रक्कुटुम्बसङ्गस्ततो यथा मोहस्तथा तद्रहितस्य नेत्याह । पुंस इति । मिथो हृदयग्रन्थि ममेयं स्त्रीत्येकोऽयं ग्रन्थिस्तदुपरि ममायं पतिरिति द्वितीयो ग्रन्थिस्तेन पुंसा वैराग्येण त्यक्तमिष्टापि स्त्रीनं तं जहातीति बन्धस्य गाढत्वमुपलक्षणमेवं पिता पुत्रयोरपि ज्ञेयम् । कुटुम्बराहित्ये तु वस्त्रासनपात्रादिष्वात्मीयत्वेनाभिमाननसद्भावेऽपि मिथो ग्रन्थ्यभावान्न तादृशो बन्ध इति भावः अतो मिथो हृदयग्रन्थितो हेतोः गृहादिभिरहं गृही मम गृहमित्येवममोहो भवति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चमे पुत्रादीन् प्रति मोक्षधर्माभिरूप्य गृहादिभ्यो विरक्तोऽभूषभ इति वर्ण्यते तत्र तावद्विषयासक्तिर्बन्धहेतुः भगवत्सबन्धितप्रसासक्तिर्मोक्षहेतुरित्याह । नायमिति । कष्टान् दुःखोदकांश्च कामान् विषयान् दिव्यं परदेवसम्बन्धितत्वावश्यरूपम् येन तपसा सत्त्वं शुद्धेत् ध्रुवास्मृत्यहं भवेत् यस्मात् ध्रुवास्मृत्यर्हात् सत्त्वात् ब्रह्मसौख्यं ब्रह्मसाम्यं भवेत् ॥ १ ॥

तपोरुच्युत्पादनद्वारा महत्सेवां विमुक्तेर्द्वारम् विषयरुच्युत्पादनद्वारा योषितां सङ्गिसङ्गं तमसः संसारस्य द्वारम् आहुर्वन्धमोक्षविद् इति शेषः महत्लक्षणमाह । महान्त इति साक्षेन । कृतं सौहृदमेवार्थः प्रयोजनं येषां ते देहं विप्रतीति देहभराः कलत्राप्रत्यादयस्तत्परा वार्ता येषां तेषु जनेषु जाया आत्मज्ञाः रातिर्मित्रं धनं वा तद्वस्तु गृहेषु च न प्रीतियुक्ताः यावदर्थः यावदर्थमेवार्थो येषामिति “शाकपिथवादीनामुत्तरपदलोपश्च” इत्यनेन समासः देहनिर्वाहो यावता भवेत्तावन्मात्रग्राहिण इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

महत्सेवां मुक्तेर्द्वारं योषितां सङ्गिसङ्गं संसारद्वारं चाहुरित्युक्तम् । अथात्र पञ्चभिः संसारप्रकारं तदनन्तरं षड्भिर्मुक्तिप्रकारं च प्रपञ्चयति । यद्यद्या असत्सङ्गादिना नूनं निश्चितं प्रसक्तः इन्द्रियप्रीतये आपृणोति व्याप्रियते तदा विकर्म पापं कुरुते यतो विकर्मणः पूर्वकृतात् अयं असत् हरिसेवानर्हः अत एव क्लेशदो देहो जातः तस्यैव विकर्मणः पुनःकरणं न साधु मन्ये ॥ ४ ॥

पराभवो जन्ममरणप्रवाहलक्षणं संसारप्राप्तिः अशोधः आत्मानात्मपरमात्मविवेकस्तस्माज्जातः आत्मनः यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञातं स्यान्नस्य भगवत्तत्त्वं यावन्न जिज्ञासते तत्र हेतुः यावत्क्रियाः विकर्मव्यापाराः तावत्कर्मात्मकं कर्मस्वभावमेव मनः स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा शरीरैः पुनः पुनर्जायमानैर्वन्धो यद्या शरीरादिबन्धाः बन्धनानि यस्मिन् सः संसारः स्यात् जन्ममरणप्रवाहलक्षणः संसार एव स्यात् ॥ ५ ॥

एवमविद्यया आत्मानात्मपरमात्मविवेकेन आत्मनि जीवे उपधीयमाने आच्छाद्यमाने सति मनः उपधीयमानमात्मानं कर्मवशं प्रयुङ्क्ते पुनः पुनरात्मानं कर्मनिष्ठं करोति एवं विधस्य वासुदेवे यावत्प्रीतिर्न तावन्न देहयोगेन मुच्यते संसारान्मुक्तो न भवति ॥ ६ ॥

अविपाश्चिद्विवेकी स्वार्थं मोक्षमार्गे अप्रमत्तः गुणेषां मायागुणकारितामीहामययामनिष्ठां संसारप्राप्तिकाम् ॥ ७ ॥

यदा मनोहृदयग्रन्थिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लथेत ।
 तदा जनः सम्परिवर्ततेऽस्मान्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ॥ ६ ॥
 हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्णया द्वन्द्वतितिक्षया च ।
 सर्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या ॥ १० ॥
 मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मदेवसङ्गाद्गुणकीर्तनान्मे ।
 निर्वैरासाम्योपशमेन पुत्रा ! जिज्ञासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ ११ ॥
 अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणोन्द्रियात्माभिजयेन सध्यक् ।
 सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसम्प्रमादेन यमेन वाचाम् ॥ १२ ॥
 सर्वत्र मद्भावविचक्षणो ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ।
 योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो लिङ्गं व्यपोहेत्कुलोऽहमाख्यम् ॥ १३ ॥
 कर्मशायं हृदयग्रन्थिबन्धमाविद्यासादितमप्रमत्तः ।
 अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्योपरमेत योगात् ॥ १४ ॥
 पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः ।
 इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञानं योजयेत् कर्मसु कर्ममूढान् ।
 कं योजयन्मनुजोऽर्थं लभेत निपातयन्नष्टदशं हि गर्ते ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुंसः स्त्रिया सह मिथुनीभावं तयोः स्त्रीपुंसयोः हृदयग्रन्थि
 हृदयग्रन्थिमूलमाहुः अतो हृदयग्रन्थितः अहं भोगीत्यादिमोहो
 गृहादिभिश्च बाह्यैर्गृहादयो भवेत्यादिमोहश्च भवति ॥ ८ ॥

भाषाटीका

सगवान् श्रीशुक्लमदेवजी बोले हैं पुत्रो ! इस मनुष्य-
 लोक में देहधारियों का जो देह है सो कष्टदायक कर्मों के
 करने को नहीं है जो कि कुत्सितकर्म सुकरादिक भी करते हैं
 यह मनुष्य देह तो तप करने के योग्य है जिस तप-
 से अन्तःकरण शुद्ध होता है फिर अन्त में सुखकी प्राप्ति
 होती है ॥ १ ॥

महत्पुरुषों का सङ्ग मुक्ति का द्वार है स्त्रियों के सङ्गियों
 का सङ्ग नरक का द्वार है ऐसा शिष्ट जनों का कथन है
 महत्पुरुष वेही हैं जोकि समान चित्त वाले क्रोध रहित
 सब के कार्य के साधने वाले हैं ॥ २ ॥

अथवा जो ईश्वर मेरे मे प्रेमरूप प्रयोजन को जानने
 वाले हैं केवल देह के भरण पोषण वृत्ति वाले स्त्री पुत्र
 भन घर इनमें जिनकी प्रीति नहीं है संसार में देह निर्वाह
 मात्र प्रयोजन रखते हैं ॥ ३ ॥

निश्चित है कि मनुष्य प्रमादी होकर इन्द्रियों की प्रीति
 के वास्ते पाप कर्मों में लगा रहता है तिस बात को मैं
 ठीक नहीं मानता हूँ जोकि देहादि असत्पदार्थ होकर भी
 क्लेशदाता है ॥ ४ ॥

[१५]

जब पर्यन्त यह पुरुष आत्मतत्त्व को नहीं जानता है तब
 पर्यन्त आत्मा का अज्ञान रहता है तब ही तक संसार की
 क्रिया रहती है जबतक क्रिया है तबतक इस पुरुष का शरीर
 बन्धनरहता है ॥ ५ ॥

इस प्रकार अज्ञान से आत्मस्वरूप के आच्छादित हो
 जाने से मन इस पुरुष को अपने आधीन करलेता है
 जबतक हम वासुदेव में प्रीति नहीं होती है तबतक इसका
 देहयोग नहीं छूटता है ॥ ६ ॥

विवेकी भी होकर जबतक गुणों की प्रवृत्ति के दोषों
 को नहीं देखता है तबतक स्वार्थ में प्रमादी होते से शीघ्र
 ही अपने स्वरूप के भूलजाने पर अज्ञानी होकर मैथुन सुख के
 हेतु घर में रहकर तहां दुःखों को भोगता रहता है ॥ ७ ॥

स्त्री पुरुष का परस्परमें जो प्रेम है सो हृदय की ग्रन्थि
 है ऐसा शिष्टजन कहते हैं इसी से गृहचेत्र सुत पुत्र भन
 इनसे पुरुष को अहन्ता भगता रूप मोह होता है ॥ ८ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थदीपका ।

कदा तर्हि तस्य निवृत्तिरत आह । यदास्य जनस्य कर्मभि-
 रनुबद्धो दृढो मनोरूपो हृदयग्रन्थिः शिथिलो भवेत्तदास्मान्मि-
 थुनीभावविवर्तते ततश्च हेतुमदङ्गारं त्यक्त्वा मुक्तः सम्परं पदं
 याति ॥ ६ ॥

हेतुमतिहायैत्युक्तं तत्र पञ्चविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः ।
 हंसे मयि गुरौ भक्तिः सेवा अनुवृत्तिस्तत्परता विगततृष्णया

लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योऽर्थान् समहिते निकामकामः ।

अन्योऽन्यवैरः सुखलेशहेतोरनन्तदुःखं च न वेदमूढः ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

सर्वत्र लोकान्तरेऽपि व्यसनावगत्या दुःखानुसन्धानेन ईहानि-
वृत्त्या काम्यकर्मत्यागेन ॥ १० ॥

मदर्थैः कर्मभिः ग्रहमेव देवो येषां तैः सङ्गात् हेतुनाः । देह-
गेहयोरात्मबुद्धेरहममेति बुद्धेः ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोगेनाध्यात्मशास्त्राध्यासेन सन्न्यक् सम्यगिति सर्वत्र
सम्बन्धः असंप्रमादेन कर्तव्यस्यापारत्यागेन ॥ १२ ॥

सर्वत्र मद्भावो मद्भाषना तत्र विचक्षणो निपुणो विज्ञान-
विराजितेनानुभवपर्यन्तेन ज्ञानेन योगेन समाधिना धृत्युद्यमस-
त्त्वयुक्तो धैर्यप्रयत्नविवेकयुक्तः सन्नहङ्काराख्यमुपाधि व्यपोहेहि-
रस्यत् ॥ १३ ॥

ततः साधनादुपरमेदित्याह । कर्माण्याशेरते यस्मिन् योगेनो-
पायेन यद्यपि फले सिद्धे साधनोपरमः सिद्ध एव तथापि
यावदेहपाते तदध्यासशङ्कावारणायोगकम् ॥ १४ ॥

किञ्च पुत्रान्पिता शिष्यान्वा गुरुर्नृपश्च प्रजा एवमनुशि-
ष्येत् मम लोकं यः कामयते यद्वा मदनुग्रह एवार्थो यस्य
विमन्युः शिक्षितस्याकरणोऽपि कोपशून्यः अतज्ज्ञास्तत्त्वमविदुषः
श्रेयांबुद्ध्या कर्मसु मूढान् अन्यथोपदेशे प्रत्यवायमाह । मनुजः
काम्यकर्मसु पुरुषं योजयन् गते संसाररूपे तं पातयति स
मनुजः कमर्थं पुरुषार्थं लभत न कमपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

न योजयेदित्यतदुपपादयति । लोक इति त्रिभिः । नष्टदृष्टि-
त्वे हेतुः । य इति । निकाममतिशयेन कामो यस्य ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हृदयग्रन्थिशैथिल्यमेव मुक्तिहेतुरित्याह । यदेति । अस्य पुरुषस्य
ब्रह्मिणो दाढ्ययुक्तः कर्मानुबन्धः कर्म अनुसृत्य ब्रह्मते सम्बन्ध्यते
इति कर्मानुबन्धः कर्मणि क्रियमाणे तत्पृष्ठभागेन प्राप्तमित्यर्थः
यद्वा कर्मानुबन्धते प्राप्यते येन स कर्मानुबन्धः यस्मिन् सति
नान्तरीयकं कर्म सकर्मानुबन्ध इत्यर्थः एवं भूतो मनोहृदयग्रन्थः
मनोरूपं यदन्तःकरणं हृदयशब्दस्य हृदयस्थानपरत्वशङ्का-
निवृत्तये मन इत्युक्तं तद्वतो ग्रन्थिर्वासनारूपः यद्वा हृदयग्रन्थि-
शब्दो वासनायां रूढः मनसो यो हृदयग्रन्थिर्यदा श्रुयते
शियालो भवेत्तदा जनः अस्मात्सम्परिवर्ततः संसारान्मुक्तः
हेतुं कर्मरूपहेतुमतिहाय पुण्यपाप विधूयेत्यर्थः परं परमपुरुषं
याति ॥ १ ॥

इदानीं हृदयग्रन्थिशैथिल्ये साधनान्याह चतुर्भिः । हेतुऽविद्या-
दोषग्रन्थरहिते गुरोः । हेतोपदेशरि मयि यद्वा मद्रूपे गुरो भक्त्या
गुरुभक्तेः प्रथमकारणात्वात् अनुवृत्त्या संवया तत्परतया शब्दा-
दिषु विगतवृत्त्याः द्वन्द्वानां शीतोष्णादीनां तिरिक्षया सर्व-
त्रेहामुत्र च जन्मोर्व्यसनावगत्या दुःखानुसन्धानेन जिज्ञासया
हेतोपादययोर्ज्ञानच्छया तपसा नाशकं तपसा ईहानिवृत्त्या
वृथाकाङ्क्षानिवृत्त्या ॥ १० ॥

मत्कर्माभिमदाराधनरूपैर्वर्णाश्रमोचितकर्मभिः भगवत्कथया
चाहमेव देवा येषां ते भागवतास्तेषां सङ्गात् मद्रुणकीर्तनात्
निर्वेरादीनां समाहारद्वन्द्वः निर्वेरादिभिः हेतुनाः । देहगेहयोरा-
त्मायबुद्धेर्जिहासया त्यागच्छया ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोगेन प्रकृतिविलक्षणात्मयायात्मानुभवयोगेन विवि-
क्तसेवया । विशुद्धाहारेण सम्यक् प्राणोन्द्रियमनसां जयेन
सच्छ्रद्धया सदुपायविषयश्रद्धया ब्रह्मचर्येण सोऽसङ्गविराहित्येन
शश्वत् सर्वदासम्प्रमादेन कर्तव्यस्यापारत्यागेन चात्मायमेन
नियमेन ॥ १२ ॥

सर्वत्र भूतेषु मद्भावविचक्षणो ब्रह्मात्मकत्वप्रदर्शनेन विज्ञानं
शास्त्रं तेन विराजितेन उद्दीपितेन ज्ञानेन ध्यानात्मकेन योगेन
समाधियोगेन नच धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो धैर्यप्रयत्नव्यवसायैयुक्तः
सत्त्वशब्दो व्यवसायपरः उक्तसाधनकलापे तत्साध्यं च व्यव-
सायस्ततः प्रयत्नस्तत्र धैर्यमेवमुक्तेन साधनज्ञानेन कुशलः
सन्नहमाख्यं देहाहङ्काराख्यं लिङ्गं बन्धहेतुं यद्वाहङ्कारगोचर
देहेऽहंशब्दो लक्षणया वर्ततेऽहंबुद्धिः विषयं लिङ्गं देहं व्यपो-
हेदपनुद्यात् उक्तसाधनकलापोपचित्तया भगवन्नृत्त्या हृदग्रन्थि-
शैथिल्यापादनद्वारा देहसम्बन्धं व्यपोहेदिति भावः ॥ १३ ॥

तदेवाह । कर्माशयं कर्मवासनारूपं हृदयग्रन्थि-
बन्धं कथम्भूतमविद्याहङ्कारादिरूपाविद्या कर्मद्वारा
आसादितं प्रसादरहितः यथापदेशमुपदेशप्रकारमनतिक्रम्यानु-
ष्ठितेन योगेन सम्यग्व्यपोह्य योगादुपरमेत् यावत्कर्माशय-
व्यपोऽहं योगोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं संसारैकमेव जं योगमुपदिश्य हितोपदेशस्तस्मिन्नेव योगे
लोको नियोज्य इत्याह । पुत्रांश्चेति । मल्लोके मत्सारूप्यं कामय-
मानः मदनुग्रहो यस्यार्थः प्रयोजनतयाभिमतः स मदनुग्रहार्थः
पिता पुत्रान् गुरुः शिष्यान्पुत्रः प्रजाः विमन्युः शिक्षितस्याक-
रणो कोपशून्यः अतज्ज्ञानुक्तयोगमज्ञातान् इत्यमनुशिष्येत् तत्तु
कर्ममूढाननादिपुण्यापुण्यरूपकर्मणा मूढानन्नात् पुनः कर्मसु योज-
येत् ॥ १५ ॥

एतदेवोपपादयति । लोक इति त्रिभिः । लोकः स्वयं श्रेयसि
नष्टदृष्टिस्तत्साधनज्ञानशून्यः तत्र हेतुः यो लोकः निकाममति-
शयेन कामो यस्य तथाभूतः सन्नर्पात् शब्दादिविषयानेव
समीहितेऽनर्थावहार्यसाधनकर्माण्येव कुरुते अतः श्रेयसि नष्ट-
दृष्टिरिति भावः अर्थानामनर्थगर्भत्वेन तत्साधनं श्रेयोऽनभि-
ज्ञतामूलमित्याह । अन्योऽन्येति । सुखलेशानां शब्दादीनामर्थहेतोः
कर्मणाः अन्योऽन्यवैरं ततः अनन्तदुःखं च न वेदतो मूढः
श्रेयसि लोक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वदुःखनिवृत्तौ किकारणमित्यतो हृदयग्रन्थिविनाश एवे-
त्याह । यदेति । कर्मणामनुबन्धः परम्परा यस्य स कर्मानुबन्धः
संसारहेतुं हृदयग्रन्थिमातिहाय परं ब्रह्म यातीत्यन्वयः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(१) भक्तादिसाधनसम्पत्त्या सत्यस्यापि बन्धस्य निवृत्तिः

सुघटा गरुडध्यानं विषनिवृत्तिवदित्यभिप्रेत्य तत्साधनमाह । हराविति । हरौ मयि गुरौ स्थिते हरौ मयीति वा अनुवृत्त्या-
निरन्तरसेवया सर्वत्र योनिषु व्यसनावगत्या विविधकेशोऽस्तीति
ज्ञानपूर्वकविचारेण जिज्ञासया वेदान्वाक्यविचारेण पञ्चाग्नि-
मध्यस्थित्यादितपसा ईहा निवृत्त्या आत्मविहितकर्मव्यातिरिक्त-
कर्मपरित्यागेन तदुक्तम् ।

आत्मनोऽविहितं कर्म वर्जयित्वा न्यकर्मणः ।

कामस्य वा परित्यागो निरीहेत्याहुस्तमाः ॥

इति मत्कर्मभिर्मदाराधनलक्षणैः मम पादः स्वरूपं येषु ते
मत्पादास्तेषां महतां सङ्गात् मम प्रतिमासेवालक्षणसङ्गाद्वा
देवकीनन्दननन्दकुमारस्यादिगुणनामसङ्कीर्तनात् ॥ १० ॥

भूतेषु निर्वैरेण साम्येनोपशमेन च देहात्मगेहान्मबुद्धेर्जिहा-
सया हानच्छ्रया अध्यात्मयोगेन नाडीशोधनादिलक्षणेन प्राण-
स्थेन्द्रियाणामात्मनो मनसश्चाभिजयेन वशीकरणेन ॥ ११ ॥

सत्या प्रशस्त्या श्रद्धया असंप्रमादेन इतिकर्तव्यताया अविस्मृत्या
वाचाभिनि पुनर्वागान्द्रियग्रहणं दुःशास्त्राभ्यासनिवृत्त्यर्थं सर्वदा
मौनकरणार्थं वा मद्भावविचक्षण्येन सर्वत्र मम सत्तालक्षणव्याप्ति
दर्शनेन येन मुक्तिः स्यात्तद्विज्ञानं तेन विराजितेन तेजितेन
प्रतिजीवं विष्णुः सर्वस्मादुत्तम इति यत्तेन ज्ञानेन तदुक्तम् ।

सर्वस्मादुत्तमो विष्णुरिति ज्ञानमुदाहृतम् ।

प्रतिजीवं येन मुक्तिस्तद्विज्ञानं विदां मतम् ।

इति यद्वा यद्विष्णोरुत्तमत्वज्ञानं तदेव प्रतिपूरुषं विशेषविषयं
तद्विज्ञानं तेन विराजितेन विशेषितेन ज्ञानेन अनयोर्विशेषं च
सर्वज्ञो गुरुर्जानाति तदुक्तम् ।

ज्ञानं विष्णोरुत्तमत्वे तदेव प्रतिपूरुषम् ।

विशेषेण तु विज्ञानं तच्च जानाति सर्वं चित् ।

इति च स्वस्वयोग्यतानुसारेण सर्वेषामपि सर्वज्ञत्वेन तज्ज्ञा-
नमपि विज्ञानं स्यादित्यतो व्यावृत्तलक्षणं वक्तव्यं तत्किमिति
चेदुच्यते द्वात्रिंशलक्षणाद्युपेत एव सर्वज्ञ इत्युच्यते न तु स्वयो-
ग्यतानुसारेण विद्वांस्तदुक्तम् ।

द्वात्रिंशलक्षणैर्युक्तस्तीक्ष्णदंष्ट्रश्च सौम्यहृक् ।

घोररुक् चेति पुरुषः सर्वज्ञः स उदाहृतः ।

इति सर्वज्ञस्य गुरोः प्रत्यक्षलक्षणान्यपि शास्त्रैर्निरूप्यन्ते

षण्णवत्यङ्गुलो यस्तु न्यग्रोधपरिमण्डलः ।

सप्तपादश्चतुर्हस्तः स देवैरपि पूज्यते ।

इत्यादौ न्यग्रोधपरिमण्डलो बाहुद्वयमण्डलमण्डितः

“न्यग्रोधमण्डलो व्याप्तो बाहुन्यग्रोध उच्यते” इतिवचनात् ॥ १२ ॥

योगेन ध्यानेन जिह्वोपस्थेन्द्रियजयो धृतिः वैष्णवसिद्धा-
न्तादवलनं वा उद्भवसत्त्वं स्पष्टीकृतसत्त्वगुणः ताभ्यां युक्तः
धृत्वा उद्भवेन उत्कृष्टजन्मना सत्त्वेन ब्रह्मकल्पावध्यानशनेऽप्य-
म्बानेन युक्त इति वा अहमाख्यमहङ्कारशब्दवाच्यं लिङ्गं
शरीरं व्यपोहेत् त्यजेत् किम्विशिष्टं लिङ्गं कर्माग्याशेरतेऽ

स्मिन्निति कर्माशयं हृदयग्रन्थि मिथुनीभावलक्षणं बध्नातीति
हृदयग्रन्थिवन्धमविद्ययाज्ञानेन प्राप्तम् ॥ १३ ॥

अनेनोक्तेन योगेन व्यपोह्य निरस्य पञ्चाद्योगादुपरमेत
प्राप्तादात् प्रेक्षत इतिवत्पञ्चाद्योगमुपगम्य क्रीडत इत्यर्थः
उक्तमतिदिशति । पुत्रानिति । शिक्षाफलमाह । मदनग्रहार्थ इति ।
ममानुग्रह एवार्थः प्रयोजनं यस्य स तथा मत्प्रसादलभ्यो मोक्षो
यस्येति वा ॥ १४ ॥

विमन्युर्ज्ञानशीलः विगतपापो वा निरस्तक्रोधो वा अतज्ज्ञा-
नब्रह्मज्ञानं ननु कर्मकरणप्रेरणायां गुरुत्वेन पूजादिलाभात्
किमिति तत्तज्ज्ञानेदित्युच्यते इति तत्राह । कं योजयन्निति । प्रवृत्तिः
कर्मणि प्रेरयन् कर्मार्थं लभते न कल्पि प्रत्युतज्ञानचक्षुरहित-
स्याधःपातहेतुत्वेन स्वस्यापि नरकपातः स्यादित्यभिप्रेत्याह । निपा-
तयन्निति ॥ १५ ॥

माभूत्परोपदेशस्तथापि स्वयमेव प्रवर्तमानो जनोऽर्थान् लभ-
तामत्राह । लोक इति । नितराङ्गामकामो विषयभागेच्छां यस्य स
तथा अत एव श्रेयसि नष्टशास्त्रदृष्टिः स्वयमुपदेशं विना यो
लोको जनोऽर्थानापादयितुं समीहेत इच्छेत्स जनस्तेषामर्थानां
मध्ये कं पुरुषार्थं लभते न कल्पति पूर्वेणान्वयः न केवलं
पुरुषार्थानवाप्तिरपि तु बहुदुःखावाप्तिश्च स्यादित्याह । अन्योऽन्येति ।
सुखलेशहेतोरन्योऽन्यैवैरमनन्तदुःखं च मूढो न वेद ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

हेतुमतिहायेत्युक्तम् । तत्र च प्रीतिरेव कारणमुक्तं सा च तत्र
द्विधा प्रवर्तते स्वमात्रपुरुषार्थानां स्वहारा मुमुक्षुणांस्तु ज्ञान-
द्वारेति किन्त्वन्येच्छुत्वात् प्रीत्याभास एवैषां श्रेयः तत्रोभय-
त्रापि गुरुभक्तिरपेक्षत इत्याह । हंस इति चतुष्केण । तत्र पूर्वेषां
साधनान्याह । वितृष्णयेति पञ्च पद्या ॥ १० ॥

अपरेषामाह । निर्वैरेतिद्व्याभ्याम् । अतो लिङ्गं व्यपोहेदिति
पूर्वैरुत्तरैश्च पृथग् योज्यम् योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्त इति तृभय-
त्रैव वितृष्णया तृष्णाविगमेनेत्यर्थः । जिज्ञासया शास्त्राङ्गवत्त-
त्त्वविचारेण तपसा भगवत्प्रीणनस्वधर्मेण ईहा निवृत्त्या
पेहिकपारलौकिककामान्तरनिवर्त्तनेन ततश्च नित्यं मत्कर्म-
भिर्मद्वर्त्तनपादसेवनलक्षणैरित्यादिब्रह्मचर्येण कायमनोवाग्गतन
॥ ११-१२ ॥

अत्र प्रीतिं व्रीजं विन्यस्यति । सर्वत्र मद्भावेति । योगेन
उपायेन धृत्यादियुक्तः सन् ॥ १३ ॥

अभिनिवेशार्थं तदेव संक्षिप्य पुनराह । कर्मेति । अनेन पूर्वो-
क्तेन योगेन उपायैकतरेण तेन च न पुस्तकदर्शनमात्रस्यो-
त्पन्नितेन अपितु यथोपदेशं श्रीगुरुशिञ्जितप्रकारेणैवेत्यर्थः ।
उपरमेतेति । प्रीतिपुरुषार्थिना अनुसङ्गमात्रेण तद्व्यपोहिकायाः
प्रीतेरेव स्वयं सिद्धेः मुमुक्षुणां तद्व्यपोहातिरिक्तसाध्याभा-
वात् ॥ १४-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कदा तर्हि मुक्तिरत आह । यदा मनोरूपो हृदयग्रन्थिरस्य

(१) अत्र त्रिभिश्चर्याः श्लोकस्तत्र पञ्चदशपर्यन्तं भूलरीकयोः
क्रियानस्तिभेदस्ततस्तौल्यम् ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

जनस्य कर्मभिरनुबद्धोऽपि ज्ञानवैराग्याभ्यासेन शिथिलो भवेत्तदा
अस्मान्मिथुनोभावाश्रितवर्तते ततश्च हेतुमहङ्काराख्यमुपाधि त्यक्त्वा
मुक्तः सन् परम्पदं याति ॥ ६ ॥

भक्तिमिश्रज्ञानेन लिङ्गमङ्गमुक्त्वा ज्ञानमिश्रया च भक्त्या
पञ्चविंशत्यङ्गया लिङ्गमङ्गमाह । चतुर्भिः । तत्रापि शुद्धभक्तानां
केवल्यैव भक्त्या पञ्चदशाङ्गया लिङ्गमङ्गमाह । प्रथमद्वयाभ्याम् । हंसे
परमहंसस्वरूपे मयि गुरौ भक्त्येत्यादिभिः अहमाख्यं लिङ्गं लिङ्ग-
देहं व्यपोहेदित्यन्वयः । वितृष्णया निष्कामतया जिज्ञासया भक्ते-
र्मजनीयेश्वरस्य चेति शेषः । तपसा एकादशीकार्त्ति-
कादिब्रतलक्षणैः विष्णुवैष्णवसेवानिवन्धनस्वीयभोजनशय-
नादिसङ्कोचलक्षणैः च । इहानिवृत्त्या व्यापारान्तरराहि-
त्येन अहमेव देवः प्रभुर्गुणैः तैः सङ्गात् निर्वैरमद्वेषत्वम-
साम्यमन्यस्य सुखदुःखयोः स्वसुखदुःखसाम्यभावना उप-
शमः क्रोधशोकादेस्तेषां द्वन्द्वैक्यं तेन देहगेहादिस्वात्मी-
यत्वबुद्धेस्त्यागासामर्थ्येऽपि त्यागेच्छया असंप्रमादेन कर्तव्य-
स्यापरित्यागेन मद्भाविचक्षणेन मदीयसत्तादर्शनेन विज्ञान-
विराजितेन विज्ञानजनकेनेत्यर्थः । अनुभवजनकत्वमेव ज्ञानस्य
विराजनमिति भावः योगेनाष्टाङ्गेन सत्त्वमुत्साहः व्यपोहेत्
निरस्येत् ॥ १०-१३ ॥

ततश्च लिङ्गमङ्गायकसाधनादुपरमेदित्याह । कर्मेति ।
यथोपदेशं योगेन गुरुपदेशमनतिक्रम्य यो योग उपायस्तेन
ननु पाण्डित्यवलात् पुस्तकदर्शनमात्रादेव स्वोत्प्रेक्षितेन
कर्मार्थाशेस्ते यस्मिन्तं बन्धं व्यपोह्य निरस्य योगादुपायात्
विरमेदिति लिङ्गव्यपोहनार्थमेव विरमेत् ननु तत्पदार्थज्ञानार्थ-
मित्यर्थः । तदर्थस्तु भक्तिं कुर्वीतैव यदुक्तम् ।

ब्रह्मभूतः प्रसज्यात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मिन्तत्त्वतः ।

इति तत्पदार्थानुभवसिद्धेऽपि भक्तेः सर्ववैवाल्याग आत्मा-
स्य मुनय इत्यादिप्रमाणाद्व्याख्येय एवेत्यतो भक्तिमिज्ञादुपा-
याद्विरमेदिति केचिदाहुः ॥ १४ ॥

एवं भक्तेर्गुणभावमन्तर्भूतकैवल्यश्रोक्त्वा भक्तेरुपदेष्टापि
कृतार्थः स्यादित्याह । पुत्रानिति । विमन्युः शिञ्चितस्याकरणेऽपि
कोपशून्यः कर्मसु न योजयेत् कर्मैव कुरुतेति नोपदिशेत् ।
'जोषयेत् सर्वं कर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्' इतितज्ज्ञानोपदेष्ट-
विषयं ननु भक्त्युपदेष्टविषयमिति शेषम् ॥ १५ ॥

एतदेवोपपादयति । लोक इति त्रिभिः । अर्थान् भोग्यपदार्थान्
वृष्टानदृष्टान् निकासमतिशयेन काम एव यस्य सः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुक्तिप्रकारं प्रपञ्चयति । यदेत्यादिना । यदा मनोहृदयग्रन्थिः
आश्रयेत् शिथिलो भवेत् तदा अस्मात् संसारात् अवोभजात् हेतु-
मवोभं पूर्वोक्तमतिहाय संपरिवर्तते मुक्तो भवति मुक्तश्च परंपर-
मात्मसाधन्यै याति च ॥ ९ ॥

तत्र साधनान्याह । हंसेत्यादिना । हंसे परमहंसे गुरौ
मयि च ॥ १३ ॥

अहं देवो येषां तेषां सङ्गात् ॥ ११ ॥

सध्यक् सम्यक् ॥ १२ ॥

सर्वत्र मद्भावे विचक्षणेन सुहृदेन योगेन ध्यानाभ्यासेन
धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यसाधनेनोद्यमेन साधनावृत्यात्मानात्मपर-
मात्मबोधयुक्तः अहमाख्यं लिङ्गं तदुपलक्षितं संसारं व्यपो-
हेत् त्यजेत् ॥ १३ ॥

एतदेवाह । कर्माशयमिति । कर्माणि संसारप्रदान्याशेस्ते यस्मिन्
तत् अनेन योगेन साधनयोगेन सम्यग्व्यपोह्य निरस्य योगात्
युज्यते इति योगः जन्ममरणप्रवाहलक्षणाः संसारस्तस्मात् ॥ १४ ॥

अतिदिशति । इत्थं यथा मया पुत्रादयः शिञ्चिताः तथा
अन्योऽपि पिता पुत्रान् गुरुः शिष्यान् नृपः नृन् अनुशिष्यान्
अनुशिष्येत् कर्मसूढान्कर्मसु न योजयेत् ननु कर्मसु यस्तान्
योजयेत् स्वर्गं गच्छेत्स्वप्राप्तिमार्गोपदेशतः किं स्यादत्राह । मल्लोक-
कामः मदनुग्रह एवार्थः प्रयोजनं यस्य सः ॥ १५ ॥

कर्मसु न योजयेदिति यदुक्तं तदेव द्रढयति । द्रढयेन ।
निकासकामः अत्यन्तः कामो यस्य सः ॥ १६-१७ ॥

भाषा टीका ।

जब कर्मों से बंधे हुये इस पुरुष के मन की हृदय-
ग्रन्थि छूट जाती है तब इस मिथुन भावसे छूटकर अनर्थ
का कारण अहङ्कार को छोड़कर मुक्तिमार्ग को प्राप्त
होता है ॥ ९ ॥

छूट ने के साधन ये हैं विवेककारक हंससरी के गुरु मे
भगवान् मे भक्ति के होने से अनुवर्तनकरने से विषय
तृष्णा छोड़ने से सुख दुःखों के सहने से सब कार्यों मे
जीव के दुःख देख ने से तत्त्व विचार से काम्य कर्म के
त्याग से ॥ १० ॥

प्रतिदिन हमारे पूजादिकर्मों से हमारी कथा से हम को
देवता मानने वाले भक्तों के सङ्ग से हमारे गुणों के कीर्तन
से निर्वैरता से समता से चित्तकी शान्ति से देहगुहादि-
क मे जो आत्मबुद्धि तिस के छोड़ने से ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोग से एकान्त सेवासे प्राण इन्द्रिय मन इनो
के अच्छीतरह से जीतने से शास्त्र में अच्छी अज्ञासे निरन्तर
ब्रह्मचर्यसे सावधानतासे धर्मों के नियमन से ॥ १२ ॥

सर्वत्र हमारे भाव के देखने से अनुभव सहित ज्ञान के
होनेसे समाधिसे धैर्यसहित यत्न के करने से कुशलपुरुष का
अहङ्कारनामक लिङ्ग देह छूटजाता है ॥ १३ ॥

अविद्या से प्राप्त हुआ जो कर्मोंका स्थान वृद्धका ग्रन्थि
अज्ञान तिसको उपदेश के अनुसार इस उपाय से अच्छी-
तरह दूरकरके सब उपायों से निवृत्त होजावे ॥ १४ ॥

मेरे अनुग्रह को चाहने वाला मेरे लोकको चाहने वाला
पुरुष राजा अथवा गुरु अपने पुत्रों को तथा शिष्यों को
क्रोधरहित होकर जो कि अज्ञानी हैं तिनको इस प्रकार
शिखावे जो कर्ममे मोहित हैं तिनको कर्म मे संयुक्त नहीं
करे काम्यकर्मों में उन को लगाने से मनुष्य को क्या अर्थ
लाभ होगा ॥ १५ ॥

कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चिदविद्यायामन्तरे वर्तमानम् ।

दृष्ट्वा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथं यथान्वधम् ॥ १७ ॥

गुरुर्न स स्यात् स्वजनो न स स्यात्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।

दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेत मृत्युम् ॥ १८ ॥

इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ।

पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरादतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः ॥ १९ ॥

तस्माद्भवन्तो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभम् ।

अक्लिष्टबुद्ध्या भरत भजध्वं शुश्रूषणं तद्भरणं प्रजानाम् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

सर्व लोक स्वयं अपने कल्याण में नष्टज्ञान होगया है जोकि अत्यन्त कामी होकर विषयों को चाहता है थोड़ेसुख के लिये परस्पर में वैर करता है मूढ होने से अनन्त दुःख को नहीं जानता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तमीदृशं कुबुद्धिं दृष्ट्वा तत्रैव कस्तं प्रवर्तयेन्न कोऽपि उत्पथेन गच्छन्तमन्धं यथा तेनैव गच्छेति को ब्रूयात् ॥ १७ ॥

समुपेतः सम्प्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं ततो भक्तिमार्गोपदेशेन यो न मोचयेत्सगुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः यद्वा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात्स तस्य गुर्वादिर्न स्यादिति निषेधः ततश्च पिता न स्यादिति पुत्रोत्पत्तौ यत्नो न कार्य इत्यर्थः दैवं देवता न स्यादिति पूजा न ग्राह्येत्यर्थः एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

एवं मोक्षधर्मानुपदिश्य भ्रातृशुश्रूषणालक्षणां धर्मं स्पृष्ट्वादिनिवृत्तये तेषां जन्मकथनपूर्वकमाह । द्वाभ्याम् । इदं मनुष्याकारं शरीरं मम दुर्विभाव्यमवितर्क्य मदच्छाविलसितम् नत्वं प्राकृतो मनुष्य इत्यर्थः मे हृदयं तु सत्त्वं किं तद्धृदयं यत्र धर्मस्तत् शुद्धं सत्त्वमित्यर्थः कुतः यद्यस्मान्मयाधर्मो दूरादेव पृष्ठे कृत उत्सारितः अत एवमामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥

भवन्तश्च हृदयेन शुद्धसत्त्वमयेन जातास्तस्मान्मत्सरं हित्वा महत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वम् ननु त्वत्पुत्रत्वात्त्वां वयं भजेम राजपुत्रत्वात्प्रजाश्च पालयामेति चेदत आह । तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं भरतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

एवमविद्यायामन्तरे वर्तमानमज्ञानान्तरे वर्तमानं कर्ममार्ग एव वर्तमानमिति वा तं श्रेयसि नष्टदृष्टिः पुरुषं दृष्ट्वा स्वयं तदभिज्ञः श्रेयस्तस्मात्प्रणामिज्ञः अत एवविपश्चिद्वेद्योपादेयविभागज्ञः सुहृत्कृत्कः पुमान् कुबुद्धिं तत्र कर्मणि पुनः प्रयोजयेत् शत्रुश्चेत्कर्मणि

[१६]

प्रयोजयेदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः यथानुत्पथेन गच्छन्तमन्धं तेनैव गच्छेति यो ब्रूयात्तद्वदिति ॥ १७ ॥

यस्तूक्तभक्तियोगोपदेशेन संसारात् मोचयेत्तस्य गुरुत्वादिकमेव नास्तीत्याह । गुरुरिति । यः गुर्वादिर्हिताद्युपदेष्टापि समुपेतः सम्प्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं पुमांसं योगोपदेशेन संसारात् मोचयेत्स गुर्वादिरेव न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं तावन्मोक्षधर्मानुपदिश्य भ्रातृशुश्रूषणालक्षणां धर्मं स्पृष्ट्वादिनिवृत्तये तेषां जन्मकथनपूर्वकमाह द्वाभ्याम् । ममेदं शरीरं दुर्विभाव्यमितरसजातीयत्वेन विभावयितुमशक्यमित्यर्थः कुतः हि यस्मात् सत्त्वं मे हृदयं हृद्यं सत्त्वप्रचुरं ममेदं शरीरं रजस्तमःप्रचुरमिति सजातीयत्वेन दुर्विभाव्यमित्यर्थः किन्तुसत्त्वं यद्धृदयं म इत्येकं तत्राह । यत्र सत्त्वं धर्मः अग्रे कृतः यत्र चाधर्म-आरात् दूरात् पृष्ठे कृतः भागवतधर्मरोचकं प्रवृत्तिधर्मरोचकं यत्तत्सत्त्वमित्यर्थः यतः सत्त्वप्रचुरं मच्छरीरमतो मामार्या ऋषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥

हृदयेन सत्त्वप्रधानहृदयेनोपलक्षिताः तस्मात् मच्छरीरा-जाताः भवन्तः सर्वे सत्त्वप्रचुराः अतः सनाभं सोदरं महीयांसं भवतां पूज्यममुं भरतमक्लिष्टबुद्ध्या निष्कपदभावेन भजध्वं ननु त्वत्पुत्रत्वात्त्वां वयं भजेम राजपुत्रत्वाच्च प्रजाश्च पालयाम इति तत्राह । तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं भरतभजनेनैव तदुभयं कृतं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्ह्यमूढो वेत्तीत्यायातं तदस्तु ततः किं तत्राह । कस्तमिति । स्वयं तदभिज्ञः प्रवृत्तिधर्मादनन्तदुःखावाप्तिमभिजानन् । को विपश्चित् ज्ञानी पुरुषः अविद्यायामन्तरे अज्ञाननिमित्तसंसार-बिले वर्तमानं कुबुद्धिं तं दृष्ट्वा सघृणो दयालुः पुनरपि तं पुरुषं प्रवृत्तिधर्मे प्रयोजयेत् न प्रयोजयतीत्यर्थः कथमिव उत्पथं मार्गं विहाय गच्छन्तमन्धं यथा कुमार्गो न योजयति तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

इतोऽपि प्रवृत्तिधर्मस्योपदेष्टृणां गुरुत्वादिकमपि न स्यादित्याह । गुरुरिति । समुपेतमृत्युमज्ञानादवाप्तसंसारं प्रवृत्तिधर्मस्योपदेष्टरि शिष्येण गुर्वादियुद्धिरपि न कर्तव्येत्यतोवाह । गुरुरिति । गुरुरिति पूज्यो न स्यादित्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतो गुर्वादिना हरेः स्वरूपमुपदेष्टव्यमित्याशयवानाह । इदं शरीरमिति । दुर्विभाव्यं दुर्निरूप्यम् अपरिच्छिन्नत्वादभौतिकत्वात् ज्ञानात्मकत्वाच्च कुत इत्यत्राह । सत्त्वमिति । मे सत्त्वं बलं ज्ञान-समाहारलक्षणं वस्तुहृदयं हि यस्मात्तस्मात् ज्ञानपूर्वमनुष्ठित एव धर्मः न त्वन्य इत्यभिप्रेत्याह । यत्रेति । यत्र यस्मिन् ज्ञाना-त्मके हृदये धर्मः स्थितः अनेन ज्ञानपूर्वानुष्ठितो धर्मः नित्य-फलप्रद इत्युक्तं भवति प्रसङ्गादधर्मस्थानमाह । पृष्ठे इति । मे पृष्ठे भूत्वा अधर्मं आराक्ततो दूरीकृत इति यद्यस्मात्तस्मा-ज्ज्ञानरूपत्वाद्धर्मादिस्थितिहेतुत्वाच्च ऋषभमाहुः ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितं धर्मं हृदये विभर्तीति के आर्याः शब्दतत्त्वार्थवेदिन इति ॥ १९ ॥

उक्तार्थमुपसंहरन्नेषां योग्यगुणविशिष्टं हरिमुपदिशति । तस्मा-दिति । भवन्तः सर्वे मम हृदयेन जाता इति यस्मात्तस्माद्भूयं महीयांसं महतोऽपि महान्तं भरतं प्रजाभरणरतं सुनामं सर्वा-धारं हरिमक्लिष्टबुद्ध्या भजध्वं “नाभिरित्यथ नाम स्याद्धरेः सर्वाभ्यो यतः” इति वचनाद्धरेरिदं यौगिकं नाम अनेन भरतो येषां पूज्य इति ध्वनयति भवच्छुश्रूषणेन भवत्प्रीत्या मुक्तिः करतलगता स्यात् ज्येष्ठानुवर्तनशुश्रूषणलक्षणेन किमित्याशङ्क्य भवद्भिरनुवर्तितेन भरतेन यत्प्रजानां भरणं तत्रस्थस्य मम शुश्रूषणं भवतीत्याह । शुश्रूषणमिति । ज्येष्ठानुवृत्त्या राष्ट्रमेदाभावेन भवद्भिरपि प्रजाभरणमनुष्ठितमिति । अतो भरतं शुश्रूषद्भिर्भव-द्भिरपि मम शुश्रूषणं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

व्यावहारिकगुर्वादिरित्यागोऽपि परमार्थपथिकानां न दोष इत्याह । गुरुर्न स स्यादिति टीकायां पुत्रोत्पत्तौ यत्नो न कार्य इत्यत्र तेनेति शेषः यत्नं न कुर्यादित्यादिकं तु वक्तव्यं कर्तृप्रधानेनैव विवक्षितत्वात् ॥ १८ ॥

आवेशावतारतया प्रतीतस्य श्रीऋषभदेवस्यापि विग्रह एव युज्यते । इदं शरीरमिति । इदं मनुष्याकारं मम शरीरं हि निश्चितं दुर्विभाव्यं दुर्वितर्क्यं यत्तत्त्वं तदेव यत्रैव धर्मो भागवतलक्षणः तत्रैव मे हृदयं मनः यद्यस्मात्तद्विपरीतादि-लक्षणो धर्मो मया पृष्ठे कृतः ततः पराङ्मुखोऽहमित्यर्थः अत एव वक्तुरस्य श्रीऋषभदेवस्य सर्वान्तिमलीलापि व्याजेनान्त-र्भाषनमेव प्राकृतलोकप्रतीत्यनुसारेणैव तु तथा वर्णितम् आत्मा-रामतारीतिदर्शनार्था तदुक्तम् । योगिनां सास्परायविधिमु-क्षिचयमिति । अतः स्वकलेवरं जिहासुरित्यत्र कलेवरशब्दस्य प्रपञ्च एवार्थः उपासनाशास्त्रे तस्य तथा प्रसिद्धेः ॥ १६ ॥

ननु जायात्मजरातिमतसु न प्रीतियुक्ता इत्यनेन स्वस-म्बन्धिभाक्तिः परित्याजितैव पुनः कथमुपदिश्यते तत्राह । महीयांसमिति । महत्सङ्गं द्वारमाहुरित्यादिना तेषां महतां सङ्ग उपदिष्टः तेषामपि मध्ये श्रेष्ठमित्यर्थः अत एवाक्लिष्ट-बुद्ध्या सुखमेव मत्त्वैत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तमेतादृशं कुबुद्धिं दृष्ट्वा तत्रैव कस्तं प्रवर्तयेत् न कोऽपि उत्तपथेन गच्छन्तमन्धं कः खलु तेनैव गच्छेति वदेत् ॥ १७ ॥

एवं भक्तेरुपदेष्टारमाभिनन्द्य तदनुपदेष्टृणां गुरुत्वबन्धुत्वाद्य-भावं तद्धेतुकं तेषां त्यागं चाभिव्यञ्जयति । समुपेतः सम्प्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं जनं भक्तिमार्गोपदेशेन यां न मोच-येत् स गुर्वादिर्न भवत् न भवति बालः शुक्रामिव तं गुरुं त्यजेदेव तस्य प्रणत्यनुवृत्त्याद्यभावेऽपि न प्रत्यवायीस्यादिति भावः एवं विभीषणां रावणामिव तं स्वजनं प्रह्लादो हिरण्य-कशिपुमिव तं पितरं श्रीभरतः कैकेयीमिव तां जननीं खट्वाङ्ग इन्द्रादिमिव तदैव याज्ञिकब्राह्मणी याज्ञिकविप्रामिव तं पतिं त्यजेदेवेत्यर्थः यद्वा स्यादिति विधिलिङ्गा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात् स तस्य गुर्वादिर्न स्यात् प्रणत्य-नुवृत्त्यादिकं न गृहीयाद्याद गृहीयात्तर्हि प्रत्यवायी स्यादिति तेन च यदि मोचयितुं न शक्नुयात् तर्हि गुरुर्भवितु-मन्यं न शिष्यं कुर्यात् स्वजनो भवितुं बन्धुतां न दध्यात् पिता भवितुं पुत्रोत्पत्तौ न यतेत जननी भवितुमन्यं गव्यं न दध्यात् दैवं भवितुं पूजां न गृहीयात् ॥ पतिर्भविष्ये पाणिं न गृहीयादिति द्योतितम् ॥ १८ ॥

यस्य भक्तिः कर्तव्या स क भगवांस्तथा भक्तिप्राप्त्यर्थं भाग-वतसेवाचापेक्षणीयेति कं वा स भागवत इति युष्माकमरूपोऽपि प्रयासो नास्ति यतो गृह एव भगवानहं वः पिता तथैव गृह एव भागवतोऽयं वो भ्राता वर्त्तत इत्याह । इदमिति द्वाभ्याम् । इदं शरीरमिति इदं मनुष्याकारं शरीरं हि निश्चितं दुर्विभाव्यं दुर्वितर्क्यं यत्तत्त्वं चिदानन्दरूपं तदेव नत्वं प्राकृतो मनुष्य इत्यर्थः चिद्वस्तुनस्तत्त्वस्य यन्मूर्त्तत्वम् एतदेव दुर्विभाव्यत्वम् अन्येषां पृथिव्यादीनां तत्त्वानां दुर्विभाव्यत्वाभावादिति भावः हि निश्चितं यत्र मे धर्मः मत्प्रापको भक्तियोगस्तत्रैव मे हृदयं मनः “साधवो हृदयं मह्यम्” इति मवुक्तेः मे अधर्मः मद्भर्मभिन्नोऽर्थः । आराद्धरत एव पृष्ठे कृतः ततः पराङ्मुखोऽहं तत्र मे न मन इत्यर्थः अतो हेतोर्मांश्चर्मं सर्वश्रेष्ठम् ॥ १९ ॥

हृदयेन उरसा जाताः अत एव पुत्रा औरसा उच्यन्ते इत्यर्थः सनामं सोदरं भरतं भजध्वं ननु गृहेषु जायात्मजराति-मत्सु न प्रीतियुक्ता इत्यनेन कलत्रपुत्रभ्रात्रादिस्वासक्तिं निषि-द्ध्यापि पुनस्तां किमित्युपदिशसीत्यत आह । महीयांसं मह-त्स्वपि श्रेष्ठं महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेरित्यादिना भक्तिहेतुत्वेन महत्सेवाया मयैवोक्तत्वात् अक्लिष्टबुद्ध्येति भ्रातृत्वेन तुल्यै-रस्माभिः कथमयं भजनीय इति व्यवहार इष्टिर्न कार्येति भावः ननु तव परमेश्वरत्वात् पितृत्वाच्च त्वां वयं भजामः भाक्ति-हेतुत्वेन नारदादीन् महतः सेवेमहि महाराजपुत्रत्वात् प्रजाश्च पालयाम इति चेत्तत्राह । तदेव मे शुश्रूषणं प्रजानां च पालनं भरतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति मन्मतमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अथ यः यं जीवं भगवत्प्राप्तिमार्गोपदेशादिना संसारान्मोच-यितुं न शक्नुयात् स तं जीवं शिष्यादिकं न कुर्यादित्याह । यः समुपेतमृत्युं समुपेतः सम्प्राप्तः मृत्युः संसारो यं यद्यपि संसा-

भूतेषु वीरुद्ध्य उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु संबोधनिष्ठाः ।
 ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि गन्धर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥
 देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषाम् ।
 भवः परः सोऽथ विरिञ्चवीर्यः स मत्परोऽहं द्विजदेवदेवः ॥ २२ ॥
 न ब्राह्मणैस्तुल्ये भूतन्यत्पश्यामि विप्राः ! किमतः परं तु ।
 यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥ २३ ॥
 धृता तनूरुशती म पुराणी येनेह सत्त्वं परमं पवित्रम् ।
 शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्ति तित्तानुभवश्च यत्र ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राज्ञ मोचयेत् स गुरुर्न स्यात् शिष्यं न कुर्यात् एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ १८ ॥

अथ भरतानुवृत्तिब्राह्मणभक्तिः सर्वभूतेषु वासुदेवदृष्टिश्च भवद्भिः कर्त्तव्या तुलङ्क्यशासनस्येश्वरस्य ममाज्ञयेति पुत्रशि-
 क्षार्थं स्वस्येश्वरस्येश्वरत्वमाह । न तु समाहात्म्यसूचनार्थमिद-
 मिति इदं मम शरीरं तावदुर्विभाव्यं दुर्ज्ञेयं मम स्वरूपस्य
 तु का कथा मे हृदयमन्तःकरणाश्च तत्त्वं शुद्धं यथार्थव्यव-
 हारनिष्ठमित्यर्थः यत्र धर्मो वसतीति शेषः यद्येन मेमम हृदयेन अधर्मः
 दूरात्पृष्ठे कृतः अतो मामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥

हृदयेनोक्तलक्षणेन तस्मादुक्तलक्षणाच्छरीराज्जाताः ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

परिचित होकर स्वयं उस बात को जानने वाला ऐसा
 कौन होगा जो कि उसको अविद्या में वर्तमान देख करके
 भी क्यालु होकर उस कुबुद्धिपुरुष उत्पथगामी को अन्धे-
 की तरह उसी मार्ग में चलावेगा ॥ १७ ॥

इस संसार में जन्म मरण रूप मृत्यु को जो नहीं
 छुटासके सो न किसी का गुरु होवे न स्वजन होवे
 न पिता होवे न माता होवे न देव होवे न पति होवे उसको
 कोई जोग्यता नहीं है ॥ १८ ॥

यह हमारा मनुष्याकार शरीर तर्कना करने के योग्य
 नहीं है जिससे शुद्ध सत्त्वमय हमारा हृदय है जिस हृदय
 में धर्म है मैंने अधर्म को दूरही से पठि के तरफ करदिया
 है इसी से श्रेष्ठपुरुष मेरे को ऋषभ कहते हैं ॥ १९ ॥

हे पुत्रो ! तिस हेतु से आप लोग मेरे हृदय से सब भये
 हो तो सब मिलकर तुमारे सहोदर तुम से बड़े इन भरत
 को शुद्ध बुद्धि होकर भजो तिसी से तुमारा प्रजापलनरूप
 धर्म भी होजायगा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इदानीं ब्राह्मणाश्च सेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्य-
 माह पञ्चभिः । भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहन्तीति वीरुधः स्थावरा

उदुच्चैरतिशयेनोत्तमाः तेभ्योऽपि ये सरीसृपाः सर्पन्तीति जङ्ग-
 मास्ते उदुत्तमा इति सर्वत्रानुषङ्गः तेष्वपि संबोधा निष्ठा
 स्थितिर्येषां पश्वादीनां ते कीटकादिभ्यः ततस्तेष्वपि मनुष्याः
 ततोऽपि प्रमथा भूतप्रेतादयः ततोऽपि गन्धर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽपि
 विबुधानुगाः किन्नरादयः ॥ २१ ॥

तेभ्योऽसुराः देवा असुरेभ्यः संधिरार्षः देवाश्च मघवत्प्र-
 धानाः देवेभ्य इन्द्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः ततोऽपि ब्रह्मसुता दक्षादयः
 तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवो विरिञ्चवीर्यो विरिञ्चो
 वीर्यं शक्तिः कारणं यस्य स विरिञ्चवीर्यः अतस्तज्जनकत्वाद्विरि-
 ञ्चस्ततः पर इत्यर्थः स विरिञ्चो मत्परः अहं परो यस्य द्विज-
 देवा ब्राह्मणा एव देवाः पूज्या यस्य सोऽहम् ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुल्ये समं न पश्यामि अतो ब्राह्मणा-
 त्परं तु भूतं किं पश्यामि न किञ्चित् विप्रा इति तत्रत्यानां
 ब्राह्मणानां संबोधनम् समस्यैवाभावादधिकं कुतस्त्यमित्यर्थः तत्र
 हेतूनाह साक्षाद्भ्याम् । यस्मिन् ब्राह्मणे श्रद्धया प्रकर्षेण हुतमग्निदि-
 कामं यथेच्छमहमश्नामि ॥ २३ ॥

मे तनूर्मुर्तिर्वेदाख्या येन ब्राह्मणेनेह लोके धृता यत्र च
 ब्राह्मणे सत्त्वादयोऽष्टौ गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्य-
 न्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदानीं भागवताश्च सेव्या इति वक्तुं तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्यमाह
 पञ्चभिः । भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहन्तीति वीरुधः वीरुद्ध्यः ये
 उत्तमाः सरीसृपा जङ्गमास्तेषु संबोधनिष्ठाः बोधेन सहिता
 स्थितिर्येषां पश्वादीनां ते कीटादिभ्यः उत्तमाः तेभ्यो मनुष्यास्ते
 भ्योऽपि प्रथमास्ततो गन्धर्वाः किन्नरादयः ॥ २१ ॥

तेभ्यः असुरास्तेभ्योऽपि मघवत्प्रधाना इन्द्रप्रभृतयो देवाः देवा-
 सुरेभ्य इत्यत्र संधिरार्षः तेभ्योऽपि दक्षादयो ब्रह्मसुताः तेभ्योऽपि
 भवो रुद्रः परः श्रेष्ठः स भवः विरिञ्चवीर्यः विरिञ्चः ब्रह्मा वर्यः श्रेष्ठो
 यस्मात्तथा भवस्य जनको विरिञ्चो भवाच्छ्रेष्ठ इत्यर्थः विरिञ्चवीर्यं
 इति पाठे विरिञ्चस्य वीर्यं शक्तिः कारणं यद्विरिञ्चवीर्यः तज्जन-
 कत्वाद्विरिञ्चस्ततः पर इत्येवार्थः स विरिञ्चः मत्परः अहं परो
 यस्य तथाभूतः अहं द्विजदेवा ब्राह्मणाश्चेष्टा एव देवा यस्य तथा-
 भूतः उत्कर्षकाष्टाभूता द्विजदेवा इति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह । नेति । हे विप्रा ! इति तत्रत्यब्राह्मणानां सम्बोधनं ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुल्ये सममेव न पश्यामि अतो ब्राह्मणोऽप्यः परमुत्कृष्टं भूतं किं पश्यामि न किञ्चित्समस्यैवाभावादधिकं कुत इत्यर्थः तत्र हेतुमाह । साद्धेन यस्मिन् ब्राह्मणाग्नौ श्रद्धया प्रकर्षेण हुतमन्नादिकं कामं यथेच्छमहमश्रामि यथा ब्राह्मणान्तर्यामित्वेनाश्रामि तथाग्निहोत्रे नाश्रामि अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयवैदिककर्मोपलक्षकः तत्राग्निहोत्रे नाश्रामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

किं च तनूशब्दः शमादिगुणपरः वेदपरो वा पुराणी चिरन्तना मे तनूर्मूर्तिर्वेदाख्या येन ब्राह्मणेनेह लोके धृता शमादिगुणपरत्वे तु शमोदम इत्यादिस्तत्पञ्चः यत्र ब्राह्मणे निरतिशयपवित्रं सत्त्वं प्रतिष्ठितमिति शेषः तथा यत्र ब्राह्मणे शमादयः प्रतिष्ठितास्तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः अनृतराहित्यं भूतहितं च सत्यम् अनुग्रहः भूतानुग्रहः तप अनशनादिस्तितित्ता इन्द्रसहिष्णुता अनुभवः स्वात्मपरमात्मयात्रात्मयानुभवः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

तारतम्यज्ञानमेव मुक्तिसाधनं नान्यादिति भावेन तदाह । भूतेष्विति । भूतेष्वप्येषु प्राणिषु मध्ये वीरुद्धयः स्तम्भेभ्यो ये सरीसृपा जङ्गमास्त उवुत्तमा उत्कृष्टतमा इति ज्ञेयाः तेषु सरीसृपेषु ये सुबोधनिष्ठाः ज्ञानयुक्तास्ते पश्वादयः उत्तमा इति सर्वत्र यज्यम् ॥ २१ ॥

ये दक्षादयो ब्रह्मकुताः सनकादयश्च तेषां सकाशाद्भिन्द्रः प्रधान इत्यर्थः अथ इन्द्रानन्तरं विरिञ्चवीर्यो विरिञ्चपुत्रो यो भवः स रुद्र उत्तमः स विरिञ्चस्तस्मादुदात्तरः तस्मादहमेव परो नान्य इत्यत उक्तम् मत्पर इति अहमेव परो यस्य स तथा अनेन मुख्यप्राणस्य विरिञ्चसमत्वं सूचयति राजभिर्ब्राह्मणमक्तिर्विशेषतोऽनुष्ठेयेति वेदयितुमाह । अहं द्विजेति । द्विजदेवानां देवः ॥ २२ ॥

चत्रादीनामैश्वर्यमदेन ब्राह्मणतिरस्कारसम्भवेन कुलनाशः स्यात्सचानुपपन्न इति तेषु श्रद्धातिशयजननार्थमाह । न ब्राह्मणैरिति । ज्ञानपात्रत्वादतः विप्रात्परमुत्तमं मम सन्निधानपात्रं किञ्च न किमपीत्यर्थः कुत एतदब्राह्मणं । यस्मिन्निति । मम तृप्तिहेतुत्वादित्यर्थः नन्वग्न्यादेः सम्भवात्किम्विशिष्योच्यत इति तत्राह । न तथेति ॥ २३ ॥

अग्न्यादेर्गुणवैशिष्ट्यादित्याह । धृतास्तनूरिति । पवित्रं सत्त्वं शमादिगुणा अनुभावो ज्ञानं च यत्र येषु ब्राह्मणेषु सन्ति ते ब्राह्मणा मे पुराणीरुशतीः शुद्धास्तनूर्मेत्स्यादिलक्षणा वेदाख्या वा धृता धारयन्तीति येन तस्मात् ब्राह्मणोऽप्यः परं न किमपीति भावः यद्वा येन ब्राह्मणकुलेनापौरुषेयत्वेन निर्मलाः पुराणीः अनादिनिधनाः मे तनूस्तनवो वेदलक्षणा धृता यत्र ब्रह्मकुले सत्त्वादिगुणाः सन्ति तस्मात्परमुत्तमं न किमपीति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

भूतेष्वित्यादिकमुत्तरीचरशक्ति श्रेष्ठ्यात् द्विजदेवतानां तु

स्वादरणीयत्वाच्छ्रेष्ठ्यं विवक्षितं तच्च स्तोपकारित्वमननेन तथैवाह । यस्मिन्निति । तद्वारैव मम तृप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ २१—२३ ॥

सा च कुतस्तत्राह । धृतेति । तद्वारेणैव कारणम् सत्त्वमिति । सत्त्वमन्तःकरणं पवित्रं विशुद्धमनुग्रहीभूतदया तपः स्वधर्मः अनुभवः श्रीभगवतः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

इदानीं ब्राह्मणाश्च सेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठ्यमाह चतुर्भिः । भूतेषु मध्ये विरोहन्तीति विरुद्धः स्थावरा उत्तमा उच्चैरतिशयेनोत्तमाः तेभ्योऽपि सर्पन्तीति सरीसृपा जङ्गमाः तेष्वपि सबोधनिष्ठा स्थितिर्येषां ते पश्वादयः विबुधानुगाः किन्नरादयः तेभ्योऽसुरा देवाः असुरेभ्यः सन्धिरार्षः देवाश्च मधवत्प्रधानाः देदेभ्य इन्द्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तत इन्द्रादपि ब्रह्मसुता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स च विरिञ्चवीर्यः ब्रह्मपुत्रः पुंस्त्वमार्षं तज्जनकत्वात्ततो ब्रह्मा श्रेष्ठ इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणभक्तेः प्रक्रान्तत्वात् ब्राह्मण्येनैवांशेन भवाद्द्विरिञ्चस्य श्रेष्ठ्यं वैष्णवतया पैश्वर्येण च भवस्यैव तस्मात् श्रेष्ठ्यमिति ज्ञेयम् । स ब्रह्मा मत्परः अहं परो यस्येति ब्रह्मतोऽप्यहं श्रेष्ठ इत्यर्थः द्विजेषु दीव्यन्तीति द्विजदेवा विप्रा एव देवा अस्य सः मत्तोऽपि पूज्या ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुल्ये हे विप्राः । अतो ब्राह्मणोऽप्यः परं किं पश्यामि नैव पश्यामीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । यस्मिन्निति साद्धेन ॥ २३ ॥

मम तनूवेदाख्या येन इह लोके धृता यत्र च ब्राह्मणो सत्त्वादयोऽष्टौ गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

द्विजदेवा देवा यस्य सः तथा ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुल्ये समं न गणयामि अतो ब्राह्मणात् परं श्रेष्ठं तु अन्यद्भूतं किं पश्यामि न किञ्चित् हे विप्रा इति तत्रत्यानां मुनीनां सम्बोधनं यस्मिन् ब्राह्मणे ॥ २३ ॥

येन ब्राह्मणेन मे तनूर्मूर्तिः वेदरूपा इह लोके धृता यत्र ब्राह्मणो सत्त्वादयो गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्यनुषङ्गः ॥ २४ ॥

भाषाटीका

सर्व प्राणिमात्र मे वृत्त उत्तम हैं तिनसे चलने वाले उत्तम हैं उनसे भी ज्ञानवाले पशु आदि उत्तम हैं तिनसे मनुष्य उत्तम हैं तिनसे भूत प्रेतादि उत्तम हैं तिनसे गन्धर्व उत्तम हैं तिनसे सिद्ध उत्तम हैं तिनसे किन्नर उत्तम हैं ॥ २१ ॥

तिन से असुर उत्तम हैं तिनसे देवता उत्तम हैं देवताओं से इन्द्र उत्तम है तिससे ब्रह्माजी के पुत्र दक्षादिक उत्तम हैं उनमें भी महादेवजी उत्तम हैं उन से भी ब्रह्माजी उत्तम हैं ब्रह्मा से मैं बड़ा हूँ मेरे भी पूजनीय ब्राह्मण हैं ॥ २२ ॥

मत्तोऽप्यनन्तात्परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गाधिपतेर्न किञ्चित् ।

येषां किमु स्यादितरेण तेषामकिञ्चनानां मयि भक्तिभाजाम् ॥ २५ ॥

सर्वाणि मद्भिष्यतया भवद्भिश्चराणि भूतानि सुता ! ध्रुवाणि ।

सम्भावितव्यानि पदेपदे वो विविक्तदृग्भिस्तदुद्गर्हणं मे ॥ २६ ॥

मनोवचोदृक्करणोहितस्य साक्षात्कृतं मे परिवर्हणं हि ।

विना पुमान् येन महाविमोहात्कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत् ॥ २७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद्भगवानृषभाप-
देश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षमाणः
स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालनायाभिषिच्य स्वयं भवन एवोर्व-
रितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्ता-
त्प्रवव्राज ॥ २८ ॥

जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि जनानां गृहीतमौनव्रतस्तूष्णीं
बभूव ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेटवाटखर्वटशिविरव्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपथमवन्तिचरापसदैः
परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनप्रावशकृद्रजः प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदवि-
गणायन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन्देहोपलक्षणो सदपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमाहिमावस्थानेनासमा-
रोपिताहंममाभिमानत्वादविखाण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिवभ्राम ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

हे विप्रो ! मैं ब्राह्मणके साथ दूसरे प्राणिकों तुलना नहीं करता हूँ
इनसे ज्यादा कोई को भी नहीं देखता हूँ जिन ब्राह्मणों के मुखमें
अन्ध्रा पूर्वक मनुष्यों का दिया जो अन्नादिक तिसको मैं यथेष्ट
भोजन करता हूँ तैसा अग्निहोत्र में नहीं ग्रहण करता हूँ ॥ २३ ॥

जिस ब्राह्मणने हमारी प्राचीन वेदरूपी मूर्तिको धारण
की है तथा परम पवित्र सत्त्व धारण किया है शम दम सत्यदया
तप तितिक्षा ज्ञान जिसमें स्थित हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निःस्पृहत्वमाह । मत्तोऽपि येषां न किञ्चित्प्रार्थनीयमस्ति तेषा-
मितरेण राज्यादिना किमु स्यान्न किमपि ॥ २५ ॥

तदेवं ब्राह्मणसम्मानं विधायेदानीं सर्वभूतसम्मानं विधत्ते
हे सुता ! सर्वाणि जङ्गमानि स्थावराणि च भूतानि मद्भि-
ष्टान्तया वो युष्माभिः सम्माननीयानि पदे पदे क्षणेक्षणे
विविक्ता पूता मत्सरादिरहिता दृष्टिर्येषां तैः तदेव समाहं-
शाम् ॥ २६ ॥

सर्वकर्मणामीश्वरार्पणं विधत्ते । मनोवचोदृशामन्येषां च कर-
णानामीहितस्य व्यापारस्य मे परिवर्हणमाराधनमेव साक्षात्कृतं ।

फलम् । येन परिवर्हणेन विना कालपाशाद्विमोक्तुं न ईशेन समर्थो
भवेत् ॥ २७ ॥

स्वत एव सुशिक्षितानपि लोकानुशासनार्थमनुशास्य मुनीनां
पारमहंस्यधर्ममुपशिक्षयिष्यन्भरतमाभिषिच्य ऋषभ इत्यपदेशो
नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावर्तस्त्वदेशात्प्रवव्राजेत्यन्वयः उर्व-
रितोऽवशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहो यस्य ॥ २८ ॥

अभिभाष्यमाणोऽपि जनानां मध्ये जडादिवर्तमानस्तूष्णीं
बभूव अवधूतस्येव वेषो यस्य ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुरादिष्वनुपथ मार्गे मार्गेऽवन्तिचरापसदैर्जनेन-
जनादिभिः परिभूयमानोऽपि तदविगणायजेवैकचर एकाकी
पृथिवी परिवभ्रामेत्यन्वयः तत्र पुरं पत्तनं ग्रामा दृष्टदीनाः आकरः
स्नानिः खेटः कृषीवलग्रामः वाटः पुष्पादिवाटिका खर्वटः पर्व-
तग्रान्तग्रामः शिविरे सेनाया वासस्थानम् व्रजो गवां स्थानं
घोषो गोपानां स्थानं सार्थो यात्रिकजनसङ्घातः आश्रमा ऋषीणां
तर्जनं मयजननं ताडनं प्रहारः अवमेहनमुपरिमृश्यां छीवनं
फूटकृत्य श्लेष्मप्रक्षेपः प्राण्यां शकृतो रजसश्च प्रक्षेपः पूतिवातोऽभ्रा-
वायुः दुरुक्तं शापः पतैः अगणाने दृष्टान्तः मक्षिकाभिरिवेति तत्र
हेतुः असति मिथ्याभूते संस्थाने सन्निवेशे वेद इत्युपलक्षणम-
कारो यस्य सदित्यपदेशमात्रं यस्य तस्मिन्नभिमानत्वात् केन

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यावत्प्रयोजनमनुशासनं चेत्समाप्तमतः परं हरिणा किम-
कार्ययापि हरिकथया श्रुनयालम्बुद्धिर्न जायतेऽतः सा वक्तव्ये-
त्यस्य शरीरलक्षणाङ्गो मुनिस्तत्परितोषमुक्तमाहृत्य वक्ति । स
एवमनुशास्येति । ऋषभापदेश ऋषभनामा भवन एव सर्वं
परित्यज्येति शेषः उर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहः अर्वाशिष्टशरीर-
मात्रपरिग्रहः गगनमेव परिधानं वक्ष्ये यस्य स तथादिगम्बर
इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

गृहात्संन्यस्तस्य उत्तरस्थितिप्रकारं कथयति । तत्र तत्रेति ।
स्वर्पटं वस्त्रोत्पादनस्थलं कुविन्दाश्रयः ब्रजो गोकुलं घोष आभीरपल्ली
सार्धः परिषज्जनः अवनिचरापसदैः भूमिचरेषु दुर्वृत्तेर्नौचैरि-
त्यर्थः निष्ठावनं थूकारः पूतिवातोऽधोवायुः तत्तज्जनादिक-
र्मविशेषांस्तृणप्रतिप्रसिमपि अकुर्वन्नेव स्थितः कुत इति
तत्राह । असदिति । अमताममङ्गलानां क्लेशानां संस्थानं यस्मि-
स्तस्मिन्नेतस्मिन् देहोपलक्षणे असन्नस्वतन्त्र इत्यपदेशः शब्दो
यस्य स तथा तस्मिन् जडशब्दवाच्ये देहे अभयानुभवस्व-
रूपेण सर्वभयशून्यज्ञानस्वरूपेण स्वमहिमावस्थानं यस्मिन्स्तेना-
समवरोपिताहंममाभिमानत्वात्त्यक्ताहंममाभिमानत्वादखण्डितः अप-
रिच्छिन्न इति यस्मादिति शेषः यद्वा असतो ब्रह्माणः
संस्थानं यस्मिन्स्तथा तस्मिन् तर्हि देहदेहिनोर्भेदापत्त्या “नेह-
नानास्ति किञ्चन” इति श्रुतिव्याकोपः स्यादत्राह । असदिति ।
असद्व्युत्पत्त्यपदेशो यस्य देहस्य स तथा देहोऽपि ब्रह्म एवेत्यर्थः
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतिः अस्मिन् अत्रैव तदभेदः सूच्यत
इत्याह । समवरोपितेति । समवरोपितः सम्यक् ज्ञातः अहमममाभि-
मानस्तस्य भावः समवरोपिताहंममाभिमानत्वं तस्मात् “तद्ब्रह्मवेदाहं
ब्रह्मास्मि” इति श्रुतिश्च तर्हि स्वपरिच्छिन्नत्वेन खण्डितत्वमत्राह ।
अखण्डित इति । अखण्डितस्य खण्डितत्वेन ज्ञानात् तत्र
तत्कावसर इत्यर्थः एकचर इत्यनेनादावन्ते चाप्येक एव चर-
तीत्यर्थोऽपि गृह्यते इत्यभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञायते ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

द्विजदेवत्वे कारणाविशेषमाह । मत्त इति । मत्तोऽपि सका-
शात् ॥ २५ ॥

तदुह तदपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

साक्षात् कृतं पुरतः करणं समपर्णमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमिति । भक्तिशिञ्जात्र भरतद्वारा ज्ञेया ॥ २८ ॥ २९ ॥

असत् संस्थानमित्यादिकं लोकाशिञ्जाय व्यञ्जनमात्रमिदं
शरीरं मम दुर्विभाव्यं तत्त्वमित्याद्युक्तेः ॥ ३० ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततो मङ्गकाः श्रेष्ठास्ते सर्वत एवाधिक्येनाराधनीया इत्याह ।
मत्तः सकाशाद्येषां न किञ्चित् प्रयोजनं प्रार्थनीयमस्ति अनन्ता
दित्यत एवानन्तैश्वर्यमाधुर्यगुणोऽहमेव प्रभुर्येषां प्रयोजनत्वेन
वर्त्ते इति भावः । इतरेण ब्रह्मादिना अकिञ्चनानामहन्तरूप-
ममतास्पदयोर्महामेव वस्तुत्वात् विद्यते किञ्चनापि येषामित्यर्थः ।
मयि भक्तिः प्रेमा तामेव भजतां प्रातिक्ष्णं प्राप्नुवतामित्यर्थः ।
अत एव तथा दुर्भुषुभिस्ते नित्यमाराधनीया इति भावः । तृती-

योऽपि ब्राह्मणोऽपि सकाशाद्भक्ताः श्रेष्ठा उक्ताः श्रीकपिलदेवेन
यथा “तस्मान्मन्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मा निरन्तरः । मन्यर्पितात्मनः
पुंसो मयि संन्यस्त कर्मणः । न पश्यामि परं भूतमकर्तुः समद-
शनात्” इति ॥ २५ ॥

स्पर्द्धावशादिदोषशान्त्यर्थं सर्वभूतसम्माननं विधत्ते । सर्वाणि
भूतानि मद्भिष्यतया मदाभिष्टानतया हे सुताः । ध्रुवाणि स्थाव-
राणि च भवद्भिः सम्भावितव्यानि ध्ययानि विविक्ता मत्स-
रादिदोषरहिता हृदयिष्यां तैः तदेव हित्वा शुष्माभिर्ममाहृण-
मिति पृथग्वाक्यमतो य इत्यस्य न पौनरुक्त्यम् ॥ २६ ॥

समासेन भक्तेर्लक्षणां तां च विना निस्ताराभावं च वदन्नु-
पसंहरति । मनो वचोहशामन्येषाञ्च करणानां यथावदीहितस्य
देहव्यापारस्य च मे साक्षात् कृतं सात्त्वन्मतसम्बन्धित्वेन यत्
करणं प्रवृत्तिस्तदेव मे परिवर्हणमारोधनमित्यर्थः । येन परिवर्ह-
णेन विना ॥ २७ ॥

उपशिञ्जमाणाः उपशिञ्जयिष्यन् उर्वरितोऽशिष्टः शरीरमात्र-
परिग्रहो यस्य सः ॥ २८ ॥ २९ ॥

तत्र पुरं पत्तनं ग्रामा हृद्दीनाः आकरः खनिः खेटः कृषीव-
लग्रामः खर्वटः गिरितटग्रामः वाटः पुष्पादिवाटिका शिविरं
सेनाया वासस्थानं ब्रजो गवां घोषो गोपानां सार्धो यात्रिक-
जनसङ्घातः आश्रमा ऋषीणामवनिचरापसदैः मनुष्याधमैः ।
तज्जनं भयजननं ताडनं प्रहारः मेहनमुपरिमृश्यां धीवनं
फूत्कृत्य श्लेष्मप्रक्षेपः प्रावशकद्रजसां शिलाविड्मूलानां
प्रक्षेपः पूतिवातोऽधोवायुः दुर्गन्धं शापस्तैः परिभयमानस्तत्
परिभवनमगणयन् असति अनित्ये संस्थाने संनिवेशे देह इत्यु-
पलक्षणाकारो यस्य सदित्यपदेशमात्रं यस्य तस्मिन्निरभिमान-
त्वात् इति स्वामिचरणाः असत् संस्थानमित्यादिकं लोकाशिञ्ज-
णाय व्यञ्जनामात्रमिदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं तत्त्वमित्याद्युक्ते-
रिति सन्दर्भः किञ्च श्रीऋषभदेवदेहस्य वक्तृपरोक्षत्वादितच्छ-
ब्दवाच्यत्वं न घटते तस्मादेवं व्याख्येयमेतस्मिन् जगति नश्वर-
त्वादसत्संस्थाने समष्टित्वेन देहमुपलक्ष्यतीति जगदपि प्राकृतः
स्वदेहस्तस्मिन्निरभिमानत्वादिति तज्जनादिकृज्जनसमुदायवतो
जगतः स्वदेहत्वेनाभिमाने हन्त हन्त एतादृशमहदपराधदोष-
दुष्टो जगदात्मको मदेह इति खेदेन मनः खण्डितं स्यात् अतः
स्वमहिम्नि चिन्मयानन्दे यदवस्थानं तेन हेतुना तत्र देहे निरभि-
मानत्वात् कीदृशेन उभयोश्चिच्छक्तिमायाशक्तयोः स्वीयस्वरूपा-
स्वरूपत्वाभ्यां योऽनुभवस्तेन यत् स्वमहिमावस्थानं तेन ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

येषां मत्तोऽपि किञ्चित् स्वर्गादिरूपमपि प्रार्थनीयं नास्ति
इतरेण दात्रा तदत्तेन वा राज्यादिना किमु स्यात् ॥ २५ ॥

मद्भिष्यतया मदाभिततया मनुपादानतया ध्रुवाणि कार-
णानन्यानि “सदेवसौम्येदमग्र आसीत् सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः
सदायतनाः सन्प्रतिष्ठाः” इत्यादिश्रुतेर्वैयुष्माभिः पदे पदे प्रातिक्ष्णम
सम्भावितव्यानि सम्माननीयानि तदेव सर्वभूतसम्माननमेव मम
अर्हणं पूजनम् ॥ २६ ॥

आत्रादिशिष्टजनभक्तिं ब्राह्मणभक्तिं सर्वभूतसम्मानं च साध-
नमुक्त्वाथ सर्वसाधनफलं मन आदिव्यापारफलं च मदारोधन-

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलवाहंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिमुन्दरस्वभावहाससु-
मुखौ नवमलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकण्ठनासो विगूढस्मि-
तवदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसि कुमुमशरासनमुपदधानः परागवलम्बमानकुटिलजटिलकपिशके-
शभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेण ग्रहगृहीत इवादृश्यत ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मित्युपदिशति । मन इति । मनोवचोदकसहितानां करणानां श्रोत्रादी-
नामीहितस्य व्यापारस्य मे परिवर्हणं ममाराधनं साक्षात्कृतं फलं
येन परिवर्हणेन कालपाशात् जनो विमोक्तुमात्मानं विमोचयितुं
नेशेन समर्थो भवेत् ॥ २७ ॥

अथ गार्हस्थ्यं त्यक्त्वा जनसङ्ग्रहार्थं विरक्तोऽभूदित्याह । स एव-
मित्यादिना । स्वयमनुशिष्टानापि लोकानुशासनार्थमेवमनुशास्य
मुनीनां मननशीलानां मुमुक्षूणां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षणं पारम-
हंस्यं देहगेहादिविस्मृतिपूर्वकभगवत्प्रावण्ययुक्तः परमहंसस्त-
स्यानुष्ठेयं पारमहंस्यमुपशिक्षयिष्यन् भरतमभिषिच्य ऋषभ
इत्यपदेशो नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावर्त्तात्प्रवज्राज उर्वरितोऽ-
वशिष्टः शरीरमात्रं परिग्रहो यस्य स ननु दण्डादि आश्रमचि-
न्हापरिग्रहे कौशिमिप्राय इति चेच्छृणु द्विविधा हि आश्रमिणः
लोकप्राप्तिकामाः भगवज्ज्ञानभक्तिसम्पन्ना भगवत्प्राप्तिकामाश्च
तत्राद्याः ।

अन्तस्त्रिलोक्यां त्वपरो गृहमेधोऽवृहद्भूतः ।

लोकस्त्रयो बहिश्चासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।

इति द्वितीये स्कन्धे सूचिताः तेषां लोकप्राप्तिकामानां स्त्रिलोक-
सिद्धये आश्रमचिन्हाधारणमावश्यकमेव ज्ञानभक्तिसम्पन्नानां तुच्छी-
कृतब्रह्मलोकपर्यन्तफलानां भगवदनुरागिणां धृतोर्ध्वपुण्ड्रमुद्रादि-
वैष्णवचिन्हानां परमभागवतानां निरभिमानानां दण्डाद्याश्रम-
चिन्हाधारत्वमनावश्यकम् ।

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मज्जको वानपेक्षकः ।

सल्लिङ्गानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ।

इति वक्ष्यमाणोऽदिति दिक् ॥ २८ ॥

अभिभाष्यमाणोऽपि जनानां मध्ये गृहीतमौनव्रतः जडादि-
वचूष्णीं बभूव ॥ २९ ॥

पुरादिषु अनुपपन्नं प्रतिमार्गम् अवनिचरेष्वपसदैरधमैः मक्षि-
काभिर्वनगज इव परिभूयमानोऽपि तद्विगणायन् एकचर एकाकी
पृथिवीं परिवभ्रामेत्यन्वयः तत्र पुरं पत्तनं ग्रामो हृद्गृहीनः
आकरो मगयाद्युत्पत्तिस्थानम् खेटः कर्षकग्रामः वाटः पुष्पादि-
वाटिका शिविरं सेनास्थानम् व्रजो गवां घोषो गोपानां सार्थो
यात्रिकसमूहः आश्रम ऋषीणाम् कथं भूतः पतस्मिन् संसारे
असतां बाह्याभ्यन्तरचारिणां विरोधानां संयक् स्थानं यस्मिन्
संत्कार्यमपदेशो नाम यस्य तस्मिन् देहोपलक्षणे देह अनित्य
उपलक्षणमनित्यतादिदोषद्योतको यस्य तस्मिन् उभययोः हेयो-
पादेययोः अनुभवो यस्मिन् तेन स्वरूपेण स्वमहिम्नि अवस्था-
नेन असमारोपितः अहं सम्प्रादु सर्वममेति अहं ममाभिमानो
येन स तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् अस्मिन्निष्ठतमनाः ॥ ३० ॥

भाषाटीका

सब देवतों से परमश्रेष्ठ अतन्त में हूँ स्वर्ग मोक्ष का अधि-
पति हूँ तो भी मेरे में भक्ति करने वाले पुरुषों को मेरे से
भी कुछ प्रयोजन की चाहना नहीं है तो उन अकिञ्चनों को
और ऐश्वर्यों से क्या प्रयोजन है ॥ २५ ॥

हे पुत्रो ! स्थावर जड़म जितने भूतमात्र हैं तिनको आप-
लोग क्षणक्षणमें निर्मल ज्ञानदीप्त होकर हमारा निवास
स्थान रूप समुक्तो यही हमारा पूजन है ॥ २६ ॥

मन वचन कर्म की चेष्टा साक्षात् फल हमारा पूजन
ही है कैसा वह पूजन है कि जिसके बिना जीवमात्र महा-
मोह रूप यमपाश से छूटने को समर्थ नहीं होसका है ॥ २७ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले महानुभाव परमसुहृद् ऋषभनामक
भगवान् सब पुत्र स्वयं शिक्षित हैं तो भी लोकों के शिक्षाने
के लिये इस प्रकार से उनको शिक्षाकर शान्ति स्वभाव वाले
सब कर्मों से निवृत्त जो महामुनिजन तिन के भक्ति ज्ञान
वैराग्य रूप परमहंस धर्मको शिक्षाने की इच्छा से अपने सौ
पुत्रों में बड़े जो भरतजी जो परमभागवत हैं भगवज्जनों में
प्रेमी हैं तिनको पृथिवी के पालन में राज्याभिषिक्त करके आप
घरही में शरीर मात्र से अन्य सब पदार्थों को छोड़कर पागल से
होकर दिगम्बर होकर केशों को खोलकर गार्हस्थ्य अग्नि को शास्त्र-
विधि से आत्मामे आरोपण करके सर्व संन्यास लेकर ब्रह्मावर्त
से निकल गये ॥ २८ ॥

जड अन्ध मूक बधिर सरी के पिशाचसरीके अवधूत वेष
धारण किये रहे सब मनुष्यों के तिरस्कार करनेपर भी मौन
व्रत धारण करके उदासीन होकर रहगये ॥ २९ ॥

तहाँ तहाँ पुरग्राम खान खेतीके ग्राम पुष्पवाटिका सेनास्थान
गडों के स्थान गोपों के स्थान यात्रावालों का समूह पर्वत
आश्रम वन इन सब स्थानों में पुरुषों में अधमलोगोंके तिरस्कार
करनेपर भी जैसे वनकी माखियों से हस्ति को होवे तैसे
मनुष्यों के तर्जनता उनके ऊपर मृतना थूकना परथरीविष्टा धूलका
फेंकना अधोवायु का छोड़ना इत्यादि को कुछ न गिनकर असत्
स्थितिवाले इस देह मे सत् मात्र व्यवहार होनेका है जिसमें
स्थूल सूक्ष्म अनुभव से जो अपने स्वरूपमें स्थिति है तिस से अहं
ममाभिमानको छोड़नेसे चित्त के शोभसे रहित होकर इकेलेही
पृथिवीमें घूमने लगे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स च तदा ग्रहगृहीत इवादृश्यत तत्र हेतुः पराक् पुरतोऽ-
वलम्बमानाश्च ते कुटिलाश्च ते जटिलाश्च कपिशश्च केशास्तेषां भूरि
भारो यस्य सः अवधूतमनाहतमत एव मलिनं निजशरीरं तेन कथं

यर्हि वाव स भगवाँल्लोकमिमं योगस्याह्वा प्रतीपमिवाचक्षाणस्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभत्सितमिति
व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहति हृदति स्म चेष्टमान उच्चरित आदि-
ग्धोद्देशः ॥ ३२ ॥

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगन्ध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समन्तात्सुरभिं चकार ॥ ३३ ॥

एवं गोमृगकाकचर्या ब्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोचरितः पिबति खादत्यवमेह-
ति स्म ॥ ३४ ॥

इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिर्ऋषभोऽविरतपरममहानन्दानुभव आत्मनि सर्वेषां
भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानानन्तरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णो योगैश्व-
र्याणि वैहायसमनोजवान्तर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छुयोपगतानि नाज्जना नृप ! हृदयेनाभ्य-
नन्दत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्याम्

संहितायां वैयासिक्यामृषभदेवानुचरिते

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायदीपिका ।

भूतोऽप्यवमदृश्यत । अतिसुकुमाराणि करचरणारः स्थलानि तथा
विपुला बाह्यादयस्त पत्रावयवास्तेषां विशिष्टो न्यासः सन्निवेशो
यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुन्दरः स्वभावसिद्धो हासस्तेन शोभनं
मुखं यस्य तथा नवनलिनदलवशाचरती ये शिशिरतारे ताम-
हारिकनीनिके अरुणो आयते नयने ताभ्यां रुचिरः तथा सदृशा
अन्यूनाधिकाः सुभगाश्च कपोलकर्णकयठनासिका यस्य तथा
विगूढस्मितं यद्वदनं तस्य महोत्सवेन विभ्रमेण पुराङ्गनानां
मनसि काममुदीपयन् एवंभूतोऽपि तथा दृश्यतेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

यर्हि यदा लोकं जने योगस्य प्रतिपक्षमाचक्षाणः पश्यन्व-
भूव तस्य प्रतिक्रियाकरणं कर्म च निन्दितमित्याचक्षाणस्त-
काजगरं व्रतमास्थितः सन् शयान एवाश्नातिस्तेत्यन्वयः आज-
गरं व्रतं नमैकत्रैव स्थित्वा प्रारब्धोपभोगः अवमेहति मूत्र-
यति हृदति पुरीषमुत्सृजति उच्चरिते पुरीषे चेष्टमानो विबु-
धन् तेनैवाधिष्ठा आलिप्ता उद्देशा देहप्रवेशा यस्य सः ॥ ३२ ॥

वीमस्समिवाशङ्कुचाह । तस्येति । पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन
सौगन्ध्यं यस्य सः वायुः ॥ ३३ ॥

एवं गवादिचर्यायां पानादि करोति स्म तदेवाह । ब्रजाभित्या-
दिना । काकमृगगवामिवान्यदपि चरितं वृत्तिर्यस्य ॥ ३४ ॥

नानायोगचर्या आचरतीति तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिमरेवं
वर्तितव्यमिति प्रदर्शनाय तथा कृतवान् वस्तुतस्तु भगवान्यतो-
ऽविरतः परममहानुत्तरोत्तरशतगुणत्वेनोक्तो य आनन्दस्तदनु-
भवस्वरूपः किञ्च वासुदेवे आत्मनोऽव्यवधानेनाभेदेन न विद्य-
तेऽन्येषामिवान्तरा मध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भावस्तेन नित्यनिवृत्तो-
पाधिन्वेनेत्यर्थः स्वत एवसिद्धैः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वा-
द्योगैश्वर्याणि नाभ्यनन्दत् वैहायसं स्वचरत्वम् मनोजवं मनस

इव देहस्य वेगं दूरग्रहणं दूरदर्शनम् हे नृप ! हृदयेन
मनसा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतमाध्यायदीपिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतिसुकुमाराणां करचरणाधवयवानां विशिष्टो न्यासः
सन्निवेशो यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुन्दरः स्वभावसिद्धो
हासः तेन सुन्दरं मुखं यस्य नवनलिनवशाचरती शिशिरतारे
तापहारिकनीनिके ययोस्ते अरुणो आयते नयने ताभ्यां रुचि-
रस्तथा सदृशा अन्यूनाधिकाः शोभनाश्च कपोलादयो यस्य
तथाविगूढं स्मितं यद्वदनं तस्य महोत्सवेन विभ्रमेण पुराङ्गनानां
मनसि कुसुमशरासनं काममुपदधातः उदीपयन्नेवम्भूतोऽपि पराक्
परित अवलम्बमानाश्च ते कुटिलाश्च कपिशश्च केशास्तेषां
भूरिमारो यस्य अवमतं पुर्जनैरिति शेषः अत एव मलिनं च
यन्निजशरीरं तेन ग्रहयुहीत इव पिशाचग्रस्त इवाहृदयताल-
क्ष्यत जनैरिति शेषः ॥ ३१ ॥

यर्हि यदा स भगवानुषभः लोकं जने योगस्याह्वा सा-
क्षात्प्रतीपं विरोधमाचरन्तमाचक्षाणः पश्यन् बभूव तस्य
प्रतिकूलं प्रतिक्रियाकरणं च वीमत्सितं निन्दितमित्या-
चक्षाणः प्रतिक्रियाकरणस्य लोकानर्थावहृत्वाविति भावः तदा
आजगरं व्रतमैकत्र स्थित्वा प्रारब्धोपभोगरूपं व्रतमाधितः सन्
शयान एवाश्नाति खादति अशनं भोजनं धानादिचर्यां खादन् मेहति
मूत्रयति स्म हृदति पुरीषमुत्सृजति स्म उच्चरितमूत्रमलमुच्चरिते-
पुरीषे चेष्टमानो विबुधन् तेनैवाधिष्ठा आलिप्ताः तदेवा देहप्रवेशा

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्य सः बीभत्सितमिदमित्याशङ्क्याह । तस्येति । तस्य ऋषभस्य पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन सौगन्ध्यं यस्य स वायुः समन्तादशयोजनं देशं सुरभीचकार पुरीषस्य सौगन्ध्योक्तः योगप्रभावातिशयज्ञापनार्था ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

एवं गवादिचर्या यात्रादि कराति स्म तदेवाह । व्रजजित्वादिना । काकमृगगवामिवान्यदपि चरितं वृत्तिर्यस्य इतीत्यं नानायोगचर्याचरणः योगिभिरेवं कर्तव्यमिति प्रदर्शनाय नानाविधयोगवृत्तानि कुर्वाणः कैवल्याधिपतिः मोक्षाधिपतिः परमात्मदृष्ट्येदं विशेषणं भगवानुषभः आत्मनि स्वात्मशरीरे तथा सर्वेषामात्मभूते च भगवति वासुदेवे परमात्मदृष्ट्येदं वासुदेवे आत्मनि स्वस्मिन्नित्यव्यवधानानन्तरोदरभावेन व्यवधीयतेऽनेनेति व्यवधानं तिरोधायकं कर्म अव्यवधानेन तिरोधायकाभावेन निमित्तेनायमनन्तरोदरभावः तेनान्तरं भेदः उच्छब्दोऽप्यर्थः अरशब्दोऽल्पे वर्तते इषदपि भेद इत्यर्थः ततो नञ्समासः स्वरूपतिरोधायकाभावादप्यन्तरभूतगणाद्भेदविरहेण तस्याब्रह्मात्मकस्वतन्त्रवस्तुभेदज्ञानस्य किञ्चिन्मात्रस्याप्यभावेनेति यावत् आत्मनः स्वस्य सिद्धाः समस्तार्थाः तैः परिपूर्णः अत एव यदृच्छयानिच्छयापि योगप्रभावादेवानुषङ्गिकतया प्राप्तान्यपि वैहायसादीनि खेचरत्वादीनि योगैश्वर्याणि हे नृप ! हृदयेन मनसा नाभ्यनन्दत् मनोजवो मनस इव देहस्य वेगो दूरदर्शनं दूरस्थवस्तुग्रहणं वैहायसादीनां संसृतिनिमित्तत्वेन मुक्तिविरोधित्वात्तानि न परिगृहीतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतिसुकुमारत्येतद्विशेषणं सर्वत्रानुगमयितव्यं सदृशेतत् न नयनयोः सादृश्यं कपोलादीनामुक्तं किन्तु कपोलकर्णयोस्तथा चान्योऽन्यसदृशौ कपोलौ कर्णौ चेत्यर्थः सम्पद्येत सुभगत्वं कर्णादीनामपि ग्राह्यं विगूढमीषतस्पष्टं स्मितं यस्य तत्तथा कुसुमशरं कामं परागधः ॥ ३१ ॥

यर्हि वाव स भगवान् ऋषभदेव इति मत्वा अजगरस्य विद्यमानं व्रतमास्थितस्तदा शयान एवाश्नात्यशनादिकं करोतीत्यन्वयः इमं लोकं योग्यस्य ध्यानापरपर्यायस्योपासनस्याप्रतीपमप्रतिकूलमिवाचक्षाणः पश्यन्निवशब्दात्प्रतिकूलाप्रतिकूललक्षणाभ्यस्य साधनं पश्यन्नित्यर्थः तस्यावमेहनादेः प्रतिक्रियां प्रक्षालनादिकं कर्म बीभत्सितं योगशास्त्रनिषिद्धमिति उच्चरितेन पुरीषेणादिगन्धः उपलिप्तः उद्देशः देहप्रदेशो यस्य सः पुरीषसुरभिगन्धेन सौगन्ध्यं यस्य स तथा ॥ ३२-३४ ॥

लोकशिक्षार्थं योगचर्यान्तरमाह । एवमिति । आत्मभूते आश्रयभूते आत्मनि स्वामिनि अव्यवधानेनानन्तरोदरभावेन निमैदब्रह्मभावेन नित्यसिद्धैः समस्तैरर्थैः पुरुषार्थैः परिपूर्णः वैहायसमनोजवादीनि योगैश्वर्याण्यज्ञसा दर्शयितुं नैवाभ्यनन्द-

दित्यन्वयः वैहायसमाकाशगमनं दूरग्रहणं दूरस्थितग्रहणं ज्ञानं यदृच्छया खेच्छया सहसा वा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

आत्मनि निजांशानि ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सदृशा अन्यूनतिरिकाः अत एव सुमगा मनोहराः कपोलादयो यस्य सः ॥ ३१ ॥

प्रतीपं क्षुत्पिपासालोकोपद्रवाद्यैर्विश्लेषकारणैः प्रतिकूलम् । इवेत्याकृढयोगानां प्रायः प्रातिकूल्याभावात् आजगरं व्रतं नामैकत्रैव स्थित्वा प्रारब्धकर्मोपभोगः एकत्रावस्थाने सति परिचितत्वादेर्लोकोपद्रवाद्यधिकं न स्यादिति भावः । अवमेहति मूत्रयति हृदति पुरीषमुत्सृजति उच्चरिते पुरीषे चेष्टमानो निष्ठुठन् तेनैव विग्धा आलिप्ता उद्देशा देह प्रदेशा यस्य सः ॥ ३२ ॥

तस्य चिन्मयशरीरस्यैतद्बीभत्सितमित्याशङ्क्याह । तस्येति । पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन सौगन्ध्यं यस्य सः वायुः ॥ ३३ ॥

काकमृगाणां पशुतुल्यलोकानां गोचरितः तादृशस्वभावत्वेन दृष्टिविषयीभूत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

कैवल्यपतिरित्यन्येऽपि कृपया यः कैवल्यं ददाति तस्येयं योगिजनशिक्षणार्था लीला ध्येयैव नतु अनुचिकीर्षणीयेति भावः भगवानपि भगवति वासुदेवे वासुदेववन्दने तस्यैव सर्वोक्ताराणामप्याराधनीयत्वात् यदुक्तं भीष्मेण "अस्यानुभावे भगवान् वेदगुह्यतमं शिवः । देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान् कपिलोमनुः" इति । ईश्वरबाहुल्यं वारयति आत्मनि स्वस्यांशित्वात् स्वस्मिन्नेवेत्यर्थः आत्मनः स्वस्याव्यवधानः साक्षाद्भूतः अनन्तः अपारः रोदं रोदनमश्रु राति आददातीति रोदरो भावः प्रेमा तेनैव सिद्धैः समस्तैरर्थैः परिपूर्णः वैहायसं खेचरत्वं मनोजवं मनस इव देहस्य वेगं दूरग्रहणं दूरदर्शनं हे नृप ! हृदयेन ॥ ३५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अतिसुकुमारा ये करादयोऽवयवास्तेषां विशिष्टो न्यासः सञ्जिवेशो यस्य सः प्रकृत्या सुखभावेनैव सुन्दरः स्वभावसिद्धेन हासेन शोभनं सुखं यस्य सः नवनलिनदलवदाचरती ये शिशिरनापहारिकनीनिके ययोस्ते अरुणो आयते नयने ताऽस्यां रुचिरः सदृशाः समानाः सुभगाश्च कपोलकर्णकण्ठनासिकाः यस्य सः विगूढस्मितवदनस्य महोत्सवेन विलासेन पुरवनि-

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तानां मनसि कुसुमशरासनमुपदधानः एवंभूतोऽपि पराक् परितः
अवलम्बमानाश्च ते कुटिलाश्च जटिलाश्च कपिशश्च केशास्तेषां
भूरिभारो यस्य सः अवधूतं तपोयुक्तम् यथेष्टभोजनवस्त्राभ-
रणशय्यासनोन्मर्दनापि सकलसुखवर्जितमित्यर्थः अत एव
मलिनमसंस्कृतमणिवत् गूढप्रकाशं निजशरीरं तेन ग्रहगृहीत
इवावद्व्यत ॥ ३१ ॥

स ऋषभो भगवान् यर्हि लोकं जनं योगस्य अद्धा साक्षा-
त्प्रतीपमिवाचक्षाणः पश्यन् बभूव तत्तस्य लोकस्य प्रतिक्रिया-
करणं च धीमत्सितं गर्हितमित्याचक्षाणः तदा आजगरं व्रत-
मास्थितः सन् शयान एवाश्नाति भोजनं करोति पिबति च
खादति चणकादीनां चर्वणं करोति अवमेहति मूत्रयति हृदति
पुरीषमुत्सृजति उच्चरिते पुरीषे चेष्टमानो विलुण्ठन् तेनैवा-
दिग्धा उद्देशाः शरीरावयवा यस्य सः ॥ ३२ ॥

तस्य भगवतः पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन सौगन्ध्यं यस्य
स वायुः समन्तात् दशयोजनं तं देशं सुरभीचकार ॥ ३३ ॥

किञ्च गवादिचर्यायां पिबति खादत्यवमेहति स्म काकमिव
मृगगवामिवान्यदपि चरितं यस्य सः ॥ ३४ ॥

इति एवं नानायोगचर्या आचरतीति तथा अविरतः अखण्डः
परममहानन्दानुभवो यस्य सः आत्मनि परमात्मनि वासुदेवे
सर्वावतारमूले आत्मनः अवतारभूतस्य अव्यवधानः अव्युच्छिन्नः
न निघटे अन्तरे मध्ये उदरः फलाभिसन्धिलक्षणं छिद्रं
यस्य स चासौ सच तेन भावेन ध्यानेन सिद्धैः समस्तैरर्थैः
फलैः परिपूर्णैः योगैश्चर्याणि हे नृप ! हृदयेन मनसा नाभ्य-
नन्दत ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषाटीका

भगवान् ! ऋषभदेवजी का वर्णन है अत्यन्त सुकुमार
उनके करचण वक्षस्थल भू अतिसुकुमार हैं भुजास्कन्ध गला
वदन अतिपुष्ट हैं सुन्दर उनका विन्यास है मुखारविन्द में सुन्दर
हास स्वभावहीसे सिद्ध है नूतन कमल दल सरीके शीतलता
वाले लालवर्ण के नयनों से अत्यन्त मनोहर हैं सुन्दर चरोवर
कपोल कर्ण नासिका वाले हैं मन्दहासके गुप्त होनेसे मुखमें
जो विलक्षण शोभा तिससे पुरखियों के मनमें कन्दर्प को
पैदा करते हैं आगे की तरफ लटकते टेढ़े जटा बन्धे पिङ्गल वर्ण
के केशों का भार धारण किये हैं अवधूत का सा मलिन अपने
शरीर से ग्रहों के पकड़े से लोगों को दीखपड़े ॥ ३१ ॥

जब ऋषभ भगवान् ने देखा कि यह संसारी लोग योग का विरोधी
हैं और उसके हटाने का उपाय भी बड़ा खराब है तब मजगल
व्रतको धारण किया तिसमें एक ठिकाने सोतेही हुये खाते
पीते थे और मलमूत्र करते थे उसीसे शरीर भी उनका सब
खिप्त होगया था ॥ ३२ ॥

उनके शरीर के विष्टाके सुगन्ध से युक्त जो वायु तिसने
चारों तरफ दश योजन मात्र देशको सुगन्धित कर दिया ॥ ३३ ॥

इस प्रकार गऊ मृग काक की चेष्टासे चलते बैठते खड़े होते
सोतेकाकगो मृग के तुल्य ही खाते पीते मलमूत्र करते थे ॥ ३४ ॥

निरन्तर परम महा आनन्द अनुभव करने वाले कैव-
ल्यके पति भगवान् ऋषभदेवजी ने सब भूतों के आत्म-
भूत सब के आत्मा वासुदेव भगवान् में निरन्तर आत्मा के
भाव होने से सिद्ध सब अर्थों से परिपूर्ण होजाने से अपने
आपही प्राप्त जो आकाश गगन मनोवेग गगन छिपजाना पर-
काय प्रवेश दूरदृष्टि इत्यादि योग के ऐश्वर्यों को साक्षात्
देखकर भी मन से अच्छा नहीं माना ग्रहण नहीं किया ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध पांचवां अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

॥ राजोवाच ॥

न नूनं भगवः ! आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हन्ति यदृच्छयोपगतानि ॥ १ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

सत्यमुक्तं किन्तिवह वा एके न मनसोऽद्वा विश्रम्भमनवस्थानस्य शठकिरात इव सङ्गच्छन्ते ॥ २ ॥

॥ तथाचोक्तम् ॥

न कुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते ।

यद्विश्रम्भाच्चिराच्चीर्णं चस्कन्द तप ऐश्वरम् ॥ ३ ॥

नित्यं ददाति कामस्य छिद्रं तमनु येऽरयः ।

योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥ ४ ॥

कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः ।

कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्त्रीकुर्यात्कोऽनु तद्बुधः ॥ ५ ॥

अथैवमखिललोकपालललामोऽपि विलङ्घ्यैर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहामुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनान्वीक्षमाण उपरतानुवृत्तिरुपरराम ॥ ६ ॥

तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देह इमां जगतीमभिमानाभासेन संक्रममाणः कोङ्कवेङ्ककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्देशान्यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्य कृताश्मकवल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ॥ ७ ॥

अथ समीरेवेगविधूतवेणुविकर्षणजातोप्रदावानलस्तद्वनमालेलिहानः सह तेन ददाह ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

षष्ठे क्षीनाभिमानस्य देहत्यागक्रमाभिधा ।

प्रदहन्ते द्वाग्निं यः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १ ॥

योगैश्वर्याणि नाभ्यनन्ददियुक्तं तत्र पृच्छति । नेति । भगवः । हे भगवन् ! योगेन समीरितमुद्दीपितं यज्ज्ञानं तेनावभर्जितानि दग्धानि कर्मबीजानि रागादीनि येस्तेषां यदृच्छया प्राप्तानि योगैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हन्ति अतः किमिति नाभ्यनन्ददित्यर्थः ॥ १ ॥

अङ्गीकृत्य परिहरति । सत्यमिति । एके बुद्धिमन्तोऽनवस्थानस्य चञ्चलस्य मनसो विश्वासं न सङ्गच्छन्ते न संस्यक्तं प्राप्नुवन्ति शठः किरातो यथा धृतेष्वपि मृगेषु शठे किराते यथा मृगा इति सप्तम्यन्तं वा प्राठान्तरे शठो वञ्चकः किरातो

वणिग्व्यवहर्तरि यथा तस्मिन्वा व्यवहर्ता विश्वासं न यातीत्यर्थः पाक्षिकोऽपि दोषो वर्जनीय इत्युपदेष्टुं नाभ्यनन्ददिति भावः ॥ २ ॥

तत्र हेतुः यद्विश्रम्भाद्यस्य मनसो विश्वासाच्चिराच्चीर्णं बहुकालसञ्चितं तपश्चस्कन्दं सुखाद्य ऐश्वरं विष्णोर्मोहिनीरूपदर्शनेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानामपि सौमरिप्रभृतीनां तपः ॥ ३ ॥

नित्यमिति । कृतविश्वासो यो योगी तदीयं मनः कामस्य तमनु येऽरयस्तेषां च छिद्रमवकाशं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया आरागामवकाशं दत्त्वा पतिं घातयति तथा मनोऽपि कामाद्विभ्रियोगिनं संशयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अरीन् कथयन्नुपसंहरति । काम इति । यन्मूलो यन्निमित्तो भवति तन्मनः को नु बुधः स्वीकुर्यात् स्वाधीनमिति मन्येत ॥ ५ ॥

प्रासङ्गिकं समाप्य प्रस्तुतमाह । अथेति । अखिलानां लोकपालानां ललामो मण्डनभूतोऽप्युपरता बाधितानुवृत्तिर्यस्मात्स उपरराम देहाभिमानं जहौ विलक्ष्यैरनेकप्रकारैर्वधूतवेषादिभिर्न विलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् सांपरायविधिं देहत्यागप्रकारम् आधाराभयमावव्यावृत्त्यर्थमाह । अनर्थान्तरभावेनाभेदेन उपासनाव्यावृत्त्यर्थमाह । असंव्यवहितम् ॥ ६ ॥

मनसा स्वयं त्यक्तेऽप्याभिमाने केनापि संस्कारेण देहः प्रचक्षति यथा कुलालचक्रं सोऽयमभिमानाभासस्तेन स च जीवन्मुक्तानामविद्यावासनया भवतीति ततो विशेषमाह । योगमायावासनयेति । कोट्ठादीन् देशान् गतः सक्त्यापि वासनयाऽऽस्ये कृतोऽश्मकवलो येन असंवीतो नमः ॥ ७ ॥

समीरवेगेन विधूतानां कम्पितानां वेणूनां संघर्षेण जात उग्रो दावानलः आलेखिहानः सर्वतो प्रसर ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदुक्तं युक्तिविरोधित्वाद्यैहायसादीनि योगैश्वर्याणि नाशयन्न्ददिति तत्र पृच्छति राजा । नेति । हे भगवन्नात्मारामाणां योगेन समीरितमुदीपितं ज्ञानं तेन योगरूपवायुसहकृतब्रह्मसाक्षात्काररूपज्ञानाग्निना भर्जितानि दग्धानि कर्मणां बीजानि वासनारूपाणि येषां हेतुर्गर्भमिदम् ज्ञानयोगाश्रयां निर्दग्धशेषकर्मबीजत्वादित्यर्थः यदच्छयोपगतानि ऐश्वर्याणि वैहायसादीनि पुनः क्लेशदानि संसृतिनिमित्तानि भवितुं नार्हन्तीति किमिति नाशयन्न्ददिति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

उत्तरयति शुकः । सत्यमुक्तमिति । योगैश्वर्यासक्तिनिमित्तज्ञानयोगक्षरणसम्भावनयानामिनन्दनेऽङ्गीकारः पुनः संसृतिनिमित्तानि न भवन्त्यत्रानङ्गीकारः सौभर्यादीनामैश्वर्यस्य संसृतिनिमित्तत्वदर्शनात् यदुक्तं पुनः क्लेशदानि न भवन्तीति तत्रापि तु योगक्षरणद्वारा भवन्त्येवेत्याह । किं त्विति । इह वा एके महामुनयः वशीकृतमनसः पुरुषाः किलानवस्थानस्यातिचञ्चलस्य मनसः अद्धासाक्षाद्विज्ञानं विश्वासं न सङ्गच्छन्ते न प्राप्नुवन्ति न कुर्वन्तीत्यर्थः मनो न विश्वसन्तीति यावत् जितमनस्कानामपि भोगासक्त्या मनःपारवश्ये सत्यव्यवस्थितं मनस्तान् वञ्चयित्वात्माधीनं सत्संसारयेदिति भावः तत्र दृष्टान्तः । शठकिरात इवेति । शठकिरातो वागुरिकः स्वस्मिन् विश्वासपर्यन्तं मृगाधीन इव स्थित्वा वञ्चयन् तान्हरन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

अत्राभियुक्तोक्तिमुदाहरति । तथाचोक्तमिति । मनस्यनवस्थिते सति कदाचिदपि कस्मिंश्चिदपि जितमनस्कोऽपि मम स्वाधीनमनः किमनर्थमापादयेदिति बुद्ध्या सङ्गं न कुर्यात् यस्य मनसो विज्ञानाद्विश्वासाधिरकालसम्भूतमपि ऐश्वरमीश्वरस्य विष्णोः सम्बधि तपः ज्ञानमयम् उपासनात्मकं तपश्चस्कन्देन स्कन्देन क्षरेत् ॥ ३ ॥

सङ्गात्कामावसरसम्प्रदाये "सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोशोऽभिजायत" इत्युक्तरीत्या कामस्पृहा भावेन क्रोधादयः प्रादुः-

[१६]

प्युरित्याह । मित्यमिति । यो मनःकृतविश्वासो योगी कामस्य चिद्धं योगरूपमैश्वर्यं ददाति काममनुसृत्य जायमाना येऽरयः शत्रुवदनर्थकारिणः क्रोधादयस्ते मनसि कृतमैत्रस्य योगिनो मनश्चिद्धं ददाति यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जाराणामवकाशं दत्वा पतिं घातयति तथेति ॥ ४ ॥

अरीन्कथयन्नुपसंहरति । काम इति । कर्मरूपो बन्धश्च यन्मूलः भोगैश्वर्यभोगासक्तिमूलः अतः को नु पुमान् बुधः सन् तत्कामादिमूलं स्वीकुर्यात् अश्वेतु स्वीकुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमाह । अथेति । अखिलानां लोकपालानां ललामो मण्डनभूतोऽपि विलक्ष्यैरनेकप्रकारैर्जडवदश्वदलक्षितः अवधूतवेषादिभिरविलक्षितो भगवत्प्रभावो यस्मिन् योगिनां सांपरायविधिदेहत्यागप्रकारमनुशिष्यन् स्तशरीरं त्यक्तुमिच्छुरव्यवधानमज्ञानातिरोहितमात्मानं प्रत्यगात्मानमात्मनि परमात्मन्यनर्थान्तरभावेन अर्थान्तरं स्वतन्त्रं वस्तु तस्य भावस्तत्तानुसमासः परमात्मा पृथक्सिद्धत्वेनान्वीक्षमाणाः साक्षात्कुर्वाणः अत एव उपस्तानुवृत्तिर्निवृत्तप्रादुर्भावकमानुवृत्तिः उपरराम देहादिति शेषः देहं त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

त्यागप्रकारमेवाह । गद्यद्वयेन । तस्येति । एवं मुक्तलिङ्गस्य मनसा त्यक्तशरीराभिमानस्य तस्य भगवतो ऋषभस्य देहो विचचारेत्यन्वयः देहो विचचारेत्युक्तिर्देहधारणानादरद्योतनार्थो अन्यथा सुषुप्तमूर्च्छितदेहस्येव संचारानुपपत्तेः कथंभूतो विचचार योगमायाया भगवन्मायाया वासनाया मायायास्तीर्णत्वेऽपि तद्वासनामात्रानुवृत्त्यायः अभिमानाभासः देहे आत्मीयत्वाभिमानाभासस्तेन देहात्माभिमानाभासमात्रमेवास्य ननु तत्त्वतो देहात्माभिमानोऽस्तीति आपनायाभासपदं प्रयुक्तम् इमां जगतीं चक्रकममाणाः सञ्चरन्नेकदा कर्हिचित्कोट्ठाद्यादिदेशान् यदच्छयागतः कुटकाचलस्थसमीपवने आस्ये वक्त्रे कृतः निक्षिप्तः अश्मैव कवलो येन उन्माद इव लक्ष्यमाणाः मुक्ता विक्षिताः मूर्खजाः शिरोरुहा यस्य असंवीतः नग्न एव ॥ ७ ॥

अथानन्तरं समीरवेगेन विधूतानां कम्पितानां वेणूनां विघर्षेण संघर्षेण जातो य उग्रो दवाग्निस्तद्वत् कुटकाचलो पवनमालेलिहानो दहनः तेन ऋषभस्य देहेन सह ददाह दाह्यासाहित्यमत्र विवक्षितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

शुभयोगिजनशिक्षार्थमशुभयोगिजनमोहनार्थं तत्प्रभृतिभेदाभेदशास्त्रप्रवृत्तिप्रकाश इत्येतद्वचनभेदवचरितापदेशेन निरूप्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रादौ यद्यपि देवादीनामैश्वर्यभोगेन मनःसक्त्या मुक्तिसङ्गानन्दहासो नास्ति तथाप्युत्पाधिकारिणां स स्यादित्यादितात्पर्यं ज्ञाप्यते । अत्रानन्तरातीताध्यायान्ते योगैश्वर्याणि नाशयन्न्ददित्युक्तं तत्र राजा शङ्कुते । न जन्तुनामिति । योगेन हरेरुपास्तिलक्षणेन समीरितमुत्पन्नं यत् ज्ञानं तेनावर्जितं दग्धं कर्मबीजं रागादिलक्षणां येषां ते तथापि परमात्मनिरतानां यदच्छयाविच्छयोपगतानि योगैश्वर्याणि पुनः पञ्चाक्लेशदानि भवितुं नार्हन्ति नूनं कथं तानि नाशयन्न्ददित्यन्वयः ॥ १ ॥

अर्द्धाङ्गीकारेण परिहरति । सत्यमिति । अनङ्गीकारपक्षमाह ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किन्त्विति । एके महात्मानः घटकिराटे नूतनघटे स्थितस्य जलस्येवानवस्थानस्य विस्मयं विश्वासं वा इत्यनेन ।

महेश्वर्यस्वरूपोऽपि भगवानृषभो विराट् ।

नैश्वर्याणि स्वकीयानि स्थापयामास सर्ववित् ।

उत्तमानां ज्ञापनार्थं धर्मतत्त्वस्य केशवः

तेषामैश्वर्यभोगे हि मनः सर्कि ब्रजेद्यदि ॥

आनन्दो मुक्तिर्गो ह्रासं विकर्मकरणाद्भजेत् ।

धर्माधर्मविहीनोऽपि भगवानृषभस्ततः ॥

तेषां धर्मज्ञापनार्थं नाविश्रमे परां स्थितिम् ।

देवानां नाशुभाद्भ्रासः शुभात्किञ्चित्सुखोन्नतिः ।

आधिकारिकजीवानामेवमन्येषु तद्व्ययम् ॥

अल्पाधिकारिणां तत्र ह्रासोऽपि भवति ध्रुवम् ।

अशुभाभावजोन्नाहो महाधिकारिणामपि ॥

अशुमे कृते न भवति तारतम्या च सस्मृतः ।

प्रजायाश्च तथा देवा महाधीकारिणः स्मृताः ॥

ऋष्यशीतिस्तथा सप्त पितरोऽप्सरसां शतम् ।

गन्धर्वाणां तथा राक्षां विशदन्त्यासु जातिषु ॥

अल्पाधीकारिणः प्रोक्ता अनधीकारिणः परे इति ।

शास्त्रान्तरप्रसिद्धं तात्पर्यं ज्ञापयति । मठकिराट इति पठित्वा बागुरेति केचिद्व्याचक्षते ते प्रेक्षकाणां परिषद्यसम्प्रदायज्ञा इति परिहसनीया इति ॥ २ ॥

त्रैलोक्यशिक्षार्थं श्लोकसंग्रहेणमुक्तमित्याह । तथाचोक्तमिति । यथा मनोविश्वासे तपसादेर्विज्ञानं भवति तथा चोक्तमित्यर्थः ऐश्वरमीश्वरविषयम् अनेन सौमर्यादीश्वराणामपि यथा तपः स्कन्दितं तथेति ध्वनयति ॥ ३ ॥

किमवकाशं तमनु कामानन्तरम् अरयः क्रोधादयः तेषां चच्छिद्रं ददातीत्यर्थः कृतमैत्रस्य मनसा सहोति शेषः पुंश्चली पुरुषमात्राभिगामिनी जाया पत्युररीणामुपपत्तीनां प्रवेशमिव ॥ ४ ॥

पात्रे प्राप्ते इव्यात्यागेच्छा लोभः अतीतदुःखस्मरणनिमित्तचित्तविक्षेपः शोकः वैचित्यं विपरीतज्ञानं मोहः पूर्वस्थितात्सञ्चलनं भयं कर्मणा संसारबन्धो यन्मनोमूलं यस्य स तथा को नु बुधस्तन्मनो ममेष्टमिति स्त्रीकुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अधुना प्रासङ्गिकं मोहं परिहृत्य प्रकृतमनुसरति । अथेति ।

विष्णोः कलेवरत्यागो भूत्यागोऽन्यो न विद्यते ।

कलेवरत्यागोऽन्येषां पञ्चत्वं समुदीरितम् ।

इति वचसात्स भगवान् स्वकलेवरं स्वाधीनां पृथिवीं जिहासुः त्यक्तुमिच्छन्नुपरराम विरतव्यापारो बभूवेत्यन्वयः कलेवरशब्दस्य प्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्याशङ्क्य वक्ष्यमाणानां विशेषणानां प्राकृतपुरुषेऽसम्भवादुक्त एवार्थ उचित इति भावेनाह । अखिलेति अखिललोकपालानां ललामश्नुडामणिः अनेनाप्राकृतत्वं कथमवगतमित्यत उक्तं विलक्षण इति । लोकविपरीतलक्षणः अस्थूलमनःपञ्चसमिध्यादेः कथं तर्हि तस्य प्रभावो न लक्ष्यत इत्यत उक्तं जडवदवधूतेति । किमेतः प्रयोजनमत उक्तं योगिनामिति । साम्परापविधि श्रोत्रसाधनप्रकारम् उपहितस्यास्य शिक्षा कथं मोक्षोपयोगिनी स्यादित्यत उक्तमात्मनीति । आत्मानं स्वरूपमात्मानि

ब्रह्मणि अनर्थान्तरभावेन भिन्नो नास्मीति मतसा असंव्यवाहितं व्यवधानरहितमन्वीक्षमाणोऽनुभवन्नुपरतानुवृत्तिः निवृत्तविषयानुवृत्तिः निवृत्तमुक्त्यन्यवस्थो वा नित्यमुक्त्यवस्थत्वादिति ॥ ६ ॥

इदानीं हरेर्देहः सच्चिदानन्दत्वेन तदभिन्न इति दर्शयितुं तस्य सञ्चरणप्रकारं वक्ति । तस्य हवेति । एकद्वयस्य देह इमां जगतीं विचचारेत्यन्वयः मुक्तलिङ्गस्य वर्णाश्रमादिलक्षणरहितस्य भौतिकशरीररहितस्य वा योगमाया योगसामर्थ्ये तस्यावसानं काष्ठोत्कर्षो यस्य स तथा देहस्य जडस्य सञ्चरणं कथं घटत इत्यत उक्तमभिमानाभासेनेति । अभितो ज्ञानप्रकाशेन चङ्क्रममाणः पुनः पुनः पादक्षेपं कुर्वाणः ज्ञानात्मकत्वात् गमनादिक्रियां कुर्वाण इत्यर्थः अनेन देहदेहिनोऽभेदोऽपि सूचित इति कस्मात् कान् देशानुद्दिश्य गमनमित्यत उक्तम् । काङ्कुटकर्णाटकादीति । काङ्कुटकर्णाटकाङ्गीमरथ्युपपदनदीमातृकदेशादिक्षिणाकर्णाटकान् सौराष्ट्रादिदेशान् स्वेच्छयापगतः तत्र नागपुरग्रामात्पूर्वत उत्तरनदीनामास्ति तस्य निकटे कुटचाचलस्य कुटचपर्वतस्य प्राचीनसानौ विद्यमाने उपवने स्थित आस्थकृताश्मकबलः मुखान्तर्गतपाषाणग्रासः असम्वीतो वस्त्राद्यावरणरहितः उन्मादे सति पुमान्यथा चेष्टते तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीं तस्य देहत्यागव्याजेन दावाग्निनिविष्टस्य जगत्संहारप्रकारमाह । अथेति । समीरवेगेन विधुता अन्योऽन्यमाकम्पिता ये वेद्यावः वंशस्तेषां निकर्षाग्निपेषणाज्जातो यो दवानलोज्ज्वलजिह्वया दिवमालेलिहानस्तेनाग्निना साधनेन सह भगवांस्तनुपवनं ददाहेत्यन्वयः वनमित्युपलक्षणां जगदपीति शेषः अत्र प्रतीतमनङ्गीकृत्यान्यार्थान्ङ्गीकारे किं प्रमाणमत्रोच्यते ।

ज्ञानानन्दात्मको देह ऋषभस्य महात्मनः ।

तादृशेनैव मनसा क्रमंश्च कुटचाचले ।

दावाग्निमनुविश्याथ तत्रस्थः प्रादहज्जगदिति ।

कालान्तभाविनो विश्वसंहारस्येदानीमयं कर्तेति कथं युज्यत इति चेन्न तद्देहित्वेनाग्नेरभिव्यञ्ज्य तत्र स्थितस्य तस्य योगात् तदुक्तम् ।

एवमग्नेरभिव्यक्तस्तस्यौ विष्णुः सनातन इति

न केवलं विश्वक्षयपर्यन्तमेव स्थितं किन्तु पश्चादपि सतं तर्हि स्वमाहात्म्यं किं न प्रकटितमिति चेन्न भूमावधतारस्य देवशिक्षार्थत्वेन धर्माणामप्राकट्यस्य स्वधर्मत्वात् ऋषभत्वेन सङ्गार्थधर्मानद्यापि तत्रगः आस्ते सवासुदेवात्मा वासुदेवोऽहमित्यजः सदास्थित इत्यनेन स्वरूपज्ञानस्य कदापि तिरोभावो नास्तीति सूचितं निर्लेपेन सर्वज्ञेन सर्वोत्तमेन हरिणा किमयोजनमकापीति चेन्न असुरजनमोहनार्थत्वात् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

टीकायां पाक्षिक इति दोषो भवति नवेति सन्दिग्धमानदोषोऽपीत्यर्थः वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य साधकमात्रविषयत्वात् तानपि शिक्षयितुमिति भावः अनुशिक्षयन्निति तत्तत् सर्वं माययानुकरणमात्रमिति हेयम् । अत एवानुकरणेन शिक्षयन्निति पक्षार्थश्च वास्तवार्थोऽयं स्वकलेवरं स्वाधिष्ठानं प्रपञ्चमात्मानि निर्जानि शानि श्रीवासुदेवे आत्मानं तदंशं श्रीऋषभदेवाख्यमनुवृत्तिः प्रपञ्चानुवर्तनम् उपरराम तदभिमानं जहौ ॥ १-६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

लिङ्गमपि तदेव योगमायावासनया लीलेच्छासंस्कारेण आस्ये कृताश्मकवलत्वमन्यत् किञ्चिदपि न भोक्तव्यं न वक्तव्यं मित्यभिप्रायामासेन ॥ ७ ॥

अथ समीरति । वास्तवार्थश्चायं तेन सहेति कर्तृसाहाय्ये तृतीया गौणमुख्यन्यायेन कस्यैव प्राथमिकप्रवृत्तः ततश्च दावानलस्तद्वनवर्त्तितवर्दिजीवानां स्थूलं देहं ददाह ऋषभ-
देवस्तु सूक्ष्मं देहमिति तस्य सर्वमाज्ञादत्वादनुसन्धेयम् "स
यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा । संविष्टोऽनुगतोऽपि वा । कोशलास्ते ययुः
स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः । इतिवत् ततोऽनलसाधर्म्यं
वर्णयित्वा तद्वदन्तर्जानमेव तस्येति व्याजितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मनसश्चाति दौरात्म्यं देहान्तर्ज्ञापनं हरेः ।

पाषण्डोत्पत्तिरित्येवं षष्ठ्याये निरूप्यते ॥

योगैश्वर्याणि नाऽप्यनन्ददिति श्रुत्वा पृच्छति । नेति । हे भगवः !
हे भगवन् ! योगैश्वर्येण समीरितमुद्बोधितं यज्ज्ञानं तेनावभर्जितानि
कर्मवीजानि यैस्तेषां यदुच्छयोपगतानीति नह्यकस्मात्
प्राप्तेषु भोगेष्वनपकुर्वत्सु विरज्यत इति भावः ॥ १ ॥

सत्यमुक्तमिति । क्लेशदानि न भवन्त्येव तदपि एके सुधियः
मनसो विश्वासं न संगच्छन्ते न सम्यक् प्राप्नुवन्ति । कुतः अन-
वस्थानस्य प्रतिक्षणमेव प्राप्तनानादशाकस्येत्यर्थः । तेन शुद्धं
भूत्वाप्यशुद्धं भवितुं न तस्य विलम्ब इति भावः । शठे धूर्त्तकिराते
नीचजातौ च धूर्त्तौ यथा सौहार्दं प्रदर्श्य लुण्ठितमेव विश्वासि-
तारं हन्ति तथैव मनः खलु कामक्रोधाद्यनभिभवरूपां अशुद्धिं
प्रदर्श्य स्वनिरोधे शिथिलप्रयत्नं साधकमेकस्मिन् दिने कामाद्येरे-
षाकस्मिकैस्तमघ्नः पातयति यथा च नीचजातिर्बुद्धुरपि भर्म-
मघ्नापितोऽपि साधुतां दधानोऽपि शुद्धकोषादिषु विश्वस्तः सन्
समये तुल्यजस्वीयस्त्वभावप्राप्तं चौर्यमेव करोति तथैव मनः
शमदमादिभिः शोधितमपि भ्रवणमननादिषु भ्रैर्यं दधानमपि
विश्वस्तं सदनिरुद्धमानं कस्मिंश्च लक्षणे दुर्विषयेष्वपि निमज्ज
द्विवेकज्ञानादिकमपहरति ॥ २ ॥

यस्य विश्वस्मात् विश्वासात् चिराच्छीर्णं बहुकालसञ्चितं तप-
श्चस्कन्द सुखाव । ऐश्वर्यं शाश्वतं विष्णोर्मोहिनीरूपदर्शनेन यद्वा
ईश्वराणां समर्थानामपि सौमरिप्रभृतीनां तपः ॥ ३ ॥

तत्र हेतुः । नित्यमिति । कृतविश्वासस्य योगिनो मनः कामस्य
च्छिद्रमवकाशं ददाति तं काममनु ये अरयः क्रोधलोभाद्यस्ते-
षाञ्च । यथा कृतविश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जाराणामव-
काशं दत्त्वा पतिं घातयति तथा मनोऽपि कामादिभिर्योगिनं भ्रंश-
यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अरीन् कथयन्नुपसंहरति । काम इति । यन्मन एव मूलं
यस्य सः ॥ ५ ॥

प्रासङ्गिकं समाप्य प्रस्तुतमाह । अथेति । सम्परायविधिं देह-
त्यागप्रकारमिति देहत्यागानुकरणेनैव शिद्ययन्नित्यर्थः तदेहस्य
चिन्मयत्वात् वस्तुतस्तु आत्मानि परमात्मानि स्वास्मिन् आत्मानं
श्रीऋषभदेवाख्यशरीरमव्यवहितं मायाव्यवधानरहितम् । अत
एवानर्थान्तरभावेन अभेदेन अन्वीक्षमाणाः प्रातिक्षणं पश्यन् उप-

रता अनुवृत्तिरवधूतत्वानुकरणां यस्य सः उपरराम खावतार-
लीलातो विरराम अत एव स्वकलेवरं जिहासुः स्वकलेवरप्राकट्यं
त्यक्तुमिच्छुरिति वास्तवोऽर्थः अत्राप्येऽपि प्रकटोऽर्थः स्पष्ट एव ॥ ६ ॥

तस्य देहान्तर्धानप्रकारमाह । तस्येति । भगवतोऽपि मुक्तलिङ्ग-
स्य त्यक्तभगवच्छिह्नस्य मुक्तानामिव लिङ्गं यस्येति वा यथा
योगिनां केनापि संस्कारेण देहः प्रचलति निष्पन्नघटमपि
कुलाञ्चकमिव सोऽयमभिमानाभासः स च जीवन्मुक्तानामविद्या-
भासवासनया भवतीति ततो विशेषमाह । योगमायावास-
नया भावधूल्य लीलेच्छासंस्कारेण यथातिवालको यद्यत्
प्राप्नोति तदपि स्वमुखे निःक्षिपति तथैव कृताश्मकवलः असं-
वीतो नमः ॥ ७ ॥

उपररामेत्युक्तं तत्र किं कुर्वन्नुपररामेत्यत आह । अथेति ।
तेन सह श्रीऋषभदेवसहित एव दावानलस्तद्वनं ददाह ।
तद्वनवर्त्तितरुमृगादीनां स्थूलं देहं दावानलो ददाह सूक्ष्मं
देहन्तु श्रीऋषभ इति तद्वनवर्त्तिनः सर्वे तत्प्रसादान्मुक्ता बभूवु-
रित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षष्ठे ऋषभचरितमुपसंहरति पूर्वाध्यायान्ते योगैश्वर्याणि
नाऽप्यनन्ददित्युक्तम् तत्र तदभिनन्दने आत्मारामाणां काहानिरि-
त्याशयेन पृच्छति । न नूनमिति । हे भगवः ! हे भगवन् ! योगेन
ध्यानयोगेन समीरितमुद्बोधितं यज्ज्ञानं तेनावभर्जितानि देहगेहादौ
अहम्ममात्मकानि कर्मवीजानि यैस्तेषां योगैश्वर्याणि क्लेशदानि
दुःखदानि न भवितुमर्हन्ति अतः किमिति नाऽप्यनन्ददिति भावः ॥ १ ॥

अनवस्थानस्य कुरवग्रहस्य शठकिराते मृगा इवेति शेषः इह
पूर्वस्वभावपरित्यागे मनसो विश्वस्मिन् न सङ्गच्छन्ते शठकिराते यथा
यथा पूर्वस्वभावपरित्यागे विश्वस्मिन् न सङ्गच्छन्ते इत्यन्वयः ॥ २ ॥

यस्य मनसो विश्वस्माद्विश्वासात् चीर्णं सञ्चितम् ऐश्वर्यं माहे-
श्वरम् मोहिनीदर्शने चस्कन्द सुखाव ॥ ३ ॥

कृतं मैत्रं मनसो विश्वासो येन तस्य मन इति शेषः कामस्य
च्छिद्रं ददाति तं काममनु ये अरयः मन्युमदाद्यस्तेषां च यथा कृत-
विश्वासस्य पत्युः पुंश्चली जाया जारस्य तदनुवर्तिनां च च्छिद्रं
ददाति ॥ ४ ॥

यन्मूलो यन्निमित्तस्तन्मनः कः स्त्रीकुर्यात्स्वायत्तं मन्येत ॥ ५ ॥

अथोक्तलोकसङ्ग्रहार्थस्वच्छेदितप्रदर्शनानन्तरम् अखिललो-
कपालानां ललामोऽलङ्कारभूतः योगिनां साम्परायविधिं देहविन्या-
सविधिमनुशिद्यन् उपरतानुवृत्तिः उपरता निवृत्ता देहामि-
मानरूपा अनुवृत्तिर्यस्मादन्येषां तद्वरितचिन्तकानां सः उपरराम
लोकसङ्ग्रहार्थच्छेदितानुवृत्तोऽभूत् किं कुर्वाणः आत्मानमवतार-
भूतमात्मन्यवतारिणि विष्णौ अर्थान्तरभावः नृदेवभावः तद्वै-
परीत्येन असंख्यवहितं निर्व्यवधानमन्वीक्षमाणाः साक्षात्कु-
र्वाणः ॥ ६ ॥

एवं मुक्तलिङ्गस्य त्यक्तनृपलीलस्य तस्य ऋषभस्य देहो युज्यते
इति योगः सङ्कल्पस्तेन गृहीता या नृपलीला तस्यास्त्यक्तत्वेऽपि
तद्वासनया अभिमानस्य गन्तृत्वाभिमानस्य आभासेन इमां
जगतीं चङ्क्रममाणाः कोङ्कादीन्देशान् गतः सन् कथापि वासनया-
स्ये कृतः अहमकवलो येन सः असंख्यतो नमो विचचार ॥ ७ ॥ ८ ॥

यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां राजाऽर्हन्नामोपशिक्ष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणो भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपथपाषण्डमसमञ्जसं निजमनीषया मन्दः सम्प्रवर्तयिष्यते ॥ ९ ॥

येन हवाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविधिनियोगशौचचारित्रविहीना देवहेलनान्यप्रवृत्तानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्तानानाचमनाशौचकेशोल्लुञ्चनादीनि कलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियो ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥ १० ॥

ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयाऽन्धपरम्परयाऽऽश्वस्तास्तमस्यन्धे स्वयमेव प्रपतिष्यन्ति ॥ ११ ॥

अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान् श्लोकान् गायन्ति ॥ १२ ॥

अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेष्वधिपुण्यमेतत् ।

गायन्ति यत्रत्यजना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारवन्ति ॥ १३ ॥

अहो नु वंशो यशसावदातः प्रैत्यव्रतो यत्र पुमान् पुराणः ।

कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्चचारधर्मं यदकर्महेतुम् ॥ १४ ॥

को न्वस्य काष्ठामपरोऽनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यभवस्य योगी ।

यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तया येन कृतप्रयत्नाः ॥ १५ ॥

इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवत ऋषभाख्यस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामङ्गलायनमिदमनुश्रद्धयोपचितयाऽनुशृणोत्याश्रावयति वाऽवहितो भगवति तस्मिन् वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्तते ॥ १६ ॥

भाषाटीका

राजा परीक्षित जी बोले हे भगवन् ! निश्चित है कि योगसे उद्दीपित किये ज्ञान रूप आग्नि से जिन के कर्म बीज नष्ट होगये हैं ऐसे आत्माराम योगिजनों को दैवयोग से प्राप्त जो ऐश्वर्य हैं सो तो क्लेशदायक नहीं होते हैं तब ऋषभदेवजीने कयों उनका त्यागकिया ॥ १ ॥

ऋषि श्रीशुकदेवजी बोले कि आपका सत्यकथन है तथापि यह मन धूर्त किरात सरीका है उत्तम महात्मा लोग इस का विश्वास नहीं करते हैं ॥ २ ॥

तैसा कहा है चञ्चल मनका कभी विश्वास नहीं करना चाहिये जिस के विश्वास करने से चिरकाल से सञ्चित जो संपत्त्या सो श्रीमहादेवादिकों का नष्ट होगया है ॥ ३ ॥

जैसे कि दुष्ट स्त्री के विश्वास करने वाले पुरुष के मारने को छोटी स्त्री जार पुरुषों को अवकाश बताती है तैसे मन के साथ विश्वास करने वाले योगी को भ्रष्ट करने को मन भी विषय भोग रूप शत्रुओं को अवकाश देतारहता है ॥ ४ ॥

जिसमन के हेतु से काम क्रोध मद लोभ शोक मोह भयादिक कर्म बन्ध इस मनुष्य को होते हैं तिस को कौन परिद्धत विश्वास से ग्रहण करेगा ॥ ५ ॥

इसप्रकार से सब लोकपालों के भूषण रूपभी भगवान् जड अवधूत सरी के बिलक्षण वेष भाषा चरितों से भगवत्प्रभाव को छिपाकर योगियों का देहत्याग विधि को दिखाने के वास्ते शरीर के छोड़ने की इच्छा से सदा निरन्तर अमेद भावसे परमात्मा में भावना को लगाते हुये देहादि अभिमान वृत्ति से निवृत्त होगये ॥ ६ ॥

इस प्रकार से मुक्तदेहाभिमान भगवान् ऋषभदेवजी का शरीर, योगमाया की वासनासे अभिमान के आभास से इस पृथिवी में घूमता हुआ कोंक वेंकट कुटक आदि वक्षिण कर्णाटक देशों में दैवयोग से जाकर कुटकाचल पर्वत के जङ्गल में प्रमत्त के सरीका केशों को खोलकर नग्नहुआ मुख में पाषाण को रखकर घूमता रहा ॥ ७ ॥

इस के अनन्तर वायु के वेगसे कम्पायमानवांसों के घिसने से उत्पन्नहुआ जो उग्र दावानल उस वन को जलाता हुआ उन के सहित दहन कर गया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अवधूतवेषेण ऋषभदेवस्तत्र गत इत्येतस्य सूचकमाह । यस्य किलाभ्रमातीतमनुचरितं तद्देशवासिभ्य उपाकर्ण्य अर्हन्ति नाम यस्य स राजा स्वयं तनुपशिक्ष्य शिक्षित्वा कुपथ-

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

आसौ पाषण्डश्च ते निजमनीषया सम्प्रवर्त्तयिष्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुः कलावित्यादि भवितव्येन प्राणिपूर्वसञ्चितपाप-
फलेन ॥ ६ ॥

येन प्रवर्तकेन मनुजेष्वपसदा निकृष्टाः स्वविधिना नियोगो
यस्मिन् शौचचारित्र्ये तद्धिहीना देवावधारुपायज्ञानादीनि कुत्र-
तानि गृहाना वेदादीनां विदूषका भविष्यन्ति ॥ १० ॥

तत्फलं चान्धन्तमः प्राप्स्यन्तीत्याह । ते चेति । अर्वाकनया
अवेदमूलया निजलोकयात्रया स्वेच्छाकृतप्रवृत्त्या आश्वस्ताः
कृतविश्वासाः ॥ ११ ॥

ननु तद्येनकार्यं किमर्थोऽयमृषभावतारस्तत्राह । अयमिति ।
रजोव्याप्तानां जनानां मोक्षमार्गोपशिक्षणार्थः तस्य केवल्योप-
शिक्षणस्यानुत्पत्तिः ॥ १२ ॥

अधि अधिकं पुण्यं यस्मिन् एतद्भारतं वर्षम् ऋषभाद्यव-
तारयुक्तानि कर्मणि ॥ १३ ॥

प्रियव्रतस्य वंशः अवदातः शुद्धः यत्र वंशे यद्यस्मात् अक-
र्मोक्षस्तस्य हेतुं धर्मं चचार ॥ १४ ॥

अपरः को नु योगी अस्य काष्ठां दिशमप्यनुगच्छेत् यो
योगी येन ऋषभेणासक्तयाऽवस्तुत्वेनोदस्ता निरस्ता योगमायाः
सिद्धीर्वाञ्छति कथम्भूताः कृतः प्रयत्नो यासु तदर्थं प्रयत्नं
च करतीत्यर्थः । यद्वा कथम्भूता उदस्ताः कृतप्रयत्नाः सेवितु-
मुद्यता अपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

विशुद्धाचरितं यदीरितं कथितं तत्समस्तं दुश्चरितमभितो
हर्तीति तथा परममहामङ्गलानामयनं च अवहितः सन्न
अनयोऽपि भोतृभावाविज्ञोऽविशेषेण भक्तिः सम्यगनुवृत्ता भव-
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य ऋषभस्याभमातीतं चतुराश्रमधर्मानतीत्यं वर्त्तमानम-
नुचरितं कुटकाचलोपदेशवासिष्य आकथयार्हद्विजिति नाम यस्य
स राजा विमोहितः ऋषभस्य गोमृगाजगरादिव्रताचरणस्य
शास्त्रीयत्वमजानन् वैदिकधर्मानिलङ्घित्वे बुद्धिं कृत्वाऽकुतोभयं
नास्तिकुतोऽपि भयं यस्मात्तत्तदधर्ममप्यपहाय स्वयमार्थं प्रत-
मुपशिक्षमाणा उपशिक्षित्वा कुपयश्चासौ पाषण्डश्च तमसमङ्ग-
समुपधर्मं प्रति मनुजाभिजमनीषया मन्दोऽज्ञः स आहृताख्यग्रन्थव-
न्धनेन सम्प्रवर्त्तयिष्यति कथमेतस्य प्रसारणे मनुजाः प्रवर्तन्त इत्य-
त्रोक्तं कलावधर्मे उत्कृष्टमागो भवितव्येनेत्युक्तं भवितव्येन प्राणिनां
पूर्वसञ्चितपापमूलकेनाज्ञानेन कलौ युगे अधर्मे उत्कृष्टमागो उत्कर्षं
प्राप्ते सतीत्यर्थः भवितव्येन युगानुसारेण मनुजानामधर्मबुद्धिभूय-
स्त्वाहर्हन्ते प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

मनुजेष्वपसदाः निकृष्टाः पूर्वमेव देवमायया विमो-
हिताः येनार्हन्तेनोपदेशेन नित्यं मोहिताः सन्तः स्वाविधिना
स्वस्य वर्णाश्रमानुरूपधर्मविधिना प्राप्ते यो नियोगो नियमः यस्मिन्
शौचचारित्र्ये तेन शौचचारित्र्येति समाहारद्वन्द्वः इत्येतत्स्थाने
नु नियोगोपयोगस्ताड्यां विहीनाः तत्र शौचं स्नानादिजाता वेद-

[२०]

शुद्धिः चारित्र्यं संध्योपासनादिदेवावधारुपायस्नानादीनि कुत्र-
तानि निजेच्छया गृहानाः कुर्वन्त्याः अभर्मप्रचुरेण कलिनामहता
अभिभूता धियो विवेका येषां ते ब्रह्मादिविदूषकाः प्रायशो
भविष्यन्ति अस्नानं स्नाभावः आचमनाभावः अत एव शौचं
केशलुञ्चनं केशोत्पादनं ब्रह्म वेदः यज्ञपुरुषो भगवान् लोका
लोका भागवताः ॥ १० ॥

तत्फलं चान्धन्तमः प्राप्स्यन्तीत्याह । ते चेति । अर्वाकनयाऽवे-
दमूलयाऽत एवान्धपरम्परया निर्मूलया स्मृत्या चाश्रमापि वेद-
मूलत्वेनैव प्रामाण्यादिति भावः ते निजयात्रया स्वेच्छाकृतप्र-
वृत्त्या निजलोकयात्रयेति पाठेऽप्ययमेवार्थः लोकशब्दो देहपरः
तयैवाहृतस्मृत्यैवाश्वस्ताः तदुक्तेषूपधर्मेण कृतविश्वासाः
अन्धे तमसि नरकविशेषे स्वयमेव स्वात्मनैव रिपुणा प्रपति-
ष्यन्ति पतन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु तर्हि भगवतर्षभेण किमर्थमेव मनुष्यितं तत्राह । अय-
मिति । रजसा उपप्लुतानां व्याप्तानां रजःप्रचुराणां केवल्यस्य
मोक्षमार्गस्य योगचार्यभेदस्य शिक्षणार्थोऽयमवतारस्तद-
र्थमेव कृतमितिभावः ॥ १२ ॥

आर्षभप्रभावप्रतिपादकान् श्लोकानुदाहरन्ति पठन्ति आर्यो
इति शेषः के त इत्यत्राह । अहो इति । सप्त समुद्राः अस्यां सन्तीति
सप्तसमुद्रवती तस्या भुवः द्वीपेषु मध्ये य उत्कृष्टो जम्बूद्वीपः
तस्यापि वर्षेषु नवसु मध्ये एतद्भारतं वर्षमधि अधिकं पुण्यं
यथाभूतम् अहो इत्याश्रये कुतः यत्रत्याः भारतवर्षस्था जनाः
मुरारेर्भगवतः ऋषभावतारयुक्तानि कर्मणि भद्राणि श्रेयः
साधनानि गायन्ति ॥ १३ ॥

अहो प्रियव्रतः प्रियव्रतसम्बन्धी वंशः यद्यसा विशुद्धः विशुद्ध-
विपुलकीर्तिसम्पन्नः यत्र वंशे प्रियव्रते वंशे पुराणाः पुरुषो
भगवानृषभरूपेण कृतावतारः बभूव सचावतीर्णो आद्यः पुरुषः
यतोऽकर्महेतुकं न विद्यते कर्म साधनं तपो यस्य तदकर्म मोक्षः
तस्य हेतुं धर्मं चचार ॥ १४ ॥

अस्य ऋषभस्य काष्ठां निष्ठां दिशं वाऽपरो योगी मनोरथे-
नापि तत्त्वानुष्ठानेन कोन्वनुगच्छेदनुवर्त्तत न कोऽपीत्यर्थः कुतो
यो योगी येन ऋषभेण योगमाया मनोजवाद्यः कृतप्रयत्नः सेवितुं
उद्यता अप्यसक्तया हेयतयानाहतास्ताः स्पृहयति हि ॥ १५ ॥

ऋषभचरितश्रवणादिफलमाह । इतीत्यं भूतं हस्मेति प्रसि-
द्धाश्रयद्योतकौ निपातौ । सकललोकादीनां परमगुरोर्लोकदेव-
ब्राह्मणानां हितोपदेष्टृत्वाद्गुरुः वेदवैदिकमार्गप्रवर्तकत्वाद्देवस्य गुरुः
गवामपि पूज्यत्वोपदेष्टृत्वाद्गुरुः ऋषमाख्यभगवतः विशुद्धाच-
रितं यदीरितं कथितं समस्तदुश्चरितमभितो हर्तीति तथा
परममङ्गलानामयनमाश्रयमिदमनयाक्रमादुपचितया प्रवृत्त्यानया
अश्रयाऽनुसवनं सर्वदा यः पुमाननुश्रुत्याभावायत्यनुस्मरति
अनयोः भोतृभावाविज्ञोः भगवति वासुदेवे एकान्ततः एकान्ता
अव्यभिचरिता भक्तिः समनुवर्तते भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

किमनेन तदभूदिति तत्राह । यस्येति । जनानुपशिक्ष्य उत्क-
ृष्टमागो वर्धमाने भवितव्येन विधिना निजमनीषयेत्यनेनार्हस्या-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
सुरत्वमसूचि मन्दो निर्भाग्य इत्यनेन आनन्दारम्भपुरुषार्थशून्य
इति ध्वनयति भगवन्मततात्पर्यं न जानातीति वा उपाकयैत्य-
नेन तस्यतत्र स्थितिं तां तु शुभावाहो वुरात्मवानिति वाक्यं स्मार-
यति पाखण्डमद्वैतमसमञ्जसं जैनमतमित्यनेन शास्त्रद्वयमनेनाका-
रोति सूचितम् । तदुक्तम् ।

पूर्वं तु पौण्ड्रको नामा वासुदेवः सुदुर्मतिः ।
जातिस्मरो द्विधा शास्त्रं पाखण्डं निर्ममे नृपः ॥
एकं तु वासुदेवाख्यं वासुदेवोऽहमित्यपि ।
कुत्सितं वासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः ।

लोकार्थे चापरमिति चकारार्हतनामकमिति ।
अनेनाहस्य पूर्वजन्मनि पौण्ड्रकाख्यासुरत्वं स्पष्टीकृतं वासुदेवोऽहं
मित्यात्मनो जीवस्य वासुदेवत्वप्रतिपादकवासुदेवाख्यं कुत्सितमेकं
शास्त्रं परमार्हतनामकं लोकार्थमहिंसाधर्मप्रतिपादकमपरं चकारेत्य-
न्वयः ॥ ६ ॥

शास्त्रस्य प्रचयामनमाह । येनेति । येन शास्त्रद्वयेन ह वा
इति निपातद्वयेन तत्प्रशिक्ष्येण क्रमुणा विरचितेन शास्त्रेणेति
स्मारितं तदुक्तम् ।

तत्प्रशिक्ष्यः क्रमुनां न जानेस्तन्मतं परम् ।
वासुदेवात्मतां सर्वजीवानामवदकुधीः ॥
कणवाख्यं शास्त्रमकरोदभेदप्रतिपादकम् ।
कुशाख्यं सर्ववेदानां विरुद्धं तामसालयम् ॥
तद्वृष्ट्यापि वर्तन्ते वर्तिष्यन्ति तथा कलौ ।
अशीचा अव्रताचारा वासुदेवोऽहमित्यपि इति ॥

एतदभिप्रायेणास्नानेत्याद्युक्तं मनुजापसरा मनुष्याभासाः
स्त्रविधिः स्वकीयो वेदः तस्य नियोगं लिङ्गाद्यर्थो मलवद्वाससा
न सर्वदेवैत्यादिकः तेन विहितः शौचाद्याचारः विष्णवादिदेवानां
हैलनादीन्धर्मदर्शनावज्ञानादीन्धर्मप्रवृत्तानि वेदविरोधप्रवृत्तानि
स्त्रेच्छया प्रमाणं विना किञ्चास्नानादीनि गृह्यन्तः निमित्तमाह ।
कलिनैति । देवहैलनादि विनिश्चिष्टा । ब्रह्मेति ॥ १० ॥

तत्फलमाह । तैरपीति । तैर्हैलनादिभिः क्रियमाणायाऽर्वा-
कनया नीचयान्धेपरम्परया निजलोकयात्रया स्वप्नमनोरथकल्पि-
तव्यवहारेण । स्वशरीरजीवनेन वा त एवानास्थाः एकदापि
व्यापारमन्तरेण न स्थिताः हि शब्देन "अन्धेनैव नीचमाना
अथान्धा" इति श्रुतिं प्रमाणायति ॥ ११ ॥

न केवलमसुरमोहनायः किन्तु स्वपादमूलशरणजनस्य
मुक्तिसाधनार्थोऽपीत्याह । अयमिति । रजसा गुणोन्नापल्लवस्य उप-
द्रुतस्य साधुजनस्य कैवल्यशिक्षणार्थं मुक्तिसाधनशिक्षणाभि-
प्राय इत्यन्वयः कुत इति तत्राह । तस्येति । तस्य कैवल्य-
साधनोपदेशस्यानुगुणानुपानुपानित्यर्थः ॥ १२ ॥

सप्तद्वीपेषु नवसु वर्षेषु पतद्भारताख्यं खण्डमधिपुण्यमधि-
कपुण्यसाधनमुपलक्ष्यमेतत् पापसाधनं चेति तदुक्तम् ।

विशेषाद्भारते पुण्यं चरेयुः पापमन्यथा ।

तथैव भगवद्भक्तिं पृथिव्यां नान्यवर्षगा इति ।

अनेनाहस्यसाधनमेतद्व्यभिन्नं भोगसाधनानीति विशेष उक्त
इति ज्ञायते अवतारवन्ति प्रकाशयन्ति ॥ १३ ॥

प्रेयव्रतः प्रियव्रतसम्बन्धी पुराणपुरुषेणावतीर्णो किं प्रयो-
जनमभूदग्राह । पुरुष इति । अकर्महेतुः मोक्षहेतुः मोक्षकारणं
धर्मं लोकशिक्षार्थं चचारेति यद्यस्मात्तस्मादिति शेषः पूर्ण
पुरुषतत्सनाति ददातीति पूर्णफलं मोक्षं ददातीत्यर्थः इति कर्तारि-
डः इत्यनेन टिलोपः ॥ १४ ॥

ऋषभो नाम कश्चिद्योगी न हरिरिति तत्राह । को न्विति ।
अभवाय मुक्तये लोकशिक्षणार्थमेव धर्माचरणं न तु तत्फला-
पेक्षयेत्याह । यद्योगमायामिति । श्रीहरिप्रेरणया कृतप्रयत्नाः
महापुरुषाः येनोदस्तां नित्यनिरस्तां योगमायामणिमादिवाह्य-
योगफलं स्पृहयन्तीति यद्यस्मात्तस्मालोकशिक्षणार्थं धर्माचर-
तोऽस्य काष्ठां स्वरूपभूतां योगशक्तिं हरिमन्त्रेणापरः को नु योगी
गच्छेन्न कोऽपीत्यन्वयः ।

नित्योदस्ता योगशक्तिरनपेक्ष्यं फलं यतः ।

नित्यस्वरूपभूतापि बहिः फलविवर्जनात् ॥

अकर्मैत्युच्यते यद्वन्मोक्षः फलविवर्जनात् इति ।

वचनात् उदस्तामिति विशेषणाद्योगमायामिन्द्रजालमुच्यत
इत्येतन्निरस्तं तस्मादणिमादियोगशक्तिर्नित्योदस्ताः कुतः फलमनपे-
क्ष्यमिति यतस्तर्हि हरेः स्वरूपभूताणिमादिशक्तिर्नास्ति कमित्यत
उक्तं नित्येति यद्यपि स्वरूपभूताणिमादिशक्तिरस्ति तथाप्यन्ये-
च्छाविषयाणिमादियोगमाया बहिर्नित्यस्वरूपशक्तेः पृथक् फलवि-
वर्जनात्क्रियासाध्यफलानिच्छत्वात्तत्र दृष्टान्तः । अकर्मैति । यथा
मोक्षस्त्वकर्मैति वदन्ति तत्फलानिच्छत्वात् तथा चेति ॥ १५ ॥

ननु कृष्णादिचरितवदस्य चरितमपि यदि संसारनाशनं
स्यात्तदायमपि श्रीनारायणांश इति निश्चयेन निरूपचरितमक्तिः
स्यात्तत्कथमिति शङ्कां परिहरन्नुपसंहरति । इतीति । इति शब्दः
प्रभृतिवचनः ह स्मेति निपातौ भ्रष्टातिशयजननाथौ न केवलं
रामाद्यवतारवदुष्टमञ्जनः किन्तु व्यासाद्यवतारवत् ज्ञानस्योप-
देष्टेति ज्ञापनाय परमगुरोरिति विशुद्धाचरितं कथितमिति
शेषः इदमाचरितं विशेषतः शुद्धमेव न तु दुष्टमर्हादयस्तु
तात्पर्यापरिज्ञानादन्यथा गृहीतवन्त इति न तेनाशुद्धभ्रष्टाकर्तृ-
व्येति विज्ञापयितुं विशुद्धेति कुत एतदिति तत्राह । पुसा-
मिति । दुश्चरिताभिहरणं पापकर्मनाशनं न केवलमेतदेव फल-
मन्यथास्तीत्याह । परमेति । ननु फलपयोगित्वे युक्तमुक्तमखिलं
तत्कथमत्राह । इदमिति । उपचितयानुदिनमेवमानया इदमेव
अथ इत्यन्तःकरणधर्मविशेषः श्रद्धा अनयोः श्रोतृप्रवक्तव्योः अपि
शब्दात्पठनः वासुदेवे निर्वन्दा भक्तिः समनुवर्तत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अत एव ऋषभदेवाविर्भावस्तृतीयोऽध्याय इत्येवोक्तं ननु
जन्मेति तदेवं सर्वहितमपि तत्परितं वैदिकवेदाद्यपराधसंस्का-
रवतां त्वन्यथैव भानमित्याह । यस्येत्यादिना । अन्येषां तु रजसोप-
रक्तानामपि तद्वृथश्रवणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां हितायैव जायते
तदित्याह ॥ ६-११ ॥

अयमिति ॥ १२-१३ ॥

अहो इति । स्वतः पुराणः पुमानेव यत्र कृतावतारेऽपि नान्यथा
त्वं प्राप्तः किन्तु स आद्यः पुरुष एव सन् यत्राकर्महेतुं कर्मोप-
पन्नः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

कारणं धर्मं च चारेत्यर्थः । यद्यप्येवं ज्ञानपर्ययज्ञानं तद्वर्तितं तथापि तत् पराणां भक्तय एव पर्यवस्यति । तथा स्वभावत्वा-
दित्याह ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति हस्मेति । निवृत्त्या तत् स्वरूपया स्वतः पुरुषार्थत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्यावतारस्य लीलाश्रवणकीर्तनादिभिरेव कलिकालवार्त्तिनः परावर्त्तिनो जीवाः कृतार्था भवन्ति नत्वाचरितस्यानुष्ठानेन । कलौ प्रायः प्रत्यग्दर्शनासम्भवत् अद्यपि तदीयकेवलबाह्या-
चरणमात्रनिष्ठा भ्रष्टा एव भवन्तीत्याह । यस्येति । अर्हन्नामा कलौ जनिष्यमाणो लोकशास्त्रद्वारा ऋषभदेवोत्कर्षं श्रुत्वा तादृशा-
चरणेन वयमपि तथा भवामेति मत्वा तदीयचेष्टामुपशिक्ष्य आधि-
क्येन शिक्षित्वा भवितव्येन तादृशदुरदृष्टेन यदवश्यं भवितव्यं तेन हेतुना ॥ ६ ॥

स्वविधिना - नियोगो यत्र तादृशेन शौचचारिण्येण विहीनाः ॥ १०-११ ॥

तेन श्रीऋषभदेवो यदैवाविर्भव तात्कालिकैर्ज्ञानिजनैरेव तद्वर्तितमनुवर्त्तितव्यमित्याह । अयमिति । रजसा रजोगुणेन उप-
प्लुतं कालेन विनष्टीभूतं यत् कैवल्यं ज्ञानयोगस्तस्योपशिक्षणार्थः यद्वा रजो व्याप्तानामपि जनानां मोक्षार्गोपशिक्षणार्थः । तेन सत्यादियुगत्रये तद्वर्त्तितव्यं कलौ तत्कथा श्रोतव्येति व्यव-
स्थितिः ॥ १२ ॥

वर्षेषु मध्ये एतद्भारतं वर्षमधिपुण्यमधिकपुण्यप्रदम् । कुतः गायन्तीत्यादि ॥ १३ ॥

वैशेष्यमपि मध्ये प्रियव्रतवशो धन्य इत्याह । अहो इति ॥ १४ ॥

योगिष्वपि मध्ये ऋषभदेवो धन्य इत्याह । को नु अपरो योगी अस्य काष्ठां दिशमप्यनुगच्छेत् मनोरथेनापि किमुत कर्मणा अस्य कीदृशस्य अभवस्य नास्ति भवो यस्मात्तस्य यो योगी येन ऋषभेण असत्तयः अभद्रत्वेन उदस्तास्त्यक्ताः योगमाया योगा-
ज्ज्ञाता मायाः सिद्धीर्वाञ्छन्ति । कीदृशीः कृतः प्रयत्नो यासु तदर्थं प्रयत्नांश्च करोतीत्यर्थः । यद्वा । ऋषभदेवोऽस्मान् स्वीकरोत्विति कृतः प्रयत्नो याभिस्ताः ॥ १५ ॥

किञ्च सत्यादियुगवर्त्तिभ्यो योगिभ्यस्तच्छिक्षित्ययोगानु-
ष्ठातृभ्योऽपि सकाशात् कलियुगवर्त्तिनो जनास्तल्लीलाश्रवण-
कीर्तनवन्तो ऽधिकफलमाजो भवन्तीत्याह । इति ह स्मेति । परम-
गुरोर्हितकारिणः विशुद्धमाचरितं च ईरितं नायं देहो देहभाजा-
मित्याद्युपदेशकाकथञ्च । आश्रावयति कीर्त्तयति च अनयोः श्रोतु-
वक्त्रोरपिकारात् स्मर्त्तुं नुमोदयितुश्च ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य ऋषभस्य चरितमर्हन्निति नाम यस्य स राजा कुटका-
वलोपनवासिभ्य उपाकरणं स्वयं तदुपशिक्षित्वा कलावधमे
उत्कृष्टमाणे भवितव्येन जीवकर्मफलेन विमोहितः उचितादप-
नीयानुचिते योजितः विमोहमाह । स्वधर्मेत्यादि । कुपथश्चासौ पाष-

ण्डश्च तं निजमनीषया संप्रवर्तयिष्यते सम्यक्प्रवन्धेन स्नेह्यया
कृतेन लोके स्थापयिष्यति ॥ ६ ॥

येन कुपथपाषण्डप्रवर्ततेन मनुजाधमाः स्वविधिना नियोगा
यस्मिन् शौचचारित्र्ये तेन विहीनाः देवहेलनानि देवावशारूपाणि
अस्त्रानादीनि अपव्रतानि गृह्णन्ताः वेदादीनां विदूषका भवि-
ष्यन्ति ॥ १० ॥

ते मनुजापसदाः चकारात्स अर्हन्नामको राजा च अर्वाकनया
अवेदमूलया तयैव निजलोकः मनुजापसदानुरूपो लोकः नरक-
लोकस्तदर्थो यात्रा प्रवृत्तिः उपधर्मविषयकार्हाभिर्मितनिबन्धाध्यय-
नाध्यापनतदुक्तोपधर्मानुष्ठानादिक्रिया तथा अन्धानां ज्ञानचतु-
र्हीनानां मूर्खाणामुपदेष्टृणां परम्परया वंशावल्या आश्वस्ताः कृत-
विश्वासाः अन्धे तमसि नरके प्रपतिष्यन्ति ॥ ११ ॥ १२ ॥

अवतारवन्ति ऋषभाद्यवतारवन्ति यत्रत्या जनाः गायन्ती-
त्युपलक्षणं श्रवणादेः तदेतद्भारतं वर्षमधिकं पुण्यं यस्मिन्
तदधिपुण्यं भवति ॥ १३ ॥

अवदातः शुद्धः यद्य आद्यः पुमान् स कृतावतारः पुरुषः ऋष-
भमूर्तिः सन् 'नास्त्यकृतः कृतेन इति श्रुत्या अकर्म कर्मालभ्यं ब्रह्म
तद्धेतुं तत्प्रपकं पारमहंस्यलक्षणं धर्मं चचार ॥ १४ ॥

कृतप्रायत्नाः स्वतः सेवितुं प्रवृत्ताः अपि योगमायाः योगजा विभू-
तयः येन असत्तया असाधुतया उदस्ताः उपेक्षिताः यः अपरः योगी
स्पृहयति स को नु अस्य ऋषभस्य काष्ठां दिशमप्यनुगच्छेत् ॥ १५ ॥
विशुद्धाचरितैर्वासादिभिरीरितम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जिनके चरित्र को श्रवण करके फौक, बेंक कुटका देशों का
राजा अर्हन् नामा उन धर्मों को सिखाकर कलियुग में अधर्म के
बढनेसे भाविसभय से मोहित होकर निर्भय अपने धर्म मार्ग
को छोडकर छोटे अयुक्त पाषण्ड मार्ग को अपनी दुर्बुद्धि
से चलावेगा वह बडा मन्द है ॥ ९ ॥

जिस पाषण्ड मतसे कलियुग में मनुष्याधम लोग देवकी
माया से मोहित होकर अपने विधि विहित शौच चरित
से रहित होकर देवतों के अपमान कारक खांटे अर्तों को
अपनी इच्छा से धारण करते हुये स्नान आचमन शौच
का न करना केशोल्लंघन आदि कर्म करेंगे बहुत अधर्म वाले
कलि से मति के भ्रष्ट होने से प्राय करके वेद ब्राह्मण यह
पुरुष परमात्मा के दोष लगाने वाले होजायेंगे ॥ १० ॥

वे सब मनुष्य अधपरम्परा सरी के बिना वेद मूल के अपने
इच्छा की प्रवृत्तिसे विश्वास करके अपने आपही नरकमें पडते
हैं ॥ ११ ॥

भगवान् का यह अवतार रजोगुणी लोगों के शिक्षा के वास्ते
है उनके गुणोंके श्लोकों को महाजन गाते हैं ॥ १२ ॥

अहो आश्चर्य है कि सात समुदों वाली पृथिवी के सब द्वीपों
में यह भारतवर्ष ही अधिक पुण्यवाला है जिसमें रहनेवाले
मनुष्य बिष्णुभगवान् के अवतारों के चरित्रों को गाते हैं ॥ १३ ॥

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारपरितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयन्त-
स्तथैव परया निर्वृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भग-
वदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्थाः ॥ १७ ॥

राजन् ! पतिर्गुरुलं भवतां यदूनां देवं प्रियः कुलपतिः क्व च किङ्करो वः ।

अस्त्वेवमङ्ग ! भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोगम् ॥ १८ ॥

नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णाः श्रेयस्यतद्रचनया चिरसुप्तबुद्धेः ।

लोकस्य यः करुणयाभय मात्मलोकमाख्यान्नमो भगवते ऋषभाय तस्मै ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैपासिक्यामृषभदेवानुरिते

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

अही प्रियव्रत का वंश यशसे बड़ा पवित्र है जिस में
आद्य पुराण पुरुष भगवान् ने अवतार लेकर कर्मों के निवृत्त
करने वाले धर्म को किया ॥ १४ ॥

जगत् मे दूसरा ऐसा कौन योगी है जोकि मनोरथ से
भी ऋषभजी की पदवी को पहुंचे वह योगी बड़े बल्लो
को करके उन मायाओं को चाहता है कि जिनको ऋषभ-
जी ने असत् मानकर छोड़ दी हैं ॥ १५ ॥

इस प्रकार से सकल वेद लोक देव ब्राह्मण गऊ इन के
रक्षक भगवान् ऋषभदेव का निर्मल चरित हमने कहा यह
चरित पुरुषों के सब पापों के नाश करने वाला है अति
मंगल दायक है इसको अतिशय से जो सुने या सुनावे साव-
धान तासे तो सुनने सुनाने वाले दोनों की भगवान् वासुदेव मे
प्रतिशय भक्ति प्रवृत्त होती है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह । यस्यां भक्तावेवं नतु योगादिषु
अनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयन्तः स्वयमासादितमप्रार्थितं
भगवता स्वयमेव दीयमानमपि । अनादरे हेतुः । भगवदीयत्वेनैव
परितः समाप्ताः सम्यक् प्राप्ताः सर्वे पुरुषार्थाः यैस्ते ॥ १७ ॥

ननु भगवतोऽतिमुल्लभत्वदर्शनाभ्योक्षस्य चातिदुर्लभत्वादि-
यमतिस्तुतिरेवेत्याशङ्क्याह । हे राजन् ! भवतां पाण्डवानां यदूनां
च पतिः पालकः गुरुपदेष्टा देवमुपास्यः प्रियः सुहृत्
कुलस्य पतिर्नियन्ता किं बहुना क्व च कदाचिद्द्वैत्यादिषु वः
पाण्डवानां किङ्करोऽप्याह्वानवर्ती अस्तु नामैवं तथाप्यन्वेषाम्
नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति नतु कदाचिदपि सप्रेम-
भक्तियोगम् ॥ १८ ॥

धर्मात्मसुखमाश्रितं नमस्करोति । नित्यमनुभूतं यच्चिजं रूपम्
स एव लाभस्तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य, सः । अतद्रचनया
देहाद्यर्थमनोरथेन श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य

जनस्य करुणया निर्भयमात्मस्वरूपं य आख्यातवांस्तस्मै नमः ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं भक्त्या साध्यमित्यत्र भगवदनुभवरूपाया भक्तेरतिश-
यपुरुषार्थतामाह । यस्यामिति । यस्यां भगवदनुभवसुधारस्-
रूपायां भक्तौ कवयो विवेकिनः विविधानि वृजिनानि पापानि
यस्मिंस्तस्मिन् संसारे ये परितापाः क्लेशास्तैरुपतप्यमानं क्लिश्य-
मानमात्मानमनुसवनं स्नापयन्तः भगवदनुभवेन वृजिनमूलानि
दुःखान्यपनुदन्त इत्यर्थः तथैव भगवदनुभवजनितया निर्वृत्त्या-
आनन्देन परमपुरुषार्थलक्षणमपि स्वयं प्राप्तमप्यापवर्गिकमप-
वर्गरूपं फलमात्यन्तिकमत्यन्तं नैवाद्रियन्ते अनादरे हेतुः भग-
वदीयत्वेनैव परितः समाप्ताः सर्वपुरुषार्था यैस्ते ॥ १७ ॥

भक्तेर्दुर्लभ्यं सनिदर्शनमाह । राजाजिति । हे राजन् ! भगवान्
पाण्डवानां यदूनां च मुकुन्दो भगवान् पतिः पालकः गुरुर्हितोप-
देष्टा देवमुपास्यः प्रियः सुहृत् कुलस्य पतिर्नियन्ता किं बहुना
क्व च कदाचिद्द्वैत्यादिषु वः पाण्डवानां किङ्करोऽप्याह्वानवर्ती
अस्तु नामैवं तथाप्यङ्ग ! हे राजन्न्येषां नित्यं भजतामपि मुक्तिं
ददाति इति नतु भक्तियोगमिति भक्तेर्दुर्लभत्वोक्तिः ॥ १८ ॥

ऋषभचरितमुपसंहरन् नमस्करोति नित्येति नित्यमनुभूतं यच्चिजं
ब्रह्मात्मकं स्वरूपं स एव लाभस्तेन निवृत्ता तृष्णा पुरुषार्थान्तरेषु
यस्य एवंभूता यः अतद्रचनया श्रेयसां पापकर्मणां रचनया
श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य लोकस्य करुणयाभ-
यमात्मस्वरूपमाख्यातवान् तस्मै ऋषभरूपाय परमपुरुषाय
नमः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
 जन्वितेषु साधनेषु संतिष्ठयमेव किं विशिष्योच्यत इत्या-
 शङ्क्य सामान्यमुक्तेरस्याः परमानन्दहेतुत्वादित्याह । यस्यामिति ।
 कत्रयोः प्रत्ययौ भक्त्यां स्नात्मानं मनः स्नापयन्तस्तथैव भक्त्या जातया
 परयोत्कृष्टया निर्वृत्त्यात्यवितकमापवर्गिकमपवर्गसम्बन्धिनं पुरु-
 षार्थोऽस्त्रं स्रतु एव प्राप्तिमपि नैवाद्वियन्ते कुतो नाद्वियन्ते
 तत्राह । भागवतत्वेनेति । भक्त्या भागवता भगवतो हरविशेष-
 प्रिया इति भावेनैव प्रसिद्धमाप्ताः पूर्णाः सर्वार्थाः येषां ते
 तथा स्नापने निमित्तमाह । अविरतेति । अविरतानि निरन्तराणि
 विविधानि वृत्तानि दुःखानि यात्रि तैर्युक्तो यः संसारः जन्त-
 मरणवृत्तः तच्चित्तसन्तापेनोपतप्यमानं ददह्यमानमनुसवनं
 सर्वदा मुक्तेः पूर्वं तस्यामनादरं कुर्वता पश्चादानन्दोत्कर्षः
 स्यादित्येतमर्थं हिशब्देनाह ।

ब्रह्मणोऽन्यस्य नो पूर्णा दद्याद्भक्तिं जनार्दनः ।

मुक्तिं ददाति सर्वेषामुच्चातां को ह्यभीक्षितः ॥

इत्यनेन

नाद्वियन्ते तु ये मौक्तं पूर्वं तेषां परं सुखम् ।

स्वयोग्यं व्यज्यते मुक्तौ तच्चाकृतारतस्ययुक् ॥

इत्यनेन चात्र तात्पर्यमवगन्तव्यम् ॥ १७ ॥

भगवति क्रियमाणाया भक्तेर्निर्वृत्तिजनकत्वेन पुरुषार्थत्वं
 यतोऽतस्तस्या मुकेरप्यतिदौर्लभ्यमाह । राजन्निति । एवं गुरुत्वादि-
 कमस्तु तथाप्यविगानेन मुक्तिं प्रयच्छति कर्हिचित् स्म कदापि
 ब्रह्माणं विना न कस्मैचित्पूर्णं भक्तियोगं प्रयच्छतीत्यन्वयः “ब्रह्म-
 णोऽन्यस्य नापूर्णा दद्याद्भक्तिं जनार्दन” इत्यादेः अर्जुनादीनाम-
 ज्ञानोपदेष्टृत्वेन गुरुत्वम् ॥ १८ ॥

सिंहावलोकन्यायेनावतारप्रयोजनमाह । नित्येति । अतद्वचनया
 श्रेयोविरुद्धकर्मणा श्रेयांसि चिरसुप्तबुद्धेः नष्टज्ञानस्य लोकस्य
 ज्ञानप्रदण्योग्यजनस्य यो भगवानात्मा लोक्यते दृश्यते इत्यात्म-
 ज्ञानं मुक्तिसाधनमाख्यादाचर्यो तस्मा ऋषभाय नम इत्यन्वयः
 ऋषभोक्तार्थे विस्मभाय ऋषभं विशिनष्टिनित्येति । नित्यमनुभूतो-
 परोक्षीकृतो निजलाभः स्वरूपानन्दो यस्तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य
 सः तथोक्तः अनेन नित्यानन्दज्ञानपूर्णत्वेन नित्यसिद्धाखिलपदार्थ-
 विशेषत्वात्तदुक्तावाप्तिः सुतरां संभवतीति ज्ञायते ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तच्छ्रुत्वा तस्यै स्पृहयन्तं राजानं भवतां तु सा परमश्लाघ्ये-
 त्याह । राजन्निति । भक्तियोगं प्रेमाणां कर्हिचिदिति तदेतत् फले-
 षुत्वाभावे वासनान्तराभावे च सतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

भक्तेः परमपुरुषार्थशिरोमणित्वमाह । यस्यां भक्तावेव सुधा-
 सरिणि आत्मानं स्नापयन्तः स्वयमासादितमप्रार्थितमपि भगवता

[२१]

स्वयमेव दीयमानमपि अनादरे हेतुः भगवदीयत्वेनैव परितः
 सस्यक् प्राप्ताः सर्वेऽर्था येनतु भगवत्त्वेनेत्यर्थः ॥ १७ ॥

धन्योऽयं प्रियव्रतवंशो यत्र भगवानृषभदेवोऽवतीर्णः उत्ता-
 नपादवंशोऽपि धन्यः यत्र पृथुः रघुवंशोऽपि धन्यः यत्र रामः यदु-
 वंशपुरुवंशयोरैककालिकयोरपि मध्ये यदुवंश एव सुभगः यत्र
 कृष्णः अस्मदीयः पुरुवंशस्तु सर्वतोऽतिदुर्भगो यत्र भगवाभ्राव-
 ततार इति मनोऽनुलापेन विषीदन्तं राजानं सर्वशतयैव ज्ञात्वा
 मोक्षाद्भक्तेरुत्कर्षणं प्रतिपादितेनैव तमानन्दयति हे राजन् ! भवतां
 पाण्डवानां यद्वृत्ताश्च पतिः पालकः गुरुपदेष्टा दैवमुपास्यः
 प्रियः प्रीतिकृतं कुलपतिर्नियन्तेति यदुष्ववतरतोऽपि कृष्णस्य
 तेषु भवत्सु च तुल्य एव व्यवहारो दृष्टः किञ्च कच कदाचित् वः
 पाण्डवानां दुःखादिषु किङ्करः न च तथा यदूनामिति यदुष्योऽपि
 प्रेमवत्त्वेन भवतामाधिक्यमेवेति भावः । भवद्भ्यो ह्यभजद्भ्योऽपि
 परमप्रेमाधिक्यदानस्य वार्त्ता कियती वक्तव्या सा सर्वोपरि
 विराजिता अन्येभ्यो भजद्भ्योऽपि भक्तियोगं भावभक्तिमपि
 प्राप्नो न ददाति किन्तु ततोऽप्यतिनिकृष्टां मुक्तिमेवेत्याह । अस्त्वेवेति
 भजतां भजद्भ्यः । अत्र कर्हिचिदपीत्यनुक्तेर्मुक्तिमनिच्छद्भ्यः शुद्ध-
 भक्तेभ्यस्तु भक्तिमेव ददातीत्यर्थो लक्ष्यते ॥ १८ ॥

उपाख्यानं समाप्य प्रणमति । नित्यमेव अनुभूतो यो निजः स्वरू-
 पानन्दस्तद्भावेनैव विगततृष्णाः अतद्वचनया देहाद्यर्थचेष्टया
 श्रेयांसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य जनस्य अभयं निर्भय-
 कारणम् आत्मलोकं श्रीवैकुण्ठं प्राप्यं करुणायोपदिष्टेन भक्ति-
 योगेन य आख्यातवांस्तस्मै नमः ॥ १९ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षष्ठोऽध्यायः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भक्तिरनुवर्तते इत्युक्ताया भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह । यस्या-
 मिति ॥ १७ ॥

भक्तावात्मानं स्नापयन्तः परमपुरुषार्थं मोक्षमपि तत्रापि
 स्वयमासादितं नो एवाद्वियन्ते इति मयुक्तसिद्धान्ते असम्भावना
 न कार्येत्याशयेनाह । राजन्निति । हे अङ्ग ! भजतां भक्तानां कर्हिचित्
 वरप्रदानकाले मुकुन्दो मुक्तिं ददाति न पुनरिह लोके भक्तिं
 हे राजन् ! एवं मयुक्तं भक्तेर्मुक्तिः श्रेष्ठमस्तु यतः भवतां यदूनां
 च तदुपलक्षितानां गोपादीनां च वो युष्माकं सर्वेषां भजतां भक्ति-
 मतां पतिः पालकः गुरुस्तत्त्वोपदेष्टा दैवमुपास्यः प्रियः सुहृत्
 कुलस्य पतिर्नियन्ता च किं बहुना कच कस्मिंश्चित्कार्ये कस्यचित्
 भक्तस्य किङ्करो भवति यथा श्रीयशोदानन्दयोः श्रीदेवकीवसुदेवयोः
 उग्रसेनादीनां युधिष्ठिरादीनां च किङ्करोऽग्रे प्रसिद्धः सर्वान् भक्तान्
 प्रति श्रीभगवद्वचनम् “अहम्भक्तपराधनि” इति श्रुतिश्च भक्तिवशः
 पुरुष इति नहि मुक्तौ किङ्करत्वं भगवतोऽतो मुक्तेर्भक्तिर्गरीयसी-
 तिसंक्षेपः ॥ १८ ॥

भगवन्तमृषभं प्रणमति । नित्येत्यादिना । अतद्वचनया अनात्म-
 भूतदेहाद्यर्थकव्यापारेण श्रेयांसि कल्याणे भगवदाराधने चिरं
 सुप्ता बुद्धिर्यस्य तस्य लोकस्य जनस्य आत्मनः स्वरूपस्य

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
लोकं स्थितिप्रवृत्तिस्थानममयं वासुदेवं य आख्यात उक्तवान्
तस्मै नमः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षष्ठाध्यायप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषाटीका

वह भक्ति कैसी है कि जिसमें ज्ञानी पुरुष निरन्तर
नाना प्रकार के दुःख रूप संसार के तापों से तपाय मान
आत्माकी सब काल में स्नान करायते हुये अत्यन्त सुख से
अत्यन्त परम पुरुषार्थ मोक्षनामा सुख की भी स्वयं प्राप्त होने
पर भी आदर नहीं करते हैं क्योंकि वे भगवत्सम्बन्धि होने
से सब अर्थों से पूर्ण रहते हैं ॥ १७ ॥

हे राजन् ! भगवान् श्रीकृष्ण यदुन के आप पाण्डवों के
रक्षक हैं गुरु हैं देवता हैं प्रिय हैं कुलपति हैं कहीं पर आप
पाण्डवों के किङ्कर भी होगये हैं यद्यपि ऐसा है तथापि
मुकुन्द भगवान् भजने वालों को मुक्ति तो देते हैं परन्तु प्रेम
लक्षणभक्ति योग कभी नहीं देते हैं ॥ १८ ॥

नित्यही अपने स्वरूपानुभव के लाभ से तृप्ता से निवृत्त
जो ऋषभ भगवान् तिनके अर्थ नमस्कार है उन भगवान्
ने संसार की रचना के भोग से चिरकाल तक सोई हुई
सुखि वाले लोक के ऊपर करुणा करके अपने स्वरूप का
उपदेश किया है ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध छठवां अध्याय का

भाषानुवादलक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

०:०:०

सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवताऽवनितलपरिपालनाय संचिन्तितस्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥

तस्यामुहवा आत्मजान्कात्स्न्येनानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास भूतादिरिव भूतसूक्ष्माणि ॥ २ ॥

सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं धूमकेतुमिति अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य व्यपदिशन्ति ॥ ३ ॥

स बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया स्व स्व कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपालयत् ॥ ४ ॥

ईजे च भगवन्तं यज्ञकतुरूपं क्रतुभिरुच्चावचैः श्रद्धयाहताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं चातुर्होत्रविधिना ॥ ५ ॥

संप्रचरत्सु नानायागेषु विरचिताङ्गक्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे सर्वदेवतालिङ्गानां मन्त्राणामर्थनियामकतया साक्षात्कर्तारि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान आत्मनैपुण्यमृदितकषायो हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवास्तान्पुरुषावधवेष्वभ्यध्यायत् ॥ ६ ॥

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्यान्तर्हृदयाकाशशरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपोऽपलक्ष्यो श्रीवत्सकौस्तुभवनमालाऽरिदरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृत्लिखितेनात्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां भक्तिरनुदिनमेधमानरयाऽजायत ॥ ७ ॥

एवं वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसितकर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिक्थं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य स्वयं सकलसंपन्निकेतात्स्वनिकेतात्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ॥ ८ ॥

श्रीभरतस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अध्यायानां त्रयेणैवमृषभाख्यानमीरितम् ।

अष्टाभिर्मरताख्यानमतः प्रस्तूयतेऽमृतम् ॥ १ ॥

सप्तमे भरतो राज्ये चिरं यज्ञैर्हरिं यजन् ।

आरब्धकर्मनिर्वाणो हरिक्षेत्रेऽभजद्धरिम् ॥ २ ॥

संचिन्तितः सङ्कल्पेनैव राज्यादौ नियुक्तः ॥ १ ॥

आत्मनोऽनुरूपान् । भूतादिस्वरूप इव भूतसूक्ष्माणीति सन्ततिवृद्धौ दृष्टान्तः ॥ २ ॥

भारतमिति । स्वनाम्ना व्यापकत्वेन धर्माद्यतिशयः सूचितः ॥ ३ ॥

बहुवित्सर्वज्ञः ॥ ४ ॥

यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपास्तप्रूपम् उच्चावचैर्महद्भिरुपैश्च

क्रतुभिः कर्मभिः श्रद्धया ईजे च । तानेवाह । आहताः स्वाधिकारेणात्मसादकृताः येऽग्निहोत्रादयस्तेषां प्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकलाङ्गयुक्ताः प्रकृतयः विकलाङ्गा विकृतय इति । तैर्द्विविधैरपीष्टवानित्यर्थः । अनुसवनमित्यन्तं वा चातुर्होत्रविधिनेत्यन्तं वा गद्यम् ॥ ५ ॥

किञ्च संप्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु नानायागेषु विरचितानुष्ठिताङ्गक्रिया येषां तेषु यदपूर्वं तद्वासुदेव एव भावयमानश्चिन्तयन्स यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सूर्यादयस्तान्पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु चक्षुरादिव्यध्यायक्रतु पृथक्त्वेनेत्यन्वयः । अपूर्वं पक्षद्वयम् मीमांसकानाम् तदानीमेष सूक्ष्मत्वेनोत्पन्नं फलमेवापूर्वं कालांतरफलोत्पादिका कर्मशक्तिर्वीति । तदुक्तम् ।

यागादेव फलं तादृशं शक्तिद्वारेण सिद्ध्यति ।

सूक्ष्मं वात्स्यात्मकं वापि फलमेवोपजायत इति ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवाह । क्रियाफलं धर्माख्यमिति च ननु यद्यङ्गं देवताः कर्मप्रधानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् । तदुक्तम् ।

कर्मण्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा ।

योग्यता शास्त्रगम्या या परा सा पूर्वमिष्यत इति ।

अथ देवताप्रधानं कर्म तु देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसादरूपत्वादपूर्वस्य देवताश्रयत्वमेव युक्तम् । प्रोक्षणाद्यपूर्वस्येव ब्राह्मणाश्रयत्वम् । कृता वा वासुदेवाश्रयमपूर्वं भावयेति । उच्यते यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यान्तर्यामिणः प्रवर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात्तदाश्रयमेवापूर्वं ननु तत्प्रयोज्ययजमानाश्रयम् । "शास्त्रफलं प्रयोक्तारि" इतिन्यायात् अन्यथा ऋत्विजामप्यपूर्वाश्रयत्वप्रसङ्गात् । तदेवाह । साक्षात्कर्तरीति । देवताश्रयत्वेऽपि वासुदेवाश्रयत्वमेवेत्याह । परदेवतायामिति । परदेवतात्वे हेतुः । सर्वदेवतालिङ्गानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां मन्त्राणां येषां इन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया तस्यैव प्रसादनीयत्वात्फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाश्रयत्वमित्यर्थः एवं भावनमेवात्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन मृदिताः क्षीणाः कषाया रागादयो यस्य अध्वर्युमिरिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रायेण ॥ ६ ॥

एवमभूतया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्यन्वयः । कः अन्तर्हृदये य आकाशः स एव शरीरमभिव्यक्तिस्थानं यस्य तस्मिन् ब्रह्मणि कौशले महापुरुषरूपस्योपलक्षणाकारो यस्य तस्मिन् । किञ्च । श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवन्निश्चलतया स्थितेनोक्तेन पुरुषरूपेणात्मनि स्वमनसि विरोचमाने कौशला भक्तिः अत्यन्तातिशयेनैधमानो रयो वेगः प्रकर्षो यस्याः ॥ ७ ॥

एवमनुवृत्त्या वर्षाणामयुतानि तेषां सहस्रं तत्पर्यन्तकालेऽवसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणवसरो राज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयो येन सः अधिकृत्य भुज्यमानं रिक्तं धनं यथाविभागं विभज्य सकलसम्पदां निकृतादाश्रयात् खगृहात् पुलहाश्रमं हरिश्चन्द्रं प्रवव्राज ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपमचरितमुपवर्णय इदानीं तत्फलस्यास्य भरतस्य चरित्रमुपवर्णयति षडभिरध्यायैः । भरत इति । महाभागवतो भरतो यदा भगवता ऋषभेणावनितलपरिपालनाय सञ्चिन्तितः संनियुक्तः तदा तदनुशासनपरः भूतलानुशासनपरः विश्वरूपस्य दुहितरं पञ्चजनीं नामोपयेमे विवाहितवान् ॥ १ ॥

तस्यामुवाच पञ्चजन्यां ह्यात्मनः स्वस्य कार्त्स्न्येनानुरूपान् पञ्चात्मजान् सुमत्यादीनुत्पादयामास यथा भूतादिस्तामसोऽहङ्कारो भूतसूक्ष्माणि शब्दस्पर्शादीनीति सारूप्ये सन्ततिवृद्धौ च दृष्टान्तः ॥ २ ॥

पूर्वमजनाभाख्यमेतद्वर्षं यतो यद्भरताभिपत्यादारभ्य भारतं समुदाहरन्ति स भरतो बहुङ्गः महीपतिः पित्रादिवदतितरां धात्सल्येन स्वस्ववर्णाश्रमोचिते कर्मणि वर्त्तमानाः प्रजाः स्वयमपि स्वधर्ममनुवर्तमानाः पर्यपालयत् ॥ ३ ॥

इंजे चेत्यादिप्रकृतिविकृतिभिरित्यन्तमेकं वाक्यं उच्चावचैर्ना-

नारूपैर्यज्ञक्रतुभिः यज्ञो यजनं देवतां प्रति द्रव्यत्यागात्मकैः क्रतुभिर्यज्ञपुरुषं भगवन्तमीजे इष्टवान् क्रनूनेव प्रपञ्चयति । अग्निहोत्रादीनां प्रकृतिविकृतिभिरिति यत्र पूर्णमङ्गजातमुपदिष्टं सेष्टिः प्रकृतिः यथा आग्नेयीष्टिः यथान्यत्रोक्तमङ्गजातमुपजीव्यते सा विकृतिः यथा सौर्येष्टिः ॥ ४ ॥

यजनप्रकारमेवाह । अनुसवनं प्रातरादिसवनत्रये चातुर्होत्रविधिना चातुर्होत्रं चतुर्भिः ऋत्विग्भिः क्रियमाणं यज्ञादि कर्म तद्विध्यनुगुणमित्यर्थः विरचिताः अङ्गक्रिया येषु तेषु नानायागेषु सम्प्रचरन्तु प्रवर्तमानेषु सन्तु तत्र यागेषु धर्माख्ययोगसाध्यं धर्म इति व्यपदिश्यमानमपूर्वापरपर्यायं क्रियाफलं तद्भगवति वासुदेवे भावयमानः भगवदनुग्रहरूपमिति मनवानः क्षणविध्वंसिनो यागादः कालान्तर्भावस्वर्गादिफलसाधनत्वानुपपत्त्या तान्त्रिकैर्यदभ्युपेतं यागसत्त्वात्मकमपूर्वं यागजन्यं फलसाधनमिति तदपोह्य ।

इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वम्

विभर्ति भुवनस्य नाभिः तदेवाग्निस्तद्वायुः इति

श्रुत्युक्तरीत्या इन्द्रादिदेवतान्तर्यामितयावस्थितस्य भगवतोऽनुग्रह एवापूर्वस्थानीय इति भावयमानं इत्यर्थः तदेव विशदयन् भगवन्तं विशि नष्टि । सर्वदेवतालिङ्गानाम् । उद्देश्यत्वेन स्मृतानां देवतालिङ्गानि स्मारकाणि चिह्नानि येषु तेषां मन्त्राणामधिनियामकतया अर्थाभिधेय इन्द्रादिस्तस्य नियामकतया प्राविश्ये धारकत्वेन नियन्तृतया प्रयोजननिर्वाहकतया वा साक्षादेव कर्तरि दृष्टरि मन्त्रकृतो वृत्तिर्गतिवदयं निर्देशः यद्वा कर्त्तरि फलोत्पादयितरि कर्मणः फलसाधनत्वानुपपत्त्यापि तापूर्वं कल्प्यं किन्तु रात्रिसत्रप्रतिष्ठाफलवत् त्रिसरावेनामिन्द्रः प्रजेया पशुभिस्तर्पयतीति वायुर्वेत्तेषिष्ठा देवतेत्याद्यर्थवादेः फलप्रदतयावगताग्नीद्रादिदेवतायास्वदेवाग्निस्तद्वायुरित्युक्तरीत्यान्तर्यामितयावगतब्रह्मण एव फलप्रदत्वमित्यास्थेयं तदेवाह । यज्ञपुरुषं यज्ञोद्देश्येन्द्रादिपुरुषरूपे परब्रह्मणि परदेवतायामिति एव भावनमेवात्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन मृदिता निरस्ताः कषायाः कर्मवासना रागादयो वा यस्य अध्वर्युमिसिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रायेण हविःषु चरुपुरोडाशाज्यादिषु गुह्यमाणेषु होमार्थमिति शेषः यजमानः स्वयं यज्ञैर्भाज्यन्त आराध्यन्त इतियज्ञभाजो देवा इन्द्रादयस्तान् पुरुषस्य परमपुरुषस्यावयवेष्वध्यायत् "यस्याग्निरास्यं घौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं लोकपाला भुजेष्वसन्" इत्यादिद्वैरूप्यप्रतिपादकशास्त्रानुसारेणानुसंहितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं भगवदाराधनरूपकर्मयोगाद्यनुगृहीतो भक्तियोगोऽप्यजायतेत्याह । एवमुक्तविधकर्मविशुद्ध्याशुद्धान्तःकरणस्य तस्य भगवत्युच्चैस्तरामतितरां प्रतिदिनमेधमानो वर्द्धमानो रय उत्कर्षो यस्याः सा भक्तिरजायतेत्यन्वयः भगवन्तं विशिनष्टि । अस्तः शरीरान्तःस्थितं यद्बृहत् पुण्डरीकाकारं तस्मिन् य आकाशः दहरः सशरीरं रूपं यस्य हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिदहराकाशरूपे दहराकाशस्य परमात्मत्वात् यद्वा हृदयकोशस्य शरीरे शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वदयं निर्देशः यद्वात्र हृदयाकाशशब्दो हृदयान्तर्वर्तिभूताकाशपरः स शरीरं यस्य तस्मिन्निति हृदये आकाशते प्रकाशत इति हृदयाकाशो जीवः स शरीरं

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्येति वा ब्रह्मणि स्वरूपेण गुणैश्च निरतिशयवृद्धिः भगवति वाङ्मयपूर्णं वासुदेवे सर्वोत्तरात्मतया दीव्यमाने महापुरुषरूपमुपलक्ष्यमाकारो यस्य तस्मिन् श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते अरिश्चक्रं दूरः शङ्खः असिः खड्गः निजपुरुषाणां भक्तानां हृदि लिखिते लिखितवन्निश्चलतयेत्यर्थः स्थिते तेनोक्तपुरुषरूपेण स्वात्मनि स्वमनसि विरोचमाने ॥ ७ ॥

एवमुक्त्या वृत्त्या वर्षाणामयुतानि तेषां सहस्राणि तेषामन्ते तत्पर्यन्ते कालेऽवसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणायसरः राज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयो येन सः अधिकृत्य भुज्यमानं पित्रादिपरम्पराया आगतमुक्तं धनं स्वतनयेभ्यो यथा विभागं विभज्य दत्त्वा स्वयं सकलानां सस्पदां निकेतादाश्रयात् स्वनिकेतास्वगृहात्पुलहाश्रमं शालिग्रामचतुर्ष्वं प्रति प्रवव्राज जगाम ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयभक्ततीर्थकृतपदार्थनावली ।

श्रीनारायणप्रसादजनकज्ञानसाधनकर्मकरणाप्रकारो निरूप्यतेऽस्मिन् अध्याये । तत्रादौ वृषभे साक्षान्नारायणावतारे राज्यरक्षणकर्मणी निवृत्ते तत्पुत्रो भरतः किमकार्षीदित्याशङ्क्य भगवद्भक्तकथाया अपि श्रीहरिकथान्तर्भूतत्वात्तत्कथाप्रसङ्गः क्रियते । भरतस्त्विति । तुशब्द इतरराजकथाया अस्य कथाया विशेषं वक्ति संचिन्तितः संमन्याभिषिक्तः “संमन्त्रो नु संचिन्तावर्चायाः संमिषेचन” इत्युत्पलमालायां तस्य ऋषभस्यानुशासनमाज्ञा ॥ १ ॥

पञ्चसंख्यामात्रत्वे दृष्टान्तमाह । भूतादिरिवेति । भूतादिस्तामसावङ्कारः भूतसूक्ष्माणि शब्दादीनि चेतनस्य चेतनदृष्टान्तापेक्षायां भूतानि परमात्मा भूतसूक्ष्मशब्दवान्शान् शब्दाद्यभिमानदेवानिव यतो मरताम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आहितः प्रतिष्ठितोऽभिर्येन स आहिताग्निः अग्निहोत्रादयः प्रकृतयः पशुसोमादयो विकृतयः समग्राङ्गयुक्तानि कर्माणि प्रकृतयः एकदेशाङ्गयुक्तानि विकृतयः पशुभिरेव क्रियमाणा अश्वमेधादयः सोमसैरेव क्रियमाणाः सोमयागाश्चत्वारो होतारो यत्र तत्रातुर्होत्रं तल्लक्षणाविधानेन ॥ ५ ॥

प्रचरन्तु कुर्वाणेषु अध्वर्युषु अत एव नानायोगेषु देवताध्यानलक्षणेषु यजनाद्युपायेषु वा क्रियमाणेषु सत्सु यदपूर्वं क्रियाफलं धर्मसंज्ञं तद्वासुदेवे भावयानः इत्यधीनत्वेन समर्पणं स यजमानो ये हरेश्चक्षुराद्यवयवेभ्य उत्पन्नास्तान् यज्ञभाजो यज्ञभागाधिकारिणो देवान् सूर्यादीन् पुरुषस्य पूर्वाज्ञानस्य हरेश्चक्षुराद्यवयवेषु तदुत्पन्नास्तदाश्रिता इत्यध्यभावयद्विन्तयदित्यन्वयः कदा अध्वर्युभिर्हविषु गृह्यमाणेषु सत्सु कर्माङ्गत्वेन वासुदेवे समर्पणं नत्विष्टत्वेनेत्यत उक्तम् । परेति । सर्वदेवतानां लिङ्गभूताः प्रकाशका ये मन्त्रास्तेषां वज्रधरत्वादीनां तन्मात्राणां वा अर्थनियामकतया देश्वर्याद्यर्थप्रेरकत्वेन मुख्यकर्तरि अङ्गयर्हितत्वाच्चेत्युक्तम् । यज्ञपुरुष इति । न चेदं सगुणफलमाप्तय इत्याह । परेति । कथायः पापम् ॥ ६ ॥

अधुना कर्मणा साध्यफलमाह । एवमिति । भगवदर्पणो न कर्मणः शुद्धिस्तथा शुद्धं सत्त्वमन्तःकरणं यस्य स तथा

तस्यान्तर्हृदये आकाशशरीरे सूक्ष्मरूपे ब्रह्मण्यपरिच्छिन्ने महापुरुषस्य हरेरुपलक्ष्योऽचिह्नैर्महापुरुषं श्रीनारायणोऽयमिति उपलक्षयन्ति ज्ञापयन्ति महापुरुषोपलक्ष्योर्वा स्वभक्तानां हृद्युल्लिखितेन स्फुरितेनात्माकारेण कीदृशः स इत्यत आह । पुरुषरूपेणेति । आत्मानि स्वस्मिन्नेषमानरथा वद्धमानवेगा ॥ ७ ॥

भरतस्य वैराग्योपजृम्भणप्रकारमाह । एवमिति । वर्षाणामयुतसहस्रावसानेऽवसितस्य प्रारब्धकर्मणो निर्वाणायसरः ताशलक्ष्यो यस्य स तथा रिक्यं राज्याख्यवित्तं सकलसम्पत्तिकेतात्सर्वसमृद्ध्याश्रयाभिकेतनात् गृहात् पुलहाश्रमं शालिग्रामज्ञेन तत्राग्याधीनत्वेन सन्निधानमित्यभिप्रायणोक्तमिच्छेति ॥ ८-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नाभेरेवाजनाभ इति संज्ञा भारतमित्यजनाभस्यप्रपीदं वर्षलोकैस्तस्मिन्नुरागवैशिष्ट्येन ख्यापितमिति श्रेयम् ॥ १-६ ॥

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिः सश्रद्धाश्रवणकीर्तना विलक्षणाजायतेत्यन्वयः क भगवति वासुदेवे पूर्णस्वरूपभगाभ्यां सर्वनिवासेन च तत्तन्मात्रा प्रसिद्धेऽन्तर्हृदये यथाकाशः स एव शरीरं स्वस्यैवाविर्भावविशेषाधिष्ठानं यस्य तस्मिन्नन्तर्यामिणि परमात्मस्थे ब्रह्मणि निर्विशेषतयाविर्भावात् तदाख्ये च भगवतो निराकारत्वं वारयति महापुरुषस्य यदुप शान्तिं भूयते तदुपलक्ष्यते दृश्यते यत्र तस्मिन् किञ्च श्रीवत्सादिभिरपि चिह्निते प्रथमानरथा वद्धमानप्रकाशं सन्निधान्यते लक्षुषि भक्तदीक्रियते ॥ ७-६ ॥

श्रीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्दिनी ।

सप्तमे भवने यज्ञैः पञ्चपुष्पादिभिर्यज्ञे ।

भरतो भक्तिभरतो हरिमीजे दृढव्रतः ॥

ऋषभदेवो भगवान् भरतस्तु भागवत इति तुशब्दार्थः । भूतादिरहङ्कारः ॥ १-२ ॥

अजनाभमिति । नाभेऽर्हृषभदेवस्याजस्य चेतद्वर्षे स्वामित्वादित्यर्थः नाभिश्चाजस्येत्यजनाभी अङ्गयर्हितत्वाद् अज इति पदस्य पूर्वनिपातः तयोरिदमजनाभं संज्ञापूर्वकविधित्वाद्ब्रह्मभावः भारतमिति भरतस्वामिकत्वात् ॥ ३-४ ॥

यज्ञाः अयुपाः क्रतवः सयुपास्तद्वयं उच्चावचैर्महद्भिरल्पैश्च क्रतुभिः कीदृशैः कर्मजनानां श्रद्धया आहृताः स्वाधिकारेणात्मसातकृता येऽग्निहोत्रादयो द्विविधास्तेषां प्रकृतिविकृतिभिः अग्निहोत्रादयः सकलाङ्गयुक्ताः प्रकृतयः विकलाङ्गा विकृतय इति तैत्तिर्विश्वैरपीष्टवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु “तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्प्रकथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावत् जायत” इति भगवदुक्तेर्भगवत्प्रकथादिषु प्रौढश्रद्धस्य निष्कामस्य शुद्धभक्त्यधिकारिणो भरतस्य कर्मकर्तृत्वं कर्मफलभोक्तृत्वं च कथं सङ्गच्छतामित्यत आह । संप्र-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

चरत्सु प्रवर्तमानेषु विरचिता अनुष्ठिता अङ्गीक्रिया येषां तेषु यदपूर्वं तत् परे ब्रह्मणि वासुदेवे स्वेष्टदेवे एव भावयमानः अस्य कर्मणो यत् फलं भावि तत्र न मे लिप्सा किन्तु तद्वासुदेवप्रीत्यर्थं वासुदेवायैव समर्पितमिति तत्र न मे स्वत्वमिति चिन्तयन्नित्यर्थः ननु कर्म कर्तृप्रधानं देवनाप्रधानं वेति मीमांसकानां पक्षद्वयं तत्राद्ये पक्षे कर्तृनिष्ठमपूर्वं द्वितीये कर्मणो देवताराधनार्थत्वादेवतानिष्ठं तत्र भरतस्य निष्कामत्वादपूर्वस्य देवतानिष्ठत्वे एव युक्ते देवतानां चन्द्रसूर्यादीनां बाहुल्यात् कथमेकस्मिन् वासुदेव एव कर्मफलभावेत्यत आह । सर्वदेवतालिङ्गानां तत्सदेवताप्रकाशकानां मन्त्राणां येषां इन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया यज्ञपुरुषे यज्ञफलभोक्तरित्यर्थः । नन्वेवं भरतस्य मास्तु भोक्तृत्वं कर्मकर्तृत्वं तु तस्य दुर्वारमित्यत आह । साक्षात् कर्त्तरि वासुदेवस्यैवान्तर्गमिणः प्रवर्तकत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वात् साक्षात् कर्त्तृत्वं नतु तत्प्रयोज्यस्य यजमानस्यास्वतन्त्रस्य अन्यथा ऋत्विजामपि साक्षात् कर्तृत्वप्रसङ्गात् “यज्ञभुग् यज्ञकृद्यज्ञ” इति तन्नामस्मृतेः तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वेऽप्यज्ञानादहङ्करोमीति स्वस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमननमेव कर्तृत्वगमकं बन्धकारणञ्च ज्ञेयम् । आत्मनो नैपुण्यमेवं भावनमेव तेन मृदिताः क्षीणाः कषायाः कर्मकरणावासनात्मका येन सः अध्वर्युभिरित्यनेन तथाविधानां भक्तानां कर्तृत्वाद्यभिमानशून्यानां कर्मफलत्यागिनां स्वप्रतिमूर्तिद्वारा कर्मकरणमपि कर्मणि श्रद्धाराहित्यात् कर्माकरणा मेव ज्ञेयमिति इति द्योतितम् ।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत् प्रेत्य नो इह इति ।

भगवद्गीतोक्तेः अत एवाश्रद्धादीनां शुद्धया भगवद्भक्त्यैव यापिता ह्यमानामपि पितृपैतामहसदाचारपरंपराप्राप्तयज्ञादिकर्माचरणं प्रतिनिधिद्वारैव श्रूयते सर्वाचीनानामपि प्राच्यादिदेशवर्तिनां सुप्रतिष्ठानां गृहस्थमहाभागवतानां विवाहोपनयनादावपि सर्वथैव वर्णधर्माभावे लौकिकादपि साङ्ख्यदोषाद्विभ्रंशं प्रतिनिधिद्वारैव कर्मकरणं दृश्यते च तत् एव तावत् कर्माणि कुर्वीतेत्यात्मनेपदप्रयोगादयन्तर्निर्देशाद्यानात्मगामिकफलत्वे सति प्रतिनिधिद्वारा कर्मकरणमपि शुद्धसत्त्वभक्तानां न दुष्यं तथैव शुद्धभक्तिलक्षणेऽप्यन्यामिषाविताशून्यमिति वज्रज्ञानकर्मादिशून्यमित्यनुक्ता ज्ञानकर्माद्यनावृतमित्यनावृतपदोपन्यासात् प्रतिनिधिद्वारा कर्मकरणेऽपि स्वीयेन्द्रियैः प्रतिक्षणश्रवणादिभक्त्यवकाशप्राप्त्या भक्तेः कर्मानावृतत्वात् शुद्धत्वमेवेति केचिद्व्याचक्षते । नन्वेवम्भूतत्वेन भरतस्य मास्तु कर्मकरणादोषः यज्ञानां नानादेवताराधनात्मकत्वात् कथमनन्यता तस्मोपपाद्यतामित्यत आह । स यजमानो भरतः यज्ञभाजो देवानिन्द्रादीन् पुरुषस्य भगवतोऽवयवेषु बाह्यादिषु अभ्यध्यायत् इन्द्राय स्वाहेत्युक्तेर्मतप्रभोर्बाहुपूजेयं सूर्याय स्वाहेत्युक्ते लोचनपूजेयमिति भावयामास । पृथक् पृथग्देवतात्वेन पूजा ह्यनन्यता विधातिनी नतु तदङ्गत्वेनेति ॥ ६ ॥

एवं कर्मकर्तृरन्तःकरणं विशेषतः शुद्ध्यतीत्याह । एवमिति ।

“अक्रिष्टशुद्धा भरतं भजध्वम्” इति भगवद्वाक्यादेव उत्पत्तित एव शुद्धान्तःकरणस्य तस्य पिष्टपेषणान्योन्येन एवं कर्मविशुद्ध्यापि शुद्धान्तःकरणस्य यज्ञा एवमनेन प्रकारेण कर्मणो विशुद्धिरस्मिन् स चासौ विशुद्धसत्त्वश्चेति तस्य भक्तिरौतपसिक्येव प्रतिदिनमुखैस्तरां यज्ञेमानवेमा मङ्गलं भुवनप्राप्त्यन्यजायसेत्य-

न्वयः । क वासुदेवे वसुदेवनन्दने कृष्णे य एव परमात्मब्रह्म-भगवच्छन्दैरुपासनाभेदेनोच्यते इत्याह । अन्तर्हृदयाकाशे शरीरे योगिमिधेयं यस्य तस्मिन् परमात्मनीत्यर्थः “केचित्स्रदेहा-न्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तं चतुर्भुजम्” इत्यादिना परमात्मनोऽपि साकारत्वश्रवणात् तथा ब्रह्मणि ज्ञानिभिरुपास्ये भगवति भक्तेरुपास्ये वसुदेवपुत्रत्वेऽपि महापुरुषस्य वैकुण्ठनाथस्य यदूपं शास्त्रेषु प्रसिद्धं तदुप आधिक्येन लक्ष्यते दृश्यते यत्र तस्मिन् श्रीवत्सादिभिरपि चिह्निते निजपुरुषाणां नारदादीनां हृदि चित्रपट इव लिखितवर्तिश्रजतया स्थितेन पुरुषरूपेण निराकारस्वरूपेण विरोचमाने क आत्मनि स्वमनसि ॥ ७ ॥

एवं वर्षाणामयुतानि तेषां सदृशं तत्पर्यन्तकालेऽपि न वसितोऽनावसितो न निश्चितः कर्मनिर्वाणायसरः राज्यभोगादृष्टसमाप्ति-समयो येन सः तद्राज्यभोगस्य भक्त्यानुषङ्गिकफलत्वात् कर्मफलत्वाभावेऽपि कर्मफलत्वमननं देव्यादेवेति ज्ञेयम् । ततश्च विरज्यैव हठादेव प्रववाज रिक्यं धनम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्तेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथाष्टभिर्भरताख्यानमाह । तत्र तावद्भरतस्य पित्राज्ञानुसारेण प्रजापालनदेवयजनादिकं कर्म सप्तमेन वर्णयति । भरतस्त्विति । सञ्ज्ञितितो ब्रह्मावर्त्ताद्भगवन्वेलायामयमवनिर्तलपालनं करिष्यतीति मनसैवावनितलपरिपालनाय सङ्कल्पितः ॥ १ ॥ भूतादिरहङ्कारः ॥ २—३—४ ॥

किञ्च स बहुवित् यज्ञकृतुरूपं यज्ञाः अयूपाः कृतवः सयूपाः तद्रूपमन्यादिसर्वदेवादिसंयुक्तसर्वयज्ञरूपमित्यर्थः “यज्ञो वै विष्णुः तदेवाग्निस्तद्वायुः” इत्यादिश्रुतेः उच्चावचैर्बृहद्भिः स्वल्पैश्च कृतुमिर्गैः श्रद्धया ईजे इष्टवान् कृतून्वाह । आहताः स्वाधिकारतः स्वीकृताः येऽग्निहोत्रादयस्तेषां प्रकृतिविकृतिभिः स्वप्रकरणैः कस-कलाङ्गयुक्ताभिः प्रकृतिभिः प्रकरणान्तरेकैरङ्गैः पूयमाणाः सिर्विकृतिभिश्च तैर्द्विविधैरिजे अनुसवनं प्रातरादिषु त्रिषु कालेषु चातुर्होत्रविधिना चतुर्णां होतृणामृत्विजां कर्म चातुर्होत्रं तद्विधिना ॥ ५ ॥

अथ मीमांसकानां सर्वैर्यस्यैवकारणभूतभगवदनुग्रह एव कर्मफलमिति सिद्धान्तमजानतां मतं निराचिकीर्तुः भरतस्य बहु-विधं प्रपञ्चयत् “तु त एवैर्नामिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयति” इत्याह । श्रुतिप्रोक्तान् फलदानिन्द्रादीन् देवानतिहाय कथमेकं भगवन्तमेवेष्टवानित्याशङ्कां निवारयति । सम्प्रचरत्स्विति । सम्प्रचरत्सु अनु-ष्ठीयमानेषु विरचिता निष्पादिताः अङ्गीक्रिया येषां तेषु यद-पूर्वं साध्यं तद्वासुदेवे भावयमानः वासुदेवप्रसाद एव सर्वैः कर्मभिः साध्य इति मन्वान इत्यर्थः स यजमानो भरतो यज्ञभाजो ये देवास्तान् पुरुषस्य वासुदेवस्यावयवेषु अभ्यध्यायत् “अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ,, इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणां चितिः ।

सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै भगवते नमः ॥

द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति

खं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ॥

दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ महीं च

सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेत ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च प्रसङ्गान्मीमांसकानामपूर्वपक्षद्वयं दर्शयति । क्रियाफलं धर्माख्यं चेति । तदानीमेव सूक्ष्मत्वेनोत्पन्नक्रियाफलमथवा कालान्तरफलोत्पादिका क्रियायाः धर्मभूता शक्तिरिति पतन्मी-

१ पर्यन्तनवसित इति मूलपाठेऽयमर्थः ।

यत्र हवाव भगवान् हरिरथापि तत्रत्यानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण ॥ ९॥
यत्राश्रमपदान्युभयतो नाभिभिर्दृष्यच्चक्रैश्चक्रनदी नाम सरित्प्रवरा सर्वतः पवित्रीकरोति ॥ १०॥
तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने विविधकुसुमकिसलयतुलसिकाम्बुभिः कन्दमू-
लफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनं विविक्त उपरतविषयाभिलाष उपभृतापशमः पशं
निर्वृतिमवाप ॥ ११ ॥

तयेत्यमविरतपुरुषपरिचर्यया भगवति प्रवर्द्धमानानुरागभरद्भुतहृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्यु-
द्बिद्यमानरोमपुलककुलक औत्कण्ड्यप्रवृत्तप्रणयबाष्पनिरुद्धावलोकनयन एवं निजरमणारुणचरणार-
विन्दानुध्यानपरिचितभक्तियोगेन परिप्लुतपरमाल्हादगम्भीरहृदयहृदावगाढविषण्णस्तामपि क्रियमाणां
भगवत्सपर्या न सस्मार ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मांसकानां प्रागल्भ्यमात्रं वक्तव्यं तु ईश्वरानुवर्तिनां सत्कर्मभिः
प्रसादित ईश्वरः सर्वपुरुषार्थप्रदो भवतीति भावः ननु यदि
देवताङ्गमात्रं प्रधानं तु कर्म अकर्तारं प्रति देवतायाः अकिञ्चि-
त्करत्वात् तदा कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् यदि जडस्य कर्मणाः कर्म-
निरपेक्षस्य जनस्य च इष्टसाधकत्वासम्भवात् देवतैव प्रधानं
तर्हि देवताधीनमपूर्वमेव सति वासुदेव एव कर्मभिः प्रसा-
दनीय इति तुराग्रहो न युक्त इत्यत्राह । साक्षात्कर्तरीति । पर-
देवतायामिति च । सर्वचेतनप्रकरत्वेन नियोजककर्तारि सर्वदेव-
तांशानि स कारयति पुण्यमथापि पापमेव सर्वेश्वरः “सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः तं देवतानां परमं च देवतम्” इत्यादिवाक्य-
कदम्भात् परदेवतात्वे हेतुः सर्वदेवतानां लिङ्गभूताः प्रकाशका ये
मन्त्रास्तेषामर्थः इन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया नियन्तृतया
वासुदेवे एवापूर्वभावयमान इति सम्बन्धः एवं भावनमेवात्मनो
नैपुण्यं तेन मुद्रिताः कथायाः रागादयो यस्य सः हविःषु
चहृषोडांशादिषु अन्वर्त्युभिरिति बहुवचनं बहुकर्मार्थप्रायम् ॥ ६ ॥

अन्तर्हृदये हृदयमध्ये य आकाशः स एव शरीरे वात्स-
ल्यानं यस्य तस्मिन् महापुरुषरूपमुपलक्षणमाकरो यस्य तस्मिन्
श्रीवत्सादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषाणां हृदि लिखितेन सुस्थि-
रेशोऽपुरुषरूपेणात्मनि मनसि विरोचमाने वासुदेवे अनु-
दिने प्रतिदिनमुच्चैस्तरामेधमानो रथ उत्कर्षो यस्याः सा
भक्तिरज्ञायत ॥ ७ ॥

एवमनया वृत्त्या वर्षायुतानां सहस्रस्यान्ते अवसितो
निश्चितः कर्मनिर्वाणावसरः राज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयो येन स
रिक्त्य धनस्य यथादायं यथाविभागं पुलहाश्रमं हरिज्ञेनं
प्रवव्राज जगाम ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

महाभागवत भरतजी को जब भगवान् ने सङ्कल्प से आज्ञा दी
तब भगवान् के आज्ञामें तत्पर होकर विश्वरूपकी पुत्री पंचजनी के
साथ विवाह किया ॥ १ ॥

तिस आर्यामें सर्व प्रकारसे अपने सहस्र पांच पुत्रोंको पैदा किये
जैसे तामसाहङ्गार पांच भूतोंको पैदाकरताहै ॥ २ ॥

सुमति राष्ट्रभूत सुदर्शन आवरण धूम्रकेतु ये पुत्रोंके नाम हैं
इस वर्षका नाम अजनाभ था भरतजीके पीछे भारतवर्ष इसका
नाम होगया ॥ ३ ॥

वे सर्वेश्वर राजा पिता पितामह सरीके कृपा वाले होनेसे अपने
अपने कर्ममें वर्तमान सब प्रजोंको आपसी अपने धर्ममें वर्तमान हो
कर रक्षा करने लगे ॥ ४ ॥

यज्ञक्रतुरूप यज्ञपुरुष भगवान् को छोटे बड़े यज्ञों से यजन
करते भये तिसमें श्रद्धा से किया जो अग्नि होत्र ऋषी पौर्णी-
मास चातुर्मास्य पशुसोम आदि यागों के प्रकृतिविकृत भेदोंसे
चातुर्द्वि विधि तिस से सब काल में यजन करते रहे ॥ ५ ॥

नाना प्रकारके ऐसे यागोंके होते सन्ते नानाप्रकार की अङ्गकिया
का जो फल है तिसको यज्ञपुरुष परं ब्रह्म परदेवता भगवान् वासुदेव
जो कि सब देवतों के नाम से विहित मन्त्रों के नियामक होने
से साक्षात्कार करने वाले हैं तिनमें अर्पण करते भय
आत्मज्ञानकी निपुणता से अन्तःकरण के मल निवृत्त होजाने
से यजमान राजा ने ब्राह्मणों के हवि अर्पण करते समय
यज्ञ भोक्तो सब देवों को परमात्मा के अङ्गोंमें ध्यात किया ॥ ६ ॥

इस प्रकार विशुद्ध कर्मोंसे अन्तःकरण के शुद्ध होजाने
से भरतजीके हृदय में आकाश शरीर वाले दहराकाश पर-
ब्रह्म भगवान् महापुरुषरूपसे उपलक्षित श्रीवत्स कौस्तुभ वन-
माला चक्र शङ्ख गदादिकों से शोभित अपने पुरुष नारदादिकों
के हृदयमें लिखित सरीके रहने के पुरुषरूप से वासुदेव भगवान्
जब प्रकाशमान भये तब नित्यप्रति अतिशय वृद्धिको प्राप्त
होने वाली भक्ति भगवान् में उत्पन्न भई ॥ ७ ॥

इस प्रकार राज्य में अयुत हजारों वर्ष जब बीत गये
तब भरतजी ने कर्म की समाप्तिका अवसर जान लिया तब
अपना भोग राज्य को पुत्रोंको देकर पितृपितामहों का
धन यथाभाग उनको देकर सम्पूर्ण सम्पत्ति वाले अपने
घर में से स्वयं निकलकर शालग्राम क्षेत्र को गमन किया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यत्र क्षेत्रे विद्याधरकुण्डे वात्सल्यं कर्तुं तेन सन्निहितः
क्रियते । भक्तानामपेक्षितेन रूपेण सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इत्थं धृतभगवद्भूत ऐशोपाजिनवाससाऽनुसन्नाभिषेकार्द्रकपिशाकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः
सूर्यर्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नेतदुहोवाच ॥ १३ ॥

परोरजः सवितुर्जातिवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जजान सुरेतसाऽदः पुनराविश्य चष्टे हंसं
गृध्राणं नृषद्विङ्गिरामिमः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्याम्

संहितायां वैयासिक्यामृषभदेवानुचरिते

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

माश्रमस्थानान्युभयतः उपर्यधश्च नाभिर्येषां तैर्हृष्यकैः शिला-
मध्यगतैश्चक्रेश्चक्रनदी गण्डकी सरितां श्रेष्ठा पवित्रीकरोति ॥ १० ॥

एकल एकः आराधनं समीहमानः कुर्वाणः विविकः
शुद्धः अतएवोपरतो विषयाभिलाषो यस्य । उपभूतः संवृद्ध
उपशमो यस्य ॥ ११ ॥

प्रवर्धमानानुरागस्य मरेण यद्द्रुतं द्रवीभूतं हृदयं तस्मिन् शैथि-
ल्यमनुद्यमो यस्य । आत्मनि देहे उद्भिद्यमानं रोमपुलककुलं रोमा-
श्रवन्दं यस्य । ककारः समासान्तः । औत्कण्ठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणय-
वाप्तेण निरुद्धोऽवलोक्यो ययोस्ते नयने यस्य सः एवं वर्त-
मानस्तामपि भगवत्सपर्या न सस्मारेत्यन्वयः । तत्र हेतुः । निजर-
मणास्य स्वप्रीतिदातुर्ये अरुणे चरणारविन्दे तयोरनुष्ठानेन
परिचितः समृद्धो भक्तियोगस्तेन परिप्लुतः सर्वतो व्याप्तः
परम आह्लादः परमानन्दो यस्मिन्गम्भीरहृदयहृदे तस्मिन्भवगाढा
निमग्ना धिषणा यस्य ॥ १२ ॥

धृतानि भगवद्भूतानि येन सः भगवन्तं सूर्यमण्डलेऽभ्युप-
तिष्ठन्नेतदुहोवाचेत्यन्वयः । कीदृशः । परया हरिण्या अजिन-
मैशोयं तदेव वासस्तेनानुसवनाभिषेकेणाद्राः कपिशाश्च याः
कुटिला जटास्तासां कलापेन च विरोचमानः सूर्यप्रकाशिकया ऋचा
हिरण्मयं “छोयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती” इत्यादिनोक्तम्
उज्जिहाने उद्गच्छति सति । सकारान्तपाठे सञ्ज्ञन्तात्पचाद्यच् ।
अर्थस्तु स एव ॥ १३ ॥

परोरजः रजसः प्रकृतेः परं शुद्धसत्त्वात्मकं सवितुर्वैवस्य
सूर्यस्य भर्गः स्वरूपभूतं तेजः जातं वेदो धनं कर्मफलं यस्मात्तत्क-
र्मफलमित्यर्थः । अत्र हेतुः । यन्मनसैवेदं विश्वं जजान ससर्ज पुनश्च
अदः सुष्टं विश्वमन्तर्यामिरूपेण प्रविश्य गृध्राणं काङ्क्षन्तं हंसं जीवं
सुरेतसा चिच्छत्त्या विचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः । नृषु सीदत्यु-
पाधितया तिष्ठतीति नृषद्विङ्गिस्तस्यां रिङ्गि रिङ्गणं गति राति
ददातीति नृषद्विङ्गिरामः । “वा छन्दसि ॥ ६।१ ॥ १०६ ॥
इत्यामिपूर्वरूपत्वाभावः तद्भगः इमः शरणं ब्रजामः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोऽसौ पुलहाश्रमः यं प्रवब्राजेत्यत्राह । गद्यद्वयेन यत्र ह
पुलहाश्रमे भगवान् हरिरधुनापि निजजनानां वात्सल्येन निज-
जनविषयकवात्सल्येन स्वेच्छापरिगृहीतरूपेण सन्निधाप्यते साक्षि-
हितो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्राश्रमस्थानान्युभयतः उपर्यधश्च नाभिर्येषां तैर्हृष्यकैः
शिलामध्यगैश्चक्रेर्निमित्तभूतैश्चक्रनद्याया सरितां प्रवरा श्रेष्ठा
सर्वतः पवित्रीकरोति ॥ १० ॥

तस्मिन् पुलहाश्रमोपवने एकलः असहायः नानाविधैः कुसु-
मादिभिः कन्दादिरूपैरुपहारैर्नैवेद्यैश्च भगवत् आराधनं समी-
हमानः कुर्वाणः विविकः विशुद्धाहारः उपरतो निवृत्तो विष-
येष्वभिलाषो यस्य अत एवोपरभूतः समृद्धः उपशमः बाह्यान्तः
करणनिग्रहो यस्य सः निर्वृति प्रीतिरूपां परां भक्ति-
मवाप ॥ ११ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति गद्यद्वयेन । एवं तयोक्तविषया अविच्छि-
न्नपरमपुरुषपरिचर्यया सर्वान्तरात्मनि भगवति निरतिशय-
कीर्त्तौ प्रवर्द्धमानो यः अनुरागः प्रेमा तस्य बलेन उत्कर्षेण यत्
द्रुतं द्रवीभूतं हृदयं तेन शैथिल्यमनुद्यमो यस्य प्रहर्षवैगेता-
नन्दातिशयेनात्मनि देहे उद्भिद्यमाने रोमपुलककुलं रोमाश्रवन्दं
यस्य समासान्तः ककारः औत्कण्ठ्येनातिवृत्तेन प्रणयानन्दवाप्तेण
निरुद्धोऽवलोक्यो ययोस्ते नयने यस्य सः (१) अभिरेमे उपररामे-
त्यर्थः एवं वर्तमानः तामपि क्रियां भगवत्सपर्या न सस्मार
तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि । निजरमणास्य निरतिशयप्रीतिविष-
यस्य भगवतोऽरुणे चरणारविन्दे तयोरनुष्ठानेनोपचितः समृद्धः
यो भक्तियोगः कृत्स्नः शुभाश्रयविषयः तेन परिप्लुतः सर्वतो
व्याप्तः परमाह्लादः परमानन्दो यस्मिन् सः गम्भीरो हृदय-
हृदस्तस्मिन्नेव गाढा निमग्ना धिषणा बुद्धिर्यस्य सः ॥ १२ ॥

एवं धृतानि भगवद्भूतानि येन सः परया हरिण्याश्चमे
ऐशोयं तदेव वासस्तेनानुसवने कालत्रये अभिषेकेण स्नानेन
आद्रा कपिशाश्च कुटिलाश्च या जटास्तासां समुद्देन विरोच-
मानः सूर्यमण्डले उद्गच्छति सति स्वयमुपतिष्ठत् सूर्यमण्ड-
लस्थं हिरण्मयम् “एवोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिर-
ण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा
कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” इत्यन्तरादित्यविद्योक्तं भगवन्तं
सूर्यं वा । सूर्योन्तवर्तिभगवत्प्रकाशिकया ऋचा वक्ष्यमाणया

(१) अभिरेमे इति मूलेदम् ।

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यजन् भजन् ऋगुक्तप्रकारं ध्यायन्नित्यर्थः एतदगात्मकं वाक्य-
मुवाच ह ॥ १३ ॥

ऋचमुदाहरति । परोरज इति । सवितुः सर्वलोकस्य प्रसवना-
दुत्पादनात् सविता “सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्तितः,
इति स्मृतेः यद्वा षू प्रेरणे प्रचोदयिता सविता चात्र विष्णुरेव
“विष्णोर्नामसहस्रं मे” इत्युपक्रम्य “सविता रविलोचनः, इति सवि-
तुशब्दस्य भगवन्नामतयापठितत्वात् तस्य सवितुर्देवस्य विष्णो-
र्भगस्तेजोमयं रूपम् इमः “इण् गतौ” इत्यस्माल्लट् उत्तमबहुवचने
रूपमेतत् शरणं गच्छेम इत्यर्थः भगो विशिनष्टि परोरजः रजसः
परं लोकं विलक्षणं लोकपरोऽत्र रजःशब्दः “लोका रजांस्यु-
च्यन्ते” इति यास्कोक्तेः यद्वा रजः प्रकृतिमण्डलतः परं “क्षय-
न्तमस्य रजसः पराके आदित्यवर्णो तमसः परस्तात्” इति श्रुतेः
रजसः प्रकृतिमण्डलात्पराके परस्तात् क्षयन्तं निवसन्त-
मित्यर्थः जातवेदः जातं सततमाविर्भूतं वेदः ज्ञानं यस्य तत्
नित्यासङ्गचित्तज्ञानमित्यर्थः अत्र सवितुर्देवभगपदैर्गायत्री
प्रत्यभिज्ञाता भवति तत्रापि यथोक्त एवार्थः देवस्य भगो इम इति
निर्देशः शिलापुत्रकस्य शरीरमिति वद्व्युत्पन्नः कीदृशोऽसौ देवः
यस्य भगो इमस्तत्राह । मनसा संकल्परूपज्ञानेनैवाचिच्छिदात्मक-
मिदं जगज्ज्ञानं ससर्जयश्चादः स्वसृष्टजगत् स्वरेतसा स्वस्य रेतः
स्वशक्तिः स्वशरीरभूतेन जीवेनाविद्यानुप्रविश्य यद्वा इदं
चिदचिदात्मकं जगत् स्वतेजसात्मीयसंकल्परूपेण ज्ञानेन प्रविश्य
पूर्वं जीवान्तःप्रविष्टोऽपि पुनः करणकलेवरप्रेरणानुकूलव्यापा-
राय स्वसंकल्परूपेण ज्ञानेनानुप्रविश्येत्यर्थः हेसं जीवं चष्टे पश्यति
हेसं विशिनष्टि । गृध्राणां शब्दादिनिषण्णं काङ्क्षमाणं नृषद्विङ्गिरां
नृषीदति अवसादयति क्लेशयति संसारयति इति नृषद्विङ्गिरस्तस्या
रिङ्गिः रिङ्गणं वृत्तिः “रिगि गतौ” इति धातुः बुद्धिवृत्तिरित्यर्थः
तथा रात्याददाति कर्मफलानि शुद्धकं नृषद्विङ्गिरस्तं नृषद्वि-
ङ्गिरां छान्दस्तत्वात् । वा छन्दसि । इति पूर्वरूपत्वाभावे सवणोदीर्घ
इति नृषद्विङ्गिरं हेसमाचष्टे इतिपदैः “तथोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वस्तन-
श्चन्नन्यो अभिचाकशीति” इति श्रुतिः प्रत्यभिज्ञाता भवति तत्रापि
यथोक्त एवार्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्गीर-

राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कीदृशमिच्छारूपमित्यतस्तद्विवृणोति । यत्रेति । यत्र चक्रनदी-
नामं सतिप्रवरा उभयतो नाभिमिरुर्ध्वाधश्चक्राङ्कितैर्हवचक्रैः
शिलासमूहैः सर्वैः पवित्रीकरोतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

स एकस्मिन्पुलहाश्रमोपवने परां निर्धृतिमवापेत्यन्वयः
उपहतः संहतः पूर्णः उपशमो भगवन्निष्ठा यस्य स तथा ॥ ११ ॥

प्रवर्धमानानुरागभारेण हतं गतं हृदयशैथिल्यं संशयलक्षणं
यस्य स तथा आत्मनि देहे रोमधुलककुलकः रोमाङ्कुरसमूहः
औत्काण्ठ्यमभ्युत्थः करणधर्मविशेषः तेव प्रवृत्तमुत्पन्नं प्रणयवा-
पमानन्दाश्रुतेन निरुद्धावलोकनेन यस्य स तथा निजरमणा-

[२३]

रणाचरणारविन्दयोरनुध्यानेनोपचितेन प्रवृद्धेन भक्तियोगेन परि-
प्लुतपरमाल्लादश्चायं गभीरहृदयावगाढधिषणश्चेति स तथोक्तः
गम्भीरहृदये विष्णाववगाढा मग्ना धिषणा बुद्धिर्यस्य स तथा
यद्वा परिप्लुतं परमाल्लादं गभीरहृदयं यस्य स तथा अत एव
हराववगाढा धिषणा यस्य स तथा ॥ १२ ॥

ऐशाजिनवाससा कृष्णाजिनाख्यवस्त्रेणानुसवनाभिषेकार्द्रक-
पिशकुटिलजटाकलापेन च सूर्य इव विरोचमानः ॥ १३ ॥

एतन्मन्त्रार्थवाचकं पद्यमाह । परो इति । अथोशब्दव-
त्परोशब्दोऽव्ययं नाम रजसः प्रकृते परो परः उत्तमः निरस्तर-
जोगुणो वा सवितः जगतः कर्तः जातं सर्वं वेत्तीति जान-
वेदाः वेदः तस्य सम्बुद्धिर्जातवेदः वेदप्रतिपाद्यत्वाद्देवस्य गर्भः
वेदस्य तनय इत्यर्थः भगवानिदं जगज्ज्ञानं जनयामास किमुप-
करणमत्राह । मनसेति । अनेन सवितुशब्दार्थो लक्षितः निय-
न्तृत्वमप्यस्यैवेत्याह । स्वरेतसेति । स्वरेतसा वीर्येणादः ब्रह्मादि
जगत्प्रविश्य स्थितः दुःखिजगत्सम्बन्धेन दुःखलेशोऽपि नास्ती-
त्याह । हेसमिति । सर्वस्य दुःखहन्तृत्वाद्देवस्य तं स्व स्वतन्त्रं
गृध्राणां जीवानामृषभं स्वामिनं गृधु अभिकाङ्क्षायाम् इति धातुः
जीवानां सर्वाकाङ्क्षा हि एवंविधं त्वां सङ्गृणीमः स्तुम इत्यन्वयः
परोरजा रजस्कत्वात्त्रयीड्यत्वात्त्रयीसुतः ।

गुणात्ययात्तुरीयश्च जातवेदाश्च सर्ववित् ॥

हेसो दुःखादिहानेन जीवेशत्वाच्च गृध्रराट् ।

कालः सर्वनियन्तृत्वात्परमात्मा प्रकीर्तितः इति ।

वचनात् उक्त एवार्थः परोरजा इत्यनेन शताक्षरगायत्री-
प्रतिपाद्यो नारायणो ममेष्टदेवतेऽयुक्तं परोरजा रजस्कत्वादित्यत्रा-
रजस्कत्वादिति पदच्छेदश्छान्दस्तत्वाद्युक्त इति सन्तोष्यम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नाभिश्चक्रं दशचक्रैः शालग्रामैः ॥ १०—१२ ॥

तं प्रेमविकारमपि भगवतोऽर्थायां विघ्नमेव मत्वा तदुपहति-
योग्यं बुद्धिवृत्तिप्रेरकतया तदुपासनान्तरं कृतमित्याह । इत्य-
मिति ॥ १३ ॥

तत्र गायत्रीसहोदरं मन्त्रमाह । परोरज इति ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वात्सल्येन कर्त्ता हरिः सन्निधाप्यते सन्निहितः क्रियते केन
रूपेण तत्रस्थानां निजभक्तानां मिच्छाविषयीभूतेन श्रीकृष्ण-
रामाद्यन्यतमेन रूपेणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आश्रमस्थानानि पवित्रीकरोतीत्यन्वयः । उभयत उपर्य-
धश्च नाभिर्येषां तैर्दशचक्रैः शिलामध्यगतैश्चक्रैरेव चक्रनदी
गण्डकी ॥ १० ॥

उपभूतः संवृद्धः उपशमो यस्य सः ॥ ११ ॥

दुतं द्रवीभूतं यत् हृदयं तेनैव हेतुना शैथिल्यं नित्यकृत्येऽप्यनु-
द्यमो यस्य सः आत्मनि देहे उद्भिद्यमानै रोमभिः पुलककुलं यस्य
सः कृष्णसमासान्तः । परिप्लुतेन सर्वतो व्याप्तेन परमाह्लादा-
मृतेन गम्भीरो यो हृदयहृदस्तत्रावगाढा निमग्ना धिषणा बुद्धि-
र्यस्य सः ॥ १२ ॥

तमपि प्रेमविकारं पूजायां विघ्नमिव मत्वा प्रेमविकारेणापि
मे बुद्धिर्नखत्वाग्रियतामिति विमृश्य बुद्धिप्रकाशकेन केन च
भगवन्मन्त्रेण भगवन्तमुपासितुं प्रवृत्ते इत्याह । इत्थमिति । सूर्य-
श्चां सूर्यमण्डलस्य भगवत्प्रकाशिकया ऋचा हिरण्यमयं “ध्येयः
सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती” इत्यादिनोक्तम् उज्जिहाने उदयति
सति उज्जिहास इति पाठे सन्नन्तात् पचाद्यच् उदेतुमिच्छति
सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सवितुर्देवस्य भर्गः तन्मण्डलमध्यस्थितम् ।

ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥

इत्यादि मन्त्रवाच्यं तेज इमः शरणं ब्रजामः क्रीडशं परोरजः
रजसः प्रकृतेः परं विशुद्धसत्त्वात्मकं जातं वेदो धनं भक्ताना-
मभीष्टं यतस्तत् यद्भर्गः कर्तुं मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव इदं जगत्
जजान जनयामास स्मरेतसा स्वीयविच्छक्तितेजसा पुनरपि
अदो जगत् आविश्य अन्तर्यामिरूपेण प्रविश्य गृध्राणं दुर्वि-
षयमुखमभिकाङ्क्षन्तं मद्भिधं हंसं जीवं चष्टे पश्यति कृपया
पालयतीत्यर्थः केन प्रकारेणेत्यपेक्षायां स्वास्मिन् बुद्धिवृत्तिप्रेरणयैवे-
त्याह । नृषु सीदति उपाधितया तिष्ठतीति नृषु बुद्धिस्तस्या रिङ्गि
स्वास्मिन्नेव गतिं राति ददातीति तत् अतस्तद्विषयिणी मे बुद्धिः
केनाप्यावृता मास्त्विति भावः । वा छन्दसि । इत्यभिपूर्वरूपत्वा-
भावः ॥ १४ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र पुलहाश्रमे वात्सल्यकर्तृत्वेन सन्निधाप्यते सन्निहितः
क्रियते स्वेच्छारूपेण स्वभक्तेच्छानुसारिरूपेण ॥ ६ ॥

उभयतो नाभिर्येषां तैः दशचक्रैः शिलामध्यगतैश्चक्रैश्चक्रनदी
गण्डकी यत्र क्षेत्रे आश्रमपदानि आश्रमस्थानानि सर्वतः पवित्री-
करोति ॥ १० ॥

समीहमानः सम्यक् कुर्वाणः ॥ ११ ॥

तथा इत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया निरन्तरभगवत्सेवया आत्मनि
विश्वात्मनि भगवति प्रवृद्धमानानुरागभरेण दुते द्रवीभूते हृदये
शैथिल्यं यस्य सः प्रहर्षवेगेन उद्भिद्यमानं रोमपुलककुलकं
रोमाञ्चवृन्दं यस्य समासान्तः ककारः औत्कण्ठ्यप्रवृत्तेन प्रणय-

वाप्सेण निरुद्धावलोके नयने यस्य सः एवम्बर्तमानस्तामपि
भगवत्परिचर्यां न सस्मारेत्यन्वयः यतो निजरमणारुणचरणा-
रविन्दयोरनुष्ठानेन परिचितः समृद्धो यो भक्तियोगस्तेन परि-
प्लुतः सर्वतो व्याप्तः परमाह्लादो यस्मिन् गम्भीरहृदयहृदे तस्मिन्
वगाढा निमग्ना धिषणा यस्य सः ॥ १२ ॥

इत्थं धृतानि भगवद्भूतानि येन सः एषा हरिण्याः अजिन-
मैण्यं तदेव वासस्तेन अनुसवनाभिषेकेण त्रिकालस्नानेन
आर्द्राः कपिशश्च याः कुटिला जटास्तासां कलापेन च विरोच-
मानः उज्जिहाने उद्गच्छति सूर्यमण्डले सूर्यान्तर्गतभगवत्प्रकाशि-
कया ऋचा वर्क्षितं “ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती नारायण”
इत्यादिनोक्तं हिरण्यमयं “एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो हृदयते
हिरण्यमयश्च हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः” इत्यादि-
श्रुतिप्रसिद्धं पुरुषं पूर्णं भगवन्तं सर्वधीप्रेरकं गायत्रीप्रति-
पाद्यं श्रीवासुदेवमुपतिष्ठन् एतद्वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १३ ॥

विश्वस्य प्रसवनात्सविता भगवान् वासुदेवस्तस्य भर्गो
हिरण्यमयं रूपमिमः शरणं ब्रजामः क्रीडशं परोरजः रजसः
प्रकृतेः परम् “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेः अप्राकृतं
हिरण्यमयं रूपमित्यर्थः जातं वेदो धनं कर्मफलं यस्मात्
क्रीडशस्य सवितुर्यः इदं विश्वं मनसा सङ्कल्पेनैव जजान
ससर्ज यश्च अदः स्वसृष्टं विश्वं स्मरेतसा स्त्रप्रभावेण प्रविश्य
गृध्राणं काङ्क्षन्तं हंसं जीवं विचष्टे पश्यति पालयति तस्य
कथम्भूतं भर्गः नृषु द्विङ्गिरां नृषु सीदति करणत्वेन तिष्ठतीति
नृषु बुद्धिस्तस्याः रिङ्गि रिङ्गणं गतिं राति ददातीति नृषु द्विङ्गि-
राम् “वाछन्दसि । ६ । १ । १०६ । इत्यभिपूर्वरूपत्वाभावः अयं श्लोकः
गायत्र्यर्थप्रकाशकः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषाटीका

जिस क्षेत्र में अभीतक हरिभगवान् उहांवाले अपने भक्तों के वा-
त्सल्य से इच्छा रूपसे शालिग्राम मूर्ति से रहते हैं ॥ ६ ॥

जहां पर चक्र नदी नामक पुण्य नदी दोनों किनारों के चक्रा-
ङ्कित शिला रूपों से सब देशको आश्रमों को पवित्र करती
है ॥ १० ॥

उस पुलहाश्रम के उपवन में नानाप्रकारके पुष्प कोमल पत्र-
तुलसी दल शीतल जलोंसे कंदमूल फलों की सामग्रीसे भगवान्
का आराधन करते रहे तिससे विषयाभिलाषसे निवृत्त होजाने
से दिव्य शान्ति प्राप्त होनेसे परम सन्तोषको प्राप्त होगये ॥ ११ ॥

उस भक्ति से इस प्रकार निरन्तर भगवत्सेवा के करने से
भगवान् के विषय बढा हुआ जो अनुरागका भार तिससे द्रवीभूत
हृदय होनेसे हृदय उनका शिथिल होगया है आनन्द के वेग से
वेह में पुलकावली का समूह होगया है उत्कण्ठासे प्रवृत्त जो
प्रेम के आंसु तिनो से दृष्टि नेत्रों की रुक गई है जिनकी
इस प्रकार से अपने पति परमेश्वरके लाल कमल से चरणों के
ध्यान से बढा जो भक्तियोग तिससे व्याप्त जो परम आह्लाद

भाषाटीका

तिसमे गम्भीर हृदयरूपी हौद में जिनकी बुद्धि डूब गई है, तब जिस पूजा को करते थे तिसको भी भूल गये ॥ १२ ॥

इस प्रकार से भगवान् के व्रत धारण करनेवाले भरतजी मृगचर्म के वस्त्र से सब काल में स्नान करने से गीले तथा पिङ्गल वर्णवाले टेढ़े जटों के समूह से शोभायमान होकर सूर्य-मण्डल के उदय के समय दिग्गम्य पुरुष भगवान् को सूर्यकी ऋचा (गायत्री) से स्तुति करते हुये इस श्लोकको बोले ॥ १३ ॥

प्रकृति से परे वर्तमान वेदोक्त कर्म फलके उपलब्ध करने

वाले जिनने संकल्पसे इस जगत्को पैदा किया है जोकि सृजे हुये इस संसार को अन्तर्यामी रूपसे प्रविष्ट होकर सुखकी काङ्क्षा करने वाले इस जीवको देखते हैं तथा मनुष्यों में वर्तमान बुद्धि इन्द्रिय प्राणादिकों की गतिको प्रेरणा करते हैं तिन भगवान् सूर्यनारायण के तेजको हम ध्यान करते हैं ॥ १४ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध सातमे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

एकदा तु महानद्यां कृताभिषेकनैयमिकावश्यको ब्रह्माक्षरमभिगृणानो मुहूर्तत्रयमुदकान्त
उपविवेश ॥ १ ॥

तत्र तदा राजन् ! हरिणी पिपासया जलाशयाभ्याशमेकैवोपजगाम ॥ २ ॥

तया पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयङ्कर उदपतत् ॥ ३ ॥

तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविकृवा चकितनिरीक्षणा सुतरामपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्र-
हृदया पारिप्लवट्टष्टिरगततृषा भयात् सहसैवोच्चक्राम ॥ ४ ॥

तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वन्त्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गतो गर्भः स्रोतसि निपपात ॥ ५ ॥

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यांचिदर्यां कृष्णसारसती निपपाताथ
च ममार ॥ ६ ॥

तं त्वेणकुण्ठाकं कृपणं स्रोतसाऽनूह्यमानमभिवीक्ष्यापविष्टं बन्धुरिवानुकम्पया राजर्षिर्भरत
आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ॥ ७ ॥

तस्य हवा एणकुण्ठाक उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तपोषणपालनलालनप्रीणा-
नानुध्यानेनात्मनियमाः सह यमाः पुष्पपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयेनार्हणेन वियुज्यमानाः
किल सर्व एवोदवसन् ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

अष्टमे भजतो विष्णुं तस्य कर्मान्तरायतः ।

एणारक्षाप्रसक्तस्य जातमेणत्वमीर्यते ॥ १ ॥

कृपयापि कृतः सङ्गः पतनायैव योगिनः ।

इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणम् ॥ २ ॥

नैयमिकं नित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तमावश्यकमर्थप्राप्तं सूत्रो-
त्सर्गादि कृतमभिषेकादिकं येन । ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् उद-
कान्ते नद्यास्तीरे ॥ १ ॥

जलाशयाभ्याशं नद्याः समीपे ॥ २ ॥

पेपीयमाने अत्यासक्त्या पीयमाने सति । तावदेव तत्क्षण-
मेव अविदूरेण सन्निधौ मृगपतेः सिंहस्य उन्नादो महाभाद
उद्गतः ॥ ३ ॥

प्रकृत्या स्वभावत एव विकृवा व्याकुला सुतरां तु हरिभ-
यस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः पारिप्लवट्टष्टिः
परिभ्रान्तनेत्रा न गता तृषा तृट् यस्याः उच्चक्राम नदीमुल्ल-
ङ्घितवती ॥ ४ ॥

अन्तर्वन्त्या गर्भिन्याः, उरुभयेन स्थानाद्विचलितो योने-
निर्गतः सन् स्रोतसि प्रवाहे निपतितः ॥ ५ ॥

तत्प्रसवो गर्भपातः उत्सर्पणमुल्लङ्घनं भयं च एतैः खेदे-
नातुरा पीडिता दर्यां गिरिगुहायां हरिणवधूनिपपात अथान-
न्तरं मृता च ॥ ६ ॥

एणकुण्ठाकं हरिणबालकमपविष्टं बन्धुमिस्त्यक्तमित्येतैः
कृपणत्वादिहेतुभिर्यानुकम्पा तया अनयत् ॥ ७ ॥

कृतो निजः स्वीय इत्यभिमानो येन पोषणं तृणादिना पालनं
वृकादिभ्यो रक्षणं लालनं चुम्बनादिना प्रीणनं कण्डूयनादिना
एतैर्यदनुध्यानमासक्तिस्तेनात्मनो नियमाः स्नानादयो यमा अहि-
सादयस्तत्सहिता ईश्वरपरिचर्यादयश्च प्रत्यहमेकैकशो वियुज्य-
मानाः सन्तः कतिपयेनार्हणेन सर्वे उत्सन्ना बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स भरत एकदा कर्हिचिन्महानद्यां चक्रनद्यां कृताभिषेकः कृतः
अभिषेकः स्नानं नैयमिकं नियतमावश्यकं नित्यनैमित्तिकं च येन
स ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन्मुदकान्ते नद्यास्तीरे मुहूर्तत्रयमुपविष्ट-
वान् ॥ १ ॥

हे राजन् ! तत्र तीरे तदा भरतावस्थानसमये हरिणी पृणी
पिपासया जलाशयाशं जलसमीपं प्रत्येकैवासदायैव जगाम

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथा हरिण्या उदके नितरां पेपीयमाने सति अविदूरे समीप एव नदतो ध्वनिं कुर्वतो मृगपतेः सिंहस्य लोकभयङ्कर उन्नादो ध्वनिरुदपद्यत हरिण्या श्रुतोऽभवदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

तमुन्नादमुपश्रुत्याकर्ण्य सा मृगस्य वधूर्हरिणी प्रकृत्या स्वभावेनैव विह्वला व्याकुला सुतरां हरिभयस्य सिंहभयस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः सा अत एव पारिप्लवहदृष्टिश्चञ्चल-दृष्टिरत एव चकितनिरीक्षणा प्रतिहतनिरीक्षणा गगतानपगता तृषा पिपासा यस्याः साः तथा भूतैव सहसा आशु उच्चक्राम नदीमुल्लङ्घितवती ॥ ४ ॥

उत्पतन्त्या अन्तर्वत्याः पूर्णगर्भयथाः तस्या हरिण्या गर्भं उरु-भयेन सिंहभयेनावगलितः स्वस्थानात्प्रच्युतो योनेर्निर्गतः स्रोतसि प्रवाहे निपपात पतितोऽभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्प्रसवो गर्भपातः उत्सर्पणमुल्लङ्घनं अयं चेत्येतैः यः खेद-स्तेनानुरा पीडिता स्वयूथेन वियुक्ता कृष्णसारसती कृष्णमृगवधूः कस्यांचिद्वी गिरिगुहायां निपपात अथ पतनानन्तरं ममार मृत-वती च ॥ ६ ॥

तत्स्रोतसा प्रवाहेणोद्यमानमेणकुण्ठकमेणस्यापत्यमभिधीक्ष्य राजर्षिर्भरतः मृता माता यस्य तं मृतमातरं बन्धुभिः स्वपित्रा-दिभिरपविष्टं परित्यक्तमित्यनुकम्पया आदाय हस्ते गृहीत्वा स्वाश्रमस्थानमनयत्प्रापितवान् ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नेणशिशौ कृतः निजाभिमानः आत्मीयत्वाभिमानो येन तस्य भरतस्याहरदस्तस्यैणशिशोः पोषणाद्यनुष्ठानेन ध्यानेन तत्र पोषणमाहारेण पालनं व्याघ्रादिभ्यो रञ्जणं प्रीणनं कण्डू-यनादि लालनं करस्पर्शनं चुम्बनादि एतैर्धनुष्यानमासक्तिस्तेनान्त-रायेण भगवत्परिचर्यादयः आत्मनियमाः शौचाचारादयः सह यमाः अहिंसादिभिः सहिताः सर्व एव धर्माः प्रत्यहमेकैकशो वियु-ज्यमानाः सन्तः कतिपयेनाहर्गणेनोदवसन्नुत्सन्ना बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सत्सङ्गतिमन्तरेणोत्तरसङ्गतिः संसारहेतुरिति एतन्निरूप्यतेऽस्मि-अध्याये तत्र भरतस्यैणशिशोः शवसङ्कल्यानार्थप्रकारं कथयितुमुपक्रमते एकदेति । अभिषेकः स्नानमावश्यकं सूत्रपुरीषोत्सर्जनादि नैयमिकं नित्यकर्म अत्र क्रमस्त्वविवक्षितः एतावत्करोतीति क्रियमाणा-मनुष्ठानं नैयमिकं सन्ध्यानुष्ठानमावश्यकमिति वा ब्रह्माक्षरं प्रणवः गायत्री वा अघमर्षणसूक्तं वा जलाशयाभ्याशं नदी-समीपं तावत्तदानीं मृगपतिः व्याघ्रः ॥ १-३ ॥

प्रकृत्या स्वभावेन विह्वला पारवश्योपेता अत एव चलित-निरीक्षणा चञ्चलावलोकना हरेर्व्याघ्राद्व्याभिनिवेशः भयोद्वेगः तेन व्यग्रं भ्रान्तं हृदयं यस्याः सा तथा "हरिव्याघ्रे पञ्चमुखे मेके सूर्यसमीरयोः" इति अत एव पारिप्लवहदृष्टिः चञ्चलदृष्टिः तृषेति-द्रावन्तः उच्चक्रामोत्पपात ॥ ४ ॥

अन्तर्वत्या गर्भयथाः उरुणा भयेनावगलितो निर्गतः स्रोतसि प्रवाहे प्रश्रवणं प्रसार उत्सर्पणमुत्पतनं हरिभयं च खेदश्च एतै-रातुरा दयै महागते कृष्णसारसती कृष्णमृगप्रिया ॥ ५ ॥ ६ ॥

[२४]

एणकुण्ठकं मृगबालकमपविष्टवन्धुं त्यक्तवन्धुजनं मृता माता यस्य स तथा तम् ॥ ७ ॥

पोषणं तृणादिदानेन लालनमुत्सङ्गारोपणादिना अनुष्ठानं श्रेमचिन्तनं पोषणाद्यनुचिन्तनं वा यमा अहिंसादयः पुरुषपरि-चर्यादयो विष्णुपूजादयः उदवसन् उत्सन्ना बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

योगारम्भगतो यमनियमाधितः स्वारब्धकर्मणा अपराध-रूपेण योगमिभस्तापसो भगवदुपासकः ॥ १-३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अष्टमे भरतश्चक्रे मृगपालनलालने ।

तद्वियोगेन तच्चेताः प्राप तद्देहतामपि ॥

दयामपि त्यजेन्नक्तिवाधिनीमिति दर्शयन् ।

तं मृगं पोषयामास कृष्णश्चतुरिमासुधुभिः ॥

अनुतापासुधौ क्षिप्त्वा स्वप्नेमावधौ निमज्जयन् ।

तमेनं पोषयन् भक्तवात्सल्यं चाप्यदीदृशत् ॥

नैयमिकं नित्यनियमप्राप्तमावश्यकं सूत्रोत्सर्गादिकमभिषेकस्ना-नं च कृतं येन सः अत्राजादित्वादल्पात् त्वाष्ट्रमभिषेकश-ब्दस्य पूर्वनिपातः । अक्षरमक्षरात्मकं ब्रह्म कृष्णमन्त्रम् । अभि-गुणानो जपन् ॥ १ ॥ २ ॥

पेपीयमाने अत्यासत्तया पीयमाने मृगपतेः सिंहस्य ॥ ३ ॥

सहसा नादसमकालमेव भयात् प्रासात् । उच्चक्राम नद्या भारामुल्लङ्घ ॥ ४ ॥

अन्तर्वत्या गर्भवत्याः ॥ ५ ॥

उत्प्रसव उच्चाकाशादेव गर्भपातः ॥ ६ ॥

एणकुण्ठकं हरिणबालकम् । अपविष्टं बन्धुभिस्त्यक्तम् इति एतैः कुण्ठकत्वादिहेतुभिर्वा अनुकम्पा तथा ॥ ७ ॥

पोषणं तृणादिना पालनं वृकादिभ्यः प्रीणनं कण्डूयना-दिना लालनं चुम्बनादिना एतैर्धनुष्यानमासक्तिस्तेन । उदवसन् उत्सन्ना बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टमे देवादेणरक्षाप्रसत्तया भरतस्यैणभावो वर्यते । एक-देति । महानद्यां गण्डक्यां कृतमभिषेकादिकं येन सः तत्र अभि-षेकः स्नानं नैयमिकं नित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तमावश्यकं सूत्रोत्सर्गादि ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् उपविवेश उपविष्ट-वान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

पारिप्लवहदृष्टिः परिभ्रान्तदृष्टिः उच्चक्राम नदीमुल्लङ्घितवती ॥ ४ ॥

महद्भयेन प्रचलितः अत एव योनितो निर्गतः ॥ ५ ॥

तत्तदा प्रसवोत्सर्पणभयैः गर्भपतननमुल्लङ्घनासिंहभयैर्यः खेदस्तेनानुरा व्याकुला पपात ममार च ॥ ६ ॥

अहो बताय हरिकुणकः कृपण ईश्वररथचरणपरिभ्रमणारयेण स्वगणसुहृद्वन्धुभ्यः परिवर्जितः
शरणं च मोपस्यदितो मामेव मातापितरौ भ्रातृजातीन् यौथिकांश्चैवोपेयाय (१) नान्यं कश्चन वेद मय्यति-
विस्त्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपालनप्रीणनलालनमनसूयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादाय-
विदुषा ॥ ६ ॥

नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एव विधार्ये स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते ॥ १० ॥

इति कृतानुषङ्ग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजडुना स्नेहानुबद्धहृदय आसीत् ॥ ११ ॥

कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो वृकसालावृकादिभ्यो भयमाशंसमानो यदा
सह हरिकुणकेन वनं समाविशति ॥ १२ ॥

पथिषु च मुग्धभावेन तत्र तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात्स्कन्धेनोद्धति एवमुत्सङ्ग-
उरसि चाधायोपलालयन् मुदं परमामवाप ॥ १३ ॥

क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैवमभिचक्षीत तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृति-
स्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत्स ! ते सर्वत इति ॥ १४ ॥

अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः सकरुणमतितर्षण हरिकुणकविरहविह्वलहृदय-
सन्तापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलं महदभिरम्भित इति होवाच ॥ १५ ॥

अपि व्रत स वै कृपण एणवालको मृतहरिणीसुतोऽहो ममानार्यस्य शठकिरातमतेरकृतसुकृ-
तस्य कृतविस्त्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् मुजन इवागमिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तं तु एणकुणकं मृगदारकमिति शब्दो हेतौ यतः मृतमात-
रमभ्रत्यक्तं बन्धुः पित्रादिर्यथाभवति तद्वत् आदाय आश्रमस्थान-
मनयत् ॥ ७ ॥

एतस्मिन् एणकुणकं कृतनिजाभिमानस्य तस्य भरतस्य
यत्तस्य मृगदारकस्य लृणादिना पोषणेन व्याघ्रादिभ्यः पाल-
नेन कण्डूयनादिना प्रीणनेन सुम्बनादिना लालनेन यदनुष्ठानं
पुनः पुनश्चिन्तनं तेन पुरुषपरिचर्यादयः आत्मजो नियमाः स्नाना-
दयः सह यमाः अहिंसादियमसहिताः अहरहः प्रातिदिन-
मेकैकशो विद्युज्यमानाः कतिपयेनार्हगणेन सर्वे उद्वसन् त्यक्ता
बभूवुः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक्रदेवजी बोले श्रीभरतजी एक दिन महानदी गण्डकी
में स्नानादि नित्यकर्म को करके ओङ्कार का जप करते तीन
मुहूर्त तक जलके भीतर बैठे रह गये ॥ १ ॥

हे राजन् ! तहांपर तिसीसमय एक हरिणी प्यासी इकेली
नदीके पास जलपीने को आई ॥ २ ॥

उसके जल पीने समय थोड़े दूरमें गर्जन करते हुये सिंह-
का महा शब्द सुन पड़ा ॥ ३ ॥

उस शब्दको सुनते मात्र स्वभावसे डरने लगी वह मृगी

चाकित होकर देखने लगी अत्यन्त करके सिंहके भयसे जिसका
हृदय कांप उठाहै उसकी दृष्टि चंचल हां गई है तो जलभी नहीं
पीसकी श्रीगृही कुह गई ॥ ४ ॥

वह मृगी गर्भवती थी उसके कुदते समय बड़े भयके मारे
योनिके स्तने निकला गर्भ नदी के प्रवाह में गिर गया ॥ ५ ॥

उस गर्भके गिरने तथा कुदने के भयसे दुःखित हुई अपने
यूथसे छूटी वह मृगी किसी कन्दरा में गिरपड़ी और
मर गई ॥ ६ ॥

अतिदुःखित पड़े हुये जलके प्रवाह में बहते उस मृग-
के वस्त्रों को देखकर गिरा हुआ जानकर राजर्षि भरतजी
बन्धु सरीके होकर कृपा करके उसकी माता मरी जानकर उस
वस्त्रोंको आश्रममें ले आये ॥ ७ ॥

उस मृगके वस्त्रों से निज सरीका अभिमान करने से नित्य-
प्रति उस के पालन पोषण लालन प्रीणन ध्यानके करने से
यम नियम भगवत्पूजा आदिकभी एक एक छूटते छूटते कुछ
दिन में सबही छूट गये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आसक्ति प्रपञ्चयति । अहो इत्यादिना इति कृतानुषङ्ग इत्येत-
त्पर्यन्तेन ईश्वररथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन स्वग-
णादिभ्यो विभ्रंशितः सा इति मां च शरणं प्रापितः । मामेव

(१) गोपायनं नान्यमिति श्रीवीरशङ्ख श्रीविजयध्वजतीर्थयोः पाठः

श्रीभरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

मातापित्रादिवुद्धयोपेयाय प्राप्तः यौधिकां युधसङ्घातिनः । अन-
सूयुना एतन्निमित्तं मम स्वार्थो भ्रश्यतीति दोषदृष्टिमकुर्वता ॥ ६ ॥

तदेवाह । नूनं ह्यति ॥ १० ॥

इत्येवं कृतोऽनुषङ्ग आसक्तिर्येन । मृगजहुना मृगापत्येन सह
स्नेहेनानुबद्धं हृदयं येन ॥ ११ ॥

स्नेहानुबन्धमन प्रपञ्चयति । कुशकुसुमेत्यादिना स्वधयती-
त्यन्तेन । सालावृकाः श्वानः यदा भयं शङ्कुमानो भवन्ति तदा
तेन सह वने समाविशन्ति ॥ १२ ॥

अतिशयितः प्रणयभगो यस्य तद्भृदयं यस्य सः ॥ १३ ॥

क्रियायां देवपूजादिलक्षणायां वर्षपतिर्भरतः प्रकृति-
स्थेन स्वस्थेन स्तात् भूयात् ॥ १४ ॥

अन्यदादर्शने सकरुणं यथा भवत्येवमनुशोचन्निति होवाचेत्य-
न्वयः । अतितर्पेण्यस्योत्सुक्येन हरिणकुणकविरहेण विह्वले हृदये
सन्तापो यस्य कश्मलं मोहं प्रापितः सन् ॥ १५ ॥

अपीति सम्भावनायां वतेत्यनुकम्पायाम् अहो इति खेदे
शठकिरातयोरिव वञ्चनपरा क्रूरा च मतिर्यस्याकृतसुकृतस्य निर्भ-
ग्यस्य मम तच्छाठ्यादिकमगणायन्नचिन्तयन्नागमिष्यति किम्
अपराधचिन्तने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वचित्तशुद्ध्या कृतविश्वासः
सन् सुजनो न यथा गणयति तद्वत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदासक्तिं प्रपञ्चयति । अहो इत्यादिना इति कृतानुषङ्ग इत्य-
न्तेन । अयं हरिणकुणकः ईश्वररथचरणं कालचक्रं तस्य परि-
भ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विवर्जितः अत एव कृपणो दीनोऽयं
मां शरणमासादितः प्राप्तश्च मामेव मातापित्रादिवुद्ध्या उपेयाय
प्राप्तः यौधिकाः सङ्घातिनः मोपेयाय मामेव गोपायनं गोप्तार-
मधिकं मन्वानः मन्तोऽयं कञ्चन गोप्तारं न वेद मयेवातिविश्रब्धा-
ऽतितरां विश्वासयुक्ता मतिर्यस्य सः अतः कारणादेवं मत्पराय-
णस्य मदेकशरणास्य हरिणकुणकस्य पोषणादिकम् एतस्मिन्नि-
मित्तं मम स्वार्थो नश्यतीत्यस्यारहितेन मयावश्यमनुष्ठेयं हि
यस्माच्छरण्योपेक्षा शरणागतानादरः विदुषां दोषः प्रत्य-
वायकरः यद्वा शरणं गन्तव्या शरणया रक्तकत्वेन विश्वसनी-
यास्तेषामुपेक्षा शरणागतविषयेष्वनादरः विदुषां दोष इति ॥ ६ ॥

अत एवार्थाः साधवः परोपकारशीलाः उपशमस्वभावाः
कृपणेषु सुहृदः सौहार्दवन्त एवविधार्थं शरणागतरक्षणार्थं
स्वार्थान् स्वप्रयोजनानि गुरुतरानपि उपेक्षन्ते गुरुतरानपि प्रयो-
जनमनाहर्त्यैवविधशरणागतरक्षणं कुर्वन्ति नूनमित्येवं कृता-
नुषङ्गः कृत अनुषङ्गः आसक्तिर्येन भरतः आसनाद्यवस्थासु
तत्रासनमुपवेशनमटनं सञ्चरणमशनं भोजनं कन्दमूलादीनां
मृगापत्येन सह स्नेहस्तेनानुबद्धं हृदयं येन तथाभूत
आसीत् ॥ १० ॥

स्नेहानुबन्धमेवाह । कुशकुसुमेत्यादिना । स्वदयन्तित्यन्तेन
कुशाद्रीन्याहरिष्यमाणाः यदि मृगश्च विना गच्छामि चेत्तर्ह्येनं
वृकादयो भक्षयेयुरिति बुद्ध्या सालावृकादिभ्यो भयमाशङ्कुमानः

सालावृकाः अरण्यश्वानः हरिणकुणकैः सहैव वने प्रविशति
पथि पथि च मुग्धभावेन सौकुमार्येण सौत्कगच्छेन वा विषक्तम-
निरासक्तमतिर्वा गन्तुमसमर्थो भवात् नेच्छति वा मृगस्तदा
तं प्रणयस्य स्नेहस्योत्कर्षो यस्मिन्तद्भृदयं यस्य तथाभूतो भरतः
कार्पण्यान्मृगविश्रब्धजडः स्वासादिष्णुर्वरुपाह्न्यत् स्कन्धनाद-
इति स्कन्धयोरारोप्य गच्छति एवमासनसमये उत्सङ्गे शयनस-
मये उरसि चाधाय परमां मुदमवाप प्राप्तवान् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

क्रियायां नित्यनैमित्तिकादिक्रियायां निर्वर्त्यमानायां क्रिय-
माणायां सत्यामन्तराले मध्ये क्षणे उत्थायात्थाय यदेन
मृगमभिचक्षीत पश्यति तर्हि वा तदा हि स वर्षपतिः भरतः
प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मै मृगाय आशिष आशास्ते आशीराशासन-
मेवाह । स्वस्तीति । हे वत्स ! ते तुभ्यं सर्वतः सर्वत्र देश काल
च स्वस्ति स्यादिति आशास्ते स्तादिति पाठे पठ्यमेवार्थः ॥ १४ ॥

अन्यथा मृगस्यादर्शने तु सकरुणं यथा भवति तथा
एवमनुशोचन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रोवाचेत्यन्वयः कथम्भूत
अनुशोचन्ननुष्ठान इव नितरां भीतमना अतितर्पेण्योत्सुक्येन हरिण-
कुणकसेवाविरहेण विह्वले हृदये सन्तापो यस्य महत्कश्मलं
मोहमभिलम्बितः प्रापितः ॥ १५ ॥

किमुवाच तदाह । अपीति । मम तदनार्यत्वादिकमवि-
गणयन् कृतः विश्रम्भो येन तथाभूत एवात्मप्रत्ययेन स्वबुद्ध्या
एव सुजन इवागमिष्यत्यपि आगच्छेत् किं क्षेमं वृकादिभिरनु-
पहतं तत्र हेतुः दैवेन भगवता गुप्तं रक्षितं महाभ्रमसमीप-
वने शष्पाणि कोमलमृगानि चरन्ते भक्षयन्तमपि द्रक्ष्यामि
॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ईश्वररथचरणस्य कालचक्रस्य परिभ्रमणारयेण गमनागमन-
वेगेन मां मां गोपायनं गोप्तारं रक्षितारं शरणं प्राप्तस्योपेक्षया
महान् दोषो भवतीति दोषविदुषा ॥ ६ ॥

मृगपोषणादिना भगवदुपासनाभङ्ग इति तत्राह । नून-
मिति ॥ १० ॥

इत्युक्तप्रकारेण कृतानुषङ्गः कृतस्नेहाभिनिवेशः मृगजहुना
मृगबालकेन ॥ ११ ॥

आहरिष्यमाण आनयिष्यन् ॥ १२ ॥ १३ ॥

वर्षपतिः भरतखण्डनाथः प्रकृतिस्थेन स्वस्थेन ॥ १४ ॥

अन्यदा अदर्शने अतितर्पेण अत्युत्करुणया कश्मलं विषादम्
अभिरम्भित आश्रितः ॥ १५ ॥

आत्मप्रत्ययेन स्वमनःशुद्ध्या तन्ममोदासीन्यमविगणय-
न्नविचिन्तयन् स्वजनः पुत्र इव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आसक्तिं प्रपञ्चयति । अहो इत्यादिना इति कृतानुषङ्ग इत्येतत्
पर्यन्तेन । ईश्वरस्य रथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणवेगेन
परिवर्जितः वियोजितः मां माम् अनसूयुना एतन्निमित्तं मम स्वार्थो

अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि ॥ १७ ॥

अपि च न वृकः शालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकचरो वा भक्षयति ॥ १८ ॥

निम्लोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापि मम न मृगवधून्यास आगच्छति ॥ १९ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

अद्वयतीति दोषदृष्टिमकुर्वता शरण्यकर्तृकोपेक्षायां दोषं जानता ॥ ६ ॥

यत एष एव मे वस्तुतः स्वार्थ इत्याह । नूनमिति ॥ १० ॥

अनुषङ्ग आसक्तिः मृगजडुना मृगापत्येन ॥ ११ ॥

स्नेहातुबन्धमेव प्रपञ्चयति । कुशकुसुमेति । शाला वृकाः कपि-
क्रोष्टुश्चानः तदादिभ्यः ॥ १२ ॥

तत्र तत्र महाकर्मोपरितले कोमलतृणादौ मुग्धभावेन
कर्ममध्ये निमज्जन्तीति ज्ञानराहित्येन विषकमासकम् ॥ १३ ॥

क्रियायां भगवत्परिचर्यायामपि अन्तराले मध्येऽपि अभिच-
क्षित न जाने क गतो मे हरिणबालक इति उत्थाय पश्येत् प्रकृति-
स्थेन तद्दर्शनानन्दप्राप्त्यर्थम् ॥ १४ ॥

अन्यदा देवाददर्शने सतीत्यर्थः । अतितर्षेण तद्दर्शनाति-
तृष्णया कष्टमलं मोहमभिरम्भितः प्रापितः ॥ १५ ॥

अपीति सम्भावनायां वृत्तेत्यनुकम्पायाम् अहो इति खेदोत्थे
आश्चर्ये । अनार्यस्य तत्पालनपोषणादावसावधानत्वाभिर्दय-
स्यात एव शठकिरातयोरिव कूरा मति र्यस्य तत्र हेतुरकृत-
सुकृतस्य भाग्यहीनस्य मम तन्निर्दयत्वादिकमपराधमगणयन्
आगमिष्यति किमपराधागणने हेतुः आत्मप्रत्ययेन आत्मव-
न्मन्यते जगदिति न्यायेन स्वस्य शुद्धचित्तत्वान्मामपि शुद्धचित्तं
प्रतियक्षित्यर्थः । अत एव कृतविसम्भः अविश्वास्येऽपि मयि विश्व-
स्तः सन् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईश्वरस्य रथचरणः कालचक्रं तस्य भ्रमणवेगेन भोपसा-
दितः ॥ ९ ॥ १० ॥

कृतोऽनुषङ्गोऽनुरागो येन सः ॥ ११ ॥

शालावृकः श्वा ॥ १२ ॥

अति अतिशयितः प्रणयभरो यस्य तद्धृदयं यस्य सः ॥ १३ ॥

प्रकृतिस्थेन स्वभावस्थेन स्तात् स्यात् ॥ १४ ॥

अन्यदा तद्दर्शने सकरुणं यथा स्यात्तथा तमेवानुशोचन्
महत्कष्टमलं कष्टमभिरम्भितः प्राप्तः सन् इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १५ ॥

शठकिरातयोरिव मन्दा निर्दया च मतिर्यस्य मम तदनार्य-
स्वर्णगणयन्नागमिष्यति किम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

भरतजी कहनेलगे अहो आश्चर्य है यह हरिणका बच्चा बड़ा
दुखी है भगवान् के कालचक्र के भ्रमण के वंगसे अपने
अपने समूह सुदृढ़ बन्धुओं से रहित होगया है तब मेरे

को प्राप्त हुआ है मेरेही को माता पिता मानता है आता
जाति यूथ वाले समझकर आया है और कोई को नहीं जानता
है मेरे में बड़ा विश्वास करता है इसी से मेरे में तत्पर
इसका पालन पोषण प्रीणन लालन इस के अवगुणों को
न देखकर मेरे को करना चाहिये क्योंकि मैं शरणागत के
उपेक्षा दोषको जानने वाला हूँ ॥ ६ ॥

यह बात निश्चित है कि उसम साधु शान्तिशील दीनों-
के दयालु पुरुष इस प्रकार के कार्य में अपने भारी कार्यों-
को छोड़देते हैं ॥ १० ॥

इस प्रकार से भरतजी आसक्ति करके आसन शयन चलन
वैठन समयोंपर मृगबालक के साथ खेल से बंभगये ॥ ११ ॥

जिसवखत कुशा पुष्प लकड़ी पत्ता फल मूल जल लाने को
जाते थे तिस वखत भोडिया गीदड़ व्याघ्रादिकों से मयमान-
कर जब जाते तब हरिण के बच्चेको साथ में लेजाते थे ॥ १२ ॥

रस्तामें भोलेपने से जहां तहां मृगका बच्चा तृष्णादिकों
में आसक्त होता तब भरतजी बड़े प्रेमसे कृपाके मारे उस-
को कांधे में उठा लेते थे तैसेही गोदमे छातीमें रखकर
बड़े सन्तुष्ट होते थे ॥ १३ ॥

पूजादि क्रियाके समाप्तहोनेपर या मध्यमें ही उठकर
जब उसका देखते थे तब वे वर्षपति भरतजी निश्चल मन-
से उस के वास्ते आशीर्वाद करते कहते कि हे बत्स ! तेरा
सर्वत्र कल्याण होवै ॥ १४ ॥

जब किसी दिन मृग स्वभाव से वह चलागया तब अति
दुःखित खोगये धन के चरोवर अति अर्थसे होगये बड़ी
उत्कण्ठा होनेसे मृग के बच्चे के विरह से हृदय में विह्वल होगये
सन्ताप करने लगे महा मोह को प्राप्त होकर बोलने लगे ॥ १५ ॥

बोले वह दुःखित मृगबालक मरी हुई हरिणी का बच्चा
मेरेपर विश्वास करता था मैं चुद्र हूँ शठ किरातकी दुखिवाला
हूँ मैंने पुण्य नहीं किये हैं तौभी वह मृगबालक हमारे अव-
गुणों को न गिनकर सुजन के माफिक आज्ञायगा क्या ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शष्पाणि कोमलतृणानि ॥ १७ ॥

नैकचरो यूथचरः सुकरादिः । यद्वा । एक एव चरति यः
कूरस्वभावो व्याघ्रादिर्न भक्षयति किम् ॥ १८ ॥

सकललोकस्य क्षेमो यस्मात्स उदयो यस्य वेदत्रयी आत्मा
स्वरूपं यस्य सः सूर्यो निम्लोचत्यस्तं याति मृगवध्वा न्यासो
निक्षेपभूतः ॥ १९ ॥

हरिण एव राजकुमार आगत्य मामपि क्षित्सुखायिष्यतीत्य-

अपिस्त्रिदशसुकृतमागत्य मां सुखयिष्यति हरिणाराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदा-
रकविनोदैरसन्तोषं स्नानामपनुदन् ॥ २० ॥

श्वेलिकायां मां मृषासमाधिनाऽऽमीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविषा-
णाग्रेण लुठति ॥ २१ ॥

आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरास (१) ऋषिकुमारवदवहित-
करणाकलाप आस्ते ॥ २२ ॥

किंवा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्याऽनया यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभग-
शिवतमाखरखुर (२) पदपङ्क्तिभिर्द्रविणाविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणपदवीं सूचयन्त्यात्मानं च
सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गापवर्गकामानां देवयजनं करोति ॥ २३ ॥

अपिस्त्रिदशौ (३) भगवानुदुपतिरेनं मृगपतिभयान्धतमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरिश्रष्टमनुकम्पया
कृपणजनवत्सलः परिपाति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नव्यः किं कुर्वन् विविधै रुचिरैर्दर्शनीयैर्निजैर्मृगदारकविनोदैः स्नानां नः अस-
न्तोषं खेदमपनुदन् ॥ २० ॥

सम्भवति चैतदित्याह । श्वेलिकायां क्रीडायां मृषा यः समा-
धिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृष-
जलबिन्दुस्तद्वदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति सङ्गृह्यति ॥ २१ ॥

आसादितं हविर्यस्मिन् बर्हिषि दमे दन्ताकर्षणादिना चाप-
लेन दूषिते सति । दूषित्वेति पाठे बर्हिषि विषये दूषणं कृत्वेत्यर्थः
मयाऽभिक्षिप्तः संस्तव्यमवोपरतक्रीडो निश्चल आस्ते ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बहिर्निर्गत्य तत्खुरखातभूभागोप-
लम्भसंभ्रान्तहृदय आह । किंवेति । अरे अहो अनया क्षित्या
किंवा तप आचरितं तपस्विन्या सभाग्यया । यद्यस्मादियं
सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिवतमा-
श्चाखराश्च खुरा येषु तेषां पदानां तत्रतत्राङ्कितानां पङ्क्ति-
भिर्द्रविणं मृगस्तेन रहितस्यात एवातुरस्य दुःखितस्य मम द्रवि-
णमार्गं सूचयन्ती सती स्वात्मानं च ताभिः कृतमण्डनं द्विजानां
देवयजनं यक्षभूमिं करोति । “यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्त-
स्मिन् धर्मान्निबोधत” इति स्मृतेः ॥ २३ ॥

तावदुदिते चन्द्रे मृगे दृष्ट्वा स्वमृगत्वं संभावयन्नाह । अपि-
स्त्रिदश ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वृकः शालावृको वा नैकचरो यूथचरो वराहादिरसहाय-
स्त्रयो व्याघ्रादिर्वा अपि न भक्षयति सकललोकानां क्षेमो
यस्मात्स उदयो यस्य प्रथी वेद आत्मा स्वरूपं यस्य सः सूर्यो
भगवान् निम्लोचयस्तं गच्छति किलाद्यापि मम मृगवधून्यासः
निक्षेपभूतः मृगो नागच्छति हरिण एव राजकुमारः हरिण-
संबन्धिकुमारो वा आगत्य मामपि सुखयिष्यतीत्यन्वयः किं

कुर्वन् विविधैः रुचिरैर्दर्शनीयैर्मृगदारकविनोदैः स्नानां नः अस-
न्तोषं खेदमपनुदन् ॥ २०—२० ॥

सम्भवति चैतदित्याह । श्वेलिकायां स्नेह सह क्रीडायां
मृषा यः समाधिस्तेनामीलिते दृशौ येन तं प्रेमसंरम्भेण प्रण-
यकोपेन पृषजलबिन्दुः तद्वदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण
चकितं चकितं पुनः पुनः प्रतिहतं यथा तथा आहत्य परितो
व्याधृत्य लुठति सङ्गृह्यति ॥ २१ ॥

आसादितं हविर्यस्मिन् बर्हिषि दमे दूषिते दन्ताकर्षणादिना
चापलेन दूषिते सति मयाभिक्षिप्तः सन् भीतः तत्क्षणमेव
उपरतरासः निवृत्तक्रीडः अवहितः निश्चलीकृतः करणाना-
मिन्द्रियाणां कलापो येन एवंभूतः ऋषेः कुमारवदास्ते ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बहिर्निर्गतः सन् खुराघातभूभागो-
पलम्भसंभ्रान्तहृदय आह । किंवेति । अरे अहो तपस्विन्या
सम्भाव्यमानयाऽनया क्षित्या किं तप आचरितं यद्यस्मादियं क्षितिः
सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिव-
तमाश्च खराश्च कठिनाश्च खुराः येषु तेषां पादानां तत्राङ्क-
ितानां पङ्क्तिभिर्द्रविणं मृगस्तेन रहितस्यात एवातुरस्य दुःखि-
तस्य मम द्रविणमार्गं सूचयन्ती सती स्वात्मानं च ताभिः
पङ्क्तिभिः कृतमण्डनं स्वर्गापवर्गकामानां द्विजानां यक्षभूमिं
करोति “यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्मान्निबोधत” इति-
स्मृतेः ॥ २३ ॥

उदिते चन्द्रे तस्मिन् मृगे दृष्ट्वा स्वमृगत्वं संभावयन्नाह ।
अपिस्त्रिदश । सिंहभयान्मृता माता यस्य तं मदाश्रमात्परिश्रष्ट
मृगबालकं कृपणजनवत्सलोऽसौ भगवानुदुपतिश्चन्द्रः कृपयाऽपि-
स्त्रिपरिपाति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

क्षेमेण सुखेन ॥ १७ ॥

नैकचरः मृगपान्मृगविशेषः ॥ १८ ॥

(१) उपरतरास इति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः । (२) पातपङ्क्तिभिदिति श्रीवीरराघवाचार्यपाठः । (३) भगवानुदुपति इति
श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निम्लोच्यस्तं गच्छति मृगवधून्यासः मृगीनिक्षेपलक्ष-
णोऽर्थः ॥ १९ ॥

विविधाश्च रुचिराश्च दर्शनीयाश्च निजाः स्वजातिप्रयुक्ताश्च
मृगदारकाणां मृगबालकानां ये विनोदा लीलाविशेषास्तैः ॥ २० ॥

श्वेलिकया मृगजातिक्रियया नादविशेषक्रियया वा प्रेमसं-
रम्भेण स्नेहोद्वेकेण प्रणयकोपेन वा सचकितं समग्रं पृषतः
कृष्णमृगः अपरुषविषाणाग्रेण कोमलशृङ्गमुखेन लुठति परि-
वर्तयति अभिमुखीकरोतीत्यर्थः उपहन्तीति वा “लुठ उपघातः,
इति धातुः लुठतीति पाठे अनुष्ठानालस्यं करोति लुठि
आलस्ये ॥ २१ ॥

आसादितं अवरोपितं हविर्यस्मिस्तत्तथा तस्मिन्बहिषि
भक्षणादिना दूषिते सति उपालब्धो भस्मित उपरतरभसः
शान्ताभिनिवेशः अत एवावहितकरणकलापः संवृतसर्वेन्द्रियव्या-
पारसमूहः ॥ २२ ॥

अनया भूम्या तप आचरितं तत् किमिति शेषः सविनयस्य
कृष्णसारतनयस्य तनुतरा अतिशयेनाणवश्च सुभगाः सुन्द-
राश्च शिवतमाः सुखतमाश्च खराः परुषाश्च खुरा ये तेषां
पदानां निक्षेपचिह्नानां पङ्क्तिभिर्द्रविणविधुरवहरिद्रवदातुरस्य
न केवलं समोपकरोति किन्तु द्विजानामपीत्याह । आत्मानमिति ।
कृष्णसारतनयस्य पदपङ्क्तिभिः कृतकौतुकं कृतमङ्गलमात्मानं
द्विजानां देवयजनं च करोति इदं प्रलप्योत्थाय बहिर्गत्यापश्यतो
हि वचनं “यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्माग्निबोधतः,
इति स्मृतिः ॥ २३ ॥

अधुनेन्दुव्येऽप्यनागतं दृष्ट्वा तत्प्रलापप्रकारमाह । अपिस्त्रिदिति ।
उडुपश्चन्द्र एतं मृगबालकं परिपालयत्यपि स्त्रिदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वेवेन कृपालुना मद्विष्टवेवेनैव रक्षितम् ॥ १७ ॥

नैकचरो यूथचरः सुकरादिः एक एव चरति यः क्रूरो व्याघ्रा-
दिनं भक्षयति किम् ॥ १८ ॥

निम्लोचति सम्प्रत्यस्तं यात सकलजगतामपि क्षेममुदया-
देव यस्य सः केवलं ममैव दुर्मगस्याक्षेममिति भावः । अयथात्मा
वेदस्वरूपो वेदप्रवर्तको वा केवलमहमेव वेदोक्तदयाधर्मविमुख
इति भावः । मृगवध्वा न्यासो निक्षेपभूतः ॥ १९ ॥

प्रेमैव तद्गुणमुत्कीर्त्तयन् विलपति । अपिस्त्रिदित्यादिना ।
सुखयति सुखयिष्यति ॥ २० ॥

श्वेलिकायां क्रीडायां मृषासमाधिनेति रे मूढ ! त्वां पुष्यतो
मे स्मरणाकीर्त्तनादि नित्यकृत्यं न निर्वहति तत्त्वं मया त्यक्तो
अयं धर्मितो ग्राहीति मृषैवाकुह्य मृषासमाधिनेति तत्क्षोभितद्विह-
क्षायाः प्रावह्यात् प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृषत् जलविन्दु-
स्तद्वदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति सङ्गृहयति ॥ २१ ॥

आसादितं हविर्यस्मिन् तस्मिन् बहिषि दमे दन्तस्पर्शेन
दूषिते सति दूषित्वेति पाठे बहिषि विषये दूषणं कृत्वा स्थित-

वतीत्यर्थः मयोपालब्धः आः किमरे करोषीत्यभिहितः उपरत-
क्रीडः अवहितकरणकलापः निश्चलीकृतसर्वेन्द्रियः ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बहिर्निर्गत्य तत् खुरसातभूमा-
गोपलब्ध्या प्रेम्णैवारोपितेन तत्र माहात्म्येन स्वं साधिक्षेपं
सम्बोध्य विलपति अरे मन्दभाग्य ! भरत ! वृथा तपस्विन् ! अनया
अवन्या किं तप आचरितं तत्तपस्त्वया न तत्तमिति भावः ।
यद्वा विशेषानुक्त्या अरे चतुर्दशलोका ब्रूत रे ब्रूत युष्मासु
मध्ये अनयेति युष्माकमीदृशं तपो नास्तीति भावः । तनुतरे-
त्यादिविशेषणैस्तन्माधुर्यात्वादः स्वस्य व्यञ्जितः । द्रविणपदवीं
सूचयन्तीति भो दुःखिन् ! भरत ! किं रोदिषि अनयेव खुरक्षुण्ण-
या पदव्या वनं प्रविशन्तं मृगबालकं स्वप्राणधनं प्राप्यसाति
कृपया मा माश्वासयतीत्यर्थः । आत्मानं स्वं च ताभिः पदपङ्क्ति-
भिर्मण्डितत्वात् कृतकौतुकं देवयजनं यज्ञस्थलं करोति “यस्मिन् देशे
मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्माग्निबोधतः, इति स्मृतेः ॥ २३ ॥

ऊर्ध्वमवलोक्य तत्रोपलब्धे चन्द्रे स्वमृगं सम्भावयन्नाह । अपि
स्त्रिदिति । स्वाश्रमात् परिभ्रष्टमिति ममैव पापिष्ठस्यानवधाना-
दिति भावः भगवानिति भगवत्त्वं विना ईदृशं भाग्यं न सम्भ-
वेदिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शष्पाणि बालतृणानि ॥ १७ ॥

नैकचरः यूथचरः वराहादिः एकचरः व्याघ्रादिः ॥ १८ ॥

सकलजगतः क्षेमो यस्मात्स उदयो यस्य अयथाभूषिभिः
स्तुत्यर्थं प्रोच्यमानायामात्मा मनो यस्य सः वेदत्रयी आत्मा मूर्ति-
र्वा यस्य स भगवान् सूर्यः निम्लोचति अस्तं याति मम मृगवध-
न्यासः मृगभार्ययोपन्यस्तः ॥ १९ ॥

हरिणराजस्य कुमारः विविधरुचिस्दर्शनीयैर्निजैर्मृगदारक-
विनोदैः स्वानामसन्तोषमपनुवन् आगत्य माम् अपिस्त्रितः सुखयति
सुखयिष्यति ॥ २० ॥

श्वेलिकायां बाललीलायां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन चकित-
चकितः अतिक्षुभितः माम् आवृत्य पृषद्वत् जलविन्दुवत् अपरुषेण
मृदुना विषाणाग्रेण लुठति सङ्गृहयति ॥ २१ ॥

आसादितं निहितं हविर्यस्मिन् तस्मिन् बहिषि दमे कथं
चिदूषिते सति मयोपालब्धः सन् सपक्षेव उपरतशसः त्यक्त-
क्रीडः ॥ २२ ॥

तदन्वेषणे प्रवृत्तस्तत्खुराङ्कितां भूमिं दृष्ट्वाह । किञ्चेति । यत्
यतः सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिव-
तमाश्च अखराश्च खुरा येषां पदानां तत्र तत्राङ्कितानां पङ्क्तिभिः
द्रविणेन धनभूतेन मृगेन रक्षितस्य अत एवातुरस्य मम द्रविण-
पदवीं सूचयन्ती स्वात्मानं च ताभिः कृतमङ्गलं द्विजानां यज्ञभूमिं
करोति तथाच स्मृतिः “यस्मिन् देशे मृगः कृष्णः तस्मिन् धर्माग्नि-
बोधतः” इति ॥ २३ ॥

चन्द्रे मृगं दृष्ट्वाह । अपीति ॥ २४ ॥

किंवाऽऽत्मजविश्लेषज्वरद्वन्द्वदहनशिखाभिरुपतप्यमानहृदयस्थलनलिनीकं मामुपसृतमृगीतनयं
शिशिरशान्तानुरागगुणितनिजवदनसलिलामृतमयगमस्तिभिः स्वधयतीति च ॥ २५ ॥

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो मृगदारकाभासेन स्वारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विभ्रंशितः स
(१)योगतापसा भगवदाराधनलक्षणाच्च कथमितरथा जात्यन्तर एणकुणक आसङ्गः साक्षान्निःश्रेयसप्रति-
पक्षतया प्राक्परित्यक्तदुस्त्यजहृदयाभिजातस्य तस्यैवमन्तरायविहृतयोगारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य
तावन्मृगाभकपोषणपालनप्रीणनलालनानुषङ्गेणाविगणयत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः
करालरभस आपद्यत ॥ २६ ॥

तदानीमपि पार्श्ववर्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य
लोकमिमं सह मृगेण कलेवरं मृतमनु न मृतजन्मानुस्मृतिरितरवन्मृगशरीरमवाप ॥ २७ ॥

तत्रापि हवा आत्मनो मृगत्वकारणं भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान
आह ॥ २८ ॥

भाषाटीका

क्या कल्याण से इहाँ आवेगा देवोंने उसकी रक्षा की
होगी मैं अपने आश्रमके वनके पास घास चरते हुये
उस को देखूंगा ॥ १७ ॥

क्या उसको भेड़िया गिद्ध अथवा दूसरा कोई जनावर
इकलौ या सब के साथ मिलकर उस वस्त्र को खाते न
लेगा ॥ १८ ॥

सब संसार के कल्याण करने को उद्यत होनेवाले भगवान्
मर्यादारायण अस्त होते हैं अब तक भी मृगी का धरोहर सा
वशा नहीं आया है ॥ १९ ॥

कथवा मैंने जो बड़े सुकृत किये होंगे तो हरिणराजा-
का कुमार अपने जनों के दुःखको दूर करने को नाना
प्रकार के मनोहर दर्शनीय अपने मृगवशा के मनोहर चेष्टा-
ओंसे मेरेको सुखित करेगा ॥ २० ॥

जब कभी हम खेल करनेको झूठी समाधि लगाकर
नेत्र बन्दकरलेने थे तब वह बड़े प्रेमके विश्वास से चकित-
सा होकर आता था फिर जलविन्दु सरों के शीतल शीगों
के अग्रभाग से मेरेको धीरे कुदता था ॥ २१ ॥

जब जिन कुशोंपर हम हविका रखले थे तिन कुशों को
वह जूड़े करदेता था तब हम धमकाते थे तो डरतासराका
होकर सीधेही खेलको छोड़कर सब इन्द्रियों की चेष्टा को
छोड़कर अविपुत्र सरिका हो रहता था ॥ २२ ॥

अहो इस तपस्विनी पृथिवी ने क्या तपस्या की है जो
कि बड़े विनय वाले मृगबालक के अतिसूक्ष्म सुन्दर माङ्ग-
लिककोमल खुरों के चिन्ह की पंक्तियों से मृगरूपी धन-
रहित आतुर कृपण मेरे धन मृगकी रक्षा का जताती हुई
पृथिवी चारोंतरफ मृगके कौतुक खुरासे अपने को कौतुकी करके
ब्राह्मणों के यज्ञकरनेलायक पवित्र करती है ॥ २३ ॥

किंवा यह भगवान् तारापति चन्द्रमा माना जिसकी
मरगई है अपने आश्रम से छूटगया है ऐसे मृगबालको देख

(१)स्वयोगतपस इति श्रीवीरराघवाचार्यपाठः ।

कर दुःखितों के दयाल होने से सिंहके भयसे इसवस्त्र की
रक्षा करेंगे क्या ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चन्द्ररश्मिस्पर्शसुखं प्राप्याह । किमेति । सम्भावनायामात्म-
जविश्लेषेण ज्वरस्तापः स एव द्वन्द्वदहनस्तस्य ज्वालाभिरुपतप्य-
माना हृदयरूपा स्थलनलिनी यस्य जलस्थं पद्मं तापं सोढुं
क्षममिति स्थलप्रहणमुपसृतोऽनुगतो मृगीतनयो येन ते मां
चन्द्रः स्वधयति शान्तिं गमयति । कैः । शिशिरं च तच्छान्तं च
मय्यनुरागेण गुणितं चावर्तितं पुनःपुनः स्वधद्वन्द्वनसलिलं
तदेवामृतमया गमस्तयस्तैः लोकं हि मन्त्रवादिनो वदनसलिलै-
स्तापं शमयन्तीति प्रसिद्धम् । उपसृत्य मृगीतनय इति पाठे
मनोरथान्तरमेतत् उपसृत्य मृगीतनयः किंवा मां स्वधयिष्यतीति ।
शेषं समानम् ॥ २५ ॥

मृगदारकवदाभासमानेन भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणाश्च विभ्रं-
शितः प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः । कथमितरयेति । साक्षात्स्व-
पुत्रवत्कथमासङ्गः स्यात् पूर्वं परित्यक्ता दुस्त्यजा औरसा येन ।
अन्तरायेण विहृतं योगारम्भणं यस्य । आत्मानमविगणयत
आत्मचिन्तामकुर्वतः तावदेव तीव्रवेगः कालो मृत्युसमयश्चा-
पद्यत ॥ २६ ॥

लोकं देहं मृगेण सहितं विसृज्य प्राकृत इव मृगशरीरम-
वाप । कथम्भूतः । कलेवरं मृतमनु न मृता न विनष्टा पूर्वजन्मा-
नुस्मृतिर्यस्य ॥ २७ ॥

आह स्वचित्ते ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चन्द्ररश्मिस्पर्शसुखं प्राप्याह । किमेति । सम्भावनायामात्म-
जविश्लेषेण मृगवियोगेन योज्वरस्तापः स एव दहनः तस्य
ज्वालाभिरुपतप्यमाना हृदयरूपा स्थलनलिनी यस्य तल्लस्थं
पद्मं तापं सोढुमक्षममिति स्थलप्रहणं उपसृतोऽनुगतः मृगीतनयो

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येन सां येष्यं चन्द्रः स्वधयति विश्रान्तिं विगमयति कैः शिशिरवच्छान्तं च मय्यनुरागेण गुणितं चावर्तितं च पुनः पुनः स्रवत् यत्सखिलं त एवामृतमया गमस्तयः किरणास्तेः लोके हि मान्त्रिका मुखसखिलैस्तापं शमयन्तीति प्रसिद्धम् उप-सृष्टमृगीतनय इति पाठे मनोरथान्तरमेतत् उपसृतः प्राप्तो मृगीतनयः किं वा स्वधयतीति शेषं सर्वं समानम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तरीत्या एवं शब्दोऽनुक्तमनोरथान्तरद्योतकः उक्ता अनुक्ता-श्चाधटमानाः ये मनोरथास्तेराकृष्टं हृदयं यस्य स भरतः मृगदार-काभासेन मृगपुत्रव्याजेन प्रारब्धकर्मणामन्तरायभूतेन योगार-म्भगतः ज्ञानयोगारम्भात्स्वयोनतपसः स्ववर्णाश्रमोचितकर्म-योगरूपात्तपसः भगवदाराधनलक्षणाद्भगवद्भक्तिरूपाश्च तपसः विभ्रंशितो विभ्रष्टोऽभूत् प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः कथमितरथेति इतरथा प्रारब्धकर्ममूलत्वाभावे मृगदारकासक्तिः जात्यन्तरैण-कुण्डके साक्षत् स्वपुत्र इव कथमासङ्गः स्यात् श्रेयसः प्रति-पत्तयामुक्तिविरोधितया पूर्वं परित्यक्ताः दुस्त्यजाः हृदयाभि-जाताः औरसा येन तस्यैव पुनरेवंविधेनान्तरायेण विहितो योगारम्भो यस्य तस्य राज्ञेयमरतस्य मृगाभक्तस्य पोषणादि-निमित्तेनानुषङ्गेणान्मानमविगणयतः प्रमत्तस्य तावदेव करा-लरभसः तीव्रवेगः कालः मृत्युकालः दुरानिकमः अवर्जनीयः मूष-कविलं प्रलाहिः सर्प इवापद्यत प्राप्तः ॥ २६ ॥

स भरतस्तदानीमपि मरणासमयेऽपि स्वपार्श्ववर्तिनं मृग-मात्मजमिवानुशोचन्तमभिवीक्षमाणा आत्मीयाभिमानेन पश्यन् मृगमिवासक्तमना इमं देहं मृगण सह विसृज्य कलेवरमन्व-नुसृत्य अमृता भविष्या पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य तथाभूतः इत-रवत्प्राकृतवन्मृगशरीरमवाप ।

ये ये वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः ॥

इत्युक्तरीत्या मृगमनुस्मरन्मृगत्वमेवावापैत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र मृगजन्मन्यात्मनः मृगत्वनिमित्तं पौर्वभवभगवदाराधना-नुष्ठानप्रभावेण मृगासङ्ग एवेत्यनुस्मृत्य नितरामनुत्पद्यमानः आह ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्च रक्षित्वा चादुर्कुर्वन्मह्यं प्रयच्छत्यापिस्त्रिदिव्याह । एष इति उपसृतश्चासौ मृगीतनयः उपसृत्य नभस्तिभिर्मां स्वधयति लेढयपि स्त्रिदिव्यन्वयः शिशिराणि शीतलानि च तानि अनुरागेण गुणितानि बहुलीकृतानि च तानि निजवदननिर्गतसखिलानि तान्येवामृतगमस्तयश्चन्द्रश्चन्द्रमयस्तैः किं विशिष्टं मामात्मज इवात्मजो मृगीतनयस्तस्य विश्लेषनिमित्तो यो ज्वरः सन्तापः स एव वक्त्रदहनः वनाग्निस्तस्य शिखाभिरुपतप्यमानं दह्यमानं हृदयस्थलजलिनः यस्य स तथा तम् ॥ २५ ॥

सङ्गकलमाह । इतीति इत्यादिप्रलपन् । सः योगतापसो भरतो योगारम्भगतो भगवदाराधनलक्षणात्कर्मणश्च विभ्रंशितः परिमोचित इत्यन्वयः केन मृगदास्करूपेणासमन्ताद्भासत इति तेन स्वारब्धकर्मणा मनुष्यस्यैवमधटमानो मृगे मनोरथः स्ने-

हविशेषस्तेनाकुलं हृदयं यस्य स तथा इतरथा प्रारब्धकर्मा-भावे जात्यन्तरेऽस्मज्जातिविलक्षणमृगजातावासङ्गः स्नेहः कथं स्यात् योगो ध्यानं तस्य भरतस्य कथम्भूतस्य साक्षात्श्रेय-सस्य प्रतिपत्तयामुक्तिवत्त्वेन हेतुना पूर्वंपरित्यक्तास्त्यकुमश-क्या हृदयाभिजाता औरसाः पुत्राः येन स तथा तस्य एवं मृगपोतलालनाद्याकुलचेतसो भरतस्य मरणासमयासत्तिमाह । तस्येति । अन्तरायेण विघ्नेन विहतं योगारम्भं ध्यानोपक्रमो यस्य स तथा तस्य पोषणादिषु सतानुषङ्गेण निरन्तरस्नेहा-भिनिवेशेनात्मानं श्रीहरिं स्वं वा विगणयतो चिन्तयतः करालो रभसो वेगो यस्य स तथा ॥ २६ ॥

इमं लोकं भरतोपाध्युपलक्षितशरीरं मृगेण सह वर्तमानं विसृज्य इतरमृगवन्मृगशरीरमवाप पूर्वकलेवरमनु तस्यानुकूलत्वे-न स्मृता जन्मानुस्मृतिर्जातिस्मृतिर्येन स तथा पूर्वदेहतकृतकर्म-स्मृतिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

भगवदाराधनस्य समीहानुष्ठानं तस्य सामर्थ्येन ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

चन्द्रकिरणानां दाहकत्वमनुभूयाहो मदात्मजविरहे शीत-किरणोऽप्ययमुष्णकिरणो भवति हन्त हन्त स किमे समयो भवि-ष्यति यत्र स मृगीतनयो भूयोऽपि मासुपैष्यति चन्द्रोऽप्ययं मां शिशिरस्यिष्यतीत्यभिलषन्नाह । किञ्चेति । उपसृतो मृगीतनयो यं तथाविधं मां चन्द्रोऽयं सुधयति विरहसन्तप्तस्याङ्गस्य सुधा-प्लुतीकरणात् सुधावन्तं किं नु करिष्यतीति । “विन्मतोलुक्” इति मतुपो लुका रूपं कैः शिशिरश्च तत् शान्तमनुग्रं च मय्यनुरागेण गुणितञ्च यद्भदनसखिलं पुनः पुनः स्रवत् तदेवामृतमया गमस्त-यस्तैः । लोके हि मान्त्रिका यथा वदनसखिलैस्तापं शमयन्ति तथैवायमपीत्यर्थः उपसृतो मृगीतनय इति पाठे स एव मद्गात्रेषु प्रेम्णा निजमुखस्पर्शनेत्यर्थः ॥ २९ ॥

मृगदारकमाभासयति प्रकाशयति यत्नेन स्वारब्धकर्मणोति प्रारब्धं हि द्विविधं शोभनमशोभनञ्च तत्राद्यं भक्तप्रियेणापि नयनतीव्राञ्जनदानन्यायेन स्वभक्त्युत्कण्ठावर्धनविदग्धेन भग-वन्तैव स्नेच्छयैव प्रारब्धतुल्यत्वात् प्रारब्धमुपपाद्यते यदुद-को भक्त्युद्रेक एव स्यात्तत् खलूतपन्नरतीनामपि सम्भवेदेव । द्वितीयन्तु प्राचीनप्राकृतकर्ममयमेव । यदुदको विषयामिनिवेश एव स्यात् अत्र तु शोभनेनारब्धेनेति साक्षात् सुशब्द एवोपन्य-स्तः योगेन भक्तियोगेनैव हेतुना तापसः सर्वविषयत्यागरूपं तपः कुर्वाणः । अप्यर्थे चकारः । यद्यपि भक्तियोगो बहुविद्भा-कुलो न भवति तदपि भगवद्विच्छया भगवदाराधनाद्विभ्रंशित इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतरथेति । भगवद्विच्छामयं प्रारब्धं यदि न स्यादित्यर्थः । हृद-याभिजाताः स्वपुत्राः । यद्वा । मृगदारक एवाभासो यस्य तथाभू-तेन स्वस्वारब्धकर्मणोति प्रारब्धकर्माभासेनेत्यर्थः । यथा जीव-न्मुक्तानामभिमानाभावेऽप्यभिमानाभासस्तथैव जातरतिभक्तानां प्रारब्धाभावेऽपि प्रारब्धाभासः । अथवा मृगदारकमाभासेन निरुद्ध-मृगदारकेण विभ्रंशितः कीदृशेन शोभनमारब्धं कर्म यस्य तेन तस्य मृगदारकस्य सुखप्रारब्धवशादेव भरतस्ते पालयामास ।

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथाद्यदिमुक्तसमस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणास्यात्मवत
आत्मनि सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरण।भियोगेनाशून्यसकल-
यामेन कालेन समावेशितं समाहितं कात्स्न्येन मनस्तत्तु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु पारिसुखाव ॥२९॥
इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं
पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालञ्जरात्प्रत्याजगाम ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इतरथा यदि मृगस्य सुखप्रारब्धं न स्यात्तदा तस्यापि तत् पिपा-
लयिषा न स्यादित्यर्थः । भरतस्य विभ्रंशस्तु “यथाभनो लब्धधने
विनष्टे तस्मिन्तयान्यभिभूतो न वेद” इति भगवदुक्तन्यायेन मृगज-
न्मनि ब्राह्मणजन्मनि च भक्त्युत्कण्ठा बद्धनाथो भगवतैव निर्मितः ।
आत्मानमविगणयतः । आत्मचिन्तामकुर्वतः आखुबिलमहिरिव
न भरतं काखी मृत्युः अनुशोचन्तं मृगं लोकं देहं मृगेण सहितं
विसृज्य मृगशरीरमवाप । कलेवरं मृतमनु न मृता न विनष्टा
पूर्वजन्मानुस्मृतियस्य सः इतरवदितरः प्राकृतः कर्मी तद्वदिति ।
भरतस्तु कर्मातीत इत्यत एव तस्य प्रारब्धाभावः प्राक् सम-
र्थितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किम्वा उडुपतिः आत्मजः मम पुत्रो मृगस्तन्निश्लेषेण वियो-
गेन यो ज्वरस्तापः स एव दग्धदहनो दवाग्निस्तस्य ज्वालाभि-
रुपतप्यमाना हृदयात्मिका स्थलनलिनी यस्य तमुपसृतः
अन्विष्टः मृगीपुत्रो येन तं शिशिरं शीतलं च तच्छा-
स्तमुद्देगहरे च मध्यनुरागेण गुणितं निरन्तरं प्रवर्तितं यद्वदन-
सखिलं तदेवामृतमया गमस्तयः किरणास्तेः मां स्वधयति
शान्तिं गमयति ॥ २५ ॥

स भरतः एवम्भूतैरघटमानैर्मनोरथैराकुलं हृदयं यस्य सः
योगतापसः योगी ज्ञानयोगभक्तियोगी तज्ज्ञाभार्थं यत्तपः तीर्थ-
वासभूशयनफलाहारदेहशोषणादिरूपं तद्विशिष्टः मृगदारकाभा-
सतः मृगबालकवदाभासमानेन प्रारब्धकर्मणा योगारम्भणातः
योगयोः ज्ञानयोगभक्तियोगयोः आरम्भणातस्तदुपक्रमणभूता-
स्तपसः भगवदाराधनलक्षणात् तदचनवन्दनरूपात्साधनभक्ति-
योगाच्च विभ्रंशितः इतरथा मृगदारकव्याजेन प्रारब्धकर्मणा
स्वधर्मनिष्ठाभ्रंशानङ्गीकारे प्राक्परित्यक्ता दुस्त्यजा हृदयाभिजाताः
येन तस्य राजर्षेः साक्षात् पुत्रवत् जात्यन्तरे एणकुणके श्रेयसो
मोक्षस्य प्रतिपत्तयया विरोधित्वेन आसङ्गः आसक्तिः कथं घटेतेति
शेषः एवमुक्तप्रकारेणान्तरायं विहतं योगारम्भणं यस्य तस्य
राजर्षेः मृगार्भकपोषणाद्यनुवर्गेण आत्मानमविगणयतः आत्मनः
कृतार्थताचिन्तामकुर्वतः तावदेव दुरतिक्रमो दुर्लब्धयः करालरभ-
सस्तीव्रवेगः कालः मृत्युसमयश्चापद्यत ॥ २६ ॥

इदानीं मृत्युकालेऽपि अनुशोचन्तमात्मजमिव पार्श्ववर्तिनं
मृगसमिर्वीक्षमाणाः इमं लोकं लोक्यन्ते कर्मफलान्यनेनेति देहं
मृगेण सहितं विसृज्य मृगे एवाभिनिवेशितमना मृगशरीरमवाप ।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवेति कौन्तेय ! सदा तज्ज्ञावर्भाविनः इति

[२६]

श्रीमुखवचनात् किन्तु भगवदाराधनप्रभावात् कलेवरं मृत-
मनु न मृता न विलुप्ता पूर्वजन्मानुस्मृतियस्य सः ॥ २७ ॥
आह स्वचित्ते एव ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

अथवा पुत्रके वियोगसे जो ज्वर वनके अग्नी सरीका
तिसकी शिखाओं से तपायमान है हृदयरूपस्थल कमल
जिसका तथा आश्रय किया है मृगीके तनयको जिसने तिस
मेरेको शीतल शान्त अनुराग युक्त निज मुखके अमृत रूप
किरणों से मेरे को अमृत से चन्द्रमा तृप्त करेगा क्या ॥ २५ ॥

इस प्रकार से मनके सन्तुष्ट न होने से हृदय आकुल
होगया फिर मृगपुत्रके स्वरूप वाले प्रारब्ध कर्मसे योगारम्भ-
से भ्रष्ट होगये योगयुक्त तापस वे भरतजी भगवान् के आरा-
धनसे भ्रष्ट होगये यदि प्रारब्धमे न होता तो मोक्षके विरोधि
ज्ञानकर जिनने पहिले निज पुत्रों को छोड़ दिये थे तिनको-
दूसरे जातके मृगबालक मे क्यों आसक्ति होती तब इस प्रकार-
से उन राजर्षि भरतजी के विप्रसे योगारम्भ भ्रष्ट होने से मृग-
के बालक के पोषण पालन प्रीणन खालन की आसक्तिसे
आत्माको न गिननेसे जैसे मूँसेके धिलसे सर्प आजावे तैसे
बड़े विकराल वेगवाला काल जिसको कि कोई अति क्रमण
नाहि कर सकता है सो आगया ॥ २६ ॥

तिस समयपर भी पास में बैठकर शोचते हुये पुत्रसरीके
उस मृगबालक को देखते हुये भरतजी मृगही में मन को प्रवेश-
करने से मृग के साथ इस शरीर को छोड़कर शरीर के छूटने से
भी स्मृति के न छूटने से भगवद्विमुख सरीके मृगशरीर को
प्राप्त होगये ॥ २७ ॥

तिस मृगजन्म में भी पहिले भगवान् की आराधना के
प्रभाव से अपने मृगजन्म के कारण को स्मरण करके बड़ा
अनुताप करते हुये यह वचन बोले ॥ २८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अहो कष्टं धीराणां मार्गाद्भ्रष्टोऽहम भ्रंशमेवाह । यद्यतो-
विमुक्ताः समस्ताः सङ्गा येन विविक्तं पुण्यारण्यं शरणां
यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मजः सर्वेषां भूतानामात्मानं
वासुदेवे समावेशितं समाहितं च निश्चलं सदारादुरादेव सुखाव
गलितं निःसृतम् । केन समावेशितम् । तस्यानुध्वन्यादिव-
भियोगेनाभिनिवेशेनाशून्याः सकला यामा यस्मिन्तेन कालेन ॥२९॥

निगूढोऽनाविष्कृतो निर्वेदो येन शालवृक्षोपलक्षितं ग्रामम्
कालञ्जराद्यत्र हरिणो जातस्तस्मात्पर्वतात् ॥ ३० ॥

तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णातृणवीरुषा वर्तमानो
मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणायन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

भरतचरिते अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षयास्यैव प्रपञ्चः
मृगत्वनिमित्तेति । तीर्थोदकेन क्लिन्नमार्द्रमर्धोदकस्थमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह । अहो इति । आत्मविदां ज्ञानिनामनुपथान्मार्गानुसरणा-
दहं भ्रष्टः अहो कष्टमिति खेदं प्राप्तस्तमेवाह । यद्यस्मात्स्युक्ताः
समस्ता देहतदनुबन्धिसङ्गा येन विविक्तं निर्जनं पुण्यारण्यं तदेव
शरणं गृहं यस्य आत्मवतः जितेन्द्रियस्य मम सर्वेषां भूतानामन्तरा-
त्मभूते भगवति वासुदेवे तस्य भगवतः अनुभवणाद्यभिनिवेशे-
नाशुन्याः सकला यामा यस्मिन्स्तेन कालेन सम्यगावेशितं कात्स्न्येन
सर्वविषयेभ्यः समाहितं प्रत्याहृतं यन्मनस्तदेव पुनरधुना रागा-
न्मृगसङ्गादबुधस्य मम मृगसुतमनुसृत्य परितः कात्स्न्येन
योगात् सुखाव भ्रंशितम् ॥ २६ ॥

इत्येवं निगूढः अनाविष्कृतो निर्वेदो येन सः मातरं मृगी
हृदिणीं विसृज्य उपशमशीलानां दयितं प्रियं भगवदभिव्यक्ति-
स्थानं शालग्रामाख्यं पुलहाश्रमं प्रतिकाञ्जराख्यात्स्वोत्पत्तिस्था-
नात्पर्वतादाजगाम ॥ ३० ॥

तस्मिन्पुलहाश्रमे आत्मैव सहचरः सहायो यस्य एकाकी
सन्नखं कालं मृगदेहावसानकालं प्रतीक्षमाणः सङ्गात्क-
स्यचिदपि सङ्गाक्षितरां भीतः शुष्कपर्णादिना आहारेण वर्त-
मानः कालं नयन्नात्मनो मृगत्वनिमित्तस्य प्रारब्धस्यावसान-
मेव गणायन् तीर्थोदके क्लिन्नमार्द्रम अर्धोदकस्थितं मृगशरीर-
मुत्ससर्ज तत्प्राज ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्वीर-

राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमाह । अहो इति । किं कष्टं तदाह । भ्रष्ट इति । आत्मव-
नानुपथात् आत्मा स्वामी ममास्तीति भाववन्त आत्मवन्तः पर-
मात्मज्ञानिन इत्यर्थः तेषां समूहः आत्मवत्ता जनताशब्दवत्त-
स्यानुपथादनुगमनलक्षणां मार्गात् आत्मास्यास्तीत्यात्मवात् तस्य
भावः आत्मवत्ता तस्यानुपथादनुसरणात् "पथगतौ" इति धातोः
भ्रष्टः आलस्यं मुक्त्वाभः पतितः कुत एतादृति तत्राह । सदिति ।

सर्वेषामात्मनां चेतनानामात्मनि अन्तर्यामिणि वासुदेवे भगवति
कात्स्न्येन कालेन समावेशितं समाहितं सन्निधाय स्थिरकृतं
यन्मम मनः पुनस्तदेव मम मनः रागान्मृगसुतमनुसृष्टानुसृत-
मभूदित्यन्वयः तस्मादिति शेषः विविक्तं च तत्पुण्यसाधनं च तत्
अरण्यं विविक्तपुण्यारण्यं तदेव शरणं यस्य सः तथा तस्या-
त्मवतो बुद्धिमतः कथं कात्स्न्येनेति विशेषणं सङ्गच्छते झ-
णार्धमन्यप्रसङ्गसम्भवादिति तत्राह । तदिति । तस्य वासुदेवस्यानु-
श्रवणादिषु योऽभियोग आग्रहलक्षणाः प्रयत्नस्तेनाशुन्या अवि-
नाभूताः सफलाः सकला यामाः यस्मिन्सः तथा तेन ॥ २९ ॥

निगूढनिर्वेदोऽन्तर्गतवैराग्यः दयितं प्रियं कालञ्जराद्विरेः ॥ ३० ॥

आत्मसहचर एकाकी मृगत्वनिमित्तस्य दुष्कर्मणः प्रारब्ध-
स्यावसानं नाशमेव गणायन्मृगसुतसंख्यां कुर्वन्निति वा क्लिन्न-
मार्द्रमिति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मवतो धीरस्य आत्मनां जीवानामात्मनि परमात्मनि
तदनुभवणादीनामभियोगोऽभिग्रहणं तेन समाहितं निश्चलं यन्म-
नस्तत् सुखाव अधः पपात ॥ २६ ॥

कालञ्जरात् स्रजन्मभूमिपर्वतात् शालग्रामं शालग्रामाख्यं
क्षेत्रम् ॥ ३०-३१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां ध्वजिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमस्याष्टमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुपथात् योगमार्गात् अहो कष्टमहं भ्रष्टः तत्प्रपञ्चयति ।
यदिति । यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः सङ्गा येन तस्य
निविक्तं प्राप्यजनशून्यं पुण्यारण्यं तदेव शरणं गृहं यस्य
आत्मा परमात्मोपास्यत्वेन विद्यते तस्य तस्य मम मनः सर्वेषां
चित्पदार्थानामात्मनि सर्वात्मनि वासुदेवे समावेशितं समाहितं
निश्चलं च सत् आराधूरादेव सुखाव पञ्चपञ्चाया जलविन्दुः

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दूरान्निःसृतं भवति केन समावेशितं तस्य वासुदेवस्य अनुश्रवणा-
दध्वभियोगोऽभिनिवेशस्तेन अशून्याः सकला यामा यस्मिन् तेन
कालेन ॥ २९ ॥

इत्येवं नितरां गूढो गुप्तो निर्वेदो यस्य सः कालंजरात् स्वोत्प-
त्तिस्थानात् गिरेः शालग्रामाख्यं भगवत्क्षेत्रं पुनराजगाम ॥ ३० ॥

तस्मिन् भगवत्क्षेत्रे आत्मैव सहचरो यस्य सः कालं मृग-
देहभोगकालं प्रतीक्षमाणः तदेव विवृणोति । मृगत्वनिमित्तावसानं
गणयन्निति तदवसाने तीर्थोदकेन क्लृप्तमार्द्रं तीर्थोदके स्नानं
कृत्वेत्यर्थः मृगशरीरमुत्सर्ज ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

अहो बड़ी खेदकी बात है जो कि मैं आत्मज्ञानियों के मार्ग-
से भ्रष्ट होगया मैंने सबकी आसक्ति छोड़ि दी थी एकान्त पुरय-
वनमें वास करता था आत्मज्ञानी था सब आत्माओं के आत्मा

भगवान् वासुदेव में उनके श्रवण मनन कीर्तन आराधन अनु-
स्मरण के अभि निवेश से किसी वखत खाली न रखने से सब-
प्रकार से समर्पित जो मेरे मूर्खका मन फिर भी शीघ्रही मृग-
सुतके पीछे नष्ट होगया ॥ २९ ॥

इस प्रकार से अत्यन्त वैराग्य होने से माता मृगीको छोड़-
कर शान्त शीलवाले मुनिगणों का प्रिय भगवत् क्षेत्र पुलह
पुलस्त्याश्रम शालग्राम क्षेत्रको कालंजर पर्वत से मृग भरतजी
चले गये ॥ ३० ॥

तिस क्षेत्रमें भी सङ्गसे अति उद्वेग को प्राप्त होकर
केवल आत्माके साथी होकर कालकी प्रतीक्षा करके सुखे पत्ते
घास लता इन्हीं से वृत्ति करके मृग पने के समाप्ति को
गिनते हुये तीर्थों के जलमें भीजे हुये मृगशरीर को त्याग
दिया ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध अष्टमाध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

—०:०:०—

नवमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयवि-
द्याऽनसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशश्रुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्या अङ्गजा बभूवुर्मिथुनं
च यवीयस्या भार्यायाम् ॥ १ ॥

यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं
गतमाहुः ॥ २ ॥

तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंसनश्रवणस्मरणगुणविवरणचरणा-
रविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिधातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणावुस्मृतस्वपूर्वजन्मावलिरा-
त्मानमुन्मत्तजडान्धबुधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ॥ ३ ॥

तस्यापि हवा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहावबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान् यथोपदेशं
विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाचमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयत् अउशिष्टेन
हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ॥ ४ ॥

स चापि तदुह पितृसन्निधावेवासधीचीनमिव स्म करोति कुन्दांस्यध्यापयिष्यन् सह व्याहृतिभिः
सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सवित्रीं ग्रैष्मवासन्तिकान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ॥ ५ ॥

एवं स्वतनुज आत्मन्यउरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्वाण-
ककर्माद्यनभियुक्तान्यपि समउशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमउशास्य स्वयं तावदनधिगतम-
नोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः ॥ ६ ॥

अथ यवीयसी द्विजसती स्वगर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमउभंस्थया पतिलोकमगात् ७।
पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविदखर्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायाम्
जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिर्वन्धान्यवृत्तसन्त ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नवमे जडविप्रत्वे तस्य रागाद्यभावतः ।

भद्रकालीपशुत्वेऽपि निर्विकारत्वमीर्यते ॥ १ ॥

पितुः प्राप्तात्मविज्ञानो भरतो मृगतां गतः ।

प्रारब्धकर्मवेगेन तदन्ते जडविप्रताम् ॥ २ ॥

आङ्गिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्य । त्यागोऽ-
प्रातिध्यायिष्योऽजदानादि विद्या कर्मविद्या आत्मज्ञानं देहा-
विषयतिरिक्तमात्मज्ञानमानन्दो धर्मसंपत्तिजः आत्मना
सदृशाः श्रुतावयो गुणा येषां ते समानोदरा नव पुत्रा बभूवुः
यवीयस्यां कनिष्ठार्या च मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मम् ॥ १ ॥

उत्सृष्टं मृगशरीरं येन तं "शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽ-
भिजायत" इति स्मृतेः ॥ २ ॥

तत्रापि चान्यसङ्गादात्मनो भ्रंशमाशङ्कमानश्चात्मानमुन्म-
त्तादिरूपेण दर्शयामासेत्यन्वयः किं कुर्वन् कर्मबन्धविध्वं-
सनं श्रवणं स्मरणं गुणानां विवरणं कथनञ्च यस्य तत्तु भग-
वतश्चरणारविन्दयुगलं मनसा विशेषेण धारयन् प्रतिधात-
माशङ्कयां हेतुः अनुस्मृता स्त्रीयपूर्वजन्मनामावलिः परस्पर-
येन सः ॥ ३ ॥

पुत्रस्नेहेऽनुबद्धं मनो यस्य जडस्य गार्हस्थ्यानधिकारात्स-
मावर्तनान्तात् संस्कारा विदधानस्तमुपनीयोपनीतस्य पुनः शौचा-

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

दीप्तस्थानभिप्रेतानपि शिञ्चितवान् । तत्र हेतुः । अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः सकाशात्पुत्रेणैति ॥ ४ ॥

सोऽपि च पितुः शिक्षानिर्वन्धानिवृत्तये असधीचीनमसमीचीनमिव करोति स्म उपाकरणवद्वताद्यनन्तरं श्रावणादिमासेषु वेदानध्यापयिष्यन्नादौ तावद्व्याहृतिभिः सह प्रणवशिरःसहितां त्रिपदीं चैत्रादिवतुरो मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं यथा भवत्येवं ग्राहयामास तावतापि कालेन खरानुपूर्व्यां विद्युक्तं व्याहृत्यादि तस्य नागतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्मभूते स्वतनुजेऽनुरागेणावेशितं चित्तं येन शौचादीनि यान्यौपकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यवतः कर्माणि तेनानभियुक्तान्यनादृतान्यापि तं पुत्रं प्रत्यनुशास्याप्यप्राप्तपुत्रपाण्डित्यमनोरथः स्वयं कालेनोपसंहृतो मृत इत्यर्थः । अनुशासननिर्वन्धं पुनस्तमेव हेतुमाह । अनुशिष्टेन भाव्यमित्यसन्नयोग्य आग्रहो यस्य ॥ ६ ॥

संपत्त्यै समर्थः । अनुसंस्थयाऽनुमरणेन । सप्तम्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥

न्यवृत्तस्तन्निवर्तितुमैच्छन् । निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमारब्धमगवद्भक्तियोगस्यापि भरतस्य प्रारब्धकर्मास्त-
मृगासंज्ञा मृगत्वापत्तिं प्रारब्धकर्मावसाने मृगत्वनिवृत्तिं चाभि-
भाष्येदानीं "नेहाभिकमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य प्रायते महतो भयात् इति ।
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्वर्गतिं तात । गच्छति ।
प्राप्य पुण्यकृतलोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।
अथवा योगिनामेव कुले भवति भीमताम् ।

इत्युक्तरीत्या तस्य विशिष्टकुलप्रसूतिं देहादिवनादरं ततो मुक्तिं चाभिधत्ते । अथेत्यादिना । अथ मृगशरीरत्यागानन्तरमाङ्गिरसस्य यवीयस्यां कनिष्ठायां भार्यायां यन्मिथुनं स्त्रीपुंसयुग्मं समजायत तत्र मिथुने यस्तु पुमान् तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरमुत्सृष्टं मृगशरीरं येन तं चरमशरीरेण विप्रत्वं गतमाहुरित्यन्वयः । आङ्गिरसप्रवरं विशिनष्टि । द्विजश्रेष्ठस्याङ्गिरसगोत्रोद्भवानां मध्ये प्रवरस्य शमादियुक्तस्य तत्र शमदमावन्तर्वाह्येन्द्रियनिग्रहौ तपोऽनशनादि स्वाध्यायाध्ययनं वेदाध्ययनं त्यागो दानं सन्तोषो देवाल्लव्धेन तितित्वा द्वन्द्वसहिष्णुता अश्रयो विनयः विद्या शास्त्रजन्यज्ञानं अतसूया परेषु दोषानाविष्करणमात्मज्ञानं ज्ञानयोगः आनन्दो ब्रह्मानन्दानुभवरूपो भक्तियोगः आत्मना स्वेन स्वसदृशाः श्रुतादयः गुणा येषां ते श्रुतं वेदार्थश्रवणं नव सोदरा अङ्गजा आत्मजा बभूवुः ज्येष्ठायां भार्यायामिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्रापि विप्रजन्मन्यपि स्वजनसङ्गादात्मनः प्रतिघातं भ्रंश-
भाशङ्कमानस्तत्र हेतुः भगवदनुग्रहेणैवानुस्मृता स्त्रीया पूर्व-
जन्मनामावलिः परम्परा येन सः आत्मानन्मुमत्तादिरूपेण
लोकस्य दर्शयामास किं कुर्वन् कर्मबन्धविध्वंसनं श्रवणं

[१७]

स्मरणं गुणानां विवरणं कथनं यस्य तत्कर्मबन्धविध्वंसन-
समर्थश्रवणादियुक्तमित्यर्थः एवंविधं भगवत्तत्त्वश्रवणविन्दं मन-
सा विदधानः विशेषेण धारयन् ॥ ३ ॥

स विप्रः आङ्गिरसस्तस्य जडादिवेषस्य पुत्रस्य पुत्रस्नेहेनानुबद्ध-
मासक्तं मनो यस्य तथाभूतः सन् समावर्तनं स्नातकं तत्पर्य-
न्तान् संयतान् संस्कारान् गर्भाधानादीन् यथाविधिकुर्वाण उप-
नीतस्य तस्यानभिप्रेतान् पूर्ववासनयावगतत्वात् शिञ्चणीय-
त्वेनानभिप्रेतानपि शौचाचमनादीन् कर्मनियमाभित्यनैमित्तिका-
दिभेदेन नियतान् समशिक्षयत् शिञ्चायां हेतुमाह । अनुशि-
ष्टेनेति । पितुः सकाशादनुशिष्टेन धिविच्यं ज्ञापितेनैव पुत्रेण
भवितव्यमितीति बुद्ध्यत्यर्थः ॥ ४ ॥

सोऽपि च पितुः शिक्षानिर्वन्धानिवृत्तये तत्सन्निधावसधी-
चीनमसमीचीनमिव करोति कुन्दास्यध्यापयिष्यन् "श्रावण्यां
प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्कुन्दास्यधीयीतमासा-
न्विप्रोऽथपञ्चमान्" इत्युक्तरीत्या वेदानध्यापयिष्यन् तावदादौ व्याहृ-
तिभिः सह प्रणवशिरःसहितां त्रिपदीं सावित्रीं गायत्रीं
व्याहृतयो भूवादयः प्रणवमोङ्कारः शिरः ओंमापोज्योतिरि-
त्यादि एवभूतां सावित्रीं त्रैलोक्यासन्तिकात्मासांश्चतुरो मासान-
धीयानमप्यध्ययनं कुर्वाणमपि पुत्रमसमवेतरूपं खरादिगायत्र्यनु-
पूर्व्यां विद्युक्तं न भवति यथा तथा ग्राहयामास तावता कालेनापि
खरानुपूर्व्यां विद्युक्तव्याहृतिसहिता गायत्री तस्य दृढानाभूदि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं स्वात्मजे आत्मनि "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुत्युक्त-
रीत्या पुत्ररूपे आत्मन्यनुरागेणावेशितमासञ्चितं चित्तं येन सः
शौचादीन्यौपकुर्वाणस्य सावधिब्रह्मचर्यवतो यानि कर्माणि उप-
कुर्वाणो गुरुशुश्रूषादिना वेदाध्ययनादि कुर्वाणः ब्रह्मचारी शौचं
स्नानादिजन्या शुद्धिः अतानि काण्डव्रतादीनि तान्यभियुक्तान-
प्यविस्मृतवेदस्य तस्याध्ययनानपेक्षत्वादध्यापनाङ्गानि कर्माण्यनु-
पयुक्तानीत्यर्थः । सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण भाव्यमित्यसदाग्रहः पुर-
भिमानवान् पुत्रमनुशास्यापि शिञ्चित्वापि अनधिगतः मनोरथः
पुत्रवैदुष्यरूपो येन सः तावदेवाग्रमत्तेन कालेन मृत्युना स्वयं-
गृहे प्रमत्तः सन्नुपसंहृतः मृत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ संहृत्यनन्तरं यवीयसी कनिष्ठा द्विजसती द्विजभार्या
स्वर्गभेजातं मिथुनं संपत्त्या उपसमीपे निधाय संपत्त्यधीनं कृत्वा
स्वयमनुसंस्थया अनुसरणप्रक्रियया पतिलोकमगात्प्राप्तवती ॥ ७ ॥

पितर्युपरते मृते सति आतरो नव एनं जडमतिरिति बुद्ध्याऽनुशा-
सनरूपाभिर्वन्धान्यवृत्तस्तन्निवर्तितुमैच्छन् शिञ्चां नाकुर्वन्नित्यर्थः
जडमतिरित्यब्रहेतुवदन्विशिनष्टि । अतत्प्रभावविदस्तस्य आतुः
प्रभावमजानन्तः तत्रापि हेतुः अथामेव विद्यायां कर्मावबोधा-
त्मककेवलवेदविद्यायामेव पर्यवसितमतयः न ब्रह्मविद्यायां वेदा-
न्तविद्यायां पर्यवसितमतयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीर्यकृतपदरत्नावली ।

प्रायो वैराग्यसाधनसामग्रीसंपन्नस्यापि ब्राह्मणशरीरस्य सतः
पुरुषस्य ज्ञानान्मुक्तिरित्यभिप्रायोऽस्मिन्नध्याये निरूप्यते । तदर्थमु-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तपस्वानस्यापि भरतस्य विप्रतनुत्वप्राप्तिमाह । अथेति । अथ मृगशरीरोत्सर्जनानन्तरं कल्याणकरभरतकथोच्यत इति वा त्यागो दानं देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागलक्षणो यज्ञो वा सन्तोषो यदच्छालामेनालं बुद्धिः शमाद्यात्मज्ञानान्तं तैर्य आनन्दस्तेन युक्तस्य शमादीनामानन्देन समृद्ध्या युतस्येति वा आत्मनः पितुर्गुणसदृशश्रुतादिगुणा येषां ते तथा सोदर्या अङ्गजाः एकस्या मातुः उदरजातत्वात् सोदर्याः अङ्गजाः पुत्राः ॥ १ ॥

उत्सृष्टं मृगशरीरं येन स तथा चरमशरीरेणान्यदेहेन ॥ २ ॥

तत्र विप्रजन्मन्यपि लोकस्यात्मानमुन्मत्तादिरूपेण दर्शयामासेत्यन्वयः उद्विजमानः स्वस्थानप्रच्युतिरिति विध्यतः गुणविवरणं व्याख्यानं विशेषेण दधतः आत्मनः स्वस्य श्रवणादेः प्रतिघातं विघ्नमाशंसमानः निरूपयन् अनुस्मृता स्वस्य पूर्वजन्मनामावलिः परस्परा येन स तथा ॥ ३ ॥

स विप्रः पिता तस्यात्मजस्यापि लोकविद्विष्टस्यापि समावर्तनपर्यन्तं सतः संस्कारान् विप्रजातिविहितान् ज्ञातकर्मादीन्यथोपदेशं विदधानः कुर्वाणः पुनरुपनीतस्य शौचाचमनादीन् कर्मनियमानतन्मीष्टानपि समश्चित्तवदित्यन्वयः अनभिप्रेता श्रेत्किमित्यशिक्षयदिति तत्राह । अनुशिष्टेनेति । इवा इत्येतौ भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेन कामचारो न दोषायेति सूचयतः अत एवासदाग्रह इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

यत्पित्रा शिक्षितं तदेव सधीचीनं समीचीनं रमणीयमिव किञ्चिदन्यथा हेत्यनेन अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः इत्यादि स्मार्तन्यायमनुसन्धान इवेति दर्शयति । सह प्रणवेन शिरसा त्रिपदी सप्रणवशिरस्त्रिपदी तामसमवेतरूपं असमञ्जसरूपं यथा तथा कदांसि वेदान् ॥ ५ ॥

“आत्मा वै पुत्रनामासि” इति श्रुतेरात्मनीति व्यपदेशः औपकुर्वाणकानि उपकुर्वाणयोऽग्रानि उपकुर्वाणो विवाहः भिक्षादनं वा अतदभियुक्तानि तस्यानपेक्षितानि एवमादीन्यपि कर्माणि ग्राहयन् पुत्रमशिक्षयदित्यन्वयः अनागतमनोरथः अप्राप्तनिजाभिप्रायः उपसंहृतो मृतोऽभूत् ॥ ६ ॥

अनुसंस्थया अनुमरणेन अग्निप्रवेशलक्षणेन त्रयां अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यायां कर्मप्रतिपादिकायां पथवसितमतयः पुरुषार्थबुद्धयः “ब्रह्मविद्याप्रोति परं तमेवं विद्वानमृत इह भवति” इत्याद्यायां न निष्णातमतयः अनुशासननिर्वन्धाच्छिक्षालक्षणाग्रहात् न्यवृत्तसन्त निवर्तितुमैच्छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भक्तत्वादेवमात्मनो भक्तिप्रतिघातमाशङ्कमानः ॥ १ ॥ २ ॥

स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमान इत्यधिकं चान्यत्र नास्ति स्वाभ्यसम्मतश्च दृश्यते । व्यवधानेन योजितत्वात् ॥ ३ ॥

अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणोतीत्यस्य पितुर्वाक्यस्य तस्माद्ययमनुशिष्टः कर्त्तव्यः । व्यतिरेकेतु स्वयं दोषावहः स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥ ७ ॥

पितर्युपरतः इति । एवं जडमतिरिति ज्ञात्वेति योज्यं ज्ञात्वेत्यध्याहारात् न परविद्यायामित्यनेन भगवद्भक्त्येवविद्यातीतत्वं परविद्यात्वञ्च दर्शितं तत्रापीत्यादि गद्ये तस्य भक्त्यकनिष्ठताया दर्शितत्वात् ततश्चैवं परामृश्यते । सोऽयमन्तर्भगवन्निष्ठ एवेत्यात्मारामता तु बहिरङ्गा तदाचरणाय प्रयुक्ता तस्याप्याचरणायोन्मत्तचेष्टेति न्यवृत्तसन्निति लुङ्प्रत्ययान्त आर्षः ॥ ८-२० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

नवमे जडता तस्य गायत्र्या अप्यशिक्षणम् ।

केदारकर्म देव्या अप्युच्चाटनमितीर्यते ॥

आङ्गिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्य त्यागोऽत्रातिथ्यादिभ्योऽन्नदानादि विद्या कर्मविद्या आत्मज्ञानं देहादिव्यतिरिक्तमोक्षात्मज्ञानमात्मना सदृशाः श्रुतादयो गुणा येषां ते समानोदरा नव पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ २ ॥

कर्मबन्धविध्वंसनं श्रवणादिकं यस्य तथाभूतं चरणारविन्दं विशेषेण दधत् लोकस्य लोकम् ॥ ३ ॥

अनभिप्रेतानिति शब्ददनुभूयमानभगवत्स्वरूपत्वेन स्वस्य कर्मानधिकारमननात् पितुः सकाशात् अनुशिष्टेन ॥ ४ ॥

स भरतः पितुः शिक्षानिर्वन्धनिवृत्तये तत् शौचाचमनादिकमसधीचीनं विपर्यस्तं मूत्रपुरीषोत्सर्गादेः श्रामेवाचमनमृत्तिकाशौचादिकं करोति नत्वनन्तरमेवेति तस्य तदपि वस्तुतः समीचीनमेवेति उपाकरणवेदैर्ब्रह्माद्यनन्तरं श्रावणादिमांसेषु वेदानध्यापयिष्यामि सम्प्रति तु जडमिमं गायत्रीन्तु शिक्षया मीति विचार्य चैत्रादिभिश्चतुर्भिरपि मासैर्निरन्तरमपि गायत्र्याः पादत्रयं पाठयन् सम्पूर्णां तां धारयितुं न शक्नोत्याह । कदांसीति । असमवेतरूपं यथा स्यात्तथा ॥ ५ ॥

स्वतनुजे पुत्रे आत्मनि स्नेहात् स्वप्राणादप्यधिकं इत्यर्थः । औपकुर्वाणकस्य सावधिग्रहचर्यवतः कर्माणि तेनानभियुक्तानि अनाहतान्यपि तं पुत्रं प्रत्यनुशास्य अनुशासननिर्वन्धे पूर्वोक्तमेव हेतुमाह । स्वयमन्विति उपसंहृतः मृतः ॥ ६ ॥

सपत्न्यै उपन्यस्य सपत्न्यामिति सप्तम्यन्तोऽपि पाठः । अनुसंस्थया अनुमरणेन सप्तम्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥

अनुशिष्टवतीति शेषः एनमनुशिष्टवति पितरि उपरते सतीत्यन्वयः । न्यवृत्तसन् निवर्तितुमैच्छन् लाङ्किवा रूपं निवृत्ता इत्यर्थः उभयथाप्यार्षप्रयोगः नतु पितेव तस्मिन्नेत्याग्रहवन्त इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भरतस्य जन्म तत्र प्राणबाधे उपस्थितेऽपि निर्विकारत्वं वर्णयति नवमे । तत्रादौ मृगशरीरत्यागानन्तरम् ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् इति ॥

श्रीमुखोक्तरीत्या द्विजोत्तमगृहे भरती जात इत्याह । अथेत्यादिना आङ्गिरसो गोत्रजानां प्रवरस्य शमादियुक्तस्य कस्य चिद्विजवरस्य आत्मना सदृशाः श्रुतादयो गुणा येषां ते सोदर्याः समानोदरा नव अङ्गजा बभूवुः यवीयस्थां कनिष्ठायां मिथुनं पुत्रकन्यकायुग्मकम् बभूव ॥ १ ॥ २ ॥

स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरेत्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुरूपाणि प्रभाषते कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया करोति विष्टितो वेतनतो वा याश्रया यदृच्छया वोपसादिनमल्पं बहुमिष्टं कदन्नं वाऽभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्, नित्यनिवृत्तिनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्द्वन्द्वनिमित्तयोरसम्भावितदेहाभिमानः ॥ ९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रापि विप्रजन्मन्यपि स्वजनसङ्गात् चकाराद्देहाभिनिवेशाच्च भृशमुद्विजमानः यतः आत्मनः प्रतिघातं भ्रंशमाशङ्कमानः कर्मबन्धविध्वंसनं श्रवणं गुणविवरणं च यस्य तद्भगवत्श्रवणारविन्दयुगलं मनसा विदधत् विचारयन् भगवदनुग्रहेण अनुस्मृता स्वीयपूर्वजन्मनामावलिर्यत सः आत्मानमुन्मत्तादिरूपेण दर्शयामास ॥ ३ ॥

तस्यापि उन्मत्तादिवद्वर्त्तमानस्यापि पुत्रस्नेहेन अनुबद्धं मनो यस्य सः आसमावर्त्तनात् समावर्त्तनपर्यन्तान् उपनयनादीन् संस्कारान् यथापदेशं विदधानः यथाविधि कुर्वाणः तमुपनीयोपनीतस्य च पुनः शौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपि समश्चित्तयत् पितुः सकाशादनुशिष्टेन सुशिक्षितेन पुत्रेण भाव्यमिति हेतोः ॥ ४ ॥

संचापि तत् उपदिष्टम् असभीचीनमसंमीचीनं करोतिस्म स विप्रः उपाकरणवेदप्रतापनन्तरं श्रावणादिमासेषु वदानध्यापयिष्यन् आदौ तावद्व्याहृतिभिः सह श्रवणवशिरःसहितां त्रिपदीं चैत्रादिचतुरो मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं यथाभवत्येवं ग्राहयामास ॥ ५ ॥

प्रथमुक्तप्रकारेण समनुशिष्टेन भाव्यमित्यसन् अयुक्त आग्रहो यस्य सः अतएव आत्मनि "आत्मा वै पुत्रनामासि," इति वाक्यात् आत्मसूते स्वतनुजे अनुशासनादेशात् चित्तं येन सः शौचादीनि यान्त्रोपकुर्वाणकस्म सावधिप्रवृत्त्यवतः कर्माणि अनभियुक्तानि पुत्रानभीष्टान्यपि पुत्रे प्रत्यनुशास्यापि अनभिगतमनोरथः नाधिगतो न प्राप्तः पुत्रकर्मकौशलमनोरथो येन सः स्वयं यमेनोपसंहृतः । ॥ ६ ॥

यदीयसी कनिष्ठा द्विजसती विप्रपत्नी सपत्न्यै मिथुनं स्वपुत्रकन्यकायुग्ममुपन्यस्य समर्थं स्वयमनुसंस्थया अनुमरणेन पतिलोकमगात् ॥ ७ ॥

एनं जडमतिरिति मत्वा अनुशासननिर्वन्धात् न्यवृत्तसन् निवर्त्तितुमैच्छन् निवृत्ता बभूवुरित्यर्थः । यदारे उन्मत्तः जड वधिर इत्यभिभाष्यमाणस्तदा तदनुरूपाणि प्रभाषते स परेच्छया कार्यमाणः कर्माणि च करोति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक्लदेवजी बोले इसके अनन्तर अंगिरा गोत्र शम्भु, दम्भ, तपः स्वाध्याय अध्ययन त्याग सन्तोष तितिक्षा जप्ता विद्या अनसूया आत्मज्ञान आनन्दयुक्त ब्राह्मण श्रेष्ठ के अपने सहश शस्त्र शील आचार रूप आचार्य गुणोंवाले नौ पुत्र भये और छोटी भार्या के एक पुत्र एक कन्या दो भये ॥ १ ॥

उन दोनों में जो पुत्र थे वे तो सुगशरीरको छोड़कर राजर्षि

श्रेष्ठ परम भागवत अन्त शरीर में ब्राह्मणता को प्राप्त भये भरतजी हैं ऐसा महात्मा जन कहते हैं ॥ २ ॥

तिस जन्म में भी स्वजन संगसे अत्यंत डरतेहुये भरतजी कर्म बन्धके नाश करनेवाले भगवान् के चरित्रों के श्रवण स्मरण गुणों के वर्णन तथा चरणारविन्द युगल को मनमें धारण करके अपने आत्मा को घात की शङ्का से भगवान् के अनुग्रह होनेसे पूर्वजन्मों के स्मरण होनेसे सब लोकों को पागल अन्धा बहिरा रूपसे अपने को दिखाने लगे ॥ ३ ॥

उनके पिता ब्राह्मण पुत्र के स्नेह में मन के बंधजाने से अपने पुत्र जन्मादिक समावर्त्तन पर्यन्त संस्कारोंको विधि पूर्वक कराकर उपनयन होनेपर शौच आचमन आदिक कर्म जोकि भरतजी के प्रिय नहीं थे तिन को भी शिखाते भये क्योंकि उनसे समझा कि पुत्र को शिखाना पिता का धर्म है ॥ ४ ॥

सो भरतजी पिताके समीपही में किसी शिक्षित आचार को नहीं करते थे पिता उनके वेद पढ़ाने की इच्छा से ओंकार शिरो मन्त्रके सहित गायत्री सावित्री व्याहृति त्रैमयासन्तिक मासों के मार्गों को अग्रगण्य रूपसे भी प्रवृत्त कराते थे ॥ ५ ॥

इस प्रकार से अपने पुत्र में अनुराग से चित्तके अभिनिवेश होने से पिता अपने पुत्रको शौच अध्ययन व्रत नियम गुरु अभिषेका सेवा इत्यादिक प्रवृत्ति वाले ब्रह्मचारी के लायक कर्म जो कि भरतजी को अभिमत नहीं थे पिताका ऐसा असंत आग्रह था कि अवश्य शिखानाही चाहिये इस प्रकार पुत्र को शिखाते थे जब तक मनोरथ नहीं पूरा भया तबही इनके प्रसाद में रहने के समय अप्रमादी कालने इनको संहार कर दिया ॥ ६ ॥

तब ब्राह्मणकी छोटी भार्या अपने दोनों पुत्र पुत्री को दूसरी सौतिन के पास छोड़ कर पति के साथ सती होगई ॥ ७ ॥

पिता के चले जाने पर भरतजी के प्रभाव को न जानने वाले और सब भ्राता वेद व्रतों के कर्म मार्गमें निश्चित बुद्धि वाले होने से ब्रह्म विद्या को नहीं जानते थे तिससे भरतजी को अति अज्ञानी समझकर भ्राता के सम्बन्ध से उनको अलग करते भये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यदाभिभाष्यमाणस्तदा तदनुरूपाणि प्रभाषते । मुख्यमन्तरेण बलात्कर्म कार्यते सा विष्टिः । वेतनं मुख्यम् । विष्ट्यादिभिरुपसादितमजमभ्यवहरति परं भुङ्क्ते केवलं न त्विन्द्रियप्रीतये । अत्र हेतुद्वयमाह । नित्यं सका निवृत्तं निमित्तं यस्मात्स उत्पादकशून्यः स्वसिद्धोऽभिव्यञ्जकशून्यो विशुद्धः केवलो योऽनु-

शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दनामज्जनरजसा'
महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमषिणा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञया
ऽतज्ज्ञजनावमतो विचचार ॥ १० ॥

यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति
किन्तु न समविषमन्यूनमधिकमिति वेद कणापिण्याकफलीकरणाकुलमाषस्थालीपुरीषादीनप्यमृतवद-
भ्यवहरति ॥ ११ ॥

अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः ॥ १२ ॥

तस्य ह दैवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृतायाम-
नधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान्न वीरासनेन मृगबराहादिभ्यः संरक्षमाणमङ्गिरःप्रवर-
सुतमपश्यन् ॥ १३ ॥

अथ त एनमनंवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बध्वा रशनया चण्डिकागृहमुप-
निन्युर्मुदा विकसितवदनाः ॥ १४ ॥

अथ पण्ययस्तं स्वविधिनाऽभिषिञ्च्यहतेन वाससा ऽऽच्छाद्य भूषणालेपस्त्रकृतिलकादिभिरुपस्कृतं
भुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यलाजकिमलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपण्य-
वधोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकरा-
लनिशितमुपाददे ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभार्यार्थदीपिका ।

भवः स एवानन्दरूपः स्वात्मा तस्य लाभ एवभूतोऽहमिति
ज्ञानं तस्याभिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य । द्वन्द्वानि सन्मानावमाना-
दीनि तद्धेतुकयोः सुखदुःखयोरुक्तदेहाभिमानः तस्मात्तन्निद्रय-
प्रतिनिमित्तमभ्यवहरतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

अतएव शीतोष्णादिष्वनावृताङ्गो विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः
पुष्टः संहननाङ्गः संहन्यन्ते विविडीभवन्ति स्माङ्गानि यस्य कठि-
नावयव इत्यर्थः । स्थण्डिलसंवेशनं भूमिशयनम् अनुन्मर्दनं मर्द-
नाभावः अमज्जनं स्नानाभावः तैयद्रजस्तेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसं
ब्राह्म तेजो यस्य । यथा महामणिरनभिव्यक्ततेजा भवति कुत्सि-
तेन पट्टेनावृता कटिर्यस्य । उरुमषिणाऽतिमल्लिनेन । तस्वतस्तं
न जानन्ति ये तैर्जनैरवमतः सन् ॥ १० ॥

यदा तु परेभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमाणो भवति तदा
केदारकर्मणि शालिलेखे कर्दमविलोडनादावाहारप्रलोभनेन नियुक्तः
सन्करोति किंत्वत्र कर्दमस्य प्रक्षेपे श्रेष्ठं समं भवेदिति
उद्धरणे विषमं स्यादित्यादि न वेद भ्रातृभिर्देत्तान्कणादीन-
प्यमृतवद्भुङ्क्ते । कणाश्चूर्णातण्डुलाः । पिण्याकं तैलयन्त्रोद्धृतं
तिलकिट्टम् । फलीकरणं तुषाः । कुलमाषाः कीटवृष्टा माषाः । स्था-
लीपुरीषं स्थालीलभं दग्धाक्षम् ॥ ११ ॥

तस्य रागादिराहित्यमबौद्धं चैवमीरितम् ।

अथान्यच्चरितं प्राह चित्रं मृत्यावसंभ्रमम् ।

वृषलपतिः शूद्रसामन्तश्चोरराजः आलभताऽऽलब्धुं प्रवृत्तः ॥ १२ ॥
दैवाद्बन्धनविमुक्तस्य पशोः । तमसा व्याप्तायां निशि तत्रापि
निशीथसमयेऽर्द्धरात्रावसरे । आकस्मिको दैवनिर्मितो विधिः
प्रकारस्तेन । वीरासनेनोर्ध्वावस्थानेन ॥ १३ ॥
अवमृश्य क्त्वा ॥ १४ ॥

पण्ययश्चोराः । अहतेन नूतनेन उपस्कृतमलंकृतम् । वैशस-
संस्थया हिंसाविधानेन गीतादिघोषेण सह ॥ १५ ॥

वृषलराजस्य पणिः पुरोहितत्वेन वर्तमानश्चोरः । तदभिमन्त्रितं
भद्रकालिमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदा स जडविप्रो द्विपदपशुभिर्है उन्मत्तजड वधिरेत्यभिभाष्य-
माणस्तदा तदनुरूपाणि उन्मत्ताद्यनुरूपाणि उन्माधजाड्यवाधि-
र्यादिसूचकानि वचांस्याभाषते स्वयं निर्वर्णपारोऽपि परेच्छया
कार्यमाणाः कर्माणि करोति मूल्यमन्तरेण घलाद्यत्कर्म कार्यते
सा विधिः वेतनं भूतिः विष्टयादिभिर्यदच्छया दैवाद्गोपसादितं
प्राप्तं तदप्यल्पं बहु वा मृष्टं कदम्बं वाऽभ्यवहरति भक्षयति परं
केवलं प्रारब्धोपभोगयुक्तदेहधारणार्थं भुङ्क्ते नत्विन्द्रियपी-
तये ॥ ६ ॥

तत्र हेतुं वदन्विशिनष्टि । नित्येति । नित्यं निवृत्तानि निमित्तानि
सुखदुःखनिमित्तानि पुण्यापुण्यकर्माद्यत्मास्वरूपतिरोधायकानि

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्मात्स एवविधो यः स्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दः स्वात्मा
नित्यसिद्धरागादिरहितज्ञानानन्दस्वरूप आत्मा तस्याभिगमः
याथात्म्यविज्ञानं तन्नित्यं सदा यस्य ब्रह्मानि शीतोष्णादीनि
निमित्तानि कारणानि ययोस्तयोः सुखदुःखयोरसम्भावितदेहा-
भिमानः ब्रह्मनिमित्तसुखदुःखादिप्रयुक्तदेहात्माभिमानसम्भावना-
मात्ररहित इत्यर्थः अत एव शीतातपादिषु वृष इव वलीवर्द इवा-
नावृतमनाच्छन्नमङ्गं यस्य सः पीनः परिपुष्टसर्वावयवः संहननानि
कठिनान्यङ्गानि यस्य स्थण्डिलसंवेशनं भूशयनम् अनुन्मर्दनं
तैलेनाङ्गमर्दनाभावः अमज्जनं मलापनयनार्थं स्नानाभावः एभि-
र्यद्रजः शरीरमालिन्यं तेनानभिव्यक्तमप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मेतज्जो
यस्य यथा महामणिर्वाह्यमलेनानभिव्यक्ततेजा भवति कुत्सितेन
पटेनावृता कटियस्य उरुमणिणा प्रभूतं मलं यस्य तेनोपवीतेनोपल-
क्षणेन द्विजातिरित्यादिसंज्ञया वाचकशब्देन व्यवहियमाणोऽत-
ज्जजनैः योगीश्वरचर्यानभिज्ञजनैरवमतः निन्दितः सन्
विचचार ॥ १० ॥

यदा तु वेतनाद्भूतेः परेभ्यः आहारमीहमानः इच्छन्भवति वेत-
नमिति पाठे आहारमित्यस्यानन्तरं लब्धुमिति शेषः आहारम-
श्रादिकं लब्धुं वेतनमीहमानः कुर्वाणो भवति तदा आहारप्र-
लीभनेन स्वभ्रातृभिः केदारकर्मणि शालिक्षेत्रकर्मविजोडनादौ
नियुक्तस्तदपि केदारकर्म करोति किं त्वत्र कर्मस्य प्रक्षेपे
क्षेत्रं समम्भवेदित उद्धरणे विषमं स्यादिति न वेद वैषम्यं नैव
पश्यति । न्यूनमधिकं वा स्यादिति भ्रातृभिर्दत्ताश्रकणादीनप्यमृ-
तवद्भक्षयति कणाश्चूर्णतण्डुलाः पिण्याकस्तैलयन्त्रोद्धृतं तिलपिष्टं
फलीकरणं तुषः कुलमाषा कुलुत्थाः दुष्टा माषाः स्थालीपुरीषं
पात्रलक्षं दग्धान्नम् ॥ ११ ॥

एवं तस्य देहानादरमभिधायाथ “कृतकृत्याः प्रतीचन्ते मृत्युं
प्रियमिवतिथिम्” इत्युक्तरीत्या मरणोद्योगेऽप्यसम्भ्रमं वक्तुं तस्या-
श्रयंतमस्वमाविष्कुर्वन्नाह । अथेति । हेविष्णुरात ! भरतस्येदं वक्ष्य-
माणमद्भुतं कर्म शृणु कश्चिद्वृषल्याः शूद्रायाः पतिः पुत्रकामः
भद्रकाल्ये पशुं पुरुषपशुमालभमानः पुत्रश्चेन्मम भविता तदा
भवत्यै पुरुषपशुमालभ्ये इति कृतसङ्कल्पोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्यैवं कृतसङ्कल्पस्य पुत्रप्राप्तिरूपसिद्ध्यनन्तरं दैवाल्लब्धं
पशुमानयत्युक्तास्तदनुचराः शूद्राः दैवादिमुक्तस्य आलभ्यस्य
पशोः पदवीं प्रति परितो धावन्तः अन्वेषमाणाः तमसा व्याप्तायां
निशि रात्रावर्द्धरात्रिसमये अनभिगतः पशुर्येस्ते आकस्मिको दैव-
निमित्तो विधिः प्रकारस्तेन वीरासनेन ऊर्ध्वावस्थानेन केदा-
रान् मृगादिभ्यः संरक्ष्यमाणं गोवलीवर्दन्यायेन वराहशब्दप्रयोगः
आङ्गिरसप्रवरस्य सुतं भरतमपश्यन् दृष्टवन्तः ॥ १३ ॥

अथैनमाङ्गिरससुतमनवधानि निर्वृष्टान्यङ्गानि यस्य पङ्क्तु-
काणत्वादिरहितमवमृष्य ज्ञात्वा भर्तुः कर्मणः पुरुषपश्वालम्भन-
कर्मणः निष्पत्तिं मन्यमानो रक्षतया रज्ज्वा बध्वा मुदा विकसितानि
ध्वनानि येषां ते चण्डिकाया भद्रकाल्या मन्दिरं प्रत्युपनिन्यु-
र्नितवन्तः ॥ १४ ॥

अथ पण्यः चोराः तमाङ्गिरससुतं स्वविधिना विशसनविधिना-
भिषिच्य स्नापयित्वा हतेन नूतनेन वाससा वस्त्रेणाच्छाद्यभूषणादि-
भिरुपस्कृतमलं भुक्त्वन्तं पूपादिभिरुपेतया युक्तया वैशस-

संस्थया हिंसाविधानेन महता स्तुत्यादिघोषेण च पुरुष एव
पशुस्तं भद्रकाल्या भग्नो उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अथ वृषलराजस्य पण्यः पुरोहितत्वेन वर्तमानश्चोरः
पुरुषपशोरसृष्टकमेवासर्वं मयं तेन च भद्रकाली यक्ष्यमाणः
तर्पयिष्यमाणः तदभिमन्त्रितं भद्रकालीमन्त्राभिमन्त्रितमतिभय-
ङ्करं तीक्ष्णभारमसि खड्गमुपाददे गृहीतवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतः परमसौ भरतः किमकरोदत्राह । सचेति । सचैवम्
विचचारेत्यन्वयः कथं प्राकृतैरित्यस्य विवरणं द्विपदेति । चतु-
ष्पदः पशोर्द्विपदत्वमेव विशेषः नतु ज्ञानेन तादृशैर्मनुष्यैर्यदाहि
उन्मत्तेत्यादिनामभिरभिभाष्यमाणो भवति तदा तदनुरूपायुन्म-
त्तादिवचनानुकूलवचनानि भाषते विंष्टितः कर्तुः कर्मानुकूलद्र-
व्यकल्पितमन्त्रेण कर्मणा वेतनतो मौल्येन कर्मानुकूलद्रव्यकल्-
प्येत्यर्थः कदम्बं कुत्सिताश्रमं अभ्यवहरति भुङ्क्ते परं केवलम्
नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं न जिह्वादीन्द्रियवृत्तिकारणमत्र हेतुगर्भवि-
शेषणमाह । नित्येति । नित्यनिवृत्तदुःखस्वसिद्धविशुद्धानुभवान-
न्दोऽहमिति यः स्वात्मलाभस्तमभिगच्छतीति स तथोक्तः यद्वा
नित्यनिवृत्तदुःखत्वादिविशिष्टस्वात्मा परमात्मा स एव लाभः फलं
जानातीति स तथोक्तः अत एवासम्भावितोऽनुत्पादितो देहाभि-
मानो येन स तथा शुष्कजलनारिकेलफलसम इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उपलक्षितभूमौ शयित्वा निद्राकरणं स्थण्डिलसंवेशनमनुन्म-
र्दनं देहमलात्यागः अनुन्मज्जनमस्नानं कर्पटेन पटचीरेण जीर्ण-
वस्त्रेणेत्यर्थः भ्रातृताच्छादिता कटियस्य सः तथा उरुमणिणा-
तिमलिष्टेन ॥ १० ॥

यदा परतः आहारं प्रतिवेतनतः कर्महमानश्चेष्टमानस्तदा स्वभ्रा-
तृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तत्कर्मापि करोति अस्य कर्मण
इदं मूल्यं सममिदं विषममिदमधिकमिदं न्यूनमिति न वेद कथं
पाषाणोपेताणुतरतण्डुलं पिण्याकं नीरसतिलपिष्टं फलीकरण-
मवहततण्डुलतुषं कुलमाषः कीटादिविद्धमाषः वनमाषो वा
स्थालीपुरीषं स्थालीतण्डुललक्षं दग्धान्नं यावनालक्ष्यामाककौद्र-
वादीन्यादिशब्दगृहीतानि आरोचयति मधुरीकरोति ॥ ११ ॥

अक्षितकणादिजीर्णिकरणं नातिशयितमाहात्म्यम् औषधादि-
नापि तत्सम्भवादित्याशङ्क्य विष्णुमाहात्म्यगर्भितं माहात्म्यान्तर-
माह । अथेति । अथान्यमाहात्म्यं वक्ष्यामीति शेषः ॥ १२ ॥

दैवविमुक्तस्य अदृष्टोद्योभकपरमात्मोपेक्षया जीणायुषः
निशीथसमये मध्यरात्रिकाले अनभिगतपशवः अप्राप्तपुरुषाख्यप-
शवः केदारान् शालिक्षेत्राणि वीरासनेन मञ्चे स्थित्वा संर-
क्ष्यमाणं पालयन्तं यत्प्रत्ययस्तु स्वयं हरिणा पालयत इति
द्योतनपरः ॥ १३ ॥

रक्षतया रज्ज्वा ॥ १४ ॥

पण्यो वृषलाश्चोरा वा स्वविधिना स्नागमोक्तमार्गेण अह-
तेनाच्छिन्नेन धौतेन वा किसलयः पल्लवः अङ्कुरो नवाङ्कुरः वैश-
ससंस्थया हिंसाविधानेन ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृषो धर्मो लीयते एभिरिति वृषलास्तेषां राजा वृषलराजः
अत एव पण्यश्रौरः वृषलराजेषु चोर इत्यर्थः असृगासवेन
रक्ताख्यमद्येन तस्याः भद्रकाल्या मन्त्रेण "शुभकर्मविरूपाक्षिल-
स्वस्तेनिमहोदरि । हनशत्रुं त्रिशूलेन कुक्षस्य पिव शोणितम्"
इत्यादिनाभिमन्त्रितं जन्तमसि खड्गम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मूल्यमन्तरेण बलात् यत्र कार्यते सा विष्टिः नित्यं सदैव
पूर्वजन्मन्यपि निवृत्तं निमित्तं कर्म यस्य सः स्वसिद्धेन स्वतः
एव सिद्धेन विशुद्धेनाप्राकृतेन अनुभवानन्देन दृष्टेनैव स्वात्मनः
स्वेषदेवस्य कृष्णस्य लाभप्रतिप्रतीयेस्मिन् स च
स च सः अत एव ब्रह्मानि सम्माननावमानादीनि तद्धेतुकयोः
सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः अत एव नेन्द्रियप्रीतिनिमित्त-
मभ्यवहरतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अपावृताङ्गः अनावृताङ्गः संहननाङ्गः अतिवलिष्टगात्रः स्थण्डि-
लसम्बन्धनं भूमिभयनमनुमर्दनमभ्यङ्गनभावः अमज्जनं
स्नानाभावस्तैर्यद्रजस्तेनानभिव्यक्तं ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मणं तेजो यस्य
सः उरुमणिणा अतिमलिनेन ॥ १० ॥

कर्मवेतनतः कर्ममूल्येन आहारमीहमानो यदा भवति तदा
स्वप्राप्तभिरिति सर्वे दिनं कर्म कारयित्वा आहारमात्रं चेदन्ये
ददति तर्हि वयमेव तथा कारयामः अप्रतिष्ठा च नस्तावती न
भविष्यतीति मत्वेति भावः कर्हमविलोडनादिकर्मणि अत्र कर्ह-
मस्य प्रक्षेपे क्षेपं समं भवेदित उद्धरणे विषमं भवेदित्यादि
तु न वेद पण्यार्कं तैलयन्त्रोद्धृतं तिलकिट्टं फलीकरणं तुषः ।
कुल्माषाः कीटविद्धमाषाः स्थालीपुरीषं स्थालीलम्पं दग्धाश्वं
तदादीनि प्राप्तिभिर्दत्तानि ॥ ११ ॥

वृषलपतिः शुद्रसामन्तश्रौरराजः आलभत आलम्बुं
प्रवृत्तः ॥ १२ ॥

दैवाङ्गन्धनविमुक्तस्य पलायितस्य पुरुषपशोः धीरासनेन
ऊर्ध्वावस्थानेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

पण्यश्रौराणां पुरोहिताः आहतेन नूतनेन वैशससंस्थया
हिंसाविधानेन युक्तम् ॥ १५ ॥

वृषलराजस्य पण्यः मुख्यः पुरोहितः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विष्टितः बलात्कार्यमाणा क्रिया विष्टिः वेतनतः वेतनं मूल्यं ततः
याचञ्जया यदृच्छया वीपसादितं लब्धम् तत्राप्यल्पं बहु वा
कुतिसितं मिष्टं वा अन्नम् अभ्यवहरति भुङ्क्ते परं केवलं नत्विन्द्रिय-
प्रीतिनिमित्तं तत्र हेतुमाह । नित्येति । नित्यं निवृत्त्यादिहेतुर्यस्मात्
सः अत एव स्वसिद्धः स्वायत्तः स्थितिप्रवृत्तिकः विशुद्धः स्वभाव-
तोऽपास्तसमस्तदोषः सर्ववैकल्यः श्रीवासुदेवः तद्विषयको

योऽनुभवः तस्माद्य आनन्दः स एव स्वात्मनो मुमुक्षोर्लाभस्तथा-
धिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य सः हेत्वन्तरमाह । ब्रह्मानि स्वकृतानि
पुण्यापुण्यकर्माणि निमित्तानि ययोस्तयोः सुखदुःखयोः अस-
म्भावितदेहाभिमानः अहं सुखी अहं दुःखीत्यकृतदेहाभिमानः ॥ ६ ॥

शीतोष्णादिषु अनावृताङ्गः वृष इव विचचारेत्यन्वयः कथ-
म्भूतः पीनः पुष्टः संहननाङ्गः कठिनावयवः भूशयनादिभिर्यद्रज-
स्तेन अनाभिव्यक्तमप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजो यस्य सः कुपटेन
मलिनवस्त्रेणावृता कटिर्यस्य सः उरुमणिणातिमलिनेनोपवीतेनो-
पलक्षणेन द्विजातिरिति संक्षया अतज्ज्ञजनावमतः ॥ १० ॥

कर्मवेतनतः कर्मवेतनेन कर्ममूल्येन कणा दलितमुद्रादिनिष्कृष्टाः
पिण्यार्कं तिलपिष्टं फलीकरणं तुषाः कुल्माषाः कीटदूषितमाषाः
स्थालीपुरीषं स्थालीलम्पं दग्धाश्वम् आदिना गतरसाद्यन्नसंग्रहः
एतान्यप्यमृतवद्भुङ्क्ते ॥ ११ ॥

वृषलानां शुद्राणां पतिश्रौरराजः पुत्रकामः भद्रकाल्यै पुरुष-
पशुमालभत आलम्बुं प्रवृत्तः ॥ १२ ॥

यं पुरुषपशुमालम्बुं प्रवृत्तस्तस्य पुरुषपशोः दैवान्मुक्तस्य बन्धन-
विमुक्तस्य यथेष्टां दिशं पलायमानस्य पदवीं मार्गं तस्य वृषलपते-
रनुचराः परिधावन्तोऽपि अनधिगतपशवः तं पलायमानं पशुमप्रा-
प्येत्यर्थः तमसावृतायां निशि निषीथसमये अर्धरात्रावसरे आक-
स्मिकेन विधिना दैवकृतेन योगेन अङ्गिरःप्रवरसुतमपश्यन् दृष्ट-
वन्तः ॥ १३ ॥

अनवधानि शुद्धानि लक्षणान्यङ्गानि यस्य तमवमृश्या-
वधार्य ॥ १४ ॥

पण्यश्रौराः स्वाविधिनाभिषिच्य आहतेन नूतनेन वाससा-
च्छाद्य भूषणादिभिरुपस्कृतमलंकृतं वैशससंस्थया हिंसाविधानेन
गीतादिघोषेण च सह पुरतोऽग्रे उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अथानन्तरं वृषलराजस्य पण्यः चोरभूतः पुरोहितः तदभिमन्त्रितं
निशितं तैलधौतम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उन भरतजी को दो पैरवाले पशु सरीके मनुष्य पागल है सुख
है वहिरा है ऐसे कहने लगे तब भरतजी तैसाही करने लगे
तैसेही बोलने लगे दूसरे के कराने से काम करते थे वेगारसे
मज्जरीसे मार्गने से आपही मिलने से जो कुछ मीठा या खट्टा
मिले तिसको खालेते कुछ इन्द्रिय प्रीति नहीं करते थे नित्यही
सब निमित्तों को छोड़दिये तिससे स्वयं सिद्ध निर्मल आनन्दानु-
भव आत्मलाभ के होनेसे सुख दुःख देह निमित्त ब्रह्मसे
देहाभिमानको छोड़दिये ॥ ६ ॥

ठण्ड गरम पवन वर्षा मे बैलके तुल्य उघाडे ही रहते थे
खूब शरीर से मोटे ताजी बीखते थे जमीन मे सोनेसे भर्दनादि न
करने से शरीर मे रजके भरजाने से जैसे मणि मैला होने से
रहता है तैसे ब्रह्म तेजको छिपाये रहते थे कमरमे मैलासां
वस्त्र रखते बहुत मैला जनेऊ रखते थे तिसी से अज्ञानी मनुष्य
कहते थे कि यह तो छिज है अथवा अधम ब्राह्मण है इत्यादि
ऐसे अपमान पाकर भरतजी पृथिवी में विचरते थे ॥ १० ॥

इति तेषां वृषलाणां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्सिक्तमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्शी-
कृत्योत्पथेन स्वैरं विहरतां हिंसाविहाराणां कम्मातिदारुणं यद्रह्यभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य
सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालम्बनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसाऽतिदुर्विषहेण दन्दह्यमानेन वपुषा
सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली ॥ १७ ॥

मृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभृकुटिविटपकुटिलदंष्ट्राशूलक्षणाटोपातिभयानकवदना हन्तुका-
मेवेदं महादृहासमतिमंरम्भेण विमुञ्चन्ती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्काशीर्ष्णां
गलात्प्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननत्तं
च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया ॥ १८ ॥

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कात्स्न्येनात्मने फलति ॥ १९ ॥

न वा एतद्विष्णुदत्त ! महदद्भुतं यदसम्भ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभाव-
सुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः
परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूत्रमकुतश्चिद्रयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

भरतचरिते नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषाटीका ।

जब दूसरे से काम करने के मजदूरी से आहार की इच्छा करते थे तब उनके भाईयो ने भी जब खेतीके काम में रख दिया तो उसको भी करते थे परन्तु जमीन कहां पर ऊंची है कहां नीची है इस बात की नहीं जानते थे चामलकी कण्ठी खली भूषा आदि जो कुछ मिले तिसको अमृत के तुल्य खाते थे ॥ ११ ॥

किसी समय पर किसी शूद्रों के राजाने पुत्रकी कामना से भद्रकाली देवी के वास्ते मनुष्य पशु मारने की तैयारी की ॥ १२ ॥

वह मनुष्य दैव योग से छूटकर भाग गया तब तिसके पीछे राजा के जाकर दौड़ते गये फिर अन्धेरी रात में उस पशुके न मिलने से आधीरात बीती तब अकस्मात् दैव योग से मृग सूकर आदिकों से खेत की रक्षा करते हुये वीर आसन पर बैठे अङ्गिरा गोत्री भरत जी को उन दूतों ने देखा ॥ १३ ॥

तब वे लोग भरतजी को निर्दोष पशु जानकर अपने मालिककी कार्यसिद्धको समझकर रस्सीसे बांधकर प्रसन्नमुख होकर चंडिका के मंदिरको ले गये ॥ १४ ॥

इसके अनन्तर वे पुरोहितलोग अपनी विधिसे भरतजी को स्नान कराकर धौत वस्त्र से आच्छादित करके गहना चन्दन माला तिलकादि से युक्त करके भोजन कराकर धूप दीप माल्य

लाइ नये पत्ते अंकुर फल उपहार से युक्त जो हिंसा विधि तिससे बड़े भारी गाजा वाजा से उस पुरुष पशुको लेकर भद्रकाली के आगे बैठते भये ॥ १५ ॥

इसके अनन्तर पुरोहित नामक चोरने पुरुष पशु के रक्त से भद्रकाली देवी को पूजन करने की इच्छा से काली के मन्त्र को पढ़कर बड़ा भयंकर तीक्ष्ण तरवार को हाथ में लिया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धनमद एव रजस्तेनोत्सिक्तं त्यक्तमर्यादं मनो येषां भगवत्कलायुक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं तुच्छकृत्य यथेच्छं वर्तमानानां यत्कर्म तदुपलभ्य देवी उच्चचाट प्रतिमां त्यक्त्वा बहिर्निर्गता । कथम्भूतमालम्बनम् सूनायामप्यापत्कालेऽनुज्ञाता-यामपि हिंसायामननुज्ञातम् भद्रकालीत्यन्तं गद्यम् ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधासहनं रोषश्च वपुषो दाहनं तयोरावेशस्तस्य रमसेन वेगेन विलसित उत्तमिमितो भृकुटिलक्ष्णो विटपः शाखा कुटिला दंष्ट्राश्चाख्यानक्षिणानि च तेषामाटोपः सम्भ्रमस्तेनाति-भयानकं वदनं यस्या इदं जगद्धन्तुमुद्यतेव महान्तमदृहासं सनादं हासं ततः स्थानावुत्पत्य विवृक्काणि छिन्नाणि शीर्षाणि येषां गणेन परिवारेण सह शिरांस्येव कन्दुकानि तेषां लीलया चिक्रीड च ॥ १८ ॥

ननु कथं देव्याराधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह । एवमेवेति । महत्स्वमिचाररूपोऽतिक्रमोऽपराधः ॥ १९ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नन्वसम्भावितमिदमेवं यन्मरणोऽप्यव्याकुलत्वं मारकेषु च क्रोधाभाव इत्यादि तत्राह । न वा इति । विमुक्तो देहाद्यात्मभावलक्षणाः सुहृदो हृदयग्रन्थियैः सर्वसत्त्वानां सुहृद आत्मानश्च ये तेषां नच तेषां देहाद्यभिमानसद्भावेऽपि मरणादिभयमस्तीत्याह । साक्षाद्भगवताभितो रक्ष्यमाणानां केन अनिमिषः कालः स एवारिचक्रं तेन वरायुधेन तैस्तैर्भावैश्चान्तर्धामितया प्रवर्त्यमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवतानां भगवदुपासकानां परमहंसानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्यं तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रचुराणां धनमद एव रजस्तेन उत्सिक्तममर्षादं मनो येषां भगवत्कलया युक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य उत्पथे दुर्माने यथेच्छं विहरतां हिंसैव विहारो येषां तेषां यदतिदारुणमालम्भनरूपं कर्म तदुपलभ्य सैव भद्रकाली देवी ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मसाम्बमापत्स्वमानस्य ब्रह्मर्षेराङ्गिरसः सुतस्य सूनायां हिंसायामप्यननुमतस्य दुर्विषयेण सोढुमशक्येन ब्रह्मतेजसातितरां दह्यमानं वपुस्तेन हेतुना सहसा आशूचचाट प्रतिमां त्यक्त्वा बहिर्निर्गताभूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधासहनं रोषश्च वपुषो दाहस्तथोरावेशस्य रभस्वेन वेगेन विलसितो विजृम्भितो भृकुटीलक्ष्णो विटपः शाखाकुटिला वंष्ट्राश्चाख्यो ईच्यो च तेषामाटोपः संभ्रमस्तेनातिभयङ्करं वदनं यस्या इदं जगज्जन्तुकामेव हन्तुमुद्यतेवाट्टहासं सनादं हासं मुञ्चन्ती ततः स्थानादुत्पत्य वृक्ष्यानि छिन्नानि शीर्षाणि शिरांसि येषां तेषामतिगर्वितानां पापिष्ठानां कण्ठात्स्त्रवन्तं प्रसृतमत्युष्णमसृगासवं रुधिररूपं मधं परिवारेण सह निपीयाति अत्यन्तरुधिरपानजमदेन विह्वला परवशा स्वपार्षदगणैः सहोच्चैस्तरां जंगौ गानं कृतवती ननर्त च चिशरांस्येव कन्दुकानि तेषां क्रीडया विजहार विहारं कृतवतीव ॥ १८ ॥

भनु भद्रकाल्याराधनमेवं कथं विपरीतफलं तत्राह । एवमेवेति । महत्स्वभिचाररूपः हिंसारूपः हिंसारूपोऽतिक्रमोऽपराधः कात्स्न्येनात्मने अभिचारिणुष्णामिव फलति किल ॥ १८ ॥

नन्वेवमसंभावितमेवेदं यन्मरणाव्याकुलत्वं मारकेषु द्रोहाभावश्च तत्राह । न चैतदिति । हे विष्णुदत्त ! भागवतपरमहंसानां भागवताश्च ते परमहंसाश्च तेषामेवं विधानां स्वशिरश्छेदे आपतिते प्राप्तेऽपि यत्संभ्रमः यः असंभ्रमः इत्येतन्महद्भुतमतीवाश्चर्यं न भवति परमहंसशब्दो विरक्तपरः आङ्गिरससुतस्य चतुर्थाश्रमप्रवेशाभावात् असंभ्रमे हेतुं वदन् विशिनष्टि मुक्तस्यक्तः देहादिष्वात्मभाव आत्माभिमानरूपः सुहृदो ग्रन्थियैः सर्वेषु भूतेषु सुहृ-

स्सौहार्दयुक्तः आत्मा मनो येषामत एव निर्वैराणां देहात्माभिमानाभावाद्द्वैराभावाच्च व्याकुलत्वाद्यभाव इति भावः देहात्माभिमानादिसत्त्वेऽपि न तेषां मरणभयमस्तीत्याह । साक्षाद्भगवताभिरक्ष्यमाणानां केन अनिमिषः कालः स एवारिचक्रं तेन वरायुधेनाप्रमत्तेनानलसेन तैस्तैर्भावैश्च भद्रकालीमारकप्रभृतिष्वपीश्वरात्मकत्वभावैश्चेति ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्गीर-

राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्सिक्तमुच्छृङ्खलं मनो येषां ते तथा तेषां भगवत्कलासन्निहिताङ्गिरसकुलं कदर्थीकृत्य वृषलानां ब्रह्मर्षिसुतस्य भरतस्यालम्भनं हिंसनमतिदारुणं यत्कर्म तदुपलभ्य दृष्ट्वा ब्रह्मतेजसा शशुदहनलक्ष्णभरतस्य श्रीहरिसामर्थ्येन भृशं दंदह्यमानेन देहेन युक्ता सा भद्रकाली सहसोच्चचाट "सद्योऽर्थः सहसा श्रुतः" इति यादवः ॥ १७ ॥

या यष्टुमाकाङ्क्षिता सैवेत्येवशब्दार्थः किञ्चिद्विशिष्टस्य सूनायां हिंसायामनभिमतस्वायोग्यस्य सर्वप्राणिहिंसका अपि ब्राह्मणहिंसां नानुमन्यन्त इति अमर्षरोषयोर्भावेशः तस्य रभसेन कोलाहलेन विलसितः प्रकाशितः भृकुटिलक्ष्णो विटपः शाखा तथा कुटिलाभ्यां वंष्ट्राभ्यां चारुणानामीक्षणांमाटोपेन चातिभयङ्करं वदनं यस्याः सा तथा इदं जगज्जन्तुकामेवाट्टहासं कुर्वती ततः पूर्वस्थानादुत्पत्योत्थायागत्य वृक्ष्यानि छिन्नानि शीर्षाणि येषां ते तथा तेषाम् ॥ १८ ॥

महत्स्वभिचारेण योऽतिक्रमः अनिष्टकरणं तदात्मने कर्त्रे कात्स्न्येनैकदेशमन्तरेण फलति परिपाकं प्राप्नोति ॥ १८ ॥

आश्चर्यमेतद्यदन्तकान्तिकानीतोऽपि ब्राह्मणस्तृष्णीमासेति राजाभिप्रायज्ञो बादरायणिराह । नवा इतीति । हे विष्णुरात ! परीक्षितस्वशिरश्छेदेन आपातितेऽप्यसम्भ्रम इति यदेतद्भागवतपरमहंसानामद्भुतं नवै नैवेत्यन्वयः विमुक्तो देहादात्माभावलक्षणासुहृदहृदयग्रन्थियैस्ते तथा तेषां सर्वसत्त्वानां सुहृदश्चात्मभूताश्च सर्वसत्त्वसुहृदात्मानः तेषां सुहृदात्मा मनो तेषां ते तथा तेषामिति वा "साक्षात्प्रत्यक्षसुर्ययो" इत्यभिधानात् साक्षाद्भगवतस्तुर्ध्वमूर्त्तहरेरनिमिषारिवरायुधेन कालरूपचक्राख्यश्रेष्ठायुधेन तैस्तैर्भावैर्भद्रकाल्यादिसंज्ञैः परितो रक्ष्यमाणानामप्रमत्तेनेत्यनेन चक्रस्य चैतन्यमुपलक्षयति अत एव वैलक्षण्यसूचनाय भगवत्तानिमिषेत्यपसन्धिः कृतः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगवतः कलानामवताराणां वीराः सेनान्यो ये भक्तास्तेषां कुलं कदर्थीकृत्य दुःखयित्वा स्वैरं विहरतां यत् कर्म तदुपलब्धं देवो उच्चचाट । प्रतिमां भित्त्वा वहिर्निर्जगाम यद्वा सैव प्रतिमा-रूपा देव्येव उच्चचाट भरततेजसा छिन्नमित्रा बभूव ननु तदीयासिना भरतश्छिन्नो बभूव इत्येवकारार्थो वक्तुः सूनायामापत्काले स्मरत्तार्थमनुज्ञातायामपि हिंसायामननुज्ञातं सर्वथैव निषिद्धमालम्भनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधासहनं तद्धेतुकः कोपश्च तयोरावेशस्य योरभसो वेगस्तेन विलसितो विजृम्भितो भृकुटिलक्षणां विटपः शाखा कुटिला दंष्ट्राश्च अरुणानीक्षणानि च तेषामाटोपेन प्रतापेन अनिभयानकं वदनं यस्याः सा इदं जगदपि तस्यैकस्य जगद्वर्तिनोऽपराधमेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

नन्वसम्भावितमेतद्यन्मरणोऽप्यव्याकुलत्वं मारकेषु क्रोधाभावस्तत्राह । नवेति । हे विष्णुदत्त ! परीक्षित विमुक्तो देहाद्यात्मभावलक्षणः सुहृदो हृदयग्रन्थिर्यैः सर्वेषामेव सत्त्वानां स्वहन्तृणामपि सुहृदस्वरूपाणां न विद्यते निमिषमनवधानं यस्य तादृशमरि चक्रं तेन वरायुधेन करणेन भगवता कर्त्राण्यप्रमत्तेन तैस्तैः प्रसिद्धैर्भावैर्भक्तवात्सल्यशिष्टपालनपुष्टिनिग्रहाद्यैः ॥ २० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थमेव तेषां रजस्तमःस्वभावानां धनेन यो मदः स एव रजस्तेनोत्सिक्तं निर्मर्यादं मनो येषां तेषां भगवत्कक्षाभिर्वेदादिभिर्भुक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य उत्पथेन कुर्माणैश्च स्वैरं यथेच्छं विहरतां रममाणानां हिंसैव विहारो येषां तेषां ब्रह्मभूतत्वादिगुणवतः यदालम्भनात्मकमतिदारुणं कर्म तदुपलब्धं सैव देवी अतिदुर्विषहेण ब्रह्मतेजसा दंष्ट्रमानं यद्वपुस्तेन हेतुना सहसा आशु उच्चचाट प्रतिमां हित्वा वहिर्निर्गताभूत् कथंभूतमालम्भनम् सूनायामपि आपत्काले अनुज्ञातायामपि प्राणिहिंसायाम् अननुमतमननुज्ञातम् ब्राह्मणवधस्य आपद्यपि निन्दितत्वमित्यर्थः अतो बुभुक्षितो गरुडः

[२६]

आपद्य कश्यपेन निषादग्रामसमूहेभक्षणे अनुज्ञातस्तत्र यदि ब्राह्मणस्ते कथं प्राप्स्यति स तदा त्वां दहेत् अतस्त्वया निवारयामि इति महाभारवे स्थितम् ॥ १७ ॥

तदनन्तरं किञ्चित्मित्यत्राह । भृशमिति । भृशमत्यर्थम् अमर्षो व्यतिक्रमासहनं ततो रोषो व्यतिक्रमोक्तिर्नाशहेतुः क्रोधस्तस्यावेशस्य रभसेन वेगेन विलसित उत्तमिमितो भृकुटिरूपो विटपः शाखापरपरपर्शायः कुटिला दंष्ट्राश्च अरुणानीक्षणानि च तेषामाटोपेन संश्रमेणातिभयानकं वदनं यस्याः सा इदं विश्वं हन्तुकामेव महादृष्टासं सत्तादं विमुञ्चन्ती ततः स्थानादुत्पत्त्या तेनैवसिन्ना विषुक्ताग्निं विदारितानि शीर्षाणि शेषां तेषां यत्नः तत्त्वन्तमसृगासर्वं गणेन परिकरजनसमूहेन सह निपीय जगौ ननर्त शिरांस्येव कन्दुकानि तेषां लीलया चिक्रीड च भरतामे इति शेषः ॥ १८ ॥

महत्सु अभिचारो द्रोहस्तन्निमित्तो नानाविधोऽपराधः ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! विमुक्तो देहेन्द्रियाद्यात्मभावलक्षणः सुहृदो हृदयग्रन्थिर्येषां तेषां सर्वसत्त्वानां सुहृत् अनुकूलः आत्मा मनो येषाम् अनिमिषः सर्वमारकः कालः अरिवरं सर्वेभ्योऽरिभ्यश्च क्रेभ्यो वरं श्रेष्ठं सुदर्शनाख्यं चक्रं ते द्वे आयुधे यस्य तेन भक्तैरक्षणे सदैवाग्रमत्तेन साक्षाद्भगवता तैस्तैर्भावैश्चान्तर्धर्माभितया प्रवर्त्यमानैर्भद्रकाल्यादिरूपैः रक्ष्यमाणानाम् स्वाशिरद्वेष्टे आपतिते प्राप्तेऽपि यदसंभ्रम इत्येतन्महद्भुतं न भवति ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषाटीका

इस प्रकार से रजोगुण तमोगुण प्रकृतिवाले धन के मद से बड़े रजोगुणी हिंसा में विहार करनेवाले उन शूद्रों का तेजस्वी ब्राह्मणों के कुल का अपमान करके मर्यादा को छोड़कर इच्छा माफिक विहार करना इत्यादि कठिन कर्म साक्षात् ब्रह्मभूत ब्रह्मर्षि पुत्र निर्वैर सर्व सुहृत् भरत जी का हिंसा करना जोकि नहीं करने के योग्य तिसको देखकर अति दुःसह ब्रह्म तेज से देवी का शरीर जलने लगा प्रतिमामें से देवी बाहर हो गई ॥ १७ ॥

तवतो देवी बड़े असह्य होने से रोषके आवेश होने से जो वेग तिस से देवी का शाखारूपी भृकुटी खड़ी होगई और टेढ़ी होगई टेढ़े मयंकर डाढ़ निकाल लिये लाल आँखें होगई तिनका जो संभ्रम तिससे बड़ा भयानक देवीका मुख होगया तब देवी ऐसी मालूम भई जैसे इस संसार को नाश करदेगी बड़े जोर से अदृष्टास कर उहाँ से उछलकर उन्हीं के उसी तरवार को लेकर उन्हीं शूद्रों के कटेहुए गलों से गिरते हुये गरम मादकरक का सब गणों के साथ पान करके मदसे अति विह्वल

भाषाटीका ।

होकर पार्षदों के साथ ऊँचे स्तर से गान करने लगी और नाचने लगी और मूडों की गेंदों से खेलने लगी ॥ १८ ॥

इसी प्रकार से महात्मा को अपमान करे तो अपने ऊपर पड़ता है ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त । परीक्षित जी यह बात कुछ बड़ी अद्भुत नहीं है जो कि अपने मस्तक के छेदन का समय आने से भी जितने भय नहीं है वेदादिक में से आत्मभाव छूट गये हैं जितनी हक्य ग्रन्थि खुल गई है वे सर्व प्राणियों सुख हो गये हैं

निर्वैर हैं साक्षात् चक्रायुध भगवान् सावधानता से जिनकी रक्षा करते हैं तिन तिन भावों से वे रक्षित रहते हैं सर्व प्रकार निर्भय भगवत्पाद के वे आश्रित हैं परमहंस हैं उनको यह क्या आश्चर्य है ॥ २० ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध नवमाध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथ सिन्धुसौवीरपते रङ्गणस्य ब्रजत इक्षुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिबिकावाहपुरुषान्वेषण-
समये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गांखरवद्भुरं वोढुमलमिति
पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिबिकां स महानुभावः ॥ १ ॥

यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेन समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिबिकां
रङ्गण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः ! साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यान-
मिति ॥ २ ॥

अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं विज्ञापयाम्बभूवुः ॥ ३ ॥

न वयं नरदेव ! प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं ब्रजति
नानेन सह वोढुमुह वयं पारयाम इति ॥ ४ ॥

सांभर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य
कृपणावचो राजा रङ्गण उपासितवृद्धोऽपि निसर्गेण बलात्कृत ईषदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जात-
वेदसमिव रजसावृतमतिराह ॥ ५ ॥

अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवान् सुचिरं नातिपीवा न संहन-
नाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे ! नो एवापर एते संघट्टिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहित-
द्रव्यगुणकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहंममेत्यनध्यारोपितमिध्याप्रत्ययो ब्रह्मभूत-
स्तूष्णीं शिबिकां पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

दशमे क्षिपता राज्ञा शिबिकां स्वां वद्धमुनिः ।

स्त्रुवादानुवादेन विज्ञायाश्च प्रसादितः ॥ १ ॥

एवं भूताविकारित्वमन्नसर्वज्ञयोः समम् ।

इति सर्वज्ञता सिद्धौ रङ्गणकथेरन्तरम् ॥ २ ॥

रङ्गणो नाम सिन्धुसौवीरदेशयो राजा तत्त्वजिज्ञासुः कपि-
लाश्रमे यदा गच्छतिस्म तदा यद्वत्सं तदाह । अथेति । इक्षुमत्या
मद्यास्तीरे तेषां शिबिकावाहानां कुलस्य नाथेन एष गौरिव
खर इव च भारं वोढुं समर्थ इति ज्ञिया पूर्वं ये केचन विष्ट्या
बलाद्गृहीतास्तैः सह प्रसभं बलाद्गृहीतः सन्न अतदर्होऽपि स
महानुभावः शिबिकामुवाहेत्यन्वयः ॥ १ ॥

द्विस्त परिहारार्थं । इषुमात्रप्रदेशावलोकस्थानु पश्चात् या-
मतिस्तस्या हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिः न सम्यगाहिता एक-
कृपा नाभूत् ॥ २ ॥

सोपालम्भं साक्षेपं सामदानमेवद्वयडेषु उपायेषु चक्षु-
र्वाच्छङ्कितचित्ताः ॥ ३ ॥

भवन्नियमानुपथास्त्वदाज्ञानुवर्तिनः न पारयामो न शक्नुमः ४

कृपणानां वचो निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्त एक-
स्यापि दोषः सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति निश्चित्य रङ्गण आह
इत्यन्वयः । कथम्भूत उपासिता वृद्धा येन सोऽपि स्त्रभावेन बलात्
परवशः कृतः सन्न कथम्भूतं प्रत्याह न विस्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन्
भस्मनाच्छन्नमग्निमिव स्थितम् ॥ ५ ॥

भ्रातरिति सम्बोधनमाक्षेपाभिप्रायं व्यक्तं निश्चितम् उह
अधिकं परिश्रान्तोऽसीत्यादीनि विपरीतार्थानि षडुवाक्यानि । ऊहि-
वान् प्रापितवान् । तत्रापि सुचिरं जरसा च वृद्धत्वेन । सङ्घट्टिनः
सहचरा बहु यथा भवत्येव विप्रलब्धोऽपि वक्तोक्त्या उपहसि-
तोऽपि तूष्णीमुवाहेत्यन्वयः । तूष्णीमभावे हेतुः अविद्यया रचिता
द्रव्यादयो यस्मिन् तस्मिन् स्वचरमकलेवरेऽनध्यारोपितः
मिथ्याप्रत्ययो येन । तत्र द्रव्याणि महाभूतानि गुणा इन्द्रियाणि
कर्माणि पुण्यपापानि आशयोऽन्तःकरणं यतो ब्रह्मभूतः ॥ ६ ॥

अथ पुनः शिविकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रङ्गणः किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यस इति ॥ ७ ॥

एवं बहुबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मामनाहत्य भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाज्ञामतिक्रामसि ॥७॥
चिकित्सां शास्ति दण्डपाणिर्यमो यथा जनसमूहस्य शास्ति करोति तथा स्वां प्रकृतिम् अप्रमत्तताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मृत्युभयासंभ्रममभिधायाथ परापरज्ञानवत्तां प्रपञ्चयितुमाह । अथेति । सिन्धुसौवीरदेशयोराज्ञः रङ्गणायस्य कपिलमुनिं प्रष्टुं तत्त्वमिति शेषः तत्त्वजिज्ञासोर्भ्रजतो गच्छतः सतश्श्रुमत्या तथास्तीरे शिविकाया आन्दोलिकाया ये वाहका वोढारस्ते कामन्वेष्टणसमये तेषां वाहकानां कुलस्य पत्या नायेन स आङ्गिरससुतो द्विजश्रेष्ठो देवादुपसादितो लब्धः पीवा पुष्टावयवयुवां संहननाङ्गः सुहृदाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिरेष गौरिव खर इव धुरं भारं वोढुमलं समर्थ इति धिया पूर्वं ये विष्टया बलाद्गृहीतास्तैः सहितः सन्नतदर्होऽपि स महानुभावः शिविकामुवाह ऊढवान् ॥ १ ॥

यदाहि शिविकावाहनसमये द्विजवरस्येषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानु पश्चाद्या गतिः कुटिला तस्या हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिर्न सम्यगाहिता एकरूपा नाभूत् इषुमात्रप्रदेशगत्यवलोकनानन्तरद्विजसंवन्धिप्रतिकूलगतिनिमित्तवैषम्ययुक्ता पुरुषगतिरभूदित्यर्थः तदा विषमगतां सविषममूल्यामानां सशिविकामुपधाय रङ्गणरङ्गणः अभिवहतः वाहकान्पुरुषानाह उवाच उक्तिमेवाह । अहो इति । अहो वोढारः ! हे वाहकाः ! साधु सम्यगतिकमत पादविक्षेपान् कुरुत किमिति किमर्थं धानं शिविका विषमं यथातथोह्यत इति ॥ २ ॥

अथ एतदुक्त्यनन्तरं ते वोढारः सोपालम्भं साक्षेपम् ईश्वरस्य भर्तुः रङ्गणस्य वच आकर्ण्य उपायेषु सामदानविधिभेदेषु यस्तुरीयश्चतुर्थः तस्माच्छङ्कितमनसः निग्रहरूपादुपायाच्छङ्कितचित्ताः अस्मान् दण्डयेदिति बुद्धयेत्यर्थः तं याज्ञस्य विषमगतिहेतुकं द्विजम् आङ्गिरससुतं विज्ञापयामासुः विज्ञातिपूर्वकं कथयातामुरित्यर्थः विज्ञातिपूर्वकत्वमेवाह । नेत्यादिना पारयास इत्यन्तेन । हे नरदेव ! वयं न प्रमत्ताः किन्तु भवविषयमानुषार्तिनः साध्वेव सम्यगेव वदामः अयं पुरुषोऽधुनैव निष्कृष्टोऽयस्माभिस्सह द्रुतं नैव गच्छत्यतो वयमनेन सह वोढुं न प्रारयासः न समर्थाः ॥३॥

इति कृपणानां वचो निरास्य संसर्गनिमित्त एकस्यापि दोषः सर्वेषामपि भवितुमर्हति नूनमिति निश्चित्य रङ्गण आहत्य-
न्वयः कथम्भूत उपासिता वृद्धा येन सोऽपि स्वभावेन प्राकृतेन

वलात्परवशः कृतः रजोगुणव्यासचित्तः कुपितमनाः सन् कथम्भूतं प्रत्याह न स्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन् रजसा भस्मना आवृतं प्रच्छन्नं जातवेदसमग्निमिव स्थितम् ॥४-५॥

उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना संघट्टिन इत्यन्तेन । अहो भ्रातरिति संवोधनमाक्षेपाभिप्रायकं व्यक्तं निश्चितम् उर्वाधिकं परिश्रान्तोऽसीत्यादीनि विपरीतार्थकानि षड्वाक्यानि एकं प्रबोद्धवान् तत्रापि सुचिरं जरसा वृद्धत्वेन च उपद्रुतः दौर्बल्यं प्राप्तो मवानपरे त्वद्व्यतिरिक्ता एते संघट्टिनः सह वोढका नो एव दीर्घाध्वगमनादिकमकृत्वैव सुखिनस्तिष्ठन्तीत्येवं बहुविप्रबन्धोऽपि शिक्षितोऽपि ब्रह्मज्ञास्तृष्णीं पूर्ववदुवाह तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि । अविद्ययाहंकारममकाररूपया कर्मसंश्रया वा हेतुभूतया विरचिताः परिणताः इत्यादि पञ्चमहाभूतानि गुणाः शब्दादयः ज्ञानेन्द्रियविषयाः कर्माणि वागादिकर्मेन्द्रियविषयाः अभिजल्पादयः सुखकर्मेशब्दो तदिन्द्रियाणामप्युपलक्षणे आशयोऽन्तःकरणं वासना वा यस्मिन्नवस्तुनि वसत्येकरूपेणेति वस्तु ततोऽन्यस्मिन्सततविकारिणीत्यर्थः अवयवविन्यासविशेषरूपे स्वचरमकलेवरे तदनुवन्धिनि च अनारोपितः अहंमत्वेत्येवं रूपो मिथ्याप्रत्ययो ज्ञानं येन अनहमर्थे शरीरे अहंप्रत्ययः रजतादिप्रत्ययवत् मिथ्येति मिथ्याप्रत्यय इत्युक्तम् ब्रह्मभूतः ब्रह्मसाधर्म्यमापत्स्यमानः तस्य ब्रह्मभावस्य सन्निध्यातिसहवादिदेशः ॥ ६ ॥

अथ पुनः शिविकायां विषमं नीयमाणायां सत्यां रङ्गणः प्रकुपितः पूर्वमीषत्कुपित आह । इदानीं तु प्रकुपित आहति प्रकुपितस्यैवोक्तिमाह । किमित्यादिना भजिष्यस इत्यन्तेन । इदं किमित्याज्ञातिलङ्घित्वं दर्शयति । अरे त्वं भवान् जीवन्मृतेऽपि मृतप्रायः मां कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य भर्तुर्मम शासनमतिचरस्त्वत्तिकम्य वर्तसे ततः प्रमत्तस्य ते चिकित्सां दण्डं करोमि दण्डपाणिर्यमश्च जनसमूहस्य यथा त्वं स्वां प्रकृतिं भजिष्यसि समीचीनां करिष्यसि तथा चिकित्सां करोमीति ॥ ७ ॥

एवं बहुधिकमबद्धमनन्वितमभिभाषमाणं नराणां देवोऽहमित्याभिमानवन्तं तमसानुविद्धेनानुसङ्गतेन रजसा रजोगुणकार्येण क्रोधेन तन्मूलभूतमदेन सम्मोहितेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतनं भगवत्प्रियनिकेतनशब्दो भागवतपरः भगवतः प्रियनिकेतनत्वात् तिरस्कृता अशेषा भगवत्प्रिया निकेतना येन सः एतत्तिरस्कारेण सर्वेऽपि भागवतास्तिरस्कृतप्राया एवेत्यभिप्रायेणाशेषपदं प्रयुक्तं यद्वा तिरस्कृतः अशेषः सम्पूर्णः भगवतः प्रियः आश्रयो येनेति च पण्डितमात्मानं मन्यमानं योगीश्वरणां चर्यां जज्जदिवदाचर्यन्तं तस्यां नात्यन्तव्युत्पन्ना पश्चिन्ता मतिर्भूतं ते रङ्गणं सर्वभूतसुहृदात्मा कृतागस्यपि सौहृदयुक्तमनाः सन्मृतो भगवान् जगदुत्पत्त्यादिज्ञानवान् ।

श्रीमद्वीरराजवाचाय कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

उक्तेः स ब्राह्मणः भरतः विगतस्मयो विगताश्रयोंऽपि स्मय-
मानो हसन्निव अनेन सुप्रसन्नता धातवते इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र पुरुषान्तरसम्वादादुदयेन अञ्जातिशयो भवतीति पुन-
रपि पञ्चस्रष्ट्यायेषु हरेस्तत्त्वं निरूपयति । तदर्थं ब्राह्मणरहृगणयोः
संज्ञापं घटयितुमाह । अयेति । इक्षुमत्या नद्यास्तटे कस्मिंश्चिदा-
श्रमे स्थितः कपिलं मुनिं द्रष्टुं ब्रजतो रहृगणस्यान्दोलिकावा-
हकपुस्त्रान्वेषणवलायां तस्य राज्ञः कुलपतिना प्रधानपुरुषेण
दैवेनाहृष्टप्रेरकेण हरिणोपसादितः प्रापितः एष पीवा पुष्टः
स्वस्वतः पुरं शिविकां वोढुमलं समर्थ इति निश्चित्य प्रसन्नं
पूर्वविधिगृहीतवाहकैः सह गृहीतोऽतदर्थः वहनायोग्यः स ब्राह्मणः
शिविकामुवाहेत्यन्वयः किं चित्रमिदमिति तत्राह । स ह्यिति । स
ब्राह्मणो महानुभावो हि यस्मात्तस्माद्ब्राह्मणो न वाहयितृत्वमनुपपन्न-
मिदमस्यात्यन्तायोग्यं महासामर्थ्योपेतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

युगमात्रप्रदेशस्यावलोकितं दर्शनं युगमात्रावलोकः तदनुकूल-
गतिगमनं यस्य स तथा तस्य गत्या अन्येषां वाहकानां पुरुषाणां
गतिर्न समायुक्ता न भवति यदा तदा रहृगणः अभिवहतो
वोढुनाहेत्यन्वयः अतिक्रम्य पदं निक्षिपत ॥ २ ॥

सोपालम्भं सतर्जनमीश्वरस्य राज्ञः वचः तुर्यात्सामाद्युपायानाम
मध्ये चतुर्थादहंकारः ॥ ३ ॥

भवतो नियमोऽनुशासनं तस्यानुपया अनुगुणमार्गाः कुतस्म-
न्नमनानुगुणं न ब्रजति पारयामः पारं गच्छामः ॥ ४ ॥

नूनमिदानीमेकस्य सांसर्गिकः सम्बन्धात्सम्भूतः सम्भावना-
मात्रं ननु तात्त्विकं विचारसहत्वादितीममर्थमपिना सूचयति
अयं बुष्ट इति निसर्गेण निश्चयेन सिन्धुविषयस्याधिपतिरह-
मित्यभिमानवलात्कृतः पूर्णः स्वमावात्तरं राजसं प्राप्त इति वा
अत एवोत्थितकोपः ॥ ५ ॥

अहो कष्टमित्याद्याक्षेपाः विपरीतार्था वेदितव्याः आतः संखे ।
इत्याक्षेपे सम्बोधनं ज्ञातव्यं लोके आत्रादिभिः सह विरोधो
नान्यैरित्यत एतादृशैः शब्दैः सम्बोधनं कृतमित्यर्थः सङ्गठितः
सह वाहकाः ॥ ६ ॥

इत्येषम्विप्रलब्धोऽपि भर्त्सितोऽपि तूष्णीं भूत्वा शिविकामुवा-
हेत्यन्वयः तूष्णींभावे कारणमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मभूतः ब्रह्मनिविष्ट-
मना इत्यर्थः अत्रापि कारणमाह । चरमेति । इतः परं भौतिकं शरीर-
मस्य नास्तीति ज्ञातमात्रं चरमेति स्वत्वेनाभिमतोऽन्यदेवे न अद्या-
रोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन स तथा अनात्मनि कर्तृत्वाभिमानो
मिथ्याप्रत्ययः न त्वनिर्वाच्यलक्षणाः कस्माच्छरीरस्य हेयत्वमिति
तत्राह । अवस्तुनीति । अवस्तुत्वादित्यन्वयः तदपि कुत
इत्यत्राह । संस्थानेति । अवयवविन्यासविशेषत्वाद्वदवित्यर्थः केन
विन्यासविशेष इत्यत्राह । अविद्ययेति । हरीच्छया प्रेरितया प्रकृत्या
विहितानां द्रव्याणां पञ्चभूतानां गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां
पुण्यपापलक्षणां नामाशयः समूहो कस्मिंस्तत्तथा द्रव्यादीन्या-

शरते यस्मिन्निति वा विहितद्रव्यगुणकर्मोपशयं च स्वचरमक-
लेवरं चेति विग्रहस्तस्मिन् विचिकित्सया किम्फलमत्राह । यथेति ।
प्रकृतिं समस्तभावम् ॥ ७ ॥

एवं राज्ञोपालब्धो ब्राह्मणः किमकरोद्ब्रह्म । एवमिति । अवज्ञा-
भिभाषणे कारणमाह । रजसेति । फलान्तरत्राह । तिरस्कृतेति । अंश-
ेषा ये भगवत्प्रिया भागवतास्तत्कालभवमनुग्यास्तेषां निकेतं आश्रयो
विप्रजन्मा यः स भरतोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतः तिरस्कृतोऽधिक-
तोऽशेषभगवत्प्रियनिकेतो येन स तथा तं मनुष्यपदं प्रक्षिप्य कि-
मिति समस्यत इतीयं शङ्का तत्कालस्थितमक्तेषु मानुषेष्वप्येवमात्मजः
वरोऽपि अधिकृतो राज्ञा लुहदा वैष्णवेष्वापीत्यनेन परिहर्तव्येति सर्व-
भूतसुहृदो वैष्णवास्तेष्वात्मा यस्य स तथा अत एव सुहृदा
वैष्णवेष्वापि तर्हि किमिति धिक्कार इत्यत उक्तं योगेश्वरेति
योगेश्वराणां चर्चायां शुश्रूषायां व्यवहारे वा नातिव्युत्पन्नमिति
नाश्वस्तबुद्धिं स्मयमान इवेतीवशब्दो मन्दहासस्य स्वरूपभूतत्वं
दर्शयति स्मयो नामकश्चन दोषः स विगतो यस्मात्स तथा इदं
राज्ञ आक्षेपवचनानामुत्तरम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठ्यामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अस्य च श्रीभरतस्य भागवतपरमहंसत्वाद्भगवद्गुण-
संक्रान्तत्वेन सर्वत्र समस्यापि मक्तवात्सल्यं परमस्यैव । ननु
भजतोऽपि न वै केचिदिति न्यायेनान्येषामात्मारामाणांमिव तत्रा-
प्यौदासीन्यमिति महागुणान्तरं दर्शयितुमाह । अथ सिन्ध्विति ॥
१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

परिभ्रान्तोऽस्मिन् टीकादृष्टमपि सर्वत्र नास्ति परिभ्रान्त-
इत्येव सर्वत्र पाठः ॥ ६-७ ॥

ब्रह्मभूतः देहद्रव्यावेशरहितः ॥ ८-१४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

वहन्तं शिविकां स्वीयकदूतार्थकृतं मुनिम् ।

ज्ञात्वा राजावरुणाशु तुष्टाव दशमे स्फुटम् ॥

तदेवं श्रीभरतः कणपिण्याकादिभिः स्वपालकेषु भ्रात्रादिषु तत्प्र-
तिवेष्टितेषु च कर्मत्वाद्वाजसेष्वापि कृपाञ्चकारैव यतो बहुकालमपि
तेभ्यः स्वदर्शनं ददौ तथैव वृषलराजे दुराचारसक्तत्वादतितामसे स्व-
घातकेऽपि कृपाञ्चकारैव यतस्तेनापि प्रकारेण स्वस्य देव्याश्च साक्षा-
द्दर्शनं जन्मान्तरेऽपि तन्मुक्तिकारणं कारयामासेव तथैव रहृगणं
ज्ञानित्वात् सात्त्विके राजत्वोचितरजसा शिविकां वाहयत्यपि कृपा-
ञ्चकारेति तत्र रजस्तमसोः प्रकाशकत्वाभावात् सत्त्वस्य तु
प्रकाशकत्वात् रहृगण एव भरतस्य भक्तिज्ञानादिप्रकाशो न
पूर्वयोरिति ज्ञापयन् तदुपाख्यानमारभते । अयेति । परमहंस-
त्वेन सर्वत्र तस्य साम्यस्यौचित्येऽपि महाभागवतत्वादेव कृपा
व्याख्येया भरतस्य भक्तिज्ञानवैराग्यादिकं भगवत्कृपया शत-
गुणी बभूवेति एतत् कथं ज्ञायेतेत्येतदर्थं रहृगणोपाख्यानमिति
च केचिदाहुः । सिन्धुसौधीरदेशयोर्नृपस्य तेषां शिविकावाहानां
कुलपतिना पीवा पुष्टाङ्गः सहननाङ्गो वलिष्ठश्च प्रसन्नं बलात्
कृतं यथा स्यात्तथा गृहीतः अलं समर्थ इति मनसि विभाव्ये-
त्यर्थः ॥ १ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

हिंसापरिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकनान्तरमेव या गति-
स्तस्या हेतोः पुरुषाणां गतिर्न समाहिता न सम्यगाहिता एकरूपा
नाभूत् ॥ २ ॥

ईश्वरस्य राज्ञो वचः सोपालम्भं साक्षेपमुपायेषु सामदान-
भेददण्डेषु मध्ये तुरीयात् चतुर्थात् दण्डात् ॥ ३ ॥

न वयं प्रमत्ताः किं तु भवदाज्ञानुवर्तिन एव ॥ ४ ॥

निसर्गेण राजत्वाद्राजसखभावेन वलात्कृतः वलात्कार-
विषयीकृतः जातवेदसमग्निं भस्माच्छादितमिव ॥ ५ ॥

आतरित्याक्षेपाभिप्रायं सङ्गृह्यः सङ्गृह्यः विप्रलब्धः विपरीत-
लक्षणया उपहसितः तेन त्वं न श्रान्तोऽसि यतोऽधुनैवात्र नियो-
जितः अतिपीवा भवसि दृढाङ्गश्च भवसि युवा चासि एते अन्ये
तव सङ्गिनश्च तदपि विरुद्धगत्या वोढुं न शक्नोमीति मयि राज-
न्यपि दुष्टतां किं प्रकाशयसीत्यर्थः । विप्रलब्धोऽपि तूष्णीमुवाह ।
तत्र हेतुः अविद्यया मायया रचिता द्रव्यादयो यस्मिन् तत्र
स्वचरमकलेवरे न अध्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन तत्र द्रव्याणि
भूतानि गुणा इन्द्रियाणि कर्माणि पुण्यपापानि आशयोऽन्तः
करणं भवस्तुनि कलेवरस्य प्राधानिकत्वेन वस्तुत्वेऽपि स्वस्य तत्-
सम्बन्धाभावादेवेति भावः यतो ब्रह्मभूतः यद्यपि भरतस्य
तच्छरीरं शुक्रदेवादीनामिवाप्राकृतत्वादनश्वरं नित्यमेव तदपि
तस्य तदानीमुत्पन्नप्रेमत्वादेव भगवन्तं विना अन्यत्र स्वदे-
हादौ ममत्वासम्भवात् तदानीं तेन देहेन साक्षात् सेवाया अलाभा-
दौत्कण्ठ्यवृद्ध्यातिदेन्येनाहं त्वस्याप्यनर्पणात् सर्वज्ञत्वेऽपि तत्र
स्वदेहे प्राकृतत्वभानमेवातस्तत्सम्भत्वा श्रीशुक्रदेवेनापि तत्-
प्राकृतमिव वर्णितं वस्तुतस्तु स्वसम्भत्वा तदप्राकृतमेव व्या-
ख्यातं सा व्याख्या च यथा अविद्यया मायया न विहिता द्रव्य-
गुणकर्माशया यत्र तथा भूते स्वस्य चरमेऽवशिष्टे पूर्वपूर्वयो
नष्टेभ्यः कलेवरेभ्योऽवशिष्टेऽनश्वर इत्यर्थः । यत्र सुष्ठु अचरमे अनि-
कृष्टे कलेवरे कर्मारब्धत्वाभावाद्भवस्तुनि परमसत्ये सम्यगवस्थान-
विशेषो वैकुण्ठलोको यस्य तस्मिन्नपि प्रेमोत्थदेन्योक्त्यादेव प्राकृ-
तदेह इव अहं ममेति न अध्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन सः ॥ ६-७ ॥

अवसन्नमनस्वितमनुविद्धेन प्रथितेन तिरस्कृतः अशेषः सम्पूर्णो
भगवतः प्रियो निकेत आश्रयो भरताख्यो येन तं सर्वभूत-
सुहृत् स्वरूपः स्नापराधिन्यपि कृपालुरित्यर्थः । पण्डितमानिन-
मिति तस्य किञ्चिन्मात्रज्ञानित्वं सर्वज्ञत्वेनैव ज्ञात्वेत्यर्थः । योगे-
श्वराणां चर्या जडादिवदाचरणं तस्यां तज्ज्ञानेइत्यर्थः स्मय-
मान इत्यसौ स्वं ज्ञानिनं जानात्यथ चाज्ञानिवदुक्तिरिति इवेति
तस्य बहिरनिष्क्रमात् विगतस्मयः ज्ञानित्वगर्वरहितः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं द्विजवरस्य शिरश्छेदप्रसङ्गेऽपि निर्विकारत्वमुक्त्वाथ शिवि-
कोद्वहनदुर्बलभ्रवणादावपि निर्विकारत्वं वर्णयति दशमेना-
ध्यायेन । अथेति । तत्त्वजिज्ञासोः रहगणस्य कपिलाश्रमं व्रजतः
शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये तेषां शिविकावाहानां कुलस्य पतिना
सं द्विजवर उपलब्धः प्राप्तः पीवा पुष्टः संहननाङ्गः सुदृढाव-
यवः एव गौरिव खर इव धुरं भारं वोढुमलं पर्य्याप्तः इति

बुद्ध्या पूर्वं ये विष्टया “विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राऽऽजुप्रेरणेषु
च” इति हैमकोशात् वलात्प्रेरणेन गृहीतास्तैः स शिविकामुवाहेत्य-
न्वयः कथंभूतः प्रसभं वलादेव गृहीतः सन् अतदहोऽपि स महा-
नुभावः ॥ १ ॥

यदा शिविकोद्वहनसमये पिपीलिकादिहिंसापरिहारार्थम्
इषुपरिमितप्रदेशावलोकस्यानुपश्चाद्या गतिस्तस्या हेतुभूतायाः पुरु-
षाणामन्येषां वोढृणां गतिर्न सम्यगाहिता एकरूपाभूत् तदा रह-
गण आह ॥ २ ॥

ईश्वरस्य प्रजारक्षितुः सोपालम्भं साक्षेपं वचः उपायेषु साम-
दानभेददण्डेषु चतुर्थाच्छङ्कितचित्ताः तं द्विजवरं विज्ञापयामासुः
ज्ञापितवन्तः ॥ ३ ॥

हे नरदेव ! वयं प्रमत्ताः अनवहिता न किं तु भवन्नियमानु-
पथाः भवदीयाज्ञानुसारिणः द्रुतं शीघ्रं न व्रजति अतोऽनेन सह-
वोढुं न पारयामः न शक्नुमः ॥ ४ ॥

अथ रहगणः कृपणानां तेषां वचो निशम्य श्रुत्वा सांसर्गिकः
संसर्गिनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषां संसर्गिणामेव
भवितुमर्हतीति निश्चित्य उपासितवृद्धोऽपि रजसावृतमतिर्निस-
र्गेण राजसखभावेन वलात्परवशः कृतः न विस्पष्टं ब्रह्मदेजो
यस्मिन् तं रजसा भस्मना छत्रं जातवेदसमग्निमिव वर्त्तमानं
प्रत्युवाच ॥ ५ ॥

तदाह । अहो इत्यादिना । हे आतः ! व्यक्तं निश्चितमुर्वधिकं
परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एवोद्विवात् प्राप्तिस्वान्न तत्रापि सुचिरं
नातिपुष्टः कुशोऽस्ति भवान् न संहननाङ्गः शिथिलावय-
वश्च जरसा च भवानुपद्रुतः संघट्टिनः सहचराः इत्येवं बहु यथा
भवति तथा विप्रलब्धोऽपि विपरीतार्थैर्वाक्यैरुपहसितोऽपि अवि-
द्यया अचेतनस्वरूपया भगवन्मायया विहिता रचिता द्रव्यादयो
यस्मिन् स्वचरमकलेवरे अवस्तुनि वस्तु आत्मा तद्विज्ञे संस्था-
नविशेषे आकारविशेषे अनध्यारोपितः देहोऽस्मीति मिथ्या-
प्रत्ययो येन सः शिविकां तूष्णीं पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥

विषमगतायां विषमं जीयमानायां सत्यां भर्तुः स्वामिनो मे
शासनमाश्रमतिक्रामसि चिकित्सां शास्त्रिणः ॥ ७ ॥

अनुविद्धेन युक्तेन तिरस्कृतः अशेषस्य साङ्गोपाङ्गस्य ध्येयस्य
भगवतः प्रियो निकेतो ध्यानरूप आश्रयो येन तं ब्रह्म
अशेषो भगवान् भूतमनुभूतं ध्याने साक्षात्कृतं येन सः स्मय-
मानः स्वभावादेव हसन्निव विगतस्मयो विगतगर्वः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुक्रदेवजी बोले इसके अनन्तर सिन्धु सौवीर देश
का पति राजा रहगण नाम का किसी समय में ब्रह्मविद्या
शिक्षने को कपिलजी के आश्रम को जाता था तब इक्षु-
मती नदी के किनारे पर पालकी ढोने वाले मनुष्यों के मालिक
ने दुवक्के को कोई मनुष्य ढुंढा उस समय दैवयोग
से श्रीभरतजी मिले तब तिसने इनको देखा कि मोटा ताजा
है जवान है दृढ शरीर वाला है तब समुझा कि वैद्य
गया सरिका खूब बोका ढोवैगा इस बुद्धि से पहिले पकड़े

॥ ब्राह्मण उवाच ॥

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भारः ।

गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न विदां प्रवादः ॥ ९ ॥

स्थौल्यं कार्यं व्याधय आधयश्च चुत्तुद्भयं कलिरिच्छा जरा च ।

निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ १० ॥

जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् ।

स्वस्वाम्यभावो ध्रुव ईड्य ! यत्र तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ॥ ११ ॥

विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक्च पश्यामि यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ।

क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन् ! करवाम किं ते ॥ १२ ॥

उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर ! चिकित्सितेन ।

अर्थः कियान् भवता शिञ्चितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः ॥ १३ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्म-
रत्नं व्यपनयन्नाजयानमपि तथोवाह ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

वेगालीयों के साथ इनको भी पकड़ालिया यद्यपि ये इस लायक नहीं थे तथापि जबरदस्ती करने से महानुभाव होने से पालकी को ढोने लगे ॥ १ ॥

जब हिंसा के भय से एकवाणी के जाने पर्यन्त दृष्टि करके जीवों को बचाकर चलने से सबकी चाल उनके साथ नहीं मिली तब पालकी को ऊँची नीची होती देख-कर ढोने वाले मनुष्यों से रहूँगा बोले हैं ढोने वाले ! अच्छे चलो क्यों पालकी को टेढ़ी करते हो ॥ २ ॥

तब तो वे सब लोग राजाके भयानक वचन को सुनकर भारने से शङ्कित होकर भरतजी को राजा के आगे बताने लगे ॥ ३ ॥

वे लोग बोले हे राजन् ! हम लोग प्रमाद नहीं करते हैं आपके हुक्म पर चलते हैं अच्छे ही ढोते हैं यह मनुष्य अभी पकड़ागया है यह जल्दी नहीं चलता है इस के साथ हम लोग नहीं ढोसकते हैं ॥ ४ ॥

निश्चित है कि सड़का दोष एक का हो तो भी सब सड़कालों को लगता है इस प्रकार से उनके बुद्धित वचनों को श्रवण करके रहूँगा राजा वृद्धों के उपासना करने वाले हैं तो भी संभाव के परवस होने से कुछ कुपित होकर रजोगुण की बुद्धि से छिपी हुई अग्नि सरीके छिपे ब्रह्मतेजवाले ब्राह्मण श्रेष्ठ भरतजी से बोले ॥ ५ ॥

हे भाह ! मालूम होता है कि तू बहुत श्रमित होगया है बड़ी रस्तातक अकेला ही ढोलाया है बड़ी देर भई

तू तो बड़ा मोटा नहीं है हठ शरीर वाला नहीं है बूढ़ा होगया है हे सबे। तेरे साथ वाले दूसरे ए लोग तो नहीं ढोते हैं इस प्रकार से बहुत कठोर वचनों के कहने परभी ब्रह्मभूत भरतजी अज्ञान से रचित महाभूत सत्त्वादिगुण इन्द्रिय पुण्य पाप वाले अपने अन्य शरीर में तुच्छ होते से मैं हूँ मेरा है ऐसा मिथ्या प्रतीति को आरोप न करने से चुपही पहिले सरीके पालकी को ढोते रहगये ॥ ६ ॥

तदनन्तर फिर भी अपनी पालकी के विषम होने से कुपित होकर रहूँगा राजा बोले ॥ ७ ॥

क्यों रे यह क्या है तू जीते ही मेरे सरीका मेरा अना-दर करके मालिक की आज्ञा को नहीं मानता है तू पागल होगया है जैसे यमराज सब मनुष्यों को दण्ड देते हैं तैसे मैं तेरी दवाई करूँगा जिससे तेरी अकल ठिकाने आजावेगी ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्र वक्रोक्त्या यदुक्तं त्वं न श्रान्तो न च दीर्घमध्वानमा-
गत इति तत्रोत्तरमाह । त्वया यदुदितमुक्तं श्रमादि नास्तीति
तद्वचनं स्फुटं तत्तथैव । अविप्रलब्धं विप्रलम्भो न भवति । तदेवाह ।
हे वीर ! यदि भारो नाम कश्चित्स्यात्स च भर्तुर्वोदुर्बहस्य यदि स्यात्
स च मे यदि प्रसक्तः स्यात्तर्हीदानीं भाराभावादिप्रलम्भः स्यात्
त्वेतदस्ति भारस्य बोधुश्चानिरूप्यत्वान्मम च तत्संबन्धाभावात्
तथा गन्तुरधिगम्यं प्राप्यमध्वा वा यदि स्यात् । अद्वेति पाठे
साक्षात्परमार्थतः । तच्च मे यदि स्यादित्यादि योज्यम् । यच्चोक्तं
जातिपीवेति तन्नाह । चेतनमुद्दिश्य त्वं पीवेति प्रवादी विदां

स चापि पाण्डवेय ! सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्दृढग्रन्थि-
मोचनं द्विजवच आश्रुत्य बहुयोगग्रन्थसम्मतं त्वरयाऽवरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन्विगत-
नृपदेवस्मय उवाच ॥ १५ ॥

कस्त्वं निगूढश्वरसि द्विजानां विभर्षि सूत्रं कतमोऽवधूतः ।

कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्वेदसि नोत शुक्लः ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

विदुषां न भवति किन्तु मूर्खाणाम् । यतोऽयं प्रवादो राशौ भूत-
सङ्गे देहे एव न त्वात्मनि देह एव पीनो नाहमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एतत्प्रपञ्चयति । स्थौल्यमिति । कलिः कलहः । अहङ्कारेण
मदश्च देहेन सह तदभिमानेन जातस्य हि भवन्ति मम तु निरभि-
मानस्य न सन्ति यद्वा । देहे जाते यो जातस्तस्यैव तानि मम
तु तत्र न जातस्य न सन्ति ॥ १० ॥

यद्युक्तं जीवन्मृतोऽसीति तत्राप्याह । जीवन्मृतत्वं न केवलं
मम किन्तु विकृतस्य सर्वस्यापि परिणामिनो दृष्टम् । यद्यस्मा-
द्विकृतं प्रतिकृतासाधनत्वम् । यदुक्तं भर्तृशासनमतिचरसीति
तत्राह । स्वं च स्वाम्यं च तयोर्भावः सत्ता हे ईड्य ! यत्र पक्षे भुवो
यदि व्यर्थास्थितः स्यादित्यर्थः । तर्हि विधिर्नियोगः कृत्यं कर्म तयो-
र्योगो भुव उच्यते उचितो भवति । "उच समवाये," इति धातुः
यदि तु तव राज्यभ्रंशो मम च राज्यं स्यात्तदा सर्वमेतद्विप-
रीतं स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु यावद्वाजाहं तावत्तत्र स्वामी भवास्येवेति चेत्तत्राह ।
विशेषो राजभृत्यादिभेदस्तद्बुद्धिर्विवरमवकाशं व्यवहारादन्यत्र
पश्यामः । मनाक् च ईषदपि अथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रूहि
किं ते करवामेति ॥ १२ ॥

यत्सूक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमि यथा स्वां प्रकृतिं
भजिष्यस इति तत्राह । उन्मत्तादिवर्तमानस्य वस्तुतः स्वसंस्थां
ब्रह्मभावं गतस्य भवता कृतेन चिकित्सितेन दण्डेन शिञ्चि-
तेन वा कियानर्थः मुक्तस्यार्थानर्थयोरसम्भवात् । यदि पुनरहं
न मुक्तः किन्तु प्रमत्तः स्तब्धः एव तथापि मम शिक्षादिकं पिष्ट-
पेषणवद्वचर्मित्यर्थः नहि जडस्वभावः शिक्षयापि पटुर्कर्तुं
शक्यत इति ॥ १३ ॥

अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्युत्तरं दत्त्वा उपर-
तमनात्म्ये देहात्मत्वे निमित्तमविद्या यस्य आरब्धफलं कर्म क्षप-
यन् ॥ १४ ॥

हे पाण्डवेय ! सम्यक् या श्रद्धा तयैव तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्तो
ऽधिकारो येन । यथा दर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशु-
कामस्यापः प्रणयेदिति गुणफलसम्बन्धेऽप्यधिकारः । एवं सात्त्विक-
श्रद्धायामधिकृतस्यैवाधिकार इत्यर्थः । बहुयोगग्रन्थसम्मतं
द्विजस्य तद्वचः श्रुत्वा विगतो नृपदेवोऽधिराज इति स्मर्यो
गर्वो यस्य ॥ १५ ॥

द्विजानां मध्ये कतमः यतः सूत्रमुपवीतं विभर्षि । यद्वा दत्ता-
त्रेयादीनां मध्ये कतमोऽवधूतः । इहापि कस्मात् हेतोः प्राप्तः

नोऽस्माकं क्षेमाय चेत् प्राप्तः तर्हि शुक्लः कपिलो मुनिर्न भवति
किम् उतेति वितर्कः ॥ १६ ॥

भीमङ्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र यदुक्तं वक्रोक्त्या त्वमुह परिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक
एवोहिवानित्यादि तत्रोत्तरमाह । त्वयेति । यत्त्वयोक्तं तद्वच्यं
स्पष्टमविप्रलब्धं लोकदृष्ट्या सत्यं त्वद्वचसां विपरीतार्थपरत्वेन
दीर्घमार्गागमनपरिश्रमस्यौल्ययौवनाद्यभिप्रायकत्वेन प्रवृत्तत्वा-
च्चलोकदृष्ट्यासत्यमेव तथाप्यन्यगतानामेतेषामन्यत्रारोपेण प्रवृत्त-
त्वात्परमार्थदृष्ट्या सत्यमेवेति भावः तदेव व्यनक्ति । भर्तुरिति ।
भर्तुरित्यादिषु तवानुषङ्गेणान्वयः यदि भर्तुर्भारः तत्प्रयुक्तः
श्रमश्च स्यात् स न मे स्यान्मम भरणामावात् यदि गन्तुर्धर्मगन्तव्यं
गन्तव्या भूमिः स्यात्स न मे अद्या साक्षात्स्यात्साक्षाद्गमनस्याप्य-
भावात् पीवा पीन इति वादो राशौ भूतसङ्गते देहे स्यान्न मे स्या
दिति विदुषामात्मयाथात्म्यविदो प्रवाद इत्यर्थः ॥ ९ ॥

न मेत्युक्तम् प्रपञ्चयति । स्थौल्यमिति । व्याधयः शरीरोद्भवा
रोगाः आधयः मनःपीडाः भयमागामिदुःखदर्शनजं ज्ञानं कलिः
कलहः इच्छा कामः दम्भो वञ्चनं रतिर्विषयासक्तिः मन्युः
क्रोधः अहमहङ्कारः अनात्मन्यात्माभिमानहेतुः मदः मोहः
एते बाह्याकारा अन्तराकाराश्च सर्वे देहेन सहजातस्यापि मम
स्वतो न सन्तीत्यर्थः एते देहे एव न जातस्याजातस्योत्पत्त्यादिरहि-
तस्य मे न सन्तीति वार्धः ॥ १० ॥

यदुक्तम् जीवन्मृत इति तत्राह । जीवन्मृतत्वमिति जीवत्वं
श्वासवत्त्वं मृतत्वं त्यक्तपूर्वावस्थत्वं चैतन्यशून्यत्वं वा एत-
दुभयं हे राजन् । यदाद्यन्तवदुत्पत्तिविनाशवत्तत्त्वं विकृ-
तस्य देहस्य दृष्टं नत्वात्मन इत्यर्थः यदुक्तं भर्तृशासनमतिचर-
सीति तत्स्वस्वामिभावं प्रतिक्षिपति । स्वस्वामिभावो यत्र भुवः
नियतः ईड्य ! हे राजन् ! तत्र नियतस्वस्वामिभाववत्सु पुरुषेषु
विधिकृत्ययोगः विधिर्नियोगः शासनामिति यावत् कृत्यं कर्म च तयो-
र्योगो भुव उच्यते उचितो भवति उच समवाये इति धातुः
ययोजीविशयोः स्वस्वामिभावसम्बन्धो नियतस्तथोरेव नियमेन
प्रयोज्यप्रयोजकभावः त्वं चेन्न नियमेन भर्ता कालभेदेन यदि
तु तव राज्यभ्रंशः मम च राज्यं स्यात्तदा विपर्ययसम्भवात्
अतो न तव प्रशास्त्वं स्वतोऽस्ति अतः स्वस्य स्वामित्वबुद्धि-
र्भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वं भृत्यः अहं स्वामीति वैषम्यबुद्धौ विवरमवकाशं मनागीष-
दपि व्यवहारत उक्तिमात्रादन्यत्र न पश्यामः तत्रैव सति क
ईश्वरः किमीशितव्यं न त्वमीश्वरो नाहमीशितव्यः यद्ययमर्थस्त

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वानिष्ठः अथापि किं कुर्मः अर्थस्थितिरन्यथा कर्तुमशक्ये-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

यदुक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमीति तस्योत्तरमाह ।
उन्मत्तति । स्वस्मिन् ब्रह्मात्मके स्वात्मनि संस्थां निष्ठां “ब्रह्म-
संस्थोऽमृतत्वमेति” इति श्रुतौ संस्थाशब्दस्य निष्ठापरत्वेन प्रयो-
गाभिप्रायचोपासनाया अविच्छेदः स्वसंस्थां प्राप्तस्य उन्मत्तादी-
ननुकुर्वतः तर्जनताडनादिपरिभवार्थिनां मम हे वीर ! चिकि-
त्सितेन दण्डेन वा कियानर्थः स्वकृतं प्रहरणादिकं नानिष्ठं स्यादि-
त्यर्थः यदि पुनरहं न स्वसंस्थां गतः किन्तु प्रमत्तः संसार्येव
तथापि स्तब्धस्य प्रमत्तस्य मम शिक्षादिकं पिष्टपेषणवद्वयथ-
मेव ज्ञानराहिते माहेशे संसारिजने यत्तथा चिकित्सितं दण्डप्र-
दानं तत्पिष्टपेषो निष्फलः पूर्वमेव संसारव्यसनानुरत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुवादपरिभाषयानुवादरूपभाषणपूर्वकम् एतावत्प्रत्युदीये
अतिवचनं कृत्वा उपशमः अक्रोभादिरेव शालं यस्य उपरतं
निरस्तमनात्मनो देहान्तरस्य निमित्तं येन सः विद्यया
निरस्तदेहान्तरसम्बन्धापादकपूर्वोत्तरसंज्ञितानुपपन्नप्रामादिक-
बुद्धिपूर्वकभेदभिन्नपुण्यापुण्यरूपपापः आरब्धमनुपपन्नप्रारब्ध-
रूपमपि कमं पुण्यापुण्यरूपम् उपभोगेनानुभवेन उपनयन् स
मुनिवरः तस्यैव पूर्ववद्राज्यानमप्युद्वान् ॥ १४ ॥

हे पाण्डवेय ! स चापि सिन्धुसौवीरपती रङ्गगणोऽपि सम्यक्
या अस्मा तयैव तत्त्वविजिज्ञासायामधिकृतः प्राप्तोऽधिकारभावो येन
अधिकारः प्रस्तावः प्रारम्भ इति यावत् तत्त्वविजिज्ञासायां कृतारम्भ
इत्यर्थः अज्ञानविमोचनं बहुयोगग्रन्थसम्मतं बहुविधाध्यात्मशास्त्र-
सम्मतं च द्विजवच आश्रुत्य श्रुत्वा विगतो भगवां देवोऽभिराज-
इति स्मर्यो भवो यस्य सः निविकार्यास्त्वयथावच्छावतीय
सत्पादमूलमुपपन्नः द्विजपादमूलं प्रति प्रणतः क्षमापयन् वक्ष्य-
माणमुवाच ॥ १५ ॥

तदेवाह । द्विजानां मध्ये त्वं कतमः निबूढः अनभिव्यक्त-
ब्रह्मवचंसः चरसि नाहं द्विज इति चेन्न यतः । सूत्रमुपवीतम्
विमर्षि अतस्त्वमवधूतः सर्वैः परिभाव्यवेषो ज्ञाननिष्ठः कस्य
पितृगुरोर्वा असि पुत्रः शिष्यो वासि कुत्र भवः इहापि कस्मा-
द्धेतोः प्राप्तः नोऽस्माकं क्षेमाय चेत्प्राप्तः किं शुकः कपिलो
मुनिर्भवसि किम् उतेति वितर्कैः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इह परिभ्रान्तो दीर्घमध्वानमेक ऊहितवान् सुचिरमिति यद्-
भ्यधायि राज्ञा तत्रोत्तरमाह । त्वयेति । भो वीर ! निरूप्यमाणे सति
यद्यहं भर्ता यदि च भर्तुर्मे मम स भारः स्याद्यदि बाहं गन्ता
यदि वा गन्तुर्मेमाधिगम्य विषयाख्यं किञ्चित्स्याद्यदि बाध्वा मार्गः
कश्चित्स्यात्तर्हि त्वयोदितमिदं सर्वं व्यक्तं स्पष्टमभिप्रलब्धं सत्यं
भवेत् किन्तु नाहं भर्ता न तरां भारः नाहं गन्ता न तराङ्गन्तव्यं
न तमां मार्गं इत्यर्थः स्वस्कन्धे शिन्धिकादण्डस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात् कथमेतद्वचनमित्यत उक्तं व्यक्तमिति “भर्ता सन्न ज्ञियमाणो
विमर्ति य उ त्रिधातु पृथिवीमुत धाम” इत्यादिश्रुतौ भरणादिर्हरिनि-
यतत्वस्य व्यक्तमुक्तत्वात्तदभिप्रायेण भरतेनोच्यत इत्येतदपि
भरणादिकृद्हरिरिति चिन्तयन्पुनर्ब्रवीदिति स्मृतिसिद्धं यदुक्तम्

नाति पीवेति तत्राह । पीवेति । पञ्चभूतात्मके शरीरे पीवेति यः प्रवादः
असौ विदां ज्ञानिनां पक्षे न शोभते देहस्य प्रारणाभित्वेन
चेतनस्यापरिणाभित्वेन सिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

नातिसंहननाङ्ग इत्यादि यदुक्तं तत्राह । स्थौल्यमिति । अत्र
हिशब्द एवार्थे स्थौल्यादयो देहेन जातस्य देहाभिमानिनो ह्येव
सान्त न मे सन्ति देहाभिमानाभावात् “देहमानी देहजातो विदेहो
वर्जित” इति वचनात् देहाभिमानिन एव स्थौल्यादिकानि
नान्यस्येति बोद्धव्यमस्तिस्तन्दी अहमहङ्कारः ॥ १० ॥

जीवन्मृतोऽस्मीत्यस्योत्तरमाह । जीवन्मृतत्वमिति । आद्यन्तवदु-
त्पात्तिविनाशवद्यत्तस्य विवृतस्य जडस्य नियमेन जीवन्मृतत्वं
दृष्टं तथाहि जीवनं प्राणयोगेन चेष्टावत्त्वं मृतत्वं प्राणत्यागेन
रतिलक्षणासुखराहित्यमेतच्छरीरस्याविनाभूतं प्राणयुक्तेरत्या च
“जडं जीवन्मृतं स्मृतम्” इति स्मृतः न चैवं मम चेतनस्य देहयो-
गवियोगलक्षणाजन्ममरणे अन्तराण स्वतो विकाराभाव नाद्यन्त-
वत्कथयोगात् “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” इति श्रुतेः देहस्य
सर्वथा नाशादनाशाच्चेतनस्य चेत्यादेश्च अत एव देहेन जातस्ये-
त्युक्तं यच्च मां कदयीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसीत्युक्तं तत्राक-
र्णयेति भावेनाह । स्वस्वामीति । यत्र यद्येष स्वस्वामिभावो भूवः
सत्य इति त्वयोच्यते तर्ह्यसावच्युते हरौ मुख्य इत्युच्यतां “एष
सर्वेश्वरः” इति श्रुतेः नतु त्वयि तवास्मास्वेकत्वात् भृत्यत्वमेव
मुख्यं तदुक्तं “स्वामित्वं तु हररेव मुख्यमन्यत्र भृत्यतेति एष
राजा दण्डनाथ” इतिवचनात् अच्युते मुख्यत्वं कथमत्राहेतीति
“मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च” इति स्मृतेः सन्ध्यापा-
सनवत्सम स्वामी हरिरितीति कर्तव्यतालक्षणा योग उपासनं
हरत्वेव विहितमिति यस्मात्सस्मादिति शेषः भूव इति विशेष-
णादन्यत्राभूवस्य न्यायप्राप्तत्वाच्च ॥ ११ ॥

“एको रुद्रो न द्वितीयोऽयतस्य” इति श्रुतेः रुद्रादीनामपि
स्वामित्वप्रतीतेरिति तत्राह । विशेषबुद्धेरिति । मनागीषदपि विशे-
षबुद्धे रुद्रादौ मुख्यबुद्धेर्विवरमवकाशं स्वामिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
न पश्यामि भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेन करतलामलकवदशेषशब्दप्र-
वृत्तिनिमित्तस्यापरोक्षत्वात् पश्यामीत्युक्तं तस्मादेतद्दर्शनेन महा-
निति सूचितं चशब्देन कर्णताडितवच्छूयमाणस्य कथं नोद-
नमिति तत्राह । यद्ग्रन्थवहारतोऽन्यदिति व्यवहारतोऽङ्गरुढिलक्षणा-
द्यदन्यन्मुख्यं तदिति शेषः अतो देवेषु प्रतीयमानं यत्स्वामित्वं
तद्धरिनियतमिति बोद्धव्यं तदुक्तं देवेषु तन्नियत्ता चेति अनेन
हरिमन्तरेण देवेषु यथा तारतम्यं स्वामित्वं मुख्यमिति च ज्ञात-
व्यम् तर्हि सिन्धुपतिरिति व्यपदेशो मम कथमित्यतो वाह ।
विशेषेति । सैन्धवैरक्षैस्त्वामुद्दिश्य व्यवहारो नतु मुख्य इत्यर्थः
एतदप्युक्तं त्वदादेव्यावहारिकमिति आदिशब्देन भवन्तो देशा-
धिपतय इति गृह्यते अस्तु व्यावहारिकमतः किं तत्राह । क ईश्वर
इति । हरौ देवेषु च स्वामित्वमृतेऽन्यत्र मानुषेषु तस्य व्यत्या-
सात् को विशेषः व्यवहारमात्राभिर्बुद्धमिति तत्र तस्मिन्पक्षे
स्थिते मनुष्येषु क ईश्वरः स्वामी ईशितव्यं समर्थनीयं च किं
न किमपीत्यर्थः तदुक्तम् “मानुषेषु विशेषः को व्यवहारमृते वद”
व्यत्यासादिति तत्र हरौ देवेषु स्वामित्वं मुख्यतो यथाक्रमं स्थितेऽ-
न्यत्र क ईश्वर इति वा यथा मानुषेषु स्वस्वामिभावस्य व्यत्यासो न
तथा देवेष्विति द्योतनाय तत्रैतितदुक्तं नहि देवेषु व्यत्यासः स्वामिता-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृत इति एवं विचार्यमाणोऽन्येभ्यो जीवेभ्यस्तत्र विशेषाभावेऽपि संभावनायै तत्र स्वामित्वमङ्गीकृत्याप्यस्माभिः किं कर्तव्यं तद्वदत्यभिप्रेत्याह । अथापीति । विशेषबुद्धेर्यद्विवरं पश्यामि तद्वचनहारतोऽन्यत्र कुतः मनागल्पमज्ञविषयत्वादिति वान्वयविशेषः अवशिष्टं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

प्रमत्तस्य ते करोमि चिकित्सामिति यदुक्तं तत्र शृण्वित्याह । उन्मत्तेति । उन्मत्तादिस्वरूपस्थितिं स्वतन्त्रे हरौ स्थितिम् वा प्राप्तस्य मे चिकित्सितेन दण्डलक्षणेन भवता शिञ्चितेन विहितेन त्वार्थः कियान्न कोऽपि तत्र रोदनादिदर्शनेन मम मनस्तृप्तिर्भवतीति तत्राह । स्तब्धेति । स्तब्धश्चासौ प्रमत्तश्चेति स्तब्धप्रमत्तः तस्य पिष्टपेषणवाग्निफलं चिकित्सितं शिञ्चासहस्रेणापि निर्मुक्तदेहाभिमानस्य मम व्यथानुभवाभावेन रोदनाद्यनुदयादिति द्विगुणितकोपवाहिना दग्धदेहसन्तापमन्तरेणान्यत्प्रयोजनं नास्तीति भावः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः पुनः किमकार्षीदत्राह । एतावदिति । तथा पूर्ववदुवाहेति अनुवादपरिभाषया उक्तस्य पुनर्वचनमनुवादपरिभाषाया अनुवादानुद्येत्यर्थः अनात्मा देहस्तत्सम्बन्धनात्स्य देहान्तरग्रहणं तस्य निमित्तं कारणं तदुपरतं निवृत्तं यस्य तत्तथा तादृशमारब्धं फलदानायोन्मुखं कर्मोपभोगेन व्यपनयन् क्षपयन् यथा देहान्तरोत्पत्तये न स्यात्तथा भुञ्जानं इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स रद्गुणस्तं परित्यज्यान्येन बाहयित्वा विवर्जितगम्यं गतः किं नेत्याह । स चेति । अपिपदेन श्लोकस्य गर्हितत्वं सूचयति । अधिकृताधिकारः । अपिपदज्ञानग्रहणयोग्यतावान् बहुयोगग्रन्थमतमनेकयोगशास्त्रसिद्धं हृदयग्रन्थिरहङ्कारबन्धस्तं मोचयतीति हृदयग्रन्थमोचनं तत् ॥ १५ ॥

कः किं जातिविशिष्टः न दृश्यते किं सत्यमित्याह । द्विजानामिति । सूत्रं लक्षणं यज्ञोपवीतमात्रं मखिनं बहुग्रन्थिवरं न दृश्यते अतः संशयः किं चेत् विद्या ब्रह्मो योगीन्द्रा भवन्ति तेषां मध्ये त्वं कतमोऽवधूतः योगीन्द्रः कस्य योगीन्द्रस्य वंशो जातोऽसि कुत्रत्यः कस्मिन्देसो विद्यमानः इहास्मिन्देसो कस्मात्कारणादभूः चेद्यदि नोऽस्माकं क्षमायासि तर्हि शुक्रः कपिलः वासुदेवः उत किं स न भवति तल्लक्षणासामग्यभावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सम्यक् श्रद्धया श्रीगुरुविषयया ॥ १५-१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानिमानिनमेनं ज्ञानेनैव परास्तीकृत्य कृपयिष्यामीत्यभिप्रेत्याह । स्वयोदितमिति । तत्र विरुद्धलक्षणाया यदुक्तं त्वया त्वं न श्रान्तो न दीर्घमध्वानमागत इति तद्विप्रलब्धं यथार्थमेव नत्वाक्षेपः यतो भर्तुः शिविकावाहकस्य भारो यदि मे मम स्यात्तदा स विप्रलम्भः स्यादिति सम्बन्धः अहं देहाज्जिज्ञो वोढेन न भवामीति भावः । एवं गन्तुरित्यादि अधिगम्यं प्राप्य स्थानादिकमध्वा वा यत्त्वयोक्तं त्वं पीवा भवसीति तत्र राशौ भूतानां राशिरूपे देहे विद्यां विदुषां प्रवादी न भवति किन्तु सत्यमेव पीवत्वमित्यर्थः । मयि चेतनस्वरूपे तु प्रवादः कलङ्क एवेति भावः ॥ १८ ॥

न केवलं पीवत्वमेव मे नास्त्यपि त्वन्येऽपि देहधर्मा न वर्तन्त इत्याह । स्थौल्यमिति । देहेन सह यो जातस्तदभिमानो जीवस्तस्यैव हि निश्चितं सन्नि नतु मे निरभिमानस्य ॥ १० ॥

यच्चोक्तं जीवन्मृतोऽस्मीति तत्राप्याह । जीवन्मृतत्वमिति । यदि त्वया मम देहाभिमानित्वमेव निर्धारितं तदपि जीवन्मृतत्वं नियमेन ममैव केवलं न किन्तु सर्वस्यैव विकृतस्य परिणामिनो दृष्टं प्रत्यक्षमेव यद्यस्माद्विकृतं प्रतिक्षणमेवाद्यन्तवत् यच्चोक्तं भर्तृशासनमतिचरसीति तत्राह । स्वञ्च स्वाम्यं स्वामित्वञ्च तयोर्भावो विद्यमानत्वं स च यत्र यदा ध्रुवः स्थिरः स्यात्तर्हि विधिकृत्ये शिविकावाहनादिकर्मणि योगः अयं जनो युज्यतामित्युच्यते कथ्यते उचिता वा भवतीति "उच्च समवाये" इत्यस्य रूपं यदि तु तत्र राज्यभ्रंशो मम राज्यं स्यात्तर्हि त्वामप्यहं शिविकां वाहयन् किमिदमरे इत्यादि कथयेयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु यावद्वाजाहं तावत्तत्र स्वामी भवाम्येवेति चेत्तत्राह । विशेषो राजमृत्यादिभेदस्तद्वद्वेर्विवरमवकाशं व्यवहारादन्यत् न पश्यामि मनाक् ईषदपि तथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रूहि किं ते करवामेति ॥ १२ ॥

यच्चोक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमीति तत्राह । उन्मत्तादिवर्त्तमानस्य वस्तुतस्तु स्वसंस्थामन्तर्निष्ठां गतस्य चिकित्सितेन कायिकेन वाचिकेन वा दण्डेन कियानर्थः साधयितव्यः मुक्तानामर्थानर्थयोरग्रहणात् यदि पुनरहं न मुक्तः किन्तु प्रमत्तस्तब्ध एव तदापि शिञ्चितेन स्वदत्तदण्डेन पिष्टपेष एव भवति यथा पिष्टं वस्तु प्रहारेणापिष्टं न भवति किन्त्विति पिष्टं भवति तथैव प्रमत्तस्य दण्डनेन प्रमत्तता न शाम्यति किन्त्विति प्रमत्तता स्यात् ॥ १३ ॥

अनुवादरूपया परिभाषया भाषमाणेन उपरतमनात्स्यस्य देहात्मभावस्य निमित्तमविद्या यस्य सः ननु स्वदेहाभिमानं विना तद्वचोऽनूद्य सोढुमसमर्थ इव समादधानः कथं तथा प्रत्युक्तवांस्तत्राह । उपभोगेन राजोचितैश्वर्यभोगेन ज्ञापितं यत् रद्गुणस्य प्रारब्धं कर्म तदपि व्यपनयन् व्यपनेतुम् अनुवादमिषेण कृपया स्वीपदिष्टतदनुष्ठितया उत्तरेव तत् प्रारब्धमपि दूरीकर्तुमित्यर्थः । यद्वा प्रेमोत्थदेन्येन स्वस्य भक्तत्वात्मननात् उपभोगेन शिविकाभारोद्धहनादिना आरब्धफलं कर्म व्यपनयन् व्यपनयामीति मनसि भावयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

अधिकृतः प्राप्तोऽधिकारो येन सः ॥ १५ ॥

द्विजानां मध्ये त्वं कतमः यतस्त्वं सूत्रं विभर्षि अवधूतः किं दत्तात्रेयोऽसि कस्य पुत्रोऽसि कुत्रत्यः किं देवजन्मासि नोऽस्माकं क्षमाय प्राप्तश्चेत् शुक्रो नारायणो नासि उत तदवतारः कपिलो नासि ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कापिलानां मते अब्रह्मात्मकप्रधानपरिणामभूतेषु भारवाहकादिषु भारादिरूपेषु च पदार्थेषु ब्रह्मदृष्टिर्न भवति तेषां ब्रह्मकार्यत्वाभावात् स्वमते तु "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतेः सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वात् "कारणं तु ध्येयः सर्वं खल्विदं ब्रह्मातज्जलानिति शान्तं उपासीत" इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविर्वर्जितः ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिमौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिर्केतः स्थिरमतिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।

वासुदेवात्मकं प्राहुः क्षेत्रज्ञमेव च ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च सर्वत्र ब्रह्मात्मकत्वदर्शी मुनिः तत्र विपरीतार्थ-
वाक्येन यदुक्तं त्वं न भ्रान्तो न च दीर्घमध्वानमागतः न चासहाय
शतं तत्रोत्तरमाह । त्वयोदितमिति । त्वया यदुक्तं भ्रमादिनास्तीति
सद्व्यक्तं स्फुटम् ॥ अविप्रलब्धमुपहास्यमात्रं न भवति भ्रान्तत्वदू-
रगामित्वासहायत्वाभावात् परमावापन्नस्य ममेति भावः किं तु
यदि भारो भर्तुर्वोदुर्म स्यात् न च सर्वं भारोपलक्षितं पदार्थज्ञानं
ब्रह्मात्मकं स्यात् तदा विप्रलब्धं स्यादिति शेषः यदा तु भारः
वोदुर्म न स्यात् तत्र को माहः कः शोकः एकत्वमनुपश्यतः । ऐतदा-
त्म्यमिदं सर्वम् इत्यादि श्रुतेः सर्वस्य वोदुर्त्वादेः ब्रह्मात्मकत्वात्तदा तु
त्वयोदितं न युक्तमिति भावः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं पश्यतो मे
भ्रमादि नास्तीति फलितोऽर्थः "द्वितीयादौ भयं भवति" इति श्रुतेः एवं
यदि भ्रमा गन्तुस्ते अभिगम्यं भ्यास्तदा त्वयोदितं विप्रलब्धं
भवतु सर्वस्योक्तश्रुत्या ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानं तु तत्र युक्तमित्यर्थः
यस्योक्तं तानिपीवति तदपि शशौ पाशमौलिके देहे युक्तम् । विदा-
मात्मविदां तु पीवति प्रवाहो न भवति पीवा स्थूलो देह एव
न स्वात्मा ॥ ६ ॥

किंच स्थौल्यमिति । कलिः कलहः अहं मदः ब्रह्मद्वारेण मदः
देहेन सह जातस्य देहात्माभिमानवतो जीवस्य भवन्ति मे मम
तु आत्मियाथात्म्यविदो न सन्ति ॥ १० ॥

यस्त्वयोक्तं जीवन्मृतोऽस्मीति जीवन्मृतस्त्वमपि यदाद्यन्तवत्
तस्य विकृतस्य परिणामिनो ब्रह्मदेरेव नियमेन दृष्टं मम नित्य-
ज्ञानरूपस्य तु नैवेद्यः अलुशासनमतिचरसीति त्वदुक्तः स्वस्वा-
यमावः स्वं च स्वायं च तयोर्भावः यत्र उच्यते "यदासीत्तदधीन-
मेवासीत्" प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः इत्यादिश्रुत्या वक्ष्यते तत्र भुवः हे
इत्यर्थः । नृप असौ प्रसिद्धोऽपि नृपत्यादिविषयः यत्रास्ति तर्हि विधि-
कृत्यस्य विहितकर्माणां योगः फलमभुव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अध्वत्वेमेवाह । यतो विशेषबुद्धेः अहं नरपत्त्यादिः स्वामी असौ
नरादिः सर्वकं शक्ति विशेषबुद्धेर्विवरमवकाशं व्यवहारतोऽन्यत्र
पदयामि नरपतित्वनस्त्वादिव्यवहारापगमे तु क ईश्वरः किमी-
शित्तये च स्यात् यतोऽसौ विधिकृत्ययोगोऽध्व इत्यर्थः तथापि
हे राजन् ! उच्यतां ते किं कस्वामि ॥ १२ ॥

यद्योक्तं प्रमत्तस्य तं चिकित्सां करोमीति तत्राह । उन्मत्त
इति ॥ १३ ॥

अनुवादपरिभाषया अनुवाकरूपेण भाष्येन प्रत्युदीर्य प्रति-
वचनं दत्त्वा उपरतं निवृत्तमनात्वे देहात्म्यत्वे निमित्तमज्ञानं
यस्य सः आरब्धफलं कर्म उपभोगेन व्यपनयन् ॥ १४ ॥

हे पाण्डवेश ! परीक्षित ! अधिकृतः प्राप्तोऽधिकारो येन
सः ॥ १५ ॥

शुक्रः कपिलः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकारसे बहुत अयुक्त भाषण करने वाले राजा के
अभिमान वाले रजोगुण तमोगुण के मदसे सम्पूर्ण भगव
न्प्रियों के स्थानरूप भरतजी के तिरस्कार करने वाले पाण्डव
मानी राजा से वे सर्वभूतों के सुहृत् ब्रह्मभूत सबके आत्मा
योगेश्वरों के आचरण में आति निपुण बुद्धि वाले भरतजी
गर्वरहित होकर यह वचन वाले ब्राह्मण वाले हे
वीर ! तुमारा कथन बुरा नहीं है किन्तु सच्चा ही है
उस भारका दोने वाला मैं होतातो मेरेको दुःखहीना वह
तो शरीर है मैं नहीं हूँ यदि चलने का मार्ग मेरे लेजनि का होता
तो मेरेको भ्रम होता वहतो देहका है मोटा होना भी शरीर-
का धर्म है ऐसा ज्ञानीयों का कथन है तो मेरेको कोई दुःख
नहीं है तुमारा कथन ठीकही है ॥ ९ ॥

मोटा पतलापन शरीर के दुःख मन का दुःख लुब्धा तृषा
भय कलह इच्छा जरा तिद्रा ग्लानि क्रोध अहङ्कार मद शोक
ये सब देह के साथ हमको है वस्तुतः हमारे धर्म नहीं
है ॥ १० ॥

हे राजन् ! जीवते मरणा यहतो नियमसे सबके है क्योंकि
जो विकारवान् वस्तु है वह सब आदि अन्त वाला है स्वामी
सर्वक भाव यदि नियमसे होता हो तो यह नियम से आशाकरना
आप का ठीक है सोतो ठीक है नहीं ॥ ११ ॥

हम राजा हैं यह भृत्य है इस बात में केवल बुद्धि व्यवहार
को छोड़कर और कोई हेतु नहीं है तो कौन स्वामी है कौन
सर्वक है यद्यपि ऐसा है तथापि हे राजन् ! तुमको हम क्या
करें ॥ १२ ॥

मैं तो अपनी स्थिति से पागल सरीका होरहा हूँ तब मेरे
दण्ड आदि चिकित्सा करने से तुमारा क्या सिद्ध होगा पागल
को दंड देना तो पीसेको पीसने के तुल्य है ॥ १३ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले उपशान्त स्वभाव वाले देहादि भावसे
निवृत्त मुनिवर भरतजी प्रारब्ध कर्म के भोगसे क्षय
करने के वास्ते राजाकी पालकी को फिर धसी प्रकार नौने
लगे ॥ १४ ॥

हे परीक्षितजी ! वेमी सिन्धु सौवीर देशके राजा रूहगणजी
तत्त्वजिज्ञासामे अच्छे प्रवृत्तये अज्ञासे आधिकारीय तिससे
हृदयग्रन्थी के छुटाने वाले बहुत योगग्रन्थ से सम्मत ब्राह्मण
के वचनको अवगाह करके तुरत उत्तरकर मस्तक से चरणामूल
में जाकर राजाके अभिमान को छोड़कर क्षमा कराने को यह वचन
बोले ॥ १५ ॥

अलक्षित होकर बिचरनेवाले आप कौन हो अवभूत वेष
आप हो ब्राह्मणों का यज्ञोपवीत धारण किये हो किसके पुत्र हो

नाहं विशङ्के सुरराजवज्रात् त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् ।
 नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ १७ ॥
 तद्ब्रह्मसङ्गा जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ।
 वचांसि योगप्रथितानि साधो ! न नः क्षमन्ते मनसाऽपि भेत्तुम् ॥ १८ ॥
 अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै ।
 प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्भरिं ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ १९ ॥
 स वै भवांल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गे विचरत्यपि स्मितः ।
 योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

कहां के हो इहां क्यों आये हो यदि हमारे कल्याण को आये हो तो क्या कपिलजी तो नहीं हो ॥ १७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीका ।

किमनया चिन्तया शिविकां तावद्वहामीति चेदत आह ।
 नाहमिति । वित्तपः कुबेरः ॥ १७ ॥

यस्माद्भृशं शङ्के तत्तस्मात्कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि ।
 निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन । अपारोऽनन्तम-
 हिमा । तत्र हेतुः । नो मनसापि भेत्तुं न क्षमं न शक्यम् । किं
 भेत्तुमित्यपेक्षायामाह । ते वचांसि । यद्वा मनसा युक्ताः सूक्ष्म-
 दृष्टयोऽपि भेत्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्वस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति । अहं चेति । इह संसारे श्र-
 द्धयां शरणं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि । ज्ञानशक्तावतीर्णो
 कपिलम् ॥ १९ ॥

स एव भवान् किं स्विदेवं विचरति । गृहाविष्टः कथं विच-
 क्षीत पश्येत् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किमनया चिन्तया शिविकां तावद्वहामीति चेदत आह ।
 नाहमिति । सुरराज इन्द्रः तस्य वज्रादहं न विशङ्के न
 विभेमि तथा रुद्रस्य त्रिशूलात् यमस्य दण्डादपि तथाग्न्यादीना-
 मस्त्रादपि तत्र वित्तेशः कुबेरः किन्तु ब्रह्मकुलावमानाभितरां
 शङ्के ॥ १७ ॥

तस्मान्मत्प्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि असङ्गो निष्परिग्रहः निगूढं
 पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन अपारः दुर्विभाव्याभि-
 प्रायः जडवद्विचरसि तव वचांसि तु योगशास्त्रेण सन्दर्भितानि
 तत्र हेतुः हे साधो ! नोऽस्माकं मनसापि साक्षाद्दृष्ट्यापि
 त्वद्वचो भेत्तुमभिप्रायतोऽवगन्तुं न क्षमं न शक्यम् ॥ १८ ॥

स्वस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति । अहं चेति । तत्त्वविदां चिदचिदी-
 श्वरतत्त्वविदां मुनीनां मध्ये प्रवर्तितोपदेष्टारं ज्ञानकलावतीर्ण-
 नाहमिति ॥ १९ ॥

परिच्छिन्नज्ञानशक्त्यंशेनावतीर्णो साक्षाद्भरिं योगेश्वरं कपिल-
 मुनिं प्रति इह संसारे यदरणं रत्नकं तत्किमिति प्रष्टुमहं
 प्रवृत्तः ॥ १८ ॥

लोकनिरीक्षणार्थं स एव कपिलो भवान् विचरति किं
 स्विदेवं कथंभूतः अव्यक्तलिङ्गः अस्पष्टहेतुः गृहासक्तो माहशो
 मन्धबुद्धियोगेश्वराणां गतिं कथं विचक्षीत पश्येत् विद्या
 दित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु यो वा को वास्तु तव तावच्छिविकावहनमहमिति चेत्
 आह । नाहमिति । ब्रह्मकुलस्य ब्राह्मणकुलस्यावमानादपराधात्
 शङ्के तस्माद्ब्राह्मणश्चेत्तुमापयितुमिच्छया पृच्छामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यत एवं शङ्के तत्तस्माद्यथा जडस्य सङ्गबुद्धिर्नास्ति तथा-
 तवापीत्यसङ्गः निगूढमप्रकाशितं विशिष्टं ज्ञानवीर्यं यस्य स
 अत एवापारः अगाधः माहशानामिति शेषः योगे अध्यात्म-
 विषये प्रथितानि सम्बद्धानि वचनानि मनसा विभेत्तुं विवर्तुं
 नोऽस्माकं न क्षमन्ते न शक्यानीत्यन्वयः मनसा विभेत्तुं न शक्नुमः
 किं पुनर्वचनेनेत्यतो मनसेति ॥ १८ ॥

अहमपि कार्यान्तरमुद्दिश्य जनपदान्तरं गमिष्यामीति शङ्क-
 माभूत् किन्तु ज्ञानार्थत्वेन कपिलवासुदेवम् अतो ज्ञानाधिकारित्वे-
 न मम तत्त्वमुपदेष्टुं योग्यतास्तीत्यभिप्रेत्य विज्ञापयति । अहं चेति ।
 अहमपीह संसारे क्लिश्यमानानां जनानां यद्वर्ति अवगच्छति
 जानात्यनेन तत्त्वमिति ज्ञानलक्षणाभरणं शरणं तत्किं प्रष्टुं प्रवृत्त
 इत्यन्वयः कपिलः किमयं श्रोत्रिय उत प्रव्रजेति तत्राह । गुरुमिति ।
 श्रोतुरपेक्षिताशेषश्रोतव्यस्योपदेष्टारं केषां मुनीनां किमेते पाषाण-
 वन्मौनशीलाश्चेन्न प्रवचनेन प्रयोजनमेतादृशशिष्याम् संगृह्य व्याख्या-
 सर्वस्य सुशक्ता चेति तत्राह । तत्त्वेति । तत्तत्पदार्थतत्त्ववित्त्वमादवि-
 कानामप्यस्तीत्यत आत्मेति । नचायं कपिलः सांख्यशास्त्रप्रणेतेत्याह ।
 हरिमिति । न चायं शब्दः सावकाश इत्याह । साक्षादिति ।
 नचास्यान्यत्र व्यापृतत्वे ज्ञानोपदेशानवसर इत्याह । ज्ञानेति ।
 ज्ञानकामधेनुप्रवृत्तयेऽवतीर्णो कलकामधेनाविति धातुः कलाविस्तार
 इति वा ज्ञानव्यापत्य इति वा अनेन तेन मम कार्यान्तरे
 व्यापारो नास्तीति दर्शयति ॥ १९ ॥

दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये ।

(१) यथाऽऽप्तोदानयनाद्यभावात्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः ॥ २१ ॥

स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः ।

देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् ॥ २२ ॥

शास्ताऽभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किङ्करो वै न पिनष्टि पिष्टम् ।

स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यधौघम् ॥ २३ ॥

तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ।

कृषीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो ! यथा तरे सदवध्यानमंहः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः किं प्रकृत इति तत्राह । सवा इति । भवान्स वै कपिलो भगवानेव लोकनिरीक्षणार्थं साध्वसाधुजनपरीक्षणार्थं अव्यक्त-
लिङ्गो भूत्वा विचरत्यपि खित् किमित्यन्वयः माहशानां संशयः
श्लाघ्य इत्याशयेनाह । योगेश्वराणामिति । विचर्त्तुं जानीयात्
अन्धबुद्धित्वे कारणं गृहानुबद्ध इति ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नोऽस्माकं मनसा सह योगेनोपायेन युक्त्या ग्रथितान्यपि
यद्भेदं न क्षमन्ते तद्ब्रूहि विशदीकुर्वित्यर्थः ॥ १८-२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु शिविकारूढस्य तव किमनेन विचारेण इत्यत आह ।
माहमिति । सुरराजादयो वज्रादिभिर्युधि मां हन्तुं यदि प्रयतन्ते
तवपि स्वस्य वीरत्वस्वभावात् न शङ्के प्रत्युतोत्साहसुखमेव
प्राप्नोमीति भावः यद्वा सुरराजादिषु जातापराधोऽहं तेषां कुपि-
तानां वज्रादिप्रहारादपि न शङ्के इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्तस्माद्ब्रूहि कस्त्वमित्यर्थः । त्वच्छिविकावाहकोऽस्मीति चेद-
क्षमतः परमपि मन्त्रिडम्बनैस्त्वामहं कमपि महायोगीन्द्रमज्ञासिष-
मेवेत्याह । वचांसीति । यतो योगग्रथितानि ते वचांसि नोऽस्माकं
मनसापि भेत्तुं न क्षमं न क्षमाणि न शक्यानि इत्यर्थः । यद्वा
वचांसि योगैर्ग्रथितान्यपि योगेश्वराणामुपदेशवाक्यानि कर्तृणि
नोऽस्मान्तिकटोरान् भेत्तुं क्षिप्रसंशयीकर्तुं न क्षमन्ते न
शक्नुवन्ति । कीदृशान् मनसापि सहितान् अवहितमनसोऽप्य-
चादित्वेन तानि जिघृक्षन्पीत्यर्थः । तव त्वेतावतापि प्रतियुक्त-
नैव क्षिप्रसंशयोऽस्मि सम्बृत्त इति भावः ॥ १८ ॥

योगेश्वराणामतिमुख्य एव मतसंशयं क्तेतुं समर्थ इति
द्योतयन्नाह । अहञ्चेति । साक्षात्परि श्रीकपिलदेवं ज्ञानस्य कलायै
ज्ञापनाय अवतीर्णम् ॥ १९ ॥

स एव भवान् एकस्त्रिदेव विचरति अन्धबुद्धिर्मन्त्रिभः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु मद्रूपादिकं स्वयमेव वेदितुमर्हसीत्यत्राह । नो मनसापि
भेत्तुं न क्षमं न शक्यं यत्तत् कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि
यतो निगूढं विज्ञानरूपं धीर्यं येन सः अपारः दुर्ज्ञेयाभिप्रायः
एवं भूतो विचरसि हे साधो ! तवचांसि योगग्रथितानि ज्ञानयोग-
भक्तियोगविषयाणि ॥ १८ ॥

इह यदरण्यं शरणं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्या-
विर्भूतं कपिलम् ॥ १९ ॥

लोकनिरीक्षणार्थं गृहचिह्नः सन् सः कपिल एव भवान्
किं खिद्विचरति गृहानुबद्धः कथं विचर्त्तुं पश्येत् ॥ २० ॥

भाषाटीका

इन्द्र के वज्रसे मैं नहीं डरता हूँ रुद्रजी के त्रिशूल से भी नहीं
डरता हूँ यमके दण्डसे भी नहीं डरता हूँ अग्नि सूर्य चन्द्रमा
पवन कुबेरास्त्रसे भी नहीं डरता हूँ केवल ब्राह्मण कुलके अपमान
से अत्यन्त डरता हूँ ॥ १७ ॥

तिससे विज्ञान के गुप्त करने को आप जड़ सरीके निःसङ्ग
होकर विचरते हो अगाध हो हे साधो ! योगग्रन्थित आपके
वचनों को हम लोक मनसे भी भेद न करने को समर्थ नहीं हैं
सो आप अपना हाल कहो ॥ १८ ॥

मैं तो आत्मज्ञानी मुनियों के परमगुरु योगेश्वर ज्ञानकलासे
अवतीर्ण साक्षात् हरि कपिलजी को पूछने को प्रवृत्त हुआ हूँ कि
संसार में शरण करने को क्या वस्तु है ॥ १९ ॥

किंवा वही कपिल रूपही आप छिपकर संसार के देखने को
विचरने होगे हम सरीका गृहादिक में बुद्धिवाला योगेश्वरों की
गति को कैसे देख सकेंगा ॥ २० ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तराययाच्चिपति तत्र यदुक्तं
मम श्रमो नास्तीति तत्राह । दृष्ट इति । आत्मनो मे अनु-
मन्ये अनुमिमे अनुमानं चैवं भवान् सारवाहनादिना श्रान्तः

(१) यथा श्रुतोदानयनादिभावाः समूलदृष्टोव्यवहारमार्ग इति श्रीविजयध्वजतीर्थपादः ।

[१२]

न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतस्तवापि ।

महद्भिमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्मनोद्वयदूरादपि शूलपाणिः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां जडभरतरङ्गणसम्वादे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कर्तृत्वात् यः कर्ता स आम्पयति यथाऽहं युद्धादिकर्ततेति । नन्विदं व्यवहारमात्रं न तु सत्यम् । यदुक्तं व्यवहारतोऽन्यत्र पश्यामीति तत्राह । यथेति । व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः सप्रमाणक एव इष्टः । यथा यथावत् । असता घटादिनोदकानयनादेरभावात् । एवं प्रयोगः । प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्याघटादिरिति ॥ २१ ॥

यदुक्तमुपाधिधर्माः स्थौल्यादयो मे न वस्तुतः सन्तीति तत्रोपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह । स्थौल्या अग्निना तापात्तन्मध्यवर्तिनः क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तण्डुलानां वहिर्भागस्य ततस्तद्गर्भस्य च रन्धिः पाकः । न चात्र किञ्चिन्मिथ्या एवं देहादिभिः सन्निकर्षात्सम्बन्धात्तन्निमित्ता संसृतिः पुरुषस्य भवति । असवः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधादुपाधिधर्मानुवृत्तेः । तथाहि । निदाघादिना देहे तप्ते इन्द्रियाणां तापस्ततः प्राणस्य ततो मनस इत्येवं यथायथमूह्यम् ॥ २२ ॥

यदुक्तं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव इति तत्राह । शास्तेति । अध्रुवत्वेऽपि यदा यो भूषतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च । यद्युक्तं स्तब्धदेः शिखा पिष्टपेष इति तत्राह । योऽच्युतस्य किङ्करः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोति । स्तब्धत्वाद्यनपगमेऽपि आस्तुरीश्वराज्ञासम्पादनेनैव सफलत्वात्तदाह । स्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनं कुर्वन्पश्माद्वैधं विजहाति ॥ २३ ॥

यस्मादेवं मम स्वयमुक्तं विपरीतं प्रतिभाति तत्तस्माच्चरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतोस्तिरस्कृताः सत्तमा भवादृशा येन तस्य मे मैत्रीदृशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं कृषीष्ट करोतु सतामवज्ञारूपं पापं यथा तरिष्यामि ॥ २४ ॥

ननु ममावज्ञाकृतविकाराभावात्कुतः पापं तत्राह । नेति । यद्यपि तव विक्रिया नास्ति । विश्वस्य सुहृत्चासौ सखा च तस्य अतः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विगताभिमानस्य तथापि महतामवमानान्मादृशो विनङ्गयति अदूरात् क्षिप्रं शूलपाणिरिवातिसमर्थोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तरागयाक्षिपति । तत्र यदुक्तं

मम श्रमो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति । देहादन्यत्वेऽपि देहयोगादात्मनो मम कर्मतः युद्धादिकर्मणा श्रमो इष्टः अतो मदृष्टान्तेन भर्तुर्भारस्य गन्तुरध्वनश्च गन्तुर्भवतोऽपि श्रममनुमन्येऽनुमिमे भवता श्रान्तेन भवितव्यं भर्तृत्वाद्गन्तृत्वाच्च यथा युद्धादिकर्ताहमित्यनुमिनोमीत्यर्थः । नन्विदं व्यवहारमात्रं न तु सत्यं तत्राह । असता घटादिना उदकाहरणाद्यभावदर्शनात् सता तु दर्शनाच्च व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः प्रमाणमूलक एवेष्टः अत्रायं प्रयोगः प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा शुक्तिरजतादिरिति ॥ २१ ॥

आत्मनः स्वतो दुःखाद्यभावेऽपि देहसंसर्गात्तत्सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह । स्थालीति । स्थाल्यादिगताभिजातापात्तन्मध्यवर्तिनः शिशिरस्य पयसोऽभिजापस्तस्य तापात्तण्डुलगर्भविकृतिर्भवति तत्तस्माद्दृष्टान्तदर्शनादेहादीनां सन्निकर्षादनुरोधात्सन्निकृष्टस्यावर्जनीयत्वात्तन्निमित्ता पुरुषस्य संसृतिः सुखदुःखाद्यनुभूतिर्भवतीत्यर्थः असवः प्राणा आशयो वासना अन्तःकरणं वा ॥ २२ ॥

तथाहि निदाघादिना देहे तप्ते इन्द्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मनसस्तत आत्मन इत्येवं च सति दण्डयितृत्वादिकमपि सफलमित्याह । शास्तेति । यदाहं कर्मवशाद्भूषतिस्तदा प्रजानामुत्प्रेषवर्तिनीनां शास्ता संमार्गवर्तिनीनां तु गोप्ता ननु पूर्वमेव व्यसनानुरं दण्डयन्पिष्टं पिनष्टीत्युक्तमिति चेत्तत्राह । अच्युतस्य भगवतः स्ववर्णाभमधर्मेण किङ्कर आराधकः भगवदाराधनस्वरूपं स्वस्ववर्णाश्रमप्रयुक्तं निग्रहादिकं कुर्वन् पिष्टं न पिनष्टि नैष्फल्यं न प्राप्नोति यस्त्ववर्णाश्रमोचितं कर्म ईहमानः कुर्वाणः अघौघं पापराशिं विजहाति विधुनोति ॥ २३ ॥

तस्मादेवं जिज्ञासुत्वाद्धे आर्तबन्धो ! नरदेवोऽमित्यभिमानजमदेनानाहतसज्जनस्य मे मह्यं मैत्रीदृशं स्नेहयुक्तां दृष्टिं कृषीष्ट कुरु यथा दृशा सदवज्ञानं सतामवज्ञानरूपमहं पापं तरे तरिष्यामि ॥ २४ ॥

ननु ममावज्ञाकृतविकाराभावात्कुतः पापं तत्राह । नेति । विश्वसुहृत्श्वरः सखा यस्य स विश्वसुहृत्सखः "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" इति श्रुतेः तस्य साम्येन सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वभावेन वीता निरस्ताऽभिमतिर्देहात्माभिमतिः स्वतन्त्रवस्त्वभिमतिश्च यस्य तव यद्यपि मत्कृतादवज्ञानाद्विकारो नास्ति तथापि महतामवमानात्सकृत्कृतान्मादृशो जन्तुः शूलपाणिरिवातिसमर्थोऽप्यदूरात् क्षिप्रं नङ्गयति स्थावरतामेव्यति

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्थावस्तावन्तिरेव हि जीवस्य विनाशो नाम तत्र नितरां चेत-
न्यानभिव्यक्तेः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधुना यत्त्वयोक्तं भर्तुर्मम भारो नास्ति गन्तुः कर्मतः श्रमो
नास्तीति तत्राह । दृष्ट इति । यथात्मनो मम भर्तुः कण्ठमुभ्रता-
हेतुर्भारो गन्तुर्गमनलक्षणात्कर्मतः श्रमः पादवेदनालक्षणो दृष्ट-
स्तथा भर्तुर्गन्तुर्भवतोऽप्य वहनगमनादिक्रियादर्शनाच्छ्रमो युक्त इति
सन्ध्ये वै सर्वानुभवसिद्ध इति न केवलं दृष्टिः श्रुतिरप्यस्तीत्याह ।
श्रुतेति । श्रुता उदानयनादिभावा इति प्रयोगमुत्सृज्य एकपद्येन
प्रयोगस्तु ज्ञानदसः उदानयनादिभावा जलाहरणसाधनघटादिपदार्थाः
बोद्धव्यां श्रमजनकाः श्रुताः इतीदमपि श्रमसद्भावे प्रमाणमि-
त्यर्थः “भावो ज्ञेया क्रिया चेष्टा” इत्यभिधानाज्ज्ञानयनादिक्रियाः
श्रमहेतव इति वा किमत इति तत्राह । समूल इति । यतो वह-
नगमनादिक्रियाः श्रमजनकत्वेन सत्याः तस्माद्भानोपादानादि-
व्यवहारमार्गः समूलः सप्रमाणः दृष्टः साक्षिसिद्ध इत्यर्थः केचि-
दुदानयनादिभावेति पठन्ति तत्र श्रुतेति पदच्छेदः क्रियावाचिनो
भावशब्दस्य टापि कृते स्त्रीलिङ्गत्वं साधु अनेन जीवन्मृतत्वं निय-
मेन राज्ञिस्त्रिष्वयं यदेहस्येति उक्तं तत्प्रत्युक्तं “शतं कुम्भमसिञ्चन्तं
सुरायाः” इति श्रुतेः क्रियायाश्चेतननियतत्वात् ॥ २१ ॥

स्थौल्यार्थो न मे सन्तीति यद्वदति तत्रोच्यते । स्थालीति ।
स्थाल्याः भाण्डस्याभिना तापात् भाण्डस्यपयसो जलस्य तापः
स्थाल्याः पयसस्तापात्तण्डुलगर्भस्य तण्डुलान्तःसारस्य रन्धिः
पाकः संयोगलक्षणसम्बन्धपरम्परयाऽज्ञातकार्योत्पत्तिर्यथा तथा
देहश्चेन्द्रियाणि चासवश्चाशयोन्तःकरणं ते तथा तेषां सन्निक-
षात्संयोगलक्षणसम्बन्धात् या स्थौल्यादिलक्षणा संसृतिः सा
पुरुषस्य भवतीत्यन्वयः कुतः अनुरोधात् अभिमानात् नचाभि-
मानो नास्तीति वाच्यं देहसद्भावेऽभिमानस्यावश्यं भावित्वाद-
भिसन्तप्तायोवत् ननु हेयाहेययोः स्वरूपे सामान्यतो ज्ञातेऽत्र प्रश्न-
पूर्वकं विशेषतो जिज्ञासा सञ्जाघटीतीति तदभावे स्तम्भसम्बो-
धनवच्चर्थः स्यादित्यतो वा हेयस्वरूपं निरूपयति । स्थालीति ।
अर्थस्तुक्ते एव आत्मा संसारी संसारान्तः पातित्वादन्तः कर-
णवत्स [१] च सत्योऽर्थक्रियाकारित्वादात्मवदित्याद्युहनी-
यम् ॥ २२ ॥

स्तम्भप्रमत्तस्य च पिष्टपेष इति यदुक्तं तत्राह । शास्तेति । यो नृप-
निर्बुधप्रजानां शास्ता पिष्टप्रजनां गोप्ता देवब्राह्मणमुनीनां किङ्करीश्च
स्वविहितं नित्यनैमित्तिकं कर्माच्युतस्याराधनं स्वधर्मं यदीहमानः
कुर्वाणश्च भवति तर्हि स राजा पिष्टं न पिष्टाष्टि निष्कलव्यापारवाञ्छं
भवति किन्तु सफलव्यापारवानेव एतत्कुतोऽवगम्यत इति तत्राह ।
विजहातीति । ज्ञानमन्तरेणान्येन न हन्यन्त इत्यर्थानि दुःखान्याधि-
व्याधिनिमित्तानि तेषामोघो यस्मिन् स संसारस्तथा तं विजहाति

(१) संसारः ।

मुञ्चति मुक्तो भवतीत्यर्थः एवं संसारस्वरूपं निरूप्य राज्ञः स्वधर्मं
निरूपयतीत्यतो वाह । शास्तेति ॥ २३ ॥

यत एवं मम ज्ञानं शबलं न शुद्धं फलादर्शनादतः संसार-
निर्मूलनकरं ज्ञानमुपदिशेत्याह । तन्म इति । नराणां देवोऽहमित्यभि-
माननिमित्तमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य अधिकृतसज्जनोत्तमस्य मे
यथा दृशा सदवधानं सज्जनावज्ञाननिमित्तमहः पापं तरेयं
तीर्णो भवामि तां मैत्रीं मित्रं सर्वस्मादिष्टतमो हरिस्तद्विषयां
दृशं कृषीष्ट अत्र करणं नाम प्रकाशनं विवक्षितं नत्वविद्यमानस्य
निर्माणं प्रकाशयेत्यर्थः मुक्तौ मुख्यं साधनं ब्रह्मज्ञानमेवान्यत्
सर्वं तत्साधनमिति द्योतनाय वा कृषीष्टेत्युक्तम् आर्तबन्धो इत्यनेन
संसारान्धकूपे पतितानां जनानां दीपिकालक्षणादृष्टिप्रदानेन समु-
द्धरणबन्धुभूतस्त्वमेव त्वादृशोऽन्यो नास्तीति स्वाभिप्रायसिद्धये
प्रयुक्तमिति ज्ञातव्यं “हि गतौ” इति भातोर्गतेर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धक-
त्वेन पापार्थे अह इति निपातनात् साधुः ॥ २४ ॥

शिविकावाहनलक्षणयास्मदवज्ञया तव कोपादिविकारो नास्ती-
त्याह । न विक्रियेति । विश्वसुहृत् विश्वस्य विश्वात्मना सर्व-
प्रकारेण वा सुहृत् श्रीनारायणः स एव सखा यस्य स
तथा तस्य ते तव विक्रिया सन्तापलक्षणां मनसि विकारः
कोपो वा नास्ति केन हेतुनेत्यत उक्तम् । साम्येनेति । मानावमा-
नयोः समत्वकारणेन “मानावमानयोस्तुल्य” इति स्मृतेः तत्रापि
किङ्कारणमत्राह । वीताभिमतैरिति । वीता विगताभिमतैरभिमानो
यस्य स तथा तस्य सामान्यज्ञानिनोऽपि मनसि विकारो न
स्याद्विशिष्टज्ञानिनस्तस्य तव किं वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः वीता-
भिमानत्वेन तव मनसि विकाराभावोऽपि सम्भावित इति वा
मम तु देहाभिमानो दुस्त्यजो यतोऽतो महदवज्ञाने प्राप्ते
शास्त्रतः कर्तव्य आत्मदाहो न कृत इत्याशयेनाह । महद्विमाना-
दिति । माहङ्क पुरुषः स्वरूपान्महत्तो भवादृशस्य विमानादवज्ञाना-
ददूरात्तदानीमेवात्मानं धश्यति दहति न केवलं माहङ्गेनात्मानं
दहति किन्तु मत्तोऽप्यधिकः शूलपाणिः सदा शिवोऽपि स्वतो
महदवज्ञानादात्मानं दहति ।

ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शास्तेत् कथञ्चन ।

न पुनस्त्वदवज्ञाने कल्पकोटिशतैरपि ॥

स्वतो महदवज्ञानाद्बुद्धोऽप्यात्मानमादहेत् ।

इति वाक्यद्वयं हिशब्देनोपात्तमिति ज्ञातव्यमतो अवच्छं
प्रार्थय इत्यपिशब्दार्थः इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

किङ्करो वेदरूपेश्वराज्ञाकारी माहशो जनः ॥ २३—२५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

कापिलदेवं प्रष्टुं प्रवृत्तोऽहमध्वन्येव तमिमं प्राप्तस्तदेतदुत्तो-
त्तरायथेव प्रथममाक्षिपन् सर्वमेव स्वजिज्ञास्यमाविष्कारिष्यामीति
मनसि विचारयन् यदुक्तं मम भ्रमो नास्तीति तत्राह । दृष्ट इति ।
आत्मनो मे अनुमन्ये अनुमिमे अनुमानञ्चैवं भवान् भारवाहा-
दिना श्रान्तः कर्तृत्वात् यः कर्त्ता स श्राम्यति यथाहं युद्धादि-
कर्त्तांति नचेदं व्यावहारिका एवं जल्पन्ति नतु पारमार्थिका इति
वाच्यं व्यवहारमार्गस्यापि निर्मूलीकर्तुमशक्यत्वादित्याह । यथेति ।
घटादिकरणकजलादिकमाहरेत्युक्ते असता घटादिना उदका-
नयनादेरदृष्टत्वात् व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः सप्रमाणक
एवेष्टः । यथा यथावत् एव प्रयोगः प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाका-
रित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्या घटा-
दिरिति ॥ २१ ॥

भारोद्ग्रहनादिना देहेन्द्रियादेः श्रान्त्या आत्मा विश्रान्तो भव-
तीति तत्र दृष्टान्तमाह । स्थाल्या अग्निना तापात् तन्मध्यवर्तिनः
पयसस्तापः । तस्य तापात् तण्डुलानां बहिर्भागस्य तापः
ततस्तद्गर्भस्य रन्धिः पाको यथा तथैव देहादिभिः सन्निकर्षात्
सम्बन्धात् तत्संस्तुतिस्तन्निमित्तकः संसारः पुरुषस्य भवति
असवः प्राणाः आशयो मनः । अनुरोधादुपाधिधर्मोऽनुवृत्तेः । यथा
निदाघादिना देहे तस्ते इन्द्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मन-
सस्तत आत्मन इति ॥ २२ ॥

यदुक्तं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव इति तत्राह । शास्तेति । अध्रुवत्वेऽपि
यदा यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च भवत्येव यच्चोक्तं
स्तब्धादेः शिक्षा पिष्टपेष इति तत्राह । योऽच्युतस्य किङ्करो मद्भिषः
स पिष्टं न पिनष्टि यतस्तब्धत्वाद्यनपगमेऽपि शास्तुरीश्वरस्याज्ञा-
सम्पादनेनैव फलवत्त्वात्तदाह । प्रजाशासनलक्षणं स्वधर्मरूप-
मच्युतस्याराधनं नृप ईहमानः कुर्वन् स्वस्याधौघं प्रत्यवायसमूहं
जहति ॥ २३ ॥

यस्मादेवं मम त्वदुक्तं विपरीतं विभाति । तत्तस्मान्नरदेवोऽ
हमित्यभिमानेन यो मदो विश्वमन्यत्वादिभिर्मिथ्यागर्वस्तेन तुच्छी-
कृता इमे किं जानन्तीत्यनादताः सत्तमाः भवादृशा येन तस्य मे
मैत्रीदृशं दुर्जीवोऽयं नरकोऽपि पतिष्यतीति विभाव्य स्नेहयुक्तां
दृष्टिं कृषीष्ट करोतु यथा सतामवक्षारूपमहं स्तरिष्यामि ॥ २४ ॥

ननु त्वत्कृतेन तिरस्कारेणास्मादृशां दुःखं नोत्पद्यते कुतस्त-
त्राद्यस्तत्राह । नेति । तवापि तव यद्यपीत्यर्थः तदपि मादृक् विनष्टाति
शूलपाणिसदृशोऽपि यदुक्तं सेष्यं महापुरुषपादपांशुभि-
र्निरस्ततेजःस्त्रित्यादि ॥ २५ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं तस्मिन् पृष्ठाथ यदुक्तं मम ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धा-
नवतः भ्रमो नास्तीति तत्राह । दृष्ट इति । कर्मतः भ्रमः सामान्यतः
सर्वेषां दृष्टः अतः ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानवतोऽपि भर्तुर्वोद्धः गन्तु-

र्भवतश्च भवतोऽपि अनुमन्ये यदुक्तं विशेषबुद्धेर्विवरं व्यवहारतोऽन्यं
न पश्यामीति तत्राह । यथेति । व्यवहारमार्गः नरदेवः नरा-
दिस्वस्वामिभावरूपः समूल इष्टः ब्रह्ममूल इत्यर्थः अतो यथा
यथावदेव ब्रह्मविचारवदादरणीय इत्यर्थः व्यवहारस्य निर्मूलत्वं
तु न सम्भवतीति हेतुना साधयति । असता निर्मूलेन घटादिना
उदानयनाद्यभावादिति ॥ २१ ॥

यच्चोक्तं स्थौल्यदयः देहात्ममानिनः सन्ति न त्वात्माविद् इति
तत्राह । स्थालीति । स्थाल्या अग्निना तप्तायास्तद्गतस्य क्षीरस्य
तापस्तत्तापतस्तण्डुलगर्भस्य रन्धिः विकृतिः एवं देहादिभिः
सन्निकर्षात्संबन्धात् अनुरोधात्स्वस्वकर्मानुरोधात् तत्तस्य देहा-
दिसंसर्गिणः अज्ञस्य ज्ञानिनश्च पुरुषस्य संस्तुतिः सुखदुःखाद्य-
नुभूतिर्भवति असवः प्राणाः आशयोऽन्तःकरणम् ॥ २२ ॥

यदप्युक्तमसौ विधिकृत्ययोगः अध्रुव इति तत्राह । अध्रुवत्वेऽपि
यदा यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च भवत्येव यदुक्तं
स्तब्धादेः शिक्षा पिष्टपेष इति तत्र स्तब्धादयो राज्ञा भृत्यदण्डाः
स्वर्गं यान्ति राजा च निष्पापो भवतीत्याह । योऽच्युतस्य किङ्करोः
यथायथं प्रजाशासनेन आज्ञापालकः पिष्टं न पिनष्टि किन्तु प्रजां
शोभयति स्वयं च प्रजाशासनाख्यस्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनमी-
हमानोऽधौघं विजहति ॥ २३ ॥

योगशास्त्रे राजशास्त्रे च स्वकौशलं प्रदर्श्यापराधनिवृत्त्यर्थं
प्रार्थयते । तदिति । तत्तस्यासमीक्षकारिणो मे नरदेवमदेन तुच्छी-
कृतः सत्तमो येन तस्य मैत्रीदृशं स्नेहदृष्टिं कृषीष्ट करोतु यथा
सद्व्यनानमहः महदवक्षारूपं पापं तरे तरिष्यामि ॥ २४ ॥

विश्वस्य सुहृत्वासौ सखा च स तथा तस्य साम्येन सर्वत्र
ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानेन धीता अभिमतिरुत्तमत्वाभिमानो यस्य
तस्य तव यद्यपि विक्रिया नास्ति तथापि महतां विमानादवमा-
नात् मादृक् नङ्क्यति अदूरात् क्षिप्रं शूलपाणिरतिप्रबलोऽ
पीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

आषादीका ।

आपने जो कहा मेरे को भ्रम नहीं है तिसमें हमारा कथन है
कि मेरे को जैसे युद्धादिक करने से भ्रम होता है तैसेही बोझा
ढोने से तथा चलने से आपकी भी होता होगा जैसे झूठे घडा
से जल नहीं लाया जाता है तैसे मिथ्या सब जगत् हो तो कोई
व्यवहार नहीं होगा ॥ २१ ॥

जैसे कि वर्तनमें अग्नि के ताप लगने से जल तपता है
तिसके तपने से चामल के भीतर का अंश पकजाता है तैसेही
धामादिकों से देह तपता है फिर इन्द्रिय तपती हैं फिर प्राण
फिर मन इसप्रकार आत्मा को संताप होना सत्य ही है ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

राजा तो प्रजों का शासन तथा रक्षा करनेवाला है सो ईश्वर की आज्ञा को करनेवाला है वह पीसे को नहीं पीसता है भगवान् की आज्ञा करना स्वधर्म है वही अच्युत का आराधन है तिसके करने से सब पाप दूर होते हैं ॥ २३ ॥

तिससे हे मुनिवर्य! नरदेव के अभिमान के मदसे आपसरीके महत्पुरुषों के तिरस्कार करनेवाले मेरेपर आप मित्रदृष्टी करो हे आर्तबन्धो ! जैसे सत्पुरुषों के अपमान के पापों से छूटें तैसा उपाय कीजिये ॥ २४ ॥

यद्यपि समदृष्टि होने से अभिमान के छोड़ने से सबके सुहृद सखा होने से आपके मन में कोई विकार नहीं है तथापि हम सरीका पुरुष तो महात्मों के अपमान करने से रुद्रके तुल्य हो तो भी शीघ्र ही नष्ट होजायगा ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध दशमाध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच

अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
 न सूर्यो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति (१) ॥ १ ॥
 तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु ।
 न वेदवादिषु हि तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो न चकास्ति साधुः ॥ २ ॥
 न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् ।
 स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥
 यावन्मनो रजसा पूरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ।
 चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरङ्कुशं कुशलं चेतारं वा ॥ ४ ॥
 स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ।
 बिभ्रत्पृथङ्नामभि रूपभेदमन्तर्बहिष्ठं च (२) पुरैस्तनोति ॥ ५ ॥
 दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति ।
 आलिङ्ग्य मायारचितान्तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ॥ ६ ॥
 तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ।
 तस्मान्मनो लिङ्गमदो वदन्ति गुणागुणात्वस्य परावरस्य ॥ ७ ॥
 गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ।
 यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम् ।
 पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकादशे तु संपृष्टो रङ्गगणमहीभृता ।

उपादिशत्परं ज्ञानं स योगीति निगद्यते ॥ १ ॥

अकोविदोऽविद्वानपि त्वं कोविदानां वादा उद्ग्रहणिकास्त-
 च्छुत्यान् वादानेव वदसि अथो अतः अत्यन्तं विदुषां मध्ये श्रेष्ठो
 न भवसि कुतः हि यस्मात् यं स्वामिभृत्यादिलौकिकव्यव-
 हारं त्वं सत्यमात्थ एनं सूर्यस्तत्त्वविचारेण सह न वदन्ति
 किंत्वविचारसुन्दरं वदन्ति अतो न सत्यः ॥ १ ॥

वैदिकोऽपि कर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह । तथैवेति ।
 उरवो गार्हो गृहसम्बन्धिनो मेधा यज्ञास्तेषां वितानो विस्ता-
 रस्तद्विषयास्तु विद्यास्तु उरु अधिकं विजृम्भितेषु विलसितेषु
 वेदवादिषु तत्त्ववाको नु निश्चितं न चकास्ति न प्रकाशते
 तथाच श्रुतिः “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादि शुद्धो हिंसादि-

शून्यः साधु रागादिशून्यश्च प्रायेणेतीश्वरार्पितकर्मणां परमार्थ-
 फलत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥

ननु श्रुतवेदान्तस्यापि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथमसत्यता
 तत्राह । नेति । साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानाय वरीयस्योऽपि वेदान्त-
 वाचस्तस्य न सम्यगासम् बभूवुः स्वप्ने या निरुक्तिस्तया स्वप्न-
 दृष्टान्तेन दृश्यत्वादिहेतुना स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्य न
 स्यात् ॥ ३ ॥

एवं प्रपञ्चस्य सत्यत्वं तदुक्तं निराकृत्य संसारस्यापि
 तदुक्तां सत्यतां निराकर्तुं तस्य मनोनिमित्ततामाह । याव-
 दित्यादिना यावत्समाप्ति । मनो यावद्भजन्नादिभिर्गुणैरुद्धं वशी-
 कृतं भवति तावत्तन्मनो निरङ्कुशं सत्पुरुषस्य कुशलं धर्म-
 मितरमधर्मं वा आतनोति । केः चेतोभिर्ज्ञानेन्द्रियैः आकूतिभिः
 कर्मेन्द्रियैश्च ॥ ४ ॥

(१) .समामनन्तीति श्रीवीरराघवपाठः । (२) वयुनैरिति श्रीवीरराघवपाठः ।

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततश्च भर्माभर्मवासनायुक्तं तदेवानेकदेहादिवैचित्र्यं करोतीत्याह । स इति । पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेन तन्मन इत्यर्थः वासनायुक्त आत्मोपाधित्वादात्मा अतो विषयैरुपरक्तोऽनुविद्धः अनो गुणप्रवाहो गुणैरितस्ततश्चात्यमानः । अत एव विद्वान् कामादिपरिणामवान् षोडशात्मा षोडशकलासु भूतेन्द्रियरूपासु मुख्यः पृथङ्नामभिः सह पृथग्रूपभेदं देवतिर्यगादिरूपं विभ्रत् । अन्तर्बहिष्प्रमुक्तृष्टत्वं निष्कृष्टत्वं च पुरैस्तैरेव देहेहेतुभूतैस्तनोति । नामभिरित्यत्र रेफलोपे दीर्घाभाव आर्षः ॥ ५ ॥

फलं च तदनुरूपं करोतीत्याह । दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं दुर्निवारं कालप्रप्तं सर्वतोऽभिव्यक्तं सृजति ननु जडः कथं सृजति तत्राह । स्वदेहिनमालिङ्ग्य । आलिङ्गने कारणमाह । मायारचितोऽन्तरात्मा जडोपाधिः । उपाधितामाह । संसृतिचक्रे कूटयति छलयतीति तथा यथा ग्रामकूटक इति ॥ ६ ॥

एवमयं मनोनिबन्धनः संसारो जीवे फलतीत्याह । तावानिति । आविः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यो दृश्यो भवति । स्थूलसूक्ष्मो जाग्रत्स्वप्नरूपः मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरन् मोक्षस्यापि तदेव कारणमित्याह । तस्मादिति । अदो मनः लिङ्गकारणं गुणत्वं गुणामिमानित्वमगुणत्वं तद्वाहित्यं तदेव परमवरं च तस्य ॥ ७ ॥

कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणवस्थाभेददित्याह । गुणेति । नैर्गुण्यं निर्गुणमथो इति कात्स्न्येन दृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति । अन्यदा तु घृतक्षये स्वं पदं शुक्लमास्वरूपं महाभूतात्मत्वं वा अन्यत्रान्यदा ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं देहगतानां परिश्रमस्थौल्यादीनां सत्यानामेव देहात्मभ्रान्त्यात्मनि प्रतीयमानानामपि वस्तुत आत्मन्यभावे निराक्षेपे मयाभिहिते सत्यं प्रपञ्चानित्यत्वं मिथ्यात्वं मयाभिहितमिति आत्म्यन् क्रियाकारित्वहेतुना घटादीनामिव तेषां सुखदुःखाद्यर्थक्रियाकारित्वेन सत्यतामुपपादयन्न कुशलः असत्यत्वेऽभिहिते सत्यत्वोपपादनं युक्तिमदन्यथान्यत्र गतानामन्यत्र प्रतीतिभ्रमरूपत्वे कथिते तेषां सत्यत्वोपपादनवैयर्थ्यात् तथा देहसम्बन्धादात्मनि तेषां प्रतीतिर्न वस्तुत इत्युक्तेः पुनर्देहादिसम्बन्धादात्मनि परिधमादिप्रयुक्तसुखदुःखादिप्रतीतिरिति वदन्नयं न निपुणः उक्तस्यैव पुनराक्षेपत्वेनोक्तेः तथा जीवानां मिथः स्वस्वामिभावस्योपाधिकत्वे कथिते पुनस्तस्य स्वाभाविकत्वाभिमानेन स्वस्य दण्डनेतृत्वं साध्यन्नयं न निपुण इत्यभिप्रेत्याह । अकोविद इति । विविक्तात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहित एव त्वं कोविदवादवादान् कोविदवाक्यतुल्यानि वाक्यानि वदस्यथोऽत्यन्तविदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि कुनः हि यस्मादेतं व्यवहारं देहात्माभिमानस्वतन्त्रात्माभिमानप्रयुक्तं पीनत्वयुवत्वदूरगन्तृत्वादिव्यवहारमात्मविषयं देहिनां परस्परं स्वस्वामिभावादिव्यवहारमन्यच्च सर्वं सूर्यस्तत्त्वत्रययाथात्म्यविदः तत्त्ववमर्शेन तत्त्वविचारमूलकेन न समामनन्ति न सम्यग्ब्रह्मन्ति न परमार्थत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः सहामनन्तीति पाठे तत्त्वविचारेण सह न वदन्ति किन्त्वविचारितमुन्दं वदन्ति सूरयो

न समामनन्ति इत्यनेन निरन्तरमध्यात्मशास्त्रपरिशीलनवतामात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञाननिष्ठानां अस्मिन्देहात्मभ्रान्त्यादिमूले व्यवहारेऽपारमार्थ्यज्ञानं तद्विपरीतानां त्वस्मिन् पारमार्थ्याभिमानश्चेति सूचितम् ॥ १ ॥

तत्र तेषां तदभिमाने हेतुस्तत्त्वत्रयस्वरूपस्वभावप्रतिपादकवेदान्तशास्त्रार्थपरिशीलनमेवेति वक्तुं तावत् शास्त्रस्तुतये पूर्वभागस्यातत्त्वानेदकत्वमाह । तथैवेति । तथाहि हे राजन्नुपबो बहवः गार्हमेधाः गृहमेधिसम्बन्धिनो धिताना यज्ञादिकर्मविस्तारास्तद्विषयविद्यया उरुभृशं विजृम्भितेषु विलसितेषु वेदवादेषु वेदरूपेषु उक्तेषु वेदपूर्वभागेषु तत्त्ववादः शुद्धो निर्णयात्मकः अत एव साधुः प्रायेण न चकास्ति न प्रकाशते प्रायेणेत्यनेनैश्वराभावनत्वेन कर्म कुर्वतां रोचते एवेदमुक्तं देहातिरिक्तस्य फलभोक्तृत्वमात्रं ज्ञायते न तु स्वरूपं शोध्यते इत्यर्थः यद्वा तत्त्वस्य वाद उक्तिर्यस्मिन् स तत्त्ववादः तत्त्ववादीत्यर्थः एवं वेदवादेऽप्यित्यत्रापि वेदशब्दस्तत्पूर्वभागपरः पूर्वभागवत्तदर्थवादेषु उत्तरभागार्थवादी न सम्यक् प्रकाशत इत्यर्थः कर्मस्वेव रुचिमतां ज्ञाने रुचिं नोत्पादयितुं शक्नुयादिति भावः ॥ २ ॥

श्रुतवेदान्तस्याप्यविरक्तस्य न तैस्तत्त्ववबोध इत्याह । नेति । स्वप्ने स्वाप्नपदार्थे निरुक्त्या व्याख्यानेन स्वप्नसुखस्याल्पास्थिरत्वावगमेनान्यदपि गृहमेधिन ऐहिकामुष्मिकसुखं यस्य हेयत्वेनानुमितं न स्यात्तस्य सांसारिकदुःखविरक्तिविरहाद्वा तत्र सम्पत्तस्य साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानाय वरीयसीवरीयस्यः गरीयस्योऽपि वेदान्तवाचः सम्यङ्ज्ञासन् वेदान्तेन तत्त्ववबोध इत्यर्थः स्वप्नदृष्टान्तेन गृहमेधिसौख्यस्य हेयत्वानुमानं तत्त्वानवबोधकारणं शुद्रसुखासक्तिमूलकमित्युक्तम् अनेन गृहसौख्यस्य हेयत्वाध्यवसाये तत्त्वज्ञानोदय इति फलितम् ॥ ३ ॥

तत्र गुणत्रयोपरागेण कुशलाकुशलकर्मापादनद्वारोच्चावचदेहसम्बन्धमापादयन्मन एवालपास्थिरसुखासक्तिजननद्वारा तत्त्वज्ञानप्रतिषन्धकं संसृतिकारणं तदेव च गुणत्रयाकलुषितं सज्ज्ञानजननद्वारा मुक्तिहेतुश्चेत्याह । यानदिति साङ्ख्यैः पञ्चभिः । यावदस्य पुरुषस्य मनो रजआदिभिरनुबद्धम् उपरक्तं भवति तावन्निरुद्धं सत्तत्त्वज्ञानानुसारेण चेतोभिर्ज्ञानेन्द्रियव्यापारैराकूतिभिः कर्मेन्द्रियव्यापारैश्च हेतुभूतैरुभयेन्द्रियकर्मभिः पुण्यापुण्यरूपैः कुशलमुत्कृष्टमितरं निहीनं वा देहमातनोति सम्पादयति ॥ ४ ॥

एतदेव प्रतिपादयति । स इति । पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वेन तन्मन इत्यर्थः सवासनात्मा वासनाधीनस्वरूपः विषयोपरक्तः शब्दादिभिरुपरक्तः गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवाहः प्रवृत्तिर्यस्य स गुणप्रवाहः पञ्चभूतैकादशेन्द्रियरूपषोडशद्रव्यैश्चात्मा प्रधानः नामभिर्वाचकशब्दैः सह रूपभेदं देवमनुष्यत्वाद्यवयवसंस्थानरूपाकारभेदं विभ्रदेवमनुष्यत्वादिकमात्मनो बहिष्ठं चान्तर्गतं रागादिकं च व्युनैः सङ्कल्पविकल्पात्मकैर्ज्ञानैस्तनोति आत्मानं देवोऽहं मनुष्योऽहमिच्छामि द्वेषीत्येवं रूपबुद्धिभिश्चोपाध्याकारयुक्तं करोतीत्यर्थः । यद्वा व्युनैः सङ्कल्पविकल्पात्मवृत्तिभेदैः रूपभेदमनेकरूपतां विभ्रत्सवासनात्मान्तर्गतरागादिकं बहिर्गतदेवादिरूपं नामभिः सह तनोति अत्र पुरैस्तनोतीत्यपि पाठो दृश्यते तदायमर्थः पुरुषस्य मनो यावद्रजआदिभिरनुविद्धं सन्निरुद्धं यथा भवति तथा ज्ञानकर्माभयेन्द्रियगुणानुसारेण पुण्यापुण्यरूपव्यापारमापादयति तावदयं स्वतोऽविकृतोऽपि पुरुषः

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सवासनाधीनस्वरूपान्तःकरणयुक्तः अत एव वासनानुशास्त्र-
यैहारक्तः विषयासक्तः गुणप्रवाहः गुणैः प्रवाहः प्रवृत्तिरस्य
गुणानुरूपप्रवृत्तिमान् ततः पञ्चभूतैकादशेन्द्रियरूपषोडशपदा-
र्थानामात्मा धारकः सन् अविच्छिन्नरूपसूक्ष्मदेह इत्यर्थः नामभिः
सह देवमनुष्यादिरूपभेदे बिभ्रतैः पुरैः शरीरैः पुनरन्तर्गतरागद्वे-
षादिकं बाह्यं बाह्यं च कर्मगुणानुसारेण पुण्यापुण्यरूपं
करोति ॥ ५ ॥

तदनुरूपमीश्वरादिष्टं फलं च प्राप्नोतीत्याह । दुःखमिति । एवं-
विधं यत्संस्मृतिचक्रं तस्मिन्कूटवत् पर्वतशृङ्गवद्विचाल्यतया
वर्तमानः मायागचिन्तान्तरात्मा प्रकृतिपरिणामरूपान्तःकरणवान्
स्वदेहिनं स्वशरीरिणं परमात्मानमालिङ्ग्य तमविनाभूयैवान्तः-
करणपारवश्यास्वदेहिनं परमात्मानमजानन्नापि तच्छरीरतया
वर्तमान एवेत्यर्थः । यद्वा स्वः देहो यस्य स स्वदेहस्तमालिङ्ग्ये-
त्यर्थः कालेन देवावुपपन्नं प्राप्तं दुःखादिकं फलं कर्मफलमाव्य-
नक्ति आप्नोति व्यतिरिक्तं मोहं तीव्रं दुर्निवारमित्यर्थः अङ्गिर-
त्र गत्यर्थः ॥ ६ ॥

यावदेव तावान् तत्पर्यन्तवानयं स्थूलसूक्ष्मो व्यवहारो
व्यवहारस्य स्थूलत्वं सूक्ष्मत्वं च व्यवहियमाणाकारस्थूलत्व-
सूक्ष्मत्वे देवोऽहं मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिबाह्याकार-
विषयः स्थूलः इच्छामि द्वेषि सुख्यहं दुःख्यहमित्याद्यन्तराका-
रविषयः सूक्ष्मः सदानिः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति सर्वदा स्वरूपेणा-
तिरोहितजीवः साक्ष्यो विषयो यस्य तथाभूतो भवति कर्मणा
स्वस्वभावसङ्कोचरूपतिरोधाने सत्यपि स्वरूपस्यातिरोधानात्सदा-
विरित्युक्तं सदा आविः स्वरूपेण भासमानो यः क्षेत्रज्ञो जीवः
तद्विषय एवायं व्यवहारो देहात्माभिमानात् उक्तमर्थमुपसंहरन्मनस
एव बन्धमोक्षकारणत्वं सहष्टान्तमाह । तस्मादिति द्वाभ्याम् । तस्मान्म-
नसो गुणानुरक्तादुक्तविधसंस्मृतिचक्रापत्तेरनुरक्ताच्च तत्त्वज्ञानोदया-
द्गुणागुणात्वस्य गुणागुणात्वयोः गुणत्रयसहितत्वनद्रहितत्वयोः
संसारमोक्षयोरित्यर्थः “गुणवचनेऽप्यो मनुषो लुगिष्ठः” इति गुण-
शब्दो गुणिपरः लिङ्गं हेतुमपि तन्मनो वदन्ति तथा परावरस्य
देवादिस्थान्तरान्तपरावरभावस्य च मन एव लिङ्गं वदन्ति
यद्वा । पञ्चवरशब्दो व्युत्क्रमेण गुणागुणात्वविशेषणम् अवरं निकृष्टं
यद्गुणासहितत्वं परमुत्कृष्टं यद्गुणराहित्यं तयोर्लिङ्गं मन इत्य-
न्वयः ॥ ७ ॥

तद्विवृणोति । गुणानुरक्तमिति । गुणशब्दस्त्रिगुणपरः त्रिगुणा-
नुरक्तं मनः जन्तोर्व्यसनाय संसाराय नैर्गुण्यममलं मनस्तु
क्षेमाय मुक्तये स्यादित्यर्थः निर्गन्तं गुणाभिर्गुणं तदेव नैर्गुण्यं
चातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणात्वात्स्वार्थं व्यञ्ज मनसो मलिनत्वे विमलत्वे
च दृष्टान्तमाह । यथेति । घृतवर्ति घृतावासिकां वर्तिमश्नन् प्राणुवन्
सधूमां शिखां भजति अन्यदा घृतानवासिकवर्तिगतः स्वं परं
रूपं धूमानाविले भजति तथा गुणकर्मानुबद्धं गुणानुसारिभिः
पुण्यापुण्यकर्मभिः कलुषितं मनः प्रदीपस्थानीयं शिखास्था-
नीया धूमवृक्षा रागद्वेषाद्यावृता वृत्तीर्भजते अन्यत्र गुणत्रये-
णाकलुष्ये सति तत्त्वं स्वस्वभावं सर्वप्राचुर्यतां श्रयते
प्राप्नोति । यद्वा तत्त्वं श्रयते तत्त्वावभासस्तदा स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्नध्याये हेयत्वेन प्रथमतो वक्तव्यत्वेन संसारस्वरूपे
निरूप्य तन्निवर्तकसाधनं निरूपयति प्रथमतस्तत्तुक्तं माक्षिपञ्चिवाह ।
अकोविद इति । राजंस्त्वमकोविदोऽपयिडतः कथं कोविदवादा-
न्वदसि यत्कोविदानां पयिडतानां वादवद्वचनवद्वभासमानान्
वादान् वचनविशेषान् ब्रूय इति यस्मात्तस्मात्स्वधर्ममाराधनम-
च्युतस्येत्यादिवदतो ममापयिडत्यं कथमत्राह । नातिविदामिति ।
भिभुक्श्रुतगलोपरिवृत्तवद्वक्तृत्वान्नातिविदां दृष्टकरतलामलक-
वत्तत्त्वज्ञानां मध्ये गणनीयत्वेन वरिष्ठः न हि हेतुवद्भासमानान्
प्रपञ्चमिथ्यात्वे प्रयुक्तान् दृश्यत्वादिहेतून् प्रयुज्जान आनुमानिकेषु
कोविदो भवति कुतस्तरां वरिष्ठः कुतो वचसामाभासत्वमत्राह ।
न सूर्य इति । सूर्यः सर्वज्ञाः शब्दतत्त्वज्ञाः एनं व्यवहारं “मर्त्तु-
र्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये । शास्ताधिगोप्ता नृपतिः प्रजानां स्थाल्याग्निता-
पात्पथसोऽभितापस्तत्तापतस्तयदुल्लगर्भरन्धिः” इत्यादिलक्षणतत्त्वा-
वमर्शेन यथास्थितवस्तुस्वरूपविचारेण सह नामनन्ति देहेन जातस्य
हि मे न सन्ति विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् पश्यामीत्यादिग्रन्थ-
स्यार्थापरिज्ञानाद्विजृम्भितमिति एतद्विशब्देनाह । अतः प्रेक्षावज्जिः
कटाक्षेणाप्यनभिवीक्षितत्वादुपेक्षणीयस्त्वयं पक्ष इति ॥ १ ॥

ननु माभूत्सूरिभिरामननं वेदैः किं न स्यादिति तत्राह ।
तथेति । यथा सूरिसिद्धान्ते त्वद्वचवहारो न चकास्ति सदीपत्वा-
ज्जलदच्छन्नद्युमणिवदल्पबुद्धीनां वेदानां वादेषु मुखतः प्रतीय-
मानार्थप्रतिपादकलक्षणेषु वाक्येषु तत्त्ववादः परब्रह्मस्वरूपविष-
यज्ञानसिद्धान्तो नातु चकास्ति न प्रकाशते कथं न चकास्तीत्यत
उक्तं शुद्ध इति । “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिकर्मप्रतिपादकानां “ब्रह्म-
विदाप्नोति परम्” इति ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानां च वाक्यानां यथैकवा-
क्यत्वं तथा न प्रकाशत इत्यर्थः कस्मात्तथा न प्रकाशनमत्राह । उरु-
गार्हमेधेति । उरु विस्तीर्णं गार्हमेधं गृहस्थसम्बन्धिवितानं यक्षकर्म
तत्प्रतिपादकयां विधया उरुधा विजृम्भितेषु सम्यगुद्बोधकेषु यतोऽ-
ल्पबुद्धीनां न प्रतीयते ततो महाबुद्धीनां प्रकाशत इत्यतो हीति
“न वेदेष्वल्पबुद्धीनां ब्रह्म तत्त्वं समीक्ष्यते । महाबुद्धिस्तु वेदेषु पश्ये-
द्ब्रह्मैव केवलम्” इति वचनात् अल्पबुद्धीनां बाहुल्याभिप्रायेण प्राये-
णेति अयोग्यानामयमेवार्थे इत्यस्मिन्नर्थे एवशब्दः “वादो विषय-
वक्तृत्वं मुखतो वचनं स्मृतम्” इत्यभिधानं कर्मपराणां कर्मैव न
तत्र विभाग इतरेषामितर एव शुद्धः किं न स्यादिति नेत्याह ।
साध्विति । एकवाक्यत्वकरणमेव साधु नान्यदित्यर्थः ॥ २ ॥

पुरुषार्थबोधकत्वेन प्रवृत्तस्य वेदस्य सर्वस्य पुरुषार्थित्वेन
सर्वसाधारणस्य केषांचित्तत्त्वप्रकाशकत्वं केषांचिन्निति विशेषो
वैषम्यादिदोषापत्तेरित्याशङ्क्य पुरुषदोषादिदमित्याह । न तस्येति ।
वरीयसीः वरीयस्योऽपौरुषेयत्वेन प्रशस्ता वेदान्तगता अपि वाच-
स्तस्य पुरुषस्य साक्षात्तत्त्वग्रहणाय पुरुषार्थोपयोगिब्रह्मज्ञानाय
न समासत्र सम्यग्भवन्नित्यन्वयः तच्छब्देनोक्तं यच्छब्देन विशि-
नाष्टि । स्वप्न इति । यस्य पुरुषस्य गृहमेधिसौख्यं स्वप्ने निरुक्त्या
स्वप्नदृष्टान्तेन स्वयमेव स्वत एव हेयत्वेनानुमितं न स्यादित्य-
न्वयः स्वप्नसुखवज्जाग्रत्सुखं हेयमिति लिङ्गज्ञानं न स्यादित्यर्थः
अनेन विषयरोग एव वेदान्तवाक्योक्ततत्त्वज्ञानानुदये कारणं
नान्यदित्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

ननु हेयाननुमितत्वे किं कारणमित्यतो रद्दगुणस्याकोविदत्व-
स्थापनाय तन्निरूपितादन्यथा संसारस्वरूपं निरूपयति । यावदिति ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यावत्पुरुषस्य मनो रजभादिगुणैरनुबद्धं गुणवशत्वेन स्थितं तावत्पर्यन्तं चेतोभिर्बुद्धिचिन्तितमिरत एवाकृतिभिर्विषयसुखेच्छाभिः पूर्वानुभवसंस्कारैर्वा निरुद्धः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तमानो यः पुरुषः कुशलाकुशलयोरैकतरमातनोतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

कुशलाकुशलकर्मभ्यां किं फलमापादयतीति तत्राह । स वासनामेत्यादिश्लोकद्वयेन । स मायारचितान्तरात्मा प्रकृतिनिमित्तं मनः पृथङ्नामभिः स्वपुरैः स्वस्य जीवस्य सुरनरतिर्यगादिदेहै रूपमेदं सुरनरतिर्यगादिदेहमेदं चित्रं बहुविधं तनोति अन्तरात्मानं विशिनष्टि । वासनामेति । नानाकर्मवासनामयः गुणानां प्रवाहो यस्मिन् स तथा षोडशात्मा दशेन्द्रियाणि पञ्च प्राणाः स्वयमेकं मन एव षोडशभेदेन विभक्तः अन्तर्बहिष्ठः वासनारूपेणान्तःस्थितं विषयरूपेण बहिःस्थितं संसृतिचक्रस्य कुटं राशिर्यस्मिन् स तथा तं स्वदेहिनमालिङ्ग्य वशीकृत्य सुखं दुःखं वा व्यतिमिश्रं सुखमिश्रं दुःखं दुःखमिश्रं सुखं फलं च व्यनक्ति व्यञ्जयतीत्यन्वयः ॥ ५-६ ॥

यावानहममेत्यभिमानस्तावानयं व्यवहारः संसारः सुखदुःखलक्षणः अभिज्ञाभिवदनादिलक्षणो वा भवति ननु मनसः प्रवर्तकत्वाङ्गीकारे प्रवृत्तेर्भगवत्कर्तृकत्वं गतं स्यादिति तत्राह । क्षेत्रज्ञेति । क्षेत्रज्ञः श्रीनारायणः साक्षी प्राणः ताभ्यां प्रेरितेन मनसा जीवः संसारमनुभवतीत्यर्थः "क्षेत्रविन्दु हरिः प्राणः साक्षा ताभ्यां पुमान्सरेत्" इति वचनादुक्त एवार्थः स्थूलसूक्ष्मदेहविषयः "मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः" इत्यभिप्रेत्योपसंहरति । तस्मान्मन इति । यत एव श्रीहरिकटाक्षेचितमनसा संसारस्तस्माददो मनः परावरस्य पूर्वोत्तरकाले वर्तमानस्य गुणागुणस्य मुख्यकर्तृ हरिः प्रवृत्तौ गुणामृतस्य स्वतः सत्त्वादिगुणमुक्तस्यास्य जीवस्य संसृतेः लिङ्गं हेतुं वदन्ति अयं व्यलीको नैत्याह । सदेति । वा इत्यनेन हेतुभूतं प्रमाणं सूचयति ॥ ७ ॥

एकस्योभयहेतुत्वं कथमत्राह । गुणेति । गुणानुरक्तं विषयामिनिविष्टं गुणानां विषयाणां समुदायो गुणयं निर्गतं विषयजाताद्यसन्निर्गुणं ब्रह्म तत्सम्बन्धि नैर्गुण्यं "केवलो निर्गुणश्च" इति श्रुतेः सत्त्वादिगुणरहितं तत्सम्बन्धि वा नैर्गुण्यं क्षेत्रमाय मोक्षाय मनोनिमित्तं भवतीत्यर्थः उभयत्रापि दृष्टान्तमाह । यथेति । घृतेन सह वर्तमानां धर्तिमास्थितो प्रसमानः प्रदीपो यथा सधूमां स्थितिं शिखालक्षणां भजति धूमसाहित्येन सम्यक् ज्वलतीत्यर्थः अन्यथा घृतवर्त्यभावे स्वरूपं तेजोमात्रलक्षणं निजस्वरूपलामेन सम्यक् प्रकाशितो भवति घृतवर्तिप्राप्ताभावे निर्मलीकलप्रकाशलक्षणं स्वरूपं व्रजतीति वा हिशब्देन लोकदृष्टं प्रमाणवति तथा सत्त्वादिगुणैः पूर्वसञ्चितैः कर्ममिश्रानुबद्धं पृष्ठबन्धनप्राप्तचोरवन्मनो बहिः (१) पदं विषयं शब्दादिलक्षणां श्रयते सेवते पुनः पुनरुपपन्नप्रवृत्तरागादिदोषान्धीकृतमिदमेव श्रेयो नान्यदिति निर्धार्य वर्तत इत्यर्थः अन्यत्र तुच्छीकृतविषयसंपर्कत्वे तत्त्वमनारोपितं ब्रह्मस्वरूपं श्रयते निरस्तरागादिदोषत्वेन निर्मलं मनोऽनादिमत्परं ब्रह्मेति स्मृतिबलादिदमेवाभावस्य अश्वरं श्रेयोऽन्यन्नश्वरं दुःखाकरमिति निश्चित्य तदेकनिष्ठं भूत्वा

(१) पद्यत इति पदं विषयमित्यर्थः ।

[३४]

वर्तत इति भावः अतो विरुद्धधर्माक्रान्त्या त्वेकस्य मनसः उभयत्र प्रवृत्तिर्न घटत इति दोषो निरस्तो भवत्यनेनेति सिद्धम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वप्ने निरुत्थेति । भवणात् पूर्वं व्यवहारवैराग्यं तर्कदृष्ट्यापेक्षयत इत्यर्थः ॥ १-५ ॥

मायारचितान्तरात्मेति । श्रीवेदव्याससमाधिवाक्यानुसारेण भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादित्याद्यनुसारेण च क्षेत्रज्ञ एतां मनसोविभूतीत्यस्य वक्ष्यमाणवाक्यानुसारेण व्याख्याय प्रकरणस्यास्य सिद्धान्तक्रमः समाधेयः ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

मनसैव हि संसारो यदृच्छीनामनन्तता ।

एकादशोऽत्र तैनेव मोक्षो भक्तियुजोदितः ॥

त्वं कोविदो न भवसि अथ च कोविदानां ये वादा उद्वाहास्तुल्यानेव वादान् वदसि अथो अत एव अत्यन्तं विदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि । यतः सूरयः कोविदा एनं व्यवहारं व्यावहारिकं वस्तु च तत्त्वावमर्शेन तत्त्वविचारेण तत्त्ववस्तुना च सह न आमनन्ति दृष्टान्तादिना नाभ्यस्यन्ति । तयोः परस्परानिवैशम्यात् तथाहि स्थायीतापातं पयसस्तापस्तप्तापातयदुल्लताप इति तण्डुलस्य जडस्य स्थाय्यादिभिर्जडैर्बहिर्हिनापि जडेन यथा संसर्गस्तथा देहेन्द्रियादिभिर्जडैर्मुक्तजीवस्य चिद्वस्तुनः संसर्गाभावादेव देहादिभ्रमेन भ्रमः सिद्ध्यति । वज्रजीवस्य तु जडदेहाध्यासाज्जडत्वेन तैर्भवस्येव भ्रम इति वज्रजीवैर्युष्माभिर्मुक्तजीवानामस्माकं सादृश्यासम्भवादनुमानं न घटत इति ॥ १ ॥

ननु मीमांसकाः कर्मफलात् स्वर्गसुखादतिरिक्तं पुरुषार्थं न मन्यन्त इत्यतः किं तत्त्ववादेनेति चेत् सत्यं तेष्वज्ञेयनाधिकारिषु तत्त्वोपदेशो नैव समुचितः इत्याह । तथैवेति ॥ यथैव भवद्विधानां दृष्टफलेषु व्यवहारकर्मसु तथैव उरवो गाहां गृहसम्बन्धिनो मेधा यज्ञास्तेषां वित्तानो विस्तारस्तद्विषयासु विद्यासु उरु अभिक्तं विजृम्भितेषु विलसितेषु वेदवादेष्टव्यदृष्टफलेष्वपि कर्मसु नु निश्चितं तत्त्ववादो न चकास्ति न प्रकाशते शुद्धः कुतः हिंसादिशून्यः साधुः रागादिशून्यश्चेति साक्षात्वाभावादेवेत्यर्थः प्रायेणेति ईश्वरार्पितनिष्कामकर्मणां ज्ञानवैराग्यद्वारा परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥

ननु कर्मिणस्तांस्तत्त्वं ग्राहयितुं का चिद्धो शुक्तिरस्ति किम्वा ताक्षोपदिशाम इति केवलं प्रौढिवाद एवेत्यत आह । नेति । तस्य जनस्य साक्षाद्यथावत्तत्त्वग्रहणार्थं वरीयस्योऽपि वेदान्तवाचः न सम्पगासन् न समर्था बभूवुः । स्वप्ने भोगानां स्वल्पकालमात्रस्थायित्वं स्वप्नस्य स्वतो विनाशित्वं मिथ्यात्वञ्चेति या निरुक्तिस्तथा स्वप्नदृष्टान्तेनेत्यर्थः । स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्य न स्यात् कर्मिणां नश्वरमसार्वकालिकं सुखं वैषयिकमेव सुखं तथा वैषयिकेण सुखेनात्मनो वस्तुतः सम्बन्धाभावात् तत् सुखमात्मनः शशस्य शृङ्गमिव मिथ्याभूतञ्च ज्ञानि-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

नान्वनश्वरं सार्वकालिकं महद्वाह्यं सुखमिति बह्वेवान्तरमित्ये-
षैव तत्त्वग्रहणं युक्तिरिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेवं सद्भिः प्रबोधिता अपि प्रायः सर्वे जना वैषयिके
सुख एव प्रवर्तमानाः कथं दृश्यन्ते तत्राह । यावन्मनो रजआदि-
भिरनुबद्धं संबद्धं भवति तावत्तन्मनो निरङ्कुशमचमत्तज्जोपमं सत्
पुरुषस्य कुशलं धर्ममितरमधर्मं वा आतनोति कैः चेतोभिर्भा-
नेन्द्रियैः आकृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च गुणमयं मन एव बलाद्विवे-
कादिकमपि निर्गीयं पुण्यपापकर्मणोः प्रवर्तयति पुरुषस्य को दोष
इति भावः ॥ ४ ॥

ततश्च सवासनात्मा पुण्यपापवासनायुक्त आत्मा मनः
विषयैरुपरक्तोऽनुविद्धः अत एव गुणप्रवाहः गुणैरितस्ततश्चात्य-
मानः अत एव विकृतः कामादिविकारवान् षोडशेषु भूतैर्नि-
येषु मुख्यः रूपभेदं देवतिर्यगादिशरीरभेदं विभ्रत दधत् पुरै-
स्तैरेव शरीरैर्हेतुभिः अन्तर्बहिष्पुमुत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं च तनोति
नामभिरिति रेफलोपे दीर्घाभाव आषः ॥ ५ ॥

फलञ्च तदनु रूपं सृजतीत्याह । दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं मोहञ्च
तीव्रं दुर्निवारं व्यनक्ति सृजति ननु जडः कथं सृजति तत्राह ।
स्वदेहिने जीवात्मानमालिङ्ग्य आलिङ्गने कारणमाह । मायया
रचितः अन्तरात्मा जीवोपाधिः उपाधितामाह । संसृतिचक्रं कूट-
यति कुलयतीति तथा यथा ग्रामकूटक इति ॥ ६ ॥

एवमयं मनोनिबन्धनः संसार एव व्यवहारपदवाच्य
इत्याह । तावानिति । आविः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यो-
द्देश्यः स्थूलो जागरः सूक्ष्मः स्वप्नश्च तत्त्वपदवाच्यमात्मसुख-
मापि मनोनिबन्धनमेवेत्याह । तस्माददो मन एव लिङ्गं कारणं
कस्य गुणस्य संसारस्य अगुणत्वस्य मोक्षस्य च तौ च संसार-
मोक्षौ कस्य स्यातामित्यत आह । परावरस्य उत्कृष्टनिकृष्ट-
जनसङ्घस्य पाठकमो नात्र विवक्षितः निकृष्टस्य संसारो भवति
उत्कृष्टस्य तु मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कथमेकमेव त्रिलक्षणयोः कारणमवस्थामेवादित्याह । गुणेति
साक्षेन । नैर्गुण्यं निर्गुणमन्यदा घृतक्षये सति निर्वाणो
भूत्वा स्वं पदं महाभूतात्मत्वं भजति अन्यत्र अन्यदा । यद्वा
घृतवर्त्तिमश्नन्नेवाग्निः सधूमाः शिखा भजति अन्यदा काञ्चनपि-
यडमश्नन्तु स्वपदं निर्धूमतेजःस्वरूपं तथैव मनोऽपि तत्त्वं भग-
वन्माधुर्यास्वादम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकादशे रहगणोक्तं बालभाषितमिषानाहत्य प्रसङ्गतो मुनिः
बन्धमोक्षयोः कारणं मन एवेत्याह । अकोविद इति । अकोविदः
सिद्धान्तानभिज्ञः कोविदवादाः यत् सर्वस्य ब्रह्मात्मकानुसन्धा-
नवत्वेन प्रावण्यं तद्विषयकाः शब्दास्तत्तुल्यान् वादान् शब्दान्
वदसि अथो अतो विद्वां मध्ये अतिवरिष्ठो नास्ति एतं नरदेव-
नरादिस्वस्वामिभावरूपं व्यवहारं तत्त्वावमर्शेन ब्रह्मविचारेण
सह न आमनन्ति ब्रह्मविचारवदादरणीयं न वदन्ति ॥ १ ॥

तमेतमात्मानं ब्रह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा

नाशकेनेति भगवत्या श्रुत्योक्तो यः परमानन्दसाधने कर्मकाण्ड-
स्योपयोगस्तमृते सर्वोऽपि कर्मकाण्डोऽनित्यफलविषयः संसार-
हेतुर्नतु तत्त्वप्रस्तावे योजितुं योग्य इत्याह । तथैवेति । उरवो गार्हाः
गृहसम्बन्धिनो मेधा यज्ञास्तेषां वितानो विस्तारस्तद्विद्यासू-
विजृम्भितेषु बहुविलसितेषु वेदवादिषु तत्त्ववादः शुद्धः फलतः
स्वरूपतश्च निर्दोषः साधुर्मुमुक्षुपादेयः नु निश्चितं न चकास्ति
न प्रकाशते प्रायग्रहणं विविक्तावाक्योक्तप्रकारं विनोति द्योत-
यति ॥ २ ॥

नन्वध्ययनविध्युपान्ना वेदान्तवाचः सर्वेषां विविक्तोत्पादना-
दिना कुतो न तत्त्वज्ञानदाः स्युरित्यत आह । नेति । यस्य मन्दबुद्धेः
स्वप्ने यानि सक्तिः नितरां क्रियमाणानित्यतोक्तिस्तथा गृहमेधिसौ-
ख्यं ह्येतन्नानित्यत्वेन हेतुना अनुमितं न स्यात्तस्य साक्षाद्यथावत्-
स्वग्रहणाय वरीयस्योऽपि वेदान्तवाचः न सम्यगासन् बभूवुः प्रयो-
गस्तु कर्मफलं गृहमेधिसौख्यमनुपादेयम् अनित्यत्वात् स्वप्नधनव-
दिति ॥ ३ ॥

ननु कस्यचिद्वरीयस्यो वाचस्तत्त्वग्रहणाय न समासन्नित्युक्त्या
तस्य संसारित्वं दर्शितं तत्र कः संसारहेतुः अर्थात् यस्य तु तास्तत्त्व-
ग्रहणाय स्युः स मुक्त्यधिकारी तत्र च को मुक्तिहेतुरित्याकाङ्क्षायां
मन एवेत्याह । यावदिति साक्षेः पञ्चभिः । रजआदिभिः पुरुषस्य मनो
यावदनुबद्धं व्याप्तमत एव निरङ्कुशं दुर्निग्रहं सत् तावत् कुशलं धर्म
सत्त्वव्याप्तम् इतरमधर्मं तमोव्याप्तं चकाराद्भजोव्याप्तं युक्तञ्चे-
तोभिर्भानेन्द्रियैः आकृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च आतनोति समन्ततो विस्ता-
रयति ॥ ४ ॥

तदेवं धर्मादिवासनायुक्तं नानादेहप्रापकं भवतीत्याह । स इति ।
पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणत्वात् वासनानामात्माश्रयः धर्मादिवा-
सनायुक्त इत्यर्थः विषयोपरक्तो विषयासक्तः गुणप्रवाहः गुणै-
श्चात्यमानः विकृतः अनेकशास्त्रः षोडशात्मा लिङ्गशरीरे मुख्यः
पृथङ्नामभिः सह पृथक् रूपभेदं देवमनुष्यपञ्चादिरूपभेदं विभ्रत
अन्तर्बहिष्पुमुत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं च पुरैस्तैरेव देहैश्च तनोति
विस्तारयति नामभिरित्यत्र "द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घाऽण" इति दीर्घाभावः
आषः ॥ ५ ॥

दुःखादिकं फलं चाव्यनक्ति प्राप्नोति व्यतिरिक्तं मोहं
तीव्रं क्रोधादिकं च ननु जडः कथमातनोति तत्राह । स्वदेहिने
जीवमालिङ्गयेति यतः मायारचितः प्रकृतिपरिणामभूतः अन्त-
रात्मा अन्तःकरणमेवात्मा जीवेन मायामोहितेनात्मतयारोपि-
तमित्यर्थः अत एव संसृतिचक्रं जन्ममरणचक्रं कूटयति देहादे-
हान्तरं गच्छन् कुलयतीति तथा एकत्र स्थिरी न भवती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

यावदेव तावान् अयं प्रसिद्धः व्यवहियते इति व्यवहारः
संसारः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यः जीवस्य इश्यः जीवभोग्य इत्यर्थः स्थूल-
सूक्ष्मः सूक्ष्मसंहार्यरूपः कस्य चिन्मुमुक्षोर्मुक्तत्वेऽपि अनन्तवत्त्वजीव-
व्याप्तत्वासदाविः सर्वदा प्रकाशमानः सुष्ठुनन्तरस्थूलरूपेण
प्रलयानन्तरं सूक्ष्मरूपेण च न केवलं मनः संसारकारणं किन्तु
संसारमोक्षयोरुभयोः कारणमित्याह । गुणत्वमुपादेयत्वं मोक्ष-
भावः अगुणत्वमनुपादेयत्वं संसारभावः तयोः समाहारद्वन्द्वः
तस्य तद्वच्चं क्रमादाह । परावरस्येति । अदो मनः लिङ्गं कारणम् ॥ ७ ॥
गुणानुरक्तं विषयासक्तं व्यसनाय संसाराय निर्गुणं त्यक्तविषयं

एकादशासन्मनसो हि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः ।
 मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति हैकादश वीर ! भूमीः ॥ ६ ॥
 गन्धाकृतिः स्पर्शरसश्रवांसि विसर्गरत्यर्त्यभिजल्पशिल्पाः ।
 एकादशं स्वीकरणं ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः ॥ १० ॥
 द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरैकादशामी मनसो विकाराः ।
 सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ॥ ११ ॥
 क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः ।
 आविर्हिताः कापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥ १२ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयं ज्योतिरजः परेशः ।
 नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमानः ॥ १३ ॥
 यथानिलः स्थावरजङ्गमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् ।
 एवं परो भगवान् वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेवं नैर्गुण्यं स्वार्थं व्यञ्ज्य क्षेत्रमाय परमपुरुषध्यानपूर्वकतत्पादप्राप्ति-
 रूपमोक्षाय च मनः स्यात् निर्मलं मनः परमपुरुषध्यानार्हं भवति
 अतस्तस्य निर्मलं रूपं दृष्टान्तेन स्फुटयति यथा प्रदीपः घृतयुक्तां
 वर्तिमश्नन् सधूमाः शिखा भजति मलिनवृत्तिमान् भवनीत्यर्थः
 अन्यथा तु घृतवर्तिक्षये स्वं पदं महाभूतावस्थास्यं शुद्धं रूपं
 प्राप्नोति एवं विषयसेवनार्थं कर्मासक्तं सत् मलिनाः वृत्तिर्भ-
 जते अन्यथा विषयपरित्यागे निर्मलं सत् परमपुरुषध्यानार्हं
 तत्त्वं शुद्धं निजरूपं भजते ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

ब्राह्मण श्रीभरतजी बोले तुम पण्डित नहीं हो परन्तु पण्डितों
 की सी बातें करते हो तिससे तुम ज्ञानियोंमें श्रेष्ठ नहीं हो जो
 विद्वान् हैं सो तो इस व्यवहार को तत्त्व विचार के साथ नहीं
 गिनते हैं ॥ १ ॥

हे राजन् ! इसी प्रकार गृहस्थों के करनेयोग्य जो यज्ञ हैं
 तिनके विस्तार से युक्त जो वेदवाद तिनमें तत्त्ववाद अति शुद्ध
 होने से भी अति उत्तम प्रायः नहीं प्रकाशित होता है ॥ २ ॥

जिस पुरुष को स्वप्न के तुल्य यज्ञादि जन्य सुख हेय नहीं
 है उस पुरुष को साक्षात् वेदवचन भी तत्त्व ग्रहण नहीं करा-
 सकते हैं ॥ ३ ॥

जवपर्यन्त पुरुष का मन रजोगुण से अथवा तमोगुणसे या
 मिश्रित इन कर्मों को करता रहता है तवतक वह मन निरंकुश
 होकर ज्ञान कर्म इंद्रियोंसे पुण्य अथवा पाप करता है ॥ ४ ॥

वासना सहित वह मन गुणों के साथ बहता हुआ बीड़श
 विकार वाला भिन्न रूपों को धारण करनेवाला होकर वैदिक
 अधिकारी अनधिकारी पुरुष को कहेता है ॥ ५ ॥

माया से रचित जो मन है सो जीव को आलिंगन

कर के संसार चक्र में गत हुआ काल से प्राप्त सुख दुःख
 वा अतिरिक्त तीव्र मोह फल को प्रकट करता है ॥ ६ ॥

जवतक यह मन इस पुरुष को भ्रमाता है तभीतक जीव का
 दृश्य यह स्थूल सूक्ष्म प्रपञ्च प्रकाशमान रहता है तिसी से भली
 बुरी योनी का बन्ध मोक्ष का कारण मन ही है ऐसा महापुरुषों
 का कथन है ॥ ७ ॥

गुणों में आसक्त जो मन है वह बन्ध का हेतु है गुणरहित
 मन मोक्षका हेतु है जैसे दीपक घृतकी बत्ती के खाने से
 धुंमां सहित शिखों को निकालता है खाली रहने से केवल
 अपने शुद्ध रूपसे रहता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वृत्तीर्दशयति । एकादश वृत्तय आसन् । आकूतयः क्रियाकाराः
 पञ्च धियश्च ज्ञानाकाराः पञ्च अभिमानश्चेति हे वीर ! भूमीर्वि-
 षयान् ॥ ६ ॥

विषयानेवाह । गन्धादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियद्वारा जीववृत्तीनां विषयाः
 आकृतिः रूपम् । श्रवः शब्दः विसर्गादयः पञ्च कर्मेन्द्रियद्वारा
 कर्माकारवृत्तीनां विषयाः रतिः सम्भोगः अतिर्गतिः पुरस्याभि-
 मानविषयत्वप्रकारमाह । एकादशं पुरम् । स्वीक्रियत इति
 स्वीकरणम् अयमर्थः शरीरमभिमानस्य न ज्ञेयतया गन्धादिवि-
 षयः नापि कार्यतया विसर्गादिवत् किन्तु ममेति भोगायतन-
 त्वेन स्वीकार्यतया विषय इति । एके तु विवेकिनामेव पुरं मम-
 त्वाभिमानविषयो न तु मूढानामतो मूढदृष्ट्या अहमहङ्कारं द्वादशं
 वृत्त्यन्तरमाहुः । तस्य च पुरमेव शय्यासंज्ञं द्वादशं विषयमाहुः ।
 क्षेत्रं हि जीवोऽहङ्कारेण सह शेते यतः पुरि शयनात्पुरुष इत्यु-
 च्यते ॥ १० ॥

तासां वृत्तीनामवान्तरभेदेऽनन्त्यमाह । द्रव्याणि विषयाः

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

स्वभावः परिणामहेतुः आशयः संस्कारः कर्म अदृष्टं कालः
लोभकः तैर्निमित्तभूतैः प्रथमं शतशस्ततः सहस्रशस्ततः कोटिशः
स्युर्न तु मिथः स्युर्न च स्वतः किन्तु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् । तस्य
चानन्तशक्तिवादनन्ताः स्युरित्यर्थः । यद्वा । तासां मिथ्यात्वमने-
नोच्यते कोटिशो भवन्त्यतस्ताः क्षेत्रज्ञत एव स्युस्तत्सत्तयैव
सत्तां लभेरन्न तु मिथो न च स्वत इति । यद्वा । क्षेत्रज्ञो जीव-
स्तस्मात् स्युः तस्याविकारित्वेति न मिथः इतरतराश्रयत्वा-
पत्तः न स्वतः आत्माश्रयत्वापत्तः अतो मिथ्याभूता एव ॥ ११ ॥

तदेव श्लोकत्रयेण गुणकर्मणुबद्धं मनो वृत्तीः श्रयत इति
यदुक्तं तत्प्रपञ्चितम् । अन्यदा तत्त्वं श्रयत इति यदुक्तं तदेव
तत्त्वमाह । क्षेत्रज्ञ इति । जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्तृमे-
नसः नित्याः प्रवाहरूपेणाविच्छिन्ना जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः
पश्यति क्वापि सुषुप्तौ तिरोभूताः पश्यति अवस्थात्रयसाक्षी
क्षेत्रज्ञ आत्मा तत्त्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षेत्रज्ञो द्विविधः । त्वंपदार्थो जीवः तत्पदार्थ ईश्वरश्च ।
तत्राद्यो निरूपितः इदानीं तत्प्राप्यमीश्वरं निरूपयति । क्षेत्रज्ञ
आत्मा व्यापी । पुराणो जगत्कारणभूतः । पुरुषः पूर्णः साक्षा-
दपरोक्षः । स च स्वयंज्योतिः ननु ज्ञानस्य विषयत्वेनाश्रयत्वेन
वा परोक्षः अजो जन्मादिशून्यः परेषां ब्रह्मादीनामपि ईशः
नारं जीवसमूहः सोऽयं यस्य नियन्तुः भगवानैश्वर्यादिषड्-
गुणवान् । वासुदेवः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनया माययात्मनि
जीवेऽवधीयमानोऽवस्थाप्यमानः । कर्मकर्तरि प्रयोगः । तन्नियन्तृ-
त्वेन वर्तमान इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एतत्सदृष्टान्तमाह । यथेति । आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशो-
न्नियमयति । इदं विश्वम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणकलुषस्य मनसो वृत्तीः प्रपञ्चयति । एकादशेत्यादिना । मनसः
एकादशवृत्तीवृत्तय आसन् ताः का इत्यत्राह । आकृतयः कर्मेन्द्रि-
याणां व्यापारविषयाः पञ्च धियः क्रियाकारा धियः ज्ञानेन्द्रियद्व्या-
रेण पञ्चवृत्तयो ज्ञानाकाराः एकादश सङ्कारकाः अहंममाद्यभिमा-
नात्वद्वारकैका संभूयैकादश द्वे वीर । तासां वृत्तीनां भूमीर्विषया
मात्राणि पञ्च कर्माणि पञ्च पुरम् इत्येकमिति संभूयैकादशेति
वदन्ति तत्त्वविदः तत्र मात्राणि गन्धादीनि ज्ञानाकाराणाम्
वृत्तीनां विषयाः कर्माणि तु विसर्गादीनि क्रियारूपाणां पुरं
त्वमिमानरूपाया इति विवेकः पुरमत्र शरीरं तस्याहंममभि-
मानविषयत्वादिति ॥ ६ ॥

ज्ञानकर्माभयेन्द्रियव्यापारविषयाणि मात्राणि कर्माणि प्रपञ्च-
यति गन्धेति । गन्धः द्राव्येन्द्रियवृत्तिविषयः आकृती रूपं चक्षुरिन्द्रि-
यवृत्तिविषयः स्पर्शः त्वगिन्द्रियविषयः रसो रसनेन्द्रियविषयः श्रवः
शब्दः श्रोत्रेन्द्रियस्य विषयः एवं पायूपस्थपादवाक्पाणिवृत्तीनां
क्रमेण विसर्गादयः पञ्च विषयाः तत्र विसर्गः पुरीषोत्सर्गः रतिः
संभोगः अतिर्गमनमभिजल्पो भाषणं शिल्प आदानादिः गन्धा-
दयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियद्वारा मनोवृत्तीनामेव विषयाः तथा विसर्गादयः
कर्मेन्द्रियद्वारा मनोवृत्तीनामेव पञ्चानां पञ्च विषया इति विवेकः

पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह । एकादशमिति । स्वीकरणं ममेदं
शिरः ममाऽयं हस्त इत्याद्यभिमानेन स्वीकरणं स्वीकार्यं शरीर-
मभिमानस्य विषयः तदेकादशं वदन्ति अयमर्थः शरीरमभि-
मानस्य न ज्ञेयतया गन्धादिवृत्तिविषयः नापि कार्यतया विसर्गादि-
वृत्तिकु ममेति स्वशेषतया स्वीकार्यत्वेन विषय इति विवेकि-
नामेव शरीरं ममाभिमानविषयमिति वदन्ति प्रायेण स्वीक-
रणं ममाभिमानस्य विषयत्वेनोक्तमविवेकिनां तु शरीरमहम-
भिमानविषयमिति तदभिप्रायेणाह । शय्यामहं द्वादशमेक आहुः
इति । एके केचिदहमहङ्कारः अनात्मन्यात्मतादात्म्याभिमानरूपस्तं
द्वादशीं वृत्तिं तस्या विषयभूतां शय्यां शरीरं द्वादशविषयम्
चाहुरित्यर्थः जीवो यतः स्वस्वरूपव्यामोहेन शरीरे शेते वस-
तीति शरीरं शय्याशब्देनोच्यते ननु गन्धादीनां तद्विषयज्ञानानां
च वृत्तिरूपाणां भेदाद्विषयविषयभाव उपपन्नः विसर्गादीनां
कर्मेन्द्रियवृत्तित्वात्तेषामेव पुनस्तद्विषयत्वमनुपपन्नमिति चेन्न
विसर्गादीनां क्रियात्मकत्वात् क्रियायाश्च फलव्यापारभेदेन द्वैवि-
ध्यात्तत्र व्यापारांशस्य वृत्तित्वं फलांशस्य विषयत्वमिति भेदात्
तथाहि उत्सर्गस्यागो विश्लेषस्तद्विषयः तदनुकूलो व्यापारो
वृत्तिरेव रत्यादिष्वपि बोध्यम् ॥ १० ॥

उक्तानामेकादशानां वृत्तीनामवान्तरभेदैरानन्त्यमाह । द्रव्यं
पृथिव्यादिभूतपञ्चकं तेषामसाधारण्यो गुणः स्वभावस्तेषां परि-
णामस्वभावो वा तेषां विचित्रपरिणामहेतुर्वा आशयो वासना
कर्माणि पुण्यपापानि एतैः पूर्वोक्ता एकादशवृत्तिरूपा मनसो
विकाराः प्रथमं शतशस्ततः सहस्रशः ततः कोटिशश्च स्यु-
र्नैते विकाराः केवलस्य मनसः किन्तु क्षेत्रज्ञाभिष्टितस्यैव भव-
न्तीत्याह । क्षेत्रज्ञाभिष्टितस्य मनसो भवन्तीत्यर्थः क्षेत्रज्ञमनसो-
रपि परस्पराभिष्टितयोर्न भवन्ति किन्तु क्षेत्रज्ञाभिष्टितमनस
एवेत्याह । न मिथ इति । तत्रापि न स्वतो भवन्ति किन्तु
कर्मत इत्याह । न स्वत इति कर्माधीना इति भावः क्षेत्रज्ञ-
शब्दोऽत्र जीवपरः तस्यैव मनोऽधिष्ठातृत्वात्सङ्कोचविकासवद्धर्म-
भूतज्ञानाश्रयत्वाच्च यद्यप्यत्र प्रकरणे क्षेत्रज्ञशब्दो नारायणवासु-
देवभगवादादिसामानाधिकरण्यात् प्रयुज्यमानः परमात्मपरोऽवग-
म्यते क्षेत्रं जानातीत्यवयवार्थपौष्कल्यश्च तत्रैव तथाप्यत्र जीवपरः
आश्रयणीय उक्तयुक्तेः क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीः क्षेत्रज्ञ
आत्मा पुरुषः पुराण इत्यत्र तु परमात्मपरः यद्वात्रापि क्षेत्र-
ज्ञशब्दः परमात्मपर एव तस्य सर्वोपादानतया विदुपादान-
त्वाच्चेतनद्वारा तद्धर्मभूतज्ञानसङ्कोचविकासोपाश्रयत्वाच्च जीवद्वारा
मनोऽधिष्ठातृत्वसम्भवाच्च ।

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग् विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ।

इति प्रयोजकतया दैवस्य परमात्मनोऽपि सर्वत्रान्वयस्मरणाच्च ११ ॥

तदेवं मनसो गुणत्रयोपरागानुपरागाभ्यां बन्धकत्वमोच-
कत्वे गुणोपरकस्य मनसः क्षेत्रज्ञस्याभिष्टितस्य वृत्तयश्चाभि-
हिताः एवमचेतनतत्त्वं निरूपितमिदानीं चेतनतत्त्वं निरूपयिष्ये
तावत्प्रधानभूतं परमात्मतत्त्वं शोभयति । क्षेत्रज्ञ इति त्रिभिः ।
अत्र क्षेत्रज्ञशब्दो न जीवपरः किन्तु परमात्मपरः जीवस्येति
पृथक्किंश्चात् अविशुद्धकर्म कर्तृजीवस्य मनसः जीवाभिष्टितस्य

श्रीमद्गीताध्यायचार्कतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

मनसः आचारविनाः प्रकृतिमूला एता उक्ताः तत्फलभोक्तृश्च
विभूतीः वृत्तिविस्तारविभूतिः प्रवाहनी नित्याः क्वचिज्जाग्रद्व-
स्थमग्रामविभूतिः कापि सुषुप्तौ तिरोहितश्च क्षेत्रज्ञः परमात्मा
शुद्धवृत्त्या यतः सुखदुःखारूपमालिन्यरहित एव विचष्टे
तथाच श्रुति "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तनश्रज्जन्यो अभिचा-
कशीति" इति मायारचितस्येति पाठे मनसो विशेषणं प्रकृतिपरि-
णामरूपस्य मनसः ॥ १२ ॥

एवं कर्मकर्तृतत्फलभोक्तृजीवसाक्षिनया तदभोगेन स्वयं-
प्रकाशमानतया च वर्तमानाः परमात्मैयुक्तं भवति पुनः प्रकृति-
पुरुषयोरसंभावितप्रभावशेषैस्त विधिगणैः क्षेत्रज्ञ इति । अनेना-
चेतनव्यावृत्तिजीवव्यावृत्तिश्च नहि जीवः क्षेत्रं यादृक् यत्स्वरूपं तथा
जानाति किन्तु समेदमिति सामान्याकारेणात्मा प्रकृतिपुरुष-
योरन्तः प्रविश्य नियन्त्रयेन धारकः पुराणः पुरुषः न जग-
दादिकारणतया वर्तमानः पुरुषः साक्षात्स्वप्रकाशस्वरूपः स्वयं
ज्योतिष् जीवपुं प्रसक्तं तदव्युद्भास्तस्य यत्साक्षादित्युक्तं साक्षा-
दपरोक्षं स्वयंज्योतिः नहि जीवस्वरूपं मनसादिभ्यो विधिकं
ब्रह्मावस्थायामवभासते मुक्तावस्थायामपि तदवभासस्य पर-
मात्मप्रसादायत्तत्वात् निरुपाधिकसाक्षादवभासाभावाच्चिन्माधि-
कसाक्षात्स्वयंज्योतिरुपेवात्राभिप्रतत्वात् नित्यसिद्धानामपि
तथात्वस्य परमात्मनो नित्येच्छायत्तत्वेन निरुपाधिकत्वाभावात्
अज्ञः स्वरूपनः संभावितश्चोत्पत्त्यादिविकाररहितः अचेतनस्वरूप-
संभावोभ्यामुत्पत्तिमतोः प्रकृतिपुरुषयोर्व्यावृत्तिः जीवस्यापि ज्ञान-
विकाशरूपसंभावोत्पत्तेः सत्त्वात् परेषां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरः
देवताविशेषनिश्चयायुक्तम् । नारायणो भगवान् वासुदेव इति ।
नार जीवसमूहस्तस्यायनं प्राप्य प्रापकमाधारश्चैव नारायण-
शब्दो योगरूढिभ्यां विष्णोरेवासाधारणः अत्र निर्बचनानि पूर्व-
मेवोपन्यस्तानि एवं वासुदेवशब्दोऽपि "वसन्ति यत्र भूतानि
भूतात्मन्यखिलात्मनि" इति तत्रैव नियतः स्मर्यते भगवच्छब्दोऽपि
भगवत्पराशरीदिभिः "सहर्ता च तथा भर्ता" इत्यादिभिरंशतः
समुदायरूपेण च तत्रैव नियतः स्मृतः नन्वात्मतया सर्वव्याप-
कश्चेत्कथमदर्शनमत आह । स्वमायया स्वाधीनमायया आत्मन्
जीवे आर्षत्वात्सत्त्वात् लुक् परमे व्योमिति वत् व्यवधीयमानः
तिरोधीयमानः प्रकृतिवशादेन्द्रियमशक्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

न प्रकृतिवशादेन्द्रियमशक्य सर्वव्यापकत्वं भगवतः किन्तु
वायुवददृश्य एव सर्वव्यापकतया नियमयतीत्याह । यथेति ।
यथानिलो वायुरात्मस्वरूपेण चोपरभूतानामन्तःप्रविष्ट ईष्टे प्रेर-
यति । एवं क्षेत्रज्ञः परमात्मा भगवान् वासुदेवोपीदं जग-
ज्जेतनाचेतनात्मकमन्तर्नियन्तृतया प्रविष्टः भगवतो व्याप्तिद्वारा
प्रेरकतया चेत्यनिलदृष्टान्तः ततः सिद्धः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीमद्गीताध्यायेषु सत्सु मनस एव प्राधान्यं कथमित्याशङ्क्य
तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयेषु मनसः प्रवृत्तेरित्याह । एकादशेति ।
अस्य मनस एकादशवृत्तिर्लभ्य आसन्नित्यन्वयः । अथमर्थः श्रीमद्गी-
तादीनि दश एकं मनः स्वयमित्येकादशेन्द्रियाणि इन्द्रियद्वारेण
ब्रह्मी रूपादिषु प्रवर्तमानस्य मनस एकादशवृत्तय इत्युच्यन्ते

तदुक्तम् "एकादशेन्द्रियद्वारा स्थुरेकादश वृत्तय" इति अत्र काश्चि-
द्विभागोऽप्यस्ति एकादशधा विभक्तस्य मनस आकृतयः अहं
शब्दः शृण्वानीत्यादिविषयानुभवेच्छा पञ्चशब्दादीनां च
तावत्त्वाभिश्चयलक्षणरूपान्तरमास्थितस्य धियो बुद्ध्यपरपर्यायस्य
मनसोऽभिमाना अहं मधुर शृणोमीत्यादिरूपाश्च पञ्च
तदुक्तं "शब्दाद्यास्तदभीमानास्तादिच्छाश्चैव पञ्चश" इति कर्मेन्द्रि-
याणां स्पर्शान्तर्भावेण एकत्वेन पृथग्विषयाभावेन पञ्च पञ्च
सङ्ख्यात्वापत्त्या एकादशधापि विभक्तस्य मनस एकादशा-
कृतयोऽप्यपेक्षिता इति दुराग्रहो निरस्तः "स्पर्शान्तर्भावतः कर्म-
स्नानो नैव पृथग्गतिः" इति वचनात् । तर्हीन्द्रियचेष्टानामपि पञ्चत्वं
स्यादित्याशङ्क्य विषयबाहुल्येन तावत्त्वं न घटत इत्यभिप्रे-
त्याह । मात्राणीति । मात्राणि श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियविषयाः शब्दा-
दयः कर्माणि वागादिकर्मेन्द्रियविषया समनादिवापाराः पुर-
शरीरं चेत्यस्तसांमिन्द्रियवृत्तीनां भूमिभिश्चातमेकादश
वदन्ति हेत्यनेनेन्द्रियगणं च भूमिं वदन्ति तदुक्तम् ।
एकादशैव चेष्टाः स्युरिन्द्रियाणां पृथक् पृथक् ।

गोळकास्तदधिष्ठानं चैकादश निगद्यत इति ।

हे वीर ! ज्ञानग्रहणेच्छालक्षणाध्यवसायान्तर्गामिन् ! मात्राणी-
त्यादिनोक्ता भूमीः पृथक् पृथक् निदर्शयति ॥ ६ ॥

गन्धेति । आकृती रूपं अतिरूपस्थविषयः शिल्पो हस्तविषयः ।
एकादशमधिष्ठानं ममेति स्वीकरणं सङ्कल्पविकल्पलक्षणं स्वीका-
रयोग्यमिन्द्रियगणं चाहुः । 'पुरितनौ शेत' इति श्रुतेः हृदयलक्षणाया-
व्यधिष्ठानसम्भवात्कथमेकादशत्वमित्याशङ्क्य संख्यान्तरमाह ।
मायामिति । मायां नानाधिष्ठानभूतां नाडीमहमित्यभिप्रतत्त्वं मायां
निश्चयज्ञानविषयी वा तदुक्तम् "एवं संसृतिसंभारो द्वादशैवाथ
वा भवेत्" इति एकादशत्वं च प्रसङ्गाद्वक्ति "दशकं विषयाणां च
म(१)गाहमिति च द्वयम्" इति सर्वान्तर्भावेण द्वयमेव वक्ति द्वयमेव
ममाहञ्चेति । मायामहमित्यनेनायमर्थो ध्वनितः तथाहि विषयाणां
दशकं मायामित्येकमहमित्येकमिति द्वादशमित्यर्थः ममेति वृत्ति-
विशिष्टमन्तःकरणं मायामिति ज्ञातव्यम् । यद्वा द्वादशसङ्ख्या
विशिष्टत्वेनोक्तमहमिति वृत्तिविशिष्टमन्तःकरणमेकमेव संसृति-
कारणमिति शेषः तदुक्तं संसृतिस्त्वहमेव चेति ॥ १० ॥

शृङ्गमाहिकयैवाभिव्यक्तिनिमित्तमाह । द्रव्येति । द्रव्यं देहादिः
संभावो जीवस्यानादियोग्यता आशयः पूर्वानुभवसंस्कारः कर्म-
जन्मान्तरकृतं पुण्यपापलक्षणमदृष्टं कालः फलपाचकः एतै-
रुद्बोधिताः अमी मनसः एकादश विकारा जायन्ते इति शेषः न
केवलं मनस एकादशैव विकाराः किन्तु मन्दमध्यमोत्तमविशेष-
भेदेन शतश आदिविकाराः सन्तीत्याह । सहस्रश इति । क्रम-
भङ्गस्तु नियमभङ्गाय ननु देहाद्येवैषां यदि निमित्तं तर्हि जन्मा-
दिसूत्रोक्तमसङ्कोचेन ब्रह्मकारणत्वमनर्थकं स्यादपि च ब्रह्म-
वा एतैः कारणैः कारयतीति श्रुतिश्चापहस्तिता स्यादिति
तत्राह । क्षेत्रज्ञत इति । क्षेत्रज्ञतो ब्रह्मणो जीवान्तर्यामिणो हरे-
रेते विकाराः स्युर्जीवस्येति शेषः देहाद्यधिष्ठाय जीवान्तर्यामी
हरिः जीवाहमपेक्ष्य तद्भोगार्थमुत्पादयत्यतो देहादेः कर्तृत्वो-
पचारोऽनो न श्रुतिसूत्रे व्यर्थ इति भावः नन्वन्योऽन्यापेक्षया-
मद्विराद्व्यवस्थतो वैषामुत्पत्तिः किं न स्यात् किं मध्ये ब्रह्म-
कल्पनयेति तत्राह । न मिथ इति ॥ ११ ॥

(१) ममेति अहं कर्तेत्यभिमानद्वयम् ।

श्रीमद्विजयचञ्जलीर्यकृतपदरत्नावली ।

नन्वेवं सत्यत्वे किं मानमिति तत्राह । क्षेत्रज्ञ इति । भोग-
योग्यः क इत्यत उक्तं जीवस्येति । उपादानाभावेनेन्द्रजालसृष्टि-
वत् मिथ्याभूता इति नेत्याह । मायारचिता इति । मायया
प्रकृत्या रचिताः “मायां तु प्रकृतिं विन्द्यात्” इति वचनात्
नित्यत्वे कथं रचितत्वमित्यत उक्तमनित्या इति नित्यस्य जीव-
स्यानित्यानामनुभवः कथमित्यत उक्तमाविर्हिता इति जाग्र-
त्स्वप्नगोराविर्हिताः कापि सुप्तौ तिरोहिताः विचष्टे पश्यति
दर्शनं साक्षित्वेन न त्वनुभवेनम् “अनश्नन्नन्यो अमिचाकशीनि” इति
श्रुतेः अविशुद्धकर्तुरित्यनेन साक्षिणो हरेर्जीवं व्यावर्तयति ॥१२॥

शुद्धाशुद्धत्वविशेषणाभ्यां वैलक्षण्ये ज्ञाते मन्दस्यैकमेव
वस्तु शब्दनिर्गुणभेदेनोच्यत इति शङ्का स्यादिति तत्परि-
हाराय क्षेत्रज्ञं विशिनष्टि । क्षेत्रज्ञ इति । आत्मा व्यापी “यश्चा-
प्नोति यदादत्ते महान्तं विभुमात्मानम्” इत्यादिश्रुतेः व्याप्तस्य
नीरूपत्वेनाकाशवत्प्रतिपत्त्यनुपपत्तिरित्यतः पुरुष इति “सहस्र-
शीर्षा पुरुषः” इति श्रुतेः पुरि शरीरे निषण्णो भवतीति निरुक्त्या
पुरुषश्चेत्तत्परिणामे तत्स्यस्यापि परिणामप्रसङ्ग इत्यतः पुराण
इति “शाश्वतोऽयं पुराण” इति श्रुतेः कतिपयदिनस्थायित्वेनापि
पुराणशब्दाद्योपपत्तेरित्यतः साक्षादिति जडप्रकृतेरपि साक्षात्
पुराणत्वोपपत्तेरनादित्वादित्यतः स्वयंज्योतिरिति “अत्रायं पुरुषः
स्वयंज्योतिर्मवति” इति श्रुतेः स्वयंज्योतिषोऽपि जीववत् जननं
किं न स्यादित्यतोऽज इति “अजो नित्य” इति श्रुतेः नन्वयं
हिरण्यगर्भः किं न स्यादित्यतः परेश इति । परो हिरण्यगर्भ-
स्तस्येशः “यो ब्रह्मायं विदधाति पूर्वम्” इति श्रुतेः “ब्रह्मणोऽधि-
पतिः” इति श्रुतेः हिरण्यगर्भेशोऽपि पशुपतिः किं न स्यादित्यतो
नारायण इति । नरसमुदायो नारः तस्याश्रय इति कस्यचिद्वा
साधिपतेरपि नारायणत्वं स्यादित्यतो भगवानिति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामाविद्यां च स बाह्यो भगवानिति इति स्मृतेः
ऋषिस्त्रिकालदर्शी स्यात्तस्मादप्येवमपि भगवच्छब्दवा-
च्यत्वोपपत्तेरित्यतो वासुदेव इति । अत्र व्यावृत्तिः पौराण्य
करीत्योक्ता ननु न्यायशास्त्रोक्तिमवलम्ब्येति नोपहासविषयोऽ-
यमिति ज्ञातव्यं नन्वेवंलक्षणकः क्षेत्रज्ञश्चेत्किमिति जनैर्न
दृश्यत इत्यतः स्वमाययेति । स्वमायया स्वेच्छयात्मजात्मनि स्वस्मि-
न्नेव व्यवधीयमानः तिरोहितत्वेन स्थितः स्वात्माधारः स्वेच्छ-
यैव जीवदृष्टेस्तिरोहितः क्षेत्रज्ञेऽनुच्यते विष्णुः जीवस्थः पुरु-
षोत्तम इति च अतो निर्वाच्याविद्ययाच्छाद्यमानो न स्यादित्यर्थः
“तं कुर्वन् गूढमनुगविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराण” इति श्रुतेः ॥१३॥

ननु क्षेत्रज्ञो मनसो विभूतीः पश्यतीत्युक्तं तत्र दर्शनं
बहिः स्थित्वोत्तान्तः स्थित्वा नाद्यः बहिष्ठस्यान्तर्दर्शनायोगात्
न द्वितीयः “असङ्गोऽयं पुरुष” इति श्रुतेरसङ्गस्य देहान्तः प्रवे-
शयोगात्तद्योग्यसुखदुःखभोगप्राप्तेऽप्येवाहङ्कारात् । यथानिल
इति । यथानिल आत्मस्वरूपेण प्राणस्वरूपेण स्थावरजङ्गमाना-
मन्तर्निविष्टः स्थावरजङ्गमानामीष्टे चैष्टालचक्षुर्मीक्षन् करोति
“अधीगर्धदधेशां कर्मणि” इति द्वितीयार्थे षष्ठी नञोभावता वायोः
सुखादिभोगः श्रुतचरः एव क्षेत्रज्ञनामा वासुदेवो भगवानिदं
जगदात्मस्वरूपेणान्तर्गामिकरूपेणान्तः प्रविष्टः एता मनोविभूतीः

पश्यतीति पूर्वैर्यान्वयः सर्वत्रोषित्वा क्रीडत इति वासुदेव
इति वासुदेवपदप्रयोगेन दुर्भगशरीरयोग्यदुःखभोगाभावो जीवा-
न्तःस्थत्वेन क्षेत्रज्ञशब्दार्थोऽपि दर्शित इति ज्ञायते न निलः सङ्गो
यस्यासावनिष्ठ इत्यतोऽसङ्गस्याप्यन्तःप्रवेशो युज्यत इति ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मात्राणि विवृणोति । गन्धाकृतीति । कर्माणि विवृणोति
विसर्गेति ॥ ९-११ ॥

क्षेत्रज्ञ इति । यः शुद्धोऽपि मायारचितस्य वक्ष्यमाणसर्वक्षेत्र-
ज्ञस्य मायया कल्पितस्य मनसोऽन्तःकरणस्यैताः प्रसिद्धा विभू-
तीर्वृत्तीर्विचष्टे विशेषेण पश्यति । पश्यन्तत्राविष्टो भवति । स
स्वत्वसौ जीवनामा स्वशरीरद्वयलक्षणक्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वात् ।
क्षेत्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः तदुक्तं “यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगु-
णात्मकम्” इत्यादि । तस्य मनसः कीदृशतया मायारचितस्य तत्रा-
ह । जीवोपाधितया जीवतादात्म्येन रचितस्य ततश्च तत्तथोपच-
र्यमाणस्येत्यर्थः ततश्च कीदृशस्य । अविशुद्धं भगवद्बहिर्मुखं कर्म
करोतीति तादृशस्य । कीदृशीर्विभूतीः । नित्या अनादित एवानु-
गताः । तत्र च कदा कीदृशीरित्यपेक्षायामाह । जाग्रत्स्वप्नयोरा-
विभूताश्चेति ॥ १२ ॥

यस्तु पुराणः पुरुषः आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येत्यादिना
द्वितीयस्कन्धादौ प्रसिद्धः साक्षाद्देवं स्वयं उच्योतिः स्वप्रकाशः ।
ननु जीववदन्यापेक्षया अजो जन्मादि शून्यः परेषां ब्रह्मादीना-
मपीश्वरः नारं जीवसमूहः स नियमवत्त्वेनायनं यस्य भगवान्
ऐश्वर्याद्यंशवान् भगवदंशत्वात् । स्वमायया स्वरूपशक्त्या । आत्मनि
स्वरूपे । अश्रद्धयमान इति । मायया मायिकेऽप्यन्तर्गामित्वेन
प्रविष्टोऽपि स्वरूपशक्त्या स्वरूपस्थ एव ननु तत् संसृक्त इत्यर्थः ।
वासुदेवत्वेन सर्वक्षेत्रज्ञातृत्वात् सोऽपरः क्षेत्रज्ञः आत्मा परमा-
त्मेति । तदेवमपि मुख्यं क्षेत्रज्ञत्वं परमात्मन्येव । तदुक्तं । सर्वं
पुराम् वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनन्तमीड इति । तथा
श्रीगीतोपनिषत्सु ।

इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।

क्षेत्रज्ञापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानं यस्तज् ज्ञानं मतं मम इति ।

अत्र खलु क्षेत्रज्ञापि मां विद्धीति सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु मात्र
क्षेत्रज्ञं विद्धि ननु जीवमिव स्वस्वक्षेत्र एवेत्येवार्थं वदति । नच
जीवेशयोः सामानाधिकरण्येन निर्विशेष चिद्वस्त्वेव ज्ञेयतया निर्दि-
शति । सर्वक्षेत्रेष्वित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । ज्ञेयं यस्तत् प्रवक्ष्यामीत्यादौ
सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिना सविशेषत्वस्यैव निर्दिष्टत्वात् ।
अमानित्वमित्यादिना ज्ञानस्य च तथोपदिष्टत्वात् । किञ्च क्षेत्रज्ञं
चापीत्यत्र तत्त्वमसीतिवत् सामानाधिकरण्येन तत्तिर्विशेषज्ञाने
विवक्षिते क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्ज्ञाने विवक्षिते क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्ज्ञानमित्ये-
वानुद्येत । ननु क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानमिति । किन्तु क्षेत्रक्षेत्रयो-
रित्यस्यायमर्थः द्विविधयोरपि क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानं तन्ममैव ज्ञानं
मतम् । “अन्यार्थस्तु परामर्श” इति न्यायेन तज्ज्ञानैकतात्पर्यक-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मित्यर्थः । ज्ञेयस्यैकत्वेन निर्दिष्टत्वात् योग्यत्वाच्च । नच निरीश्वर-
साङ्ख्यवत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञमात्रविभागादत्र ज्ञानं मतं मामित्यनेन-
श्वरस्यापेक्षितत्वात् । नच विवर्तवादवदीश्वरस्यापि भ्रममात्र
प्रतीतिपुरुषत्वम् । तद्वचनलक्षणासवेदगीतादिशास्त्राणामप्रामा-
ण्याद्वैद्यादापत्तेः तस्यां च सत्यां बौद्धानामिव विव-
र्तवादिनां तद्व्याख्यानायुक्तेः ॥ १३ ॥

यथेति । श्रुतिश्च

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो

बहिष्तेति काठके ॥ १४—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

वृत्तिर्विशेष्यति । एकादश वृत्तयः इन्द्रियरूपाः तत्र पञ्च आकृतयः
कर्माकाराः पञ्च धियः ज्ञानाकाराः एकोऽभिमानोऽहङ्कारः इत्ये-
वमेकादश तासां वृत्तीनां भूमीर्विषयानप्येकादशैव वदन्ति
वीर ! हे ज्ञानवीर राजन् ! मात्राणि गन्धादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां
विसर्गादिकर्माणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणां पुरं देहगेहाद्येकम् अभि-
मानस्येत्येकादश ॥ ६ ॥

मात्रादीनि विवृणोति । गन्धेति । पञ्च नासिकादीनां ज्ञानेन्द्रि-
याणां विषयाः आकृतिः रूपं विसर्गादयः पञ्च पाखादीनां कर्मेन्द्रि-
याणामेव दश अर्त्तिर्गमने स्त्रीक्रियत इति स्त्रीकरणम् एकादशं
पुरमभिमानस्य विषयमाहुः ॥ एके आचार्याः अभिमानस्य द्वैवि-
ध्यात् ममेति ममकारस्य शब्दां विषयं गेहादिकमेकादशम् अह-
मिति अहङ्कारस्य शब्दां देहद्वादशमाहुः ॥ १० ॥

तासां वृत्तीनामवान्तरभेदेरानन्त्यमाह । द्रव्यादिभिर्भेदैरमी-
विकाराः वृत्तिरूपाः प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः लक्षशः कोटि-
शश्च स्युः द्रव्याणां चन्दनकस्तूरीकुङ्कुमादीनां स्वर्णरजत-
प्रवालादीनाञ्चानन्त्यात् कोऽपि गन्धरूपादिः कस्मैचित् रोचत
इति स्वभावानन्त्यात् आशयोऽन्तःकरणं तस्य शिष्टतावुष्टाभ्यां
कर्म अहृष्टं तद्वशादपि कालो वाल्ययौवनादिस्तद्वशादपि
प्रत्येकमनन्ता एव गन्धादयः स्युरित्यर्थः नतु मिथः स्युर्नापि
स्वतः स्युः किन्तु क्षेत्रज्ञतः परमेश्वरात् तस्य आनन्तशक्तित्वा-
दनन्ताः स्युरित्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षेत्रज्ञो हि द्विविधः परमात्मा जीवात्मा च तयोः प्रथमः पूर्व-
श्लोके उद्दिष्ट उत्तरश्लोके वक्ष्यते च द्वितीयश्च द्विविधः ब्रह्मो
मुक्तश्च तत्र मनसा आलङ्कितः तदभिमानो ब्रह्मः तेन अनालि-
ङ्गितो निरभिमानो मुक्तः तयोः पूर्वं ज्ञायत एव उत्तरः कीदृशः
स्यादित्यपेक्षायामाह । क्षेत्रज्ञः एता मनसो विभूतीर्विचष्टे पश्यति
जानाति केवलं नतु तदभिमानो सन् भुङ्क्ते । अत एव शुद्धः
संसारामुक्तः अन्यस्त्वशुद्धः संसारीत्यर्थः मनसः कीदृशस्य
जीवस्य जीवोपाधेः यतो मायया रचितस्य अत एवाविशुद्धं
भगवद्बहिर्मुखं कर्म करोतीति तस्य । विभूतीः कीदृशीः नित्याः ।
अनादित एवानुगताः कथं तर्हि सदा न वृद्ध्यन्त इत्यत आह ।

आविर्हिताः कापि जाग्रत्स्वप्नयोः तिरोहिताः कापि सुषुप्ति-
प्रलययोः ॥ १२ ॥

ब्रह्मजीवस्य व्यवहार एव सदैवावधानविषयो यथा तथा
मुक्तजीवस्यावधानविषयः क इत्यपेक्षायामाह । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्य का-
त्स्न्येन ज्ञाता परमात्मेत्यर्थः । आत्मा व्यापकः पुराणो जगत्कार-
णभूतः पुरुषः पुरुषाकारः स्वयंज्योतिः स्वरूपाशः अजो मायिक-
जन्मादिशून्यः परेषां ब्रह्मादीनामपीशः नारायणः कारणार्थ-
वशाया भगवान् षडैश्वर्यपूर्णो वैकुण्ठनाथः वासुदेवो वसुदेव-
नन्दनः श्रीमथुराद्यधिपतिः । सुष्ठु अमायया हेतुना आत्मनि
अवधीयमानः मुक्तजीवेन आत्मनि मनसि अवधानविषयीक्रिय-
माणः । यद्वा स्वयायया स्वरूपशक्त्या कृपया वा सहितः ॥ १३ ॥

स च भगवान् मुक्त जीवेन सुखम् एवेति सहस्रान्तमाह ।
यथेति । आत्मस्वरूपेण ईशेत् ईशीत इदं विश्वम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वृत्तयस्तु आकृतयः क्रियाकाराः पञ्च धियश्च ज्ञानाकाराः पञ्च
अभिमानस्येत्येकादश आसन् विषयानाह । मात्राणीति । मात्राणि
गन्धादीनि ज्ञानाकाराणां कर्माणि विसर्गादीनि क्रियाकाराणाम्
पुरं शरीरमभिमानस्य एवमेकादश हे वीर ! तासां वृत्तीनां भूमीः
विषयान् वदन्ति ॥ ६ ॥

विषयानाह । गन्धेति । आकृतिः रूपमर्त्तिर्गतिः ममेति स्त्रीक्रियते
इति स्त्रीकरणं शरीरं केचित्तु अभिमानो द्विविधः विदुषां मम
देहः इति मूढानां तु देहोऽहमिति तत्र देहोऽहमित्यहङ्कारद्वादशं
वृत्त्यन्तरमाहुः तस्य देहमेव शब्दां विषयमाहुः ॥ १० ॥

एकादशवृत्तीनामवान्तरभेदेर्बाहुल्यमाह । द्रव्येति । द्रव्याणि
विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः । आशयो वासना कर्म पुण्या-
दिकम् कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतैः अमी पूर्वोक्ता एकादश
मनसो विकाराः वृत्तयः प्रथमं शतशस्ततः सहस्रशस्ततः कोटिशः
तास्मिन्निजान्मनसो न स्युस्तस्य करणत्वात् न च मिथो न च स्वतश्च
स्युः नहि अचेतने करणे एकैकशः मिलित्वा वा वृत्तयो जायन्ते
असम्भवात् अतः क्षेत्रज्ञतः मनसि जायन्ते इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अथ भजनीयस्य मुक्तौ प्राप्यस्य भगवतः सर्वज्ञत्वादीन् गुणान्
क्षेत्रज्ञादीनि बहूनि नामानि चाह । क्षेत्रज्ञ इति त्रिभिः । अविशुद्ध-
कर्तृब्रह्मस्य जीवस्य सम्बन्धि यन्मनस्तस्य मायारचितस्य प्रकृति-
कार्यस्य प्रवाहरूपेण नित्याः जाग्रत्स्वप्नयोराविर्भूताः कचि-
त्सुषुप्त्यादौ तिरोहिताः एताः विभूतीर्वृत्तीः क्षेत्रज्ञः समष्टिव्यष्टि-
रूपसर्वशरीरवित् शुद्धः स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषो भगवान्
विचष्टे पश्यति ॥ १२ ॥

स्वमायया "मायादम्भे कृपायां च" इति विश्वः स्वरूपया आत्मनि
जीवे अवधीयमानः प्रेरकतया वर्त्तमानः ॥ १३ ॥

यथा अनिलो वायुः आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण स्थावरजङ्गमानि-
मन्तर्निविष्टः ईशेत् प्रेरयति एवं भगवानपि इदं विश्वमनुप्रविष्टः
ईशेत् प्रेरयति ॥ १४ ॥

न यावदेतां तनुभृतेन्द्र ! विधूय मायां वयुनोदयेन ।

विमुक्तसङ्गो जितषट्सपत्नो वेदात्मतत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥ १५ ॥

न यावदेतन्मन आत्मलिङ्गं संसारतापावपनं जनस्य ।

यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबन्धं ममतां विधत्ते ॥ १६ ॥

भ्रातृव्यमेनं तद्वद्वर्ग्यमुपेक्षयाध्येधितमप्रमत्तः ।

गुरोर्हरेश्वरशोपासनास्त्रो जहि व्यलीकं स्वयमात्ममोषम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यः

संहितायां वैयासिक्यां जडभरतरङ्गगणसम्वादे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषाटीका

मनकी वृत्तियां ग्यारह हैं। तिनमें पांच क्रिया मय कर्मेन्द्रिय हैं पांच ज्ञानेन्द्रिय हैं एक अभिमान है हे वीर ! कर्मेन्द्रियों के पांच कर्म विषय हैं ज्ञानेन्द्रियों के पांच गन्धादिक विषय हैं मन अभिमान का विषय है ॥ ६ ॥

ज्ञानेन्द्रियों के विषय गन्ध रूप स्पर्श रस शब्द कर्मेन्द्रियों के विषय मल त्याग रति चलना बोलना करना मेरा है ऐसा स्वीकार करना अभिमान का विषय है कोई लोग शरीर के अभिमान को बारहमा इन्द्रिय कहते हैं ॥ १० ॥

चन्दनादि द्रव्यों के रस के स्वभाव अन्तःकरण अहृष्टवाल्या-दिकाल आदि के भेदों से मन के भिन्नतासे एही विकार सो हजार कोटि अनंत हो जाते हैं सो विकार न जीवसे हैं न परस्पर से हैं आपहीसे हैं किंतु वृत्ति से कल्पित हैं ॥ ११ ॥

अशुद्ध कर्मों के करनेवाले मनकी वृभूती जो कि जीव की माया से रचित है प्रवाह से नित्य जाग्रत अवस्था में प्रकट स्वप्नावस्था में अग्रगट इन मनकी वृत्तियों का देखनेवाला जो शुद्ध है वही चेतन है ॥ १२ ॥

ईश्वर क्षेत्रज्ञका स्वरूप यह आत्मा है पुराण पुरुष है साक्षात् स्वयं ज्योति है परेश है नारायण भगवान् वासुदेव है जीवों के हृदय में वर्तमान है ॥ १३ ॥

जिस प्रकारसे पवन वाहिर स्थितहोकर भी स्थावर जंगम प्राणियों के आत्मरूप होकर भीतरभी प्रेरक होता है तैसेही भगवान् वासुदेव क्षेत्रज्ञहोकर जीवों के वाहिर भीतर व्याप्त हो रहे हैं ॥ १४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेवमात्मनः शुद्धत्वं संसारस्य च मिथ्यात्वं प्रदर्शयेंदानीं तज्जिज्ञासिमाह । तनुभृदेही वयुनोदयेन ज्ञानोत्पत्त्या यावन्मायां विधूयात्तत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति ॥ १५ ॥

यावच्च विषयानुरक्तं मन एवानयं हतुरिति न वेद तावन्नि-
वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह । नेति । आत्मनो लिङ्गमुपाधिभूतं मनः
संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावन्न वेद तावदभ्रमतीत्यनुषङ्गः
तापावपनत्वे हेतुः । यन्मनः शोकाद्यनुबन्धं ममतां च विधत्ते ॥ १६ ॥

तत्तस्मात् । भ्रातृव्यं शत्रुमध्यस्थितं संप्रवृत्तं स्वयं व्यलीकं
मिथ्याभूतं तथाप्यात्मानं मुष्णातीति तथा तं गुरोर्वै हरिस्तस्य
चरशोपासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः सन्न जहि घातय ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतासंवाचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परमात्मस्वरूपमुपदिश्य तनुपास-
नया तत्साक्षात्कारापन्नज्ञानपर्यन्तं संसारो न निवर्तत इत्याह ।
नेति । हे नरेन्द्र ! रहूगण ! तनुभृदेही वयुनोदयेन ज्ञानोदयेन
यावदेतां मायामहंममाभिमानरूपां विधूय निरस्य विमुक्तः
सङ्गो देहगेहादिषु येन जिताः षट्सपत्न्याः शत्रवो मनसा सह
इन्द्रियरूपाः येन तथाभूतः सज्जात्मनः परमात्मनः तत्त्वं
याथात्म्यं न वेद तावदिह संसारं भ्रमति ॥ १५ ॥

कदायं तनुभृदात्मतत्त्वं वेदेत्यत्राह । नेति । यदि जनस्य
संसारतापानामाध्यात्मिकादीनामावपनं क्षेत्रमात्मनो जीवस्य लिङ्गं
पूर्वोक्तरीत्या संसृतिमुक्त्योः कारणं मनो यावच्छोकादिकं
ममतां च न विधत्ते तदा वेद । यद्वा यावच्छोकादिकं विधत्ते
तावन्न वेदेत्यन्वयः । तत्र भीहः प्रमाहः ग्रामयो रीगः वैरानु-
बन्धः वैरपूर्वकानुस्मरणं शोकादीनां समाहारद्वन्द्वः । यद्वा
शोकादिरूपमनुबन्धमनुबध्यते पृष्ठतः सम्बध्यते इत्यनुबन्धः
अग्रतो ममतां तत्पृष्ठभागेन शोकादिकं च यावन्न विधत्ते
इत्यर्थः । कदेवं मनः शोकाद्यविधायकमिति चेदेषा न युगा-

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सुरक्तं कदा गुणानुपरकमिति चेत् "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः" इत्या-
द्युक्तसात्त्विकाहारसत्क्रियादिभिः सत्त्वप्रचुरमित्यन्यदेतत् ॥ १६ ॥

तस्मादेनमन्तःकरणरूपं भ्रातृव्यं सहजशत्रुमुपेत्यानि-
ग्रहेणात्यन्तमेधितं संबुद्धमत एवादभ्रमनल्पवीर्यं संसारयितृ-
त्वरूपं यस्य अत एव व्यलीकमप्रियकारिणं तत्र हेतुः
आत्ममोषमात्मापहारिणं त्वम् अप्रमत्तः अनलसः गुरोर्हरेः
गुरुरेव हरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्वं यस्य तथाभूतः सन्
जहि घातं सदाचार्यसेवादिप्रणाड्या स्ववशीकुर्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं संसारबन्धस्य श्रीनारायणसाक्षिसिद्धत्वेन सत्यत्वं प्रसा-
ध्याधुना श्रीहरिकृष्णानुगृहीतस्वापरोक्षज्ञानमन्तरेण तन्निवृत्त्यनुप-
पत्तेस्तन्निवर्तकसाधनमाह । न यावदिति । तनुभृज्जीवो यावद्यावन्तं
कालमहम्ममिति मनोनिगूढमेतां सर्वसाक्षिसिद्धां मायां भ्रान्तिं
व्युनोदयेन शास्त्रध्वजजनितज्ञानोदयेन विधूय भ्रान्तिरेषेति निश्चि-
त्यायतत्वं सकलवेदान्तविषयीभूतभगवत्स्वरूपं न वेद तावत्पर्य-
न्तमिह संसारे पूर्वोक्तप्रकारेण भ्रमति पुनः पुनः जननमरणवृत्त्या
वर्तते इत्यन्वयः कीदृशस्येदं घटत इत्यत उक्तम् । विमुक्तेति । फल-
संकलपरहितः अत्रापि किं कारणमित्यत उक्तम् । जितेति । जिताः
षड्विन्द्वयशत्रवो येन स तथा पुरुषार्थविरुद्धचेष्टाहेतुत्वादिन्दि-
याणां सपत्नत्वमन्यथा सुहृत्त्वमिति भावः ॥ १५ ॥

ननु भ्रान्तीनामनेकत्वेन प्रत्येकं तन्निवर्तनानुपपत्तेरतः क
उपाय इति सुहृद्भावेन पृच्छन्तमाह । न यावदित्यादिश्लोकद्वयेन ।
यावन्तं कालं जनस्य यदेतन्मनो ममतां विधत्ते ममेदमहमित्य-
भिमानमुत्पाद्य स्वामिनं संसारयतीत्यर्थः तावन्तं कालं न निवर्तत
इतिशेषः कीदृशमात्मलिङ्गमात्मनो योग्यताज्ञापकं संसारतापकं
संसारताप उच्यतेऽनेनेति संसारतापावपनं कीदृशं तापं वपतीत्यत
उक्तम् । शोकेति । शोकादीनामनुबन्धो येन तत्तथा शोकादिजन-
कत्वेन तापावपनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हे राजस्त्वमेतमात्मनो मनसः उत्पन्नं मोहं विपरीतज्ञानमत
एव भ्रातृव्यं शत्रुं जहि नाशयेत्यन्वयः अल्पत्वेन स्वयमेव विरम-
तीत्यत उक्तमवज्ञेति । अदभ्रं महद्वीर्यं यस्य तत्तथा अदभ्रवीर्यत्वे
हेतुमाह । उपेक्षयेति । अतिगर्हितेन पापेनैधितं वर्द्धितं शत्रुहन-
नमखेण भाव्यं किमत्रास्त्वमित्यत उक्तं गुरोरित्यादि । उपासन-
मेवास्त्वं यस्य स तथा प्रमादादवाप्तस्य हनने अप्रमाद एव प्रथम-
साधनमित्यभिप्रायेणोक्तम् । अप्रमत्त इति । गुर्वादिचरणसेवादा-
घन्तरङ्ग साधनमनलीकत्वमित्यत उक्तम् । व्यलीकमिति । क्रिया-
विशेषणमेतत् आत्मनो मोहविशेषणं वा विविधतस्तुविषय-
मनेनानेकान्यथाज्ञानानीति सूचितं परकीयं चेदुःखसाधनं हन-
नमत उक्तम् । स्वयमिति । स्वकीयमित्यर्थः अत्रेदमाकृतं द्विविधं

[३६]

मनः चिदचिद्भेदेन तत्र चिन्मनस्तु स्वरूपमभिन्नं मुक्तावानन्दा-
नुभवसाधनं तन्नाशे स्वरूपनाश एव स्यात्तथा च "अविनाशी वा
अरे अयमात्मानुच्छिच्छिधर्मा" इति श्रुतिव्याकोपः स्यादितरन्मन
आदिमं प्रलये लिङ्गशरीरवत्सूक्ष्मं यावन्मुक्ति तदीयतया
स्थितं सत्सृष्टावुपचितं स्थूलशरीरवर्तिनश्चेतनस्य ममेदमह-
मित्यभिमानमुत्पाद्य संसारापादनपटु स्वामिनश्चिदानन्दलक्षणस्य
दुःखापादकत्वेन वैरि मनो जहि हन तस्य हननेन तन्निमित्ता-
भिमानलक्षणमोहनाशेन व्यलीकं विगताचिन्मनः संसर्गं स्वयं
स्वरूपभूतं सच्चिन्मनः स्वयमिति द्विरावर्तनीयं सुपूजितमिष्टप्रदं दैवं
श्रीनारायणाख्यं जहि गमयं तद्विषयं कुरु अत्रार्थद्वयाभिप्रायेण
"हन हिंसागत्योः" इतिश्रुतः प्रयुक्त इति ज्ञायते अनेनाहमित्यभि-
मानः संसारहेतुः तन्मूलाचिन्मनोनाशेन तदभावेन तदभाव
इति परिहारः सूचित इति तदुक्तमभिमानादेव संसारोऽन्यथा
नेति परिहार इति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्थदर्शिनी ।

एवमविद्योत्तीर्णानां भगवदवधानलक्षणं ज्ञानं शाश्वतिकमेवे-
त्युक्तम् । अविद्यापतितानां जीवानामप्यविद्योत्तारणे तदेव साधन-
मित्याह । नेति । व्युनोदयेन उक्तलक्षणज्ञानोत्पत्त्या विमुक्तसङ्गः
सन् यावन्मायां विधूयात्मतत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति ॥ १५ ॥

मायाविधूननश्च सभ्यकृतया कथं ज्ञातव्यमिति चेत् यावद्विषयानु-
रक्तं मनस्तावन्मायाविधूननमात्मतत्त्वज्ञानश्च न स्यादित्याह । नेति ।
आत्मनो लिङ्गमुपाधिभूतं मनः यावन्ममतां विधत्ते तावदात्मतत्त्वं
न वेदेत्यनुषङ्गः । कीदृशं संसारतापानामावपनं क्षेत्रं तापानेवाह ।
यद्यतः शोकादीन्यनुबन्धादीति तत्तदेवं मनः श्रयते अन्यत्र तत्त्व-
मिति यदुक्तं तत्र क्षेत्रज्ञ एता इत्यादिश्लोकपञ्चकेन प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

तस्मान्मन एव निग्रहीतव्यमित्याह । भ्रातृव्यं शत्रुम् उपेक्षयैव
जहि निगृहाण तदुपेक्षामेव तद्वध इति भावः । ननु तदिष्ट-
विषयभोगप्रदानलक्षणया अपेक्षया अनुगृहाणेत्यर्थः । सर्वथैव
तद्वधस्त्वनभिप्रेत एव तस्मान्मनो लिङ्गमदो वदन्ति गुणागुणत्वस्य
परावरस्येति श्रूयते अन्यत्र तत्त्वमिति च पूर्वोक्तेः दृष्टान्ते च भ्रातृ-
व्युत्तरसावध्यत्वात् । मनः कीदृशमधिकमेधितं स्ववृत्तीः संश्रित्य
संबुद्धं ननु बलवन्तमिमं दुर्वलोऽहं कथं निगृह्यामीत्यत आह ।
गुरोः सकाशात् प्राप्तस्य मन्त्ररूपस्य हरेश्चरणयोरुपासना श्रव-
णादिनवविधभक्तिरेवास्त्वं यस्य सः । यद्वा गुरुरेव हरिस्तस्य
चरणोपासनमेवास्त्वं यस्य सः । व्यलीकमभियं यतः स्ववृत्ति-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।
सन्दर्शनया सम्मोह्य आत्मानं परमात्मरूपं सर्वस्वमेव मुष्णातीति
तं महाचौरमित्यर्थः ।

भक्त्यल्लेखं त्याजयित्वा विषयान् स्वमनो यतिः ।
ध्वस्ताविद्योऽवधत्ते यः कृष्णं मुक्तः स उच्यते ।
भक्त्यभावान्मनोवृत्तीराश्रयद्वयासनामयम् ।
अविद्यां यस्य पुष्णाति स पुमान् बद्ध उच्यते ॥ १७ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
एकादशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तनुभूत जीवः मायैव मम संसारकारणमिति वयुनोदयेन
ज्ञानोत्पत्त्या एतां मायां प्रकृतिं विधूय यावत् आत्मतत्त्वं पूर्वोक्तं
भगवत्तत्त्वं न वेद तावत् इह संसारे भ्रमति ॥ १५ ॥

किञ्च यत् शोकाद्यनुबन्धं ममतां विधत्ते तदेतन्मनः लिङ्गं
सूक्ष्मशरीरभूतं तत्र तस्यैव मुख्यत्वात् जनस्य देहिनः संसार-
तापानामाध्यात्मिकादीनामावपनं क्षेत्रं तनुभूतं यावन्न वेद ताव-
दिह भ्रमतीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

तस्मादेतन् मनोरूपं भ्रातृव्यं शत्रुमध्येभितं प्रवृद्धं व्यलीकं

दुष्टम् आत्मानं मुष्णातीति तत् श्रीगुरुरेव हरिः तस्य चरणो-
पासनमेवास्त्रं यस्य तथाभूतः सन् जहि घातय ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

हे नरेन्द्र ! जब तक मनुष्य ज्ञान को उदय करके इस माया
को दूर करके कामादि छैः शत्रुओं को जीतकर निःसङ्ग होकर
तत्त्व को नहीं जानता है तबतक इस संसार में भ्रमता
रहता है ॥ १५ ॥

जब तक आत्माके उपाधिरूप संसार तापों का बढ़ानेवाला
मनुष्य का मन शोक मोह रोग प्रीति लोभों की वृत्ति तथा ममता
को धारण करता है तावत् मनुष्य भ्रमता है ॥ १६ ॥

तिस हेतु से बड़े बलवाले शत्रु रूप इस मनका उपेक्षा करके
बड़ेहुये इस मन को सावधान होकर श्रीहरि गुरु चरण की
उपासना रूप अस्त्रको धारण करके आत्मा के नाश करनेवाले
इस मनको नाश करौ ॥ १७ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे एकादशाध्यायका
भाषानुवाद स्वस्मरणाचार्यकृत
समाप्त ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकादशाध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

रहूगण उवाच ।

नमो नमः कारणाविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ।
 नमोऽवधूत ! द्विजबन्धुलिङ्गनिगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम् ॥ १ ॥
 ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन्निदाघदग्धस्य यथा हिमाम्भः ।
 कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन् ! वचस्तेऽमृतमौषधं मे ॥ २ ॥
 तस्माद्भवन्तं मम संशयार्थं प्रक्षयामि पश्चादधुना सुबोधम् ।
 अध्यात्मयोगप्रथितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥
 यदाह योगेश्वर ! दृश्यमानं क्रियाफलं सद्व्यवहारमूलम् ।
 नह्यञ्जसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन् भ्रमते मनो मे ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव ! कस्य हेतोः ।
 तस्यापि चाङ्घ्र्योरधिगुल्फजङ्घाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥
 अंसेऽधिदावीं शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ।
 यस्मिन् भवान् रूढनिजाभिमानो राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः ॥ ६ ॥
 शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टवीनान् विष्टया निगूढन्निरनुग्रहोऽसि ।
 जनस्य गोप्तास्मि विकथ्यमानो न शोभसे वृद्धतमासु धृष्टः ॥ ७ ॥
 यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् ।
 तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययाऽनुमेयम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

द्वादशे पुनरापृष्टः सन्नेहेन महीभृता ।

स योगी सर्वसन्देहानपानुदितिर्बते ॥ १ ॥

कारणामीश्वरस्तस्यैव लोकसंरचनायौ विग्रहो देहो यस्य
 स्वरूपेण परमानन्दप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन हे अवधूत !
 योगेश्वर ! द्विजबन्धुलिङ्गेन वेपथे निगूढो नित्यानुभवो येन
 तस्मै नमः ॥ १ ॥

विशेषतः प्रष्टुं तद्वाक्यमभिनन्दति । ज्वर एवामयो रोगस्ते-
 नार्तस्य यथा सत्स्नाद्वगदमौषधम् । यथा च निदाघेन दग्धस्य
 सन्तप्तस्य हिमाम्भः शीतलमुदकं गङ्गोदकं वा तथा हे ब्रह्मन् !
 कुतस्ते देहे यो मानोऽवङ्गारः स एवाहिस्तेन विशेषेण
 दष्टा दृष्टिर्विवेकलक्षणा यस्य तस्य मे तवेवं वचोऽमृततुल्य-
 मौषधम् ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पश्चात्प्रक्षयामि अधुना तावत्स्वदुक्तं
 वचोऽध्यात्मयोगेन प्रथितं दुर्बोधं सुबोधं यथाभवत्येवं व्याख्याहि
 कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य तस्य मम ॥ ३ ॥

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धमित्यादिना भारवहनादिक्रिया च
 तत्फलं च भ्रमादिप्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं सदाधितमपि व्यवहा-
 रमात्रमूलम् । यद्वा । सतोऽबाधितव्यवहारस्य मूलं कारणमपि
 नह्यञ्जसा तत्त्वविमर्शनाय क्षममिति भवान् यदाह । अमुष्मिन्ने-
 मम मनो भ्रमति ॥ ४ ॥

अबाधितत्वमसिद्धमित्याह । हे पार्थिव ! यः पार्थिवो विकारः
 स एव कस्य हेतोः कस्माच्चित्कारणात्पृथिव्यां चलजयं भार-
 वाहकादिर्जनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चक्षति स पाषाणादि-
 रिह्येतावानेव भेदः तस्य च जडत्वाच्च भारः भ्रमश्च किञ्च ।
 भवेदेवं यदि भ्रमस्याश्रयो निरूप्येत तत्क्षेतदस्ति अवयव-

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

व्यतिरेकेण श्रमास्पदस्यावयविनोऽनिरूपणादित्याशयेनाह । तस्या-
पि पृथ्वीविकारस्यापि अङ्गुलीरध्युपयुपरि गुल्फादयः उरसः
सलोप आर्षः ॥ ५ ॥

शिविकायामप्यवयवी नास्ति त्वय्यपि नास्ति तदाह ।
सौवीरराजेत्यपदेशो नाममात्रं यस्य स पार्थिवो विकारः
आस्ते राजेति सन्धिरार्षः यस्मिन् भवान्निरुद्धात्माभिमानः
सिन्धुषु राजास्मीति दुर्मदेनान्धः सन् ॥ ६ ॥

शोच्यानिमान्विष्टया निगूढाङ्गिरूपो वर्तसेऽतो मिथ्यैव
गोप्तास्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभसे यतो
भूषः ॥ ७ ॥

न चोत्तरोत्तरावयवभारः पूर्वपूर्वावयवानां भवेदिति त्राच्यम्
तेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह । यदेति । निष्ठां नाशं प्रभवमु-
त्पत्तिं विदाम विग्रस्ततदा क्षितिन्यस्य विकारस्याभावात्त्राम-
मात्रादन्यद्व्यवहारस्य मूलं कारणमर्थक्रियया सदित्यनुमेयं
निरूप्यताम् तथाच श्रुतिः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारणे परमात्मस्वरूपे चोपदिष्टे देहात्मनोऽन्योऽन्यभेदं
जिज्ञासुः प्रणेत्या तदुक्ताभिनन्दनेन च तं प्रसादयन्पृच्छति रक्त-
गणः । नमो नम इति चतुर्भिः । कारणाविग्रहाय कारणास्य परमा-
त्मनो विग्रहाय शरीरभूताय । यद्वा माहशलोकरक्षणकारणेन
विग्रहो देहो यस्य तस्मै “आचार्यदेवो भव देवमिवाचार्यमुपासीत
आचार्यं मां विजानीयात्” इति शास्त्रानुसन्धानकृतेनेश्वरभावेनैव-
मुक्तं स्वरूपानुसन्धानेन तुच्छीकृतो निरस्तो विग्रहो विरोधः
कृतापराधेष्वपि माहशेषु यस्य अवधूतः सर्वैः परिभाव्यवेषः
द्विजबन्धोर्लिङ्गेन वेपेण निगूढो नित्यानुभवः नित्यस्य परमात्मनो-
ऽनुभवः येन ततोऽवधूतशब्देन कर्मधारय एवं भूताय तुभ्यं नमः ॥ १ ॥

उपरूप आमयो रोगः तेनार्तस्य पीडितस्य यथा सस्त्रिशु-
द्धमगदमौषधं यथा वा निदावेन श्रीमतापेन तस्य हिमाश्वः
सीडानिवर्तकं च तथा हे प्रह्वर ! कृत्स्नो यो देहस्तस्मिन्मान
आत्माभिमानः स एवाहिः सर्पस्तेन विशेषेण दष्टा दृष्टिर्विक-
लक्षणा यस्य तस्य मम ते तव घञः अमृततुल्यमौषधम् ॥ २ ॥

तस्माद्भवन्तं प्रति मम संशयार्थं संशयनिवृत्त्यर्थमर्थ-
शब्दोऽत्र निवृत्तिवाची मशकार्थो भूम इतिवत् तं पश्चाद्वक्ष्यामि
अधुना तु यत्तव त्वया उक्तं तदध्यात्मयोगेन प्रथितमतो
दुर्बोधं सुबोधं यथा तथा कौतूहलचेतसः कौतूहलशब्दस्तथु-
क्तपरः कौतूहलयुक्तं चेतो यस्य तस्य मे मशमाख्याहि कथय ॥ ३ ॥

तत्र दुर्बोधमर्थमनुवदति । यदाहेति । हे योगेश्वर ! भवान्प्रत्यक्षा-
दिभिर्दृश्यमानं यत्क्रियाफलं दूरगमनक्रियाफलं खेदश्रमादिकं
सद्व्यवहारमूलमवाधितव्यवहारहेतुकमरूपरिश्रान्तोऽसीत्यवाधि-
तव्यवहारस्य मूलं नहि भवतीति यद्भवानाह तत्र मे मनः
अज्ञासा सुखेन तत्त्वविमर्शनाय भ्रमते भ्राम्यते क्लिश्यति ॥ ४ ॥

तत्र क्रियाफलस्य वाधितव्यवहारमूलत्वं भवतु
नहि स्थौल्यकार्यादिव्यवहारस्य स्वरूपेणासत्त्वमुक्तं देहविष-

यस्य तस्यावाधितत्वात् किन्वात्मनि यद्भवता परिश्रान्तोऽसि
नातिपीवा शास्ताधिगोप्ता पतिरिति व्यवहृतं तद्वाधित-
मित्युच्यते न च मदीयोऽपि व्यवहारः शरीरविषय एवेति वाधि-
तत्वमहत्वंशब्दयोरात्मविषयत्वादभिमुखी कर्त्तव्यतत्प्रतिसंबन्धिनि
प्रत्यग्वस्तुनि च चेतने एव तयोर्वृत्तेः अचेतनाशेषाभि मुखाद-
चेतनविषयत्वेऽपि विशेष्यास्थौल्यादेर्वाधितत्वादिति वदेहात्मनो-
रत्यन्तभेदमाह ब्राह्मणः । अयमिति । हे पार्थिवः पार्थिवः पृथिव्या
विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माच्चित्कारणात्पृथिव्यां
चलज्जयं भारवाहादजनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति सपा-
पाणादिरित्येतावानेव भेदः कस्य हेतोरित्यनेन कश्चिर्जीवस्य
कर्म शेष एव एतच्छरीरस्य चराचरत्वयोर्हेतुरित्यभिप्रेतं
तस्यापि पृथिवीविकारस्याप्यङ्गुलीः पादयोः उपयुपरि गुल्फा-
दयः उरसः सलोप आर्षः शिरोधरा ग्रीवा अंसौ स्कन्धौ ॥ ५ ॥

असे च दास्यमी शिविका तस्यां च सौवीराणां राजे-
त्यपदेशः अपदिश्यत इत्यपदेशः व्यवहृतव्यः आस्ते सौवीर-
राजेति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य स मांसपिण्ड आस्ते इति
वा यस्मिन् सौवीरराजव्यपदेशो भवान् स्वरूपतः स्वभावतश्च
ततोऽत्यन्तविलक्षणोऽपि भवान्निरुद्धतादात्म्याभिमानः सिन्धुदेशेषु
राजास्मीति दुर्मदेनान्धः सन् अनन्तात्मनि राजत्वबुद्धिर्भ्रान्ति-
रित्युक्तम् ॥ ६ ॥

अत्यन्तं कष्टेन बहनादिजनितदुःखेन दीनानत एव शोच्यानिमान्
विष्टया बलाङ्गिगूढभिरनुग्रहः निष्कपो वर्तसे अनेनात्मनि राज-
त्वबुद्धिप्रयुक्तनिग्रहादिकर्त्तृत्वस्य च स्वरूपप्रयुक्तत्वबुद्धिर्भ्रान्ति-
रित्युक्तं जनस्य गोप्ता रक्तकोऽस्मीति कथ्यमानस्त्वं वृद्धस-
भासु देहात्मविवेकिषु न शोभते यतो भूषः देहात्मभ्रान्तो-
द्धतः ॥ ७ ॥

अस्थिरेषु स्थिरबुद्धिश्च भ्रान्तिरिति दर्शयितुमस्थिरत्व-
माह । यदेति । चराचरस्य देहाजतस्य प्रभ-
वमुत्पत्तिं निष्ठां नाशं च क्षितौ भूम्यामेव विदाम क्षितिशब्दो
ब्रह्माण्डपरः “सभूमिं विश्वतो वृत्वा” इति भौतप्रयोगात् उत्पात्ति-
विनाशौ क्षितावेव पश्याम स्थिरत्वं पश्याम इति भावः तस्मा-
दस्थिरत्वात्प्रामात अनित्यं नित्यत्वाद्देहात्मभ्रान्तिमूलान्नित्यत्वस्य
वाधितत्वात्स्वदुक्तिमात्रादन्यत्सत्क्रियया अवाधितव्यवहारेणानु-
मेयव्यवहारस्यात्मनि राजत्वादिव्यवहारस्य मूलं निरूप्यतां
तत्र किञ्चिदप्यस्ति उक्तत्रिविधस्यभ्रान्तिमूलत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जन्माद्यस्य यतोऽन्यथादित्यत्र कारणत्वं हरेरुक्तं तदधुना
हरेरेव नान्यस्येति सयुक्तिकमस्मिन्नध्याये निरूप्येते तत्रादौ
ब्राह्मणस्तुतिव्याजेन तदन्तर्गामिणं स्तौति । नम इति । लोकानु-
ग्रहलक्षणकारणाद्विग्रहो यस्य स तथा तस्मै “अज्ञानान्धस्य
लोकस्य ज्ञानाञ्जनदानाय देहं धृतवत इत्यर्थः स्वरूपापरोक्षज्ञा-
नदीपेन तुच्छीकृतो धिक्कृतो विग्रहः पाञ्चनतिको देहो यस्य
स तथा तस्मै किमर्थं तर्हि स्वसामर्थ्यं न प्रकाशयत इति
तत्राह । अवधूतेति । अवधूतश्चासौ द्विजबन्धुर्ब्राह्मणाभासः तस्य
लक्षणो न निगूढः समुत्थो नित्यानुभवः स्वरूपसामर्थ्यं यस्य स
तथा तस्मै अवधूतद्विजा एव बन्धवो येषां ते तथा तेषां लिङ्गे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नेति वा अवधूत ! तुभ्यं नम इति वा तुभ्यं तवान्तर्यामिणे नमः किं विशिष्टाय कस्यानन्दस्यारणं शरणं विग्रहो यस्य कर्मवारणं विग्रहो यस्येति वा स तथा तस्मादानन्दमूर्तय इत्यर्थः क्षितिमारासुरानि-
रसनलक्षणकारणमुद्दिश्य विग्रहो यस्य स तथा असुरनिरासाय स्वीकृतदेहायेत्यर्थः “यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत” इत्यादेः मायया कष्टो रणो येषान्ते कारणा असुराः तैर्विग्रहो विरोधो यस्य स तथा तस्मै “मायाभिरुत्तिसृजत इन्द्राद्या मारु-
रुक्ततः अवदस्युरधुना” इति श्रुतेः स्वरूपेण चिदानन्दलक्षणा-
कारेण दूरकृतप्रकृतदेहाय द्विजबन्धवति भावप्रधानो निर्देशः द्विजानां बन्धुः तस्य भावो द्विजबन्धुत्वं तदेव लिङ्गं यस्य स तथा नितरां गूढरुक्मो लोकापेक्षया प्रकृत्यापिहितो नित्या-
नुभवो यस्य स तथा द्विजबन्धुलिङ्गश्चायं निगूढनित्यानुभवश्च तस्मै ॥ १ ॥

किं फलरत्नमुपलभ्य स्तौषीति तत्राह । ज्वरेति । निदा-
घेन औषधेन दग्धस्य तस्य कुदेहमानादिसुनष्टदृष्टेरिति याठः दुष्टदेहामिमानाख्यसर्पेण सम्यङ् नष्टज्ञानचक्षुषो मे अमृत-
ममृतकल्पं सम्यग् उषो दाहो येषां ते औषास्तान् दधाति पुष्पातीत्यौषधम् ॥ २ ॥

किमत इति तत्राह । तस्मादिति । यस्माद्भवद्वचनामृतं
संसारारोग्यरोगोन्मूलनकरं तस्मात्संशयार्थं कोटिद्वयारूढमर्थम् ।
यद्वा संशयनिवृत्त्यर्थं मशकार्थं धूम इति वत् वक्तव्यत्वे निमित्तमाह ।
पश्चादिति । अधुना त्वत्सन्निधौ सुबोधं पश्चात्त्वत्सन्निधिमन्तरे-
णासुबोधं ज्ञातुमशक्यं यस्मात्तस्मादिति शेषः किमुक्तार्थे प्रश्न
उत्तरार्थान्तर इति विकल्पो मा भूवित्याह । अध्यात्मेति । अध्यात्म-
योगेन परमात्मज्ञानेन अयितं चक्षुः यत्पुण्य तवोक्तं बन्धनं तस्या-
भिप्रायं ममाख्यादि विस्तृत्य वदेत्यन्वयः ॥ ३ ॥

किं तदुक्तं तदाह । यदाहेति । हे योगेश्वर ! इदममानं प्रत्य-
क्षादिप्रमाणैर्ज्ञायमानं क्रियाफलं भरणगमनक्रियाजनितं भर्तृत्व-
गन्तृत्वलक्षणं फलं लौकिकम् “अपाम सोमम्” इत्यादिना निरूप्यमाणं
सोमपानादिक्रियाजातममृतत्वादिकं फलं वैदिकं च सद्ब्रह्म-
हारमूलमबाधिताभिज्ञादिव्यवहारकारणमज्ञसा मुख्यया वृत्त्या
तत्त्वविमर्शनाय तत्त्वनिर्णयाय न भवति स्थायित्वेनैकनिष्ठं भव-
तीति यद्वचनं “भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भारः व्यवहारमेनं
सत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति” इति उरुगार्हमेधवितानविद्येत्यादिरूपं
भवानाह । अमुष्मिन्वचसि मे मनो भ्रमते अस्य वचनस्यार्थोऽव-
मेव नान्य इति स्थिरस्थितिं न लभते सा यथा स्यात्तथा-
ख्याहीति भावः भ्रमत इत्यात्मनेपदप्रयोगेण सकृन्निगदितनिग-
दाभिप्रायापरिज्ञाने नात्मनोऽनुत्तमाधिकारित्वं तत्त्वोपदेष्टृज्ञानि-
सद्भावे तस्मात् स्वीयोग्यं सविशेषं ज्ञातव्यमन्यथानर्थः स्यादिति
भोतृजनशिक्षार्थं चेति सूचयति ॥ ४ ॥

भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भार इत्यादिनोच्यमानं भरण-
विक्रमन्तर्यामिहरिनियतमित्येव मुमुक्षुणा स्मर्त्तव्यमेवं परो
भगवानित्युक्तेः यत् “अन्तरमम्बरान्तधृतेः” य उन्निधातु पृथिवीमुत-
द्यामेको दधारः सुवनानि विश्वा आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीन्नान्यत्किञ्चनमिषत्स इमांल्लोकानसृजत” इत्यादिनोच्यमान-
मूलकारणत्वं हरेरेव नहि मूलं विसृज्यान्यग्रहणं युक्तिमत् अनव-

स्थानापातात् कथं तदिति शङ्कित्वा विपक्षे बाधकमाह । अयं जन
इति । हे पार्थिव ! यदि मूलकारणविवक्षा न स्यात्तर्हि यः पृथिव्या-
मुत्पन्नत्वादत्र विद्यमानत्वाद्वा पार्थिवो नाम सोऽयं जन्यत इति
जनो देहो देही वा पृथिव्यामेव चलन् चलतीति व्यवहारः
कस्य हेतोः कुतो वर्तते प्रत्यक्षसिद्धं कथमपलपितुं शक्यत इति
चेत्तत्राह । तस्यापीति । तस्य जनस्यापि पादाद्यवान्तराधाराः
सन्तीति यस्मात्तस्मादस्यापि प्रामाणिकत्वात्पृथिव्यामिव पादा-
दिष्वपि चलतीति कस्मान्न भवेत्त चासावस्ति तस्मान्मूलका-
रणमेकमङ्गीकर्तव्यं तदनङ्गीकारे सर्वस्यापलापः प्रसज्यते अत्रा-
धिशब्द उपर्युपर्यर्थवाचकः तथाह्यङ्घ्रोरङ्घ्र्युपरि गुल्फौ तयोरु-
परि जङ्घे इत्येवं योजना गुल्फौ च जङ्घे च जानुनी च ऊरू च
मध्ये च उरश्च शिरोधरा च अंसौ च ते तथा ॥ ५ ॥

दार्ढ्यं दारुमयी यस्यां शिविकायां सौवीराजेत्यपदेशः शब्द-
मात्रं नतु रज्जुनाद्राजेत्यर्थो यस्य स तथा पिण्ड आस्ते यस्मिन्
पञ्चभूतरचिते देहलक्षणे पिण्डे भवान्वर्तते कथंभूतो भवान्
रूढो बद्धमूलो निजत्वेनाभिमानो देहो यस्य स तथा अत एव
सिन्धुषु राजास्मीति दुष्टो मदोऽस्ति तेनान्धश्चरुहितः ॥ ६ ॥

एतत्फलमाह । शोच्यानीति । तानिमान् बाहकान्विष्ट्या निगृ-
ह्यन्त्यस्त्वं निरनुग्रहोऽसि मधुरवचनाद्यनुग्रहरहितोऽसीति यस्मा-
त्तस्मादिहामुत्र च तवाधिरधिकः स्यादित्यन्वयः यथा शिविका-
भर्तृत्वं मदन्तर्यामिमूलकारणनिष्ठमेवं जनस्य गोप्तास्मीति त्वयि
कल्प्यमानं मूलगोप्तृत्वं च त्वदन्तर्यामिहरिनिष्ठमित्यभिप्रेत्याह ।
जनस्येति । बृद्धसमासु विद्वत्समितिषु जनस्य गोप्तास्मीति
विकल्पमानो बहुभाषमाणो दुष्टोऽयं तत्त्वं न जनासीति श्लाघ्यो
न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वेवं तर्हि पृथिव्या मूलाश्रयत्वमापन्नं तथाहि यदि मूला-
श्रयविवक्षा न स्यात्तर्हि पृथिव्यां चलतीति व्यवहारो न स्यात्त च
तथा तस्मात्पृथिव्या मूलाश्रयत्वं विष्णुविवक्षायामसङ्गतं चेत्याशङ्कां
शास्त्राचन्द्रन्यायेनोक्तमिति परिहरति । यदीति । उत्पत्तिस्थित्योः
पृथिव्यां दर्शनात्तस्याः मूलकारणत्वमित्यतो वाह । यदीति ।
यदि चराचरस्य क्षितावेव निष्ठां स्थितिं तत एव प्रभवमुत्पत्तिं
च विदाम विद्याः अविद्वद्ब्रूयेति शेषः तथाप्यालोचने तन्नामतः
प्रसिद्धक्षितिनामोऽन्यद्व्यवहारमात्रं क्षितिशब्दव्यवहारयोग्यं सक्ति-
गया अबाधितार्थक्रियया “क्षि निवासगत्योः” इति धातोः निवसत्य-
स्यामिति गच्छत्यस्यामिति निवासगत्योरप्रतिहताश्रयभूतं यत्तदनु-
मेयं क्षितिशब्दमुख्यार्थमिति निरूप्यतामित्यन्वयः “यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिव्या अन्तर” इति श्रुतेः क्षितिशब्दमुख्यार्थो हरिरन्वस्याः पृथि-
व्यास्तन्नियतत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वं तदधीनत्वादर्थवत्” इति सूत्रा-
दिति सञ्चिन्तनीयमित्यर्थः प्राथितत्वात्पृथुत्वाद्वा पृथिवीति पृथिवी-
शब्दवाच्यत्वं मुख्यं हरेरेवेति पृथिव्यां चलतीत्युक्तं नतु पृथिव्या
मुख्याश्रयत्वविवक्षया अङ्घ्र्याद्याश्रयत्वनिरासाय चेत्यतो नासङ्गत-
दोषोऽपीति उत्पत्तिस्थितौ इन्द्रजालवन्नयाश्चिच्छक्यौ किन्तु प्रवाह-
रूपेण सदातने इत्यतो नित्यमिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसत्सर्गः ।

स्वरूपेण तदनुभवेन नुच्छिक्तो दण्डरूपो विग्रहो येन ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हे ब्रह्मन् ! ते तव वचः कुवेदाभिमानादिदशव्याप्तबुद्धि-
पर्यन्तस्य ममौषधं तत्र दृष्टान्तः । जरेति । क्वचित्तद्वयमिचारतर्कात्
पुनर्दृष्टान्तः । निदाघेति । तत्राप्यपरितोषात् अमृतमिति लुप्तो-
पमेयममृतमिवेत्यर्थः ॥ २-४ ॥

तत्र श्रीभगवदाख्यं तत्त्वमेव सर्वसाधकं स्वातन्त्र्येण तु
किमपि रूपयितुं न शक्यमित्याह । अयमिति सप्तमिः ॥ ५-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मिथ्यात्वेऽप्यस्य विश्वस्य सत्याः कृष्णस्य षड्गुणाः ।

द्वादशे कथिता धामभक्त्याद्या अपि ते ततः ॥

कारणमीश्वरस्तस्येव लोकरक्षणायां नित्यो विग्रहो देहो
यस्य तस्मै । स्वरूपेण स्वानन्दानुभवेन तुच्छीकृतविग्रहाः शास्त्र-
कृतां विवादा येन तस्मै हे अवधूतः ॥ १ ॥

कुत्सिते देहे अभिमान एवाहिस्तेन विशेषतो दृष्टा दृष्टि-
र्यस्य तस्य मम हे ब्रह्मन् ! ते वचः अगदमौषधं तत्र दृष्टान्तः ।
जरेति । क्वचित्तद्वयमिचारतर्कात् पुनर्दृष्टान्तः । निदाघेति । तत्रा-
प्यपरितोषात् अमृतममृतमिवेत्यर्थः ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पश्चात् प्रक्ष्यामि अधुना तावत् त्वदुक्तं
वचः अध्यात्मयोगेन ग्रथितं दुर्बोधं सुबोधं यथा भवत्येवं
व्याख्याहि कौतूहलयुक्तमनसो मम कृते ॥ ३ ॥

हे योगेश्वर ! यद्भवानाह । दृष्टः भ्रमः कर्मत इत्यादि मदुक्तौ
भारवहनादिक्रिया तत्फलञ्च भ्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं
सत् विद्यमानं व्यवहारमात्रमूलं तत्त्वविमर्शनाय दृष्टान्तादि-
नापि तत्त्वज्ञानमुपकर्तुं न क्षममिति । अमुष्मिन् त्वद्वचने भ्रमते
स्पष्टस्याभिप्रायस्याप्राप्त्या मनो भ्रमति ॥ ४ ॥

पूर्वं स्वमतेन भङ्ग्या दत्तमप्युत्तरमबुद्धैव पुनः पृच्छन्तं राजा-
नमवज्ञानमिव भो राजस्तव व्यवहारोऽयमप्रमाणा एवेति मता-
न्तरमाश्रित्य पुनः प्रत्याह । अयं जनो भारवाहकः नाम प्रसिद्धः
पार्थिवः पृथिव्या विकारः कस्यापि हेतोश्चलन् भवति यस्तु न
चलति स तु पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः । तस्यापि पार्थिवस्य
अङ्गी पृथिव्या उपरिस्थौ अङ्ग्योरधि उपर्युपरि गुल्फादयः
उरसः सलोप आर्षः ॥ ५ ॥

अंसे स्कन्धे दावीं दारुविकारः शिविका यस्यां सौवीर-
राजः इत्यपदेशो नाम मात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते
यस्मिन् भवान् राजास्मीत्यभिमानेनैवास्ते न तु वस्तुतः । अत्र
पृथिव्यादीनां शिविकान्तानां भारवहनात् किं सर्वेषां भ्रमः उत
कस्यचित् कस्यचित् न तावत् सर्वेषां पृथिव्याः शिविका-
याश्च भ्रमादर्शनात् अङ्ग्यादीनां भ्रम उपलभ्यते इति चेन्न
शिविकायाः अभावे गुल्फादिभारवाहिनामपि तेषां भ्रमानुपलब्धे-
अङ्ग्याद्यवयविनः शिविका वहनात् भ्रम इति चेन्न अवयवभ्रमः
पृथगवयविनः भ्रमाश्रयस्यानिरूपणात् । नन्वस्तु मास्तु वा अव-
यवी भारवाहिनः भ्रमदुःखमनुभूयत एवेति चेदेतदपि नैकान्तिकं
अतिसुकुमार्यो अपि रत्नालङ्कारान् वहन्त्याः स्ववालकं च
वहन्त्याः भ्रमदुःखानुपलब्धेस्तस्मादभिमानविशेषणैव दुःखं

सुखं च यथा राजास्मीति दुर्मदेन दुरभिमानमत्ततया अन्धः
किमपि न पश्यसीत्येतदेव तव सुखं निरभिमानानान्तु न ते
दुःखसुखे इति भावः ॥ ६ ॥

ज्ञानाभावेऽपि राज्ञः प्रजाशासनं धर्म एवेति यदुक्तं तत्राह ।
शोच्यानिति । विष्ट्या निगृह्यन्निति ईदृशमेव निर्देयस्य तव प्रजा-
शासनं धर्म इति धृष्ट एव तदप्यच्युतस्य किङ्करोऽस्मीति जिज्ञासु-
रस्मीति कथञ्च इति भावः ॥ ७ ॥

नन्वाभिमानशून्यस्य मुक्तस्यापि प्रारब्धसुखदुःखभोग-
श्रवणात् तवापि भारवहनक्रियाफलस्य भ्रमस्य प्रत्यक्षादिभि-
र्दृश्यमानत्वेनावधितत्वाच्चवहारस्याप्राप्त्यर्थं त्वदुक्तं न घटत इति
चेत् सत्यं मुक्तानां माहशानां वाधितानुवृत्त्यैव दुःखसुखामासौ
यथा स्वप्नात् प्रबुद्धस्य जनस्य स्वप्नदृष्टसपस्य मिथ्यात्वज्ञानेऽपि
क्रियतृत्तणपर्यन्तं भयकम्पावकिञ्चित्करावेव अप्रबुद्धानान्तु
स्वामिकः सर्पः सत्य एव भाति यथा युष्माकं व्यवहारस्तदपि
व्यवहारस्यासत्यत्वं युक्त्या दर्शयामि शृण्वत्याह । यदेति । चरा-
चरस्य जगतः क्षितावेव निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिञ्च विद्वाम्
विग्रस्तत्तस्मात् सर्वेषां विकाराणां क्षितिभिन्नत्वाभावात् नाम-
मात्रादन्यद्व्यवहारस्य मूलं कारणमर्थक्रियया सदेत्यनुमेयं
निरूप्यतां यदि ते युक्तिः प्रतिभातीति भावः । तथा च श्रुतिः
“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वादशे रहगणकृतान् संदेहान् मुनिरपानुदादिति वच्यते
हे अवधूत ! तुभ्यं नमः कारणमृषभादिपरमहंसमूर्तिर्धिष्णुस्तस्येव
विग्रहो यस्य तस्मै स्वरूपेण भगवत्स्वरूपेण प्रत्यहं धेयेन तुच्छी-
कृतो विग्रहो कृतापराधेष्वपि कलहो येन तस्मै द्विजबन्धोर्लिङ्गेन
वेष्टेण निगूढो नित्यानुभवो येन तस्मै नमः ॥ १ ॥

कुत्सितः देहमानः देहात्माभिमानः स एवाहिस्तेन विद्वष्टा-
विवेकलक्षणा दृष्टिर्यस्य तस्य ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पश्चात्प्रक्ष्यामि अधुनेदानीन्तु अध्यात्म-
योगेन ग्रथितं दुर्बोधं त्वद्वचः सुबोधं यथा भवति तथा कौतू-
हलयुक्तचेतसो मे आख्याहि कथय ॥ ३ ॥

तदेव दुर्बोधमनुवदति । यदेति । अयं सुखी अयं दुःखी
इत्यादिव्यवहारस्य मूलं निर्वाहकं क्लिष्टफलं पुण्यापुण्य-
कर्मजन्यं दृश्यमानम् अभ्रमात्मकतया प्रत्यक्षप्रमाणावगतम् बोद्ध-
वोढव्यादिकं सर्वं त्वयोदितं व्यक्तमित्यादिना भवान् सदेव
ब्रह्मात्मकमेवाह । अमुष्मिन् त्वद्वचसि मे मनो भ्रमति अज्ञसः
तत्त्वविमर्शनाय न भवति अतः यथा सर्वस्य ब्रह्मणि अन्त-
र्भावः स्यात्तथा आख्याहीति भावः ॥ ४ ॥

एवं साङ्ख्यतार्किकादिकृतार्कविमोहितेना ब्रह्मात्मकमिद-
मित्येवं मन्यमानेन राज्ञा पृष्ठो मुनिस्तं वेदमार्गे प्रवर्तयन्
सर्वस्य पदार्थज्ञातस्य शक्तिमति वासुदेवे ब्रह्मणि कारणे अन्त-
र्भावमाह । अयमिति सप्तमिः । हे पार्थिव ! पार्थिवः अज्ञमयः कस्य
चिद्धेतोः परमेश्वरांशभूतजीवसंस्पर्शादित्यर्थः साङ्ख्यवितर्कमो-
हितो यथावज्ज्ञानाति न वा रहगणः अतः कस्यचिद्धेतोरित्युक्तिः

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये ।
 अविद्यया मनसा कल्पितास्ते तेषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥
 एवं कृशं स्थूलमणुर्वृहदसच्च सजीवमजीवमन्यत् ।
 द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाऽजयाऽवेहि कृतं द्वितीयम् ॥ १० ॥
 ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् ।
 प्रत्यक्षप्रशान्तं भगवच्छब्दभङ्गं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥
 रहूगणौतत्पसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्बृहादा ।
 न च्छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयं धोदादिरूपः पृथिव्यां चलन् नाम प्रसिद्धः जनो भवति
 तस्य पार्थिवस्यापि अङ्गप्रशोः आधि उपरि उपरि गुल्फादयः
 तदात्मका इत्यर्थः उरसः सलोप आर्षः ॥ ५ ॥

शिविकापदार्थश्च पार्थिव एव तत्र सिन्धुराजनामका
 देहश्च पार्थिव इत्याह । अस इति । सौवीरराजेज्यत्र सन्धि-
 राषः ॥ ६ ॥

जीवस्तु सर्वात्मभूतवासुदेवज्ञानहीनः पार्थिवदेहात्माभिमानो
 अन्यांश्च तथा विधानुपतापयति सर्वात्मभूतवासुदेवज्ञानवांस्तु
 नोपतापयति नोपतप्यते चेत्याशयेनाह । शोच्यानिनि ॥ ७ ॥

चराचरस्य जङ्गमस्य स्थावरस्य च पार्थिवमात्रस्य क्षितौ
 कारणाभूतायां सतां क्रियाया अक्षापाजनेन ज्ञानपूर्वकगर्भीधाना-
 क्रियापात्रेणानुमेयम् अक्षाद्भवन्ति भूतानीत्यादिवचनेन च प्रभव-
 मत्पान्त निष्ठां च प्रलयञ्च यदा विदाम तदा तन्नामतः
 क्षितिनामकात् कारणात् अन्यत् पृथक् व्यवहारमूलं क्षिति-
 मयव्यवहारकारणं निरूप्यताम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

रहूगणजी बोले किसी कारण से देहधारण करनेवाले स्वरूप
 के अनुभव से सब कलह को दूर करने वाले अवभूत के वेषसे
 साक्षात् के चिन्ह को गुप्त करने वाले नित्यस्वरूपके अनुभव
 स्वरूप आपको नमस्कार है ॥ १ ॥

हे प्रसन्न ! जब रोग दुःखित पुरुष को जैसे औषध अच्छा
 होता है घाम में जलने वाले को जैसे बरफ का जल होता है इसी
 प्रकार खोटे देहके मान से ज्ञान नष्ट होनेवाले मेरे वास्ते आपका
 वचन अमृतमय औषधके तुल्य है ॥ २ ॥

तिससे अपने संशय अर्थ को तो मैं पीछे पूछूंगा इस वखत
 तो आपके कहे वचनों का जैसे अर्थ मालूम पड़े सो कहिये
 मेरे को बड़ा कौतुक है ॥ ३ ॥

हे योगेश्वर आपने जो कहा कि वृक्षमान क्रिया फल वर्तमान
 है तो भी व्यवहार मात्र ही है किन्तु अनायास से तत्त्वज्ञान के
 वास्ते नहीं है सो इस बात में हमारा मन समता है ॥ ४ ॥

ब्राह्मण बोले हे पार्थिव सबही पृथिवी का विकार है तोभी
 किसी हेतु से यह पृथिवी में चलता हुआ पृथिवी का विकार
 पुरुषरूप है तिस पुरुष के भी पैरोंपर गुल्फ पीडुरी घाँटू जाँघ
 कमर छाती कांधा गला शिर ये अवयव हैं ॥ ५ ॥

तिसी काँधपर काठ की पालकी है जिसपर सौ वीरदेश के राजा-
 के नाम से प्रसिद्ध तुमारा शरीर है जिसपर मेरा ऐसा अभिमान
 करने वाले सिन्धु देश के हम राजा हैं ऐसा माननेवाले दुष्ट मद
 से अन्धे तुम बैठे रहो ॥ ६ ॥

अधिक कष्ट से दुःखित शोचने के योग्य इन मनुष्यों को
 वेगार में पकड़ने वाले तुम निर्दयी हो हम प्रजों के रक्षा करनेवाले
 हैं ऐसे गप्प मारने वाले भूष्ट हो सो वृद्धोंकी सभा में तुम नहीं
 शोभित होनेवाले हो ॥ ७ ॥

अब कि सब चर अचर की उत्पत्ति तथा नाश पृथिवीही में
 नित्य है तो फिर व्यवहार को छोड़कर क्रियामत्त है ऐसा
 अनुमान करने के योग्य और क्या है सो कहो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तर्हि क्षितेः सत्यता स्यात्तत्राह । एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं
 वर्तनमर्थं विनैव निरुक्तम् । यद्वा । क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन्स-
 त्पि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः । कुतः । असंस्तु सूक्ष्मेषु पर-
 माणुषु स्वकारणभूतेषु निधानाल्लयात् अतः परमाणुव्यतिरेकेण
 क्षितिर्नास्तीत्यर्थः । परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह । ते मनसा
 कार्यानुपपत्त्या वादिभिः कल्पिताः । कल्पनाबीजमाह । तेषां
 समूहेन विशेषः कृतस्तेषां समूहः पृथ्वीबुद्ध्यालम्बनाम-
 त्यर्थः अवयविनो निरस्तत्वात्समूहग्रहणम् । तथापि सत्याः
 स्युः न अविद्यया प्रपञ्चस्य भगवन्मायाविलसितत्वादज्ञानेन
 कल्पिताः ॥ ८ ॥

एवमन्यमपि कृशत्वादिधर्मकं बुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयं द्वैतं
 द्रव्यादिनाम्नोपलक्षितत्वाऽजया मायया कृतमवेहि । तत्र कृशं
 ह्रस्वं स्थूलं तत्प्रतियोगि । अणुबृहतीः पृथगुपादानात् असत्का-
 रणा सत्कार्यं जीवज्जेतनम् अजीवज्जडम् ॥ १० ॥

तर्हि किं सत्यं तत्राह । ज्ञाने सत्यं व्यावहारिकसत्य-
 त्वं व्यावर्तयति परमार्थम् वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदार्थानि वद्विशेष-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शान्ति । विशुद्धं तत्त्वाविधकम् । एकं तत्तु नानारूपम् अनन्तरं त्वबहिर्वाह्याभ्यन्तरशून्यं तत्तु विपरीतम् । ब्रह्म परिपूर्णं तत्तु परिच्छिन्नम् । प्रत्यक् तत्तु विषयाकारम् । प्रशान्तं निर्विकारम् तदेव स्वरूपज्ञानं संत्यमित्युक्तम् । कीदृशं तत् । ऐश्वर्यादिषड्गुणात्वेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य यच्च ज्ञानं वासुदेवं वदन्ति ॥ ११ ॥

एतत्प्राप्तिस्तु महत्सेवां विना न भवतीत्याह । हे रहु-कर्मण । एतज्ज्ञानं तपसां पुरुषो न याति । इज्यायां वैदिक-कर्मणा । निर्वपणादन्नादिसम्बिभागेन । गृहाद्या तन्निमित्तपरोप-कारेण । छन्दसा वेदाभ्यासेन । जलाग्न्यादिभिरुपासितैः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षितावेवोत्पत्तिविनाशौ चराचरस्य विदाम इत्यनेन क्षितेस्तु नित्यत्वं प्रतीतं तच्चिरात्कुर्वन्नाह । एवमिति । असन्निधानम-सतामनित्यानां कार्याणां निधानं लयस्थानं यत्क्षितिशब्द-वृत्तं क्षितिशब्दस्य वृत्तं वृत्तियस्मिन्तत् क्षितिशब्दवाच्यं तदप्येव निरुक्तं दर्शितं यत्र देहाद्युत्पत्तिः सा क्षितिरप्यनित्ये-त्यर्थः भूमेरनित्यत्वज्ञापनाय तत्राप्यवयवविभागमवयवानां चानित्यत्वमाह । परमाणव इति । ये परमाणवः भूतसूक्ष्माणि येषां परमाणूनां समूहेन विशेषः कृतः भूमण्डले कृतं ते पर-माणवः मनसाधिष्ठातुरीश्वरसङ्कल्पेनाविद्यया प्रकृत्या कल्पिता ईश्वराधिष्ठितप्रकृतिपरिणामरूपत्वादित्या एवेति भावः । यद्वा ये परमाणवो नित्यास्ते मनसाविद्यया कल्पिताः शरीराकारेण संहिताः त एवाहममेत्यविद्यया आत्मत्वेन कल्पिता इत्यर्थः वेदा-न्तार्थोपबृंहणपर्येऽस्मिन् प्रबन्धे परमाणुकारणवादायोगाद्वैशेषिका-दिभिस्तेषामविद्याकल्पितत्वाभ्युपगमाच्च यथोक्त एवार्थः अस-न्निधानादित्यापि पाठो दृश्यते तत्रास्तत्त्वानित्येषु स्वकारणभूतेषु भूतसूक्ष्मेषु निधानात् लयात् क्षितिशब्दवृत्तमप्यनित्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

शरीरा नित्यत्वं निगमयन्स्यौल्यादिकं तद्गतमेवेत्याह । एवमिति । एवं काश्यादिगुणयुक्तं सदैवसदात्मकं कार्यकारणा-त्मकमुत्कृष्टपञ्चधात्मकं वा जीवसजीवं जीवभेदभिन्नं चराच-रात्मकं द्वितीयमात्मनो भिन्नं शरीरं द्रव्यादिमात्राऽजया प्रकृत्या कृतमिति बुद्ध्या निपुण्यावेहि तत्र द्रव्यं पृथिव्यादिपञ्चभूत-जातं स्वभावस्तेषां परिणाम आशयोऽन्तःकरणं वासना वा कालः सत्त्वादिगुणक्षेत्रमकः द्रव्यादीनां प्रकृतिप्रपञ्चत्वात् द्रव्या-दिनाम्नेत्युक्तम् ॥ १० ॥

एवं देहस्यानात्मत्वमुक्तमथात्मस्वरूपं शोधयति । ज्ञानमिति । जडात्मवादव्युदासः विशुद्धं स्वतः कर्मसम्बन्धरहितं रागादिदोष-रहितं वा परमार्थं पुरुषार्थभूतमेकं सर्वत्र ज्ञानैकाकारमनन्तरं न बहिरन्तर्बहिः प्रदेशभेदरहितं निरवयवत्वात् ब्रह्म शुण्णतो व्यापकं सत्यं नित्यं प्रत्यक् स्वस्मै भासमानं प्रशान्तमशनायापियासा शोकमोहजरासुखमिषद्वृत्तरहितं साङ्ख्यमतव्यावृत्त्यर्थं ब्रह्मा-त्मकं सामानाधिकरण्यानाह । भगवच्छब्दसंज्ञं वासुदेवमिति । भग वच्छब्दः संज्ञा यस्य स भगवच्छब्दसंज्ञः

तत्र पूर्वपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।

छन्दोऽयं नोपचारेण छान्यत्र ह्युपचारतः ।

इत्युक्तरीत्या भगवच्छब्दो यत्र वासुदेवे मुख्यवृत्तस्तं वासु-देवं वासुदेवात्मजं वदन्ति कवयः आत्मयाथात्म्यविदः वदन्ति ॥ ११ ॥

अत्र विशुद्धं परमार्थमित्यादिविशेषणैरचेतनशरीरव्यावृत्तिः वासुदेवात्मकत्वकथनेन तत्सृज्यत्वपालयत्वनिर्णायत्वशेषत्वादि-धर्मैः तत्तदाक्षितेस्ततो वैलक्षण्यं सूचितमेवम्भूतप्रकृतिविलक्ष-णास्मात्परमात्मयाथात्म्यज्ञानं कथं लभ्येत्यपेक्षायां नोपायान्तरेः किन्तु महत्सेवाभगवद्गुणानुश्रवणादिप्रणाल्यैवेत्याह द्वाभ्याम् । हे रहुगणैतदात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानं महतां भागवतानां पादरजःसेवां विना तपआदिभिः स्वमनीषापूर्वकैर्न याति न प्राप्नोति तत्र तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरनशनादिवा इज्यावैदिकं कर्म निर्वपणं सत्पात्रनिक्षेपरूपं दानं गृहं गृहस्थधर्मः छन्दो वेदा-भ्यासः एभिस्तपआदिभिस्तथापासितैर्जलादिभिश्च न याती-त्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

फलितमाह । एवमिति । यथा प्रथितत्वयोगेन पृथिवीशब्द-वाच्यत्वं हरौ निर्णयिते एवमाभ्यन्तवात्क्षितिशब्दवृत्तं क्षिति-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि निरुक्तं निर्णयितं हराविति शेषः क्षिति-शब्दरूपं निर्वचनेन मुख्यं हरावेव दर्शितमिति वा प्रत्यक्षस्य क्षितेराभ्यन्तवापलापे बाधकं किमित्याशङ्क्य परमाणुमात्रायाः पृथिव्या आधारत्वानुपपत्तिरेव बाधिकेत्यभिप्रेत्याह । असन्निधान-मिति । ये परमाणवः पार्थिवा इति शेषः ॥ येषां पार्थिवानां परमाणूनां समूहेन पुञ्जेन विशेषः पृथिवीलक्षणः पदार्थश्च कृतः ते परमाणवश्चराचरस्याभ्या इत्यसन्निधानं दूरे ननु-क्तस्य चोद्यस्य परिहारः कथमागत इति तत्राह । अविद्ययेति । अविद्ययाज्ञानेन मनसा मनोरथेनाधारत्वेन कल्पिताः ननु मुख्यधारा इति शेषः किमेकैकं परमाणवश्चराचरस्याधारा उत मिलिता इत्युभयोरपीदमेवोत्तरमसन्निधानमिति ये पार्थिवाः पर-माणवस्तेषां निधानं नितरां स्नातन्त्येण धानं धारणमसकनु-पपन्नं येषां समूहेन विशेषः कृतस्तेषां चासन्निधानं सामर्थ्यं नास्ति ईश्वरनियतप्रकृतिमन्तरेणेति शेषः तत्कुत इत्यत उक्तम् । अविद्ययेति । मनसेश्वरेच्छाविशिष्टेन तदन्तःकरणेन निय-तया अविद्यया प्रकृत्या ते परमाणव आधारत्वेन कल्पिताः ननु स्वतन्त्रा इति वा येषां परमाणूनां द्रव्यणुकादिसमूहेनेति काणादाः पुञ्जेनेति बौद्धाः अविद्यया कल्पिता ये परमाण-वस्तेषां समूहेनेति मायावादिनः तेषां सर्वेषां पक्षेऽपि तेषां परमाणूनां चराचरधारणमसन्निधानं दूरीभूतमिति भाव इति वा ॥ २ ॥

ननु क्षित्यादिशब्दानां मुख्यार्थोद्देशश्चराचरस्योत्पत्त्यवस्थाने यदि स्यातां तर्हि जगत्यां जगत्पृथिवी वा "इदं सर्वम्" इत्यादि-श्रुतेः प्रकृत्यादिवाक्याभावेनाप्रमाण्यमापन्नमिति तत्राह । एव-मिति । असत्कारणं सत्कार्यं वाक्याकाशौ वा पृथिव्यभेजोसि वा जीवं चैतन्यविशिष्टं वस्तु अजीवमन्यदस्वतन्त्रं जडमिति यावत् अन्यत्रमिथो विष्णोश्च भिन्नमेवं विधं जगद्यथा हरिणाकृतं धृतं चैवमजया भगवन्नियतया प्रकृत्या द्वितीयकारणा धारणा च कृतमवेहीत्यन्वयः अजायमाशयः राजादीनां गोप्यत्वे परमा-

श्रीमद्विजयेश्वरजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुमाश्रया भूमेराश्रयकारणत्वे च यो व्यवहारः स उपचारो यतो राजादीनामाश्रयो जानिकता च ब्रह्मा तस्य प्रकृतिस्तस्याः श्रीमदश्रयणो नान्याधारास्तः सर्वाश्रयत्वादिकं मुख्यतः सर्वशब्दवाच्यत्वं च तस्यैव तदनुग्रहलेशेन प्रकृत्यादीनां तत्तत्कार्यकारणत्वं तत्तच्छब्दवाच्यत्वं शिरसाद्यववाधारत्ववदाधारत्वचामुच्यमिति एतदभिप्रायेणा द्रव्यादीनान्येत्युक्तं चित्प्रकृतेर्द्रव्याद्यभिमानित्वेनान्यस्याः तदात्मत्वेनेति शेषः

राजा गोप्ताश्रयो भूमिः कारणं चेति लौकिकः ।

व्यवहारो न तत्सत्यं तयोर्ब्रह्माश्रयो विभुः ॥

गोप्ता च तस्य प्रकृतिस्तस्या विष्णुः स्वयं प्रभुः ।

तव गोप्ता तु पृथिवी न त्वं गोप्ता क्षितेः स्मृतः ॥

अतः सर्वाश्रयश्चैव गोप्ता च हरिरीश्वरः ।

सर्वशब्दाभिधेयश्च शब्दवृत्तेश्च कारणम् ।

सर्वान्तरः सर्ववहिरंक एव जनार्दनः ।

शिरसो धारता यद्वद्ग्रीवायास्तद्वदेव तु ॥

आश्रयत्वं च गोप्तृत्वमन्येषामुपचारतः ।

इत्येनद्राक्यमस्मिन्नुक्तार्थं जागर्ति अत इदमेव श्रद्धेयं नान्यत्स्वक-
पोलकल्पितमिति ज्ञायते ॥ १० ॥

ननु हस्त प्रकृत्याविसर्वजगत्प्रवर्तकस्य हरेः स्वरूपम्
कीदृशं येन तदन्तःपतितस्यापि न तन्मलान्नेप इति तत्राह ।
ज्ञानमिति । “ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेर्गुणगुणानोरभेदाभिप्रा-
येणा गुणव्यपवेशः वृत्तिज्ञानवद्विषयोपरकं नेत्याह । विशुद्ध-
मिति । विशुद्धं विषयसंसर्गोऽपि तत्कृतदोषलेशरूपशो नास्ती-
त्यर्थः “अज्ञज्ञोऽज्ञं पुरुष” इति श्रुतेः विशुद्धस्यापि केनचित्पा-
रद्वन्द्ववद्वाच्यः किं न स्यादिति नेत्याह । परमार्थमिति । परमा-
र्थम् उत्तमार्थमवाधितं वेस्त्वित्यर्थः “वस्तु हेतुनिवृत्तिषु” इत्य-
भिधानात् तादृशमन्यदस्तीति नेत्याह । एकमिति । एकम् “आत्मा
वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इति श्रुतेः लोके साम्याधिक्यदर्श-
नात् कथमस्य तदभाव इति नेत्याह । अनन्तरमिति । अन्तः
स्थित्वा प्रेरको नास्तीत्यनन्तरमन्तरभावे बहिः किं न
स्यादिति नेत्याह । न बहिरिति । बहिरपि प्रेरको नेति घटादि-
वत्प्रसिद्धिर्ज्ञेय इत्येतो वाह । अनन्तरं न बहिरिति । यस्मादन्तर्बहिश्च
नास्तीति “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित” इति-
श्रुतेः “अणोरणीयान्महतोमहीयान्” इति च किमस्य संज्ञेत्यत
उक्तम् । ब्रह्मेति । कस्माद्यस्यान्तर्बहिर्नास्तीत्यतो वाह । ब्रह्मेति ।
ब्रह्म पूर्णं निरुपमचरितमिति शेषः किमेक एव गुण इति नेत्याह ।
सत्यमिति । सत्यं साधु सुखादिगुणयुक्तं किमिदं चतुर्मुखाख्य-
मिति नेत्यतो वाह । सत्यमिति । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः
मुख्यं ब्रह्मेत्यर्थः गुणानां साम्येऽपि ज्ञानानन्दयोर्लोकापेक्षया
प्राधान्यप्राप्त्यापनायधत्तासणां रामकृष्णयोरिवेत्यतो वाह । सत्यमिति ।
उत्कृष्टानन्दज्ञानम् ।

सच्छब्द उत्तमं ज्ञयादानन्दस्तीति वै वदेत् ।

येति ज्ञानं समुद्दिष्टं पूर्णानन्दरहिततः ।

इति वचनात् एतद्वस्तु कुत्र सदिति तत्राह । प्रत्यगिति ।
जीवस्य हृद्यभिमुखं बिम्बरूपमिति यावत् “रूपं रूपं प्रतिक्रपो
वभूव” इति श्रुतेः कुद्वस्त्रभावं नेत्याह । प्रशान्तमिति । प्रशान्तम्
निस्तरङ्गस्तिमितसमुद्रकल्पं “निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्” इति श्रुतेः
किमस्माकं कार्यमित्यत्राह । भगवच्छब्दवाच्यमिति । अस्माकं
पूज्य इति शब्देनोच्यते अत्र भगवानिति शब्दो वृद्धैः प्रयु-
ज्यते “भगवान् पूज्य” इति हलायुधः नन्वस्य शब्दस्य तापस-
मात्रेऽपि प्रयोगदर्शनात् कथं निर्णय इति तत्राह । यदिति ।
कवयो यद्भगवच्छब्दवाच्यं वस्तु क्रीडित्वा सर्वत्र वसनाम्ना-
सुदेवनाम् गृह्णन्ति तज्ज्ञानादिगुणपूर्णं ब्रह्म प्रकृत्यादिप्रेरकं
जानीहीति वाक्यशेषः उक्तानामनुक्तानां सर्वेषां गुणानां कव-
लीकरणेनेति वा भगवच्छब्दवाच्यं तत्प्रतिपादनार्थं वासुदेव-
पदं वेति ब्रह्मज्ञानानन्दादयो गृह्णन्ते अस्त्विति शत्रुनिरास-
पटीयोवीर्यशौर्यौदार्यादयो देवेति क्रीडाजिगीषाकान्त्यादयः
एते यत्र प्रत्येकं पूर्णतयाप्योऽन्याविरुद्धतया च विद्वत्त्ववसस्ति
तद्वासुदेवसंज्ञं वदन्तीति समुदायार्थं इति वा अज्ञानामपि बुद्धय-
वतारार्थं वासुदेवपुत्रत्वाद्वासुदेवमित्युक्तमिति वा ॥ ११ ॥

एतादृशवस्तुज्ञानप्रापकः कोऽन्तरङ्गोपाय इत्याशङ्क्य वैराग्य-
रसायनसेवया प्रवृद्धवला भक्तिरेव सा च सुहृदातिविशदा
महत्सेवामन्तरेण न स्यात्तपआदयस्तदुपदिष्टा एव तस्या-
निदानभूतास्तदर्थं तत्सेवैवावश्यं भाविनीत्याभिप्रेत्याह । रङ्गगोति ।
यातिरत्र ज्ञानं गतिं च वाक्ति विद्यया शास्त्रविषयया केव-
लया निर्वसनं संन्यासः छन्दसा ब्रह्मयज्ञेन जलाशिसूर्यैः
सेवितैरिति शेषः “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन इत्यादिश्रुतेः ॥ १२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अविद्येति । यस्य समूहरूपस्य विशेषस्यान्यथानुपपत्त्या
तद्वेतवः परमाणवः कल्पन्ते । तस्याप्यवयवविवक्षिरूपणाशक्यत्वा-
त्तेऽप्यज्ञानेनैव कल्पिता इत्यर्थः ॥ ६-१० ॥

एवं तर्कमयस्वतन्त्रकारणसमूहवादमायावर्थावस्यगडनाय
तर्कः प्रयोजितः अथ शब्दमयस्वतन्त्रस्थापनाय सर्वत्र पर-
मात्मैकत्वावयवित्वं चदंस्तत्र तारतम्येन मतद्वयमाह । ज्ञान-
मिति । यदेव कवयः पूर्वोक्तनिर्विशेषज्ञानवादिभ्योऽपि शब्दप्रमाणा
निपुणा भगवच्छब्दसंज्ञमाहुः श्रुत्या युक्त्या च सशक्तित्वेनैव
सिद्धत्वात् । तथैव सर्वाश्रयत्वेन दर्शयति । वासुदेवमिति ॥ ११ ॥

एतद्भगवत्संज्ञं तत्त्वं छन्दसा ब्रह्मचर्येण गुहाह्वारस्थेन तपसा
वानप्रस्थेन निर्धपणात् संन्यासात् । इज्यया तत्र तत्र तत्तदेवतो-
पासनया तस्यामपि विशेषः जलाशिसूर्यैरिति । महत्पादरजोऽभि-
वेकं विनेति । तस्यैव सर्वशुद्धिहेतुत्वेन योग्यताहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तर्हि चित्तेः सत्यता स्यात्तत्राह । एवं चित्तिशब्दस्यापि वृत्त-
वर्त्तनं सत्ता नाममात्र एवेत्यर्थः । कुतः असत्सु सूक्ष्मेसु परमा-
णुषु अकारणेषु निधानादन्वयात् । ततः परमाणुव्यतिरेकेण

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्त्तिकृतसारायं दर्शनी ।

चित्तिर्नास्तीत्यर्थः । परमाणवस्तर्हि सत्याः स्युस्तत्राह । अविद्यया अज्ञानेनैव हेतुना मनसा ते कार्यानुपपत्त्या कल्पिता वादिभिरतोऽसत्या एवेत्यर्थः । कल्पनाबीजमाह । येषां समूहेन विशेषः पृथिवी-शब्दवाच्योऽर्थः कृतः । अवयविनो निरस्तत्वात् समूह-ग्रहणम् ॥ ९ ॥

एवमन्यदपि कृशत्वादिधर्मकं द्वितीयं द्वैतं द्रव्यादिनाम्नो-पलक्षितयाऽजया मायया कृतमवेहि तत्र कृशं सूक्ष्ममणुरति-सूक्ष्मं बृहत् अतिस्थूलम् असत् कारणं सत् कार्यं जीवं सचेतनम् अजीवमचेतनम् ॥ १० ॥

तर्हि किं सत्यमिति चेत् पूर्वोक्तं तत्त्वमेव शब्दप्रमाणवेद्यं तच्च तत्त्वं “वदन्ति तत्तत्त्वाविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्” इति प्रथम-स्कन्धोक्तवदेवाह । ज्ञानं सत्यं कीदृशं विशुद्धं गुणातीतं परमो-ऽर्थो मोक्षदिको यस्मात्तत् एकमद्वयम् अनन्तरमवहिर्बाह्याभ्य-न्तरशून्यं व्यापकमित्यर्थः । तच्च ज्ञानं “ब्रह्मेति परमात्मेति भग-वानिति शब्द्यत” इत्युक्तवदेवाह । ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यं निर्विक-ल्पकं ज्ञानिनामुपास्यं प्रत्यक् प्रशान्तं परमात्मशब्दवाच्यं योगिनामुपास्यं प्रशान्तमिति जीवात्मव्यावृत्त्यर्थं भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य तत् भक्तानामुपास्यं यत्स्वरूपम् इदमपि वासुदेवं वसु-देवनन्दनं वदन्ति पूर्णं ब्रह्म सनातनमिति कृष्णाय परमात्मेति इति ततस्तु भगवान् कृष्ण इत्यादिभ्यः तत्रापि ब्रह्मणो हि प्रति-ष्ठाहमिति “विष्टभ्याहमिदं कृतस्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति वासुदेवो भगवतामित्यादिभ्यो वसुदेवनन्दनस्यैव परमपूर्णत्वम् अत्र भगवत्त्वस्यैव वाचित्वाद्वैतस्य चेदित्यापेक्षितत्वा-दीशितव्यानां मायिकानाञ्चोक्तयुक्त्या मिथ्यात्वाद्भक्तास्तद्धा-मवासिन एव ईशितव्या नित्या अवगतास्तेषां तद्धात्मनश्च नित्यसत्यत्वं भगवत् इव शब्दप्रमाणसिद्धमेव प्रथमस्कन्धादौ प्रपञ्चितमेव तथैव मतसेवायां तु निर्गुणोति भक्तिकेतन्तु निर्गुणमित्यादिभिरैकादशे भक्तिसम्बन्धवस्तुमात्रस्यैव नित्य-सत्यत्वं प्रपञ्चयिष्यते च प्रकरणाभिप्रायस्यैव भो राजन् ! युष्माकं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्यापि व्यवहारस्य मायाजीवस्य मायारचितस्य नित्याः आविर्हिताः कापि तिरोहिताश्चेत्यनेन स्वमतेन कालदेशादिपरिच्छिन्नत्वात्तत्त्वमस्तीति कुर्वता काल-देशाद्यपरिच्छिन्ने तत्त्वे चिद्व्यवस्तुनि व्यवहारो वैजात्यादेव नाश्रीयते इत्युक्तं तदपि व्यवहारमेव पुनः पुनरुत्थापयसि चेदे-ममन्वे वादिनो मिथ्यैवाचक्षत इति तन्मतमुदाहृतम् । शब्दप्रमा-णासिद्धे तत्त्वे तु तेषां न विप्रतिपद्यन्त इत्यन्तेन ज्ञानं विशुद्ध-मिति पद्यमुक्तमिति । ननु देहेन्द्रियादिव्यापारः श्रीकृष्णस्यै-कनिष्ठो भक्तिरिति भक्तिर्लक्षिता । तस्याश्च लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्येत्युदाहृतमिति भगवदुक्तेर्निर्गुणत्वमवसीयते तच्च परि-णामवादे कार्यस्य सत्त्वात् । प्राकृतदेहेन्द्रियादीनामेव भक्ति-संसर्गाप्राकृतत्वं स्पर्शमणिग्यायेनैव साधु बुद्ध्यामहे । विव-र्त्तवादे तु कार्यमात्रस्यैवासत्त्वात् देहेन्द्रियादीनां मिथ्याभूतत्वा-द्भक्तेः स्थितिरेव नास्ति कुतस्तस्या निर्गुणत्वं घटतां तथाहि निर्गुणां भक्तिमयमुपदेष्टव्यं इति गुरुपदेशकाले उपदेष्टव्यजनस्य मिथ्याभूतत्वादाकाशेनेन जीववपनमिव गुरुपदेश एव तावज्ज भवेत् । कुतः कृष्णभक्तिः कुतस्तदां तदभ्यासेन प्रेम्नो-

दयः कुतस्तदां तेन भगवद्भक्तीकार इति सत्यं महाचिन्त्यशक्तौ भगवति काव्यसम्भावना न भावनीया यदुक्तं स्वयं भगवतैव । “एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् । यत् सत्यमनुतेनेह मर्त्ये नाप्नोति मामृतम्” इति । अस्यार्थः यत् यतः अनुतेन मिथ्या-भूतेनापि मर्त्येन मर्त्यशरीरेण मामृतं सत्यं परमसत्यमेति प्राप्नोति । यद्वा मा मामृतं परमानन्दस्वरूपं सत्यमनु-तेनापि मर्त्येन मरणधर्मवता देहेन्द्रियमाणादिना पञ्चपुष्प-गन्धधूपदीपविविधनैवेद्यच्छत्रचामराद्युपचारेण च यदाप्नोति एवैव बुद्धिमतां बुद्धिरेवैव मनीषिणां परमपरामर्श-वतां मनीषा विचार इति प्रातिप्रकारश्च स्वयं भगवतै-वोक्तो यथा । “मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे । तदा मृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाथ च कल्पते वै” अस्यार्थः यदा मर्त्यस्त्यक्तसमस्तकर्मा गुरुपदेश-काले त्यक्तसमस्तवर्णाश्रमधर्मकामनः मायि श्रीगुरुपदे निवे-दितौ आत्मानौ अहन्तास्पदममतास्पदे येन सः । “योऽहं ममास्ति यत् किञ्चिदिह लोके परत्र च । तत् सर्वं भवतो नाथ ! चरणेषु समर्पितम्” इति व्यवसायवान् भवति तदा स जनो मिथ्या-भूतोऽपि मे मया विचिकीर्षितः स्यात् विशिष्टः कर्तुमिष्टः स्यात् निर्गुणो मदपाश्रय इति मदुक्ते निस्त्रिगुण्य एव स्या-दित्यर्थः स हि मायाकार्यत्वात् नश्वरः सत्यः नाप्यज्ञानकार्य-त्वात् मिथ्याभूतः किन्तु स्वरूपभूतो मत्कार्यत्वात् निर्गुण एव स्यात् । किञ्च मायाविशिष्टः कृतः स्यादित्यप्रयुज्य विचिकी-र्षित इति सन्प्रत्ययप्रयोगात् निर्गुणः कर्तुमारभमाण एव स शनैः शनैर्भक्त्यभ्यासवान् निष्कारुण्यासक्तिरतिभूमिकाकृद् एव सम्यङ् निर्गुणः स्यात्ततो मिथ्याभूतवस्तुभिः सह तस्य व्यवहारो न स्यात् तत्पूर्वन्तु यथा योगं व्यवहारस्तैश्च सह लभ्यते । अयमर्थः अचिन्त्यशक्त्या भक्त्युपदेशकाले एव तस्य गुणातीतानि देहेन्द्रियमनांसि मया भक्तिमाहात्म्यदर्शनार्थ-मलक्षितमेव सृज्यन्ते मिथ्या भूतानि तान्यलक्षितमेव स्वयं यान्ति । यथा “नैव विधुः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तद्वि-रजसा जितषड्गुणानाम् । चित्रं विदूरविगतः सकृदादधीत यथा-मधेयमधुना स जहाति तन्वम्” इति । अस्यार्थः पूर्वविधुः प्रियव्रतकर्तृकसप्तसमुद्रनिर्माणाप्रपञ्च इव पुरुषकारो न चित्रं चित्रं खल्वेतदेव यद्विदूरविगतोऽस्यजोऽपि यस्यां उरुक्रमस्य नामधेयं सकृदप्यादधीत अधुना तत्क्षणा एव तन्वं तद्वं विजहातीति तदानीं तनोर्हृदयमानत्वेऽपि प्रारब्धकर्मसम्बलिततनुत्यागः अलक्षित एवेत्यर्थः । ततश्च तदा समृतत्वं मरणधर्मोभावं प्रति-पद्यमानः तदानीमेव प्राप्नुवन् मया सह आत्मभूयाथ आत्म-मावाथ आत्मनः स्वस्य स्थितौ कल्पते यथाहं तिष्ठामि तत्रैव सोऽपि मतसेवार्थं तिष्ठतीत्यर्थः । एवञ्च जगत्सिद्धं यानि यानि वस्तूनि मिथ्याभूतान्युपलभ्यन्ते तेषामेव भक्तिसम्पर्कान्मिथ्या-भूतत्वं प्रविलाप्य भगवता स्वभक्तेच्छानुकुलेन परमसत्यत्व-मेव तत्क्षणा एव सृज्यते किमशक्यमचिन्त्यशक्तैर्भगवत इत्यत एव मतसेवायान्तु निर्गुणोति भक्तिकेतन्तु निर्गुणमित्यादिकानि भगवद्वाक्यानि सङ्गच्छन्ते । “अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तु केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत् तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” इत्यु-द्यमपर्ववचनं साध्यकारिणापि धृतं तत्र भावा इति बहुवचने नास्ति मङ्गो मध्येयस्तेषामैक्यादिति सर्वमवकाशम् ॥ ११ ॥

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविघातः ।

निषेव्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सतीं यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥

अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः ।

आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसङ्गाद्धतार्थः ॥ १४ ॥

सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर ! कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।

अथो अहं जनसङ्गादसङ्गो विशङ्कमानोऽविवृतश्रवामि ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतत् प्राप्तश्च महत्कृपाविर्भूतया भक्त्या विना न भवती-
त्याह व्याख्यासः । हे रङ्गण ! एतदुक्तलक्षणं त्रिविधं ज्ञानं तप-
आदिभिर्न प्राप्तोति तत्र तपश्चैकाग्रमिज्या वैदिकं कर्म
निर्वपणमभादिसम्भिरागः गृहं तन्निमित्तपरोपकारादि छन्दो
वेदाभ्यासः । जलाग्निस्त्र्यस्तनृकरणाकतपश्चरणानि ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं पार्थिवानां देहादीनां पृथिव्यात्मकत्वं दर्शितम् अथ
पृथिव्या भूतसूक्ष्मात्मकतां दर्शयति । एवमिति क्षितिशब्दस्य वृत्तं
वृत्तिर्यत्र तदपि भूतम् असत्सु भूतसूक्ष्मेषु स्वकारणेषु निधानात्
लयात् निरुक्तं भूतसूक्ष्मात्मकत्वेन निरूपितं येषां समूहेन
विशेषः भूमिपदार्थः कृतस्तानि भूतसूक्ष्माणि ये च परमा-
णावः अणुपरिमाणकाः प्राणः एकादशेन्द्रियाणि च अवि-
द्याया प्रकृत्याख्यायया शक्त्या मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव वासु-
देवेन ब्रह्मणा परमकारणोक्तं कल्पिता रचिताः तदात्मका
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

किंबहुना पञ्चमन्यत् यत्कृतत्वादिधर्मकं द्रव्यादिनाम्ना
उपलक्षितमजया प्रकृत्या सह द्वितीयं कृतं कार्यजातं च
तत्सर्वं यद्वासुदेवाख्यं ब्रह्म कथयो वदन्ति तदेव हीत्यन्वयः
“सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ऐतदात्म्यसिद्धं सर्वं सर्वं खल्विदं
ब्रह्म” इत्यादिभूतिभ्यः ।

न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते ।

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सर्वं तेजो बलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रक्षेत्रज्ञमेव च ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः ॥ १० ॥

तदेव ब्रह्म विशिनष्टि । ज्ञानमिति । ज्ञानं “सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म” इति श्रुतेः विशुद्धं हेयगुणगुण्यं परमार्थं मुक्तोपसृप्यम्
एकं समानातिशयशून्यम् अनन्तरं त्वबहिः सर्वसंनिहितं
महान्तं च ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणशक्तिं प्रत्यक् जीवः प्रशान्तो
यस्मात्तत् भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य तत् ॥ ११ ॥

अथ मम संशयार्थं पञ्चात्मक्यामीत्युक्तवता राजानापु-
ष्टोऽपि मुनिः स्वयं कृपया तदमीधार्थेषु तं विसंशयं कृत्वा हरि-

ज्ञानभक्तिभ्यां मुक्तो भवेति राजानं प्रत्याह । रङ्गणोत्था-
रभ्य “असज्जितात्मा हरिसेवया शितं ज्ञानासिमादाय तरा-
तिपारम्” इत्यन्तेन महतां आगवतानां पादरजोऽभिषेकं विना
तच्चरणसेवां विना एतत्सर्वात्मभूतं ब्रह्म पुरुषस्तपस्यादिभिर्न
यानि तपसा कृच्छादिना इज्याया वैदिककर्मणा निर्वपणात्
अज्ञादिसंविभागात् गृहात्पुत्राद्युत्पादनेन छन्दसा वेदाभ्या-
सेन जलादिभिरुपासितैः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

इसी प्रकार से पृथिवी-शब्द के अर्थ की भी स्थिति है क्यों-
कि पृथिवी अपने परमाणुओं में लीन हो जाती है जो परमाणु
होंगे सोभी नैयायिकोंने युक्तिसे नित्यरूप अज्ञान से कल्पना
किये हैं उन परमाणुओं के समूह से ही पृथिवी बनी है ॥ ६ ॥

इसी प्रकारसे पतला मोटा छोटा बड़ा कारण कार्य जड़
चेतन और जो कुछ पृथिव्यादि द्रव्य स्वभाव संस्कार काल
अदृष्ट इत्यादि नाम से जो पदार्थ प्रसिद्ध हैं वह सब व्यवहार
के लिये भेद कल्पित करके बनाया गया है ॥ १० ॥

विशुद्ध अवाधित एक बाहिर भीतर रहित सत्य एक
स्वयं प्रकाशमान प्रशान्त भगवत् शब्दवाच्य ज्ञान स्वरूप ब्रह्म
जिनको कविजन वासुदेव कहते हैं सोई सत्य है ॥ ११ ॥

हे रङ्गण ! इस आत्मतत्त्व को मनुष्य न तपस्या करने से
न यज्ञादि कर्मों से न अज्ञादि दान से न संन्यास से न वैराग्य-
यन से न जल अग्नि सूर्यादिकों की उपासना से प्राप्त हो सका
है किन्तु महापुरुषों के चरण रजके स्नान होनेही से प्राप्त होता
है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महर्सेवायास्तत्प्राप्त्युपायतामाह । यत्र येषु महत्सु । ग्राम्य-
कथानां विघातो यस्मात् ॥ १३ ॥

विषयसङ्गस्तु योगभ्रंशक इति वदन्कस्त्वं निगूढश्रवसीति
प्रशस्योत्तरमाह । अहमिति व्याख्यासः । विमुक्तो दृष्टश्रुताभ्यां
सङ्गनिमित्तो बन्धो यत्तदुत्तरेऽर्थः प्रयोजनं यस्य ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णार्चने अष्टमप्युद्धरतीत्याह । सेति । जनसङ्गादि सङ्ग-
मानः । अविवृतोऽप्रफटः ॥ १५ ॥

तस्मान्नरोऽसङ्गस्तु सङ्गजातज्ञानासिनेहैव विवृक्तामोहः ।

हरिं तदीहाकथनस्मृतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां ब्राह्मणारहूगणनम्वादे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

असङ्गैर्महद्भिर्यः सुसङ्गस्तेन जातं ज्ञानमेवासिः खङ्गस्तेन छिन्नेमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्यातिशयितं श्रेष्ठं पारं हरिं याति । यद्वा । पारमतिं अतिक्रम्य हरिं याति । “अतिक्रमणो च” इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया तस्य हरेरीहानां कथनस्मृतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कथं महत्सेवया तद्यातीत्यब्राह्म । यत्र येषु महत्सु ग्राम्य-
कथानामभिघातो यस्मात्स उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानु-
वादः प्रस्तूयते प्रस्तूयतां गुणानुवादः प्रकृते किमायातं तत्राह ।
अनुदिनं निषेव्यमाणो गुणानुवादः वासुदेव सती मतिं मुमुक्षो-
र्यच्छति स्वात्मपरमात्मयाथात्म्यविषयं ज्ञानं संपादयती-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं गृहमेधिसौख्यवैराग्यस्य ज्ञानहेतुत्वमभिधाय विषय-
सङ्गस्य ज्ञानश्रेयशकरत्वं स्वदृष्टान्तेन वदन् कस्त्वं निगूढ इत्या-
दिप्रश्नस्योत्तरमाह । अहमिति ब्राह्म्याम् । पुरा पूर्वतरस्मिन्
जन्मनि अहं भरतो नाम प्रसिद्धः राजाऽभूवं तत्र विशेषेण व्यक्तः
हृष्टवैदिकसुखेषु श्रुतेष्वामुष्मिकेषु स्वर्गादिषु च सङ्गरूपो
बन्धो येन तथाभूतः सन् भगवत आराधनं कुर्वाणस्तत्र मृग-
सङ्गाद्धतः विहृतः आराधनलक्षणाऽर्थो यस्य तथा भूतो मृगोऽभवत्
मृगजन्मप्राप्तोऽभूवम् ॥ १४ ॥

हे वीर ! कृष्णार्चनप्रभावाद्भगवदाराधनजा सा भगवद्वि-
षया स्मृतिः मृगदेहेऽपि मां न जहाति नात्याचीत् कृष्णार्चन-
प्रभावविषयको विस्मय अहो इति अधुना जनसङ्गाद्विशुद्ध-
मानः अत एवासङ्गः विवृतः अप्रकटः गृहाद्यप्रविष्टश्च-
रामि ॥ १५ ॥

तस्मात्सङ्गस्य बन्धकत्वाच्चरः असङ्गेषु ज्ञानेषु सङ्गेन
जातो यः ज्ञानरूपोऽसिः खङ्गस्तेन विशेषेण वृक्णादिछन्नः सङ्गो-
देहतदनुबन्धिषु येन तथाभूतः सङ्गध्वनः संसारादव्यध्वनः
पारमहंस्यन्तमवाधि हरिं भगवन्तं तदीहाकथनश्रुताभ्यां भग-

वच्छेदितकथनश्रवणाभ्यां कथनादिप्रणाद्वेत्यर्थः लब्धा स्मृतिर्भग-
वद्विषया यस्य स याति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्र येषां महतां सकाशे प्रस्तूयते प्रसज्यते प्रकर्षेण
स्तूयते वा ग्राम्यकथाविघातः विषयवार्ताप्रसङ्गनाशनः सेवा-
फलमाह । निषेव्यमाण इति । भक्तिशाणोल्लीढा सती अनिरुच्यते
यच्छतिरत्र भक्तिनिशितज्ञानंदत्वा संसारोपरमं करोतीत्यु-
पार्थः ॥ १३ ॥

इदानीं भरतः स्वोक्तार्थासिजननाय कुप्रत्य इति चोद्यपरि-
हाराय च स्वरूपं स्वचरितं च वक्ति । दृष्टेषु राजादिविभवेषु
श्रुतेषु स्वर्गादिविषयेषु सङ्गबन्धः स्नेहबन्धः दृष्टश्रुतसङ्गबन्धः
स विमुक्तो येन स तथा इत्यर्थः नष्टपुरुषार्थलक्षणाप्रयोजनः ॥ १४ ॥

या पूर्वजन्मनि कृष्णार्चनजाता सा मां नो जहाति न
त्यजति अधुनापि वर्तेत इत्यर्थः अवधूतो ज्ञातलङ्घः दुःसङ्गा-
त्संसारो भवतीति शङ्कया भियावधूतः कम्पितः हृदयसाररहित
इत्यर्थ इति वा ॥ १५ ॥

उपसंहरति । तस्मादिति । यस्माद्भगवतः पूजैतादृशफला तस्मा-
च्चरः पुरुषः संसारमतीत्याध्वनः संसारमार्गस्य अतिपारं तीरा-
न्तरीभूतं हरिं यातीत्यन्वयः केन साधनेन असङ्गानां पुष्टसङ्ग-
रहितानां सनां सुष्ठु सङ्गेन सेवालक्षणेन ज्ञानेन ज्ञानाख्यासि-
पत्रिकया विवृक्णादिछन्नः सङ्गः स्वर्गादिफलस्नेहो यस्य स तथा
तस्य हरेरीहानां चरितानां कथनेन श्रवणेन च लब्धा स्मृति-
र्यस्य स तथा संसाराध्वनः पारं विष्णोर्लोकमतिर्याति अतिक्रम्य
यातीत्यर्थोऽनुपपन्नः हरिमित्यस्यान्वयानुपपत्तेरतोऽसङ्गतोऽय-
मर्थ इति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तत्र विशेषमपि वदंस्तत्त्वप्राप्तिसोपानमाह । यत्रेति । मुमुक्षोस्तद्व्यतिरिक्तसर्वपरित्यागेच्छोः ॥ १३—१६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ते च महान्तः कृष्णभक्ता एवेत्याभिव्यञ्जयति । यत्र महत्पाद-
रजोऽभिषेके सति यत्र महत्सु वा गुणानां भक्त्यात्सल्यादीनां
मनुवादः पुनः पुनः कथनं मुमुक्षोर्मोक्षकामस्यापि सती मोक्षेच्छा-
राहित्येन शुद्धां मतिं वासुदेवे वसुदेवनन्दने ॥ १३ ॥

मह्यं स्वापराधिने महापामरायाप्येवं ज्ञानमुपदिशन् परम-
कृपालुः को भवानित्यपेक्षायामाह । अहमिति । दृष्टे श्रुते च व्यवहारे
सङ्गबन्धः आसक्तिलक्षणां बन्धों विमुक्तो येन सः तदपि देवा-
दसावधानोऽभवमित्याह । मृगः इति ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णार्चनं भ्रष्टमप्युद्धरतीत्याह । सेति । जनसङ्गाद्विशङ्कमानः
अविवृतोऽप्रकटः ॥ १५ ॥

असङ्गो व्यवहारानासक्तिः सुसङ्गः साधुश्वासक्तिस्ताभ्यां
जातं ज्ञानमेवासिः तेन द्विजमोहः अध्वनः संसारमार्गस्य अति-
पारं हरिम् ॥ १६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र येषु महत्सु आम्नायाणां या कथा सिद्धोदरनिमित्ता
घातां तस्या विघातो यस्मात् स उत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तु-
यते ते महान्त इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यस्मात्प्राणिषु मोहः संसारहेतुस्तस्मात् असङ्गैर्महद्भिर्यः सुसङ्ग-
स्तेन जातं ज्ञानमेवासिस्तेन इह गृहादौ विशेषतो वृक्षादिभिर्भो
माहो येन सः तदीहाकथनश्रुताभ्यां हरिचेष्टितकीर्तनश्रवणाभ्यां
बन्धस्मृतिः प्राप्तध्रुवास्मृतिः अध्वनः संसारमार्गस्य अतिपारम-
तिशयितं श्रेष्ठं पारं हरिं याति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वादशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

जिन महात्माओं में संसारी चर्चाओं का वन्द करनेवाला उत्तम
श्लोक भगवान् का गुणानुवाद होता है उस गुणानुवाद के
प्रतिदिन सेवन करने से वह गुणानुवाद मुमुक्षुपुरुष की भग-
वान् वासुदेव में सुन्दर मती को कर देता है ॥ १३ ॥

हम पूर्वजन्म में भरत नाम के राजा थे देखे सुने इस लोक
परलोक के सङ्गों के बन्धों से छूटकर रहते थे फिर भगवान् का
आराधन करने समय में मृग के साथ स्नेह करने से अपने
स्वार्थ से नष्ट होकर मृग होगये ॥ १४ ॥

हे वीर ! श्रीकृष्ण भगवान् की पूजा के प्रभाव से मृग होने-
पर भी वह स्मरण मेरे को बना ही रहा था इसी हेतु से सङ्गसे
डर कर मैं अब भी छिपकर विचरता हूँ ॥ १५ ॥

तिस हेतु से जो मनुष्य सब से विरक्त महापुरुषों के सङ्ग-
से उत्पन्न भये ज्ञान वैराग्य रूप सङ्ग से मोह को छेदन करके
भगवान् की कथा और स्मरण से आत्मज्ञान को प्राप्त होता है
सो संसार से पार होकर श्रीहरि के शरण को प्राप्त होता
है ॥ १६ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धः द्वादश अध्यायका

भाषानुवादः लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

ब्राह्मण उवाच ।

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो रजस्तमःसत्त्वविभक्तकर्मदृक् ।
 स एष सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन्भवाटवीं याति न शर्म विन्दति ॥ १ ॥
 यस्यामिमे षण्णरदेव दस्यवः सार्थं विलुम्पन्ति कुनायकं बलात् ।
 गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणां वृकाः ॥ २ ॥
 प्रभूतवीरुष्टृणगुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः ।
 क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रपश्यति क्वचित्क्वचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहम् ॥ ३ ॥
 निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो ! अटव्याम् ।
 क्वचिच्च वात्योत्थितपांसुधूमा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥
 अदृश्यभिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकवाग्भिर्व्यथितान्तरात्मा ॥
 अपुण्यवृक्षान् श्रयते बुधादितो मरोचितोयान्यभिधावति क्वचित् ॥ ५ ॥
 क्वचिद्धितोयाः सरितोऽभियाति परस्परं चालषते निरन्धः ।
 आसाद्य दावं क्वचिदग्नितप्तो निर्विद्यते क्व च यत्तैर्हतासुः ॥ ६ ॥
 शूरैर्हतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कदमलम् ।
 क्वचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः प्रमोदते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥
 चलन्क्वचित्कण्टकशर्कराङ्घ्रिर्नगारुरुचुर्विमना इवास्ते ।
 पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनाऽर्दितः कौटुम्बिकः क्रुध्यति वै जनाय ॥ ८ ॥

आधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

त्रयोदशोऽध्यायः कथा तत्त्वनिरूपणम् ।

इति वैराग्यदाहर्षाय भवाटव्युपवर्णनम् ॥ १ ॥

अध्वनः पारमित्युक्तं तमेवाध्वानं प्रसिद्धमार्गरूपकेण वैरा-
 ग्याय प्रपञ्चयति । दुरत्यये दुरस्तरेऽध्वनि प्रवृत्तिमार्गे रजस्तमः-
 सत्त्वैर्धिभक्तानि कर्माणि कार्यतया पश्यतीति तथा स एष
 प्रसिद्धः सार्थो जीवसमूहोऽर्थपरः सुखार्थः सन् यथा
 वाणिक सार्थोऽर्थार्जनाय गच्छन्नटवीं याति तद्वत् ॥ १ ॥

अस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायोऽस्ति तथापि
 सुखप्रतिपत्तये किञ्चित्किञ्चिद्व्याख्यायते । यस्यां भवाटव्यामिमे
 इन्द्रियनामानः षड् दस्यवश्चोराः । कुत्सितो नायकः सार्थ-
 बुद्धिर्यस्य ते सार्थं विलुम्पन्ति यस्य धर्म्यं धनमुपभोगेन
 मुह्यन्तीत्यर्थः । गोमायवः सुगालतुल्या वारापत्यादयस्त्व मे
 भर्ता पितृत्वेन प्रविश्य प्रमत्तं सार्थिकं सार्थं स्थितं हरन्ति
 इतस्तत आकर्षन्ति उरणा मेघम् ॥ २ ॥

वीरयो लतास्त्वृणानि च गुल्माश्च लतादिजालानि प्रभूतैरे-
 तैर्गह्वरे वृष्टप्रवेशे चेष्टे कठोरैस्तीक्ष्णैर्दंशैर्मशिकाविशेषैर्मशकैश्च
 यथा क्वचिदुपद्रुतो भवत्येवं कामकर्मादिभिर्गह्वरे गृह्याक्रमे
 वर्तमानो दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः । गन्धर्वपुरवद्वृक्षानमेव
 देहादिकं प्रकर्षेण सत्यमेवेदमिति पश्यति । क्वचित्क्वचिच्चापि
 क्वाप्याशुरयोऽतिवेगो य उल्मुकाकारो ग्रहः पिनाचस्तसुल्यं
 सुवर्गमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

निवासादिष्वात्मा स्वभावो यस्याः सा बुद्धिर्यस्य स तत-
 स्ततो धावतीत्युभयत्र तात्पर्येणार्थः । वात्या चक्रवातस्तस्या-
 सुत्थितः पांसुस्तेन धूमा दिशो रजस्वले रजोऽव्याप्ते अक्षिणी
 यस्य स यथा न जानाति तथा वात्येव भ्रमयन्ती या स्त्री
 तस्यामुद्रतैः रागादिभिरप्रकाशमानाः दिग्देवताः कर्मसाक्षिभूता
 न जानातीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अदृश्यानां शिल्लीनां शृङ्गारिकासंज्ञानां कीटविशेषाणां स्वनेः
 कर्णयोः शूलं व्यथा यस्य उलूकाः घृकास्तेषां वाग्भिर्व्यथि-
 तोऽन्तरात्मा मनो यस्य अत्र च परोक्षमप्रियवक्तारो शिल्ली-

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तुल्याः प्रत्यक्षप्रियवक्तारो धूकतुल्याः येषां छायापि पापहे-
तुस्ते अपुण्यवृक्षास्तत्तुल्यानधार्मिकान्सेवते । मरीचितोयानिति ।
निष्फलत्वेन विज्ञातानपि विषयान् ॥ ५ ॥

वितोयासु सरित्सु पतितस्य गात्रभङ्गात्सद्यो दुःखं भवति
नचोदकलाभस्तद्वदिह च परत्र च दुःखदान्पात्रगडानभियाति
आलषते दायादादिभ्योऽज्ञादि वाञ्छति । उभयत्रापि स एवार्थः ।
दावं दावाप्रितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना ततो निर्वि-
द्यते विधीयते । तत्र च यत्तराक्षसतुल्यैः राजभिर्हृतमसुवप्रेष्ठं
धनं यस्य स निर्विद्यते ॥ ६ ॥

अन्यैश्च शूरैर्हृतं खं वित्तं यस्य निर्विद्यं विषयं चेतो
यस्य कश्मलं मूर्च्छां गन्धर्वपुरमिव मनोरथोपगतपितृपुत्रादि-
समाजं प्रविष्टः सन् ॥ ७ ॥

कण्टकादिविद्धाङ्गिरिव विघ्नैरभिभूतः सन्नगतुल्यं महत्कर्मा-
रोदुं कर्तुमिच्छुर्विमना इव आस्ते पदे पदे क्षणे क्षणे अश्रयन्त-
रेण वह्निना जाठरेण ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तत्त्वं निरूपितमप्यविरक्तस्य न प्रतिष्ठितं भवतीति वैरा-
ग्योदयाय संसाराध्वानं लोकप्रसिद्धदुर्गाधत्वेन संसारमटवी-
त्वेन च रूपयति । दुरत्यय इति त्रयोदशोपाध्यायन ब्राह्मणः । दुर-
त्यये दुरतिक्रमेऽध्वनि कर्ममार्गेऽजया प्रकृत्या निवेशितः रजस्तमः-
सत्त्वैर्विभक्तानि कर्माणि कार्यतया पश्यतीति तथा शुभाशुभ-
मिश्ररूपकर्मणि दृष्टिमानित्यर्थः स एषः सार्थो जीवसमूहः अर्थपरः
धर्मादिपुरुषार्थत्रयासक्तः भवाटवी याति कर्मफलं तु प्राप्नोती-
त्यर्थः शर्म सुखं न विन्दति न लभते यथा वणिक् अर्थार्जनाय
गच्छन्नटवी याति सुखं च न विन्दति तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

यद्यप्यस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायः प्रवृत्तस्त-
थापि सुश्रुतिप्रतिपत्तये किञ्चिदत्रापि व्याख्यायते तदेवाह । यस्या-
मिति । हे नरदेव ! यस्यां भवाटवीं षडिन्द्रियनामानः दस्यवो दुष्ट-
जन्तवः चौराः कुत्सितः सन्मार्गानभीष्टः नायकः बुद्धिरूपः
नेता यस्य ते सार्थे जीवसमूहं विलुम्पन्ति जीवस्य भगवदा-
राधनरूपं धनं लुम्पन्तीत्यर्थः यत्र भवाटवीं गोमायवः शृगाल-
तुल्या दासपत्यादयः प्रमत्तमनवहितसार्थकं त्वं मे भर्तासि
पितासीत्येवं प्रविश्य हरन्ति यथोक्तं मेघं वृका हरन्ति
तद्वत् "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते" इत्युक्तीत्या आत्म-
स्वरूपविस्मारकाभिमानजननद्वारा आत्मानमपहरन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

वीरधो लता गुल्मानि च तैः गह्वरेऽध्वकर्मवीजवत्फलप्ररो-
हक्षेत्रभूते गृहाश्रम इत्यर्थः कठोरैस्तीव्रैर्दशैर्मक्षिकाविशेषैर्मश-
कैश्च यथा कश्चिद्धने उपद्रुतो भवति तथा देशादिसदृशैः राज-
भटादिभिरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः कश्चिद्गन्धर्वपुरवदस्थिरं मनुष्य-
शरीरं स्थिरवत् पश्यति गन्धर्वाणां हि पुरं न विद्यते तद्वदे-
हस्यापि नित्यत्वमविद्यमानमपि पश्यतीत्यर्थः कापि कापि आशुरयः
अतिवेगो य उल्मुकाकारो ग्रहः तत्तुल्यं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्य-
तीत्यर्थः अलुहरोल्मुकग्रहमित्यपि पाठो दृश्यते तत्र प्राणहरो-
ल्मुकपिशाचतुल्यं परकीयं सुवर्णमुपादेयत्वेन प्रपश्यतीत्यर्थः

यथा पिशाचगतोल्काज्वलनं प्रकाशार्थं जिघृक्षन् यथा पिशाच-
हतो भवति एवं दुर्जनसम्बन्धि सुवर्णस्य स्वोपकारकत्वबुद्ध्या
जिघृक्षुः दुर्जनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पिपासतोऽद्रविणात्मबुद्धिः पिपासाविषयं तोयं पिपास-
तोयं पीपासतोयं मृगतृणिका पिपासाशब्दस्य "ऊचापोः संज्ञा-
च्छन्दसो" रित्याषो ह्रस्वः पिपासाविषयतोयतुल्यं द्रविणं विस्-
तस्मिन्नात्मबुद्धिः स्वबुद्धिर्यस्य तथाभूतः कश्चिन्निवासतोयं द्रवि-
णात्मबुद्धिरिति पाठस्तत्र निवासादिस्वात्मभावो यस्याः सा
बुद्धिर्यस्येत्यर्थः अटव्यामितस्ततो भावति अमति भो राजन् !
वात्या चक्रवातः तत्तुल्या नारी वात्या वात्यया प्रमदया उत्थितो
रागादिदोषः पांसुस्तेन धूम्रा आविला दिशः धर्ममर्यादाः
रजस्वलाक्षो रजोव्याप्ते अक्षिणी यस्य सः रजोगुणोपहतज्ञानः
सन् न जानाति यथा चक्रवातोत्थितधूलिव्याप्तनेत्रो प्राच्यादिदि-
ग्विभागाज्ञ जानाति तद्वद्धर्ममार्गान् स न जानातीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कश्चिद्दृष्ट्यानां झिल्लीनां भृङ्गारकासंज्ञानां कीटविशेषाणां
स्वनेन ध्वनिना कर्णयोः शृङ्गे व्यथा यस्य सः परोक्षप्रि-
यभाषिरिपुवाक्यश्रवणजनितकर्णव्यथायुक्तो भवति यथाटव्यां
प्रविष्टोऽदृश्यझिल्लीस्वनव्यथितकर्ण इत्यर्थः तथा उलूकानां
प्रत्यक्षप्रियभाषिणां धूकसदृशानां राजभटादीनां वाग्भिरव्यथितः
अन्तरात्मा मनो यस्य तथाभूतः कश्चिद्भवति यथारण्ये उलूक-
वाग्भिरव्यथितहृदयो भीतहृदयो भवति इत्यर्थः कश्चित् धुवा-
ऽशनायथा अर्दितः पीडितः अपुण्यवृक्षान् विषवृक्षसदृशान् अनु-
पकारकर्माप्रतिप्राह्यभनान् श्रयते आश्रयति कश्चिन्मरीचितोयानि
मरीचिकाजलवत्सुखाभासान् विषयाननुधावति मोक्षबुद्ध्याऽन्वे-
षयति असोक्षं हेयं विषयमनुधावतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कश्चिद्धितोयाः जलरहिताः सरितः नदीरभियाति यथा-
वितोयासु सरित्सु पतितस्य गात्रभङ्गात्सद्यो दुःखं भवति नचा-
दकलाभः तद्वदिह परत्र च दुःखदानिष्फलान् पापगडाश्रमा-
नभियाति आश्रयते कश्चिन्निरक्षः परस्परं दायादेभ्योऽज्ञादिकं
लषते वाञ्छति पुत्रः पितृधनमिच्छति पुत्रार्थमिच्छति पिता
निरक्षकतयेत्यर्थः कश्चिदावं दावाप्रितुल्यं गृहमभिमताविषय-
शून्यं दुःखदं प्राप्तः प्रविष्टः अग्नितप्तः शोकातुरो भवति कश्चित्
यच्चैरक्षवत्प्रतिहर्तुमशक्यैः राजभिर्हतासुरपहतप्राणतुल्यधनः
निर्विद्यते क्षिद्यते ॥ ६ ॥

तथा शूरैः राजभटादिभिर्हृतं खं धनं यस्य सः कश्चित्
दुःखितचित्तो भवति हे नृप ! कच शोचन् विमुह्यन् कश्मलं
मूर्च्छां याति कश्चिद्गन्धर्वपुरमिवास्थिरं मनुष्यवर्गं प्रविष्टः निर्वृ-
तवत्सुखितवन् मुहूर्तमात्रं मोदते ॥ ७ ॥

कश्चिन्नगरुक्षुः पर्वतवत्दुरारोह्यज्ञादिकलापं विधित्सुः
कण्टकैः शर्कराभिः सूक्ष्मपाषाणैश्च दुःखितचरणो यथा पर्वत-
मारोदुं न शक्तस्तथा कण्टकादितुल्यैर्विघ्नैरभिभूतः महत्कर्मा-
रोदुं कर्तुमशक्तः सन् विमना इवास्तेऽभास्वरत्वेनाविष्टो
कश्चित् क्षणे क्षणोऽश्रयन्तरवह्निना जाठराग्निनाऽर्दितः पीडितः जनाय
कलज्ञादीन् प्रति कुप्यति यतोऽयं कौटुम्बिकः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्ध्याये संसारविरक्तस्य हरौ सुहृदा भक्तिः स्यात्तया तदपरोक्षज्ञानं जायते तेन स्वयोग्या मुक्तिः स्यादित्यतः संसारस्य हेयत्वज्ञानेन तत्र विरक्तिस्तदर्थं तत्स्वरूपं निरूपयति । दुरत्यय इत्यादिना । दुरत्यये हरिकटाक्षमन्तरेणात्येतुमशक्ये अजया प्रकृत्या रजस्तमः सत्त्वगुणैः विभक्तानि यानि कर्माणि तानि पश्यति ममाहमित्यभि-मन्यते इति रजस्तमः सत्त्वविभक्तकर्महक् सार्थः परिषज्जनः वणिक् सार्थवदर्थपरः स्वप्रयोजनाभिनिविष्टबुद्धिः भवादर्वी ब्रह्मादिस्तम्ब-पर्यन्तं संसारवनं याति तत्र शर्म स्वाभिप्रेतसुखं न लभत इत्यन्वयः ॥ १ ॥

स्वार्थलाभे निमित्तमाह । यस्यामिति । षट् दस्यवः श्रोत्रादि-ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्चेति स्वार्थं पुण्यलक्षणां विलुम्पन्ति विषयो-पभोगद्वारेणापहरन्ति कुत्सितः कामादिनायको यस्मिन्स तथा अन्तःशत्रून्कुत्वा बाह्यानाह । गोमायव इति । गोमावव इति लुप्तो-पमा शृगालसदृशाः पुत्रकलत्रादयः सार्थकं संपद्युक्तं कलभा-षणादिना मन आविश्य उरगमजाम् ॥ २ ॥

वीरुधो महत्यो गुल्मान्यगूनि अङ्कुरादीनि समृद्धवीरुत्तृणा-गुल्मवदपरिपक्वकामबीजः श्रौतस्मार्तकर्मभिर्गह्वरे गृहस्थाश्रमे वर्त्तमानः कठोरमशकदंशकल्पैः राजभट्टतस्कारादिभिरुपद्रवो बाधितः अपहृतहिरण्यशाल्यादिकः काचित्संसारस्थाने गन्धर्वैः कर्मभिः निर्मितपुरं मनुष्याद्यन्यतमं शरीरं दृष्ट्वाऽऽविश्य च कर्म भुङ्क्ते इत्यर्थः अस्थिरत्वात्प्रसिद्धगन्धर्वपुरसास्यमसुहरः प्राणाहरः उल्मुकग्रहः उल्मुकपिशाचः तत्सदृशशब्दादिविषयं पश्यतीति शेषः ॥ ३ ॥

निवासतोऽन्यत्र यत् यस्मिन्द्रविणो आत्मबुद्धिर्यस्य स तथा तनस्ततस्तत्र तत्र भावति भावनमेवावशिष्यते न तु काचित्कार्यसि-द्धिरित्यर्थः अत्र कचिच्छब्दा अनवस्थानवाचका इति । वात्योत्थितपां-सुधून्नाः मण्डलवायुसदृशस्त्रीनिमित्तरागादिलक्षणापांसुभिश्चक्ष्णाः दिशन्ति स्वाभिमतं प्रयच्छन्तीति दिशः सूर्यादिदेवताः रजस्वलाक्षः अविवेकविज्ञानः ॥ ४ ॥

अतिगहनवनवासिन्यो फिल्लिः कीटविशेषः तेषां शब्दा एव दृश्यन्ते न स्वरूपं दृश्यत इत्यदृश्यानां फिल्लीनां स्वनवहुः-सहाराजचोरादिनिष्ठुरशब्दैः पूरितकर्णमूढः उल्कवाग्निः दुर्ज-नतर्जनैः व्यथितान्तरात्मा परिखिन्नहृदयः कदाचित्क्षुधादितः विषयतृष्णया क्लिष्टः अपुण्यवृत्तान् कारस्करादिवृत्तवृष्टादृष्ट-फलशून्यपाखण्डाभ्रमान्मरीचितोयानि मरीच्युदकसदृशशब्दा-दीन् ॥ ५ ॥

वितोया अथरामृतशून्याः सरितः पुञ्जलीः परस्परं खादयते स्त्रीकरोति पितृधनं पुत्रो लभते पुत्रधनं पिता च श्ववत् आत्रादिजनोऽन्योऽन्यं शब्दं कुरुते धनविषय इति वानिरन्नोऽशनव-सन्नादिपरिकरशून्यः दुनोतीति दावं प्रयोजकशून्यं वनसमं गृहं शोकाग्निना संतप्तः यत्तुग्रहवत्प्रबलराजामात्यादिभिर्हृतासुः अप-हृतबहिः प्राणाख्याहिरण्यः तदुक्तं कौर्मै "हिरण्यं हि मनुष्यस्य प्राणा छेते बहिष्करा," इति ॥ ६ ॥

क च संसारे परस्पापहारपटुभिर्गामाधिपतिभिः हृतस्वः अपहृतद्रव्यः तेन विरक्तबुद्धिः देशत्यागकृतमनाः शोकमोहाभ्यां

कश्मलं कष्टावस्थां याति कापि कर्मविशेषात् गन्धर्वपुरं स्वर्गा-दिलक्षणां लोकमाप्तो यावत्प्राग्भसमाप्ति-सुखमनुभवति पतन-भयान्निवृत्तवदित्युक्तमाकास्मिकपितृपितामहादिसंयोगं वा ॥ ७ ॥

कण्टकशर्कराङ्घ्रिः कण्टकादिलक्षणापाद इवाशक्यगन्तव्यक्रम-मार्गः कण्टकादियुक्तमार्गगतिर्शाल इव दुःसहकर्ममार्गो वा अङ्घ्रि-रत्र गत्यर्थः कचिन्नगवत् दुर्गं निवृत्तिमार्गमारुक्षुरशक्तः सन् नष्टमना इव तिष्ठति अत्युच्छ्रितारोहाशक्यपर्वतसदृशवेदवि-हितानेककर्मसंपादनेच्छुस्तदशक्त इव वा अभ्यन्तरवह्निना जाड-रागिना ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कहिंस्मेति नानुपहरकान् यदाभियुङ्क्ते इति शेषः तेषामा-भिमुख्येन युद्धोद्यमं करोतीत्यर्थः ॥ १-१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसार्थदर्शिनी ।

त्रयोदशे भवाटव्याः पारं प्राययितुं नृपम् ।

तां वर्णयित्वा वैराग्यद्वयमारोहयन्मुनिः ॥

अध्वनः पारमित्युक्तं स एवाध्वा अध्वनीनश्च कीदृश इत्य-पेक्षायामाह । दुरत्यये दुस्तरे अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे अजया अविद्यया रजस्तमः सत्त्वैर्विभक्तान्येव कर्माणि कार्यतया पश्यतीति स तथा एषः प्रासद्धः सार्थः "सार्थो वणिक् समूहे स्यात्" इति मेदिनी । स इव अथपर एष जीवलोक इत्यर्थः एतदादीनां व्याख्या उत्तराध्याय एवास्ति तदपि सुखप्रतिपत्तये किञ्चिद्व्याख्यायते ॥ १ ॥

इमे इन्द्रियनामानः कुत्सितो नायकः सारथिबुद्धिर्यस्य तं विलुम्पन्ति भगवत्सेवार्थविनियुक्तमपि धनं स्वस्वविषय-भोगार्थं मुष्णन्तीत्यर्थः गोमायवः शृगालतुल्या दारापत्या-दयः त्वं मे भर्ता पितेत्येवं सार्थिकं सार्थभवमश्वत्थादि-सम्पुटं प्रमत्तं परमार्थदृष्टिविमुखमाविश्य तस्य गृह इवन्तः करसोऽपि प्रविश्येत्यर्थः उरगां मेषम् ॥ २ ॥

प्रभूतवीरुदादिसदृशैः कामकर्मादिभिर्गह्वरे गृहाश्रमे दंशमशकतुल्यैर्दुर्जनैः गन्धर्वपुरवदघटमानं देहगेहादिकम् प्रकर्षेण सत्यं स्थिरमेवेदमिति पश्यति कापि कापि आशुर्यः अतिवेगो य उल्मुकाकारो ग्रहः पिशाचः तं तत्तुल्यं सुवर्णमुपादे-यत्वेन पश्यति ॥ ३ ॥

निवासादिषु आत्मनो भ्रमैवेदमिति बुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन् ततस्ततस्तत्र तत्र भावतीत्युभयत्र पक्षे तावानेवार्थः वात्या चक्रवातरूपा या स्त्री तदुत्थितैः पांसुभिः कन्दर्प-वेगैर्धून्ना आच्छन्नीकृता दिशः दिग्देवताः कर्मसाक्षिभूता न जानाति रजस्वलाक्षः कामान्धः ॥ ४ ॥

अदृश्यानां फिल्लीनां शृङ्गारिकाख्यकीटविशेषाणामिव परोक्षमप्रियवकृणां स्वनैः कटुभाषणैः कर्णयोः शूलं व्यथा यस्य सः उल्कानामिव प्रत्यक्षमप्रियवकृणां वाग्भिः कटुभाषितैर्व्यथितमनाः येषां आशापि पापहेतुस्तां अपुण्य-

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षदर्शिनी ।

वृत्तानिव अधार्मिकलोकान् भिक्षार्थं सेवते मरीचितोयतुल्यान्
अदातुल्लोकानपि कचिद्विचार्य गच्छति ॥ ५ ॥

वितोयासु सरित्सु पतितस्य गात्रमङ्गात् सद्यो दुःखं भवति
न चोदकलाभस्तदिह च परत्र च दुःखदान् पाखण्डानभियाति
आलषते अभिलषति निरन्ध इति निरन्ध्रेति पाठद्वयमुभयत्र
पक्षे साम्यं दावं दावाभितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना
तप्तो निर्विद्यते विषीदति । यक्षराक्षसतुल्यैः राजभिर्हृतम-
सुवत् प्रेष्टं धनं यस्य सः भिक्षुमां धनरहितमिति निर्विद्यते ।
कदाचित् अन्यैः शूरैः संग्रामे विजयिभिश्च हृतधनः ॥ ६ ॥

गन्धर्वपुरमिव मनोरथोपलब्धं पुत्रकलत्रधनैश्वर्यं प्रविष्टः
प्राप्नुवन् ॥ ७ ॥

नगान् रुक्थुः नगं महापर्वतमिव कन्यापुत्रोद्वाहादियशः
आरुक्थुः प्राप्तुमिच्छुर्विमनाः कथमेतत् पारं प्राप्स्यामीति भाव-
यन्नास्ते । यतः पातुकाद्यभावात् कण्टकादिविच्छाङ्गिः पक्षे
सहायाद्यभावात् विघ्नाभिभूतः अभ्यन्तरेण वह्निना जाठरेण ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अध्वनोऽतिपारं हरिं यातीत्युक्तं तत्र हरिस्तु प्रागेव निरु-
पितोऽथाध्वानं प्रसिद्धदुर्गमार्गरूपकेण वैराग्याय प्रपञ्चयति ।
दुरत्यये इति त्रयोदशेनाध्यायेन । दुरतिक्रमे अध्वनि प्रवृत्तिमार्गे
अजया जीवमोहिन्या प्रकृत्या निवेशितः रजआदिभिर्विभ-
क्तानि कर्माणि कार्यतया पश्यतीति तथा स एष प्रसिद्धो जीवसं-
मूहः अर्थपरः त्रिवर्गसक्तः भवाटवी याति शर्म सुखं च न
विन्दति न लभते यथा वणिक् साऽर्थोऽर्थार्जनाय गच्छन्
अटवी याति सुखं च न विन्दति तद्वत् अयमध्याय उत्तराध्या-
येन व्याख्यातस्तथापि सुखबोधाय किञ्चिद्व्याख्यायते ॥ १ ॥

इमे पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च षट् कुत्सितो नायकः बुद्धि-
र्यस्य तम् सार्थं विलुम्पन्ति यस्य परमपुरुषाराधनलक्षणधर्मरूपं
धनमुपभोगेन मुष्णन्ति गोमायवं तत्तुल्याः कौटुम्बिकाः सार्थिकं
सार्थं स्थितं हरन्ति धर्ममार्गादपकर्षन्ति वृका उरगं मेषम्
यथा आकर्षन्ति ॥ २ ॥

वीरधो लताश्च तृणानि च गुल्मानि लतादिजालानि च
प्रभूतैरैर्गह्वरे दुष्प्रवेशे कठोरदंशैर्मशकैश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो
भवति तथा प्रदग्धवीजक्षेत्रवत्कर्मक्षेत्रे गृहाभ्यन्तरे वर्तमानः दंश-
मशकसदृशैः मनुजापसद्वैरुपद्रुतोऽपि कचित्तु गन्धर्वपुरवदल्प-
कालस्थायि देहादिकं नित्यमिव प्रपश्यति कचिच्च आशुरयः
अतिवेगः उल्मुकग्रहः उल्मुकसदृशः पिशाचः तत्सदृशं सुवर्ण-
मुपादेयतया प्रपश्यति ॥ ३ ॥

निवासादिष्वात्मा स्वभावो यस्या सा बुद्धिर्यस्य सः
वात्यायां चक्रवाते उत्थितेन पांशुना धूम्रा दिशः रजस्वले
रजसा व्याप्ते अक्षिणी यस्य स न जानाति यथा तथा वात्या-
तुल्यायां प्रमदायामुद्रतेन रागादिना प्रकाशमाना दिग्देवताः कर्म-
साक्षिभूताः दिग्जाता देवता न जानाति रजोगुणावृतदृष्टिः ॥ ४ ॥

अदृश्यभिल्लीनिभाः परोक्षाप्रियवादिनस्तत्स्वनेन कर्णयोः
शूलं पीडा यस्य उलूकनिभाः प्रत्यक्षाप्रियश्चावयितारः तद्वा-
ग्विर्व्यथितोऽन्तरात्मा यस्य अपुण्यवृत्तनिभाः अधार्मिकास्ताव-

सेवते मरीचितोयवन्निष्फलतयावगतानपि विषयाभासान् अभि-
भावस्यैव न्वेषयति ॥ ५ ॥

वितोयसरिद्वद्ध्या क्लेशदान् पाषण्डानभियाति प्रयाति निरन्धो
निरन्धः परस्परमन्योऽन्यतः अन्नादिकमालषते वाञ्छति
दावं वनानिलनिभं गृहमासाद्याभिष्टाय अभितप्तः अभिवहुः सह-
शोकसंतप्तः निर्विद्यते विषीदति यत्तैर्यक्षवहुर्निवार्यैः राजभि-
र्हृतमसुवदुस्त्यजं धनं यस्य सः निर्विद्यते ॥ ६ ॥

अन्यैश्च शूरैः राजभद्रादिभिः गन्धर्वपुरवदस्थिरं पितृपुत्रा-
दिसमाजम् ॥ ७ ॥

कण्टकादितुल्यैर्विघ्नैः शिथिलक्रियः सन् नगवहुर्लङ्घ्यं
महाकार्यं विधित्सुः पदे पदे प्रतिक्षणम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

ब्राह्मण बोले रजोगुण सत्त्वगुण तमोगुण में दृष्टि रखनेवाला
पुरुष अर्थों का अभिलाषी होकर स्वार्थी बनिया के समूह सरीका
जन समुदाय भगवान् की माया से प्रवृत्तिरूप मार्गमे निवेशित
हुआ है देवादियोनियों में घूमते २ भवाटवी को प्राप्त होता है
सुख नहीं पाता है ॥ १ ॥

हे नरदेव ! जिस भवाटवी में ये छः इन्द्रियनाम के चौर हैं
बुद्धिरूप खोटा जिनका नायक है तिस समूह को जबरदस्ती
लूटते हैं जिस वन में पैठकर प्रमादी पुरुष को कुटुम्बी सब श्याल
सरी के चारों ओर खेंचते हैं जैसे बकरी को भेड़िये
खेंचते हैं ॥ २ ॥

बहुत से गुल्म लता तृणों (कर्मादिको) से अति कठिन
डांश मच्छरों (दुर्जनों) से उपद्रवयुक्त होता है कहींपर गन्धर्व
नगर (अलभ्य मनोरथों) को देखता है कहींपर बड़े वेगवाले
अगिया वेताल (सुवर्ण) को देखता है ॥ ३ ॥

हे राजन् ! वासस्थान जल धन देह इन में लगी है बुद्धि जिस
की पेसा पुरुष वन में इधर उधर दौडता है कहींपर आंधी के
उडने से धूल भरी नेत्रों (कामादि दृष्टि) से दिशों को भूल
जाता है ॥ ४ ॥

कहींपर अदृश्यभिलगारी (खोटे वचन कहनेवाले मनुष्यों)
के शब्दों को सुनकर दुखपाता है कहींपर घुग्घू [राजपुरुषों]
के शब्द से दुःखित होता है कहींपर भूख के मारे बिना
छाया के पेडों (पापी पुरुषों) का आश्रय करता है कभी
मृगतृष्णा [निष्फल विषयों] पर दौडता है ॥ ५ ॥

कहींपर बिनाजल की नदी [पाखण्डमार्गों] को आश्रय-
करता है और अन्न नमिलने से परस्पर में चाहता करता
है कभी दावानल ग्रहादि प्राप्तहोकर बड़ी गर्मी [शोकाग्नि]
के मारे व्याकुल होता है कभी यक्ष [राजपुरुष] धन हर-
लेते हैं ॥ ६ ॥

कभी प्रबल शूरलोग धन हरलेते हैं तब दुःखित होजा-
ता है शोचकर के मोहित होकर मूर्च्छा को प्राप्त होता है
कभी गन्धर्वपुर [मनोरथों] में प्रविष्ट होता है सुखित सरीका
मुहूर्तभर आनन्दित होता है ॥ ७ ॥

कचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो नावैति किञ्चिद्विपिनेऽपविद्धः ।
 दष्टः स्म शेते कच दन्दशूकैरन्धोऽन्धकूपे पतितस्तमिस्त्रे ॥ ९ ॥
 कर्हि स्म चित्क्षुद्रसान्विचिन्वस्तन्मक्षिकाभिर्व्यथितो विमानः ।
 तत्रातिकृच्छ्रात्प्रतिलब्धमानो बलाद्विलुम्पन्त्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १० ॥
 कचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां कर्तुमनीश आस्ते ।
 कचिन्मिथो विपणन्यच्च किञ्चिद्विद्वेषमृच्छत्युत वित्तशाठयात् ॥ ११ ॥
 कचित्कचित्क्षीणधनस्तु तस्मिन् शय्यासनस्थानविहारहीनः ।
 याचन्परादप्रतिलब्धकामः पारक्यदृष्टिर्लभतेऽवमानम् ॥ १२ ॥
 (१) अन्योऽन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्धवैरानुबन्धो विवहन्मिथश्च ।
 अध्वन्यमुष्मिन्नुरुकृच्छ्रवित्तबाधोपसर्गैर्विहरन्विपन्नः ॥ १३ ॥
 तांस्तान्विपन्नान्स हि तत्र तत्र विहाय जातं परिगृह्य सार्धः ।
 आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिदत्र वीराध्वनः पारमुपैति योगम् ॥ १४ ॥
 मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा ममेति सर्वे भुवि बद्धवैराः ।
 मृधे शयीरन्न तु तद्रूजन्ति यन्न्यस्तदण्डो गतवैरोऽभियाति ॥ १५ ॥
 प्रसज्जति कापि लताभुजाश्रयस्तदाश्रयाव्यक्तपदद्विजस्पृहः ।
 कचित्कदाचिद्वरिचक्रतस्त्रसन्तरुपं विधत्ते बककङ्कगृध्रैः ॥ १६ ॥

भाषाटीका

कभी पर्वतोंपर चढ़ने [शास्त्रोक्त कर्मों को करने] चाह-
 साहै तब कांटे कंकड़ों (विघ्नों) के मारे दुःखित होता है
 कभी कभी जठराग्नि से पीड़ित होने से कुटुम्ब वाला होने
 से अपने पुत्रादिकोंपर क्रोध करता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अजगराहिना निद्रारूपेण गिलितो न वेत्ति । विपिने
 त्यक्तः शव इव दन्दशूकैर्द्विर्जनेर्दष्टः पीडितोऽन्धो लुप्तविवे-
 कोऽन्धकूपे मोहे पतितस्तमिस्त्रे दुःखे शेते लीयते ॥ ९ ॥

क्षुद्रसान्परयोषादीन्विचिन्वन्गवेषयन्तन्मक्षिकाभिर्विषादि-
 स्त्रामिभिर्विमानोऽवज्ञातस्ताडितः सन्व्यथितो भवति । यदि कथं-
 चित्तत्रातिक्रेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तयोषादिर्भवति तदा बला-
 दन्येऽपहरन्ति तान्यदाऽभियुङ्क्ते तदा ततोऽन्ये हरन्ति ॥ १० ॥

यत्किञ्चिदत्यल्पमपि मिथो व्यवहरन् क्रयादिना गृह्यन्
 वित्तशाठ्याच्चनवञ्चनात् ॥ ११ ॥

शय्यादिहीनः । आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं कम्बलादि । स्थीयते-
 ऽत्रेति स्थाने गृहम् । विहरन्त्यनेनेति विहारी यानादि । याच-
 मानोऽपि यदा परस्मादप्राप्तकामस्तदा परकीये वस्तुनि दृष्टि-
 रभिलाषो यस्य सोऽवमानो प्राप्नोति ॥ १२ ॥

एवमन्योऽन्यं वित्तव्यतिषङ्गेण धनविनिमयेन विवृद्धो वैरानु-
 बन्धो यस्य तथाविधोऽपि परस्परं विवहन्विवाहादिसम्बन्धं
 कुर्वन्तुभ्यः कृच्छ्रैः अमैर्वित्तबाधैरुपसर्गैश्च द्वेषादिभिर्विपन्नो
 मृतप्रायो भवति ॥ १३ ॥

दुरत्ययत्वमध्वनो दर्शयति । तांस्तान्विपन्नान्मृताभिविहाय
 जातं जातं परिगृह्य विहरन्त्यतः प्रस्थितस्तं प्रति नावर्तते ।
 हेवीर । अध्वनः पारं यो योगस्तं च नोपैति । अत्र सार्धं कश्चि-
 दतिसमर्थोऽपि ॥ १४ ॥

तदेवाह । मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेन्द्रा ये ममेवं
 भूर्ममेयमिति भुवि निमित्तभूतायां बद्धं वैरं ये न्यस्तदण्डः
 संन्यासी यद्विष्णोः पदमभियाति तच्च न अजन्ति ॥ १५ ॥

सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवालुचयति । प्रसज्जत्यासक्तिं
 करोति । कीदृशः । लतानां भुजाः शाखास्तद्वत्सुकुमाया ये
 स्त्रीणां भुजास्तदाश्रयः सन् । तदाश्रया अव्यक्तपदा अस्फुटा-
 चराः कलभाविणो ये द्विजाः पक्षिणस्तत्तुल्येषु स्त्रीसङ्गप्रसक्ते-
 ष्वपत्येषु स्पृहा यस्य तादृशो भूत्वा हरिचक्रं सिंहसमूहस्त-
 तुल्यात्कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेखसंस्तत्परिहाराय कैश्चित्प्र-
 खोभितो बकादिवद्वक्त्रैः क्षुद्रैः क्रूरैश्च पासण्डैः सह सख्यं
 करोति तेषु प्रविशति ॥ १६ ॥

(१) इतःपरं श्लोकत्रयं श्रीविजयध्वजतीर्थमते सटीकमष्टादशश्लोकानन्तरं विद्यते तथैवान्नापि टीका स्थापितास्ति अत्र तु प्रसज्जती-
 त्यादित्रयं तन्मते ज्ञेयम् ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिदयं जनः अजगराहिना अजगराख्यसर्पतुल्यया निद्रया निगीर्णोऽस्तः कश्चिदपि न वेत्ति यथा विपिनेऽरण्येऽपविद्ध-
स्यक्तः शब इव क च दन्तशूकैः सर्पतुल्यैर्हिस्त्रैर्दुर्जनैर्दष्टः पीडितः
अन्धो लुप्तविवेकः अन्धकूपे मोहे शरीरदुःखे वा पतितः
तमिस्त्रे दुःखादिभिर्व्याप्ते ॥ १ ॥

कहिंचित् क्षुद्ररसान् विचिन्वन् तन्मत्तिकाभिः रसादि-
स्वामिभिर्व्यथितः ताडितः विमानोऽवज्ञातो भवति यदि कथञ्चि-
त्प्रातिक्लेशेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तपरदारादिर्भवति तदा तं
वञ्चयित्वा बलादन्ये तान् क्षुद्ररसानपहरन्ति एवं तेऽप्योऽप्यन्येऽप
हरन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

कचिच्च शीतादीनां प्रतिक्रियां कर्तुं शीतादिनिर्हारकवस्त्र-
गृहादिकं सम्पादयितुमसमर्थस्तैर्दुःखित आस्ते कचिन्मिथः
यत्किञ्चिदत्यल्पमपि विपणान् क्रयविक्रयादिभिर्व्यवहारं वाणि-
ज्यदुर्वैचित्र्यैः वित्तशतव्याधनवाञ्छया विद्वेषं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

तस्मिन् संसाराध्वनि कचिच्च क्षीणं धनं यस्य सः अत एव
शब्दादिभिर्विहीनः रहितः भवति शेतेऽस्यामिति शय्या पर्यङ्कादि
आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं कम्बलादि स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थानं गृहादि
विहरन्त्यनेनेति विहारो यानादिः याचमानो यदा परस्मादप्राप्तकामः
तदा परकीये वस्तुनि दृष्टिरमिच्छा यस्य सोऽवमानमवज्ञां
लभते ॥ १२ ॥

एवमन्योऽन्यं वित्तव्यतिषङ्गेण वित्तव्यत्यासेन वृद्धः वैरा-
नुबन्धो यस्य सः मिथः विवादं कुर्वन् विवहन्मिश्रयेत्यापि-
पाठः तदाभाषालब्धवित्तनियमव्यत्यासेन विवृद्धवैरानुबन्धः
वैराविष्टचित्तः परस्परं विवाहं कुर्वन्नमुस्मिन् दुरत्ययेऽध्वनि
उरुभिः कृच्छैः श्रमैः वित्तबाधैरुपसर्गैश्च द्वेषादिभिर्विपन्नः
मृतप्रायी भवति ॥ १३ ॥

दुरत्ययत्वमध्वनो दर्शयति । तांस्तान् विपणान् मृतान् पित्रादीन्
तत्र विहाय जातं सार्धं पुत्रादिकं परिगृह्याद्याप्यप्रावर्तते
आस्यति हे वीर ! अध्वनः पारं योगं कश्चिदपि नोपैति अत्र
सार्धं कश्चिदतिसमर्थोऽपि ॥ १४ ॥

तदेवाह । मनस्विनः शूरा निर्जिताः दिग्गजेन्द्रा येस्ते ममेयं
भूमिर्ममेयं भूमिरित्यभिमाननिमित्तभूतायां भुवि बद्धं वैरं येस्ते मृधे
युद्धे केवलं शरीरान्प्राणांस्त्यक्तवन्तः ननु तद्वज्रान्ति प्राप्नुवन्ति किं
तत्र यत्र व्रजन्ति मनस्विनस्तत्राह । न्यस्तदण्डस्त्यक्तभूतदण्डः
त्यक्तभूतवैरश्च योगी यद्विष्णोः पदं याति तत्र व्रजन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सिंहावलोकनन्यायेन पुनर्भवाद्वीमेवानुवर्णयति । प्रसज्ज-
तीति । प्रसज्जत्यासक्तिं करोति कीदृशः लतानां भुजाः शाखाः
तानाश्रितः ज्ञातानुल्यकामिनीभुजोपधान इत्यर्थः तदाश्रयाः
कामिनीलताश्रया येऽव्यक्तपदाः स्वानभिव्यक्तवर्णमधुरवचोभाविणो
द्विजाः पक्षिसहस्राः शिशवः बालाः तेषु स्पृहा यस्य सः
लाहरो भूत्वा प्रसज्जतीत्यर्थः कचिच्च हरिचक्रं सिंहसमूहस्त
चतुर्थाद्विरचक्राद्गवत्सम्बन्धिनः कालचक्रात् असन् विक्ष्यत्
कालचक्रनिमित्तजन्मजरामरणादेखसन् तत्परिहाराय कैश्चित्पलो-
भितः वकादितुल्यैः पाखण्डदैवतैः सह सख्यं विधत्ते तेषु भक्तिं
करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अजगराहिना “अजगरः शयुः” इत्यभिधानाभिद्राशीलो महा-
सर्पः तद्वन्निद्रया काललक्षणेन वा पिनोर्तेर्गतिकर्मणोर्व्युपपदाया-
विपरीतार्थायाः ज्ञा (१) नोपरतिलक्षणात्रिरित्यर्थः तत्रापविद्धः
तिरश्चीनागतशरविद्ध इव दुःखितो दन्तशूकैः पुनः पुनरुपद्र-
वशीलैरसज्जनैर्दष्टोऽधिक्षितोऽन्धो विवेकशून्योऽन्धकूपसमानयोनि-
विशेषे तमिस्त्रे नरकवत् दुःखरूपे ॥ ६ ॥

परवनितासङ्गेन क्षुद्ररसानल्पानन्दान् विचिन्वन्नन्वेषणं कुर्व-
न्तन्मक्षिकाभिस्तासां वनितानां समानशीलैरन्योऽन्यवनितालोलैः
स्वामिभिर्व्यथितस्ताडितो विमानो विगताभिमानस्तत्रापि परस्त्री-
विषयेऽपि कृच्छ्रात्स्वामिवञ्चनायासेन प्रतिलब्धं स्त्रीधनादि अन्ये
राजानो बलात् विलुम्पन्ति अपहरन्ति अथ ततः तेषु अन्ये
उपपतयस्तं स्त्रीजनमपहरन्तीत्येवमनवस्थाविषयसुखस्य क्षुब्धं
रान्तीति क्षुद्राः अल्पत्वेनेति शेषः तान् क्षुद्ररसानलक्षणां वि-
चिन्वन्तन्मक्षिकाभिस्तद्वदात्तभिरदानेन दुःखितो विमानोऽनाश्रयो
भवति तत्र कचित्कालान्तरे अत्यायासेन प्रतिनिधिना स्वाम्युक्तकर्म-
करणलक्षणेन लब्धं निष्पन्नमन्येऽन्नकाङ्क्षिणो याचका विद्याबला-
दपहरन्ति तेषु याचकेभ्योऽन्ये ततोऽप्यधिकविद्याबलेन महामार्गे
कलुषं विप्रभोजनमपहत्य भुञ्जत इति धर्मभोजनस्यासिद्धिः अथ-
शब्दः आश्चर्यार्थे इति वा ॥ १० ॥

प्रतिक्रियां परिहारं प्रावरणाद्यभावेनेति शेषः विपणान्
क्रयविक्रयलक्षणां व्यवहारं कुर्वन् यत्किञ्चिदपि विक्रये रसलक्ष-
णादिकमपि ऋच्छति प्राप्नोति ॥ ११ ॥

तस्मिन् व्यवहारे क्षीणधनः नष्टमौल्यः यावद्यदा दरिद्रः परं
प्रार्थयते तदा परादन्यस्मादप्रतिलब्धकामः प्रतिग्रहादिधर्मेणा-
प्राप्ताभीष्टधनः पारक्यदृष्टिः परकीयद्रव्यस्वीकारेच्छुश्रौष्येति
शेषः अवमानं बन्धनताडनादिकम् ॥ १२ ॥

(२) लतावत्कोमलभुजाश्रयः अव्यक्तपदमव्यक्तस्य प्रकृतिसंज्ञस्य
स्त्रीजनस्य पदं स्थानं प्रसज्जति प्रकर्षेण सक्तो भवति द्विजस्य कुले
जातोऽपीति शेषः तदाश्रय इति हेतुगर्भं विशेषणं स्त्रीजनाश्रय-
त्वादिति ।

प्रभवति मनसि विवेको विदुषामपि शास्त्रसम्भवस्तावत् ।

निपतन्ति दृष्टिविशिखा यावन्नेन्दीवराक्षीणाम् ॥

इति प्रसिद्धिं हशब्देनाह । हरिचक्रतः कालचक्रात् असन्
विक्ष्यत् “वकभक्षणे” “ककिलौल्ये” “गृधु अमिकाङ्गायां” वक-
चिद्विदुषादिभक्षणाशीलविघ्नेश्वरदेवतया कङ्कवन्मैथुनलोल-
चित्तयक्षादिदेवतया रुधिरासवाकाङ्क्षारतभद्रकालीदेवतया च
सेवालक्षणं शक्यम् ॥ ० ॥

वञ्जितो विपुलदण्डः अभीष्टफलमावादिति शेषः हेसकुलं

(१) विपिनइत्यस्यार्थोऽयम् ।

(२) लताभुजाः लतानां शाखाः तदाश्रयः । द्विजस्य पक्षिसमू-
हस्य यत् अव्यक्तपदं कलभाषितं । तदाश्रयः तत्रैवासक्तचित्तः ।
प्रसज्जतिप्रकर्षेणासक्तोभवतीतिवणिकूपत्वं योज्यम् । दाष्टान्तिके
तु लतावत्कोमलायाः स्त्रियोभौभुजौतदाश्रयः ताभ्यामाश्रितः ।
द्विजस्यलताश्रितपक्षितुल्यस्यस्याश्रितापत्वादेः सद्व्यक्तपदकल-
भाषितं तदाश्रयः प्रकर्षेणसज्जतीति ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्राह्मणकुलं संन्यासाश्रमं वा हंसानां शीलमुपनयनादिसंस्कारं
त्रिषवणस्नानमिच्छावृत्त्यादिकं वा न रोचयन् पथ्यं नेदमिति
मन्वानो वानरः वानेन हिंसया रमत इति शूद्रस्वभावं
हिंसालक्षणं वानेन रमत इति गमनागमनलक्षणं सेवां वा
शूद्रवत्सेवावृत्तिमुपजीव्य वर्तत इत्यर्थः तज्जातिरासेन शूद्रजाति-
कीडारसेन सुष्ठु निर्दूतानि प्रीतानीन्द्रियाणि यस्य स तथा
परस्परास्वीक्षणविस्मृतावधिः स्त्रीपुरुषयोरन्योऽन्यमुखनिरीक्ष-
णेन विस्मृतविहितकालमर्यादः ॥ ९ ॥

द्रुमेष्वाहिकफलभोगयोग्यलक्षणेषु गृहेषु रंस्यन् रतिं कुर्वन्
सुतदारेषु स्निग्धो व्यवयेन मैथुनक्रियया दीनः शोच्यां दशा-
मापन्नोऽत एव विवशो बने संसाराख्ये चरन् भवति ततः
कदाचित् प्रमादाद्गवन्त्वापरिज्ञानाद्द्विरिकन्दरवद्भयङ्करनरके
पतन्वलीं जन्मान्तरोपार्जितपुण्यकर्मलक्षणं पाशमवलम्ब्य
गजभीतो भयङ्करमृत्युभीतोऽपि ॥ १० ॥

ततः आपदः कथञ्चिन्मुक्तो भूत्वा श्रद्धधानः सार्धं सदा-
चारोपेतवर्णाश्रमं स्थानं प्रविशति संसाराध्वनिं प्रवेशस्य प्रधा-
नकारणमिदमेवेत्याह । अध्वनीति ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विपन्नः कश्चिन्मृतो भवति ॥ १४—२२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसार्थदर्शिनी ।

अजगराहिना निद्रारूपेण अपविद्धः बन्धुभिरप्रबोधितः
दन्दशूकैरिव दुर्जनैः पीडितः अन्धो विवेकहीनः । अन्धकूपे
मोहे तमिस्त्रे तमोवृत्ते पक्षे दुःखमये ॥ ६ ॥

क्षुद्रसान् परदारान् तन्मक्षिकाभिस्तद्भृशवृद्धादिभिर्वि-
मानो विगतमानः कुलो वसथितो भवति । यदि कथञ्चित्प्राति-
कृशेत् भनवप्रयादिना प्रतिलब्धमानः प्राप्तपरदारसम्भोगस्तदा
तान् दारान् अन्ये विलुम्पन्ति ततोऽप्यधिकचित्तव्यये नान्येऽ-
पीत्येवम् ॥ १० ॥

मिथो विपणान् विपणयन् क्रयविक्रयादिना व्यवहरन् वित्त-
शोभ्यात् भनवश्चनात् विद्वेषं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

परात् परस्मात् याच्यमानादपि अप्राप्तधनो भवेत्तदा परोक्षे
परकीये वस्तुनि हृष्टिरभिलाषो यस्य सोऽवमानं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

एवमन्योऽन्यवित्तस्य वप्रातिषङ्गेण परस्परासत्त्या परस्पर-
जिघृक्षया विवृद्धो वैरानुबन्धो यस्य तथाविधोऽपि परस्परं
विवहन् विवाहादिसम्बन्धं कुर्वन् अध्वनिं विहरन् विभ्रमन्
उखमिः कृच्छैर्विस्तवाधैरुपसर्गैः रोगादिभिश्च विपन्नो मृतप्रायो
भवति ॥ १३ ॥

विपणान् मृतान् विहाय जातं जातं परिगृह्य चक्षुष्यापि
जावर्तते यतश्चलितस्तं परमेश्वरं प्रतीत्यर्थः । तत्प्राप्तिसाधन-
योगमुपायं भक्तिज्ञानादिकं पारं पारप्रापकं न उपैति अत्र
क्षेत्रेषु मध्ये कश्चिदपि ॥ १४ ॥

तदेवाह मनस्विनः शूरा निर्जितेत्यतिदूरवर्तिनो दिग्गजे-
न्दानपि निर्जयन्तिस्मिन् नत्वतिनिकटवर्तिन एकादशेन्द्रियमटा-
नपि इति व्यवहार एव तेषां शौर्यं ननु परमार्थ इति भावः
ततो ममेत्यादिपरमार्थतः शूरमाह । न्यस्तेति । गतवैरत्वेन न्यस्त-
दण्डत्वमेव शौर्यमिति भावः ॥ १५ ॥

सिंहावलाकेन पुनर्मवाटवीमेवानुवर्णयानि । प्रसज्यतीति ।
लतानां स्त्रीणां भुजान् स्पर्शसुखानाश्रयत इति सः तदाश्रयेषु
क्षतावलम्बिषु सुप्तत्वादव्यक्तपदेषु द्विजेषु पक्षिषु स्पृहा दिदृक्षा
यस्य सः । पक्षे आर्योत्सङ्गवर्तिनि अस्फुटाक्षरभाषिणि द्वाभ्यां
स्त्रीपुंसाभ्यां जातत्वात् द्विजे वालके दर्शनस्पर्शनादिस्पृहा यस्य
तादृशो भूत्वा कदाचित् काले कापि देशे स्वयमेव वा कथमरे
संसारं तरिष्यसीति देवात् पाखण्डानां वाक्येन वा हरिचक्रतः
सिंहसङ्गतुल्यात् कालचक्रात् व्रसनं व्रस्यन् तत्परिहाराय
तैरेव पाखण्डैरेव सुखेन तरिष्यसीति प्रलोभितो वकादिव्रज्यकैः
कुबुद्धिभिः क्रूरैस्तैरेव पाखण्डिभिः सह सख्यं करोति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्तेदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अजगराहितुल्यया निद्रया ग्रस्तः विपिने अपविद्धस्त्यक्त-
शब्द इव दन्दशूकैः सर्पसदृशैः द्विजैर्जनैः दष्टः मर्मसु वाक्-
शरैस्ताडितः अन्धो नष्टविवेकः अन्धकूपे मोहे पतितः तमिस्त्रे
दुःखमये शेते लीयते ॥ ६ ॥

क्षुद्रसान् तत्तुल्यान् परदारादीन् तन्मक्षिकाभिस्तत्स्वामिभिः
कृच्छं यथा भवति तथा प्रतिलब्धमानः प्राप्तपरदारादिभ-
वति तदा बलाद्विलुम्पन्ति तान्विलुम्पकान् अन्ये विलुम्पन्ति ॥ १० ॥

विपणान् व्यवहरन् ॥ ११ ॥

तस्मिन् भवाध्वनि शेतेऽस्यामिति शय्या आस्यतेऽस्मिन्नि-
त्यासनम् विहरत्यनेनेति विहारः यानादिः परात् याचन् याच-
मानः अप्रतिलब्धकामः यदा भवति तदा पारकये परकीये
शय्यादौ हृष्टिर्ग्रहणं मतिर्यस्य स अवमानमवज्ञां प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इत्थं परस्परं धनस्य व्यतिसङ्गेन चिन्मयेन विवृद्धो
वैरानुबन्धो यस्य स तादृशोऽपि व्यवहरन् नानाव्यवहारान्
कुर्वन् अस्मिन् अध्वनि उरुकृच्छैः नानाकृशैः विस्तवाधैर्भन-
नाशैरुपसर्गैर्द्वेषादिभिश्च विपन्नो नष्टप्रायो भवति ॥ १३ ॥

हे वीर ! विपन्नाश्चान् पित्रादीन् विहाय जातान् पुत्रा-
दीन् आदाय अद्यापि अत्रैव भवाध्वनि परिवर्तते अस्मिन्
योगं ज्ञानभक्तिलक्षणां साधनम् अध्वनः पारं हरिं च कश्चि-
दपि प्रवृत्तिनिष्ठः नोपैतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

हरिं त्रैवर्गिका नैव शान्तीति वदन् तच्छरणो मुमुक्षुर्जातो-
त्याह । मनस्विन इति । मनस्विनस्त्रिवर्गेऽर्पितचित्ताः भुवि शयी-
रन् प्राणांस्त्यक्तवन्तः तत्र ये च ममेति बद्धवैराः निर्जितदि-
ग्गजेन्द्रा राजानः मृधे शयीरन् ते सर्वेऽपि तदध्वनः पारं हरिं
न व्रजन्ति यत्तं यं हरिं न्यस्तदण्डः सर्वभूताभयप्रदः कृतापराधक्षि-
गतवैरः हरिभक्तः याति “मङ्गला यान्ति मेमपि” इति श्रीमुख-
वचनात् ॥ १५ ॥

कापि कदाचित् यदा प्रसज्यति विषयासक्तिं करोति
तदा लतायुक्ताः भुजा द्रुमशाखाः तत्सदृशा ये भार्याभुजास्तदा-

तैर्वञ्चितो हंसकुलं समाविशन्नरोचयञ्छीलमुपैति वानरान् ।

तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः परस्परोद्दीक्षणाविस्मृतावधिः ॥ १७ ॥

द्रुमेषु रंस्यन्सुतदास्वत्सलो व्यवायदीनो विवशः स्वबन्धने ।

क्वचित्प्रमादाद्विरिकन्दरे पतन्वल्लीं गृहीत्वा गजभीति आस्थितः ॥ १८ ॥

अतः कथंचित्स विमुक्त आपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिन्दम !

अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो भ्रमन् जनोऽद्यापि न वेद कश्चन ॥ १९ ॥

रहूगण ! त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य संन्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः ।

असज्जितात्मा हरिसेवया शितं ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥ २० ॥

राजोवाच ।

अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ।

न यद्वृषीकेशयशःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥

न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभिर्हताहसो भक्तिरघोक्षजेऽमला ।

मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयः सन् तदाश्रयाः अव्यक्तपदाश्च ये द्विजाः अण्डजाः
कोकिलादयस्तत्सदृशेषु भार्यासङ्गसाधोष्वपत्येषु स्पृहा यस्य
स तथाभूतो भवति कचिच्च हरिचक्रतः सिंहसमूहसदृशान्
कालचक्रतस्तत्सन् विष्पत्तपरिहाराय वकादितुल्यैः केवल-
मुदरम्भरै पाषण्डिमिः सख्यं विभजे तद्भक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कहींपर मनुष्य अजगर सर्प (निद्रा) से प्रसित होता है
फिर जङ्गल में छोड़ दिया जाता है तब कुछभी नहीं जानता है
कहींपर सर्पों (क्रूरमनुष्यों) से पीड़ित होता है तब विना पानी-
के कूये (मोह) में अंधरे (दुःख) में पड़ता है ॥ ९ ॥

कभी क्षुद्ररस (परस्त्रीआदि) को छूँदता है तब मधुमाखि
(उन स्त्रियों के स्वामि) आदिकों से दुःखित होने से खिन्न हो
जाता है यदि कदाचित् उसमें परदारादि प्राप्त होजावें तो तिस
से बली उसको छूटकर लेजाते हैं ॥ १० ॥

कहींपर शीत पवन वर्षा इनके निवारण करने में असमर्थ
होकर रहता है कहींपर आपसमें मोल लेता बेचता है धनकी
श्रांति से थोड़े में बहुत चाहता है ॥ ११ ॥

कहीं कहीं पर तिस वनमें शय्या आसन स्थान विहार से
रहित होता है फिर दूसरे से मागता है तौभी कामना नहीं पूरी
होती है परार्थ वस्तु में इच्छा करनेसे अपमानको प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

आपसमें अन्तर्गत बदलावदली में बैरके बढ़ने परभी विवाहा-
दिक करता है इस मार्ग में धूमने में बड़े कष्टोंसे धनकी वाञ्छासे
दोगों से विपत्तियों प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

[४१]

हे वीर ! उन उन दुःखिया मरे मनुष्यों को तहींपर छोड़कर
नयेको या पैदा होनेवाले को लेकर वह मनुष्य समूह चला जाता
है इस प्रकार चलने में भी अहाँ से यह चलता है वहाँ को नहीं जा
सकता है और मार्ग के जानेके योगकों भी नहीं प्राप्त
होता है ॥ १४ ॥

बड़े युद्ध के उरसाही दिग्गजों के जीतने वाले मेरी है करके
पृथिवी पर बैर बाँधने वाले सब युद्धमें मरगये परन्तु सर्व भूतों
के अभय देनेवाले जिस स्थान को जाते हैं तहाँ न जास-
कते हैं ॥ १५ ॥

कहींपर लतासरीके स्त्रीभुजों का आश्रय करके उनके
आश्रित अव्यक्त भाषण करने वाले पक्षि (पुत्रादिक) में इच्छा
करता है फिर इनके पोषण में आसक्त होता है कभी कहींपर
सिंह के समूह (जन्ममरणादि कालचक्रसे) डरकर घबरेने को
बक कङ्क गीध (पाषण्डा) इनके साथ मित्रता करता है ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तैर्वञ्चितस्तत्र फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां प्राणायानां कुर्वन्
पुनः प्रविशंस्तेषां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारम-
रोयचक्र प्रियं पश्यन्वानरतुल्यान् अष्टाचारान् शूद्रप्राणानुपैति ।
तज्जातिरासेन वानरजातिकीडया स्त्रिया मिथुनीभूय परस्पर-
मुखोद्दीक्षणेन विस्मृतो जीवितावधिर्मरणकालो येन ॥ १७ ॥

द्रुमवत्केवलदृष्टार्थेषु गृहेषु व्यवायदीनः सुरतेच्छया रुपणाः एवं
स्वस्य यद्वबन्धनं प्राप्तं तस्मिन्विषयः परिहर्तुमशक्तः । पाठास्तरे
तु घने संसारे चरन्निवर्त्यः । गिरिकन्दरवदतिभयानके रोगादि-
दुःखे पतन्कन्दरस्यगजतुल्यान्मृत्योर्भीतः सन् बलीतुल्यं प्राचीनं
कर्मावलम्ब्यावस्थितो भवति ॥ १८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतमावार्थदीपिका ।

सार्थं प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते न वेद परम-
पुरुषार्थम् ॥ १९ ॥

त्वमपि अध्वनि निवेशित इत्यनुषङ्गः । अतोऽस्याध्वनः पारम-
तितर । असज्जितात्मा विषयेष्वनभिनिवेशितचित्तः सन् हरि-
सेवया शितं तीक्ष्णीकृतम् ॥ २० ॥

अखिलजन्मसु शोभनं नृजन्मैव न परं श्रेष्ठं येष्यो देवादि-
जन्मभ्यस्तैरपि किम् अमुष्मिन् स्वर्गेऽपि जन्मभिः किं न किञ्चित्
यद्येषु जन्मसु यत्र स्वर्गं वा वो महात्मनां समागमः प्रचुरो
न भवति हृषीकेशस्य यशसा कृतः शोधित आत्मा यैस्तेषाम् ॥ २१ ॥

सन्ततमुपासितैस्त्वत्पदाब्जरेणुभिर्हतमहो यस्य तस्या-
धोक्षजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं यस्य तव मुहूर्तमात्र-
भवात् समागममात्रादपि दुस्तर्केण बद्धमूलोऽपि ममाविवेको
नष्टः ॥ २२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तैर्वञ्चितः स्वयं तान् वञ्चयंस्तैर्वञ्चितः फलाभावं ज्ञात्वा हंसकुलं
पुनर्विशुद्धं ब्राह्मणकुलं समाविशन् प्रविशन् तेषां शीलं प्राय-
श्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचाररूपमरोचयन् पूर्वबुर्वासनयाऽ-
प्रियं पश्यन् वानरतुल्यान् भ्रष्टसदाचारान् शूद्रप्रायानुपैति तज्जाति-
दासेन वानरजातिक्रीडया स्त्रिया मिथुनीभूय रहोभाषयापूर्वक-
परस्परमुखनिराक्षणेन विस्मृतः अवधिर्जीवनावधिर्मरणकालो
येन सः ॥ १७ ॥

दुर्मतुल्येषु केवलदृष्टार्थेषु गृहेषु रंस्यन् क्रीडस्यन् व्यवयेन
मैथुनेच्छया दीनः कृपणः सुनेषु दारेषु वत्सलः एवं स्वस्य यद्व-
न्धनं प्राप्तं तस्मिन् विवशः परिहर्तुमशक्तो भवति कश्चित्प्रमादा-
न्मृत्युगयाद्विरिकन्दरवद्भयानकरोगादिदुःखे वर्त्तमानः दूरस्थराज-
तुल्यमृत्योर्गीतः सन् वल्ली वल्लीतुल्यां प्राचीनवासनामवल-
म्ब्यावस्थितो भवति ॥ १८ ॥

ततः आपन्नः दुःखात् कथंचिदतिप्रयासेन विमुक्तः पुनश्च सार्थं
वर्णाश्रमनिष्ठं जनं प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते हे अरिन्दम!
अस्मिन् संसाराध्वन्यजया भगवन्मायया निवेशितो जनः
भ्रमन्नद्यापि पारं न याति ॥ १९ ॥

तस्मात् हे रहगण ! त्वमपि परित्यक्तः भूतदण्डो येन कृतं भूतेषु
मैत्रं येन असज्जितः विषयेष्वनभिनिवेशितः आत्मा येन तथाभूतः
सन् हरिसेवया निशितः सेवाऽत्र वर्णाश्रमधर्मेभ्यो भगवदाराधनरूपा
तथा निशितं ज्ञानं ज्ञानं भगवदुपासनात्मकं तदेवासिः खड्ग-
स्वमादाय प्रकृतितरुच्छेदनायेति भावः यथा “अध्वत्थमेनं सुवि-
रुद्धमूलमसङ्गशस्त्रेण हृदेन छित्वा,, इति अस्याध्वनः पारं
वैष्णवं पदं प्रति अतितर अध्वनः पारमिति ज्ञात्वा अलेर्वि-
शेषणं वा संसाराध्वनो निस्तरणोपायभूतज्ञानासिमादाय
संसारमुक्तो भवेत्यर्थः ॥ २० ॥

एवमुपदिष्टतत्त्वत्रययाथास्थ्यवन्धमोक्षहेतुः संसारासारत्वोप-
देशेन उत्पन्नवैष्णवो रहगणः स्वात्मनः कृतार्थतामाविः कुर्वन्

तत्सङ्गतिं तदुक्तीश्वामिनन्दनमस्करोति त्रिभिः श्लोकैः । अहो
इति । अहो नृजन्म मनुष्यजन्म सुशोभनं परममुष्मिन्परलोकेऽ-
परैर्देवादिजन्मभिरपि किं प्रयोजनं येषु देवादिजन्मसु हृषीके-
शस्य भगवतो यशसा कृतः शोधित आत्मा चित्तं येषां तेषां
महात्मनां त्वादशानां समागमः प्रचुरो न भवति भागवत-
सङ्गविरहितैर्देवादिजन्मभिरपि किं व्यर्थान्येव तानीत्यर्थः ॥ २१ ॥

निरन्तरं त्वादशानामुपासितयोश्चरणाब्जयो रेणुभिर्हतमहः
पापं यस्य तस्याधोक्षजेऽमला भक्तिर्भवतीति नैवाद्भुतं कृतः
यस्य तव मौहूर्तिकान्मुहूर्तमात्रभवात्समागममात्रान्मे दुस्तर्केण
बद्धमूलोऽविवेकोऽपहतः विनष्टोऽभवत् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अजा कथङ्कारमज्ञानमुत्पादयतीति तत्राह । अन्योऽन्येति ।
अन्योऽन्यन्नित्यतिषङ्गः परस्परद्रव्यदानादातसम्बन्धस्तेन वृद्धो
वैरानुबन्धः वैरपरम्परा यस्य स तथा मिथोऽधिवहन् कुटुम्बपोषणं
कुर्वन् अध्वनि विहरन् क्रीडन्नरुणा कृच्छ्रेणाप्तं यद्वित्तं तस्य
बाधोपसर्गेर्नाशलक्ष्णोपद्रवैर्विपन्नो विपत्तिं गतः ॥ ० ॥

स एवंविधस्तत्र तत्र मनुष्यादिजन्मानि तांस्तान्विपश्ना-
न्मृतानापदङ्कतान्वा पित्रादीन् स्नेहान् वा विहाय जातं
जातमस्मिन् वं (१) परिगृह्याद्याप्यावर्तत इत्यन्वयः फलितमाह । न
कश्चिदिति । हे वीर ! संसाराध्वनः पारं युज्यतेऽनेनेति योगो हरि-
स्तं नोपैतीत्यन्वयः अत्र करतलामलकवदपरोक्षीकृतश्रीनारा-
यणस्वरूपत्वाद्भरतस्येदं ज्ञानं युक्तं तदुक्तम् ।

ऋते हैहयवैन्त्यादीनार्षभस्येह कः समः ।

यस्योपदेशात्सिन्धीशो ददर्श कपिलं प्रभुम् ॥

इत्यतो नात्र शङ्का कार्येति ॥ ० ॥

“सोऽध्वनः पारमाप्नोति । योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्” इत्यादेः
कश्चिदध्वनः पारं नोपैति इति सर्वनिषेधः कथं युक्तिमानि-
त्याशङ्क्य भक्तिहीनपुरुषविषयं मयोक्तमतोऽन्यत् द्विषयं (२) ॥
नायं दिग्जयवत्साध्य इति भावेनाह । मनस्विन इति । मनस्विनोऽ-
नलम्बुद्धयो राजानः निर्जितादगजेन्द्रा इत्यनेनानलम्बुद्धित्वं
स्पष्टयति । किमनेनेति तत्राह । भवेति । भुवि भूमिविषये मसंग्रं
महीति दुराग्रदग्राहग्रस्तबुद्धित्वेन मिथोबद्धवैरा अत एकमुखे शयी-
रन् शत्रुशरशीर्षशरीराः पञ्चत्वमेवाञ्जन्ति न तु मही मुख-
नीत्यर्थः एते तत्र व्रजन्ति चेत्को व्रजतीति तत्राह । यन्न्यस्त-
दण्ड इति । न्यस्तदण्डो वागादिनिमित्तहिंसासहितो गतवैरः
योग्यतानुसारेण निरस्तभूतवैरः पुरुषो हरेर्यत्पदमभियाति
तदित्यन्वयः ॥ ० ॥

एवमुपवर्णितसंसारतरुमूलनमसुकरमिति न मन्तव्यं यतो
भगवत्सेवा निशितज्ञानासिमाददानस्य तव सुशकमित्याह । रह-
गणेति । “रहत्यागे” “गणसङ्गच्छने,, इति संसारं रहयन् गणो
ज्ञानं यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धिः हे रहगणेति “वह प्रापणे” इत्य-

(१) शरीरं ।

(२) भक्तविषयं त्वन्यत् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

स्मादुत्पन्नवह्निशब्दवदयं शब्दः संसारातिक्रान्तपारं हरिमुद्दिश्य संसारनदीं तरेत्यन्वयः लेङ्गा पतति कुङ्कुमाच्चेति बहुपक्षेः पूर्वोक्तैव योजना ॥ २० ॥

सर्वेष्वपि जन्मसु नृजन्मैव श्रेयःसाधनमन्यानि भोगनिमित्तानीत्याभिप्रेत्याह । अहो इति । ननु सर्वस्मात् स्वर्गे जननं शोभनं न किं तत्राह । किं जन्माभिरिति । कं गुणं निरीक्ष्याद्विषयत इति । तत्राह । अमुष्मिन्निति । अमुष्मिन्स्वर्गे हृषीकेशस्य यशसा कृतः शिञ्चितः आत्मान्तःकरणं येषां ते तथा तेषां महात्मनां वा युष्माकं सङ्गमो न प्रचुर इति यस्मात्तस्मात् ॥ २१ ॥

नन्वस्मत्समागमेन तव किं फलमभूदिति तत्राह । नहीति । मे । अधोक्षजेऽमलाभक्तिर्भूदित्येतदङ्गुतं नहीत्यन्वयः हिशब्दः नानुभाविकार्थमाह । कुत एतदिति । तत्राह । मौहूर्तिकादिति । यस्य तव मौहूर्तिकां मुहूर्तकालमवात् समागमान्मे अविवेकोऽपहतो नष्ट इत्ययमर्थो ममानुभाविक इत्यर्थः अस्मदसधनोपजीवनेनास्मच्छिन्नायोग्या एत इति दुस्तर्कः दुष्टा युक्तिर्मूलं यस्य स तथा दुस्तर्कं मूलयति प्रतिष्ठापयतीति वा “मूलप्रतिष्ठायाम्” इति धातुः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तैर्विश्रितस्तत्र फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्मणानां कुलं प्रविशन् तेषां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन् स्नानभीषितं जानन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान् शूद्रप्रायान् लिङ्गिन उपैति तज्जातौ रासेन भोजनपानस्त्रिसङ्गादिस्वाच्छन्देन परस्परमुखोद्गीक्षणेन विस्मृतो जीवितावधिर्मरणकालो येन सः ॥ १७ ॥

कश्चिदन्यः सार्थो द्रुमतुल्येषु केवलदृष्टार्थेषु गृहे व्यवसायदीनः सुरतेच्छुत्वात् स्त्रिया पादेन ताड्यमानः एवं स्वस्य यद्बन्धनं प्राप्तं तस्मिन् विवशः परिहर्तुमशक्तः क्लृप्तं वने इति पाठः गिरिकन्दरवदाति भयानकरोगादिषु दुःखे पतन् कन्दरस्थगजतुल्यान्मृलोभीतः सन् वल्लीतुल्यं प्राचीनकर्मावलम्ब्यावस्थितो भवति ॥ १८ ॥

पुनश्चेति । यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते न वेद न परमेश्वरं जानाति ॥ १९ ॥

त्वमप्यध्वनि निवेशित इत्यन्वयः । अतोऽस्याध्वनः पारमति तर याहि ॥ २० ॥

कथमहमकस्मादेवं कृतार्थोऽभूवमिति साश्चर्यं सवितर्कमाह । अखिलजन्मसु मध्ये अहोऽद्भुतेऽस्मिन् मर्त्यलोके नृजन्मैव शोभनममुत्र स्वर्गे परं श्रेष्ठं येष्यस्तैर्देवादिजन्मभिः किं यद्येषु वो महात्मनां समागमो न सम्भवेत् कीदृशानां हृषीकेशस्य स्वभक्तसर्वेन्द्रियाकर्षकस्य हरेर्यशोभिरेव कृता निर्मिता आत्मानो देहमनोबुद्धिप्रयत्नजावात्मानो येषाम् ॥ २१ ॥

ननु प्रचुर इत्युक्त्या किं स्वल्पसङ्गस्यानर्थकत्वं ब्रूये मैवमत्यौतसुक्ययन्त्रित एव तथा ब्रवीमीत्याह । नहीति । ब्रह्मोद्भावेभि-

रपि दुर्लभा भगवत्प्रमत्ता भक्तिर्गुणमच्चरणधूलिप्राप्तिमात्रयौव भवतीत्येतदपि नाश्चर्यमाश्चर्यं खल्वेतदेव यन्मद्विधानां ज्ञानलव-द्विदग्धानामतिकूटयुक्तविप्लुतधियां चनः परावृत्तभक्तियों-गोन्मुखीकरणं तच्च मौहूर्तिकादेव समागमाद् यद्यभूत्तर्हि प्रचुरस्य समागमस्य माहात्म्यं को वक्तुं क्षमतामिति तत्र मया स्वीतसुक्यमेव व्यञ्जितमिति भावः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हंससमूहस्य सदृशं सारग्राहिभगवज्जनसमूहम् वान-रान् तत्तुल्यान् दुराचारान् हरिविमुखान् ॥ १७ ॥

द्रुमेषु द्रुमवदृष्टार्थेषु गृहेषु रस्यन् विहरन् स्वबन्धने निर्हर्तव्ये विवशः गिरिकन्दरे तद्वन्मरणान्तभयदे रोगादौ पतन् गिरिकन्दरसंयन्धी गजतुल्यान्मृत्योः भीतः सन् वल्लीधत्त देहधारकं कर्मावलम्ब्य आस्थितो भवति ॥ १८ ॥

अतः आपदः कथाश्चिद्विमुक्तः पुनः सार्थं त्रैवर्गिकं जन्म प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते मायया संसाराध्वनि निवेशितोऽस्मीति न जानाति ॥ १९ ॥

हे रहूगण ! त्वमपि सन्यस्तदण्डः सग्यरूत्यक्तभूतद्रोहः कृतं प्राणिषु मैत्रं येन सः असञ्जितः विषयेषु अनाभिनिवेशित आत्मा मनो येन सः हरिभक्तिविरोध्यज्ञानद्रुमच्छेदनाय ज्ञाना-सिमादाय हरिसेवया आसितं कृष्णं प्रति अस्याध्वनः पारमति-तर भवाटवीगतिलङ्घ्य कृष्णं ब्रजेत्यर्थः ॥ २० ॥

अखिलजन्मसु नृजन्मैव शोभनं न परं श्रेष्ठं येष्यस्तै-रपि अमुष्मिन् स्वर्गे देवादिजन्मभिः किं न किमपि हृषीकेशयशसा कृतः शोभितः आत्मा मनो यैस्तेषां वो युष्माकं महा-त्मनां यत्र स्वर्गे समागमः प्रचुरो न भवति तत्र महात्मसु श्रीनारदादिषु विचरत्स्वपि तत्रत्यस्वर्गसम्पदा विमोहितमनसो रुचिपूर्वकं प्रचुरं सङ्गं न कुर्वन्तीति भावः ॥ २१ ॥

यद्येषमुपासितैस्त्वच्चरणाञ्जरेणुभिर्हतमहो यस्य तस्य अधोक्षजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नहि अद्भुतम् यस्य तव मुहूर्त-मात्रमवात्समागममात्रादपि दुस्तर्कः अब्रह्मात्मकविश्ववादितर्कः मूलं यस्य स मे मम अविवेकः अपहतः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

उन बकादिकों (पाखंडियों) से जब ठगा जाता है तब हंसों (ब्राह्मणों) के समूह में जाता है फिर उनकी चाल आचारादिक जब अच्छे नहीं लगते हैं तब बंदरों (शूद्रों) के पास जाता है उहां उनकी क्रीड़ा से आपसे मुझके स्त्री मुझके देखने से अपने मरण के काल को भूल जाता है ॥ १७ ॥

पेड़ों में (केवल लौकिक सुखों) में क्रीड़ा करता हुआ पुत्र स्त्री इन पर मोह करता है मैथुन के वास्ते दुःखित रहता है जब कभी बंधन होजावे तब कूटनेमें असमर्थ

नमो महद्भयोऽस्तु नमः शिशुभ्यो नमो युवभ्यो नम आबटुभ्यः ।

ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गाश्चरन्ति तेभ्यः शिवमस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्येवमुत्तरामातः ! स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिन्धुपतय आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमकारुणिकतयोपदिश्य रद्गुणोऽन सकरुणमभिवन्दितचरण आपूर्णार्णव इव निभृतकरणोऽन्याशयो धरणिमिमां विचचार ॥ २४ ॥

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसतत्त्वं आत्मन्याविद्याऽध्यारोपितां च देहात्ममतिं विससर्ज एवं हि नृप ! भगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥ २५ ॥

राजोवाच ।

यो हवा इह बहुविदा महाभागवत ! त्वयाऽभिहितः परोक्षेण वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यमनीषया कल्पितविषयो नाजसाऽव्युत्पन्नलोकसमधिगमः अथ तदेवैतदुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामिति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां भवाटव्युपवर्णनं नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषाटीका ।

रहता है कभी असावधानता से पर्वत की कंदरों (रोगों) में पड़जाता है तब उहां के हाथी (मृत्यु) से डरकर लता (निजकर्म) का आश्रय करता है ॥ १८ ॥

हे राजन् ! इस आपत्ति से जब कभी वह छूटता है तो फिर उसी समूह (प्रवृत्तिमार्ग) में पड़ता है ऐसे इस मार्गमें भावा के प्रवेश करने से घूमता हुआ पुरुष आज पर्यन्त कोई अपने परम पुरुषार्थ भोच को नहीं जानता है ॥ १९ ॥

हे रद्गुण ! तुम भी इसी मार्ग में प्रविष्ट हो सो अब तुम सब प्राणि मात्र से मित्रता करके सब से बैर भाव को छोड़ कर विषयों में आसक्तिन करके श्रीहरि सेवा करने से ज्ञान रूप खड्ग को लेकर इस वन को काटकर इस भवाटवी मार्ग के पार को तरजाओ ॥ २० ॥

राजा रद्गुण बोले अहो मनुष्य जन्म सब जन्मों से अच्छा है दूसरे देवादि जन्मों से क्या प्रयोजन है जिस स्वर्ग में श्रीनारायण के यश में चित्त लगाने वाले आपसरीके महात्माजनों का बहुत समागम नहीं होता है ॥ २१ ॥

अब आपके चरण रजसे पाप नष्ट होजाने से श्रीनारायण के चरणों में मेरी भक्ति होना कुछ आश्चर्य नहीं है

क्योंकि जिन आपके मुहूर्त मात्र के समागम होने से बड़ी दुस्तकों से बभी जड़ वाला मेरा अविवेक नष्ट होगया है ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ब्रह्मविदः केन रूपेण चरन्तीत्यज्ञानात्सर्वात्मस्यति नम इति । ये बटवः क्रीडारतत्वाद्भक्ष्यभौरेयास्तानप्यभिव्याप्य सर्वेभ्यो नम इत्यर्थः । स्वदृष्टान्तेन राज्ञां महदवज्ञां सम्भाव्याह । राज्ञां शिवमस्त्विति ॥ २३ ॥

उत्तरा माता यस्य हे उत्तरामातः ! विगणयती न गणयतः अवमन्तर्यपि परमकरुणाकरत्वेन सिन्धुपतये आत्मतत्त्वमुपदिश्य । निभृताः शान्ताः करुणानामूर्मयो यस्मिन् स आशयो यस्य ॥ २४ ॥

सुजनात्तस्मात्सम्यगवगतं परमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतः संस्तदानीमेव देहे आत्ममतिं च विससर्ज हे नृप ! भगवदाश्रितो मरतस्तदाश्रितो रद्गुणो यस्तस्यानुभावः सद्यो देहादङ्गारत्यागः ॥ २५ ॥

परोक्षेण वणिक्सारूपकेण आर्याणां विवेकिनां मनीषयैव द्रव्यस्थानीयानिन्द्रियाणि गोमायुस्थानीयान्यपत्यादीनीत्येवं कल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्य तु लोकस्य जनस्य सस्यगधिः

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गमो न भवति । अथ अतस्तदेतदेव भवाध्वरूपं समवेतानुक-
ल्पेन प्रस्तुते तत्तदनुकल्पार्थोपकल्पनेन ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ज्ञानिनः केन रूपेण चरन्तीत्यज्ञानात्सर्वानमस्करोति ।
नम इति । महद्भूतो नमः तत्रापि शिशुरूपेभ्यो नमः ये युवान-
स्त्वादृशास्तेभ्योऽपि नमः आबहुभ्यः बहुपर्यन्तेभ्यः बहुमागवकः
बहुवत्स्वमाहात्म्यानां विष्कारणशीलपर्यन्तेभ्यः इत्यर्थः । ज्ञानिनो
हि स्वमाहात्म्यानाविष्कारेण तिष्ठन्ति "तस्माद्ब्राह्मणः पारिडल्यं
निर्विघ्नं वाद्येन तिष्ठति", इति श्रुतेः पारिडल्यं नाम ज्ञाननिष्ठं
निर्विघ्नं वाद्येन तिष्ठति इत्यर्थः ये त्वादृशा ब्राह्मणा अवधूतवेदाः
नां भूमिं चरन्ति तेभ्यः सकाशाद्ब्राह्मणं मोहज्ञानां कृतांगसां-
शिवमस्तु महतां निग्रहो माभूत् ॥ २३ ॥

सम्वादमुपसंहरति शुकः हे उत्तरामाता ! उत्तरा माता
यस्य स उत्तरामाता परीक्षितस्येदं संबोधनमुत्तरामातरिति
अभिगणयते न विगणयते इत्यभिगणयन् तस्मै अवमानं कुर्वा-
णां सिन्धुसौवीरपतये रघुगणायाविगणितः परिच्छेत्तुम-
शक्यः परमानुभावः प्रभावो यस्य स वै ब्रह्मर्षिसुतः परम-
कारुणिकत्वेन हेतुना आत्मनस्तत्त्वं प्रकृतिविलक्षणब्रह्मात्मकत्व-
विशुद्धज्ञानानन्दत्वप्रकृतशान्तत्वादिषायात्म्यमुपदिश्य सकलानां
सस्नेहं यथा भवति तथा रघुगणानां भवन्ति चरणां पादौ
यस्य सः आसम्पत्तापूर्णः समुद्र इव निभृताति शान्तानि
करुणामिन्द्रियाणि ऊर्मयः अशनायादयः आशयोऽन्तःकरुणं
वासना वा यस्य सः इमां धरणिं भूमिं विचचार ॥ २४ ॥

सौवीरपतिः रघुगणोऽपि सुजनाद्ब्रह्मर्षिसुतात्सम्यगवगतं पर-
मात्मनस्तत्त्वं यायात्यर्थं येन तथाभूतः सन् तदानीमेवात्मन्य-
विद्ययाज्ञानेनारोपितां देहात्माभिमतिं विससजे जहौ हे नृप !
भगवदाश्रिता भानवतास्तानाश्रिता भगवद्भासानुदासास्तेषां
प्रभाव एवंविधो हि भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं तत्सम्वादे उपवर्णिते कणिकसार्याध्वाविरूपेण प्रवृ-
त्तानां परोक्षरूपाणामुक्तीनामाशयजिज्ञासयाम् सज्ज पक्षेक्षि-
च्छुकं प्रति य इति । हे महाभागवत ! शुक्रा बहुविका बहुकेन स्वस्व-
यो जीवलोकोऽस्य भवाध्वा पारोक्ष्यरूपेणाभिहितः कथितः स हि
यस्मादार्थाणां विवेकिनां मनीषया बुद्ध्या एव दस्युस्थानमिन्द्रि-
याणि गोमायुस्यान्निभान्यपत्यादीनीत्येवं कल्पितः विषयो ज्ञानं
यस्य सः कल्पितपदार्थवान् अतोऽज्ञसा सुखेन व्युत्पन्ना विवे-
किनो लोकास्तेः समविगम्यः ननु व्युत्पन्नमाहशसमविगम्यः
अथ तस्मात् दुरविगमं बुद्धेनाप्यवगतुमशक्यमेतत्परोक्षरूप-
मुक्तिं ज्ञातं समवेतानुकल्पेन प्रकृतोपयुक्तार्थसमवेतशब्दप्रयोगेण
निर्दिश्यतां व्याख्यायतां शब्दार्थभेदोपपन्नकसिद्धत्वाभिप्रायेण सम-
वेतशब्दः प्रयुक्तः । यद्वा एतत्प्रसिद्धाध्वावेन रूपितं संसारशब्द-
रूपं समवेतानुकल्पेन प्रसिद्धा उत्पत्त्यध्वनि समवेतः सम-
रूपं समवेतानुकल्पेन प्रसिद्धा उत्पत्त्यध्वनि समवेतः सम-

स्थिता ये दस्युगोमायुप्रभृतयः ताननुसृत्य तद्धर्मसाम्येन कल्पाः
रूप्यास्तैरुक्तत्वेन निर्दिश्यतां कथ्यतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतिप्रशंसयास्मानपहससि त्वमित्याशङ्क्यापराधं क्षमापयन्निव-
नमस्करोति । नम इति । आबहुभ्यः बहुपर्यन्तं गां भूमिं राजभ्य
इति चतुर्थीमप्रयुज्य राज्ञामित्यनया पष्ठ्यात्मन एवाशिषमार्काङ्क्षते
इति ॥ २३ ॥

रघुगणस्य समग्रानुग्रहं कृत्वा ब्रह्मर्षिसुतेन परं किमका-
रोति तत्राह । इतीति । इति समाप्य परमात्मसतत्त्वं परमात्मनो
निर्दोषस्वरूपमविगणितो सद्ब्रह्मातः परमानुभावो यस्य स तथा
निभृतकरुणोर्म्याशयः स्तिमितेन्द्रियाख्याभिप्रायः । यद्वा निश्च-
लेन्द्रियाख्यतरङ्गस्थानः स्ववशीभूतेन्द्रियतरङ्ग इत्यर्थः "स्थानेऽभि-
प्राय आशयः" इति ॥ २४ ॥

सुजनाज्ज्ञानिजनपूजितजन्मनो ब्राह्मणात्समवगतपरमात्म-
सतत्त्वं सम्यक् ज्ञातपरमात्मस्वरूपः आत्मानि स्वस्मिन् परमात्म-
विषये वाऽविद्यया अज्ञानेन भगवद्भक्तानामपीदृशमाहात्म्यं किं पुनः
श्रीनारायणस्येत्युपसंहारमुखेन नृपमभिमुखीकरोति । एवमिति २५ ॥

(१) माहात्म्योपलक्षणाकीर्तिप्रथितान् श्लोकानित्यर्थः आर्षभस्य
ऋषभपुत्रस्य भरतस्यानुवर्तमं लोकशास्त्रयोरनुकूलमार्गम् ॥ ० ॥

हृदिस्पृशं हृदयङ्गमं मलयवत् विष्टावत् ॥ ० ॥

हरिमाहात्म्यप्रकटनार्थं पुनरुक्तं करोति । यो दुस्त्यजानिति ।
एतत्सर्वं नैच्छदिति यत्तदुचितं तथाहि मधुद्विषो हरेः सेवाया-
मनुरक्तधियां महतामभवो मोक्षोऽपि फलान् अल्प आदरणीयो
न भवतीत्यर्थः सेवाया अलंबुद्धचमोचरत्वात् अत्र तात्पर्यार्थस्तु
"ऋते हेहयवैत्याकीर्ण" इत्यादिप्रमाणेन पूर्वोक्त इति ॥ ० ॥

यज्ञाय इज्याय धर्मपतये सकलैरनुष्ठीयमानपुण्यस्वामिने-
विधौ कर्मणि नैपुणाय कुशलबुद्ध्युपेताय योगाय कर्मकरायो-
पायज्ञाय साङ्ख्यशिरसे उत्तमज्ञानस्वरूपाय शिरसे पूर्वनिपातः

(२) तस्येमान् श्लोकाः गायन्ति ।

अर्षभस्येह राजर्षेर्मनसापि महारमनः ।

नानुवर्तमानो नृपो मक्षिकेव गच्छतः ॥ ० ॥

यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशम् ।

जहौ युवैव मलयवत्समश्लोकालसः ॥ ० ॥

यो दुस्त्यजान् भित्तिसुतस्वजनार्थद्वारान् प्रार्थ्यो धिर्य सुरवरैः
सदयावलोकैः । नैच्छन्नपस्तदुचितं महतां मधुद्विसेवानुरक्तमन-
सामभ्योऽपि फलान् ॥ ० ॥

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगयसांख्यशिरसेऽप्युत्तीश्वराय ।
नासाय योगयज्ञस्येनमस्तुदा रङ्गाय नृगत्वमपि यः ससुकाजहार ॥ ० ॥

इह भागवतसमाजिताववातसुगमकर्मणोरारजर्षेर्मस्तस्यानु-
चरितं स्वस्त्ययनमायुष्यधन्यं यशस्कं स्वर्गमापवर्ग्यचानुष्ठ-
णात्स्वस्वस्वयमिन्द्रियं च । सर्वाश्चैवाशिषमात्मनसाशस्ते
नकाश्चनपरतइति ॥ ० ॥

(२) एते श्लोका अग्रिमाध्यान्तस्था अपि श्रीविजयध्वजतीर्थ-
मते अत्रैव मूलवर्तन्ते ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृत्वा सांख्यपदस्य ज्ञानार्थत्वेनायमर्थः सिद्ध्यति अस्येश्वरत्वं
ज्ञत एव ननु कृत्रिमं रुद्रादेरिवेत्यतः प्रकृतीश्वराय लक्ष्मीप-
तय इति वा नारायणाय हरये नम इति मन्त्रद्वयसूचनाय
प्रसिद्धनामोपादानं कृतमपरोक्षज्ञानिनो भरतस्य मृगतत्वं घटित-
वानित्यतो वा योगाय समुदाजहार उत्ससर्ज ॥ ० ॥

आत्मन एव सर्वा आशिष आशास्ते प्राप्तुमिच्छति प्राप्नोति
चेति । दिशब्दश्चाथे इतिशब्दो भरताख्यानसमाप्त्यर्थः
इति ॥ ० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वटवः क्रीडारतत्वादभ्रक्षेयब्रह्मविद् इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उत्तरामातरिति विसर्गान्तपाठ आर्षप्रयोगो मन्तव्यः ।
अहंत्पुत्रार्थे समासान्तविधौ मातुर्मातजादेशविधानात् ततोऽन्यत्र
च कप्प्रत्ययविधानात् ॥ २४-२५ ॥

इति राजोवाचेत्यन्वयः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

हन्त हन्त शिविकां वदन्तत्र भवान् स्वं यदि नाज्ञापयिष्य-
स्तदा ममापराधिनः का गतिरभविष्यदिति सभयं प्रणमति ।
नम इति । आचटुङ्गः ये वटवः क्रीडारतत्वादभ्रक्षेयमहिमान-
स्तानप्यभिव्याप्य स्मदृष्टान्तेन राज्ञां महदपराधं सम्भाव्याह ।
राज्ञां शिवमस्त्विति ॥ २३ ॥

हन्त हन्त महाभूरिभाग एव रङ्गणो यसादृशब्रह्मतेजसि
शिविकावाहनादपराधोऽपि तदनुग्रहामृतवृष्ट्यभिषिक्तः कृतार्थी
बभूव अहमतिमन्दभाग्यो विप्रगले सर्पार्पणापराधात्तद-
पराधात्तमापणात्तदमिश्रापविषदग्धो न जाने किमन्धन्तमो
यास्यामीति विषीदन्तं राजानमाश्वासयति । इत्येवमिति । उत्तरा
माता यस्येति भो राजन् ! त्वन्मातुर्गर्भे प्रविश्य ब्रह्मतेजसः सका-
शात् भगवान् स्वयमेव त्वां ररक्ष स्वं दर्शयामास च पुनरपि
साम्प्रतं ब्रह्मतेजसो रक्षितुं मामेतांश्च नारदादिमहामुनीन् प्रेर्य
त्वदन्तिकमानीय एतेषामपारकृपासृतेन त्वामभिषिच्य भाग-
वतामृतं गङ्गाया पाययन् स एव प्रभुर्ब्रह्मतेजोऽपि व्यर्थचकार
इति रङ्गणात्तस्माद्भरताच्च मत्तश्च एतेष्वपि महामुनिष्वश्च त्वदीयं
सौभाग्यमतिमहत्तमं व्यञ्जयामास तदपि किं विषीदसीति
भावः विगणयतः तिरस्कुर्वतोऽपि परोऽनुभावो यस्मान्न सः ।
सिन्धुपतये तस्मै आत्मतत्त्वमुपदिश्य सकरुणं सरोदनं ।
निभृताः शान्ताः करुणानामूर्मयो यस्मिन् स आशयो यस्य
सः ॥ २४ ॥

सुजनात् श्रीमद्भरतात् आत्मनि स्वस्मिन् या अविद्या अना-
दित एव प्रवृत्ता तथा अध्यारोपितां देहे आत्ममतिमात्मबुद्धिः
भगवदाश्रितो भरतस्तदाश्रितो रङ्गणः ॥ २५ ॥

आर्यस्यातिविषुष एव मनीषिकया उत्तमबुद्ध्या कल्पिता
विषया दस्युस्थानीयेन्द्रियगोमायुस्थानीयापत्यादयो यस्य सः ।
दुरधिगमं दार्ष्टान्तिकानामनुकृत्वात् समवेतेन समुचितेन अनु-
कल्पेन दार्ष्टान्तिकवाचकशब्देन ॥ २६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

त्रयोदशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महान्तोऽनेकैः रूपैर्विचरन्ति अतः सर्वाश्रमस्यति । नम
इति ॥ २३ ॥

उत्तरा माता यस्य हे उत्तरामातः ! विगणयतः अपरा-
धिनोऽपि परमकारुणिकतया तस्मै कृतापराधायापि सिन्धुपतये
आत्मसतत्त्वं परमात्मतत्त्वमुपदिश्य रङ्गणेन सकरुणं यथा
भवति तथा वन्दितचरणः निभृताः शान्ताः करुणानामूर्मयो
यस्मिन् स आशयो मनो यस्य स महीं विचचार ॥ २४ ॥

सुजनात्तस्मादेव समवगतपरमात्मसतत्त्वं येन सः अविद्याया
ज्ञानेन आत्मनि अध्यारोपितां देह एवात्मेत्येव कल्पिताम्
भगवदाश्रितो मुनिस्तदाश्रितो रङ्गणस्तस्यानुभावः तत्त्वग्रहण-
पूर्वकदेहात्ममतित्यागित्वम् ॥ २५ ॥

हे महाभागवत ! बहुविधा सर्वज्ञेन त्वया यो जीवलोकभवा-
ध्वा परोक्षेण वणिक्सारथ्यकरुणेण अभिहितः कथितः स आर्याणां
विवेकिनां मनीषयैव पद दस्युस्थानीयानीन्द्रियाणि गोमायुस्था-
नीयान्यपत्यादीनीत्येवं कल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्य लोकस्य जनस्य
सम्पन्नधिगमः सुष्ठुधिगम्यो न भवति अथ अतः तदेतदेव दुरवगमं
दुःखेनाप्यवगन्तुमशक्यं संसाराध्वस्वरूपं समवेतानुकल्पेन सम-
वेते वर्णनीये इन्द्रियादौ दस्युत्वादिकल्पेन निर्दिश्यताम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषाटीका ।

बृद्धों को नमस्कार है बालकों को नमस्कार है युवाओं को
नमस्कार है ब्रह्मचारीयों से लेकर सबको नमस्कार है जो ब्राह्मण
अवधूत वेषसे पृथिवी में घूमते हैं उनको नमस्कार है जिससे
कि सब राजों का कल्याण होवे ॥ २३ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले हे उत्तरा के पुत्र परीक्षित ! अपना अपमान
करने वाले उस सिन्धुपति रङ्गण राजाओं भी ब्रह्मर्षि पुत्र भरत-
जीने परमदयालु होने से इस प्रकार के आत्मतत्त्व का उप-
देश किया फिर रङ्गण ने बड़ी दीनता से उनके चरणों
में चन्दना की तब बड़े प्रभाव वाले समुद्र सरीके ज्ञानसे
पूर्ण सब इन्द्रियों की लहर जिसकी शांत हो गई है ऐसे
अन्तःकरण वाले वह भरतजी इस पृथिवी में फिर विचरने
लगे ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

सौवीर देशके राजा रहूगणभी सत्पुरुषसे परमतत्त्व के प्राप्त होनेसे अज्ञानसे आत्मा में आरोपित जो देहात्मबुद्धि तिसको छोड़ते भये हे राजन् ! परीक्षित ! इस प्रकार का भगवद्भक्त के आश्रय करनेवाले राजाका प्रभाव हांगया ॥ २५ ॥

राजा परीक्षित जी बोले हे महाभागवत ! इहांपर बड़े ज्ञानी आपने बड़े बुद्धिमानों के विषय कल्पना के योग्य जीवों का भवाट्ठमार्ग में छिपे हुये वचन से कथन किया है तिसको

अनायास से अल्पज्ञ लोग नहीं जान सकते हैं तिस हेतु-
से इस कठिन वचन को समझने लायक व्याख्यान से आप
कहिये ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध त्रयोदश अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

:९:

॥ सहोवाच ॥

य एष देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकल्पितकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहाव-
लिभिर्वियोगसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित
ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवलोकोऽयं यथा वणिक्सार्थोऽर्थपरः स्वदेहनिष्पा-
दितकर्मानुभवः श्मशानवदाशिवतमायां संसाराटव्यां गतो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपश-
मर्नां हरिगुरुचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे यस्यामुहवा एते षडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव
एव ते ॥ १ ॥

तद्यथा पुरुषस्य धनं यत्किञ्चिद्धर्मोपयिकं बहुकृच्छ्राधिगतं साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणो योऽसौ
धर्मस्तं तु साम्पराय उदाहरन्ति तद्धर्म्यं धनं दर्शनस्पर्शनश्रवणास्वादनावग्राणसङ्कल्पव्यवसायगृहग्राम्यो-
पभोगेन कुनाथस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य तथा जितात्मनो विलुम्पन्ति ॥ २ ॥

अथ च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नाम्ना कर्मणा वृकसृगाला एवानिच्छन्तोऽपि कदर्यस्य
कुटुम्बिन उरणुकवत्संरक्ष्यमाणं मिषतोऽपि हरन्ति ॥ ३ ॥

यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्धबीजं क्षेत्रं पुनरेवावपनकाले गुल्मतृणवीरुद्विर्गह्वरमिव भवत्येव-
मेव गृहाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्न हि कर्माण्युत्सीदन्ति यदयं कामकरण्ड एष आवसथः ॥ ४ ॥

तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मनुजैः शलभशकुन्ततस्करमूषकादिभिरुपरुद्धयमानबहिःप्राणः
क्वचित्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मभिरुपरक्तमनसाऽनुपपन्नार्थं नरलोकं गन्धर्वनगरमुपपन्न-
मिति मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥ ५ ॥

तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुपधावति पानभोजनव्यवायादिव्यसनलोळुपः ॥ ६ ॥

क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं तद्वर्णगुणनिर्मितमतिः सुवर्णमुपादितसत्यग्निकामकातर इवो-
त्मुकपिशाचम् ॥ ७ ॥

अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविणाद्यनेकात्मोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः
परिधावति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

चतुर्दशे भवारण्यरूपकव्याकृतिः कृता ।

प्रस्तुते तस्य गोमायुमशकाद्यर्थकल्पनम् ॥ १ ॥

यः परीक्षिता पृष्ठः स श्रीशुक उवाच हेति सूतांक्तिः । दुरत्य-
येऽध्वन्यजया निवेशित इति यदुक्तं तदेव निवेशनप्रकारकथनेन
प्रपञ्चयति । य एष प्रसिद्धो जीवलोकोऽयं विष्णोर्मायया सुग-
मेऽध्वन्यापतितो भवादेवी गतो सन् हरिरूपस्य गुरोश्चरणार-
विन्दे वे मधुकराः सेवकास्तेषामनुपदवीं तैरनुष्ठितं भक्तिमार्गं-

मद्यापि नावरुन्धे न संप्राप्नोतीत्यन्वयः । मायायाः स्वकार्यदा-
रेण संसारमार्गे पातहेतुत्वमाह । देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुण-
विशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलविभिन्न-
कर्माणि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगादियोऽ-
नादिः संसारस्तदनुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्
संसाररूपे दुर्गमार्गेवदसुगमेऽध्वन्यापतितो यथा वणिजां सार्थः
समुद्दोऽर्थार्जनपरः स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलदारेणानु-
भवो यस्य विफलाश्च बहुप्रतियोगा बहुविघ्नाश्च देहाधिष्ठा-

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्य सः । तस्यां संसारादव्यां ये तापास्तेषामुपशमनीं नाशनीम् । यस्यामित्यादि व्याचष्टे । यस्यां भवाटव्याम् ॥ १ ॥

दस्युतुल्यं तेषां कर्म दर्शयति । तद्यथेति । धर्मोपयिकं धर्मकारणम् । तमेव स्वाभिप्रेतं धर्ममाह । साक्षादिति । तं तु साम्प्रदाये परलोकार्थमुदाहरन्ति तद्धर्म्यं धर्माहं धनं दर्शनाद्याः पञ्चभानेन्द्रियाणां वृत्तयः सङ्कल्पव्यवसायावन्तः करणस्य एतैर्गृहे यो ग्राम्य उपभोगस्तेन कुनाथस्य कुबुद्धेरजितात्मनो विलुम्पन्ति यथा चोराः कुपालकस्यानवहितात्मनः सार्थस्य धनं हरन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

गोमायवो यत्रेतद्व्याचष्टे । अथ चेत्यर्थान्तरोपन्यासे । कर्मणा ते तु वृकाः शृगालाश्च कर्दयस्यातिलुब्धस्य ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरुत्तुण्णगुल्मगह्वर इत्येतद्व्याचष्टे । यथाहीति । न दग्धानि बीजानि यस्मिन् यद्यस्माद्योऽयमावसथ आश्रम एष कामानां करण्डः यथा कर्पूरभाजने कर्पूरक्षयेऽपि परिमलो न क्षीयते एवमत्र वासनानामक्षीणत्वाच्च कर्मायुस्तीव्रन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नीचैः शलभादिभिश्चोपरुध्यमानः पीड्यमानो बहिःप्राणो वित्तं यस्य तथात्रिधोऽप्यस्मिन्नध्वनि परिभ्रमन्नविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गन्धर्वपुरतुल्यमघट्टमानं नरलोकं सत्यतया मिथ्यादृष्टिरनुपश्यति ॥ ५ ॥

प्रपश्यतीति प्रशब्दसूचितमर्थान्तरं दर्शयति । तत्र च गन्धर्वपुरे कचिदातपोदकं मृगतृष्णाजलं तत्तुल्यान्विषयानुपभावतीति ॥ ६ ॥

कच्चिकच्चिश्चाशुरयोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे । कच्चिश्चाशेषाणां दोषाणां निषदनं स्थानं पुरीषविशेषमग्रेर्विष्टा तस्य पुरीषस्यैव लोहितो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मिता तद्विषया मतिर्यस्य स सुवर्णमुपादातुमिच्छति अग्निकामेन कातरः परवश उल्मुकसदृशं पिशाचमिव शीतातुरो हारणयेऽग्निवज्जाल्वल्यमानं ततस्ततो धावन्तमुल्मुकपिशाचमग्निबुद्ध्याऽनुधावति नतु तं प्राप्नोति कथञ्चित्प्राप्तश्चेत्तर्हि तेन भक्षितः सन् भ्रियते एवं सुवर्णमनुधावन्नेपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

निवासतोयद्रविणेत्येतद्व्याचष्टे । अथेति । निवासादिवनेकेष्व्वात्मन उपजीव्येष्वभिनिवेशो यस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमापृष्टः शुकः समवेतानुकल्पेन निर्दिशंस्तावदुरत्यय इति श्लोकं व्याचष्टे । य इति । य एष जीवलोकः ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्विशवर्तिन्याऽधीनया माययाऽतिदुर्गाध्वनि असुगमे संसाराध्वनि कर्ममार्गे आपतितो मायायाः स्वकार्यद्वारेण संसारमार्गपातहेतुत्वमाह । देहात्माभिमानिनां सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैर्विशेषेण कदितानि विभक्तानि सार्विकराजसतामसमदभिमानि यानि कुशलानि सुखसाधनानि सार्विकानि अकुशलानि दुःखसाधनानि राजसानि मिश्राणि प्रमादालस्यादिसाधनानि रजस्तमोमूलानि कर्माणि तैर्विनिर्मिताभिरापादिताभिर्विविधदेहावलिभिः ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधोगच्छन्ति तामसाः ।

आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपदिरे ।

अगं रजः स्वभावेन इत्याद्युक्तीत्या नियतदेशवृत्तिदेवमनुष्यासुरादिदेहपङ्क्तिभिर्यो वियोगसंयोगौ देहवियोगतत्संयोगौ आदिशब्देन वाल्ययौवनस्थविरादिभावसङ्ग्रहः एतद्रूपोऽनादिः संसारस्तदनुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण स एतस्मिन् दुर्गाध्वन्यसुगमे संसाराध्वनि कर्ममार्गे आपतितः यथा वणिजां सार्धः समूहोऽर्थार्जनपरः तथा स्वदेहनिष्पादितानां पूर्वोक्तानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यस्य विफलाश्च बहुलप्रतियोगा बहुविधनोपहता ईहाश्चेष्टा यस्य सः स्मशानवदमङ्गलरूपायां संसारादव्यां गतोऽद्यापि तस्यां संसारादव्यां ये तापा आध्यात्मिकादयस्तेषां शमनीं हरिरेव गुरुस्तस्य हरिगुरोश्चरणारविन्दे ये मधुकरा भ्रमरतुल्या भक्तास्तेषामनुपदवीं तैरनुष्ठितं भक्तिमार्गं नावरुन्धे न प्राप्नोति ॥ १ ॥

यस्यामित्यादिश्लोकं व्याचष्टे । यस्यामुहवेति । यस्यां संसारादव्यां ये षडिन्द्रियनामान एते कर्मणा दस्यव एव दस्युव्यापारेण दस्युत्वेन पूर्वं निरूपिता इत्यर्थः इन्द्रियनामानः इत्यनेन केवलं नामभेद एव कर्मणा ते दस्यव एवेत्युक्तं दस्युनामिन्द्रियाणां च धनापहारित्वरूपं कर्म तुल्यमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन दर्शयति । यथेति । यथास्य पुरुषस्यानवहितात्मनः सार्थस्य वणिजादेः धनं बहुकृच्छ्रेणातिदुःखेनाजितं धर्मोपयिकं धर्मोपयोगार्हं धनस्य धर्म एवोपयोगः सफलो नतु काम इत्यभिप्रायेण धर्मोपयिकमित्युक्तं तथाचोक्तं प्रथमे ।

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते ।

नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥

इत्येवम्विधं यत्किञ्चिद्धनं यथा दस्यवश्चोरा अपहरन्त्येवमस्य पुरुषस्य यो भगवदाराधनरूपो धर्मस्तं साम्प्रदायिकं परलोकहितं धनमित्युदाहरन्ति तद्धर्म्यं धर्माद्वर्णाश्रमादिधर्मादनपेतं धर्म्यं वर्णाश्रमादिधर्मयुक्तमित्यर्थः । धनं भगवदाराधनात्मकं धनं इन्द्रियाण्यपि दर्शनादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानेन्द्रियवृत्तिभिः सङ्कल्पव्यवसायाभ्यामन्तःकरणवृत्तिभ्यां चेत्येतैर्यो गृहेषु ग्राम्यः सांसारिक उपभोगस्तेन कुनाथस्य कुबुद्धेरत एवाजितात्मनः अजितेन्द्रियस्यास्य पुरुषस्य सम्बन्धि विलुम्पन्ति अपहरन्ति ॥ २ ॥

गोमायवो यत्रेति एतद्व्याचष्टे । अथ चेत्यर्थान्तरोपन्यासे नाम्ना दारापत्यादयः कर्मणा तु वृकाः शृगालाश्च एते इत्यर्थः वृकशृगालसाधर्म्यमेवाह । अनिच्छत इति । कुटुम्बिनः गृहाश्रमिणः कर्दयस्यातिलुब्धस्यानिच्छतोऽपि आत्मापहारमिति शेषः बलादिति भावः मिषतः पश्यतः सतः संरक्ष्यमाणसुरक्षामिव हरन्ति स्वशेषत्वेन कुर्वन्तस्तत्स्वरूपं भगवच्छेषतैकरूपमपहरन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरुत्तुण्णगुल्मगह्वर इत्येतद्व्याख्यातुं तावद्गृहाश्रमस्य प्रसिद्धचेत्रतुल्यतामाह । यथाहीति । अनुवत्सरं प्रतिवत्सरं कृष्यमाणां वृत्तच्छेदपूर्वकं कर्षणेन संस्कृतमपि क्षेत्रमदध्वनीजं न दग्धानि बीजानि द्रुममूलानि यस्मिन् तथाभूतं सत्पुनरावपणकाले बीजावापकाश्च यथा गुल्मादिभिर्गह्वरमेव अवलम्ब्य गृहाश्रमरूपं

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कर्मक्षेत्रमपि प्रसिद्धक्षेत्रतुल्यं कुतः हि यस्मात् यस्मिन् गृहा-
श्रमे कर्माणि नोत्सीदन्ति न मूलतो नश्यन्ति कुतो यद्धि यस्मा-
दयमावसथः गृहं कामकरण्डः कामानां करण्डः यथा कर्पूर-
माजने कर्पूरक्षयेऽपि परिमलो न हीयते एवमत्र कर्मनाशेऽपि
तद्वासनानामक्षीणत्वात्कामानां पेटिकेत्यर्थः तत्रैवभूते कर्मक्षेत्रे
गृहाश्रमे पतितः दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नैचैरुपद्रुत इति शेषः
शलभादिभिरुपहृतस्य धान्यधनवान् भवतीत्यर्थः प्राण-
कपो यस्य शलभादिभिरुपहृतस्य धान्यधनवान् भवतीत्यर्थः प्राण-
वत्प्रियत्वाद्व्याघ्रत्वाच्च धनस्य बहिःप्राण इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

कच्चिच्च गन्धर्वपुरमित्युत्तरार्द्धं व्याचष्टे । कच्चिदस्मिन्संसार-
ध्वनिं परिवर्त्तमानः भ्राम्यन्नविद्यादिभिः यदुपरक्तं तेन मनसा
तत्राविद्याऽहंममाभिमानकामविषयाभिलाषः कर्म पुण्यापुण्यकर्म
वासनाः नरलोकं स्वशरीरं पुत्रादिशरीरं गन्धर्वनगरवदनुपपन्ना-
र्थमनुपपन्नमित्यर्थः नित्यत्वरूपं वस्तु यस्य तं मिथ्यादृष्टि-
नित्ये नित्यत्वरूपमिथ्याभ्रमयुक्तः उपपन्नार्थं नित्यं पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रपश्यतीति प्रशब्दसूचितमर्थान्तरमाह । तत्रेति । तत्र तत्र
गन्धर्वपुरे कच्चिदातपोदकं मृगतृणाजलं तत्तुल्यान्विषयान्पा-
नादिषु लोलुपतयासक्तः सन्नुपधावत्यन्वेषयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

चतुर्थपादं व्याचष्टे । कच्चिच्छेति । कच्चिच्छाशेषाणां दोषाणां
निषदनं स्थानं पुरीषविशेषमग्नेर्विष्टांतस्य पुरीषस्येव लोहितो
वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मिता पुरीषविषया मतिर्यस्य सः
सुवर्णमुपादातुमिच्छति सुवर्णस्याग्नेः पुरीषत्वं च वितलवर्ण-
नगद्ये त्रिभानुर्मातरिध्वना समीध्यमान ओजसा पिबति तन्नि-
ष्ठयतं हाटकाख्यं सुवर्णमिति वक्ष्यति तत्र दृष्टान्तः अग्निका-
मेन कातरः परवशः उल्मुकसदृशं पिशाचमिवेति शीतातुरो
हारयेऽग्निमिव जाज्वल्यमानं ततस्ततो धावन्तमुल्मुकपिशाचम-
ग्निबुद्धानुधावति न तु तंप्राप्नोति कथञ्चित् प्राप्तश्चेत्तेन भर्जितः
सन् भ्रियते एवं सुवर्णसमुधावन्नपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

निवासतोयेति व्याचष्टे । अथेति । निवासादिषु अनेकेष्व्वात्मन
उपजीव्येष्वभिनिवेशो यस्य तथाभूतस्ततोऽस्यां संसारादव्यां
परिधावति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(१) अत्र पूर्वाध्यायोक्तमेव प्रश्नपूर्वकं कथयति । यो ह वा इत्यादिना ।
बहुपूर्णतायामिति हरेः पूर्णतां वेत्तीति बहुविस्तेन सार्वभ्यं चेदमेव
पारोक्ष्येण परोक्षविषयेण वाचो व्यङ्ग्यमङ्ग्या जीवलोकस्य
जीवराशेः भवाध्वा संसारमार्गः आर्यमनीषया परिडितबुद्ध्या
कल्पितविषयः निर्णीतार्थः अव्युत्पन्नेन शब्दव्यङ्ग्यार्थपरिज्ञान-
शून्येन लोकेन जनेन मुख्यतः समधिगतो न भवतीति नाज्जसा
व्युत्पन्नलोकसमधिगतः "परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः",
इति श्रुत्यर्थे ह वा इत्यनेनाह । एतदेवाह । अथेति । अथ तस्मात्सम-
वेतानुकुल्येन उक्तशब्दार्थवाच्यवाचकरूपेण समवेतं यथा ज्ञातुं
योग्यं तथानुकुल्येन पुनः कथनेनेति वा ॥ ९ ॥

एवं परीक्षिता पृष्टः श्रीशुकमुनिः किमुवाचेति शौनकप्रश्नं

(१) अत्र श्रीविजयध्वजतीर्थमते पूर्वाध्यायान्तस्थो यो ह वा
इति श्लोकः स्थितस्तस्येयं टीका ।

हृदि कृत्वा उवाच (१) सूत इति । सूतः किमुवाचेति तत्राह । सहो-
वाचेति । स श्रीशुकः राजप्रश्नपरिहाराय यदुवाच अहमपि त्वत्प्र-
श्नपरिहारार्थं वच्मीत्येतमर्थं हेत्यनेन सूचयति । तुरत्ययेऽध्वनीत्य-
स्याभिप्रायं कथयति । य इति । य एष प्रसिद्धो जीवोऽसुगमे
दुर्गमेऽध्वन्यापतित इत्यन्वयः अजयेत्यस्य विवरणं माययेति कस्ये-
यमित्याशङ्कानिवृत्तये ईश्वरस्येति आच्छाद्य विक्षिपति स्फुरदा-
त्मतत्त्वमित्यद्वैतमतनिरासायोक्तं वशवर्त्तन्येति माया कथङ्कारे
पातयतीत्यत्रोपपत्तिं दर्शयति । देहेति । देहात्ममानिनां देह एवा-
त्मेति मन्यमानानां सम्बन्धिभिः सत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि
विभक्तानि यानि कुशलाकुशलमिश्राणि कर्माणि तैर्निमित्ताभि-
र्विविधाभिर्देहावलिभिरुपलक्षितस्तासां संयोगादिलक्षणोऽनादि-
संसारो यस्तदनुभवस्य द्वारभूतेन श्रोत्रादिषडिन्द्रियवर्गेण द्वारेण
माययाऽध्वन्यापतित इत्यर्थः समवहारो मिश्रं स्रद्धेहनिष्पादितकर्म-
त्यनेन रजस्तमः सत्त्वेति व्याख्यातं न शर्म विन्दतीत्यस्यार्थमाह ।
नाद्यापीति । हरिगुरुचरणारविन्दयोर्मधुकर इव निरन्तरसेवकाः
ये तेषामनुपदवीमनुगमनयोग्यमार्गं सेवालक्षणं नाद्याप्यवरुण
इत्यन्वयः विफलाश्च बहवश्च योगा उद्योगा ये तन्निमित्ततः
सहस्रशो हृत्तापास्तेषामुपशमनीं नाशकरीम् । बस्यामिमे षडित्य-
स्यार्थं दर्शयति । यस्यामुहवेति ॥ १ ॥

कुनाथस्य तद्धर्मं धर्मसाधनं विलुम्पन्तीत्यन्वयः धर्मोपयिकं धर्म-
साधनयोग्यं साम्परायिकं मोक्षोपयोगि । एतदेवाह । यत्परमेति कथं
विलुम्पन्ति दर्शनेति सङ्कल्पो मनोरथः दर्शनादीनां समवायेन
नित्यसम्बन्धेन गृहे ग्राम्योपभोगो यस्तेन ॥ २ ॥

गोमायवो यत्रेत्यस्यार्थमाह । अथेति ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरुत्तृणेत्यस्यार्थमाह । यथा ह्यनुवत्सरमिति । आवपनं
काले बीजप्रक्षेपसमये य एष आवसथोऽपेक्षानां कामानां करण्डः
करिदन्तनिर्मितपात्रविशेषः तत्रावसथे कच्चिच्च गन्धर्वपुरमित्य-
स्यार्थमाह । कच्चित्परिवर्त्तमान इति ॥ ४—६ ॥

कच्चित्कच्चिच्छासुहरोल्मुकग्रहमित्यस्यार्थमाह । कच्चिच्छेति । अशो-
पदोषाणां निषदनं स्थानं (२) पुरुषविशेषं देहलक्षणं पुरुषाकार-
विशिष्टस्य तस्य देहस्य वर्णगुणः कान्तिगुणस्तेन उल्मुकपि-
शाचमुपादित्सति सुवर्णमिव पुरुषविशेषमुल्मुकपिशाचमुपादि-
त्सतीति वा अग्निकामवत्कातरः अशेषदोषाणां पद्मीभूतं पुरुष-
विशेषाकारमुल्मुकपिशाचमाग्निवज्जाज्वल्यमानं दृष्टान्तकमुपा-
गम्य सुवर्णबुद्धानुपादातुमिच्छति शीतात्तोऽग्निमिव द्रष्टुं दुःसहं
शीतं स्यात्तदेव मुक्तिरिति भावः पुरुषविशेषं स्त्रियाख्यं प्राप्य
भोगार्थं सुवर्णं स्वीकरोति अग्निसेवाकाम उल्मुकपिशाचमि-
वेति वा ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तद्यथेति । तदस्युत्वं गद्यत्रयेण दृश्यत इत्यर्थः बहुकृच्छ्राधिगतं
यत्किञ्चित् पुरुषधनं वर्धते तस्माच्चाद्धर्मोपयिकं भवति कोऽसौ
धर्मस्तत्राह । साक्षात् परमेवेति ॥ १—६ ॥

पुरीषविशेषं सुवर्णमुपादित्सतीत्यनेनाग्निकामेति दृष्टान्तेन
च सुवर्णान्तरं याथावर्थं दर्शयति । तच्च श्रीभगवद्भूषणादिमर्थं
ज्ञेयं साक्षाद्भूमौपयिकमित्याद्युक्तत्वात् ॥ ७—८ ॥

(१) एतन्मतेऽत्र सूतउवाचेतिवर्तते तदनुसारेणाह ।

(२) पुरुषविशेषमित्येतन्मतेभूले ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दस्युक्रोष्ठप्रभृतिभिरुक्तैः सह चतुर्दशे ।

इहैन्द्रियकुटुम्बाद्यास्तद्वाद्यान्ता निरूपिताः ॥

स श्रीशुको ह स्पष्टमुवाच स एष प्रसिद्धो जीवलोकः संसाराटव्यां गतः सन्नद्यापि हरिरुपस्य गुरोश्चरणारविन्दे ये मधुकरा गुरुभजनासक्ता इत्यर्थः । तेषामनुकूलां पदवीं नावरुन्धे न प्राप्नोतीत्यन्वयः । तेन श्रीगुरुचरणार्थं विना संसाराटव्यां भ्रमत्येवेति भावः । कीदृशः देहात्ममानिनामध्वन्यापतितः दुर्गाध्वन्यापतितः दुर्गमागं इव सत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलविभक्तकर्माणि तैर्विनिर्मिताभिर्विविधदेहावलिभिर्वियोगसंयोगतदुत्थसुखदुःखरूपस्यानादेः संसारस्य योऽनुभवस्तस्य । ननु जीवसंसारस्य मायाकृतत्वान्मायादेवीमेव जीवः प्रपद्यतां सैव प्रसन्ना तं बन्धान्मोचयिष्यति किं हरिगुरुचरणप्रपत्त्या तत्राह । विष्णोर्वशवर्तिन्या माययेति । संसारमोचने न तस्याः स्वातन्त्र्यमिति भावः । यदुक्तम् ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तर्न्ति ते ।

इति गीतायामत्र श्लोके एवकारेण समुच्चयपक्षोऽपि निरस्तीकृतः विफलाश्च बहुविप्रतियोगा बहुविघ्नाश्च ईहाः चेष्टा यस्य सः ॥ १ ॥

यस्यामिमे इति व्याचष्टे । यस्यामुहेति । यथा पुरुषस्य बहुकृच्छ्राभिगतं धर्मोपयोगि धनं दस्यवो विलुपन्ति तत्तथा इन्द्रियनामानः षडेते कर्मणा स्वस्वव्यापारेण दर्शनादिना अजितात्मनो जनस्य धनं विलुपन्तीत्यन्वयः । तत्पदस्य वैयर्थ्याभावात् व्यवहितान्वयः षोडशः । धनमेव किमित्यपेक्षायांमाह । साक्षादिति । साम्पराये परलोकार्थं तद्धर्म्यं भगवत्सेवार्हमित्यर्थः । सङ्कल्पो मनसः समवसायो व्यवसायः स च बुद्धेर्व्यापारः । यथा कुनायस्य कुनायकस्य अजितात्मनः अवशीकृतात्मीयलोकस्य वणिक्सार्यस्य चौरा हरन्ति तथा ॥ २ ॥

गोमायवो यत्रेत्येतद्व्याचष्टे । अथचेति । अपहरतश्चेत्यर्थः । संरक्ष्यमाणा अन्नवस्त्रादिभिस्त्वया वयमवश्यं पाल्या एव भवामितीत्यायमिषेण अपहरन्तीत्यस्य कर्मपदं पूर्वोक्तं स्वार्थिकमन्नशुद्धतादिसम्पुटं ह्येयम् । अत्र दस्यूनां गोमायूनाञ्च तुर्वारत्वस्याधिक्यन्यूनत्वाभ्यां भेदो ज्ञेयः ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरुत्तृणागुल्मगह्वर इत्येतद्व्याचष्टे । यथेति । एष आवसथः आश्रमो यद्यस्मात् कामानां करण्ड इति । यथा हिङ्गुचयेऽपि गन्धो न जीयते एवमत्र वासनानामक्षीणत्वात् न कर्माण्युत्सीदन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कठोरदंशैरित्येतद्व्याचष्टे । अत्रेति । अपसदैर्नैवैरुपहृद्यमानः पीड्यमानो बहिःप्राणो वित्तं यस्य सः । कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रपश्यतीत्येतद्व्याचष्टे । कचिदिति । परिवर्त्तमानः परावृत्त्य परामृशन् उपरक्तं यन्मनस्तेन न उपपन्नोऽर्थो वित्तं यतस्तं नरलोकां वञ्चकनृपादिकं पश्यति ततश्च तदुपासनया वाञ्छितविन्नादिकमुपपन्नमिति गन्धर्वनगरमिव तमनुपश्यति । कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रपश्यतीत्येतदुपलक्षितमर्थान्तरं दर्शयति । आतपोदकं मृगतृणाजलं तत्तुल्यान् विषयानुपधावति ॥ ५—६ ॥

कचिच्च कचिच्चाशुर्यालमुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे । कचिच्चेति ।

पुरीषविशेषमग्नेर्विष्टां तस्य पुरीषस्येव लोहितो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मिता तद्विषया मतिर्यस्य सः । सुवर्णमिति परकीयद्रव्यमात्रस्योपलक्षणमादातुमिच्छति नरके पतितुमिच्छति इति भावः । शीतादित्राणार्थसरयये भ्रमन्नभिकामेन कातरो यथा उलमुकतुल्यं पिशाचमग्निबुद्ध्या धावति मर्तुमिति भावः ॥ ७ ॥

निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिरित्येतद्व्याचष्टे । अथेति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामित्यनेन प्रार्थितो यः स चतुर्दशेनाध्यायेन उवाचेति सूक्तोक्तिः । दुरत्ययेऽध्वन्यजया निर्वेशित इति यदुक्तं तद्व्याचष्टे । य एषः प्रसिद्धो वणिक्सार्योऽर्थपरः अर्थेन हेतुभूतेन अध्वनि दुर्गाध्वन्यापतितो भवति यथा तथा अयमिति जीवलोकः भगवतो वशवर्तिन्या मायया हेतुभूतया इमशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतः प्रविष्टः तस्यां संसाराटव्यामाध्यात्मिकादयस्तापास्तेषामुपशमनी हरिरेव गुरुस्तस्य चरणारविन्दे ये मधुकराः सेवकास्तेषां पदवीं हरिभक्तिद्वारा हरिप्राप्तिरूपामद्यापि नावरुन्धे न प्राप्नोति कथम्भूतः जीवलोकः देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणैर्विशेषेण विकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलमिभ्राणि कर्माणि तैः ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।

इति श्रीमुखोक्तरीत्या विनिर्मिताभिर्विविधदेवमनुष्यादिदेहावलिभिर्वियोगसंयोगादियोऽनादिसंसारस्तदनुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण दुर्गाध्ववदसुगमे संसाराटव्यन्तर्गते त्रिवर्गमार्गे पतितः पुनः कथम्भूतः स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानुभवो यस्य सः पुनः कथम्भूतः विफलाश्च बहुप्रतियोगाः बहुविघ्नाश्चेष्टा यस्य सः ॥ १ ॥

यस्यामित्यादि व्याचष्टे । ते लोके प्रसिद्धाः दस्यवः पुरुषस्य अजितात्मनः असंयतचित्तस्य कुनायस्य कुबुद्धेः बहुकृच्छ्राभिगतं धर्मोपयिकं धर्मकारणं यत्किञ्चिद्धनं भवेत्तद्यथा विलुप्यति तथा अजितात्मनः साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणो यः साक्षाद्धर्मः तं तु साम्पराये मुक्तौ साध्ये साधनतया उदाहरन्ति तद्धर्म्यं स्वाश्रमधर्मादनपेतं धनं तस्यां भवाटव्यामते षडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव दर्शनाविभिर्यो गृहे प्राश्योप भोगस्तेन विलुपन्ति ॥ २ ॥

गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थकमित्येतद्व्याचष्टे । नाम्ना दारादयः कर्मणा तु वृकादयः कदर्यस्य अतिलुब्धस्य ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरुत्तृणागुल्मगह्वरे कठोरदंशैर्मशकैरुपद्रुतः कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रपश्यतीत्येतद्व्याचष्टे । अनुवत्सरं प्रतिवत्सरं न दद्यान्ति गुल्मतृणादिबिजानि यस्मिन् यद्यस्मात् यथेमावशथः आश्रमः एष कामानां करण्डो भाजनविशेषः यथा कर्पूरभाजने कर्पूरचयेऽपि परिमलो न जीयते एवमत्र वासनानामक्षीणत्वात् कर्माण्युत्सीदन्तीति भावः ॥ ४ ॥

तत्र गृहाश्रमे गतः पतितः दंशमशकसमाश्र ते अपसदा अनाचाराश्च तैर्मनुजैः शलमादिभिश्च कचिदुपहृद्यमानः पीड्यमानो बहिःप्राणः धनधान्यादिरूपो यस्य स तथाभूतोऽपि

कचिच्च वात्यौपम्यया प्रमदयाऽऽरोहमारोपितस्तत्कालरजसा रजनीभूता इवासाधुमर्यादो रजस्वला-
क्षोऽपि दिग्देवता अतिरजस्वलमतिर्न विजानाति ॥ ६ ॥

कचित्सकृदवगतविषयवैतथ्यः स्वयं पराभिध्यानेन विभ्रंशितस्मृतिस्तथैव मरीचितोयप्रायांस्ताने-
वाभिधावति ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्मिन्नध्वनि परिभ्रमन् अविद्यया देहगेहादिषु ग्रहंममाभिमा-
नेन विषयाभिलाषेण कर्मणा कर्मविवृतिसया च उपरक्तेन
मनसा गन्धर्वनगरं तत्तुल्यं नरलोकं नरभोग्यं देहगेहादिक-
मनुपपन्नार्थं न उपपन्नो न भोक्तृनित्यतामुपगतोऽर्थः स्वरूपं
यस्य तगनित्यमित्यर्थः तथाप्युपपन्नं भोक्तृनित्यतामुपगतमि-
त्येवं मिथ्यादृष्टिः अनित्ये नित्यत्वदृष्टिः अनुपश्यति प्रपश्यतीति
प्रशब्देन सूचितमर्थान्तरमाह । तत्र च गन्धर्वनगरे कचिदातपोद-
कनिभान् मृगतृष्णाजलसदृशान् विषयान् पानादिबालुपः सन्
उपधावति ॥ ५ ॥ ६ ॥

कचिरकचिच्चाशुरयोल्मुकग्रहमित्येतद्व्याचष्टे । पुरीषविशेषम-
ग्निमलं तद्वर्णनं सुवर्णवर्णनं लोहितवर्णनं रजोगुणन निर्मिता
सुवर्णमादातुं प्रवर्तिता मतिर्यस्य सः सुवर्णमुपादातुमिच्छति
उल्मुकसदृशं पिशाचमग्निकामेन कातरः परवश इव उल्मु-
कपिशाचः उपधावतापि न लक्ष्यः कथञ्चिद्ब्रह्मस्तु नाशहेतु-
र्भवति तद्वत्सुवर्णमिति भावः ॥ ७ ॥

निवासतोयद्रविणेत्येतद्व्याचष्टे । निवासादिष्वनेकेषु आत्मनः
स्वस्योपजीवनेष्वभिनिवेशो यस्य सः एतस्यां भवाटव्यां परि-
धावति परिभ्रमति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

वह श्रीशुकदेवजी बोले पहिले अध्याय का खुलासा अर्थ
यह है कि जैसे यह जीवलोक भगवान् ईश्वर विष्णु की वश-
वर्तिनी मायोंसे मोहित सुखार्थी अपने देहसे भर्जन किये
जो कर्म तिनका अनुभव करनेवाला है उसकी बहुत विघ्नो-
धाली चेष्टा है देहात्ममानी पुरुषों के मोह करनेवाले जो सत्त्वादि-
गुण विशेष तिनसे जो भले बुरे मिश्रकर्म तिनसे प्राप्त जो
देवादिक योनि तिनका जो संयोगवियोगरूप अनादि संसार
तिसके अनुभव का द्वारभूत जो है इन्द्रियों का समूह तिससे
बड़े दुर्गम संसारमार्गमें पड़ा हुआ वह जीव आजपर्यन्त भी
उसके तापों की नाश करनेवाला जो श्रीहरि गुरुचरणारविन्द-
के मधुकर (भक्तों) का मार्ग तिसको नहीं ग्रहण करता है
जिसमें ये छे इन्द्रिय नामा वाले हैं सो कर्म से चोर हैं ॥ १ ॥

तिसी प्रकार दुर्बुद्धिवाले पुरुष का साक्षात्कर्म का उपयोगी
जो धन बहुत कष्टसे प्राप्त हुआ साक्षात् परमपुरुष भगवान्
का आराधनरूप जो धर्म है तिसीको परलोक में कथन कहते
हैं उस धर्म के उपयोगी जो धन तिसकी दर्शन स्पर्श श्रवण
स्पर्शादन आग्राण सङ्कल्प निश्चय इन्हीं से जो गृहोंका आस्थ-

धर्म तिसके द्वारा खोटे नायकवाले सार्थ सरीके अजितेन्द्रिय-
पुरुष के धनको इन्द्रिय चोर सरीके लूटते हैं ॥ २ ॥

औरभी जिस संसार मार्ग में कुटुम्ब के नाम से जो स्त्री
पुत्रादिक हैं कर्मसे वे केवल भेडिया श्यालशरीके मालिक के न
देने परभी अति लोभी कुटुम्बी के रक्षा करने पर भी उसके देखते
ही भेडको जैसे भेडिया लेजाता है तैसे धनको हरलेते हैं ॥ ३ ॥

जैसे प्रतिवर्ष खोदने परभी बीज जिस में नहीं दग्ध होते हैं
वह खेत फिरभी दोते समय में गुल्म तृण वीरुधों से गहनसरी-
का होजाता है तैसेही यह गृहाश्रम कर्मों का खेत है जिस में कि
कर्म कभी नष्ट नहीं होते हैं क्योंकि यह घर कामनाओंकी पूरी एक
पिटारी है ॥ ४ ॥

तिस गृह में डांस मञ्जर के तुल्य नीच पुरुषों से टीडी
चिडिया चोर मूषा इत्यादि को से बाहिर के प्राण सरीका धन
उसका नष्ट होजाता है कभी इसी मार्गमें धूमता हुआ अविद्या-
कामना वाले कर्मों से युक्त जो मन तिससे गन्धर्वनगरसरी-
के अस्थिर इस नरलोक को अपनी अज्ञान दृष्टि होने से सत्य-
सरीका देखता है ॥ ५ ॥

तहांपर कभी खाने पीने मैथुनादि विषयोंमें लोभी होकर
मृगतृष्णा सरीके झूटे विषयों पर दौड़ता है ॥ ६ ॥

कर्मों से पूर्ण दोषों का स्थान अग्नीका विष्टा जो सुवर्ण
तिसको रजोगुणी बुद्धिसे जैसे अग्नि को चाहनेवाला अग्न्या-
वेताल को पकड़ता है तैसेही पराये सुवर्ण को ग्रहण करने
चाहता है ॥ ७ ॥

तदनन्तर कभी निवास स्थान जल धन आदिक अनेक
उपयोगी पदार्थों में अभिनिवेश करता हुआ इस संसार वनमें
इधर उधर दौड़ता है ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कचिच्च वात्योत्थितेत्येतद्व्याचष्टे । कचिच्चेति । आरोहमङ्गम
तस्मिन्काले यद्रजो रागस्तेन स्वदृष्ट्यावरकेण रजन्यां रात्रौ
भूता इव । ह्रस्वपाठे रजनीभूतस्तमोमय इवातीव रजसाच्छन्न-
मतिरत एव रजोव्याप्तचक्षुरिव दिक्षु स्थिता मर्यादातिक्रमसा-
क्षिभूता देवता न जानाति ॥ ६ ॥

अनुपादेयमेवोपादेयतया गृह्णातीति प्रक्रमसाक्षात्प्राप्तं
श्लोकचतुर्थपादं प्रथमं व्याचष्टे । कचिरसकृदिति । कचिदातपोद-
कनिभानित्यत्र मिथ्याविषयेषु लम्पटत्वमुक्तं निवासतोयैत्यत्र
तदर्जनप्रयास उक्तः अत्र तु बाधितेष्वपि पुनः प्रवृत्तिरुच्यते

कचिदुलूकभिल्लीखनवदतिपरुषरभसाटोपं प्रत्यक्षमपरोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनातिव्यथित-
कर्णमूलहृदयः ॥ ११ ॥

स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुण्डाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थशून्यद्रविणान्-
जीवन्मृतान् स्वयं जीवन्म्रियमाण उपधावति ॥ १२ ॥

एकदाऽनप्रसङ्गाभिकृतमतिव्युदकस्रोतःस्खलनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाषण्डमभियाति ॥ १३ ॥

यदा तु परबाधयाऽन्ध आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रवर्हिष्मतः पितृपुत्रान्वा स खलु भक्ष-
यति ॥ १४ ॥

कचिदासाद्य दाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदकं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति ॥ १५ ॥

कचित्कालविषमितराजकुलरक्षसाऽपहतप्रियतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवलक्षणा आस्ते ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

इत्यपौरुषकलाम स्वयमेव सकृदवगतं विषयाणां वैतथ्यं विफलत्वं
येन पराभिधानेन देहाभिनिवेशेन विभ्रंशिता स्मृतिर्यस्य तथैव
विभ्रंशितया स्मृत्या स्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अद्वयभिल्लीखनेत्येवञ्चाचष्टे । कचिदुलूकेति । अतिपरुषो
रभस उत्साहस्तेनाटोपः । संभ्रमो यथा भवत्येवं रिपूणां
राजकुलस्य च निर्भर्त्सितेनातिव्यथितं कर्णमूलं हृदयं च
यस्य ॥ ११ ॥

अपुण्यद्रुमलतानित्येवञ्चाचष्टे । स यदेति । दुग्धमुपभुक्तं पूर्व-
सुकृतं येन तदा कारस्करो विषतिन्दुस्तत्प्रमुखा येऽपुण्यद्रु-
मास्तथाविधा लताश्च विषोदपानाश्च विषकूपास्तत्तुल्यान् दृष्टा-
दृष्टप्रयोजनशून्यभनान् ॥ १२ ॥

कचिद्विषयोः सरितः इत्येतद्व्याचष्टे । एकदा कचिदसतां
प्रसङ्गाभिकृता वञ्चिता मतिर्यस्य सः निरुदकनदीगर्तपाते
यथा सद्यः शिरः स्फुटति पश्चादपि तद्वेदनानुवर्तते एवमिह
परञ्च च दुःखदम् ॥ १३ ॥

परस्परं चालषते निरञ्ज इत्येतद्व्याचष्टे । यदा त्विति । गन्धोऽञ्जं
नोपनमति नोपतिष्ठति । पितृपुत्राणां वर्हिः कुशस्तद्वतः पितुः
पुत्राणां वा कुशादितृणमात्रमपि येषु पश्यति तान् भक्षयति
बाधत इत्यर्थः पितृपुत्रवर्हिष्ठानिति तु पाठः सुगमः ॥ १४ ॥

आसाद्य दावमित्येतद्व्याचष्टे । कचिदासाद्येति ॥ १५ ॥

क च यक्षैर्हतासुरित्येतद्व्याचष्टे । कचित्कालेन विषमितं प्रति-
कूलतां नीतं यद्राजकुलं तदेव रक्षस्तेनापहृताः प्रियतमधन-
रूपा असवो यस्य विगतानि जीवलक्षणाणि हर्षादीनि यस्य
अरुर्हृतस्व इत्यप्यनेनैव व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीररात्राचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिच्च वात्सेत्यादि व्याचष्टे । कचिच्छेति । वात्स्यैपम्यया चक्र-
वाततुल्यया प्रमदया स्त्रिया यथा वात्सा रजःप्रक्षेपेणाग्नीक-
रोत्येवं रजोगुणोत्कर्षकत्वेनाज्ञातामापादयन्ती तत्तुल्या प्रमदेति
भावः आरोहमङ्गमारोपितः आरुहस्तस्मिन् काले यद्रजो रागस्तेन
कथंभूतेन रजनीभूतेन रात्रिवदप्रकाशकेनाज्ञातवर्णेनेत्यर्थः रजनी-

[४४]

भूतइवेत्यपि पाठः तत्र तमोमय इवेत्यर्थः दीर्घपाठे रजन्यां
रात्रौ भूता इवेत्यर्थः अतिरजस्वलमतिरतीव रजसाच्छन्नमतिरत-
एवासाधुमर्यादः अतो रजोव्यासचक्षुरिव दिक्षु स्थिता मर्यादाति-
क्रमसाक्षीभूता देवता न जानात्यनुपादेयमेवोपादेयतया गृह्णाति ॥ १० ॥

प्रकमसाजालादुत्तरश्लोकचतुर्थपादं व्याचष्टे । कचिदिति ।
कदाचित्सकृदवगतं विषयेषु शब्दादिषु वैतथ्यं वैयर्थ्यं पुरुषार्थ-
शून्यत्वं येन तथा भूतोऽपि पराभिधानेन देहचिन्तया विभ्रं-
शितस्मृतिर्विभ्रंशिता स्मृतिरात्मविषया यस्य तथैव विभ्रंशित-
स्मृत्या मरीचितोयमप्रायान् मरीचितोयतुल्यान् स्वयमपुरुषार्थ-
रूपत्वेऽपि तत्त्वेनावभासमानान् तानेव विषयानभिधावति ॥ १० ॥

पूर्वाद्धे व्याचष्टे । कचिदुलूकेति । उलूकभिल्लयोः धूककीटविशे-
षयोऽर्धेनिवदतिपरुषो रभस उत्साहस्तेनाटोपः सम्भ्रमः यथा-
भवत्येवं रिपूणां राजकुलस्य च निर्भर्त्सितेनात्यन्तं व्यथितं कर्ण-
मूलं हृदयं च यस्य तथाभूत आस्ते तत्र प्रत्यक्षाप्रियवाक्य-
मुलूकस्थानीयं राजकुलं परोक्षाप्रियवाक्यकृतभिल्लीस्थानीयं रिपु-
कुलं विवक्षितम् ॥ ११ ॥

स इति । यथा दुग्धपूर्वसुकृतः अपूर्णपूर्वसुकृतहीन इत्यर्थः
तथा कारस्करो विषतिन्दुः तत्प्रमुखा येऽपुण्यद्रुमाः तथाविधा
लताश्च विषोदपाना विषकूपाश्च तत्तुल्यानुभयार्थशून्यद्रवि-
णान् दृष्टादृष्टप्रयोजनशून्यानि द्रविणानि धनानि येषां तान् येषां
द्रविणं कील्यर्थं दृष्टार्थं च न भवति ते उभयार्थशून्यद्रविणा अत-
एव जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्नपि म्रियमाणाः मृतप्रायः जीवन्मृतः
उपधावति ॥ १२ ॥

कचिद्विषयोः सरितः इत्येतद्व्याचष्टे । एकदेति । कदाचि-
दसतां वेददेवब्राह्मणविदूषकाणां प्रसङ्गात्सङ्गाभिकृता वञ्चिता
मतिर्यस्य सः व्युदकस्रोतःस्खलनवन्निरुदकनदीपतनं च यथा
निर्जलनदीगतं पतितस्य न पिपासाशामकजललाभः प्रत्युत
शिरःस्फुटनं च सद्यो भवति पश्चादपि तद्वेदनानुवर्तते एव-
मुभयत इह परलोके च दुःखदं पाषण्डं पाषण्डाचारमभि-
याति प्राप्नोति स्वीकरोति । यद्वा पाषण्डकुलं प्राप्नोति तत्र जायते
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

परस्परं चालषते निरञ्ज इत्येतद्व्याचष्टे । यदेति । यद्रात्रुपस्पीडयो

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अन्धः अज्ञमात्माने स्त्रस्मै नोपनमति नोपतिष्ठते परपीडयाप्यन्नं न क्षमते इत्यर्थः तथा पितृपुत्रवर्हिष्ठान् पितृपुत्रादीनां बर्हिः कुशः तद्वतः पितृपुत्राणां कुशादितृणमात्रमपि येषु पश्यति तान् स भक्षयति बाधते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

आसाद्य दावमित्येतद्व्याचष्टे । कचिदिति । कदाचिदावाप्नोतुयं प्रियार्थविधुरं भोग्यपदार्थरहितमसुखोदकं दुःखपरम्परायुक्तं गृहं प्राप्य शौकाग्निना इष्टालाभादिघृतिवृत्तिजदुःखेन भृशं दह्यमानः पीड्यमानो निर्वेदं मोहं मया सुकृतं च कृतमतो दुर्भगो मन्दभाग्योऽहमित्येवमुपगच्छति ॥ १५ ॥

कच यत्तैहतासुरित्येतद्व्याचष्टे । कचित्कालेन विषमिंतं प्रतिकूलतां प्राप्तं यद्वाजकुलं तदेव रजस्तेनापहृताः प्रियतमभनरूपा असन्ः प्रमृष्टा यस्य विगतानि जीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य अत एव मृतक इवास्तेऽवतिष्ठति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निवासतोयदित्यस्यार्थमाह । अथेति । गृहाद्यनेकस्वरूपेष्वेकमन्तरेणापि जीवनं नास्तीति तुराग्रहवान् कचिच्च वात्योत्थितेत्यस्यार्थमाह । कचिच्च वात्येति । आरोहमङ्कं तत्कालरजसा विषयस्तेवासमयरोगेण ॥ ६ ॥

अदृश्य (१) झिल्लीत्यस्यार्थमाह । कचिदुल्लेकेति । आटोपः सम्भ्रमः ॥ १० ॥

अपुण्यवृत्तान्त्येत्यस्यार्थमाह । स यदेति ॥ ११ ॥

मरीचितोयान्यभिधावतीत्यस्यार्थमाह । कचित्सकृदिति ॥ १२ ॥

कचिद्वितीयाः सरित इत्येतद्विदुर्गोति । एकदेति । उभयंत इह परत्रापि व्युदस्रोतसश्चलनवत् मृगतृष्णिकाजलप्रवाहवत् ॥ १३ ॥

परस्परं खादयत इत्येतत्प्रतिवक्ति । यदा त्विति । भक्षयति पीडयति ॥ १४ ॥

आसाद्य दावमित्यस्यार्थमाह । कचिदासाद्येति ॥ १५ ॥

कचित्कालेत्यादिना कचं यत्तैरिति विवृतं परैर्दृतस्व इत्येतदप्यनेन व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

प्रथमं पाठे रजन्यां ये भूतास्तनुत्यक्रिय इत्यर्थः इवेन समासात् ॥ ६-१९ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कचिच्च वात्योत्थितेत्येतद्व्याचष्टे । वात्यया सहोपम्यमुपमा यस्यास्तया आरोहमङ्कं तस्मिन् काले यद्रजः रजस्तुल्यः कामवेगस्तेन खड्गव्याच्छादकेन स्पष्टा अपि त्रिदेवता वह्निसूर्याद्या रजनीभूता अदृश्या इव रजस्वलान्तोऽन्ध इव रजस्वलमतिः कामान्धीकृतमतिः पश्यन्तीरपि ताः न जानाति रजनीभूत इति पाठे समोमयः ॥ ६ ॥

अत्र कचित् क्रमेण कचित् क्रमोलङ्घनेन कचित् पौनरुक्त्येनापि व्याख्यानं नावगमनीयं न हि महादब्ध्याः सर्वे एव पन्थाः श्रद्धाशक्तौ शक्ये इति अत्र स्वप्रौढिमपहाय यथास्थितमेव व्याख्यायते । मरीचितोयान्यभिधावति कचिदित्येतद्व्याचष्टे । कचि-

(१) अत्र श्रीधरस्वामिपाठापेक्षया एकश्लोकस्यक्रमवैपरीत्याविद्यते

दिति । सकृदेकवारमवगतं विषयाणां वैतथ्यं नैष्कल्यं येन स तदपि तानेव विषयान् मरीचितोयप्रायान् पुनः पुनरभिधावति पराभिध्यानेन देहाभिनिवेशेन विभ्रंशिता स्मृतिर्यस्य सः । तथैव विभ्रंशितया स्मृत्या स्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अदृश्यझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे । कचिदुल्लेकेति । अतिपरुषो रभस उस्ताहस्तेनाटोपः सम्भ्रमो यत्र तद्यथा स्यात्तथा निर्भर्त्सनेन ॥ ११ ॥

अपुण्यवृत्तान्त्येत्येतद्व्याचष्टे । स यदेति । दुग्धमुपभुक्तं पूर्वसुकृतं येन सः कारस्करो विषतिन्दुकः तत्प्रमुखा येऽपुण्यदुमास्तथाविधा लताश्च विषकूपास्तत्तुल्यान् इष्टादृष्टप्रयोजनशून्यधनान् ॥ १२ ॥

कचिद्वितीयाः सरित इत्येतद्व्याचष्टे । एकदा असतां प्रसङ्गाश्रिता वञ्चिता मतिर्यस्य सः निरुदकनदीगर्तपाते यथा सद्यः शिरः स्फुटति पश्चादपि वेदनानुवर्तते एवमिह च परत्र च दुःखदम् ॥ १३ ॥

परस्परश्चालयते निरन्न इत्येतद्व्याचष्टे । परवाधया परपीडनप्रदयापि जीविकया अन्धः अन्नं नोपनमति नोपतिष्ठति पितुः पुत्राणां वा कुशादितृणमात्रमपि येषु पश्यति तान् भक्षयति राजद्वारात् पदातिकानानीय पीडयति ॥ १४ ॥

आसाद्य दावमित्येतद्व्याचष्टे । कचिदासाद्येति ॥ १५ ॥

कचं यत्तैहतासुरित्येतद्व्याचष्टे । कचित्कालेति । विगतानि जीवलक्षणानि हर्षादीनि यस्य सः शोकमूर्च्छितो वा ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कचिच्च वात्योत्थितेत्येतद्व्याचष्टे ॥ तत्कालरजसा तात्कालिकेन रागेण रजनीभूतस्तमोमय इव अतिरजस्वलमतिः अतीवरजोव्याप्तबुद्धिः असाधुमर्यादः दिग्देवताः दिक्षु स्थिता मयादातिक्रमसाक्षिदेवता न जानाति यथा वात्योत्थितरजसाच्छन्ननेत्रो दिशो न जानाति तद्वत् ॥ ६ ॥

अदृश्यझिल्लीत्युत्तरश्लोकस्य मरीचितोयान्यभिधावति कचिदिति चतुर्थपादं स्त्रीविषयप्रसङ्गात्प्रथमं व्याचष्टे । कचित्स्वयमेव सकृदवगतं विषयेषु स्थादिमधुरशब्दमृदुस्पर्शादिषु वैतथ्यं वैपरीत्यममङ्गलत्वं येन तथाविधोऽपि पराभिध्यानेन स्थादिभ्यानेन विभ्रंशिता स्मृतिर्यस्य सः दुःखोदकैषु अमङ्गलेषु विषयेषु पुनः सुखबुद्धिस्तथैव विभ्रंशितया स्मृत्या स्मृतिभ्रंशादेव मरीचितोयतुल्यान् तानेव विषयानभिधावति ॥ १० ॥

अदृश्यझिल्लीस्वनेत्येतद्व्याचष्टे । उल्लूकफिलयोः स्वनवदतिपरुषो रभसः उस्ताहस्तेनाटोपः सङ्ग्रामो यथा स्यात्तथा रिपूणां राजकुलस्य च निर्भर्त्सितेनातिव्यथितं कर्णमूलं हृदयं च यस्य सः तथाभूतो भवति ॥ ११ ॥

अपुण्यवृत्तान् श्रयत इत्येतद्व्याचष्टे । स यदेति । स भवादव्याप्रविष्टः यदा दुग्धमुपभुक्तं पूर्वसुकृतं येन सः अवशिष्टेन दुष्कृतेन प्रवर्तितः कारस्करो विषतिन्दुस्तदादयो येऽपुण्यदुमाः तादृशो लताश्च विषोदपानाः विषकूपाश्च तत्सदृशान् इष्टादृष्टप्रयोजनवर्जितवित्ताननुपधावति ॥ १२ ॥

कचिद्वितीयाः सरितोऽभियातीतेतद्व्याचष्टे । एकदेति । एकदा कचित् असतां वेदबाह्यानां पाखाण्डनां सङ्गाश्रिता वञ्चिता मतिर्यस्य सः व्युदस्रोतःस्खलनवत् यथा निर्जलनदीगर्ते न जललाभः प्रयुत सद्यः शिरः स्फुटति पश्चादपि तद्वेदनानुव-

कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसत्सदिति स्वप्ननिवृत्तिलक्षणमनुभवति ॥ १७ ॥

कचिद्गृहाश्रमकर्मचोदनाऽतिभरगिरिमारुरुक्षमाणोऽलाकव्यसनकर्षितमनाः कण्ठकण्ठकक्षेत्रं प्रवि-
शन्निव सीदति ॥ १८ ॥

कचिच्च दुःसहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतसारः स्वकुटुम्बाय क्रुद्धयति ॥ १९ ॥

स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते नान्यत्किञ्चन वेद शव इवाप-
विद्धः ॥ २० ॥

कदाचिद्भग्नमानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनिद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽन्धकूपेऽ-
न्धवत्पतति ॥ २१ ॥

कहिं स्म चित्काममधुलवान्विचिन्वन्थदा परदारपरद्रव्यप्यवरुन्धानो राज्ञा स्वामिभिर्वा निहतः पत-
त्यगरे निरये ॥ २२ ॥

अथ च तस्मादुभयथाऽपि हि कर्मास्मिन्नात्मनः संसारावपन्नमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मुक्तस्ततो यदि बन्धाद्देवदत्त उपाच्छिनत्ति तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेते तथेह परलोकं च दुःखदं पाखण्डं पाखण्डिनां मार्गमभि-
याति ॥ १३ ॥

परस्परं चालयते निरन्ध इत्येतद्व्याचष्टे । यदा तु परबाध-
यापि अन्धः अन्नं नापनयति नोपतिष्ठति तदा पितृपुत्रसम्बन्धि-
वर्हिः कुशस्तन्मात्रयुक्तानेपि पितृ पुत्राश्च भक्षयति पीडयती-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

आसाद्य कावमित्येतद्व्याचष्टे । प्रियार्थविधुरमनुकुलार्थरहि-
तम् ॥ १५ ॥

कच यक्षैर्हतासुरित्येतद्व्याचष्टे । कचिदिति । कालेन विषमिर्त
प्रतिकूलतां नीते यद्राजकुलं तदेव रक्षस्तेनापहृता प्रियतमाः
भनासवः भनात्मकाः असवो यस्य सः विगतानि विनष्टानि
जीवजलक्षणाणि हवीकीनि यस्य सः प्रमृतक इवास्ते अनेनैव
शूरैर्हृतस्व इत्यपि व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कहींपर पवनचक्रसरी की स्त्री जब उसको अपने
अङ्गपर रखलेती है तब तिस समय के कामवेग से अन्धासा
होकर साधु मर्यादा को छोडकर अत्यन्त बुद्धि के नष्ट
होजाने से सब दिशों की कर्म साक्षी देवता को नहीं
देखता है ॥ ६ ॥

कहींपर एक एक वस्तु विषयों की अनित्यता जानने पर भी
फिर आपही शरीर अभिमान से मातिके भ्रष्ट होने से उसी
भ्रष्टमति से उन्ही मृगतृष्णा सरीके विषयोंपर बौद्धता
है ॥ १० ॥

कहींपर भिगारी घुण्ण सरीके अति कठिन प्रत्यक्ष से अथवा
अप्रत्यक्ष से शब्दों को सुनाकर अति सम्भ्रम को प्राप्त करा देने

वाले शत्रु या राजपुरुषों के भत्सनीय युक्त शब्दों को सुनकर
कानों की तथा हृदय की पीडा को भोगता है ॥ ११ ॥

जब उसके पूर्व सुकन सब नष्ट होजाते हैं तब कारस्कर
काकतुण्ड नाम के कोई छोटे वृक्ष खोटी लता विप्लवे जलके
कूआ जैसे खोटे हैं तैसे इस लोक परलोक दोनों लोक के
प्रयोजन से रहित धनी जो कि जीतेही में मरे सरी के हैं उनके
पास आप भी जीते ही मरा हुआ सरीका जाता है ॥ १२ ॥

कोई एक वस्तु अस्तपुरुषों के संग से मोहित मति होने
से विना जल की नदी में गिरे सरीका होकर दोनों लोक में
दुःखदायक पाखण्ड मत में चला जाता है ॥ १३ ॥

जब दूसरे की या काल की बाधा से अपने को अन्न
नहीं मिलता है तब पिता अथवा पिता के पुत्रों की वस्तु की
इच्छा से उनको पीडा देता है ॥ १४ ॥

कभी जंगल की अग्नि सरी के घरको प्राप्त होकर जिसमें
कि प्रियवस्तु नहीं है पीछे भी सुख नहीं होता है तिसको
देखकर शोकाग्निसे जलकर बडे दुःख को प्राप्त होता है ॥ १५ ॥

कभी काल के विपरीत होने से कुपित जो राजकुल सोई
राक्षस सरीके होते हैं वे जब इसके अतिप्रिय धनरूप प्राणको
छर लेते हैं तब जीवित चेष्टा से रहित मृतक सरीका हो-
रहता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्ट इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचिन्मनोरथ-
प्राप्तं पित्राद्यसदेव सदिति मत्वा पूर्वं गन्धर्वपुरवदघटमानदर्शन-
मुक्तमिदानीं तन्निमित्तसुखासक्तिरुच्यते इति भेदः ॥ १७ ॥

चलन् कचिदित्येतद्व्याचष्टे । कचिद्गृहाश्रमे याः कर्मचोद-
नास्तासांमतिभरोऽतिविस्तारः स एव गिरिस्तमारुरुक्ष-
स्ते गन्तुमिच्छन् ॥ १८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

पदेपदेऽभ्यन्तरवह्निनेति व्याचष्टे । कचिच्च दुःसहेनेति ॥ १६ ॥

कचिन्निगीर्णं इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेति ॥ २० ॥

दृष्टः स्म शेते इति व्याचष्टे । कदाचिदिति । मानो गर्व एव
दंष्ट्रा परपीडाकरत्वात् भग्ना मानदंष्ट्रा यस्य अत एव न लब्धो
निद्रायाः क्षणोऽपि येन ॥ २१ ॥

कर्हिस्मचित्क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे । कर्हिस्मचित्काममधु-
लवानिति । यदा निहतो भवति तदा सद्य एव निरये पतति ॥ २२ ॥

प्रसङ्गात्प्रवृत्तस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं स्फुटयति । अथ चेति ।
यस्मादेवं तस्मात् अथ अनन्तरमेव उभयथा इह च परत्र
च अस्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्मक्षेत्रं कर्मोदाह-
रन्ति ॥ २३ ॥

तत्रानिर्गुच्छं प्रतिलब्धमानं इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्त इति । यदि
बन्धान्मुक्तो भवति तर्हि ततः सकाशादन्यो हरति तस्मादप्यन्यः
नत्वसौ भोक्तुं लभत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनेनैव शूरैर्हतस्व इत्युत्तरश्लोकपूर्वाद्धि व्याख्यातप्रायमित्य-
भिप्रेत्य तदुत्तरार्द्धं व्याचष्टे । कदाचिदिति । कचिदसत्कालान्तरानव-
स्थापित्वेन पुरुषान्तराननुभाव्यत्वेन चासत्स्वप्नद्रष्टृकानु-
भाव्यं तत्कालमात्रावसायि चेति यावत् मनोरथेन मनोव्यापारेण
सङ्कुलपविकल्पात्मकेन उपगतं प्राप्तं स्वप्नद्रष्टृकमानुसारिसङ्कुलप-
विकल्पात्मकमनोरथानुसारिभगवत्सृष्ट्या प्राप्तमित्यर्थः । इहशं
पितृपुत्रादिसदिति मन्वान इति शेषः कालान्तरावस्थायिपुरुषान्त-
रानुभाव्यजाग्रद्वस्तुतुल्यमतिरित्यर्थः स्वप्ननिर्वृत्तिं स्वप्नपितृपुत्रा-
दिसुखं क्षणमात्रमनुभवति स्वप्नस्य गन्धर्वनगरतुल्यत्वं च
तद्वत्तत्कालमात्रावस्थायित्वेनान्याननुभाव्यत्वेन चात्र विवक्षितम् ।
गन्धर्वा हि कचिन्नियतं चिरं न वसन्ति कचित् क्षणमवस्थितव-
स्तोऽपि न परीक्षयन्ते ततस्तेषां निवासस्थानापरपर्यायं नगरं न
कालान्तरावस्थायीतरपुरुषानुभाव्यं चेति वदन्ति च ॥ १७ ॥

चलन्कचिदित्यस्य पूर्वाद्धि व्याचष्टे । कचिदिति । कदाचिद्-
गृहाश्रमे याः कर्मणां चोदना विषयस्तासामतिभरो विस्तारः
स एव गिरिस्तमारुह्यमाणः आरोढुमिच्छन् तदन्तं गन्तुमि-
च्छन् बहुदिवसानि शरीरायासयज्ञादिकर्माग्यारभ्य यावत्समा-
प्तिकर्तुकामस्तावत् लौकिकैर्लोकमवैर्व्यसनैर्दुःखैरन्तरायभूतैः पुत्र-
चित्तापत्यादिभिः कर्षितमनाः पीडितचित्तः कण्टकशर्कराक्षेत्रं
प्रविशन्निव पर्वतमारुह्यन्मध्ये कण्टकैः शर्करादिभिः सूक्ष्मपा-
षाणैश्चाकीर्णं क्षेत्रं प्रविष्ट इव सीदति लिखति ॥ १८ ॥

उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । कचिच्छेति । कदाचित् दुःसहेन सोढु-
मशक्येन कायाभ्यन्तरवह्निना शरीरमध्यपरिवर्तिजाठराग्निना
गृहीतसारः गृहीतबलः काश्यं प्राप्तः सङ्कुटुम्बाय भाग्यायै
कुप्यति ॥ १९ ॥

कचिन्निगीर्णं इत्यस्य पूर्वाद्धि व्याचष्टे । स एवेति । स एव
संसारध्वनि भ्राश्यमाण एव । यद्वा कुटुम्बाय कुप्यन्नेव निद्रैवाज-
गरस्तेन गृहीतः अन्धे तमसि अन्धवृत्तीत्यन्धं स्वपराप्रकाशं
क्षय्यमानं मज्ञानं तस्मिन्मग्नः सन्धारयये निर्जनेऽरण्य इव शेतेऽ-

न्यत् किञ्चिदपि न वेद किं त्वहमित्येतावन्मात्रमवभासते न तु
ब्राह्मणत्वादिबाह्याकारं जानाति तात्कालिकमस्य देहं लक्षयति
अपविष्टः शवः दूरतः परिहृतः शव इवेति ॥ २० ॥

तस्यैवोत्तरार्द्धं व्याचष्टे । कदाचिदिति । कचित् दुर्जना एव
दन्दशूकाः सर्पादयो दशस्वभावास्तैर्भग्नो मानो गर्वः स
एव दंष्ट्रा यस्यात एवालब्धो निद्रायाः क्षणो येन व्यथितं
दुःखितं यद्दयं तेन क्षीयमाणं सङ्कोच्यमानं विज्ञानं यस्य सः
अन्धवदन्धकूपे महति दुःखे पततीत्यर्थः ॥ २१ ॥

कर्हिस्मचित् क्षुद्ररसानिति श्लोकं व्याचष्टे । कर्हिचित्स्मेति ।
कामो विषयोपभोगस्तेन ये मधुलवाः सुखलेषास्तान्विचित्रवपु-
षयन्यदा परदारान् परद्रविद्यानि चावरुन्धानः स्त्रीकर्तुमारभमाणः
राज्ञा स्वामिभिः परैर्वा निहतो भवति तदाऽपारे निरये नरक-
प्रायकारागृहे निपतति राजादिभिर्निहतः कासगृहादिवञ्छो
भवतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

मुक्तस्तु बन्धादित्युक्तेः प्रसङ्गात्प्रवृत्तस्य कर्मणः संसारहेतुत्वं
स्फुटयति । अथचेति । यस्मादेवं तस्मादयानन्तरमेव उभयथा
इह परत्रास्मिन्प्रवृत्तिमार्गे संसारस्यावपनं जन्म क्षेत्रं कर्मोदा-
हरन्ति ॥ २३ ॥

तत्रापि कुच्छात्प्रतिलब्धमानं इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्त इति । यदि
बन्धान्मुक्तो भवति तर्हि ततः सकाशादेवदत्तं अन्यउपाच्छिनत्ति
अहरति तस्मादपि विष्णुमित्रोऽन्यो हरति इत्यनवस्थितिः नत्वसौ
भोक्तुं लभत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कचिच्च गन्धर्वपुरमित्येतद्व्याख्याति । कदाचिन्मनोरथेत्या-
दिना ॥ १७ ॥

कचिद्गृहाश्रमेत्यादिना चलन् कचिदित्येतद्विप्रियते । गृहा-
श्रमचोदितकर्माग्येवातिभारा गिरयस्तानारुह्यन् ॥ १८ ॥

पदेपदेऽभ्यन्तरवह्निनेत्येतद्व्याख्यातम् । कचिच्च दुःसहेनेत्यादिना
गृहीतसारः गतधैर्यः ॥ १९ ॥

कचिन्निगीर्णं इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेत्यादिना । दृष्टः स्म शेते
इत्येतद्व्याख्याति । कचिद्भ्रमना इत्यादिना निद्राक्षणाः निद्राल-
क्षणावसरः ॥ २०—२१ ॥

कर्हिस्मचित् इत्यस्यार्थं दर्शयति । कर्हिस्मचित्कामेत्यादिना ।
काममधुलवानिति पाठे काम्यन्त इति कामा विषयास्त एव
मधुलवा मकरन्दलेषास्तानित्यर्थः ॥ २२ ॥

तत्रापि कुच्छादित्यस्याभिप्रायमाह । अथ चेति ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्ट इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति ।
मनोरथप्राप्तं पित्रादिकमसत् सृतमपि सत् पुनः परलोकादा-
गतमिति मत्वा स्वप्ने इव निर्वृतिम् ॥ १७ ॥

चलन् कचिदित्येतद्व्याचष्टे । कचिद्गृहाश्रमे याः कर्मचोदना-
स्ताभिः प्राप्तो योऽतिभरोऽश्वमेधादिनिवाहादिर्वा स एव गिरि-
स्तमारुह्यन् तदन्तं गन्तुमिच्छन् लोकानां प्रतिवेशिजनानां

कचिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकात्मीयानां दशानां प्रतिनिवारणोऽकल्पो दुरन्तचिन्तया विषण्ण आस्ते ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यसनं तादृशवृहत्कर्माशक्तिस्तेन कर्षितमनाः । एते स्वप्रतिष्ठार्थं वृहत्कर्म कुर्वन्ति अहं कथं न करोमीति विश्रुब्धचित्तः ॥ १८ ॥

पदेपदेऽभ्यन्तरवह्निनेत्येतद्व्याचष्टे । कचिदुःसहेनेति । गृहीतसारः दग्धधैर्यः ॥ १९ ॥

कचिन्निगीर्ण इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेति । अपविद्धः स्वजनैरत्यक्तः ॥ २० ॥

दष्टः स्म शेते इति व्याचष्टे । कदाचिद्भवेति ॥ २१ ॥

कर्हिस्मचित्तु क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे । कर्हिस्मचित्तु कामेति ॥ २२ ॥

अथ चेति यस्मादेवं तस्मादुभयथापि पापप्रकारेण पुण्यप्रकारेण च कर्म अस्मिन् जगति ॥ २३ ॥

तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिबन्धमान इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्त इति । बन्धात् तस्मादिदं तत्त्वप्रहारादेर्यदि द्रव्यादिव्ययेन मुक्तः सन् तद्वारान् सम्भोक्तुं प्राप्नोति तदा देवदत्तः अन्यः कश्चिच्छम्पटः तत आच्छिद्य भुङ्क्ते तस्मादप्यन्य इति न कोऽपि प्रकामं भोक्तुं लभते ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्ट इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति । मनोरथेन मनोव्यापारेण सङ्कल्पेनोपगतं नित्यं मनसि मत्पित्रादिकमस्तीत्येवं वर्तमानमित्यन्यथाभूतं यत् पितृपितामहादिसत्सुखकरं तद्विपरितमसदपि सत्सुखकरमिति मत्वेति शेषः स्वप्नानिर्वातिलक्षणं स्वप्नवन्निरृतिः सुखं यस्मात्तथाभूतम् ॥ १७ ॥

स्वप्नं कचित्कण्टकशर्कराङ्घ्रिरित्येतद्व्याचष्टे । कचिदिति । गृहाश्रमे याः कर्मचोदनास्तासामतिभरोऽतिविस्तारः स एव गिरिस्तमारुरुत्तमाणाः तदन्तर्गन्तुमिच्छन् लोकव्यसनैः क्षुद्रैर्लौकिकैः कार्यैः कर्षितं मनो यस्य सः कण्टकशर्कराचोत्रं प्रविशन् नगमारुरुभुर्यथा सीदति तद्वत्सीदति ॥ १८ ॥

पदेपदेऽभ्यन्तरवह्निनेति व्याचष्टे । कचिदुःसहेन सोढुमशक्येन कायाभ्यन्तरक्रोधाग्निना गृहीतः भस्मीकृतः सारो धैर्यं यस्य सः ॥ १९ ॥

कचिन्निगीर्ण इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेति ॥ २० ॥

दष्टः स्म शेते कचं दग्धशूकैरित्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति । मानो गर्वः एव दंष्ट्रा परपीडाकरत्वात् भग्ना मानदंष्ट्रा यस्य सः अत एव न लब्धो निद्राक्षणा येन सः अन्धकूपे दुःखरूपे गते पतति यथाऽन्धकूपेऽन्धः ॥ २१ ॥

कर्हिस्मचित्तु क्षुद्ररसानित्येतद्व्याचष्टे । कर्हिस्मचित्ति । कामो विषयोपभोगस्तेन ये मधुजवाः सुखजवास्तान् विचिन्त्यन् परदाशदीन् अवरुन्धानः स्त्रीकुशाणः यदा तस्त्रामिभिः राक्षा वा निहतो भवति तदापारे निरये कारागृहादौ पतति ॥ २२ ॥

प्रसङ्गात्प्रवृत्तं कर्म संसारहेतुरित्याह । अथेति । अस्मिन् भवाध्वनि प्रवृत्तिमार्गे उभयत्र इह च परं च संसारविषयं जन्म-क्षेत्रं कर्मोदाहरन्ति ॥ २३ ॥

तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिबन्धमान इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्त इति । यदि मुक्तः कारागृहादितो मुक्तो भवति तर्हि ततः संकाशात् देवदत्तस्तस्माद्विष्णुमित्र उपाच्छिनत्ति इत्यनवस्थितिर्भवति न त्वसौ भोक्तुं लभते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

कभी मनोरथ से आये हुये पिता पितामहादिकों को देखकर मरे हुओं को भी सच्चे आये सरी के मानकर स्वप्न सरी का सुख भोगता है ॥ १७ ॥

कभी गृहस्थाश्रम के कर्मों के विधि के भाररूप पर्वत-पर चढ़ने चाहता है तब लौकिक विषयोंकी इच्छासे दुःखित होकर जैसे कांटे कट्फलोंके खेत में पैठने से होवे तैसे दुःखित होता है ॥ १८ ॥

कहीं तो अतिकठिन पेटकी क्षुधा अग्नि से धैर्य के नष्ट होजाने से अपने कुटुम्ब के मनुष्योंपर कोप करता है ॥ १९ ॥

सो पुरुष निद्रारूपी अजगर से पकड़ लिया जाता है तब अज्ञानरूप अंधेरे में डूबजाता है शून्य जैसे अरण्य में तैसे सोता है मुरदा सरीका डारा हुआ कुछ नहीं जानता है ॥ २० ॥

कभी मान रूप दान्त के टूटने से दुर्जनरूपी सर्पों से निद्रा के समय को नहीं पाता है तो दुःखित मनसे ज्ञान के चीरा होने से सूखे कुआ से महा मोह में पड़ता है ॥ २१ ॥

कभी कामनाओं के मीठे कणिकाओं को छूटता हुआ जब दूसरे की स्त्री दूसरे के धन को छेने चाहता है तब राजा के अथवा उसके मालिक के मारने से नरक में या कैद में पड़ाता है ॥ २२ ॥

इसी हेतु से पुण्य पाप दोनों प्रकार का कर्म इस संसार में आत्मा के जन्म मरण का हेतु है ऐसा वेद कहते हैं ॥ २३ ॥

उस राजादिवन्धन से यदि छूटता है तो उसी स्त्री या धनको देवदत्त जवरदत्त लेजाता है उससे भी बली विष्णुमित्र लेजाता है इस प्रकार कोई ठीक नहीं सुख भोगने का होता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कचिच्च शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे । कचिच्चेति । शीताद्योऽनेका आधिदैविकाया वा दशा दुःखावस्थास्तासाम् ॥ २५ ॥

कचिन्मियो व्यवहरन् यत्किञ्चिद्धनमन्येभ्यो वा काकिणिकामात्रमप्यपहरन् यत्किञ्चिद्वा विद्वेषमेति वित्तशाव्यात् ॥ २६ ॥

अध्वन्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा सुखदुःखरागद्वेषभयाभिमानप्रमादोन्मादशोकमोहलोभमात्सर्ये-
र्ष्याऽवमानक्षुत्पिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणादयः ॥ २७ ॥

कापि देवमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन्नविवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयस्तदा-
श्रयावसक्तसुतदुहितुकलत्रभाषितावलोकविवेष्टितापहतहृदय आत्मानमजितात्माऽपारेऽन्धे तमसि प्रहि-
णोति ॥ २८ ॥

कदाचिदीश्वरस्य भगवतो विष्णोश्चक्रात्परमाण्वादिद्विपराद्धापवर्गकालोपलक्षणात्परिवर्तितेन
वयसा रंहसा हरत आब्रह्मतृणस्तम्बादीनां भूतानामनिमिषतो मिषतां वित्रस्तहृदयस्तमेवेश्वरं काल-
चक्रनिजायुधं साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनादृत्य पाखण्डदेवताः कङ्कगृध्रकवटप्राया आर्यसमयपरिहताः
साङ्केत्येनाभिधत्ते ॥ २९ ॥

यदा पाखण्डिभिरात्मवञ्चितैस्तेरुवञ्चितो ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्त्तक-
र्मानुष्ठानेन भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोचयच्छूद्रकुलं भजते निगमाचारेऽशुद्धितो यस्य मिथु-
नीभावः कुटुम्बभरणं यथा वानरजातेः ॥ ३० ॥

तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण विहरन्ततिकृपणबुद्धिरन्योऽन्यमुखनिरीक्षणादिना ग्राम्यकर्मणैव विस्मृत-
कालावधिः ॥ ३१ ॥

कचिद्भुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्याघ्रक्षणाः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कचिन्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे । कचिन्मियो यत्किञ्चिद्धनं व्यवहर-
न्काकिणिकामात्रं विशतिकपदकमात्रं ततोऽपि न्यूनं वा यत्कि-
ञ्चिदपहरन्विद्वेषमेति ॥ २६ ॥

अध्वन्यमुष्मिन्नुक्कच्छविस्तबाधोपसर्गैरित्युक्तानुपसर्गान्प्रपञ्च-
यति । अध्वन्यमुष्मिन्निमे उक्कच्छविस्तबाधादयस्तथा सुख-
दुःखादयश्च ॥ २७ ॥

व्युत्क्रमैः पुनरुक्तैश्च नानापाठैरतः परम् ।

दुर्गमोऽपि भवाध्वायं सम्प्रदायेन तीर्यते ॥

तत्र प्रसज्जाति कापीत्यादिना सिद्धावलोकनन्यायेनोक्तमर्थमप-
कृष्य क्रमेण व्याचष्टे । कापि देवमाययेति । प्रस्कन्नमपगतं
विवेकविज्ञानं यस्य यस्याः स्त्रिया विहारगूढं क्रीडागूढं
तदोरम्भे आकुलं हृदयं यस्य अनेन प्रसज्जातीति व्याख्यातं
तदाश्रयेत्यादि व्याचष्टे । तस्या आश्रयेऽवसक्ताः संलप्ताः सुता
दुहितरश्च कलत्रं च सैव स्त्री तेषां भाषितादिभिरपहतं हृदयं
यस्य प्रहिणोति प्रक्षिपति ॥ २८ ॥

कचित्कदाचिच्चरितकृतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदीश्वर-
कयेति । परमाणुरादिः द्विपराद्धोऽपवर्गोऽन्तः तदेवोपलक्ष्यं यस्य
तस्मात् कालोपलक्षणादिति पृथक्पदत्वेन पाठे कालचक्रपादि-

त्यर्थः रंहसा शीघ्रेण परिवर्तितेन परिभ्रमणेन वयसा बाल्या-
दिक्रमेण ब्रह्माण्यमभिव्याप्य तृणस्तम्बादीनि भूतानि हरतश्च-
क्रतः सकाशाद्वित्रस्तहृदयः सन् पाखण्डदेवता आभिमुख्येन भक्त
इत्यन्वयः । अनिमिषतो निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः । मिषतां
प्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्मणि षष्ठ्यः कालचक्रं निजं नित्य-
मायुधं यस्य साङ्केत्येन मूलप्रमाणशून्येन पाखण्डागमेन ॥ २९ ॥

तैर्वञ्चित इत्येतद्व्याचष्टे । यदात्विति । आत्मना वञ्चितैरु-
अधिकं वञ्चितः सन् तेषां ब्राह्मणानां यच्छीलमुपनयनादि
तदरोचयन् शूद्रवद्वर्तते । निगमोक्ताचारे अशुद्धितः स्वस्य
शूद्र्यभावात् यस्य शूद्रस्य केवलं मिथुनीभावः कुटुम्बभरणं
च व्यापारो नाग्निहोत्रादिः ॥ ३० ॥

तज्जातिरासेनेत्यादि व्याचष्टे । तत्रापि निरवरोधः प्रतिबन्ध-
रहितः स्वैरेण स्वेच्छया क्रीडन्विस्मृतमृत्युकालः सन् ॥ ३१ ॥

भुमेषु रंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे । कचिद्भुमवदिति । व्याघ्रक्षणां
मैथुनोत्सवो भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिच्छ शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे । कचिच्छेति । शीतादयोऽनेका-
धिदैविकाणां भौतिकानामात्मनां च दशा दुःखावस्था आधिदैविका
आधिभौतिका आध्यात्मिकास्तापा इत्यर्थस्तासां दशानां प्रति-

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निवारणाय प्रतिक्रियायै अकल्पोऽसमर्थः प्रतिक्रियां कर्तुमसमर्थः
अत एव विषयणः दुःखितः अपारचिन्तायुक्त आस्ते ॥ २५ ॥

कचिन्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचित्परस्परं व्यवहरन् यत्कि-
ञ्चिद्धनमन्येभ्यः सकाशात् काकिणिकामात्रं विशतिकपदमात्रं
ततोऽपि न्यूनं वा यत्किञ्चिदपहरन् वित्तशाठ्येन धनलोभेन विद्वेषं
प्राप्नोति ॥ २६ ॥

(१) कचित्कचित् श्रीणाधन इत्येतद्व्याचष्टे । कचित्क्षीणं धनं
यस्यात एव शय्यासननिवासादिभिरुपभोगैर्भोगोपकरणैर्विहीनः
रहितः उपभोगशब्दो भोगोपलक्षकः कचित् यदैवम्बोधो भवति
तदा यावदप्रतिबन्धमनोरथः अप्राप्तसमीहितः तावत्पर-
स्वादानेऽन्यदीयधनग्रहणो व्यवसितमतिः केनापि परवञ्चनोपायेन
तदीयं धनं ग्रहीतव्यमिति निश्चययुक्तः ततः परधनादिग्रह-
णोद्योगादपमानादीनि प्राप्नोति ॥ २७ ॥

अन्योऽन्यवित्तेति व्याचष्टे । एवं परस्परं वित्तस्य भाषाबन्ध-
नस्य धनस्य व्यतिषेद्धा व्यत्यासेन निबद्धारुढमूलं यद्वैरं तदनुबन्धो-
ऽप्रियकास्त्विदिरूपश्च यस्यैवम्भूतोऽपि पूर्ववासनया जात्यभि-
मानप्रयुक्तया पूर्ववासनया मिथ उद्वहतः विवाहं कुवाण्यस्ता-
मेव वैरविषयानेवोद्वहति । वैरविषयैरेव साजात्याभिमानेन विवा-
हादिक्रिया सम्बन्धातीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतस्मिन् संसाराध्वन्येवमुक्तविधैर्नानाविधैः कुंशैरुपसर्गै-
र्वक्ष्यमाणैः सुखदुःखरागद्वेषादिभिश्च वितते विस्तृतेऽनन्तकृ-
शोपसर्गयुक्ते इत्यर्थः आपन्न आपदं प्राप्तस्तत्र यो यो विपन्नः
विपत्तिं प्राप्तः मृत इति यावत्तं तं विपन्नं पित्रादिरूपं विसृज्य
जातं जातं पुत्रादिरूपमुपलब्धायामीयाभिमतिं कृत्वा पुनर्जात-
विपत्तौ शोचन् तेन मुह्यन्निबन्धनरुद्धं तत्र शोको मानसी
द्वयया खेदो वाचिकी दैन्योक्तिरूपा प्ररोदः कायिकी अश्रुविमो-
चनादिरूपा जातापुनरन्यस्य जनने संहृद्यन् हाहादिभिरुच्चैर्ध्वनिं
कुर्वन् विध्यन् जातादीनामागामिदुःखसम्भावनानिमित्तप्रति-
कूलज्ञानप्रयुक्तः कदाचिज्जातादीनां गुणान् गायन्मुह्यमानः
खेदं मोहं प्राप्तस्तेन साधुना कर्मणा वर्जितः नह्यमान
इति पाठे बध्यमानः अद्यापि जीवसमूहः आरब्ध उपकान्तयोगः
संसाराध्वनः पारं इतोऽस्मात्संसारध्वनः सकाशात्तदध्वनः पारं-
प्रति नैवावसन्ते नायाति न प्राप्नोतीत्यर्थः किं तदध्वनः पारं
यत्प्रतिनावर्तते तत्राह । यदिदं योगानुशासनं नाम योगानु-
शासनमिति प्रसिद्धं तत्संसाराध्वनः पारमुपदिशन्ति तत्त्वविद-
इति शेषः योगस्याध्यात्मयोगकर्मयोगानुगृहीतभगवद्भक्तियोगस्या-
नुशासनं विविच्य ज्ञानं शिक्षणं वा तदनुष्ठानमिति यावत्तदेव
संसाराध्वनः पारमित्यर्थः ॥ २९ ॥

मनस्विनो निर्जितेति श्लोकं व्याचष्टे । न वा इति । उपशम एव
शीलं येषामुपरतः निगृहीतः आत्मा मनो यैस्ते मुनयो मननशीला
न्यस्तदण्डाः निवृत्तभूतग्रीवाः सर्वभूतसुहृदः सन्त इत्यर्थः यच्छ-
न्तमं निरतिशयसुखरूपं परमात्मप्राप्त्युपायं योगानुशासनमुप-

(१) अत्रत्यं मूलं तु श्रीधरीयपाठक्रमेण पञ्चविंशश्लोकान-
न्तरमेकोनचत्वारिंशत्पर्यन्तमस्ति तदनन्तरमष्टाविंशत्येकोनविं-
शत्पद्योर्व्याख्यानम् ।

तिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति तच्छन्तमं निर्जितदिग्गजेन्द्रा अमनस्विनः
अनिर्जितान्तःकरणा राजर्षयो नैवावरुन्धन्ते न प्राप्नुवन्ति नैव
च व्रजन्ति उपायानुष्ठानपूर्वकमुपेयं न यान्ति किन्निवयं पृथिवीं
ममेत्यभिमानेनैव प्रकृतवैरानुबन्धाः मृधे युद्धे शयीरन् केयं
ममाभिमानविषयभूता तत्राह । यां पृथिवीं विसृज्य स्वयमुपसंहृता
इत्यर्थः सिंहावलोकन्यायेन बाधोपसर्गैरित्यत्राभिप्रेतमुपसर्गशब्दा-
र्थमाह । अध्वनीति । अस्मिन्नध्वनि संसाराध्वनि इमे स्वर्गादयः
उपसर्गा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रसज्जतीत्येतद्व्याचष्टे । कापीति । स्त्रीविषया देवमायया भग-
वन्मायया कस्यो भुजलताभ्यामुपगृढः आलिङ्गितः प्रस्कन्नं गते
विवेकात्मविज्ञानं यस्य । यद्वा । विवेको देहविलक्षणतामविवेकः
विज्ञानं भगवदुपासनात्मकं तद्रहितः यस्याः स्त्रिया विहारगृहं
क्रीडागृहं तदारम्भे आकुलं हृदयं यस्य तस्मिन्नाश्रमे वनिता-
विहारगृहे आसक्ताः प्रसक्ताः सुतादयस्तेषां भाषितादिभिरपहृतं
हृदयं यस्य अत एवाजितेन्द्रियः अन्धे तमसि दुःखे नरके आत्मानं
प्रहिणोति प्रक्षिपति ॥ ३१ ॥

पूर्वाद्धे व्याख्यातमथोत्तराद्धे व्याचष्टे । कदाचिदिति । परमा-
गुरादिः परार्द्धेऽपवर्गोऽन्तः स एवोपलक्षणं यस्य कालो-
पलक्षणादिति पाठे तु पारमागवादिपरार्द्धोपवर्गरूपं यत्कालस्यो-
पलक्षणमुपलक्ष्यत इत्युपलक्षणं स्वरूपं तस्मादित्यर्थः रंहसा
शीघ्रेण परिवर्त्तितेन परिभ्रमणेन वयसा चाल्यादिक्रमेण ब्रह्मा-
णमभिव्याप्य तृणस्तम्बादिभूतानां काल्यमानानां लवादिरूपेण
गगयमानायुषामित्यर्थः मिषतां पश्यतामनिमिषतः निमेषमकुर्वत
अप्रमत्तादिति वा हरतः आयुरिति द्वितीयान्तस्य शेषः अति-
मिषतः अकाल्यमानाद्विष्णोश्चक्रात् विप्रस्तंहदयो मरणमा-
शङ्कमान इति यावत् अमरत्वाय पाखण्डदेवताः साङ्केत्येनाभि-
मुख्येन भक्ते किं कृत्वा कालचक्रं निजं स्त्रीयमायुधं यस्य तमेव
साक्षाद्भगवन्तं यक्षपुरुषमनाहत्य पाखण्डदेवताः कथम्भूताः कङ्क-
गृध्रवक्त्रायाः विश्वसन्त्योऽपि वञ्चयन्त्यः आर्याणां वैदिकानां
समयात्सिद्धान्तादबहिः कृताः साङ्केत्येनेत्यनेन पाखण्डदेवतारा-
धनं पाखण्डसङ्केतनिबन्धनं न तु वैभमित्युक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कचिच्च शीतातपेत्येतद्विद्वद्योति । कचिच्च शीतातपेत्यादिना ॥ २५ ॥
कचिन्मिथो विपण्यञ्जितेतिद्विद्वद्योति । कचिन्मिथ इत्यादिना ।
विपणिकः वणिक् ॥ २६ ॥

(१) कचिन्क्षीणधन इत्यस्यार्थमाह । कचिद्धेत्यादिना ॥ २७ ॥
अन्योऽन्यवित्तेत्यस्यार्थमाह । एवं वित्तेति ॥ २८ ॥
यत आरब्धो नरलोकसार्थस्तमीश्वरमध्वनः पाऽमुपदि-
शन्ति विद्वांसः ॥ २९ ॥

के तं गच्छन्तीति तत्राह । यदिदमिति । योगमनुशास्तीति
योगानुशासनमेतद्वृत्तं शन्तमं सुखतममुपशमशीला मुनयः
उपतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

प्रसज्जतीत्यस्यार्थमाह । कापि देवमाययेति । प्रस्कन्नविवेकवि-
ज्ञानः नष्टविवेकविज्ञानस्तस्याः स्त्रियाः विहारार्थं गृहोपक्रमश्च

(१) श्रीवीरराघवव्याख्यान धृतटिप्पणीवदत्रापि श्लोकक्रमो
वैयः ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सुतादीनां कलभाषितैरवलोकैर्विचेष्टितैश्चापहतं हृदयं यस्य स तथा आत्मानमन्धे तमसि प्रहिणोति गमयति "हिमतौ" इति धातुः ॥ ३१ ॥

कचित्कदाचिद्वरिचक्रत इत्येतद्व्याख्याति । कदाचिदिति । कदाचित्कस्यां चिदवस्थायामीश्वरस्य चक्राद्विप्रस्तहृदयस्तमीश्वरमनाहत्य पाखण्डदेवताः साकल्येनाभिधत्ते भजनीत्यन्वयः परमाणुद्विपराद्धापवर्गकाल उपलक्ष्यतेऽनेनेति । तथोक्तम् । तेन परिवर्तनेन परिभ्रमणेन मिषतां जीवानां वयः आयुर्लक्ष्यं हरतश्चक्रादपवर्गोऽवसानं परमाणुकाल आदिर्यस्य स तथा द्विपराद्धस्यापवर्गोऽवसानं यस्य स तथा केषां मिषतामाब्रह्मस्तम्बादीनां ब्रह्माणमवधीकृत्य सस्वमुपकम्य वर्तमानानां कालचक्रं निजायुधं यस्य स तथा तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

निगमाचारे या शुद्धिस्तदकरणादित्यर्थः ॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कचिच्च शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे । कचिच्च शीतेति । दशानां दुःखावस्थानाम् ॥ २५ ॥

कचिन्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे । कचिन्मिथ इति । यत्किञ्चिदपि धनं मिथो वाणिज्यादौ व्यवहरन् वा काकिणिका विशातिकपर्विकास्तन्मात्रं यत्किञ्चित्ततोऽपि न्यूनं वा अन्येभ्योऽपहरन् वा विद्वेषमेति ॥ २६ ॥

अध्वन्यमुस्मिन्नुक्कच्छेति व्याचष्टे । अध्वन्यमुस्मिन्मिथ इति ॥ २७ ॥

प्रसज्जति कापीति व्याचष्टे । कापीति । देवमायारूपया स्त्रिया कर्ष्या भुजलताभ्यामुपगूढः सन् लुप्तविवेकविज्ञानो भवति । यस्या स्त्रियाः केलिगृहारम्भे आकुलहृदयो भवेत्तस्या एव आश्रयेऽवसक्ताः संलग्नाः सुता दुहितरश्च कलत्रं तत्सुतवधूः सा च तेषां भाषितादिभिरपहतं हृदयं यस्य सः ॥ २८ ॥

कचित् कदाचिद्वरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदीश्वरस्येति । चक्रात् परिव्रस्तहृदयः पाखण्डदेवताः साङ्केत्येन कल्पितेन पाखण्डागमेन अभिधत्ते उपास्यतया व्याचष्टे इत्यन्वयः परमाणुरादिद्विपराद्धापवर्गोऽन्तो यस्य तेन कालेनैव उप आधिक्येन लक्ष्यं यस्य तस्मात् द्विपराद्धापवर्गात् कालोपलक्षणादिति पाठे कालस्वरूपादित्यर्थः । कीदृशात् परिवर्त्तितेन वयसा वाल्यादिना रंहसा अतिशैष्येण ब्रह्मादीनामप्यनिमिषतामपश्यतां वयवहारे प्रमत्तानां भूतानामिति कर्मणि षष्ठ्यः भूतानि हरत इत्यर्थः । यद्वा । आयुरित्यध्याहार्यं तेषामायुर्हरतः अनिमिषतः निमेषमप्यकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः । आर्य्यसमयपरिहृताः शिष्टाचाररहिताः ॥ २९ ॥

तैर्वञ्चित इत्येतद्व्याचष्टे । यदा त्विति । आत्मनैव वञ्चितैः स्वकल्पितकुपयगामित्वात् तैरुवञ्चितः कल्पितकिञ्चिन्मात्रापरा-

धमिषेण धनाद्यपहत्य स्वगणाभिः सारितः निगमोक्ताचारमध्ये या अशुद्धिरुच्यते तयैव यस्य मिथुनीभावः विधवायास्त्यक्तधवाया वा मूल्यादिप्रदानेन परिणयः ॥ ३० ॥

तज्जातिरासेनेत्येतद्व्याचष्टे । तत्रापि निरवरोधः धर्ममर्यादाभिरनवरुध्यमानः विस्मृतमृत्युकालः सन् विहरन् भवति ॥ ३१ ॥

द्रुमेषु रंस्यन्निति व्याचष्टे । कचिद्द्रुमेति । रंस्यन् रममाणः व्यवायक्ष्णः स्त्रीसङ्गलब्धोत्सवः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कचिच्च शीतातपेत्येतद्व्याचष्टे । कचिच्चैति । शीतादीनामनेकानामाभिदैविकभौतिकानामात्मीयानां दशानां दुःखावस्थानाम् ॥ २५ ॥

कचिच्च मिथ इत्येतद्व्याचष्टे । किञ्चिन्मिथः यत्किञ्चिद्धनं व्यवहरन् अन्येभ्यो वित्तशास्त्रात् धनलोभात् काकिणिकामात्रं विशातिकपर्विकामात्रं ततोऽपि न्यूनं वा यत्किञ्चिदपहरन् विद्वेषमेति प्राप्नोति २६ ॥

अध्वन्यमुस्मिन्नुक्कच्छेति व्याचष्टे । अध्वन्यमुस्मिन्मिथ इति । अध्वनीति । अमुष्मिन् अध्वनि संसारमार्गे इमे उक्कच्छेति । तत्राभादयस्तथा सुखदुःखादय उपसर्गाः अत्र व्युत्क्रमोक्तिर्मुनेर्जीवोपसर्गसंस्मरणजन्यकारुण्याविष्टत्वं पुनरुक्तिश्च परोपकारेऽनलसत्त्वमधिकोक्तिश्च सर्वज्ञत्वं द्योतयति ॥ २७ ॥

प्रसज्जतीत्येतद्व्याचष्टे । कापीति । स्त्रीरूपया देवमायया भुजलताभ्यामुपगूढः प्रस्कन्नमपगतं कार्याकार्यविवेकसहितं भगवद्विषयकं विज्ञानं यस्य सः यद्विहारगृहारम्भे यस्याः क्रीडागृहारम्भे आकुलं हृदयं यस्य सः तस्याः आश्रमे क्रीडागृहे अवसक्ताः उपश्रिताः सुताश्च दुहितरश्च कलत्राणि सुतादिभार्यास्तेषां भाषितादिभिरपहतं हृदयं यस्य सः अन्धे तमसि नरके आत्मानं प्रहिणोति मक्षिपति ॥ २८ ॥

कचित्कदाचिद्वरिचक्रतस्त्रसन्नित्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति । परमाणवादिद्विपराद्धापवर्गात् परमाणवादिद्विपराद्धान्तात् कालोपलक्षणात् कालस्वरूपात् रंहसा शीघ्रेण परिवर्त्तितेन परिभ्रमणेन वयसा वाल्यादिक्रमेण आब्रह्मवृणस्तम्बादीनामित्याद्याः षष्ठ्यः कर्मणि आब्रह्मवृणस्तम्बादीनि भूतानि हरतः संहरतः विष्णोश्चक्राद्विप्रस्तहृदयः भगवन्तमनाहत्य पाखण्डदेवताः साङ्केत्येन पाखण्डागमेन अभिधत्ते इत्यन्वयः अनिमिषतः निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तात् कथम्भूतानां मिषतां प्रतिकर्तुमशक्यताम् कथम्भूताः कङ्कादिप्रायाः वञ्चनपराः आर्याणां वैदिकानां समयान्तिसिद्धान्तात्परिहृताः बाहिष्कृताः ॥ २९ ॥

तैर्वञ्चित इत्येतद्व्याचष्टे । आत्मा स्वात्मा वञ्चितः स्वेच्छाचारेण नरकार्हाः कृतः यैस्तैरुवञ्चितः सन् ब्रह्मकुलं समावसंस्तेषां ब्रह्मणानां यत् शीलमुपनयनादिश्रौतस्मार्त्तकर्मोपश्रानेन यज्ञपुरुषाराधनमेव तदरोचयन् शुद्रकुलं भजते मिगमाचारे अशुद्धितः स्वस्य शुद्धभावात् यस्य शुद्रस्य केवलमिथुनीभावः कुटुम्बभरणं च व्यापारः नाभिदोषादि ॥ ३० ॥

तज्जातिरासेन सुनिर्वृत्तेन्द्रिय इत्येतद्व्याचष्टे । तत्रापि शुद्धकुलसङ्गतावपि निरवरोधः निरस्तप्रतिबन्धः निरङ्कुश इत्यर्थः

एवमध्वन्यवरुन्धानो मृत्युगंजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये ॥ ३३ ॥

कचिच्छीतवाताद्यनेकदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणोऽकल्पो दुरन्तविषयविषण्णा
आस्ते ॥ ३४ ॥

कचिन्मिथो व्यवहरन्त्यत्किञ्चिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ॥ ३५ ॥

कचित्क्षीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽवसितमति-
स्ततस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते ॥ ३६ ॥

एवं वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैशानुबन्धोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वह्यथापवहति ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्संसारध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमुहवावेतरस्तत्र विसृज्य
जातंजातमुपादाय शोचन्मुह्यन्विभ्यद्विवदन्क्रन्दन्संहृष्यन्गायन्नुद्यमानः साधुवर्जितो नैवावर्ततेऽद्यापि
यत आरब्ध एष नरलोकसार्थोऽयमध्वनः पारमुपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

यदिदं योगानुशासनं न वा एतदवरुन्धते यन्न्यस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपरतात्मानः
समवगच्छन्ति ॥ ३९ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वैरेण स्वेच्छया विहरन् विस्मृतः कालावधिरायुषोऽध्वसानं
येन स आस्ते ॥ ३१ ॥

दुःखेषु रंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे । कचिद्दुःखमवदिति । व्यवसाये मैथुने
खण्डः उत्सवो यस्य सः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

कहीं पर शीत पवन आदि अनेक आधिदैविक आधिभौ-
तिक आदि अपनी दशाओं के निवारण में असमर्थ होकर
बड़ी भारी चिन्ता से खिन्न होरहता है ॥ २५ ॥

कभी आपस में व्यवहार करने में अथवा और से कौड़ी-
मात्रभी धन किसी से हरता है तो धनकी शठता से अथवा
और किसी बातसे वैरको प्राप्त होजाता है ॥ २६ ॥

इस मार्गमें ये सब उपद्रव हैं जैसे कि सुख दुःख रागद्वेष
मान अभिमान प्रमाद उन्माद शोक मोह लोभ मात्सर्य
ईर्ष्या अमान भुधा प्यास मनके दुःखशरीरके दुःख जन्म बुढ़ाई
मरण आदिक ॥ २७ ॥

कहींपर देव की माया स्त्री के भुजारूप लता से लिपटा
हुआ विवेक विज्ञान से नष्ट होजाता है जिस स्त्री के विहार-
घरके बनाने में इसका हृदय व्याकुल होजाता है फिर उस
के आश्रय में लगे जो पुत्र पुत्री पुत्रवधू इनके भाषण अव-
लोकन चेष्टाओं से उसका हृदय मोहित होजाता है तब मन-
के न जीतने से आपको नरक में डालना है ॥ २८ ॥

कभी ईश्वर भगवान् विष्णुका परमाणु से लेकर क्षिप-
गार्ध पर्यन्तरूप काल चक्र ब्रह्मासे लेकर तृणपर्यन्त सबकी
आयु को वात्स्यानि अवस्थाओं से हरने वाला सर्वदा धूमने

वाला सब के देखते ही हर लेने वाला जो काल तिस के डरसे
हृदय के कांपने से कालचक्र को अपने आयुध करने वाले
उन्हीं भगवान् ईश्वर यज्ञपुरुष को अनादर करके कंक
गृध्रकवट के तुल्य जो पाखण्डदेवता तिन्होंको जो कि
उत्तम मार्गसे परित्यक्त हैं तिनको सङ्केत के ग्रन्थों से मानने
लगता है ॥ २९ ॥

जब उन पाखण्डियों को आप धन नहीं दे सकता है और
बढ़ फिर इसको भुलाकर कुछ नहीं देते हैं तब ब्राह्मणों
के समूह में वास करता है तब उनका जो आचार
यज्ञोपवीतादि श्रौतस्मर्त कर्म का अनुष्ठान भगवान् यज्ञपुरुष
का आराधन तिससबको जब अच्छा नहीं मानता है तब शूद्रों-
को भजता है जिनका कि स्वयं अशुद्ध होने से वेद कर्म से
अधिकार नहीं है केवल स्त्री पुरुष के साथ मैथुन और
वानरजाति के तुल्य कुटम्बका पोषणमात्र होता है ॥ ३० ॥

तहांपर भी अपनी इच्छासे बिहारकरने में अतिशुश्रूषादिहो-
नेसे आपसमें स्त्रीपुत्रादिकों के मुखदेखनेमें कुत्सित भोगोंमें मृत्यु-
को भूलजाताहै ॥ ३१ ॥

कभी वृत्त सरीके इस लोकके भोगोंमें रमण करता हुआ
जैसे बन्दर होवै तैसे स्त्री पुत्रोंपर प्रेम करके मैथुन के कार्य में
समयको बिताता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे । एवमध्वनि सुखदुःखाद्यवरु-
न्धानो गिरिकन्दरप्राये तमसि रोगाद्यापदि पततीति शेषः ॥ ३३ ॥
कचिच्छीतवातादित्यादिपूर्वस्मादधिकोक्तिः । रोगाद्यापदि पतितः
सन् शीतादिभिः क्लिश्यन्नास्ति इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ये वै राजर्षयः किन्तु परं मृधे शयीरन्नस्यामेव ममेयमिति
कृतवैरानुबन्धा यां विसृज्य स्वयमुपसंहताः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायंदीपिका ।

तदेवं सिंहावलोकनन्यायेनैकमर्थं यथास्थानमपकृत्य व्याख्याय
क्रमस्थमनुवर्तयितुं पूर्वोक्तमेवानुवदति । कचिन्मिथ इति ।
वित्तशब्देन कदाचिदात्किञ्चिन्नमुपयाति ॥ ३५ ॥

कचित्कचित्क्षीणधनस्त्विति व्याचष्टे । कचित्क्षीणधन इति ।
अप्रतिलब्धं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादाने स्त्रीकारे
निश्चितमतिः सन् ॥ ३६ ॥

अन्योऽन्यवित्तव्यतिषङ्गेत्येतद्व्याचष्टे । एवं वित्तव्यतिषङ्गेति ।
अपवहति त्यजति ॥ ३७ ॥

अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे । एतस्मिन्निति । आपन्नमापदं
प्राप्तः विपन्नो विनष्टो वा यत्र यस्तमितरस्तत्रैव विसृज्य । नष्टमानो
बध्यमानः साधुवर्जितः साधुव्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥

अनावृत्तौ हेतुमाह । यदिदमिति ॥ ३९ ॥

मनस्विन इत्यादि व्याचष्टे । यदपीति । ये वै राजर्षयस्तेऽपि
नावरुन्धन्ते किन्तु परं केवलं मृधे शयीरन् ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभामवतचन्द्रचन्द्रिका ।

(१) यदा त्विति । आत्मा वञ्चितो यैस्तेरुपवञ्चितः सन् ब्रह्म-
कुलं प्रविष्टस्तेषां ब्रह्मण्यानां शीलमिति प्रतीकोपदानं
तैर्वञ्चित इत्येतद्व्याचष्टे उपनयनादीत्याराधनमेवेत्यन्तेन
मरोचयन्नभिमन्यमानः उपैति धनरानित्यस्य व्याख्यानं शुद्र-
कुलं भजत इति तदुपपादयति । निगमोक्ते आचारेऽपरिशु-
द्धितः स्वस्य शुद्धभावात् यस्य शुद्रकुलस्य मिथुनीभावः
कुटुम्बवर्धनं केवलदेहद्वयापारम्भेत्वेन केवलप्राप्त्यसुखमेव नादृष्टं
यथा धनराजातेरिति तत्र दृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

तज्जातिरासेनेत्येतद्व्याचष्टे । तत्रापीति । शुद्रकुलेऽपि निरवरोधः
प्रतिबन्धरहितः स्वरेण स्वच्छया युक्तदेशकाक्षप्रतीक्षामन्तरेण
कीडप्रतिक्रियाश्रयन्तं दयाकुला बुद्धिर्यस्य येषित्पुरुषयोः
परस्परमुत्तरीरीक्षणादिरूपेण प्राप्त्यकर्मणैव विसृज्यः काला-
वधिरायुषोऽवसानं यस्य स आस्ते ॥ ३४ ॥

द्रुमेषु रंस्यन्नित्येतद्व्याचष्टे । कचिदिति । वृक्षवत्केवलमैहिक-
सुखप्रयोजनकेषु गृहेषु द्रुमादिष्वत्केवलमिहैव युज्यन्ते न परत्रेति
भावः । यद्वा । द्रुमवद्द्रुम इव यथा धनरः सुतदारवत्सलो
मैथुनमेव क्षण उरसधो यस्य तथाभूतो भवत्येवमयमपि केव-
लमैहिकार्थेषु गृहेषु रंस्यन् सुतदारवत्सलो व्यवयक्षणाः स्व-
न्धने विवशो भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे । एवमिति । संसाराध्वनि सुख-
दुःखाद्यवबन्धानः अनुभवमानः मृत्युरेव गजस्तस्य भयाद्गिरि-
कन्दरुत्प्लवे तमसि रोगाद्यापि पतन् ततः पुनरप्येवं जिवन-
हेतुभूतां कर्मरूपां बह्वीमवलम्ब्य ततः आपदः रोगाद्युपद्रवरूपा-
क्षरकात्केनापि प्रयासेन विमुक्तः पुनरप्येवमुक्तेरीत्या संसारा-

(१) अत्र श्रीधरस्वामिपाठक्रमेण त्रिशतं आरभ्य अष्टविंश-
त्यर्थं त्रिंशत्तमं अध्यायं समाप्त्य अन्ये श्लोकास्तु पूर्वे व्याख्याता यव ।

ध्वनि वत्तमानो नरलोकसार्थं नरशरीरजीवसमूहमुपयाती-
त्येवमुपरि गतोऽपि लोकान्तरेषु विद्यमानो देवादिसमूहोऽपि
संसाराध्वन्यटतीत्यर्थः तथाचोक्तं “ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं
विशालं क्षीणं पुण्ये मृत्युलोकं विशन्ति” इति ॥ ३६—४१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(१) तैर्वञ्चित इत्येतद्व्याचष्टे । यदा तु ताभिरिति । यत्र पुरुषाराधनं
तेषां शीलं यत्तदरोचयन् अपथ्यं मन्वानः अनिमगपरिशुद्धं वेद-
शुद्धिरहितं यस्य शुद्रकुलस्य मिथुनीभावः कुटुम्बमरणां नाश-
दितिशेषः निरवरोधः भार्यारहितः अनिवारण इति वा ॥ ३३ ॥

द्रुमेषु रंस्यन्नित्यस्यार्थं दर्शयति । कचिद्द्रुमवदिति । व्यवहारो
प्राप्त्यरतिस्तदर्थमेव क्षणः कालो यस्य स तथा ॥ ३४ ॥

कचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे । एवमध्वन्यवबन्धान इति
ततः कथाश्चिदिति इदं विवृणोति कर्मवल्लीमिति ॥ ३५ ॥

बिभ्यत् भयमापन्नः मनस्विन इत्येतद्व्याचष्टे । यदपीति ॥ ३६ ॥

(२) बाधोपसर्गैरित्यत्रोक्तानुपसर्गानाह । यस्यामिति ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गिरिकन्दरप्राये तमसि रोगाद्या यदि अपतन् मृत्युगजभया-
बह्वीतुल्यप्राचीनकर्मावलम्ब्य स्थितो भवतीति शेषः ॥ ३३-४५ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

कचिन् प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे । एवमध्वनीति । मृत्युभया-
तमसि महारोगाद्युपशमार्थं कुर्मणि अवबन्धानः आत्मानम-
वरुणाञ्च ॥ ३३ ॥

कचिन् शीतानपेत्येतद्व्याचष्टे । कचिच्छीतवतीति ॥ ३४ ॥

कचिन्मिथ इति व्याचष्टे । कचिन्मिथ इति ॥ ३५ ॥

कचित् कचित् क्षीणधन इत्येतद्व्याचष्टे । कचित् कचित्
क्षीणधन इति । यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं धनादि तस्यादाने
स्त्रीकारे निश्चितमतिः सन् ॥ ३६ ॥

अन्योऽन्यवित्तव्यतिषङ्गेत्येतद्व्याचष्टे । एवमिति । अथापवहति
पुनरुदाहं त्यजति च ॥ ३७ ॥

अध्वन्यमुष्मिन्नित्यादि व्याचष्टे । एतस्मिन्निति । आपन्न आपदं
प्राप्तः विपन्नो मृतः साधुवर्जित इति । वैष्णवसङ्गे सति
तरतीति भावः यतश्च परमेश्वरात् तमेव परमेश्वरं पारं पारं
प्रापकं तत्र साधुसङ्ग एव हेतुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अनावृत्तौ हेतुमाह । यदिदमिति । समवगच्छन्ति प्राप्नु-
वन्ति ॥ ३९ ॥

मनस्विन इति एतद्व्याचष्टे । यदपि यद्यपि तदपि अस्यां

(१) अत्रापि श्रीवीरराघववैपरीत्यं धर्तते

(२) अत्रापि अन्ये श्लोकास्तु पूर्वाध्याये गताः

कर्मवल्लीमन्त्रलम्ब्य तत आषदः कथञ्चिन्नरकादिमुक्तः पुनरप्येनं संसाराध्वनिं वर्तमानो नरलोक-
सार्थमुपयाति एवमुपरि गतोऽपि ॥ ४१ ॥

॥ तस्येदमुपगायन्ति ॥

आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसाऽपि महात्मनः ।

नानुवर्त्माहिति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ॥ ४२ ॥

यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः ।

जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलालसः ॥ ४३ ॥

यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् ।

नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

पृथिव्यां शरीरं कीदृशं ममेयमिति कृतो वैरानुबन्धो यस्यां
तस्यामहमां विसृज्य स्वयमेव संहृताः मृताः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कचित्प्रमादादित्येतद्व्याचष्टे । एवमध्वनीति असमर्थः ॥ ३३ ॥

यत्किञ्चिन्नमुपयाति परेभ्य इति शेषः ॥ ३५ ॥

कचित्कचित्कीयाधन इत्येतद्व्याचष्टे । कचित्कीयाधन इति ।
अप्रतिलब्धमप्राप्तं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादाने सम्पा-
दने ॥ ३६ ॥

अन्योऽन्यवित्तव्यतिषङ्गेत्येतद्व्याचष्टे । एवं वित्तेति । तथापि
वित्तमुद्वहति गृह्णाति अपवहति अर्पयति ॥ ३७ ॥

अध्वन्यमुष्मिन्निष्ठादि व्याचष्टे । एतस्मिन्निति । आपन्नविपन्नः
आपन्नस्तो मृतो वा यस्तमितरः विसृज्य जातं जातं पुत्रादिकमु-
पादाय मन्त्रमानः बध्यमानः यतः ब्रह्मणो भगवतः सकाशादारब्धः
संसाराध्वा तमध्वनः पारमवधिभूतं संसारेहेतुं भगवन्तं साधुव-
र्जितः साधुजनभिन्नः एवं नित्यवर्ज्यजीवसमूहकल्पः नरलोकसार्थः
नैवावर्त्तते नैव प्राप्नोति इत्युपदिशन्ति तत्त्वज्ञाः ॥ ३८ ॥

योगानुशासनं भगवत्प्राप्तिसाधनभूतज्ञानमत्त्वाद्युपदेशमपि
न गृह्णतीत्याह । यदिति । यत् यस्य ब्रह्मणो भगवतः ॥ ३९ ॥

मनस्विन इत्यादि व्याचष्टे । यदपीति ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार से इस प्रवृत्तिमार्ग में दुःखों को भोगता
हुआ पर्वत कन्दरा सरी के संसार में पड़कर मृत्युकुली हाथों
से डरता रहता है ॥ ३३ ॥

कहींपर क्षीतपवन आदि अनेक दैविक भौतिक अष्टा-
त्मिक दुःखों के निवारण में असमर्थ होने से दुःखित होकर
रहता है ॥ ३४ ॥

कहींपर आपस में व्यवहार करने में कुछ धन को प्राप्त
होता है सोभी धन की वञ्चना करने से ॥ ३५ ॥

कभी धन के खर्च होजाने से शयन आसन भोजन आदि
भोगों से हीन होता है तब जबतक मनोरथ नहीं मिलता है
तबतक उस के यत्न में बुद्धि रखता है तब तहां तहां
मनुष्यों से अपमानादिकों को प्राप्त होता है ॥ ३६ ॥

इस प्रकार धन के बढ़ले बढ़ले में वैर के बढ़ने से भी
फिरभी पूर्व की वासना से विवाहादि सम्बन्ध करता है
फिर कभी छोड़ताभी है ॥ ३७ ॥

इस संसार मार्गमें नानाप्रकार के क्लेशों विघ्नों से
बाधित होने से जो जहां मरे या दुखीहो तिसको छोड़कर
पैदा होनेवाले को लेकर शोचता हुआ मोहित होता हुआ
डरता हुआ बिवाद करता हुआ रोता हुआ हर्षित होता हुआ
गाता हुआ बंधा हुआ सत्पुरुष से वर्जित ऐसा यह नरलोक
समूह जब से आरम्भ हुआ है तब से अभीतक उधर को
नहीं लौटा है कि जिस परमात्मा को संसार का पार कह-
ते हैं ॥ ३८ ॥

जो योग भक्तियोगगम्य जिस को सन्यासी मुनि शान्त-
स्वभाव भिवृत्तमानवाले जाते हैं तिस को नहीं प्राप्त हो-
ता है ॥ ३९ ॥

जोभी बड़े दिग्गजों को जीतनेवाले राजर्षि वेभी इसी
पृथिवी में मरी ऐसा वैरकर के स्वयं काल के मारे संग्राम
में सोजाता है पृथिवी को छोड़जाते हैं परन्तु उसपद को नहीं जा
सकते हैं ॥ ४० ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रसज्जतीत्यादिगिरिकन्दर इत्यन्तमपकृष्य व्याख्यातं ग्रन्थ-
मतिक्रम्य वल्ली गृहीत्वेत्यादि ग्रन्थ व्याचष्टे । कर्मवल्लीमिति ।
एवमुपरि स्वर्गं गतोऽपि नरलोकसार्थमेवोपयाति ॥ ४१ ॥

तदेवं भरतौक्तिं व्याख्याय तत्त्वस्मिन्संभ्रष्टलोकानाह । तस्येव
कर्म हलोकैरुपगायन्ति आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य ग्रन्थो नृपोऽनुवर्त्त-
नाहिति वर्त्मानुगच्छे न शक्नोति ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्र हेतुमाह । य इति । सुहृद्राज्ययोर्द्वन्द्वैक्यम् । यो दुस्त्य-
जान्दारादीन्विष्टामिव जहौ तस्यार्थमस्येति सम्बन्धः । दुस्त्य-
जत्वे हेतुः हृदि स्पृशो मनोज्ञान् त्यागे हेतुः उत्तमश्लोके
लालसा लम्पटत्वं यस्य ॥ ४३ ॥

तस्यैवं विषयत्यागो न चित्रमित्याह । य एवं भूतोऽसौ
नृपः स क्षित्यादीनैच्छदिति यत्तदुचितम् सद्योवलोकां भर-
तस्य दया यथा भवत्येवमवलोक्य यस्या इति परिजनाव-
लोकः श्रियामुपचर्यते यतो मधुद्विषः सेवायामनुरक्तं मनो
येषां तेषां महतामभवो मोक्षोऽपि फल्यस्तुच्छ एव ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भरतवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पारोक्ष्यरूपमवधूतवचो व्याख्याय तन्माहात्म्यप्रतिपाद-
कान् श्लोकानवतारयति । तस्येदं माहात्म्यमार्षभस्य ऋषभ-
पुत्रस्य महात्मनो महानुभावस्य राजर्षेर्वर्तमानं मनसाप्यनु-
ब्रजसर्चभण्यो नृपो नाहति यथा गरुडस्य गतिं मक्षिके-
त्यर्थः ॥ ४२ ॥

तत्रैव हेतुमाह । स आर्षभो राजर्षिः स्वाधीनः स्ववशः
मनोज्ञानत एव दुस्त्यजान् दुःखेनापि त्यक्तुमशक्यान् पुत्रान्
सुहृद्राज्ययोर्द्वन्द्वैक्यं युवैव सन्मलवद्विष्टामिव जहावत्याक्षीत्
त्यागे हेतुमाह । उत्तमश्लोके भगवति लालसः लम्पटः आस-
कचित्त इति यावत् ॥ ४३ ॥

न केवलमत्याक्षीदेवापि तु नैच्छदित्याह । य इति । यो नृप
आर्षभः दुस्त्यजान् क्षित्यादीन् क्षितिभारतं वर्षं सुताः पुत्रा
अथ धनं दाराः स्त्रियः इमान् सुरवरैरिन्द्रादिभिश्च प्रार्थ्या
श्रियं सम्पदं कथम्भूतां सद्योवलोकां सद्यया युक्तः अव-
लोक्य राज्ञो यस्यां तां राज्ञो दयया युक्तोऽवलोक्य मयि प्रस-
रतिविति प्रार्थयमानामिति भावः नैच्छत् क्षित्यादिषु रागमपि
नाकरोदित्यर्थः नैतच्छिन्नं किन्तु युक्तं चेतदित्याह । तदुचि-
नमिति । कुतः यतो मधुद्विषः सेवायामनुरक्तमनसां महतामभवो
मोक्षोऽपि फल्युरूपः भगवत्सेवापेक्षया मोक्षोऽप्यल्प इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

वर्लीं गृहीत्वेत्यादि अवशिष्टं ग्रन्थं व्याचष्टे । कर्मवल्लीमव-
लम्बयेति । एवमुपरि गतोऽपि स्वर्गं जनोऽपि संसाराध्वनिं वृत्त-
मानः ॥ ४१ ॥

भरतोपाख्यानमुपसंहृत्य तन्महिमनि प्राचां सम्मतिमाह ।
तस्य इदं कर्म आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य अनुवर्तमानानुगन्तुं
नाहति योग्यताभावादिति भावः । मनसा मनोरथेनापि किमुत
कर्मणा ॥ ४२ ॥

तस्य प्रेमानुभावमाह । य इत्यस्योत्तरवाक्यगतत्वात् तत्पदा-
पेक्षा भीलितं यदभिरामताक्षिक इति बहुवचनत्वे हेतुः । हृदि
स्पृशः मनोहरान् सुहृद्राज्ययोर्द्वन्द्वैक्यं युवैवेति वार्द्धक्येत्यागिभ्यः

प्रियव्रतादिभ्योऽप्युत्कर्षः । मलवदिति । यथा मलस्य त्याग
एव निवृत्तिः त्यागाभावे कष्टं त्यक्तस्य तस्य स्मरणोऽपि निष्ठीवनो-
द्गमस्तथैवेति त्यागेऽप्यन्येभ्यो वैलक्षण्यादुत्कर्षः । तत्र हेतुः उत्तमः
सर्वोत्कृष्टः रूपगुणलीलामाधुर्यैश्वर्यस्य सम्बन्धी श्लोको
यशो यस्य तस्मिन् लालसः दर्शनाद्यौतसुक्यं यस्य सः । तेन
भगवत्सौन्दर्याद्यनाविष्टसर्वेन्द्रियाणां विरक्तानां दारादयो न
मलतुल्या भवन्तीति भरतस्योत्तमभक्तत्वं ध्वनितम् ॥ ४३ ॥

उक्तमेवार्थमुल्लासितं पुनरपि स्पष्टीकृत्याह । य इति । सद्यो-
वलोकां भरतस्य दया यथा भवत्येवमवलोक्य यस्या इति
परिजनावलोकः श्रियामुपचर्यते इति श्रीधरामिचरणाः । यद्वा
भरतो वैराग्योत्थं शरीरकष्टं मा स्वीकरोतु मया लाल्यमानो
गृह एव तिष्ठतिविति सद्योऽवलोक्य यस्यास्तामभवो मोक्षोऽपि
फल्यस्तुच्छस्तत्रापि विरज्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्लीं गृहीत्वेत्यादिग्रन्थं व्याचष्टे । कर्मवल्लीमिति । एवमुपरि
स्वर्गं गतोऽपि नरलोकसार्थमवोपयाति ॥ ४१ ॥

इत्थं भरतोक्तिं व्याख्याय तच्चरितसङ्ग्रहश्लोकान् पूर्वसि-
द्धान् दर्शयन् तदुपाख्यानमुपसंहरति । तस्येति । तस्य भरत-
स्येदं कर्म श्लोकैरुपगयति । आर्षभस्य ऋषभपुत्रस्य अनुवर्त-
नाहति अनुष्ठितं पारगहस्यं मार्गमनुष्ठानं न शक्नोति ॥ ४२ ॥

यो दुस्त्यजान् हृदिस्पृशः मनोज्ञान् मलवजहौ तस्यार्ष-
भस्येति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

सद्ये दयानिधौ भरते अवलोको यस्यास्तां च यो नृपः
नैच्छत्तदुचितमेव यस्मान्मधुद्विषः सेवायां मनो येषां तेषामभवो
मोक्षोऽपि फल्युरूपः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

दुःख में या नरक में पड़ा हुआ प्राचीन कर्मरूपी जना-
को आश्रय करके रहना है किसीप्रकार से उस आफत में
से या नरक में से छूटै तौभी फिरभी इसी संसार मार्ग
में प्रवृत्त होता है इसी प्रकार से स्वर्ग में जानेवाले कोभी
होता है ॥ ४१ ॥

उन भरतजी के इस माहात्म्य को श्रेष्ठलोग गान करते
हैं ऋषभजी के पुत्र राजर्षि महात्मा भरतजी के मार्गकों
मनभेभी कोई राजा प्राप्त नहीं होसकताहै जैसे गरुडजी के
आगे मखी होवै ॥ ४२ ॥

जिनने युवाही अवस्था में दुस्त्यज जो स्त्री पुत्रादि हृदय
के अत्यन्त प्रिय सुहृद राज्य इन सर्वोंको भगवान् की लालसासे
मल मूत्र के तुल्य त्यागदिया ॥ ४३ ॥

जिनने अति दुस्त्यज पृथिवी पुत्र स्वजन धर्म स्त्री तथा
देवनोंकेभी प्रार्थना करने योग्य दया सहित देखनेयोग्य जो
राज्यजल्मी उस को नहीं चाहा सो बात उनको उचितही है

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।

नारायणाय हरये नम इत्युदारं हास्यन् मृगत्वमपि यः समुदाजहार ॥ ४५ ॥

य इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्गपवर्ग्यं वाऽनुशृणोत्याख्यास्यत्यभिनन्दति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न काश्चन परत इति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां-

संहितायां वैयासिक्यां भरतोपाख्यानं नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

क्योंकि भगवान् की सेवा में निरत महापुरुषों को तो मोक्ष भी तुच्छ होता है तो फिर और क्या है ॥ ४४ ॥

श्रीभरतस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य सेवानुरागमेवाह । यज्ञायेति । यज्ञरूपाय धर्मपतये यज्ञादिफलदात्रे विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै धर्मानुष्ठात्रे योगोऽष्टाङ्गस्तस्मै सांख्यं ज्ञानं तच्छिरः प्रधानं फलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियन्त्रे अत एव नारं जीवसमूहः सोऽयनमाभयो यस्य सर्वजीवनियन्त्रे । एवं कर्मज्ञानदेवताकाण्डैः अतिपादिताय हरये नम इत्युदारमुच्चैर्यः सम्यगुच्चारितवान् मृगत्वं मृगवेहमपि हास्यन् त्यस्यन् य एवम्भूतस्तस्य तदुचितमिति वा तस्यानुवर्तमानेति वा सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

भरतचरितश्रवणादिफलमाह । य इदमिति । भागवतैः सभाजिता अवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य तस्य भरतस्यानुचरितं योऽनुशृणोति स आत्मन एव सकाशात् सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्राप्नोति न तु काश्चिदपि परस्मादपेक्षत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीभर-

स्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य मधुद्विसेवानुरागातिशयमेवाह । यज्ञायेति । यज्ञानां भोक्ते प्रभवे च धर्मपतये ऽवतारैर्वर्णाश्रमधर्माणां गोष्ठे विधिनैपुणाय धर्मानुवर्तिनां रक्षाविधौ नैपुण्ययुक्ताय सांख्यमात्मानात्मविवेकात्मकोऽध्यात्मयोगः स एव शिरः शिरोवत्प्रधानाङ्गं यस्य तस्मै योगाय विवेकादिसाधनसप्तकानुश्रुतिभक्तियोगगम्याय योगशब्दस्तद्व्ये औपचारिकः प्रकृतीश्वराय मायानियन्त्रे नारं जीवसमूहः अयनमाभयो यस्य तस्मै अनेन चिद-

[४७]

चिच्छरीरकत्वमुक्तं हरये आभितबन्धहराय नम इत्युदारं भृशमुदाजहार उदाहृतवान् किं कर्तुमिच्छन् मृगत्वं हरिणशरीरमपि हास्यन् हातुमिच्छन् अत्र मृगत्वं हास्यन् समुदाजहारेति हासोदाहरणयोर्यौगपद्य प्रतीयते तथापि मृगजन्मनो वैकल्यदशायां समुदाहरणमत्र विवक्षितमन्यथा चरमदशायामुक्तनामग्रहणे तद्देहावसाने मुक्तेरस्मिन् प्रवन्धे बहुषु स्थलेषु कत्वेन पूर्वापरग्रन्थविरोधापत्तेः उदाहरणं चात्राव्यक्तोच्चारणं विवक्षितं मृगजन्मनस्तस्य व्यक्तोच्चारणासम्भवादन्यथा साङ्गभक्तियोगोपसंहारापत्त्या जन्मान्तरविलम्बायोगापत्तेः ॥ ४५ ॥

एतद्वरतचरितश्रवणादिफलमाह । य इदमिति । भागवतैः सभाजिताः संस्तुता अवदाताः शुद्धा गुणाः अक्रोधादयः कर्माणि भूतहिताचरणादिरूपाणि च यस्य तस्य राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं यशस्यं स्वस्त्ययनं मङ्गलावहमायुस्करं धन्यं धनप्रापकं स्वर्गसाधनमापवर्ग्यं मुक्तिसाधनं च योऽनुशृणोत्याख्यास्यति कथयति चाभिनन्दति अनुमोदते च स आत्मनः स्वतः एव सर्वा आशिषः समीहितान्याशास्ते प्राप्नोति न तु काश्चिदपि शिषं परस्मादपेक्षते इत्यर्थः चरित्रस्य स्वस्त्ययनादिकं च न स्वरूपेणापि तु भवणादिविषयत्वेनेति ख्यापनाय शृणोत्याख्यास्यतीत्युक्तं न केवलं स्वस्त्ययनादिकमेवास्य फलमपि त्वमुक्तमन्यत्सर्वमपीत्यभिप्रायेणोक्तं सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते इत्यादि ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

यज्ञायेति । धर्मरूपाय तत्पालकाय तत्प्रवर्तकाय ज्ञान-
साधनरूपाय ज्ञानरूपाय मायानियन्त्रे सर्वजगदाभयाय ततोऽपि
पराय हरये मनोहराय दास्येनात्मानं समर्पयामीत्यर्थः ॥४६॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यज्ञायेति त्रिभिः पादैः क्रमेण कर्मज्ञानभक्तिमार्गाणां
यथोत्तरमुत्कर्षो व्यञ्जितः । विधेयज्ञविधेनैपुण्यं यस्मात्तस्मै
हास्यन् त्यक्ष्यन् तेन मरणकाले न उदाजहार तथासति जहद्वि-
त्युच्येत भगवतैव स्वभक्त्युद्रेकार्यं पुनर्जनायिष्यमाणत्वादिति
भावः ॥ ४५ ॥

भागवतैः श्रीभागवतेऽस्मिन् शास्त्रे वा सभाजिताः स्तुता
भवदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि यस्य । आत्मन एवेति सर्ववाञ्छि-
तानि तस्यानायासेनैव स्वतः प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति सारार्थदर्शिनीं हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

चतुर्दशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य भगवत्सेवानुरागं स्फुटयति । यज्ञाय "यज्ञो वै विष्णुः"-
इति श्रुतेः धर्मपतये धर्मगोप्त्रे विधेर्ब्रह्मणः नैपुण्यं यस्य तस्मै
शुज्यते भक्तैः स्नानुकूल्ये प्रवर्त्यते इति योगस्तस्मै भक्तवदयाय
सम्यक् ख्यायन्ते प्रकथ्यन्ते तत्त्वान्वयनया इति संख्या अध्या-
त्मविद्या तथावधारणीयानि चिदचिद्ब्रह्माख्यानि तत्त्वानि
सांख्यानि तेषु शिरःप्रधानं ब्रह्म तस्मै सांख्यशिरसे प्रकृत्योः
परीपरयोः चेतनाचेतनरूपयोरीश्वराय नारस्य जीवसमूहस्याय-

नाय स्थितिप्रवृत्तिप्रदाय हरये भक्तक्लेशहारिणे नमः इत्युदारं
परममङ्गलं वेदवेद्यत्वयज्ञमूर्तित्वधर्मगोप्तृत्वब्रह्मादिनैपुण्यहेतु-
त्वभक्तवश्यत्वसर्वतत्त्वप्रधानत्वादि भगवदुणविषयकवाक्यं मृगतत्वं
मृगभावं हास्यन् त्यक्ष्यन् यः समुदाजहार सम्यगुच्चारितवान्
तस्यानुवर्तमानो नार्हतीति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

भरतचरितश्रवणादिकलमाह । य इति । भागवतैः सभा-
जिताः संस्तुता भवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य
तस्य राजर्षेर्भरतस्य अनुचरितं योऽनुशृणोति आख्यास्यति
अभिनन्दति च स आत्मनः सकाशात् सर्वा आशिषः पुरुषा-
र्थान् आशास्ते प्राप्नोति ननु काञ्चन काञ्चिदपि परत अपे-
क्षते ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्दशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

जिन भरतजीनें यज्ञभगवान् धर्मपति विधिमें निपुण
योगलभ्य सांख्य प्रतिपाद्य प्रकृतिके ईश्वर नारायण हरि
इन के अर्थ नमस्कार है इसप्रकार से कहकर मृगशरीर-
का त्यागकिया है उनके चरित्रको कौन राजा पा सकता-
है ॥ ४५ ॥

भागवतजनों से पूजनीय निर्मल गुण कर्म वाले राजर्षि
भरतजी के कल्याण आयु धन यश स्वर्ग मोक्ष देने वाले
चरित्र को जो सुने कहै प्रशंसा करै उसको आपही सब
संपत्ति मिलती है दूसरे से नहीं चाहना पड़ती है ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध चतुर्दश अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४ ॥

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

०

॥ श्रीशुक उवाच ॥

भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमुह वाव केचित्पाखण्डिन ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चानार्या
अवेदसमाम्नातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति ॥ १ ॥

तस्माद्ब्रह्मसेनायां देवताजिज्ञाम पुत्रोऽभवत् ॥ २ ॥

अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ॥ ३ ॥

य आत्मविद्यामाख्याय स्वयं संशुद्धो महापुरुषमनुसमर ॥ ४ ॥

प्रतीहात्सुवर्चलायां प्रतिहर्त्रादयस्त्रय आसन्निज्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानाव-
जनिषाताम् ॥ ५ ॥

भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीयस्ततः प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुक्तायां हृदयज आसीद्विभु-
र्विभो रत्यां च पृथुषेणस्तस्मान्नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत
साक्षाद्भगवतो विष्णोर्जगद्रिरक्षिषया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ६ ॥

स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे
परावरे ब्रह्मणि सर्वात्मनाऽर्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविच्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभी-
क्षणाः परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान
एवावनिमज्जुगुप्त ॥ ७ ॥

तस्येमां गाथां पाण्डवेय ! पुराविद उपगायन्ति ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

एवमष्टमिरध्यायैर्भरतस्योक्तमीहितम् ।

ततः पञ्चदशे तस्य कीर्त्यन्ते वंशजा नृपाः ॥ १ ॥

ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानं यं दृष्टेति शेषः । यद्वा
यं सुमतिमवेदसमाम्नातां देवतां कल्पयिष्यन्ति बुद्धोऽयं साक्षा-
दवतीर्ण इति मेव्यन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्तनयो देवताजितः पुत्रः ॥ ३ ॥

आत्मविद्यां बहुभ्य आख्याय व्याख्यानेनैव स्वयं संशुद्धो-
ऽनुसमारापराक्षतयाऽनुभूतवान् ॥ ४ ॥

प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयं यज्ञनिपुणाः सूनव आसन्
अजनिषातां जातौ ॥ ५ ॥

हृदयजः पुत्रः जगतो रिरक्षिषया रक्षितुमिच्छया गृहीतं
सत्त्वं येन तस्य विष्णोः कलांशः सन् ॥ ६ ॥

महापुरुषत्वमेवाह । स वै इति । धर्मस्तस्य द्विविधः अभि-
विक्रत्वात्प्रजापालनादिरेकः पृथग्यत्वादिज्यादिश्चापरः द्विवि-
धोऽपि भगवति सर्वात्मनार्पितः सन् परमार्थलक्षणेन परि-

भाविता संस्कृतातिशुद्धा मतिर्यस्य अत एवोपरतमनात्म्यं देहा-
द्यदभावो यस्मिस्तस्मिन्नात्मनि चित्ते स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्म-
ययात्मानुभवो यस्य तादृशोऽपि निरभिमान एवावनिमज्जुगुप्ता-
लयामास ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भरतचरित्रमुपवर्णय तत्सन्ततिमुपवर्णयति श्रीशुकः ।
भरतस्य सुमतिर्नामाभिहितः व्यवहृतः यं सुमतिः ऋषभस्य पदवीं
योगचर्यारूपमनुवर्तमानमवलोक्य केचित्पाखण्डिनोऽनार्याः कलौ
पापीयस्या स्वमनीषया अवेदसमाम्नातामवेदोक्तां बौद्धदेव-
तामिति यावत् कल्पयिष्यन्ति बुद्ध एव साक्षात्सुमतिरूपे-
णावतीर्ण इति स्मृकुमनीषया पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मात्सुमतेः बुद्धसेनायां भार्यायां देवताजिज्ञामा पुत्रो उत्पन्न
आसुर्यायां देवताजिज्ञार्यायां तत्तनयः देवताजितपुत्रः देवद्युम्नो
नाम्ना भवत्ततो देवद्युम्नासन्नार्यायां धेनुमत्यां परमेष्ठीनाम् सुतो
जातः तस्य परमेष्ठिनस्तन्नार्यायां सुवर्चलायां प्रतीहाख्यः पुत्र
उपजातः यः प्रतीहः बहुभ्यः आत्मविद्यामाख्याय उपदिश्या-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ख्यानेनैव स्वयं संशुद्धः निर्मलान्तःकरणः परमपुरुषमुपासितवान् अनुस्मृतिरत्र प्रत्यक्षतापन्नमुपासनं विवक्षितं भवति ॥२४॥

प्रतीहात्सुवर्चलायां जातात्प्रतिहर्तादयः प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति । त्रयोऽपीज्याकोविदा यज्ञनिपुणाः सूनवः पुत्रा आसन् तत्र प्रतिहर्तुः स्तुत्यां भार्यायामजभूमानावजो भूमेति च द्वौ पुत्रावजनिषाताम् उद्भूतां भूमनोऽजानुजाहविकुल्यायां भार्यायां उद्गीथाख्यः पुत्रः तत उद्गीथादेवकुल्यायां भार्यायां प्रस्ताराख्यः पुत्रः प्रस्ताराद्विकुल्यायां भार्यायां विभुर्नाम हृदयजः पुत्र आसीद्विभो रत्यां भार्यायां प्रथुसेनाख्यः पुत्रः तस्मात्प्रथुसेनादाकूत्यां भार्यायां नक्तोनाम जज्ञे ततः नक्तादयो नाम कृतिपुत्रः कृतौ नक्तस्य भार्यायां पुत्र आसीदित्यर्थः गयं विशिनाष्टि । राजर्षीणां मध्ये श्रेष्ठः उदारश्च वा विपुलकीर्तिर्जगतो रिरक्षयिषया रक्षितुमिच्छया गृहीतसत्त्वस्य उपात्तशुद्धसत्त्वमूर्तेर्भगवतो विष्णोः कला अंशभूतः सन्नात्मवत्त्वं प्रशस्तमनस्कत्वं तत्प्रभृतिना लक्षणेन गुणेन लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणो धर्मः महापुरुषत्वं प्राप्तः ॥ ५ ॥ ६ ॥

महापुरुषत्वमेवाह । स चा इति । स वै गयः प्रजापतिपालनादिरूपेण स्वधर्मेण स्ववर्णधर्मेण तत्र पालनं भयात् पोषणमन्नपानादिना प्रीयानमर्थितप्रदानेन उपलालनं सुतवत् श्लाघनमनुशासनं कुर्माङ्गाश्वारणं तथा इज्यादिना पञ्चमहायज्ञादिना स्वाश्रमधर्मेण च इज्याशब्दः पञ्चमहायज्ञपरः आदिशब्दो विवेकविमोकादीनामपि संग्राहकः चशब्द आत्मयाथात्म्यज्ञानयोगसमुच्चायकः इत्यादिकमाश्रमधर्मं विशिनाष्टि । भगवति ब्रह्मणि परावरे महापुरुषे सर्वात्मना समर्पितपरमार्थलक्षणेनेति भगवति ब्रह्मणीति भगवद्भक्त्यशब्दयोरेकविषयत्वमुक्तं भगवत्त्वं परावरत्वे हेतुः परे ब्रह्मादयोऽवरेऽवमा यस्मात्स परावरः तस्मिन् “यथा क्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति” इति तत्क्रतुन्यायेनोपासितुर्भगवत्पुरुषत्वापादकं भगवदसाधारणमुपास्यं महापुरुषत्वमुक्तं महापुरुष इति सर्वात्मना सर्वप्रकारेण करणत्रयेणार्पितं समर्पितं परमार्थलक्षणां यत्फलस्वरूपं यस्मिन्नेन अनभिसंहितफलत्वेनेत्यर्थः भगवत्परमार्थभिलषितोऽर्थः फलमिति यावत् तल्लक्ष्यते येन सङ्केतार्पितः परमार्थलक्षणाः सङ्को यस्येति ममेदं कर्म न भवतीति तदित्युक्तसङ्केतेति वार्थः ब्रह्मविश्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेनेत्यस्य तत्रायमर्थः अर्पितपरमार्थलक्षणेन ओमित्यात्मानं युञ्जीतेत्युक्तविधात्मसमर्पणरूपशरणागतियोगाङ्गविशिष्टेनेति “तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! मामेकं शरणं ब्रज” इति भक्त्यङ्गतया शरणागते कर्तव्यताभिधानात् ब्रह्मविश्चरणानुसेवयापादितभगवद्भक्तियोगेनेत्यनेन भगवद्भक्तियोगोत्पत्तिः सत्सेवायत्तेत्युक्तं ब्रह्मविश्चरणानुसेवयेत्यनेन “देवमिवाचार्यमुपासीत आचार्यवान् पुरुषो वेद तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्” इत्यादिश्रुतिविहितआचार्यसम्बन्धोऽस्याभिहितः ब्रह्मविदित्यनेनाचार्यलक्षणायुक्तगुरुसमाश्रयणमस्य सूच्यते स्वधर्मोत्पादिना ज्ञानकर्मयोगानुगृहीतेन न्यासयोगाङ्गकेन भक्तियोगेनेत्युक्तं भवति उक्तविधेन भगवद्भक्तियोगेनाभीक्ष्णशः पुनः पुनः परिभाविता विद्वांभितात एव विशुद्धामतिर्यस्य सः अत एव उपरतमनास्य देहात्मभ्रमो यज्य स निवृत्तदेहात्मभ्रम इत्यर्थः आत्मे-

तरशरीरमनात्मा एवम्भूते स्वात्मनि उपलब्धमानमन्तरात्मतया साक्षात्क्रियमाणं ब्रह्म तदेवात्मा परमात्मा तस्यानुभवो यस्य सः । यद्वा स्वान्तरात्मभूतब्रह्मैव परमात्मा तस्यानुभव उपलब्धते येन तथोक्तः य आत्मनि तिष्ठन्निति प्रकारेण जीवात्मन्यवस्थितं परमात्मानमुपलब्धमानमित्यर्थः एवम्भूतोऽपि निरभिमान एव देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मरहित एव इमां भूमिमज्जुगुपत् अरक्षत् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गयस्य माहात्म्यप्रतिपादिकां गाथामवतारयति । तस्येति । हे पाण्डवेय ! पुराविदः पूर्वकालिकवृत्तान्ताभिज्ञाः तस्य गयस्येमां माहात्म्यसूचिकां गाथामुपगायन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राजसन्ततौ विशिष्टराजज्ञानं भगवन्माहात्म्यज्ञानोपयोगीत्यतस्तज्ज्ञानायावशिष्टवश्याननुकामत्यस्मिन्नध्याये यमुहवावेति । उहवावेति चतुर्भिर्निपातैरवैदिकमतस्य वैभाषिकादिचतुर्धा भेदः सूच्यते अवेदो वेदविरुद्धः आगमस्तत्र प्रतिपादितां पञ्चावतीत्यभिधानमवतीम् ॥ १ ॥ २ ॥

तस्य देवपादेस्तनयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

हृदयज औरसपुत्रः अभिरक्षया जगद्रक्षाकारणेन गृहीतसत्त्वगुणस्य कलाया अंशस्य आत्मवत्ता सूक्तदेहवत्त्वेन प्रकाशमानं तस्याभिलक्षणेन विग्रहवत्कलांशेन करचरणादिवचकचिन्हेन सर्वोपमानत्वाद्वयः ॥ ६ ॥

स्वधर्मेणावतिमज्जुगुपत् इत्यन्वयः स्वधर्मोत्पद्यते तत्स्पष्टयति । प्रजापालनेति । सर्वात्मनेत्यादि च स्वधर्मेणेत्यस्य विशेषणं निर्व्याजेन सर्वसमर्पणाख्यचिन्हेन ब्रह्मविदां चरणानिरन्तरनिषेधया भक्तिसाधनमेतत् परिभाषितं वशीकृतमत एव विशुद्धसत्त्वमन्तःकरणं यस्य स तथा उपरतं निवृत्तमनास्यं देहधर्मो यस्मिन्स्तथा तस्मिन् स्वात्मनि स्वहृदये उपलब्धमानः अपरोक्षीक्रियमाणो ब्रह्मानुभावो यस्य स तथा अपीत्यनेन राज्यपालनं सम्भावितं न भवति तथापीत्यर्थे द्योतयति निरभिमान इत्यनेनानुपपत्तिं परिहरति ॥ ७ ॥

तस्येमां गाथामित्यनेन गीयमानत्वाद्वयेति शब्दार्थं सूचयति पुराविदः पुराणज्ञाः गाथां विषमाक्षरगुरुपादोपेतां तथोदाहरन्ति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

कल्पयिष्यन्ति । अत्रामर्ष एव लट् ननु भविष्यति । तस्य कलेभूतत्वात् । तथा च सूत्रं “अनवकल्पस्यमर्षयोराकिवृत्तेऽपि” इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स वै इति । उपलब्धमाने ब्रह्मण्यात्मानुभवोऽप्यज्जुगुपदित्यन्वयः तथापि गोपने हेतुः निरभिमान एव सन्निति ॥ ७-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्य पञ्चदशे राक्षो गयस्य महिमोच्यते ।

यः प्रियव्रतवन्दयानामन्योऽस्य विरजस्य च ॥

गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिर्यज्वाऽभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता ।

समागतश्रीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते ॥ ६ ॥

यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्धिः ।

यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषो गुणावत्सस्तुतोधाः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कलौ तस्य चरितं श्रुत्वा तादृशाचारवन्तोऽस्माकं सुमति-
रेव देवता यथा बुद्ध इति बौद्धसम्प्रदायाद्विच्छिद्य कल्प-
यिष्यन्ति ॥ १-३ ॥

अनुसस्मार अनुबभूव प्राप वा ॥ ४ ॥

प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयः यक्षनिपुणाः सूत्र-
वासा ॥ ५ ॥

हृदयजः पुत्रः कला अंशः ॥ ६ ॥

पालनं विपक्षविमर्दनादिना पोषणं वृत्तिदानादिना अर्पितः
सन् परमार्थलक्षणा भवति यः स्वधर्मस्तेन परि सर्वतो भावेन
माविता भावयुक्तीकृता विशुद्धा मतिर्यस्य सः । उपरतमनात्म्यं
देहाद्यहंभावो यस्य सः ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भरतवर्षा नृपाः कीर्त्यन्ते । भरतस्यात्मजेति पञ्चदशेनाध्या-
येत । यं सुमतिम् अवेदसमाप्तातां बुद्ध पद्मायसवतीर्णः इत्येवं
बुद्धरूपां देवतां कल्पयिष्यन्ति ॥ १-३ ॥

तत्तस्य देवताजितः ॥ ३ ॥

आख्याय व्याख्याय तदधिकारिभ्यः ॥ ४ ॥

प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयः अजनिषातां जातौ ॥ ५ ॥

कला अंशः ॥ ६ ॥

प्रजापालनादिष्वक्षणेनेत्या यक्षस्तदादिना ब्रह्मविष्णुरणानुसे-
वया च विशेषतया सम्पादितभगवद्भक्तियोगेन कथम्भूतेन परं
ब्रह्मादयोऽपि अवरे यस्मात्तस्मिन् सर्वात्मना अर्पितपरमार्थलक्ष-
णो न निवेदितपरमप्रयोजनरूपेण परिभाषिताऽतो विशुद्धा मति-
र्यस्य सः अतः आत्मनि मनसि स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्मणि
अंशानि आत्मनः अंशस्य स्वस्य अनुभवो यस्य स तथा-
भूतोऽपि निरभिमानः एव अवनीमज्जुगुपत् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुद्धदेवजी बोले भरतजी के पुत्र सुमति कहे हैं जिनको
कोई पाखण्डी लोग ऋषभजी के मार्ग में चलते जानकर
स्वयं आप कुबुद्धि होने से अपनी पापी बुद्धि से कालियुग
में वेदों से आछा देवता मूर्ति कल्पना करेंगे ॥ १ ॥

इस सुमति से बुद्धसेना भार्या में देवताजितनाम का पुत्र
भया ॥ २ ॥

[४६]

तदनन्तर देवताजित्की आसुरी नाम भार्या में देवद्युम्न
पुत्र भया तिस देवद्युम्न से भेनुमती भार्या में परमेष्ठी पुत्र
भया उस परमेष्ठी से सुवर्चला भार्या में प्रतीह नाम का पुत्र
भया ॥ ३ ॥

जिस प्रतीह ने बहुतों को आत्मविद्या का उपदेश किया
फिर स्वयं शुद्ध होकर महापुरुष का स्मरण करने
लगा ॥ ४ ॥

प्रतीह से सुवर्चला में प्रतिहर्तादिक तीन पुत्र यह में
बड़े निपुण भये प्रतिहर्ता से स्तुति भार्या में अज भूमा दो पुत्र
भये ॥ ५ ॥

भूमासे ऋषिकुल्या में उद्गीथ भया उद्गीथ से
देवकुल्या में प्रस्ताव पुत्र भया प्रस्ताव से नियुत्सा में विभु
पुत्र भया विभुसे रति में पृथुसेन भया पृथुसेनसे आकृती
में नक्तपुत्र भया नक्तसे द्रुति में गय नाम के पुत्र भये वे
राजर्षियों में श्रेष्ठ हैं उदारयश वाले हैं जगत्की रक्षा करने
के लिये सत्त्वगुण को धारण करने वाले साक्षात् भगवान्
के अंशावतार हैं सो आत्म ज्ञानी होकर महापुरुषता को
प्राप्त भये ॥ ६ ॥

सी गय महाराज अपने धर्म से प्रजों का पालन पोषण
प्रीणन उपलक्षण अनुशासन रूप धर्म से और यज्ञादि से स्थूल
सूक्ष्म रूप महा पुरुष परब्रह्म सर्वान्त्यामी परमार्थस्वरूप
भगवान् में सब कर्मों को अर्पण करके ब्रह्मज्ञानियों का
चरण सेवन करके प्राप्त भया जो भगवद्भक्ति योग तिससे
निरन्तर बुद्धिके शुद्ध होने से देहादि वस्तु रहित केवल आत्मा
में अपने ब्रह्मानुभवको प्राप्त होकर भी निरभिमान से इस
पृथिवी को पालन करते थे ॥ ७ ॥

हे पांडवेय ! परीक्षित जी ! उन गय महाराज की इस स्तुति
को प्राचीन कथा के जानने वाले गान करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कर्मभिर्य कः प्रतियात्यनुकरोति न कोऽपि । अत्र हेतुः ।
यज्वादिरूपो भगवत्कर्ता गयमृतेऽन्यः क इत्यनुषङ्गः । अभिमानी
सर्वतो मानास्पदं मनस्वीति वा समागता सम्प्राप्ता शीर्षेण
यमिति वा सतां सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकः । यद्वा ।
यज्वादिरूपोऽपि भगवत्कलामृते गयं कोऽन्यः प्रतियातीत्य-
न्वयः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो वासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धा-
मैत्रीदयेत्याद्याः निराशिषोऽपि यस्य प्रजानामाशिषः कामाक्ष्य
धरा दुदुहे तस्य गुणा एव वत्सस्तेन स्तुतमृषो यस्याः
पृथिव्याः यच्छाब्दानां तं गयं कः प्रतियातीति सम्प्रत्ययः ॥ १० ॥

छन्दांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदुहुराजन्धुरधो बलिं नृपाः ।

प्रत्यञ्चिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य ॥ ११ ॥

यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुसोमपीथे ।

श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

छन्दांसि वेदास्तद्विहितकर्माणि च दुदुहुराजन्धुरधो युधि प्रत्यञ्चिता वाणैः प्रतिपूजिता नृपा यस्य बलिमाजहुरर्पयामासुः । धर्मेण पालनेन दक्षिणादिभिश्च यदा प्रत्यञ्चिता विप्रास्तदा परेत्य लोकान्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजन्धुः । “पुण्यवद्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन्” इति स्मृतेः ॥ ११ ॥

उरुसोमपीथे बहुसोमपानेऽध्वरे मघोनि इन्द्रे माद्यति मद् प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो योऽचलो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्याफलमाजहार । अर्हणमिव प्रत्यक्षतः स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भरारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गाथामेवाह । गयमिति पञ्चभिः । गयं नृपं कः पुमान् कर्मभिः प्रतियाति तत्सजातीयकर्मभिः कोऽपि पुमानानुकर्तुं शक्नोतीत्यर्थः तत्कृतं कर्म पुनरन्यः कर्तुं न प्रभवतीति यावत् तत्र हेतुं वदन्प्रतियानाशक्यधर्मवत्समाह । यज्वा यावच्छ्रुतिविहितयज्ञानुष्ठाता अमितो मानी सन् मानारूपदः बहुशः वर्णाश्रमधर्माणां मोक्षा समागता सम्प्राप्ता श्रीः समाधेन यस्मिन्निति वा सप्तमी सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकश्चान्यो भगवत्कलां गयमृते यं विना यज्वादिगुणाश्रयः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा । यज्वत्त्वादिगुणाविशिष्टोऽपि भगवत्कलां गयमृते कोऽन्यः प्रतियातीत्यन्वयः अस्मिन् षष्ठे भगवत्कलात्वमेव प्रतियानशक्तो धर्मः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धामैत्रीदयाकीर्तिश्रीस्मृतिमेषाभृतितितित्वाक्षमाद्याः सरिद्धिः स्मृतेजोमिः समभ्यषिञ्चन् श्रेष्ठमकुर्वन् यस्य गयस्य निराशिषः निष्कामस्य प्रजानामाशिषः कामान् धरा दुदुहे धरा कथम्भूता तस्य गुणा एव वत्सास्तैः स्तुतमूढो यस्याः सा ॥ १० ॥

छन्दांसि च यस्य कामान्दुदुहुराजन्धुरधो युधि युद्धे प्रत्यञ्चिताः वाणैः प्रतिपूजिता बलिमाजहुरर्पयामासुः तथा धर्मेण धर्मपरिपालनेन दक्षिणादिभिश्च प्रत्यञ्चिता विप्राः परेत्य लोकान्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजन्धुः “पुण्यवद्भागमादत्ते राजा न्यायेन पालयन्” इति स्मृतेः ॥ ११ ॥

यस्य गयस्याध्वरे यज्ञे गयकर्तृके यज्ञ इत्यर्थः मघोनीन्द्रे उरुः सोमपीथः यस्य तस्मिन् बहुसोमपानेऽत एव माद्यति मद् प्राप्नुवति सति उरुसोमपीथे इत्यध्वरस्य विशेषणं वा अध्वरात्मा यज्ञशरीरकः स भगवान् श्रद्धया विशुद्धो निष्कपटो योऽचलोऽन्तरायानुपहतो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्याफलमाज-

हार भक्तियोगोपपादितं प्रीतिरूपमिज्याफलमर्हणमिव प्रत्यक्षतः स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गयमित्यादिना अन्यः कः कर्मभिः गयं नृपं प्रतियाति प्रतिनिधिर्भवति कीदृशः यज्वेत्यादिगुणकर्मवान् सतां सदसस्पतिः कोऽपि वास्तीति नेत्याह । भगवत्कलामिति । भगवतां ज्ञानभक्त्या भाग्यवतां कर्मदेवानां कलामङ्गमेकमन्तरेण तदुक्तम् “प्रियव्रतो गयश्चैव कर्मदेवसमौ गुणौ” इति ॥ ९ ॥

सतीः सत्यः दक्षकन्याः कीर्तिः श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा भूतिः जमेत्याद्याः स्वयंगुणवस्त्वेन स्तुतमूढो यस्याः सा तथा सा धरा गयस्य राज्ञः सतीनां प्रजानां यथेप्सिताः आशिषो दुदुहे वा इत्यनेन सकलजगद्वशीकरणाशक्तिसमुद्भूतपुरुषोत्तममन्त्रसिद्धौ गय इति सूच्यते ॥ १० ॥

वेदा अपि तदुक्तफलानिच्छत्वेऽपि सर्वाभीष्टान् दुदुहुरित्याह । छन्दांसीति । नृपान्विशिनष्टि । प्रत्याहता इति । युद्धे पराजिता इत्यर्थः विप्रा धर्मे प्रत्याहता धर्माभिमुखीकृताः प्रजाश्च यस्याशिषो धनलक्षणाः षष्ठमंशमाजन्धुरित्यन्वयः । अनुष्ठितपुण्यलक्षणाशिषो वा ॥ ११ ॥

उरुसोमपीथे बहुसोमपानेऽध्वरस्य सारमादत्ते कर्तव्यः फलं ददाति चेत्यध्वरात्मा मघोनि देवेन्द्रे माद्यति मद् गच्छति सति श्रद्धया विशुद्धो योऽचलो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्याफलं यागादिपूजालक्षणाकर्मफलमाजहार ददौ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिनी ।

प्रतियाति अनुकरोति । अभिमानी सर्वतो मानारूपदं मनस्वीति वा सतां यत् सदस्तस्य पतिः भगवदंशं विना कोऽन्यो यज्वादिरूपोऽपि गयं प्रतियातीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः दक्षकन्याः श्रद्धामैत्रीदयाद्याः सत्याशिषः श्रद्धामैत्रीदयाद्यास्ते सन्तिवति सत्या आशिषो यासां ताः । निराशिषो निष्कामस्यापि यस्य प्रजानामाशिषो धरा दुदुहे । गुणा एव वत्सः तेन स्तुतमूढो यस्याः सा ॥ १० ॥

युधि प्रत्यञ्चिताः वाणैः प्रतिपूजिता नृपा बलिमाजहुरर्पयामासुः धर्मेण दक्षिणादिभिः प्रत्यञ्चिता विप्रा यद्यस्मै परेत्य लोकान्तरे आशिषां स्वाचरितधर्मफलानां षष्ठमंशमाजन्धुः । “पुण्यवद्भागमादत्ते न्यायेन परिपालयन्” इति स्मृतेः ॥ ११ ॥

यत्प्रीणनाद्दहिंषि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुचृणामात्रिरिञ्चयात् ।

प्रीयेत सद्यः सह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्दयस्य ॥ १३ ॥

गयाद्दयन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुश्चित्ररथादूर्णायां समूड-
जनिष्ट ॥ १४ ॥

तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्विन्दुमत्यां विन्दुमानुदपद्यत तस्मात् सरधायां मधुनामाऽभवन्
मधोः सुमनसि वीरव्रतस्ततो भोजायां मन्थुप्रमन्थू जज्ञाते । मन्थोः सत्यायां भौवनस्ततो दूषणायां
त्वष्टाऽजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजो विरजस्य शतजित्प्रवरं पुत्रशतं कन्या च विषूच्यां किल
जातम् ॥ १५ ॥

तत्रायं श्लोकः ।

प्रेयव्रतं वंशमिमं विरजश्वरमोद्भवः ।

अकरोदत्यलं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

उह सोमपीये बहुसोमपानेऽध्वरे मघोनि इन्द्रे माद्यति
स्तति साजहार अर्हणमिव प्रत्यक्षतः स्त्रीचकार ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवत्कृष्णामृते यज्वादिरूपः कः नृपः गयं प्रतियाति अनुक-
रोति न कोऽपीत्यर्थः समागता संभासा श्रीर्यं तथाभूतोऽपि सतां
सदसः सभायाः पतिः सतां सेवकोऽपि ॥ ९ ॥

सत्या आशिषो यासां ताः सतीः सत्यः दक्षकन्याः अस्त्रा-
मैत्रीदयाकीर्तिस्मृतिमेवाद्याः सरिद्धिः सह ये मुदा अश्व-
विज्जन् निराशिषः निष्कामस्यापि यस्य प्रजानामाशिषः कामान्
गुणाः गयगुणाः एव वत्सास्तैः स्नुतमूषो यस्याः सा धरा बुबुहे
तं कः प्रतियातीति सम्बन्धः ॥ १० ॥

यस्याकामस्यापि छन्दांसि वेदाः कामान् बुबुधुः अर्पयामासुः
युधि प्रत्यञ्जिताः धर्मयुजेन पूजिताः यस्य बलिमाजन्तुः विप्राः
यदा दानमानैः प्रत्यञ्जिताः तदा परेत्य लोकान्तरे आशिषां
स्वपुण्यकर्मफलानां षष्ठमंशमाजन्तुः “पुण्यात्पद्मभागमादसे न्यायेन
परिपालयन्” इति स्मृतेः । यस्य गयस्य उहसोमपीये बहुसोमपाने
अध्वरे यज्ञे मघोनि इन्द्रे माद्यति मदाविष्टे सति अध्वरस्य
आत्मा आश्रयः स्वामी “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव
ह” इति श्रीमुखवचनात् अस्त्रया विशुद्धो निर्मलोऽचलो दहो यो
भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्याफलमाजहार साक्षादाविर्भूय मह-

तादरेण गृहीतवान् ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

यज्ञ करनेवाला होवै बड़ा मानीहोवै शास्त्रज्ञहोवै धर्मरक्षक
होवै सब सम्पत्ति को प्राप्त होवै सभापति होवै सत्पुरुषोंका सेव-
कहोवै तौमी कौन ऐसा राजा है जोकि भगवान् के अंशाव-
तार के बिना गय महाराजकी तुल्यता को कर्मोंसे करसकै ॥ ९ ॥

सत्य सम्पत्तिवाली सती दक्षकन्या अस्त्रा मैत्री आदिकों ने
परम आनन्द से नदियों के जलों से जिनका अभिषेक किया है
जिन गय महाराज के निष्काम होनेपरभी उनके प्रजाओं के
मनोरथों को गुणरूपी बकरासे पिढाकर पृथिवी ने पूरण
करदिये ॥ १० ॥

जिन राजाके निष्काम होने परभी वेदोंने सब मनोरथ पूरण
करदिये और सचराजों ने युद्ध में सन्तुष्ट होकर भेट दे दिया
और धर्म से प्रजापालन होनेसे ब्राह्मणादि प्रजोंने परलोक में
धर्मका छठमां अंश दिया ॥ ११ ॥

जिनके यज्ञमें बड़े सोमके पान करने से इन्द्रके मद होने-
पर यज्ञमूर्ति विष्णु भगवान् ने अस्त्रा से विशुद्ध अचल भक्ति
भाव से अर्पणकरे हुये यज्ञफल को साक्षात् ग्रहण किया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यस्य भगवतः प्रीणनात् देवादीनां वृन्दैक्यम् । तत्सद्यः
प्रीयेत प्रीतिं गच्छेत् स विश्वजीवः सर्वान्तर्यामी स्वयं प्रीतिरूप

श्रीभरस्त्रामिकृतभावाथदीपिका ।

एव बर्हिषि यज्ञ गयस्य ह स्फुटं प्रीतिमगात्प्राप्तोऽस्मीति प्रत्यक्ष
प्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुमनसि स्त्रियाम् ॥ १५ ॥

कीर्त्या अतिशयेनालमकरोद्भूषितवान् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीभर-

स्त्रामिकृतभावाथदीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव प्रपञ्चयति । बर्हिषि यज्ञे यत्प्रीणानाद्यस्य भगवतः प्रीणा-
नादाचतुर्मुखं देवादि सद्यः प्रीयेत प्रीतं भवेत् देवादीनां द्वन्द्वैक्यं
कुनः हि यस्मात्स विश्वजीवः विश्वं जीवयतीति विश्वजीवः
विश्वस्य प्राणभूतः एवम्भूतो भवेवान् स्वयं प्रीतः निरतिशय-
प्रीतिविशिष्टः गयस्य प्रीतिमगात्प्राप्तः गयस्य प्रीतिविषयोऽभूदि-
त्यर्थः अदादितिपाठे स्वयं गयविषयकनिरतिशयप्रीतियुक्तो भग-
वान् तस्यापि स्वविषयां प्रीतिं प्रीत्यात्मिकां बुद्धिमदादित्यर्थः

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स स्वः प्रियः ।

दशमि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

अदान्मे ज्ञानमैश्वर्यं स्वस्मिन् भावं च केशवः ।

इत्यादि वचनजातार्थोऽत्रानुसन्धेयः ॥ १३ ॥

एवं गयस्य महापुरुषतामुपपाद्य प्रस्तुतां सत्प्रतिमाह ।
गयादिति । गयाज्जयन्त्यां भार्यायां चित्ररथादयः त्रयः पुत्रा बभूवु-
स्तेषां मध्ये चित्ररथादूर्जायां भार्यायां सन्नाडास्यः पुत्रोऽजनिष्ट
उत्पन्नस्ततः सन्नाजः उत्कलायां भार्यायां मरीचिः मरीचेर्वि-
न्दुमत्यां विन्दुमान्पुत्र उत्पन्नः तस्माद्विन्दुमतः सुषेणायां भार्यायां
अधुनामात्मजोऽभवत् मधोः सुमनसि भार्यायां त्वष्टा नाम
पुत्रो जातः ततस्त्वष्टुर्विरोचनायां भार्यायां विरजोऽजायत जातः
विरजस्य विरजाद्विषूच्यां भार्यायां शतजित्प्रवरो मुख्यो यस्य
तत्पुत्राणां शतं जातं कन्या च जाता क्लिप्तेति प्रसिद्धौ
॥ १४-१५ ॥

प्रियव्रतसन्तानमुपसंहरति । तत्रेति । तत्र प्रियव्रतसन्तानविष-
येऽयं श्लोकः पठ्यते इति शेषः चरमोद्भवः चरमस्य पुत्रशतस्य
शतजिदादेः उद्भवः उद्भवत्यस्मादित्युद्भवः जनको विरजः
इममुक्तं प्रियव्रतं वंशं कीर्याऽलमकरोदलङ्कृतवान् यथा विष्णु-
रूपेन्द्रः सुरगणमिन्द्रादिदेवतावर्गमिति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य हरेः प्रीणनाज्जगत्प्रीयितं प्रीतं स्यात् स्वयं स्वतः
प्रीतः ॥ १३ ॥ १४ ॥

शतजिन्नामपुत्रः प्रवरो ज्येष्ठो यस्मात्तच्छतजित्प्रवरम् ॥ १५ ॥

अत्यलमतीवालमकरोत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विश्वजीवः सर्वजीवनहेतुः । स्वयं प्रीतः सुखरूपोऽपि ॥ १३-१६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यस्य भगवतः प्रीणनात् देवादिकं प्रीयेत स विश्वजीवैः
सहित एव स्वयं प्रीतिरूपः सन् वृत्तोऽस्मीति प्रीतिमाविष्क-
कार ॥ १३-१६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमेऽयं पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य भगवतः प्रीणनात् असन्नतोत्पादनात् आविरञ्चयात्
विरजिमभिव्याप्य देवादि सद्यः प्रीयेत असन्नं भवेत् स विश्व-
जीवः सर्वान्तर्यामी स्वयं प्रीतः स्वभावतः प्रीतिरूप एव बर्हिषि
यज्ञे गयस्य ह स्फुटं प्रीतिमगात् प्राप्तः गयं प्रति प्रसन्नोऽभूदि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुमनसि भार्यायाम् ॥ १५ ॥

विरजः प्रियव्रतं वंशं कीर्या अतिशयेनालमकरोद्भूषितवान्
विष्णुर्वा मनः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भाषा टीका ।

जिन विष्णु भगवान् के वृत्त होने से यज्ञमें ब्रह्मा से लेकर
देवतियर्ज मनुष्य लता वृक्ष पर्यन्त शीघ्र वृत्तहीजाते हैं सो
विश्वके पालन करने वाले भगवान् गय महाराज के यज्ञ में
प्रसन्न होगये ॥ १३ ॥

भाषाटीका ।

गय से गयन्ती में चित्ररथ सुगति अवरोधन तीत पुत्र भये
चित्ररथ से ऊर्णा में सम्राट् पुत्र पैदा भया ॥ १४ ॥

सम्राट् से उत्कला में मरीचि पुत्र भया मरीचि से विन्दुमती
में विन्दुमान उत्पन्न भया विन्दुमान से सरथा में मधुनामक भया
मधुसे सुमना में वीरव्रत भया वीरव्रत से भोजा में मन्थु
मन्थु दोभये मन्थु से सत्यामे भौवन भया भौवनसे दूषणा मे
दूषणा भया दूषणासे विरोचना मे विरज भया विरजके विषूची में
सौ पुत्र भये तिनमे बडा शतजित् भया ॥ १५ ॥

तिस विषय में यह श्लोक है वंशके अन्त मे पैदा होने वाले
विरजने प्रियव्रतके वंशको कीर्ति से ऐसा शोभित किया
जैसे वामन भगवान् विराजमान होकर देवगणों को शोभित
करते थे ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध पञ्चदशोऽध्यायः

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

ॐ०००

॥ षोडशोऽध्यायः ॥

:०:

राजोवाच ।

उक्तस्त्वया भूमण्डलायामविशेषो यावदादित्यस्तपति यत्र चासौ ज्योतिषां गणैश्चन्द्रमा वा सह दृश्यते ॥ १ ॥

तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः सप्तभिः सप्त सिन्धव उपकलप्ता यत एतस्याः सप्तद्वीपविशेष-
विकल्पस्त्वया भगवन् ! खलु सूचित एतदेवाखिलमहं मानतो लक्षणतश्च सर्वं विजिज्ञासामि ॥ २ ॥

भगवतो गुणमये स्थूलरूप आवेशितं मनो ह्यगुणोऽपि सूक्ष्मतम आत्मज्योतिषि परे ब्रह्मणि
भगवति वासुदेवाख्ये क्षममावेशितुं तदुहैतदुरोऽर्हस्यनुवर्णयितुमिति ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

न वै महाराज ! भगवतो मायागुणविभूतेः काष्ठां मनसा वचसा वाधिगन्तुमलं विबुधायुषापि पुरुष-
स्तस्मात्प्राधान्येनैव भूगोलकविशेषं नामरूपमानलक्षणतो व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥

यो वाऽयं द्वीपः कुवलयकमलकोशाभ्यन्तरकोशो नियुतयोजनविशालः समवर्तुलो यथा पुष्कर-
पत्रम् ॥ ५ ॥

यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रायामान्यष्टभिर्मर्यादागिरिभिः सुविभक्तानि भवन्ति ॥ ६ ॥

एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरु-
द्वीपायामसमुन्नाहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्धनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडशसहस्रं
तावतान्तर्भूम्यां प्रविष्टः ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवानिति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्यादागिरयः
प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रपृथ्व एकैकशः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तर उत्तरो दशांशाधिकं श्वेतं
दैर्घ्य एव ह्रसन्ति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पूर्वोक्तद्वीपसिन्ध्वादिमानचिह्नस्वरूपतः ।

स्पष्टं प्रवक्तुमारब्धा पञ्चाध्यायी ततः परम् ॥ १ ॥

षोडशोऽधस्तथा चोर्ध्वं परितः सन्निवेशतः ।

मेरोः स्थितिर्मही कञ्जकर्णिका चोपवर्ण्यते ॥ २ ॥

प्रियव्रतचरित्रोक्तायुक्ता द्वीपादिकल्पना ।

तद्विशेषविजिज्ञासुः कथान्ते परिपुच्छति ॥ ३ ॥

उक्तं इति । किं पर्यन्तमुक्तस्तदाह । यावदादित्यस्तपति यत्र
चासौ शुक्लकृष्णपक्षयोर्नक्षत्रगणैः सह चन्द्रमा वा दृश्यते
तावत् ॥ १ ॥

यतो येभ्यः सिन्धुभ्यः एतस्या भुवः सूचितः संचेपतो
दर्शितः ॥ २ ॥

जिज्ञासायाः फलमाह । भगवत इति ॥ ३ ॥

या मायागुणविभूतिस्तस्याः काष्ठामन्तं रूपं सन्निवेशः लक्षणं
चिह्नम् ॥ ४ ॥

कुवलयं भूमण्डलं तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपास्ते-
ष्वभ्यन्तरकोशः प्रथमो जम्बूद्वीपो नियुतयोजनविशालो लक्ष-
योजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥

नवयोजनसहस्रमायामो येषामायामोऽत्र विस्तारः एतच्च
भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । तयोश्चतुस्त्रिंशद्योजनसह-
स्रायामत्वात् केचित्तु नीलनिषधयोः संलग्नाग्रयोः समुद्रप्रवेश-
मङ्गीकृत्य तयोरेपि सङ्कुचितत्वेन नवसहस्रायामत्वं सत्त्वादयन्ति
सन्निवेशश्च वायुनोक्तः ।

धनुर्वत्संस्थिते द्वे द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतम् ॥

इति ॥ ६ ॥

नाभ्यां मध्ये द्वीपस्यायामो लक्षयोजनप्रमाणं तावान् समु-
न्नाह उच्छ्रायो यस्य मूले षोडशयोजनसहस्रं विततः तावता
षोडशयोजनसहस्रमानेन चतुरशीतियोजनसहस्रमानेन च बहि-
र्दृश्यते एवं लक्षयोजनोन्नाहः ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेणोलावृतमिलावृतस्योत्तरोत्तरतः क्रमेण नीलादय-
स्यो मर्यादागिरयः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः शारोद एवाव-
धिर्येषां द्विसहस्रयोजनविस्तीर्णाः दशांशादीपदधिको योऽशस्तेन
दैर्घ्य एव हसन्ति नतृत्वत्वे पृथुत्वे वा यथोक्तं विष्णुपुराणे
“लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथा पर” इति एतच्च स्थूल-
दृष्ट्यैवोक्तं तयोरपि यथावन्मध्यमत्वाभावेन लक्षप्रमाणत्वा-
भावात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं श्रुतप्रियव्रतसंतानतश्चरित्रो राजा प्रियव्रतचरित्रे संग्रहे-
णामिहितायां द्वीपादिकल्पनायां विशेषं कथान्ते उक्तानुवादपूर्वकं
पृच्छति । उक्त इति । भूमण्डलस्यायामविशेषः दैर्घ्यविशेषः विशा-
लतेति यावत् उक्तः किंपर्यन्तं उक्तस्तदाह । यावदादित्यस्तपति
यत्र चासौ शुक्लकृष्णपक्षयोर्नक्षत्रगणैः सह चन्द्रमा वा दृश्यते
किंपर्यन्तमादित्यस्तपति चन्द्रमा वा दृश्यते तत्राह । यत्र भूम-
ण्डलविस्तारे एतस्या भुवः सप्तद्वीपानां जम्बादीनां ये विशेषाः
नाममानलक्षणादयस्तेषां विकल्पः भेदो भगवन् ! त्वया सूचितः
संग्रहेणोक्तः एतदेव भूमण्डलमखिलं माननो लक्षणात्प्रकारा-
श्रामतश्चाह सर्वं विस्तरतो विजिज्ञासामि ज्ञातुमिच्छामि किं
तज्जिज्ञासयत्यत्राह । भगवत इति । गुणमये सर्वोद्दिगुणपरिणाम-
रूपे भगवतः स्थूलरूपे आवेशितं मनः हि यस्माद्गुणो सत्त्वा-
दिगुणरहितेऽप्राकृत इति यावत् सूक्ष्मतमेऽङ्गुष्ठप्रमिते शुद्धसत्त्व-
मये रूपे तथात्मज्योतिषि स्वयं प्रकाशे परमात्मस्वरूपे
ब्रह्मणि भगवद्वासुदेवादिशब्दवाच्ये आवेशितुमासक्तं क्षममलम्
भवेदतो जिज्ञासामि ततो मम जिज्ञासुत्वाद्दे गुरो ! एतद्भूमण्डल
मानलक्षणादिभिरनुवर्णितुमर्हसि ॥ १-३ ॥

इत्यापृष्टो वाक्यश्रवणस्तावद्भगवद्विभूतेरनन्तत्वात्कार्त्स्न्येन
वाङ्मनसयोरविषयतां वदन्मानादिभिर्भूमण्डलवर्णनं प्रतिजानीते ।
नवा इति । हे महाराज ! भगवतो मायागुणानां विभूतिः
सर्वोद्दिगुणपरिणामानन्तब्रह्माण्डात्मिका लोलाविभूतिस्तस्याः
स्थानविशेषाणां विभूत्यन्तर्गतलोकानामित्यर्थः काष्ठामन्तं नाम-
रूपतः नामरूपाभ्यां मनसा वचना वाऽभिगन्तुं ज्ञातुं वक्तुं
च पुरुषायुष्येणापि पुरुषो नाहं न प्रभुः स्थानविशेषाणामान-
न्यादिति भावः तस्मात् कार्त्स्न्येन वाङ्मनसविषयत्वात्प्राधा-
न्येन भूगोलस्य विशेषमवान्तरभेदं नाममानलक्षणैः व्याख्या-
स्थानः प्रकटयिष्याम इति ॥ ४ ॥

तदेवाह । यो वा इति । प्रसिद्धोऽयं द्वीपो जम्बूद्वीपः कुव-
लयं भूमण्डले तदेव कमलं तस्य कोशाः सप्तद्वीपाः तेष्वय-
न्तरः अन्तरवर्ती कोशः जम्बूद्वीप इत्यर्थः स नियतयोजनवि-
शालः लक्षयोजनविस्तीर्णः समवर्तुलः समो वर्तुलश्च वर्तुलत्वेन
कोशाभावात्सर्वतः सप्तपरिमाण इत्यर्थः यथा पुष्करस्य पत्रं

कमलपत्राणं समवर्तुलं तथेति यस्मिन् जम्बूद्वीपे वर्षाणि
प्रत्येकं नवयोजनसहस्रमायामो येषां तानि आयामोऽत्र विस्तर
एतच्च भद्राश्वकेतुमालव्यतिरेकेण द्रष्टव्यं तत्सन्निवेशश्चान्यत्रोक्तः
“धनुर्वरसंस्थिते द्वे द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे । दीर्घाणि तत्र चत्वारि
चतुरस्रमिलावृतम्” इत्यादिना अष्टभिः समर्पितैः नीलश्वेत-
शृङ्गवन्निषभहेमकूटहिमालयमाल्यवद्वन्धमादनाख्यैः सुष्ठु विभ-
क्तानि असङ्कीर्णानि भवन्ति वर्तन्ते तेषां नवानां वर्षाणां
मध्ये इलावृतं नाम वर्षमध्यन्तरमन्तर्विद्यते इत्यर्थः यस्य जम्बू-
द्वीपस्य इलावृतवर्षस्य वा नाभ्यां मध्येऽवस्थितः सौवर्णः सुव-
र्णमयः कुलगिरीणां राजा मेरुः द्वीपस्य जम्बाख्यस्यायामो
विस्तारः लक्षयोजनप्रमाणस्तावत्समुन्नाहः उच्छ्रायो यस्य तथा-
भूतः कुवलयं भूमण्डलमेव कमलं तस्य कर्णिकाभूत इव
स्थितः तस्य मेरोर्मूर्द्धा उपरिभागः द्वात्रिंशत्सहस्रयोजन-
विस्तीर्णः मूले षोडशसहस्राणां योजनानां यस्य सः सुमे-
रुरिति विशेष्यानुषङ्गः योजनमिति नपुंसकपाठे तस्य मेरो-
र्मूले षोडशसहस्राणां योजनानां समाहारः षोडशसहस्रयोजनं
परिमाणं वेदितव्यमित्यर्थः पात्रादित्वात्स्वीत्वाभावः तावता
षोडशसहस्रमानेन भूम्यामन्तःप्रविष्टः एवं लक्षयोजनोन्नाहः
सुमेरुरिति फलितम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

उत्तरेणोलावृतम् इलावृतवर्षस्योत्तरोत्तरं क्रमेण नीलश्वेत-
शृङ्गवत्संज्ञका रम्यकादीनां त्रयाणां वर्षाणां मर्यादागिरयः सीमा-
पर्वताः प्रागायताः पूर्वतो दीर्घाः उभयतः पूर्वपश्चिमयोः शारोदो
लवणसमुद्र एवावधिर्येषां ते लवणोदधिपर्यन्ता इत्यर्थः द्विसहस्र-
योजनविस्तीर्णा दशांशादधिको योऽशस्तेन दैर्घ्य एव हसन्ति न
तृत्वत्पृथुत्वयोः नीलादिषु त्रिषु पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य
दैर्घ्यं दशांशादधिकं न्यूनमित्यर्थः द्वीपस्य मण्डलाकारत्वा-
दिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भूवलयतद्विशेषज्ञानं श्रीनारायणमहिमोपलक्षणत्वात्तदाव-
श्यकं मोक्षोपयोगीत्यतस्तत्परिमाणादि वर्णयति । पञ्चस्वध्यायेषु ।
तत्र परीक्षित्विशेषतोऽपि ज्ञातुमुक्तानुवादपूर्वकं श्रीशुकं पृच्छति ।
इत्युक्त इति । आदित्यो यावत्पर्यन्तं तपत्यसौ चन्द्रमाश्च यत्र
ज्योतिषा नक्षत्राणां गणैः सह दृश्यते त्वया भूमण्डलायाम-
विशेषस्तावानित्युक्तः ॥ १ ॥

तत्र भूमण्डलेऽपि प्रियव्रतेत्यनेन यो वा इहेत्येतदनुवदति । यत्
एतस्या इत्यनेन । यत् एवं कृता इत्येतदनुवदति अयमाशयः प्रिय-
व्रतस्य स्थचरणनेमिनेशित्यपरिखाताः सप्त सिन्धव आसन्त्या-
स्तस्य स्थचरणनिशितपर्यन्तसीतोत्थितपर्यन्तमृत्तिकाघनपङ्क्यस्त-
त्परिखापर्यवान्तरप्रदेशवर्तिन्यस्ताः सप्त द्वीपा आसन् तेषां
नामानि कथितानीति सूचित इत्यनेन विशेषो नोक्त इति ततः
किं तत्राह । एतदिति । खिलमुर्वरितं यथा न भवति तथा
निखिलमन्तराले एतदुपयोग्येव नान्यदित्यर्थः एवमशब्दः मानं
परिमाणं लक्षणं वर्तुलचतुरस्राकारादि न केवलमिदमेव किन्तु
यत्सप्तसागरादिकः परस्तात्काञ्चनभूम्यादिकं तदपि न केवलं
तावतालमपि तु तत्रापि विद्यमानं सर्वमनुवरीकृत्यैतदभिप्रा-
येण पुनश्च सर्वशब्दप्रयोग इत्यर्थः जिज्ञास्याभीत्यनेन
ज्ञानेच्छैव न तु विचार इत्यतः परस्मपदप्रयोगः अहमित्यनेन

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येषां प्रयोजनसद्भावेऽपि प्रमातीव प्रयोजनमिति सूचयति ।
अन्यथा जिज्ञास्यामीति सामान्योक्त्यसम्भवात् ॥ २ ॥

किं तदतीव प्रयोजनमिति विवृत्य दर्शयति । भगवत इति ।
इतः पूर्वं गुणमये सत्त्वादिगुणविरचिते स्थूलरूपे पातालाद्य-
चेतनावयवविशिष्टे आवेशते निधायार्थस्तं विशेषस्मरण-
समर्थं हि यत्तन्मनोऽगुणोऽपि सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिगुण्येऽपि सन्निदा-
नन्दाकारे भूत एव सूक्ष्मे अनुग्रहमन्तरेणादृश्ये तर्हि किं तमो-
रूपं नेत्याह । आत्मज्योतिषि स्वयंप्रकाशे किंनास्ति परे ब्रह्मणि
परब्रह्मसंज्ञे भगवति ऐश्वर्यादिगुणपूर्णं वैदिकमन्तरेण लौकिकं
नाम किं तत्राह । वासुदेवाख्ये अनेनात्र किंवदन्तीप्रमाणमिति
सूचितमावेशितुं क्षमं समर्थं तदेतदेव हेत्यनेनान्यत्र "नापृष्टः
कस्यचिद्ब्रूयात्" इत्यनपेक्षामाह ॥ ३ ॥

मायागुणविभूतेः प्रकृतिगुणप्रवृत्तये यद्विविधं भवने बहुरु-
पप्रहणं यस्य स तथा तस्य महिमागुणविभूतेर्वा काष्ठामव-
सानं पूर्तिलक्षणां विबुधायुषेण द्विपरार्द्धलक्षणम् ॥ ४ ॥

यो जम्बूद्वीपः पूर्वपश्चिमाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पार्श्वोभ्यां
सामुद्रं जलं पिबतीति द्वीपः तद् (१) भावे तरणिकिरणसन्तापेन
घनीभावं मुक्ता परमायवशेषेण द्वीपस्थितजनस्याधाराभावेन
जलमज्जनेन सर्वनाशप्रसङ्गः स्याद्दीर्घः निपातनात्साधुरिति
सौम्यं नियुतयोजनविशाल एकादशस्थानादिसंख्याक्रमेण नियु-
तसंख्यायाः लक्षसंख्यात्वं ज्ञायते तेन लक्षयोजनेन विस्तार
इति परिमाणमुक्तं भवति शृङ्गग्राहिकैव तत्प्रकारे ज्ञापयति
कुवलयं भूमण्डलं तदेव कमलं तस्य कोशस्येतरद्वीपलक्षणा-
स्थाभ्यन्तरकोशोऽन्तःस्थितकोशवद्वर्त्तमानः लक्षणमाह । समव-
तुलः भूत इष्टान्तमाह । यथा पुष्करपत्रमेव मन्तरकोशद्वयान्यन्तराले
विरलानि भवन्ति न तथा पुष्करपत्रमेकत्वेन विच्छेदामावा-
दित्युक्त्या पत्रपत्रोदाहरणं वा इत्यनेनेदमेव मानादिकं नान्यत्रो-
क्तमिति विशदयति ॥ ५ ॥

यस्मिन्द्वीपे ॥ ६ ॥

येषां वर्षाणां यस्येलावृत्तस्य नामिस्थाने मध्य इत्यर्थः
जम्बूद्वीपस्य आवाहः लक्षयोजनपरिमितः आयाप्रस्तावाद् समु-
द्राद् उच्छ्रायो यस्य स तथा लक्षयोजन उच्छ्रितः इत्यर्थः
मातसुक्त्वा लक्षणायाह । कर्णिकाभूत इति । भूमण्डललक्षणा-
पत्रस्य कर्णिकास्थानीयः ननु नियुतयोजनविशालो द्वीपो द्वीपा-
न्यामसमुद्राद् इत्येतत्कथं विशदं स्यात् "चतुराशीति साहस्रयोज-
नानां समुच्छ्रय" इति पराशरवचनं जागतीति चेन्न न तदीहगति
ज्ञेयेन वाच्यं न च तर्क्यते "पश्यन्तोऽपि न जानन्ति मेरोरुपं विप-
श्चित" इति वचनात् पराशरस्यान्यथाज्ञानसंस्मृतादिन्द्रस्तु वर्तुला-
कारं पञ्चकोणं बृहस्पतिरितीन्द्रादीनामप्यज्ञानकथनाच्च "ऋषिर्लि-
कावर्णी स्यात्" इति वचनाद्भगवत्प्रसादापञ्चज्ञानपराशरवचनस्या
न्यथा ज्ञानमूलत्वव्यवहारीति साहसमिति चेन्न प्रामाणिकत्वा-
त्परमात्मानमन्तरेणान्येषां तत्र तत्राज्ञानदर्शनाच्च नन्वेवं निरा-
सलक्षणाविरमन्तरेणैकवाक्यत्वाद्भीकारे महाप्रहर्षः स्यादिति चेन्न
न्तैव तर्हि शृणु प्रविष्टः षोडशाश्रताविति योजनाप्रसमाद् ननु
तावतान्तर्भूत्यां प्रविष्ट इति मेरोर्लक्षयोजनोच्छ्रायादधिकपरिमा-
णोक्तेरिति चेन्न भूमिप्रविष्टरूपेण सह लक्षयोजनोच्छ्रायोपपत्तेः

(१) जलपानाभावे ।

वचनलाघवाय मूले षोडशसहस्र इति प्रस्तावे तावतेत्युक्तत्वात्
दूरस्थग्रहणानुपपत्तिपरिहारोपपत्तेः किञ्च चतुराशीतीत्यत्र
चतुराशीतीति वक्तव्ये आकारग्रहणात् कश्चिद्विशेषोऽस्तीति ज्ञायते
स भागवतोक्त एव ग्राह्यः न ज्ञानापारवारिधेर्व्यासस्य वचन-
स्यान्यथात्वं शक्याशङ्कं तथाच भागवतोक्तप्रकारेण भुवन-
कोशादिकं ग्राह्यं तथाचोक्तम् ।

यथा भागवते तूक्तं भौवनं कोशलक्षणम् ।

तस्याविरोधतो योज्यं सर्वग्रन्थान्तरस्थितम् ॥

मण्डोदे पूरणं चैव व्यत्यासं क्षीरसागरे ।

राहुसोमरवीणाञ्च मण्डलाद्विगुणोक्ताम् ॥

धिनैव सर्वमुत्तमं योजनाभेदतोऽत्र त्विति ॥ ७ ॥

इलावृताखण्डादुत्तरोत्तरेण शृङ्गे पूर्वस्यां दिशि भुवनाव-
स्थिताः प्रागायताः द्विसहस्रपृथवः द्विसहस्रयोजनविस्तारा-
दैर्य एव द्रुसन्ति नोर्ध्वपृथुत्वे ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भगवतो गुणमयमित्यादौ भगवत्स्वन्तु गुणातीतमित्याद्या-
तम् ॥ १-४ ॥

नियुतशब्दोऽत्र दशलक्षवाचकोऽपि कथञ्चिदेकलक्षं वक्ति
तत् सन्निहितत्वात् ॥ ५ ॥

टीका दर्शिता मतभेदाः सृष्टिभेदेन ज्ञेयाः ॥ ६-२६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जम्बूद्वीपस्य वर्षाणां शैलानां मध्यवर्तिनः ।

सुमेरोश्च प्रमाणं यत् षोडशे तस्मिन्गते ।

प्रियव्रतचरिते श्रुतस्य द्वीपसमुद्रादेः प्रमाणादिकं तत् कथा-
प्रकरणात्ते पृच्छति । उक्त इति । तपति प्रकाशयति तत्पर्यन्त
इत्यर्थः यत्र यत्र चन्द्रमा दृश्यते तावत्पर्यन्तञ्च तत्रापि तन्मध्य
इत्यर्थः ॥ १ ॥

यतः सिन्धुभ्यः । एतस्या भुवः सप्तद्वीपानां ये विशेषा-
स्तेषां विकल्पो भेदः प्रसेदः एतत् सिन्धुद्वीपादिकम् ॥ २ ॥

जिज्ञासायाः फलमाह । भगवत इति । अत्र मयेति कर्तृपदानुत्पत्त्या
तत्रत्यानां मक्तिमिभ्रयोगवतां मनोनिभित्सादुरोभेनैव मयेतत्
पृच्छयते मम तु त्वन्मुखकमलस्यन्दसानभगवत्कथारूप-
मकरन्दस्य कर्णाभ्यां पानमेव भगवत्प्राप्तिसाधनमिति धोत्रितं
किञ्च इह भगवतो गुणमये स्थूलरूप इति भेदबोधिका
षष्ठ्या अगुणो भगवतीत्यभेदबोधकेन सामानाधिकरण्यात् न च भग-
वत्स्वस्य गुणातीतत्वं बोधितम् ॥ गुणो इति तत्र सर्वमुनिजनमुक्त-
त्वादवश्यवक्तव्यमेवेतदिति भावः ॥ ३ ॥

काष्ठामन्तं रूपं सन्निवेशः ॥ लक्षणां चिह्नम् ॥ ४ ॥

ये निश्चयेन कुवलयं भूमण्डलं तदेव कमलं तस्य कोशा-
मण्डलतया स्थिताः सप्तद्वीपास्तेष्वभ्यन्तरः कोषो योऽयं इहम-
मानो जम्बूद्वीपः स नियुतयोजनविशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥

नवयोजनसहस्रमायामो येषां आयाप्रोऽत्र विस्तारः अष्टमि-
र्हिमालयादिभिः सन्निवेशस्तु वायुनोक्तः ।

अनुवर्त्तसंस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।

दीर्घांश्च तत्र चत्वारि चतुरस्रमिज्ञावृत्तम् इति ॥

एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलाद्रयोऽयुतयोजनो-
त्ते वा हरिवर्षकिम्पुरुषभारतानां यथा संख्यम् ॥ ६ ॥

तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमा-
लमद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दक्षिणोत्तरे भारतीत्तरकुरुवर्षे चत्वारि किम्पुरुषहरि-
वर्षरम्यकहिरण्यमयानि वर्षाणि नीलनिषधयोस्तिरश्चीनीभूय
समुद्रप्रविष्टयोः संलग्नत्वमङ्गीकृत्य मद्राश्वकेतुमालयोरपि धनु-
राकृतित्वम् । अतस्तयोर्द्वैर्वर्षेण एव मध्ये सङ्कुचितत्वेन नवसह-
स्रायामत्वम् । इलावृतस्य तु मेरोः सकाशात् चतुर्दिक्षु नवसह-
स्रायामत्वं सम्भवत् वस्तुतस्त्विलावृतमद्राश्वकेतुमालानां चतु-
स्त्रिंशत्सहस्रायामत्वं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

नाश्यां मध्ये द्वीपस्यायामो लक्षयोजनप्रमाणः । तान् स-
म्राह उच्छ्रायो यस्य सः षोडशसहस्रं वितत इति शेषः तावता
षोडशसहस्रमानेन । अतश्चतुरशीतिसहस्रयोजनोच्छ्रितो भूमितो
हृदयते ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेण इलावृतम् इलावृतस्योत्तरं उभयतः पूर्वपश्चि-
मदिशोः पृथुर्विस्तारः एकैकस्मादिति नीलः किञ्चिन्न्यूनलक्ष-
योजनो दैर्घ्येण तस्मात् श्वेतः शृङ्गवांश्च दशांशादीषदधिको
योऽंशस्तेन ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रियव्रतचरित्रवर्णने संक्षेपेण द्वीपादिकं श्रुत्वा तद्विस्तरं श्रोतुं
पृच्छति । उक्त इति । ज्योतिषां गणैः सह अस्मै चन्द्रमा दृश्यते ॥ १ ॥

यतो येभ्यः सिन्धुभ्यः ॥ २ ॥

जिज्ञासाप्रयोजनमाह । सगवत इति । गुणमये स्थूलरूपे विराजि
आवेशिते मनोऽगुणे प्राकृतगुणरहिते अप्राकृते रूपे तथा आत्म-
ज्योतिषि प्राकृताप्राकृतविग्रहवन्नि आवेशितुं क्षमं स्यात् ॥ ३ ॥

मायागुणविभूतिः भूगोलादिरूपा तस्याः स्थानविशेषाणां
काष्ठामन्तम् ॥ ४ ॥

अयं प्रसिद्धो यो जम्बूद्वीपः सः कुचलवं भूमण्डलं तदेव
कमलं तस्य कोशेषु सप्तद्वीपेषु अङ्गन्तरः कोशो नियुतयोजन-
विशालः लक्षयोजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥

यस्मिन् जम्बूद्वीपे प्रत्येकं नवयोजनसहस्रमायामो येषां तानि
नव वर्षाणि भवन्ति आयामशब्दोऽत्र विस्तारपरः एतच्च कृत्रि-
न्यायेन पदत्वेन द्रष्टव्यं तन्मध्यगतस्य सप्तमस्य वर्षत्रयात्मकस्य
चतुस्त्रिंशद्योजनविस्तारयुक्तत्वं षण्णां वर्षाणां मर्यादागिरिस्सहि-
तानां षड्वर्षियोजनविस्तारयुक्तत्वमेवं लक्षयोजनानि भवन्ति
सन्निवेशस्तु वायुनोकः ।

धनुर्वर्तसंस्थिते ज्ञेये द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।

दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलावृतम् इति ॥ ६ ॥

यस्य इलावृतस्य नाश्यां मध्ये मेरुवस्थितः द्वीपस्य जम्बूद्वीप-
स्यायामो लक्षयोजनविस्तारः तावत्समुद्राह उच्छ्रायो यस्य सः
तावता षोडशसहस्रयोजनमानेन ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेणोलावृतमिलावृतस्योत्तरोत्तरतः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

महाराज ! परीक्षितजी बोले आपने भूमण्डल का विस्तार
कहा जहां पर्यन्त सूर्यनारायण प्रकाश करते हैं और नक्षत्रादिकों
के सहित जहां चन्द्रमा दीखता है ॥ १ ॥

तहांपरभी प्रियव्रतके रथ के पहियों से सात समुद्र कल्पित
भये हैं जिससे इस पृथिवी के सातद्वीपों के विशेष का भेद भग-
वन् ! आपने सूचित किया है इसको हम प्रमाणसे और लक्ष्य
से सब जानना चाहते हैं ॥ २ ॥

हे गुरु ! गुणमय भगवान् के इस स्थूलरूप में प्रवेश किया
जो मन है सोई मन सूक्ष्मतम आत्मज्योति परब्रह्म भगवान्
वासुदेव मेंभी प्रवेश करा जासका है इस हेतुसे आप इसवात
को वर्णन कीजिये ॥ ३ ॥

ऋषि श्रीशुकदेवजी बोले हे महाराज ! मायागुण विभूति
वाले भगवान् के अन्त को मनसे या वचनसे जानने को
देवताओं के आयु से भी कोई समर्थ नहीं है तिस हेतु से
प्रधानता से भूगोल विशेषको नामरूप प्रमाण लक्ष्यसे हम
कहेंगे ॥ ४ ॥

जो यह जम्बूद्वीप है सो कमल रूपी पृथिवी के कली
सरीके सात द्वीपों के मध्यमे कली सरीका है सो लक्ष-
योजन का चौड़ा है चारों तरफ से गोल है जैसे कमल का
पत्र होता है ॥ ५ ॥

जिस द्वीप में नौ वर्ष हैं सब नौ नौ हजार योजन के
विस्तार वाले हैं आठ मर्यादा के पर्वतों से अलग विभाग
किये गये हैं ॥ ६ ॥

इन वर्षों के मध्यमे इलावृत नामक बीच का वर्ष है
जिसके नाभिमे स्थित चारों ओर से सुवर्णमय सब
पर्वतों का राजा जम्बूद्वीप के विस्तारके धरोवर ऊंचा पृथिवी
कमलका कर्णिका रूप मेरुपर्वत है शिखरपर वसिसहस्र
योजन चौड़ा है पृथिवीपर जडमे सोला हजार चौड़ा है
सोला ही हजार योजन जमीन के भीतर पैठा है ॥ ७ ॥

उस सुमेरुके उत्तर मे इलावृत वर्षके आगे नील श्वेत
शृङ्गवान् ये तीन पर्वत हैं सो रम्यक हिरण्यमय कुरु इन
तर्षों के मर्यादा सीमाके पर्वत हैं सो पूर्व पश्चिम दोनों क्षार
समुद्र पर्यन्त लम्बे हैं दो हजार योजन चौड़े हैं परन्तु
पहिले पर्वत से दूसरा तीसरा लम्बाई मे दशमा अंशमे
से एक हिस्सा कम हैं ऊंचे तो सब दश हजार योजन के हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अयुतयोजन उत्सेध उच्छ्रायो येषाम् अयं चोत्सेधो नीला-
दीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वं येषामपि द्रष्टव्यं यथासंख्यं
मर्यादागिरय इति शेषः ॥ ९ ॥

मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोऽज्ञाहः मेरोश्चतुर्दिशमवष्टम्भगिरय उप-
कल्पाः ॥ ११ ॥

चतुर्वर्तेषु चूतजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इवाधिसहस्रयोजनेनाहा-
स्तावद्विदपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ॥ १२ ॥

हृदाश्चत्वारः पयोमध्विचतुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा यौगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि
भरतर्षभ ! धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥

येष्वमरपस्विटाः सह सुरललनाललासयूथपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विह-
रन्ति ॥ १५ ॥

मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिस्तो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि
पतन्ति ॥ १६ ॥

श्रीभरतस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

आनीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निषधप-
र्यन्तं च दीर्घौ पश्यतुर्विस्तीर्णौ भवतः तावेव केतुमालभद्रा-
श्वयोर्वर्षयोः सीमानं कुर्वते नन्वेवं सति पूर्वापररेखायामिला-
वृतवेष्टितो मेरुमध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च नातः
किञ्चिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायां तु तथैवेलावृतवेष्टितो मध्ये मेरु-
मयतस्त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च षट् तत्कथं सर्वतो लक्ष-
प्रमाणात्वं जम्बूद्वीपस्य । उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः
स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतुष्पञ्चाशत्
गिरीणां षण्णां द्वादशेत्येवं दक्षिणोत्तररेखायां तावल्लक्षं पूर्वा-
पररेखायामपि सुमेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि
शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्यं द्रष्टव्या-
न्यतो न विरोधः ॥ १० ॥

अयुतयोजनप्रमाणा विस्तारोऽज्ञाहो येषां विस्तीर्णमूर्धनो
मेरोरेवष्टम्भत्वात्पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारौ दक्षिणो-
त्तरौ च पूर्वापरविस्तारौ द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजनसहस्रवि-
स्ताराङ्गीकारे त्विलावृतलोपात्पूर्वोलावृतमुपप्लावयतीत्यादि-
विरोधः स्यात् ॥ ११ ॥

अधिसहस्रमेकादशशतानि उज्ञाहो येषां तावत्प्रमाणा विट-
पविततिर्येषां शतयोजनं परिणाहो विस्तारो येषाम् ॥ १२ ॥

यदुपस्पर्शिनो यत्सेविनः ॥ १३—१४ ॥

ललामो भूषणं सुरललनानां भूषणभूताः श्रेष्ठा वाः स्त्रिय-
स्तास्तां यूथस्य पतयः सह सम्भूय येषु विहरन्ति ॥ १५ ॥

एकादशशतयोजनमुत्तुङ्गो यो देवचूतस्तस्य शिरसः संका-
शात् फलप्रमाणा मुक्तं वायुपुराणे ।

भरतनीनां शतान्यष्टावेकपृथगधिकानि च ।

फलप्रमाणा माख्यातमृषिभिस्तरवदर्शितः ।

इति ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

एवं दक्षिणेनेलावृतमिलावृतवर्षस्य दक्षिणतः निषधादयस्त्रयः
पर्वताः क्रमेण नीलदिभिः समपरिमाणा अयुतयोजनं उच्यते
उच्छ्रायो येषां ते अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिषु
पृथुत्वं चैषामिति द्रष्टव्यं हरिषर्षादीनां त्रयाणां यथासङ्गं
मयोदागिरयः ॥ ६ ॥

तथेलावृतमपरेणोलावृतस्यापरेण पश्चात्पूर्वेण पुरस्तात् माल्य-
वद्भ्रमादनावपरेण माल्यवान् पूर्वेण गन्धमादनः इत्येतौ पर्वतौ
क्रमेणानीलनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निषध-
पर्यन्तं च दीर्घौ नीलनिषधपर्यन्तोत्तरदक्षिणाभ्यावित्यर्थः तावेव
द्विसहस्रपृथु विस्तीर्णौ इत्यर्थः । तावेव केतुमालभद्राश्वयो-
र्वर्षयोः सीमानं मयोदां विदधाते कुरुतः नन्वेवं सति पूर्वापररेखा-
यामिलावृतवेष्टितो मेरुमध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च
नातः किञ्चिदस्ति दक्षिणोत्तरदिशायां च तथैवेलावृतवेष्टितो
मेरुमध्ये उभयतस्त्रीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्ष-
प्रमाणात्वं जम्बूद्वीपस्य । उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः
स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतु-
ष्पञ्चाशद्गिरीणां द्वादश चेत्येवं दक्षिणोत्तरदिशि तावल्लक्षं पूर्वा-
पररेखायामपि सुमेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि
शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि केतुमालभद्राश्वयोरित्येवं लक्षं सर्वतः
स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रदैर्घ्यं द्रष्टव्यं नातो
विरोधः ॥ १० ॥

मन्दरादयश्चत्वारो गिरयः प्रागादिक्रमेण मेरोश्चतुर्दिशम-
वष्टम्भगिरयः मेखला इव अवष्टम्भन्ति प्रतिबलन्तीत्यवष्ट-
म्भास्ते च ते उपकल्पाः विन्यस्ताः कथम्भूता अयुतयोजनौ
प्रमाणा विस्तारोच्छ्रायो येषां तथाभूताश्चतुर्वर्तेषु मन्दरादिषु
क्रमेणाजजम्बूकदम्बन्यग्रोधाश्चत्वारः पादपश्रेष्ठाः पर्वतानां केतवो
ध्वजा इवाधिसहस्रमेकादशशतान्युज्ञाहो येषां तावत्प्रमाणा
विटपानां शास्त्रानां विततिर्येषां शतयोजनपरिणाहो विस्तारो येषां ते

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमहावतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपकृता इत्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तथा चत्वारो हृदाश्च क्रमेण क्षीरगन्धर्वसुखजलात्मकाः
सन्ति तानि विशिनष्टि । यदुपस्पर्शिनः तज्जलस्पर्शिनः सिद्धा-
दयः स्वाभाविकान्यष्ट महेश्वर्याणि हे राजन् ! धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि देववनानि क्रमेण नन्दनादीनि भवन्ति तान्येव
विशिनष्टि । केचु देवोद्यानेषु सुरललनानां सुखीणां ललाम भूषणं
तद्वत्स्थिताः सुरवनिनानां श्रेष्ठा इत्यर्थः तासां युथस्य पतयः ताभिः
सह सम्भूय उपदेवगणैः उपगीयमानः महिमा येषां ते विहरन्ति
देवानां क्रीडास्थानानित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

चूतादिप्रभवा नदीराह । मन्दरेति । मन्दरशिखरस्याधस्तात्प्र-
देशे एकादशशतयोजनमुत्तुङ्ग उन्नतो यो देवचूतः तस्य शिरसः
सकाशाद्विरिशिखरवत्स्थूलानि फलानि फलप्रमाणमुक्तं वायुपु-
राणे ।

अरुनीनां शतान्यष्टौ एकपृष्ठचक्राणि च ।

फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः इति ॥

अमृतकल्पानि अमृततुल्यानि फलानि फलन्तीति गौर्ग-
च्छतीतिवत् कुर्येद्विशेषणत्वाद्वास्तव्यस्याविवक्षा बोध्या ग्राह-
काभावात्पकानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमहावतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिलावृतादक्षिणेन निषधादयः यथा नीलादयो दैर्घ्येण
ह्रस्वन्ति तथा निषधादयोऽपि अत्रायं विशेषः नीलनिषधौ लक्ष-
प्रमाणावन्ये दशांशहीनाः । तदुक्तम् । “लक्षप्रमाणा द्वौ मध्ये
दशहीनास्तथापर” इति वैष्णवे ।

जम्बूद्वीपप्रमाणेन निषधः परिकीर्तितः ।

तस्माच्च दशभागेन हेमकूटः प्रतीयते ।

इति वाराहे यथासङ्ख्यं मर्यादागिरय इति शेषः ॥ ६ ॥

तथैवलावृतामिति । यथेलावृतादुत्तरदक्षिणतो नीलनिषधादय-
स्तथेलावृतास्यापरेण पश्चिमेन पूर्वेण च माल्यवद्गन्धमादनौ
यथासङ्ख्यं स्त इति शेषः आनीलनिषधायतौ नीलनिषधपर्यन्त-
विस्तारौ तत्संख्यावित्यर्थः सीमानमवधिम् ॥ १० ॥

अत्रष्टमगिरयः पीठस्थानीयपर्वताः ॥ ११ ॥

एतेषु मन्दरादिषु पर्वतकेतवः मन्दरादिपर्वतानां ध्वजा इव
स्थिताः अभिसहस्रयोजनोन्नताः सहस्रादधिकैकशतयोजनो-
न्नायाः तदुक्तम् “एकादशशतायामाः पादपा गिरिकेतव” इति
अत्रायामशब्देनोच्चार्य उच्यते तावद्विद्वत्पविततयः यावदुच्चार्य-
योजनसंख्यां तावत्संख्याकशाखाविस्ताराः शतयोजनपरि-
णादाः परितः शतयोजनस्थूलाः ॥ १२ ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि देवानां क्रीडायोग्यस्थानानि अमरललनानां
सुरस्त्रीणां मध्ये गा ललामभूताः श्रेष्ठास्तासां युथस्य पतयो
याः स्त्रियस्ताभिः सहिताः सहामरललनाललामयूथपतयः अमर-
परिवृढा देवश्रेष्ठाः ॥ १४ ॥ १५ ॥

मन्दरोत्सङ्गे मन्दरपर्वतस्याङ्गस्थानीये तटे देवोपभोगयोग्य-
त्वाद्देवचूतस्तस्य शिरसोऽप्रदेशात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रमहावतचन्द्रचन्द्रिका ।

अयुतयोजन उत्तरेषु उच्छ्रायो येषाम् । अयुतयोजनोत्तरेषु नीला-
दीनामपि द्रष्टव्यः । नीलादिवत् पृथुत्वं येषां द्रष्टव्यम् । यथोक्तं
मर्यादागिरय इति शेषः ॥ ६ ॥

अपरेण पश्चिमस्यां दिशि पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि आनील-
निषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निषधपर्यन्तमायतौ
दीर्घौ । चतुर्विंशत्सहस्रायामावित्यर्थः । एवञ्च दक्षिणोत्तररे-
खायां भारतकिपुरुषहरिवर्षाणां त्रयाणां सप्तविंशतिः सह-
स्राणि हिमालयहेमकूटनिषधानां षट्सहस्राणि । सुमेरीरिला-
वृतस्य च चतुर्विंशत् रम्यकहिरण्यमयकुरुणां सप्तविंशतिः
नीलश्वेतशृङ्गवतां गिरीणां षडित्येवं लक्षयोजनप्रमाणः पूर्व-
पश्चिमरेखायां भवत्यस्य एकविंशत् सुमेरीरिलावृतस्य चतु-
र्विंशत् केतुमालस्यैकविंशत् गन्धमादनमाल्यवतोश्चत्वारित्वेवं
लक्षयोजनप्रमाणो जम्बूद्वीपोऽवगमितः ॥ १० ॥

अयुतयोजनप्रमाणो विस्तारोन्नाहौ येषां ते विस्तीर्ण-
मूर्ध्नो मेरोरवष्टमत्वात् पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारौ
दक्षिणोत्तरी च पूर्वोपरविस्तारौ द्वेयौ । विस्तारोऽत्र दैर्घ्यं सर्वतो
दशयोजनसहस्राङ्गीकारे त्विलावृतलोपात् पूर्वशेलावृतमुपप्लाव-
यतीत्यादिविरोधः स्यात् चतुर्दिशं चतस्रो दिशोऽभिधाय चतु-
र्दिक्ष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिसहस्रम् एकादशशतान्युन्नाहौ येषां तावत्प्रमाणा
विद्वत्पविततयेषां शतयोजनं परिणाहौ विस्तारो येषाम् ॥ १२ ॥
१३ ॥ १४ ॥

परिवृढाः श्रेष्ठा ललामो भूषणम् ॥ १५ ॥

फलानीति फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे ।

अरुनीनां शतान्यष्टौ एकपृष्ठचक्राणि च ।

फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः इति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं नीलादिवत् द्विसहस्रपृथवः निषधादयः हरिवर्षादीनां
यथासङ्ख्यं मर्यादागिरयः इत्यन्वयः अयुतयोजन उत्तरेषु उच्छ्रायो
येषां नीलादयोऽपि अयुतयोजनोत्तरेषु इति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

द्विसहस्रं पप्रथतुः विस्तीर्णौ भवतः विद्वत्पविते कुर्वते ॥ १० ॥

किञ्च मन्दरादयश्चत्वारो गिरयः पूर्वादिक्रमेण मेरोश्चतुर्दिश-
मवष्टमगिरयः उपकृता स्त्रियस्ताः अयुतयोजनप्रमाणा विस्तारो-
न्नाहौ येषां तत्र मन्दरः पूर्वदिशि विन्यस्तः दक्षिणोत्तरविस्तार-
स्तद्वदन्येषामपि विस्तारो द्वेयो न तु सर्वतः अत्र इलावृतलोपो
न भवति ॥ ११ ॥

शतयोजनं परिणाहौ विस्तारो येषामभिसहस्रं शताधिक-
सहस्रमुन्नाहः उच्छ्रायो येषां तावत्प्रमाणा अभिसहस्रप्रमाणा
विद्वत्पविततयेषाम् ॥ १२ ॥

हृदा उपकृता इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुरललनानां ललामभूताः भूषणभूताः याः स्त्रियस्तासां
यूथस्य पतयः अमरपरिवृढाः देवश्रेष्ठाः सह सम्भूय विहरन्ति
॥ १५ ॥ १६ ॥

तेषां विशीर्यमाणानामतिमधुरसुरभिसुगन्धिवहुलारुणस्सोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिख-
रान्निपतन्ती पूर्वेणैलावृतमुपप्लावयति ॥ १७ ॥

यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धवातो दशयोजनं समन्तादनु-
वासयति ॥ १८ ॥

एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्णानामनस्थिप्रायाणामिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम नदी
मेरुमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावदिलावृतमुपस्यन्दयति ॥ १९ ॥

तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदाऽमरलोका-
भरणां जाम्बूनदं नाम सुवर्णा भवति ॥ २० ॥

यदुहवाव विबुधादयः सह युवतिभिर्मुकुटकटकटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥ २१ ॥

यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पश्चाद्यामपरिणाहाः पञ्च मधु-
धाराः सुपार्श्वशिखरात्पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति ॥ २२ ॥

या ह्युपयुञ्जानानां मुखनिर्वासितो वायुः समन्ताच्छतयोजनमनुवासयति ॥ २३ ॥

एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्गो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्ब-
रशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतन्तस्तमुत्तरेणैलावृतमुपयोजयन्ति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इलावृत वर्षके दक्षिणकी ओर निषध हेमकूट हिमालय
ए तीन पर्वत पूर्व पश्चिम में खारीसमुद्र तक लम्बे हैं दशहजार
योजन ऊंचे हैं दो हजार योजन चौड़े हैं कमसे हरिवर्ष भारत
वर्षों के मर्यादा करते हैं ॥ ९ ॥

तैसेही इलावृत वर्षके पूर्व तरफ माल्यवान् पश्चिम तरफ
गन्ध मादन ए दोनों पर्वत नील तथा निषध पर्वतसे लगेहुये हैं
को हजार योजन चौड़े हैं केतुमाख भद्राश्च दोनों वर्षोंके सीमा
करते हैं ॥ १० ॥

मन्दर मेरुमन्दर सुपार्श्व कुमुद ये चारों दशहजार योजनके
ऊंचे मेरुके चारों तरफ मेरुके सहारे के वास्ते रखे
पर्वत हैं ॥ ११ ॥

इन चारों पर्वतों के ऊपर पर्वतों के ध्वजा सरीके बड़े
भारी एक हजार एकसौ योजन ऊंचे उतनेही दूर उनकी
आँखा हैं सौ योजन मोटे हैं ऐसे आम जामुन कदम्ब वट के
चार पेड़ हैं ॥ १२ ॥

हे भारतभेष्टपरीक्षित ! उन चारों पर्वतोंपर दूध मधु इक्षु रस
भीठे जलके चार हौद हैं जिनके स्नान पानादिक से उहाँके
उपदेवतागण स्वभावसिद्ध योग देवियों को धारण करते
हैं ॥ १३ ॥

नन्दन चैत्र रथ वैभ्राजक सर्वतोभद्र नाम के चार देव-
तोंके विहार के वनमी उन चारों पर्वतोंपर हैं ॥ १४ ॥

जिन वनों में उत्तम देवगण देवस्त्रियों को साथ में लेकर उप

देवगणों के किये अपनी महिमाके गान को सुनते हुये विहार
करते हैं ॥ १५ ॥

मन्दराचलके ग्यारा हजार ऊंचे मात्र वृक्ष के ऊपर
सं पर्वतों के शिखर सरी के बड़े अमृत से भीठे आम के
फल गिरते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाथंदीपिका ।

अतिमधुरश्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगन्धिश्च न चान्येषां गन्धै-
रधिवासितः बहुलश्चावृणश्च रसः स एव उदमुदकं तेन ॥ १७ ॥

यदुपजोषणात् यस्य रसस्य सेवनात् ॥ १८ ॥

अनस्थिप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानां यत्र निपतति ततश्चरन्त्य
आत्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावृतं व्याप्य बहतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तावत् सर्वतः रोधसोस्तटयोः ॥ २०—२१ ॥

आयामोऽत्र व्यामः स च “व्यामो बाह्योः सकरयोस्ततयो-
स्तिर्यगन्तरम्” इत्युक्तञ्चक्षणाः पञ्च व्यागाः परिणाहाः स्थौल्यं
यासामित्यर्थः । केचित्तु पञ्चव्यामपरिणाहा इत्येवं पठन्ति
॥ २२ ॥ २३ ॥

नीचीना अधोमुखाः ॥ २४—२६ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेषां फलानां विशीर्णानामधःपातेन भिद्यमानानामतीव मधुर-
श्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगन्धिश्च न चान्येषां गन्धैरधिवासित इति
उपरिष्ठात् बहुलश्चावृणश्च रसः स एवोदकं तेनारुणोदानामारुणो-

श्रीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

देति प्रसिद्धा नदी मन्दरशिखराभिपतन्त्यधोऽधःस्पन्दमाना पूर्व-
शोलावृतमिलावृतवर्षस्य पूर्व प्रदेशमुपप्लावयति सिञ्चति आत्मान-
मुपस्पन्दयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अरुणोदां नदी विशिनष्टि । यदिति । यस्या अरुणोदाया उपजो-
षणाद्रसपानीद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनानां यातुधानानां या-
वध्वः तासामवयवसंस्पर्शेन सुगन्धसुरभिर्वातो वायुः समन्तात्स-
र्वतो दिशं दशयोजनमनुवासयति सुरभीकरोति ॥ १८ ॥

एवं जम्बूफलानां मेरुमन्दरोत्सङ्गनिरुद्धजम्बूफलानामत्युच्चान्मे-
रुमन्दरात् यो निपातस्तेन विशीर्णानां भिन्नानामनस्थिप्रायाणा-
मतिस्सूक्ष्मबीजानामिमकायनिमानां गजशरीरसदृशानां रसेन जम्बू-
नदीतिप्रसिद्धा मेरुमन्दरस्य शिखराद्युतयोजनोच्छ्वायाद्भूतले निप-
तन्ती दक्षिणेनेलावृतमिलावृतस्य दक्षिणभागं यावदिलावृतमात्मा-
नमुपस्पन्दयति इलावृतस्य दक्षिणं भागं प्राप्य वहतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यावदिलावृतमुपस्पन्दयति तावत्पर्यन्तमुभयोरपि रोधसोः
तटयोर्वा मृत्तिका तद्रसेन तस्या नद्या रसेनानुविध्यमाना संयुज्य-
माना वाय्वर्कसंयोगतो यो विष्णुः परिणामस्तेन जाम्बूनदं नाम
सुवर्णं सदा निरन्तरममरलोकानामाभरणोपयोगि भवति एतदे-
वाह । यदुसुवर्णं विबुधस्यो युवतिभिः सह मुकुटाद्याभरणक-
पेण धारयन्ति ॥ २० ॥ २१ ॥

यास्त्विति । सुपार्श्वस्य पर्वतस्य यः पश्चिमो भागस्तत्र निरुद्धो
यो महाकदम्बस्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पश्चायामपरि-
णाहाः सकरयोर्बाहोः यत्तिर्यगन्तरं तदत्रायामः पश्चायामः
परिणाहः स्थौल्यं यासां ताः पञ्च मैथुभाराः सुपार्श्वशिखरा-
त्पतन्त्यः अपरेणोलावृतस्य पश्चिमं भागं प्रत्यक्षमानमनुमोदयन्ति
सुरभीकुर्वन्ति स्पन्दन्त इत्यर्थः धारा विशिनष्टि । यास्त्विति ।
उपयुञ्जानानां धारा उपयुञ्जानानां यो मुखनिर्वासितो मुख-
गन्धेन निर्वासितः नितरां सुरभीकृतो वायुः समन्ताच्छतयो-
जनं सुरभीकरोति निरतिशयसौरभ्ययुक्ता धारा इत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

एवं कुमुदपर्वते निरुद्धो यः शतवल्ग इति प्रसिद्धो वट-
स्तस्य स्कन्धेभ्यो विनिर्गताः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्बरशय्या-
सनाभरणादीनि गुडान्नादीनि भक्ष्याणि अम्बराणि धार्याणि
शय्यासनादीनि भोगस्थानानि आभरणानि च दुहन्तीति दुधाः स व
नदाः कुमुदस्यपर्वतस्याप्राप्यतन्तस्तमुत्तरेणोलावृतमिलावृतस्योत्तर-
भागमुपजोषयन्ति प्रीणयन्ति इलावृतस्योत्तरभागस्थान् लोकान्
सुखयन्तीत्यर्थः एतदेवाह । यात्रदानुपञ्चवाणानां सेवमानानां
प्रजाणां वदयादयः तापविशेषा न भवन्ति किन्तु यावज्जीवं निर-
तिशयं सर्वोत्कृष्टं सुखमेव भवति बलिस्त्वग्गतो विकारः पलितं
केशगतकृमः श्रमः आमयो रोगः उपसर्गाः सुखदुःखरागद्वेषभया-
भिमानप्रमादोन्मोदशोकमोहलोभमदमात्सर्येर्ष्यादयः प्रागुक्ता ह्येया
इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तेषां फलानामतिमधुरादिलक्षणेन रसोदेन रसाख्यजलेन
पूर्वशोलावृतमिलावृतवर्षस्य पूर्वप्रदेशमुपधा (१) वर्तीति केचित्तत्र
“धावु गतिशुद्धोः” इतिवातोः शुद्धं करोतीत्यर्थः स्वजलप्रवाहेणेति
शेषः ॥ १७ ॥

(१) पाठान्तरम् ।

[५१]

उपजोषाभिषेवणात् अनुचरीणां दासीनामनुवासयति सौर-
भ्ययुक्तं करोति ॥ १८ ॥

अनस्थिप्रायाणां बहुलमन्तर्बीजानामिमकायनिमानामिति ।
बुद्धचारोद्धार्यमुक्तं ननु तावत्परिमाणानिश्चयेन

अरुणीनां शतान्यष्टावैकषष्ट्यधिकानि च ।

फलप्रमाणमाख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति वायुपुराणवचनात् तत्प्रमाणमवगन्तव्यमयुतयोजनादिति ।
शिखरस्यैव तावत्वं न किन्तु शिखरादवनितलान्तरालप्रदेशस्य
तावत्त्वमित्यवगन्तव्यमिलावृतमात्मानं दक्षिणेन दिग्भागेन यावदु-
पस्पन्दयति तावत्स्थलमुभयोरोधसोस्तीरयोर्जम्बूफलरसेनानुवि-
ध्यमाना प्रतिहन्यमाना या मृत्तिका सा जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भव-
तीत्यन्वयः तत्र हेतुर्वाय्वर्कैति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

कोटरेभ्यः वृत्तिविवरेभ्यः “व्यामो हस्तावधिः स्मृतः” इति
हलायुधः अपरेण पश्चिमेन ॥ २२ ॥

मुखनिर्वासितः मुखनिर्गतः ॥ २३ ॥

इलावृतस्थजनानुपभोजयन्ति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वतः सुरभिश्चान्येषां गन्धैरभिवासितश्च ॥ १७-१८ ॥

अनस्थिप्रायाणामतिस्सूक्ष्मबीजानां दक्षिणेन दक्षिणस्थां
दिशि यावदिलावृतं तावदात्मानं वर्द्धयन्तीति शेषः । नवयोजन-
सहस्रपर्यन्तं निःसृत्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

तावत् पर्यन्तमेव उभयोरेव रोधसोस्तटयोरनुविध्यमाना
युज्यमाना या मृत्तिकास्ताः सुवर्णं भवति ॥ २०-२१ ॥

आयामोऽत्र व्यामः स च । व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयो-
स्तिर्यगन्तरमित्युक्तलक्षणाः पश्चिमिर्धामैः परिमितः परिणाहः
स्थौल्यं यासां ताः । केचित्तु पञ्चव्यामपरिणाहा इति पठन्ति
अनुमोदयन्ति तत्र लोकप्रशसाभिरात्मानं हर्षयन्ति ॥ २२-२३ ॥
शतवल्गः शतस्कन्धः नीचीनाः अधोमुखाः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेषां फलानामतिमधुरासौ सुरभिश्च सुगन्धिश्च गन्धा-
न्तरानधिवासितः बहुलश्चारुणश्च रसः स एवोदमुदकं तेन
हेतुनाऽरुणोदा नाम प्रसिद्धा नदी ॥ १७ ॥

यद्यस्य रसस्योपजोषणात्सेवनात् ॥ १८ ॥

अनस्थिप्रायाणामनष्टिप्रायाणाम् ॥ १९ ॥

तावत्सर्वतः ॥ २०-२३ ॥

स्कन्धेभ्यो नीचीनाः अधः पतमानाः काम्यन्ते इति कासाः
पदार्थास्ताश्च दुहन्तीति तथाभूताः के कामा इत्याकाङ्क्षाया-
माह । पय इति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

उन आम फलों के गिरकर फटजाने से प्रत्यन्त मधुर सुरभि
सुगन्धवाले लाल रस के जल से भरे अरुणोदा नाम की नदी
मन्दराचल पर्वत के शिखर से गिरती हुई पूर्वकी ओर इलावृत-
वर्षके मध्य में बहती है ॥ १७ ॥

यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि प्रजानां वलीपलितक्लमस्त्रेदौर्गन्ध्यजरा मयमृत्युशीतोष्णवैवर्ण्यो-
पसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥ २५ ॥

कुरङ्गकुरुरकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुक्कनिषधशिनीवासकापिलशङ्खवैदूर्यजारुधिहंसर्षभ-
नागकालञ्जरनारदादयो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परित उप-
क्लृप्ताः ॥ २६ ॥

जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेण पवन-
पारियात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतावेवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव
परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः ॥ २७ ॥

मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मध्यत उपक्लृप्तां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शात-
कौम्भीं वदन्ति ॥ २८ ॥

तामनु परितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपक्लृप्ताः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां भुवनकोशवर्णनं नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जिम नदी के जल के सेवन से पावतीजी की दासी यक्षोंकी स्त्रीजनों के शरीर का सुगन्धित पवन चारोंओर से दश योजन तक देश को सुगन्धित करता है ॥ १८ ॥

इसीप्रकार से बड़े ऊंचे से गिरने से फटे हुये बिना गुठली प्राय हाथी के शरीर के बरोबर जामुन फलों के रस से भई जम्बू नाम की नदी दश हजार योजन ऊंचे मेरु मन्दर पर्वत के शिखर से पृथिवीपर गिरतीहुई दक्षिण के तरफ इलावृत वर्ष में बहती है ॥ १९ ॥

तिस नदी के दोनों किनारों में जो मृत्तिका है उस नदी के जलसे भीगीहुई सूर्य पवन दोनों के संयोग से पकजाती है तब देवतों के भूषण पहन्नेलायक जाम्बूनद नाम का सुवर्णरूप होजाती है ॥ २० ॥

जिस सुवर्ण को देवादिक अपनी स्त्रियोंके सहित मुकुट कङ्कण कटि सूत्रादि भूषण बनाकर धारण करते हैं ॥ २१ ॥

सुपार्श्व पर्वतपर जमा जो महाकदम्ब का पेड उसके खोंतरों से निकली पांच पुरुषामात्र चौडी पांच मधुकी धारा सुपार्श्व पर्वत के शिखर से गिरतीहुई है सो पश्चिम की तरफ इलावृत में बहती है ॥ २२ ॥

जिन नदियोंके सेवन करनेवाले जनों के मुखसे निकला पवन चारों ओर सौ योजन देश को सुगन्धित करता है ॥ २३ ॥

इसी प्रकारसे कुमुद पर्वतपर जमा जो शतवदश नाम का बड है तिसके मध्य स्कन्धों से नीचे मुखवाले सब मनोरथों के

देनेवाले दूध दही मधु घृत गुड अन्नादि वस्त्रादि शय्या आसन आभरण इनके बहानेवाले पांच नद कुमुद के ऊपर से गिरकर उत्तरकी तरफ इलावृत में बहते हैं ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावाधेदीपिका ।

चतुर्विंश मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वाग्नेः परितः परिधय इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठन्ति अतोऽष्टादशयोजनसहस्रं प्रमाणा-
मत्रोक्तम् ।

वैष्णवादिपुराणेषु परिमाणादि यत्पुनः ।

अन्यथा वर्णितं तत्तु कल्पभेदाद्यपेक्षया ॥

द्विसहस्रं पृथू च तुङ्गौ च ॥ २७ ॥ २८ ॥

यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथारूपमिन्द्रादिवर्णनितिक्रमेण तुरीयमानेन सार्धद्विसहस्रप्रमाणेन । नामानि पुराणांस्तराज्ज्ञा-
तव्यानि यथोक्तम् ।

मेरौ नव पुराणि स्थुर्मनोवत्यमरावती ।

तेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा ॥

श्रद्धावती गन्धवती तथा चान्या महादया ।

यज्ञोपती च ब्रह्मन्द्रवह्मचादीनां यथाक्रमम् ॥

इति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभावाधेदीपिकायां

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कुरङ्गेति । कुरङ्गादयः पर्वताः कुवलयकमलकार्णिकाभूतस्य मेरोर्मूलदेशे केसरभूता इव परित उपकलप्ताः विन्यस्ता भवन्ति शेषः ॥ २६ ॥

तथा मेरुं पूर्वेण मेरोः पुरस्तान्मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्यक्त्वा जठरदेवकूटौ पर्वतावष्टादशयोजनसहस्रदीर्घौ द्विसहस्रयोजन-पृथुतुङ्गौ च भवतः एवं मेरोरपरभागे पवनपरियात्रौ जठरदेवकूटाभ्यां तुल्यायामपृथुतुङ्गौ भवतः तथा मेरोर्दक्षिणतः कैलासकरवीरौ प्रागायतौ पूर्वतो दीर्घौ एवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरौ भवतः दक्षिणैः परिस्तृतोऽग्निरिवाद्यग्निरैतैर्जठरादिभिः काञ्चनगिरिर्मेरुः परितश्चकास्ति द्योतते ॥ २७ ॥

मेरोर्मूर्धन्यपरिभागे मध्यतः मध्यप्रदेशे उपकृतां भगवतः आत्मयोनेश्रुतमुखस्य पुरीमयुतयोजनविस्तारां समचतुरस्यां शान्तकौर्मभीति प्रसिद्धां च वदन्ति तां शातकौर्मभीं पुरीमनुसृत्य मेरोः परितोऽष्टदिक्षु यथादिशं पूर्वादिदिशमनतिक्रममाणानामिन्द्रादीनां लोकपालानामष्टौ पुरः अमरावतीतेजोवतीसंयमनीकृष्णाङ्गनाश्रद्धावतीगन्धवतीमहोदयायशोवतीसंज्ञाः तुरीयमानेन अयुतस्य तुरीयभागेन उपकलप्ताः सार्द्धद्विशतसहस्रयोजनविशालाः कल्पिना इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसर्गो भूताद्युपद्रवः ॥ २५ ॥

कुरङ्गकुररादिवर्षणाः मेरोर्मूलदेशे परित उपकलप्ताः मेर्वा-
व्यपन्नकार्णिकायाः केसरा इव स्थिताः ॥ २६ ॥

अष्टादशयोजनसहस्रे दूरप्रदेशे मन्दरगिरिपूर्वभागे जठर-
देवकूटौ स्थितौ भवतः उदगायतौ उत्तरदीर्घौ मेरुपूर्वतः इला-
वृतमेर्वोर्मध्ये अष्टादशयोजनसहस्रे इति स एवायौ योजनाभेद-
इति वा एवमपरेण एवं मेरोः पश्चिमभागस्थितसुपार्श्वगिरेः
पश्चिमभागे इलावृतमेर्वोर्मध्ये अष्टादशयोजनसहस्रे दूरे पवन-
परियात्रौ गिरी तिष्ठतः तावप्युदगायतौ एवं मेरोर्दक्षिणतः
कैलासकरवीरौ मेरुमन्दरगिरेरपि बहिर्भागे स्थितौ पूर्वपश्चि-
मायतौ एवं मेरोरुत्तरभागे कुमुदपर्वतादपि बहिर्भागे शृङ्गम-
करौ नाम गिरी आस्ताम् अष्टादशयोजनानां सहस्रमिति सर्वत्र
योज्यं तावपि प्रागायतौ द्विसहस्रपृथुतुङ्गत्वं च सर्वत्र
समं यथा दक्षिणैः परिस्तृतोऽग्निरिवाद्यग्निरैतैर्दक्षिणैः पर्वतैः परितः
परिस्तृतोऽलङ्कृतश्चकास्ति काञ्चनगिरिरित्यर्थः एवमुक्तगिरिषु
प्रागायतत्वादिकं लक्षणं द्विसहस्रपृथुतुङ्गमानमवगन्तव्यम् ॥ २७ ॥

मेरोर्मूर्धनि द्वाविंशतसहस्रयोजनवितते तस्य मेरोर्मूर्धनो
मध्ये आत्मयोनेश्रुतमुखस्य शतकोटिं नाम पुरीं वदन्ति शात-
कौर्मभीं सुवर्णमयीम् ॥ २८ ॥

तुरीयभागेन विरञ्चिपुर्याश्चतुर्थीशप्रमाणेन सार्द्धद्विसहस्र-

योजनप्रमाणेनेत्यर्थः पुरः पुर्यः तामनुपरित इत्यस्य विवरणं
यथादिशमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यथादिशं प्राच्यादिविधु । यथारूपमिन्द्रादिवर्णानतिक्रमेण
तुरीयमानेन सार्द्धद्विसहस्रमानेन नामानि पुराणान्तरा-
ज्ज्ञातव्यानि । यथोक्तम्

मेरो नव पुराणि स्युर्मनोवत्यमरावती ।

तेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा ।

श्रद्धावती गन्धवती तथा चान्या महोदया ।

यशोवती च ब्रह्मेन्द्रवन्हादीनां यथा क्रमम् ।

इति ॥ २९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे षोडशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बलिस्त्वक्सङ्कोचः पलितं केशभावलयं क्लमः कार्येषु
श्रमः चल्यादिभिर्ये उपसर्गास्तदादयस्तापविशेषाः न कदा-
चिद्भवन्ति ॥ २५ ॥ २६ ॥

एतैः परिश्रितः आवृतः अग्निरिव चकास्ति ॥ २७ ॥

मध्यतः मध्यप्रदेशे ॥ २८ ॥

तां पुरीमनु अनुसृत्य परितः यथादिशं पूर्वादिदिशमन-
तिक्रम्य यथारूपमिन्द्रादिवर्णानतिक्रमेण तुरीयमानेन सार्द्ध-
द्विसहस्रप्रमाणेनाष्टौ पुरः उपकलप्ताः पुराणां नामानि पुराणा-
न्तराज्ज्ञातव्यानि ।

मेरो नव पुराणि स्युर्मनोवत्यमरावती ।

तेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा ।

श्रद्धावती गन्धवती तथा चान्या महोदया ।

यशोवती च ब्रह्मेन्द्रवन्हादीनां यथाक्रमम् ।

इति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षोडशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषाटीका

नदोंके जिन पदार्थोंके सेवन करने वाले पुरुषों के कभी भी वृद्धपना ग्लानि पसीना दुर्गन्धी केशों का पकना रोग मरण शीत उष्ण कुरूपता आदि उपद्रव ताप नहीं होते हैं सदाकाल अत्यन्त सुखही रहता है ॥ २५ ॥

कुरङ्ग कुरर कुसुम्भ वैकङ्ग त्रिकूट शिशिर पितङ्ग रुचक निषध सिनीवास कपिल शङ्ख वैदूर्य जारुभि हंस ऋषभ नाग कालङ्गर नारद आदि बीस पर्वत मेरुके कर्णिका के केसरसरी के मूलदेश में चारों ओर से कल्पित हैं ॥ २६ ॥

जठर देवकूट ए दोनों पर्वत मेरुके पूर्व तरफ अठारा हजार योजन उत्तर दक्षिणकी ओर लम्बे हैं दो हजार योजन मोटे तथा ऊँचे हैं इसी प्रकार पश्चिम के तरफ पवन पारियात्र दोनों पर्वत हैं दक्षिण में कैलास करवीर दोनों पूर्व पश्चिम में लगे हैं ऐसे ही उत्तर में त्रिशूङ्ग मकर दो पर्वत हैं इन

आठ पर्वतों से चारों ओर से वेष्टित सुवर्ण का मेरुपर्वत अग्नि के तुल्य प्रकाश मान है ॥ २७ ॥

मेरु के शिखर पर बीच में भगवान् आत्मयोजि ब्रह्माकी कल्पना की हुई अयुत हजार योजन विस्तार वाली सुवर्ण की पुरी चारों ओरसे वरोवर मनोवती नामकी है ऐसा महात्मा-जन कहते हैं ॥ २८ ॥

तिस पुरी के पीछे चारों ओर आठ लोकपालों की अपनी दिशा के नियम से यथायोग्य ब्रह्मपुरी के चतुर्थांश भाग विस्तार में आठ पुरी कल्पित हैं ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध षोडश अध्याय

का भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

—:०:—

श्रीशुक उवाच ।

तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादाङ्गुष्ठनखनिर्भिन्नोर्ध्वाण्डकटाहविवरेणा-
न्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणापङ्कजावनेजनारुणकिञ्चल्कोपरजिताखिलजगदधमलापहोपस्पर्श-
नाऽमला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो
मूर्धन्यवततार यत्तद्विष्णुपदमाहुः ॥ १ ॥

यत्र हवाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविन्दोदकमिति यामनुसवन-
मुत्कृष्यमाणभगवद्भक्तियोगेन दृढं क्लियमानान्तर्हृदय औत्कण्ड्यविवशामीलितलोचनयुगलकुङ्कुमल-
विगलितामलबाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा विभर्ति ॥ २ ॥

ततः सप्तऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यन्तिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि
वासुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षुव इव सबहुमानम-
द्यापि जटाजूटैरुद्धहन्ति ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसङ्कुलदेवयानेनावतरन्तीन्दुमण्डलमावार्थ ब्रह्मसदने निष-
तति ॥ ४ ॥

तत्र चतुर्धा भिद्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीताऽल-
कनन्दा चतुर्भेद्रेति ॥ ५ ॥

सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्धसु पतित्वान्त-
रेण भद्राश्ववर्षे प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥ ६ ॥

एवं मातृवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभिचक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ॥ ७ ॥

भद्रा घोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्विरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्पन्दमाना
उत्तरांस्तु कुरुनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

ततः सप्तदशे गङ्गागमनं तच्चतुर्दिशम् ।

इलावृते च रुद्रेण सङ्कुर्वणानिषेधणम् ॥ १ ॥

यज्ञलिङ्गस्य वक्ष्येयं लिङ्गं त्रिविक्रममूर्तिर्यस्य विक्रमतो
भक्तियोगेन पदा भुवं कान्त्वा वामपदमुत्क्षिपतो वामपादाङ्गुष्ठन-
खेन निर्मलमूर्ध्वमुपरिभागो यस्याण्डकटाहस्य तस्य विवरे-
णागतः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवततारेत्य-
श्वयः तस्य यक्षरणापङ्कजं तस्यावनेजेन क्षालनेनारुणं तद्वत्
कुङ्कुमं तदेव किञ्चल्कास्तैरुपरजिता अत एवाखिलस्य जगतोऽ-

धमलापहमुपस्पर्शनं यस्यास्तथाप्यमला तन्मलसङ्गशून्या साक्षा-
द्भगवत्पदीति यदनुपलक्षितं जान्हवीभागीरथीत्याद्युपलक्षणान्तर-
रहितं वचो नाम तेनाभिधीयमाना तस्मिन् समये भगवत्पदी
नाम पञ्चाङ्गामान्तराणि जातानीत्यर्थः कोऽसौ दिवो मूर्ध्ना तमाह
यदिति ॥ १ ॥

किं तद्विष्णुपदं तदाह । यत्रेति । वीरव्रतो दृढसङ्कुलपः
अस्मत्कुलदेवताया धरेश्चरणारविन्दोदकमिति हेतोः परमादरेण
विभर्तीत्यन्वयः कथम्भूतः सन्न प्रतिक्षणं वर्धमानेन भगवद्भ-
क्तियोगेन दृढमत्यन्तं क्लिप्तमानमन्तर्हृदयं यस्य अत एवौत्कण्ड्येन

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

विश्वशामासीदितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुङ्कुमं ताड्यां
विगलितममलं वाष्पं तस्य कलया सहाभिव्यज्यमानं रोमपुल-
कानां कुलं यस्य ॥ २ ॥

ततः सप्तशतस्य तस्याः गङ्गायाः प्रभावाभिज्ञाः सन्तो यां
जटाजुदैरुहन्तीत्यन्वयः एतावत्येव नातोऽधिकास्तीत्यभिप्रायेवन्तः
तत्र हेतुः भगवति सन्ततं भक्तियोगलाभेनोपेक्षिता अन्ये पुरु-
षार्था आत्मज्ञानं च ये कामिव क इव धारयन्ति । प्रत्यक्षं मुक्ति-
मिव तामागतां मुमुक्षुषो जना इव ते ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः सङ्कुलेन देवयाने-
नाकाशमार्गेणावतरन्ती सप्तशतस्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती सती ॥ ४ ॥
गतिरिति ततोऽधोऽधः सङ्कुलत्वमुक्तम् आचार्य आम्नाय मेरु-
मूर्धस्थे ब्रह्मसदने निपतति ॥ ४ ॥

अमिस्फन्दन्ती अभितो गच्छन्ती ॥ ५ ॥

केसराचलानां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमं तेषामादिशिखरेषु
मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेऽधोऽधोऽधः प्रस्रवन्ती सती ॥ ६ ॥

माध्यवच्छिखराकेतुमालाभिमुखं निष्पतन्ती चक्षुःसंज्ञा ॥ ७ ॥
गिरिशिखरादिति । कुमुदशिखरादुद्भूतिता नीलशिखरं तत
उद्भूतिता श्वेतशिखरन्तदप्यतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादधः स्रवन्ती ॥ ८ ॥

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं जम्बूद्वीपपर्वतवर्षतत्परिमाणोऽधिकमभिधायाथ गङ्गागमन-
कथनपूर्वकमिलावृतादिवर्षेषु रुद्रादीनां संकर्षणादिभगवन्मूर्त्यु-
पासनाप्रकारमुपवर्णीयवित्यासं चाह । सप्तदशादिभिर्मिथ्यायैः । तत्र
भगवत् । इति । प्रस्रवत्येव लिङ्गस्य यन्मूर्तस्तत्र भगवतः पूज्यस्य
विष्णोर्वामनरूपस्य विक्रमतांल्लोकीं पादत्रयेण क्रममायस्य
सतः तस्य वामपादाङ्गुष्ठनखेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो यस्य
तस्याग्रङ्कटादस्य विवरणं दन्त्रेणास्तःप्रविष्टा सा वामजलधारा
सातिमहता कालेन दिवो मूर्धन्यवततारत्यन्वयः जलधारां विशि-
नष्टि । तस्य त्रिविक्रमस्य यन्मूर्तस्य तस्यावनेजनेन चालनेना-
रुधोः कुङ्कुमं तदेव किञ्चिदकस्मैरुपरिभागात् एवास्ति तस्य जग-
तोऽधो पापमेव मलं तदपहं निवर्तकमुपस्पर्शनं जलं यस्याः सा
तत्र हेतुरमला स्वरूपतो दुरितनिरसनक्षमा यद्वा अखिलजगदधमला-
पहोपस्पर्शनाप्यमला अन्तर्जलसङ्गम्या साक्षाद्भगवत्पदीति यद-
नुपलक्षितं जान्हवी भागीरथीत्याद्युपलक्षणांतररहितं यद्यो नाम-
धेयं तेनाभिधीयमाना भूस्पर्शनात्पूर्वं जान्हवादिनामान्तररहिता
तथा केवलं भगवत्पदीति नामधेयेनाभिधीयमानेत्यर्थः कोऽसौ
दिवो मूर्ध्ना यन्नावतीर्णा तत्राह । यत्प्रविति । यद्विष्णुपदमाहुस्तत्रे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

किन्तद्विष्णुपदं तत्राह । यत्प्रविति । ध्रुवमण्डले इत्यर्थः यत्र दिवो
मूर्ध्नि वीरत्रयः दृढसङ्कल्पः भागवतश्रेष्ठः औत्तानपादिः ध्रुवः
अस्मत्कुलदेवताया भगवतः चरणारविन्दोदकमिति हेतोः परमा-
दरणा यां धारामनुसृतं त्रिकालं शिरसाऽद्यापि क्षिप्ततीत्यन्वयः
यद्वा अनुसृतं प्रतिक्षणं वर्द्धमानो यो भगवद्भक्तियोगः तेन
दृढमत्यन्तं क्लिष्टमानं प्रीयमाणमन्तःकरणं यस्यातपवी-
त्कण्ठेन विश्वशामासीदितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुङ्कुमं ताड्यां

विगलितममलं वाष्पं तस्य कलया सहाभिव्यज्यमानं रोमपुल-
कानां कुलं यस्य तथाभूतः सन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

ततः सप्तशतः तस्या गङ्गायाः प्रभावाभिज्ञाः सन्तो नोऽस्माकं
तपः सिद्धिफलमियं विष्णुपदी सैवतावती इतोऽधिका
नास्तीत्येवं मन्वाना अद्यापि बहुमानं जटा एव मुकुटानि तैरुह-
न्तीत्यन्वयः तत्र दृष्टान्तः । मुमुक्षुषो मुक्तिमिवागताम् इति । तत्र
हेतुः सर्वात्मनि भगवति वासुदेवेऽविच्छिन्नभक्तियोगलाभेनैव उपे-
क्षिता अनाहता अन्यपुरुषार्था अर्थकामादय आत्मगतिः कैवल्यं
च येस्त इति सप्तशतविशेषणम् ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः संघैः संकुलि-
तेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरन्त्यधः प्रस्रवन्तीन्दुमण्डलमा-
चार्याप्लाव्य मेरुमूर्धस्थे ब्रह्मसदने निपतति ॥ ४ ॥

तत्र चतुर्धा विभज्यमाना सीतादिसंज्ञाश्चतस्रो धारा भूत्वा
सीतादिनामभिरभिधीयमाना चतुर्दिशं नदनदीपार्ति समुद्रमेवा-
भिनिविशति समुद्रे प्रविशति "अभिनिविशश्च" इत्याधारस्य कर्म
संज्ञायाम् द्वितीया । नामान्याह । सीतेति ॥ ५ ॥

तत्र चतसृणां धाराणां मध्ये सीता प्राचीना धारा ब्रह्म-
सदनान्तरेषादिशिखरेषुः केसराचलादीनि मेरुसमानोच्छ्राय-
त्वात्प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेऽधोऽधोऽधः
प्रस्रवन्ती गन्धमादनस्य मूर्धस्पर्शमागे पतित्वान्तरेण भद्राश्ववर्ष-
भद्राश्ववर्षस्य मध्ये च स्पन्दमाना प्राच्यां दिशि चारसमुद्रे
प्रविशति ॥ ६ ॥

तथा चक्षुःसंज्ञा प्रतीचीना धारा माध्यवच्छिखरे निपतित्वा-
ततोऽधः प्रस्रवन्ती अनुपरतः अप्रतिहतो वेगो यस्याः सा
केतुमालं वर्षमभितो व्याप्य केतुमालस्य मध्ये स्रवन्तीत्यर्थः
प्रतीच्यां दिशि सरिताम्पति समुद्रे प्रविशति आधारस्यैव
कर्मत्वविवक्षयात्र द्वितीया एवमुत्तरत्राप्याभिनिविशश्चेत्यत्रोपसर्ग-
सङ्घातपूर्वत्वस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥

तथा भद्रासंज्ञा धारा उत्तरतो मेरुशिखराक्षिपतन्ती गिरिशि-
खरात्कुमुदशिखरादुद्भूतिता चक्षुःसंज्ञा नीलशिखरमुद्भूतिता-
श्चेत् पर्वतस्य शिखरमतिहायास्पृष्ट्वैव शृङ्गवतः पर्वतस्य शृङ्गे
पतित्वा ततोऽधः स्पन्दमाना उत्तरान् कुङ्कुममभितो व्याप्य उदीच्यां
दिशि लवाणार्णवं प्रविशति ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

अयत्नेन भागीरथीजलनिषेवया निर्मलान्तःकरणस्य पुंसो
हरौ निरतिशयभक्तिः स्यादिति तन्महिमार्गः तद्वतारो निरु-
प्यतेऽस्मिन्नध्याये । तत्रेत्यादिना । या बाह्यजलधारा अण्डकटाहा-
वृद्धिः स्थिता जलस्य निरन्तरसम्पातरूपा सा यत्तद्विष्णुपदं
शिशुमारात्मनो हरः स्थानमाहुः तत्र दिवोऽन्तरिक्षस्य मूर्ध्नि
ध्रुवलोके अवततार प्रकाशितस्वरूपाभूदित्यन्वयः स्वतोऽमला
ध्रुवला तथाप्यरुणैवेत्याह । तत्ररथेति । यस्य हरेश्चरणारकपद्मयो-
रधनेजनेन प्रचालनेन चरणतल्लभरजोमिश्रितत्वावरुणाकि-
ञ्चक्ररजसोपस्पर्शिता रागीकृतेव तर्हि तन्निषेविष्यां रामजनकत्वेन
पापजननी स्यादित्यत्र उक्तमखिलोति अखिलजगतः पापमला-
पहमुपस्पर्शनं यस्याः सा तथा आचमनमात्रेण सर्वपापक्षय-

श्रीमद्विजयवृजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

करा किमुत स्नानादिनेत्यर्थः नामकीर्तनादपि दुरितहरा किमुत
स्पर्शनादिनेति भावेनाह । साक्षादिति । अनुपलक्षितवचोभि-
रुपलक्षणरहितवचोभिर्वेदपुराणगतैः शालग्रामशिलाभिषेकज-
लस्य पादोदकत्वमिषोपचारिकं न भवतीत्यतः साक्षादनुपल-
क्षितेति पदद्वयं कल्पभेदाद्व्यापपादेति व्यत्यस्योक्तं नत्वेकस्मिन्
कल्पेति तदुक्तं "वारहे वामपादं च तदन्येषु च दक्षिणम् । पाद-
कल्पेषु भगवानुज्जहार त्रिविक्रम" इति ॥ १ ॥

यत्र भुवलोके ॥ २ ॥

ततो भुवलोकात् उपेक्षिता अन्वार्था अन्यविषया आत्मग-
तियस्ते तथा ॥ ३ ॥

ततः सप्तर्षिलोकात् देवयानेन मार्गेण इन्द्रादिपुरसम्बन्धेन
ब्रह्मसदने मेरुमध्यस्थिते शतकोटिनाम्नि पुरे ॥ ४ ॥

तत्र ब्रह्मसदनाङ्गणे नदनदीपति समुद्रम् ॥ ५ ॥

चतुर्धा मिश्राया गङ्गाया गतिभेदमाह । सीतेति । चाररस-
समुद्रं जवणसमुद्रम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

मेरुशिरसो व्योम्ना निपतन्ती नीलगिरिशिखरे पतित्वा
ततो नीलगिरिशिखराकाशेन श्वेतगिरिशिखरमवस्यन्माना
पुनस्तदप्यतिहाय अतिक्रम्याकाशेन शृङ्गवतः शृङ्गं प्राप्ता ततोऽपि
व्यन्दमानोत्तरकुर्वन्तिक्रम्य निषधस्य गिरेः बहूनि कूटानि
शृङ्गायतिक्रम्याकाशेन हेमकूटहिमाचलयोगिर्मध्ये व्योम्ना
पतन्ती कूटान्यतिक्रम्य ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

युगसहस्रेत्यत्र युगं नाम ज्योतिःशास्त्रेणैव पञ्चवर्षात्मकं
क्षेत्रम् ॥ १-२ ॥

अद्यापि अवतारसमयानन्तरं सर्वदापीत्यर्थः ॥ ३-१३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गङ्गानामागमं भूमौ भौमस्वर्गमुखं तथा ।

सङ्कर्षणस्य रुद्रेण सेवां सप्तदशेऽब्रवीत् ॥

सुमेरोः परिधिकेसराविशोभां वर्णयित्वा सर्वशोभाचूडा-
मणिमतिदीर्घनरशाखाशिखरहीरकमुकुटविशेषायमाणां तन्मूर्ध्नि
विराजमानां श्रीगङ्गां वर्णयन्ततप्रादुर्भावप्रकारमाह । तत्र
वामनावतारसमये विक्रमतः दक्षिणेन पदा भुवं क्रान्त्वा
वामपादमुत्क्षिपत् "त्रिसाम्यसदनावुरुकम्पयानम्" इति ब्रह्मोक्तौ
तस्य प्रकृत्यावरणपर्यन्तव्याप्तिश्रवणात् बाह्या पृथिव्याद्य-
ष्टावरणेष्वपि बहिर्भूता कारणार्णवसम्बन्धिनी चिन्मयी या
जलधारा सा दिवो मूर्ध्नि भुवलोकेऽवततारित्यन्वयः । तच्चरणा-
वकुलधारवनेजने क्षान्तेनसमये अरुणाः चरणोत्तलस्फुराणि-
मैव किञ्चलकस्तेनोपरजिताखिलजगद्वधमत्तापहमुपस्पर्शनं यस्या-
स्तथाप्यमला तन्मलसङ्गण्ठ्या साक्षात् भगवत्पदीति यदनुप-
लक्षितं तस्मिन् काले भागीरथीजान्द्वीत्याद्युपलक्षणात्तर-
रहितं वचो नाम तेनाभिधीयमाना यस्मै श्री दिवो मूर्ध्नि तत्
क्षिप्रम् ॥ १ ॥

यत्र विष्णुपदे वीरवतो इदं सङ्कर्षणः । इतः कृष्णमाग्रेण प्रतिप-
णमुत्कर्षे प्राप्नुवता भक्तियोगेन अत एवातकयत्वेन विवश-
मामीलितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मले ताभ्यां विगलितममलं
वाष्पं तस्य कर्जया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलं
यस्य सः ॥ २ ॥

एतावतीति । इतोऽधिकपरिमाणा सिद्धिः कर्षि नास्तीत्यर्थः
भक्तियोगलाभेनैव उपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आत्मज्ञानं च यैरिति
श्रीस्नामिचरणाः ॥ ३ ॥

देवयानेन आकाशमार्गेण सप्तर्षिभ्योऽर्चोर्गण प्रायशः कर्मिणां
गतिरत एव ततोऽर्वागेव सङ्कलत्वमुक्तम् । आचार्य आप्लाव्य
मेरुमूर्धस्थे ब्रह्मसदने ॥ ४ ॥ ५ ॥

केसराचक्षानां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात् प्रथमं तेषामादिशि-
खरेषु मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती सती
भद्राश्ववर्षस्य मध्ये पतित्वेति इलावृतमुल्लङ्घ्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

केतुमात्रमभिलक्ष्य केसराचक्षानां तत्र पतित्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

गिरिशिखरादिति । केसराचक्षशिखरावुल्लङ्घिता नीलगिरि-
ततः श्वेतशिखरं तदप्यतिक्रम्य शृङ्गादधः स्रवन्तीति इलावृता-
दिवर्षत्रयमुल्लङ्घ्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीगङ्गावतरणमिलाहने श्रीसङ्कर्षणरुद्रयोः सैन्यसेवकसम्ब-
न्धश्च वर्णयते । तत्रैति सप्तदशेनाध्यायेन । तत्र पुर्या गङ्गा आगतेति
शेषः एतदेव भगवत इत्यादिना ब्रह्मसदने निपततीत्यन्तेन प्रपञ्चयति ।
वलियक्षे लिङ्गं त्रिविक्रममूर्तिर्यस्य साक्षाद्भगवतः विक्रमतः दक्षि-
णेन पदा भुवं क्रान्त्वा वामपादमुत्क्षिपत् वामपादाङ्गुलनखेन निधि-
क्षमूर्ध्वमुपरिभागो यस्याण्डकटाहस्य तस्य त्रिवरेण छिद्रे-
यान्तर्ब्रह्माण्डमध्ये प्रविष्टा सा बाह्यजलधारा सातिमहता
कालेन दिवो मूर्ध्नि अवततारित्यन्वयः तस्य विष्णोर्विश्वरूपेण पद-
तस्यावनेजनेन क्षान्तेनारुणं कुड्मलं तदेव किञ्चलकस्तेनोपर-
जिता अत एवाखिलजगतः अर्घं पापमेव मलं तदपहं तन्निर्वाक-
मुपस्पर्शनं यस्याः सा तथाप्यमला साक्षाद्भगवत्पदीति यदनुपल-
क्षितं जान्द्वीभागीरथीत्याद्युपलक्षणात्तररहितं वचो नामधेयं
तेनाभिधीयमाना तदानीं भगवत्पदीत्येकेनैव नामधेयेन सङ्कीर्त्य-
मानेत्यर्थः दिवो मूर्ध्नि दृश्यति । यदिति ॥ १ ॥

यत्र विष्णुपदे वीरे गरुडवाहने व्रतानि यस्य सः अस्म-
त्कुलदेवताचरणारविन्दजलेमिति हेतोः यामनुसवनं त्रिकालं
परमादरेण शिरसा विभर्ति कथम्भूतः उत्कृष्टमाग्रेण भक्ति-
योगेन इदं यथा तथा क्लिप्तमानमन्तर्हृदयं यस्य सः अत एवा-
त्कृष्टत्वेन विवशमामीलितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुड्मले
ताभ्यां विगलितस्यामलवाष्पस्य कलया सह अभिव्यज्यमानरोम-
पुलकानां कुलकं यस्य स एव विष इत्यर्थः ॥ २ ॥

ततस्तदनन्तरं ननु अहो तपसः आत्यन्तिकी निरतिशया
सिद्धिः एतावती का इयं विष्णुपदी इति एवं तस्याः प्रसाधा-
भिज्ञा जटाजूटैर्याप्युद्धन्ति कथम्भूताः भगवत्पदोपरतभक्ति-
योगलाभेनैवोपेक्षिताः अन्यार्थात्मगतयः भक्तियोगेतरपदार्थविषय-
कमतोवेगा येस्ते ॥ ३ ॥

युगसहस्रमावर्त्तयामास ब्रह्मसदने मेरुमूर्धस्थे ॥ ४ ॥ ५ ॥

तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनादहूनि गिरिकुटान्यतिक्रम्य हेमकूटाद्वैमकूटान्यतिरभस-
तररंहसा लुठयन्ती भारतमभिवर्षे दक्षिणस्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति यस्यां स्नानार्थं चाग-
च्छतः पुंसः पदे पदेश्वभेधराजसूयादीनां फलं न दुर्लभमिति ॥ ९ ॥

अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः ॥ १० ॥

तत्रापि भारतमेव वर्षे कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि
स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥

एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहनबलवयोमोदप्रमुदित-
महासौरतन्मिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलत्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

केसराचलाः केसरभूताः कुरङ्गादयः तेषां मेरुसमानो-
च्छ्रायत्वात्तदादयो येऽन्ये गिरयो मन्दरादयस्तेषां शिख-
रेभ्यः ॥ ६ ॥

एवं क्रमतो ब्रह्मसदनादधोऽधः प्रस्रवन्ती चक्षुःसंध्यामाल्य-
वच्छिन्नरात्केतुमालाभिमुखं निष्पतन्ती प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ॥ ७ ॥

भद्रा च गिरिशिखरादुद्भूयिता श्वेतशिखरं तद्व्यतिहाय
शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्वमाना अभःस्रवन्ती उत्तरान् कुकुर
अभितः प्लाव्य लवणार्णवमभिप्रविशति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले तिस मेरुपर साक्षात् यक्षमूर्ति वामन
भगवान् विष्णु के पराक्रम करने के समय दहिने पाद से पृथिवी
को आक्रमण करके वामपाद को ऊपर की तरफ फेंकने से अंगुष्ठ
के नखसे अण्डकटाह के उपरि भाग के फूट जाने से कारण-
समुद्र की जो छिद्र में बैठी हुई बाहिर की जल धारा तिस से
प्रक्षालन करनेसे लाल भया जो कुंकुम जल सोई कमल केसर भये
तिनों से संयुक्त सब प्राणियों के पापकृपी मलको नाश करने
वाला है स्पर्श जिसका ऐसी स्वयं निर्मल साक्षात् भगवत्पदी इस
शब्द से युक्त है उपलक्ष्यारहित नाम से कथन करने के योग्य जो
गंगाजी सो बड़े हजारों युगों से उपलक्षित काल से आकाश
के ऊपर भुव लोक में उतरी है जिस स्थान को विष्णु पद
करके कहते हैं ॥ १ ॥

जहाँ पर परम भागवत हृद सङ्कल्प वाले उत्तानपाद के पुत्र
परमभागवत ध्रुवजी हमारे कुल देवता के चरण कमल का जल है
करके निरंतर बढ़ते हुये भगवद्भक्ति योग से अत्यंत हृदय के
आर्द्र होने से उत्कटाके परधरा होने से किञ्चित् दोनों
लोकन कमल जिनके बंद हो गये हैं तिनमें आसुओं की धारा
गिरती है सब शरीर में रोमावली खड़ी होगई है सो ध्रुव
जी भी तब भी परम आदर से जिस गंगा को अस्तक से
धारण करते हैं सो गङ्गा उतरी हैं ॥ २ ॥

तिसके नीचे श्रीगंगाजी के प्रभाव के जानने वाले सब
श्रुति हैं निश्चित है कि तपस्या की सिद्धि इतनी ही है

जो कि भगवान् वासुदेव सर्वात्मा के विषय निरंतर भक्ति
योग के लाभ से उन सप्त ऋषियों ने और सब भर्मे तथा ज्ञान
मार्ग की भी उपेक्षा करके साक्षात् आई हुई मुक्ति सरी-
की श्रीगङ्गाजी को मानकर मुमुक्षुसरीके स्वयं बड़े आदर से
अभी पर्यंत अपने जटों से श्रीगङ्गाजी को धारण किया है ॥ ३ ॥

फिर उस सप्तर्षि के स्थान से अनेक हजार विमानों के
समूह से शोभित देवतों के मार्ग से उतरती हुई चन्द्र-
मण्डल को पवित्र करती हुई ब्रह्माजी के स्थान में आती
हैं ॥ ४ ॥

तहांपर चार भाग होकर चार नामों से चार दिशों
को जाती हुई चारों समुद्रों में प्रविष्ट होजाती हैं सीता
अलकनन्दा चक्षुः भद्रा एनाम है ॥ ५ ॥

सीता तो ब्रह्मस्थान से केसराचलादि पर्वतों के शिखर से
नीचे नीचे गिरती हुई गन्ध मादन पर्वत के मस्तकों में गिरकर
भद्राश्ववर्ष के मध्यमें होकर पूर्वदिशा में खारीसमुद्र में
मिलती है ॥ ६ ॥

ऐसेही चक्षुनदी माल्यवान् पर्वत के शिखर से गिरती हुई
बड़े बेग से चलकर केतु मालवर्ष में होकर पश्चिम दिशा से
समुद्र में प्रविष्ट होती है ॥ ७ ॥

भद्रा नदी उत्तर की तरफ मेरु के शिखर से गिरकर एक
पर्वत शिखर से दूसरे शिखर जाती हुई शृङ्गवान् पर्वत के शृङ्गसे
चलती हुई उत्तर कुकुर देशों में होकर उत्तर दिशा के समुद्र में
प्रविष्ट होती है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अतिरभसतररंहसा अस्खलिततीव्रतरवेगेन ॥ ६ ॥

बहुशो बहुविधाः । मेर्वादिगिरीणां दुहितरस्तत्प्रसूताः ॥ १० ॥

विषयभौमबिलभेदात्रिविधः स्वर्गः तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि
स्थानानि व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥

अयुतं पुरुषमानेन आयुर्वर्षाणि येषाम् वज्रसंहनं संहननं शरीरं
तस्मिन् बलवयोमोदास्तैः प्रमुदितानि यानि महासौरतानि मिथु-
नानि तेषां व्यवायापवर्गे सम्भोगावसाने एकवर्षेभ्यो आयुर्विधृत-
एको गर्भो वैस्तादृशानि कलत्राणि तेषां त्रेतायुगसमः विषयः

यत्र ह देवपतयः स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वतुङ्गसुमस्तवकफलकिसलयभ्रिया नम्य-
मानविटपलताविटपिभिरुपशुम्भमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु
विकचविविधनवनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृति-
भिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुन्दरीणां कामकलिलविलासहासलीला-
वल्लोकाकृष्टमनोदृष्टयः स्वैरं विहरन्ति ॥ १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्नि-
धीयते ॥ १४ ॥

इलावृते तु भूमवान् भव एक एव पुमान्न ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति भवान्याः शापनिमित्तज्ञो यत्-
प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ॥ १५ ॥

भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुद्धयमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं
प्रकृतिमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण सन्निधाप्यैतदभिगृह्णन् भव उपधावति ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभार्यदीपिका ।

सुखोत्कर्षार्थः । कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः । द्वापरादौ तु दुःख-
बहुलाः ॥ १२ ॥

यत्र ह येषु हि वर्षेषु देवपतयः स्वैः स्वैः सेवकगणेषु मुख्यैः
कृतमहोपचाराः सन्तः स्वैरं विहरन्तीत्यन्वयः केषु स्थानेषु सर्वेषु
कृतेषु कुसुमस्तवकादीनां भ्रिया समृद्ध्यात्यन्तं नम्यमाना विटपा-
स्तवाभिता लताश्च येषु तैर्विटपिभिरुपशुम्भमानानि शोभमानानि
रुचिराणि कान्तानि येषु तेष्वश्रमायतनेषु वर्षगिरिद्रोणीषु च
तथा समलेषु जलाशयेषु विकचानि धिकासीनि विविधानि नवानि
च यानि धनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन मुदितै राजहंसा-
दिभिर्मधुकरनिकराणां चाकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषु कामेन
कलिलैः क्षुभितैर्विलासादिभिराकृष्टं मनो दृष्टिश्च येषां तं ॥ १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु ये पुरुषास्तेषां तदनुग्रहाय स चासौ वक्ष्यमा-
णोऽनुग्रहस्तदर्थमात्मतत्त्वव्यूहेन स्मृतिस्मूहेन सन्निधीयते सान्नि-
हितो भवति ॥ १४ ॥

अपरोऽर्वाचीनः पश्चात्त्वमस्कन्धे ॥ १५ ॥

भवानी नाथः स्वामिनी येषां तैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरन-
वरुद्धयमानः सर्वतः सेव्यमानः आत्मनः प्रकृतिं कारणात्मानि
समाधिर्घानं यस्य तेन रूपेण एतद्वक्ष्यमाणं मन्त्रादिकमभि-
गृह्णन् जपन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नयेप्रालकनन्दासंज्ञा धारा मेरौ ब्रह्मसदनादक्षिणतः, स्रवन्ती
वह्नि निरिशिखगायत्रिकर्म मध्यस्थपर्वतशिखराग-
स्पृष्टं हेमकूटहिमवत्कूटानि हेमकूटहिमवत्पर्वतयोः शृङ्गायति-
रभसतरङ्गहंसाविस्त्रालितवेगेन लुटन्ती मिन्दन्ती भारतं वर्षमभि-
व्याप्य दक्षिणस्यां दिशि समुद्रमनुप्रविशति अन्ये च नदा तत्रश्च
अन्ये चान्याश्चान्ये “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः मेर्वीरिगिरीणां
दुहितरः तत्प्रसूता वर्षे शतशः सन्ति ॥ ९ । १० ॥

[५१]

तत्रापि जम्बूद्वीपेऽपि भारतं वर्षमेव कर्मक्षेत्रं कर्मणां
सुखदुःखनिमित्तानां पुण्यापुण्यरूपाणां क्षेत्रमनुष्ठानस्थानं व्यप-
दिशन्तीत्युत्तरेणान्वयः अन्यानि त्वष्टौ वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्य-
कर्मणां पुण्यशेषस्य भुक्तावशिष्टस्य पुण्यकर्मणा उपभोगस्था-
नान्यत एव मौमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति न तु तानि
पुण्यापुण्यकर्मक्षेत्राणीत्यर्थः नन्वत्र केवलेष्टापूर्तवत्कर्मकारिणां
धूमादिना पितृयानेन पथा चन्द्रमसं गतानां तत्र सुखानुभव-
क्षीणपुण्यकर्मणां पुनरत्रागमनं श्रुतं “यावत्संपातमुषित्वायेतमे-
वाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्त इति सम्प्रतन्त्यनेन स्वर्गं लोकमिति संपातः
कर्मोच्यते श्रुत्यन्तरं च ।

प्राधान्यं कर्मणास्तस्य यत्किं चेह करोत्ययम् ।

तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणा

इति पुण्यापुण्यकर्मानुष्ठानायेत्यर्थः तत्कथं पुण्यशेषावस्थानं कथ-
न्तरां तेषां तद्भोगस्थानत्वम् । उच्यते तावदवश्यं भोगावशिष्टानाम-
भुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां सद्भावो वक्तव्यः अन्य-
थेह कर्मनिमित्तस्य जन्मनोऽसम्भवात्पुनरवरोहणानुपपत्तेः तथा च
श्रूयते “रमणीयचरणा रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं
क्षत्रिययोनिं वैश्ययोनिं वा” इति स्मृतिरपि “वर्णाश्रमाश्च स्वकर्म-
निष्ठाः प्रत्येकमफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टतरजातिकुल-
रूपायुःश्रुतवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त” इति एवं च
भुक्तावशिष्टेन पुण्येन कर्मणातिशयविशिष्टभोगार्थं तद्देशे-
भूतपत्तिः सम्भवतीति ॥ ११ ॥

तान्यष्टौ वर्षाणि वर्णयति । येष्विति । यत्र हेति च गद्यवृ-
त्तेन । येष्विति येष्वष्टसु वर्षेषु पुरुषाणां त्रेतायुगसमः कालो वर्तते
सुखोत्कर्षात्रेतायुगसाम्यमुक्तं कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वाप-
रादौ तु दुःखबहुलाः कथम्भूतानां देवतुल्यानां नागायुतवल्गनां
पुरुषाणामयुतं पुरुषमानेनायुर्वर्षाणि येषां ब्रजवद्दृढं संहननं
शरीरं तस्मिन् बलवद्योमोदस्तेः प्रमुदितानि यानि महानि
सौरतानि येषां तानि मिथुनानि तेषां व्यवायापवर्गैः सल्लभगाव-
साने एकवर्षावशिष्टे आयुषि धृत एको गर्भो यैस्तादृ-
द्यानि कलत्राणि येषाम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्र वर्षे देवपतयः देवश्रेष्ठाः स्वैः स्वैः सेवकगणानां नायकैः-
विहितमहाईयाः कृतमहोपचाराः सन्तः स्वैरं विहरन्तीत्यन्वयः-
एतेषु स्थानेषु सर्वेषु सत्सु कुसुमस्तवकादीनां श्रिया समृद्ध्यात्यन्तं
नम्यमानाः प्रह्लाभूताः शाखा लताश्च येषां तैर्विदपिभिर्बुद्धैरुप-
शोभमानानि रुचिराणि कान्तानि येषु तेष्वश्रमायतनेषु गिरि-
द्रोणीषु च तिर्यगन्तरान्तर्भूमिषु तथामलेषु जलाशयेषु च विक-
चानि विविधानि नवानि वनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन
प्रमुदितैः राजहंसादिभिर्मधुकराणां चाकृतिभिः जातिविशेषैरुप-
कूजितेषु सत्सु तेषु जलक्रीडायां ये विविधा विनोदास्तेः सुल-
लितानामतिसुन्दरीणां सुरस्त्रीणां कामेन कलिलैः क्षुभितैः
विलासादिभिराकृष्टं मनो दृष्टिश्च येषाम् प्रवम्भूताः सन्तः खेच्छा-
पूर्वकं विहरन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

इलावृतादिषु नवस्त्रपि वर्षेषु भगवान्नारायणः महापुरुषेण
तत्तद्वर्षपतिना सेव्यमानः पुरुषाणां तत्तद्वर्षपुरुषाणां वक्ष्यमाणानु-
ग्रहाय पुरुषाननुग्रहीतुमात्मतत्त्वव्यूहेनात्मना विगतं ऊहस्तर्कः
व्यूह आत्मतत्त्वस्य जीवतत्त्वस्य व्यूहो यस्मिन्स्तेन जीवैर्दृष्टवस्तुस-
जातीयत्वेन चिन्तयितुमशक्येनात्मनेत्यर्थः । यद्वा । आत्मनः स्वात्मनः
तत्त्वं तस्य आज्ञस्तत्त्वं कल्याणगुणास्तेषां व्यूहः समूहो यस्य तेना-
त्मना समस्तकल्याणगुणविशिष्टेनात्मनेत्यर्थः नत्वात्मतत्त्वव्यूहेन
सङ्कर्षणादिरूपेणेत्यर्थः । हरिवर्षादिपूषस्यानां नरहर्षादि-
रूपाणां विभवत्वेन व्यूहत्वाभावात् नवस्त्रपि वर्षेष्वित्यनेन सह
विरोधापत्तेः सन्निधीयते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्रेलावृतादिषु क्रमेणोपास्यमानरूपं तदुपासकं चाह । इलावृते
वर्षे भगवान् भवो रुद्र एवैकः पुरुषो वसति नापरः पुरुष-
स्तत्र वसति तत्र हेतुः भवान्याः शापरूपं यन्निमित्तं स्त्रीत्वनि-
मित्तं तज्जानातीति तथा भवान्याः शापनिमित्तञ्चोऽपरः पुरुषस्तत्र
न वसति यदि शापमजानन्नपि तत्र प्रविशति तर्हि स्त्रीत्वमाप्नो-
तीत्याह । यत्प्रविष्टस्य यत्रेलावृते प्रविष्टस्य स्त्रीभाव आपद्यते तत्र प्र-
विष्टस्य स्त्रीत्वनिमित्तं शापरूपं पञ्चान्नवमस्कन्धे वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्र भवानी रुद्राणी नाथः स्वामिनी ईश्वरी येषां
तैः स्त्रीणामर्बुदसहस्रैरवरुध्यमानः सेव्यमानः भवो रुद्रः भवानी-
नाथ इति पृक्पदं भवविशेषणं वा अनेन भवानीसामिप्यं
विवक्षितम् आत्मनः स्वस्य प्रकृतिं कारणभूतां चतुर्थैर्त्तैर्वासुदे-
वादिरूपेणावस्थितस्य भगवतो महापुरुषस्य सङ्कर्षणसंज्ञां तुरीयां
मूर्तिरूपमित्यर्थः वासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धसङ्कर्षणक्रमत्रिवचन्या
तुरीयामित्युक्तं क्रमानादरणात् तामसीं तमोऽभिष्टात्रीं तमःशब्दे-
नात्र प्रधानं विवक्षितम् “तम आसत्तमसा गूढमग्रे प्रकृतम् अव्य-
क्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते” इति प्रयोगात् ज्ञाना-
वरणाच्च तमसो नियन्त्रीमित्यर्थः आत्मनि चित्ते समाधिरेव
रूपमाकारी यस्य तेन उपायेनेति शेषः सन्निधाय साक्षात्कृत्य
एतद्वक्ष्यमाणं मन्त्रात्मकं वाक्यमनुष्ठानं जपपुपधावति स्तौति
भज इत्यादिभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रभसतरः संस्मरतिशयस्तस्य वेगेनोपव्ययः पाषाणाशिक-
रेषु लुठन्ती स्खलित्वा परिवर्त्तमाना ॥ २० ॥

नवानां वर्षाणां विशेषमाह । भृजापीति । कर्मक्षेत्रे पुण्य-
पापलक्षणकर्माचरणस्थानं व्यपदिशन्ति अन्यान्यवर्षाणि स्वर्गिणां
पुण्यकर्मणा स्वर्गं प्राप्तानां तत्र स्थित्वा पुण्यफलभोगयोग्यानां
स्वर्गप्राप्त्यवशिष्टपुण्यानुभवस्थानानि व्यपदिशन्तीत्यन्वयः किन्ना-
मानीत्यन्नाह । भौमानीति । भूमिसम्बन्धुः खादिसंभिन्नस्था-
नानि ॥ ११ ॥

येषु वर्षेषु वसतां त्रेतायुगसमः कालो वर्तते इत्यन्वयः । नरवस-
वरोधे राजयोग्यगृहे मिथुनानां यो व्यवयः ग्राम्यधर्मलक्षणा
रतिस्तस्यापवर्गे अवसाने धृतपङ्कगर्भो यैस्तानि धृतकगर्भाणि
तानि च कलत्राणि येषां ते धृतकगर्भकलत्रास्तेषां वज्रवद्बुद्धं
संहननं शरीरं बलं वयश्च मोदश्च साधारणं सुखं प्रमुदितं
प्रमोदः विशिष्टसुखं च येषां ते तथा सहस्रैरतं निरन्तरसुरत-
क्रिया तस्यां निरताश्च वज्रसंहननबलवयोमोदप्रमुदिताश्च महा-
सौरतानिरताश्च नरवरावरोधमिथुनव्यावायापवर्गधृतकगर्भकल-
त्राश्च ते तथा तेषां बहुगर्भधारणो देहशैथिल्यात् कलत्रतारुण्य-
नाशात् सम्भोगानुपपत्तिभयात्तदवसाने सन्तत्यर्थमेकमेव गर्भं
धारयन्तीति किवदन्ती ॥ १२ ॥

यत्र येषु देवपतयः स्वैरं विहरन्ति किलेत्यन्वयः । केषु स्थाने-
ष्विति तत्राह । उपशोभमानेत्यादिना । सर्वैरुसमुद्भूतानां पुष्पस्तव-
कानां फलानां किसलयानां च श्रिषा सम्पदा आनम्यमाना भृश-
नमन्यो निटपलना येषां ते तथा ते च आविष्टपिनः भारतखण्ड-
वृक्षविलक्षणा वृक्षा ये तैरुपशोभमानेषु रुचिरेषु काननलक्षणा-
श्रमेष्वायतनेषु वर्षभगिरीणां द्रोणीषु पार्श्वद्वयोन्नतमध्यास्त्रिभ-
लक्षणाप्रस्थेषु गमलजलाशयेषु निर्मलसरस्सु विकचानां विविधानां
वनरुहाणां पञ्चानामामोदजन्यमवेन मुदितैः राजहंसादिभिः शृङ्गा-
णामाकृतिभिः शब्दैरुपकूजितेषु शब्दिनेषु सरोविशेषणमेतत् सुष्ठु
शृङ्गारयुतसुरस्त्रीणां कामेन कलिलैर्विलासादिभिराकृष्टा मनो-
दृष्टयो येषां ते तथा मनांसि च दृष्टयश्च मनोदृष्टयः ॥ १३ ॥

न केवलं नववर्षस्थानां व्यवसायदिक्रियया कालयापनमपि
तु श्रीनारायणसपर्ययेति भावेनाह । नवस्त्रिति । आत्मनः स्वस्य
तत्त्वानामनारोपितरूपाणां व्यूहेन नवसङ्ख्याविशिष्टेन समूहेना-
बाह्य सन्निधाय्य पूज्यत इत्यर्थः वर्षस्यैः पुरुषैरिति शेषः ॥ १४ ॥

इलावृते तु विशेषोऽस्तीत्याह । इलावृत इति । तत्रेलावृतमस्त-
भ्य नववर्षसन्निहितरूपाणि तदुपासकाश्च क्रमेणोपेतोवाह । इला-
वृत इति ॥ १५ ॥

भवानी पार्वती नाथा येषां तानि तथा तैः अवरुध्यमानः
परित्रियमाणाः वासुदेवादिवचतुर्मुक्तैः तुरीयां चतुर्थीभूतां ताम-
सीं संहारकारणात्मोगुणप्रवर्तनीमात्मनः स्वस्य भवस्य प्रकृतिं
प्रकृष्टकारणभूतामात्मसमाधिरूपेण मनस एकाग्रताकारणेन
उपधावत्युपास्ते ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

नवस्त्रपीत्यादिना । सर्वेषामवताराणां नित्यप्राकट्यं दर्शितम् ।
तत्र चात्मनेति । स्वरूपेणैव नतु प्रतिमा रूपेणेत्यर्थः । प्रद्युम्ना-
विर्भावे गतिविलासादेरपि वर्णयिष्यमाणत्वात् । अद्यापि सन्नि-
धीयत इति यथावसरं नित्यमेव ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

तामसीं तमोगुणपेरिकां प्रलयहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथैवेति वर्षत्रयमुल्लङ्घ्य गिरिशिखराद्रिशिखरे पत-
न्तीत्यर्थः । भारतमभिलक्ष्य पतिवेति शेषः । अत्र द्वीपमध्य-
वर्त्तीनि बह्वानि वर्षाणि उल्लङ्घ्योऽल्लङ्घ्यापि चलन्ती प्राच्यादिषु
चतुर्षु समुद्रसमीपवर्त्तिष्वेव वर्षेषु कुलाचलादवहन् भूमौ
यन्निपतति तत्र खलु स्वपतिं समुद्रमभिलक्ष्य लज्जानम्रमुखी
स्वमौल्यं परिहरन्ती वेति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥ १० ॥

दिव्यभौमविलभेदात्रिविधः स्वर्गः । तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि
स्थानानि ॥ ११ ॥

अयुतं पुरुषस्य मनुष्यस्य मानेन आयुर्वर्षाणि येषां दृढं
संहननं शरीरं तस्मिन् बलवयोमोदास्तैः प्रमुदितानि यानि
महासौरतानि मिथुनानि स्त्रीपुरुषयुगलानि तेषां व्यवया-
पवर्गो सम्भोगावस्थाने एकवर्षशेषे आयुषि धृतैकगर्भाणि
कलत्राणि येषां तेषाम् । त्रेतायुगसम इति । विषयसुखोत्कर्षात्
यतः कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वापरादौ दुःखबहुलाः ॥ १२ ॥

यत्र ह देवपतयः स्वैरं विहरन्तीत्यन्वयः । सर्वेष्वेव ऋतुषु
कुसुमादीनां श्रिया समृद्ध्या अत्यन्तं नम्यमाना विटपाः येषां
तैर्ज्ञेताविटपिभिरुपशुम्भमानेषु शोभमानेषु रुचिरकाननादिषु तत्र
वर्षगिरयो वर्षख्यातिकरपर्वता राजहंसादिभिर्मधुकरनिकराणां
आकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकृजितेषु अधिकरणे निष्ठा पृष्ठ्यभाव
आर्षः ॥ १३ ॥

पुरुषाणां तदनुग्रहाय स चासौ वक्ष्यमाणोऽनुग्रहश्चेति तस्मै
तदर्थम् आत्मतत्त्वव्यूहेन स्वमूर्तिसमूहेन सन्निधीयते सन्निहितो
भवति । अत्र उपास्यदेवतावर्षेषु भगवन्मूर्तेशः प्रायः प्रतिमा-
रूपा एव ज्ञेयाः । आविराविर्भवेति प्रह्लादस्योपरिष्ठादुक्तेः ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्धे ॥ १५ ॥

अवानी नाथा तेषां तैः अवरुध्यमानः सर्वतः सेव्यमानः
तामसीं तमोऽधिष्ठात्रीमात्मनि समाधिर्ध्यानं यस्य तेन रूपेण
संनिधाप्य साक्षात्कृत्य पतद्वक्ष्यमाणं मन्त्रादिकमभिशृण्वन्
जपन् उपधावति स्तौति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतिरम्यतरङ्गसा अस्खलिततीव्रतरवेगेन लुठन्ती भिन्दन्ती
॥ ६—१० ॥

कर्मक्षेत्रं भोगमोक्षसाधनानुष्ठानस्थानं दिव्यभौमविल-
भेदात्रिविधः स्वर्गस्तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि स्थानानि व्यप-
दिशन्ति “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गवस्तुषु” इति
कोशात् ॥ ११ ॥

पृष्ठे अष्टवर्षेषु पुरुषाणामयुतं पुरुषमानेन आयुर्वर्षां
तेषां देवकलानां गजायुतयुगलानां वज्रवत्संहनने दृढे शरीरे
ये बलवयोमोदास्तैः प्रमुदितानि यानि महासौरतमिथुनानि
महासम्भोगयुक्तस्त्रीपुरुषयुगलानि तेषां व्यवयापवर्गं सम्भो-

गान्ते धृत एको गर्भो यैस्तानि कलत्राणि येषां तेषां त्रेता-
युगसमः कालो वर्त्तते विषयसुखाधिक्यात् कृतयुगे पुरुषाणां
ध्यानसुखं द्वापरादौ दुःखाधिक्यमतस्त्रेतासम इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

यत्र येषु अष्टवर्षेषु स्वैः स्वैर्गणनायकैर्विहितानि रचितानि
महार्हणानि महापूजनानि येषां ते देवपतयः सर्वतुषु कुसु-
मस्तवकादीनां श्रिया समृद्ध्या आनम्यमानाः विटपाः शाखाः
तदाश्रिता लताश्च येषु तैर्विटपिभिः उपशुम्भमानानि शोभनानि
रुचिरकाननानि येषु तेषु आश्रमायतनेषु वर्षगिरिद्रोणीषु च
विचित्रविनोदैः स्वैरं विहरन्ति तथैव विविधानि नवादि च वन-
रहाणि जलजानि तेषामामोदेन प्रमुदितैः राजहंसादिभिः मधु-
करनिकराणां च आकृतिभिर्जातिविशेषैः उपकृजितेषु अमल-
जलाशयेषु जलक्रीडादिभिश्च स्वैरं विहरन्ति कण्ठभूताः सुष्ठु
ललितानां सुरसुन्दरीणां कामेन कलिलैः क्षुभितैर्विलासादिभि-
राकृष्टं मनो दृष्टिश्च येषां ते ॥ १३ ॥

पुरुषाणामुपासकानां सचासौ वक्ष्यमाणोऽनुग्रहस्तदर्थम्
नवस्वापि वर्षेषु आत्मना स्वतः एव कर्मकाव्यातायातस्येत्यर्थः
आत्मतत्त्वस्य व्यूहः सङ्कर्षणादिमूर्तिसमूहस्तैः सन्निधीयते सन्नि-
हितो भवति ॥ १४ ॥

परो भगवान् उपास्यः श्रीसङ्कर्षणः सङ्कर्षणापेक्षया अपरः उपा-
सकरूपः भगवान् भवः एक एव पुमान् आस्त अन्यो भवान्याः
शापनिमित्तज्ञो न निर्विशति पश्चात्तवस्कन्धे ॥ १५ ॥

अवरुध्यमानः परिसेव्यमानः आत्मनः प्रकृति कारणाभूताम्
तामसीं तमोऽधिष्ठात्रीमात्मनि समाधिर्ध्यानं यस्य तेन रूपेण
संनिधाप्य साक्षात्कृत्य पतद्वक्ष्यमाणं मन्त्रादिकमभिशृण्वन्
जपन् उपधावति स्तौति ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

तैलेही अलक नन्दा ब्रह्मस्थान से दक्षिण की तरफ बहुतसे
पर्वत शिखरों को लाँचकर हैमकूट में आकर फिर बड़े बेगसे
हिमालय के शिखरों पर गिरती हुई दक्षिण दिशा में भारतवर्ष
के मध्य में होकर समुद्र में प्रवेश करती है जिस अलकनन्दा
भागीरथी गंगा में स्नान के पान के वास्ते जानेवाले पुरुष
को एक पगमें अश्वमेध यजसूय आदि का फल कुछ दुर्लभ
नहीं है ॥ ६ ॥

और भी नद जदी सब वर्षों में बहुत मेरु आदि पर्वतों की
पुत्री सैकड़ों हैं ॥ १० ॥

तिनमें भी भारतवर्ष ही कर्म का स्थान है और आठ वर्ष
तो स्वर्ग से गिरे जीवों के पुण्य शेष के भोगने के स्थान हैं
पृथिवी के स्वर्ग हैं ऐसा वर्णन किया है ॥ ११ ॥

उन वर्षों में दस हजार वर्ष की पुरुषायुष अयुतवर्ष
की आयु वाले पुरुष होते हैं देवता के तुल्य हैं दस हजार
हाथियों के बरोबर बल वाले वज्र सरीके शरीर वाले बल
अवस्था आनंद प्रमोद महासौरत वाले जो स्त्री पुरुषों के
जोड़ा तिनके मैथुन करने के अन्तमें एक वर्ष की अवस्था
वाकी रहने पर पुत्रको आरण्यकरने वाली स्त्री होती हैं
तहापर त्रेतायुग के समान काल सदा रहता है ॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अंनमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानन्तायाव्यक्ताय नम इति ॥ १७ ॥

भजे भजन्यारणपादपङ्कजं भगस्य कृत्स्नस्य परं परायणम् ।

भक्तेष्वलम्भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवभावमीश्वरम् ॥ १८ ॥

न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षितो ह्यणवपि दृष्टिरज्यते ।

ईशे यथा नोऽजितमन्युरंहसां कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः ॥ १९ ॥

असदृशो यः प्रतिभाति मागया क्षीवेव मध्वासवतामूलोचनः ।

न नागवध्वोऽर्हणा ईशिरे द्विया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेन्द्रियाः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

जिन वर्षों में सब ऋतुओं में फूलों के गुच्छे फल पत्ता कोमल डालियों की शोभा से झुकी हुई शाखाओं ने लिपटी लता वाले वृक्षों से शोभायमान सुन्दर बनवाले स्थानों में वर्षों के मर्यादा वाले पर्वतों की कन्दरों में निर्मल जब वाले खिले हुये नाना प्रकार के कमल वाले सरोवरों का जो सुगन्ध तिससे आनन्दित जो राजहंस जलमुरगा कारण्डव सारस चक्रवाचकवी आदि पक्षि भौरा आदि शब्द कर रहे हैं उन सरोवरों में जल क्रीडा के करने से नाना प्रकार के विनोदों से सुन्दर मनोहर जो देवस्त्री तिनका जगा हुआ जो कामदेव तिससे उत्पन्न हुई क्रीडा और हासलीला से जो अवलोकन तिससे जिनका मन और दृष्टि मोहित होगई है ऐसे जो देवतों के पति अपने गण देवतों के श्रेष्ठों के द्वारा पूजित होकर इच्छा पूर्वक विहार करने हैं ॥ १३ ॥

सबही वर्षों में भगवान् महापुरुष नारायण भक्तपुरुषों के अनुग्रह के वास्ते आत्मगुण के समूह से मूर्ति धारण करके अभीभी विराजते हैं ॥ १४ ॥

जलावत में तो भगवान् महादेवजी एकही पुरुष हैं दूसरा नहीं है अवाती के शापका कारण जानकर उहां दूसरा कोई नहीं जाता है जिस स्थानमें प्रवेश होने से खो स्वरूप होजाता है इसका वृत्तान्त पीछे हम कहेंगे ॥ १५ ॥

पार्वतीजी जिनकी स्वामिनी हैं ऐसी दशहजार से अधिक स्त्रीजनों से सेवित होकर श्रीमहादेवजी चतुर्व्यूह मूर्तिवाले भगवान् महापुरुष नारायण की चौथी तामसी मूर्ति महादेव जी की कारणरूप संकर्षण नामक मूर्तिको आत्माकी समाधि लीकर प्रसन्नकर के आगे के मन्त्रको कहने हुये स्तुति करते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सर्वेषां गुणानां संख्यानं प्रकाशो यस्मात् स्वयं त्वव्यक्तायाप्रमे-
याय ॥ १७ ॥

हे मज्जन् भजनीयत्वात् परमेश्वरं भज इत्यन्वयः अस्यां शरणां

पादपङ्कजं यस्य कृत्स्नस्य भगस्यैश्वर्यादिषाङ्गगुणस्य परमं यन्मा-
श्रयं भक्तेष्वलमत्यर्थं भावितं प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं येन भवापहं
संसारहरम् भक्तेष्वित्यनुपङ्कः भवभावयतीति तथा तम् अर्थाद्-
भक्तेष्विति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

ईश्वरत्वमुपपादयंस्तामसत्वेन प्रसक्तमनादरं धारयति । न
यस्येति । यस्य निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणैर्विषयेष्वित्यु-
त्तिभिः कारणैश्चावरोप्यदपि नाज्यते न लिप्यते । किमर्थं निरी-
क्षमाणस्य ईशे ईशानाय नियमनाय ईशानमीदृ संप्रदादित्वाद्भावे-
किं अत्र वैभक्त्यै दृष्टान्तः यथा अजितकोपवेगानां नोऽस्माकं दृष्टि-
रज्यते न तथेति । अत्र आत्मन इन्द्रियाणि जिगीषुर्जलमिच्छुर्मु-
मुक्षुस्तं को न मन्येत नाद्रियेत ॥ १९ ॥

ननु सुरामद्याऽयां मत्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह ।
असती दृष्टिरस्य तस्य स्वमागया जीवा मत्त इव यो
भयङ्करः प्रतिभाति मध्वासवत्वाऽयां ताम्रलोचन इव च ।
नागवध्विमोहनेन तथा प्रतिभातं युक्तमित्याह । नेति । पदा-
चने यस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितं मोहितमिन्द्रियं मनो यासां
ना हििया लज्जया भुजाद्यर्हणे न ईशिरे न शैकुः कस्तं न
मन्येतेति पूर्वैर्गोचान्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जग्यमन्त्रमाह । ओं नम इति । ओमिति ब्रह्मणो निर्देशः “ओं
तत्सदिनि निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः” इति वचनात्स्वय-
तिरिक्तं त्रिदचिदात्मकं सर्वं जगद्विधाविभूतिं च स्वशेषतया
स्वभावेनैव स्वीकृतवत् इत्यर्थः भगवत् इत्यनेन पूर्णपाङ्कजं वि-
वर्त्तितं महापुरुषायेत्यनेन निखिलजगदुदयविभवलयलीलत्वमभि-
प्रेतं महापुरुषशब्दस्य “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्” इति पुरुषसूक्ता-
र्थप्रत्यभिज्ञापकत्वात् तत्र च तस्माद्विराडजायतेत्यादिना कृत्स्न-
जगत्कारणतत्त्वप्रतिपादनात् अङ्गयः सम्भूत इत्यनुष्ठाकोऽप्यत्र
प्रत्यभिज्ञायते तत्रापि महापुरुषशब्दश्रवणात् अदृश्यः सम्भूत
इत्यनुष्ठाकस्य हिरण्यगर्भः सम्भवतीताम् इत्यनेनापृच्येन सहाङ्गयः
सम्भूतब्रह्मा गर्भः इत्यष्टावित्येकवाक्यत्वप्रतिपादनाद्विरण्यगर्भा-
द्विकारणत्वच्छायाशुकारिणामपि वैदिकवाक्यानां महापुरुषपर-
त्वमवगतं सर्वगुणानां चेतनाचेतनयोरसमाधितानां अगमका-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रणावौपयिकानामाश्रयणसौकर्यापादकानामाश्रितकार्यापादका-
दीनां च सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिवत्सत्त्वसौशील्यसौलभ्यज्ञानश-
क्तिपूर्तः प्राप्यादीनां सङ्ख्यान् कथनं श्रुतिगणेन यस्मिंस्तस्मै
अनेन "सर्वे वेदा यत्पदगामनन्ति" इति श्रुत्यर्थो विवक्षितः सर्वगुणानां
सङ्ख्यान् च न परिच्छिन्नत्वेन क्रियते अपि त्वानन्त्येन स्वरूपतो
गुणतश्चानन्त्याभिप्रायेणानन्तायेत्युक्तमनेनोपास्यत्वप्राप्यत्वादिकं
च विवक्षितम् एवम्भूतं तत्प्राप्युपायस्तदुपासनं तच्चरणवरण-
पक्वान्त्य इति पुरुषसूक्तार्थप्रत्यभिज्ञानादेव स्फोरितस्तत्र "तमेव
विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था" इति वेदनातिरिक्तोपायान्त-
रनिषेधात् तदेव शब्दतो व्यञ्जयन्नाह । अव्यक्तायेति । व्यक्तैरिन्द्रि-
यादिभिर्न व्यज्यते न गृह्यते इत्यव्यक्तः न चक्षुषा गृह्यते नापि
वाचेत्यादिश्रुत्यर्थोऽनुसन्धेयः एवम्भूताय नमः नतिर्नमस्कारोऽत्र
तत्पूर्वकोपासनोपलक्षकः तदेव नमः मद्रक्ष्योपाय इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्प्रतिरूपान् श्लोकानाह । भज इत्यादिना । ईश्वरं त्वां भज
इत्यन्वयः तमीश्वरं विशिनष्टि । भजन्यारणपादपङ्कजं भजन्यं
भजनीयमुपास्यमस्यां प्राप्यं पादपङ्कजं यस्य तं भजनीय
इकारलोप आर्षः भजन्येति पृथक् पदं समुद्भूतं वा यद्वा
भजनं कुर्वाणा भजनः भजनशब्दाद्भावसाधनासत्करोतीति
यन्तात् कृतदिलोपात्करोति किं तान् याति प्राप्नोति तेषां सन्नि-
हितो भवति इति भजन्येति व्युत्पाद्यते भजनशब्देनान्ते कर्मण्युप-
पदे "आतोऽनुपसर्गेकः" ३ । २ । ३ । दिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लोपः
कृत्स्नस्य समग्रस्य भगव्येश्वर्यादिबर्गस्य परं केवलं परायणमाश्रयं
भक्तेष्वलमत्यर्थं भावितं प्रकटीकृतं भूतभावनं भूतानि भावयन्ते
उत्पाद्यन्ते येन तत्तथा निखिलभूतकारणं स्वस्य रूपं येन-
त्यर्थः यद्वा । भूतभावनं भूतानामभ्युदयहेतुं भक्तेषु भवापहं भव-
नाशनमित्यर्थः भवभावं संसारस्य प्रवर्तकं स्वसङ्कुलपापसंजी-
वसम्बन्धिवन्धमोचकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमुपास्यत्वप्राप्यत्वपाङ्गुण्यपूर्वभ्युदयहेतुत्वं बन्धमोक्षकार-
णात्वादिभिर्धर्मैश्चिद्वैलक्षण्यमुक्तम् । तदेव वैधर्म्यं दृष्टान्तेन
विशदयति । न यस्येति । यस्य निरीक्षितः सर्वं स्वतः पश्यतः ईश इति
षष्ठ्यन्त मीश्वरस्येत्यर्थः दृष्टिर्ज्ञानं मायागुणचित्तवृत्तिभिः प्रकृति-
गुणकार्यरागद्वेषादिचित्तवृत्तिभिरवप्यल्पमपि नाज्यते नानुवि-
ध्यते अजितमन्युरहसामजितक्रोधवेगानां नोऽस्माकं यथेति वैधर्म्यं
दृष्टान्तः ईश इति पाठे ईश ईशानं नियमनं तस्मै निरीक्षित इत्य-
न्वयः तमेवभूतं भगवन्तमात्मन इन्द्रियाणि देहान् वा तदुपल-
क्षितं संसारं जिगीषुर्जुतुमिच्छुः कोनाम पुमाञ्जानुमन्येत नाद्रियेत
सर्वोऽपि सुमुखस्त्वां सेवत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

रागद्वेषादिभिर्वृत्तिभिर्दृष्टिर्नाज्यते इत्युक्तं तत्कथं तामसत्त्वेन प्रती-
यमानस्य रागादेरनुदय इत्याशङ्क्याह । असदृश इति । असदृशः
अपरमार्थदृष्टेः असति देहे दृष्टिरात्मनोऽभिमानो यस्य तस्येति वा
जनस्य माययाविधयाज्ञानेन गध्वासत्रः मादक आसवः मद्यं तेन
मध्वासवाभ्यां वा तास्ते रक्ते लोचने यस्य तथाभूतोयः क्षीबः मत्तः
स इवेति प्रतिभाति यो मत्तान् क्षीबेवेत्यत्र सन्धिरार्षः परमार्थ-
तस्तु शुद्धसत्त्वमयाप्राकृतस्येच्छोपात्ताकर्मवश्यकल्याणविशह
इत्यर्थः अत एव हि नागवध्वो नागानां स्त्रियः नागकन्यकाः यस्य
स्व पादपद्मयोः स्पर्शनेन धर्षितं व्याकुलितमिन्द्रियं मनो वासां

[५४]

ताः कामादिपारवश्या वयं रागादिप्रतिभाः शुद्धसत्त्वमूर्तेः पादौ
कथं स्पर्शं प्रभवाम इति धर्षितेन्द्रियाः सत्यः अर्हणं पूजां
न ईशिरे न समर्था बभूवुः तिदृशङ्कं कर्तुमिति शेषः एवम्भूतं
को नानुमन्येतेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ज्ञानादिसर्वगुणैः समभेदेन खयाताय "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति
श्रुत्यादिषु प्रख्याताय अनन्तायेत्यनेन शेषान्तःस्थितस्तज्ञामा
विष्णुस्तेन सह शिवेनोपास्यत इति ध्वनयति तदुक्तम् ।

अनन्तान्तः स्थितो विष्णुरनन्तश्च सहामुना ।

इज्यते गिरिशेनेन शृङ्गावृतगतेन तु

इति नेनु यदि विष्णुना सह शेषोऽप्युपास्यते शिवेन तर्हि
कथं भवापहमित्यादिगुणाः शेषे युज्यन्ते इतीयमाशङ्का

जीवव्यपेक्षया चैव तथान्तर्याम्यपेक्षया ।

मिथास्तु स्तुतयो ज्ञेया विष्णोरन्यत्र केवलम् ॥

इत्यनेन परिहर्तव्येति ॥ १७ ॥

भजन्यं भजनीयं चारुणं च पादपङ्कजं यस्य स तथा तं
हे भक्तेष्वलं भावित ! अत्यर्थं ध्यात ! वशीकृतेति वा नित्यवृत्त-
तया स्थितेति वा भवं संसारमपजहाति त्यजतीति भवापहः
नित्यमुक्त इत्यर्थः भक्तसंसारं नाशयतीति वा तं भवस्य पुण्य-
लक्षणास्य मद्रस्य भवं उत्पत्तिः यस्मात्स तथा तं कृत्स्नस्य
भगस्य ऐश्वर्यादिगुणसामग्याः परम्परायामत्युत्तमाश्रयं
सर्वस्योपपादकमीश्वरमिति सर्वसमर्थनशीलम् । "स्थेशभासपिस-
कसौवरचः ३ । १७ ॥ इति तच्छील्यसूत्रात् अनेन शेषान्तर्यामिणा हरेः
स्तुति ध्वनयति तथाहि भक्तेषु त्वत्सर्वेषु अलं भावितसि पूर्णानु-
ग्रहलक्षणावित्तत्त्वबुद्धेर्मात्वास्वदन्तर्यामिणं भजे निषेवस्व ईशजन्त्या-
रुणपादपङ्कजम् ईशमीस्तया भजनीयरक्ततलाङ्घ्रिपद्मं कृत्स्नस्य
भगस्य सौभाग्यस्य परम्पराया आश्रयमनेन ब्रह्मादिसंकलचेतन-
राशिसमवेतसौभाग्यस्य परम्परायास्तारतम्योपेतायाः अर्थनमि-
त्युक्तं भवति भूतभावनमतीतानागतवर्तमानजगज्जनकं भवति प्रभ-
वत्युत्पद्यत इति भवो जगत्स्यापहर्तारं सहर्तारं न केवलमुत्पादकं
सहर्तारमपीत्यर्थः हरतेष्टिलोपेनापहेतिरूपं साधु शिष्टं समम् "ई-
श्वरः प्रोच्यते प्राज्ञैरीलक्ष्मी रुद्र उः स्तुत" इत्यभिधानम् ॥ १८ ॥

ननु जगदुत्पत्तौ वर्तमानस्य हरेः सकलभगाश्रयत्वं कथं घटते
मायागुणसंपर्कणानीशत्वापत्तेरस्मद्वदिति तत्राह । नेति प्रकृतिगुण
निर्मितशब्दादिषु गतचित्तवृत्तिभिः सर्वं निरीक्षतो यस्य ते दृष्टि
स्वरूपज्ञानं मायागुणचित्तवृत्तिभिः प्रकृतिगुणसंबन्धचित्तवृत्त्यापा-
रैरवपीषदपि नाज्यते न लिप्यते दृष्टेर्गुणसंबन्धाभिभवो नास्तीत्यर्थः
हिशब्द एवार्थे तत्र हेतुमाह । ईश इति । "ईश देववर्ग" इति भातो-
निरूपपदादपि किंप्रत्ययेन ईडिति शब्दरूपं सिध्यति तेनेश इति
षष्ठी ईडचाहोषलेपनिवारणो निरतिशयेन समर्थत्वादित्यर्थः अत्र
व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । यथेति । अजितं मन्युरहः क्रोधवेगो वैस्ते
तथा तेषां नोऽस्माकं ज्ञानं यथा अभिभूयते तथा नाज्यत इत्यर्थः
आत्मन इति कथोगे षष्ठीतिवचनादात्मानं मनो जिगीषुः पुरुषः तं
त्वां न गन्येत श्रोत्रादीन्द्रियेषु सन्निधाय शब्दादिषु प्रयोज्य तज्ज्ञा-
नमुत्पाद्य सुखसंपादनेनात्यन्तोपकारकं त्वां कृतघ्नमन्तरेण रससह-
को न सेवेत सेवेतैवेत्यर्थः आत्मनः स्वरूपमिति वा ॥ १९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वान्तर्यामिन्वेनातिनिकटवर्तिनो हरेः स्वरूपज्ञानं सम्यग्-
ज्ञानिन एव नान्यस्येत्याशयवानाह । असदृश इति । यो मायया-
च्छादकशक्त्यासदृशः सम्यग्ज्ञानरहितस्य पुंसः वृत्तकोटरजन्यं
मधु नारिकेरादिपुष्पजन्य आसन्नस्तद्वोरकतरपानेन ताम्रे लोचने
यस्य स तथा दुःशास्त्रश्रवणजनितान्यथाज्ञानलक्षणपरिणामवि-
षायमाणमधुरसुरासेवानष्टज्ञानस्य स्वयमपि तादृशः क्षीबेव मत्त
इति प्रतिभाति अत्र विभक्तिविपरिणामेनार्थकथनं द्रष्टव्यं मध्वा-
सवताम्रविलोचनस्य मत्तस्यासदृशः पुंसो मध्वासवताम्रविलोचनो
मत्त इव प्रतिभाति दुष्टेन्द्रियस्य पुंसः स्थाणुः पुरुष इव यथा आभाति
तथेति क्षीबेति प्रयोगस्तु छन्दोमङ्गलभेदाद्वैदिकत्वाद्वा दर्शित इति
ज्ञातव्यम् “न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य” इति श्रुतेः “विद्वन्मुग्धवच्चैव
केशवो वेदनातैवतः” इति स्मृतेश्च इदानीं हेतुकथनव्याजेन मिश्रस्तुति-
माह । न नागेति । इन्द्रियधर्षणप्रवृत्तिमत्त्वान्मत्तत्वमिति अर्हणं पूजां
कर्तुं नेशिरे इत्यन्वयः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्त्रीभावोऽयं दास्यमत्तयोपास्त इत्याह । श्रीभगवानुवाचेति ।
सङ्कर्षणस्यैव प्रथमपुरुषत्वात् । तद्रूपेणैव स्तौति । ओं नम
इति ॥ १७ ॥

भक्तेषु निमित्तेषु अलमत्यर्थम् । भावितं कृतं भूतानां भावनं
जननं पालनं वा येन तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

तत्र पातालस्थसङ्कर्षणे सन्दिह्य सिद्धान्तयति । असदिति ।
वस्तुतस्तु क्षीबत्वादिकं न सुरामद्याभ्याम् नागपत्नीषु भय-
ङ्करत्वेनास्फूर्त्तैर्हृषकतया सावधानत्वेन स्फूर्त्तैश्च । किन्तु विला-
सविशेषेणैव तासां प्रेममोहादित्याह । न नागबध्व इति ॥ २० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सर्वेषां गुणानां सङ्ख्यानं प्रकाशो यस्मान्नस्मै स्वयन्तु अव्य-
काय अभिप्रेयाय ॥ १७ ॥

नितरामासम्प्रेषेव अरणां शरणां पादपङ्कजं यस्य तं भजे भजे
इति हर्षात् द्वित्वम् ॥ भगस्य प्रद्वैश्वर्यस्य । भक्तेषु अलमलङ्कार-
सङ्कर्तमानम् भावितः सृष्टः ध्यानं कारितो वा भूतभावो ब्रह्मा
येन तं त्वा त्वां भवस्य मल्लक्षणादासस्य भावः प्रेमा यत्र
तम् ॥ १८ ॥

अचिन्त्यमैश्वर्यं विवृणोति । न यस्येति । निरीक्षमाणास्यापि यस्य
दृष्टिर्मायागुणवृत्तिभिर्मायागुणरूपाभिरिन्द्रियवृत्तिभिर्विषयैर्न अज्यते
न लिप्यते । किमर्थं निरीक्षमाणास्य ईशे ऐश्वर्याय ईशानमीदृ-
सम्पदादित्वात् भावे क्विप् तस्मै वैश्वर्यं दृष्टान्तः यथा अजितक्रो-
धवेगानां नोऽस्माकं दृष्टिरज्यते न तथेति । आत्मनो जिगीषुरन्तः-
करणानि वशीकर्तुमिच्छुः कस्तं न मन्येत नाद्रियेत ॥ १९ ॥

ननु मदिरामत्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह । असदृशः कुबुद्धीन्
प्रति यो मायया क्षीबेव मत्त इव भाति । यथान्वः क्षीणा मध्वा-
सवाभ्यां ताम्रलोचनः विवेकहीनो भवति तथैवेत्यर्थः । वस्तु-
तस्तु भवाश्च तथाभूतः किन्तु नित्यानन्दसद्विवेक इति भावः ।
सौन्दर्येण नारीगणमोहनतामाह । अर्हणं चरणपूजायां न

ईशिरे न शक्नुः स्पर्शक्षुभितेन्द्रियाः द्वियेति अस्माकमन्तःक्षोभं
सर्वज्ञत्वादयं जानातीत्यतः सम्प्रति कथं सेवेमहीति भावः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जप्यं मन्त्रमाह । ओमिति । सर्वेषां गुणानां सङ्ख्यानं यः
सर्वज्ञ इत्यादिवेदकर्तृकं कथनं यस्मिन् तस्मै ॥ १७ ॥

स्तोत्रं दर्शयति । भजे इति । हे भजनीय ! अरणां शरणां पाद-
पङ्कजं यस्य तम् । भगस्यैश्वर्यादिषाङ्गवस्य परमुत्कृष्टमयन-
माश्रयम् । भावितम् आविष्कृतं भूतभावनं भूतकारणं रूपं येन
तम् । भवापहं संसारघ्नम् । भवं मां भावयति उत्पादयतीति तं त्वां
त्वां भजे ॥ १८ ॥

यथा नो मीलितनेत्राणामप्यस्माकं मायागुणेषु विषयेषु याश्चि-
त्तवृत्तयस्ताभिः दृष्टिः अज्यते तत्र हेतुः अजितमन्युरसदृश-
मिति । तथा यस्य तव भगवतस्तु ईशे ईशनाय जननियमनाय
निरीक्षतोऽपि अरवपि ईषदपि दृष्टिर्नाज्यते न लिप्यते तत्र
हेतुः आत्मनः सर्वात्मन इति तं त्वां जिगीषुः संसारं जेतुमिच्छुः
को न मन्येत उपास्येतथा को नाद्रियेत ॥ १९ ॥

अज्ञस्य तु रागादियुक्त एव भवान्भातीत्याह । असदृश इति ।
असती त्वत्स्वरूपगुणादिज्ञानरहिता दृष्टिरस्य तस्य जनस्य मायया
अविद्यया मध्वासवाभ्यां ताम्रे लोचने यस्य तथाभूतः क्षीबा मत्त
इव यो भाति स्वभावत एवायमेवविधाङ्गतरूप इत्यसदृक् न जाना-
तीत्यर्थः । अत एव तथाविधं भगवतो रूपं सूचयति । नागबध्वः
यस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितमिन्द्रियं मनो यासां ताः द्विया लज्जया
भुजाद्यहंशे न ईशिरे न समर्था बभूवुः ते को न मन्येत इति पूर्वणा-
न्वयः ॥ २० ॥

भाषाटीका

आगभवान् महादेवजी बोले महापुरुष सर्व गुणों के प्रकाश
करने वाले अनन्त अव्यक्त भगवान् के अर्थ नमस्कार है ॥ १७ ॥
आपका चरण कमल भजने वालों का रक्षक है आप भजने
के योग्य हो ऐश्वर्यादि छैगुणों के आप आश्रय हो भक्तों के
वास्ते अतिशय करके आपने स्वरूप प्रकट किया है आप संसार
के लुडाने वाले हो जगत् के पालने वाले हो ऐसे आपको हम
भजते हैं ॥ १८ ॥

मायाके गुण चित्तकी वृत्तिसे देखतेभी जिनकी अणुमात्र
दृष्टि लित नहीं होय है जैसे हमलोग कोश के वेगको जीतने
की सामर्थ्य नहीं रखते इस कारण हमको इस संसार
सागर से वचना कठिन है आपही अपनी आत्माको जीतकर
वशमें रखते हैं इस कारण जो अपनी आत्माको जीतकर मोक्ष
की इच्छा करे तो वह कौन पुरुष आपका भजन न करे अर्थात्
आपही का करे ॥ १९ ॥

अज्ञानी पुरुषों को आप मदमत्त के समान भयदायक
मदिरा और आसव से लाल नेत्र किये मायाद्वारा प्रतीत होते हो
कारण कि आपके चरणारविन्द के स्पर्श करने से कन्दर्पके वश

यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्विहीनं यमनन्तमृषयः ।
 न वेद सिद्धार्थमिव कचित्स्थितं भूमण्डलं मूर्द्धसहस्रधामसु ॥ २१ ॥
 यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ।
 यत्सम्भवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं ताम्रसमैन्द्रियं सृजे ॥ २२ ॥
 एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः ।
 महानहं वैकृततामसेन्द्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदम् ॥ २३ ॥
 यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोऽयं गुणसर्गमोहितः ।
 न वेद निस्तारणयोगमज्जता तस्मै नमस्ते विलयोदयात्मने ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां सङ्कर्षणस्तोत्रकथनं नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

होने से लजित होकर नागोंकी स्त्रियां आपके पूजन में भी अस
 मर्थ होजाती हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्य विश्वस्य स्थितिजन्मसंयमहेतुं यमाहुः । अतएव
 त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनमनन्तं च यमाहुः । ऋषयो मन्त्राः
 छन्दोऽनुरोधेन दीर्घपाठे ऋकारो देवमाता लक्ष्मीः सा च ऋषय-
 श्चैत्यर्थः । अनन्तत्वं दर्शयति । मूर्द्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि
 तेषु कचिदेकदेशस्थितं भूमण्डलं यो न वेद । सिद्धार्थं सर्वप-
 मिव । तस्मै नम इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २१ ॥

तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपञ्चयति । यस्य गुण-
 निमित्तो महात्मा विग्रह आसीत् । विज्ञानं सत्त्वं धिष्यमाश्रयो
 यस्य सः तस्य चित्स्वरूपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वात् । स एव किला-
 धिदैवो वासुदेवाभेदविवक्षया भगवानजो ब्रह्मा । यत्सम्भवो
 यस्माद्ब्रह्मणः सम्भूतोऽहं रुद्रः । त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा
 स्वविभूतिरूपेणाहङ्कारेण वैकारिकं देवतावर्गं ताम्रसं भूतवर्ग-
 मैन्द्रियमिन्द्रियवर्गं च सृजे सृजामि ॥ २२ ॥

किञ्च एते वयं महदादयः सर्वे यस्यानुग्रहादिदं ब्रह्माण्डं
 सृजामः । कथम्भूताः । यस्य महात्मनो वशे स्थिताः सन्तः यतः
 सूत्रेण क्रियाशक्त्या यन्त्रिताः प्रोताः शकुन्ताः पक्षिण इव
 लौकिकेन सूत्रेण वयमित्युक्तं तानेवाह । महानहङ्कारश्च वैकृता-
 दयः पूर्वोक्ताः वर्गाश्च ॥ २३ ॥

स्थितिलयहेतुत्वं दर्शयन्प्रणमति । येन निर्मितामेतां माया-
 मेवायं जनोऽज्जसा वेद न तु तन्निस्तारणयोगमुपायं कर्हिचिदपि
 वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शितम् । कीदृशीं कर्मण्येव पर्वाणि
 ग्रन्थयस्तानि नयति प्रापयतीति तथा ताम् । प्रलयहेतुत्वमाह ।

विलीयतेऽस्मिन्निति विलयः उदेत्यस्मादित्युदयः विलयश्चोदयः
 आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनरैश्वर्यमेव व्यञ्जयन्नाह । यमिति चतुर्भिः । अस्य चिदचि-
 न्मिश्रस्य जगतः स्थितिजन्मसंयमं स्थित्युत्पत्तिसंहारकारणम्
 ऋषयो वेदान्ता यमाहुः ऋषय इति दीर्घं आर्षः कारणत्वेऽपि
 त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्विहीनं त्रैगुण्यापरवशमनन्तं स्वरूपतः
 स्वभावतश्च देशकालवत्त्वपरिच्छिन्नमाहुः “स देव सोम्येदमग्र आसी-
 देकमेवाद्वितीयम् अस्थूलमनणवह्नसं सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इत्यादयः
 श्रुतयोऽत्र ऋषिशब्दविवाक्षिताः अनन्तत्वमेवाह । यो मूर्द्धभूतानि
 सहस्रसंख्याकानि धामानि फणरूपाणि तेषु मध्ये काचित्
 सिद्धार्थमिव सर्वपमिव स्थितं भूमण्डलं न वेद भारत्वेन नालु-
 सन्धत्ते न जानाति वा यच्छब्दानां कस्तं न मन्येतेति पूर्वोक्ता-
 न्वयः ॥ २१ ॥

यस्येति । अयादानस्य सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी यस्मात् महा-
 द्दारीरेषु महत्त्वाभिमानि विज्ञानाधिष्ठयः जगन्निर्माणाद्युपयुक्तज्ञा-
 नाश्रयः गुणविग्रहः रजःप्रचुरविग्रहः आद्यः रुद्राद्यपेक्षया आदौ
 भवः भगवानजो ब्रह्मा आसीत् यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः सकाशा-
 त्संभवोऽहं रुद्रः किमर्थं त्रिवृता त्रिविधाहङ्कारेण अध्ययनेन
 वसतीतिवत् फलस्यैव हेतुत्वविवक्षया तृतीया देहेषु त्रिविधाहङ्कार-
 प्रवृत्त्यर्थं जातोऽहमित्यर्थः स्वतेजसा स्वस्य संकर्षणमूर्तेस्तेजसा
 स्वदत्तेनाहङ्कारप्रवर्तनोपयुक्तेन ज्ञानेन वैकारिकं सार्विकं ताम्रसमै-
 न्द्रियकं राजसं सृजे देहेषु त्रिविधाहङ्कारं प्रवर्तयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एत इति महान्महत्तत्त्वम् अहमहङ्कारस्तद्विधाभेदमाह वैकृतता-
मसैन्द्रियाः सात्त्विकाहङ्कारो वैकृतः तामसो भूतादिः ऐन्द्रियो
राजसः सर्वे ब्रह्मादयो वेद्ये यस्य महात्मनो भगवतो वशे सूत्रे
रज्ज्वां यन्त्रिताः बद्धाः शकुन्ता इव सन्तो यस्य भगवतोऽनुग्रहादिवं
ब्रह्माण्डं तदन्तर्गतवस्तुजातं च व्यष्टिसमष्ट्यात्मकं यथायथं
सृजामः ॥ २३ ॥

एवं सर्वजगत्कारणत्वसत्यज्ञानान्तत्त्वमवन्तरत्वात्तन्माधिप-
तित्वादिगुणाविशेषं स्तुत्वा “प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेशः संसारमोक्ष-
स्थितिबन्धहेतुः” इति बन्धमोक्षहेतुत्वेन स्तुतवन्नमस्करोति । यन्निर्मि-
तामिति । येन भगवता निर्मितां कर्मपर्वणां कर्मोत्पत्तिप्रवृत्तिं मायां
प्रकृतिं गुणमयसंगं गुणपरिणामात्मकदेहेन्द्रियादिसम्बन्धेन
मोहितः स्वान्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहितोऽब्रह्मात्मकत्वस्वतन्त्रात्म-
त्वादिभ्रमयुक्तो जनो जन्ममरणादिकसांसारिकधर्मभाक् जीवः
न वेद मायास्वरूपमेव न वेद किं नञ्निस्तारणोपायं न वेदतिवक्तव्य-
मित्याह । नञ्निस्तारणयोगं मायानिस्तारणोपायमञ्जसा सुखेन न
वेद तस्मै तद्विलयोदयात्मने तद्विलयः प्रकृतिसंबन्धविलयस्तदुदयः
प्रकृतिसंबन्धः तदुभयापादनोपयुक्तमात्मज्ञानं यस्य तस्मै नमः
इति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं भगवद्विज्ञानाय तल्लक्षणान्याह । यमाहुरिति अस्य जगतः
स्थितिजन्मसंयमकारणं यतस्तज्ज्ञाने स्थित्यादीनि लक्षणानि इति
ज्ञातव्यं स्वयमेतद्व्यञ्जितश्रेयस्कथमेतल्लक्षणैर्ज्ञेय इत्यत उक्तम् । त्रिभि-
रिति । त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं विरहितं जाग्रदाद्यवस्थाविशेषैर्वा
कालत्रये अपरिच्छिन्नमहिमत्वाद्युक्तभावेनाह । अनन्तमिति । तदपि
कथमेत उक्तेमीश्वरमिति ईश्वरत्वं विशदयति । न वेदति । य इत्यध्या-
हृत्यान्वेतव्यं मूर्धसद्वृत्तधामसु मध्ये कन्विदेकस्मिन्मूर्धनि सिद्धार्थं
सर्वपमिध स्थितं भूमण्डलं न वेद गुरुत्वाभावादित्यन्वयः लाघवात्त-
द्गिरिमाणं न जानातीत्यनेनान्तःस्थितानन्तनामहरिमहिम्ना शेषस्यापि
भूमण्डलभृति सामर्थ्यमिति बोद्धव्यम् ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तसृष्टेः क्रममाह । यस्येति । यस्य तव सकाशात् अजो
ब्रह्माद्यः सृज्यपदार्थानामादिभूत आसीत् प्रकृतिसृज्यवस्तुषु
महत्तत्त्वस्यादित्वात्तदभिमानित्वेन ब्रह्माण्मादित्वं युक्तमिति
भावेनोक्तम् । महानिति । निर्देहस्याभिमानित्वं कथमित्यत उक्तं
गुणाविग्रह इति । रजोगुणेन निर्मितो विग्रहो यस्य स तथा देहि-
त्वेऽपि ज्ञानलोपोऽन्यदेहिवदस्य नास्तीत्यभिप्रेत्याह । विज्ञानेति ।
विज्ञानस्य धिष्यं निधानस्थानं धिष्यं इति पाठे विज्ञानमेव
स्वरूपं यस्य स तथेत्यर्थः महत्तत्त्वस्य सृष्ट्या सृष्टिक्रमः कथं
ज्ञाप्यत इत्यत उक्तं यत्संभव इति । यस्मान्महत्तत्त्वात्संभवो
यस्य स तथा अहं त्रिभुता वैकारिकादिभेदेन त्रिधा वर्त-
मानेन स्वतेजसा स्वरूपमहिम्ना वैकारिकादिकं तदभिमानित्व-
मादिकं च सृज इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

अस्मत्सर्जनञ्च श्रीनारायणानुग्रहेण न स्वातन्त्र्येणेत्याह । एत
इति । वयमिति के इति तत्राह । महानिति । ब्रह्मप्रभृतय इत्यर्थः
सूत्रयन्त्रिताः सूत्रबद्धाः शकुन्ताः पक्षिणः वैकृता वैकारिकदेवाः
तामसाः पञ्चभूतदेवाः ऐन्द्रिया इन्द्रियाभिमानिनो देवाः
शब्दाद्यभिमानिदेवताश्च ॥ २३ ॥

व्यतिरेकमुखेन संसारतरणोपायमाह । यन्निर्मितामिति ।
अयं जनो येन भवता जनं मोहयतिवाते विनिर्मितां कालपतां
कर्मपर्वणां विहितनिषिद्धलक्षणानि कर्माणि पवांशि यस्याः
सा तथा तां मायां बन्धकशक्तिमासाद्य कदापि कदापि मायाया
निस्तारणोपायमञ्जसा न वेद तत्र किं कारणमिति तत्राह । गुणै-
रिति । गुणेन सर्गो येषां ते गुणसर्गाः शब्दादिविषयास्तैर्मा-
हितः शब्दादिनिमित्तान्यथाज्ञानं कारणमित्यर्थः अनेन तत्कृत-
ज्ञानपूर्वकं तज्ज्ञानं संसारतरणोपाय इति ध्वनितमिति इदमेव
भगवत्प्रातिकरं सर्वसाधारणमयत्नसाध्यं साधनमिति भावेनोपसं-
हरति । तस्मा इति । तद्विलयोदयात्मने तस्या मायाया निवर्त-
कज्ञानस्वरूपाय अनेन प्रयातिप्रसन्नश्रीनारायणस्वरूपज्ञानं माया-
निवर्तकमिति सूचितमतां मुमुक्षुणा तज्ज्ञानमापाद्यमिति
भावः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

महान् महत्तत्त्वं चित्ताख्यं गुणमयो विग्रहोऽधिष्ठानं स एव
विज्ञानाधिष्यः बुद्धिरूपः स एव किल क्रमेण भेदविवक्षया
भगवान् वासुदेवः अजो ब्रह्मा च । सृजे सर्गोपयोगितां प्राप्नो-
मीत्यर्थः । अग्निरवाजं पचतीतिवन्मातृकन्तृकमिति भावः । २२-२४ ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जगत्कारणत्वमाह । यमिति । स्थित्यादिहेतुम् अथ च त्रिभि-
र्गुणैर्हीनमत एव तत्त्वज्ञानादनन्तं न वेदति य इति शेषः ऋषयः
“ऋकारो देवमाता स्यात्” इत्यभिधानात् देवमातरश्च ऋषयश्च ते
सिद्धार्थं सर्वपमिध कञ्चित् कस्मिन्मूर्धनि एकदेशे स्थित-
मिति यद्यपि चतुस्त्रिंशल्लक्षोत्पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणस्य
भूमण्डलस्य अग्रस्तादेव स्थितत्वात् तस्मात् सकाशात् तन्मूर्ध-
नाद्विस्ताराधिक्यं न युज्यते । तदपि तत्र गतेर्जनैस्तरी-
याचिन्त्यशक्तैश्च तन्मूर्ध्नी प्रमाणापरिच्छेद्यत्वं भूमण्डलस्य च
सर्वपायमाणात्वं दृश्यते तच्च वास्तवमेव न तु मायिकमित्येतद-
प्येकमद्भुतमनन्तत्वमिति तथोक्तम् ॥ २१ ॥

तत्र स्वप्नसदृशं महदादिद्वारेण प्रपश्यति । यस्याः
प्रथमो गुणसद्विग्रहो महान् महत्तत्त्वनामा तेन सङ्कर्षणः स्वयम्

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

गुणातीतविग्रह इत्यायातं विज्ञानं सर्वं धिष्यमाश्रयो यस्य स प्रवाजो ब्रह्मा यत्सम्भवो यदुत्पन्नोऽहमहङ्कारात्मको द्वितीयो रुद्रः त्रिवृता सत्त्वादिवृत्तित्रयेण स्वतेजसा स्वशक्त्येवाहं वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गमैन्द्रियमिन्द्रियवर्गञ्च सृजामि ॥ २२ ॥

सर्वनियन्तृत्वमाह । एत इति । सूत्रयन्त्रिताः सूत्रप्रोताः शाकुन्ताः पातुणाः शाकुनिकाधीना इवेत्यर्थः । वयमेव के तानाह । महानिति । वैकुण्ठादयः पूर्वोक्ता वर्गाः ॥ २३ ॥

तुल्यत्वं कैमुत्येनाह । येन निर्मितां प्रापितां मायामेवायं जनो न वेद किमुत त्वां कर्मपर्वणीं कर्मग्रन्थिप्रणेत्रीं तस्या भञ्जसा शीघ्रेण निस्तारणोपायं भक्तियोगं च न वेद तस्या मायाया विलयो भक्तेषु उदयस्त्वभक्तेषु यतः तस्मै आत्मन परमात्मने ॥ २४ ॥

इति सारायंदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमऽयं सप्तदशः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वहेतुत्वेन सर्वात्मत्वं दर्शयति । अस्येति । अस्य चिदचिदात्म-
कस्य विश्वस्य स्थित्यादि यस्मात्स तथा तमाहुः । त्रिभिः । स्थित्या-
दिभिर्विहीनमनन्तं कालाद्यपरिच्छिन्नं चाहुः श्रूय्य इति दीर्घ-
श्चन्द्रोऽनुगंधात् मूर्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि तेषु कचि-
देकत्र स्थितं भूमण्डलं सिद्ध्यर्थं सर्वपमिव यो न वेद तं को न मन्येतेति पूर्वगोचान्वयः ॥ २१ ॥

विश्वहेतुत्वेन स्तुत्वा ब्रह्मादिजनकत्वाविना भगवन्तं स्तुवन्
ब्रह्मादीनां भगवन्नन्यत्वं तदधीनत्वं तन्मायामोहितत्वं च
दर्शयन् नमस्करोति । यस्येति त्रिभिः । यस्येति पञ्चमर्थे
षष्ठी यस्मात् आद्यः अस्मदादिभ्यः पूर्वः अजः ब्रह्मा
आसीत् कथम्भूतः गुणविग्रहः रजोगुणप्रधानशरीरः महान् मह-
त्त्वरूपः बुद्ध्याधिष्ठातृब्रह्मणो बुद्धिकारणेन महत्तत्त्वेन सहा-
भंदोक्तिः । विज्ञायते अनेनेति विज्ञानं शब्दब्रह्म धिष्यमाश्रयो
यस्य सः यत्सम्भवः यस्मादजात् सम्भूतः अहङ्काररूपः रुद्रः अन्तः-
करणभेदरूपाहङ्काराधिष्ठातुः रुद्रस्यान्तःकरणभेदरूपाहङ्कारकार-
णेन सहामेदोक्तिः । त्रिवृता त्रिगुणेन तेजसा स्वविभूतिरूपेण
वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गम् । ऐन्द्रियकमिन्द्रियवर्गम्
सृजे सृजामि तस्मै ते नम इत्यन्तिमेन सम्बन्धः ॥ २२ ॥

तथाच महान् अस्मत्पिता ब्रह्मा अहं च सर्वं ब्रह्मपुत्राः

मःसृष्टाश्च वैकुण्ठादयः एते वयं यस्य वशे स्थिताः इदं यथा-
ययं सृजामः तस्मै ते नमः ॥ २३ ॥

गुणसर्गेण मायागुणकार्येण देहगेहादिना मोहितः जनः
कर्माण्येव पर्वाणि ग्रन्थयस्तानि नयतीति तथा तां येन निर्मितां
देहैन्द्रियादिरूपेण रचितां मायां तन्निस्तारणयोगं च कर्हिचि-
दपि न वेद यदनुग्रहं विना न जानातीत्यर्थः तस्मै ते विलीयते
अस्मिन्निति विलयः विश्वप्रवेशस्थानम् । उदेत्यस्मादित्युदयः
विश्वनिर्गमनस्थानं स च स च तथा तस्य प्रकृत्यभेदः कारणजा-
तस्य आत्मा कारणं तस्मै ते नमः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तदशोऽध्यायप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

श्रुति और वेदमन्त्र या विश्व की उत्पत्ति पालन नाश
करने वाले आपको अनन्त और उत्पत्ति पालन प्रलय से
रहित कहते हैं सहस्रों मस्तकों में से किसी एक मस्तक
पर सरसों के समान आप भूमण्डल को धारण करते हैं और
उसके बोझको कुछ नहीं जानते हैं ऐसे आपके निमित्त नम-
स्कार है ॥ २१ ॥

जिनके आद्य सत्त्वगुणी महाविज्ञानरूप से वासुदेव होते
भये उन से भगवान् ब्रह्माभये जिनसे हम रुद्र भये हैं मैं
त्रिगुणात्मक अहंकार से देवता पञ्च महाभूत और इन्द्रियवर्ग
को प्रकट करता हूँ ॥ २२ ॥

जैसे कि विहङ्ग रस्सी से बंधकर पराये वश
में होजाते हैं इसी प्रकार आपके वश में होकर यह हम
सब महत्तत्त्व देवताभूत और इन्द्रियगण हो रहे हैं जिनके
अनुग्रह से हम सब ब्रह्माण्ड को सृजते हैं और आपको
सृजने वाले कहते हैं ॥ २३ ॥

जिनकी कीहुई कर्मों की पर्व रूप भारिणी माया के गुण
सर्गों से मोहित होय ये जन अनायास से निस्तारण योग
को नहीं जानते ऐसे उत्पत्ति पालन नाश कर्त्ता भगवान् के
अर्थ नमस्कार है ॥ २४ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः
भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्यकृत समाप्त ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

॥०॥

श्रीशुक उवाच ।

तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्रवर्षे साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य प्रियां
तनूं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृह्णन्त उपधावन्ति ॥ १ ॥

॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॥

ओं नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नम इति ॥ २ ॥

अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं धनन्तं जनोऽयं हि मिषन्न पश्यति ।

ध्यायन्न सद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषति ॥ ३ ॥

वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।

तथापि मुह्यन्ति तवाज ! मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥ ४ ॥

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः ।

युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणे सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ॥ ५ ॥

वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतुरङ्गविग्रहः ।

प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहिताय ते इति ॥ ६ ॥

हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणानिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्वर्षितं रूपं महापुरुष-
गुणाभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह
तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ ७ ॥

ओं नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख ! वज्रदंष्ट्र ! कर्माशयान्
रन्ध्रय रन्ध्रय तमो ग्रस ग्रस ओं स्वाहा अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठा ओं त्रौम् ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अष्टादशे ततो मेरोः पूर्वदिक्कसतस्त्रिषु ।

त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यसेवकवर्णनम् ॥ १ ॥

भद्रश्रवा वर्षपतिः तस्य कुलपतयः सेवकमुखाश्च ॥ १ ॥

भद्रश्रवस ऊचुरिति । प्राणभृत उपधातीतिवद्गणलक्षणाया
तथोगाद्विषु लिङ्गसमवायन्यायेन बहुवचनम् ॥ २ ॥

अयं जनो मिषन्नपि पश्यन्नपि धनन्तं हिंसन्तं न पश्यति
नालोचयतीति भगवद्विचेष्टितमेव तच्च विचित्रम् । अदर्शने
लिङ्गम् । पुत्रं शलं पितरं वृद्धं मृतं निर्हृत्य दग्ध्वा स्वयं तदु-
भयधर्मे जिजीविषति जीवितुमिच्छति । पाठान्तरे तु छन्दःसाम-
ञ्जस्यम् । किं धर्माद्यर्थम् न यर्हि यतोऽस्तुच्छं विषयसुखं
सेवितुं विकर्म पापमेव ध्यायन् ॥ ३ ॥

नश्वरविग्रह पश्यन्ति किमत्र चित्रं तत्राह । नश्वरं वदन्ति स्म

शास्त्रतः पश्यन्ति च समाधौ । हे भज ! तथापि मायया
मुह्यन्ति एतच्च तच्च कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितमतिचित्रमतः
शास्त्रादिभ्रमं विहाय तं त्वामजं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥

इदमपरं चित्रवत्प्रतीयमानमपि त्वयि न चित्रमित्याह ।
विश्वोद्भवदिकर्माकर्तुरप्यपगता आवृद्धावरणं यस्मात्तादृश-
स्यापि तेऽङ्गीकृतं वेदेन । त्वयि तत्र चित्रम् । यतो मायया
सर्वात्मनि कार्यस्य कारणे स्मरि कर्म युक्तम् । वस्तुतः सर्व-
व्यतिरिक्ते निरुपाधावनावृतत्वमकर्तृत्वं च युक्तम् ॥ ५ ॥

परमेश्वरत्वेन स्तुत्वा प्रस्तुतावतारचरितमाह । वेदानिनि ।
तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतानपनीतान् ना च तुरङ्गश्च नृत-
रङ्गौ तद्रूपो विग्रहो यस्य कवये प्रह्लादो तदर्थमवितथेहिताय
सत्यसङ्कल्पाय ॥ ६ ॥

उत्तरत्र प्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्य गुणानां भाजन आभय-
दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीकरणं शीलमाचरितं च यस्य फल-

श्रीभरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

सङ्कल्पेन व्यवधानशून्यश्चासावनन्यश्चाव्यभिचारी यो भक्ति-
योगस्तेनोपासने सेवते ॥ ७ ॥

तेजसांमपि तेजसे आविराभिः अतिप्रकटो भव वीप्सा
वा कर्माशयान् कर्मवासनाः कर्माश्रयानिति पाठे रागादीन्
रन्ध्रं निर्देह भूयिष्ठाः भूयाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिलावृत्ते उपास्य रूपम् उपासनम् उपासनप्र-
कारं चाभिधाय भद्राश्ववर्षादिषु तानाहाध्यायद्वयेन । तथाचेति
भद्राश्वः नाम धर्मसुतो भद्राश्ववर्षाधिपतिः तस्य कुलपतेयः
कुलश्रेष्ठाः सेवकमुण्या उपासकमुण्याश्च भद्राश्ववसः पुरुषा भद्रा-
श्ववर्षे मेरोः पूर्वस्मिन्साक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य साक्षाच्छब्दः
यत्साक्षादपरोक्षज्ञानेनानादिविन्नं ब्रह्मशब्दस्य भगवच्छब्दस्य च
पौष्कल्येन प्रवृत्तिनिमित्तवत्परस्परसूचनार्थः प्रियामिति वासुदेव-
कथने नतु रामकृष्णादितनुभ्योऽस्या हयशीराभिधानायाः प्रीत्यति
शायद्योतनार्थं धर्ममयी यज्ञोपासनादिधर्मावेदकवेदप्रचुरामित्यर्थः
ईदृशधर्ममयत्वं रामादिष्वप्यविशिष्टं तथापि प्राधान्येन विस्मस्तवे-
दाहरणतदुपदेशार्थत्वादस्यास्तन्वा धर्ममयीमित्युक्तं हयग्रीवाख्यां
तनुं परमेश साक्षात्कारपर्यन्तकाष्ठां गतेन समाधिना सञ्चि-
भाष्य साक्षात्कृत्वेदं वक्ष्यमाणं मन्त्रवचः अभिगृह्यन्तो जपन्त उप-
धावन्ति वक्ष्यमाणश्लोकैः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

सौकारार्थः पूर्ववद्भगवच्छब्दार्थश्च धर्माय पूर्वोत्तरभागात्मकवेदा-
वेदिप्रमेयो धर्मस्तेन पूर्वभागस्याप्राप्यस्वरूपशोभनप्रकारावेदकत्वे-
नोपपद्यतात्पर्यकत्वात् ।

ये च वेदविदो विप्रा ये चाध्यात्मविदो जनाः ।

ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥

इत्युक्तरीत्या भगवत एव पूर्वभागप्रमेयत्वम् उत्तरभागप्रमेयं तु
स्वप्नमेवेति । धर्मापेक्षस्य पूर्वोत्तरभागप्रमेयायेत्यर्थः आत्मविशो-
धनाय आत्मान्तःकरणं जीवो वा शोध्यते येन स आत्मविशोधन-
स्तस्मै यत्प्रसादादन्तःकरणं जीवो वा शुद्धि रजस्तमोऽज्ञातनभि-
भवरूपां प्रकृतिसम्बन्धराहित्यद्वारा ब्रह्मपातिरूपां मुक्तिं
च प्राप्नोति स तथोच्यते अत्र धर्मापेक्षनेन प्रापकध्यापक-
धरपरार्थामुपायत्वमुच्यते आत्मविशोधनायेत्यनेन प्राप्यत्व-
मुक्तं भगवच्छब्देन तदुभयोपयुक्तगुणवत्त्वं विवक्षितम् ॥ २ ॥

स्तुतिरूपान् श्लोकांताह । अहो इति । तावद्भगवन्मायाया दुर-
त्ययत्वद्योतनाय विस्मयमाना आहुः । प्रान्तं मृत्युं पित्रादिहृष्टान्ते-
तायं जनो मिषन् पश्यन्नपि न पश्यति नात्मनोऽनुसंधत्ते इत्येतद्भगव-
द्विचेष्टिनं भगवन्मायावैभवकूपम् एतच्छब्दादिचित्रं विस्मय-
नीयम् अहो विचित्रमिति निपातसंघात आश्चर्यद्योतकः कथ-
म्भूतो न पश्यति पुत्रं विनरं च मृतं निर्दय दग्ध्वा स्त्रयं तदुपा-
जितैर्जिजीविषुर्जीवितुमिच्छुः किमर्थमसत्सुखं विषयसुखं सेवितुं
किं कुर्वन् यदि यदा विकर्मं विरुद्धं कर्मापायं ध्यायन् ॥ ३ ॥

नन्वविद्वाश्च पश्यति किमत्र चित्रमत्राह । वदन्तीति । कवय
अधीतवेदान्तविद्या विश्वं जगत् नश्वरं केवलं वदन्ति न त्वनु-
सन्दधते नन्वात्मयाथात्म्यविदोऽनुसन्दधत एव तत्राह । अध्या-
त्मविदः अधीतवेदान्तविद्याः विपश्चितः उपसितस्वात्मपरमा-
त्मानः यद्यपीदं विश्वं नश्वरं पश्यन्ति तथापि हे अज्ञ ! तव मांयया

मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति विपश्चितामपि पुत्रमरणादिनिमित्त-
शोकदुर्शनादिति भावः अत इदं कृतं भगवद्विचेष्टितं सुविस्मयं
विस्मयनीयम् ईदृशमोहनिवृत्तये केवलं त्वां प्रपत्स्यामहे इत्याहुः
अज्ञं जन्ममरणादिसंसारधर्मप्रतिभटम् त्वां नतोऽस्मि कर्तरि कः
नमस्कृतवानस्मि प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् ॥ ४ ॥

ननु किं यदेतच्चित्रं यजीवमोहनानुकूलमायाप्रेरणमिति
ततोऽप्येतच्चित्रतरमकर्तुर्मम विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वमस्ति तच्चाव-
न्धकं चेत्तत्राहुः । विश्वोद्भवति । अकर्तुः ।

चातुर्वर्ग्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥

इत्युक्तरीत्या चातुर्वर्ग्यं चातुराश्रयादिव्यवस्थयातिविचित्रजगत्सृ-
ष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि तत्तत्कर्मायत्तदेवातिविचित्रादकर्तृत्वे तव कर्तारि
पृष्टी त्वयेत्यर्थः विश्वस्य जगतः उद्भवस्थाननिरोधकर्मसृष्टिस्थिति-
प्रत्ययरूपं कर्म अङ्गीकृतं स्वीकृतमिति यत्तद्युक्तमेव ननु त्वयि
विचित्रं जीवस्येव न बन्धकमित्यभिप्रायः कुतः यतस्त्वमपावृतः
कदाचिदपि पुण्यपापाख्यकर्मणा ज्ञानसङ्कोचरहितः जीवानां तु
“अनुतेन हि प्रत्युदाः तेषां सत्यानां सतामनुतमपिधानम्” इति कर्मा-
ख्याविधया ज्ञानसङ्कोचरूपावरणसद्भावात् अविद्यावृत्तज्ञानैरनु-
ष्ठितानां पूर्वपूर्ववासनानुरूपाणां सुखदुःखादिजननद्वारा बन्धकत्वं
युक्तं भगवतो नित्यनिरस्तनिखिलदोषस्य सावेक्षादिगुणविशिष्टस्य
जगदुदयविभवलयलीलस्य विश्वसृष्ट्यादि कर्म न बन्धकमित्यभि-
प्रायः अपावृत अपगतावरणः अविद्याकृतावरणप्रतिभटस्तस्यापावृत-
स्य त्वेति पृष्ठयन्तत्वेन व्याख्येयम् अपावृतमिति पाठे विश्वोद्भवादि-
कर्माङ्गीकृतमनावरणं तिरोधानद्वारा न बन्धकमिति युक्तं जीव-
स्येवेत्यर्थः । आवरणद्वारा वैषम्यनैर्घृण्यादिहेयापादकं नेति
वेत्यर्थः कुतो मम विश्वोद्भवादि कर्म नावरकं तत्राहुः । कार्यका-
रणं कार्यकारणरूपे स्थूलसूक्ष्मावस्थचिदचिद्रस्तुशरीरकत्वेन
तद्रूप इत्यर्थः कार्यकारणरूपत्वं च न तादात्म्यनिबन्धनं किं
त्वात्मा देवो जात इत्यादितदन्तरात्मप्रयुक्तमित्याशयेन सर्वोत्तम-
नीत्युक्तम् एवंभूतेऽपि वस्तुतः प्रकृतिपुरुषाभ्यां विविक्तस्वरूपतः
व्यतिरिक्ते साक्षात्कार्यत्वकारणत्वोभयावस्थान्वयरहिते त्वयि
न हि कर्तृत्वमात्रेण कर्मणो बन्धकत्वमपि तु कर्मायत्तकर्तृत्वेन
अन्यथा मुक्तानामपि जज्ञादिकर्तृत्वस्य बन्धकत्वापत्तेः अयं भावः
यद्यपि विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेन विश्वोपादानत्वेन च विश्वगतवि-
काराभयत्वादिश्वोद्भवादि कर्म तव बन्धकमिति सम्भाव्येन
तथापि विश्वोद्भवादि कर्मणो लीलारूपत्वेन कर्मायत्तत्वाभावा-
त्स्वरूपान्यथाभावस्वभावान्यथाभावरूपविकाराश्रयप्रकृतिपुरुषश-
रीरकस्यैव कार्यकारणोभयावस्थाश्रयत्वात्सद्भावात्कारकाश्रयत्वेऽपि
साक्षाद्वस्थाश्रयत्वाभावाच्च न विश्वोद्भवादि कर्म बन्धकं यथा
जीवस्य शरीराभिष्टातृत्वमात्रेण शरीरगतकौमार्यवैवनायाश्रयत्वं
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं विविधविचित्रशक्तिमत्त्वेन भगवन्तं स्तुत्वा अथैत-
द्वतारप्रयोजनमाविष्कुर्वन्तो नमस्कृवन्ति । वेदानिति । युगान्ते
कस्मिंश्चिद्वैतैर्दिनप्रलयं तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतानपनी-
तान् वेदान् नृतुरङ्गविग्रहः ना च तुरङ्गश्च नृतुरङ्गौ विग्रहौ यस्य
स नृतुरङ्गविग्रहः हयशिरोमूर्तियौ भगवान् अभियाचते कवये
चतुर्मुखाय प्रत्याददे प्रत्यर्पितवान् तस्मै तेऽवितथेहितायां मोघ-
चेष्टाय ते नमः नमस्करोमिति ॥ ६ ॥

श्रीमदीत्याचार्यचार्मकृतेनागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अत्र हरिवर्षे मेरुर्दिशि उपान्योपासकोपासनाप्रकार-
माह । हरिवर्षे चेति । नरहरिरूपेण नृसिहरूपेणास्ते सन्निहिता
भवन्ति तन्मृसिहरूपपरिग्रहे निमित्तमुत्तरत्र सप्तगस्कन्धे वक्ष्यामः
तस्मिन्तसं रूपं प्रह्लादस्तद्वर्षपुरुषैः सहव्यवधानानन्यभक्ति-
योगेन अव्यवधानः अविच्छिन्नः विघ्नानुपहतः अनन्यः न
विद्यतेऽन्यत्फलं यस्य सोऽनन्यः प्रयोजनान्तररहितः तेन भक्ति-
योगेन उपास्ते आराध्यग्रीत्यर्थः । प्रह्लादं विशिनष्टि । महापुरुषो
भगवांस्तस्य ये गुणास्तेषां भाजनमाश्रयः भगवद्गुणसमान-
गुणक इत्यर्थः महाभागवतो भागवतश्रेष्ठः दैत्यानां दानवानां
च यत्कुलं तत्पवित्रीक्रियतेऽनेनेति दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणम्
एवंमृतं शीलमाचरितं शीलरूप आचारो यस्य । यद्वा उक्त-
विधं शीलं सद्गुणैः शौचाचमनमंध्योपासनादिरूपमाचरितं
आचारो यद्दानहोमारिरूपश्च यस्य इदं वक्ष्यमाणमुदाहरति
जपति ॥ ७ ॥

इदमादिष्टमेवाह । गोमिति । ओं भगवच्छब्दाद्यौ पूर्ववत् तेज-
सामपि तेजसं तेजोऽन्तरैरप्रकाश्याय सर्वतेजसां प्रकाशयेत्यर्थः
तथा च श्रुतिः ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ।

नेमा विद्युतो भान्ति कुनोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।

इति कठवल्लीत्वास्नायने तद्रूपमेव चाथर्वणे परं ब्रह्माधिकृत्य
भूयते अतोऽत्र परं ब्रह्मत्वं विवर्जितम् आविराविर्भव आविर्भववि-
भवं आविः शब्दो निपातः प्राकट्यद्योतकः तस्य द्विवचनं पुनः
पुनः प्रकटीभवेत्यर्थः । अत्र वज्रवदप्रतिहतनखदंष्ट्रेति सम्बोधनं
कर्माशयान् कर्मवासनाः रन्ध्रय रन्ध्रय निर्देहेति द्विवचनं ये
भूयिष्ठा बहुलास्तान् कर्माशयानित्याशयविशेषणमध्याहारेणेति
बोध्यम् आत्मने मह्यमभायं भयप्रतिभटं यथा तथाधिमवेत्यनु-
पपन्नः । यद्वा भूयिष्ठा इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं भूयसार्थकं
भूयः अभयमाविर्भवेत्यर्थः अथवाभयं यथा गयाभावं यथा तथा
भूयिष्ठाः भूयसोऽभयं बहुला वयं भवामेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनन्तजीवराशोः स्त्रयोग्यतानुसरिणः पूज्या हरेरनन्ताः प्रादु-
र्भासविशेषाः सन्तीति दर्शयितुमिच्छातवर्षभवेः पूज्यां देवतां
निगृह्यावशिष्टवर्षभवेः पूज्या देवताः क्रमेणाभ्यासध्यायाभ्या-
निरूपयति । तथाचेत्यादिना । तस्य भद्रश्रवसः कुलपतयः धर्ममयी
ज्ञानोपदेशेन सर्वजगद्धाराप्रधानभूताम् "हयगतौ" इतिघातोः
पयन्ति अवगच्छन्ति बुद्धयन्ते सर्वमिति हयाः सर्वज्ञाब्रह्मादयस्तेषां
ग्रीवः प्रधान इति हयग्रीवः ॥ १ ॥

ज्ञानं दत्त्वात्मानं शोधयतीत्यात्मशोधनस्तस्मै ॥ २ ॥

आत्मशोधनपदार्थमाह । ग्रहो इति । अयं जनो घ्नन्तं स्वमृत्युं
मिषन्न पश्यन्नपि न पश्यति हि यस्मात्समाह्विचित्रं भगव-
द्विचेष्टितमहो कोलात्मनो मृत्योश्चारितं निद्रालोरिष पश्यतोऽप्य-
वशीने किं कारयामिति तत्राह । ध्यायन्निति । शास्त्रतोऽसदमङ्गलं
ह्यह्यादिविषयजातं ध्यायन् किंकरं सेवते यदि यस्मात्समाह

पापलक्षणाजनप्रतिबद्धचक्षुर्न पश्यतीत्यर्थः अत्र लुप्तोपममाह । निर्ह-
त्येति । पुत्रो मृतं पितरं निर्हृत्य दहनद्विपितृसेधक्रियां कृत्वा
जिजीविषुः स्वजीवनमेवेच्छन्मतिपत्तमरणवन्ममापि मरणं भवे-
दिति युक्तिबलाच्चिन्तयन्नपि स्वात्मनो मृत्युं न चिन्तयति यथा
तथायं जन इति अतस्तत्र प्रसादेन शुद्धान्तःकरणस्य पुरुषस्य
करतलामलकवद्विश्वं प्रकाशत इति भावः ॥ ३ ॥

न केवलं प्राकृतजनमोहकस्त्वं किं तु कवीनामप्यतो निरति-
शयमहिम्नस्तत्र चरितं चित्रमित्यतस्त्वजतिरेव त्वत्प्रसक्तौ प्रधानं
साधनमित्याशयवानाह । वदन्तीति । अनेन कवीनां परोक्षज्ञा-
निनां वचनमध्यात्मविदामपरोक्षज्ञानिनां दर्शनञ्च जगत्प्रवाहनि-
तात्वे प्रमाणमुक्तं भवति तथापि ज्ञानसामग्रीमस्तोऽपि त्वदनुग्रहम-
न्तरेण तव विषये मुह्यन्ति अनेन मुह्यन्ति यं सूरय इत्येतद्विद्युतं अवति
सुष्ठु घिगतः स्मयाख्यो दोषो यस्मात्स तथा तं सुविस्मयो यथा
भवति तथेति क्रियाविशेषणं वा यत् एवं ज्ञानिनोऽपि कर्तव्यं
त्वन्मायया न जानन्ति अतो भयानेक एव तज्ज्ञ इत्याह । कृत्यवि-
दमिति ॥ ४ ॥

इदं चास्माकं तव चरित्रं चित्रमित्याह । विश्वेति । जगत्स-
जंगादिलक्षणां कर्तव्यं त्वयैव कर्तव्यं नान्येनेति । यदतस्त्वमेव
तदभिज्ञ इत्यतो वै तत्प्रतिपादयन्ति विश्वेति "न तस्य कार्यं
करणं च विद्यते" इति श्रुतेः कार्यकारणादिरहितस्य हरेः प्रपञ्च-
निर्माणादिकं कथं घटत इत्याशङ्क्य महाशक्तित्वादित्यतो वाह ।
विश्वेति । अपिशब्द एवार्थे दिशब्दः अकर्तुः कर्तृत्वघटकधी-
तकः हे हरे ! अकर्तुस्तव जगत्सज्जनाधिकर्माङ्गीकृतमेव नैतद्वत्सम-
पावृतं वेदादिषु प्रकाशितं मृदवर्गीदित्यादिवेदसिद्धं मुदादिषु
कृतं युक्तिविरुद्धत्वाद्यथा नाङ्गीक्रियते तथाप्रापीति तत्राह । युक्त-
मिति । न हरेः कर्तृत्वमात्रं निषिध्यते किन्त्वायासेन अप्रयासेन
कर्तृत्वमकर्तृत्वमिहोच्यते "महाशक्तित्वतस्तत्र युज्यते परमस्य
तु" इति मुदादीनां च कर्तृत्वस्य प्रत्यक्षतोऽदर्शनाद्व्याप्तिप्राप्तकप्रमा-
णाभावादनुपपत्त्या तस्माङ्गीक्रियते अत्र तु ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वा-
द्वैदिकत्वाच्च युक्तं हीत्यभिप्रायः तथापि निर्विकारस्य हरेर्माया-
कर्तृत्वमन्तरेण तत्त्विककर्तृत्वाङ्गीकरणं चित्रमिति तत्राह । न
चित्रमिति । ज्ञानदोषव्यादस्माकमेव चित्रं त्वयि न चित्रं कुतो
न चित्रं कार्यकारणोऽप्याश्रयेलक्षणाकार्यस्मापि कारणत्वात्
इतोऽपि नेत्याह । सर्वात्मनि । सर्वस्वामितिननु कार्यकारणत्वे मुदा-
दिवत्तदभिज्ञत्वमापन्नमिति तत्राह । व्यतिरिक्त इति । निमित्तका-
रणात्वेन तज्ज्ञत्वं युक्तमिति चशब्देन ध्वनयति तर्हि लोक-
विलक्षणश्चेच्छून्यकल्प इति तत्राह । वस्तुनीति ॥ ५ ॥

धर्मायेति पदस्याभिप्रायमाह । वेदानिति । तमसा मधुनाश्ना
दैत्येन तिरस्कृतानपहतान् प्रत्यादे सृष्टौ दत्तान् पुनश्च तानेव
दैत्यापहतान् दत्तवानित्यर्थः कवये ब्रह्मणो अवितथेहितायेत्य-
नेन भगवत इत्यस्यार्थ उक्तः ऐश्वर्यादिगुणसामग्रीमत एव
सत्यकर्मत्वोपपत्तेः "अशकाः सत्यसृष्टौ हि मायासृष्टिं वितन्वतः"
इत्यादेः ॥ ६ ॥

वीर्यशौर्यादयो भक्तिज्ञानादयो वा महापुरुषगुणास्तेषां भाजनं
पार्श्वं महापुरुषगुणभाजनः पुल्लिङ्गस्तु ह्यन्वसः तान् भजतीति
वा प्रकृष्टो ह्यवः शान्त्यादिगुणो यस्य स तथा दैत्यदान-
वकुलस्य तीर्थीकरणं शीलं बालचरितं च यस्य स तथा

श्रीमद्विजयचक्रवर्तिनः कृतपदरत्नावली ।

फलकामलक्षणव्यवधानरहितश्चानन्यः असदृशमक्तियोगस्तेन ॥७॥

सूर्यादितेजोऽप्यधिकतेजोरूपाय तमो दैन्यमज्ञानं वा अस-
संहर भूयिष्ठदित्यव्ययं भावय ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

भद्रभवस्तु अद्भुतमयमक्तिरसेनोपास्त इत्याह । भद्रभवस-
इति । समाधिना तदेकावेशेन सन्निधाप्य साक्षात्कृत्य पश्य-
न्तीति द्रष्टुं प्रवर्तन्त इत्यर्थः न चित्रमित्यचिन्त्यशक्त्येति भावः
श्रीप्रह्लादस्तु वीरकरुणाशान्तादिमयेभक्तिरसेनोपास्त इत्याह ।
ओं नम इत्यादि ॥ १-६ ॥

श्रीमद्विजयचक्रवर्तिनः कृतसाराथ्यदर्शिनी ।

अथादशे तु भद्राश्वादिषु षट्सु निरूप्यते ।

भद्रश्रवःप्रभृतिभिर्हयशीर्षादिसेवनम् ॥

भद्रश्रवा नाम वर्षप्रतिस्तस्य कुलपतयः सन्तानमुख्याः ॥ १ ॥

भद्रश्रवःशब्देनाजहत्स्वार्थलक्षणाया तद्राशोऽप्युच्यते अतः
प्राणभूतः उपपन्नातीतिबलिकुलसमवायन्यायेन बहुवचनम्
आत्मनो जीवस्याविद्यामालिन्यदूरीकरणाद्विशोधनाय ॥ २ ॥

अन्तं हिंसन्तं मृत्युं मिषन् पश्यन्नपि न पश्यति यतः पुत्रं
स्नेजं जनितं पितरं स्वस्य जनकश्च निर्हृत्य मृतं दग्ध्वा तन्मध्य-
वर्ती जनको जनितश्चापि सन् तदुभयधनेर्जीवितुमिच्छति
मृत्युर्मा कथं हास्यतीत्यपि नातुस्सन्धत्त इत्यतिमौढ्यमिति भावः
अनु पञ्चषानपि चासरान् जिजीविषा भगवद्भक्त्यर्थं तादृशस्यापि
न विगीतेत्यत आह । विकर्मसेवितुं स्त्रीसङ्गादिषु लं कर्तुम् असत्
स्वविवाहादिकं ध्यायन् यद्भीतिं तत्रापि यद्हि पुत्रादिकं निर्हृत्य
विश्राम्यति तद्देवेत्याश्चर्याधिक्यं जिजीविषन्निति पाठः छन्दोभ-
ङ्गाभावादतिसमञ्जसः । ननु भद्राश्वादिवर्षाणां भौमस्वर्गरूप-
त्वात्तद्वासिनां युगपदेव पितुः पुत्रस्य च मृत्युदर्शनं न घटते
सत्यं सर्वा एव वाचो भारतभूमिवर्तिनो जनानालक्ष्येवोच्यन्ते । वय-
मज्जन्याः स्वकर्मफलं भुञ्जानाः । अत्र भद्राश्वादिवर्षे पशुवद्वर्त्ता-
महे ये त्वतिधन्या अपवर्गसाधने भारतभूमयडले लब्धजन्मानः
अपचादिजातयोऽपि यत्रानायासेनैव वैकुण्ठपदमपि साधयन्ति
तत्रापि कथमेवं मुह्यन्तीति रीत्या ॥ ३ ॥

नन्वविद्वान् पश्यति किमत्र चित्रं तत्राह । वदन्तीति ।
अतस्तव सुविस्मृतमत्याश्चर्यमित्यन्वयः । अतः शास्त्रादिभ्रमं
विहाय तं त्वामजं नतोऽस्मि त्वां भजन्त एव विद्वांस इति
भावः ॥ ४ ॥

ननु विद्वांसोऽपि समैव मायया मुह्यन्ति चेत्तर्हि मध्येव
दोषं प्रसज्यसीति तत्र मायायास्तत्कार्यस्य च त्वदीयत्वेऽपि त्वं
ततः पृथगेव वर्तस इत्याह । विश्वोद्भवेति । अकर्तुरिति गुणानामेव
कर्तृत्वाविति भावः । अङ्गीकृतमुक्तं वेदेनेति त्वय्युपचारादिति
भावः । न च जीववत् कर्तृत्वाभिमावादित्याह । अपावृतः त्वं गुणो-
द्भावतो न भवसीत्यर्थः । अपावृता आवृतावरणं यस्य तस्येति वा

एतच्च त्वयि युक्तमेव न तु चित्रं मायायास्त्वच्छक्तित्वात् तत्का-
र्याणां कारणे अतः सर्वात्मनि सर्वस्वरूपे मायायाः स्वरूपशक्ति-
त्वाभावात् सर्वतो व्यतिरिक्ते चेति ॥ ५ ॥

प्रस्तुतावतारचरित्रमाह । वेदानिति । तमसा दैत्य रूपेण तिर-
स्कृतान् अपनीतान् । ना च तुरङ्गश्च तद्रूपो विग्रहो यस्य सः कथये
ब्रह्मणे तदर्थमवितथेहिताय सत्यसङ्कल्पाय ॥ ६ ॥

उत्तरत्र । सप्तमस्कन्धे तीर्थीकरणं शीलमाचारश्च यस्य सः
ज्ञानकर्माद्यभिभ्रत्वादवग्रवभानः अन्यदेवोपासनासाहित्याभावा-
दनन्यश्च यो भक्तियोगस्तेन ॥ ७ ॥

तेजसामपि तेजसे । कर्माशयान् कर्मवासनाः । कर्माश्रयानिति
पाठे रागादीन् रन्ध्रय निर्वह अभयं यथा स्यात्तथा आत्मनि मन्म-
नासि भूयिष्ठाः भूयाः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथादशे भद्राश्वादिषु षट्सु भगवन्मूर्त्तीस्त्वत्सेवकसहिताः
निरूप्यन्ते । तथा चेति । भद्रश्रवाः तस्यकुलपतयः पुत्रादयः पुरुषाः
सेवकमुख्याश्च भगवत इदं मन्त्ररूपमभिगृह्यन्तः तत्तुं सन्निधाप्य
उपधावन्ति स्तुवन्ति ॥ १ ॥

भद्रश्रवसः राक्षः पुत्रादयः सेवकमुख्याश्च तदीयत्वात्तद्गुणयो-
गाच्च तद्वाचकेन शब्देन गृह्यन्ते अतो भद्रश्रवस ऊचुरिति बहुवच-
नम् भद्रश्रवःप्रधानाः ऊचुरित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्तं मृत्युम् निर्हृत्य दग्ध्वा तदुभयधनेन जिजीविषति जीवि-
तुमिच्छति किं कुर्वन् असदनित्यं विषयसुखं सेवितुं विकर्मं विविधं
कर्म ध्यायन् एतद्भगवद्विचिष्टं विचित्रमत्यद्भुतमित्यन्वयः ॥ ३ ॥

किञ्च विपश्चितो विवेकिनः अध्यात्मविदः आत्मानात्मपरमा-
त्मस्वरूपादियाथात्म्यविदः कवयःक्रान्तदर्शिनः विश्वं नश्वरमित्यं
वन्दति पश्यन्ति च तथापि हे भज ! तव माययागुणामय्या मुह्यन्ति
नित्यसुखे त्वयिप्रेम न कुर्वन्ति किन्तुदेहेगेहादिरूपायां भवदीयमाया-
शामासक्ताः भवन्ति एतच्च तव कृत्यं विचिष्टं सुष्ठु चित्रमित्यन्वयः
त्वत्कृपां विना शास्त्रभमादिभिरपि त्वयि भक्तिर्न जायते इति भावः
तथाह भगवान् पूर्वाचार्यः “रूपास्य-दैत्यादियुजि प्रजायते यया
भवेत्प्रेमविशेषलक्षणा-भक्तिर्ह्यनन्याभिपतेर्महात्मन” इति अतस्तं
त्वामजं नतोऽस्मि एकवचनमत्र भद्रश्रवसो मुखत्वाभिप्रायेण प्रत्ये-
काभिप्रायेण वा ॥ ४ ॥

अनादितो विषयप्राचयसगवेद्विर्मुक्तत्वादित्स्वदोषसूचनाय
एवं जीवानां स्वभावमुक्त्वाय भगवद्गुणगणां वर्णयन्तस्तत्स्वभाव-
माहुः । विश्वोद्भवेति । वस्तुतः अनन्तशक्तियुक्तनिजस्वरूपतएव नत्व-
न्याश्रयणेन विश्वोद्भवादिकं ते कर्म “तदात्मानं स्वयमकुरुत” इति
श्रुतेः अनेनान्यनिरपेक्षस्वविश्वजन्मादिहेतुत्वादयो गुणा दर्शिताः
कथंभूतस्य अकर्तुः नास्ति कर्त्ता यस्य स तथास्य अनेन नित्यसि-
द्धत्वनिःसमानातिशयत्वादयो गुणा दर्शिताः यद्वा संकल्पमात्रेणैव
विश्वजन्मादिहेतुत्वात् भोगार्थैकचित्त्वशून्यत्वात् अकर्तुरिति अनेन
सत्यसंकल्पत्वनित्यानन्दनिष्ठत्वादयो गुणा दर्शिताः पुनः कथंभूतस्य
अपावृतः अपमतः आवृतावरणं यस्मात्तस्य अनेन स्वरूपतो
गुणात्तत्रापारिच्छिन्नत्वं दर्शितम् तच्च विश्वोद्भववदिकर्म मुमुक्षु-
भोगार्थं मुमुक्षुमुत्तर्यञ्च वेदेनाङ्गीकृतं गीतमित्यनेन सर्वोपकारित्वेन

स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया ।
 मनश्च भद्रं भजतादधोक्षज आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥ ९ ॥
 माऽगारदारात्मजवित्तबन्धुषु सङ्गो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ।
 यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान् सिद्ध्यत्यदूरात् तथेन्द्रियप्रियः ॥ १० ॥
 यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः संस्पृशतां हि मानसम् ।
 हरत्यजोऽन्तः श्रुतिभिर्गतोऽङ्गजं को वै न सेवेत मुकुन्दविक्रमम् ॥ ११ ॥
 यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ।
 हरावभक्तस्य कुतो महदुणा मनोरथेनासति धावतो बहिः ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कारुण्यवात्सल्यादयो गुणा द्योतिताः तच्च कर्म त्वयि युक्तं न
 च त्वयि चित्रमित्यनेनोक्तकर्मणोऽन्यत्रासंभवं भगवति किञ्चि-
 त्मात्रत्वं च दर्शितं भवति कथंभूते कार्यकारणे कार्याणि महदा-
 दितृणान्तानि तेषां कारणे पूर्वपूर्वरूपेण तत्तज्जन्मके प्रकृतिमधि-
 ष्ठाय महत्तत्त्वमुत्पादयति तदधिष्ठायाहङ्कारमित्येवमुत्तरोत्तरं
 बोध्यम् अनेन सर्वान्तर्यामित्वादयो गुणा दर्शिताः सर्वात्मनि
 सर्वेषां चेतनाचेतनपदार्थानामात्मन्याश्रये । ननु सर्वात्मत्वे संसारि-
 त्वजडत्वादीनां भगवति प्रसाक्तिः स्यादत्राहुः । व्यतिरिक्ते चेति । सर्व
 चेतनाचेतनात्मत्वेऽपि संसारित्वालपञ्चत्वादिभिर्चेतनधर्मैर्जडत्वा-
 दिभिरचेतनधर्मैश्चास्पृष्ट इत्यर्थः अनेन दोषास्पृष्टत्वमुक्तम् ॥ ५ ॥

तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतान् लोपितान् ना च तुरङ्गश्च
 नतुरङ्गौ तयोस्त्वि विग्रहौ यस्य सः कवये चतुर्मुखाय यः आददे
 अस्यर्पितवान् तस्मै ते अवितथेहिताय सत्यचेष्टाय नमः ॥ ६ ॥

उत्तरत्र ! सप्तमे स्कन्धे दयितं प्रियतमम् महापुरुषगुणभाजनः
 सद्गुणाश्रयः दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीकरणं शीलमाचरितं च
 यस्य सः अव्ययानः निरन्तरश्चासावनन्तोऽव्यभिचारी च यो
 भाकियोगस्तेन उपास्ते आराधयति ॥ ७ ॥

तेजस्तेजसे तेजसामपि तेजसे "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
 मांसा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः आविराविर्भव प्रकटो भव प्रकटो
 भवेत्यर्थे द्विहिकराविर्निपातस्य हे वज्रनख ! हे वज्रदंष्ट्र कर्माशयान्
 कर्मवासनाः रन्ध्रय रन्ध्रय निर्देह निर्देह तमोऽज्ञानं अस आत्मनि
 असयममयं भूयिष्ठाः श्रूयात् मन्त्रस्य आदौ मध्ये अन्ते च
 धीजानि मङ्गलाद्यर्थानि ॥ ८ ॥

भाषाटीका

श्रीशुक्देवजी बोले तैसेही भद्राश्ववर्ष में भद्राश्वानाम
 का धर्मपुत्र है उसके सन्तान महा पुरुष साक्षात् भगवान्
 वासुदेवकी धर्ममयी प्रियतनु हयशीर्षनाम की मूर्ति को परम
 समाधि से सन्निधान करके यह मंत्र बोखते हुये स्तुतिकरते हैं । १ ।

भद्राश्व बोले आत्मा के शुद्ध करनेवाले धर्मरूप भगवान्
 आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २ ॥

अहो भगवान् का चरित्र बड़ा विचित्र है जोकि यह संसारी
 जीव मारते हुये मृत्यु को देखता हुआ भी नहीं देखता है जिससे
 कि असत् पदार्थ का स्मरण करके पाप ही करना चाहता है और
 अपने पिता तथा पुत्र दोनों को मरने पर जलाकर भी आप
 जीने चाहता है ॥ ३ ॥

कविलोग संसार को नाशमान् कहते हैं और ज्ञानी पुरुष
 जगत्को नश्वर देखतेभी हैं तौभी हे भज ! आप का
 माया से मोहित होजाते हैं ऐसा विस्मयकारक आपका कार्य है
 आप भजहो आपको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ४ ॥

आप माया के आवरण से रहित हो अकर्ता हो आप
 का जो जगत् का उत्पत्ति आदि अन्त ये घेड़ने कहा है तिस
 में कुछ आश्चर्य नहीं है क्योंकि सर्वात्मा होने से आप जगत्के
 कारण भी हो जगत् रूप कार्य भी हो वस्तुतः सब से अलग
 भी हो ॥ ५ ॥

जिन आपने प्रलय काल में ब्रह्मा के निद्रा होने से मधुकैटभ
 दैत्य के लगेयेहुए वेदों को पाताल से लाकर मागने वाले ब्रह्मा को
 दे दिया तिन सब संकल्प आपको नमस्कार है ॥ ६ ॥

हरिर्ष्व में भी भगवान् नृसिंहरूप से हैं तिन के अवतार का
 हेतु आगे कहेंगे उस अत्यंत प्रिय रूप को दर्शनकरके महापुरुषों
 के गुणवाले महाभागवत दैत्यदानवों के कुल के पवित्र करने
 योग्य शीलस्वभाव वाले प्रलहाद जी निरन्तर अनन्य भक्तियोग से
 उस वर्ष के पुरुषों के सहित उपासना करते हैं और इस मन्त्र को
 जपते हैं ॥ ७ ॥

अग्नि आदिकों के प्रकाशक भगवान् नरसिंह जी आप के अर्थ
 नमस्कार है हे वज्र सरीके नखोंवाले ! भगवन् ! आप प्रकट होवा
 कर्म वासनाओं का नाश करो अज्ञान को दूर करौ तिस से जैसे
 सब आत्मा में अभय हों तैसे आप होजावो आप में सब कर्मों
 को समर्पण करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विश्वस्य अस्तित्वप्रार्थने खलस्यापि भवेत्तच्च साधुपीडां
 विना न स्यात् । अन्योऽन्यममङ्गलं ध्यायतां च भूतानामन्योन्य-
 धातं विना न भवेदित्याशङ्क्याह । खलः प्रसीदतां प्रसीदतु

हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शारीरिणामात्मा भगणामिव तोयमीप्सितम् ।

हित्वा महान्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दम्पतीनाम् ॥ १३ ॥

तस्माद्भजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयदैन्याधिमूलम् ।

हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति ॥ १४ ॥

केतुमालेऽपि भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्ष-
तीनां पुरुषायुषाहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्देजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः
सम्बत्सरान्ते विनिपतन्ति ॥ १५ ॥

अतीव सुललितगतिविलासविलसितरुचिरहासलेशावलोकनीयया किञ्चिदुत्तम्वितसुन्दरभ्रमण्डल-
भुभगवदनारविन्दश्रिया रमां रमयन्निन्द्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

कौटिल्यजतु । भूतानि च मिथः शिवमेव ध्यायन्तु तेषां
मनश्च भद्रमुपशमादिकं भजतु नोऽस्माकमपि मतिः अपिशब्दा-
द्भूतानां च मतिरहेतुकी निष्कामा सती ॥ ६ ॥

नः सङ्गः कापि मा स्यात् । यदि कथञ्चित्स्यात्तर्ह्यगारा-
दिषु मा स्यात्किन्तु भगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसङ्गे दोषमाह ।
य इति । इन्द्रियप्रियो गृहाद्यासक्तः ॥ १० ॥

भगवत्प्रियसङ्गे गुणमाह । येषां भगवत्प्रियाणां सङ्ग-
लक्ष्णं मुकुन्दविक्रमं श्रुतिभिः भवणादिभिः संस्पृशतां सेव-
मानानां पुंसामन्तर्गतोऽजो मानसं मलं हरति कथम्भूतं विक्र-
मम् निजमसाधारणं कीर्यवैभवं प्रभावतिशयो यस्य तीर्थन्तु
गङ्गादि मुहुः संस्पृशतामङ्गजं मलं केवलं हरति नतु वासनाः
तां को वै न सेवेतेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

मानसमलापगमफलमाह । यस्येति । अकिञ्चना निष्कामा
मनःशुद्धौ हरेर्भक्तिर्भवति ततश्च तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः
सर्वैर्गुणैर्भगवानादिभिः सह तत्र सम्यगासते नित्यं वसन्ति
गृहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसम्भवात्कुतो महतां गुणा ज्ञान-
वैराग्यादयो भवन्ति असति विषयसुखे मनोरथेन बहिर्धा-
वतः ॥ १२ ॥

ननु हरिविमुखस्य गृहाद्यासक्तस्यापि लोके महत्त्वं दृश्यते
सत्यं दृश्यते तत्तूपहासास्पदमिति सहेतुकमाह । हरिर्हीति ।
यथा कृपाणां मीनानामीप्सितं तोयमेवात्मा तेन विना जीव-
नामावाक् महानतिप्रसिद्धोऽपि गृहे यदि सज्जते तदा दम्प-
तीनां मिथुनानां युद्धादिष्वपि प्रसिद्धं वयसैव केवलं यन्म-
हत्त्वं तदेव तस्य भवति नतु ज्ञानादिना मिथुनेषु पूज्यमानेषु
स्त्रीभ्यः पुंसां महत्त्वं बालमिथुनेभ्यश्च वृद्धमिथुनानां महत्त्वं
यथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्मादेवं तस्माद्गृहं हित्वाकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेत्य-
सुरानुपदिशति कीदृशं गृहं रजस्तृष्णा रागोऽभिनिवेशः रज-
आदीनां मूलं कारणमत एव संसृतीनां जन्ममरणादीनां चक्र-
वालं मण्डलमविच्छेदी यस्मात् ॥ १४ ॥

केतुमालेऽपि कामदेवस्वरूपोणास्त इति शेषः । किमर्थमास्तेऽत

माह । लक्ष्म्या इति । प्रजापतिः सम्बत्सरः "सम्बत्सरो वै प्रजा-
पतिः" इति श्रुतेः तस्य दुहितरो राज्यभिमानिन्यो देवताः पुत्रा
दिवसाभिमानिनो देवास्तेषां च प्रियचिकीर्षया पुरुषायुषा वर्ष-
शतेन यान्यहोरात्राणि तैः परिसङ्ख्यानं गणना येषां षट्-
त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासां दुहितृणां महापुरुषस्य महास्त्र-
चक्रं तस्य तेजसा ॥ १५ ॥

रमां रमयन् स्त्रीयानीन्द्रियाणि रमयते केन साधनेन रम-
यन्तदाह । अतीव सुललितया गत्या यो विलासस्तेन विल-
सितो रुचिरो हासलेशो मन्दस्मितं तत्सहितोऽवलोक्य पृथ-
कीया तथा किञ्चिदुत्तम्वितसुन्दरं यद्भ्रमण्डलं तेन
सुभगं यद्भवनारविन्दं तस्य श्रिया ॥ १६ ॥

श्रीमद्भरस्त्रामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्लोकानाह । स्वस्तीति । विश्वस्य जगतः स्वस्ति मङ्गलं
भूयात् । ननु विश्वस्य स्वस्तिप्रार्थने खलस्यापि भवेत्सख साधु-
पीडां विना न स्यादन्योऽन्यमङ्गलम् ध्यायतां भूतानां परस्परं
घातं विना न भवेदित्याशङ्क्याह । खलः प्रसीदतां खलो तुमन्तिः
प्रसन्नो भवतु क्रोधादिकं परित्यज्य सुमतिर्भवत्वित्यर्थः भूतानि
मिथः परस्परं कैवल्यं शिवमेव धिया सुमत्या ध्यायन्तु तेषां
भूतानां मनश्च भद्रमुपशमादिकं भजतु नोऽस्माकं मतिरपि-
शब्दाद्भूतानां च मतिः अहेतुकी फलाभिसंधिरहिता सत्यधो-
क्षजे भगवत्प्राप्यतामावेशिता भवतु भगवत्प्रवणा भवत्वित्य-
र्थः ॥ ९ ॥

मेति । नोऽस्माकं सङ्ग आसक्तिः कापि मा न स्यात् यदि
कापि कथञ्चित्स्यात्तर्ह्यगारादिषु न स्यात्किन्तु भगवत्प्रियेषु
भागवतेष्वेव स्यात्तत्रागाराणि गृहाः भवत्प्रवणादिष्वप्यासक्ति-
स्तत्र को दोष इत्याशङ्कायां भागवतसङ्गगृहादिसङ्गयोर्गुणयो-
षावाह । यः पुमानात्मवान् भगवत्प्रियसङ्गेन समाहितमनाः प्राणा-
वृत्त्या प्राणधारणमात्रोपयुक्तवस्तुपरिग्रहेण परितुष्टः यथा सिध्यति
भगवत्कथाश्रवणाचार्योपसंस्थादिप्रणाड्या दूरादाशु मुक्तो भवति
न तथा इन्द्रियप्रियः इन्द्रियपोषणप्रियः शब्दादिविषयप्रवण-
चित्तः सिध्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनः सत्सङ्गतेः सिद्धिहेतुत्वमेव प्रपञ्चयति । यत्सङ्गति । येषां भगवत्प्रियाणां ज्ञानिनां सङ्गतेनैव लब्धं प्राप्तं निजवीर्यवैभवं मञ्चि-
त्स्य भगवद्भक्त्यानासामर्थ्यं भगवत्प्रियसङ्गतेनैव मया लब्धमित्यर्थः
तथा हि तीर्थं गङ्गादितीर्थवत्पवित्ररूपं भगवद्भक्त्याः मुहुः संस्पृ-
शतां सम्यक्सेवमानानां मानसं श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियैरन्तःप्रति-
ष्ठितो भगवान्भक्तजन्तुर्गन्तमलं हरति निर्मलं च मनः तद्भक्ता-
नसमर्थमिति भावः अतः ईदृशं मुकुन्दस्य विक्रमं यशः को वै
पुमान् सवेत मुकुन्दविक्रमसेवा च भगवत्प्रियसङ्गायेनि सङ्ग-
तिरेव प्रार्थयते इति भावः । यद्वा । येषां भगवत्प्रियाणां सङ्गा-
ल्लब्धं प्राप्तं निजवीर्यवैभवं निजशब्दो भगवत्परः भगवद्गीर्यवै-
भवं मुहुः संस्पृशतां पुंसां श्रुतिभिः श्रोत्रेन्द्रियव्यापारैः श्रवणा-
दिभिरन्तःप्रविष्टो भगवान्मानसं मनःसम्बन्धिमलं हरति
तत्र दृष्टान्तः यथा भगवच्चरणाम्बुजातं गङ्गादितीर्थं संस्पृशता-
मङ्गजं शरीरमलं हरतीति शेषः पूर्ववत् अथवा यत्सङ्गल्लब्धं
निजवीर्यवैभवं निजासाधारणं वीर्यवैभवं प्रभावातिशयो यस्य
तथाभूतं मुकुन्दस्य विक्रमं मुहुः संस्पृशतां श्रुतिभिरन्तर्गतोऽजो
मानसं मलं हरति यथा तत्पादाम्बुजतीर्थमङ्गजं मलमिति वा
योजना अत्र न सेवेत्यत्र तं मुकुन्दविक्रममित्यध्याहारः तस्य
संस्पृशतामित्यनेनान्वितत्वादावृत्तिर्वा मुकुन्दविक्रममित्यस्याद्यो-
जनायां तु तीर्थपदस्य गौरवा वृत्त्या भगवद्भक्त्या वृत्तिः अङ्ग-
शब्दस्य मनःपरत्वं च द्वितीययोजनायां तु न कोऽपि दोषः
एतत्सङ्गतेभगवद्भक्त्या श्रवणं ततो मनोऽर्पणं ततस्तस्य भग-
वद्भक्त्यानासामर्थ्यं ततश्च भगवदुपासना ततोऽपि च सिद्धिरिति
प्रणाडी दर्शिता भवति ॥ ११ ॥

इदानीं भगवद्भक्तिं प्रस्तौति । यस्येति । अकिञ्चना नास्ति
किञ्चन यस्याः सा अकिञ्चना किञ्चिदैहिकामुष्मिकं
च फलमनवलम्बमाना भगवति भक्तिर्भक्त्यं पुंसोऽस्ति
तत्र भगवद्भक्तौ सत्यां देवा इन्द्रादयः सर्वैर्गुणैर्धर्मा-
दिभिः शमदमादिभिश्च सह सम्यगासते तमेवानुवर्तन्त इत्यर्थः
एवं भक्तस्य सङ्गुणाश्रयत्वमुक्त्वा भक्तस्य तदभावमाह । हराविति ।
हरौ भगवत्भक्तस्यातः पद्मासति शब्दादौ मनोरथेन बहिर्लो-
कतः विचिन्वतः महद्गुणां महातां भगवद्भक्तानां ये गुणा
उक्तास्ते कुतः कस्मादेतोः भवेयुः अतोऽभक्तस्य न महद्गुणा-
श्रयत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु विषयासक्तोऽपि कश्चिल्लोके महानेव दृश्यतेऽत आह ।
हारीरिति । यथा भूषाणां मीनानामीप्सितं तोयं जलमिवात्म-
धारकं तेन विना जीवनाभावात् तथा शरीरिणां देहिनां
साक्षाद्भगवानेवात्मा धारकः तथाच श्रुतिः “को ह्येवान्यात्कः
प्राण्याद्यैष आकाश आनन्दो न स्यात्, निरतिशयानन्दरूप
आकाशः सर्वप्रकाशकः परमात्मा यदि न स्यात्तोपासितः
स्यात्तदा को ह्यन्यादैहिकामुष्मिकसुखसम्पादनेन जीवयेत् को
वा प्राण्यादापवर्गिकसुखसम्पादनेन जीवयेत्, इति श्रुत्यर्थः तथाच
स्मरति भगवान् बालमीकिः ।

न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव ।

मुहूर्त्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धतौ ।

इति हि यस्मादेव तस्माच्च भगवन्तं महानपि वयोरुपपश्यन्त-

पुत्रभनादिसमृद्धोऽपि हित्वा यदि गृहे सज्जते आनक्तो भवति
महान्तमिति पाठे महत्पुरुषं भगवन्तं विहायेत्यर्थः तदा दम्पतीनां
वयसा महत्त्वं नतु ज्ञानादिभिरित्यर्थः मिथुनीभूतानां यद्वय-
मादिभिर्निर्वृत्तः क्षणिकोऽन्ततो निरतिशयदुःखहेतुः सुखलेशः
तत्कृतमेव तेषां माहात्म्यं न तु निरतिशयानन्दापादकस्वात्मपर-
मात्मयाथात्म्यानुभवकृतगिति भावः ॥ १३ ॥

तस्मादिति । तस्मान्भगवद्भक्तेर्निरतिशयसुखहेतुत्वाद्विषयासक्ते-
र्निरतिशयदुःखहेतुत्वाच्च रजआदीनां मूलं संसृतिचक्रवालं
संसारपरिवृत्तिहेतुं गृहं संसृतिर्जन्ममरणरूपं तस्यैवचक्रवालं
मण्डलमविच्छेदो यस्मात् गृहं हित्वेत्यर्थः नृसिंहस्य पादं
भजतां कुतो भयं दुःखं न तु कुतोऽपि भयमित्यर्थः तत्र रजः कामः
विषयामिलाषरूपः रागः क्रोधः विषयानुभवविशेषविषयः
विषादः विषयविहतिनिमित्तः शोकः मनोऽहङ्कारः महाजनाव-
मानहेतुः मन्युस्तज्जन्यः क्रोधः स्पृहा परदारधनादिस्वीप्ता भय-
मगामिदुःखे हेतुदर्शनज्ञानजं तज्जं दैन्यं मनसोऽवसादः आधिस्त-
कृता मनःपीडा ॥ १४ ॥

अथ केतुमाले वर्षे उपास्योपासकादीनाह । केतुमालेऽपीति ।
भगवान्कामदेवरूपेण प्रद्युम्नरूपेण केतुमाले वर्षे आस्ते इति शेषः
किमर्थं लक्ष्म्याः प्रियं कर्तुमिच्छया किं च प्रजापतेः सेवत्सरस्य
“सेवत्सरो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः तस्य दुहितरो राज्यभिमानीन्यो
देवताः पुत्रा अहर्भिमानीनो देवाः केतुमालवर्षाधिपतयः तासां
तेषां च पुरुषायुषा अहोरात्रसंख्यानां पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं
अचतुरविचतुरेत्यादिना निपातनात्समासान्तोऽच्प्रत्ययः एकं पुरुषा-
युषं वर्षशतमहोरात्रमहोरात्रस्यानीयं परिसंख्यन्ते गगानं येषां ते
तथोक्ताः अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः “अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याश्च
रात्रेः” इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः पुरुषायुषपरिमाणकमहोरात्रं
येषामित्यर्थः षट्त्रिंशत्सहस्रपरिमितायुषाणामिति यावत्
तेषां प्रियचिकीर्षया च यासां प्रजापतेर्दुहितृणां राज्यभिमानी-
नीनां देवतानां कथंभूतानां महापुरुषस्य भगवतो महास्त्रस्य
चक्रराजस्य तेजसा उद्योजितं भीतं मनो यासां तासां गर्भोः
सेवत्सरान्ते गर्भोधानादारभ्य तत्सेवत्सरान्ते विध्वस्ता विस्मस्ता
अत एव व्यसवः विगतप्राणाः सन्तो निपतन्ति ॥ १५ ॥

अतीवेति । तत्र रमां लक्ष्मीं रमयन् स्वीयानीन्द्रियाणि रमयते
केन साधनेन रमयन् तदाह । अतीवसुललितया सुन्दरया
गत्या यो विद्यासस्तेन विलसितो रुचिरो हासलेशो भन्दस्मितं
तत्सहितोऽवलोक एव लीला तथा किञ्चिदुत्तमिमतमुत्तुङ्गितं सुन्दरं
यद्भूमण्डलं तेन सुभगं यद्द्वन्द्वनारविन्दं तस्य श्रिया शोभया भगव-
तस्तन्मायामयं मायाप्रचुरमात्मीयसङ्कल्पेन परिगृहीतमित्यर्थः
ज्ञानपर्यायोऽत्र मायाशब्दः रमां लक्ष्मीं देवीं देवस्य भगवतः
सम्बन्धिनीं “पुयोगादाख्यायाम्” इति ङीष् सम्बत्सरस्य रात्रिषु
प्रजापतेर्दुहितृभिः राज्यभिमानीभिर्देवताभिरुपेता सती
सेवत्सरस्याहस्तु च तद्भर्तृभिः राज्यभिमानीदेवताभर्तृभिर्दिवा-
भिमानीभिर्देवैरुपेता परमेश समाधियोगेन उपास्ते ॥ १६ ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

विश्वस्यार्थं स्वस्त्यस्तु नृसिंहः प्रसदितां हे हरिर्ध्वजमाः ।
भद्रायुद्दिश्य नृहरिं ध्यायन्तु शिवं नित्यशुद्धं मनोभिया
शास्त्रमननेन उपासनालक्ष्णध्यानेन च मनश्च भद्रं सकल-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मङ्गलरूपं हरिं भजनात् नोऽस्माकं मतिरप्यधोक्षजे आविश्यताम्
अहेतुकी फलाभिसन्निहृता ॥ ९ ॥

मनसादित्येकविषयत्वे इत्यभावलक्षणं - साधनमाह ।
मागारेति । गृहादिषु सङ्गो माभूत् यदि सङ्ग आवश्यकस्तर्ह्ये-
स्माकं भगवत्प्रियेषु स्यात् ननु गृहादिसङ्गाभावे जीवनाभा-
वेन देहपातलक्षणात्तर्ह्ये स्यादिति तत्राह । य इति । यः प्राण-
वृत्त्या प्राणधारणलक्षणजीवनस्थितिमात्रेण परितुष्टः स आत्म-
वान् वशीकृतमना अदूराच्छोभं सिद्ध्यति संसारमुक्तो भवति
यथा मुक्तसङ्गस्तथेन्द्रियप्रियो मुक्तो न स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

महात्मनां सङ्गार्थिक फलं स्यादत्राह । यत्सङ्गेति । येषां भग-
वत्प्रियाणां सेवालक्षणसङ्गादरेर्निजमौत्पत्तिकं धीर्यं माहात्म्यं
वैभवं विभुत्वं व्यासलक्षणं च यस्मिन् तार्थं तत्तथा तादृशं
तीर्थं वेदान्तशास्त्रं मुहुर्निरन्तरं संस्पृशतां श्रवणादिनाभ्यस्यतां
पुंसां मानसं विषयसंसर्गगतं मनोगतमहो हरति अजः कथं
श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियद्वारेणान्तर्गतः हृदयं प्रविष्टः ततः किं
यत् एवाविधफलमतः को वै मुकुन्दविक्रमं न सेवेत रसज्ञ
इति शेषः । यद्वा यस्य हरेः श्रीपादसङ्गाल्लभं यस्य तीर्थस्य
निजवीर्यवैभवं तादृशं गङ्गादितीर्थं मुहुः संस्पृशतां दर्शनस्पर्श-
भादिना संचमानानां पुंसां मानसमहः सोऽजो हरति हि
यस्मात्सस्मान्मुकुन्दस्य गृहीतवामनाद्यवतारस्य विक्रमं त्रैलोक्य-
विक्रमलक्षणं चरितं कः पुरुषो न सेवेत यद्यपि बाह्यं स्नाना-
दिना हस्त्यान्तरमहः कथमित्यत उक्तम् । अन्तरिति । बहुवारं
श्रोतव्यमित्यभिप्रायेण श्रुतिभिरित्युक्तमिति ॥ ११ ॥

भक्तेरिन्द्रियाधीनत्वेनेन्द्रियाणां च स्वाभिमानिदेवताधीन-
त्वेन तत्प्रसादमन्तरेण इन्द्रियाणां साम्प्रदायिकत्वेन भक्तिकरणा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्य भगवद्भक्त्या देवप्रीतिरपि तद्विनाभूतेति
भावेत्ताह । यस्येति । इतिरेकेणापि हरौ भक्तिः कर्तव्येत्याह ।
हृताधिति । महतां गुणा अत्यमङ्गले बहिःशब्दादिविषये भाव-
नमेवावशिष्यते नत्वात्मसुखमित्यतो भावत इति ॥ १२ ॥

भगवद्भक्त्याभिमानिदेवप्रीतिमुपपादयति । हरिर्हीति । आत्मा
जीवनः अत्रापि व्यतिरेकमाह । हित्वेति । महान्तमनाद्यनन्तका-
लीनं हरिं हित्वा यदि गृहे सज्जते बहुकालं जीवति तदा
वयसा आयुषा दम्पतीनां महत्त्वं न गुणतः गुणतो महत्त्वं
हरिभक्त्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

उपसंहरति । तस्मादिति । यस्माद्दृढं रजोरागादिमूलं तस्मा-
द्व्यसिद्धपादं भजतेत्यन्वयः संसृतिचक्रघातं संसारावृत्तिहेतु-
भूतम् ॥ १४ ॥

कामदेवस्वरूपेण कामदेवसन्निहितप्रद्युम्नाख्यात्मरूपेण प्रजा-
पतेर्दुहितृणां केतुमालवर्षपतीनां लक्ष्म्याश्च प्रियक्षिकीर्षयेत्य-
नेन हरेर्भक्तवत्सलत्वेन प्रयोजनं नान्यदिति दर्शितं पुरुषायुषा
शतवर्षसङ्ख्यानेन यान्यहोरात्राणि तैः पङ्क्तिशतसहस्रैः
परिसङ्ख्यातं गणनं यासां तास्तथा तासां महापुरुषो हरिस्तस्य
महासतेजसा सुदर्शनचक्रेजसा व्यसवः गतप्राणाः ॥ १५ ॥

उत्तमिदमध्वं नीतं सुभगं सुन्दरमिन्द्रियाणि रमयते
द्विष्टाणामिति शेषः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मागारेति । तदेवोपपादयति । यः प्राणेत्यादिलक्षणः स यथा
सिद्ध्यति तथेन्द्रियप्रियो न सिद्ध्यति तदेवं तारतम्ये सत्यपि यदि
नः सङ्गः स्यात् तदागारादिवन्येषु च सर्वथा मा स्यात् किन्तु
भगवत्प्रियेषु स्यादेवेत्यर्थः । प्राणवृत्त्या धृत्तुगमात्रशान्त्यर्थः ।
आत्मवान् सङ्गरहितः ॥ १० ॥

यत्सङ्गलब्धं तीर्थभूतं मुकुन्दविक्रमं संस्पृशतां श्रवणेन्द्रिये-
रन्तर्गतोऽजः मानसं मनो हरति । अकिञ्चनभक्त्युद्रेकेणाकर्षति ।
अन्यत् टीकया च समम् अङ्गजं कामं च हरति खण्डयतीत्य-
न्वयः ॥ ११ ॥

किञ्च । यस्येति । सुरा भगवदादयः सर्वैर्गुणैरिति यदच्छवैवे-
त्यर्थः । समासते वशीभूय तिष्ठन्ति ॥ १२ ॥

हित्वेत्ययमर्थः तं हित्वा यदि गृहे सज्जते तदा यदि महानु-
च्यते तदा दम्पतीनां कामार्थं युग्मीभूतस्त्रीपुंसानां वयसा यौवन-
मात्रेणापि महत्त्वमादरो दृश्यते । द्वयोर्युगोः परस्परमादरः स्यात्
एकत्र तु एकत्रैवेति अर्थान्तरे तु नृणांमादरमात्रेणैव चरितार्थता
स्यात् किं दम्पतीग्रहणो दम्पत्योः पुरुषमहत्त्वे च वयसेत्यनन्वितं
स्यात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

लक्ष्मीस्तु दास्यसम्बलितशुचिरसेन स्तौतीत्याह । केतुमाल
इत्यादिना । एवमग्रेऽप्यनुसन्धेया तत्र पुरुषायुषेति कथनसमकाल-
कलियुगापेक्षयोक्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

मन्त्रं जपित्वा प्रार्थयते । स्वस्तीति । विश्वस्य स्वस्तिप्रार्थने
स्वल्स्यापि भवेत् । तच्च साधुपीडां विना न स्यादित्यत आह । स्वतः
प्रसीदतां क्रौर्यं त्यजतु साधुमपीडयतामपि परस्परवैराणां
भूतानां परस्परघातं विना स्वस्ति न भवेदित्यत आह । ध्याय-
न्तिवति । तदपि विषयासक्तिमतां विषयभोगं विना स्वस्ति न स्या-
दित्यत आह । मनश्चेति । भद्रमनासक्तिं तदपि सक्तिं विना भद्र-
मप्यभद्रमेवेत्यत आह । अधोक्षजे श्रीकृष्णे नो मत्सहितानां
विश्वेषामेव मतिरहेतुकी निष्कामा सती आविश्यतामधोक्षजेनैवे-
त्यर्थः । अत्र अधैवेति युगपदिति पदोपन्यासाभावात् क्रमेण
कालतः प्रह्लादवाञ्छितं भगवान् सम्पादयिष्यत्येव न च तर्हि
सर्वमुक्तो ब्रह्माण्डानां शून्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । जीवशक्ति-
मायाशक्त्योर्नित्यत्वासदा तदैव तावतामनन्तानामन्वेषां जीवानां
प्रसवादिति ॥ ९ ॥

अधोक्षजासकेश्व यद्यपि सत्सङ्गदुःसङ्गौ साधकबाधकौ
तदपि सत्सङ्गस्य प्रावण्यात् तस्मिन् सति दुःसङ्गः स्वतः एवाप-
यातीत्याह । मेति । नोऽस्माकं यदि भगवत्प्रियेषु सङ्गः स्यात्तदा
अगारादिषु मैव स्यात् स्वतः एव तेषां सक्तिः शनैरपयास्यती-
त्यर्थः । नन्वगारादिराहित्ये भोगासिद्ध्या क्रिष्टदेहः कथं वसे-
तेत्यत आह । य इति । प्राणवृत्त्या भिक्षादिभिरुदरपूर्त्येव तुष्टः यत्
आत्मवान् धृतियुक्तः । अदूरादिति । इन्द्रियप्रियस्तु विलम्बेनैवे-
त्यर्थः । यद्वा यदि भगवत्प्रियेषु सङ्गः स्यात्तदा अगारादिषु
सङ्गो मास्तु । यतो युगपदुभयसङ्गे सति शीघ्रं न भगवन्तं प्राप्नो-
तीत्याह । य इति । यद्वा अगारादिषु सङ्गो मास्तु यदि भगवत्प्रियेषु

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सङ्गः स्यात्तदेव । भगवत्प्रियसंगाभावे सति भक्त्यसिद्ध्या असंगस्य ज्ञानजनकस्यापि वैफल्यमेवेति भावः । ननु तर्हीलमसंगेन केवलः साधुसंग एव प्रार्थ्यतां सत्यं तदपि असङ्गरहितः साधुसङ्गः शीघ्रफलप्रदो भवतीत्याह । य इति । लब्धभगवत्प्रियसङ्गः किञ्च यदि सङ्गः स्यात्तदा अंगारादिषु मा स्यात् किन्तु भगवत्प्रियेषु स्यादिति व्याख्याने असङ्गादपि भगवत्प्रियसङ्गस्यापेक्षितत्वे व्यञ्जनयावगमिते भक्तिसिद्धान्तापगम उत्तर-श्लोकार्थस्यासङ्गतिस्तुल्यतां लवेनापीत्यादि वचनञ्च विरुद्ध्यत इत्याद्यवधेयम् ॥ १० ॥

भगवत्प्रियसङ्गस्य माहात्म्यमाह । येषां सङ्गादेव लब्धं निज-वीर्यभवं श्रीगोवर्द्धनधारणादिप्रभावोत्कर्षं सत्त्वशोधकत्वा-स्तीर्थं श्रुतिभिः संस्पृशतां कर्णैराचम्यतां जनानां मानसमङ्गजं मनःसम्बन्धिनं कामं वासनामयमजः श्रीकृष्णो हरति दूरीक-रोति श्लेषेण मानसं मनश्चाकर्षति । कीदृशः सन् श्रुतिभिः श्रव-शोन्दिष्यैरेव अन्तर्गतः अतः को मुकुन्दस्य विक्रमं गोवर्द्धनोद्धारणादिवीर्यं न सेवेतेति तस्य च मुकुन्दविक्रमस्य भगवत्प्रियसङ्गं विना दुर्लभत्वात्तस्यैवोत्कर्षः ॥ ११ ॥

मुकुन्दविक्रमसेवनस्य भक्तित्वात्तस्याश्च साधुसङ्गलब्धायाः परमेतत्कर्षत्वात्तद्वतो भक्तस्याप्युत्कर्षमाह । यस्येति । अकिञ्चना निष्कामा सर्वैर्धर्मज्ञानवैराग्यादिभिः सह तत्रैव सम्यक्तया आसते वसन्ति सर्वदेवमयः स एव स्यात्तत्सेवैव सर्वदेव-सेवेति भावः । यद्वा । सुरा इन्द्रियाधिष्ठातारो रुद्रादयः सर्वैर्गुणै-रेव सह ननु दोषैः सहैत्यर्थः । तेन तस्याहङ्कारादीनामिन्द्रियाणां दुरभिमानादयो दोषा नैव भवन्तीति भावः । अभक्तस्य तु मह-दुणा महतो भक्तिसमर्थस्य ये निदोषा गुणास्ते कुतः यदि च शास्त्रज्ञत्वाद्यो गुणाः स्युस्तदा स्वस्वीर्णामत्सरदिदोष-सहिता एव स्युः । कुतः असति सद्भिर्निन्दे अविज्ञमाने वा बहिर्लोभ-प्रतिष्ठादिसुखे मनोरथेनापि भावतः । यद्वा । समासते इति सुरा इन्द्रियाधिष्ठातारोऽन्यत्र सांसारिकलोके संसारप्रवर्तकत्वेन दोषैरेव सहसते ज्ञानिलोके नित्यमध्यात्मदिलयभावनावति न सम्यगासते किन्तु अस्मत्त एव ज्ञानमवाप्य पुनरस्मानेव संजि-हीर्णावस्मिन् कृतज्ञे पुंसि स्थिता वयमद्य श्वो वा मरिष्याम एवेति समयोत्कम्पमेवासते भक्तजने तु प्रतिदिनं भगवन्माधुर्य एवा-ध्यात्मादिकं संचारयति सति सर्वैर्गुणैरेव समासते वयं कृष्णाय सजातयः प्राकृता अप्यप्राकृताः कृष्णस्पर्शसंयोगात् कार्य्याः प्राप्तदिव्यजातिरूपगुणा नित्यमेव भगवन्माधुर्यामृते विहरन्तो-ऽत्र पुंसि नूतमतिमृत्युवो भवामेति सानन्दचमत्कारं निश्चली-भवन्तीत्यर्थः अन्यत् समानम् ॥ १२ ॥

ननु भक्ति राहित्यादेव गृहे सज्जतां शास्त्रज्ञत्वादिगुणवतां लोके महत्त्वं दृश्यते सत्यं तस्य वस्तुत उपहासारूपदमेवेति सहैतुकमाह । हरिर्हीनि । तोयमीप्सितमिति कश्चित् भवजातिर्यथा तोयमपि हित्वा बहिर्द्वारदिषु सुखार्थं प्रचरन् जीवन्मृतो भवति तथैव हरिर्विमुखो जीवन्मृत एव स ननु महानिति भावः । तदपि यदि लोके महान् स्यात्तदा वयसा यौवनेनैव दम्पतीनां यथा महत्त्वं तथा यूनादर्दम्यत्वा-यथा परस्परमादरस्तथा न वृद्धयोर्नापि बालयोः दम्पतिपूजायाञ्च

यौवनविशिष्टावेव दम्पती वस्त्राब्जङ्कारादिभिरधिकं पूज्येते न तथा वृद्धाविति ॥ १३ ॥

रजस्त्वृष्णा रागोऽभिनिवेशः । संसृतेश्चक्रवाले मण्डलरूपे गृहमध्य एव संसृतिस्तिष्ठतीति भावः । भजतेत्यसुरान् प्रत्युप-देशः ॥ १४ ॥

कामेन कन्दर्पविलासेन दीव्यतीति कामदेवस्तत्स्वरूपेण भगवानास्त इति शेषः । “सम्बत्सरो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः प्रजापतिः सम्बत्सरात्मकः कालस्तदभिमानो देव एव तस्य दुहि-तृणां पुत्राणाञ्च रात्रिदिवसाभिमानिनां देवानां प्रियचिकीर्षया पुरुषायुषेति कथनसमकालकलियुगापेक्षयोर्केवर्षशतेन यान्य-होरात्राणि तैः परिसङ्ख्या गणना येषां षट्त्रिंशत्सहस्राणा-मित्यर्थः । यासां पतिमतीनां दुहितृणां दिवससहितानां रात्री-णामित्यर्थः । महास्रतः कालचक्ररूपात् गर्भाः क्षणलवाद्या-त्मकाः कालाः । यद्वा । वर्षभोज्यानि लोकानां प्रारब्धकर्मफल-न्येव ता रात्रीर्निर्मितीकृत्योद्भूतत्वात्तासामेव गर्भा इत्युत्प्रेक्षन्ते तथा तेषां सम्बत्सरात्मकस्थूलकालान्ते भोगेन क्षय एव गम-पातत्वेनोत्प्रेक्षितः । अहोरात्राभिष्ठाऽयो देवतास्ताः प्राकृतलोक-वर्त्तिन्यो भगवन्तमुपास्य वैकुण्ठ एव तद्भक्तानामनन्तरप्रमत्तत्वा-सुखनिमित्तरूपा भविष्यन्तीत्युपासनाफलञ्च द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

अतीव सुखलितो यो गतिविलासः विशेषेण लसितोऽतिकम-नीयो रुचिरहासलेशयुक्तोऽवलोक्यताभ्यां या लीला तथा कीदृश्या किञ्चिदुत्तमिमेन सुन्दरचक्रमण्डलेन सुभगं यद्ददनारविन्द-तस्यापि श्रियतः तथा स्त्रीयया रमा रमयन् रमासम्बन्धिन्या च तथा इन्द्रियाणि स्त्रीयानि रमयते ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

खलः प्रसीदतां खलतां त्यजतु भूतानि शिवं मङ्गलं परस्परं ध्यायन्तु तेषां मनः भद्रं कल्याणं भजताञ्जतु नोऽस्माकं मतिः अहेतुकी फलाभिसन्धिरोहिता सती अभोक्षजे त्वय्येव आविश्यताम् प्रविष्टा भवतु ॥ १७ ॥

प्राणवृत्त्या यथा ज्ञामेन ॥ १० ॥

यत्तु येषां भगवत्प्रियाणां सङ्गालुब्धं निजमसाधारणं मुकुन्द-साक्षात्कारकरं वीर्यं बलमेव वैभवं सामर्थ्यं यस्य तन्मुकुन्द-विक्रमं श्रुतिभिः श्रुतिः श्रवणं बहुवचनेन वागवदिसङ्ग्रह-श्रवणवर्णनमननादिभिः संस्पृशतां सेवमानानां जनानाञ्च अन्त-र्गतः हृद्गतोऽजः श्रीमुकुन्दः मानसम्मनोगतं सर्वाशुभवीजभूतम्मलं हरति तीर्थजलादिरूपन्तु मुहुः संस्पृतामङ्गजम्मलं केवलं हरति तान् भगवत्प्रियान् को न सेवेत ॥ ११ ॥

अकिञ्चना भगवदितरफलविषयरहिता भगवद्भक्तिरस्ति तत्र तस्मिन् भगवद्भक्ते सर्वैर्धर्मज्ञानादिसाधनसहितैर्गुणैः फलैः सह सर्वे सुराः फलदाः सम्यगासते सानुकूला भवन्ति असति सूक्ष्मे स्त्रज्ज्नादौ बहिर्जागरे भावतः हरावभक्तस्य तु महान्तो गुणा येऽप्यस्ते सुराः सर्वैर्गुणैः सह सानुकूलाः कुतः ॥ १२ ॥

भवाणां तोयमिव शरीरिणां हरिरात्माश्रयस्तं हित्वा महानपि यदि गृहे सज्जते तदा दम्पतीनां मिथुनानां शुद्धादीना-मिव वयसा महत्त्वं तस्यापि भवति ननु हेयोपादेयविभेका-दिना ॥ १३ ॥

तद्भगवतो मायामयं रूपं परमसमाधियोगेन रमा देवी सम्बत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरुपे-
ताऽहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ १७ ॥

ॐ ह्रीं ह्रीं ॐ नमो भगवते हृषीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विलक्षितात्मने आकृतीनां चित्तीनां चेतसां
विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छन्दोमयायान्नमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहसे ओजसे
बलाय कान्ताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयात् ॥ १८ ॥

स्त्रियो व्रतैस्त्वां हृषिकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम् ।

तासां न ते वै परिपान्त्यपत्यं प्रियं धनयूषि यतोऽस्त्वतन्त्राः ॥ १९ ॥

स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समन्ततः पाति भयातुरं जनम् ।

स एक एवेतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधिमन्यते परम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

असुरानुपदिशति । तस्मादिति । रजआदिमूलं गृहं हित्वा
अकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेति ॥ १७ ॥

लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया कामदेवरूपेण आस्ते इतिशेषः
“सम्बत्सरो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः प्रजापतेः सम्बत्सरस्य
दुहितृणां रात्रिभिमानिनीनां देवतानाम् पुत्राणां दिनभिमा-
निनां च प्रियचिकीर्षया यासां दुहितृणाम् महास्रं चक्रम ॥ १५ ॥

अतीव सुललितगत्या यो विलासस्तेन विलसितो रुचिरो
हासलेशो मन्दस्मितं तेन सहितोऽवलोक एव लीला तथा कि-
ंचिदुत्तमिमेन सुन्दरभ्रमण्डलेन सुभगस्य वदनारविन्दस्य श्रिया
रमा रमयन् इन्द्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

सब संसार का मडल होवै दुष्ट की बुद्धि निर्मल होवै सब
प्राणिआपस में मन से सब का भला चाहै हे अधोलज ! हमारा
मन शक्ति को प्राप्त होवै हमलोगों की बुद्धि निष्काम होकर
परमेश्वर में लगै ॥ ६ ॥

हम लोगों का सङ्ग कभी स्त्री पुत्र धन आदि में मत होवै
यदि होवै तो भगवद्भक्तों के साथ होवै जो ऐसा विरक्त है
वह प्राणवृत्ति भोजनादि मात्र से सन्तुष्ट होकर आत्मज्ञानी
होने से षोडे दिन में सिद्ध होजाता है इन्द्रियों की प्रीतिवाला
कभी नहीं सिद्ध होता है ॥ १० ॥

जिन भ्रष्ट पुरुषों के सङ्ग से प्राप्त भगवत् चरित्र को वार-
म्बार चिन्तन करने वालों के मन को साक्षात् भगवान् कर्णों
के द्वारा हृदय में जाकर पवित्र कर देते हैं वह मुकुन्द भगवान्
का चरित्र उत्तमतीर्थ है तिसको कौन नहीं सेवन करेगा और
पुष्करादि तीर्थ तो देह के मल को ही वारम्बार सेवने से
छुटाते हैं ॥ ११ ॥

जिस पुरुष की भगवान् में निष्काम भक्ति है तिसकेही
पास सबगुणों के सहित सब देवता रहते हैं जो हरि का भक्त
नहीं है बाहिर के असत् पदार्थों में मनोरथ को दौडाता है उस
के पास महापुरुषों के गुण कहां से आवेंगे ॥ १२ ॥

हरिभगवान् तो सब प्राणियों के जीवन के हेतु हैं जैसे कि
मछलियों को जलअति प्रिय है तब महात्मा होकर भी उन
परमात्मा को छोड़ कर यदि गृहादि में आसक्त होजावै तो
उन स्त्री पुरुषों का केवल अवस्थाही से बड़ापन है और गुण
कुछ नहीं होंगे ॥ १३ ॥

तिस कारण से अनुराग दुःख क्रोध मान इच्छा भय
दीनता मनचिन्ता इन सबों का कारण संसार बढ़ानेवाला जो
घर तिस को छोड़कर सबप्रकार से निर्भय श्रीनृसिंहजी के चरण
को भजो इस प्रकार स्तुति करते हैं ॥ १४ ॥

केतुमाल वर्ष में भी लक्ष्मी की प्रसन्नता के वास्ते और प्रजा
पती के पुत्र तथा पुत्री जोकि उसवर्ष के छत्तीसहजार संख्या वाले
हैं श्रीनारायण के मूल कालचक्र से मन में डर होने से जिन
के गर्भ ध्वस्त होकर मरकर सम्बत्सर के पीछे गिरते हैं ऐसे
जो रात्रि दिन तिन कि वास्ते भी भगवान् कामदेव रूप से
विराजते हैं ॥ १५ ॥

अति सुन्दर जो चाल का क्रीडा तिस से जो मनोहर हास
का लेश तिस के सहित जो देखना तिस की लीला से कुछ उठाया
हुमा जो सुन्दर भ्रमण्डल तिस से सुन्दर जो वदनारविन्द तिस
की शोभा से लक्ष्मी को प्रसन्नकरते हुये भगवान् अपनी इन्द्रियों
कोभी तृप्त करते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तद्भर्तृभिर्दिवसाभिष्ठातृभिरुपेता ॥ १७ ॥

सर्वगुणविशेषैः श्रेष्ठवस्तुभिर्विलक्षितो लक्ष्यीकृत आत्मा यस्य
आकृतीनां क्रियाणाम् । चित्तीनां ज्ञानानाम् । चेतसां सङ्कल्पाध्यव-
सायादीनाम् । विशेषाणां तत्तद्विषयाणां षोडशकला अंशा
एकादशेन्द्रियपञ्चविषयलक्षणा यस्य । छन्दोमयाय वेदोक्तकर्म-
प्राप्याय । अन्नमयायाश्चोपष्टयत्वात् । अमृतमयाय परमानन्दावि-
ष्कारत्वात् सर्वमयाय सर्वविषयत्वात् । सहसे ओजसे बलाय तद्धे-
तुत्वात् ॥ १८ ॥

त्वत्कामेनैव त्वत्सेवकत्वादहं कृतार्थाऽस्मि । अन्यकामनया
तु त्वामर्चन्त्यो न परिपूर्णमनोरथाः स्युरित्याह । स्त्रिय इति स्वतः
एव हृषीकाणामाश्वरं पति सन्तं त्वामाराध्य याः स्त्रियोऽन्तम्

या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं निकामयेत्साखिलकामलम्पटा ।

तदेव रासीप्सितमीप्सितोऽर्चितो यद्भग्नयाञ्जा भगवन् ! प्रतप्यते ॥ २१ ॥

मत्प्राप्तयेऽजेशसुरासुरादयस्तप्यन्त उग्रं तप ऐन्द्रियेधियः ।

ऋते भवत्पादपरायणान्न मां विन्दन्त्यहं त्वहृदया यतोऽजित ! ॥ २२ ॥

स त्वं ममाप्यच्युत ! शीर्ष्णि वन्दितं कराभ्बुजं यत्त्वदधायि सात्वताम् ।

विभर्षि मां लक्ष्म वरण्य ! मायया क ईश्वरस्येहितमहितुं विभुरिति ॥ २३ ॥

रम्यके च भगवतः प्रियतमं मात्स्यमवताररूपं तद्वर्षपुरुषस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स इदानीमपि महता भक्तियोगेनाराधयतीदं चोदाहरति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभार्यदीपिका ।

पतिं प्रार्थयन्ते पतिकामानां हि कामाराधनं व्रतेषु प्रसिद्धम् तासामपत्यादीनि ते पतयो न पातुं शक्ताः ॥ १६ ॥

अतस्ते पतय एव न भवन्तीत्याह । सवा इति । स चैवम्भूतः पतिर्भवानेक एव नान्यो यो भवानात्मलाभात्परमन्यदीधकं न मन्यते । इतरथान्याधीनसुखस्य न स्वतन्त्रता । स्वतन्त्रनानात्वे च मण्डलेश्वराणामिव मियो मयं स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च । निष्कामभजनेऽप्रार्थिता एव सर्वे कामा भवन्ति सकामभजने तु कामितमात्रमनित्यं चेत्याह । या स्त्री तस्यो-
कलक्षणस्य तव पादसरोरुहस्यार्हणं पूजामिव कामयेन्न फला-
न्तरं साखिलेषु कामेषु लम्पटा सर्वाङ्कामान्प्रप्रांतीत्यर्थः । ईप्सित-
मीप्सितः फलान्तरमाप्तुमपेक्षितः सन्नर्चितश्चेत्तर्हि तदेवैकं रासि
ददासि । किञ्च । यद्यतः फलभोगानन्तरमभ्यायाञ्जा याचितोऽर्थो
यस्याः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तदेव रासि ननु
नित्यम् ॥ २१ ॥

ननु ममार्हणे कुतः सर्वकामप्राप्तिस्त्वमेव कामार्थिभिः
सेव्यसेऽत आह । मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति । कथं-
भूताः । ऐन्द्रिये सुखे धीर्येषाम् अलुक्कसमासः तथापि भवत्पा-
दपरायणास्तै मां न विन्दन्ति मत्कटाक्षविलसिता विभूतीने
लभन्ते इत्यर्थः । यतस्त्वय्येव हृदयं यस्याः साऽहं त्वत्परतन्त्रत्वा-
स्वदनुवर्तिनेमेव विलोकयामि नान्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इदानीं कृपा प्रार्थयते । स त्वमिति । यद्भजनं विना न कश्चि-
त्पुरुषार्थः स त्वं त्वदिति त्वया यत्कराभ्बुजं सात्वतां भक्तानां
शीर्ष्यधायि कृपया न्यस्तं तन्ममपि शीर्ष्णि निधेहीति शेषः ।
कथंभूतम् । वन्दितं सर्वकामवर्षित्वेन सद्भिः स्तुतम् न च मयि
तन्मादरः यतो हे वरेण्य ! मां वक्षसि लक्ष्म विभर्षि । अहो
विभ्रमेतत् मयि केवलमादरमात्रं भक्तेषु तु परमा कृपाऽत
ईश्वरस्य तव यन्मायया ईहितं तत्को वितर्कयितुं
समर्थः ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदं वक्ष्यमाणमन्त्रवाक्यं चोदाहरन्ति जपन्ति बहुवचनं सम्ब-
न्धरहिततुल्यमभिप्रायकं जप्यं मन्त्रमाह । ॐ भगवच्छब्दार्थः

पूर्ववत् हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशाय नियन्त्रे सर्वैः प्रकृतिपुरुष-
योरसम्भावनीयैर्गुणविशेषैः सत्यज्ञानादिभिः गाम्भीर्यादिभिः “सर्व-
कर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धैर्विधातु-
तमाश्रयत्वेन वक्तुं प्रतिपादयितुमिष्टमात्मस्वरूपं यस्य तस्मै
कल्याणगुणाश्रयत्वेन वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानायेत्यर्थः सर्वशक्ति-
करणार्थोऽप्राप्तुसन्धेयः आकूतीनां क्रियाणां चित्तीनां ज्ञानानां
चेतसां सङ्कल्पाध्यवसायादीनां कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियमनोव्यापा-
राणां विशेषः पृथिवी बहुवचनमाकाशाद्यभिप्रायकं पृथिवी-
प्रभृतिपञ्चमहाभूतानां चाधिपतये निगन्त्रे इदं चाधिपत्यं न
सत्यपि पृथग्भावे भृत्यनिरूपितनियन्तृभावस्य राज्ञ इव अपि-
त्वात्मत्वप्रयुक्तमिति द्योतयितुं शरीरात्मभावनिबन्धनसामानाधि-
करण्यमाह । षोडशकलायेति । षोडशकलाः पञ्चभूतानि मनः सहि-
तान्येकादशेन्द्रियाणि एतत्स्वरूपाय तच्छरीरकत्वेनावस्थिताये-
त्यर्थः षोडशकला अंशा मूर्तयो यस्येति बहुव्रीहिर्वा पञ्चभूतान्ये-
कादश इन्द्रियाणि च जगत्कारणत्वमाह । कुन्दोमयाय कुन्दः-
प्रचुराय “तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निश्वासितमेतद्यहवेद”
इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः एवं समष्टितत्त्वशरीरकत्वमभिधाय
व्यष्टितत्त्वात्मकत्वमाह । अन्नमयाय अन्नमयशब्दोऽत्र व्यष्टिशब्दस्था-
तत्त्वसंघातात्मकदेहपरः तद्रूपाय व्यष्टिशरीरकायेत्यर्थः एवं व्यष्टि-
समष्ट्यात्मकतत्त्वान्तरात्मकत्वमभिधाय जीवान्तरात्मकत्वमपि सामा-
नाधिकरण्येनाभिधत्ते । अमृतमयायेति । अमृतशब्दोऽत्र जीववाची
परमात्मपर्यन्तः अमृतशरीरकायेत्यर्थः उक्तानुक्तकालाद्यन्तरा-
त्मत्वाभिप्रायेणाह । सर्वमयायेति । सर्वात्मकायेत्यर्थः किं बहुना
तत्तद्वस्तुगतशक्तिरूपस्त्वमेवेत्याह । सहसे मनःसामर्थ्यरूपाय
ओजसे इन्द्रियशक्तिरूपाय बलाय देहशक्तिरूपाय सहस्रादेर्ह-
तुत्वाच्च तादात्म्यव्यपदेशः कान्ताय निरतिशयप्रीतिविषयाय
कामाय स्वीयेषु निरतिशयप्रीतिविशिष्टाय ते तुभ्यमुभयत्र
पुरस्तात्पृष्ठतश्च नमो नमनं भूयादस्त्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमिमं मन्त्रमुदाहरन्ती इति पत्नी लक्ष्मीः पतिशब्दप्र-
वृत्तिनिमित्तपौष्कल्यविशिष्टस्त्वमेवेत्याह । स्त्रिय इति । स्वतः
हृषीकाणामिन्द्रियाणामीश्वरमधिपतिं स्वतःशब्देनाधिपत्यस्य
निरुपाधिकत्वं व्यज्यते एवंभूतं त्वां व्रतैराराध्य लोके संसारे
स्त्रियः अन्यं पतिमाशासते कामयन्ते ते चाशास्यमानाः पतयः
तासां कामयमानानां स्त्रीणां प्रियं प्रीतिविषयमात्मा-
पत्यधनायुषि च न परिपान्ति न रक्षन्ति पातुमसमर्थत्वादिति

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भावः तत्कुतः यतस्ते पतयः अन्यतन्त्राः कर्मवश्याः तेषां पतित्वं हि कर्मायत्तं न हि कर्मपरवशाः कर्मनिर्हरणो समर्था इति भावः एवं निरुपाधिकरूपकत्वस्यैव पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्ते ते पतय एव न भवन्तीत्यभिप्रायः १६ ॥

एवमन्यत्र पतिशब्दोऽमुख्यवृत्त इत्युक्तं भगवति तु मुख्य-वृत्त इत्याह । स वा इति । सः मन्त्रोक्तगुणसम्पन्नः भवान्प-तिर्वै वैशब्दोऽवधारणे भवानेव पतिरित्यर्थः तथा च श्रुतयः ।

एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिरेष भूतपालः ।

पतिं विश्वस्यात्मेष्ट्वरं न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके ।

इति सूत्रं चैतद्विषयकम् “अनन्याधिपतिः” इति कुतो मम निरुपा-धिकपतित्वं तत्राह । अकुतोभयः नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सो-ऽकुतोभयः अकर्मवश्यात्वेन कर्मकृतपारतन्त्र्याभावान्निरुपाधिकर-ूपकत्वं त्वस्येवेति भावः अत एव भयातुरं जनं समन्ततः पतिं सर्वेभ्योऽपि भयेभ्यस्त्रायते स च निरुपाधिकपतिर्भवानेक एव इतरथा ईश्वरद्वित्वे मण्डलेश्वराणामिव मिथोऽन्योऽन्यं भयं स्यात् यतो भवानेक एव पतिरत एव भवानात्मलाभात्परमन्यदधि-अधिकं न मन्यते आत्मनो लाभः परमात्मशेषत्वज्ञानं तस्मिन्नेव हि सत्यात्मनः सत्ता इतरथासत्प्रायतैव तन्मात्रमेव चेतन-संरक्षणं भवानपेक्षते न तु ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ २० ॥

तदेव प्रपञ्चयति । येति । अखिलेषु कामेषु पत्यपत्यधनायुरादिषु लक्ष्मणा आसक्ता सती या स्त्री तस्योक्तविधस्य ते तव पाद-सरोरुहयोरर्हणमासाधनं न कामयेन्न कुर्यात्तस्यास्तदेवेष्टितं पत्य-पत्यादिकं क्षुद्रं फलमर्चितस्त्वं यासि ददासि “रा दाने” इति धातुः कथंभूतः त्वमीप्सितः प्रीतिविषयः पुरुषार्थरूपः सर्वविध-पुरुषार्थरूपे त्वामपुरुषार्थरूपं मत्वा त्वत्तोऽन्यं यत्किञ्चित्पुरुषार्थं त्वत्तः प्रार्थयते तस्यास्तदेव पुरुषार्थमासं ददासि न तु स्वात्मान-मित्यभिप्रायः यतस्त्वत्तोऽन्यदपुरुषार्थरूपमत एव भग्नया याच्या याचि-तायां यस्यास्तथाभूता सती हे भगवन् ! कामदेव ! प्रत-प्यते दुःखिता भवति न तु लब्धात्माहमिति नितरां सुख्यतीत्य-भिप्रायः ईप्सितार्चितमिति पाठान्तरं तदा इष्टत्वेन पूजिते प्रकृतमीप्सितमिति यावत् तुच्छपुरुषार्थरूपमपि निरतिशयपुरु-षार्थरूपत्वेन मन्यमानं पत्यपत्याद्यन्यतमं सांसारिकमेव फलं यासीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

ननु लक्ष्मीर्हि लोके पुरुषार्थत्वेन प्रसिद्धा नत्वहं तत् कथ-मेवमुच्यते तत्राह । मत्प्राप्तय इति । ऐन्द्रिये शब्दादौ धीर्येषां तथाभूताः फण्डे कालवदलक्समासः अजो ब्रह्मा ईशो रुद्रः सुरा इन्द्रादयः असुराश्च ये यद्यपि मत्प्राप्तये मां प्राप्तुं भव-त्पादपरायणास्ते भवत्पादाराविन्दशरणवरणां विनान्यदुग्रं तपः तप्यन्ति पाकं पचतीतिवन्निर्देशः तपः कुर्वन्तीत्यर्थः तथापि मां न विन्दन्ति न प्राप्नुवन्ति कुतः हे अजित ! यतोऽहं स्वहृदया तव हृदया हृदयया प्राप्ता त्वद्धृताहं त्वदपृथक्-सिद्धत्वेन मम त्वदन्तर्गतत्वेनैव पुरुषार्थरूपत्वं ननु पृथगित्यर्थः यद्वा । त्वन्निरतिशयपुरुषार्थरूपा त्वं हृदये हृदतो यस्यास्तथा-भूताहं त्वस्यैव हृदयं यस्याः सेति निरतिशयपुरुषार्थरूपस्य तव नित्यं मज्जद्वतत्वेनाहमपि पुरुषार्थरूपा भवामि ननु स्वत इत्यर्थः अतो ये भवत्पादाराविन्दपरायणास्तानेवाहमनुवर्त-यामीत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृपां प्रार्थयते । स त्वमिति । यः पुरुषार्थरूपः स त्वं हे अच्युत ! वन्दितं सर्वपुरुषार्थप्रदत्वेन स्तुतं तत्कराम्बुजं मम शिरसि निधेहि कथंभूतं यत्सात्वतामेकान्तिनां शीर्ष्णि-अध्यायि कृपया निहितं मत्पूर्णाकृपाविषया त्वमप्यपूर्वं किमिदं प्रार्थयसे तत्राह । हे वरेण्य ! मायया मायामयरूपेण श्रीवत्सेन सह मां चिन्हं वक्षसि विभर्षि चिन्हरूपेण विभर्षी-त्यर्थः श्रीवत्सस्य प्रधानात्मकत्वं “श्रीवत्सस्थानमपरमनन्तेन समा-श्रितम् । प्रधानबुद्धिरप्यास्ते गदारूपेण माधवम्” इति भगवता परा-शरेशोक्तं माययेति दृष्टान्तार्थः यथा श्रीवत्सं तथा लक्ष्मं तथा-हमापि लक्ष्मं अतः सात्वतस्य शिरसि कृपास्त्येवेत्यभिप्रायः “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । ज्ञानो त्वामैव मे मतम्” इत्युक्तभगवदभिप्रायमालोच्य शीर्ष्णि सात्वतां यदधायीत्युक्तम् अत्र कारणं न कोऽपि वेत्तुं प्रभुरित्याह । ईश्वरस्य तवेहितं चेष्टितमभिप्रेतं वा ऊहितुं कथयितुं को वा प्रभुः समर्थः न कोऽपी-त्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं केतुमाले उपास्योपासकादिकमुक्तमथ रम्यके तदाह । रम्यके चेति । प्राग्युगान्तसमये मनो रम्यकवर्षाधिपतेः प्रद-र्शितं यन्मात्स्यं रूपं भगवत्तः प्रियतमं तदेव रूपं स एव मनुः रम्यके वर्षे इदानीमपि महताविच्छिन्नेन भक्तियोगेनारा-धयन्नास्ते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मायामयमिच्छामयं रमा देवी भगवतो रूपमुपास्ते इत्यस्येदं तात्पर्यमवगन्तव्यं रतिसन्निहिता रमा देवी कामान्तःस्थितं हरेः रूपमुपास्ते रतिस्तु विष्णोः प्रतिमास्थानीयं कामदेवम् कामदेवस्थितं विष्णुमुपास्ते श्री रतिस्थिता कामदेवं रतिश्चापि विष्णोस्तु प्राकृतां तनुम्

इति स्मृतेः अनेन मायामयमित्यस्य प्राकृतमित्यर्थः सूच्यते सम्बत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिरहस्तु तासां भर्तृभिरु-पेता ॥ १७ ॥

ये ये सर्वे विशेषा व्यावर्तकधर्मास्तांस्तान् विदन्तीति सर्वविशे-षविदो ब्रह्मादयस्तेषां क्षेत्रमावासस्थानमात्मा देहो यस्य स तथा तस्मै आकूतीनामभिप्रायाणां पूर्वानुभवसंस्काराणां वा चित्तानां स्मरणकारणानामन्तःकरणविशेषाणां चेतसां बुद्धि-वृत्तीनां वृत्तिविशेषाणां चाधिपतये सर्वमयाय सर्वोत्तमाय उभय-आन्तर्बहिश्च भूयाद्भूया इति शेषः ॥ १८ ॥

लोके विद्यमानाः स्त्रियो नानात्रैरिन्द्रियस्वामिन् त्वामाराध्य त्वत्तोऽन्यं पतिमाशासते प्रविशन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः त्वमनेन व्रतलक्षणााराधनेन हेतुना तासामपत्यं प्रियं भर्तारमुपभोग-साधनं धनान्यायुष्यहोरात्रगमागमलक्षणाणि रक्षसि कुतस्ताः स्त्रियः पतित्वेन वृताः पुरुषाश्चास्वतन्त्रास्तत्पालने शक्तिहीना यतोऽतस्तत्पतित्वं व्यावहारिकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

तर्हि मुख्यपतिः क इति तत्राह । स वा इति । यः स्वयमकुतो-भयः सन्न भयातुरं जनं समन्ततः पतिं स वै स एव पतिः स्यात् नन्वेवं तर्हि बहवः किं न स्युरिति तत्राह । एक इति । भवानिति शेषः इतरथा बहूनां पतित्वे मिथोऽन्योऽन्यं भयं स्यान्मण्डले-श्वराणामिवेति शेषः अतस्त्वमेक एव पतिरित्यर्थः इतोऽपि त्वलाभ

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तावली ।

एव पुरुषार्थ इत्याह । भजति । त्वां अजन्पुरुष आत्मलाभात् त्वलाभात्परमन्यमध्यधिकं नैव मन्यते अभावादिति शेषः "एकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतेः ॥ २० ॥

अतोऽप्यस्यैव पुरुषार्थप्राप्तिहेतुत्वादित्याह । य इति । निरुपम-चरितपतिर्यस्तस्य ते तव यः पादसरोरुहयोरहं पुजनं नितरां कामयेत्सोऽखिलकामलम्पटः अपेक्षिताशेषपुरुषार्थप्राप्तिपटु-तरः हे ईप्सितप्रेष्ठ ! अतस्त्वदर्चितमेवाभीप्सितं नान्यदर्चनं विशिष्टफलहेतुत्वात् व्यतिरेकमुखेन निर्धारयति । यद्गमेति । अयं भावः यत्कामोऽन्यपादार्चनं करोति तस्मात्फलानुदयात् प्रत-प्यत इति यद्यस्मात्सस्मादिति चशब्देन पूर्वमर्चितमिदानीम-र्च्यते उत्तरवार्चिष्यत इति सूचयति ॥ २१ ॥

अन्यपादार्चकस्य भग्नयाज्जात्वमत्र द्रष्टव्यमित्याह । मत्प्रा-प्तय इति । ये ऐन्द्रियेभ्यः इन्द्रियविषये धीर्येषां ते तथा शब्दा-दिविषयरागान्भीभूतबुद्धयः ससुरासुरादय उग्रं तपस्तप्यन्ते ते मां न विन्दन्ति अतोऽभीष्टफलं न विन्दन्तीत्यत्र कारणमाह । ऋत इति । भवत्पादपरायणमर्चनमृते त्वच्चरणार्चनाभावः कारणं हेत्वन्तरमाह । अहमिति । अजित ! अहं त्वद्धृदया यतस्तस्मादिति शेषः त्वयि हृदयं यस्याः सा तथा यस्त्वत्पादार्चकस्तस्य मत्प्रसादः यो न तस्य नास्तीति अयं भावोऽसंप्रज्ञातस्थया मया ज्ञायत इति ॥ २२ ॥

स्वशिरसि नित्यधृतकराम्बुजत्वेऽपि भगवत्पूजकैरेवं प्रार्थ-नीयमित्याशयवत्त्याह । स त्वमिति । यत्कराम्बुजं सात्वतां स्त्रीणा-मिति शेषः शिरस्स्वधायि येन त्वया स त्वं मम मूर्धन्यपि तत्कु-र्वित्यन्वयः । किञ्च सर्वस्मान्मयि तव प्रसादाधिक्यमस्तीति द्योतयति । विमर्षीति । हे वरेण्य ! त्वद्धृत्सि मा मां लक्ष्म चिन्हं विमर्षि यदतो माययेश्वरस्य ईदितमूहितुं को विभुर्न कोऽपि समर्थः ॥ २३ ॥

मनोर्वैवस्वतस्य ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मायामये कृपाप्रचुरम् ॥ १७ ॥

षोडशशक्त्यधिष्ठात्रे वेदाधिष्ठात्रे पार्थिवबलदायकभोज्य-शक्त्यधिष्ठाने दिविजबलदायकभोज्यशक्त्यधिष्ठात्रे किं बहुना सर्वशक्त्यधिष्ठात्रे अत एव सर्वसहस्राद्यधिष्ठात्र इति क्रमेण ॥ १८ ॥

आत्मनस्तस्य स्वरूपस्यैव लाभात् । परमन्यत् सेवादिकं नाधिकं मन्यते । यथाह श्रीप्रह्लादः । "यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वशिष्क" इत्यादौ "नान्यथेहाद्योरर्थो राजसेवकयो-रिव" इति ॥ १९ ॥ २० ॥

अखिलकामलम्पटेति सर्वकामस्यापि कामनीयार्थस्य प्रतिष्ठा हि त्वत्पादसरोरुहमिति ॥ २१ ॥

यद्यजादयोऽपि विषयधिगो भूत्वा मत्प्राप्तये मद्देशभूत-प्राकृतसम्पत्तये तप्यन्ते तदा मां मद्देशभूतां सम्पत्तिं न विन्दन्ति किन्तु प्राकृतीमेव विन्दन्तु नामेत्यर्थः । ऋत इति । यदि तेषु कोऽपि त्वत्पादपरायणो भवति तदा तु स विन्दत्येवेत्यर्थः । त्वत्-हृदयेति सर्वप्राप्तेः ॥ २२ ॥

स त्वमिति । दैन्योक्तिः यत्तया यत् कराम्बुजं स्त्रीकारव्यञ्जकं सात्वतानां शीर्ष्णि अधायि तन्ममापि तादृशभक्तिहीनायाः शीर्ष्णि अधायीत्येकमाश्रयम् । किञ्च । स तादृशस्त्वं मायया कृपया मा मां वक्षसि लक्ष्मरूपत्वेन विमर्षीति ततोऽपि परमा-श्रयम् । तस्मात् क ईश्वरस्येति । मत्स्यत्वेनानुत्कृष्टदृष्टिं प्रत्याह । प्रियतममिति । तदपि भगवतः परमस्वरूपमेव जानीयादित्यर्थः । अथाप्यात्मना सन्निधीयत इति सामान्योक्तेराराधयतीत्यत्र सन्निहितं सन्तमिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

मायामये कृपामये मायाया जीवाविद्याया आमयो रोगो यत-स्तमिति वा रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृभिः रात्र्यभिमानिनीभिर्देव-ताभिः सह अहःसु तासां रात्र्यभिमानिदेवतानां पतिभिर्दिव-साभिमानिभिर्देवैः सहितेत्यर्थः ॥ १७ ॥

कृपामयत्वमेव विवृणुती मन्त्रं जपन्ती एतन्मन्त्रोपासकोऽन्यो-ऽप्येवं स्वसम्बन्धेन मन्त्रार्थं भावयेदिति व्यञ्जयन्ती प्रणमति कान्ताय मत्पतये कामाय नम इत्यन्वयः । देवपदानुक्तिः पत्युः सम्पूर्णनामोच्चारणानौचित्यात् । अन्यस्तु लक्ष्म्या दासीभावेनै-वात्मानं ध्यात्वा मन्त्रमिममुच्चारयेदिति सम्प्रदायः । हृषीकेशाय स्वसौन्दर्यादिना मन्त्रेवादीन्द्रियाकर्षकाय मन्त्रेवादीन्द्रियमाधुर्य-सम्भोक्ते इति वा स्वस्य तथा योग्यतायां हेतुः । सर्वैर्गुणविशेषै-रप्राकृतैर्गुणैर्विलक्षिता विलक्षणीकृता आत्मानो देहमनोबुद्ध्या-दयो भवन्ति यतस्तस्मै हृषीकेशत्वं विवृणोति । आकृतीनां मम कर्मेन्द्रियाणां चित्तीनां ज्ञानेन्द्रियाणां चेतसां चित्ताहङ्कार-बुद्धिमनसां विशेषाणां तत्तद्भूतीनां तत्तद्विषयाणां वा अभि-पतये स्वामिने तत्तन्माधुर्योस्वादिने अन्योपासकपक्षे अधिष्ठात्रे तेषामप्राकृतीकरणात् स्वयमेवाधिष्ठाता न तु दिगादिदेवसमूह इति भावः षोडशकलाय राकाचन्द्रतुल्यत्वात् पूर्णाय कन्दो-र्मयाय वेदरूपेण स्वमक्त्युपदेष्टे अन्नमयाय अन्नरूपेण साधक-मक्तप्रतिपालकाय अमृतमयाय अमृतवदास्वाद्यरूपगुणलीलादिकाय मोक्षरूपाय च सर्वमयाय मम सर्वस्वरूपाय सहसे ओजसे बलाय त्वत्सेवायां मच्चित्तेन्द्रियदेहसामर्थ्यप्रदाय उभयत्र इह लोके परलोके च ॥ १८ ॥

स्वयं निष्कामा सकामभक्तिमतीरन्या स्त्रीः शोचति । स्त्रिय इति । स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिमपि त्वा त्वामाराध्य अन्यम् ॥ १९ ॥

पतिशब्दार्थमेव ता न जानन्तीत्याह । सत्ता इति । पातीति पति-र्यश्चात्मानमपि पातुं न शक्नोति सकथमन्यान् पातीत्यर्थः अतः प्रथम-मकुतोभयः स्यात् स च एको भवानेव इतरथा प्रकारान्तरेण पतिशब्दव्याख्यायामित्यर्थः । यद्वा । सप्तम्यर्थ एव याल्प्रत्ययः इतरत्र मयडलेश्वराणामिव स्वप्रजापालकानामपि मिथो मयं ततश्च प्रजानामपि भयमिति तदपालनमेव वस्तुत इत्यर्थः अत एवात्मनः परमात्मनस्तव लाभात् आधि अधिकं परं वस्तु न मन्यते शास्त्रज्ञैरिति शेषः । त्वत्प्राप्तेः सकाशात् अन्यप्राप्तिर्न-वाधिकेति त्वमेव वस्तुतः पतिशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च निष्कामभजने अप्रार्थिता एव सर्वे कामा भवन्ति सकामभजने तु कामितमात्रमनित्यञ्चेत्याह । या स्त्री तस्य उक्त-
लक्षणस्य तव पादपद्मपूजामेव नितरां कामयेत् न तु फलान्तरं
साखिलेषु कामेषु लम्पटा सर्वाण्येव कामान् प्राप्नोतीति अथ च
निष्कामपदवाच्या भवेत् । यया तु ईप्सितं प्रति ईप्सितः फलान्तरं
प्राप्तुमपेक्षितः सन् अर्चितो भवति । तस्यै तदेवैकं रासि
ददासि यद्यतः फलभोगानन्तरं भग्ना याच्छा याचितोऽर्थो यस्याः
सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोतीत्यतः सैव निष्कामापि सकाम-
पदवाच्या भवेदित्यतो भगवन्तं कामयमानो भक्ता नैव सकाम-
शब्देन वाचनीया इति सिद्धान्तो व्यञ्जितः अत्र ईप्सितान्तर-
कामायाः परितोषः स्वस्वभावः प्रातिकूल्यदृष्ट्यैव लक्ष्यया
तामधिपत्यैवोक्तः । वस्तुतस्तु सकामभजनादपि कृतार्थत्वमु-
परिहास्यते ॥ २१ ॥

केचित् सकामास्तु त्वामप्यपहाय मामेव भजन्ते तेऽपि धूलिमेव
लभन्ते इति तान् निन्दन्त्याह । मत्प्राप्तये ब्रह्मादयस्तपस्तप्यन्ते
कुर्वन्ति । ऐन्द्रिये विषयसुखे एव धीर्येषाम् अलुक्समासः तदपि
भवत्परायणात् श्रुते विना मां मत्कटाक्षविलासितां सम्पत्ति-
रूपां लक्ष्मीं न लभन्ते भवत्परायणाः प्रह्लादभुवादय एव
विन्दन्ति या तु त्वज्जकेष्वपि देवासुरादिषु सम्पद्दृश्यते सा तु गुण-
मयी प्रतिस्वकर्मफलरूपा मायाशक्तेर्दुर्गाया एव प्रसादाद्वा कामा-
दितरङ्गजनिका कादाचित्की न तु त्वत्स्वरूपभृताया ममेति मम
मायात्वाभावात् मत्प्रसादोत्थायाः सम्पत्तेरपि त्वद्वैमुखापादक-
त्वाभावात्तत्र हेतुः । त्वद्दृष्ट्या त्वन्मनस्का त्वन्मनस्कानिवावलोकयामि
नान्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तदेव ब्रह्मादीनामाराध्यापि तव भार्याप्यहं निष्किञ्चनो भक्तो-
यया त्वज्जः सौभाग्यं लभते तथा नाहं लभे एवं मे ललाटमित्याह
स मद्दृष्टयनित्यविहारोऽपि त्वं ममापि शीर्ष्णि कराम्बुजं भेहीति
शेषः । त्वत् त्वया यत् सात्वतां शीर्ष्णि अभ्यायि । वन्दितं कृपा-
सौभाग्यवर्षित्वेन सज्जिः स्तुतम् । ननु त्वत्सौभाग्यं सर्वतोऽप्यधिकं
यत्स्वामहं हृदये एव नित्यं दधामीति तत्र सत्रपं साञ्जलमुखा-
च्छादनं सद्गुणारंतीचैराह । विभर्षीति । हे वरेण्य ! मा मां लक्ष्म कन-
करेखाचिन्हतया यद्वत्तसि दधासि तन्माययैव मज्जकसौभाग्यं
दृष्ट्वा निर्बुद्धिरेषा मय्यसूयां माकार्षीदिति कपटेनैव । ननु कोऽप्येवं
न श्रूते तत्राह । कः खल्वीश्वरस्य तव ईदितमूढितुं वितर्कितुं
क्षमः यतः “न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यया भवान्” इति तव
भक्तं प्रति निभृत्तोक्तिमहमश्रौषमेवेति ध्वनिः । प्रागिति चाक्षुषमन्व-
न्तरान्ते प्रलये स वैवस्वतो मनुः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माया वयुनं सङ्कल्पस्तन्मयं स्वसङ्कल्पेनाविष्कृतमित्यर्थः
“माया च वयुनं ज्ञानम्” इति कोशात् उदाहरन्तीति बहुवचनं
प्रज्ञापतिपुत्राद्यभिप्रायेण ॥ १७ ॥

सर्वगुणविशेषैः “एष सर्वेश्वरः” इत्यादिश्रुतिप्रोक्तैस्तदसा-
धारणैः सर्वेश्वरत्वादिभिर्विवक्षितः वर्णयितुमिष्ट आत्मा यस्य

तस्मै आकृतीनां ज्ञानेन्द्रियव्यापाराणां चेतसामन्तःकरणाव्या-
पाराणां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां चाधिपतये षोडशकलाय
सूक्ष्मशरीरात्मने छन्दोमयाय वेदात्मने अन्नमयाय स्थूलशरीरात्मने
अमृतमयाय नित्यपदार्थात्मने सहसे मनःसामर्थ्यात्मने ओजसे इन्द्र-
यसामर्थ्यात्मने बलाय देहसामर्थ्यात्मने किं बहुना सर्वमयाय
सर्वात्मने “एतदात्म्यमिदं सर्वम्” इति श्रुतेः कान्ताय प्रियाय काश्यते
इति कामः ईप्सिताय भगवते अन्तर्बहिश्च नमः ॥ १८ ॥

स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिं सन्तं त्वामाराध्य अन्यं
पतिमाशासते कामयन्ते याः स्त्रियः तासां ते अपत्यादिकं न
परिपान्ति रक्षन्ति अतस्ते पतयो नेति फलितोऽर्थः ॥ १९ ॥

कस्तर्हि पतिरत आह । स इति । यः आत्मलाभात्परमन्यदधिकं
नैव मन्यते स पतिः स्यात् स च भवानेक एव “एष सर्वेश्वरः
एषः भूताधिपतिः प्रधानचेन्नृपतिः” इत्यादिश्रुतेः इतरथा अनेकेश्व-
राङ्गीकारे मिथो भयं स्यादित्यन्वयः ॥ २० ॥

या ते पादसरोरुहयोः अर्द्धणमर्चनमेव निकामयेत् नान्यत्
साखिलकामानां लम्पटा वशीकरणे कुशला ईप्सितमीप्सितः
पत्यपत्यादिकं प्राप्तुमपेक्षितः सन् अर्चितश्चेत्तदा तदेव रासि
ददासि यद्यतः भग्ना याच्छा याचितोऽर्थो यस्याः सा
प्रतप्यते ॥ २१ ॥

ऐन्द्रिये मत्प्रसादलब्धविभूतिसुखे धीर्येषां ते कण्ठे काल इति
वदलुक्समासः भवत्पादः परायणं यस्य तस्मादते मां न
विन्दन्ति विभूत्यर्थं मामनुकूलयितुं न शक्नुवन्ति भवत्पादपराय-
णास्तु मां विन्दन्ति मम पुत्रत्वात् यतोऽहं त्वद्दृष्ट्या त्वं हृदये
यस्याः सा तथा अत्र गूढोऽभिप्रायः भवदीयाः भवत्पाद-
ध्यानामृततृप्ताः ध्यानविच्छेदकरीं महत्तां विभूतिं न वाञ्छन्ति
किन्तु मम हृदयस्थं त्वां लब्धुं परां मातरं महतादरेण मां
मजन्ति अहं च तान् पुत्रवत्सला कदाचिदपि न त्यजामि एवं
ते मां विन्दन्तीति ॥ २२ ॥

हे वरेण्य ! स उक्तप्रकारस्त्वं मां लक्ष्म वत्तसि विभर्षि
कृतार्थो यद्यप्यहमिति भावः तथाप्यनुग्रहविशेषं विन्याह । त्वत्
इति पञ्चमी तृतीयार्थे त्वया यत्कराम्बुजं सात्वतां भक्तानां
शीर्ष्णि मायया कृपया अभ्यायि न्यस्तम् तन्ममापि शीर्ष्णि हे
अच्युत ! कृपया निषेहि अत्र हेतुं दर्शयितुं कराम्बुजं विशिनष्टि
वन्दितं परानन्ददत्त्वेन सज्जिः स्तुतम् अथ किं वर्णयेत् तवेहि-
तस्य दुष्पारत्वादित्याह । ईश्वरस्य तवेहितं चेदितमूढितुमेताव-
दिति वितर्कयितुं कः विभुः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् के उस माया मयस्वरूप को लक्ष्मी देवी
सम्बत्सर प्रजापती के पुत्रिरात्रियों में दिनों में
उन दोनों के देवतों के सहित सेवा करती हैं और यह
मन्त्र बोलती हैं ॥ १७ ॥

भगवान् हृषीकेश सब गुण विशेषों से युक्त स्वरूपवाले
वागादिकमैन्द्रियों के चक्षु आदि ज्ञानेन्द्रियों के अन्तःकरुणों
के पृथिव्यादि द्रव्यों के पति षोडशकला वाले वेद स्वरूप भगुणों

ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नमः
इति ॥ २५ ॥

अद्भुतर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुत्वनः ।

स ईश्वरस्त्वं य इदं वशेऽनयन्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् ॥ २६ ॥

यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतन्तोऽपि पृथक्समेत्य च ।

पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ २७ ॥

भवान्युगान्तार्णव ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोषधिवीरुधां निधिम् ।

मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति ॥ २८ ॥

हिरण्यमयेऽपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं बिभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्यमा सह वर्षपुरुषैः पितृ-
गणाधिपतिरुपधावति मन्त्रमिमं चानुजपति ॥ २९ ॥

ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणायानुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने
नमो नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥ ३० ॥

यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितम् ।

संख्या न यस्यास्त्ययथोपलम्भनात्तस्मै नमस्ते व्यपदेशरूपिणे ॥ ३१ ॥

जरायुजं स्वेदजमण्डजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियम् ।

द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

कां भोज्य अन्न देवों का भोज्य समुत्त तद्रूप सर्व स्वरूप अन्तः-
करण इन्द्रिय देहसामर्थ्यरूप सब के पति आप के अर्थ इस लोक
तथा परलोक में नमस्कार होवे ॥ २९ ॥

जगत् में सब स्त्रियां प्रती से स्वयं कृषीकेश आपकी आराधन
करके अन्यपति की चाहती हैं वे अन्यपति उन स्त्रियों के प्रिय पुत्र
धन आयु इन को नहीं रक्षा कर सकते हैं जिस से कि वे
स्वतन्त्र नहीं हैं ॥ २९ ॥

जो सर्वथा निर्भय है वही पति सब प्रकार से प्रजाओं के
अप से रक्षा कर सका है सो आपही हैं जोकि आत्मलाभ से
अन्य की अधिक नहीं मानते हैं अन्यको तो आत्मलाभ न होने-
से सुख नहीं है ॥ ३० ॥

जो स्त्री सब कामों की इच्छावाली होकर भी आपके
चरण कमल मात्रको चाहती है उसको आप सब देते हैं
जो अन्य पदार्थों को चाहती है उसको वही चीज
देते हैं जो जिसके नाश होने पर फिर दुःख पाती है ॥ ३१ ॥

हे अजित ! इन्द्रिय के विषयों में जिनकी बुद्धि है ऐसे
ब्रह्मा महादेव वैवादि सव यद्यपि मेरे प्राप्ति होने के वास्ते
व्रत तपस्या करते हैं तो भी आपके चरणारविन्द के आश्रय
के बिना मेरे को नहीं प्राप्त होते हैं क्यों कि मैं तो आप मे
अन लगाने वाली हूँ ॥ ३२ ॥

हे अच्युत ! सब लोगों के प्रशंसा करने योग्य जो आप
का हस्त कमल जिसको कि आपने सात्वतयादवों के या
भक्तों के मस्तक पर रखवा है तिसहस्तको मेरे मस्तक पर
रखवो हे वरेण्य ! आप मेरा चिन्ह मात्र बनाकर वक्षस्थल में
धारण करते हैं आपकी चेष्टाको जानने को कौन समर्थ
होसका है ॥ २६ ॥

इसके वर्ष में भी भगवान् की अति प्रिय मूर्ति जो कि
उस वर्ष के पति मनु को पहिले दिखाई थी वही मनु इस समय
पर भी बड़े भक्ति योग से आराधन करते हैं और इस मन्त्र
को पढ़ते हैं ॥ २७ ॥

श्रीधरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सत्त्वाय सत्त्वप्रधानाय । मुख्यतमाय प्राणाय सुत्रात्मने ॥ २५ ॥
उरुः खनो वेदात्मको नादो यस्य । य इदं विश्वं ब्राह्मणा-
दिनाम्ना विधिनिषेधालम्बनभूतेन वशेऽनयन्नियमितवान्स स्वमी-
श्वरः । तथाच श्रुतिः । “तस्य वाक्तन्तिनामानि दामानि, इति ॥ २६ ॥

नन्विन्द्रादयो वशं नयन्ति लोकपालत्वात्कुतोऽहं तत्राह ।
यमिति । मत्सर एव ज्वरो येषां ते । यं हित्वा द्विपदश्चतुष्पदः
सरीसृपं जङ्गमं स्थाणु स्थावरं च यदत्र दृश्यते तत्किञ्चिदपि
पातुं न शक्ताः स त्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चे-
त्यर्थः । तथाच श्रुतिः । “ता अहिंसन्ताहमुकमस्यहमुकमस्मि”
इत्यादि ॥ २७ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभार्यदीपिका ।

अवतारचरितमाह । भवानिमां क्षीर्णा मया मनुना सह मत्सहितां धृत्वैत्यथाहारः ऊर्मिमालावति प्रक्षयार्णवे ओजसा क्रमते विचरति । यद्वा । पातुमित्यस्यानुषङ्गः क्षीर्णा पातुं क्रमते उत्सह्यत इत्यर्थः । यतोऽजः कीदृशीम् । ओषधीनां वीरुधां च निधि-
माश्रयभूताम् । तस्मै नमः जगतो यः प्राणगणस्तस्यात्मने नियन्त्रे ॥ २८ ॥

तत्प्रियतमां तां प्रियतमाम् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कूर्माय । सर्वः सम्पूर्णः सत्त्वगुणो विशेषणं यस्य न उपलक्षितं स्थानं यस्य वारिचरत्वात् । वर्णमणौ वर्णी-
यसे कालानवच्छिन्नाय भूम्ने सर्वगताय अवस्थानाया-
धाराय ॥ ३० ॥

निजमाययार्पितं प्रकाशितमेतदर्थस्वरूपं दृश्यं पृथिव्यादि
यस्यैव रूपं यतः पृथङ्नास्ति । कथम्भूतम् । बहुभीरूपै रूपितं
निरूपितम् । यस्य च सङ्ख्या नास्ति । कुतः । अथवा मिथ्यैवोप-
लम्भनात् । न हि मरीचिजलमैतावदिति सङ्ख्यातुं शक्यते
अव्यपदेशरूपिणो निरुक्तप्रपञ्चाकाराय ॥ ३१ ॥

बहुरूपत्वं दर्शयन्तस्येश्वरादव्यतिरेकमाह । जरायुजमिति ।
द्वीपप्रदृशमित्यभिधेयस्त्वमेवैको न त्वद्व्यतिरेकोऽस्ति । “सर्वं
खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मन्त्रमाह । ओमिति । सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमूर्तये मुखे भवः
मुख्यः तस्मै प्रथमावतारायेत्यर्थः प्राणाय जीवयित्रे प्राणव्यष्टि-
न्तरात्मने वा ओजसे इन्द्रियशक्त्यभिष्टात्रे बलाय शरीरशक्त्य-
भिष्टात्रे तत्तदवतारासाधारणगुणाः सर्वत्रोपासनार्थं मन्त्रेषूक्ता
एवम्भूताय महते दृष्टविसर्जतीत्यमत्स्याय नमः ॥ २५ ॥

कृत्स्नचिदचिदात्मकजगन्नित्यन्तुत्तरकृत्वविशिष्टं स्तुवन्ति ।
अन्तर्बहिरिति । लोकपालैरन्तर्बहिरदृष्टं रूपं यस्य उर्वाधिकं
स्वनो वेदात्मको नादो यस्य तथाभूतस्त्वमीश्वर एव कोऽसा-
वीश्वर इत्यत्राह । य इदं विश्वं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जग-
द्विभिनिषेधावलम्बनभूतेन ब्राह्मणादिनाम्ना वशेऽनयश्रीतवान्
नयनं चात्र नियमनपूर्वकं रक्षणं यथा दारुमयीं दारुणो विकार-
रूपां स्त्रियं स्त्रीप्रतिकृतिं नरः स्ववशीकृत्य नाटयति तथेति
अनेन कृत्स्नजगन्नित्यन्तुत्तरकथनेन कारणात्मकत्वं कारणात्वेन-
तुत्त्वयोरेकगतत्वात् “एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायणः” इतिश्रवणात् सर्वभूतान्तरात्मेत्यनेन नेतृत्वमेक
इत्यनेन कारणात्वञ्चोक्तम् “एको ह वै नारायण आसत्” इत्यनेन
सम्वादादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इदञ्च जगन्नित्यन्तुत्वादिकमनितरसाधारणमित्याह । यमिति ।
मत्सरज्वरं मत्सरः परैश्वर्यासहिष्णुत्वं स एव ज्वरस्तं हित्वापि
पृथक् समेत्य संघीभूयापि वा यतन्तोऽपि लोकपाला इन्द्रादयो यं
प्रपञ्चं पातुं रक्षितुं न शक्नुः न प्राभवन् प्रपञ्चमिश्रिणाष्टि । यत्त्रिपदादि-
रूपं चरिणु स्यात्तु पर्वतविरूपस्यावरजातं च अत्र प्रपञ्चे दृश्यते
त्वं तु रक्षितवानित्यर्थः ॥ २७ ॥

भवानिति । ऊर्मिमालिनि उच्चतरतरङ्गपङ्क्तियुक्ते युगान्तार्णवे
कस्मिंश्चिदैनंदिनप्रलयार्णवे ओषधीनां वीरुधां गुल्मानां च
निधिमाश्रयभूतामिमां क्षीर्णा भूमि मया मनुना सह धृत्वैति

शेषः यो भवानोजसा उर्वाधिकं विक्रमते विचरति । यद्वा । पातु-
मित्यस्यानुषङ्गः क्षीर्णा पातुं क्रमते उत्सह्यत इत्यर्थः यतोऽ-
जस्त्वम् । यद्वा । हे उरुकम ! तेजओजसा तेजोरूपेण सङ्कल्परूपज्ञा-
नात्मकेन ओजसा बलेन ननु साधनान्तरेणोमां क्षीर्णा रक्षित-
वानित्यथाहारः उवाह धृतवानित्यर्थः तस्मै जगत्प्राणगणा-
त्मने तुभ्यं नमः -जगत्प्राणगणः प्रतिशरीरं प्राणव्यष्टिगणः
तदन्तरात्मन इत्यर्थः जगत्प्राणगुणात्मन इति पाठे तु जगत्प्राण-
रूपगुणस्वभावायेत्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ हिरण्यमयवर्षे उपास्योपासनादीनाह । हिरण्यमय इति ।
भगवान् कूर्मरूपं विभ्राणो हिरण्यमये वर्षे निवसति तस्य भग-
वतस्तां प्रियतमां कूर्मतनुं पितृगणानामभिपतिर्यमा तद्वर्षस्थेः
पुरुषैः सहोपधावति अनुवर्तते उपास्ते इत्यर्थः शेषं पूर्ववत् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कूर्मरूपाय कुत्सिताः स्वल्पा आपो यस्मिन्स-
त्कूपं स्नाश्रयतया तद्वात्यादधाति स्त्रीकरोतीति कूपारः स
न भवतीत्यकूपारः सर्वे सत्त्वा जन्तवः गुणास्तद्गता हेयाः कल्या-
णाश्च ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादयः ते विशेषणानि सद्धारकाण्यद्धार-
काणि च प्रकारभूतानि यस्य तस्मै तत्र सर्वसत्त्वानां कल्या-
णगुणानां च साक्षाद्विशेषणत्वं सत्त्वगतगुणानां सत्त्वद्वारा
विशेषणत्वमिति विवेकः अनुपलक्षितस्थानायान्तःसमुद्रे मन्दरमुखे
स्थितायेत्यर्थः अवर्णमणौ प्राकृतदेहरहिताय वर्णमणौ इत्यप्राकृतदि-
व्यदेहाय वर्णमणौ देहिपर्यन्तवृत्तिः वर्णमणौ श्रेष्ठयेति वा
गरीयसे वा गरीयस्त्वं च कालानवच्छिन्नत्वं भूम्ने महिमवतेऽवस्था-
नायाधारभूताय अधिकरणे व्युद्गुणभेदाभिप्रायाय नमः पदा-
वृत्तिः ॥ ३० ॥

विश्वरूपत्वानन्तत्वादिगुणविशिष्टं स्तौति । यद्रूपमिति । एतत्
जगत् यस्य रूपं शरीरं तस्मै व्यवसायरूपिणो नम इत्यन्वयः
व्यवसायरूपिणो सम्यग्ज्ञानप्रवर्तकायेत्यर्थः । यद्वा । व्यवसायोऽश्च
नित्यासंकुचितापरिच्छिन्नं ज्ञानं तदेव रूपमाकारस्तदस्यास्तीति
तथा तस्मै नमस्ते व्यपदेशरूपिणो इति पाठान्तरं तत्र व्यप-
देशरूपिणो व्यपदिश्यते इति व्यपदेशः वाग्व्यवहारार्हः देवम-
नुष्यादिनामरूपात्मकः प्रपञ्चः स जगदेव रूपं तदस्यास्तीति तथा
न च यद्रूपमित्यनेन पौनरुक्त्यं व्यपदेश्यरूपिण इत्यस्यैवोपपाद-
कत्वात् श्लोकशेषस्य अव्यपदेशरूपिणो इति वा छेदः अव्यपदेशं
चेतनसजातीयत्वेन व्यपदेश्यमशक्यं रूपं तदस्यास्तीति तथा तस्मै एत-
च्छब्दनिर्दिष्टं जगद्विशिनष्टि । निजमाययार्पितं प्रकृत्या निर्धर्तितम्
अर्थरूपं भोग्यत्वेन प्रतीयमानं बहुरूपरूपितं जातिगुणादिनिरूप्य
एवंविधं जगत् यस्य रूपं यस्य च संख्यापरिच्छेदो नास्ति कुतः
अथोपलम्भनात् यथावत् साकल्येन उपलम्भभावात् यस्येत्यनेन
जगद्वा परामृश्यते यस्य जगतः संख्या प्रकाशो नास्ति कुतः
अथोपलम्भनाद्ब्रह्मात्मकत्वेनोपलम्भात् यद्यपि जगत्प्रतीयते
एव तथाप्यविदुषामब्रह्मात्मकत्वेन तत्प्रतीयमिप्रियेण
संख्या न यस्यास्तीत्युक्तम् । यद्वा । यस्य जगतः अथोपलम्भनात्सं-
ख्यापरिच्छेदो नास्ति अथोपलम्भनात्साकल्येन उपलम्भना-
भावात् “कोटिशो ह्यण्डराशय” इति जगतोऽप्यामन्त्यादिति भावः
। यद्वास्य जगतः अथोपलम्भनादयथार्थत्वेनोपलम्भनानुमायार्पि-
तत्त्वार्थस्वरूपत्वबहुरूपरूपितत्वभगवच्छरीरत्वादिव्यतिरेकेणोपल-
म्भनात् संख्याप्रकाशो नास्ति जगत् उक्ताकारविपरीताकारोपलम्भो
भ्रमरूप इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विश्वरूपत्वमनन्तत्वञ्चोक्तं यतो विश्वरूपस्त्वमत एव
द्यौः खमादिशब्दैः भवानेवाभिधीयत इत्याह । जरायुजामिति ।
हे देव ! चराचरभेदेन द्विविधे पुनर्जरायुजादिभेदेन चतुर्विधमेतज्ज-
गतं तव विभूतिभेदं विभूतिविशेषरूपमित्यर्थः अत एव द्यौः खमि-
त्याद्येवमभिधेयस्त्वमेक एव द्यौरादिशब्दैरभिधीयमानस्त्वमेवेत्यर्थः
“अनेन जीवेनात्मनानुग्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तत्सृष्ट्वा तदे-
वानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्चत्यन्नाभवत्” इति श्रुत्युक्तविधया नाम-
रूपतद्बुद्धीनां परमात्मपर्यन्तत्वसिद्धेः द्यौरादीनां परमात्मशरी-
रत्वाच्छरीरवाचिनां शब्दानां शरीरपर्यन्ताभिधानस्य गवादिशु-
क्लादिजातिगुणादिशब्दानां व्यक्तिगुण्यादिपर्यन्ताभिधानवदाकृत्य-
धिकरणन्यायासिद्धत्वाच्च द्यौः खमित्येवं रूपेण त्वमेव वाच्यो
बोध्यश्चेत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उरुगुरुः यो नः परमपुरुषः इदं जगद्वशे अनयन्नीतवान्
स त्वमीश्वरः साक्षात्पारायणः आत्मा स्वामी । यद्वा । य आत्मा
आदानसमर्थः इदं जगद्वशे नयन् वर्तते स त्वमीश्वर ऐश्वर्यादि-
गुणसमुद्ग इति ॥ २६ ॥

लोकपालादिविश्वस्येश्वरवशत्वे तददृष्टरूपत्वं कथमस्येत्या-
शङ्क्य स्पष्टादितोरिति भावेनाह । यमिति । चशब्दो विकल्पार्थं यत्त्वां
हित्वा लोकपालाः पृथग्वा समेत्य वा यतन्तोऽपि द्विपदश्च-
तुष्पद इत्यादि यत्सरीसृपस्यास्तुचराचरमत्र दृश्यते श्रुतिदृष्टि-
विषयं तत्पातुं न शक्नुवित्यन्वयः अशक्तत्वे निमित्तमाह । मत्सरे-
ति । मात्सर्ग्यज्वरग्रस्तत्वादित्यर्थः “वार्तासम्भावयोः किल” इति
वचनादिदे स्पष्टालक्ष्यं मात्सर्ग्यं सम्भावनामात्रं नतु मुख्य-
माज्ञानिमित्तं दैव्यावेशनिमित्तं वेति गमयितव्यं तदुक्तम् ।

स्पष्टान्त इव देवास्तु हरिणा यत्र कुत्रचित् ।

हरेरेवाज्ञया कापि दैव्यावेशादपि वा ॥

इति अनेन स्पष्टाया अन्यनिमित्तत्वेन पालनाशक्तिः स्वरूपक-
तेति ज्ञातव्या ॥ २७ ॥

यद्यप्यस्तु मूलरूपस्य हरेर्जगत्पालनशक्तिः स्वरूपभूता तथा-
प्यवताराणां सा न समास्तीत्याशङ्क्य द्वयोरपि कोऽपि माहात्म्य-
विशेषो नास्तीति भावेनाह । भवानिति । भवान् युगान्तार्णव इमां
श्रीणीमूढे उवाहेत्यन्वयः तस्मै जगत्प्राणगुणात्मने जगच्चैष्टक-
गुणस्वरूपाय मत्स्याय हरये नम इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥

न कूपे आरो गमनं यस्य स तथा तस्मै महासमुद्रनिवा-
सावेत्यर्थः सर्वसत्त्वगुणाः पराक्रमगुणा एव विशेषणं यस्य
स तथा तस्मै सर्वसत्त्वगुणा ज्ञानानन्दादिगुणा इति वा नोप-
लक्षितस्थानाय अज्ञातस्वरूपाय वर्णमणौ भक्ताभीष्टवर्षणशिलाय
प्रमाणाय सभ्यगवक्त्रे वा “प्रमाणं बोधनेयसा मर्यादा शास्त्रहेतुषु
सभ्यगवक्त्रि चाय स्यात्प्रमाणमरयो गतौ” इति याहवः “वर्ण-
देहप्रमाणायोः” इति च अनेन दिव्यतिर्यग्योनेरपि सभ्यगवक्त्र-
माहात्म्यं सूचितम् भूयसे महते “महतो महीयान्” इति श्रुतिः अव-
स्थानाय जगत्स्थितिहेतवे ॥ ३० ॥

मन्त्रसूचितगुणविशिष्टत्वेन श्रीहरिं स्तोति । यद्रूपमिति । यद्रू-
पमेतद्विश्वं निजमायया तव स्वरूपेच्छयापितं मदाधारतया तिष्ठ-
त्विति माययेत्युक्त्यानिर्वाच्याविद्याकल्पितं किं न स्यादित्य-
तोऽर्थेति अवाधितरूपं जरायुजादिवद्गुणेषु रूपितं शब्दितं यस्ये-
यत्तेति सङ्ख्या च नास्ति “परमाणुप्रदेशोऽपि ह्यनन्ताः प्राणि-
राशयः” इति वचनात् यच्चोपलम्भनादयथा अद्य यथा दृश्यते
श्वस्तथा न तिष्ठति विकारित्वात् उर्वारुकफलादेरन्यथा दर्शनाच्च
च तावता वैतथ्यं “विश्वं सत्यम्” इत्यादिश्रुतेः अतः प्रवाह-
रूपेण नित्यमित्येष्टव्यमित्यर्थः रूपं सन्निधानयोग्यप्रतिमास्था-
तीयमित्यर्थः तस्मै तुभ्यं नम इत्यन्वयः न व्यपदेशो यस्य
तदव्यपदेशं तादृशं रूपमस्यास्तीति अव्यपदेशरूपी तस्मै
वाङ्मनसागोचररूपत्वादित्यर्थः अनेन सर्वसत्त्वविशेषणाय
नोपलक्षितस्थानायेति पदद्वयं विवृतम् ॥ ३१ ॥

सन् घटः सन् पटः इति सदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात्
“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेश्च विश्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं मुख्यं किं
न स्यादित्याशङ्क्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादेः ।

सर्वान्तर्यामिकत्वात् सर्वनामा हरिः स्वयम् ।

नतु सर्वस्वरूपत्वाद्वृत्तत्वं तूपचारतः ॥

इति स्मृतेश्च सर्वान्तर्यामित्वेन तत्तत्सत्ताप्रदत्वेन तच्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तस्य तदधीनत्वेन तत्तन्नामत्वं हरेरित्यभिप्रेत्याह ।
जरायुजमिति । देवादीनां भेदो यस्मिन्स्तत्तथा इतिशब्द आदि-
वचनः ऋक्षादिनामवानेक एवेत्यनेन “यो देवानां नामधा एक
एव” इति श्रुतिं सूचयति “नमो वर्णमणौ नमो भूयसे” इति मन्त्रा-
वयवस्याभिप्रायः सूचित इति ॥ ३२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

मुख्यतमायेत्यपि पूर्ववत् । सत्त्वादिपरमाश्रयत्वात् सत्त्वादि-
रूपाय ॥ २५ ॥ २६ ॥

यमित्यस्य टीकायां मत्सर एवेत्यत्र परस्परमिति क्षेयम् । ता
देवताः अहिंसन्त समत्सरा बभूवुः । तत्र प्रत्येकं आभिमानमाहुः ॥
कमाश्रित्याहमस्मि अपि तु न कमपीति श्रुतेरर्थः ॥ २७ ॥

युगान्तोऽत्र मन्वन्तरान्तः क्षीणीमिति धृतनौकारूपमित्यर्थः
“नाभ्यारोप्य महीमय्याम्” इत्युक्तेः ॥ २८—३० ॥

यस्य तवैतत् कूर्माकारं रूपं निजेषु भक्तेषु मायया कृपया
अर्पितं प्रकाशितम् अयथोपलम्भनात् यथाशुपलब्धुमशक्यत्वात्
वाङ्मनसातीतत्वादित्यर्थः । यस्य च तव सङ्ख्या नास्ति अव्य-
पदेशं वक्तुमशक्यं रूपं नित्यमेव विद्यते यस्य तस्मै ॥ ३१ ॥

पूर्ववत् बहुरूपत्वं दर्शितम् । तच्च जरायुजेत्यादिना किञ्चित्
सङ्ख्यातम् । यत्तु न यस्य सङ्ख्यास्तीत्युक्त्वा तस्यैकत्वाज्ञामरूपा-
दीनामेवासङ्ख्यत्वमानीतं तेषां स्वरूपसिद्धत्वं दर्शयन् सङ्ख्याता-
नामारोपितत्वमाह ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुख्यतमाय सत्त्वाय शुद्धसत्त्वस्वरूपायैत्यर्थः प्राणादिनियन्तृत्वात् प्राणादिकाय ॥ २५ ॥

सर्वत्रैवान्तर्बहिरपि चरति । अथ च लोकपालैरपि अदृष्टरूपः किमुतान्यैः । ननु तर्हि ममास्तित्वमेव मास्तु तत्राह । उरुर्वेदात्मकः स्वनो यस्य सः । चेद एव तवास्तित्वं प्रतिपदमुच्चैर्ब्रूत इत्यर्थः । अत एव य इदं विश्वं ब्राह्मणादिनाम्ना विभिन्निवेधाभ्रयभूतेन वशे अनयन्नियमितवान् स त्वमीश्वरः । तथा च श्रुतिः । “तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि” इति । स्त्रियं पाञ्चालिकाम् अतो विश्वस्य पारतन्त्र्यादपि स्ततन्त्र ईश्वरस्त्वमनुमानेनापि ज्ञाप्यस इति भावः ॥ २६ ॥

नन्विन्द्रादयो वशं नयन्ति लोकपालकत्वादीश्वराः स्ततन्त्राश्च कुतोऽहं तत्र तेषां लोकपालकत्वादिकं सर्वमौपचारिकमित्याह । यं हित्वा पृथग्भूता वा समेत्य मिलित्वा वा द्विपदः चतुष्पदः सरीसृपं जङ्गमं स्थास्तु स्थावरश्च यद्यत्र दृश्यते तत् पातुं न शक्ताः अतो मत्सरज्वराः । तथा च श्रुतिः “ता अहिंसन्ताहमुं कमस्यहमुं कमस्मीति” अस्यार्थः । ता देवता समत्सरा बभूवुः । अहम् उ भोः कमाश्रित्य अस्मि वसें अपि तु न कमपीत्यर्थः । इत्येवमिति स त्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥

भक्त्या तु त्वं दृष्टरूपः प्रत्यक्षतयाप्युपलभ्यसे तत्र भक्ताभासोऽहमेव प्रमाणमित्याह । भवानिति । इमां महीं मया सह भूत्वेति शेषः हे भज ! युगान्तार्णवे भवान् क्रमते विहरति जगतां यः प्राणगणस्तस्यात्मने नियन्त्रे ॥ २८ ॥

सा चासौ प्रियतमा चेति ताम् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कर्माय सर्वः सम्पूर्णः सत्त्वगुणो यत्र तथाभूतं विशेषणमाकारो यस्य तस्मै शुद्धसत्त्वमूर्त्तये इत्यर्थः । न उपलब्धितं सर्वैरदृष्टं वैकुण्ठाख्यं स्थानं यस्य तस्मै वर्ष्मणो महामप्रमाणाय भूम्ने ज्ञापकाय अवस्थानाय आधाराय ॥ ३० ॥

एतद्विश्वं यस्य तवैव रूपं किन्तु मायाशक्त्या अप्रितं न तु स्वरूपभूतमित्यर्थः । अर्थस्वरूपं वस्तुस्वरूपं न त्ववस्तुभूतं बहुभिर्नैरगोपशुपक्षिमतस्यादिरूपे रूपितं निरूपितं किन्तु सङ्ख्या यस्य नास्ति कुतः अयथोपलम्भनात् यथावदुपलब्धुमशक्यत्वात् यैः प्रकाशैरिदं विश्वमभूत्तेषामुपलम्भनाशक्यत्वादित्यर्थः । तथा लोकस्य स्थूलस्य नरजातेरेव प्रतिशरीरं वर्णस्वभावकण्ठस्त्रादिभेदादन्तप्रकारा ज्ञातुमशक्याः सूक्ष्माणां क्षेत्रज्ञोद्भिजादीनां का वास्तव्यन्तस्य तव शक्तिकार्यस्याप्यानन्त्यमिति भावः । अतस्तव स्वरूपभूतस्य रूपस्य सर्वागम्यत्वे कैमुत्यमेवेत्याह । अव्यपदेशं वक्तुमशक्यं नित्यं रूपं यस्य तस्मै ॥ ३१ ॥

तदेवमनन्तमेवस्यापि विश्वस्य त्वदेककारणत्वादेकविधत्वमपीत्याह । जरायुजेति । ग्रहर्क्षेत्यार्षम् इत्येषामेकस्त्वमेवाभिधेयः । तथा च श्रुतिः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुख्यतमाय सर्वश्रेष्ठाय ॥ २५ ॥

अन्तर्यामिरूपेणान्तर्नानावतर्बहिरपि विचरसि तथापि अदृष्टरूपोऽयं परमात्मेति न दृष्टं निश्चितं रूपं यस्य सः । उरुर्विपुलः

स्वनो वेदरूपो नादो यस्य सः ॥ २६ ॥

कुतस्तैरदृष्टरूपोऽस्मीत्यत्राह । मत्सरज्वरा इति । मत्सरः परोक्षार्पासहनं स एव ज्वरो येषां ते अत एव हित्वा साक्षाद्रूपेण सन्तमप्यनाहत्य द्विपदादि यद्यत्र दृश्यते तत् किञ्चिदपि पातुं न शक्नुः ॥ २७ ॥

मया सह क्षीणीं पातुमित्यनुषङ्गः भजः भवान् उरु ओजसा क्रमते विचरति जगत्प्राणगणस्य आत्मने आभयाय ॥ २८ ॥

तस्य भगवतः तत् तां प्रियतमाम् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कर्माय सर्वः सम्पूर्णः सत्त्वगुणः नियम्यभूतः विश्वपालनादिहेतुविशेषणमितरव्यावर्त्तकं यस्य तस्मै वर्ष्मणो वर्षीयसे कालानवच्छिन्नाय अवस्थानाय आधाराय ॥ ३० ॥

स्पष्टादिदोषनिवृत्तिपूर्वकभजननिष्ठसिद्धये विश्वरूपेण भगवन्तं वर्णयति । बहुभि रूपैरभिदेवादिभि रूपितं निरूपितम् अर्थस्वरूपम् अर्थः दृश्यमानः पृथिव्यादिपदार्थः स्वरूपं मूर्त्तिर्यस्य तत् निजमायया प्रकृत्या स्वशक्त्या अप्रितं स्थापितम् एतद्विश्वम् यस्य रूपं शरीरं यस्य च यथावदुपलम्भाभावात्संख्यावान्तरावयवगणाना नास्ति तस्मै व्यपदिश्यते इदमित्येवं वर्णयते इति व्यपदेशः दृश्यपदार्थः स एव रूपं यस्य तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

अत एव जरायुजादि तथाशैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षाभिधेयस्त्वमेवैकः सर्वस्य त्वदात्मकत्वात् सर्वनामा सर्वरूपः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतेः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका

भगवान् सर्व इन्द्रियों के नियन्ता सत्त्व गुण प्रधान सूत्रात्मा मन बल इन्द्रिय बल देहबल के हेतु महामत्स्य आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २५ ॥

आप वही ईश्वर हो जिनने ब्राह्मणादि नामों के कर्मोंसे इस जगत्को वश कर रखा है जैसे कि मनुष्य लकड़ी की पुतली को वशमें रखे आपको सकल लोकपाल नहीं देखते हैं तोभी आप वेद के बड़े शब्द को करते हुये विचरते हो ॥ २६ ॥

जिन आप को छोड़कर मत्सर के ज्वर से युक्त सब लोकपाल एक एक या मिलकर द्विपद चतुष्पाद सर्प स्थावर रूप इहां जो यह जगत् दीखता है तिसके रक्षाकरने में समर्थ नहीं होसके ॥ २७ ॥

जो आप प्रलयकाल के लहरों वाले बड़े समुद्र में सब ओषधियों की आधाररूप इस पृथिवी को लेकर बड़े वेग से मेरे को साथमे लेकर विचरते थे तिन जगत्प्राणरूप आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २८ ॥

हिरण्यमय वर्ष में भी कर्ममूर्ति को धारण करके भगवान् निवास करते हैं उन की उस अति प्रिय मूर्ति को उहांके वर्ष-पुरुषों के सहित अर्थमा पितृगणों का पति स्तुति करता है इस मंत्र को जपता है ॥ २९ ॥

कर्म रूप सर्वप्राणियों से विशिष्ट प्रत्यक्षस्थान से अलक्षित अतिश्रेष्ठ सर्वगत सब के आधाररूप भगवान् आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३० ॥

यस्मिन्नसङ्ख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम् ॥

सङ्ख्या यया तत्त्वदृशापनीयते तस्मै नमः साङ्ख्यनिदर्शनाय त इति ॥ ३३ ॥

उत्तरेषु च कुरुषु भगवान् यज्ञपुरुषः कृतवराहरूप आस्ते तं तु देवी हैषा भूः सह कुरुभिरस्खलित-
भक्तियोगेनोपधावति इमां च परमामुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४ ॥

ओं नमो भगवते मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञकृतवे महाध्वरावयवाय पहापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय
त्रियुगाय नमस्ते ॥ ३५ ॥

यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुणिव जातवेदसम् ॥

मथनन्ति मथना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

जिन आप का रूप यह जगत् अपनी माया से युक्त है यथार्थ रूप है नानाप्रकार का है यथार्थ विदित न होने से जिसकी संख्या नहीं हो सकती है ऐसे निर्देश के योग्यरहित रूपवाले आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३१ ॥

[जरायुज] मनुष्यादि (स्वेदज) खटमल आदि [अगडज] पक्षि आदि [उद्भिज] वृक्षादि [स्थावर] पर्वतादि (जङ्गम) गड आदि देवता ऋषि पितर भूत इन्द्रिय समूह स्वर्ग आकाश पृथिवी पर्वत नदी समुद्र द्वीप ग्रह तारा नक्षत्र इन नामों के प्रधान वाच्य अर्थ आपही हैं और सब आपके शरीर होने से गौण वाच्य हैं इसीप्रकार तत्त्व मसि के अर्थ में भी ईश्वर जीव का अमेद शरीर शरीरि भाव से यथार्थही है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सप्रपञ्चतामनूय तन्निरासेन प्रणमति । यस्मिन्निति । असं-
ख्येया अनन्ता विशेषा येषां तानि नामानि रूपाययाकृतयश्च
यस्य तादृशे यस्मिन्स्त्वायि कविभिः कपिलादिभिरियं चतुर्विं-
शत्यादिसंख्या कल्पिता सती यया तत्त्वदृशा येन तत्त्वज्ञाने-
नापनीयते तस्मै ते साङ्ख्यसिद्धान्तरूपाय नमः परमार्थज्ञान-
रूपायेति वा ॥ ३३ ॥

एषा भूरुपधावति हेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

मन्त्रैस्तत्त्वेन लिङ्गयत इति तथा तस्मै । यज्ञा अयूपाः क्रधतः
संयूपास्तद्रूपाय अत एव महान्तोऽध्वरा अवयवभूता यस्य ।
कर्मणा शुक्लाय शुद्धाय यज्ञानुष्ठाने । त्रियुगाय कृतयुगे यज्ञा-
भावात् । यद्वा । कलियुगे छन्नत्वात् ॥ ३५ ॥

कवयो विद्वांसो विपश्चितो निपुणा गुणेषु देहेन्द्रिया-
दिषु मथनन्ति विचिन्वन्ति । मथना विवेकसाधनेन मनसा ।
क्रियार्थैः कर्मभिस्तत्फलैश्च गूढमप्रकाशमानं दिदृक्षुः । एवं
मथने ईरितः प्रकटित आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनन्तविविधविचित्रविभूतिमत्त्वमुक्तम् । ननु सङ्ख्या न
यस्यास्तीत्यानन्त्यमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यादितत्त्वानां चतुर्विंशत्यादि-
सङ्ख्यावच्छिन्नत्वादत आह । यस्मिन्निति । असङ्ख्येयानन्यतत्त्वा-
त्परिच्छेत्तुमशक्यानि विशेषणानि विलक्षणानि देवादिनामानि
रूपाणि चाकृतयश्च यस्य रूपशब्देन पृथिव्यादिद्रव्यं विवक्षितं
तत्सङ्घातगतसङ्ख्यानमाकृतिशब्देन तद्वाचकशब्दो नामशब्देन
विवक्षितः असङ्ख्येया विशेषा येषामिति पूर्वत्र बहुव्रीहिः उक्तानि
नामानि रूपाययाकृतयश्च यस्येति वा एतादृशे प्रकृतिपुरुष-
कालशरीरकेऽसङ्ख्येयवैभवे त्वयि इयं चतुर्विंशतिः पञ्चविंश-
तिरित्यादिरूपा सङ्ख्या कविभिः कपिलादिभिः पृथिव्यादित-
त्त्वयाथात्म्यविद्भिः कल्पिता मन्दबुद्धीनां सुखग्रहणाय सङ्कल्प्य
संगृह्य प्रदर्शिता वस्तुतः पृथिव्यादीनामचेतनतत्त्वानामनन्ता-
वान्तरभेदानां च चेतनानां च परमात्मनश्चानन्त्यादसङ्ख्ये-
यत्वमेवेति भावः । एवं कल्पिता सङ्ख्या यया तत्त्वदृशा यद्वि-
षयया तात्त्विकबुद्धानन्तवैभवत्वयाथात्म्यबुद्ध्यापनीयते अपनुद्यते
ऽसङ्ख्यातविभूतित्वासस्मै सांख्यनिदर्शनाय संख्या बुद्धिव्यवसा-
यात्मिका प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यविषया सैव साङ्ख्यं नितरां
दृश्यतेऽनेनेति निदर्शनं यस्य साङ्ख्यज्ञानगम्याथेत्यर्थः । ननु
भगवद्विभूतिभूतस्य जगत आनन्त्ये कथं भगवत्स्वरूपस्यानन्त्यं
प्रकृतिपुरुषादिनिरूप्यं हि तस्यानन्त्यं प्रकृतिपुरुषपरत्वमेव
न घटते नान्यथा अत्रोच्यते देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यरूपं
हि तावदानन्त्यं तदेव त्रिविधमानन्त्यं परमात्मनि सुस्थम् इदमज्ञा-
स्यत्र नास्तीदमिदानीमस्ति कल्पान्तरे नास्ति इति देशकाल-
परिच्छेदयोरभावादितिदमिदं न भवतीति वस्तुपरिच्छेदस्यापि सर्व-
वस्तुसामानाधिकरण्याभावरूपस्याभावाद्ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वेन
सर्ववस्तुसामानाधिकृतित्वव्यपदेशविषयत्वात् जीवानां त्वणुपरि-
माणविषयत्वेऽपि तेषामानन्त्याद्धर्मभूतज्ञानस्य संसारदशाच्च
कर्मसङ्कुञ्चितत्वेऽपि वस्तुतस्तदभावान्मुक्तिदशायां सच्चानन्त्याय
कल्पयत “इत्यानन्त्यश्रवणाद्ब्रह्मणोऽचेतनात्परत्वं जीवद्वार-
कतया “अनेन जीवेनात्मनानुप्राविश्य” इति श्रवणाज्जीवस्वरूपस्य
नित्यत्वाच्च तेषामप्यानन्त्यं देशतः कालतश्चास्त्येव अचेतनस्यापि
काष्ठावस्थायां निरतिशयसूक्ष्मदृशापन्नत्वेऽपि कार्यावस्थायामा-
नन्त्यमस्त्येव तर्हि प्रकृतिपुरुषापेक्षया परमात्मन आनन्त्ये को

श्रीमद्गीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विशेष इति चेदियास्तु विशेषः यत्कार्यावस्थायां कारणावस्थायाञ्च स्वरूपेण गुणैश्चानन्यमितरयोस्तु देशतः कालतश्च धर्मकृतं कालकृतं मुक्तावस्थाकार्यावस्थयोरिति । ननु ब्रह्मणः स्वरूपस्य सर्वात्मकत्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरणयात्मकवस्त्वपरिच्छेदसत्त्वेऽपि कथं तदु-
द्यानां वस्त्वपरिच्छेद इति चेदेवं तर्हि वस्त्वपरिच्छेदः यदु-
द्यौर्निकर्षः तद्यथा दशवर्गस्वर्गोपेक्षया नववर्गस्वर्गस्य पवित्रत्वो-
ज्वलत्वगुरुत्वादिभिर्गुणैर्निकर्षस्तदपेक्षया च कलधौतस्यैवं गुणै-
र्निकर्षाभावो वस्तुपरिच्छेदो बोध्यः ॥ ३३ ॥

अथोत्तरेषु कुरुषूपास्यादिकमाह । उत्तरेष्विति । कृतं धृतं
वराहरूपं येन तादृशा भगवान् षाण्ड्यपूर्णाः यज्ञपुरुषः यज्ञशरी-
रकः तदाराध्यस्तत्फलदश्चास्ते ते तु वराहरूपं भगवन्तमेवा
भूदेवी कुरुभिः कुरुवर्षस्यैः पुरुषैः सहास्त्रलितभक्तियोगेना-
विच्छिन्नभक्तियोगेनोपभाषत्यनुवर्तते भक्तियोगेनाराधयतीत्यर्थः
इमां ब्रह्ममाणां परमां श्रेष्ठामुपनिषदभावतयति जपति ॥ ३४ ॥
उभे भगवच्छब्दादौ पूर्ववत् मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय मन्त्रप्रतिपाद्यं वस्तु
तदेव लिङ्गं शरीरं यस्य । यद्वा । मन्त्रतत्त्वस्य स्वरूपस्य लिङ्गं ज्ञापको
यस्य मन्त्रतत्त्वे मन्त्रतत्त्वप्रतिपादिते लिङ्गे शरीरे ज्ञापके वा यस्येति
वा । यद्वा । मन्त्रगतानि तत्त्वानि इन्द्राद्यर्थस्वरूपाणि तानि लिङ्गानि
शरीराणि यस्य तस्मै यज्ञकतवे असोमकाः यागाः यज्ञाः ससोमाः
कतवः तदुभयाय तदन्तरात्मत्वात्तदाराध्यत्वात्तत्फलदत्वाच्च तत्तादा-
त्म्यं विवक्षितं महान्तोऽध्वरा अवयवभूता यस्य । यद्वाध्वरस्यावयवाः
सुकृच्छ्रवेडादयः महान्तः अध्वरा अवयवाः सुगादयो यस्य सुगादि-
रूपेण यष्टिभिरनुसन्धेया यस्य तस्मै इत्यर्थः तथा चोक्तं तृतीये 'सुक-
तुण्ड आसीत्सुव ईश नासयोरिडोदरे चमसाः कर्णरन्ध्र' इत्यादिना
महापुरुषाय 'वेदाहमेते पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्'
इति पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यजगत्कारणत्वाद्यनन्तकल्याणमहागुणविशि-
ष्टाय पुरुषाय सर्वान्तरात्मने कर्मशुक्लाय कर्मणा शुक्लाय विशुद्धाय
विशुद्धकर्मणे संसृतिप्रतिभटकर्मण इति यावन्न तु कर्मरहिता-
येत्यर्थः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस' इति देवमनुष्यादि-
सजातीयविजातीयाबन्धकसर्वकर्माश्रयत्वश्रवणात् 'निष्क्रियं निष्क-
लम्' इत्यनेन बन्धककर्मानाश्रयत्वमुच्यते त्रियुगाय कर्मशुक्लायापि
त्रियुगाय षाण्ड्यपूर्णाया श्रीणि युगानि ज्ञानशक्त्यादीनि यस्य
तस्मै यद्यपि भगवत इत्यनेनापि षाण्ड्यपूर्णातोका कर्मशुक्ला-
येत्यनेन क्रियाश्रयत्वकथनप्रयुक्तं जीवस्यैवाज्ञानादिकं वारयितुं
त्रियुगायेत्युक्तमतो न पौनरुक्त्यमरुणाय अरुणवर्णाया श्वेतवराह-
रूपत्वेऽपि चक्षुषोररुणवर्णत्वात्तदभिप्रायेणारुणायेत्युक्तं भवतीति
मन्त्रार्थो ज्ञेयः ॥ ३५ ॥

सर्वान्तरात्मत्वमुमुक्षूपास्यत्वादिकमनुसन्धाना नमस्करोति ।
यस्येति । कवयः प्रकृतिपुरुषेश्वरयाथात्म्यविदः यस्य विपश्चितः सर्व
ज्ञस्य तव विविधं पश्यच्चिद्विपश्चित् पृषोदरादित्वात् 'पश्यच्छब्दस्य
स्थाने पकारादेशः' 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता,
इति विपश्चित्त्वो ब्रह्मणि प्रयुक्तः स्वरूपम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,
इति ब्रह्मणोक्तं गुणेषु गुणपरिणामरूपेषु देवादिशरीरेन्द्रियसं-
स्पृष्टेषु भूतेषु क्रियार्थैर्गूढं क्रियार्थैः कर्मफलैर्गूढं तिरोहितं जीवसम्ब-
न्धक्रियाफलैस्तेषां गूढम् 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं
गह्वरं पुराणम्', इति जीवानां कर्मभिः परमात्मस्वरूपस्य तिरो-

हितत्वश्रवणात् दिदृक्षुः साक्षात्कर्तुमिच्छुवः दारुण जात-
वेदसमिव मथ्ना विवेकसाधनेन मनसा मथन्ति विविञ्जते
पञ्चविंशतितत्त्वेषु पृथक्कृत्य पश्यन्तीत्यर्थः दारुणिव जातवेदः
समित्यनेन दृष्टान्तेन सर्वान्तरात्मत्वमुक्तं दिदृक्षुवः कवय इत्यने-
नोपास्यत्वमुक्तमीक्षितात्मने कर्त्तरि कः ईश्वराय परमात्मने नमः
ईरितात्मन इति पाठे ईरिताः प्रेरिताः नियमिता आत्मानो जीवा
यस्य तस्मै इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असङ्ख्येया विशेषाः व्यावर्तकधर्मा असङ्ख्येयानि नामानि
नारायणादीनि शुक्लादीनि रूपाणि यस्याः सा तथा तादृशी
आकृतिर्विग्रहो यस्य स तथा तस्मिन्नेवम्विधे यस्मिन् त्वयि
दशावतारा इत्यादिकेयं सङ्ख्या कविभिः कल्पिता जगत्स्थिति-
लक्षणरक्षणायैति शेषः नेयं सङ्ख्या तात्त्विकीत्याह । यथेति । यथा
दशावतारा इत्यादिकया सङ्ख्याया भवतिस्त्वदशा वस्तु याथात्म्यं
पश्यता जातावेकवचनं विनीयते विशेषेण नीयते शिष्य-
प्रशिष्यादिषूपदिश्य प्रवर्त्यते इति अनेन यथाह कवयन्तः
कवयो न भवन्ति किन्तु अपरोक्षं पश्यन्त इत्युक्तं नचेदं
वृत्तिज्ञानं सङ्ख्याप्रणयनस्य विशेषग्रहणस्य व्यर्थत्वापातादतः
स्वरूपज्ञानमेवाङ्गीकर्तव्यम् आचार्यैरप्येतदभिप्रायेणोक्तं तज्ज्ञानं
तद्रूपमेव हीति जीवस्य तिरोहितं स्वरूपज्ञानं च श्रीनारायण-
प्रसादेनाविर्भवतीत्यभिप्रायेण तं श्रीहरिं विशिष्यति । साङ्ख्यनि-
दर्शनाय साङ्ख्यं यथार्थज्ञानं स्वरूपविषयं निदर्शयति सस्वयं
ज्ञापयति प्रदीपग्राहिवत् इति साङ्ख्यनिदर्शनः तस्मै
बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् ।

स्वरूपाप्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमादिभोः ।

इति वचनात् स्वरूपज्ञानमस्तीत्यत्र किं निदर्शनमित्यतो वा तत्स्थ-
लमाह । साङ्ख्येति । हरेर्ज्ञानं यथा तद्रूपमेवं जीवज्ञानमित्यर्थः 'सस्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः इदं च भगवत्पादाभिप्रेतमिति ज्ञायते
तज्ज्ञानं तद्रूपमेव हीति अनेन यथा ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मस्वरूपं तथा
जीवज्ञानं जीवस्वरूपमेव तत्र ब्रह्मज्ञानं नित्यं प्रकाशितं जीव-
ज्ञानं स्वादृष्टेन तिरोहितं श्रीहरिप्रसादेन प्रकाशितं भवतीति
विशेषं दिशब्देन प्रथयति ॥ ३३ ॥

उपनिषदं षड्कर्णागोचरं मन्त्रम् ॥ ३४ ॥

मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय मन्त्रतत्त्वमूर्तये मन्त्रार्थज्ञापनाय वा यज्ञकतवे
यज्ञसङ्कल्पविषयाय कर्मणा क्रियया पशकमलक्षणया शुक्लाय
शुक्लाय त्रिषु युगेषु अवतारो यस्यासौ त्रियुगस्तस्मै ॥ ३५ ॥

वनगोचरस्य वराहस्य मन्त्रतत्त्वलिङ्गादिकं कथमुपपद्यत
इत्याशङ्क्य प्रेक्षावज्जिर्विमृश्यरूपत्वेन पुरुषोत्तमत्वावगमात्तद-
वतारत्वेनोपपद्यत इत्याह । यस्येति । काव्यकर्तृत्वेन कवय इति
ननु वेदान्तवेद्यवस्तुत्वेनेत्यन्यथा प्रतीतिनिरासाय विपश्चित
इति गुणेषु सत्त्वादिकार्थेषु शरीरेन्द्रियादिषु नियामकत्वेन
सन्निहितं यस्य तव स्वरूपं विपश्चितः कवयो मनसा मथ्ना
योनिषु काष्ठेषु जातवेदसममिव मथन्ति आग्नेयान्ति विचार्य
जानन्तीत्यन्वयः शरीरादौ सन्निहितश्चेत्कुतो न प्रकाशत इति
तत्राह । गूढमिति । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः विद् ज्योति-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदं यथाहितं यत्, इत्यादिश्रुतिः क्रियायैर्गुणविषयैस्त्रिंशद्गुणान्यादि नाम-
भिरीरितात्मने प्रतिपादितस्वरूपाय ॥ ३६

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यस्मिन्निति । इयं सङ्ख्या जरायुजादिरूपा कल्पिता । प्रथ-
मोपासनार्थं त्वद्रूपत्वेनारोप्यैवोपदिष्टा । यथापनीयते तस्मै तदेक-
गम्यायेत्यर्थः । साङ्ख्यानं साङ्खाविदां तेषां निदर्शनाय सिद्धान्त-
रूपाय ॥ ३३-३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च । विश्वस्यास्य तत्त्वत्वाज्ज्ञानिभिरनुपादेयत्वमाह । यस्मि-
न्निति । असङ्ख्येया अनन्ता विशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्याकृ-
तयश्च यस्य तत्र इयमुक्तलक्षणा जरायुजादिरूपा सङ्ख्या कल्पिता
सती यया तु तत्त्वदशा येन तत्त्वज्ञानेनापनीयते तस्मै ते साङ्खा-
निदर्शनाय ज्ञानस्वरूपाय नमः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मन्त्रैरेव तत्त्वेन लिङ्ग्यते ज्ञायते यस्तस्मै । यज्ञा अयूपाः क्रतवः
सयूपास्तद्रूपाय महान्तोऽध्वरा अवयवभूताः यस्य । कर्मभिः
स्त्रीयचरित्रैः सह शुक्लाय शुद्धसत्त्वस्वरूपाय । त्रियुगाय सत्या-
दियुगत्रय एव प्राकृत्यात् कलौ कृत्तत्वात् । यद्वा । त्रीणि युगानि
युगलानि यस्य तस्मै । षडैश्वर्यायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कवयो विद्वांसः विपश्चितः भक्तिचतुराः यस्य गुणेषु शब्द-
रूपादिषु कृष्णारामेति नीलोत्पलदूर्वादलद्वयमेत्यादिषु मनसा
मथना मथनसाधनेन यस्य स्वरूपं दिदृक्षुवो मथन्ति दारुणिव
जातवेदसमिति यथा मथनेनैव जातवेदा वह्निः प्रत्यक्षीभवति
तथैवात्र यस्य नामरूपादिषु पुनः पुनर्मनोनिधानमेव मथनं तेनैव
यत्स्वरूपं प्रत्यक्षीकुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशं क्रियायैः कर्मभिस्तत्-
फलैश्च गूढं भूतैश्च नैष्कार्थ्यं सत्येव द्रष्टुं शक्यमित्यर्थः । एवमेव
इरितः कथितः आत्मा स्वभावो यस्य यतो वा यत्र तस्मै । यद्वा
गुणेषु श्रोत्रवागादीन्द्रियेषु यस्य स्वरूपं स्वरूपभूतं नामगुण-
लीलादिश्रूयमाणकीर्त्यमानादि मनसा मथना मथन्ति मनः-
सहितश्रवणकीर्तनादिदृढाभ्यासेनैव यं प्रत्यक्षीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
अन्यत् समानम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु नानापदार्थानामेकत्वं कथं घटेतेत्यत्र कार्यदृष्ट्या नानात्वं
कारणमात्रदृष्ट्यैकत्वं च सुघटमेवेति "उभयव्यपदेशात्तद्विदुः कलव-
त्" इति न्यायेन जगद्ब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदाभेदसम्बन्धमाह । यस्मि-
न्निति । यस्मिन् कविभिः क्रान्तदर्शिभिर्वेदैः यथा तत्त्वदशा सर्वात्म-
भूतब्रह्मविषयिण्या दृष्ट्या इयं नाना संख्या अपनीयते "सदेव सौम्ये-
दमप्र आसीदिकमेवाहितयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन" इत्येवमपसार्यते
तथैव तत्त्वदशा "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्येव कल्पिता
तस्मै अत एवासंख्येया विशेषाः येषां तानि नामानि रूपाणि आकृत-

यश्च यस्य तथाभूताय सांख्यनिदर्शनाय सांख्यं सम्यक् ख्यायते प्रक-
थ्यते ब्रह्म अनयेति संख्या उपनिषत् तयावधारणाय सांख्यं तथा-
भूतं निदर्शनं ज्ञानं यस्य तथाभूताय ते तुभ्यं नमः इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥
एषा भूर्भूम्यधिष्ठात्री देवता ॥ ३४ ॥

मन्त्रा एव तत्त्वलिङ्गानि स्वरूपज्ञापका यस्य तस्मै यज्ञा
अयूपाः क्रतवः सयूपाः तद्रूपाय महान्तो महाध्वराः अवयवा यस्य
तस्मै कर्मणा भुवः उद्धरणे शुक्लाय प्रकाशमानाय त्रियुगाय
त्रीणि युगानि ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्तिविद्यामाविद्यां च स वैच्यो भगवानिति ।

इति स्मृतिप्रोक्तानि यस्मादुपासकानां स तथा यदुपासनया जिवो-
प्युक्तषाड्गुणयोगाद्भगवान् भवति तस्मै इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चिता" इति श्रुतिप्रसिद्धस्य ते स्वरूपं क्रियायैर्गूढं जीवस्य
स्वकृतकर्मफलैः सङ्कुचितज्ञानस्य हृद्यप्रकाशमानं गुणेषु स्वकार्य-
भूतचतुर्विंशतिप्राकृततत्त्वसहितेषु जीवसहितेषु चाष्टाविंशति-
पदार्थेषु वक्ष्यमाणेषु एकोनविंशं मथन्ति विचिन्वन्ति दारुण-
जातवेदसमिमिव मथना विवेकसाधनेन मनसा इत्यं कृते
यत्ने इरितः प्रकटितः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै
नमः ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

जिन आप के असंख्य नामरूप आकृति हैं तिन आप के
कवियों की वर्णन करी जो चतुर्विंशति तत्त्व की संख्या जिस
तत्त्वदृष्टि के होने से दूर होजाती है तिन सांख्य प्रतिपादित आप
के अर्थ नमस्कार है ॥ ३३ ॥

उत्तर कुरु ऋषे मैं वराह रूपवाले भगवान् यज्ञ पुरुष हैं उन
को यह भूमी देवी अचलभक्ति योग से आराधन करती है इस
उपनिषद् मन्त्र को आवर्तन करती है ॥ ३४ ॥

मन्त्रों से तत्त्वों से जानने योग्य यज्ञरूप क्रतुरूप महा अध्वर
अवयव वाल महापुरुष कर्मों के शुद्ध फलरूप ऐश्वर्यादि हैं गुणों
वाले भगवन् आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३५ ॥

कवि विद्वान् आपके जानने की इच्छाकरनेवाले पुरुष कर्म-
फलों से गुणोंमें गुप्त जिन आपके स्वरूप के साधन भूत निर्गल
मनसे निश्चित करते हैं जैसे विवेकी पुरुष काष्ठमें से मथनसे
अग्नि पैदा करते हैं इस प्रकार जिनका आत्मा प्रगट है उन आपके
अर्थ नमस्कार है ॥ ३६ ॥

द्रव्यक्रियाहेत्वपनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥

अन्वीक्ष्याद्भातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ॥ ३७ ॥

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः ॥

माया यथाऽयो भ्रमते तदाश्रयं प्राणो नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणो ॥ ३८ ॥

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृणे यो मां रसाया जगदादिसूकरः ॥

कृत्वाग्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणताऽस्मि तं विभुमिति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां भुवनकोशवर्णनं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मथनमेव दर्शयन्त्याह । द्रव्येति । द्रव्यं निषयः क्रिया इन्द्रिय-
व्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः ईशः कालः कर्ता हङ्कारः एतैर्माया-
गुणैः कार्यरूपलक्षणैर्वस्तुत्वेन निरीक्षितो य आत्मा तस्मै
अन्वीक्ष्या विचारेणाङ्गैर्मनियमादिभिरतिशयात्मा निश्चयवती
बुद्धियेषां तैर्निरस्ता मायानिमित्ता आकृतिर्यस्मात्तस्मै ॥ ३७ ॥

तदेवं निर्गुणरूपेण नत्वा परमेश्वररूपेण प्रणमति । करो-
तीति । यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सितम् । अत्यन्तानिच्छायाभीक्ष्णयो-
गात्स्वार्थं तु नेप्सितम् । विश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्माया करोति तस्या
जडत्वेऽपीश्वरसन्निधानात्प्रवृत्तिं दृष्टान्तेनाह । यथायो लोहं प्राणो-
ऽयस्कान्ताश्रमिन्ताद्भूमति तदाश्रयं तद्रभिमुखं सत् गुणानां
कर्मणां जीवाद्दृष्टानां च साक्षिणो तस्मै ते नमः ॥ ३८ ॥

अवतारचरितमाह । प्रमथ्येति । यो जगतामादिः कारणभूतः
सूकरो मां पृथ्वीमग्रदंष्ट्रे दंष्ट्रे कृत्वा रसातलादारभ्योदन्वतः प्रल-
यायावादिभ्यो गज इव निरगात् ततश्च प्रतिगजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य
यः क्रीडन् स्थितस्तं विभुं प्रणतास्मीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणशब्दोपलक्षितचिदचिदात्मजगदन्तरात्मत्वेन तद्वैल-
क्षण्यमुक्तं तदेव विशदयन्नमस्करोति । द्रव्येति । अङ्गैर्यभि-
मुखीकरणं हे भगवन्तिशयात्मबुद्धिभिरतिशयितात्मपरमात्म-
विषयबुद्धिमद्भिः पुरुषैरन्वीक्ष्या निपुणानिरूपणेन वस्तुतः
परमार्थतः प्रकृतिपुरुषविलक्षणात्वेनेति यावत् निरीक्षितः
आत्मा स्वरूपं यस्य निरस्तमायाकृतये निरस्ता मायाकृतिः
प्रकृतिकार्यं यस्मात्तस्मै ते नमो नम इत्यन्वयः कैः सह कुत्र
निरीक्ष्यं तत्राह । द्रव्यं भूतपञ्चकं क्रियाक्रियाहेतुर्भागादिक-
र्मान्द्रियमयनं ज्ञानेन्द्रियमीयतेऽनेनेति ज्ञानसाधनत्वाच्चक्षुरादे-
र्ज्ञानेन्द्रियस्य येषां समाहारद्वन्द्वः एतत्सङ्घातरूपे शरीरे

सकर्तृभिः सपरिष्वङ्गकैः मायागुणैः सह निरीक्षितात्मने नमः
देहभूतेन्द्रियगुणत्रयजीवात्मभिः सह विविच्य निरीक्षिताये-
त्यर्थः अनेन पूर्वश्लोके गुणपदं देवाद्यवस्थजीवोपलक्षणमित्या-
वेदितुम् अन्यथास्मिन् श्लोके जीवोपस्थापककर्तृपदासङ्गतिः
स्पष्टैव एवञ्च गुणपदेन देहमात्रमभिप्रेत्य तेषु जीवतादात्म्येन
मथनन्तीति न भ्रमितव्यम् ॥ ३७ ॥

निरस्तमायाकृतये इत्यनेन मायाकार्यदोषप्रतिभट्टत्वमुक्तं तदुप-
पत्तये मायाया ईश्वरवश्यतामाह । करोतीति । यो भवान् यस्य प्रधा-
नस्य गुणैः सत्त्वादिभिः प्रधानाभिप्रायेण यस्येति नपुंसकनिर्देशः
विश्वस्य स्थितिसंयमोदयं स्थितिलयोदयं करोति कथं भूतमी-
प्सितं धर्मार्थकाममोक्षार्थवतुष्टयस्य साधनोपयुक्तकरणकलेवरा-
दिप्रदानेन जीवानुग्रहार्थत्वाज्जगत्सृष्ट्यादेस्तस्येप्सितत्वं जीवार्थ-
त्वेनेप्सितमिति यावत्स्वार्थत्वेनानीप्सितमित्यर्थः तस्मादीक्षितुः
सङ्कल्परूपज्ञानवतस्तस्य ततः माया सत्त्वादिगुणात्मिका त्वच्छ-
रीरभूता माया यथा प्राणोऽयस्कान्तात्तदाश्रयं तद्रभिमुखं सदयो
लोहं भ्रमति तथा त्वत्सङ्कल्पानुगुणकारिणी भ्रमतीति भावः
यद्वा । ईक्षितुः “तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय” इत्युक्तविधिलक्षणवतः तस्य
तव माया यस्येति षष्ठी शरीरशरीरिभावसम्बन्धे त्वच्छरीरभूता
माया । यद्वा । तादृशीन् षष्ठी दृष्टान्तस्य सामर्थ्यात्त्वदधीना माया
त्वदाहितशक्तिर्विश्वस्य सृष्ट्यादि करोति इत्यर्थः स्वतोऽशक्ता या
कथमनुप्रवेशमात्रेण शक्तिमती स्यात्तत्राह । “यथायो भ्रमते तदा-
श्रयं प्राणा” इति विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य परमात्मधर्मत्वेन माया
करोतीत्युक्तमिति तदुच्यते भगवदवताररूपाणां ब्रह्मादीनां सृष्ट्या-
दिकर्तृत्वस्य रजसादिमायागुणप्राचुर्यप्रयुक्तत्वान्माया विश्वसृ-
ष्ट्यादिकं करोतीत्युक्तमिति नेप्सितमित्यनेन विश्वस्थित्यादिकं न
भगवतो भोगार्थमित्युक्तम् ईप्सितमित्यनेन जीवानुग्रहार्थं लीलार्थं
चेति सूचितम् । ननु विश्वस्थित्यादिकं न जीवानुग्रहार्थं किन्तु
गर्भजन्मजरामरणादिदुःखहेतुत्वेन जीवनिग्रहार्थमेव स्यात्
किञ्चाहितकरणादिताकरणादिप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्यं च भगवतः
प्रसज्येत तत्राह । नमस्ते गुणकर्मसाक्षिण इति गुणानां माया-
गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां पुण्यपापरूपाणां चादृष्टादीनां साक्षिणो
साक्षाद्दृष्टे ते नमः जीवगुणकर्मानुसारित्वात् हिताकरणादेनैवैष-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

म्यनैर्गुण्यदोषप्रसक्तिरिति भावः तथा च सूत्रम् "वैषम्यनैर्गुण्ये न सापेक्षत्वात् । न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इति अयं भावः भगवान् जगदादौ स्वस्मिन्नुपसंहृतचिदचित्त्वः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिकोऽवाप्तसमस्तकामः स्वस्मिन् प्रलीनमसत्कलं चेतनवर्गमालोक्य सर्वेषां सामान्येन धर्मादिपुरुषार्थसाधनत्वाद्वाधनोपयुक्तकरणकलेवराणि प्रदायाराधनप्रकारावबोधि वेदाख्यं शास्त्रं च प्रदर्श्य स्वयं जगत्सृष्ट्यादिलील आस्ते ततस्ते जीवाः करणकलेवराणि परिगृह्य प्राचीनकर्मवासनानुसारेण साध्वसाधुकर्माणि कुर्वन्तः स्वस्वकर्मानुसारेण ईश्वरादिष्टं फलं भुञ्जते इति नेश्वरस्य वैषम्यादिप्रसक्तिरिति ॥ ३८ ॥

प्रकृतावतारचरित्रं वदन्ती नमस्करोति । प्रमथ्येति । यो जगतामादिः कारणभूतः सूकरः मां पृथ्वीं दंष्ट्राग्रे कृत्वा निधाय रसातलादारभ्य उदन्वतः प्रलयार्णवादिभ्यो गज इव निरगात्ततश्च प्रतिवारणं प्रतिगजतुल्यं दैत्यं हिरण्याक्षं प्रमथ्य हत्वा क्रीडन् स्थितः तं विभुं प्रणतास्मि ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शरीरादिगूढेश्वरसद्भावे ब्रह्मादिप्रत्यक्षं च प्रमाणमित्याह । द्रव्येति । द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशाश्च कर्तारश्चेति तथा ईशशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते हेतुः कारणमयनमाधारः द्रव्यादीनामीशैः शङ्करगुरुब्रह्मवायुभिर्जगत्कर्तृभूतैर्मायागुणैर्हरीच्छानुसारिभिर्वस्तु यथा तथा निरीक्षितात्मने साक्षात्कृतस्वरूपाय त्वत्प्रसादबलात्स्वत्साक्षात्कारे बुद्धिपाटवं चैषामस्तीत्याह । तत्रेति । तत्र तव स्वरूपे यथा शक्त्यखिलाविशेषदर्शनपटुतरबुद्धिभिः यदुच्यते ब्रह्मविवर्तवादिभिर्मायारूपमेव गृह्यते न तत्त्विकमिति तत्राह । निरस्तेति । शङ्करादीनां द्रव्यादीशत्वम्

द्रव्येशः शङ्करः प्रोक्तः क्रियेशो गुरुः स्मृतः ।

कारणेशस्तथा ब्रह्मा वायुराधारवान् स्मृतः ।

इति वाक्पसिद्धं यथेषां वस्तुनिरीक्षणं शक्यते । तथेति । एव-
शब्देनान्येषामेतादृशशक्तिं निवारयति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मादीनामपि त्वत्कटाक्षलेशमन्तरेण त्वज्ज्ञानादौ पाटवं नास्ति अतो निर्मातृत्वं च मुख्यं तवैवेत्यभिप्रेत्याह । करोतीति यो विश्वस्य स्थित्यादिकं करोति ब्रह्माक्षयश्च यस्य तवेप्सितमीक्षितुं नेशते सत्त्वादिगुणैर्मोहितत्वादिति शेषः ब्रह्मादीनामपि तदीप्सितज्ञानशक्त्यभावेऽपि लक्ष्म्याः सास्तु तदनुवर्तमानत्वादित्या-
शङ्क्याह । मायेति । यदाश्रया यस्त्वमाश्रयो यस्याः सा तथा माया लक्ष्मीर्भ्रमति अनन्तत्वात्स्वरूपं न परिच्छिनत्ति अनुवृत्तिरपि न स्वाधीना किन्तु हर्षधीनेत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । अयस्कान्त-
रत्नसन्निधानाद्यथाऽयो भ्रमते चेष्टते तथेयमपि स्वस्सन्निधाना-
द्वामनुवर्तते इत्यर्थः स्वस्सन्निधानाभावे जडप्रायेति द्योतनाया-
योनिदर्शनमिति भावः अनेन त्वत्सन्निहितलक्ष्मीसाक्षिधानाज्ज-
डप्रकृतिकार्येषु प्रवर्तते तत्रेदं निदर्शनमिति चोक्तं भवति तथाच
योजना यस्य तवाश्रया माया जडप्रकृतिर्भ्रमतीति अयस्कान्त-

स्थायश्चेष्टकत्वशक्तिरीश्वरनियतेति आपनाय यदाश्रयेति अत एव
प्राव्या इति अयस्कान्ते सन्निधाय द्रव्यान्तरचेष्टाशक्तिप्रदत्वात्त-
द्वत्स्थिरत्वाद्वा तच्छब्दवाच्याय एतदेव सूचितं गुणकमेति । चेत-
नाचेतनाश्रयगुणकर्मणोः साक्षिणो कर्तृत्वेनेति शेषः ॥ ३८ ॥

प्रतिवारणं प्रतिगजस्थानीयं निरस्तनिवारणं वा अश्वदंष्ट्रे
दंष्ट्राग्रे जगदादिः श्रीनारायण एव सूकरः जगदादिश्रायं सूक-
रश्च सुष्ठु करोतीति सूकर एव सूकरः शुमित्यनुकारं शब्दं
करोतीति सूकरो वराहः "बवौ शसाविति प्राच्या" इति सूत्रात्
शसयोरभेदः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

द्रव्यादिभिर्मायागुणैरुपलक्षितं यद्वस्तु शुद्धजीवतत्त्वं तत्रापि
निरीक्षितो य आत्मा परमात्मा तत्स्वरूपाय । अन्वीक्षादिभिर्नि-
रस्ता प्रत्याख्याता माया यतस्तथाभूताकृतिर्यस्य तस्मै ॥ ३७ ॥

तत्स्थापनाय वशीभूतमायां स्वरूपशक्तिं योजयति । करो-
तीति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं स्थूलसूक्ष्ममायिकदेहद्वयसद्भावे एव मन्यनं सम्भवेत् मन्य-
ने च सति तत्स्वरूपं दृश्यं स्यादित्याह । द्रव्यं शब्दादिक्रिया इन्द्रिय-
व्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः ईशः कालः कर्ता अहङ्कारः । एतै-
र्मायागुणैः श्रवणकीर्तनपरिचरणादिभिर्भजनसाधकैरन्वीक्षया मनः
कृतेन पुनः पुनः परामर्शेन च अज्ञानां श्रवणकीर्तनादीनामति-
शये आत्मा यतो बुद्धिश्च येषां तैर्वस्तुत्वेन निरीक्षित आत्मा स्वरूपं
यस्य तस्मै । तच्च तं स्वरूपं चिन्मयमेवेत्याह । निरस्ता माया यत्र
तथाभूता आकृतिराकारो यस्य तस्मै । श्लेषेण निरस्ता माया
भक्तस्याप्याकृतिर्यतस्तस्मै ॥ ३७ ॥

ननु मत्कार्यत्वाद्विदपि जगन्ममैवाकाशे मृदघटादिवत्तत्र
जगदिदं न वस्तुतस्त्वत्कार्यं किन्तु मायाकार्यमित्याह । करोतीति ।
यस्येक्षितुर्जीवार्थमीप्सितमत्यन्तानिच्छायासीच्छायायोगात् स्वार्थं तु
नेप्सितं विश्वस्थित्यादिस्वगुणैर्मायैव करोति । तस्या जड-
त्वेऽपि ईश्वरसन्निधानात् प्रवृत्तिं दृष्टान्तेनाह । यथा लोहं प्राव्याऽय-
स्कान्ताद्धेतोर्भ्रमति तदाश्रयं तदभिमुखं सत् अतो गुणानां
कर्मणां जीवाहृष्टानाञ्च साक्षिणो तस्मै तुभ्यं नमः ॥ ३८ ॥

अवतारचरित्रं व्रुवती स्वस्मिन् कृपातिशयं द्योतयति । प्रमथ्येति ।
प्रतिवारणं प्रतियोजारं दृष्टितमिव इभो हस्ती रसाया रसातलोप-
लक्षितात् गवर्भोदात् जगदादिर्जगत्कारणभूतः सूकरः । उदन्वतः
उदन्वति प्रलयार्णवे ॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमेऽष्टादशोऽध्यायः सकृत्तः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वश्लोकं विवृणोति । द्रव्येति । अन्वीक्षया विचारेण अद्वैतम-
नियमादिभिः अतिशयात्मा निश्चयवती बुद्धिर्येषां तैर्दिदक्षुभिः
द्रव्यादिभिः पञ्चविंशतितत्त्वैः सह त्रिभिर्मायागुणैश्च सह वस्तुतो
याथात्म्येन निरीक्षितो य आत्मा एकोनविंशः परमात्मा तस्मै
नमो नमः तत्र द्रव्याणि महाभूतानि पञ्च क्रियाशब्देन कर्मे-
न्द्रियाणि पञ्च हेतवः प्रकृतिमहदहङ्काराः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ
प्रकृतयः अवयवानि ज्ञानावयवानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि ईशः
इन्द्रियेशः मनः कर्ता जीवः एतैर्मायागुणाः सत्त्वरजस्तमांसि
तैश्च सहित इत्यर्थः कथम्भूताय निरस्ता मायानिमित्ता आकृति-
र्यस्मात् तस्मै अप्राकृतकृतय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं चेतनाचेतनब्रह्माख्यानि त्रीणि तत्त्वान्युक्तानि तत्र से-
श्वरसाङ्ख्यपक्षे प्रकृतिर्यथेश्वरादत्यन्तभिन्नातः सैव जगत्कर्त्रीति
शङ्का प्राप्ता तां वारयन् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमाह । करोतीति
यस्य जगत्कारणस्य शक्तिरुः “तदैक्षत बहुस्याम” इत्यादि श्रुति-
प्रसिद्धस्यैव सस्वभिनी शक्तिभूतैव माया न तदत्यन्तपृथग्भूता मा-
यास्तीति “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इति
श्रुतेः उपलक्षणमेतज्जीवादेरपि न ह्यब्रह्मात्मकश्चेतनो ज्ञेयतश्च
कश्चित्पदार्थोऽस्ति “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” इति श्रुतेः
सा च माया ब्रह्माधीनस्थितिप्रवृत्तिमतीति दृष्टान्तेनाह । यथा
अयो लोहं प्रावणोऽयस्कान्ताद्धेतोस्तदाश्रयं तदभिमुखं भ्रमति
तद्वन्मायापि स एव मायेशः ईप्सितं बुभुक्षोर्जीवस्य भोगार्थं
मुमुक्षोर्मोक्षार्थं स्वार्थं तु नेप्सितं विश्वस्थित्यादिकं गुणैः
स्वमायागुणैः करोति तस्मै ते जीवस्य गुणानां सात्त्विकत्वा-
दीनां कर्मणां च गुणानुरूपाणां साक्षिणो नमः ॥ ३८ ॥

प्रतिवारणं विरोधिनमिममिह इव मृधे युद्धे दैत्यं प्रमथ्य

रसायाः रसातलात् अग्रदंष्ट्रे दंष्ट्राग्रे मां कृत्वा उदन्वतः प्रल-
यार्णवात् क्रीडाभिव निरगात् तं प्रणतास्मि ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषाटीका

विचार सहित यम नियमादिक अङ्ग इनो से अतिशय युक्त
स्वरूपवाली बुद्धिवाले पुरुषोंने विषय इन्द्रिय व्यापार इन्द्रिय देवता
देह ईश्वर काल कर्ता माया के गुण इनो से जिनके स्वरूप को
देखा है ऐसे आत्ममाया को दूर करनेवाले आप के अर्थ
नमस्कार है ॥ ३७ ॥

जो आप गुण कर्मों के साक्षी हैं नहीं इच्छा करनेवाले भी
जिन आपकी इच्छा गुणों से संसार के उत्पत्ति स्थिति प्रलय को
करती है जैसे कि चुम्बक पत्थर के पास में रहने से लोहा घूमता
है ऐसी शक्तिवाले आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३८ ॥

जो आप जगत् के आदि में कारण सूकररूप होकर
रसातल में गई पृथिवी को दन्त के अग्र भाग में रखकर प्रलय
समुद्र के जलमें से निकल आये जैसे कि हस्ति कमल के नाब
को लेकर आवे तैसे फिर दूसरे हस्तिसरी के हिरण्याक्ष दैत्य
को युद्ध में मारकर स्थित है उन प्रभु को मैं नमस्कार करती
हूँ ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे अठारहमे अध्यायका

भाषानुवाद समाप्त ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

—○:○:○—

॥ ऊनविंशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

किंपुरुषे वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः पर-
मभागवतो हनुमान् सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरुपास्ते ॥ १ ॥

आर्ष्टिषेणेन सह गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं
गायति ॥ २ ॥

ओं नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणाशीलव्रताय नम उपशिक्षितात्मन उपासित-
लोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३ ॥

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम् ।

प्रत्यक् प्रशान्तं सुधियोपलम्भनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ ४ ॥

मर्त्यावितारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ।

कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥

न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान् वासुदेवः ।

न स्त्रीकृतं कश्चलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥

न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिर्नाकृतिस्तोषहेतुः ।

तैर्यद्विसृष्टानपि नो वनौकसश्चकार सख्ये बत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥

सुरोऽसुरो वाऽप्यथवा नरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ।

भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान् दिवमिति ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्ण्यते ।

सेव्यसेवकभावश्च भारतश्रेष्ठयमेव च ॥ १ ॥ २ ॥

भर्ता चासौ भगवांश्च तस्य कथाम् ॥ २ ॥

आर्याणि लक्षणाणि शीलं व्रतं च यस्मिन् । उपशिक्षितात्मने
सेयतचित्ताय उपासितोऽनुसृतो लोको येन । साधुवादः साधुत्व-
प्रसिद्धिस्तस्य निकषणाय निकषादमवजिर्धारस्थानाय परमसीमन्
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीरामं परमार्थरूपेण प्रणमति । अदेकं वेदान्तेषु प्रसिद्धं
नत्वे तत्प्रपद्ये तत्कथम्भूतम् । विशुद्धासावनुभवश्च स एव
मात्रा स्वरूपं यस्य विशुद्धत्वे हेतुः प्रशान्तं तत्रापि हेतुः स्वते-
जसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था
यस्मिन् अनुभवमात्रत्वे हेतुः प्रत्यक् दृश्यादन्यत् तत्कुतः अना-
मरूपम् । ननु वस्तुत एवम्भूतस्यापि जीवस्योक्तसर्वविपर्ययो दृश्यते
तत्राह । निरहम् । अहङ्काराभावात् तथा वैपरीत्यमित्यर्थः । ननु

श्रीरामस्य स्वरूपं नैवं प्रतीयते तत्राह । सुधिया पुंसा उपलभ्यते
इत्युपलम्भनं शुद्धचिन्तेन ब्रह्मत्वेनैवोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वं तत्राह । विभोर्मर्त्यावितारस्तु रक्षसो
रावणास्य वधाय तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् न केवलमेता-
वत्किन्त्विह संसारे स्त्रीसङ्गादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां
शिक्षणं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः । अन्यथा स्त्री स्वरूपे रममाणस्य
जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्यात् ॥ ५ ॥

विषयासक्त्यभावेन व्यसनानर्हत्त्वमुपपादयति । न वै स भगवां-
स्त्रिलोक्यां कापि सक्तः यत आत्मवतां श्रीराणामात्मा सुहृत्तमश्च
अतो न स्त्रीकृतं मोहं प्राप्नुयात् न लक्ष्मणं चेति देवदूतेन
श्रीरामं संमन्त्रयता विज्ञापितमत्रागतस्तथा बध्य इति तदैव
द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हन्तुमु-
द्यतो वसिष्ठवाक्यात्तत्याज तच्च न युज्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः
सत्कुलजन्मादि किन्तु भक्तिरेवेत्याह । न जन्मेति । महतः पुरुषा-

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

ज्ञानम महतः श्रीरामस्येति वा । सौभगं सौन्दर्यम् आकृतिर्जातिः यद्यस्मात्तैर्जन्मादिभिर्विस्तृष्टास्त्यक्तानपि नो वनचरान् वत महो लक्ष्मणस्याग्रजोऽपि सखित्वे कृतवान् ॥ ७ ॥

तस्मात्सुरो वान्यो वा यः क्रोऽपि श्रीराममेव सर्वप्रकारेण भजेत् । सुकृतलक्ष्मणीयस्यपि भजने बहुमानिनम् उत्तरान् कोस-
लानयो ध्यावासिनः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिलावृतादिषु वर्षेषु सप्तपुत्रास्यादिकमुक्तमयेदानीं किपु-
रुषे भारते च वर्षे तद्वदनेषां मध्ये भारतवर्षश्रेष्ठं
चाहैकोनविंशेन । तत्रादौ किपुरुषे उपास्यां भगवत्तनुं तदुपासकं
जप्यं मन्त्रं चाह । किपुरुष इति । आदिपुरुषं जगत्कारणभूतं
परमपुरुषं लक्ष्मणस्य सौमित्रेण अजं सीताया मैथिल्या अभि-
राममनुरूपं रामं दाशरथिं रामम् ।

रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥

इति निरुक्तरामशब्दपुष्कलप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयं तस्य श्रीरामस्य
यौ चरणौ तयोः सन्निकर्षः सान्निध्यं भजनमिति यावत्तस्मिन्
भिरते आसक्तो महाभागवतो हनुमानाञ्जनेयः किपुरुषवर्षस्यैः
सहाविरता अविच्छिन्ना भक्तिर्यस्य तादृश उपास्ते ॥ १ ॥

भगवतो भर्तुः श्रीरामस्य कथां गन्धर्वैरुपसमीपे गीयमानां
आर्षिष्येण किपुरुषवर्षस्यपुरुषश्रेष्ठेन सह सम्यगुपशृणोति
क्षयमिदं वक्ष्यमाणमुपांशु गायति जपति ॥ २ ॥

सौभगवच्छब्दार्थो पूर्ववत् उत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोकगते स्तूयते
उत्तमः निरतिशयः श्लोकः यशो यस्येति वा तस्मै आर्याणां लक्षणाणि
मनानि च शीलानि यस्मिन् उपशिक्षितः संयतः आत्मा चित्तं येन
उपाश्रितः लोको येन साधुवादः साधुत्वसिद्धः तस्य निकष-
णाय निकषाश्मन्त्रिद्वारगस्थानाय ब्रह्मणि कुले साधुः ब्रह्मण्यः
तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः “येचाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावा-
त्तद्विज्ञापः ।

अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते ! सलक्ष्मणाम् ।

न तु प्रतिष्ठां संश्रुत्य ब्रह्मणोऽग्रे विशेषतः ॥

इत्युक्तराया ब्रह्मण्यसंरक्षणावच्छेदकक्षीचस्वमेवात्र ब्रह्मण्यत्वं स चासौ
देवः स्वतेजसा दीप्यमानः अस्पृष्टाकृतदोषस्तस्मै । यद्वा । ब्रह्म
वेदे तत्र साधुः सम्यक् प्रतिपाद्यः संचासौ देवस्तस्मै महा-
पुरुषाय पुंसूक्तप्रतिपाद्यजगत्कारणत्वोपयुक्तकल्याणगुणावि-
शिष्टाय परमपुरुषाय महाराजाय ।

राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।

ईश्वरं ते विजानीध्वं स पिता सप्रजापतिः ।

इत्युक्तमहाराजाय नमः पदावृत्तिर्गुणभेदाभिप्राया ॥ ३ ॥

प्रकृतिपुरुषविलक्षणपरमात्मस्वरूपं विशोध्य तच्छ्रीरामरूपे-
णावस्थितं नमस्करोति । यदिति । विशुद्धं रागाद्यकलुषितं तदनु-
मवैकमात्रं ज्ञानैकस्वरूपं मात्रचा कचिदप्यजडस्वरूपत्वं विव-
क्षितं विशुद्धानुभवैकमात्रमनेन स्वरूपं निर्दिश्यते स्वतेजसा
स्वप्रकाशेन नित्यासङ्कुचितानन्दस्वरूपविषयकधर्मभूतज्ञानेन
ध्वस्ता नित्यं निरस्ता गुणा रजसाश्चैः तत्कृतास्तिस्र उत्प-
त्तिस्थितिमरणभूता अवस्था यस्य स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्य-

वस्थमित्यनेन प्रकृतिसंसृष्टचेतनव्यावृत्तिः सहाध्वस्तगुण-
व्यवस्थः प्रशान्तमशनायापिपासाशोकमोहजरासृत्युरूपोर्मिषड्-
ग्राहितानन्दस्वरूपम् । यद्वा । विशुद्धशब्देनैन्द्रियकानुभवव्यावृत्तिः
प्रशान्तशब्देन नित्यं रागाद्यकलुषितत्वमुच्यतेऽनेन मुक्तचेतनव्या-
वृत्तिः स हि बद्धावस्थायां रागादिभिः कलुषितः प्रत्यक् स्वस्मै
भासमानमनेन पराचोऽचेतनस्य व्यावृत्तिः नञचेतनं स्वस्मै अव-
भासते किन्तु परस्मै एव सुधिया सम्यग्ज्ञानेनोपलभ्यमानमुपलभ्यते
इत्युपलभ्यमानम् “इदयते त्वग्न्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः हृदा
मनीषा मनसाभिकल्पम्” इति श्रुत्युक्तयोगपरिशुद्धबुद्धयोपलभ्यमान-
मित्यर्थः अनेनैव तत्कारणत्वमप्युपलक्षितम् “कश्च ध्येयः कारणां
तु ध्येय” इति ध्येयत्वकारणत्वयोरेकनिष्ठत्वश्रवणात् यदि कारणां
तर्हि कारणत्वस्य भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायोगित्वरूप-
त्वादेवादिनामरूपाश्रयत्वं स्यात्ततश्च “सत्यं ज्ञानमनन्तं निष्कियं
निष्कलम्” इत्यादिनिर्विकारित्वश्रवणविरोधस्तत्राह । अनामरूप-
मिति । न विद्येते स्वमात्रनिष्ठे देवादिनामरूपे यस्य प्रकृतिपुरुषविशि-
ष्टस्यैव कारणत्वादेवादिनामरूपयोः स्वविशेषणीभूतप्रकृतिपुरुष-
गतत्वात्तद्वद्वारा सनामरूपत्वेऽपि साक्षादनामरूपमित्यर्थः एवम्भूतं
यद्वेदान्तेषु प्रसिद्धं तत्परब्रह्मस्वरूपं नरहरिं पुरुषश्रेष्ठं पुरुषोत्तम-
मिति यावत् एवं च “द्वाविमौ पुरुषौ लोके” इत्यारभ्य “उत्तमः
पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” इति भगवद्गीतोक्तनित्यमुक्तबद्धवि-
विधचेतनव्यावृत्तस्वरूपं विवक्षितं तत्र हि कूटस्थशब्देन मुक्तो
नित्यसिद्धश्च चेतन उच्यते उभयोरपि प्राकृतविकारराहित्येनाश्वर-
कूटस्थशब्दवाच्यत्वात् यद्यपि प्रशान्तशब्देन मुक्तव्यावृत्तिस्तथापि
नित्यसिद्धव्यावृत्तये नृहरिमित्युक्तं निरहमिति पाठे त्वनामरूपत्वे
निरहं हेतुः अहमर्थाभिर्गतः अहंशब्देनाहङ्कारः प्रकृतिपरिणा-
मविशेषः जीवश्चोच्यते आत्मनोऽप्यहमर्थत्वात्ततश्च निरहं प्रकृतिपुरुष-
गतविकारातीतं हि यतस्तस्मादनामरूपमिति योजना बोध्या एवंभूतं
प्रपञ्चे उपायोपेयभावेनाध्यवस्थायीत्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वस्तु परस्य ब्रह्मणोऽनामरूपत्वं श्रीरामस्य त्वनारूपत्वमित्य-
युक्तं तस्य मनुष्यनामरूपभाक्त्वात्तत्राह । मर्त्येति । विमोः पर-
स्यैव ब्रह्मण इह लोके श्रीरामरूपेण मर्त्यावतारः मनुष्यावतारः
अवतारो नामाजहत्स्वभावस्यैव रूपान्तरपरिग्रहः एवञ्च परब्रह्मे-
हाजहत्स्वभावं मनुष्यसजातीयरूपं परिगृहीतवदिनि भावः किम-
वनारप्रयोजनं तत्राह । मर्त्यशिक्षणं मर्त्यानां संसारदोषज्ञापनं
धर्मसंस्थापनं साधुपरित्राणं प्रयोजनमिति भावः । ननु मर्त्यशिक्षणं
नावतारप्रयोजनं किन्तु रावणादिरक्षोवध एवेत्यत्राह । रक्षोवधायैव
न केवलमिति । विमोर्मर्त्यावतारो न केवलं रक्षोवधार्थमेवापि तु
मर्त्यशिक्षणमेव तस्य प्रधानं प्रयोजनमित्यर्थः तथा चोक्तं भगवता ।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥

इति विनाशाय चेत्यत्र चशब्दोऽन्वाच्यपरः भिक्षामटगामानयेति
वत् दुष्कृतविनाशनमानुषङ्गिकं प्रयोजनमित्यर्थः धर्मो नाम
चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्य व्यवस्थयावस्थित ईश्वराराधनरूपपञ्च-
महायज्ञादिः तस्य संस्थापनं संसारदोषज्ञापनं शिक्षणं दुष्कृत-
विनाशनं तु सङ्कल्पमात्रेणाप्युपपद्यते साधूनां शर्यासना-
दनभोजनादिषु भगवता सह वर्तमानानां तं विना क्षणमात्रमपि
कलासहस्रं मन्वानानां दर्शनस्पर्शनसंभाषणादिभिः परित्राणं
सुखीकरणं धर्मसंस्थापनञ्च सङ्कल्पमात्रेणाप्युपपद्यते

श्रीमद्भिराधवाचायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
इति भावः यदुक्तं मर्त्यशिक्षणार्थमेवावतार इति
तदस्मिन्नेवावतारे निदर्शयति । कुत इत्यादिना । अन्यथावतारस्य
मर्त्यशिक्षणार्थमेवाभावे ईश्वरस्य ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ।

इत्युक्तसर्वनियन्तुः दारापहर्तुरावणाद्यन्नरात्मतया दारापहरणा-
दिक कारयितुं स्वेस्वस्मिन्निरनिशयापरिच्छिन्नानन्दस्वरूपे आत्मनि
रमतः उक्तविधस्वस्वरूपानुभवेन नित्यसन्तुष्टस्य विषयासक्तिरहि-
तस्य सीताकृतानि सीताविश्लेषादिभिः कृतानि व्यसनानि दुःखानि
कुतः कस्माद्धेतोः स्यात् प्रत्येकाभिप्रायं स्यादित्येकवचनं कृताऽन्य-
था स्यु रमत इति पाठस्तु सुगमः सर्वनियन्तुः सर्वान्तरात्मनः
स्वानुभवसन्तुष्टस्य श्रीरामस्वरूपेणावस्थितस्य परब्रह्मणः सीतावि-
श्लेषादिकृतव्यसनानुकरणं निरतिशयदुःखावहः संसार इति लोक-
स्य प्रदर्शयितुमेवान्यथोक्तविधस्य तस्य सीताकृतव्यसनादि न
घटन्त इति भावः ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयति । नेति । स श्रीरामरूपेणावस्थितः परमात्मा
आत्मवतां प्रशस्तमनसां निर्धूतनिखिलसांसारिकधर्माणां सन-
कादीनामात्मा सुहृत्तमः स्वाश्रितेषु निरतिशयसौहार्दनिष्ठः
आश्रितानां निरतिशयप्रीतिविषयश्च भगवान् ज्ञानशक्तिबलैश्व-
र्यादिषाङ्गपूर्णः वासुदेवः ।

सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यत्रेति वैयतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिकीर्तितः ।

इत्युक्तरीत्या सर्वत्रावस्थितोऽपि तद्गतदोषैरसंस्पृष्टः सर्वं स्वधा-
यत्वेन स्वशेषत्वेन च परिगृहीतवांश्च त्रिलोक्यां कृत्स्नजगदन्त-
र्भूते कस्मिंश्चिदपि शब्दादिविषयभूते वस्तुनि न सक्तः वैशब्दोऽ-
वधारणे न सक्त एवेत्यर्थः यतो न सक्तः अत एव स्त्रीकृतं स्त्रीवि-
श्लेषादिकृतं कश्मलं दुःखं नाश्नुवीत अवतारस्य मर्त्यशिक्षणार्थ-
त्वाभावे स्त्रीकृतं कश्मलमेवम्भूतो न प्राप्नुयादेवान्यथेत्यस्य सर्व-
त्रानुपङ्गः तथा लक्षणां चशब्दात्सीतां च विहातुं त्यक्तुं नाहंति
निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणद्युपयुक्तशरीर-
भेदैः शोषत्वं गतस्य भगवतो नित्यानपायिनो न तस्यावताररूपम् ।

सर्वास्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते ।

अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ।

कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ॥

कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पते ।

इति सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिकृतनित्यकिङ्करतां प्रार्थयमानं
लक्ष्मणम् ।

नित्यैषा जगन्माता लक्ष्मीर्नित्यानपायिनी ।

राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णाजन्मनि ।

अन्येष्वप्यवतारेषु त्रिणोरेषानपायिनी ।

इत्युक्तविधां नित्यानपायिनीं लक्ष्म्यवताररूपां भगवतीं सीतां च
मर्त्यशिक्षणमन्तरेण ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च गम प्रियः ।

मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो वदास्येत्तद्वत्तं मम ।

इति वदन् कथं त्यक्तुमर्हति अतः केवलं मर्त्यशिक्षणार्थं सांसारिकपुरु-
षेष्वहमनुसृतवानित्यर्थः सीतालक्ष्मणत्यागस्तु श्रीरामायणो उत्तर-

काण्डे प्रासिद्धः अत्रात्मवतामात्मैत्यनेन "अमृतस्य तु नाशास्ति विते-
न आरगा वा अरे द्रष्टव्यः भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति
वीतरासोपास्यत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थप्रवृत्तिभिन्नान्तस्य संगादिभिर-
कालुष्यं सूचितम् अत एव स्त्रीसंयोगवियोगकृतसुखदुःखाद्यभावश्चो-
वेदिनः भगवानित्यनेन पाङ्गुयपूर्णोत्थावाप्तसमस्तकामत्वोक्ति-
लाभात् स्त्रीसङ्गादिनिमित्तसुखानादरश्चोक्तः सुहृत्तम इत्यनेन ।

न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यामवत्तया ॥

कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।

इत्युक्तरीत्या दोषानवेक्ष्य तारतम्यमनालोच्य उपकाराभासमव-
लम्ब्य स्वाश्रितत्वमात्रेणापरित्यजता निरतिशयसुहृत्तमस्य
मर्त्यशिक्षणमन्तरेण नित्यानपायिनोः सीतालक्ष्मणयोस्त्यागो न
घटन इत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

तारतम्यमनादस्य यस्याश्रितत्वमात्रेण निरतिशयप्रीतिविशि-
ष्टरूपं तदस्मिन्नेवानवतारे दर्शयति । निति महतः शरणागतशब्दसाजं
निहीनजन्मादिविशिष्टं पापीयांसमपरित्यक्तुं बद्धदीक्षितस्य श्रीरामरूपे-
णावस्थितस्य ब्रह्मणः जन्म विप्रादिजन्म न तोषहेतुः तथा सौन्दर्या-
ध्ययनसुबुद्धिजातयो न तोषहेतवः तिर्यक्चपि तस्यानुग्रहदर्शना-
दिनिभावः तथाहि निरश्चोभावः तैर्यञ्च तिर्यक्त्वं तेन सृष्टान्वनौकसः
वनस्थानस्मान् कपीन् प्रतिजक्ष्मणाग्रजः पूर्वोक्तविधानन्तारवताररूप-
लक्षणाग्रजो नित्यं तत्सहचरः श्रीरामः सख्यं चकार वतेश्चर्यं
सख्य इति पाठे सख्ये विषये नञ्चकारेत्यर्थः तैर्यञ्च सृष्टानिति
पाठे यत् यस्मात्सैज्जन्मसौ भगादिभिः विसृष्टान्परित्यक्तानपि नाऽस्मान्
सख्यं चकार जन्मादिकतारतम्यमनवेक्ष्य सश्रयमात्रेणास्माभि-
र्हीनैः सख्यं कृतवान् वताहोऽस्य सुहृत्तमत्वमेवविधिमिति निर्व-
क्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यत एव निरतिशयसुहृत्तमस्ततस्तं मनुजाकृतिं मनुष्याकारं
श्रीहरिं सुकृतमुपकाराभिज्ञम् ।

मय्येव जीर्णानां यातु यस्वयोपकृतं कपे ।।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति ।

इति मां प्रत्युक्तविधोपकाराभिज्ञं पुरुषोत्तमं श्रीरामं सुरासुरनराणां
मध्ये यः कश्चित्सर्वात्मना सर्वप्रकारेण केनापि तदीयतासम्पादन-
प्रकारेणेति यावत् भजेत सेवेत कथं तन्मात्रेणैव तमनुगृह्णाती-
त्यत्राह । यः श्रीरामः उत्तरकोसलानुत्तरकोसलस्थान् लोकान्
तरुगुल्मजलादीश्च स्वदेशवासित्वमात्रमवलम्ब्य दिवं स्वर्गमनयत्
प्रापितवान् न केवलं ज्ञानक्रियाभक्तियोगानेवापेक्ष्यानुगृह्णात्यपि तु
यत्किञ्चिद्व्याजमात्रमवलम्ब्यानुगृह्णात्ययं श्रीराम इति भावः
तथा चोक्तम् श्रीवत्साङ्गमिश्रैः ।

त्वामामनन्ति कवयः कुरुणाश्रुनावधे ।

ज्ञातक्रियाभजनलक्ष्यमलक्ष्यगन्धैः ॥

एतेषु केन वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वम्

सदूर्वमभजन् हि जन्तवस्त्वाम् ॥

इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सीतामभिरामयतीति सीताभिरामस्तम ॥ १ ॥

भगवत्कथामित्युक्तेः कस्यचित्पूज्यस्य कथामिति तद्व्यावृत्त्यर्थः

भीमविजयध्वजनीरुतपदरत्नावली ।

मर्षिनि "अतो सन् भिमागो विमर्षि" इति श्रुतेरपि सङ्गृहीतानने-
तिज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

आयस्य हरेलेक्षणां शीले नित्यनिर्दोषत्वं सत्यजगत्सृष्ट-
त्वादि व्रतं च यस्य स तथा तस्मै "विश्वं सत्यं मघवानायुवोर-
दापञ्च न प्रमिनन्ति व्रतं वाम" इति श्रुतिः उपाश्रिता आत्मानो
जीवाः यस्य स तथा तस्मै लोकानुग्रहायाङ्गीकृतविग्रहायेति वा
उपासित उपासना युक्तो लोका यमुद्दिश्य स तथा तस्मै साधुरय-
मिति वादस्य वचनस्य निकर्षणाय सम्यग्विचारकाय । यद्वा ।
साधूनां वादस्य विवादस्य विरोधस्य निकर्षणाय परि-
हाराकाय ॥ ३ ॥

अहं तं त्वां शरणं प्रपद्य इत्यन्वयः यत्तत्तत् स्वरूपं विशुद्धा-
नुभवमात्रं प्रकृतिप्राकृतवैकृतसम्बन्धरहितज्ञानात्मकोन्द्रियादि-
मत्स्वनेजसा स्वरूपसामर्थ्येन ध्वस्ता निरस्ता गुणाः सत्त्वादयश्च
तिस्रो जाग्रदावस्थाश्च येन स तथा तं ध्वस्ता गुणानिमित्ताः
तिस्रोऽवस्था येन स तथा तं वा प्रत्यग् जीवाभिमुखान्वस्थितं
प्रशान्तं प्रकृतसुखपूर्णं प्रसन्नाकारं वा सुधिया शोभनबुद्ध्या-
पलङ्गयत इति सुधियोपलम्भनं प्रत्यक्षपदार्थवत् प्रत्यक्षप्रमाणेन
नोपलङ्गयते प्राकृतनामरूपरहितत्वादित्याह । अनामरूपमिति । अत-
एव निरहमहङ्कारशून्यम् ॥ ४ ॥

ननु श्रीरामस्य विशुद्धानुभवादिविशेषणानि कथं सङ्गच्छन्ते
सीताविशेषादिना दुःखाज्ञानादिप्रदर्शनादिति तत्राह । मर्त्येति ।
विशेषोर्व्याप्तस्य हरेर्मर्त्यावतारः मर्त्याकाररूपग्रहणं रक्षोवधायैव
तं केवलं तावन्मात्रं न भवति किन्तु मर्त्यशिक्षणं यमुद्दिश्य
गुणोपाध्याकरणां शरणागतपालनमसीष्टानमित्यादिमर्त्यैः कत-
व्यमिति एतत्कृतोऽनेन कृतमिति ज्ञायते इत्याशङ्क्य दशरथाज्ञा-
करणावनाभियानसीतान्वेषणादिप्राप्तव्यसनशरणागतसुग्रीवामी-
ष्टकरणाविभीषणासजयदानादिप्रयोगोऽवगम्यत इत्याह । कुत इति ।
स्वे आत्माति स्वरूपे रमतो रममाणस्य भगवतः "कस्मिन्प्रति-
ष्ठित इति स्वे महिम्नि" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

इश्वरश्चेन्न दुःखानुभवी तदनुभवी चेत्तेश्वर इति तत्राह । नवा
इति । स आत्मा इति पदद्वयेन । "आत्मा वा इदमेकवाग्र आसीत्"
इति श्रुतिं परामृशति वा इत्यनेन "निरनिष्ठो निरवद्य" इति
श्रुतिं प्रमाणयति विशदो हेतुर्थः कथं च सूरतलक्षणमपि
पदेन १ सीतामपीत्याह । अतो भक्तानुकरणेन कृतावतारस्य श्रीरा-
मवचस्य दुःखमोगाभावेनेश्वरत्वाविशेषात् भक्तिज्ञाने एव तन्मी-
तिजनके न जन्मादिकं विानशसुरादिपापयोनिजातस्यापि भक्ति-
ज्ञानसत्त्वात् मोक्षस्य सुनियतत्वात्तदुक्तम्

यस्य सम्यग् भगवति ज्ञानं भक्तिसत्यैव च ।

गिञ्चितस्तस्य मोक्षः स्यात्सर्वपापकृतोऽपि तु ।

यो ममत्वादिना दोषस्तत्त्वव्यविषयः स्मृतः

इत्यभिप्रेत्याह । न जन्मेति । अन्यविषयस्तदश्विनदुष्टजीवविषय इत्यर्थः
महतो महात्मनो मुक्तियोग्यस्य अङ्ग आर्षिषेण ! कर्माज्जन्मादि-
स्तोषहेतुर्न भवतीति तत्राह । तैर्यग्विसृष्टानिति । निर्यक्सम्बन्धि-
योनौ विमुष्टान् जातान् वराहादियोनेवानरयोनेर्निर्कृष्टत्वद्यो-
तनाय वनौकस इति एतदेवाहापिपदेन गार्हितत्ववाचिना
व्यशब्देन कृपाशीलत्वमेव प्रयोजनमित्याह ॥ ६-७ ॥

(१) इ जहातीत्यन्वयः ।

[६२]

अतः पुरुषार्थी भक्तिज्ञानाङ्गा श्रीराममेव भजेतेत्याह । सुरो-
ऽसुरो वेति । यो मुमुक्षुः स पुरुषः श्रीराममेव भजेतेत्यन्वयः
असुरादिजातेर्ममत्वादिदोषसम्भवेन रामभजनं कथं सम्भाव्यतः
इति चेन्न तस्य मुक्त्ययोग्यासुरजातिविषयत्वाद्योग्यस्य तज्ज-
त्वेऽपि तदभावात् "यो ममत्वादिना दोषः सत्त्वव्यविषयः स्मृतः"
इति स्मृतेश्च "महद्देवानामसुरत्वमेकम्" इति श्रुतेः मुक्तियो-
ग्यानामसुरजातित्वमस्तीति ज्ञायते इत्यभिप्रायेणासुर इति । न तु
तमोयोग्यजात्यभिप्रायेणेति न केवलं मूलरूपस्यैव मोक्षदातृत्व-
शक्तिरपि ध्वताररूपस्याप्यस्तीति आशयेनाह । य इति । उत्तरान्
कोसलानयोध्यावासिनो दिवं वैकुण्ठम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मर्तुभगवत्कथामिति । मर्तुत्वादिमननविशेषेण सुखवै-
शिष्ट्यं दर्शितम् ॥ १ ॥ २ ॥

नमो भगवते इति । अत्र भगवत् इत्येवमुत्तमः श्लोकायेति
माधुर्य्यञ्च दर्शितम् । आर्यत्वं पूज्यत्वम् ॥ ३ ॥

स्वरूपज्ञानमाह । यत्तदिति । यत्तत् प्रसिद्धं श्रीरामचन्द्रस्य
दूर्वादलक्ष्यामलं रूपम् । अत्र प्रकाशकलक्षणवस्तुनः सूर्यादि-
ज्योतिषः प्रकाशकत्वं शौक्यपादिमत्त्वमित्यादि धर्मवत् गुणरूपादि-
लक्षणतत्त्वरूपधर्मस्यापि तदात्मकत्वदृष्ट्या तन्मात्रत्वमुक्तं य-
एव धर्मस्वरूपशक्तिरिति भगवत्सन्दर्भादौ स्थापितम् अत एवैक-
मपि तस्याश्च शक्तेर्मायातिरिक्तत्वमाह । स्वतेजसा ध्वस्तगुण-
व्यवस्थमिति । स्वरूपशक्त्या दूरीभूता जैगुण्यात्मिका माया-
शक्तिर्यस्मादतः प्रशान्तं सर्वोपद्रववहितम् । अनुभवमात्रत्वे
हेतुः । प्रत्यक् दृष्ट्याकृत्यत्वं "न लक्ष्मणा पश्यति रूपमस्यां यमेवैक-
बुद्ध्युते तेन लङ्घ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति श्रुतेः ।
तत् कुतः अनामरूपम् "एतास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितं
तत्र हेतुर्निरहमिति । आत्मशब्देन हि श्रुतावस्थां परमात्मनो
जीवाख्यशक्तिरूपोऽह उच्यते । अनेनेति । पृथक् निर्देशात्
तद्रूपेण च प्रवेशो नाम देवताशब्दाच्यतेजोवारिमूल-
क्षणापाध्यभिनिवेशः । स च तस्य जीवस्य तस्य तत्राहन्ताद्या-
सादेव भवति । ततोऽन्तर्गामीरूपेण स्वयं तत्र स्थितस्यापि तद्व्यासा-
भावादुपाधिकृतनामरूपराहित्यं युक्तमेवेत्यर्थः । सर्वपाहङ्कार-
राहित्ये सति व्याकरवाणीति प्रयोगस्यानर्हत्वादिति भावः । ननु
श्रीरामरूपं न सर्वैरेव प्रतीयते तत्राह । सुधियोपलम्भनं शुद्ध-
चित्तेन स्वरूपतयैवोपलङ्गयत इत्यर्थः । नातः परस्परम् । यद्भवतः
स्वरूपमित्यादि श्रीब्रह्मवाक्यात् ॥ ४ ॥

नन्वेवं भूतस्य मर्त्येषु प्राकट्ये किं प्रयोजनम् उच्यते गौणो
सत्यपि प्रयोजनान्तरे मुख्यं तु भक्तेषु लीला माधुर्यामिव्यञ्ज-
नमेवेत्याह । मर्त्येति । तु शब्द आशङ्कानिवृत्त्यर्थः । मर्त्यलोके
योऽवनार आविर्भावः स तु साधुजनोद्देजकरक्षोवधायैव केवलं
न भवति किन्तु मर्त्यशिक्षणमपि मर्त्येषु शिक्षणं तत्तदर्थ-
प्रकाशनं यत्तन्मयमपि तत्र बहिर्मुखेषु विषयासङ्गदुर्वारता-
प्रकाशनमाजुष्यज्जिह्वद्वयान्तु स्वभक्तिवासनेषु चित्ताद्वंताकर-
विरहसंयोगमयनिजलीलाविशेषमाधुर्यप्रकाशनम् । ततस्तदर्थ-
मेवेत्यर्थः । अन्यथा यदि केवलं तद्वधायैव स्यात्तदा आत्मनः

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

परमात्मत्वेन परिपूर्णस्य ईश्वरस्य सर्वान्तर्यामिणः स्वे स्वरूपे तदेकरूपे वैकुण्ठे च रममाणस्य सीताकृतव्यसनानीति कुतः स्यात् मनसैव तद्वशे सक्तत्वात्तद्व्यसनासम्भवाच्च । निजमाधुर्यप्रकाशनपक्षे तु तत्तत् सम्भवत्येवेति भावः । अत्र कृपारूपं तादृशलीलारूपञ्च माधुर्यमधिकं श्लाघितम् । तत्र श्रीसीताविरागदुःखञ्च लीलामाधुर्यान्तर्गतमेवेति न दोष इत्यापि दर्शितम् ॥ ५ ॥

तादृशलीला च न प्राकृतवत् कामादिसक्ततया किन्तु स्वजनविशेषविषयककृपाविशेषणवेत्याह । न वै इति । स वै खलु त्रिलोकां न सक्तः तत्र हेतुः आत्मा परमात्मा भगवान् परिपूर्णैश्वर्यादिः वासुदेवः सर्वाश्रयश्चेति । किन्तु आत्मवत्तात्मा स्वयमेव नाशत्वेन विद्यते येषां तेषां स्वविषयकममताधारिणां भक्तविशेषाणामित्यर्थः । तेषामेव सुहृत्तमः । वरुणाद्यन्ये स्त्रीकृतं स्त्रीहेतुकं कश्मलमश्नुवते तथा नासावश्नुवीत । अतस्तस्या आत्मवत्त्वेनैव तादृशकश्मलहेतुतनुप्रतीतिविषयतापीति भावः । तथा देवदूतसमयातिक्रमेण आत्मवतोऽपि लक्ष्मणस्य परित्यागो यः स खलु नात्यन्तिक इत्याह । न लक्ष्मणमिति । विहातुमपि नाहति न शक्नोति अनन्तरं भूदित्येव स्वर्गस्थतया स्वागमनं प्रतीक्षमाणैस्तदादिभिः सह स्वाधिष्यमौरोदात्तं अधुनापि तेन सीतादिभिश्च सहैवास्मिन् किंपुरुषवर्षेऽप्यस्माभिर्दृश्यमानत्वात् । ततो मर्यादारक्षार्थमेव किञ्चित्दनुकरणमिति भावः ॥ ६ ॥

पूर्वार्थमेव स्थापयितुं भक्त्येककारणकारणप्रमुखपरमाधुर्यं सर्वोर्ध्वमहद्वाङ्मयम् । महतः पुरुषाज्जन्म सौभागं सौन्दर्यं आकृतिर्जातिः यद्यस्मात् तैः जन्मादिभिर्विसृष्टान् त्यक्तान् नोऽस्मान् तदीयपरमात्मकश्रीसीतान्वेषणादिभक्तितुष्टत्वेन अहो बत लक्ष्मणस्य सर्वसद्गुणलक्षितस्य श्रीसुमित्रानन्दनस्याग्रजोऽपि सखित्वे कृतवान् दास्ययोग्यामपि सह विहारविना सखीनिव स्त्रीकृतवानित्यर्थः सुभीचमुपलक्ष्य वा तथोक्तम् । तस्मान्न सुर इति । पूर्वं स्वरूपज्ञानमयभक्त्या मनुजाकृतावेव परमस्वरूपं दर्शितवान् । सम्प्रति माधुर्यज्ञानमयभक्त्यापि विशिष्य तामेवावधारयति । मनुजाकृतिं हरिमिति । तत्रापि श्रीकपिलादिकं उपावर्त्तयति । एवमिति । उत्तममसमोर्ध्वगुणं सुकृतं स्वरूपयापि भक्त्या सन्तुष्यन्ते ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

रामः किंपुरुषे नारायणः सेव्यश्च भारते ।

सर्वतो भारतभ्रष्टचमूनविशे निरूप्यते ॥ ० ॥

भर्तुरेव भगवतः कथामित्यनेन नारदादिरिव नावतारान्तरकथायामनुरज्यतीति द्योतितम् ॥ १ ॥ २ ॥

कार्याणि सर्वैः शिरोधायांणीं ब्रह्माणानि चरणातलगतध्वज-
बज्रादीनि आजानुबाहुत्वादीनि च शीलानि धीरोदात्तादीनि
ब्रह्मानि धर्मनिष्ठत्वादीनि यस्य तस्मै उपशिक्षितात्मने गुरुब्राह्म-
णादिशिद्धान्नादिशो उपासितलोकायेति स्वस्य ब्रह्माधुपास्य

त्वेऽपि मयास्वाचरणेन रजकपर्यन्ता अपि लोकाः प्रसादनीया
इति विचारवत्त्वाल्लोकानां तदुपासितत्वं साधुवादानां ब्रह्मण्य-
त्वसत्यसन्धत्वरूपालुत्वादीनां निकषणाय परमोत्कर्षप्राप-
काय लोका हि साधुवादैरुत्कृष्यन्ते । रामं प्राप्य साधुवादा
अप्युत्कृष्टा भवन्तीत्यर्थः । यथा परमोत्कृष्टस्यापि कनकस्थे निकषं
प्राप्तस्यैवोत्कर्षो लोके प्रमाणीभवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु शङ्खचक्रादिमत्त्वगुणवद्वाहनत्वाद्यैश्वर्यानाविस्काराद-
वनारस्यास्य ब्रह्मत्वे केचित् संशयः तत्र ये संशयते ते संशयतां
नाम ग्रहन्तु साक्षादिमं परब्रह्मरूपमेवानुभवामीत्याह । यदिति ।
विशुद्धो मायासम्बन्धशून्यो योऽनुभवस्तन्मात्रमेकं केवलं यत्त-
देवेमं प्रपद्ये । ननु शुद्धजीवोऽप्येवं भवति तत्राह । स्वतेजसा स्वरूप-
शक्त्या दूरीभूता गुणव्यवस्थानरूपा माया शक्तिर्यस्मात्तत् अत-
एव प्रत्यक् दृश्यादन्यत् “न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य यमेवैष
वृणुते तेन लक्ष्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” इति श्रुतेः । यतः
प्रशान्तं सर्वोपद्रवरहितम् । ननु श्रीरामस्य रूपं नैव प्रतीयते तत्राह ।
सुधियैव पुंसा उपलभ्यत इत्युपलम्भनं यतो नामरूपम् “एतास्ति-
स्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपं व्याकरवाणाति”
प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितम् । श्रुतौ निश्च इति तेजोवारिमुद-
निर्निश्चयेनाह प्रपद्ये । यद्वा । ग्रहद्वाररहितं यथा स्यात्तथा
तत्प्रपत्तिरपि रूपया तेनैव कारितेति बुद्ध्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि प्रपञ्चलोके कथमेव प्रकटीभवतीति तत्राह । मर्त्या-
वनारः मर्त्याकारस्य प्रपञ्चलोके प्राकृत्यं न केवलं रक्षसो राव-
णस्यैव वधाय किन्तु मर्त्यशिक्षणं मर्त्यशिक्षणार्थोऽपि इत्यर्थः ।
मर्त्या द्विविधाः धर्मवन्तो भक्तिमन्तश्च तेषां क्रमेण स्वस्य धार्मि-
कत्वप्रेमवश्यत्वयोः प्रदर्शनया धर्मशिक्षणार्थं प्रेमशिक्षणार्थञ्चे-
त्यर्थः । अन्यथा स्वे स्वरूप एव रममाणस्य परमात्मनः सीताविरह-
कृतानि व्यसनानि दुःखानि कुतः स्यात् स्युः किन्तु साध्वी स्वभार्या
धार्मिकैः सर्वथैव नोपेक्षितव्या तदर्थं प्राप्तानि दुःखान्यपि
सह तैरेवेति शिक्षणार्थं स्वस्मिन् सन्त्यपि दुःखानि दर्शितानीति
प्रथमे पक्षे द्वितीये तु सीताविरहकृतानि विषादादीनि कुतो दुःखानि
किन्तु प्रेम्णाः स्थायिभावस्य विप्रलम्भनरसास्वादनजनि-
तानि दुःखत्वेन भासमानानि परमसुखान्येव ननु दुःखानीत्यर्थः ।
आत्मारामत्वदुःखित्वयोर्युगपदेकत्र विरोधात् न च सीतायां
रममाणस्य कुत आत्मारामत्वमिति वाच्यं सीतायाः स्वरूपशक्ति-
त्वेनात्मभूतत्वात् । ननु सीतायाः स्वरूपभूतत्वे कथं तद्विरहः
सम्भवेत् उच्यते एकमेव परमतरत्वं चिच्छक्तिवृत्तिभेदेन महा-
सारेण प्रेमाख्येनानादित एव द्विधा विभक्तं तिष्ठति ह्लादषडैश्वर्य-
मयं केवलं ह्लादमयं च प्रथमं परमेश्वराख्यं द्वितीयं भक्त्याख्यं
पुनश्च तेनैव प्रेम्णा स्वस्य चतसृभिर्वृत्तिभिर्द्वितीयं तत्त्वं चतुर्धा
विभक्तं दाससखिपित्रादिप्रेयस्याख्यं प्रथमस्य तदेव तत्त्वस्य
दास्यादिभावभावितत्वं व्यवस्थापितं प्राकृतोऽपि जीवेषु यद्-
च्छयैतादृशभक्तिसाधनवत्सु भक्तिपरिपाके स्वयमाविर्भूय एतच्च-
तुष्कमावेद्य तेऽपि दासादित्वेन यथाकालं प्राप्य चतुष्केण तेन
समनुगम्यते पुनरपि तेनैव प्रेम्णा स्थायिभावात्तां प्राप्तेन स्वशक्त्यै-
वाविर्भावताभिर्विभावादिभिः स्वरूपरूपीकृत्य तदेव तत्त्वयुगलं
स्वस्य विषयाश्रयीभावभाषितं कृत्वा स्वाधीनीकृत्य योगविर्यो-
गाभ्यां सुखदुःखायितं स्वमाधुर्यमसाधारणमपास्मात्स्वाह्वयता

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

कोऽप्यानन्दचमत्कार एव तद्विदां निष्पाद्यते अनद्विदां तु केषाञ्चित् रामकृष्णादीनामप्येतावद्दुःखमनिर्वाच्यमिति केषाञ्चिज्जीव-प्रदर्शनार्थे अनुकृतमित्येवं व्यामोह एव ॥ ५ ॥

तस्य प्रेमवश्यत्वसत्यव्रतव्रह्मण्यत्वादिभिरप्राकृतैर्गुणैरेव एतदुपपद्यते नान्यथेत्याह । नेति । स वै खलु त्रिलोक्या न संतः यत आत्मा तस्मात्मा तदपि आत्मवतामात्मा सेव्यत्वेन वसन्ते येषां तेषां दासादीनां सुहृत्तमः यतो भगवान् पूर्णषडैश्वर्यः अतः प्रेमवश्यत्वानङ्गीकारे प्राकृतानामिव स्वीकृतं कश्मलं मोहं नाहनुवीत न प्राप्नुयात् तथैव सत्यव्रतव्रह्मण्यत्वाद्यनङ्गीकारे लक्ष्मणमपि त्यक्तुं नाहंत् । तथाहि देवदूतेन श्रीरामं मन्त्रयता विज्ञापितम् । अत्रागतस्त्वया वध्य इति । तदेव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हन्तुमुद्यतो वशिष्ठवाक्यात्त्याजेति तस्मादेतादृश्या लालया प्रेमाणा भर्मा च शिञ्चयामासति युक्तमुक्तं मर्त्य-शिञ्चयामिति ॥ ६ ॥

तत्सर्वगुणाकरस्य तस्य कृपया निरुपाधिं विशिष्याह । न जन्मति । महतो वशाज्जन्म महतः श्रीरामस्येति वा । तैः सज्जन्मादिभिलक्ष्मणस्य सर्वसल्लक्ष्मं परिपूर्णस्य सुमित्रासुनोरग्रजोऽग्रजत्वेन तमपि दास्ये विदधानोऽस्मान् सर्वसल्लक्षणरहितानपि सख्ये चकारेति सुग्रीवमुपलक्ष्योक्तिः ॥ ७ ॥

तस्माद्गजनीयेषु सर्वेष्ववतारेषु मध्ये राम एव कृपासिन्धुर-तिशयेन भजनीयो यद्गजने सर्व एवाविशेषणाधिकारीत्याह । सुर इति । यः कोऽपि सर्वात्मना सर्वप्रकारेण उत्तरान् कोसलान् अयो-ध्यावासिनः सशरीरानेव दिवं वैकुण्ठम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकोनविंशे किपुरुषे भारते च सेव्यसेवकभावः भारतश्रेष्ठ्यं च वक्ष्यते । किपुरुषवर्षे इति ॥ १ ॥

आर्षिषणो गन्धर्वमुख्यस्तेन राजर्षिरप्यार्षिषणस्तस्यां दिशि महाभारते प्रसिद्धस्तेन सह वा भर्ता चासौ भगवांश्च तत्क-थाम् ॥ २ ॥

आर्षाणि उत्तमानि लक्षणाणि शीलं व्रतञ्च यस्मिन् तस्मै उपशिक्षितानां सद्गुणशिक्षणामात्मोपास्यस्तस्मै उपासितः भर्म-शिञ्चयामनुसृतो लोको येन तस्मै साधुवादस्य साधुत्वप्रसिद्धे-र्निकषणाय परीक्षास्थानाय भर्मधुरन्धरशिरोभूषणायत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तगुणगणनिधिं वेदान्तैकवेद्यं श्रीरामाख्यं ब्रह्मैव मुमुक्षुष्येय-मित्याह । यदिति । यदेकं निःसमानातिशयं वस्तु तत्प्रपञ्चे कीदृशं विशुद्धानां ध्यातृणामनुभवो ययोस्ते मात्रे नामरूपे यस्य तत् अप्राकृतनामरूपमित्यर्थः स्वतेजसा ध्वस्ता हेयाः गुणाः रागादयः विविधा अवस्था च यस्मात्तत् प्रत्यग् जीवः शान्तः यस्मात् स्मर-णीयास्तत् सुप्रिया उपलभ्यते इत्युपलम्भनम् । अनामरूपं प्राकृत-नामरूपशून्यम् अहमेवंभूतोऽस्मीत्यभिमानशून्यम् ॥ ४ ॥

एवंभूतस्य मर्त्येषु अवतारस्तु रक्षोवधाय न केवलं मर्त्यशि-क्षणमपि तु मर्त्यचेष्टानुकरणेन मर्त्यैरेवं यथाशक्ति गुर्वाज्ञानुपालन-स्वदारसन्तोषधार्मिकाधार्मिकजनानुग्रहादिकं कर्तव्यमिति शिञ्चा-र्थमित्यर्थः अन्यथा मर्त्यानुकरणं विना आत्मनः सर्वात्मनः स्वे

स्वासाधारणो तिजानन्दे रमतः सीताविरहकृतानि व्यसनानि कुतः स्युः ॥ ५ ॥

एतदेवापवादयति । नेति । त्रिलोक्यामनित्यविभूतौ न संतः यतो वासुदेवो भगवान् अत एव स्वीकृतं सूर्यगुणाकृतं कश्मलं सीताविरहादिरूपं नाहनुवीत लक्ष्मणं विहातुं च नाहंति एवं हि श्रीरामायणो कथा एकदायोध्यायां यथासुखं वसमान् श्रीराम-भक्तान्ते सम्मन्त्रयता देवदूतेन विज्ञापितमत्रागतस्त्वया वध्य इति तदेव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं दुर्वाससमागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं दृष्ट्वा सत्यप्रतिज्ञः प्रणादपि प्रियतरं भ्रातरं हन्तुमुद्यनस्तदा बन्धुपरि-त्यागोऽपि वध्य एवातो लक्ष्मणं त्यक्त्वा सत्यप्रतिज्ञ एवेति वसिष्ठवा-क्यात्तत्याजं तदुभयं नरचेष्टानुकरणमन्तरेण न युज्येतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सौमगं सौन्दर्यम् आकृतिर्जातिः तैजन्मादिभिर्विसृष्टा-स्त्यक्तान् ॥ ७ ॥

अतः सुरादिः यः कश्चित्सूत्रन्यो वा राममेव भजेतत्यन्वयः उत्तरान् कोसलान् अयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥

भाषाटीका

श्रीशुकदेवजी मौले किपुरुष वर्षमें आदि पुरुष भगवान् लक्ष्मणजी के बड़े भ्राता सीताजी के रमने वाले श्रीराम-चन्द्रजी को उनके चरणारविन्द के समीप में निरन परम भाग-वत श्रीहनुमान्जी किपुरुषों के साथ में निर्विघ्न भक्ति से उपा-सना करते हैं ॥ १ ॥

गन्धर्वों की गई अपने पनि श्रीरामजी की कथा को आर्षिषण के साथ सुनते हैं आप स्वयं इस स्तुति का गान करते हैं ॥ २ ॥

भगवान् उत्तमश्लोक श्रेष्ठों के लक्षणों से शील आचारों से युक्त अपने मन को वश करने वाले उत्तम लोकों के अनुसरण करने वाले सत्पुरुषों के वाद के परमसीमा ब्रह्मण्य-देव महापुरुष महाराज श्रीरामजी के अर्थ नमस्कार है ॥ ३ ॥

जो वह विशुद्ध अनुभव स्वरूप तत्त्व है अपने तेज से गुणों की नाना अवस्थाओं का नाश करने वाला है साक्षी स्वरूप शान्त स्वरूप शुद्ध बुद्धि से प्राप्त होने योग्य प्राकृत नाम रूप अहङ्काररहित सो आप हैं तिनके मैं शरणागत हूँ ॥ ४ ॥

आपका जो मनुष्य अवतार है सो केवल राक्षसों के वध के ही लिये नहीं हैं किन्तु मनुष्यों के शिक्षा के के अर्थ है ऐसा न होता तो स्वयं आत्मस्वरूप में रमने वाले ईश्वर को सीताजी के वियोग के दुःख क्यों दीखते ॥ ५ ॥

मनुष्य लीला न होती तो आत्मज्ञानियों के भी आत्मा अति सुहृत् वे भगवान् वासुदेव तीनों लोकों में कहीं आसक्त होने वाले नहीं हैं तो सीताजी के वियोग के दुःख को न प्राप्त होते लक्ष्मणजी को भी नहीं छोड़ने को थोथ है ॥ ६ ॥

श्रीरामचन्द्रजी महापुरुष के सन्तोष का हेतु एक प्रेम छोड़कर न उत्तम जन्म है न सुन्दरता है न वचन की मधुरता है न उत्तम जन्म है न उत्तम बुद्धि है न उत्तम जाति है क्योंकि

भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोप-
लम्भनमनुग्रहायात्मवतामनुकम्पया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ ९ ॥

तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां भगवदनुभा-
वोपवर्णनं सावर्ण्यरूपदेक्ष्यमाणाः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति ॥ १० ॥

ओं नमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिञ्चनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनाराय-
णाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ॥ ११ ॥

गायति चेदम् ॥ कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः ।

द्रष्टुर्न दृग् यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तसाक्षिणे ॥ १२ ॥

इदं हि योगेश्वर ! योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान् जगाद यत् ।

यदन्तकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतोऽजितदुष्कलेवरः ॥ १३ ॥

यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ॥

शङ्केत विद्वान् कुक्कलेवरात्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥ १४ ॥

तन्नः प्रभो ! त्वं कुक्कलेवरार्पितां त्वन्माययाहंममतामधोक्ष्ण ! ।

भिन्द्याम येनाशु वयं सुदुर्भिदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति ॥ १५ ॥

भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवो मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः
कोल्लकः सह्यो देवगिरिऋष्यमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः शुक्तिमानृक्षगिरिः पारि-
यात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च
शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसङ्ख्याताः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीलक्ष्मणाग्रजने तो इन सब गुणों से हीन जानकों को सखा
बनाया है ॥ ७ ॥

इस हेतु से देवता हो अथवा मनुष्य हो अथवा दूसरी
यौनि का हो जो जीव अतिकृतज्ञ मनुष्यरूपी सब कोसलबासी
जीवों को वैकुण्ठ को लेगये हैं तिन श्रीरामजी को अवश्य
भजे ॥ ८ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उपचितैर्धर्मादिभिरामोपलभ्यते येन तत्तपश्चरति तत्रो-
परमो हृन्दिद्याणां संयमः उपरमो निरहङ्कारता आत्मवता-
मनुग्रहाय न स्वार्थमीश्वरत्वात् ॥ ९ ॥

भगवदनुभाव उपवर्ण्यते येन पञ्चरात्रेण तत्सावर्ण्यमनोः
उपसरति सेवते ॥ १० ॥

उपरतानात्म्याय निरहङ्काराय ॥ ११ -

असक्तश्चासौ विविक्तश्च साक्षी च तस्मै नमः असक्तत्वं
दर्शयति । अस्य विश्वस्य सर्गादिषु कर्तापि यो न बध्यतेऽहं-
कर्तेति न मन्यते । विविक्तत्वमाह । देहगतोऽपि दैहिकैः क्षुत्पि-

पासादिभिर्यो न हन्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह । यस्य
द्रष्टुरपि सतो दृष्टिगुणैर्दृश्येन विदूष्यते न विक्रियते ॥ १२ ॥

योगकौशलं निरूपयन् योगं प्रार्थयते । इदमिति त्रिभिः
हे योगेश्वर ! हिरण्यगर्भो यद्योगनैपुणं जगाद इदमेव तत्
किम् जन्मप्रभृति भक्त्यान्तकाले पुमांस्त्वयि मनो भारयेदिति
यत् कथंभूतः सन् उज्झितं दुष्कलेवरं तदभिमानो येन ॥ १३ ॥

अन्यथा तस्य शास्त्राध्यासादिश्रमो व्यर्थ इत्याह ।
यथैहिकामुष्मिककामेषु लम्पटो मूर्खः सुतेषु योगक्षेमं चिन्तय-
न्कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययान्मृत्योः शङ्केतं तथा विद्वानपि सन् यः
शङ्केत तस्य यत्नः शास्त्रश्रवणादिः श्रम एव ॥ १४ ॥

यस्माद्विदुषोऽपीयमेव दृशा तत्तस्माद्धे प्रभो ! अधोक्ष्ण ! त्वमेव
नो योगं विधेहि । कीदृशम् ! त्वयि स्वभावं सहजवासनारूपम्
येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुक्कलेवरेऽर्पितामहममतां पीप्ते
भिन्द्याम त्यजेम । सुदुर्भिदामुपायान्तरेः सर्वथा त्यक्तमश-
क्याम् ॥ १५ ॥

ह्लादवदस्मिन्नपि वर्षे सरितः शैलाश्च सन्ति नितम्बप्रभवा-
स्तदेष्यः सम्भूताः ॥ १६ ॥

श्रीमन्नारायणचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भारते वर्षे उपास्य भगवद्रूप उपासकं जप्यमानं मन्त्रं स्तोत्रं चाह । भारतेऽपीति भारतेऽपि वर्षे भगवान्नारायणाख्यो वदरिकाश्रमे । आकल्पान्तं कल्पपर्यन्तमव्यक्तगतिरेतदर्थमेवं करोतीतीतरेविविधातचेष्टतपश्चरति कथंभूतम् उपचिताः प्रवृद्धा धर्मादयो येन तदुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगोपरमात्मोपलम्भनमात्मा उपलभ्यते साक्षात्क्रियते येन तदात्मोपलम्भनं ततः कर्मधारयः तत्र भर्तः कर्मयोगः ज्ञानमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगः वैराग्यं मनोनिग्रहः ऐश्वर्याययगिमादीनि योगः प्राणजयः उपरमो बाह्येन्द्रियजयः किमर्थमेवमनीश्वरवत्तपश्चरतीत्यत्राह । आत्मवतामनुग्रहायात्मवतोऽनुग्रहीतुं मुमुक्षु एवमिव तपः कुर्युरित्येवं शिष्या ताननुग्रहीतुमिति यावत् आत्मवत्स्वनुग्रहे तस्य रूपैव कारणमित्याशयेनाह । अनुकम्पयेति ॥ ६ ॥

तं श्रीमन्नारायणं भगवान् बाहुय्यपूर्णः नारदः वर्णाश्रमवर्तीभिवर्णाश्रमभंभानुवर्त्तनीभिः भारतीभिर्भरतवर्षवासिनीभिः प्रजामिः सह साङ्ख्यमात्मयाथात्म्यज्ञानयोगः योगोऽसङ्ख्यवर्णाश्रमोचितपञ्चमहायज्ञादिरूपः कर्मयोगः आश्रयां भगवत्प्रोक्ताश्रयां भगवता गीताचार्येण प्रोक्ताश्रयाम् “अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्” इत्यारभ्य “एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु” इत्यारभ्य चोक्ताश्रयां गीताया वेदवदनादित्वादेवमुक्तं परमभक्तिभावेन परमभक्तिरूपेण भावेनाभिप्रायेण उपसरति अनुवर्तते कर्मयोगज्ञानयोगानुग्रहीतनिरतिशयभक्तियोगेनानुवर्तते इत्यर्थः कथंभूतः भगवतोऽनुभवः उपवर्ण्यते येन पञ्चरात्रेण तद्भगवदनुभवोपवर्णनं तत्पञ्चरात्रं सावर्ण्यमनोरुपदेक्ष्यमाणः इदमुदाहरति ॥ १० ॥

मन्त्रमाह । ओमिति । ओंभगवच्छब्दार्थो पूर्ववत् परमं निरतिशयं शीलं स्वभावो यस्य तस्मै सौशील्यविशिष्टयेत्यर्थः महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषस्वभावत्वं सौशील्यम् अयमाश्रयणसौकर्योपादको गुणः इदं वात्सल्यसौलभ्यस्वामित्वानामप्याश्रयणसौकर्योपादकानामुपलक्षणमुपरतानात्म्यायानात्मा देहेन्द्रियादिः तस्य भावः प्रकारः भर्मः अशनायादिषडूर्मिवर्गः उपरतं निरस्तमनात्म्यं यस्माद्येन वा तस्मै अकिञ्चनवित्ताय नास्ति किञ्चन प्रार्थनीयं येषां तेऽकिञ्चना निष्कामा मुमुक्षुवस्तेषां वित्ताय निधये नरनारायणरूपेणावतीर्णाय परमहंसाय पर उत्कर्षो मा न भवति हंसो जीवो यस्मात् पृषोदरादित्वात् माशब्दस्य द्रुस्वः यद्वा । इमिन् निरस्यति निखिलान् दोषानिति हंसः पृषोदरादित्वात् साधुः “भवेद्वर्णागमाद्वंस” इत्यानुशासनिकस्मरणान् परमश्रसौ हंस इति कर्मधारयः परमः निरतिशयकल्याणगुणागणः हंसो निरस्तनिखिलदोषः तस्मै परमगुरवे निरतिशयहितोपदेष्टे आत्मारामाय नित्यासङ्कुचितापरिच्छिन्नानन्दरूपस्वात्मानुभवपरायाधिपतये भूतानामधिपतये “एष भूताधिपतिः” इति अवस्थात् नमस्काराश्रयासो गुणभेदाभिप्रायकः ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणश्लोकचतुष्टयं स्तुतिरूपं गायति पठतीत्यर्थः यद्वा । इदं वक्ष्यमाणं गुणजातं गायति तावज्जगत्कारणं चिद्विद्विद्वत्तत्त्वं निरस्तनिखिलदोषं निरस्तमाश्रयधिकं सर्वज्ञं नमस्करोति । कर्तेति । अस्य कृत्स्नस्य चिद्विदात्मकस्य जगतः सृष्ट्यादौ कर्त्तापि यो न बध्यते नाभिमन्यते

[६३]

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्वद्यकर्त्तारमव्ययम्

इति भगवदुक्तीत्या कृत्स्नजगत्सृष्टारमात्मानं तद्गुणकर्मायत्तदेवमनुष्यपशुपादपतारतम्येन कर्त्तारं न मन्यते सृज्यानां देवादिपदाश्रानां देवत्वमनुष्यत्वादिनानाविधसर्गकर्मणि सृज्यशक्तीनामेव गुणकर्मणा प्रधानकारणत्वादात्मानं गुणकर्मानुगुणकर्त्तारं मन्यते न तु साक्षाद्वैचित्र्यं प्रतिहेतुं मन्यत इत्यर्थः तथा देहगतोऽपि अन्तरात्मनया देवादिदेहस्थोऽपि वैदिकैर्देहसम्बन्धप्रयुक्तैः सुखदुःखादिभिर्यो न हन्यते नाभिभूयते एवं द्रष्टृजीवस्य यद्दृश्यमचतनं प्रधानं तस्य गुणैः रजआदिभिर्यो न हन्यते न संकुचितज्ञानो भवति कर्तृत्वेऽपि मोहाभावात् देहस्थत्वेऽपि दुःखाभावात् त्रिगुणात्मकप्रधानशरीरकत्वेऽपि गुणकृतज्ञानसङ्कोचाभावाच्च जीवादेवलक्षणमुक्तं द्रष्टृजीवस्य गुणैः संसारित्वादिभिर्देहस्य गुणैर्जात्यादिभिश्च न दूष्यत इति वा योजना एवंचिद्विद्वद्वैलक्षण्यमुक्तमत एवासक्तो रागादिरहितो विविक्तोऽसहायः स्रुतलयाधिकद्वितीयवस्तुरहितः साक्षी सर्वस्य चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः द्रष्टा चेत्यसक्तविविक्तसाक्षी तस्मै ते नमः “कर्त्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते” इत्यपि पाठः तत्रास्य जगतः सर्गादौ सृष्टिस्थितिलयेषु कर्त्तापि न बध्यते असक्तत्वाज्जीवस्तु स्वगुणानुगुणपरमात्मायत्तः कर्त्ता स्वकर्मायत्तभोगसङ्गात् स्वातन्त्र्येण कर्त्तास्मीत्यभिमानेन बध्यते संसारी भवति परमात्मा जगत्सर्गादौ निरपेक्षः कर्त्तापि न बध्यते जगद्व्यापारस्वलीलारूपत्वेन सुखदुःखादिफलभोगाथत्वाभावाच्च सत्त्वभावादितिभावः तथा देहगतोऽपि वैदिकैः देहसम्बन्धप्रयुक्तैः सुखदुःखादिभिर्न हन्यते नाभिहतो भवति कुतः विविक्तत्वाच्चिरस्तनिखिलदोषतया समस्तकल्याणगुणाकरतया च जीवपर्यन्तेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्यो विलक्षणत्वाच्चिलक्षणस्वरूपवलाकनशीलत्वादितिभावः तथाच शरीरकं सूत्रम् । न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गसर्वत्रहिंसाऽऽति सर्वत्रावस्थानतोऽपि न परस्य ब्रह्मणोऽपुरुषार्थगन्धः सम्भवति कुतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्मोभयलिङ्गमुभयलक्षणं निरस्तनिखिलदोषमनन्तकल्याणगुणाकरमभिधीयत इति तदर्थः “अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इत्यादयः श्रुतयः ।

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्भूतसर्गः ।

परः पराणां संकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेणे ॥

इत्यादयः स्मृतयः अयं भावः जीवस्य कर्मवश्यत्वात्तत्कर्मानुगुण्येन तत्तद्वस्तुसम्बन्धोऽपुरुषार्थ एव स्यात्परस्य तु ब्रह्मणः स्वाधीनं स एव सम्बन्धस्तद्विचित्रनिधमनरूपलीलारसायैव स्यादिति दिक् । तथाच श्रुतिः “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इति तथा द्रष्टुः स्वस्वकर्मानुगुणाज्ञानाश्रयस्य “अनृतेन हि प्रत्युदास्तेषां सत्यानां सतामनृतमपिधानम्” इति श्रुत्युक्तीत्या कर्मणा तिरोहितज्ञानस्य जीवस्य यद्दृश्यं कर्मायत्तदर्शनविषयं यत्प्रधानं तस्य गुणैः रजआदिभिर्न दूष्यते च गुणपरवशो न भवति कुतः साक्षित्वात्साक्षाद्द्रष्टृत्वात् “साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम्” इति साक्षिशब्दो व्युत्पादितः साक्षिशब्दोऽव्ययवृत्त्या समुदायरुद्ध्या च भगवत्येव मुख्यवृत्तः अव्ययः पुरुषः साक्षीति भगवन्नामसहस्रपाठात् अतः संज्ञायामित्यस्य न विरोधः

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्रष्टुरिति दृष्टान्तार्थं यथा द्रष्टा दृश्यगुणैर्दृश्यते तथा साक्षी परमात्मा न दृश्यत इति अयं भावः जीवस्य स्वकर्मानुगुणमेव दृश्यदर्शनं न तु साक्षात्साकल्येनेति गुणैर्दृश्यं परमात्मनस्तु निरुपाधिकं साक्षाद्दृश्ययाथात्म्यदर्शनमिति न गुणवश्यता किन्तु गुणानामेव परमात्मवश्यतेति एवं भूताय असक्तसाक्षिणे नम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं जीवपरयोर्देहास्पदत्वतत्प्रत्यनीकत्वे उक्ते इदानीं जीवस्य हेयनिरसनोपायो देहाद्यनासत्त्वा परमात्मनस्तव भक्तिरेव सैव पुरा चतुर्मुखेन मह्यमभिहितेत्याह । इदं हीति । हे योगेश्वर ! हिरण्यगर्भः योगे यन्नैपुण्यं कौशलं जगाद तदिदमेव किन्तदित्यत्राह । उज्ज्वल-
तुष्कलेवरः उपेक्षितशरीरः कलेवरशब्दः तदनुबन्धिनामप्यु-
पलक्षकः उपेक्षितदेहानुबन्धी पुमान् भवात् प्रभृति अन्तकाले
अन्तकालपर्यन्तं भक्त्या ध्यानयोगेन त्वयि मनो धारयति स्थिरं
कुर्यादिति यत् ॥ १३ ॥

एवं देहाद्युपेक्षया परमात्मभक्तिरेव जीवस्यानर्थपरिहारिणी-
त्युक्तमिदानीमुक्तविधमक्तिरहितस्य केवलशास्त्राध्ययनादिप्रयासो-
निष्फल इत्याह । यदेति । पेहिकेषु पशुपुत्राणादिष्वामुष्मि-
केषु स्वर्गादिषु कामेषु लम्पटः आसक्तः सुतादिषु विषयेषु
चिन्तयन् तेषामनपायोपेयत्वं चिन्तयन्नित्यर्थः विद्वानधीतशा-
स्त्रोऽपि कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययान्मृत्योः शङ्केत विभीयात्
तस्य यो यत्नः शास्त्राध्ययनादिरूपः स केवलं भ्रम एव निष्फल एव
मरणभीतस्य शास्त्रभ्रमो निष्फल इत्यर्थः ॥ १४ ॥

यतो विदुषोऽप्ययमेव दशा तत्तस्मात्प्रभो ! हे अधोक्षज ! त्वमेव
नो योगं विधेहि सम्पादय त्वत्प्रसादादेव नो योगसिद्धिरिति भावः
इदं यो गे त्वयि स्वभावजं निरुपाधिकं कामानुपहतमिति यावत्
येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुत्सिते कलेवरेऽर्पितामाहितां
सुदुर्मिदामुपायान्तरैः सर्वदा त्यक्तुमशक्यामहंममतामहङ्कारमग-
काररूपामविद्यामाशु भिन्द्याम त्यजेम त्वत्प्रसादाद्यत्तत्त्वज्ञक्तियोग
यवानर्थनिवर्त्तक इति भावः ॥ १५ ॥

एवं भारते उपास्यभगवद्रूपादिकमुक्तमथास्मिन्नेव वर्षे
प्राधान्येन पुण्यतमान् पर्वताञ्जदीश्चाह । तत्र प्रथमं पर्वतान्
संप्रदेष्टाह । भारतेऽपीत्यपिशब्दाद्वर्षान्तरेऽप्यनुकाः पर्वता नद्यश्च
सन्तीति सूचितम् सरितः शैलाश्च सरिच्छैलाः बहवः सन्ति
तावच्छैलानुद्दिशति । मलय इत्यादिना । कामगिरिरित्यन्तेन अन्ये
च बहवः सन्तीत्याह । अन्ये च शतशः सहस्रशः शैलाः
सन्तीत्यनुषङ्गः नदीर्वक्ष्यमाणास्तासामुत्पात्तिस्थानं प्रभाव-
श्चाह । तेषामिति । तेषां शैलानां नितम्बेभ्यस्तटेभ्यः प्रमवाः
सम्भूताः नदाः प्रायेण पश्चिमाभिमुखाः न पूर्वाभिमुखा अस-
ङ्ग्याताः सन्ति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपशमोऽधिकभगवत्प्रिया उपरमो मनसादीन्द्रियनिग्रहस्त-
पश्चरतामिवमपेक्षितमिति दर्शयितुं न तु स्वस्य नित्यनिगृही-
तैन्द्रियत्वात् आत्मनः स्वरूपस्थोपलम्भो नित्यापरेक्षता यस्य
स तथा ॥ ६ ॥

साङ्ख्ययोगाभ्यां यथार्थज्ञानतत्साधनाभ्यां भगवतो हरे-
रनुभावस्य माहात्म्यस्योपवर्णनं प्रतिपादनं यस्मिन्स्तत्तथा तत्प-
ञ्चरात्रं सावर्ण्यमनोः उपसर्ग्युपास्ते ॥ १० ॥

उपरतानात्म्याय निवृत्तदेहादिधर्माय आत्मारामाणामभि-
पतये ॥ ११ ॥

सर्गादिषु कर्ता तथापि देवदत्तवद्यो न बध्यते देहगतोऽपि
दैहिकैर्देहसम्बन्धिभिर्दोषैः यो न हन्यते न पीड्यते द्रष्टु-
र्यस्य ह्यगुणैर्दर्शनयोग्यरूपादिभिः न दृश्यते दर्शननिमित्त-
पापैर्न सम्बध्यते तस्मै नमः अत्र हेतुगर्भविशेषणमाह ।
असक्तेति । असङ्गत्वात् विजृम्भणात् साक्षित्वात् बन्धनादि-
दोषाभाव इत्यर्थः ॥ १२ ॥

बहुजन्मार्जितधर्माद्युपायपाटवमिदमित्याह । इदं हीति ।
हिरण्यगर्भो योगनैपुण्यं योगपाटवमिदमेव जगाद इदं किं
तत्राह । यदिति । निगुणे त्वयि भक्त्यान्तकाले मनो निधाय
तुष्कलेवरमुज्जतीति यत्तदिदमिति भावः “यस्य सम्यक् भग-
वति ज्ञानं भाक्तिस्तथैव च” इत्यादिवाक्यमत्रापि प्रमाणमिति
बोद्धव्यम् ॥ १३ ॥

यत्तत्त्वं सर्वमनित्यं तस्माद्विषयाञ्जवदेहत्यागादौ शङ्का भयं
न कार्यमित्याह । यथेति । यथैहिकामुष्मिककामेषु लम्पटो
रागी सुतादौ नाशं चिन्तयन् शङ्केत मयि मृते सुतादयो
नाशं गमिष्यन्तीति तथा विद्वानपि यदि कुशरीरत्यागाच्छङ्केत
तर्हि तस्य यः शास्त्रश्रवणादौ प्रयत्नः स केवलं भ्रम एव
न किञ्चित्फलमित्यर्थः अतो न शङ्कितव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यतस्त्वदनुगृहीतमेव सफलमत इमं त्वदनुग्रहजनकमुपा-
यमस्मभ्यं देहीत्याह । तत्र इति । योगं ज्ञानं ध्यानमुपायं वा
येन योगेन अहंममतासम्भूतदोषस्य मुक्तिपरिपन्थित्वात्त-
न्नाशः प्रार्थ्यते तदुक्तम् । “यो ममत्वादिना दोषः स त्वन्य (१)
विषयः स्मृतः” इति ॥ १५ ॥

इदानीमस्मिन् भारतवर्षे पर्वततत्तटजा नदीः प्राधान्येन वक्ति ।
भारत इति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

नरनारायणाख्य इति द्वयोरभेदो दर्शितः । आत्मवत्तामात्मा स
एव भगवान् नाथत्वेन विद्यते येषां तेषां भक्तानामनुकम्पया
हेतुना तद्विषयकानुकम्पाधीनः सन् तेषां सङ्गलाये स्वयमेव तप-
श्चरतीत्यर्थः । अहो पतावानपि तदनुकम्पापरिणाम इति भावः
तमेव दर्शयति । उपचितेति । स्वयमेव कृतैस्तैस्तैरङ्गैस्तेष्व्वात्मनो
भगवतः स्फूर्तिहेतुकमित्यर्थः । तर्हि लोकैस्तथा नात्रगम्यते तत्राह ।
अव्यक्तगतिरिति । ईश्वरस्य स्वार्थं तदसम्भवात् । व्यक्तगति-
रिति वा ॥ ६ ॥

प्रजामिः सह ताश्च मुनिरूपा एव न तु सर्वाः । भगवता नर-
नारायणाख्येन प्रोक्ताभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां सारासारविवेक-
भगवत्प्रियाभ्यां यद्भगवदनुभवोपवर्णनं तत्तत्सावर्ण्यं प्रत्युपदे-
क्ष्यति यः स इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

(१) परोक्षज्ञानविषयः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तस्य परमहंसत्वं दर्शयन् गुरुत्वं योजयति । कर्त्तुंति । देहगतोऽन्तर्यामिरूपेण द्रष्टुः परमसाक्षिणः ॥ १२ ॥

अनासक्तत्वं कैमुत्येन स्थापयन् विशेषतो ज्ञेयस्य योगस्य सामान्यतो ज्ञानं तत्कारणञ्चाह । इदं हीति । उज्जितबुष्कलेवर इति । पार्षदकलेवरस्य शोभनत्वमुपादेयत्वं च बोधयति ॥ १३ ॥

तज्ज्ञानयोग्यत्वापादकं सारासारविवेकमपि सामान्यतो निवेदयति । यथेति ॥ १४ ॥

अभीष्टमाह । तत्र इति । कुकलेवरोति । स्नेतरेषां कलेवरापेक्षया प्रोक्तम् ॥ १५ ॥

कोजः कोजक इति पाठौ । गोवर्द्धनोऽयं शाखलोकप्रसिद्धः श्रीवृन्दावनगतः श्रीकृष्णः क्रीडत्वेन तमनु रैवतोऽपि पश्यते । अधुना तस्य स्वरूपत्वादिदृष्टिः काले कालेऽन्तर्द्वानात् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

उपचितैर्धर्मादिभिः सहित आत्मा त्वंपदार्थ उपलभ्यते येन तत्तपश्चरति तत्र उपशमः इन्द्रियाणां संयमः उपरमो निरहङ्कारिता आत्मवतां ज्ञानिनामनुग्रहाय तपःशिष्टाण्युपायेति तपसि प्रयोजनमनुकम्पयेति तत्र कारणमित्यपौरुषेयम् ॥ ६ ॥

भगवदनुभावो वर्णयते येन तद्भगवदनुभाववर्णनं पञ्चरात्र-शाखं साङ्ख्ययोगाभ्यां सह सावर्ण्यैः सावर्णिम् ॥ १० ॥

उपरतानात्म्याय न विद्यते आत्मा ज्ञातव्यत्वेन यस्य सः अनात्मा अनात्मनो भावः आनात्म्यमुपरतमनात्म्यं यस्मात्तस्मै ॥ ११ ॥

आत्मारामचूडामणित्वमाह । कर्त्तुंति । न निवध्यत इत्यतस्ते-ष्वसक्तत्वात् । दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्न हन्यते नाभिभूयते इत्यतो देहादिविक्तत्वात् द्रष्टुरपि सतो दग् दृष्टिः गुणैर्दृश्यैर्न दूष्यते अत एव असक्तश्चासौ विविक्तसाक्षी अलिप्तसाक्षी चेति तस्मै ॥ १२ ॥

योगाभ्यासिनां रहस्यमाह । इदमिति । यदिति । शत्रन्तमन्तकाले यत् गच्छत् चपलमिति यावत् मनस्त्वयि दधीत स्थिरीकुर्यादित्यर्थः उज्जितेति वर्त्तमाने निष्ठा ॥ १३ ॥

अन्यथा योगाभ्यासो व्यर्थ एवेत्याह । यथेति । चिन्तयन् चिन्तां कुर्वन् कुकलेवराख्यात शङ्केत । मयि मृते सति मत्सुतादयः कथं वत्सरन्निति भावयेत् तथैव विद्वानपि यः शङ्केत तस्य यत्नः अयम् एव ॥ १४ ॥

तस्मादन्यावेशं त्याजयित्वा त्वयि मनसोऽभिनिवेशं त्वमेव कृपया देहीत्याह । तत्र इति । योगं विधेहि योग एव कस्तत्राह । त्वयि नोऽस्माकं स्वस्यात्मनो भावं रतिं यद्वा । यथा विषयेषु स्वभावस्तथैव त्वयि स्वभावो निसर्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

अपीति । यथा इच्छावृत्ते तथा अस्मिन्नपि वर्षे इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपचितैः समृद्धैर्धर्मादिभिः आत्मा परमेश्वर उपलभ्यते येन तत्तप आकल्पं कल्पपर्यन्तं चरति आत्मवतामात्मा विद्यते उपास्यत्वेन तेषां तेषामनुग्रहाय शिष्टायै न च स्वार्थमश्वर-त्वात् उपशमो निरहङ्कारता उपरमः इन्द्रियसंयमः ॥ ६ ॥

भगवदनुभाव उपवर्णयते येन तत्पञ्चरात्रं शाखं सावर्ण्य-रूपदेक्ष्यमाणाः भगवत्प्रोक्ताभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्याम् ।

एषा तेषामिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

इति श्रीमुखवचनात् साङ्ख्यमात्मज्ञानं योगो निष्कामकर्मयोग-स्ताभ्यां सम्बर्द्धितेन परमक्तिभावेन प्रजामिः सह उपसरति सेवते इत्यन्वयः ॥ १० ॥

परमहंसानां परमगुरवे उपरतानात्म्याय निरहङ्काराय ॥ ११ ॥

देहगतोऽपि देहेषु अन्तर्यामिरूपेण संस्थितोऽपि दैहिकैः क्षुत्पि-पासादिभिः असक्तः सर्वदा पूर्णकामत्वात् विविक्तः सर्वदा सर्व-दोषास्पृष्टत्वात् साक्षी सर्वदा सर्वदर्शी स च सः तस्मै ॥ १२ ॥

ज्ञानस्य देहादिविक्तिपूर्वकं भगवति मनोनैश्वर्यं फलम-न्यथा ज्ञानयत्नः केवलं श्रमोऽतस्तं ज्ञानयोगं नो विधेहि येन त्वयि मनोनैश्वर्यं भवेदित्याह । इदमिति त्रिभिः । हे योगेश्वर ! हिरण्यगर्भः योगनैपुण्यं योगस्य ज्ञानयोगस्य नैपुण्यं यत् जगाद् तदिदमेव किमुज्जितबुष्कलेवरः त्यक्तबुष्टजनदेहसङ्गः सन् भक्त्या त्वयि मनो दधीत धारयेत् किं बहुना अन्तकालेऽपि इतियत् ॥ १३ ॥

यदि यथा ऐहिकामुष्मिककामलम्पटः अविद्वान् सुतादिषु चिन्तयन् यागक्षेममिति शेषः कुकलेवराणां स्वकीयदेहस्य सुता-दिदेहानां च अत्ययात्राशात् शङ्केत तथा विद्वानपि सन् यः शङ्केत तर्हि तस्य यत्नः विद्यायत्नः श्रम एव ॥ १४ ॥

तत्तस्मात् हे प्रभो ! अभ्योक्षज ! त्वं तद्योगं तादृशं ज्ञानयोगं नो विधेहि येन त्वयि स्वभावं स्वकीयं भावं मनोनैश्वर्य-लक्षणं ध्रुवास्मृत्याख्यं प्राप्नुयाम इति शेषः येन च योगिन-वयं त्वन्मायया नः कलेवर अर्पितामहंमतां शीघ्रं मिन्द्याम ॥ १५—१६ ॥

भाषाटीका ।

भारतवर्ष में भी नरनारायणबदरीनारायणनाम के भगवान् कल्पपर्यन्त की इच्छा से आत्मज्ञानियों की कृपा से अनुग्रह करने को आप अव्यक्त मार्गवाले होने से भी वृद्धि को प्राप्त आत्मा के लाभ के हेतु धर्म ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य शान्ति के हेतु तपस्या को करते हैं ॥ ६ ॥

भगवान् श्रीनारदजी भगवान्का कहा जो सांख्य तथा योग उन दोनों से भगवान् के चरित्र को सावर्णि मनु को उपदेश करने को स्थित हैं वर्ण आश्रम धर्म वाली भारत की प्रजाओं को साथ में लेकर परम भक्ति भाव से बदरीनारायणजी का अनुसरण करते हैं इस वचन को उच्चारण करते हैं ॥ १० ॥

उपशम स्वभाव वाले अहंतादि दुर्गुणों से रहित निर्भक्त पुरुषों के धनरूप ऋषियों में श्रेष्ठ नर नारायण परम हंसों के परमगुरु आत्मारामों के अधिपति आपके अर्थ नमस्कार है ॥ ११ ॥

इस स्तोत्र का गानभी करते हैं आप इस जगत् के कर्ता हो तो भी सृष्टि आदि कों के कर्मों में नहीं बन्धते हो वेद में स्थित होकर भी दैहिक धर्मों से बाधित नहीं होतेहो ब्रह्म होने

एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति ॥ १७ ॥

चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कोवेरी वेणी पयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा
कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिन्धुरन्धः
शोणश्च नदौ महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृष-
द्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चन्द्रभागा मरुद्वधा वितस्ता असिक्री विश्वेति
महानद्यः ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णैः स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारक-
गतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते यथा वर्णाविधानमपवर्गश्चापि
भवति ॥ १९ ॥

योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽन्यनिमित्तभक्तियोग-
लक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः ॥ २० ॥

एतदेव हि देवा गायन्ति ।

अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः ॥ २१ ॥

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ।

न यत्र नारायणपादपङ्कजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात् ॥ २२ ॥

कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् ।

क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥ २३ ॥

न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।

न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न वै स सेव्यताम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

पर भी आपकी दृष्टि गुणों से दूषित नहीं होती है ऐसे
अलिप्त निर्मल साक्षी आपके अर्थ नमस्कार है ॥ १२ ॥

हे योगेश्वर ! ब्रह्माजीने हमको उपदेश किया है सो योगकी
निपुणता यही है जोकि अन्तकाल में पुरुष अहंता आदि
शरीर वासनों को छोड़कर भक्ति से प्राकृत गुण रहित
आप में मनको लगा देवे ॥ १३ ॥

जिस प्रकार इस लोक के पदार्थों में लपट पुरुष पुत्र
स्त्री धन की चिन्ता से मरण समय में शंका करता है
तैसे ही विद्वान् होकर भी छोटे शरीर के नाश होने
की शंका करे तो उसके सब साधन भ्रम व्यर्थ ही हैं ॥ १४ ॥

हे प्रभो ! हे अघोक्षज ! तिस हेतु से इस छोटे शरीर
में अर्पित हमारी इस अति दुस्तर अहंता ममता रूप माया को
जिस योगसे हम शीघ्रही दूर करें ऐसे स्वाभाविक आप
के विषय के प्रेमभक्ति योगको विधान करो ॥ १५ ॥

इस भारतवर्ष में भी बहुत नदी तथा पर्वत हैं जैसे
कि मलय मङ्गलप्रस्थ मैनाक त्रिकूट ऋषभ कूटक कांलक
सद्य देवगिरि ऋष्यमूक श्रीशैल वैकट महेंद्रवारिधार
विंध्य शुक्तिमान् ऋक्षगिरि परियात्र द्रोण चित्रकूट गोवर्धन
रैवत ककुभ नील गोकामुख इन्द्रकील कामगिरि और भी
सैकड़ों हजारों पर्वत हैं तिनके नीचे से होने वाले नद नदी
असंख्य हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मना च देहेनाप्युपस्पृशन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

लब्धं जन्म यैस्तैः पुरुषैः । सार्विकादिना स्वकृतेन कर्मणा
दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयन्ते साध्यन्ते । हि यस्मात् सर्वा
एव गतयः कर्मानुसारेण सर्वेषां भवन्ति यस्मै वर्णस्य यद्विधानं
मोक्षप्रकारः संन्यासवनस्थत्वाद्विस्तद्वनतिक्रमणस्मिन्नेव वर्षे
नृणामपवर्गश्च भवति । एतच्च कर्मादिबहुसाधनसम्भवभिप्राये-

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

श्लोकं नत्वन्यत्रापवर्गभावेन । तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् १ । ३ । २६ । इति देवानामपि मोक्षस्य सूचितत्वात् ॥ १८ ॥

अपवर्गस्वरूपमाह । योऽसाविति । अनात्म्ये आत्मनि भव-
मात्म्यं रागादि तद्रहिते । अनिरुक्ते वाचामगोचरे । अनिलय-
नेऽनाधारे । अनन्यनिमित्तोऽहेतुको भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं
यस्य कथं भवति नानागतीनां निमित्तं यो विद्याग्रन्थिस्तस्य
रन्ध्रनं केदनं तद्द्वारेण महापुरुषपुरुषा विष्णुभक्तास्तैः प्रकृष्टः
संयोगो यदा भवति तदा ॥ २० ॥

एतदेव मानुषमेव सर्वपुरुषार्थसाधनं गायन्ति । अमीषामेभिः
उत स्त्रियं अथवा स्त्रयमेव साधनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नोऽभूत्
एवमभूतस्य पुण्यस्य दुष्करत्वात् भारताजिरे भारताङ्गणे नः
केवलं स्पृहैव यत्र तन्मुकुन्दसेवोपयोगि नृषु जन्म यैल्लब्धम् ॥ २१ ॥

स्पृहामेवाहुः । किमित्यादिसप्तभिः । दुष्करैः कृत्वादिभिर्नः
फलानां तुच्छैर्न धृज्यैर्न स्वर्गप्राप्त्या किं न किञ्चित्फलम् । कुतः ।
यत्र नारायणपादपङ्कजस्मृतिर्नास्ति । प्रत्युतातिशयितादिन्द्रिया-
णामुत्सवाद्भोगात्प्रमुष्टाऽभूत् ॥ २२ ॥

क्षणमल्पमेवायुर्येषाम् परत्वे हेतुः मर्त्येनापि देहेन क्षणो-
नैव कालेन कृतं कर्म संन्यस्य हरिः पदं सम्यग्यान्ति ॥ २३ ॥

अतो यत्र वैकुण्ठकथामृतनद्यो न सन्ति तदाभयाः कथा-
पगाभयाः महान्तो नृत्याद्युत्सवा येषु तादृशा यक्षेशस्य
मखाश्च पूजाः स सुरेशस्य ब्रह्मणोऽपि लोको न सेव्यताम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतासां नदनदीनाम् आपो जलानि भारत्यः भारत-
वर्षस्थाः प्रजाः कर्म पूर्वसर्वशरीरभावं आर्षः नामभिरेव
पुनन्ति नामभिरेव पवित्रयन्ति हि ।

गङ्गागङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि
मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।

इत्याद्यभियुक्तस्मरणमत्रानुसन्धेयं या आपो नामभिरेव
पुनन्ति प्रजास्ता अपः प्रजा आत्मना देहेनापि स्पृशन्ति
यद्वा । भारत्यः भारतवर्षस्थपूण्याश्चापो नामभिरेव प्रजाः पुनन्ति
नामतः आपः प्रजा आत्मना देहेनापि स्पृशन्तीत्यन्वयः नदीरुहि-
शति । चन्द्रमसेत्यादिना । विश्वेत्यन्तेन सिन्धुः शोणश्च नदावि-
त्याह । सिन्धुः शोणश्च नदाविति । कावेर्योः पृथगुक्तत्वात् नदीरुहि-
नद्यन्तरपरः गोवलीवर्धन्यायात् गङ्गा तु पूर्वं प्रपञ्चितैवेत्यत्रानु-
कोक्ति बोध्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अस्य भारतवर्षस्य प्राशस्त्यप्रतिपादनपरानभियुक्तैर्गीतान्
श्लोकानुवक्ष्यन्नस्य प्राशस्त्ये कारणमाह । अस्मिन्नेवेत्यादिना । प्रसङ्ग
इत्यन्तेन गद्येन अस्मिन्नेव वर्षे भारते लब्धं जन्म विप्रादिजन्म
यैस्तैः पुरुषैः शुक्ललोहितकुण्डलवर्णैर्न सत्वरजस्तमोगुणकल्पितकु-
ण्डलमिश्ररूपेण स्वारब्धेन स्वरूपेण कर्मणा बह्वयः दिव्यादिगतयः
तत्र शुक्लकर्मणा दिव्यगतिः रजःकर्मणा मनुष्यलोकगतिः तामस-
कर्मणा नारकगतिः तथा च भगवता गीतम् ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

[६४]

इति अत्रापि तृतीये उक्तम् ।

आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ।

धरां रजःस्वभावेन" इत्यादिना ।

एवं दिव्यादिगतयः आत्मनः स्वस्य विधीयन्ते सम्पाद्यन्ते हि
यस्मात्सर्वा एव गतयः आनुपूर्व्येण कर्मानुसारेण सर्वेषां भवन्ति
सर्वेषामविशेषेण त्रैगुण्यवश्यत्वाद् गुणानां हासोल्लासादिभिः
कृतानि कर्माणि दिव्यादिगतीः सर्वाः सर्वेषामापादयन्तीत्यर्थः
एवमस्मिन्नेव वर्षे यथावर्णविधानं यस्य ब्रह्मक्षत्रियादेः यद्वि-
धानम् ।

शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

शौर्यैस्तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥

इत्यादिविधानं गुर्वनलशुश्रूषा पञ्चमहायज्ञादिरूपविधानं च तदन-
तिक्रम्य यथावर्णविधानमनभिसंहितफलस्वस्ववर्णाश्रमोचित-
कर्मानुष्ठानानुगृहीतभक्तियोगेनेत्यर्थः अपवर्गो मोक्षश्च भवति
एतच्छात्र वर्षे मोक्षसाधनबहुधर्मानुष्ठानसम्भवाभिप्रायेणोक्तं नत्व-
न्यत्रापवर्गसाधनधर्मानुष्ठानासम्भवाभिप्रायेण । तदुपर्यपि वाद-
रायणः सम्भवात्" इत्युपरितनलोकेष्वपि ब्रह्मविद्याधिकारस्य
भगवता वादरायणेनैव सूत्रितत्वात् सूत्रे तदुपर्यपीति रम्यकादि-
वर्णाणामप्युपलक्षणम् ॥ १८ ॥

ननु यथा वर्णविधानं कदापवर्गो भवति को वा स्वस्ववर्णा-
श्रमोचितो धर्मः साक्षादपवर्गसाधनमुत कस्यचिदनुग्राहकः
अनुग्राहकश्चेत् कोऽसावनुग्राहः कथं वा अनुग्राहकः अनुग्राह्यश्च
कीदृशः अनुग्राह्यविषयश्च कीदृश इत्याशङ्क्याह । योऽसाविति । यदा
ह्यविद्याग्रन्थिरन्ध्रनद्वारेणाविद्यापुण्यपापात्मकं कर्म भक्तियोगो-
त्पत्तिविरोधिप्राचीनकर्म तद्रन्ध्रनद्वारेण तन्निरसनद्वारेण महा-
पुरुषो भगवान् तस्मिन् प्रसङ्गे भवति तदा यथाविधानमपवर्गश्च
भवतीत्यन्वयः "धर्मेण पापमपनुदति केषां कर्मभिः पक्के ततो
ज्ञानं प्रवर्तते" इति श्रुतिस्मृत्युक्तीत्या स्वस्ववर्णोचितानभिसंहित-
फलकर्मानुष्ठानेनाविद्याग्रन्थिनिरसनं तद्द्वारेण महापुरुषे प्रसङ्गः
प्रकृष्टः सङ्गः विजातीयप्रत्ययान्तरात्मवतो ध्यानरूपो मनोव्यापारो
भवति तदापवर्गो भवतीत्यर्थः अविद्याशब्दोऽत्र पुण्यपापात्मककर्म-
परः तदेव कर्म ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ।

इयाज सोऽपि सुबह्वन् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः ॥

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तुं मृत्युमविद्यया ।

इत्यादिषु मृत्युशब्देनाभिधीयते अविद्यया मृत्युमित्यादावविद्याशब्दे-
नानभिसंहितफलं वर्णाश्रमोचितं कर्माच्यते विद्येतरदन्यथा मृत्यु-
तरणोपायत्वश्रवणविरोधात्तावविद्याशब्दस्थानीयोऽत्र यथावर्ण-
विधानशब्दः तत्रत्यमृत्युशब्दस्थानीयोऽत्राविद्याशब्दः अविद्याशब्दो-
हि विद्येतरदविद्याकर्मैत्येवं कर्ममात्रे वर्तमानो यथोचितं कचि-
दनभिसंहितफलं वर्णाश्रमोचितं विहितं कर्माभिदधाति कचि-
द्वन्धकं कर्मेति विवेकः महापुरुषप्रसङ्गं विशिनष्टि । अनानागति-
निमित्तः नानागतिः स्वर्गनरकादिगतिस्तन्निमित्तो न भवतीत्य-
नानागतिनिमित्तः स्वर्गादिगतिनिवारकः मोक्षसाधनमिति भावः
निमित्ताविद्याग्रन्थितिपाठे नानागतिनिमित्तेति केदः स्वर्गनरका-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिनानागतिनिमित्तभूता याविद्या तद्रूपो यो ग्रन्थस्तस्य रन्ध्र-
नद्वारेणेत्यर्थः ग्रन्थशब्देनाविद्याया बुभुक्षणीयत्वमभिप्रेतं न विद्यते
अन्यद्देहिहकामुष्मिकरूपं निमित्तं फलं यस्य अनन्यनिमित्तः
निष्कास इत्यर्थः सचासौ भक्तिलक्षणो भक्तिरूपश्चेति कर्मधारयः
एवं यदाहीत्यस्योत्तरमुक्तं वर्णाश्रमधर्मस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वं
तत्प्रकारश्चोक्तः अविद्याग्रन्थिरन्ध्रनद्वारेणेत्यनेन महापुरुषप्रसङ्ग
इत्यनेन वानुग्राह्यं वोक्तम् अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण
इत्यनेनानुग्राह्याकारश्चोक्तः महापुरुष पुरुषप्रसङ्ग इतिपाठे महा-
पुरुषाणां प्रकृष्टः सङ्गो यस्य सः भक्तियोगलक्षण इत्यर्थः
अथानुग्राह्यविषयं महापुरुष इत्यनेनाभिप्रेतं दर्शयति ।
सर्वभूतात्मनेत्यादिना । यद्यपि सर्वभूतात्मवासुदेवशब्दयो-
स्तुल्यार्थता तथापि देवताविशेषं निर्दिष्टारविषया वासुदेव
इत्युक्तं वासुदेवशब्दावयवार्थप्रदर्शनाय सर्वात्मनीयकम् ।
इत्यतो न पौनरुक्त्यं भक्तियोगविषयं चिदचिद्विलक्षणत्वेन
विशिष्टमनात्म्ये इति आत्मनो भावः प्रकारः अपृथक्सिद्धविशेषणं
शरीरमात्म्यं ततोऽन्यस्मिन् स किं जीवः नेत्याह । अनिरुक्ते देवमनु-
ष्यादिनामरूपाभ्यामनिरुक्ते अनात्म्ये इत्यचेतनव्यावृत्तिः अनिरुक्त
इति बद्धजीवव्यावृत्तिः स तर्हि किं मुक्तजीवो नेत्याह । अनिलयने
आधारान्तरानपेक्षया अनेन मुक्तजीवव्यावृत्तिः तेषां हि भगवा-
नाधारः "ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम्" इत्युक्तत्वात्
अत्र ब्रह्मशब्दो मुक्तजीवपर औचित्यात् स तर्हि नित्यसिद्धः
नेत्याह । परमात्मनीति । अक्षरशब्दवाच्याभ्यां मुक्तनित्यसिद्धाभ्यां
क्षरशब्दवाच्याद्वयचेतनाश्च योऽन्यत्वेन गीतः परमात्मा ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

इति तस्मिन्नित्यर्थः । एवंविधे भगवति प्राङ्मुख्यपूर्णां निरस्तनि-
श्चिदलोषे योऽसावनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण इत्यन्वयः ॥ २० ॥

एवं स्वर्गापवर्गसाधनभूतबहुविधधर्मानुष्ठानोपयुक्तप्रदेशत्वा-
दस्य धर्मस्य प्राशस्त्यम् अथैतत्प्राशस्त्यप्रतिपादनपरान् श्लोकान्
बहुं तेषामविर्गीततां दर्शयति । एतदेव हीति । एतद्वर्धप्राशस्त्यं
गायन्ति देवा इति शेषः श्लोकानेवाह । अहो इत्यादिना । अमीषा-
मेभिः कर्तुं सम्बन्धविवक्षया पृष्टी किं शोभनं सुकृतमकारि
अहो अपिस्वित् किं स्वयं साधनं विनैव हरिर्भगवान् प्रसन्नः
किं निरतिशयसुकृतमेवमेभिः कृतं किम्वा स्वयमेवैषां भगवान्
प्रसन्न एवं रूपस्य धर्मस्य दुष्करत्वादिति वितर्क्यते क इमे
इत्यत्राह । यैर्जीवैः भारताजिरे भरतवर्षाङ्गणो भारतप्रदेश इत्यर्थः
यत्रभारताजिरस्य तत्रापि नृजन्मनश्च प्राशस्त्यमुक्तं तत्र कारणं
मुकुन्दसैवौपयिकमित्युक्तम् ॥ २१ ॥

वर्षान्तरस्थानां लोकान्तरस्थानां मनुष्याणां भगवत्सेवानुप-
युक्तं वदंस्तांश्चिदन्ति त्रिभिः । किमिति । दुःखेनापि कर्तुमशक्यैः
क्रतुभिस्तपोव्रतैः तपः सहितैर्वा व्रतैः तपः कृच्छ्रचान्द्रायणा-
दिकूपं व्रतं प्राजापत्यादिकं दानं पात्रेषु द्रव्यत्यागात्मकं कृत्वा
विभिस्तत्साधनेन फलगुणात्पास्थिरफलेन लुजयेन स्वर्गप्राप्त्या वा
किं न किञ्चित्फलं कृतं यत्र स्वर्गादौ श्रीमन्नारायणस्य पादपङ्क-
जस्य स्मृतिर्नास्ति प्रत्युत्तिनिरतिशयितादिन्द्रियाणामुत्सवात्

सुखात् स्मृतिः प्रणष्टाभूत् अत्रिकेन्द्रियोत्सव एव भगवत्सेवाविरो-
धीतिभावः ॥ २२ ॥

कल्पमायुषेषां पुनर्भवः जन्म यस्य तस्मात्स्थानजयातुपरि-
तनलोकप्राप्तेः आकल्पानुभाव्यसुखोपरिलोकापेक्षेत्यर्थः क्षणम-
ल्पमायुषेषां तेषां भारतभूजयः भारतवर्षप्राप्तिर्जिजये जय उत्क-
र्षप्राप्तिः ऊर्ध्वस्थानेषु सुखोत्कर्षप्राप्त्यपेक्षया भारतवर्षे जन्मलामरु-
पोत्कर्षप्राप्तिरूपो जयो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः भारतभूजयश्रेष्ठये हेतुमाह ।
अस्थिरेण मर्त्येन मरणशीलेन शरीरेण कृतं क्रियाजातं संन्यस्य
भगवति समर्प्य मनस्विनः प्रशस्तमनसः भगवदुपासकाः सन्तः
हरेरभयं न विद्यते भयं कालकृतं जन्मजरामरणादिनिमित्तं
यस्मिन् तत्पदं स्थानं श्रीवैकुण्ठरूपं याति कल्पायुषस्तु कल्पा-
नन्तरं पुनर्भवमेव यान्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अतो यत्र वैकुण्ठस्य भगवतः कथारूपाः सुधापगा अमृत-
नद्यो न सन्ति तदाश्रया भगवत्कथामृतनदीसेवापराः साधवः
साधूनां लक्षणलक्षिता भागवताश्च न सन्ति यत्र च महान्तो
नित्यपक्षमाससम्बत्सरायनाद्युत्सवा येषां ते यज्ञेशमखाः यज्ञे-
शस्य भगवतः "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति
भगवदुक्तेः "इष्टापूर्ते बहुधा जातं जायमानं विश्वं विमर्ति भुव-
नस्य नाभिः" इति श्रुतेश्च तस्य मखा आराधनरूपा यज्ञाः न
सन्ति स सुरेशस्य ब्रह्मणो लोकोऽपि सेव्यतां प्राप्यतां न याति
प्राप्त्यो न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मना कायेनान्तरेण उपस्पृशन्ति आचमनस्नानाभ्यामिति-
शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पुण्यपापार्जनं च सत्त्वादिगुणैः कियते तत्फलभूताः स्वर्गा-
दिगतयोऽपीत्याह । अस्मिन्नेवेति । शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन सात्त्विक-
राजसतामसभेदमिक्षेपेन स्वारब्धेन स्वफलदानाद्योपक्रान्तेन
स्वर्गादिगतय आनुपूर्व्येण पर्यायेणात्मनः परमात्मनः प्रेरणया
सर्वेषां विधीयन्ते यथावर्णाविधानं वर्णाश्रमविहितानुसारेण
ननुभारतीनां प्रजानां यदि तिस्रो गतयस्तर्हि निजानन्दाविर्भाव-
लक्षणो मोक्षो दुरवस्थः किमिति तत्राह । अपवर्गश्चेति । न केवलं
स्वर्गादिगतयोऽपि तु संसारदुःखनिवारणसमर्थो मोक्षश्चेति च
शब्दार्थः ॥ १८ ॥

अपिशब्दाद्यदा महतां पुरुषाणां श्रीनारायणपरायणानां
सङ्गतिस्तदा योऽसौ भगवत्पुण्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण उपायो
भवतीत्यन्वयः न अन्यद्देव्यादिप्राप्तिनिमित्तं यस्य सोऽनन्यनि-
मित्तः तादृशो भक्तियोगलक्षणस्तस्मात्स्वरूपानन्दाविर्भावलक्षणो
मोक्षो भवतीति ज्ञातव्यं केन प्रकारेण तदुच्यते नाना गतीति
पूर्वोक्तानां नाना गतीनां निमित्तहेतुभूतो यः अविद्याग्रन्थस्तस्य
रन्ध्रनद्वारेण दहनप्रकारेण भक्तियोगोऽप्येवं प्रकारेणोत्पादनीय
इति दर्शयति सर्वभूतात्मनि भूतभवज्ज्वलितसर्वजगदन्तर्यामिणि
अनात्म्ये जीवधर्मरहिते अनिरुक्ते वेदैरपि सर्वात्मना निर्वर्कुमशक्ये
अनिलयने अनन्याधारे परा प्रकृष्टा मा श्रीवेषां ते परमा मुक्ता-
स्तेषामप्यानन्ददानादिकर्तरि संज्ञामाह । वासुदेव इति । भव-
तारूपाणामपि मुक्तिदानसाध्यमस्तीति - येषामितुं वा वासु-

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देव इति हिशब्दो भक्त्युत्पत्तौ सत्सङ्गतिः प्रयोजिकेति दर्शयति भक्त्या मुक्तिर्भवतीत्येतदेव गायन्ति विद्वांसः ॥ २० ॥

एषामिति षष्ठी तृतीयार्थे किं शोभनं कर्म उत खित् किं भारतेऽजिरे भारताख्यप्राङ्गणे मुकुन्दसेवायामौपयिकं जन्म-लक्षणोपायस्तत्र स्पृहात्मभिरिच्छामनस्कैः ॥ २१ ॥

द्युजयेन स्वर्गजयेन यत्र स्वर्गे श्रीनारायणपादपद्मस्मृतिः प्रमुष्टा कुतः अतिशयेन्द्रियोत्सवादिषयभोगातिरेकात् स्वर्गस्थान् कर्मिणा उद्दिश्येदं वचनं न देवान् तेषां सन्ततहरिस्मरणस्य प्रमाणासिद्धत्वात् ॥ २२ ॥

भारतलब्धजन्मनामपि पुनर्जन्मसम्भवात् कथं भारतभू-जयो वर इति प्रशस्यत इति तत्राह । क्षणेनेति । मनस्विनः क्षणकालेन मर्त्येन नश्वरेण देहेन कृतं कर्म हरौ संन्यस्य हरैरभयं पुनर्जन्मभयरहितं पदं संयान्तीति यस्मात्समादिति शेषः कल्पायुषामित्यनेन महारादिलोकस्था लक्ष्यन्ते “कल्पायुषो विबुधा यः” इति श्लोकेः ॥ २३ ॥

महारादिलोके विशिष्टभोगसम्भवात् कथं नीचीक्रियते भार-तस्वयं इति तत्राह । न यत्रेति । यत्र महर्लौकादिषु तदाभ्याः श्रीनारायणचरणसरसिजस्मरणजनकाः साधवो रागद्वेषादि-क्षोषलेशशून्या भागवता न सुलभाः यथेहात एव वैकुण्ठकथानृता-पगा अपि न अत एव त्रिष्णुविषययज्ञाश्च न सन्ति तैः प्राप्य फलाभा-वात् पूर्वचार्णकर्मफलभोगोत्सवेन गच्छत्कालत्वेनावसराभावान्मि-थस्तूष्णीभावाच्च “ध्यायन्तीव देवमनुष्या” इति श्रुतेः सुरेशस्वामिलोको महारादिः सेव्यतां न याति प्राप्यफलान्तरत्वेनेति शेषः ॥ २४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यथावर्णविधानमिति स्वस्वधर्मापेक्षादिकमेतत्पर्यः । एतच्च प्रायिकं यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्ग इत्यस्यैव मुख्यत्वेन वक्ष्य-माणात्वात् श्रीनारदजन्मवत् । प्रथम एव तत्प्रसङ्गेन तत्प्रवृत्तेः भक्तियोगलक्षणोऽप्यपवर्गो भवति । किमुतान्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

अहो इति । छत्रिन्यायेन प्राचुर्योक्तिरियम् । तज्जन्मत्वेऽपि केषा-ञ्चिदुष्कर्मत्वं तत्प्रसादाविषयत्वदर्शनात् । किं दुष्करैर्न इत्यादि-वक्ष्यमाणाश्च । स्वयमिति यदाहीति पूर्वोक्तरीत्या स्वपुरुषानुस-रणास्वभावेन खेनैव साधनेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

संन्यस्य हरावर्पयित्वा ॥ २३ ॥

न यत्रेति । भगवद्भक्तौ भारत भूमिनियमोऽपि खण्डितः तत्-ज्ञासवे सर्वस्यापि लोकस्य स्तुत्यत्वेनाभिप्रेतत्वात् । किन्तु भार-तभूमौ तत्प्राचुर्यमस्तीति प्रस्तुता स्तुतिरेव ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मना देहेन च ॥ १७ ॥

अन्धो ब्रह्मपुत्रः ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेव वर्षे नान्यत्र तत्रापि सहस्रयोजनप्रमाणे प्रदक्षे-ष्वेति ज्ञेयम् । यदुक्तं विष्णुपुराणे ।

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाज्जिज्ञामय ।

इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गमस्तिमात्र ।

नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः ।

अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसम्भृतः ।

योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।

सागरसम्भृत इति समुद्रप्रान्तवर्तीति श्रीस्वामिव्याख्या नवमस्यास्य पृथङ्नामाकथनात् नाम्नोऽपि नवद्वीपोऽयमिति गम्यते विशेषश्च तत्रैव ।

पूर्वे किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ।

पूर्वे देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ।

ओडा कलिङ्गा मगधा दक्षिणात्याश्च कृत्स्नशः ।

मारुका मालवाश्च ।

इत्यादिचत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महामुने ।।

कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्चान्यत्र न कश्चित् ।

इति वायवीये च ।

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदाभिबोधत ।

सागरान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ।

इति । शुक्ललोहितकृष्णवर्णैः सात्त्विकराजस्तमसेन कर्मणा क्रमेण दिव्यादिगतयो बह्वचः आत्मनः स्वस्य विधीयन्ते साध्यन्ते हि यस्मात् सर्वा एव गतयः सर्वेषां यथावर्णविधानमिति वर्णानां धर्मस्य अधर्मस्य च करणं सम्भवेदिति तदनतिक्रम्य आनुपूर्व्येण विधीयन्ते । वेदेनेति शेषः तथा अपवर्गश्चेति तस्य विधातुमश-क्यत्वात् स स्वयमेव भवतीति चकारेणापवर्गस्य वैरल्यं द्योति-तम् ॥ १९ ॥

ननु किंस्वरूपोऽपवर्गः कदा वा भवेदित्यपेक्षायामाह । योऽसा-विति । भगवति परमकल्याणसौन्दर्यादिगुणवति अत एव सर्व-भूतानामात्मा मनो यत्र माधुर्येण सर्वभूतचित्साकारक इत्यर्थः । अत एवानात्म्ये आत्मनो भाव आत्म्यं न युज्यते प्राप्यत्वेन आत्म्ये आत्मत्वं यत्र तस्मिन् यत्र आत्मसेव्यत्वमेव युज्यते न तु आत्म-त्वमात्मैक्यमित्यर्थः । यन्माहात्म्यं प्राकृतरागादिभिर्निर्विक्रमश-क्यमित्याह । अनिरुक्ते महाप्रलयेऽपि यद्रूपगुणादेर्नास्त्यभाव इत्याह । अनिलयने न विद्यते प्राकृतानां तत्त्वानामिव निलयनं लयो यस्य तस्मिन् सर्वेषामात्मा ह्यतिप्रेमास्पदं ततोऽपि परमत्वात् परमात्मानि विशेषणैरेतैर्भजनीयत्वातिशयो व्यञ्जितः । वासुदेवे वसुदेवनन्द-नेऽनन्यनिमित्तोऽहेतुको भक्तियोग एव कक्षणां स्वरूपं यस्य सः । नन्वपवर्गशब्देन रूढ्यामोक्ष एवोच्यते सत्यमविद्याध्वंसरूपस्य मोक्षस्य भक्तावन्तर्भावात् भक्तियोगोऽपि मोक्षादिशब्दवाच्य इत्याह । नाना गतीनां निमित्तं योऽविद्याप्रण्यस्तस्य रन्ध्रं ध्वंस-स्तद्द्वारेण तज्जेतुनैव अपवर्गसंज्ञ इत्यर्थः । कदा महापुरुषस्य विष्णोः पुरुषा भक्तास्तैः प्रकृष्टः सङ्गो यदा तदैव नान्यदा ॥ २० ॥

अमीषाममीभिः शोभनं सुकृतमुत खिद्यथा स्वयमेव साधनं विनैव हरिरेषां प्रसन्नोऽभूदेतद्वशभाग्यस्य पुण्यजन्यत्वासंभवा-दिति भावः । भारताजिरे भारताङ्गणे । ननु दुरात्मनामपि तत्र जन्म दृश्यते इत्यतो विशिष्यन्ति । मुकुन्दसेवौपयिकं हि यस्माज्जोऽस्माकं केवलं स्पृहैव यत्र न तु प्राप्तिः ॥ २१ ॥

ननु भवद्भिरपि भारते जन्म प्राप्यैव सत्कर्मभिर्दिवि सुख-मुपभुज्यते इति चेदस्माकं तज्जन्म धिक् तानि कर्माण्यपि धिक् तत्प्राप्यं दिवमपि धिक् अत्रत्यं सुखमपि धिगित्यभिव्यञ्ज-यन्त आहुः । किमिति द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किं न किञ्चिदपि फल

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

कृतः यत्र दिवि नारायणपादपङ्कजस्मृतिर्नास्ति । प्रत्युत अतिशयितादिन्द्रियाणामुत्सवाद्भोगात् स्मृतिः प्रमुष्टा ॥ २२ ॥

ब्रह्मलोकादपि सकाशात् भारतभूमेरुत्कर्षः खल्वपूर्व एवेत्याह । कल्याणमिति । ब्रह्मलोके द्विपराईपर्यन्तनिवासादपि सकाशात् भारतभूमौ क्षणमात्र वासोऽपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । तत्र हेतुः पुनर्भवात् ब्रह्मलोके तावान् वासोऽपि पुनर्भवप्रद इत्यर्थः भारते तु मर्त्येन मरणधर्मणापि देहेन क्षणेन क्षणमात्रकालेनापि मन्त्रिनो भगवश्चरणदत्तमनसः हरेः पदमभयं वैकुण्ठं ब्रह्मलोकमूढैरपि पादौ निधाय यान्ति कृतं शुभाशुभं सर्वमेव कर्म संन्यस्य परित्यज्य ॥ २३ ॥

तस्माद्विवेकिनामयमेव विवेक इत्याहुः । न यत्रेति । वैकुण्ठकथासुधेव सर्वत आधिक्येन स्वाद्वी तदापगेव भूयसी नतु ज्ञानयोगादिकथेव श्रव्या अल्पीयसी च । भागवता भगदालम्बिनः तदाश्रयाः तामेवाश्रयन्तः नतु परमात्मालम्बिनः ज्ञानादिसिद्ध्यर्थं तां किञ्चिन्मात्रीमपेक्षमाणाः यज्ञानां ब्रह्मयज्ञादीनामाङ्गिरसवृहस्पतिसवादीनामप्यन्येषां चेशस्यापि हरेर्मखाः “यज्ञैः सङ्गीर्तनप्रार्थैर्यजन्ति हि सुमेधसः” इति प्रमाणोक्तलक्षणाः सङ्गीर्तनबहुलाः परिवर्णनादिरूपाः महान्तः उत्सवा गीतनृत्यवाद्यभक्ताराधनाद्या येषु ते यत्र न सन्ति सः सुरेशस्य ब्रह्मणोऽपि लोकः न सेव्यतां नाश्रीयताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नामभिः पुनन्तीनामर्थात् हे गङ्गे ! हे यमुने ! इत्येवं नामोच्चारणमात्रेणैव पवित्रीभूताः प्रजाः अपः आत्मना च देहेनाप्युपस्पृशन्ति ॥ १७-१८ ॥

अस्मिन्नेव वर्षे लब्धजन्मभिः शुक्लादिवर्णैर्न स्वारब्धेन स्वकृतेन कर्मणा आनुपूर्व्येण स्वकर्मानुसारेण दिव्याद्या गतयः सर्वा एव आत्मनो विधीयन्ते साध्यन्ते किञ्च सर्वेषां वर्णानां यथावर्णविधानं यस्य ब्राह्मणादिवर्णस्य यद्विधानं मोक्षोपायविधानं तदन्तर्गतिक्रमेणापवर्गो मोक्षश्चापि भवति अस्मिन् वर्षे सोऽक्षसाधनप्राप्त्यस्यमिति भावः मुक्त्यधिकारस्तु देवानामपि दर्शितः । तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् इति १-३-२६-३ ॥ १८ ॥

भगवन् ! कोऽसौ उपायः तद्वर्णान् स्वयमेव कृपया कुरु इत्यत्र मोक्षोपायमाह । य इति । नानागतिनिमित्तायाः

अविद्याकर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिरिष्यते ।

यथा क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वगा ।

इतिस्मृतिप्रसिद्धायाः पुण्यपापकृपायाः अविद्यायाः अन्धिरन्धनक्षरेण भगवति योऽसौ अनन्यनिमित्तो निष्कामः भक्तियोगलक्षणाः इत्यन्वयः कथम्भूते नास्ति आन्यम् अत्मभवं रागद्वेषादि यस्माद्भजनीयात्तस्मिन्निरुक्ते एतावानित्येवं वाचामगोचरे अनिलयने स्वाश्रये स भक्तियोगः यदा महापुरुषस्य भगवतः पुरुषैर्दासैः प्रकृष्टः सङ्गो भवेत्तदा भवति ॥ २० ॥

एतदेव । भरतखण्डजानां कृतार्थत्वम् अमीषामेभिः ॥ २१ ॥

फलगुणा लुप्तेन अतिशयेन्द्रियोत्सवात् हेतोः प्रमुष्टा अभूव अतः नारायणपादपङ्कजस्मृतिरप्यत्र नास्ति २२ ॥

क्षणायुषामल्पायुषां क्षणोनाल्पेनायुषा मर्त्येन देहेन कृतं कर्म संन्यस्य अभयमपुनर्भवम् ॥ २३-२४ ॥

भाषा टीका ।

ये नदी नामहीं लेने से मनुष्यों को पवित्र करनेवाली हैं तहां पर भी भारतवासीजन इनके जलों से स्नान पानादि करते हैं ॥ १७ ॥

उन के नाम चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शर्करावती तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरमा नर्मदा चर्मगवती सिन्धु अन्ध शोणनद महानदी वेदस्मृती ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती हषद्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुसोमा शनद्रू चन्द्रभागा मरुद्वधा वितस्ता असिक्री विश्वा ए सव महानदी हैं ॥ १८ ॥

इसी भारतवर्ष में जिनपुरुषों के जन्म भये हैं उनहींको अपने प्रारब्ध के अनुसार सात्त्विक राजस तामस कर्म से देवता मनुष्य नारकी गाँत सर्वों को सब क्रम से विधान की जाती हैं और वर्णाश्रम के अनुसार धर्मों से मोक्ष भी उन का होता है ॥ १९ ॥

जब कभी भागवतों के सङ्ग्रहोने से सर्वभूतों के आत्मा देह दोष रहित वचन के अगोचर सर्वाधार परमात्मा भगवान् वासुदेव में नाना प्रकार की गतियों के निमित्त अज्ञान अन्धिय का नाश करने वाला निष्काम भक्तियोगरूप भजन होता है वही मोक्ष है दूसरा मोक्ष नहीं ॥ २० ॥

इसी बात को देवता गान करते हैं अहो इन जीवों ने क्या पुण्य किया है किन्वा इन से उपर हरि भगवान् प्रसन्न हैं जिन ने भारत भूमी में प्राप्त होकर मनुष्यों में जन्म लिया है जोकि जन्म भगवान् की सेवा के योग्य है जिसमें हम लोगों की इच्छा होती है ॥ २१ ॥

हम लोगों के बड़े कठिन यज्ञों से तपसे व्रतों से अथवा दानद्विकों से अतिक्षुद्र स्वर्ग से जय के क्या प्रयोजन है जहां पर की श्रीनारायण चरणारविन्द की स्मृति नहीं होती है उलटा और बड़े इन्द्रियों के आनन्द से नारायण स्मरण नष्ट होगया है ॥ २२ ॥

कल्पपर्यन्त आयुवाले ब्रह्मादिकों के स्थान के प्राप्त होने से तो भारत भूमी का प्राप्त होना अच्छा है क्योंकि ब्रह्मादिकस्थानों से तो फिर संसार में आना पड़ता है और इस भारत भूमी में तो उत्साही पुरुष क्षणभङ्ग मनुष्य शरीर से सब कर्मों को परमात्मा में समर्पण करके क्षणमात्र ही में अभय पुनरावृत्ति रहित श्रीहरि के स्थान वैकुण्ठ को खले जाते हैं ॥ २३ ॥

जहां पर श्रीनारायण कथा रूपी अमृत की नदी नहीं बहती हैं अथवा जहां पर भगवान् के आश्रय करने वाले भागवत साधु नहीं हैं जहांपर बड़े नाम संकीर्तनादि उत्सव वाले श्रीभगवान् के पूजनादिक नहीं होते हैं ऐसा तो यदि ब्रह्मलोक या इन्द्र लोक होवे तो उसमें नहीं रहना चाहिये ॥ २४ ॥

प्राप्ता नृजातिं विह ये च जन्तवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् ।

न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥ २५ ॥

यैः श्रद्धया बहिर्षि भागशो हविर्निरुप्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।

एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥ २६ ॥

सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ।

स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २७ ॥

यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।

तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोति ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अमुमुक्षुश्चास्मिन्दन्ति । प्राप्ता इति । ज्ञानञ्च तदर्थः क्रियाश्च तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन संभृता पूर्णामपुनर्भवाय मोक्षाय वनौका इव वनौकसः पक्षिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरन्ति तर्हि यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः । यैरिति । “अग्नये जुष्टं निर्वपामि इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि” इत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक् कृतं कथं विधिना प्रकारेण मन्त्रेण च वस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभेदेन चेष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च ममेदमिति स्त्रीकृत्य स्वागानन्तरमश्नातीत्यर्थः पृथगिन्द्रादिनामभिराहुत आहुतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि हरिः ॥ २६ ॥

तत्रापि निष्कामाः कृतार्था इत्याहुः । सत्यमिति । प्रार्थितः सन्नर्थितं ददातीति सत्यं तथापि परमार्थदो न भवत्येव यद्यस्माद्यतो दत्तादनन्तरं पुनरर्थार्थिता भवति । ननु नार्थितश्चेत्किमपि न दद्यादित्याशङ्क्याहुः । अनिच्छतां निष्कामानां तु इच्छानां पिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव सम्पादयति ॥ २७ ॥

स्विष्टस्य सम्पत्त्यजनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य कृतस्यान्यस्यापि कर्मणः स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशेषितं यदि किञ्चिदस्ति तेनाजनाभे वर्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृशं स्मृतिमत् हरिर्येव सेव्य इत्यनुसन्धानयुक्तम् । यतो हरिर्भजतां शं सुखं तनोति ॥ २८—२९—३०—३१ ॥

श्रीमद्विराट्पञ्चायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भारतवर्षेऽन्तरस्थान् विनिन्द्याधुना भारतवर्षस्थानपि भवानमुमुक्षुश्चास्मिन्दन्ति । प्राप्ता इति । इहास्मिन् भारते वर्षे ये च जन्तवो जीवाः नृजातिं मनुष्यजन्म प्राप्ताः कथम्भूता द्रव्यक्रियाज्ञानकलापसंभृता द्रव्यं भूतपञ्चकं क्रिया कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानं ज्ञानेन्द्रियाणि च एतेषां कलापेन सङ्घातेन च संश्रुता पूर्णा भगवद्गुणकीर्तनार्चनपदप्रक्रमणगुणश्रवणाविग्रहावलोकनसमर्पितफलस्याग्राणोपयुक्तस्वगन्धवासोऽलंकारचर्चितोच्छिष्टभोजनादि-

रूपसर्वविधभगवत्सेवोपयुक्तज्ञानकर्मेन्द्रियतदाश्रयभूतसङ्घातपूर्णमित्यर्थः एवम्बिधां नृजातिं प्राप्ता अपि यद्यपुनर्भवाय मुक्तये न यतेरन् यत्नं न कुर्वन्नेतर्हि भूयः पुनः वनौका इव वने स्थिता ओकाः शकुन्ता इव “ओकः शकुन्तपृशतौ” इति कोशः “उच्च समवाये” इत्यस्माद्धातोः कप्रत्यये गुणः कुत्वं च “ओकउच्चः क” इतिसूत्रेण निपात्यते कप्रत्ययस्तु “इगुपध्वाप्रीकिरः क” इत्यधिकारे “घञर्थे कविधानम्” इतिवचनेन यद्यपि घञ्यप्येतद्रूपसिद्धिस्तथाप्यन्तोदात्तार्थमिदं निपातनं घञि सति जित्स्वरेणाद्युदात्तः स्यात् दिवौकसः जलौकस इत्येवमादौ तु असुप्रत्यये “उणादयो बहुलम्” इति वचनात्कुत्वं द्रष्टव्यं यथा शकुन्ता लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तत्रैव प्रमत्ताः विहरन्ति तर्हि पुनर्यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः । यैरिति । यैर्भारतवासिभिर्नरैः बहिर्षि यक्षे श्रद्धया विधिना प्रकारेण मन्त्रेण वस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभेदेन चेष्टं देवतोद्देशेन त्यक्तं तथा भागशः “अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि” इत्येवं भागशो निरुप्तं च हविः अग्नीन्द्रादिरूपेणैक एव स्थितः पृथग्नामभिरग्नीन्द्रादिनामभिराहुतः हुत इति दीर्घाभाव आर्षः पूर्णः स्वतोऽवाप्तसमस्तकामः अविजिघत्सोऽपि इति यावत् हविर्गृह्णातीत्यर्थः पूर्णः किमर्थं गृह्णाति तत्राह आशिषां प्रभुरिति । यत आशिषां पुरुषार्थानां प्रमुर्दाता अतो यद्गुणमाशिषः प्रदातुं तत्कृताराधनं परिगृह्णातीत्यर्थः तदुक्तं भगवता “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव मज्जाम्यहम्” इति ॥ २६ ॥

आशिषां प्रभुरित्यनेन धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थेषुभिर्भगवान् भारते वर्षे आराध्य इत्युक्तं तत्रापि केवलमुमुक्षुस्तुवन्ति । सत्यमिति । अर्थितस्तत्तत्पुरुषार्थेषुभिः प्रार्थितः सन् भगवानर्थितं याचितं तं पुरुषार्थं दिशति ददातीति सत्यं तत्रापि नैवार्थदः न परमपुरुषार्थदः अस्थिराल्पपुरुषार्थदो न तु नित्यनिरतिशयमोक्षरूपार्थप्रदोऽभूदित्यर्थः अर्वाचीनपुरुषार्थदानानन्तरमप्यर्थितुर्याच्चाया अनिवृत्तेरर्थितं दिशन्नपि न दत्तवानिति भावः एतदेवाह । जनः अवाप्तपुरुषार्थोऽपि वद्यतः पुरुषार्थान्तरं पुनरीश्वरं प्रत्यर्थिता याचिता एवमितरपुरुषार्थेषुनां नित्ययाचकत्वाच्चित्यदरिद्रत्वमुक्तं तथा च वक्ष्यत्येकादशे “दरिद्रो यस्त्वसन्नुष्टः” इति अथानिच्छतां मुमुक्षुणां सर्वपुरुषार्थानां मोक्षान्तर्भावादाद्यत्वमाहुः अनिच्छतामकाममपमानानां भजतां जनानाम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इच्छापिधानम् इच्छायाः पिधानमाच्छादकं स्वकीयं पादपल्लवं स्वयमेव विधत्ते समस्तपुरुषार्थरूपं स्वात्मानमेव ददातीत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं भारते मुमुक्षुः प्रस्तूयाथ स्वमनीषितमाविष्कुर्वन्तस्तमेव भारते स्तुवन्ति । यदीति । यदि नः अस्माकं कृतस्य स्विष्टस्य सत्य-
ग्यजनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य स्वर्गसुखावशेषितं स्वर्गसुखेना-
वशेषितम् अस्माभिः कृतं यागादिरूपं स्वर्गादिसुखं सम्पाद्य कि-
ञ्चिच्छोभनं सुकृतमुपभुक्तावशिष्टमस्ति चेद्यदीत्यर्थः तेन आच-
रितेन शुभेन कर्मणा नोऽस्माकमजनाभे भारते वर्षे भगवद्वि-
षयकस्मृतिमज्जन्म नृजन्म स्यात् नृजन्मन्येव भगवद्विषयक-
स्मृतिसम्भवात् सम्भावितस्मृतिमात्रजीवजन्मना किं स्यादित्य-
ब्राह्मः । यतः स्मृतिवशाद्भजतां हरिः शं सुखं मोक्षरूपं सुखं तनो-
ति ददातीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि भारतं पृथक्चेन्नमाहुरित्याह । प्राप्ता इति इह भारते ये
जन्तवः प्राणिमात्रानामनोऽपुनर्मवाय मोक्षाय न यतेश्चेत्ते भूयो
वनौका इव निरयवासिन एव न तेषां पुनरुत्थितिरित्याह । यान्तीति
“वनन्तु नरकं विन्ध्याद्भजने” इत्यभिधानं ये च नृजातिपुरुषत्वेन जननं
प्राप्ताः “जातिः सामान्यजन्मनोः” इत्यभिधानं मुक्तये न यतेश्चेत्ते
सुतरां भूयो वनौका महातमः स्थानयोग्याः एवमशब्दवदोक्तशब्दोऽका-
रान्तः नानार्थेषु शब्दानामेकान्तत्वेन पाठात् “वर्हिर्नाम्रौ नपुंसक”
इत्यादिषु ये च नूनय इति भातोऽज्ञानकर्मयोग्यविप्रजातिं प्राप्तास्ते-
ततोऽपि भूयो वनौकाः ॥ २९ ॥

अशेषसाधनत्वेन भारतस्योत्तमत्वमितरखण्डेभ्यो यतोऽत्र
क्रियमाणं कर्म यक्षादिलक्षणां श्रीहरिप्रीतिजनकमतः स्तुवन्तीत्याह ।
यैरिति । भारतवासिभिर्यैः अङ्गया वर्हिषि यज्ञे निरुप्तं हविराशिषां
प्रभुरङ्कः स्वयमुदा गृह्णाति । कथं निरुप्तं विधिमन्त्रवस्तुतो भागश
इष्टं इन्द्राय निर्वपामि प्रजापतये निर्वपामि, इति पृथङ्निरुक्तम् “इन्द्रं
यजामि यज” इति पृथगिष्टं विधिमन्त्राणां मिन्द्रादिविषयत्वेन सिद्धत्वा-
त् कथमेको हरिर्गृह्णातीत्युच्यते इति तत्राह । नामभिरिति । इन्द्रादि-
नामभिराहुतः धिमेऽश्वरादिवत्प्रासव्यफलापेक्षी नेत्याह । पूर्ण इति
कुतः आशिषां प्रभुत्वात् ॥ २६ ॥

न केवलं हविरादाय तृष्णीमास्ते हरिः फलं च प्रयच्छतीत्या-
हुरित्याह । सत्यमिति । अर्थितो हरिस्तेषां यज्वनां नृणाम् अर्थितं
स्वर्गादिकं दिशतीति सत्यं शपथेन प्रतिजानीते प्राप्तस्वर्ग-
ार्थिताऽपि पुनः फलं नैव दिशतीति इदञ्च सत्यम् अर्थिनो मर्दो
भवतीति यद्यस्मात् “अपाम सोमम्” इत्यादेः तस्मात् पुनरार्थितं
प्राप्य पुनः प्रार्थयमानस्य प्रार्थितो न दिशतीति । अमद इति । यदि-
ति वा तर्ह्यत्रत्यानां स्वर्गादिकमेव दिशति न मोक्षमित्याशङ्का-
माभूदित्याहुरित्याह । स्वयमिति । इच्छाया विधानं यस्मात्तद्विच्छा-
विधानम् अभीष्टं निजपादपल्लवमभजतां फलमनिच्छतां भक्ति-
मन्तरेण तेषां स्वयमात्मानं विधत्ते ददाति ॥ २७ ॥

स्वामिप्रेतमाहुरित्याह । यद्यत्रेति । यत्र यस्मिन् भारतेऽपि वर्षे
हरिर्निजपादपल्लवमभजतां शं सुखं तनोतीति यद्यस्मात्तस्मात्तः
स्विष्टादेः स्वर्गसुखावशेषितं स्वर्गसुखमनुभूयावशिष्टं यच्छोभनं
नेन पृथगेन नोऽस्माकमजनाभस्मृतिनिमित्तं जन्म स्यादिति
प्रार्थयामहे । तदुक्तम् ।

अनधिकारिणो देवाः स्वर्गस्था भारतोज्ज्वलम् ।

वाञ्छन्त्यात्मविमोक्षार्थमुद्वेकार्थेऽधिकारिणः ।

इति वेदैर्गीतमिति ज्ञायते अनेन शास्त्रतात्पर्यार्थोऽपि निःसं-
दिग्ध इति बोद्धव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हयपङ्गमेव दर्शयति । यैर्नृभिरिष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं यत्त-
देव भागशस्तत्तदेवतामुद्दिश्य निरुप्तं पृथक् कृतं सत् पृथगिन्द्रा-
दिनामभिरप्याहुत एक एव मुदा गृह्णाति तमुद्दिश्यैव तत्तन्नाम्ना
त्यक्तत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

सत्यमिति । अर्थितः प्रार्थितः सन् नृणामर्थितं सत्यमेव ददाति
न तत्र कदाचिदपि व्यभिचार इत्यर्थः । किन्तु तथापि तन्मात्रेणा-
र्थदो न भवति । तन्मात्रं दत्त्वा निवृत्तो न भवतीत्यर्थः । यत उपा-
सकस्तत्रापूर्णात्वाद्भोगेन सति यदेव पुनरप्यर्पिता भवति “न जानु
कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति,” इत्यादेः । तदेवमभिप्रेत्य सत्तु पर-
मकारुणिकस्तत् पादपल्लवमाधुर्य्यज्ञानेन तदनिच्छतामपि भजता-
मिच्छापिधानं सर्वकामसमापकं निजपादपल्लवमेव विधत्ते
तेभ्यो ददातीत्यर्थः । यथा माता चर्य्यमाणां मृत्तिकां बालक-
मुखादपसार्य तत्र खण्डं ददाति तद्वदिति भावः । एवमप्युक्तम्
“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम” इत्यादौ तीव्रत्वं भक्तेः । तथोक्तं
गारुडे ।

यदुल्लभं यदप्राप्यं मनसो यन्नर्गोचरम् ।

तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः इति ॥ २७—३१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तादृशं भारतं प्राप्ता अप्यकृतार्था अतिशयेन शोच्या एव यथा
लब्धचिन्तामणयोऽपि पूर्ववत् कुपीवला एवेत्याहुः । प्राप्ता इति ।
ज्ञानमभिदैव क्रिया अध्यात्मं द्रव्यमभिभूतं तेषां समूहे संभृतां
पूर्णां श्रवणादिसर्वेन्द्रियैः पूर्णामिति हरिनामश्रवणकीर्तनादि-
सम्भवेऽपीति भावः । अपुनर्मृताय भक्तियोगाय वनौका इव वनौ-
कसः पक्षिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे
प्रमत्ता विहरन्ति तर्हि यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अत्र भारते “एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्,”
इत्यादिश्रीभगवदुक्तां भगवद्विभूतिबुद्ध्या विश्वरूपोपासना-
मपि कुर्वाणा धन्या एवेत्याहुः । यैरिति । वर्हिषि यज्ञे विधिना
प्रकारेण मन्त्रेण वस्तुतश्च हविर्यक्षीयद्रव्यमिष्टं शुद्धं भागशः
इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहा इत्यादि पृथक् कृतं निरुप्तं दत्तं पूर्णोऽपि
आशिषां प्रभुः हरिस्तेषां भक्त्या गृह्णाति एकोऽपि पृथगिन्द्रा-
दिनामभिराहुतः आहुतः ॥ २६ ॥

शुद्धां भक्तिं कुर्वाणास्तु सकामा अपि कृतार्था निष्काम-
भक्ततुल्या एव भवन्तीत्याहुः । सत्यमिति । नृणां भजतामर्थितं
कामितं पदार्थं तैरर्थितः सन् दिशति ददातीति सत्यं किन्तु
यद्यथा पुनरर्थिता भोगान्ते याचकत्वं स्यात्तथा नैवार्थः
कथमेवमभगतमित्यत आह । यतः निजपादपल्लवमनिच्छतामपि
भजतां स्वयमेव भुवादीनामिव इच्छापिधानं सर्वकामाच्छादकं

श्रीशुक उवाच ।

जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषण इमां महीं परितो निखनद्विरुपकल्पितान् ॥ २९ ॥

तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्तनो रमणको मन्दरहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति ॥ ३० ॥

एवं तव भारतोत्तम ! जम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णित इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां जम्बूद्वीपवर्णनं नाम

एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदेव निजपादपल्लवं विधत्ते कृपया ददाति निजपादपल्लवं स्वयमेव बलादस्वा इच्छायाः पिधानमाच्छादनं विधत्ते करोतीति वा । ततश्चानभीप्सितामपि सितशर्करां पितुः सकाशात् प्राप्य शिशवो यथा मृदि स्पृहां त्यजन्ति तथैव कामानपीत्यर्थः । अतएव “अकामः सर्वकामो वा” इत्यादौ तीव्रेण ज्ञानकर्माद्यभि-
श्रेण भक्तियोगेन यजेतेत्युक्तम् । अत्र निष्कामाणां सकामानाञ्च भक्तानामन्ततः पादपल्लवप्राप्तावपि नैव सर्वथा ऐकरूप्यं भावनीयम् । न हि जात्यैव शुद्धं बलात् शोभितञ्च वस्तुतुल्य-
मूल्यं भवत्यतो ध्रुवादिभ्यः सकाशादनुमदादीनामुत्कर्षः परम एव हृदयत इति ॥ २७ ॥

अतएव प्रार्थयन्ते । यद्यत्रेति । स्विष्टस्येति स्विष्टादिजन्यात् स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशेषितं शोभनं सुकृतमस्ति तेन हेतुना अजनामे भारते जन्म-स्यात् स्मृतिमदेतादृशौत्सुक्य-
स्मरणायुक्तम् । ततश्च तत्र साधुसङ्गं कृत्वा हरिं भजिष्यामः यद्यस्माद्भजतां हरिः शं तनोत्येव ॥ २८-३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नित्यवद्वाभिन्दन्ति । प्राप्ता इति । ज्ञानञ्च तत्पूर्विका क्रिया वासु-
देवाराधनं तदर्थानि द्रव्याययाराधनोपकरणानि च तेषां कला-
येन संभूतां पूर्णां धनौका धनौकसः ॥ २५ ॥

सकामानामपि भगवद्भक्तानां भारतवासिनामहोभाग्यमि-
त्याहुः । ऐरिति । वर्धिषि यक्षे यैः भारतवासिभिः “अग्नये जुष्टं
निर्वपामि इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि” इत्येवं भागशो निरुक्तं पृथक् कृतम्
अग्न्या विभिना प्रकारेण च मन्त्रेण वस्तुतश्च चरुपुरोडा-
शोदिभेदेन इष्टं देवतोद्देशेन त्यक्तं पृथगिन्द्रादीनां नामभिः
आहुतः आहुतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि भगवानेक
एव हविः गृह्णाति “आहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव
त्वं” इति श्रीमुखवचनात् ॥ २६ ॥

निष्कामभक्तास्तु कृतार्थ इत्याहुः । सत्यमिति । अर्थितः प्रार्थितः
अर्थितं वाचितं पुरुषार्थं वदातीति सत्यमथापि अर्थदः
परमपुरुषार्थदो न भवति यद्यस्माद्धनो दत्तानन्तरं पुनरर्थिता

इच्छा भवति अनिच्छतां निष्कामानां भजतां तु इच्छानां
पिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव
विधत्ते ददाति ॥ २७ ॥

यदि नोऽस्माकं स्विष्टस्य सम्यग्यजनस्य प्रवचनस्य कृतस्य
अन्यस्यापि तपोव्रतादेरनुष्ठितस्य स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशेषि-
तमवशिष्टं शोभनं पुण्यं यत्किञ्चिदस्ति तर्हि तेन शोभनेन
अजनामे वर्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृगत्र वर्षे हरिर्भ-
जतां भजतां शं सुखं तनोतीति स्मृतिमत् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

जो जन्तु इस भारतवर्ष में ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय पञ्च भूत-
समूह रूप मनुष्यजाति को प्राप्त होकरभी मोक्ष के वास्ते
यत्न नहीं करते हैं वे लोग वन के पक्षी के तुल्य फिर बन्धन
में ही प्राप्त होते हैं ॥ २५ ॥

जिन भारत वासिमनुष्यों के विधिपूर्वक मन्त्रों से वस्तुओं
द्वारा यज्ञ में पृथक् भाग से प्रदान किये हवि को स्वयं चारों
पुरुषार्थों के पति भी एकहोकर भी भगवान् भिन्न नामों से
देने परभी परिपूर्ण होकर भी बुलाने पर बड़े हर्ष से ग्रहण
करते हैं ॥ २६ ॥

यद्यपि भगवान् उन सकाम पुरुषों को देते हैं सो ठीक
है परन्तु तौभी वह देना ठीक नहीं होता है क्योंकि उस के भोग
होजाने पर फिर मांगना पड़ता है और निष्काम भक्त तो
इच्छा नहीं करते हैं तौभी सब इच्छाओं के दूरकरने वाले
अपने चरण के स्मरण को भगवान् दे देते हैं तिस से फिर
चाहना नहीं होती है ॥ २७ ॥

यदि इहां पर स्वर्ग सुख से शेष सुन्दर यज्ञ का या
वेदाध्ययन का या सुकृत का कुछ पुण्य होवै तिस से भारत
वर्षमे हरिस्मरण सहित हमारा जन्म होवै जहांपर कि
भजन करने वालों का भगवान् कल्याण करते हैं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नवखण्डात्मकं जम्बूद्वीपं ससंस्थानं सपर्वतनदिं सवर्णा-
श्रमधर्मवन्मनुजमुपवर्णयथजम्बूद्वीपस्योपद्वीपानद्यौ आह । जम्बू-
द्वीपस्येति । हे राजन् । एके अभिमुक्ता अद्वा जम्बूद्वीपस्योपद्वी-
पान् उपदिशन्ति ते जम्बूद्वीपाः न प्रियव्रतस्य रथचरणानेमिना
परिकल्पिता इत्याह । सगरात्मजैः यागीयाश्वस्यान्वेषणसमये इमां
जम्बूद्वीपात्मिकां पृथिवीं तत्र निखनद्विरवदारयद्विरुप-
कल्पिताः ॥ २६ ॥

तेषामुद्देशं प्रतिजानीते । तद्यथेति । तानुद्दिशति स्वर्णप्रस्थ
इत्यादिना ॥ ३० ॥

एवं सोपद्वीपं जम्बूद्वीपमुपवर्णयौपसंहरति । एवमिति । हेभारतो-
तम ! जम्बूद्वीपस्य ये वर्षा इलावृतादयस्तेषां विभागो यथोपदेशं
यथाक्रममनुवर्णितः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एक इति विशेषणाद्विशेषविवक्षितोऽष्टावुपद्वीपानुपदिशन्ति ।
सामान्यविवक्षितवस्तान् समुद्रैकदेशानिति ॥ २६ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

ऊनविंशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इमां महीं निखनद्विरित्यनेन नवसहस्रयोजनविस्तारो भरत-
खण्डस्तत्र भूखननजलप्रवेशादिनाल्पविस्तारोपलब्धिर्न विरुध्यते
इति सूचितम् ॥ २६—३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

ऊनविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुकदेव जी बोले हे राजन् ! कोई मुनि जम्बूद्वीप के
आठ उपद्वीप हैं ऐसा कहते हैं जिन को कि घोड़ा के दूढ़ते
समय में सगर के पुत्रों ने पृथिवी के खोदने से बनाये हैं ॥ २६ ॥

सो जैसे स्वर्णप्रस्थ चन्द्रशुक्ल आवर्तन रमणाक मन्दरहरिण
पाञ्चजन्य सिंहल लङ्का इनके नाम हैं ॥ ३० ॥

हे भारत ! इस प्रकार से जम्बूद्वीपवर्षोंका विभाग जैसा
सुना है तैसा तुम से हमने वर्णन कर दिया है ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध उन्नीसमे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे ऊनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

:०:

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते ॥ १ ॥

जम्बूद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्बूवाख्येन लवणो-
दधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जम्बूप्रमाणो
द्वीपाख्याकरो हिरण्यमय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्व
द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥

शिवं यवयसं सुभद्रं शान्तं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥

मणिक्कूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णो हिरण्यष्ठीवो मेघमाल इति सेतुशैलाः अरुणा
नृमणाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरा इति महानद्यः यासां जलोपस्पर्शनविधूतरज-
स्तमसो हंसपतङ्गेध्वानसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं
त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ॥ ४ ॥

प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः । अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ ५ ॥

प्लक्षादिषु पञ्चभु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिकी
सिद्धिरविशेषेण (१) वर्तते ॥ ६ ॥

प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शाल्मलो द्विगुणविशालः (१) समानेन सुरोदे-
नावृतः परिवृङ्क्ते ॥ ७ ॥

यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा यस्यां वाव किल निक्षयमाहुर्भगवतश्छन्दःस्तुतः पतत्रिराजस्य
सा द्वीपहूतये उपलक्ष्यते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

विंशे प्लक्षादिषु द्वीपस्थितिमाह सहाय्यैः ।

लोकालोकस्थितिश्चान्तर्बहिर्भागादिमानतः ॥ १-१ ॥

तान्ता लक्षविस्तारेण परिक्षिप्तः परिवेष्टितः । उपास्ते तिष्ठति
आकलय्य समर्थ ॥ २ ॥

अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव अन्ये च पर्वता नद्यश्च सह-
स्राः सन्तीत्यर्थः । मानसोत्तरस्य मण्डलाकारत्वोक्तेरेतेषु प्लक्षा-
दिषु द्वीपेषु वर्षाद्वयस्तिर्यग्प्रेक्षाकारा उभयतोऽभिष्पृश इति
गम्यते अन्यथा सप्तभिः सप्तवर्षविभागासम्भवात् वैष्णवे वर्षा-
णां पूर्वादिक्रमोक्तेश्च ॥ ३ ॥

जलोपस्पर्शनेन विधूतं रजस्तमश्च येषां हंसादयो ब्राह्म-
णादिव्यानीयाः विबुधोपमं संदर्शनं क्लमस्वेदादिरहितं रूपं प्रज-
ननमपत्योत्पादनं च येषाम् ॥ ४ ॥

विगीता अपि द्वीपमन्त्रा व्याख्यायन्ते प्रत्नस्य पुराणपुरु-
षस्य विष्णोर्द्रुपं तं सूर्यमीमहि शरणं ब्रजेम कथंभूतम्
सत्यादीनामात्मानमधिष्ठातारं तत्र सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः
ऋतं प्रतीयमानो धर्मः ब्रह्मणस्तद्वोधकस्य वेदस्य । अमृतस्य
शुभफलस्य मृत्योरशुभफलस्य ॥ ५-६-७ ॥

“सुपर्णोऽसि गरुडान् त्रिवृत्ते शिरः” इत्यादिश्रुतेश्छन्दोभिः
स्वावयवभूतैः श्रीविष्णुं स्तौतीति छन्दःस्तुत तस्य गरुडस्य
निक्षयनं स्थानं सा शाल्मली द्वीपस्य हूतये व्यपदेशाय
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं जम्बूद्वीपः सप्तपञ्चमुपवर्णितः अथ प्लक्षादीनां द्वीपाना-
मुपवर्णनं प्रतिजानीते शुकः । अतः परमिति । प्लक्षादीनां ये वर्षा-

परिवृत्तेनेति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः । (१) समानेनेति श्रीवीरराघवाचार्यपाठः ।

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तेषां विभागः प्रमाणं परिमाणं लक्षणं तेषु वसतामायुरिन्द्र-
धौजःसहोबलबुद्धिबिक्रमादीनां स्वभावतो वर्द्धकत्वरूपं संस्थान-
मनितरासाधारणाकारः एभिरुपवर्धते ॥ १ ॥

तावत् पञ्चद्वीपमुपवर्णयति । जम्बूद्वीप इत्यादिना जम्बूवाख्ये-
नेत्यन्तम् । दृष्टान्तार्थं यथा जम्बूद्वीपो यावद्विस्तारः लक्षयोजनवि-
शालः । तावता लक्षयोजनविस्तीर्णं क्षारोदधिना लवणसमुद्रेण
परितो वेष्टित आवृतः यथा च मेरुद्वीपमध्यस्थो जम्बूवाख्येन
द्वीपेन परिवेष्टित इत्यनुषङ्गः तथा लवणोदधिरपि ततः लव-
णोदधेर्द्विगुणविशालेन द्विलक्षयोजनविस्तीर्णेन पृच्छाख्येन परितः
अभितः क्षिप्तः आवृतो जम्बूद्वीपस्याप्यत्रत्यैः साकल्येनादृष्ट-
त्वात् अप्रसिद्धत्वात् दृष्टान्तान्तरमाह । यथा परिखा बाह्योप-
वनेन परिक्षिप्तेति लिङ्गपरिणामेनानुषङ्गः द्वीपमध्यस्थः प्लक्षो
वृक्षः जम्बूप्रमाणः जम्बूवृक्षतुल्योच्छ्रायः द्वीपस्य आख्या-
तिराख्यानं यत् पृक्षेति नामधेयं तत्कर आपादकः हिर-
ण्यमयः प्रकाशबहुलः उत्थित ऊर्ध्व स्थितः यत्र यस्मिन्
प्लक्षवृक्षमूले सप्त जिह्वाः ज्वाला यस्य तादृशोऽग्निरुपास्ते तिष्ठति
तस्य द्वीपस्याधिपतिरधिपतिरित्यनेन चिरं तद्द्वीपाधिपत्यं कृत-
वानिति गम्यते प्रियव्रतस्यात्मज आग्नीध्रानुज इधमजिह्वः तं प्लक्ष-
द्वीपं सोमाबन्धनेन सप्तवर्षात्मकं विभज्य सप्तानां वर्षाणां
नामानि तान्येव नामानि येषां तेभ्यः पुत्रेभ्यः सप्त वर्षाण्याक-
लय्य समर्प्य स्वयमात्मयोगेन भगवदुपासनात्मकभक्तियोगेनो-
परंरामोपरतः संसारान्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

पुत्रनामानि वर्षाणि निर्दिशति । शिवमित्यादिना । तान्पुत्रा-
नाकलयेति पूर्वशान्वयः तेषु वर्षेषु गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैवाभि-
ज्ञाताः प्रसिद्धा आसन्नित्यर्थः तावत्पर्वतानामभिर्निर्दिशति । मणि-
कूट इति मेघमाल इत्यन्तेन । एते एव वर्षाणां मर्यादागिरय
इत्याह । सेतुशैला इति । नदीर्निर्दिशति नामभिः अरुणेत्यादिना
विश्वम्भरेत्यन्तेन । इतिशब्देनैतैरेव नामभिस्तत्र तत्र शिवादिवर्षे
व्यवह्रियन्त इति सूच्यते नदीर्विशिनष्टि । महानद्य इति । स्त्रच्छत्व-
पवित्रत्वविस्तृतत्वादिसहायुगाभ्यां इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुनस्ता एव नदीर्विशेषस्तेषु प्लक्षद्वीपवर्षेषु चतुरो वर्णात्राम-
भिर्निर्दिशन्नेषामायाःपरिमाणमुपास्यञ्चाह । यासामिति । यासा-
महणादिनदीनां जलस्योपस्पृशेन स्नानपानादिना विधूतं रज-
स्तमश्च येषां ते चत्वारो वर्णा हंसादिसंज्ञाः ब्राह्मणादिसंज्ञा-
स्थानीया हंसादिसंज्ञाः सहस्रं वर्षाण्यायुरेषां ते तादृशाः
विबुधोपमं संदर्शनं सौन्दर्यं येषां तानि प्रजननान्यपत्यानि येषा-
मेवम्भूताः सन्तस्त्रय्या विद्यया वेदविद्यया वेदोक्तकर्मयोगादिभिः
तत्पूलस्मृत्याद्युक्तमार्गैश्च यथायोग्यं त्रयीमयम् ऋग्यजुरादिवेदप्र-
चुरं तद्भारकत्वात् तद्व्यापयितृत्वात्तत्प्रतिपाद्यत्वाच्च तत्प्राचुर्यं
बोध्यं सूर्य सूर्यशरीरकमात्मानं परमात्मानं यजन्ते आराध-
यन्ति ॥ ४ ॥

तेषां जप्यमन्त्रमन्त्रमाह । प्रतनस्येति । प्रतनस्येति पुराणस्यानादेर्जगत्का-
रणस्येति यावत् सत्यस्य निर्धिकारस्य प्रतनस्येत्यनेन समष्टिजी-
वव्यावृत्तिः तस्य सादृत्वात् सत्यस्येत्यनेन व्यष्ट्यवस्थचेनाचेत-
नव्यावृत्तिः तयोर्बिकारित्वाद्दत्तस्य निरतिशयसुकृतफलस्य धर्मा-
द्यर्वाचीनसुकृतफलप्रदस्येत्यर्थः ऋतस्य तदधीनत्वादुपचारस्तद्भे-

देन निर्देशः ऋतशब्दो हि सुकृतफलपरः “ऋतं पिवन्तौ
सुकृतस्य लोके”, इति श्रौतप्रयोगात् । यद्वा । ऋतशब्दः पुण्यस्य
कर्मणो वाचक उपचारात्तदन्तरात्मतया तत्कारयितरि प्रयुज्यते
पुण्यस्य कर्मणः कारयितुरित्यर्थः तत्कारयितृत्वञ्च श्रुतेः “एष एव
साधु कर्म कारयति यमुन्निनीषति”, इति ऋतशब्दो हि पुण्यस्य
कर्मणोऽपि वाचकः “यथा पुण्यस्य कर्मणा दूराद्बन्धो वाति” इति
पुण्यं कर्म प्रस्तुत्य तत्प्रतिसम्बन्धिनो पुण्यस्य कर्मण एवम् “अनृता-
दात्मानं जुगुप्सेत” इत्यनृतशब्देन निर्देशात्पुण्यस्य कर्मणः ऋतशब्दो
वाचक इत्यवगम्यते तथा अमृतस्य च मृत्योश्चेत्यमृतमृत्युशब्दा-
वपि बन्धमोक्षवाचकौ उपचारात्तद्वन्तौ प्रयुक्तौ भगवतश्च बन्ध-
मोक्षहेतुत्वञ्च श्रुतम् “संसारमोक्षस्थितिवन्धहेतुः” इति “उतामृतत्व-
स्वेशानो यदज्ञेनातिरोहति” इति च एवम्भूतस्य ब्रह्मणो विष्णोर्ब्रह्म-
शरीरभूतं तत्सूर्याख्यमात्मानं जीवविशेषमीमहि शरणं ब्रजेम
प्रतदंनविधान्यायेनात्र सूर्यजीवशरीरकपरमात्मापासनमुक्तमित्य-
वगन्तव्यम् ॥ ५ ॥

पृच्छादिषु पञ्चसु द्वीपेषु अविशेषेण सामान्येन सर्वेषां
पुरुषाणामायुरादिरूपा सिद्धिरौत्पत्तिकी जन्मसिद्धा वर्तते अत्रे-
दमवगन्तव्यं मानसोत्तरगिरेर्मण्डलाकारत्वोक्तेरेतेषु पृक्षादिषु
पञ्चसु द्वीपेषु वर्षाद्वयस्तिर्यक्त्वाकारा उभयतोऽब्धिस्पृशः अन्यथा
सप्तभिः सप्तवर्षाणां विभागासम्भवाच्च श्रीविष्णवे पुराणे
वर्षाणां पूर्वादिक्रमेणोक्तेश्चेति ॥ ६ ॥

एवं पृच्छद्वीपः सर्ववर्षपर्वतनदीसर्वार्णश्रमपुरुष उपवर्णितः अथ
तद्दृष्टान्तेन शालमलीद्वीपमनुवर्णयति । पृच्छ इति । यथा पृच्छद्वीपः
समानेन स्तुल्यविशालेनेक्षुरसोदेन द्विलक्षयोजनविशालेनावृतस्त-
था शालमलीद्वीपोऽपि द्विगुणविशालः पृक्षद्वीपापेक्षया चतुर्लक्षयो-
जनविशाल इत्यर्थः स्वमानेन चतुर्लक्षयोजनविशालेन सुरोदधिना
भितो वृत्तेनाकारेणावृतः परिवेष्टितः ॥ ७ ॥

यत्र द्वीपे शालमली पृक्षद्वीपसमानविस्तार आस्ते तां विशिनष्टि ।
यस्यां शालमल्यां वावकिलशब्दो निपातसमुदायः प्रसिद्धि-
द्योतकश्छन्दस्तुतः छन्दोभिः “सुपर्णोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत्ते शिरो
गायत्रं चक्षुः स्तोमः आत्मा साम ते तनू वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे
पक्षौ यज्ञायज्ञीयं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि धिष्णि पारिशिक्षा
यजूषि नाम” इत्यादिभिः छन्दोऽवयवत्वेन स्तूयते इति छन्दस्तुतं आर्ष-
त्वात्कर्मणि क्तिप् तस्य छन्दसामन्तरेयसारूपपरिणामात्मकानां
गायत्र्यादीनां तच्चक्षुराद्यवयवत्वं तेषां तच्चक्षुराद्यवयववच्छब्दोपास-
ननिबन्धनमित्यवगन्तव्यम् । यद्वा छन्दः सुपर्णोऽसीत्यादिरूपं स्तुत्यं
यस्य गायत्र्याद्यवयवकत्वेन स्तावकं यस्येत्यर्थः एवम्भूतस्य पत-
त्रिराजस्य पत्त्रिराजस्य गरुत्मतः सौपर्णस्य निलयनं नीडमाहुः
विपश्चित इति शेषः सा शालमली द्वीपद्वयै हूतिर्व्यवहारः शालम-
लीद्वीप इति व्यवहारायेत्यर्थः उपलभ्यते उपलक्ष्यते दृश्यते
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृक्षादिद्वीपप्रमाणादिक्रमेण श्रीनारायणमाहात्म्यमेव ज्ञाप्य-
तेऽस्मिन्नध्याये प्रमाणमित्या “प्रमाणं बोधनेयसा-
मर्यादाशास्त्रहेतुषु” इति यादवः लक्षणमेतावद्विरसिद्ध्यावृत्तं
संस्थानं वस्तुलचतुरस्रत्वादिसंरूपप्रकारः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयवज्जीर्यकृतपदरत्नावली ।

तावता विस्तारेण लक्षयोजनप्रमाणेन ततो जम्बूद्वीपात्
पुक्षाख्येन बहिःस्थितेन तत्र दृष्टान्तो यथेति । यत्र द्वीपे
पुच्छ उत्थितः असौ पुच्छः जम्बूप्रमाणः द्वीपाख्यातिकरत्वे
जम्बू प्रमाणो करोति अधिसहस्रयोजनोन्नाह इति वा यत्रे-
त्युत्तरत्रापि सम्बध्यते श्रीहरिमितिशेषः आकलय्य दत्त्वा ॥ २ ॥

अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः प्रधाना वा ॥ ३ ॥

सेतुशैलाः मर्यादागिरयः विबुधोपमसंदर्शनं प्रजननं
सुरतबलञ्च येषां ते तथा सूर्यात्मानं सूर्यस्वरूपम् ॥ ४ ॥

प्रतनस्य पुरातनस्य विष्णोर्व्याप्तस्य हरेर्यद्रूपं प्रतिमास्था-
नीयं यच्च सत्यतस्य वाचिककायिकसुकृतप्रेरकस्य ब्रह्मणो
विरिञ्चस्य रूपं सन्निधाननिमित्तं यश्चास्यमरसमूहस्य
मृत्योर्मरकस्य महेश्वरस्य रूपम् एवं त्रिमूर्तिनिवासयोग्यं तं
सूर्यमात्मानमीमहि शरणं प्राप्नुम इति मन्त्रार्थः । ननु सूर्यान्तः
स्थितं हरिं शरणं प्रपद्यामह इति व्याख्यानं किं प्रमाणकं
प्रतीतार्थं परित्यज्यान्यार्थाङ्गीकारस्य प्रमाणसापेक्षत्वादिति-
यमाशङ्का ।

सूर्यसोमाग्निवारीशविधातृषु यथाक्रमम् ।

पुक्षादिद्वीपसंस्थासु स्थितं हरिमुपासते ॥

इत्येतेन परिहर्तव्येति ॥ ५ ॥ ६ ॥

परिवृत्तेन वर्तुलेनेत्येतत्सर्वद्वीपसमुद्रेष्वनुसन्ध्यम् ॥ ७ ॥

यत्र शालमली समुत्पन्ना स द्वीपः शालमलः पुक्ष्यामेत्येतेन
शालमल्याः परिमाणं सम्यङ् न ज्ञातं स्यादित्यतः साध्यर्थेति
“सुपर्णोऽसि गरुडान्” इत्यादिछन्दोभिर्वेदैः स्तूयत इति छन्दः
स्तुतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परिवृत्त इति “वृजि वर्जने” रूपादिरुदात्तत आत्मनेपदमार्पि
पृथग् वर्तत इत्यर्थः ॥ १-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुच्छद्वीपादिवर्षाब्धिनदीशैलेज्यदेवताः ।

लोकालोकाचलश्चापि विशे प्रोक्तयथा स्थितम् ॥ ० ॥ १ ॥

परिच्छिन्नः परिवेष्टितः उप आधिक्येनास्ते आकलय्य दत्त्वा ॥ २ ॥

गिर्यो हि वर्षसीमाभिन्नयज्ञका उभयतोऽर्द्धि स्पृशन्तस्तिर्यग्-
खाकिराः ॥ ३ ॥

हंसादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः विबुधोपमं सन्दर्शनं रूपं
प्रजननमपत्योत्पादनञ्च येषां ते ॥ ४ ॥

प्रतनस्य पुराणपुरुषस्य यद्रूपं तं सूर्यमीमहि शरणं ब्रजेम ।
कीदृशं सत्यादीनामात्मानमधिष्ठातारं सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः
ऋतं प्रतीयमानो धर्मः ब्रह्मणस्तद्वोधकस्य वेदस्य । अमृतस्य
शुभफलस्य मृत्योरशुभफलस्य “सुपर्णोऽसि गरुडान् त्रिवृत्ते शिर”
इत्यादिश्रुतेः छन्दोभिः स्वावयवभूतैर्विष्णुं स्तौतीति छन्दस्तुत-
तस्य सा शालमली द्वीपस्य हृतये नाम्ने ॥ ५-११ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जम्बूद्वीपं निरूप्य ततः परितः संस्थितान् क्षारोदादीन्
समुद्रान् पुक्षादीन् द्वीपांश्च वर्णयति भगवान् शुकः विशेना-
ध्यायेन ॥ १ ॥

तावता लक्षयोजनविस्तारेण क्षारोदधिना अयं वेष्टितः
परिच्छिन्नः परितः आवृतः द्वीपाख्याकरः पुच्छद्वीपसंज्ञासम्पादकः
जम्बूप्रमाणः जम्बूद्वीपसमानविस्तारः सप्तजिह्वः सप्तशिखः
उपास्ते तिष्ठति आकलय्य समर्प्य आत्मनि परमात्मनि यो
योगो ध्यानयोगस्तेनोपराम संसारान्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

अभिज्ञाताः प्रसिद्धास्तु सप्तैव अप्रसिद्धाः सहस्रशः
इति भावः ॥ ३ ॥

हंसादयः ब्राह्मणादिस्थानीया वर्णाः विबुधोपमं सम्यग्दर्शनं
प्रजननञ्च येषां ते सहस्रायुषः सहस्रं सम्यक्सराः
आयुषेषां ते स्वर्गद्वारं स्वर्गप्रापकं त्रयीमयं त्रयीप्रतिपाद्यं
सूर्यात्मानं सूर्यरूपमात्मानं भगवन्तं त्रय्या विद्यया वेदत्रयो-
क्तकर्ममार्गेण यजन्ते आराधयन्ति ॥ ४ ॥

प्रतनस्य पुरातनस्य जगत्कारणस्य विष्णोर्द्रूपं तं सूर्य-
मात्मानं परमात्मानमीमहि शरणं ब्रजेम विष्णोः सर्वात्म-
त्वमाहुः । सत्यस्य समदर्शनरूपस्य ऋतस्य सूनृतवाणीरूपस्य
ब्रह्मणः शब्दब्रह्मरूपस्य अमृतस्य जीवनहेतोः मृत्योर्मरणाहेतोः
चकारात्सर्वचराचररूपस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

औत्पत्तिकी सहजा ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुक्ष्यामः पुच्छद्वीपवदायामो विस्तारो यस्याः सा अतः
एव यस्यां विपुलविस्तारायां पतत्रिराजस्य निलयं नीडमाहुः-
प्राञ्चः कथम्भूतस्य “सुपर्णोऽसि गरुडान् त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं
चक्षुस्तोम आत्मा साम ते तनू वामदेव्यं बृहद्दृश्यन्तरे पक्षौ यज्ञा
यज्ञीयं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि, इत्यादिश्रुतेः छन्दोभिः स्वावयवभूतैः
श्रीविष्णुं स्तौतीति छन्दस्तुतस्य द्वीपस्य हृतये व्यपदेशाय
संज्ञासिद्धये इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भाषा टीका

श्रीशुकदेवजी बोले इस के अनन्तर पुक्षादिद्वीपों का
प्रमाण लक्षण स्थितिसे वर्षों का विभाग वर्णन किया
जाता है ॥ १ ॥

यह जम्बूद्वीप जितना चौड़ा है उतनेही चौड़े खारी समुद्र
से चारों तरफ घिरा है जैसे जम्बूद्वीप से मेरु घिरा है खारी
समुद्र भी उस से द्विगुण पुक्ष्णामा द्वीप से घिरा है जैसे खार्ई
उपवन से घिरी होवै पुच्छ गेंठीका पेड़ जामुन के पेड़ के वरोवर
ऊंचा है द्वीप के नाम करनेवाला है जहांपर ऊपर को उठा हुआ
सात जिह्वा वाला अग्नि स्थित है उस द्वीप का पति प्रियव्रतका
पुत्र इधमजिह्व जो है तिसने अपने द्वीपके सात वर्ष विभाग करके
सात वर्षों के नामवाले पुत्रोंको देकर स्वयं आत्म योगसे निवृत्ति
मार्गके ग्रहण किया ॥ २ ॥

शिव यत्रयस सुभद्र शान्त जेम अमृत अभय य वर्ष हैं
तिनोंमेंपर्वत नदीभी सातही हैं मणिकूट वज्रकुट इन्द्रसेन ज्योति-

तद्दीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्यभजत् सुरो-
चनं सौमनस्यं रमणकं देववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ॥ ९ ॥

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दो मुकुन्दः पुष्पवर्षः सहस्र-
श्रुतिरिति (१) अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥ १० ॥

तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुन्धरेषन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ॥ ११ ॥

स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णशुक्लयोः ।

प्रजानां सर्वासां राजान्वः सोमो न आस्त्विति ॥ १२ ॥

एवं सुरोदाद्वहिस्तद्विगुणः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देव-
कृतस्तद्वीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति ॥ १३ ॥

तद्वीपपतिः प्रियव्रतो राजन् ! हिरण्यरेतो नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं
तप आतिष्ठत वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः ॥ १४ ॥

तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव चक्रश्वतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक
ऊर्ध्वरोमा द्रविणा इति रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमा-
लेति ॥ १५ ॥

यासां पयोभिः कुशद्वीपौकलः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म-
कौशलेन यजन्ते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मानं सुपर्णं हिरण्यं छीव भेषमाल ये सब सेतु पर्वत हैं अरुणा
नृणां अङ्गिरसा सावित्री सुप्रभाता ऋतुसंभरासत्यम्भरा ए
महानदी हैं जिन नदियों के जलके स्नानपानादि से राजोगुण तमो-
गुणके छूटजाने से निर्मल मनवाले हंसपतङ्ग ऊर्ध्वायन संत्य
संज्ञक चारवर्ष हजारवर्ष की आयुवाले देवता सरीका
जिन का दर्शन और प्रजा हैं सो लोग स्वर्ग के द्वार
भूत वेद त्रय प्रतिपाद्य भगवान् आत्मा सूर्यनारायण को
वेदत्रयी से आराधन करते हैं ॥ ४ ॥

क्रियमाणधर्म प्रतीयमाणधर्म वेद शुभफल अशुभफल
रूपपुराण पुरुष साक्षात् विष्णु के रूप सूर्यात्मा भगवान् को
हम शरणा प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

प्लुतादिक पांच द्वीपों में पुरुषों की आयु इन्द्रिय देह-
बल इन्द्रियबल मनोबल बुद्धि पराक्रम सब लोगों को
स्वभावही से सिद्धि समान रूप से रहती है ॥ ६ ॥

प्लुतद्वीप अपने वरोवर ईश के रस के समुद्र से घिरा
है जैसे जैसेही शालमल द्वीप भी दोगुण विस्तार है
अपने वरोवर मदिरा के समुद्र से घिरा हुआ प्रकाशित
होरहा है ॥ ७ ॥

जिस द्वीप में प्लुत के वरोवर विस्तार वाली शालमली
का पेड़ है जिस में कि वेदों से विष्णु की स्तुति करने

(१) सेतुशैलादित्यधिकः पाठः श्रीबीरराघवाचार्यमते ।

वाले भगवान् पक्षिराज गरुड जीका स्थान है ऐसा कहते
हैं वह शालमली का पेड़ उस द्वीप के शालमलीद्वीपनाम
जानने के वास्ते लक्षित होता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्वगोभिः स्वरदिमभिः । अन्धोऽज्ञ सोमो नो राजा आस्तु
आमिमुख्येन भवतु इक्ष्वाकु त्वविवक्षया सन्ध्यभावः ॥ १२ ॥

एवं सुरोदाद्वहिर्घृतोदेनावृतः कुशद्वीप इत्यन्वयः । स्वश-
ष्पाणि स्वकोमलशिखास्तेषां रोचिषा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्बीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य द्वीपस्य शालमलस्याधिपतिः चिरं कृताधिपत्यो यज्ञ-
बाहुः प्रियव्रतस्यात्मजः सप्तभ्यः स्वसुतेभ्यः तन्नामानि स्वपुत्र-
तुल्यनामानि सप्त वर्षाणि व्यभजद्विभज्यादादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पुत्राणां वर्षाणां च साधारणानामभिर्वर्षाणि निर्दिशति
सुरोचनमित्यादिना । तेषु सुरोचनादिषु वर्षेषु शैलाः सप्त नद्यश्च
अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः अन्ये च शैला नद्यश्च सन्तीत्यर्थः तावत्स-
प्त शैलानाह । स्वरस इत्यादिना । सेतुशैलाः सूर्यादागिरयः नदीराह ।
अनुमतिरित्यादिना ॥ १० ॥

तद्वर्षपुरुषां चतुर्धा वर्षाविभागं तेषामाराध्य भगवद्रूपं
जप्यमानमन्त्रचाह । तद्वर्षेत्यादिना । श्रुतधरादिशब्दाः सप्त-

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नामानि येषां ते वेदमयं वेदप्रचुरं भगवदात्मकं सोमाख्यं सोमाख्यमात्मानं जीवविशेषं वेदेन वेदेनोक्तेन तन्मूलस्मृत्या-
द्युक्तेन स्वस्ववर्णोचितस्वधर्मेण यजन्ते आराधयन्ति ॥ ११ ॥

स्वगोभिः स्वकिरणैः शुक्लकृष्णयोः पक्षयोः पितृदेवभ्योऽन्ध-
मन्नं शुक्लपक्षे देवेभ्यः कृष्णे पितृभ्यश्चान्नं विभजन् स्वगोभि-
श्चन्द्रस्य शुक्लकृष्णपक्षविभाजकत्वाभावे उचितकाले पित्रा-
दीनां स्वधास्वाहापूर्वकं हविर्दानमेव न स्यादिति भावः यत
एव पित्रादीनामप्यसाङ्ग्यैणाग्नस्य विभागेन प्रदापयितास्तो
नोऽस्माकं सर्वासां प्रजानां राजा चन्द्रः सोमः अमृतमस्तु सुख-
करोऽस्त्विति यावत् ॥ १२ ॥

एवं शात्मलीद्वीप उपवर्णितः अथैतदृष्टान्तेन कुशद्वीप-
मनुवर्णयति । एवमिति । यथापूर्वः शात्मलः तथा कुशद्वीपोऽपि
सुरोदधेर्बहिः द्विगुणमानेनाष्टलक्षयोजनविशालेन घृतोदधिना
परिवेष्टितः स्वयमप्यष्टलक्षयोजनविशालः यस्मिन् कुशद्वीपे
द्वीपस्य कुशद्वीपस्य व्यपदेशकरः अपरोऽग्निरेव प्रकाशबहुलः
देवेन भगवता ब्रह्मणा निर्मितः स्वशष्पाणां स्वावयवानां कोम-
लतृणानां रोचिषा दिशो दश विराजयति प्रकाशयति ॥ १३ ॥

तस्य कुशद्वीपस्याधिपतिः हिरण्यरेतोनाम प्रियव्रतस्य पुत्रः
स्वीयं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो वस्वादिवर्षनामभ्यः यथाभागं विभज्य
स्वयं तप आतिष्ठत तपसा युक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

वर्षनाम्नः सप्तपुत्रान्निर्दिशति । वस्वित्यादिना । वस्वादी-
नामितरेतरयोगद्वन्द्वः तेषां वर्षेषु तत्तुल्यनामससीमा गिरयः
सप्त तथा नद्यश्च सप्त बभूवुः शैलान्निर्दिशति । चक्र इत्यादिना ।
सेतुशैला मर्यादा गिरयः ॥ १५ ॥

नदीराह । रसकुल्येत्यादिना । नदीर्विशिनष्टि । महानद्य इति ।
पुनर्नदीर्विशिष्यन् तद्द्वीपस्थानां पुरुषाणां चतुर्धा वर्णविभागं
तेषामुपाख्यं भगवद्रूपं जप्यमानं मन्त्रञ्चाह । यासामिति ।
यासां रसकुल्यादिनदीनां पयोभिर्जलैर्विधूतमलाः कुशद्वीपो नीडः
स्थानं येषां ते कुशलकोविदादिसंज्ञाः जातवेदसरूपिणां जातवेदा
एव जातवेदसः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽणप्रत्ययः स अग्निरेव रूपं
शरीरं जातवेदसरूपं तदस्यास्तीति तथा तं भगवन्तं कर्मनैपुण्येन
यजन्ते आराधयन्ति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुक्लकृष्णयोरुभयोः पक्षयोरपि स्वगोभिः सुखालक्ष्यैः
पितृदेवानुद्दिश्य सोमलक्षणाग्रमन्धोऽन्नं विभजन् राजा चन्द्रान्त-
र्यामी सर्वासां प्रजानां नोऽस्माकश्च राजा रज्जुकोऽस्त्विति
प्रजानां नोऽन्धो विभजन् पित्रादिभ्यः सोमं विभजन् राजा नः
सोमं सुखमस्त्विति वा ॥ १२ ॥

सङ्ख्यया कुशद्वीपसमानेन यथापूर्वः शात्मलः सुरोदेनावृत-
स्तथा स्वशष्पाणां निजबालतृणानां तेजसा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स्वगोभिः स्वरश्मिभिः । अन्धोऽन्नम् । सोमो नो राजा
आभिमुख्येनास्तु । हस्तपाठे त्वविधत्तया सन्ध्यभावः ॥ १२ ॥

सुशष्पाणि सुकोमलशिखास्तेषां रोचिषा ॥ १३-१६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्धः अन्नं नोऽस्माकं राजा आ आभिमुख्येन अस्तु ॥ १२ ॥

स्वशष्परोचिषा स्वगतबालतृणकान्त्या ॥ १३-१६ ॥

भाषाटीका

उस द्वीपका पति प्रियव्रत का पुत्र यक्षबाहुने अपने सात
पुत्रोंको उनहीं नामवाले वर्षोंका विभाग करके देदिया जिनके
सुरोचन, सौमनस्य, रमणक, देववर्ष, पारिभद्र, आप्यायन,
अविज्ञातये नाम हैं ॥ ६ ॥

उन वर्षोंके मर्यादा पर्वत तथा नदी भी हैं खरस शतशृङ्ग
वामदेव कुन्द मुकुन्द पुष्पदन्त सहस्रश्रुति ये पर्वत हैं अनुमति
सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राफा ये नदी हैं ॥ १० ॥

उस वर्षके श्रुतधर वीर्यधर वसुधर इषधर संज्ञावाले पुरुष
देवमय सोम आत्मा भगवान को वेदोक्त कर्मसे पूजन करते हैं ॥ ११ ॥

उसका मन्त्र अपने किरणोंसे शुक्ल कृष्ण दोनों पक्षों में सब
प्रजों के अन्नरूपसे पोषण करनेवाले सोमराजा हमारे ऊपर
प्रसन्न होवें ॥ १२ ॥

इसी प्रकार मदिरा समुद्र से बाहिर अपने दुगुण प्रमाण
घृतके समुद्र से घिरा हुआ कुशद्वीप पहिले सरीका है जिस
द्वीप में उस द्वीप के नामको करने वाला परमेश्वर का रचित
अग्नि सरीका प्रकाशमान अपने घासोंकी दीप्तिसे सब दिशों
को प्रकाश करता हुआ कुशका गुच्छा है ॥ १३ ॥

उस द्वीप के अधिपति हिरण्यरेत नामा राजा प्रियव्रत
के पुत्र ने अपने द्वीपको सात अपने पुत्रों को यथा योग्य
विभाग देकर आपनी तपस्या में निष्ठा करलीनी ॥ १४ ॥

उनके नाम वसु वसुदान दृढरुचि नाभि गुप्तस्तुत्य व्रत
विविक्त वामदेव हैं उनवर्षों में मर्यादाके पर्वत तथा नदी भी
सात सात हैं तिनके नाम चक्र चतुःशृङ्ग कपिल चित्रकूट देवानीक
ऊर्ध्वरोमा द्रविण ये हैं ॥ १५ ॥

रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा वेदगर्भा घृतच्युता
मन्त्रमाला ये नदियों के नाम हैं जिनके जलों से कुश द्वीपके
वासिजन कुशल कोविद अभियुक्त कुलक संज्ञावाले अग्निरूपी
भगवान् को कर्मों की निपुणतासे आराधन करते हैं ॥ १६ ॥

परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् ।

देवानां पुरुषाङ्गानां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥ १७ ॥

(१) तथा धृतोदाहृतिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः स्वमानेन क्षीरोदेन परित उपकल्पतो वृतो यथा कुशद्वीपो धृतोदेन यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते ॥ १८ ॥

योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणोनाभिगुप्तो विभयो बभूव ॥ १९ ॥

तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो धृतपृष्ठो नामाधिपतिः (२) स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त रिक्थादान्वर्षपान्निवेश्य (३) स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हरेश्वरणारविन्दमुप-जगाम ॥ २० ॥

आमो (४) मधुरुहो मेघपृष्ठः सुधामा (५) भ्राजिष्ठो लोहितार्णो वनस्पतिरिति धृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्ष-गिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लो वर्धमानो भोजन (६) उपवर्हिणो नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र इति अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती (७) वृत्तिरूपवती शुक्लेति ॥ २१ ॥

यातामम्भः (८) पवित्रममलमुपयुञ्जानाः पुरुषऋषभद्रविणदेवकसंज्ञा वर्षपुरुषा (९) आपोमयं देवमपां पूर्णोनाञ्जलिना यजन्ते ॥ २२ ॥

आपः ! पुरुषवीर्याः स्थ (१०) पुनन्तीर्भूर्भुवः सुवः ।

ता नः (११) पुनीतामीवधनीः (१२) स्पृशतामात्मना भुव इति ॥ २३ ॥

एवं पुरस्तात्क्षीरोदात्परित (१३) उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लव्योजनायामः समानेन च दधिमण्डो-देन परितो यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वचेत्रव्यपदेशको यस्य ह (१४) महासुरभिगन्धस्तं द्वीपमनुवा-सयति ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

हे जातवेदस्त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणो हरेर्हव्यवाडसि अतो देवानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यज । अङ्गानां नाम्ना दत्तमाङ्गिने सम-पर्येत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपकल्पतो वेष्टितः । यथा कुशद्वीपो धृतोदेन वृतः ॥ १८ ॥

गुहस्य कार्तिकेयस्य प्रहरणनायुधेनोन्मथिता नितम्बाः कुञ्जानि च यस्य ॥ १९ ॥

स्वयं भगवान् ज्ञानी परमकल्याणं यशो यस्य ॥ २० ॥ २१ ॥

आपोमयममोमयम् ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्या ईश्वराल्लव्यसामर्थ्याः स्थ भवत्य अतएव भूर्भुवः स्वस्त्रैलोक्यं पुनन्त्यस्ता भवत्यो नोऽस्माकं स्पृशतां स्पर्शनं कुर्वतां भुवः शरीराणि पुनन्तु । यत आत्मना स्वरु-पेणैवामीवधनीः पापहन्त्यः ॥ २३ ॥

दन्तो मण्डेरस सः एवोदकं यस्य । यस्य पर्णान्यन्तः खरस्पर्शानि बहिर्मृदुस्पर्शानि स शाको नाम वृक्षः ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे जातवेदः ! त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणोऽसि तदीयोऽसि तच्छरीर-भूतोऽसीत्यर्थः तथा हव्यवाडसि हव्यमिन्द्रादीनां भगवदात्मकानां यक्षियं हव्यं वहति प्रापयति इन्द्राद्यन्तर्यामिणां भगवन्तं प्रतीति तथा तथाभूतोऽसीत्यर्थः अतो देवानां पुरुषस्य परमपुरुषस्या-ङ्गानां शरीरभूतानाम् “स आत्मा अङ्गान्यन्या देवताः” इति श्रुतेरा-त्मशब्दप्रतिसम्बन्धि अङ्गं शरीरमेवभूतानामिन्द्रादीनां सम्बन्धिनां भगवदात्मकेन्द्राधाराधनभूतेन यज्ञेन तदन्तरात्मानं परमपुरुषं ब्रह्ममाराधय तत्प्राप्तिं जनय अङ्गेषु समर्पितं हविरङ्गिने समर्प-येत्यर्थः ॥ १७ ॥

(१) तथा वहिः क्रौञ्च द्वीपः कुशद्वीपाद्विगुणसमानेन (२) सप्तद्वीपवर्षाणि सप्तधा विभज्य (३) स्वयंभगवतः परमकल्याणस्य (४) मज्ज्यो (५) ऋषिज्वा (६) उपवर्हिण उपमोजनो (७) रूपवती पवित्राशुक्लेति (८) पवित्रमुपयुञ्जानाः गुरुऋषभ (९) अमयं (१०) वीर्याश्च (११) पुनीयुरधनीः (१२) संस्पृशतात्मना भवः (१३) परित उपकल्पितः (१४) महान्सुरभिगन्धः इति श्रीविज-यध्वजतीर्थपाठः ।

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतद्द्वीपदृष्टान्तेन कौञ्चद्वीपमनुवर्णयति । तथेति । यथा कुश-
द्वीपः घृतोदेन स्वसमविशालेन वेष्टितस्तथा कुशद्वीपाद्विहः
कौञ्चद्वीपोऽपि द्विगुणः कुशद्वीपाद्विगुणः षोडशलक्षयोजन-
विशालः स्वमानेन षोडशलक्षयोजनविशालेन दधिमण्डोदेन
मथितदधिसमानोदकेन समुद्रेणाभित उपकल्पनः परिवृतः
यस्मिन् कौञ्चे द्वीपे द्वीपस्य नाम कौञ्च इति संज्ञा तन्निर्वर्तकः
कौञ्चो नाम पर्वतश्रेष्ठः आस्ते ॥ १८ ॥

कौञ्चपर्वतं विशिनष्टि । य इति । योऽसौ कौञ्चो गिरिः पूर्वं
गुहस्य कार्तिकेयस्य प्रहरणेनायुधेन उन्मथिता नितम्बाः
कुञ्जानि च यस्य तथाभूतः पश्चादधिमण्डोदेनासिच्यमानः
दधिमण्डोदे लीनः पश्चाद्भगवता वरुणेनाभिगुप्तः अभय-
प्रदानेनाभिरक्षितः निरस्तभयो बभूव ॥ १९ ॥

तस्मिन्नपि कौञ्चद्वीपेऽपि प्रियव्रतात्मजो घृतपृष्ठो नामाधि-
पतिः सप्तधा वर्षाणि विभज्य तेषु पुत्रतुल्यनामसु सप्तसु
वर्षेषु रिक्थादान् दयादान् सप्त पुत्रान् वर्षाणामधिपतीन्निवेद्य
प्रतिष्ठाप्य स्वयं परमकल्याणं निरतिशयमङ्गलरूपं यशो यस्य
तस्यात्मभूतस्य स्वान्तःशतमनो भगवतः हरेर्बन्धहारिणश्चरणा-
रविन्दं जगाम भक्त्या प्राप्तः ॥ २० ॥

घृतपृष्ठसुनानाह । अमोघ इत्यादि । तेषाममोघादीनां यानि
वर्षायमोघादीनि तेषां गिरयो मर्यादा गिरयः सप्त तथा
नद्यः सप्तैवाभिज्ञाताः अन्ये च ते ताश्च सन्तीतिभावः
गिरीनाह । शुक्ल इत्यादि । नदीराह । अभयेत्यादिना ॥ २१ ॥

ता विशिष्यस्तद्वर्षस्थानां चतुर्धा वर्णविभागं भजनीयं भग-
वद्रूपं मन्त्रं चाह । यासामिति । यासामभयादीनां निर्भलं पवित्र-
मम्भ उपयुज्जानाः स्नानाद्युपयुक्तं कुर्वाणा गुर्वादिचतुर्वर्णनामानः
पुरुषाः आपोमयमण्डोरकं देवं भगवन्तं पूर्योनापामञ्ज-
लिना जलाञ्जलिना आराधयन्त्यर्घ्यादिप्रदानेनेति भावः ॥ २२ ॥

हे आपः ! यूयं पुरुषस्य भगवतो वीर्याः शक्तिरूपाः तद-
पृथक्सिद्धविशेषणभूतास्तच्छरीरभूता इति यावत् स्थ भवथ
तथा भूर्भुवः स्वः इति भूरादिलोकत्रयं पुनन्त्यः पवित्र-
यन्त्यः स्थेयनुषङ्गः यत एवमतः स्पृशताममीवघ्नीः पापहराः
आत्मनो भुवः परमात्मन उत्पन्नाः ताः युष्मान् स्पृशत इति
शेषः नोऽस्मान् पुनन्तु भगवत्य इत्यर्थः आत्मना भवमितिपाठे
आत्मना देहेन स्पृशताममीवघ्नीयुष्मान्स्पृशतां नोऽस्माकं भवं जन्म
पुनन्तिवत्यर्थः ॥ २३ ॥

एतद्दृष्टान्तेन शाकद्वीपमनुवर्णयति । एवं यथा कौञ्चस्तथे-
त्यर्थः दधिमण्डोदात्परतः बहिः उपवेष्टितः विन्यस्तः शाकद्वीपः
द्वात्रिंशलक्षयोजनविशालः समानेन द्वात्रिंशलक्षयोजनविशालेन
क्षीरोदधिना परिवेष्टितः यस्मिन् शाकद्वीपे शाकाख्यो महीरुहः स्व-
कीयस्य क्षेत्रस्य व्यपदेशकः नामनिर्वर्तकः आस्त इतिशेषः तं विशि-
नष्टि यस्येति । यस्य शाकस्य वृक्षस्य महासुरभिर्गन्धः निरतिशय-
सुगन्धः तं कृत्स्नं शाकद्वीपमनुवासयति सुरभीकरोति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे जातवेदः ! सर्वज्ञ ! त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणः श्रीनारायण-
स्यार्थं हव्यवाडसि हव्यलक्षणाहविषो नेतासि तथा पुरुषशब्द-

वाच्यस्य हरेरङ्गभूतानां देवानाञ्च हव्यवाडसि स त्वमस्मन्म-
न्निहितो भूत्वा यज्ञलक्षणेन कर्मणा पुरुषं यज्ञनामानं श्रीहरिं
यज याजयास्माभिरिति शेषः ॥ १७ ॥

क्षीरोदेन मण्डोदेन ।

मण्डोदे पूरणश्चैव व्यत्यासे क्षीरसागरे ।

राहुसोमरवीणाञ्च मण्डलाद्विगुणोक्ताम ॥

विनैव सर्वमुज्ज्वलं योजनाभेदतोऽत्र तु ॥

इति वचनाद्व्यत्यासो ज्ञातव्यः ॥ १८ ॥

गुहस्य षगमुखस्य प्रहरणेन शक्त्याख्येनोन्मथिताः पीडिताः
नितम्बाश्च कुञ्जलनादिपिहिनोदग अणुतरा गिरिविशेषा मिथुनानां
किडायोग्याश्च यस्य स० तथा क्षीरोदेन मण्डोदेनाभिचिच्य-
मानः ॥ १९ ॥

रिक्थादान् दयादान् पुत्रानित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

अम्भयं जलाधिदैवतं देवं क्रीडादिगुणसम्पन्नम् ॥ २२ ॥

या आपः पुरुषवीर्याः श्रीनारायणस्य रेतोभूताः “आपो नारा
इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः” इति स्मृतेः भूर्भुवः सुवः पदं त्रैलो-
क्यमपि पुनन्तीः पुनन्त्यः याश्चावघ्नीः पापहराः भवे भवार्थं शुद्धि-
लक्षणासुखार्थमात्मना देहेन चान्तरेण च संस्पृशेत ता आपः
पुनीयुः पुनन्तिवत्यन्वयः ॥ २३ ॥

दधिमण्डोदेन “अनाम्लन्तु दधि क्षीरं क्षीरं सान्द्रं तथा दधि”
इत्यभिधानात् क्षीरोदार्थं दधिमण्डोदशब्दः ॥ २४—२७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मिन्नपि । स्वयमुपजगामेत्यन्वयः । स्वयं भगवत इति वा
भगवान् उत्पत्तिं प्रलयश्चेत्यादिलक्षणाज्ञानवान् ॥ २०—२३ ॥

तं द्वीपमनुवासयति । तद्द्वीपस्थस्वाधारखण्डविशेषमित्यर्थः ।
सर्वानुवासनेत्वत्रापि तत् स्यात् ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसागर्थदर्शिनी ।

हे जातवेदस्त्वं साक्षात् परस्य ब्रह्मणो हरेर्हव्यवाडसि । अनो
देवानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यज । अङ्गानां नाम्ना दत्तमङ्गिने
समर्पयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपकृतः वेष्टितः बृत इति परब्रान्वितम् ॥ १८ ॥

गुहः कार्तिकेयः विभयः विगतभयः ॥ १९ ॥

भगवान् उत्पत्त्यादिज्ञानवान् ॥ २० ॥ २१ ॥

आपोमयम् अम्भयम् ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्या इश्वराख्यसामर्थ्या भवथ । अत एव
भूर्भुवः सुवः त्रैलोक्यं पुनन्त्यस्ता यूयं नोऽस्माकं स्पृशतां स्पृशन्तं
कुर्वतां भुवः शरीराणि पुनीत यत आत्मना स्वरूपेणैव अमी-
वघ्नीः पापहन्त्यः ॥ २३ ॥

दध्नो मण्डं रस एव उदकं यस्य ॥ २४ ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे जातवेदः ! देवानां परस्य आत्मनः “स आत्मा अङ्गान्यन्याः
देवताः” इति श्रुतेः साक्षाद्ब्रह्मणः हव्यवाडसि देवानामङ्गभूतानां

तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनाम्नानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजवमनोजवपत्रमानधूमानीकचित्ररेफवहुरूपविश्वधारसंज्ञान्निधाय्याधिपतीन् स्वयं भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश ॥ २५ ॥

एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देवपालो महानस इति अनघाऽऽयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ २६ ॥

तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः परमसमाधिना यजन्ते ॥ २७ ॥

अन्तः प्रविश्य भूतानि यो विभर्त्यात्मकेतुभिः ।

अन्तर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यद्वशे स्फुटम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नाम्ना दत्तं यन्नियं हव्यं तस्मै वहसि अतो यज्ञेन पुरुषं सर्व-
देवाङ्गिनं यज तत्तन्नाम्ना दत्तं तस्मै समर्पयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपकल्लमो वेष्टितः ॥ १८ ॥

गुहप्रहरणेन कार्तिकेयायुधेनोन्मथिता भग्नाः नितम्बाः
कुञ्जानि च यस्य सः ॥ १९ ॥

भगवान् ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वोत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।

इति स्मृत्युक्तविश्वोत्पत्त्यादिज्ञानवान् स्वयं भगवतः ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चापि षण्णां भग इतीङ्गना ।

इति स्मृत्युक्तषाड्गुणयोश्च यस्य हरेर्वन्धहारिणश्चरणारविन्दमुपज-
गाम प्राप्तवान्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २०—२१ ॥

आपोमयममयम् । अपां पूर्वोन्नाञ्जलिना देवं भगवन्तं यजन्ते
“जलं ब्रह्मोपासीत” इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्याः परमपुरुषशक्तिरूपाः स्थ भवथ अत
एव भूभुवः स्वः लोकत्रयं पुनन्तीः पुनन्त्यः ताः भवत्यो नोऽ-
स्माकं स्पृशतां स्पर्शानं कुर्वतां भुवः शरीराणि पुनीत पुनन्तु
यतः आत्मना स्वाश्रयेण पुरुषेण हेतुभूतेन अमीवघ्नीः पाप-
हन्त्यः ॥ २३ ॥

दधिमण्डं देन दधनो मण्डं रसः एवोदमुदकं यस्य तेन २४।२७

भाषाटीका ।

मंत्र हे अग्निदेव ! आप साक्षात् परब्रह्म विष्णुके हवि ग्रहण
करने वाले मुख रूपी हो तिससे परमात्मा के अङ्गभूत जो देवता
तिनके यज्ञ से परमात्मा का यजन करो ॥ १७ ॥

तिसी प्रकार से घृत समुद्र के बाहिर अपने से दुग्ध
दुग्ध समुद्र से घिरा हुआ कौंच द्वीप कल्पना किया है जैसे
कि कुश द्वीप घृत समुद्र से घिरा है जिसमें कौंच नामक
पर्वतों का राजा है सो द्वीप के नामको जनाता हुआ है ॥ १८ ॥

जिस पर्वत के कार्तिक स्वामी के शक्ति आयुध से सब तट
और कुञ्ज भी फूट टूट गये तौ भी क्षीरसमुद्र के जलसे सिंचजाने
से भगवान् वरुणजी रक्षा करने से अभय होकर रहा है ॥ १९ ॥

तिस मैभी प्रियव्रत का पुत्र घृतपृष्ठ नाम के मालिक
हैं वे भी अपने द्वीप में पुत्रों के तुल्य नाम वाले सात द्वीपों को
उनको विभाग से देकर सातों को धन के मालिक बना स्थापन
करके आप सब समर्थ होने पर भी परम कल्याण यश-
वाले अपने आत्मा गुरु श्रीहरि भगवान् के चरण कमल को
प्राप्त होगये ॥ २० ॥

आम मधुरुह मेघपृष्ठ सुधामा आजिष्ठ लोहितार्ण्य वन-
स्पति ए घृतपृष्ठ के पुत्र हैं तिन के वर्ष मर्यादा पर्वत सात
हैं सातही नदी भी हैं शुरू वर्धमान भोजन उपवर्धण नन्द
नन्दन सर्वतोभद्र ए पर्वत हैं अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थ
वती वृत्तिरूपवती पवित्रवती शुक्ला ये नदी हैं ॥ २१ ॥

जिन नदियों के निर्मल पवित्र जल को सेवन करते हुये
पुरुष ऋषभ द्रविण देवक संज्ञावाले उस वर्ष के पुरुष आपो
मयदेव को जलों की भरी अंजुली से यजन करते हैं ॥ २२ ॥

मंत्र हे जलदेव ! आप पुरुषके वीर्यरूपही परमेश्वरसे सामर्थ्यको
प्राप्त भये हो सब के पापों के नाश करनेवाले हो सो भूः भुवः स्वः
तीनों लोकों को पवित्र करते हुये आप तुमारे स्पर्श करनेवाले हम
लोगों के शरीरों को पवित्र करो ॥ २३ ॥

इसी प्रकार क्षीर समुद्र से परे चारों ओर से स्थापित
शाक द्वीप भी बत्तीस लक्ष योजन चौड़ा है अपने बरोबर
हि माण्ड के समुद्रसे घिरा हुआ है जिसमें शाक नाम
का पेड़ अपने द्वीप के नाम करने वाला है जिसका कि
महासुरभि सुगन्ध उस द्वीप को सुगन्धित करता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

एवमेव दधिपण्डोदात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन् बृहत् पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं^(१) भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम् ॥ २६ ॥

तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवावाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरिष्ठात् सूर्यरथस्य मेरुं^(२) परिभ्रमतः सम्बत्सरात्मकं^(३) चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥ ३० ॥

तद्द्वीपस्याप्यधिपतिः प्रियव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणक^(४) धातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ॥ ३१ ॥

तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं^(५) सकर्मकेन कर्मणाराधयन्तीदं चोदाहरन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयुतानि यस्य तत् ॥ २६ ॥

देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणाभ्यामित्यर्थः ३० ॥ ३१ ॥
ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्ते सकर्मकेन ब्रह्मसालोक्यादि-
साधनेन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यापि शाकद्वीपस्याप्यधिपतिर्मेधातिथिर्नाम प्रियव्र-
तात्मज एव सोऽपि पुत्रतुल्यनामानि वर्षाणि विभज्य तेषु
वर्षेष्व्वात्मजान् पुरोजवादिसंज्ञानिधाय प्रतिष्ठाप्य स्वयमनन्तेऽप-
रिच्छिन्नानन्दस्वरूपे भगवत्यावेशिता निहित मतिर्येन तादृशस्त-
पोवनं तपस्ययोग्यं वनं प्रविशेत् तपसा सिद्धोऽभूदि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ शाकद्वीपवर्षविभागं पुत्रनामपूर्वकं पर्वतान्नदी-
श्चाह । एतेषामिति । तेषु पुरोजवादेषु वर्षेषु सप्त सीमा-
पर्वताः तथा नद्यश्च सप्तैवासन् पर्वतान्नदीश्चाह । ईशानः शृङ्ग
इति । अनघेत्याभ्यां गद्याभ्याम् तद्वर्षस्थाः पुरुषाः ऋतव्रतादिच-
तुर्वर्णात्मकाः वाय्वात्मकं वायुशरीरकं भगवन्तं परमसमा-
धिना निरतिशयध्यानयोगेन यजन्ते आराधयन्ति कथम्भूताः
सन्तः प्राणायामैरासमन्ताद्विधूतं निरस्तं रजस्तमश्च येषां
वाह्याः सन्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥

यो वायुशरीरकः परमात्मान्तः प्रविश्य मुख्यप्राणरूपे-
णान्तः प्रविष्टः सन्नात्मनः स्वस्य चिह्नभूताभिः पञ्चभिः प्राणा-
पानादिभिर्वृत्तिभिः “यः प्राणेन प्राणिति योऽयानेनापानिति” इत्या-
दिश्रुतिः भूतानि विभर्ति स साक्षादीश्वरोऽन्तः प्रविश्य नियन्ता
नः अस्मान् पातु यस्य प्राणशरीरकस्य भगवतः वशे इदं
जगद्भर्तते भगवतो वायुशरीरकत्वादन्तर्यामीश्वरसामानाधि-
करण्यम् ॥ २८ ॥

अथ पुष्करद्वीपमनुवर्णयति । एवमिति । क्षीरोदधेः परस्तात्पुष्क-
रद्वीपः ततः शाकद्वीपाद्द्विगुणायामः द्विगुणविशालः चतुःषष्टि-

लक्षयोजनविशालः समन्ततश्चक्षुर्दितु उपकल्पितः ईश्वरेणेति
शेषः । यद्वा । प्रियव्रतरथचरणनेमिनेति शेषः स्वसमानविशालेन
चतुःषष्टिलक्षयोजनविस्तीर्णेन शुद्धोदकेन शुद्धोदकसमुद्रेण
बहिः समन्ततः पिहितः परिवृतः यस्मिन् पुष्करद्वीपे बृहद् विपुलं
पुष्करं कमलं ज्वलनशिखावदमलानां प्रकाशमानानां कनकप-
त्राणामयुतानामयुतानि यस्य तद्भगवतः कमलासनस्य चतुर्मु-
खास्याध्यासनं परिकल्पितं तत्कर्णिकामध्यगतत्वेन तद्वर्षस्थाः
पुरुषाः चतुर्मुखमुपासत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अस्मिन् द्वीपे मर्यादागिरिर्मानसोत्तरनामा एक एवेत्याह ।
तद्द्वीपमध्ये इति । पुष्करद्वीपमध्ये एक एव मानसोत्तराख्यो
ऽयुतयोजनानि उच्छ्राय औन्नत्यमायामो विस्तारश्च यस्य सः अर्वा-
चीनपराचीनयोरन्तर्वर्त्तिबाहिर्वर्त्तिनोर्वर्षयोर्मर्यादागिरिः यत्र मान-
सोत्तरे गिरौ चतसृषु दिक्षु इन्द्र अदिर्येषां तेषामिन्द्राग्निरुगु-
बेराणां लोकपालानां पुराणि सन्ति यस्य मानसोत्तरगिरेः उपरि
स्थितेन्द्रादिलोकपालपुरीणामुपरि मेरुं परिक्रमतः परितो भ्रमतः
सूर्यरथस्य यच्चक्रं सम्बत्सरात्मकं तद्देवानामहोरात्राभ्यामुत्तराय-
णादक्षिणायनाभ्यां स्वावयवाभ्यां चक्रवत् लौकिकरथचक्रवत्परि-
भ्रमति ॥ ३० ॥

तस्य पुष्करद्वीपस्यापि पतिर्वीतिहोत्राख्यः प्रियव्रतात्मज एव
तस्य वीतिहोत्रस्यात्मजौ पुत्रौ रमणधातकाख्यौ रमणधात-
कयोर्वर्षयोः पतीकृतवत्यर्थः अयं वीतिहोत्रः पूर्वजवन्मेधातिथि-
वद्भगवदाराधनरूपकर्मशील एवास्ते आसीदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्पुष्करद्वीपवर्षपुरुषाः ब्रह्मरूपिणं चतुर्मुखशरीरकं भगवन्तं
कर्मणा कर्मयोगविशिष्टेन कर्मणा मनोव्यापाररूपेण भगवदु-
पासनयोगेन कर्मशब्दो हि मनोव्यापाररूपोपासनयोगेऽपि वर्त्तते
प्रकाशादिवच्छावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ३१/२५ इति सौत्र-
प्रयोगात् प्रकाशादिवत् ज्ञानानन्दादिस्वरूपवन्मूर्त्तामूर्तप्रपञ्चविशि-
ष्टताया अपि ब्रह्मगुणात्वाद्देश्यं प्रतीयते “तद्वैतपश्यन्नुषिवर्मिदेवः
प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च” इत्यादिब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशानन्दा-
दिवश्च तेषां वामदेवादीनां संराधनात्मके कर्मण्यभ्यासानुप-
लभ्यते तद्ब्रह्माभ्यस्तसंराधनानां तेषां मूर्त्तामूर्त्तादिना विशिष्ट-
त्वमप्यविशेषेण प्रतीयते इति तदर्थः तथा च ।

(१) पत्रयुतं । (२) परिचङ्क्रमतः । (३) चक्रमहो० इति श्रीविजय० पाठः । (४) रमण इति श्रीवीर० विजयध्वजपाठः ।
(५) रूपिणमकर्म० इति श्रीविजय० पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ।

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ॥

इतिभगवता - मनुनापि मानसैः कर्मदोषैरिति मनोव्यापारे
कर्मसन्दः प्रयुक्तः अकर्मण इतिपाठे अकर्मणो कर्मबन्धनि-
रासाय कर्मणा स्वस्ववर्णोचितकर्मणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मकेतुभिः आत्मस्वरूपैः प्राणादिभिर्वृत्तिभेदैर्वा ॥ २८ ॥

दधिमण्डोदात्त क्षीरोदात्त ज्वलनशिखावदमलानां कनक-
पात्राणामयुतं यस्य तस्य अर्वाचीनपराचीनयोर्वाह्याभ्य-
न्तरप्रदेशस्थितयोर्थस्य मानसोत्तरपर्वतस्य

अहास्तिनाभिः सूर्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतम् ।

अरः संवत्सराः पञ्च तेष्वः षड् ऋतवः स्मृताः ।

इति मत्स्यपुराणे चक्रस्य संवत्सरात्मकत्वमुक्तम् "त्रिणाभिचक्र-
मजरमनर्व पञ्चारे चक्र" इत्यादि च ॥ २८-३१ ॥

अकर्मकेण ध्यानलक्षणेन कर्मणा ध्यानस्य चित्तनिरोध-
लक्षणकर्मसाध्यत्वात् फलाभिसन्धिरीहितेन वा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जम्बूद्वीपदक्षिणदिक्स्थितानामेवोद्देशावगमादन्तः प्रविश्येति
स्फुटं व्यक्तं जगदिति यावत् ॥ २८-३१ ॥

सकर्मकेणेति । क्रियते साध्यते इति कर्मफलं तेन सहवर्त्त-
मानेन ब्रह्मसालोक्यादिसाधनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायदर्शिनी ।

आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

ज्वलनस्य तेजसः शिखाभिरमलानि यानि कनकवर्णानि
पत्राणि तेषामयुतायुतं यस्य ॥ २८ ॥

तद्दीपमध्य इति । मानसोत्तरस्य मण्डलाकारत्वात्तत्पार्श्व-
द्वयवर्त्तिनी द्वे वर्षे अपि मण्डलाकारे एव क्षेत्रे इत्याह । अर्वाचीनेति ।
देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

सकर्मकेण । यतः कर्मणः कर्माण्येवोद्भवन्ति न तु कर्मक्षयः
तेन सकामेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मकेतुभिः प्राणापानादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

ज्वलनोऽभिसिच्छिन्नावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयु-
तानि यस्य तत् ॥ २८ ॥

अहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनलक्षणाभ्याम् ॥ ३० । ३१ ॥

भगवन्तं वासुदेवम् ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मयोगसहि-
तेन कर्मणा वन्दनस्तवनादिव्यापारेण आराधयन्ति साक्षाद्वा-
सुदेवं न जानन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

उस द्वीपका भी पति प्रियव्रत का पुत्र मेधातिथि नामका
है सोभी अपने पुत्रों के नाम वाले सातवर्षों का विभाग कर
के तिनमें पुरोजव मनोजव पवमान धूम्रानीक चित्ररेफ
बहुरूप विश्वधार संज्ञक अपने पुत्रों को राजा करके आपतो
अनन्त भगवान् में मनको लगाकर तपोवनको चलागया ॥२५॥

इनके वर्ष मर्यादा पर्वत नदी भी सातही सात हैं ईशान
उरुशृङ्ग बलभद्र शतकेसर सहस्रस्रोत देवपाल महानस ए
पर्वतों के नाम हैं अनघा आयुर्दा उभयस्पृष्टि अपराजिता
पञ्चपदी सहस्रस्रुति निजधृति ये नदी हैं ॥ २६ ॥

उस वर्षमें पुरुष ऋतव्रत सत्यव्रत दानव्रत अनुव्रत नाम
वाले हैं सो प्राणायामों से रजोगुण तमोगुण को दूर करके
वायु रूप भगवान् को समाधि से यजन करते हैं ॥ २७ ॥

मंत्र जो सब भूतों के भीतर प्रविष्ट होकर अपनी प्राणादि
वृत्तियों से सबको पालन करते हैं सबके अन्तर्यामी साक्षात्
ईश्वर हैं जिनके वशमें सब जगत् है सो हमारी रक्षा करें ॥२८॥

ऐसेही दहीमण्डके समुद्र से परे पुष्कर द्वीप है उससे
द्विगुण विस्तार चारों ओर से कल्पित है अपने समान
खादजल के समुद्र से बाहिर से घिराहै जिसमें बड़ा भारी
कमल अश्विनी शिखा सरीके निर्मल सुवर्ण के अयुत पत्रों
वाला है वह श्रीभगवान् ब्रह्माजी के आसन रूपसे कल्पित है ॥२९॥

उस द्वीप के मध्यमें मानसोत्तर नाम का एकही पर्वत
है पूर्व परके वर्षों का मर्यादा गिरि है दशहजार योजन लम्बा
ऊँचा है जहाँ चारों दिशों में चारों इन्द्रादि लोकपालों के
पुर बने हैं जिस के ऊपर मेरुके चारों ओर घूमने वाले सूर्य
के रथका सस्वत्सररूप चक्र देवता के अहोरात्र में घूमताहै ॥३०॥

इस द्वीप का भी पति प्रियव्रतका पुत्रवीतिहोत्र नामक है
उसके रमणक धातकि नामक दो पुत्र हैं उन दोनों की वह
वर्ष पति बनाकर आप पूर्वज सरीका भगवान् के सेवा में
तत्पर होकर रहा है ॥ ३१ ॥

उस वर्ष के पुरुषभी ब्रह्मरूपी भगवान् को अनेक जन्मार्जित
कर्मवाले कर्म से आराधन करते हैं और इस मन्त्रको
पढ़ते हैं ॥ ३२ ॥

यत्तत् कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं (१) जनोऽर्चयेत् ।

(२) एकान्तमद्वयं शान्तं तस्मै भगवते नम इति ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरन्तराले परित उपक्षिप्तः (३) ॥ ३४ ॥

यावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरं तावती भूमिः काञ्चन्यन्यादर्शातलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथ-
ञ्चित् पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात् सर्वसत्त्वपरिहृतासीत् ॥ ३५ ॥

लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन (४) लोकालोकस्यान्तर्वर्तिनावस्थाप्यते ॥ ३६ ॥

स लोकत्रयान्ते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात् सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयो
र्वाचीनां स्त्रील्लोकानावितन्वाना न कदाचित् पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायामः ॥ ३७ ॥

एतावाँल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिन्तितः कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिश्च (५) गणितस्य
भूगोलस्य तुरीयभागो (६) ऽयं लोकालोकाचलः ॥ ३८ ॥

तदुपरिष्ठाच्चतसृष्वशास्वात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाऽधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्कर-
चूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३९ ॥

तेषां स्वविभूतीनां (७) लोकपालानां च विविधवीर्योपबृंहणाय भगवान् (८) परममहापुरुषो महाविभूतिपति-
रन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्ध्युपलक्षणं विष्वक्सेनादिभिः स्तुतार्षद-
प्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदण्डैः संधारयमाणास्तस्मिन्गिरिवरे समन्तात् सकल-
लोकस्वस्तय आस्ते ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

कर्ममयं कर्मफलरूपम् । ब्रह्म लिङ्गचते यस्मात् । एकस्मिन्नेव
परमेश्वरेऽन्तो निष्ठा यस्य तदत एव वस्तुतोऽद्वैतम् ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धोदात्परस्तात् । लोकः सूर्याद्यालोकवान् देशः
अलोकस्तद्रहितस्तयोरन्तराले मध्ये । तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततः परस्तादित्युक्तं तदेव कियतान्तरेणेत्यपेक्षायां तदन्तर्व-
र्तिनी भूमिमाह । यावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरं सार्द्धसप्तलक्षोत्तरसा-
धकोटिपरिमितं तावती भूः शुद्धोदात्परस्ति तत्र च प्राणिनोऽपि
सन्ति ततः काञ्चनी भूमिरन्यास्तीत्यर्थः । सा चैकोनचत्वारिंशल-
क्षोत्तरकोट्यष्टकपरिमिता ज्ञेया एवं हि सति मेरुलोकालोकयो-
रन्तरं सार्द्धद्वादशकोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति एत-
देव शैवतन्त्रेषूक्तम् ।

कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षाणि च ततः परम् ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागराः ॥

ततो हेममयी भूमिर्दशकोट्यो वरानने ।।

देवानां कीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ॥

इति अत्र च दशकोटित्वं पूर्वोक्तभूम्या सह द्रष्टव्यम् । सर्वसत्त्व-
परिहृतेति देवव्यातिरेकेणोति विज्ञेये देवानां कीडनार्थावेत्युक्ता-
त्वात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

लोकत्रयस्यान्ते परितो मर्यादारूपो विहितः । यस्मात्प्रति-
बन्धकात् । सूर्यआदिर्येषां ध्रुवोऽपवर्गोऽन्तो येषाम् । आवितन्वानाः
समन्तात्प्रकाशयन्तः परतो गन्तुं न शक्नुवन्ति तावदुन्नहनमु-
त्सेधस्तदनु रूप आयामश्च विस्तारो यस्य । ध्रुवादप्युच्छिन्नत्वा-
त्रिलोकीमर्यादाभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सोऽयन्तु लोकालोकाचलस्तुरीयभागश्चतुर्थोऽंशः सार्द्धद्वादश-
कोट्यः मेरोरेकत इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

आशासु दिक्षु येऽधिनिवेशितास्ते आसते ॥ ३९ ॥

तेषां दिग्गजानां स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां महेन्द्रादीनाञ्च
विविधवीर्योपबृंहणाय सकललोकस्वस्तये च भगवांस्तस्मिन्नास्ते
इत्यन्वयः । किं कुर्वन् । आत्मनः स्वरूपं यद्विशुद्धं सत्त्वं तत्सन्धा-
रयमाण आधिष्कुर्वन् । कीदृशं धर्मज्ञानादीन्यष्टमहासिद्ध्यष्टोप-
लक्षणं यस्य तत् । होर्दण्डैरुपलक्षितः सन्महाविभूतेः परमेश्व-
रस्य पतित्वादेकयैव मूर्त्या समन्तादास्ते ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भेदेन वर्णाश्रमभेदेनोपलक्षितो जनः यद्ब्रह्मणः परस्य
लिङ्गं शरीरभूतम् । यद्वा । ब्रह्म वेदस्तदेव लिङ्गं ज्ञापकं यस्य तद्ब्र-
ह्मलिङ्गं वेदावबोधं कर्ममयं जगत्सृष्ट्यात्मककर्मप्रचुरमादि-

(१) जनोऽर्चति (२) भेदेनैकान्तमद्वैतं (३) उपकल्पितः (४) लोकालोकावन्तर्वर्तिना (५) गणितस्य (६) यावान् (७) महेन्द्रादीनां
(८) परमपुरुष इति श्रीविजयध्वज श्रीवीरराघव पाठः ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षेत्रज्ञत्वाद्ब्रह्मणः परमात्मनो लिङ्गं शरीरमर्चयेदाराधयेत् कथम-
द्वैतमिति क्रियाविशेषणं देवमनुष्यादिकार्यवर्गं प्रति ब्रह्मणः सम-
ष्टिरूपत्वात्कारणयोरभेदाध्यवसायादद्वैतं यथा भवति तथा-
र्चयेदित्यर्थः यच्चतुर्मुखरूपं केवलवेदावबोध्यं व्यष्टिसृष्ट्यात्मककर्म-
प्रचुरं ब्रह्मणः परस्य शरीरभूतमद्वैतं यथा तथाचर्चयेदिति यावत्
तथैकान्तमित्यपि क्रियाविशेषणमेकान्तमव्यभिचरितं यथा तथा-
चर्चयेदिति तस्मै भगवते हिरण्यगर्भाय ते नमः ॥ ३३ ॥

एवं शुद्धोदधिपर्यन्तं सप्तद्वीपात्मकं भूमण्डलमनुवर्णयति
ततः परमनुवर्णयति । तत इति । ततः शुद्धोदात्परस्तादृबहिर्लो-
कालोकाख्यः पर्वत आस्ते इति शेषः तस्य लोका लोक इति नाम्नि
प्रवृत्तिनिमित्तमाह । यतो लोका लोकयोरन्तराले मध्ये उपक-
ल्पितः ॥ ३४ ॥

ननु ततः परस्तादित्युक्तं तदेव कियतान्तरेणेत्यपेक्षायां
तदन्तर्वर्तिनीं भूमिमाह । मानसोत्तरमेवोरन्तराले मध्ये यावती
भूमिरास्ते मेरोर्मध्यादारभ्य मानसोत्तरपर्यन्तं सार्द्धसप्तलक्षोत्तर-
सार्द्धकोटियोजनपरिमिता भूमिरास्ते तावती भूमिः शुद्धोदा-
त्परतोऽस्तीत्यर्थः ततोऽन्यामेकोनचत्वारिंशलक्षोत्तराष्टकोटियो-
जनमिता भूमिमाह । काञ्चनीति । काञ्चनी स्वर्गमयी आदर्शतलो-
पमा दर्पणोदरतुल्या निर्जना भूमिलोका लोकशुद्धोदधोरन्तराले
वर्तते इत्यर्थः ततस्तां विशिनष्टि । यस्यां लोका लोकान्तरालवर्तिन्यां
सार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनपरिमितायां शुद्धोदात्तवाह्याया
भूमेः परस्ताद्विद्यमानायामेकोनचत्वारिंशलक्षोत्तराष्टकोटिपरि-
मितायां भूम्यां निहितः कश्चित्पदार्थः पुनर्नोपलभ्यते दर्पणो-
दरतुल्यत्वात्तस्या इति भावः । न हि दर्पणोदरे निहितमाषादिस्तिष्ठ-
तीति लोका लोकद्वयमाह । तस्मादिति । तस्मादलोका लोकपर्वताद्वहिः
सर्वैः सत्त्वैर्जन्तुभिः परिहृता रहिता आसीद्भूमिरित्यनुषङ्गः अलोका
भूमिरास्त इत्यर्थः इदमेव हि पर्वतस्य लोकालोकसमाख्यायां
निमित्तमित्याह । लोकेत्यादिना । स्वरूपान्ताया अन्तर्भूम्या लोकश-
ब्दवाच्यत्वात्तस्माद्वाह्याया अलोकशब्दवाच्यत्वाच्चोभयोरन्तराल
वर्तिनानेन पर्वतेन खनिष्ठान्तरालवर्तिनत्वेन धर्मेण हेतुना स्वीस्मै-
लोका लोक इति समाख्या व्यवस्थाप्यते व्यवहृतसमाख्योऽयं पर्वतो
भवतीत्यर्थः पर्वतं विशिनष्टि । स इति । लोका लोकः भूरादि-
लोकत्रयमन्तरमन्तर्गतं यस्य तास्मिन्विषये ईश्वरेण परिवृताका-
रेण निहित इत्यर्थः गर्भस्थलोकत्रयत्वेन लोका लोकयोर्म-
र्यादात्वेन चेश्वरेणायमचलो निहित इत्यर्थः एतदेव
प्रपञ्चयति । यस्मादिति । सूर्यप्रभृतीनां ध्रुवपर्यन्तानां
ज्योतिर्गणानां गभस्तयो मरीचयः त्रिलोकान् भूरादीनर्वाची-
नानधःस्थान् वितन्वानाः समन्तात्प्रकाशयन्तो यस्मादलोका लोक-
पर्वतरूपात्प्रतिबन्धात्कदाचिदपि पराचीनाः परितो व्याप्ताः पर्वता-
द्वहिः प्रकाशमाना भवितुं नोत्सहन्ते न शक्नुवन्ति तावदुन्नह-
नमौन्नत्यं तदनु रूप आयागो विस्तारश्च यस्य सः भ्रुवादप्युन्नतत्वा-
द्गर्भस्थत्रिलोकीत्वाच्च लोका लोकयोर्मर्यादारूपः इत्यर्द्धपर्वताद्वहिः
सूर्यादिप्रकाशाद्वाह्यो लोक आलोकस्तद्वान् लोकः आलोक-
रहितोऽलोक इति च लोका लोकशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं
भवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

तावदुन्नहनायाम् इत्युक्तमौन्नत्यं कियद्योजनपरिमितमित्य-
पेक्षायां तद्वक्तुं तस्य कृत्स्नभूमण्डलपरिमितेः कथनापेक्षत्वात्त-

त्परिमाणमाह । एतावानेवेति । लोकस्य कृत्स्नभूमण्डलस्य विन्यासः
संस्थानमानादिभिरेतावानिति पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमित इति
कविभिः भूमण्डलवायात्म्यविद्भिः चिन्तितः सम्यग्ज्ञातः पर्वत-
स्यौन्नत्यपरिमितिमाह । स त्विति । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतस्य
भूगोलस्य यस्तुरीयो भागः सार्द्धद्वादशकोटियोजनात्मकः तत्प-
रिमितौन्नत्यवान् तदनुगुणायामश्चेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तस्य लोका लोकस्य गिरेरुपरिष्ठात्तत्सृष्ट्वाशासु पूर्वादिषु
दिक्षु अखिलजगद्गुणां आत्मयोनिना ब्रह्मणा ऋषभमदिसंज्ञाश्च-
त्वारो द्विरदपतयः गजश्रेष्ठा ये निवेशितास्ते सकललोकानां
स्थितिहेतवः क्षेमहेतवः आसते ॥ ३९ ॥

तेषां द्विरदपतीनां स्वांशभूतानामिन्द्रादिलोकपालानाञ्च
नानाविधसामर्थ्याभिवृद्धये सकललोकस्वस्तये भगवान् तस्मि-
न्पर्वते आस्ते इत्यन्वयः कथम्भूतः परमः सर्वोत्कृष्टः निरति-
शयकल्याणगुणाश्रयः पुरुषः विभूतिद्वयाधिपतिः सर्वान्तरात्मा
आत्मनः स्वस्य यद्विशुद्धं सत्त्वं तद्वारयमाणः शुद्धसत्त्वमया-
कर्मवश्यं दिव्यमङ्गलविग्रहं विभ्राण इत्यर्थः कथम्भूतं शुद्धसत्त्वं
धर्मादयः उपलक्षणानि दर्शनसाधनानि यस्य तद्धर्माद्युपलक्षणं
तत्र धर्मो वर्णाश्रमोचितकर्मयोगः ज्ञानं प्रकृतिविवेकात्मज्ञान-
योगः वैराग्यमन्तर्बोद्धेन्द्रियनियमः ऐश्वर्यादयः अष्टौ सिद्धयः
अणिमादयो योगसिद्धयः एभिरुपलक्ष्यते कर्मयोगज्ञानयोगानु-
गृहीतेनाणिमाद्यैश्वर्यसिद्धिपर्यन्तेनोपासनेनोपलक्ष्यमित्यर्थः स्वपा-
र्वदश्रेष्ठैर्विष्वक्सेनप्रभृतिभिः परिवृतः स्वकीयैः श्रेष्ठैश्चक्रा-
दिभिरायुधैरुपशोभिताः दोषः भुजा दण्डाकारास्तैरुपलक्षितः
तस्मिन्लोका लोके गिरिवरे सर्वत्र सकलजगतां स्वस्त्य
आस्ते इत्यर्थः कियन्तं कालमास्त इत्यत्राह । आकल्पमिति ।
एष भगवानात्ममायया विरचितो विविधो यो लोकः तस्य
यात्रा जीवनं तस्या गोपीथाय रक्षणाय चाकल्पमेवम्भूतं वेषं
लोलया प्राप्त आस्त इत्यर्थः एवं जम्बूद्वीपादीनां परिमाणकथ-
नेन शुद्धोदधिपर्यन्तभूमण्डलस्य मेरोर्मूलस्य मध्यादारभ्यामितः
शुद्धोदधिपर्यन्तभृजुगमने पञ्चशतसहस्राधिकत्रिपञ्चाशल्लक्षान्तर-
कोटिद्वययोजनात्मकं परिमाणमुक्तं भवति तथा चोक्तमन्यत्रापि

कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षानि च ततः परम् ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागराः ॥

ततो हेममयी भूमिर्देशकोट्यो वरानने ! ।

देवानां क्रीडनार्थाय लोका लोकस्ततः परम् ।

इति एवं शुद्धोदधेर्वाह्यायाः काञ्चनीभूमेर्गर्भभूतायाः परिमाण-
मपि यावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरा तावती भूमिरित्यनेन सार्द्धसप्तल-
क्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनात्मकमुक्तं यद्यप्यादर्शभूमेर्विशिष्य परिमाणं
नोक्तं तथापि कृत्स्नभूमण्डलस्य पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमितत्वो-
क्तेस्तत्र सप्तद्वीपससागरात्मकस्य परिमाणोक्तेरलोकस्य लोकसमा-
नपरिमाणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च “ततो हेममयी भूमिर्देशकोट्यः” इति
वचनान्तरानुरोधाच्च परिशेषादेकोनचत्वारिंशलक्षोत्तराष्टकोटि-
योजनात्मकं परिमाणं वेदितव्यं हेमभूमेर्देशकोटियोजनपरि-
मितत्वकथनं पूर्वोक्तसार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनसङ्ख्यया
पूर्वोक्तभूम्या सह किञ्चिदूनमस्तीत्यभिप्रायेणोति द्रष्टव्यम्
॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयव्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे भगवन् ! यत्तव लिङ्गं सर्वलक्षणसंपन्नं स्वरूपं कर्मणा यज्ञलक्षणोन्मीयते ज्ञायत इति कर्ममयं वेदप्रतिपादेषु प्रधानं वा ब्रह्मा चतुर्मुखं लिङ्गं प्रतिमा यस्य तत्तथा जनोऽर्चयति कथं मेदेन विरिञ्चात्सर्वजगतश्च वैलक्षण्येन एकान्तं नियमेन अद्वैतं स्वगतमेदवर्जितं यत्तस्मै भगवते तुभ्यं नम इति मन्त्रार्थः विरिञ्चस्य यत्तलिङ्गं शरीरं पुण्यकर्मनिर्मितं ब्रह्मणो हरेर्लिङ्गं विशेषसन्निधानयोग्यमेकान्तमवसाने प्रलये केवलं निर्वाणपरम् “एके मुख्यान्त्यकेवला” इत्यभिधानमद्वैतं मुक्तौ संसारे च श्रीनारायणमत्यभेदेन प्रवर्तमानं “गच्छामि विष्णुपादाश्रयम्” इत्याद्यनुसन्धानवचनात् मुख्याद्वैतं किं न स्यादत्राह । भेदेनेति । विरिञ्चपरमात्मनोर्भेदेन जनः पूजयति तस्मै भगवते पूज्याय विरिञ्चाय नम इति वा ॥ ३३ ॥

ततः परस्तादबहिः ॥ ३४ ॥

मानसोत्तरमेवोः पर्वतयोरन्तरमन्तरालं स्थलं यावद्योजनं षोडशलक्षत्रिंशदशकोटिपरिमितमस्ति तावती भूमिः काञ्चनी ततो हिरण्यमयी भूमिरित्यन्यत्राप्यसिद्धिः ।

ततो हेममयी भूमिर्देशकोटयो वरानने ।।

देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परः ।

इति षण्णवतिलक्षमिति केचिदादर्शतलोपमा दर्पणतलसदृशी देवतदनुगव्यतिरिक्तसर्वसत्त्वपरिहृता द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वसत्त्वविवर्जितेत्यत्र पूर्वभूमेः सकाशात्काञ्चन्या भूमेर्द्विगुणसुखहेतुत्वं देवान् प्रत्युच्यते न पुनः सङ्ख्याया द्विगुणत्वं ग्रन्थान्तरविरोधात् ॥ ३५ ॥

लोकालोक इति समाख्या सम्यगाख्या अन्वर्थसंज्ञा तत्कथमिति तदाह । यदिति । अनेनाचलेन लोकश्चालोकश्च स्थानपेते विविच्य ज्ञाप्येते अन्तर्वर्तिना लोकालोकयोर्मध्यवर्तिनिति यद्यस्मात्तस्मादिति शेषः असौ लोकालोकाचल इति ॥ ३६ ॥

स लोकालोकाचलो लोकत्रयान्ते लोकत्रयसृष्टयन्तरं मर्यादासिद्धयर्थं परित उपकल्पितः केन परमेश्वरेण अथवा लोकत्रयान्ते लोकत्रयावसाने । किञ्च लोकत्रयं योजनत एकपञ्चाशद्विंशत्यया यावदुच्चं तावानयं चोच्चविस्तृतत्वे सार्द्धपञ्चाशद्विंशत्यया यावदुन्नहनायाम् इति वचनञ्च आश्रयमे कथञ्चिदेव तावन्निति ज्ञातव्यं स पञ्चाशत्सहस्रश्चेति वचनात् ध्रुवोऽपवर्गं अन्ते येषां ते ध्रुवापवर्गास्तेषां पराचीना उपरिवर्तमानाः ॥ ३७ ॥

एतावोल्लोकविन्यासः देवमनुष्यादिव्यवहारयोग्यं लोक इत्युच्यमानप्रदेशस्य स्वरूपस्थितिपरिमाणमेतावत् सार्द्धत्रिंशद्विंशत्योजनात्मकं स लोकविन्यासश्च पञ्चाशत्कोटिगुणितस्य पञ्चाशत्कोटिविस्तारयोजनात्मकस्य भूगोलकस्य ब्रह्माण्डलक्षणस्य तुरीयभागेन चतुर्थीशब्देन तिष्ठति ब्रह्माण्डप्रदेशे चतुर्धा विभक्त एकांशः सर्वस्मात्प्रान्ते विद्यमानो घनोदकाख्यः द्वितीयस्तत आश्रयन्तरोऽन्तम आख्यः तृतीयो लोकालोकाचलाख्यः चतुर्थस्तु काञ्चनी भूमिमारभ्य मेरुपर्यन्तप्रदेशः अयं चतुर्थभागो लोकशब्दितः अयञ्च यावदलोकालोकः यत्र लोकालोकाचलस्तिष्ठति तावत्पर्यन्तत्वेन विद्यते योऽन्तर्विस्तारः लोकालोकाचलाद्यलोकपरिमाणं सार्द्धत्रिंशद्विंशत्योजनात्मकमेतेन परिमाणेन लोक-

[६६]

परिमाणं व्याख्यातं भवति लोकालोकाचलादबहिः स्थलं तस्यालोकशब्दवाच्यस्य लोकपरिमाणेन व्याख्यातमित्यर्थः योगेश्वराणामष्टाणिमादिसिद्धानां गतिमदाहरन्ति ॥ ३८-४३ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसन्दर्भः ।

लिङ्गं मूर्तिस्तस्मै लिङ्गरूपाय । तेषामिति धर्माद्यष्टमहासिद्धयः उपलक्ष्यन्ते प्रकाश्यन्ते येन तत् ॥ ३३-४० ॥

श्रीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

कर्ममयं “स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिञ्चतामेति” इत्युक्तेः कर्मप्राप्यं लिङ्गं मूर्तिं ब्रह्म लिङ्गयते ज्ञायते येन तत् । भेदेन सेव्यसेवकभावेन अर्चयेत् । एकस्मिन्नेव परमेश्वरे अन्तो भक्तिनिष्ठा यस्य तत् । अत एवाद्वैतं “यो यच्छब्दः स एव स” इति न्यायेन परमेश्वरादिभिन्नम् ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धोदालोकः सूर्याद्यालोकवान् देशः अलोकस्तद्वहितः तयोरन्तराले मध्ये तयोर्विभागार्थमित्यर्थः परितोऽष्टदिक्षु मण्डलाकारतयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततः परस्तादित्युक्तं तदेव कियदन्तरमित्यपेक्षायामाह । यावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरं मानसोत्तरमध्यान्मेरुमध्यपर्यन्तं स्थलमित्यर्थः । सार्द्धसप्तपञ्चाशद्विंशत्योत्तरकोटियोजनपरिमितं तावती भूमिः शुद्धोदात्त काञ्चनी ततः परत्र लोकालोको वर्तत इत्यर्थः । सर्वैः सत्त्वैः प्राणिमात्रैरेव परिहृता त्यक्ता ॥ ३५ ॥

समाख्या निरुक्तिः अनेन अन्तर्वर्तिना मध्यवर्तिना सता लोकः आलोकमयो देशः अलोक आलोकाभावमयो देशः व्यवस्थाप्यते तुल्यप्रमाणत्वेन ज्ञाप्यते ॥ ३६ ॥

लोकत्रयं भूभुवः स्वस्तदन्ते परितोऽष्टदिक्षु तर्हि तस्य क्रिया-नुच्छायो विस्तारश्चेत्यपेक्षायामाह । यस्मात् प्रतिबन्धकाद्धेतोः सूर्यादीनां ध्रुवान्तानां गमस्तयः किरणास्त्रील्लोकान् व्याप्य आवितन्वानाः समन्तात् प्रकाशं विस्तारयन्तः परतो गन्तुं न शक्नुवन्ति । तावन्तावुन्नहनायामौ उच्छ्रायविस्तारौ यस्य सः ध्रुवादप्युच्छ्रितत्वात्रिलोकीगर्भादाभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स तु लोकालोकस्तु भूगोलकस्य भूसम्बन्धाण्डगोलकस्येत्यर्थः सूर्यस्येव भुवोऽप्यण्डगोलकयोर्मध्यवर्तित्वात् खगोलमिव भूगोलमपि पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणं तस्य तुरीयभागः सार्द्धद्विदशकोटियोजनविस्तारोच्छ्राय इत्यर्थः । भूस्तु चतुस्त्रिंशलक्षोनपञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणा ज्ञेया । यथा मेरुमध्यान्मानसोत्तरमध्यपर्यन्तं सार्द्धसप्तपञ्चाशद्विंशत्योत्तरकोटियोजनप्रमाणं मानसोत्तरमध्यात् स्वादूदकसमुद्रपर्यन्तं षण्णवतिलक्षयोजनप्रमाणं ततः काञ्चनी भूमिः सार्द्धसप्तपञ्चाशद्विंशत्योत्तरकोटियोजनप्रमाणा एवमेकतो मेरुलोकालोकयोरन्तरालमेकादशलक्षत्रिंशद्विंशत्योत्तरकोटिपरिमितमन्यतोऽपि तथेत्यतो लोकालोकालोकपर्यन्तं स्थानं द्वाविंशतिलक्षोत्तराष्टकोटिपरिमितं लोकालोकाद्विहिरण्येकतः एतावदेव अन्यतोऽप्येतावदेव । अद्वयते “योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणञ्च व्याख्यातं यदबहिल्लोकालोकाचलान्” इति एकतो लोकालोकः सार्द्धद्विदशकोटियोजनप्रमाणः अन्यतोऽपि स तथेत्येवं चतुस्त्रिंशलक्षोनपञ्चाशत्कोटिप्रमाणा भूः साविध्वीपपर्वता ज्ञेया । अत एवाण्डगोलकात् सर्वतो दिक्षु सप्त

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दशलक्षयोजनावकाशे वर्त्तमाने सति पृथिव्याः शेषनागेन भारणं दिग्गजैश्च निश्चलीकरणं सार्थकं भवेदन्यथा तु व्याख्यान्तरे पञ्चाशत्कोटिप्रमाणत्वादयङ्गोलकलक्षणत्वे तत्तत् सर्वमकिंचित्करं स्यात् चाक्षुषे मन्वन्तरे चाकस्मान्मज्जनं श्रीविराहदेवेनोत्थापनञ्च दुर्घटं स्यादित्यादिकं विवेचनीयम् ॥ ३८ ॥

येऽधिनिवेशितास्ते आसते ॥ ३९ ॥

स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां हस्तिनामुपवृंहणं वर्द्धनं तदर्थं धर्माद्युपलक्षयतीति तादृशं शुद्धसत्त्वं धारयमाणः सकललोकस्वस्तये च ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कर्ममयं कर्मसाध्यं लिङ्गं फलं ब्रह्मलिङ्गं वेदज्ञाप्यमेकस्मिन् प्रजोत्पादने अन्तो निष्ठा यस्य तद्व्ययमस्माकमुपासकानामुपास्यान्तरस्याभावाद्यत्तदादिशब्दैर्वेदे वर्णितं तस्मै भगवते नमः ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धोदात्तलोकः सूर्यादिप्रकाशितदेशोऽलोकस्तमो-
व्याप्तो देशस्तयोः ॥ ३४ ॥

शुद्धोदलोकयोरन्तर्गतं भूमण्डलं द्वेधा विभज्य दर्शयति । यावदिति । यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरमन्तराले भूमण्डलं तयोरप्यर्द्धमा-
दायेति बोध्यं सार्द्धसलक्ष्यधिकसार्द्धकोटियोजनपरिमितमित्यर्थः
तावती भूरेव सामान्यतोऽस्ति तस्यां केषाञ्चित्प्रणिनां संस्थि-
तिरप्यस्ति “स्नादूदकस्य परितः दृश्यते लोकसंस्थितिः” इति-
विष्णुपुराणात् एवं सति पञ्चदशलक्षोत्तरयोजनकोटित्रयं भवति
अवशिष्टपुष्करद्वीपस्नादूदकगता षण्णवतिलक्षयोजनपरिमिता एवं
स एकादशलक्षोत्तरयोजनकोटिचतुष्टयं भवति तदनन्तरमन्या
काञ्चनी भूमिरस्ति सा च “द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्व-
सत्त्वविवर्जिता” इति श्रीविष्णुपुराणात् एवं सति अधिकत्रिशल्लो-
त्तरद्वादशकोट्यः स्युः ततोऽयुतयोजनविस्तारः लोकालोका-
चलः “लोकालोकाचलः शैलो योजनायुतविस्तरः” इति
श्रीविष्णुपुराणवचनात् काञ्चन्याः परिमाणमत्र नोक्तं तेना-
युतोनसप्तदशलक्षयोजनपरिमितभूमिलामः तद्वित्थं सल्लोका-
लोकाचलायाः सार्द्धद्वादशकोटियोजनायामत्वं ज्ञेयं ततः परितः
सार्द्धद्वादशकोटियोजनपरिमिता तमोव्याप्ता ज्ञेयेति सर्वं सम-
जसं न प्रत्युपलक्ष्यते काञ्चनभावं गतत्वात्तस्मात्सर्वैः सर्वैः परि-
हृता परिवर्जिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

लोकत्रयस्यान्ते मर्यादारूपः परितो विहित उपकल्पः यस्मा-
ल्लोकालोकात्प्रतिबन्धात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ध्रुवान्तानां गम-
स्तयः आवितन्वानाः समन्तात्प्रकाशयन्तः कदाचिदपि परार्चीना
पर्वताद्वर्द्धिर्गमनशीलाः भवितुं नोत्सहन्ते स तावदुज्जहनायामः ताव-
दुज्जहनमुत्सेधः तदनुरूपः आयामश्च यस्य सः ॥ ३७ ॥

तावदुज्जहनायाम इत्युक्तं तत्रायामः पूर्वञ्च प्रतिपादित उज्ज-
हनमाह । स त्विति । तुरीयभागः सार्द्धद्वादशकोटियोजनोच्छ्रय
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आशास्तु विश्वे अधिनिवेशितास्तिष्ठन्तीति शेषः ॥ ३९ ॥

तेषामृषमादीनां स्वविभूतीनां स्वांशानां महेंद्रादीनां च
विविधव्रीह्योपवृंहणाय नानासामर्थ्यवृद्धये सकललोकस्वस्तये च

भगवांस्तस्मिन् गिरिवरे आस्ते किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य
यद्विशुद्धमप्राकृतं रूपं श्रीमन्मङ्गलविग्रहं सन्धारयमाणः कीदृशं
धर्मज्ञानादीनि अष्टमहाविभूतयश्चोपलक्षणं यस्य तत् । ननु
प्राकृतलोकादन्योऽप्राकृतलोकः कस्य यत्रत्यं विग्रहमाविष्कुर्वन्
तस्मिन् गिरौ आस्ते इत्यत आह । महाविभूतिपतिरिति । महावि-
भूतिः परमव्योमविष्णुवदादिशब्दवाच्यं परमं धाम तदधिपतिः
“योऽस्याध्यक्षः स परमे व्योमन्” इति श्रुतेः वनपर्वणि मुद्गलो-
पाख्याने ।

ब्रह्मणः सदनदूर्ध्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।

शुद्धं सनातनं ज्योतिः परब्रह्मेति यद्विदुः ॥

इति स्मृतेश्च विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभे सूत्रभाष्ये द्रष्टव्यः दोर्दण्डैः
उपलक्षितः सन् ॥ ४० ॥

भाषाटीका

यह कर्मनिष्ठावाला ब्रह्म का जनाने वाला एक परमेश्वर
मे निरत सर्वोत्तम शान्तरूप है जिसका मनुष्य अर्चन करते हैं
तिस मूर्तिवाले भगवान् ब्रह्माजीके अर्थ नमस्कार है ॥ ३३ ॥

ऋषि श्रीशुक्कदेवजी बोले उसके परे लोकालोक नाम
पर्वत है लोक अलोक दोनों के मध्य मे चारों ओर से स्था-
पित है ॥ ३४ ॥

मानसोत्तर पर्वत तथा मेरु इन दोनों के बीचमे जितनी
भूमि है उतनी ही भूमि शुद्धोदक समुद्र के आगे है सब
सुवर्णमयी दर्पण के समान है जिसमे डाला हुआ पदार्थ
फिर किसी प्रकार से मिल नहीं सकता है तिससे सब-
जन्तुओं से वह भूमि रहित होगई है ॥ ३५ ॥

लोकालोक इसका नाम है जिससे कि बीचमे रहने वाले
इन पर्वत से लोक अलोक दोनों की व्यवस्था होती है ॥ ३६ ॥

परमेश्वरने उस पर्वत को तीनों लोकों के अन्तमें चारों
ओर से विधान किया है सूर्य से लेकर ध्रुवपर्यन्त जितने
तेज वाले हैं तिनके किरण उस पर्वत के इसी तरफके लो-
कों मे प्रकाश करते हैं कभी भी उसके दूसरी तरफ को नहीं जाते
हैं इतना चौड़ा ऊंचा पर्वत है ॥ ३७ ॥

इतना लोकों का विभाग प्रमाण लक्षण स्थितिसे कवि-
जनों ने निश्चित किया है सो पञ्चाशत् कोटि गणित भूगोल
का चौथा हिस्सा केवल लोकालोक पर्वत है ॥ ३८ ॥

तिस के ऊपर चारों दिशों में सब जगत्के गुरु आत्मयोनि
ब्रह्माजी के स्थापन किये ऋषभ पुष्करचूड वामन अपराजित
नाम के चार हाथी सब लोक की धारणा के हेतु हैं ॥ ३९ ॥

परमेश्वर्य के पति अन्तर्यामी परममहापुरुष भगवान् नास-
यण धर्मज्ञान वैराग्य ऐश्वर्यादि अष्ट महासिद्धियों से उपलक्षित
अपने विशुद्ध सत्त्व मूर्ति को धारण करके अपने पार्षदों में श्रेष्ठ
विश्वक्सेनादिकों के सहित अपने आयुधों में श्रेष्ठ सुदर्शनादि-
सहित भुजदण्डों से सुशोभित होकर उस पर्वत के उपर अपनी
विभूति लोकपाल तथा हस्ति इनों के विविध पराक्रमों को बढ़ाने
तथा सबलोकों के कल्याण करने को विराजमान हैं ॥ ४० ॥

(१) आकल्पमेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपीभाये-
त्यर्थः (२) ॥ ४१ ॥

(३) योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततः परस्ताद्यो-
गेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरन्ति ॥ ४२ ॥

अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूम्योर्ध्वदन्तरम् ।

सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये कोटयः स्युः पञ्चविंशतिः ॥ ४३ ॥

मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तण्ड इति अपदेशः ।

हिरण्यगर्भ इति यद्विरण्याण्डसमुद्भवः ॥ ४४ ॥

सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्मही भिदा (४) ।

स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः ॥ ४५ ॥

देवतिर्यङ्मनुष्याणां (५) सरीसृपसर्वरुधाम् ।

सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे भुवनकोशवर्णने

समुद्रद्वीपवर्षसन्निवेशपरिमाणलक्षणो

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गन्वन्तर्गामिणान्तःस्थेनैव सर्वं कर्तुं शक्यं किं तस्य
बहिः समन्तादवस्थानेनेत्याशङ्क्य तस्यार्थं स्वयमेव व्याचष्टे ।
आत्मनो योगमायया विरचिता या विविधलोकयात्रा तस्या
गोपीभाय रक्षाय एष भगवानेवम्भूतमाकल्पं वेषं गतो
लीलया प्राप्त इति समन्तादास्त इत्यस्यार्थः ॥ ४१ ॥

अलोकपरिमाणं च मेरोरेकतः सार्द्धद्वादशकोट्यः । ततो
लोकालोकात् अलोकाद्वा परस्तात् विशुद्धां द्विजपुत्रानयने-
ऽर्जुनस्य श्रीकृष्णेन प्रदर्शिताम् ॥ ४२ ॥

विस्तरेणोक्तं ब्रह्माण्डमानं सर्वतोऽपि निरूपयति । अण्डमध्य-
गतः किं तन्मध्यं तदाह । द्यावाभूम्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्ध्व-
दन्तरं मध्यस्थानं सर्वतः पञ्चविंशतिकोट्यः ॥ ४३ ॥

अण्डमध्यावस्थाने कारणं तन्नाम निर्वचनेनाह । मृते-
ऽचेतने एष सूर्यो वैराजरूपेण यस्मात्प्रविष्टः ॥ ४४ ॥

किञ्च । सूर्येणैव विभज्यन्ते दिशः खमन्तरिक्षं भिदा
अन्योऽपि विभागः स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ रसौकांस्यतला-
दीनि ॥ ४५ ॥

उपासनार्थमाह । देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरो नेत्रा-
धिष्ठाता च ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायां

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभामवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं लोकालोकपर्यन्तस्य लोकस्य मेरोरारभ्य सार्द्धद्वादश-
कोटियोजनपरिमाणमुक्तमया लोकपरिमाणमाह । अर्थेति । ननु
हे राजन् ! तेन लोकालोकान्तर्वर्तिनः परिमाणकथनेन लोका-
लोकाद्बहिर्वाह्यो देशः तस्य लोकस्य परिमाणमपि व्याख्यात-
मलोकोऽपि लोकेन तुल्यपरिमाणः सार्द्धद्वादशकोटियोजनपरि-
माण इत्यर्थः अत्रेदमवगन्तव्यं पञ्चाशत्कोटियोजनात्मकभूमण्डले
मेरुमध्ये वर्तते तस्मादारभ्य चतुर्दिक्षु अण्डभित्तिपर्यन्तमृजुगम-
नेन पञ्चविंशतिकोटियोजनानि भवन्ति दक्षिणाण्डभित्तिमारभ्यो-
त्तरभित्तिपर्यन्तमृजुगमने तु पञ्चाशत्कोटियोजनानि भवन्ति
एवं पश्चिमत आरभ्य पूर्वभित्तिपर्यन्तेऽपि द्रष्टव्यं तत्र मेरो-

(१) आकल्पमेष भगवान् इति श्रीविजयध्वज पाठः । (२) इत्यर्थ इति नास्ति श्रीवीर० पाठे । (३) अथ ननु इत्यधिकः श्रीवीर० ।
(४) तथेति । (५) सरीसृपगर्वरुधाम् इति श्रीविजय० पाठः ।

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रारक्ष्याशडभित्तिपर्यन्ते पञ्चविंशतिकोटियोजनात्मके भूभागे जम्बूद्वीपविभागः पञ्चाशत्सहस्रयोजनात्मकः ततो लवणोदध्या-
दयः समुद्राः पृच्छादयो द्वीपाश्च यथोक्तयोजनपरिमाणाः
एवं पञ्चाशत्सहस्रोत्तरपञ्चाशत्क्षेत्राधिककोटिद्वययोजनपरिमिता
सप्तसागरसप्तद्वीपात्मिका भूमिः शुद्धोदधेर्वाह्यभूमिः सार्द्धसप्त-
लक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनपरिमिता बाह्या आदर्शभूमिरेकोनचत्वारि-
ंशलक्षोत्तराष्ट्रकोटियोजनपरिमिता सङ्कुल्य गगनया सार्द्ध-
द्वादशकोटियोजनानि भवन्ति ततो लोकालोकात्पगलोकभूमिः
सार्द्धद्वादशकोटियोजनपरिमितेति तत्र न लोकानां सञ्चार इत्याह ।
ततः परस्तादिति । ततो लोकालोकादहर्विशुद्धां योगप्रभाव-
मिद्धां योगेश्वराणामेव गीतं सञ्चारमुदाहरन्ति कथयन्ती-
त्यर्थः वस्तुतस्त्वत्र शुद्धोदधेः पुरस्तात्काञ्चनभूम्यतिरिक्ता
भूमिर्न प्रतीयत एव किन्तु काञ्चन्या एव भूमेर्मैरुमानसो-
त्तरमध्यस्य भूपरिमाणं गम्यते अत एव हि श्रीवैष्णवे
पुराणे “स्वादूदकस्य पुरतः इदमेतं लोकसंस्थितिः । द्विगुणा
काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता” इति काञ्चनभूमिरेवाक्ता
अत एव हि “ततः काञ्चनभूमिस्तु दशकोट्यो वरानने” इति वच-
नान्तरमप्युपपन्नं तत्रायमर्थः अथालोकपरिमाणमाह । अथेति । तनु
योऽन्तर्विस्तारः लोकालोकपर्यान्तवर्त्तिनो भूमण्डलस्य विस्तारः
कथित इति शेषः एतेनान्तर्वर्त्तिनः परिमाणकथनेनालोकस्य
लोकालोकपर्यान्ताद्वाह्यवर्त्तिनोऽपि परिमाणमाख्यातं कथितप्रायं
पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमिते भूमण्डले लोकालोकान्तर्वर्त्तिनो
विस्तारे कथितेऽर्वाष्टमलोकस्य परिमाणमपि कथितप्राय-
मेवेत्यर्थः अत्रेदमवगन्तव्यं पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमितं भूमण्डलं
मेरोर्मूलमध्यादारक्ष्याभित्तश्चतुर्द्वीपगोलपर्यन्तं विभजनीयमेवं
विभक्ताश्चत्वारो भागाः अल्पमूला विपुलाग्रभागास्त्रिकोणा-
कारा भवन्ति यथा मेरोरारक्ष्य लवणोदधिविभक्ता भागाः तत्रै-
कैकस्मिन्भागे मेरोरारक्ष्याण्डभित्तिपर्यन्तमृजुगमने पञ्चविंश-
तिकोटियोजनानि भवन्ति तेषामेव भागानामाद्यन्तभागयोः
समीकरणेन गगनायां सार्द्धद्वादशकोटियोजनानि भवन्ति
यथा च मेरोरारक्ष्य लवणोदधिपर्यन्तेषु चतुर्षु भागेष्वेकैकस्मिन्
भागे मेरुमूलादारक्ष्य ऋजुगमनेन शुद्धोदधिपर्यन्तं पञ्चाधिक-
सहस्राधिकत्रिपञ्चाशत्क्षेत्राधिकोत्तरकोटिद्वययोजनात्मकः शुद्धोदा-
दारक्ष्य लोकालोकपर्यन्तं सार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजन-
परिमितः लोकालोकादारक्ष्याण्डभित्तिपर्यन्तो लोकभागः एकोन-
चत्वारिंशलक्षक्षेत्राधिकोत्तरकोटियोजनपरिमितः मिलित्वा सार्द्धद्वादश-
कोटियोजन एकैको भागो भवति चतुर्णां भागानां मेलनेऽण्ड-
भित्तदंक्षिणात् आरक्ष्योत्तरभित्तिपर्यन्तमृजुगमने पञ्चाशत्कोटि-
योजनानि भवन्ति एवं पाश्चात्यामण्डभित्तिमारक्ष्य पूर्वभित्ति-
पर्यन्तं गमनेऽपीति बोध्यम् । भागानां समीकारेण गगनायां
त्रयदेव परिमाणं भवतीति अयमप्यपरो विशेषः सार्द्धद्वादश-
कोट्योत्तरमेकैकस्मिन् भागे योऽयं शुद्धोदधिपर्यन्तः पञ्चाशत्-
सहस्राधिकत्रिपञ्चाशत्क्षेत्राधिकोत्तरकोटिद्वययोजनपरिमित एकैकाभाग-
स्तस्मिन्नपि भागे मेरोर्मूलादारक्ष्य ऋजुगमने लवणोदधि-
पर्यन्तो जम्बूद्वीपविभागः पञ्चाशत्सहस्रयोजनपरिमितः ततो
लवणीदधिभागीऽपि ऋजुगमनेन लक्षयोजनपरिमितः ततः
लक्षद्वीपा द्विलक्षयोजनात्मकः तत इक्षुरससमुद्रोऽपि द्विलक्ष-

योजनात्मकः एवं ततः शालमलादयो द्वीपाः सुरोदादयश्च
समुद्राः चतुर्लक्षादिरूपयथोक्तपरिमाणा एव वेदितव्याः
एवं शुद्धोदधिपर्यन्तं सङ्कुल्य गगनायां पञ्चाधिकस-
हस्राधिकत्रिपञ्चाशत्क्षेत्राधिकोत्तरकोटिद्वययोजनात्मकोक्तसङ्ख्या सम्पन्ना
भवतीति ततः काञ्चनी भूमिः सार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटि-
योजनपरिमिता ततो “द्विगुणा काञ्चनी भूमिः” इति तु श्रीवैष्णु-
पुराणवचनं पूर्वोक्तशुद्धोदधिपर्यन्तया भूम्या सह पण्यवति-
लक्षन्यूनद्विगुणेत्येव तात्पर्यकं दशकोट्य इति वचनान्तरं
तु लोकादारक्ष्य पुनर्लोकालोकपर्यन्तमृजुगमनेन चतुर्दशलक्षो-
त्तरदशकोटियोजनपरिमिता भूमिर्भवतीत्येतदभिप्रायकं द्विगुणत्व-
दशकोटित्वकथनं न्यूनाधिकभागवनादित्येततो न विरोध इति
ततो लोकालोकाचलः ततोऽन्धकारभूमिः सा च पारिशेष्या-
दवशिष्टकोटियोजनपरिमिता एवञ्च मेरोरारक्ष्य पञ्चविंशति-
कोटियोजनानि भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

एवं मेरुमध्यस्थमवधीकृत्य भूमण्डलस्य परिमाणमुक्तमथ
ब्रह्माण्डस्य कियत्परिमाणकं वावधीकृत्य परिमातव्यमित्यपे-
क्षायामाह । अण्डमध्यगत इति । अण्डमध्यगतः अण्डमध्ये स्थितः
सूर्यः यथा भूमण्डलस्य मध्ये मेरुः स्थितस्तद्वदित्यर्थः
किं तन्मध्यं यत्र स्थितः सूर्यस्तत्राह । यावाभूम्योर्यदन्तरमिति ।
यावाभूम्योरुध्वांशः कपालयोर्यदन्तरं मध्यस्थानमित्यर्थः अनेन
सूर्यमवधीकृत्याण्डस्य परिमाणं कार्यमेवेत्युक्तं भवति सूर्याण्ड-
भित्त्योरमध्ये पञ्चविंशतिकोट्यः सूर्यरित्यर्थः सूर्यमवधी-
कृत्याण्डभित्तिपर्यन्तमृजुगमनेन सार्द्धसप्तलक्षात्पञ्चविंशतिकोटि-
योजनानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अण्डप्रसङ्गात्सूर्यचतुर्मुखादीनामण्डलसम्बन्धादेव मार्तण्ड-
हिरण्यगर्भादीनामवत्त्वमित्याह । मृतेऽण्ड इति । मृते नश्वरे एतस्मि-
न्नण्डे यतः स्थितः ततोऽसौ सूर्यो मार्तण्ड उच्यते मृतञ्च
तदण्डं च मृताण्डं मृताण्डे भवः मार्तण्डः शकन्ध्वादित्वात्पररूपे
मार्तण्ड इत्यपि साधुः यद्यस्माद्विरण्ये हिरण्यमये समुद्भवो
यस्य स ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इत्युच्यते हिरण्याण्डस्य गर्भ-
भूतत्वाद्विरण्यगर्भ इत्युच्यते इत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यगर्भ इति
सूर्यस्यैव कचिद्वचपदेशनिर्वाहार्थमेव ॥ ४४ ॥

यदुक्तमण्डपरिमाणो सूर्यस्यावधित्वं तदेव न केवलं किन्तु
दिगादिविभागेऽप्यवधित्वं सूर्यस्यास्तीत्याह । सूर्येणेति । दिशः
पूर्वादयः एवं खमन्तरिक्षं द्यौः स्वर्लोकः मही भूमिः सिद्धान्तोऽपि
विभागः स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ नरकाः रक्षोकांसि अतला-
दीनि च सर्वशः कृत्स्नशः सूर्येणैव विभज्यन्ते ज्ञायन्त
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

न केवलं दिगादिविभाजक एव सूर्यः किन्तु देवादीनां
चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाता चेत्याह । देवेति । आत्मा भगवदात्मकः सूर्यः
देवादीनां सर्वेषां जीवनिकायानां जीवसमूहानां हृदीश्वरः हृग-
धिष्ठाता अगानां स्थावराणां धीरुषाश्च चक्षुरिन्द्रियस्यानभिव्यक्त-
स्य आसक्तत्वाच्च चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठातृत्वमप्युक्तम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पञ्चाशत्कोटिगुणितो ब्रह्माण्डकटाह इत्युक्तं तस्य दशदिगपेक्षया मध्यप्रदेशः कियानिति तत्राह । अण्डेति । द्वावापृथिव्योर्यदन्तरमन्तरिक्षं तस्मिन् यत्र स्थितः सूर्यः अण्डमध्यगतः अन्तरिक्षप्रदेशे यत्र सूर्यमण्डलसञ्चारः सोऽण्डमध्यप्रदेशः सर्वदिगपेक्षया सूर्याण्डगोलयोर्मध्ये सर्वदिक्ष्वपि सम्भूय पञ्चविंशतिकोटियोजनानि स्थिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एष सूर्य एतस्मिन् मृते जीवरहिते अचेतन इति यावदण्डे अभूदचेतनब्रह्माण्डमध्ये वर्तत इति अद्यस्मात्तस्मान्मार्तण्ड इति व्यपदेशः यद्यथा हिरण्यगण्डसम्भवो विरिञ्चो हिरण्यगर्भ इत्युच्यते तथेति ॥ ४४ ॥

सूरिप्राप्यत्वात्तदन्तर्यामित्वाच्च सूर्यस्तेन हरिणा दिगादयो विभज्यन्ते यदतः सूर्य आत्मा श्रीनारायणः सर्वेषां हृद् इष्टिरिति कथितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्विजय-

ध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आकल्पं प्रलयपर्यन्तमेवं समन्तात् स्थितिप्रकारेण गतस्तत्र प्राप्त इत्यर्थः । इति स एव मदीयपूर्वोक्तस्याभिप्राय इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

योऽन्तरिति । लोकालोकस्तु लोकमलोकं चाद्धेनाद्धेन व्याप्य स्थितः अतः काश्चन्या भूमेः परभागमाक्रान्तः शिवतन्त्रे च “लोकालोकं ततः परम्” इत्युक्तम् । अन्यथा ब्रह्माण्डगर्भस्य पञ्चाशत्कोट्यतिक्रमः स्यादिति विशुद्धान्तर्गतमिति विशुद्भगतिहेतुत्वात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

एष सूर्य इत्यन्तर्याम्यभेदविवक्षया ॥ ४४—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

ननु किं तस्यैतावता प्रयासेनेततः सकललोकस्वस्तय इत्येतत् स्वयमेव व्याचष्टे । आकल्पं कल्पपर्यन्तम् एवमनेन प्रकारेण गतः लोकालोकं प्राप्तः आकल्पं वेषं प्राप्त इति वा आत्मनो योगमायया विरचिता या विविधलोकयात्रा तस्या गोपीथाय रक्षणाय तस्यैव शक्त्या रचितं विश्वं स चेन्न पालयेत्तर्हि कः पालयेदिति भावः ॥ ४१ ॥

अलोकपरिमाणं द्वाविंशतिलक्षोत्तरं कोट्यष्टकं बहिः सर्वदिक्षु योगेश्वराणामावरणाष्टकं विभिन्नमुमुक्षुणाम् । यद्वा । नारदादीनाम् ॥ ४२ ॥

विस्तरेणोक्तमण्डगोलकमानमूर्द्धाधोऽपि निरूपयति । अण्ड-

मध्यगत इति । किन्तन्मध्यं तदाह । द्वावाभूमयोः भुवर्लोकभूर्लोकयो-
र्यन्मध्यमतः सूर्यश्च अण्डगोलकञ्च तयोर्मध्ये सूर्यादूर्ध्वगोलक-
पर्यन्तं यथा पञ्चविंशतिकोट्यः तथा अधोगोलकपर्यन्तञ्चेत्यर्थः
उपपत्तिस्तुपरिष्ठाद्व्याख्येया ॥ ४३ ॥

अण्डमध्यावस्थाने कारणं तन्नाम निर्वचनेनाह । मृते अचे-
तने एष सूर्योऽभूत् प्रविष्टः ततो मार्तण्डः स एव क इत्यत आह ।
हिरण्यगर्भसमाष्टिजीवसूक्ष्मोपाधिरूपः यद्यत एष हिरण्यगण्डस्य
तदीयस्थूलदेहस्य सम्भवः सम्यग्विद्यमानता ॥ ४४ ॥

मिदा अन्योऽपि विभागः स्वर्गोपवर्गोऽभोगमोक्षदेशौ रसौ-
कांसि अतलादीनि ॥ ४५ ॥

सूर्य आत्मा आत्मत्वेनोपास्यः ॥ ४६ ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

विंशोऽध्यायः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाक्यार्थं व्याचष्टे । एष महाविभूतिपतिः आत्मयोगमाय-
याद्भूतया शक्तिविशेषरूपया विरचिता विविधलोकयात्रा तस्याः
गोपीथाय रक्षणायैवमाकल्पं वेषं गतः प्राप्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अन्तर्विस्तारः सार्द्धद्वादशकोटियोजनपरिमितः लोकालोक-
सहितो मेरोरेकतः एतेनैवालोकपरिमाणं व्याख्यातमलोक-
मेवाह । यल्लोकालोकादबहिरिति । ततो लोकालोकात् ॥ ४२ ॥

विस्तरेणोक्तं परिमाणं संचिप्यानुवदति । अण्डस्य मध्ये
सूर्यो गतः प्रविष्टः किं तन्मध्यमित्यत आह । द्वावाभूमयोः
पूर्वोत्तरकपालयोर्यदन्तरं मध्यं स्थानं तदेवभूतस्य सूर्या-
ण्डस्य प्रकाश्यतया सूर्यसम्बन्धिनः अण्डस्य लोकाचलमण्ड-
लस्य गोलयोरुभयपार्श्वयोर्मध्ये पञ्चविंशतिः कोट्यः स्युः योज-
नानामिति शेषः । लोकालोकविस्तारोऽप्यत्रैव ज्ञेयः पूर्वोक्तनिर्ण-
यबलात् ॥ ४३ ॥

अण्डप्रसङ्गात्सूर्यनामान्तरमाह । मृतेऽण्डे प्रकाशशून्ये एषः
सूर्यो यतोऽभूदतो मार्तण्डः मृतञ्च तदण्डं च मृतण्डं सकन्ध्वा-
दित्वात् पररूपं तत्रभवो मार्तण्डः इति व्यपदेशः । हिरण्यस्य
हिरण्यगण्डस्य गर्भभूतत्वाद्दिरण्यगर्भ इति व्यपदेशः । यद्य
एव हिरण्यगण्डे समुद्भवतीति हिरण्यगण्डसमुद्भव इति च व्यप-
देशः ॥ ४४ ॥

समन्तरिक्षं महीभिदा अन्योऽपि भूविभागः स्वर्गोपवर्गन-
रकाः भोगमोक्षयातना रसौकांस्यतलादीनि ॥ ४५ ॥

देवादीनां यथा सम्भवमुपकारकर्तृत्वाद्वात्मा आश्रयः हृगी-
श्वरः इगधिष्ठाता च ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

भाषा टीका

अपनी योगमाया से रचित नाना प्रकार के लोकों के रक्षा करने के वास्ते भगवान् कल्पपर्यन्त इस वेषको प्राप्त होकर रहते हैं ॥ ४१ ॥

मेरुसे लेकर लोकालोकपर्वत के मध्यमे जो विस्तार है उतनाही उधर अलोकस्थान का भी विस्तार है जो कि स्थान उसके आगे योगीश्वरों की विशुद्धगति का है ऐसा कहते हैं ॥ ४२ ॥

अण्डके मध्यमे सूर्य प्राप्त है आकाश भूमिका जो अन्तर खोई मध्य है सूर्य तथा अण्डगोळ के मध्यमें पञ्चाशकोटि योजन का विस्तार है ॥ ४३ ॥

जिस हेतुसे अर्चेतम इस अण्ड मरेमें सूर्य भये हैं इसीसे

मार्तण्ड इनका नाम है हिरण्य अण्डके सम्भव होने से हिरण्य-गर्भ ऐसा नाम हुआ है ॥ ४४ ॥

दिशा आकाश पृथिवी और सब भेद स्वर्ग मोक्ष नरक पाताल के स्थान ए सब विभाग सूर्य से ही होते हैं ॥ ४५ ॥

देवता मनुष्य तिर्यग जन्तु सर्पादिक लतादिक और सब जीव-समूह तथा सब के नेत्र इनके अधिष्ठाता ईश्वर श्रीसूर्यनारायण ही हैं ॥ ४६ ॥

इति श्रीभानवत पञ्चमस्कन्ध धीसमे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

—०:०:०—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एतावानेव भूगलस्य सन्निवेशः प्रमाणात्तत्ततो व्याख्यातः ॥ १ ॥

एतेन हि दिवो मण्डलमानं तद्विद उपदिशन्ति । यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अन्तरेणान्तरिक्षं तदुभयसन्धितम् ॥ २ ॥

यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा स एष उदगयनदक्षिणायनवैषुवतसंज्ञाभिर्मन्द्यशैध्यसमामाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥

यदा मेषतुल्योर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति यदा वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्धन्ते ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु ॥ ४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्यदीपिका ।

एवमध्यायविशत्या भूमर्यादा निरूपिता ।

अतः परं भूमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ १ ॥

एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमतोऽन्वहम् ।

स्वगत्या राशिसंज्ञासंज्ञायात्रा निरूप्यते ॥ २ ॥

एतावान्विस्तारेण क्रोध्यः पञ्चाशत् । उत्सेधेन पञ्च-
विंशतिः ॥ १ ॥द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्व मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तद्वत्
ते अन्तरेण तयोर्मध्ये तदुभयसन्धितं ताड्यामुभयतः संलग्नम् ॥ २ ॥उदगयनादिसंज्ञाभिर्मन्द्यप्रसमगतिभिर्यथाकालमारोहणादि-
स्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानोमकरादिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्व-
समानानि विधत्ते ॥ ३ ॥तत्प्रपञ्चयति । यदेति । अत्यन्तवैषम्याभावात्समानानित्युक्तं
सर्वथा साम्यं त्वेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभमित्युन-
योरेवान्हां वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासस्तथापि रात्र्यपेक्षयाधि-
कत्वात्तद्वन्त इत्युक्तम् । एवं रात्रिवृद्धावपि दिनापेक्षया ह्रसती-
त्युक्तम् । एकैकेति इथूलदृष्ट्युक्तम् । वृद्धिह्रासयोः प्रतिमास-
वैषम्यात् ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कृत्स्नस्य भूमण्डलस्य सन्निवेशं तत्परिमाणञ्चाभि-
धायैव दिवोमण्डलपरिमाणं सूर्यगतिश्च विवक्षुर्वैषम्या-
स्योक्तसापेक्षत्वादुक्तमनुवदति त्रिभिरुच्यते । एतावानेवेति ।
भूमण्डलस्य सन्निवेशः संस्थानं प्रमाणादिभिरेतावानेवपञ्चाशत्क्रोडियोजनपरिमित एवमाख्यातः एवकारेण उक्ताधि-
कपरिमाणव्यावृत्तिः वक्ष्यमाणमवतारयति । एतेन । भूमण्डल-
परिमाणेन दिवो मण्डलस्यापि मानं परिमाणं तद्विदः दिवो
मण्डलमपि पञ्चाशत्क्रोडियोजनपरिमितमित्येवोपदिशन्ति कथंय-
न्तीत्यर्थः कथमन्वस्य परिमाणकथनेनान्यस्यापि परिमाणं ज्ञातुं
शक्यमित्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह । यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनामिति ।
निष्पावो गोधूमादिधान्यानि चूर्णावितुं शिल्पिभिर्निर्मितः द्विदला-
त्मकः पाषाणविशेषः बाह्यद्वयदलविशिष्टो धान्यविशेषो निष्पूयते
सूर्पादिभिरिति निष्पावः “निरभ्योः पूरवोः” इति घञ् निष्पावप्र-
भृतीनां द्वयोर्वलयोर्मध्येऽधःस्थितस्य दलस्य परिमाणो कथिते
उपरितनदलमपि तत्तुल्यपरिमाणमिति कथितं भवति तथेत्यर्थः
अस्तु दिवो मण्डलं भूमण्डलेन तुल्यपरिमाणं किन्तुभूमण्ड-
लद्युमण्डलयोर्मध्ये यत्र स्थितं सूर्यमवधीकृत्य परिच्छेदः कार्य-
इत्युक्तं तत्राह । तयोरिति । तयोर्भूमण्डलद्युमण्डलयोरन्त-
रेण मध्येऽन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकमुपदिशन्तीत्यनुषङ्गः कथमन्त-
तदुभयसन्धितं ताड्यां भूमण्डलद्युमण्डलाभ्यामुभयतः अध-
ऊर्ध्वञ्च सन्धितं संलग्नं सन्दग्धमित्यर्थः यस्यान्तरिक्षस्य
मध्यगतो मध्ये स्थितो भगवांस्तपतां पतिः तापं कुर्वतां पति-
रान्यादीनां मध्ये पतिः श्रेष्ठः तपनः सूर्य आतपेन त्रिलोकीं भूभुवः
सुव इत्यात्मिकां प्रतपति प्रकाशयत्यात्मनः स्वस्य भासा कान्त्या
त्रिलोकीमवभासयति प्रकाशयति स्वस्वकर्मक्षि प्रवृत्तां करोतीत्यर्थः
किमयं सूर्य एकत्र स्थित एव त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयति
उताटनेव यद्यटनेव तर्हि सदैकरूपेणादिति उत कदाचित्स्वरया
कदाचिच्छनैः कदाचित्समं किमधोर्ध्वमेवाटति अथवा अधः
आहोस्विदुभयतः केषु स्थानेष्वटति कथम्वा तद्वतिकृतो भव-
त्यहोरात्रपरिमाणविमानं इत्याद्यपेक्षायांमाह । स एष इति । स एष
अन्तरिक्षमध्यगतः सूर्य उदगयनादिसंज्ञाभिर्मन्द्यादिगतिभिरारो-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हृणादिस्थानेषु यथाकालमारोहणादिकमभिपद्यमानः मकरादिषु राशिषु वर्तमानः ग्रहानि रात्रीश्च दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते कुरुते मार्गस्य अल्पीयस्त्वं तावत् "अशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः । आरोहणावरोहणयोः मानोरब्देन यागतिः" इति श्रीवैष्णवपुराणां क-
रीत्या शेषग्रहर्तनाराश्च येऽन्तर्मध्यवर्हिर्वलयत्रयाकारे अशीतिशत-
कुण्डलाकारे रेखामये अवाकशिरस्कदक्षिणावर्तकुण्डलीभूतस-
पाकारे भगवदात्मके शिशुमाराख्ये कालचक्रेऽभिधित्यारो-
हणावरोहणसमवस्थानेष्वन्तर्वलयबाह्यवलयमध्यमवलेषु दृश्य-
नादिसंज्ञाभिर्मान्यादिगतिभिर्यथा सवनमीश्वराहृष्टकालमनतिक-
्रम्याभिपद्यमानः प्राप्तः सन्मकरादिषु शिशुमाराख्यस्य मकाराद्या-
काररेखामयमण्डलेषु नक्षत्राभिमुखतया चरन्नहोरादीनि ह्रस्वानि
दीर्घानि समानानि च कुरुते तत्र बहिर्वलययादन्तर्वलयगमन-
मारोहणं तदेवोदगयनमारोहं च चिरगतिमार्गस्य राशिकृत-
भूयस्त्वादन्तर्वलययादबहिर्वलयगमनमारोहणं तदेव दक्षिणायन-
मारोहं च ह्रस्व इति गतेमार्गस्य राशिकृतस्याल्पीयस्त्वात्
समवस्थानशब्दानिर्दिष्टेषु मध्यमवलेषु गमनं समवस्थितिः तदेव
विषुवस्थितिः तत्र समगतिमार्गस्य राशिकृतस्य साम्यात्
आरोहणादिकम् "ध्रुवोऽस्य मानेन पुरा रश्मियुगेन तु । तस्यैव
बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि च" इति आरोहणे चिरगत्यैव
दिनवृद्धिरात्रिहासश्च भवति अवरोहणे द्रुतगमनेऽन्हां-
हासः त्रिवृद्धिश्च संभवस्थितावहोरात्रस्य साम्यामितिभेदः ॥ १-३ ॥

(१) एतदेव प्रातिपिपादायुषुस्तावत्कासु राशिषु चरन्तहोरात्रस्य
साम्याधिकं विधत्ते इति शङ्कायामहोरात्रिकृतसाम्याधिकवि-
भागमाह । यदेति । यदा वृषभादिषु वृषभ आदिर्यासां
तासु वृषभमिथुनकर्कटसहकन्यासु राशिषु पञ्चसु यदा
चरति तदाहान्येव वर्द्धन्ते नतु रात्रय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"चतुर्भिः साकं नवतिश्च नामभिश्चक्रे न वृत्तं व्यती रवीवि-
पत्तं भीषास्माद्वातः पचते भीषोवेति सूर्य" इत्यादिश्रुतेस्खण्डखा-
मिनो हरेरात्रया आधिकारेषु भवर्तमानानामिष्टदेवतात्वेन
लोकैर्निषेव्यमायानां तस्यैव विशेषनिवासस्थानानां सूर्यादीनां
स्वरूपज्ञानमपि भगवज्ज्ञानोपयोगीत्यभिप्रायेण तत्रिरूपयत्यास्मि-
न्प्रध्याये । तत्रातीताध्यायार्थानुवाङ्मुखेनैतमध्यध्वजप्रवतारयति । एता-
वानिति । भूवलयस्य लोकात्मकस्य सन्निवेशः विस्तरवि-
शेषः ॥ १ ॥

द्विदलनिष्पावादीनां निष्पावराजमाषद्विदलानां सर्वप्रकारेण
परिमाणतः समत्वमेव भूवलयस्य सर्वस्य परिमाणतः सम-
त्वमेव यस्यान्तरिक्षस्य मध्यगतस्तदन्तरिक्षं तयोर्ध्वावापृथिव्यो-
रन्तरेण मध्य उपसंश्रितं स्थापितम् ॥ २ ॥

आत्मनः परमात्मनो भासा "यदादित्यगतं तेज" इत्यादेः
एष सूर्य उदगयनमुत्तरायणं तत्संज्ञया गत्या आरोहणसंज्ञेषु
मकरादिमिथुनान्तेषु राशिषु यथासवनं तत्समकरादिमासकाल-

(१) इतः परं दशश्लोकपर्यन्तं श्रीधरस्वामिपाठापेक्षया श्लोकानां
क्रमवैपरीत्यं वर्तते तदनुसारेणैव टीकास्ति ।

मनतिक्रम्य तत्तत्रतत्रैश्वोदयमभिपद्यमानो दक्षिणायनसं-
ज्ञया गत्यावरोहणसंज्ञकेषु कर्कटादिषु पर्यन्तेषु राशिषु
तत्तत्कर्कटादिमासकालमनतिक्रम्य तत्तत्रतत्रैश्वोदयमभिपद्यमान-
स्तथा वैषुवसंज्ञया गत्या समवस्थानसंज्ञयोर्मेषतुल्योराश्यो-
स्तत्रक्षत्राभ्यामुदयं प्राप्नुवन्नहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि
करोति ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भूवलयस्येति भुवः पर्यक् स्थितानां देशानां ग्रहणम् ॥ १ ॥

ते अन्तरेणान्तरिक्षमिति सूर्यमण्डलस्य दलप्रमाण एव देशो-
ज्ज्ञेयः ॥ २-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकविंशे रवेरुक्तं राशिगत्ययनादिकम् ।

उदयास्तमनादीनां व्यवस्था च गतेर्मितिः ॥ ० ॥

एतेन भूगोलकमानेन निष्पावः शूकशिखी तदादीनामित्यत-
द्रुणसंमिश्रज्ञानबहुव्रीहिणा कलायादीनामित्यर्थः । तेषां यथा
द्वयोर्दलयोर्मध्ये एकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तथैव
भूगोलकखगोलकयोर्विस्तारेण तुल्यमेव मानमित्यर्थः ते अन्तरेण
तयोर्मध्ये अन्तरिक्षं लक्षद्वयप्रमाणं तदुभयसन्धितं ताभ्यामुभ-
यतः संलग्नम् । यस्य अन्तरिक्षस्य मध्यगतः सः सूर्यः मान्यशैथ्ये
स्वार्थव्यवन्ते उदगयननाम्नया गत्या मन्द्या गत्या आरो-
हणस्थाने यथा सवनं समवस्थानतिक्रम्य आभिपद्यमानश्चलन्
मकरादिषु षट्सु राशिषु ग्रहानि क्रमेण दीर्घाणि रात्रीस्तु
ह्रस्वा विधत्ते दक्षिणायननाम्नया क्षिप्रगत्या अवरोहणे कर्कटा-
दिषु षट्सु राशिषु अहोरात्रान् ह्रस्वदीर्घान् विधत्ते । वैषुवत-
संज्ञया उत्तरायणदक्षिणायनमध्यवर्तिन्या समा समानया
गत्या मेषतुल्योः अहोरात्रान् समानान् विधत्ते आभिपद्यमान-
श्चलन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एतत् प्रपञ्चयति । यदेत्यादिना । अत्यन्तवैषम्याभावात् समा-
नानीत्युक्तम् । सर्वथा साम्यं त्वेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभ-
मिथुनयोरेवाहो वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासस्तथापि राश्यपेक्षया
अधिकत्वाद्वर्द्धन्ते इत्युक्तम् एवं रात्रिवृद्धावपि दिनापेक्षया ह्रास-
तीत्युक्तं वस्तुतस्तु मकरादिषु ग्रहां वृद्धिप्रक्रमः कर्कटादिषु
ह्रासप्रक्रम इत्यग्रे स्पष्टं वक्ष्यते । एकैकेति । स्थूलदृष्ट्याकं वृद्धि-
ह्रासयोः प्रतिमासं वैषम्यात् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भूलोकः वर्णितः

पादगम्यं तु यत्किञ्चिद्वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।

स भूलोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मर्योदितः ।

इति श्रीविष्णुपुराणात् तदुपरि लोकाः सन्ति तत्र भूलोकात्
सूर्यलोकपर्यन्तो भुवर्लोकः

भूमिसूर्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।

भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो भुविस्तसम् ।

इति तत्रैकोक्तत्वात् तदुपरि सूर्यमण्डलाद्भुवपर्यन्तः स्वर्गलोकः
तदुपरि काटिद्योजनोच्छ्रायो महर्लोकः तदुपरि विष्णुणोच्छ्रायो जन-
लोकः तदुपरि लक्षतुर्गुणोच्छ्रायस्तपोलोकः तदुपरि आदित्यो

यदा वृश्चिकादिषु पञ्चसु वर्तते तदाऽहोरात्राणि विपर्ययाणि भवन्ति ॥ ५ ॥

यावदक्षिणाग्नयनमहानि वर्द्धन्ते यावदुदगयनं रात्रयः ॥ ६ ॥

एवं नव कोटय एकपञ्चाशच्छताणि योजनानां मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्योपदिशन्ति तस्मिन्नैन्द्री पुरीं पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानीं नाम दक्षिणतो याम्यां संयमनीं नाम पश्चाद्धारुणीं निम्लोचनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरिं नाम तासूदयमध्याह्नास्तमयनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां दिवसमध्यङ्गत एव सदादित्यस्तपति सद्येनाचलं दक्षिणेन करोति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कोटयुक्तायः सत्यलोकः ततो यथा सम्भवं तमस्ततो गर्भोदकं ततोऽण्डकटाहः एवं सर्वदिक्षु तमः गर्भोदकश्च परिणो ज्ञेयं स्वपरितोऽण्डकटाहः तमसः परिमाणं प्रागुक्तं गर्भोदककटाहमानम् समस्तसागरमानस्तु गर्भोदस्तदनन्तरम् ।

कोटियोजनमानस्तु कटाहः सम्यगवस्थितः ।

इत्यादिवचनादुपोष्य तथा कटाहादुपरि दशगुणोत्तराणि जला-
खाघरणानीनि संक्षेपः तत्र भुवर्लोकस्वर्गयोः स्थितिमाह ।
एतावानित्यध्यायत्रयेण सन्निवेशः संस्थानमेतावानेव पञ्चा-
शत्कोटियोजनपरिमितः ॥ १ ॥

निष्पृथगे वायनादिनेने निष्पावो द्विद्वयुक्तोऽन्नविशेषः
"निरङ्गोः पूरुणोः" इति घञ् निष्पावस्यान्नविशेषत्वं मार्कण्डेय-
पुराणे प्रविद्धम् ।

ग्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमार्कगुणास्तिताः ।

पित्र्यङ्गवः कोविदारः कारदूयः सचीकणाः ।

माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाश्च कुलत्थकाः ।

इति एतदानीनां द्विद्वयोर्मध्ये यथैकस्य माने वर्णिते अपरस्य
मानं वर्णितं भवति तद्वत् ते अन्तरेण तयोर्मध्ये तत्ताड्यामुभयतः
संस्थितं लग्नम् ॥ २ ॥

तपनः सूर्यः स एव सूर्यः उदगयनादिसंज्ञाभिर्मन्थादिगतिभिः
आरोहणादिस्थानेषु यथासवनं यथाकालमारोहणादिकमभिगद्य-
मानः मकरादिष्वहोरात्राणि दीर्घदृक्समानानि विधत्ते करोति ॥ ३ ॥

समानानि भवन्ति अत्यन्तवैषम्यरहितानि भवन्तीत्यर्थः एक-
मक्षौख्यं तु समं भवति कृषममिथुनयोरह्नां वृद्धिः कर्कटादिषु तु
ह्रासस्तथापि अह्नां रात्रिष्वोऽधिकत्वाभिप्रायेण पञ्चसु वर्द्धन्ते
इत्युक्तं रात्रिषु एकैकाघटिका मासि ह्रसतीति स्थूलदृष्ट्युक्तम् ।
प्रतिमासं वैषम्यात् ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक्रदेव जी बोले इतनी ही पृथिवी मण्डल की
रचना प्रमाण लक्षण से कही गई है ॥ १ ॥

इतनेही से आकाश का प्रमाण भी उसके ज्ञाता लोग कहने हैं
जैसे चनाआदिकोंके दो बल बरोबर होते हैं। उन दोनों के मध्यमें
दोनों स मिलाहुआ अन्तरिक्ष लोक है ॥ २ ॥

[७१]

जिन दोनोंके मध्यमें रहकर सब तेजवानों के पनि भगवान्
सूर्य अपने तेज से तीनों लोकों का तपाने हैं और अपने प्रकाश से
सब को प्रकाशित करने हैं सो यही सूर्यदेव मन्द शीघ्र समान
गतियों से उत्तरायण दक्षिणाग्नयन वैष्णवत संज्ञाओं से ऊपर को
जाना नीचे को आना बीचमें रहना इन क्रियों से यथा काल चलते
हुये मकरादिक राशियों में अहोरात्रों को बड़ा छोटा मध्यम
करते हैं ॥ ३ ॥

जब मेष और तुला राशिपर रहते हैं तब अहोरात्र बरोबर
होने हैं जब वृषादि पांच राशियों में घूमते हैं तब दिन ही बढ़ते हैं
रातों में एक एक घड़ी कम होती जाती है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विपर्ययाणीति अहानि न्यूनानि रात्रयोऽधिका इत्यर्थः ॥ ५ ॥
तद्वृद्धिह्रासकालमाह । यावदिति ॥ ६ ॥

एवं मन्वादिगतिभिः नव कोटय इति मेरोरुभयतो मान-
सोत्तरस्यान्तर्दिस्तारेण पञ्चदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमितेनेह
परिमण्डलमानमुक्षेयमेवं पञ्चदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपि वैरा-
शिकगणितेन तत्तन्मानमुक्षेयम् । अत्रापेक्षितो विशेषः पुरा-
णान्तरादवगन्तव्यः । तत्रारोहणादिस्थानानि वायुपुराणे वर्णि-
तानि ।

सर्वग्रहाणां ग्रीहयेव स्थानानि द्विजसप्तमाः ॥

स्थानं जरद्वं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ॥

वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्ततः ।

इति तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथीत्रयेण त्रिधा
भिधत्ते त्रिभिस्त्रिभिरश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरा-
वती चेत्युत्तरमार्गे वीथी त्रयम् आर्षभी गोवीथी जगद्वीथी चैति
वैष्णवते मध्यममार्गे वीथी त्रयम् । अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी
चेति दक्षिणमार्गे वीथी त्रयं तदप्युक्तं तत्रैव ।

अश्विनी कृत्तिका यास्या नागवीथीति शब्दिता ।

रौहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधीयते ॥

पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ।

एतास्तु वीथयस्तिष्ठन् उत्तरो मार्ग उच्येत ॥

तथा द्वे चापि फाल्गुन्यौ मघा चैकार्षभी मता ।

हस्तश्चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता ।

ज्येष्ठा विशाखाज्येष्ठा वीथी जारद्वी मता ।

एतास्तु वीथयस्तिष्ठो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

मूलापादोत्तरापादा अजवीथ्यभिशब्दिता ।

अवगां च धनिष्ठा च मार्गी शतभिषस्तथा ॥

वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।

एनास्तु वीथयस्तिष्ठो दक्षिणां मार्ग उच्यते ॥

इति यास्या भरणी आदित्या अदिनिदेवताका पुनर्वसुः मार्गी मृगशीर्षी एवं स्थिते उत्तरायणे ध्रुवेण युगाक्षिकोदिनिबद्धवा-
युपांशद्वयाकर्षणे रथस्यारोहणे तदाभ्यन्तरमण्डलप्रवेशो गति-
मान्द्यं चेति दिनबुद्धी रात्रिह्रासश्च दक्षिणायने च पाशप्रे-
रणादवरोहणे बहिर्मण्डलप्रवेशो गतिशैष्यं चेत्यहोरात्रयोर्वि-
पर्ययः वैषुवते तु पाशसाम्यात्समावस्थाने मध्यमण्डलप्रवेशो
गतिसाम्यश्चेत्यहोरात्रयोः साम्यमिति तथाच पुराणान्तरम् ।

आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवेण समभिष्टितौ ।

तदाभ्यन्तरतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥

ध्रुवेण मुच्यमानेन पुना रश्मियुगेन तु ।

तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि च ॥

इति तदेतदुक्तम् । यदा मेषतुल्योरित्यादिना । उदयास्तादिकं
वक्तुमाह । तस्मिन्मानसोत्तर मेरोः पूर्वेन पेन्दीं पुनीमुपदि-
शन्तीत्यनुपपन्नः तासु पुनीष्वुदयादीन्युपदिशन्ति चतुर्विंशमित्युक्तेः
ये मेखेर्दक्षिणे देशे तेषामेन्द्रीमारक्ष्य-पूर्वादयः ये पश्चिमे
तेषां याम्यामारक्ष्य ये उत्तरे तेषां वारुणीमारक्ष्य ये पूर्वे
तेषां सौम्यामारक्ष्य ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां मेरुस्थानाम् । सव्येनेति । तत्रत्राभिमुखतया
स्वगत्या मेरुं वामतः कुर्वन्नापि प्रवक्ष्यावर्तप्रवहाख्यवायुभ्राम्य-
माणाज्यातिश्चक्रवशात्प्रत्यहं दक्षिणतः करोति अतश्चक्रगतित्व-
व्याकृतिद्वृत्तो भ्रुसंज्ञस्येव दर्शनमुदयः आकाशमारुहस्येव
दर्शनं मध्याह्नः भूमिं प्रविष्टस्येव दर्शनमस्तमयः ततोऽतीव
दूरगमने निशीथ इति ससुद्रनीरस्थदृष्ट्या च "भ्रमन्तो वा एष
आत्तहरेत्यपः सायं प्रविशति" इति श्रुतिव्यवहारो न वस्तुतः
तदुक्तं वैष्णवे ।

उदयास्तमये चैव सर्वकालं तु संमुखे ।

दिशास्वशेषासु तथा मैत्रेय ! विदिशासु च ॥

यैर्यत्र हृदयते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥

नैवास्तमनमर्कस्य तोदयः सर्वदा स्मृतः ।

उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरप्रयम् ।

विकोणी द्वौ विकोणस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥

इति अत एव तत्रैवोक्तम् ।

तस्माद्विद्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सर्वैव हि ।

सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरोरुत्तरतः स्थितिः ॥

इति यतो यत्र यः पश्यति सैव तस्य प्राची तस्य च वामतो
मेरुस्तिष्ठतीति ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीर्घावधार्यकृतभावावतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यपि वृषभमिथुनयोरेवान्धां वृजिः कर्कटादिषु ह्रासस्तथापि

राज्यपेक्षयाधिकत्वाद्बर्द्धन्त इत्युक्तं ह्रमति चेति मासि मासि
रात्रिषु एकैका घटिका ह्रमति चाहंस्तु एकैका घटिका वर्द्धते
चेत्यर्थः वृश्चिकधनुर्मेकरकुम्भराशिषु पञ्चसु वर्द्धते चरति तदा-
होरात्राणि विपर्ययाणि रात्रयो वर्द्धन्तेऽहानि ह्रसन्तीत्यर्थः पूर्ववदि-
नापेक्षयात्र ह्रासो बोध्यः अत्राप्येकैका घटिका रात्रिषु वर्द्धतेऽहस्तु
ह्रसतीत्यवगन्तव्यमिदं च स्थूलदृष्ट्युक्तं वृद्धिह्रासयोः प्रतिमास-
वैषम्यादथ नास्त्रिकं वृद्धिह्रासमाह । यात्रदिनि । दक्षिणायनपर्य-
न्तमहानि वर्द्धन्ते रात्रयो ह्रसन्ति तत उत्तरायणपर्यन्तं त्वहानि
ह्रसन्ति रात्रयो वर्द्धन्त इत्यर्थः एतदेव प्रपञ्चितं श्रीवैष्णवे ।

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।

ततः कुम्भं च मीनं च राशिरादयन्तरे द्विज ! ॥

त्रिष्वेतेषु च भुक्तेषु ततो वैषुवती गतिः ।

प्रयाति सविता कुर्वन्नहोरात्रं ततः समम् ॥

ततो रात्रिः क्षयं याति वर्द्धतेऽनुदिनं दिनम् ।

ततश्च मिथुनस्थान्ते परां काष्ठामुपागतः ॥

राशिकर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ।

कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ॥

अनिवेगितया कालं वायुवेगगतश्चरन् ।

तस्मात् प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति ॥

सूर्यो द्वादशभिः शैष्यान्मुहूर्तैर्दक्षिणायने ।

अथोदशाब्दमृत्ताणां ह्रासमाचरते द्विज ! ॥

मुहूर्तैस्तावदक्षाणि वक्तुमशक्यं दशैश्चरन् ।

कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रवर्त्तते ॥

तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ।

तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पां च गच्छति ॥

अष्टादशमुहूर्तं तु उत्तरायणपश्चिमम् ।

अहो भवति तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥

अथोदशाब्दमहान् वै ऋक्षाणां चरते रविः ।

मुहूर्तैस्तावदक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥

अतो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा ।

कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्द्धते ॥

ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय ! तत्रैव परिवर्त्तते ।

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥

दिवा नक्तं च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ।

एवं प्रमाणमैवैष मार्गं याति दिवाकरः ॥

अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते शमस्ता राशयो द्विज ! ॥

षडेव राशीन् यो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च वृद्धिषां ॥

राशिप्रमाणाजनिता दीर्घदृष्ट्यान्मता ततः ।

तथा निशायां राशीनां प्रमाणां लघुर्दीर्घता ॥

दिनान्ते दीर्घदृष्टत्वं तद्भागेनैव जायते ।

उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्विधा ॥

दक्षिणे त्वयने सैव विपरीता विवक्षतः ।

इति यदा मेषतुल्योर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति इत्य-
नेन उत्तरायणे मेषमासे साम्यमहोरात्रस्य दक्षिणायने तुला-
मासे साम्यमित्युक्तमेतदेव श्रीवैष्णवेऽप्युक्तम् । "तुलामेषगते
मानौ समं रात्रिदिनं तु ततः" इति । एवं सूर्यस्य मन्दादि-
गतिभिरहोरात्रपरिमाणाविभाग उक्तः अथाहोरात्रविभाग-
परिमाणाविभागाद्यर्थम् मानसोत्तरे मेहं परिभ्रमता सूर्येण

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कति योजनानि परिध्रमिनां भवन्तीत्येवमाह ।
एवमिति । एवं मन्दादिगतिभिर्मानसोत्तरगिरिपर्वित्तमानस्य
मानसोत्तरे मेरुरिर्वर्तमानस्य योजनानां तेन परिध्रम्यमाणां
योजनानां नवकोटय एकपञ्चाशद्विंशत्येव चेत्पुनर्दिशन्ति इत्यर्थः
अथोदयास्तमयादिसंख्यं विवश्रुस्तदुद्घातं प्रपञ्चयति ।
तस्मिन्नित्यादिना विभावरीनामेत्यन्तेन । तस्मिन्मानसोत्तरगिरौ पूर्व-
स्मात्पूर्वस्मिन् दिशि देवधानी नाम पुरीं दक्षिणादिशि नाम्ना
संयमनी पुरीं पश्चिमे वारुणी नाम वरुणाभिष्ठितां निम्नोच्चनीं
नाम उत्तरनः सौम्या सोमाभिष्ठितां विभावरीं नाम पुरीमुपदि-
शन्तीति पूर्वेष्वान्वयः । केन्द्रीमिति । इन्द्राभिष्ठितामिन्द्रेण रक्ष्यमाणा-
मित्यर्थः तथा आभ्यामिति यमेन पालयमानामिति ज्ञेयम् अथोदया-
दिकमाह । तास्विति । तासु देवधान्यादिवत्तत्पुं पुरीषु मेरो-
श्चतुर्दिशं चतुर्दिशु समयविशेषेण कालविशेषेण भूतानां
भूमण्डलस्थानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि व्यापारतद्भावानिमि-
त्तानि उदयादीनि भवन्ति तत्रास्तमयान्तानि प्रवृत्तिनिमित्तानि
उदयादीनि प्रवृत्तिनिमित्तानि निशीथादीनि निवृत्तिनिमित्तानि
तदा भूतानां सुतत्त्वादिति विवेकः आदिशब्दान्पूर्वोत्तराभेदां
विवक्षिताः मेरोश्चतुर्दिशमित्यस्यायं भावः यानि मेरोदक्षिणतः
भूतानि तेषामेन्द्रीमारुण्य पूर्वादयो दिशस्तु क्रमेण उदया-
दयश्चत्वारो भवन्ति यानि पश्चिमतः तेषां आभ्यामारुण्य यान्यु-
त्तरतस्तेषां वारुणीमारुण्य यानि पूर्वतस्तेषां सौम्यामारुण्येति
ज्ञेयमिति मेरो स्थितानां तु नोदयादिकमस्तीत्याह । तत्रत्या-
नामिति । तत्रत्यानां मेरो स्थितानां भूतानामादित्यः दिवस
मध्ये गतः एव मध्याह्नगत एव सदा विद्यमानः व्यापारयन्
तपति प्रकाशते किञ्च सर्वेषां क्षीपर्वेषाणां मेरुमुत्तरं करोती-
त्याह । सव्येनेति । आदित्यं पश्यतीं सव्येन स्थितं मेरुमारुण्य
स्वदक्षिणभागे स्थितं करोतीत्यर्थः यत्र यः पश्यत्यादित्यं सैव
तत्र प्राची तस्य च वामतो मेरुस्तिष्ठतीति भावः समयविशेषे-
णेत्यस्यायमभिप्रायः “उदयास्तमने चैव सर्वकालं तु सम्मुखे । दिशा-
स्वशेषास्तु तथा मैत्रेया । त्रिदिशास्तु च । यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्
च तेषामुदयः स्मृतः । तिर्योभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ।
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्मृतः । उदयास्तमनाख्यं हि
दर्शनादर्शनं रवेः । शकादीनां पुरेतिष्ठन् स्पृशत्येव पुरं त्रयम् । विकीर्णौ
क्षी विकीर्णस्थस्त्रीन् कोणात् द्वे पुरे तथा” । इति विष्णुपरा-
णोक्तरीत्या दक्षिणावर्तप्रवहाख्यवायुना भ्रममाणाज्योतिश्चक्रव-
शाकतिवृत्तौ भूसंलग्नस्येव कालविशेषे दर्शनमुदयआकाशमारुह-
स्येव दर्शनं मध्याह्नः भूमिप्रविष्टस्येव दर्शनमस्तमयः ततोऽति-
दूरममने निशीथ इति कालविशेषकृताविर्भावदिकमेवोदयादिक-
मिति एवम् “अद्भुतो वा एष प्रातरुदति अपः सायं प्रविशति” इति
श्रीतथ्यवहाराऽपि समुद्रतीरस्थवृद्धकृतः मानसोत्तरे भ्रमतो रवे-
रस्तु प्रवेशासम्भवादिति भावः ॥ ५-८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विविच्य दर्शयति । यदेति । वृषभादिकन्यान्तेषु वृद्धिश्च
संश्रमवतः तौ कियन्ताविति तत्राह । मासीति वर्द्धते ह्रसति
चेति शेषः अत्र वृद्धिहासयोरेकैका घटिकेति नियमो नास्ति
त्रिचतुरादिवृद्धिदर्शनास्तर्हि मुहूर्तानामपि वृद्धि-हासौ स्याता-

मिति नेत्याह । तुल्यं दिवसमिति । त्रिशन्मुहूर्तमेव दिवसमाहु-
रित्यर्थः कथं तुल्यतेति तत्राह । वर्द्धमानानीति । वर्द्धमानान्यहानि
भवन्ति तावतीस्तावत्यो वर्द्धमाना रात्रयश्च संक्षीयमाणाः ह्रसत्यश्च
यास्ताः समुद्धृत्य घटिकाभिरिकीकृत्य त्रिशन्मुहूर्तान्यहारात्राणि
समानानि भवन्ति वृश्चिकादिषु मीनान्तेषु अहोरात्राणि विपरीतानि
अहानि ह्रसन्ति रात्रयो वर्द्धन्ते ॥ ५ ॥

मकरादिषु वृश्चिकादिषु मेषतुल्योरित्येतेषु कथितं सङ्गृह्याह ।
यावदिति । अथवा आवहप्रवहोद्भवमवहविवहपरवहपरिवहना-
मानः सप्त वायवो ज्योतिश्चक्रस्य प्रवर्तकास्तत्र ज्योतिश्चक्रा-
धिपत्यादित्यगमनस्य तिष्ठा वीथ्यो मध्यमोत्तरा दक्षिणा
च तदुक्तम्

सर्वग्रहाणां त्रीययेव स्थानानि द्विजसत्तमाः ॥

स्थानं जारद्वयं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।

वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥

इति तच्च वीथीत्रयमेकैकं त्रिधाभिपद्यते अश्विन्यादिनक्ष-
त्राणां त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथ्यैरावनीवीथीत्युत्तरमार्गे
वीथीत्रयम् आर्षमी गोवीथी जारद्वयी चेति वैषुवे मध्यमार्गे वीथीत्रयं
अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गे वीथीत्रयम् एतद्वा-
युपुराणे कथितम्

अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथी तु शब्दिता ।

रोहिणीययार्द्रा मृगशिरो गजवीथ्यभिधीयते ॥

पुष्याश्लेषा तथादित्या वीथी चैरावती मता ।

एतास्तु वीथयस्तिष्ठन् उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा द्वे चापि फाल्गुन्यौ मघा चैवार्षमी मता ।

हस्तचित्रे तथा स्वाती गोवीथीति तु शब्दिता ॥

ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारद्वयी मता ।

एतास्तु वीथयस्तिष्ठो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

याम्या भरणी आदित्या अदितिदेवताका पुनर्वसुः मार्गौ
मृगवीथी तत्र च युगाक्षकोटिसम्बद्धवायुपाशद्वयस्य ध्रुवेणा-
कर्षणं यदा तदाभ्यन्तरमण्डलगमनाय रथनीडस्यारोहणं
वायुपाशशैथिल्ये च बहिर्मण्डलगमनार्थमवरोहणम् ।

आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवेण समधिष्ठितौ ।

तदाभ्यन्तरतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥

ध्रुवेण मुख्यमानेन पुनः रश्मियुगेन तु ।

तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि च ॥

इति तत्र बाह्यवीथ्यां गतस्य शस्त्रिगतिर्वाहिनहासो रात्रिवृद्धिश्च
अभ्यन्तरवीथ्यां गतस्य मन्दगतित्वाद्वात्रिक्षयो दिनवृद्धिश्च
मध्यवीथ्यां गतस्य समानगतित्वाद्वाहोरात्रसाम्यमित्यादिभिर्शे-
षस्तु कालविशेषवेदिभिरवगम्यत इति तदधिकारित्वावस्माभिरत्र
यत्नो न क्रियत इति ॥ ६ ॥

इदानीमेकाहोरात्रगन्तव्यमार्गसङ्ख्यामाह । एवमिति । एवं
त्रिविधगतिभिः त्रिविधराशिषु वर्तमानस्यादित्यस्य रथचक्र-
स्यैकस्मिन्नाहोरात्रे मानसोत्तरदिशिरे यत्परिवर्तमानं परितो
भ्रमणं तस्य मार्गमेकपञ्चाशद्विंशत्यधिकनवकोटय इति व्यपदिशन्ति-
तन्मार्गज्ञा इति शेषः तस्मिन्मानसोत्तरपर्वते पूर्वस्मान्मेरोः पूर्व-
दिक्मुवनिपाते दक्षिणत आदिष्वेवं सौम्या सौमस्य

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विद्यमाना नासु पुरीषु नन्पुरद्वारेष्वादित्यस्य यानि गमनान्युदया-
दि संज्ञानि स्युः समयविशेषेण सङ्केतविशेषेण न हि सर्वदा सञ्च-
रतः उदयादिकमस्ति मेरोश्चतुर्दिश स्थितानां भूतानां प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिनिमित्तानि तत्रोदयमध्याह्नं प्रवृत्तिनिमित्ते अस्तङ्गमनमी-
षक्षिणां निमित्तम् निशीथगार्तरहा मंचरमाणां सम्यङ्
निवृत्तिनिमित्तम् ना निशीथगार्तरात्रम् ॥ ७ ॥

तत्रत्यानामिन्द्रावुत्सृज्यगङ्गानिवासिनां सव्येनाचलमचलस्य मेरु-
नाम्नो वामपार्श्वतो गच्छन्नचलं दक्षिणेन स्वस्य दक्षिणतः
सर्वदा करोति “सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुस्ततः स्थित” इति
न्यायेन सर्वदिङ्मुखस्यापि मेरोः पूर्वाभिमुखत्वात् सर्वत्र
गच्छन् सव्येनैव गच्छत्यादित्य इत्यर्थः गतिघटनोपरि वक्ष्यते
च ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

एकपञ्चाशदक्षिणां चेति विचार्यम् । मण्डलत्रैगुण्येन पञ्चचत्वारिं-
शलक्षक्षिणाधिकमेव स्यात् किन्तु मूलमते मानसोत्तरः पुष्कर-
द्वीपाद्वर्षाधिकस्य लक्षद्वयोजनोपरि स्यात् । टीकायां वायु-
पुराणमतेन वीथीगणना न तु नक्षत्राणामवस्थितिकमेण तेषा-
मन्यत्रान्यत्र दृश्यमानत्वात् । न च भोगक्रमेण । तथा च सति
आरोहावरोहाङ्गां रेवत्याश्विन्योरव्यवहितवीथ्योर्व्यवहितवीथ्यो-
श्चिन्नाश्विन्यांश्चैकस्यामेव वीथ्यां गणना स्यात् । ततस्तेषां नक्ष-
त्राणां तत्र तत्र सम्बन्धः केनचित् प्रकारान्तरेणैव स्यात् । तच्च
तासां तत्तद्वीथ्यधिष्ठातृदेवतात्वेनैवेति ज्ञेयम् । तथा टीकायामेव
तदाङ्गान्तरमण्डलत्रैगुण्येन गतिमान्यश्चेति । अन्तर्मण्डलस्य
स्वरूपभूमित्वात् परिवर्त्तस्य बहुशोऽपि सूर्यादिदृष्टिविषयो भवति ।
मेढिवाङ्गकृष्टवृषभवद्वर्तस्य मान्यं भवतीत्यर्थः । मण्डलत्रैगुण्ये-
नैवैव गच्छति । उत्तरायणमध्याह्ने मूर्द्धन्येव सूर्यो दृश्यते
इति । एवं वह्निर्मण्डलस्य बहुभूमित्वादन्तमारभ्य परिवर्त्तस्य
स्वर्णांश एव सूर्यादिदृश्यते । मेढिविप्रकृष्टवृषभवद्वर्तस्य
हीनं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

विपर्ययाणीति । महानि न्यूनानि रात्रयोऽधिका इत्यर्थः ॥ ५ ॥
यावद्विज्ञायनमिति । उत्तरायणाद्विज्ञायनपर्यन्तमित्यर्थः
एवमेवैव ॥ ६ ॥

नवकोटय इति । मेरोरुभयतो मानसोत्तरस्यान्तर्विस्तारो
यस्तस्य परिमाणं पञ्चदशलक्षक्षिणकोटित्रयं सूर्यस्थवर्त्तनश्च
लक्षद्वयमित्येवं सप्तदशलक्षोत्तरकोटित्रयेण त्रिगुणीकृतैतत्-
परिमण्डलमानमुत्रैव मेरोः पूर्वस्मात् पूर्वस्यां दिशि यन्मानसो-
त्तरं तस्मिन्नेन्द्री पुरीमुपदिशन्तीत्यनुषङ्गः नासु पुरीषु उदया-
दिन्युपदिशन्ति । चतुर्दिशमित्युक्ते मेरोर्दक्षिणं देशं वर्त्तन्
तेषामेन्द्रीमारभ्य पूर्वादयः ये पश्चिमे तेषां यास्यामारभ्य ये उत्तरे
तेषां वास्यामारभ्य ये पूर्वे तेषां सौम्यामारभ्य अत एव “सर्वेषां
द्वीपवर्षाणां मेरुस्ततः स्थित” इति वैष्णवोक्तिः ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां मेरुस्थानां सव्येनेति नक्षत्राभिमुखतया स्तगत्या

मेरुं वामतः प्रकुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्त्तप्रवर्त्तकप्रवहाख्यवायुना
आम्यमाणाज्योतिश्चक्रवशात् प्रत्यहं दक्षिणतः करोति । अतश्चक्र-
गतिवशादिनिदूरतः भूमिलक्षणस्य दर्शनमुदयः आकाशमध्य-
मारुढस्येव दर्शनं मध्याह्नः भूमिप्रविष्टस्येवादर्शनमस्तमयः ।
नतोऽतिविदूरगमने निशीथ इति अत एव समुद्रतीरस्थदृष्ट्या च
“अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति” इति श्रुतिरपि
व्यवहारतां न तु वस्तुतः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विपर्ययाणीति रात्रयो वर्द्धन्ते अहान्तु एकैका घटिका
हसनि अत्रापि रात्रीणां वृद्धिः मासि मासि घटिका हसन्त्य
पूर्ववदेव ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं मन्दादगतिभिः मानसोत्तरगिरिपरिवर्त्तनस्य नव कोटयः
एकपञ्चाशदक्षिणां चैव्युपदिशन्ति तस्मिन्मानसोत्तरे मेरोः पूर्वतः
ऐन्द्री देवधानी नामोपदिशन्तीत्यनुषङ्गः मेरोश्चतुर्दिशं तासु
पुरीषु समयविशेषेण कार्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकालभेदेन भूतानां
कार्यप्रवृत्तिनिवृत्त्योः निमित्तानि उदयादिन्युपदिशन्ति चतुर्दिश-
मित्यनेन मेरोर्दक्षिणादिदेशस्थानामेन्द्रादिषु क्रमेणोदयादीनि स्यु-
रित्युक्तम् । यथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे ।

येयं दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ।

इति ॥ ७ ॥

मेरुस्थानां त्वयादिकं नेत्याह । तत्रत्यानामिति । सव्येनाचलं दक्षि-
णेन करोतीति नक्षत्राणामभिमुखतया स्तगत्या मेरुं सव्येन
कुर्वन्नपि प्रदक्षिणावर्त्तप्रवहाख्यवायुप्रचालितज्योतिश्चक्रगतिवशा-
द्विज्ञेयं करोति दक्षिणतः करोति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जब वृद्धिकादि पांच राशियों में रहते हैं सूर्य तब रातादि
बढने घटने में विपरीत होजाते हैं ॥ ५ ॥

जब तक दक्षिणायन होता है तबतक दिन बढते हैं जब
तक उत्तरायण होता है तबतक रात्री बढती है ॥ ६ ॥

इस प्रकार से एक कोटि एक पञ्चाशदक्षिणोत्तर मान-
सोत्तर पर्वत का परिमाण कहते हैं तिस मानस पर्वत
में मेरु से पूर्व देवधानी नामक इन्द्र की पुरी है दक्षिण
में संयमनी नामक यम की पुरी है पश्चिम में निम्लोचनी
नाम की वरुण की पुरी है उत्तर में विभावरी नाम की
कुवेर की पुरी है उन पुरियों में सूर्य का उदय मध्याह्न
अस्त अर्धरात्र क्रमसे समय विशेष से मेरु के चारों
दिशों में होते हैं जिनसे कि सब प्राणियों की प्रवृत्ति अनिवार्य
होती है ॥ ७ ॥

मेरुमें रहनेवालों को मध्य दिनहीमें सदा सूर्य प्रकाशित होती
है बाये तरफके मेरु को भी सूर्य दहिने तरफ करते हैं ॥ ८ ॥

यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्लोचति यत्र कचन स्यन्देनाभितपति तस्य हैष समान-
सूत्रनिपाते प्रस्थापयति तत्र गतं न पश्यन्ति ये तं समनुपश्येरन् ॥ ६ ॥

यदा चैद्याः पुर्याः प्रचलते पञ्चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि
साधिकानि चोपयाति ॥ १० ॥

एवं ततो वारुणीं सौम्यामैन्द्रीं च पुनस्तथाऽन्ये च ग्रहाः सोमादयो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे
समभ्युद्यन्ति सह वा निम्लोचन्ति ॥ ११ ॥

एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशलक्षयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चतसृषु परिवर्तते
पुरीषु ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यथोक्तमुदयास्तमनादिनियमं दर्शयति । यत्रोदेतीत्यादिना ।
स्यन्देन स्वेदोद्भवेन । प्रस्थापयति निशीथं करोति । ये तं सम-
नुपश्येरन् प्रस्थापसमानसूत्रस्थाः ॥ ९ ॥

साधिकानि पञ्चविंशतिसहस्राधिकानि ॥ १० ॥

सह वा सहैव यद्यपि वस्तुतः सूर्यस्यापि नक्षत्रैः सहैवो-
दयास्तमयौ तथापि तस्य तत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेव
तत्साहित्यमुक्तम् ॥ ११ ॥

त्रयीमय इत्याद्युपासनार्थम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यथोक्तमस्योदयास्तमनादेर्नियमं दर्शयति । यत्रोदेतीत्यादिना ।
यत्र चैन्द्रादिपुरे उदेति उदयं प्राप्नोति दृष्टो भवतीति यावत्
तस्य उदयस्थानस्य समानसूत्रनिपाते वारुण्यां निम्लोचत्यस्तं
गच्छन्ति न तिर्यग्दर्शनं प्रप्नोतीत्यर्थः यत्र हि याम्यादौ पुरि-
स्यन्देनाभितपति स्वेदोद्भवेनाभितपति मध्याह्नस्थितो भवतीति
यावदेष भगवान् सूर्यस्तस्य समानसूत्रनिपाते न्यूनाधिक-
देशे सौम्यादौ पुरे स्थितो प्रस्थापयति याम्यदिर्ह्यस्थिताना-
मर्द्धरात्रं करोतीत्यर्थः ये याम्यदिशि स्थिताः अस्तं गतं सूर्य-
मनुपश्येरन् ते तत्र गतं सौम्यदिग्गतं न पश्यन्ति एवं
याम्यादिषु पुरीषु उदयादिनियमो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

पञ्चमुदयादिदेशनियम उक्तः अयेन्द्रादिपुर्याः याम्या-
दिपुरी कियता कालेन कति योजनानि गच्छतीत्यपेक्षायामाह ।
यदेति । यदा चैन्द्रादिपुर्याः प्रचलति निष्क्रान्तो भवति तदा पञ्च-
दशघटिकात्मकेन कालेन त्रैशिकगणितेन योजनानां सार्द्ध-
द्वादशलक्षाणि साधिकानि पञ्चविंशतिसहस्राधिकानि सपाद-
कोटिद्वयं पञ्चविंशतिरक्षाधिककोटिद्वयं चातिक्रम्येति शेषः
याम्यां पुरीषुपयाति ॥ १० ॥

एवं ततो याम्यायाः प्रचलति एवमुक्तकालेन उक्तयोज-
नानि वारुणीं पुरीं गच्छति एवमुत्तरत्रापि योज्यमेवं सूर्य-
स्योदयास्तमयादिस्वरूपं तद्देशनियमं कालपरिमाणं योजनपरि-
माणं चाभिधायाथ सोमादीनामपि ग्रहाणामभ्युदयादिकमाह ।

तथेति । ज्योतिश्चक्रेण तारागणेन सह वर्तमाना अन्ये सोमा-
दयो ग्रहा अपि नक्षत्रैरश्विन्यादिभिः सह तथा सूर्यवदिन्द्रा-
दिपुरीषु गमनं प्रत्यभ्युद्यन्ति उद्गच्छन्ति उदयं प्राप्नुवन्ति सहैव
निम्लोचन्त्यस्तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यद्यपि वस्तुतः सूर्यस्यापि नक्षत्रैः
सहैव उदयास्तमयौ तथापि तत्साहित्यादर्शनात्सोमादीनामेव
तत्साहित्यमुक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

पञ्चदशघटिकाभिः सपादकोटिद्वयं साधिकानि सार्द्धद्वादश-
लक्षाणि योजनानि गच्छतीत्युक्तं तत्रैकेन मुहूर्तेन कति योज-
नानि गच्छतीत्यपेक्षायामाह । एवमिति । त्रयीमय इत्युपासनार्थ-
मुक्तं वेदरूपेणोपास्यः सौरो रथ एकमुहूर्तेनाष्टशताधिकचतु-
स्त्रिंशलक्षयोजनानि चतसृषु देवधान्यादिषु पुरीषु परिभ्रमते
कोऽसौ सौरो रथः एकेन मुहूर्तेन यः परिभ्रमते तत्राह । यस्येति ।
यस्य सौररथस्यैकं चक्रं सम्बत्सरात्मकं समामनन्त्युपासते
चक्रं विशिनष्टि । द्वादशारं द्वादश मासा अरा यस्य षडृतवो नेमयो
यस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य इदमप्युपासनार्थमेवोक्तं
मासाद्यादिरूपेण सम्बत्सरेण रूपेण चोपास्यमानमित्यर्थः
सौरो रथः परिवर्तते इत्युक्तं स किं निरवलम्ब एव
एव भ्रमतीत्यत्र विशिनष्टि । यस्येति । यस्य रथस्याक्षौ मेरोर्मि
कृतमूलः अक्षशब्दोऽत्रोपचारात्तत्स्थितायां धुरि वर्तते एवं
द्वितीयोऽक्ष इत्यत्रापि यत्र रथो मानसोत्तरे कृतोत्तरभागः मानसो-
त्तरगिरौ लक्षाद्यापरि वायुबद्धभूमौ कृतोत्तरभागः वायुना निबद्धो-
त्तरभागः अन्यथायुतादमात्रोच्छ्रायत्वात्मानसोत्तरगिरौ मेरोश्चतु-
रशीतियोजनोच्छ्रायत्वादतस्तस्य साम्यानुपपत्तेः कोऽसावितर-
भागः यो मानसोत्तरे कृतमूलः तत्राह । यत्रेति । यत्र इतर-
भागे प्रोतं सद्रविरथचक्रं तैलयन्त्रवन्मानसोत्तरगिरौ परितो
भ्रमति ॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्रोदेति । तत्समानसूत्रनिपाते पश्चिमभागे निम्लोचति
दक्षिणायने किञ्चित्किञ्चिद्दक्षिणभागेदये सति किञ्चित्किञ्चिद्-
क्षिणभागे पश्चिमे निम्लोचति एवमुत्तरायणे किञ्चित्किञ्चिदु-
त्तरतः उदयनिम्लोचौ याति एवमुदयादित्य उदयप्रदेशस्थ-
स्तत्र निपातं विहाय यत्र कापि न रूपद्वये न चलति

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्योदयस्थस्य समानसूत्रनिपाते विभावरीपुरि द्वारि स्थितोऽ
न्यजनान् प्रस्थापयति निद्रितान् करोति उद्धतशृङ्गच्छायापि-
हितं तत्र विभावरी गतं न पश्यन्ति जना इति शेषः ॥ ६ ॥

सार्धद्वादशलक्षाणि साधिकानीति । पञ्चविंशतिसहस्रा-
धिकानि सार्धद्वादशलक्षाणीत्यर्थः ॥ १०-११ ॥

देवधान्या निर्गत्य संयमनीं प्रवेष्टुम् पञ्चदशघटिकाभिः
कालावयवैः पादोनाष्ट्रिशल्लुत्तोरकोटिद्वयमतिक्रम्य प्रविशति
तपनः एवं चतुर्गुणितान्येतानि योजनानि सैकपञ्चाशल्लुत्तन-
वकोटिसङ्ख्यानीति सर्वात्मना ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यत्रेति । यद्विध्यधोगतदेश इत्यर्थः ॥ ६-११ ॥

मुहूर्त्तं चतुर्विंशदिति मानसोत्तरमानं नत्वन्यत्र एवं पूर्वत्र
यत्तु ज्योतिःशास्त्ररीत्या तत्तद्देशे रव्युदयक्रमविचारेण रवि-
परिक्रमणीये मण्डलमिदं स्वल्पमेव प्रतीयते तत् खलु चलता
विचरस्य स्वल्पस्यापि वृत्तादेः समसूत्रता बहुलदेशेन नैव त्यक्तुं
शक्यते तथातिदूरं व्योमगतेनापि रविणा स्वल्पभूमिसमसूत्र-
तेति रविचलतस्य स्वल्पत्वव्यवहारान्न विरुद्धं न च दृष्टिभ्रम-
मात्रमिदं व्याप्य दृश्यमानतद्गतिमान्धमनुकरोति इति ॥ १२ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारायर्दशिनी ।

उदयास्तमयमध्याह्ननिशीथानां वर्षभेदेन व्यवस्थामाह
यत्रेति । "यत्रैत्र दृश्यते भास्त्राम् स तेषामुदयः स्मृतः" इति वैष्णवो-
क्तः सूर्यस्य प्रथमदर्शनमेवोदयः निम्नोच्यस्ते गच्छति उदयान-
न्तरत्रिंशद्घटिकान्ते स्यन्देन आकाशमध्यस्थः सन् प्रखेदो-
द्भमेन तस्य देशस्य समानसूत्रपातविषयोभूते देशे त्रिंशद्घ-
टिकानन्तरं गतः सन्निति शेषः । प्रस्थापयति निशीथं करोति
य अस्तमुदयश्च अनुपदयेस्ते जनास्तत्र गतं सूर्यं न पश्यन्त्यत
एव स्वपन्ति तेन च मेरोर्दिकचतुष्टये स्थितेषु मध्ये यदा यत्र
सूर्यस्योदयो दृश्यते तदैव तस्मात् पूर्वं वर्षे मध्याह्नः पश्चिमे वर्षे
निशीथः उत्तरवर्षे निम्नोच्चो ज्ञेयः । एवं मध्याह्नदर्शनसमय
एव पूर्ववर्षे निम्नोच्चः पश्चिमवर्षे उदयः उत्तरवर्षे निशीथश्च
ज्ञेयः । अस्तदर्शनसमय एव पश्चिमवर्षे मध्याह्नः पूर्ववर्षे निशीथः
उत्तरवर्षे उदयश्च ज्ञेयः । तदेवं सर्ववर्षस्था अपि मेरोर्दक्षिणदेश-
स्थानेवारमनो मन्यमानाः स्ववर्षे सूर्यस्योदयमध्याह्ननिम्नोच्चान्
पश्यन्त एवान्येषु तान् पूर्वोक्तविवेकेन जानन्तीति संक्षेपः ।
विष्णुपुराणे त्वितोऽपि विशिष्योक्तम् ।

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् ।

विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् लोकान् द्वे पुरे तथा ॥

इति अर्थः शक्राद्यन्यतमस्य पुरे तिष्ठन् पुरत्रयं युगपत् स्पृशति
द्वौ विकर्णौ कोणौ च । तथा हि शक्रपुरे तिष्ठन् शक्रदिग्वर्षे
मध्याह्नं दक्षिणदिग्वर्षे उदयमुत्तरदिग्वर्षे अस्तमं करोतीति
पुरत्रयस्पर्शः अग्निकोणवर्षे प्रथमं याममीशानकोणवर्षे तृतीयं
यामं करोतीति विकर्णद्वयस्पर्शः । विकर्णस्थः अग्न्याद्यन्यतम-
कोणस्थः संस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे द्वे दिशौ च स्पृशति । तथा हि

अग्निकोणे तिष्ठन् अग्निकोणवर्षे मध्याह्नं नैर्ऋतकोणवर्षे उदय-
मीशानकोणे अस्तमं करोतीति कोणत्रयस्पर्शः । तथा दक्षिण-
दिग्वर्षे प्रथमो यामः पूर्वदिग्वर्षे तृतीयो यामः इति पुरत्रयस्पर्शः
दिग्वयस्पर्शश्च । एवमन्येषु कोणेषु पुरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

साधिकानि पञ्चविंशतिसहस्राधिकानि ॥ १० ॥

सह वा सहैव ॥ ११ ॥

अथीमय इत्युपसर्गार्थम् ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र स्थाने उदेति उदितो दृष्टो भवति तस्योदयस्थानस्य
समानसूत्रनिपाते निम्नोचति अदृष्टो भवति न च प्रातरधः
स्थानादुद्गच्छति सायं चाधः स्थाने प्रविशतीति मन्तव्यम्
"अङ्गयो वा एष प्रातरुदयः सायं प्रविशति," इति भगवती श्रुतिस्तु
द्रष्टृजनमत्यनुसारीणीति भावः यत्र कचनजनविषये एष सूर्यः
स्यन्देन स्वेदोद्भमेन प्रतपति मध्याह्नं करोति अग्निं प्राशि-
मुख्येन समानसूत्रनिपाते प्रस्थापयत्यर्द्धरात्रं करोतीति
यावत् ये अस्तं गतं सम्यक् अनुपदयेरन् ते एव तत्रस्थाने
स्थिताः न पश्यन्ति सूर्यस्तु सदा वर्तत एव तथाह
भगवान् पराशरः ।

नैवास्तमनमर्कस्म नोदयः सर्वदा सतः ।

• उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥

इति ॥ ६ ॥

अधिकेन पञ्चविंशतिसहस्रात्मकेन सहितानि ॥ १०-११ ॥

एकेन मुहूर्त्तं कतियोजनानि गच्छतीत्यत आह । एवमिति ।
अथीमयः वेदत्रयीत्वेनोपास्यः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

जहां पर सूर्य देव उदित होते हैं तिसी के सामने अस्त होते हैं
जहां पर मध्याह्न करते हैं तिसके सामने ही अर्धरात्र करते हैं तथा
उहां जाने से जो लोग उनको देखते थे सो नहीं देखते हैं ॥ ६ ॥

जब इंद्र की पुरी से सूर्य चक्करे हैं तब से पंद्रह घड़ी में
सवा दो करोड़ साठे बारा लक्ष पच्चीस हजार योजन दूर दक्षिण
संयमनी पुरी को जाते हैं तिसके पीछे वरुणपुरी कुबेरपुरी इंद्र
पुरी को जाते हैं ॥ १० ॥

और सोमादिक सब ग्रह नक्षत्रों के ज्योतिष्यक में साथ ही
उदित होते हैं साथ ही अस्त होते हैं ॥ ११ ॥

इस प्रकार से एक मुहूर्त में चौतीस लाख आठ सौ योजन
पर्यंत वेदत्रयीमय सूर्य का रथ चारों पुरों में घूमता रहता है ॥ १२ ॥

यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्णेमि त्रिणाभि सम्बत्सरात्मकं समामनन्ति तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो
मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तैलयन्त्रचक्रवद्भूमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १३ ॥

तस्मिन्नक्षे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुर्यमानेन सम्मितस्तैलयन्त्राच्चवद्भुवे कृतोपरिभागः ॥ १४ ॥

रथनीडस्तु षट्त्रिंशलक्षयोजनायतस्तत्तुरीयभागविशालस्तावान्विरथयुगो यत्र ह्रयाश्चन्द्रोना-
मानः सप्तरुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम् ॥ १५ ॥

पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चाच्च नियुक्तः सौत्ये कर्मणि किलास्ते ॥ १६ ॥

तथा वालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तु-
वन्ति ॥ १७ ॥

तथाऽन्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त चतु-
र्दश मासि मासि भगवन्तं सूर्यमात्मानं नानानामानं पृथङ्नानानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वन्द्वश उपा-
सते ॥ १८ ॥

लक्षोत्तरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भूवल्यस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि
स भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमण्डलवर्णनं नामैक-

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वादश मासाभरा यस्य । षडृतवो नेमयो यस्य । त्रीणि
चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य । कृत इतरभागो यस्य ।
मानसोत्तरगिरौ लक्षाक्षादुपरि वायुबद्धभूमाविति द्रष्टव्यं
चक्रं वा तावदुच्छ्रितमिति मन्तव्यम् अन्यथायुतमात्रोच्छ्रा-
यत्वान्मानसोत्तरस्य मेरोश्चतुरशीत्युच्छ्रायत्वादक्षस्य साम्या-
नुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नक्षे चक्रप्रान्ते कृतमूलो निबद्धपूर्वभागः प्रथमाक्षो
मेरुमानसोत्तरायतः सार्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणस्तस्य
तुर्यमानेन सार्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिकैकोनचत्वारिंशलक्षमानेन ध्रुवे
कृतो वायुपाशेन निबद्ध उपरिभागो यस्य ॥ १४ ॥

नीड उपवेशस्थानं गायत्र्यादिच्छन्दोनामानः अरुणेन
योजिताः सन्तो देवं वहन्ति ॥ १५ ॥

पुरस्तात्स्थितोऽपि पश्चात्प्रत्यङ्मुख आस्ते । यद्वा । यत्सूर्यस्य
पुरस्तात्स्थय वै पश्चिमत्वात्पश्चादित्युक्तम् । अश्वस्थानं च वायु-
नोक्तम् ।

सप्ताश्वरूपच्छन्दांसि वहन्ते वामतो रविम् ।

चक्रपक्षनिबद्धानि चक्रे चाक्षः समाहितः ।

इति ॥ १६ ॥

सूक्तवाक्यं सुभाषिताय ॥ १७ ॥

एकैकशश्चतुर्दश द्वन्द्वशः सप्त गणाः सन्तो मासि मास्युपा-
सत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

गव्यूतिः क्रोशद्वयं सगव्यूत्युत्तरं यथा भवति तथा ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

तस्मिन्नक्षे चक्रप्रान्ते कृतमूलः निबद्धपूर्वभागः द्वितीयोऽक्षः
प्रथमोऽक्षः मेरुमानसोत्तरायतः सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्धकोटि-
योजनप्रमाणः तस्य तुर्यमानेन सार्धसप्तत्रिंशत्सहस्राधिकैकोन-
चत्वारिंशलक्षयोजनायमानेन संमितः परिमितः ध्रुवे कृतः वायु-
पाशेन बद्ध उपरिभागो यस्य तथाभूतः तं निदर्शयति । तैलयन्त्रा-
च्चतैलयन्त्राच्चद्विधान्तेन ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रथनीडादेः परिमाणमाह । रथनीड इति । नीडो रथिन उप-
वेशस्थानं षट्त्रिंशलक्षयोजनायाम् । तुरीयभागविशालः नवलक्षयो-
जनविशालः रविरथयुगोऽपि तावान् षट्त्रिंशलक्षयोजनायाम् ।
तुरीयभागविशालः । युगं विंशतिष्टि । यत्र युगेऽक्षणेन सूतेन

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

योजिताः सप्त ह्या गायत्र्यादिच्छन्दोनामानः देवं द्योतमानमादित्यं वहन्ति गन्तव्यदेशं प्रापयन्तीत्यर्थः अश्वनामानि श्रीवैष्णवे पुराणे उक्तानि ।

ह्याश्च सप्तच्छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ।

गायत्री च बृहत्याणां जगती त्रिष्टुप् च ॥

अनुष्टुप् छक्तिरित्युक्तः छन्दांसि हरयो रवेः ।

इति । नन्वेवम् “एकोऽश्वो वहति सप्तनाम” इति श्रुतिविरोध इति चेदुच्यते एक इत्यनेनैकसूर्य उच्यते अश्व इति जात्यभिप्राय एकत्वनिर्देशः “एको ब्रीहिः सुसम्पन्नः” इत्यादिवत् सप्तनामेत्यादिसप्तनामान इत्युच्यते तथा चैकरूपा गायत्र्यादिसप्तनामानोऽश्वो वहन्तीति श्रुत्यर्थः उपबृंहणानुसरणादेव हि श्रुत्यर्थनिर्णय इति तेषां गायत्र्यादिनामकत्वं तद्वदष्टयोपासनार्थमुक्तम् ॥ १५ ॥

अरुणायोजिता देवं वहन्तीत्युक्तं कुत्र स्थितोऽश्वान् योजयति इति तत्राह । पुरस्तादिति । सवितुः पुरस्तात्पुराणोऽरुणः सौम्ये अश्व-योजनरूपे कर्मण्यास्ते इत्यर्थः पुरस्तात्स्थितोऽपि किं सवितुरभि-मुखतो वर्तते नेत्याह । पश्चाच्च नियुक्तः पुरस्तात्स्थितोऽपि प्रत्यङ्मुख आस्ते यद्वा । यत्सूर्यस्य पुरस्तस्यैव पश्चिमत्वादित्युक्तमेवं वालखिल्या ऋषयोऽपि षष्टिसहस्रसंख्याका अङ्गुष्ठपर्वप्रमिताः सूर्यस्य पुरतो रथे स्थिताः सूक्तवाकाय वाक् उक्तिः सूक्तरूपो वाक्ः सूक्तवाक्ः तस्यै सुभाषितरूपोक्तये संस्तुनये इति यावन्नियुक्ताः आदिष्टाः सन्तः सूर्यं संस्तुवन्ति ॥ १६ ॥ १७ ॥

तथान्ये ऋष्यादयः सप्त गणा एकैकशः चतुर्दश चतुर्दश द्वन्द्वशः मासे मासे पृथङ्नामभिरादित्यमुपासत इत्यन्वयः तत्र ग्रामण्यो यज्ञाः कथंभूतमादित्यमात्मानं सर्वेषां दिग्भिष्टात्वा-दात्मानं भगवदात्मकत्वाद्वात्मानं मासभेदभिन्ननामानं कथं भूताः पृथङ्नामानः परस्परविलक्षणनामानः पृथक्कर्माणि श्री-वैष्णवे प्रपञ्चितानि “स्तुवन्ति ऋषयस्तवैर्गन्धर्वैर्गीयते पुरः । नृत्य-न्त्योऽप्सरसो यान्ति तस्य चानु निशाचराः । वहन्ति पक्षगा यक्षैः क्रियतेऽभीष्टसङ्ग्रहः । वालखिल्यास्तथैवैवं परिवार्यं सहासत” इत्यादिना यद्यप्यत्र मासि चतुर्दश चतुर्दश उपासत इति प्रतीयते श्रीवैष्णवे तु सप्त सप्तेति तथाहि ।

सप्तधाभिः षष्ठिनो देवैरादित्यो मुनिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरप्सरसोभिश्च ग्रामण्यैर्यज्ञराक्षसैः ॥

धाता कनस्थली चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।

रथक्रुद्रामणाहेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तमः ॥

एते वहन्ति धै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।

मैत्रेय ! स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥

अयमा पुलहश्चैव रथौजाः पुङ्गिकस्थली ।

प्रहेतिः कच्छनीरश्च नारदश्च रथे रवेः ।

माधवे निवसन्त्येते शुक्रसंज्ञे निबोध मे ।

मित्रोऽत्रिस्तत्तकः कक्षः पौरुषेयोऽथ मेनका ॥

महाराथश्चनश्चैव मैत्रेयेते वसन्ति वै ।

इत्यादि तथाप्येकैकस्मिन्मासाधिकारिणि गणे प्रधानभूताः सप्त वैष्णवे कथिता इत्यतो न विरोधः ॥ १८ ॥

पूर्वं मानसोत्तरं परिवर्तमानस्य लक्षो न सार्द्धं नवकोटियोज-नानि भवन्ति इत्युक्तं भवति किमता कालेन कति योजनानि गच्छ-तीत्यत्र उक्तमेव सूहृतेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजनान्यष्टशताधिका-नीति इदानीं क्षणेन कति योजनानि गच्छतीत्यत्राह । लक्षो-त्तरमिति । नव कोट्येकपञ्चाशल्लक्षयोजनपरिमितं सूर्येण पारभ्राश्य-माणं भूमण्डलं तस्य भूवल्लयस्य कोशद्वयाधिकद्विसहस्रयोज-नानि स सूर्यः क्षणेन कालेन भुङ्क्ते गच्छतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य रविरथस्यैकमेव चक्रं द्वादशमासाभिमानिदेवताभि-मन्यमाना द्वादशाराः यस्य तत्तथा षड् ऋत्वभिमानिदेवताभि-मन्यमानाः षण्णामयो यस्य तत्तथा चातुर्मास्याभिमानिदेवता-भिमान्यमानास्त्रिनाभयो यस्य तत्तथा स्वयं सम्बत्सराभिमानि-देवताभिमान्यमानं तस्य रथस्याक्षप्रमाणं सार्धकोटिद्वयं सप्तलक्षाधिकम् ।

सार्द्धं कोटिद्वयं प्रोक्तं सप्त लक्षाधिकं तथा ।

रथाक्षस्य रवेर्भैरोर्मानसोत्तरवर्तिनः ॥

इति यत्रेतरभागे रविरथचक्रं प्रोक्तं यः सूर्यरथाक्षचक्रप्रोक्त-तरभागो मेरुमूर्ध्नि प्रोक्तैकभागः ॥ २३ ॥

तस्मिन् दीर्घाक्षे चक्रप्रोक्तैकभागस्तस्मिन् दीर्घाक्षे चक्रप्रो-तदेशे कृतमूलः कीलितपृष्ठभागस्तुरीयमानेन सम्मितः दीर्घा-क्षचतुर्भागसमानः द्वितीयाक्षोऽस्ति स तु ध्रुवलोके कृतोपरि-भागः रथनीडः सूर्यस्य पीठस्थानीयः तुरीयभागविशालो नवलक्षविस्तारस्तावान् रविरथयुग इति पूर्वप्रस्तुतदीर्घाक्षस-मानः प्रकृते सम्बन्धाभावात् दूरस्थपरामर्शः प्रमाणान्तर-सिद्धत्वाच्च ।

अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्धयोः ।

ह्रस्वाक्षस्तद्युगार्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वा ।

इति अक्षप्रमाणमुभयोः दीर्घाक्षह्रस्वाक्षयोः परिमाणमुभयोर्यु-गार्धयोर्युगं च तदर्थं च युगार्धं तयोर्युगार्धयोर्यथाक्रमं प्रमाणं युगस्योत्तरभागोऽश्वस्कन्धे निवेशितः दक्षिणभागस्तु ध्रुवस्था-नादवलम्बमानो वायुपाशेन बद्धः युगार्धस्त्वश्वस्कन्धाग्नितयु-गाग्रे कीलितः चक्रप्रोक्तदीर्घाक्षग्रे कीलितापरभागः तत्र रथस्य यो ह्रस्वाक्षस्तत्रैव कीलितस्तेन युगार्धेन सह ह्रस्वाक्षः ध्रुवाधारो भवति उत्तानपादपुत्रलोके वायुपाशेन बद्ध इत्यर्थः अश्वस्थित्या चायमर्थोऽवगम्यते ।

सप्ताश्वरूपच्छन्दांसि वहन्तो वामतो धुरम् ।

चक्रपत्तनिबद्धानि चक्रे चाक्षः समाहितः ॥

इति रविरथनीडविशालसमान इति कोचित् तत्त्वमहर्षी विजानाति ईषादण्डपरिमाणमपि तदनुसारेणोत्प्रेक्षणीयं युगमध्ये निर्गताम् ईषादण्डः ॥ २४ ॥ २५ ॥

सवितुः पुरस्तात् अश्वानां पश्चात्पृष्ठे ॥ २६-२७ ॥

श्रीमद्भिरुज्ज्वलतीर्थकृतप्रदक्ष्णावृत्तिः ।

ग्रामययस्तत्तथाः "श्रीमाधिपे" तच्चिणि चिः ग्रामययिः मरिः
कीर्तिवः" इति यादवः ॥ १६ ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भिरुज्ज्वलतीर्थकृतप्रदक्ष्णावृत्तिः ।
श्रीमद्भिरुज्ज्वलतीर्थकृतप्रदक्ष्णावृत्तिः ।
एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तस्मान्न इत्यत्र टीकायां चक्रं ज्ञानावकुलितमिति सूत्रे युगपद्विद्वद्भी
न सम्भवति वैपरीत्येनाकर्षणयोः परस्परस्तम्भप्रज्ञावृत्तिः ।
वल्लवत्वेऽपि त्रायचक्रस्यैव रथमतिक्रम्य किञ्चिद्विक्रमः स्यात् ।
न तु रथस्य प्राच्याः ततो रथस्य नक्षत्रान्तरप्राप्ता सम्भवन्त्या-
मपि देशान्तरप्राप्तिर्न सम्भवति जन्दादी तु प्रत्यहं देशान्तर-
प्राप्तिश्च दृश्यते कुलालचक्रपिपीलिकादृष्टान्तेन च सा लभ्येत
इति विचार्य ततो मानसोत्तरोपरि त्रायवद्धभूमित्व एव पर्यव-
सितेषु मेरोरुपर्यपि तज्ज्ञेयं किन्तु मानसोत्तरस्योपरि नवति-
सहस्रात्मकं मेरोस्तु षोडशसहस्रात्मकमिति ॥ १३ ॥

तस्मिन्नुच्चै रविरथस्यैव चक्रं प्रोते तुर्यमानेन चतुर्थीयानेन सन्निभ-
संस्पातितः अधिक इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रथनीडोऽत्र रथाश्रयो रथानुगतवायुमयभूमिः कलुः सूर्यो-
पवेशरथमध्यपीठं रथस्याल्पप्रमाणत्वात् । यथैव वैष्णवे ।
"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव" इति । एवमेव हि दश-
सहस्रयोजनात्मकं वक्ष्यमाणं तन्मण्डलं घटत इति ॥ १५ ॥

पुरस्तात् पश्चाच्च नियुक्त इति कायव्यूहेनापि घटते ॥ १६ ॥

ऋषयश्चतुर्दश गन्धर्वाश्चतुर्दशेत्येवमेकैकशश्चतुर्दश द्वन्द्वशो
मिश्रित्वेत्यर्थः । समासवाचिद्वन्द्वशब्दवत् तथा सप्त गणाः
मासि मास्युपासत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥

लक्ष्म्यादिभूवल्लयस्येत्यन्तकं गद्यं स सूर्यः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भिरुज्ज्वलतीर्थकृतप्रदक्ष्णावृत्तिः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

यस्य रथस्य द्वादश मासा अरा यस्य षड्वनो नेमयो
यस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य मेरोर्मूर्धनि मूर्द्धाधः प्रदेशे
इत्यर्थः । तैल्यन्त्रीयाक्षस्य तथा दृष्टेः । मानसोत्तरे लक्षाद्यावुपरि
वायुवद्धभूमिविति श्रीस्वामिचरणाः ततो मानसोत्तरस्यायुतमात्रो-
च्छ्रायत्वात् षष्टिसहस्रोपरि वर्तमानः स च किञ्चिन्न्यूनसप्तप-
ञ्चाशलक्षार्धककोटिप्रमाणः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नुच्चै चक्रं प्रान्तवर्त्तिनि कृतमूलः निबद्धपूर्वभागो
द्वितीयोऽन्तः । तुर्यमानेन प्रथमाक्षस्य चतुर्थांशप्रमाणेन सप्तत्रि-
शत्सहस्राधिकोनचत्वारिंशलक्षमानेन सम्मित इत्यन्तोऽयं लवणा-
सागरसमानसूत्रपाते प्रथमाक्षप्रदेशे प्रथित इति ज्ञेयम् ।
द्वितीयाक्षस्य प्रथमाक्षद्वयप्रमाणत्वाद्भुवे कृतः वायुपाशेन निबद्ध
उपरिभागो यस्य सः ॥ १४ ॥

रथस्य नीडोऽन्तर्गुहं षड्विशलक्षयोजनोच्छ्रितो नवलक्ष-
योजनविस्तारः । चक्राचत्वारिंशत्सहस्रोपरितने स्थाने नीड-
मध्ये सूर्य उपविष्टः । गायत्र्यादिच्छन्दोनामानः अक्षयेन
सौरियेना योजितः ॥ १५ ॥

पुरस्तात् स्थितोऽपि पश्चात् प्रत्यङ्मुख आस्ते अश्वस्थाने
वायुनोक्तम् ।

सप्ताश्वरूपच्छन्दोऽसि वहन्ते वीमतो रविम् ॥ १६ ॥

चक्रपद्मनिबद्धानि चक्रं चित्तं समाहित इति ॥ १६ ॥

सूक्तवाकाव सुभाषिताय ॥ १७ ॥

मासि मासि एकैकस्मिन् मासि द्वादशमासा द्वादशमासप्रतिभ्यां

सप्तगणाः प्रवृत्तः एकैकशः एकैकैव क्रद्ध्यदिताः तु चतुर्दशगणा

भर्त्तानोऽप्यसि मासि द्वादशसतः इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

गव्युक्तिः कोशयुगेऽसंख्येः गव्युक्ति उत्तरं गव्या गव्यात्तयो ॥ १९ ॥

इति सारार्थदीर्घिनी । द्वितीयोऽन्तः सप्तचक्रवर्त्तमानः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः पञ्चमस्कन्धः प्रकीर्तः ॥ २१ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य रथस्यैकं चक्रं परिभ्रमणसम्बत्सरात्मकमामनन्ति
उपासनार्थं कथम्भूत द्वादश मासा अरा यस्य तत् षट्
शतवो नेमयो यस्य तत् त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य
तत् यस्य रथस्य अक्षः मेरोर्मूर्धनि कृतः उत्तरभागो यस्य
सः तथा मानसोत्तरे कृत इतरभागो यस्य सः अयुतयोजनो-
च्छ्रायमानसोत्तरोपरि रविरथचक्रमव्युच्छ्रितं मन्तव्यमन्यथा-
क्षसाम्यानुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तस्मिन्मेरुमानसोत्तरायते सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्धकोटियो-
जनदीर्घे कृतमूलो द्वितीयाक्षः पूर्वाक्षस्य तुर्यमानेन सार्धसप्तत्रिंश-
त्सहस्रोत्तरैकोनचत्वारिंशलक्षमानेन सम्मितः भुवे कृतो वायु-
पाशेन मानसोत्तरगताक्षाग्रवद्धेन निबद्ध उपरिभागो यस्य सः अत्रेदं
बोध्यम् "भूमेर्योजनलक्षं तु सौरं मैत्रेय । मण्डलम्, इति श्रीपराशर-
वचनात् लक्षयोजने भूमण्डलतो रविस्ततो वक्ष्यमाणप्रकारेणाष्ट-
त्रिंशलक्षयोजनान्तरे विष्णुपदं तत्र भुवः एवं सति द्वितीयाक्षस्य
यत्किञ्चिदाधिक्यं तद्यथासम्भवमुपर्यधो वा संगतमिति ॥ १४ ॥

गायत्र्यादिच्छन्दोनामानः ॥ १५ ॥

अरुणः सौत्ये सारथ्ये नियुक्तः सवितुः पुरस्तात्स्थितोऽपि
पश्चात्प्रत्यङ्मुखः सवितुरभिमुखमास्ते ॥ १६ ॥

सूक्तः सुभाषितः वाको वचनं स्तोत्रमित्यर्थस्तस्मै ॥ १७ ॥

एकैकशश्चतुर्दश द्वन्द्वशः ऋषयो गन्धर्वा अप्सरसः नागाः
ग्रामययः यातुधाना देवा इति सप्त गणाः पृथक्कर्मभिः पृथङ्नामानं
सूर्यं तत्र भगवदुपासनार्थमात्मानं सर्वोत्तमानं मासि मासि उपा-
सते इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

क्षणेन कति योजनानि गच्छतीत्याकाङ्क्षायांमाह । लक्षोत्तरमिति
तत्र स सूर्यः स गव्युत्सुत्तरं यथा भवति तथा द्विसहस्रयोजनानि
क्षणेन भुङ्क्ते गच्छति ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भिरुज्ज्वलतीर्थकृतप्रदक्ष्णावृत्तिः ।

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

भाषा टीका

जिस सूर्यदेव के रथ का द्वादश भरा वाला है नेमिवाला तीन नाम वाला संवत्सर रूप एक चक्र है ऐसा कहते हैं उस चक्र का धुरा मेरु के मस्तक पर रखा है उसका दूसरा भाग मानसोत्तर पर्वत पर है जिस धुरे में पोहा हुआ सूर्य के रथ का चक्र तेल के कोल्हू सरीका मानसोत्तर पर्वत पर घूमता है ॥ १३ ॥

उस धुराकाष्ठ के ऊपर मुख से रखा हुआ दूसरा मनुष्य चाहीस लक्ष साठे सैनीस हजार योजन का खंवा है उसका दूसरा भाग ध्रुवजी में लगा हुआ है ॥ १४ ॥

रथ का नीचा बैठक छत्तीस लाख योजन खंवा नौलाख योजन चौड़ा है सूर्य के रथ का जुभा भी नौलाख योजन लंबा है जिस जुभा में मरुण के छोटे बड़े घेड़ नाम के सात छोटे सूर्य नारायण को ढांते हैं ॥ १५ ॥

सूर्य के सामने सारथि के कार्य में नियुक्त मरुण हैं सूर्य के सामने मुख करके बैठे हैं ॥ १६ ॥

तैसे ही अंगुष्ठ पर्व के प्ररोधर साठ हजार वालखिलिव ऋषि सूर्य के भागे वेद पाठके वास्ते नियुक्त हैं सो सूर्य की स्तुति करते हैं ॥ १७ ॥

तैसे ही और भी ऋषि गन्धर्व अप्सरा नाग ग्रामणी यातुधान देवता ये सब सात गण चौदह सङ्ख्या वाले हैं महिना महिना में सब नाना नाम वाले भगवान् सूर्य को भिन्न नाम वाले होकर साथ में मिलकर सेवक करते हैं ॥ १८ ॥

साठे नौ किरोड एक लाख इतने भूमण्डल में एक चण में दो हजार दो कोश योजन प्रमाण से मादिक चलते हैं ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध वीसमे अध्यायका
भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

॥ राजोवाच ॥

यदेतद्भगवत आदित्यस्य मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन परिक्रामतो राशीनामभिमुखं प्रचलितं चाप्र-
दक्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमिमीमहीति ॥ १ ॥

॥ स होवाच ॥

यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रवेशान्तरेष्व-
प्युपलभ्यमानत्वादिवं नक्षत्रराशिभिस्त्वलक्षितेन कालचक्रेण ध्रुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह
परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमान-
त्वात् ॥ २ ॥

स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्तय आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धि-
निमित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसन्तादिषु ऋतुषु
यथोपजोषमृतुगुणान् विदधाति ॥ ३ ॥

तमेतमिह पुरुषास्त्रय्या त्रय्या वर्णाश्रमाचारानुपया उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च
श्रद्धया यजन्तोऽज्ज्ञा श्रेयः समधिगच्छन्ति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्येदीपिका ।

द्वाविंशे सोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरोत्तरम् ।

तत्तद्व्यनुसारेण दृष्टान्तिष्ठे तथा नृणाम् ॥ १ ॥

राशीनामभिमुखमप्रदक्षिणं चोपवर्णितं सन्धेन चलन् दक्षि-
णेन करोतीति यद्वा अमुष्य वयं कथमनुमिमीमहि एतत्कथं
कथयामो विदुस्त्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

चक्रवशात्स्वतः गतिद्वयमधिकमिति परिहारायः ॥ २ ॥

तत्तत्कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः सादृश्यस्य निमित्तभू-
त्वात्मानं विभज्य विजिज्ञास्यमानो वितर्कयेमाणाः । यथोप-
जोषं यथाकर्मयोगमृतुगुणान् शीतोष्णादीन् ॥ ३ ॥

वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषास्त्रय्या आम्नातैः कर्मभि-
रिन्द्रादिरूपं योगवितानैश्च ध्वानादिभिरन्तर्गमिकृपं पूज-
यन्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतरासवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

पूर्वमादित्यो नक्षत्राभिमुखं मकरादिषु राशिषु चरतीत्युक्तं
यथा मेरुं ध्रुवं च परिवर्तते इति चोक्तं तद्विषं गतिद्वयं युग-
पदेकस्याप्यनुमानमुक्तानुवादपूर्वकं पृच्छति राजा । यदिति । यदेत-
दित्यादिनोपवर्णितमित्यन्तेनोक्तस्यानुवादः अमुष्वेत्यादिना प्रश्नः
भगवता त्वया यदुपवर्णितं किं तन्मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन

परिभ्रमतो भगवत आदित्यस्य पुनः राशीनामभिमुखं नक्षत्राभि-
मुखतया राशिषु प्रचलनमित्येतत् द्वयं विदुस्त्वममुष्य सूर्यस्य
कथमनुमिमीमहे कथमुपपन्नं भवतीति विश्वसिम इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमापृष्टो बादरायणिराहेत्याह सूतः । सहोवाचेति । शुक्रो-
क्तिमाह । यथेत्यादिना राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वादित्यन्तेन । विदु-
स्त्वमन्येकस्य गतिद्वयमुपपन्नमिति सहष्टान्तमाह । यथेति । भ्रमता
कुलालचक्रेण सह भ्रमतां कुलालचक्राभयाणां पिपीलिकादीनां
गतिरन्यैव दृश्यते दृष्टान्तेऽपि कथं तत्राह । प्रवेशान्तरे चोपलभ्यमान-
त्वात् । यदि गतिरन्यस्या तर्हि प्रवेशान्तरे नोपलभ्येत । अत उपलभ्यमा-
नगतिरन्यैवेत्यर्थः एवं दृष्टान्ते प्रदर्शितं गतिद्वयं दृष्टान्तिके साध-
यति । एवमिति । एवं तथा नक्षत्रे राशिभिश्च उपलक्षितेन निराश्र-
याणां नक्षत्रादीनामवस्थानासम्भवाच्चदाभवं काष्ठचक्रमनुमी-
यत इत्यभिप्रायेण उपलक्षितेनेत्युक्तं मेरुं ध्रुवं च प्रदक्षिणेन
परिभ्रमता कालचक्रेण शिशुमारेण परिभ्रमतां तदाभयाणां
कालचक्राभयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां नक्षत्राभिमुखतया राशिषु
गतिरन्यान्या उपपद्यते एव कुतः नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोप-
लभ्यमानत्वादित्यन्वयः ॥ २ ॥

एवं प्रश्नस्योत्तरमभिप्रायाय सूर्यरूपेणावस्थितस्य भगवत-
स्त्वत्तद्वर्णाश्रमधर्माणां स्वत्वं स्रगत्या सम्पत्सारायनर्तुमासपक्ष-
दिवानकादिरूपेण कालविभाजकत्वं चाह । स इति । भगवानादि-

अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरन्तरेण नभोवलयस्य कालचक्रगतो द्वादशमासान् भुङ्क्ते (१) राशिसंज्ञान् सम्बत्सरावयवान् (२) मासः पञ्चद्वयं (३) दिवा नक्तं चेति सपादक्षद्वयमुपदिशन्ति यावता षष्ठमंशं भुङ्जीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते सम्बत्सरावयवः ॥ ५ ॥

अथ च यावतार्धेन नभो (४) वीथ्यां प्रचरति तं कालमयनमाचक्षते ॥ ६ ॥

अथ च यावन्नभोमण्डलं सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कात्स्न्येन सह (५) भुङ्जीत तं कालं सम्बत्सर-परित्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्मन्द्यशैव्य (६) समगतिभिः समामनन्ति ॥ ७ ॥

एवं चन्द्रमा अर्कगमस्तिभ्य उपरिष्ठाल्लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मासभुक्तिं सपादक्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुङ्क्ते ॥ ८ ॥

अथ चापूर्यमाणाभिश्च (७) कलाभिरमराणां (८) क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणामहोरात्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीवनिवहप्राणो जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता (९) सुहृतैर्भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान् मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृप-वीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति वर्णयन्ति ॥ १० ॥

ततः (१०) उपरिष्ठात्रिलक्षयोजनतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभि-जिताष्टाविंशतिः ॥ ११ ॥

ततः उपरिष्ठादुशना द्विलक्षयोजनत (११) उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव वार्कस्य शैव्यमान्यसाम्या-भिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यदानुकूल एव प्रायेण (१२) वर्षयन्तिश्चारेणानुमीयते स वृष्टिविष्टम्भग्र-होपशमनः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

राजा श्रीपरीक्षितजी बोले यह जो आपने कहा कि भगवान् आदित्य मेरु और ध्रुव की दक्षिण तरफ से जब परिक्रमा करते हैं तब राशियों के सम्मुख चलना फिर दायें तरफ कर देता सो इस विरुद्ध कथन को हम कैसे अनुमान करके ठीक समझेंगे ॥ १ ॥

सो श्रीशुकदेवजी बोले जैसे कुम्हार के चक्रके घूमते समय उसके ऊपर रहने वाले घूमते हुये चीदी आदि जीवों की चाल दूसरी ही होती है क्यों कि दूसरे ठिकाने फिर वे दीखते हैं इसी प्रकार से नक्षत्र राशियों करके उपलक्षित काल चक्र के साथ ध्रुव तथा मेरु को परिक्रमा क्रमसे कालचक्र के साथ दौड़नेवाले तिसके साथ रहने वाले सूर्यादिग्रहों की चाल दूसरी ही होती है क्यों कि वे सूर्यादिक दूसरे नक्षत्र में दूसरे राशीमें भी दीखते हैं ॥ २ ॥

वैसेही आदिपुरुष भगवान् नारायण लोकों के कल्याण के वास्ते सूर्यरूप से अपने स्वरूप को बारह प्रकार के

विभाग कर के कर्मों के शुद्धि के निमित्त त्रयीमय जो आत्मा वेदों करके कवियों करके गाया गया है जिज्ञासित मया है तिसी आत्मा से वसन्तादि ऋतुओं की विधान करते हैं ॥ ३ ॥

इन आदित्य को वर्णाश्रम आचारों के मार्ग में चलने वाले मनुष्य नाना प्रकार के कर्मों से वैदिक योगादिकों से श्रद्धायुक्त होकर यजन करते हैं तब अनायास से सब पुरुषार्थों को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स एव स्वगत्या मासादिव्यवहारकारणमित्याह । स एष लोकानामात्मा द्यावापृथिव्योरन्तरेण मध्ये यन्नभोवलयमन्तरिक्षं तस्य मध्ये यत्कालचक्रं तद्वतः । राशिभिर्मेषादिभिः संज्ञा येषाम् । चैत्रादिसंज्ञास्तु चान्द्रमासानां मासमाह । पञ्चद्वयं मास इति । चान्द्रेण मानेन सपादं महानक्षत्रद्वयं सौरेण दिवा नक्तं चाहोरात्रमिति पित्र्येण षष्ठमंशं राशिद्वयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(१) तानेव इति वि० (२) मासान् (३) दिवानक्तञ्चेति वि० नास्ति (४) नभोवीथ्या (५) सह इति वि० नास्ति (६) सम-मानगतिभिः (७) रूपक्षयमाणाभिः वि० अ (८) अमराणांक्षीयमाणाभिरिति वि० नास्ति (९) त्रिंशन्सुहृतैः (१०) उपरिष्ठात्रिलक्षयो-जनतः (११) द्विलक्षयोजनादुपलक्ष्यते (१२) वर्षयन्तिश्चारेणानुमीयते ।

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

मण्डलाभ्यां सह भुज्जीत । स ह सहि सूर्यः । यदा शुक्र-
प्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मसयोर्युगपदुपक्रमो
भवति स सम्बत्सरः ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्धन्ते
चान्द्रमानेन षट् हसन्तीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपञ्चा-
ङ्गावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ
भवतः ततः पुनः षष्ठः सम्बत्सरो भवति तदेवमवान्तरभेदेन
सम्बत्सरादिपञ्चकं समामनन्ति ॥ ७ ॥

सोमादीनामपि स्थानं कार्यं चाह । एवं चन्द्रमा इति ।
अर्कगमस्तिष्ठयो मण्डलरूपेभ्यः । सपादक्षीभ्यां सपाददि-
नद्वयेन ॥ ८ ॥

सर्वेषां जीविनिवहानां प्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च
अत एव जीवने हेतुत्वाज्जीवश्च ॥ ९ ॥

तदेवाह । य एष इति ॥ १० ॥

दक्षिणेनैव न तु तेषां पृथगन्या गतिरस्तीत्यर्थः । कालायने
कालचक्रे उत्तराषाढाश्रवणसन्धावभिजिन्नक्षत्रं फलविशेषेण
पृथक्कल्पितं तेन सह । तथा च श्रुतिः । “अभिजिन्नाम नक्षत्रमुप-
रिष्टादाषाढानामभस्ताच्छोण्यायाः, इति ॥ ११ ॥

पुरतः सूर्येण मोक्ष्यमाणो नक्षत्रे पश्चाद्भुङ्क्ते । सहैव भुज्यमाने
चारेण क्रमस्थनक्षत्राद्यतिक्रमेण । वृष्टेर्विष्टम्भः स्तम्भनं यस्माद्ब्र-
ह्मात्तमुपशमयतीति तथा ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ ननु लोकानामन्तरात्मा भगवानेष आदित्यरूपेणाव-
स्थितो द्यावापृथिव्योर्मध्ये यज्ञभोवलयमन्तरिक्षे तस्य मध्ये
यत्कालचक्रं शिशुमारं कालचक्रस्थमेषादिराशिषु नक्षत्राभिमुखं
चरन्तित्यर्थः द्वादश मासान् भुङ्क्ते सम्बत्सरावयवान् मासाभ्यान्
द्वादश भुङ्क्तेऽनुभवति मकरादिषु राशिषु द्वादशस्वादित्येषु
चरत्सु सत्सु द्वादशमासा भवन्तीत्यर्थः । यानेवादित्यो द्वादश
सम्बत्सरावयवान् भुङ्क्ते तानेव राशिसंज्ञान् मेषादिराशिसञ्चार-
निमित्ता मासादिसंज्ञाः येषां तान् सम्बत्सरावयवान् मासादीन्मानमे-
देनवदन्ति तत्र चान्द्रेण मानेन मासः पक्षद्वयमिति वदन्ति तेषा-
मेव चित्रादिनक्षत्रयुक्तपौर्णमासीयुक्तत्वाच्चैत्रादिसंज्ञा भवन्ति सौरेण
मानेन सपादमहानक्षत्रद्वयमिति वदन्ति पित्र्येण मानेन दिवा-
नक्तमहोरात्र इति वदन्तीत्यर्थः । एतद्द्वादशभागात्मकस्य सम्बत्सरस्य
यावता भागेन मासद्वयात्मकेन षष्ठमंशं राशिद्वयं भुज्जीत चरेत्
आदित्य इति कर्तृपदमध्याहार्यं स च तावान् कालः ऋतुरित्युच्यते स
च सम्बत्सरस्य षष्ठोऽंश इत्यर्थः अथ सम्बत्सरस्य यावता
षण्मासात्मकेनाद्धेन कालेन नभोवीथ्यां कालचक्रस्य राशिषुद्वके
प्रचक्रति तं कालमयनमाचक्षते यावता कालेन मकरादिशाशिषुद्वकं
संचरितं भवति तावन्तं कालमयनमाचक्षते इत्यर्थः । अथवा
द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां सह सान्धितमिति शेषः यावन्नभोमण्डलं
द्वादशराश्यात्मकं कास्त्वेन यावता कालेनायनद्वयात्मकेन भुज्जीत
द्वादशराश्यात्मकं कृत्वा नभोमण्डलं भानोर्मन्दादिगतिमि-
र्यावता कालेन सञ्चरितं भवति तं कालं सम्बत्सरादिकमिति
समामनन्ति इत्यर्थः अत्रेदमवधेयं यदा शुक्रप्रतिपदि संक्रान्तिर्भ-

वति तदा सौरचान्द्रमानयोर्युगपदुपक्रमो भवति स सम्बत्सरः
सौरमानवर्षे षट् दिनानि वर्धन्ते चन्द्रमानेन षट् हसन्तीति द्वादश
दिनव्यवधानादुभयोरग्रपञ्चाङ्गावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति
तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ततः पुनः षष्ठः सम्बत्सरो भवति
तदेवमवान्तरभेदेन सम्बत्सरपरिवत्सरेडावत्सरानुवत्सरादिकमेण
समामनन्तीति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

एवं सूर्यस्य गतिभेदस्तत्कृतः कालविभागश्चोक्तः अथ सोमश्च-
शुक्रादीनां स्थानानि तद्वतिभेदान् तत्कृतशुभाशुभादिकार्यं चाह ।
एवमित्यादिना यावदध्यायम् । अर्कगमस्तिष्ठयो मण्डलरूपेभ्यः लक्ष-
योजनतः उपरिष्टादुपलभ्यमानः द्रुततरगमनोऽत एव उग्रं चरती-
त्युग्रचारी सन्नर्कस्य या सम्बत्सरभुक्तिः सम्बत्सरेण द्वादशरा-
शिसञ्चारात्मिका भुक्तिः तां पक्षाभ्यामेव भुक्तं करोति एवमर्कस्य
या मासभुक्तिः तां सपादक्षीभ्यां पादाधिकाभ्यां नक्षत्राभ्यां स-
पादनक्षत्रद्वयाभिमुखगमनेनैव साद्वंसप्तोत्तरषष्टिमुहूर्त्तात्मकका-
लेनेति यावत् पक्षभुक्तिं दिनेनैव त्रिंशन्मुहूर्त्तात्मककालेनैव
करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ हे राजन् ! पूर्यमाणाभिः शुक्रपक्षेऽपक्षीयमाणाभिः कृष्ण-
पक्षे कलाभिः विभक्ताभ्यां पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां शुक्रकृष्णपक्षाभ्यां
पितृणामहोरात्राण्यहोरात्रात्मकमेकं दिनं कुर्वाणः सर्वेषां
जीविसमूहानां प्राणः प्राणायामनकरः अत एव जीवः जीव-
यतीति जीवः जीवनहेतुः एवमृत एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्-
तैर्भुङ्क्ते षोडशकला यस्य स एव पुरुषश्चन्द्रशरीरको भग-
वान्मनोमयः मानसाभिदेवतात्वादन्नमयः ओषधीशत्वादमृतमयः
सर्वप्राणिजीवनहेतुत्वाद्देवादीनां ये प्राणास्तेषामाप्यायनसमाव-
त्वात्सर्वमय इति वर्णयन्ति तत्स्वरूपज्ञा इति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

ततश्चन्द्रमण्डलस्योपरिष्टाद्विलक्षयोजनतः अभिजिता
सहाष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि भवन्ति तथा च श्रुतिः कालायने काल-
चक्रे ईश्वरेणान्तरात्माभूतेन चोदितानि प्रेरितानि मेरुं प्रदक्षि-
णोनेव न तु तेषां सूर्यादिवत् पृथगन्या गतिरस्तीत्यर्थः उत्तरा-
षाढाश्रवणसन्धावभिजिन्नामनक्षत्रं फलविशेषेण पृथक्कल्पितं तेन
सहाष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि भवन्ति तथा च श्रुतिः “अभिजिन्नाम
नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानाम्, इति ॥ ११ ॥

ततो नक्षत्रमण्डलद्विलक्षयोजनत उपर्युशना शुक्रः उपल-
भ्यते सन्नर्कस्य पुरतः पश्चात् पुरतः सूर्येण मोक्ष्यमाणं नक्षत्रं
पश्चाद्भुङ्क्ते सहैव भुज्यमाने तु नक्षत्रे शैव्यादिगतिमिरर्कवक्ष-
रति स च लोकानां सदानुकूल एव वर्तते यस्य शुक्रस्य
चारेण क्रमस्थनक्षत्राद्यतिक्रमेण प्रायशो वर्षे वृष्टिरनुमीयतेऽतः
स वृष्टिविष्टम्भग्रहोपशमनः वृष्टेर्विष्टम्भस्तम्भनं यस्माद्ब्रह्मात्तमुपश-
मयतीति तथा उशनसा शुक्रेणोति प्रकारेण बुधोऽपि बुधग-
तिरपि व्याख्यातेत्यर्थः सूर्यस्य पुरः पश्चात्सहैव वा चर-
तीति व्याख्यात इति भावः किञ्चिद्विशेषमाह । तत इत्यादिना ।
ततः शुक्रमण्डलाद्विलक्षयोजनत उपरि सोमस्य सुतो बुधः
उपलभ्यमानः लोकानां प्रायेणाशुभकृत दुःखकृत अशुभकृतमे-
वाह । यदाकाद्विचरितिर्यतेऽर्केण सह न चरति तदातिघातः
अभ्रप्रायं मेघप्राचुर्यमनावृष्टिरित्यादिरूपं भयमाशंसते सूचयति
॥ १२ ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तनावली ।

अथ स इति तच्छब्देन सूर्यान्तर्यामी नारायणः परामृश्यते प्रस्तुतत्वाल्लोकानामात्मेत्युक्तेश्च अथशब्दाच्चारायणाधिष्ठानभूतः सूर्यो वा द्यावापृथिव्योरन्तरेण मध्ये स्थितस्य नभोवलयस्य मध्यवर्ती कालचक्रगतः भुङ्क्ते वर्तयति राशीनां संज्ञा येषां मासानां ते तथा तान् मेषवृषादीनित्यर्थः सम्बत्सरस्य द्वादशांशो मास इति ज्ञापनाय सम्बत्सरावयवानिति विशेषणं पक्षद्वयमित्यनेन मासपरिमाणं संपादत्तद्वयमित्यनेन नक्षत्रनिमित्तमासपरिमाणं तिथ्यात्मककालांशभोक्तृत्वं चेत्यनेनोक्तं कृत्तिकापादयुक्ताश्विनी-भरणीयो मेष इत्यादिकमेण ब्रह्मव्यं पक्षद्वयात्मककालभोगेन सह संपादत्तद्वयात्मकालस्य भुज्यमानत्वादुभयं च युज्यत इत्यर्थः सम्बत्सरस्य षष्ठमंशं मासद्वयं यावता कालेन नभो-वर्ध्या अर्द्धेन प्रचरति तं कालमयनमाहुः । दक्षिणायनमुत्तरा-यणमुत्तरायणे अर्द्धगतिर्दक्षिणायने त्वरिता गतिर्वैषुवे समाना गतिरिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां सह नभोमण्डलं प्रचलति तं कालं सम्बत्सरादिपञ्चभेदेन सूर्यस्य मन्दादिगतिभेदाद्भवन्ति तज्ज्ञा इति शेषः ॥ ७ ॥

अर्कस्य सम्बत्सरभुक्तिं द्वादशराशिप्राप्तिं पक्षाभ्यां शुक्ल-कृष्णसंज्ञाभ्यां भुङ्क्ते मासभुक्तिं संपादत्ताभ्यां सकृत्तिकाश्विनी-भरणीभ्यामित्यादिकमेण प्राप्नोति पक्षभुक्तिमेकनक्षत्रसंस्मितां दिनेनैव भुङ्क्ते चन्द्र इत्यर्थः अत्र हेतुमाह । अग्रचारीति । नक्ष-त्राणामग्रणीत्वमग्रचारित्वम् ॥ ८ ॥

सर्वजीवराशिचष्टकः जीवश्च प्राणधारकश्च दिनेन पक्षभुक्तिं स्पष्टयति । एकमिति । त्रिशन्मुहूर्तैस्त्रिशजिर्मुहूर्तैः ॥ ९ ॥

सर्वजीववतिवहप्राण इत्युक्तं स्पष्टयति । देवेति । उपजीव्यप्र-धानत्वात्सर्वस्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

कालानयने तादर्थ्यं सप्तमी कालज्ञापनार्थमीश्वरनियुक्तानि कालचक्रं इति वा अभिजिदुत्तराषाढाश्रवणयोः संयोगः अश्विनीरेवत्योः सन्धिरिति केचित् ॥ ११ ॥

यस्योशनसः स्थितिद्वारेण वृष्टिविष्टम्भग्रहोऽङ्गारकः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पक्षद्वयं मास इत्युपदिशन्ति । चान्द्रेण मानेन दिवा नक्तं चेत्युपदिशन्ति पैङ्गेण संपादत्तद्वयञ्च मास इत्युपदिशन्ति सौरेण ॥ ५-७ ॥

उग्राचरणाशीलत्वादेव द्रुततरगमनः ॥ ८-१७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारांशदर्शिनी ।

सूर्यगत्यैव मासादिव्यवहार इत्याह । अथेति । द्यावापृथिव्यो-र्मध्ये यन्नभोवलयं तस्य कालचक्रगतः तत्सम्बन्धिज्योतिश्चक्र-स्थितः मास एव कस्तत्राह । पक्षद्वयं मास इति । चान्द्रेण मानेन दिवा नक्तमिति पैङ्गेण संपादनक्षत्रद्वयं सौरेण । खगम्यस्य नभो-मण्डलस्य यावता द्वादशमंशं भुङ्क्ते सूर्यः स कालो मासः अत्रानुक्तोऽपि ज्ञेयः षष्ठमंशं मासद्वयम् अर्द्धेन अर्द्धं मासषट्कं

भुङ्क्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

द्यावापृथिव्योरिति द्युमण्डलपृथिवीमण्डलयोर्मध्यवर्तिना नभो-मण्डलेन तुल्यत्वमेव ज्ञापितं नत्वन्यथाधिक्यं सम्बत्सरादि-नामभेदः सौरचान्द्रादिकृत्योपयोगित्वेन तृतीयस्कन्ध एव विवृतः ॥ ७ ॥

चन्द्रादीनामपि स्थानं कार्यञ्चाह । अर्कगमस्तयोऽर्कमण्डलं ततः लक्षेति भूतलाद्विलक्ष्य इत्यर्थः । संपादत्ताभ्यां संपाददिन-द्वयेन दिनेनैवेति । यद्युग्रचारी कदाचित्स्यात् तदा द्रुततर-गमनः सन् दिनेनैव पक्षभुक्तिं भुङ्क्ते अन्यथा तु सार्द्धसप्तघटि-कोत्तरेण दिनेन ॥ ८ ॥

आपूर्यमाणाभिरिति शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां देवानामहोरात्रौ । शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां पितृणांमिति देवपितृपूजार्थं देवपितृरहो-रात्रव्यवस्थेत्यर्थः । ओषधीशत्वेनान्नमयत्वात् प्राणः । “अन्नं हि प्राणिनां प्राणा” इति स्मृतेः । अत एव जीवनेहेतुत्वादमृतमय-त्वाच्च जीवः ॥ ९ ॥

मनसाऽधिष्ठातृत्वान्मनोमयः ॥ १० ॥

त्रिलक्षेति भूतलात् पञ्चलक्षतः दक्षिणेनैवेति तेषां पृथग्गत्य-भावात् । कालायने कालचक्रे सहाभिजितेति “अभिजिन्नाम नक्षत्रं उपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छोण्याया” इति श्रुतेः । “उत्तराषाढा शेषार्द्धात् श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के च अभिजित्” इति ज्योतिषाच्च लिप्तिका दण्डः ॥ ११ ॥

द्विलक्षेति । भूतलात् सप्तलक्षतः चारेण सञ्चारेण वृष्टेर्विष्टम्भः स्तम्भनं वस्मान्नमरिष्टमुपशमयतीति सः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्य एव खगत्या मासादिव्यवहारहेतुरित्याह । अथेति । लोकाना-मात्मा परमपुरुषतयोपास्यत्वाद्यावापृथिव्योरन्तरेण मध्ये यन्न-भोवलयमन्तरिक्षं तस्य मध्ये यत्कालचक्रं तत्सद्रतिराशिभिः संज्ञा येषां तान् मासात् भुङ्क्ते चैत्रादिसंज्ञास्तु चान्द्रमासानां मास-माह । पक्षद्वयं मास इति । चान्द्रेण मानेन संपादं महानक्षत्रद्वयं मास इति सौरेण मानेन दिवा नक्तमहोरात्रं मास इति च पैङ्गेण मानेनोपदिशन्ति मासज्ञाः षष्ठमंशं राशिद्वयं भुङ्जीत चरेत् ॥ ५-६ ॥

स हि सूर्यः द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां सह सन्धितं नभो-मण्डलं कात्स्न्येन यावद्भुङ्जीत तं कालं भानोरेव मन्दादिसति-मिरवान्तरभेदवशात् संवत्सरादिपञ्च समाप्तनस्तीत्यन्वयः । यदा शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदासौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स सम्बत्सरः ततः सौरमानेन वर्षे षड् दिनानि वर्धन्ते चान्द्र-मानेन षड् दिनानि ह्रसन्तीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरग्रपञ्चा-ङ्गावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तन्मध्ये द्वौ मलमासौ भवतः ततः पुनः षष्ठः सम्बत्सरो भवति तदेवमवान्तरभेदेन सम्बत्सरादिपञ्चसमा भवन्ति ॥ ७ ॥

अर्कगमस्तिभ्यो मण्डलरूपेभ्यः संपादत्ताभ्यां पादाजिकादि-नयुग्मेन ॥ ८ ॥

आपूर्यमाणाभिः शुक्लपक्षे अपक्षीयमाणाभिः कृष्णपक्षे पितृ-रूपाणाममराणां देवानामहोरात्राणि वितन्वानः सर्वेषां जीविनि-

उशनसा बुधो व्याख्यातस्तत उपरिष्ठाद्विलक्षयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण शुभकृद्यदा (१) काद्वयतिरिच्येत तदातिवाताभ्रप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥ १३ ॥

अतः (२) ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि योजनलक्षद्वितय उपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः (३) पक्षैरेकैकशो राशीन् द्वादशानुपभुङ्क्ते यदि न (४) वक्रेणाभिवर्तते प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः ॥ १४ ॥

तत उपरिष्ठाद्विलक्षयोजनान्तरगतो भगवान् बृहस्पतिरेकैकस्मिन् राशौ परिवत्सरं चरति यदि न वक्रः स्यात् प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणकुलस्य ॥ १५ ॥

तत उपरिष्ठाद्योजनलक्षद्वयात् प्रतीयमानः शनैश्चर एकैकस्मिन् राशौ त्रिंशन्मासान्विलम्बमानः सर्वानेवानुपर्येति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रायेण हि सर्वेषामशान्तिकरः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वहानां प्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अत एव जीवयतीति जीवः ॥ ९ ॥ १० ॥

कालायने कालचक्रे सहाभिजितेति उत्तराषाढाश्रवणसन्धौ फल-विशेषार्थं पृथक्कल्पितेनाभिजिन्नक्षत्रेण सहाष्टाविंशतिः तथा च श्रुतिः ।

“अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादाषाढानामधस्ताच्छोणायाः” । इति ॥ ११ ॥

चारेण कमस्थनक्षत्राद्यतिक्रमेण प्रायेण वर्षयन् वृष्टिं प्रवर्तय-लोकानामनुकूलोऽनुमीयते निश्चीयते अत एव स शुक्रः वृष्टेर्बिष्टम्भः स्वस्मन् यस्माद्ब्राह्मणमुपशमयतीति तथा ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

इस के अनन्तर यही सब लोकों के आत्मा भगवान् सूर्य आकाशपृथिवी के मध्यमे खगोल के काल चक्र में प्राप्त होकर सम्वत्सर के अवयव राशि संज्ञक द्वारा महिनों को भोगते हैं महिना पक्ष दिन रात सवादो नक्षत्र जिस में भोग होते हैं जितने काल में वर्ष के छठे अंश को भोगते हैं सो काल सम्वत्सर का अवयव ऋतु कहाता है ॥ ५ ॥

और जितने वर्ष के अर्धभाग से आकाश मार्ग में सूर्य विचरते हैं तिस काल को अयन कहते हैं ॥ ६ ॥

और जितने काल में आकाश पृथिवी के सहित खगोल को भोगते हैं उस सम्पूर्ण भोग के काल को सम्वत्सर कहते हैं तसम सूर्य के मन्दशीघ्र समान गति के भेद से सम्वत्सर परिवत्सर इडावत्सर अनुवत्सर वत्सर ऐसे पांच भेदों को कथन करते हैं ॥ ७ ॥

इसी प्रकार सूर्य के किरणों से ऊपर लाख योजन दूखता हुआ चन्द्रमा सूर्य के वर्ष के भोग के काल को दो

पक्ष में मास के भोग को सवादो दिनों में पक्ष के भोग को एक दिन में भोगता हुआ जलदी चलने से आगे चलने वाला भोग करता है ॥ ८ ॥

और भी पूर्ण होती हुई कलाओं से पहिले शुक्ल पक्ष में देवतों के अहोरात्र चन्द्रमा भोग करते हैं औ चय होती कलाओं से दूसरे पक्ष में पितरों के अहोरात्र को विधान करते हैं इस प्रकार सब के जीवन हेतु चन्द्रमा जीवरूप होकर एक एक नक्षत्र को बीस मुहूर्त में भोगते हैं ॥ ९ ॥

जो यह षोडश कलावाला चन्द्रमा है सो भगवान् सब का मनरूप अन्नरूप अमृत रूप देवता पितर मनुष्य भूत पशु पक्षि सर्प लता इन सबों के पोषण करने में तत्पर होने से इन को सर्व मय कहते हैं ॥ १० ॥

तिस के ऊपर तीन लक्ष योजन पर नक्षत्र हैं मेरु के प्रदक्षिणा में काल चक्र में ईश्वर के नियोजित हैं सो अभिजित के सहित अष्टायिस हैं ॥ ११ ॥

उस के ऊपर दो लाख योजन में शुक्र दीखता है सो अपनी शीघ्र मन्द गति के भेद से कभी सूर्य के साथ कभी आगे कभी पीछे सूर्य सरीका चलता है सो वृष्टि के रोकने वाले ग्रहों का नाश करने वाला होने से वृष्टि कर के सब भूतों के अनुकूल रहता है नक्षत्रों की गति से जाना जाता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

बुधो व्याख्यातः पुरतः पश्चात्सहैव वा चरतीति किञ्चिद्विशेष चाह । तत इत्यादिना । आशंसते सूचयति ॥ १३ ॥

अघशंसो दुःखसूचकः । यदि न वक्रेणाभिवर्तते तर्हि त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैः ॥ १४ ॥

यदि न वक्रः स्यात्तर्हि परिवत्सरम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

(१) यदाकाद्वयतिरिच्येत (२) ततः (३) त्रिभिः त्रिभिः (४) वक्रोऽतिवर्तते (५) एवं ।

तत उत्तरस्माद्वेष्य एकादशलक्षायोजनान्तर उपलभ्यन्ते य एव (१) लोकानां शमनुभावयन्तो भगवतो विष्णोर्यत् परमं पदं प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमण्डलवर्णनं नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो बुधमण्डलाद्विलक्ष्ययोजनतः उपरिष्ठादङ्गारक उपलभ्य-
मान एकैकं राशिं पञ्चत्रयेण भुङ्क्ते यदि न वक्रेणाभिवर्तते
त्रिमिस्त्रिभिः पक्षैर्यदि न वक्रस्थः स्यात्तर्हि द्वादशराशीन् क्रमेण
भुङ्क्ते इति पूर्वणान्वयः अथ प्रायेणाशुभग्रहोऽवशंसः दुःखसूचको
वेत्यर्थः । यद्वा । यदि न वक्रेणाभिवर्तते तदानुकूल इति शेषः यदि
वक्रेणाभिवर्तते तदावशंसोऽपीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

ततोऽङ्गारकमण्डलाद्विलक्ष्ययोजनानामन्तर उपरि तेन उपरि भागं
गतौ भगवान् बृहस्पतिरेकैकस्मिन् राशौ परिवत्सरं परिचरति
सोऽपि यदि न वक्रः स्यात्तर्हि ब्राह्मणकुलस्य प्रायशोऽनुकूलः
ततो बृहस्पतिमण्डलाद्योजनानां लक्षद्वयादुपरि शनैश्चरः प्रतीयमान
उपलभ्यमान एकैकस्मिन् राशौ त्रिंशद्विंशन्मासान् विलम्बमानः
शनैः शनैर्गच्छन् सर्वानेव द्वादश राशीन् उपर्येति क्रमेण सञ्चरति
सावाह्रिः परिवत्सरैर्द्वादशजन्मादिराश्यवस्थानसहचरितत्रिंशत्त्रि-
ंशन्मासानां गणनावशात् सम्पन्नैरनुवत्सरैः प्रायशः सर्वेषामशुभ-
करः इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

ततः शनैश्चरमण्डलादुत्तरस्मादुपरिष्ठादेकादशलक्षयोजनाना-
मन्तरे देशे सप्तर्षय उपलभ्यन्ते के ते ये ऋषयः लोकानां शं
सुखमेवानुभावयन्तः सम्पादयन्तः विष्णोर्यत्पदं स्थानं परममुत्कृष्टं
ध्रुवमण्डलं तत्प्रदक्षिणं यथा तथा परिक्रमन्ति परिक्रमन्ति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भरिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्योपशान्तिकृत् शुभग्रहसंयोगे शुभसूचकोऽन्यथावशंसो
दुःखसूचक इत्यतः प्रायेणाशुभग्रह इति ॥ १३-१५ ॥

सावन्निस्त्रिंशत्त्रिंशत्परिवत्सरैः सर्वराशीन्नुपर्येति राशिषु विलम्ब-
सञ्चरणाच्छनैश्चर इति नाम प्रायेणैकादशे शुभकर-
त्वात् ॥ १६-१७ ॥ (१)

(१) श्रीविजयध्वजतीर्थमते अत्राध्यायसमाप्तिर्नास्ति किन्तु
द्वितीयाध्यायान्ते एव ।

(१) एवमिति श्रीवि० ।

[७५]

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उशनसा बुधो व्याख्यात इति पुरतः पश्चात् सदैव वा चर-
तीयंशेन तत्तुल्यः द्विलक्षेति भूतलात् नवलक्ष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

लक्षद्वितीय इति भूतलादेकादशलक्षे । यदि न वक्रेणेति
पूर्वणान्वयः । अवशंसः दुःखसूचकः ॥ १४ ॥

द्विलक्षेति । भूतलात् त्रयोदशलक्षे यदि न वक्र इति पूर्वणा-
न्वयः ॥ १५ ॥

योजनलक्षद्वयादिति । भूतलात् पञ्चदशलक्षे ॥ १६ ॥

एकादशलक्ष इति । भूतलात् षड्विंशलक्षे परमं पदं ध्रुवलो-
कम् ॥ १७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां मकचेतसाम् ।

द्वाविंशः पञ्चमेऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

उशनसोपमानभूतेनोपमेयतया बुधः ऋकस्य पुरतः पश्चात्स-
दैव चरतीति व्याख्यातः किञ्चिद्विशेषं दर्शयति । तत इति । आशं-
सते द्योतयति ॥ १३ ॥

अवशंसो दुःखद्योतकः यदि वक्रेण नाभिवर्तते अभिवर्तते
तदा त्रिभिः त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशीन् भुङ्क्ते ॥ १४ ॥

यदि वक्रो न स्यात्तदा परिवत्सरम् ॥ १५-१७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वाविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

शुक्र के कथन से बुधका भी कथन होगया तिसके ऊपर दी
लाख योजन में जो दीखते हैं सो बुध चन्द्रमा के पुत्र हैं सो प्राय
करके सबके शुभ कारक हैं जब सूर्य के सङ्ग से छूटजाते हैं तब
अतिचार होनेसे अतिवृद्धि अथवा अनावृद्धि आदि भयको जना-
तेहैं ॥ १३ ॥

इसके ऊपर मङ्गलभी दोलक्ष योजनके ऊपर है तीन तीन प्रक्षों से एक एक राशी को भोगता हुआ चार राशियों को भोगता है यदि वकी होकर न चले तो यह गति है प्रायः करके प्रथम प्रहृष्ट पाप का सूचक है ॥ १४ ॥

उस के दो लक्षयोजन में प्राप्त भगवान् वृहस्पति है एक एक राशी में एक परिवत्सर चलते हैं यदि वक्र न हों तो ये मुखी प्राय करके ब्राह्मण कुलके अनुकूल हैं ॥ १५ ॥

तिसके ऊपर दो लक्ष योजन ऊपर प्रतीत होने वाला शनैश्चर

॥ १६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १६ ॥

है जो एक एक राशी में तीस महीना तक विलम्ब करता हुआ उठने अनुवत्सर में सबके ऊपर चलता है प्रायः करके सबका भोगान्ति करने वाला है ॥ १६ ॥

तिसके ऊपर में एकदश लक्षयोजन में ऋषिगण दीखते हैं जो ऋषि सब लोगों के कल्याण करते हुये जो विष्णुका परमपद है तिसकी उद्दिष्टियाँ करते हैं ॥ १७ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृतः

समाप्तः ॥ १७ ॥

॥ १७ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

॥ २१ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

॥ २२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ तस्मात्परतश्च योद्धान्त्तयो जनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र ह महा-
भागवतो भुव औत्तमपादिशस्त्रिमेन्द्रेण प्रजोपतिना कदम्बेन भर्मेण च समकालयुग्मिः स बहुमानं
दक्षिणतः क्रियमाणः इदानीमपि कल्पजीविनामार्जय उपारस्ते नश्येद्वा न भाव उपवर्णितः ॥ १ ॥

यथा मेहोत्तमम् आक्रमणशयः संयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिः सवनैयथास्थानं मण्डलानि चरन्त्येव
भगणा महादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिताः ध्रुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आक-
ल्पान्तं (१) परिचिद्रुमन्ति न भवि यथा श्वेताः द्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिव्रजन्ते एवं ज्योति-
र्यशाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिमित्तगतयो भुवि न पतन्ति ॥ ३ ॥

केचनैतज्ज्योतिरनीकं (२) शिशुमास्संस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति ॥४॥

स्थापितः शश्वत् सदा एकत्रैवावभासते ॥ २ ॥

स्याणुरिवाच्छब्दम इत्येतदेवोपपादयति । यथा मेढीस्तम्भः त्रिभि-
-न्निरुणिवैः सत्रैः संयोजिता नद्या धान्यकर्मणा पशुवोः पक्षीवर्गः
मेढीस्तम्भमवलम्ब्यैव भण्डलानि पादविक्षेपस्थानानि चरन्त्येव
नक्षत्रगणाः सूर्यादयो प्रधाश्च एतस्मिन् कालचक्रे अन्तर्बहि-
-र्योगेन आयोजिताः केचिदन्तर्योजिताः केचिद्वह्नियोजिताः सन्तो
भुवमवलम्ब्यैव वायुना वायुपाशनादीयमाशाः धार्यमाशा आक-
-ल्पान्तः परितः भ्रमन्ते कर्मवशाद्वायुपाशवक्ष्यत्वात् भुवावलम्ब-
-त्वाच्च भुवि न पतन्तीति भावः । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
नमसीति । यथा मेघाः श्येनादयः पक्षिणश्च वायुपाशवशां
कर्मसारथयः कर्मावलम्बाः नमसि परिवर्तन्ते न तु भुवि पतन्ति
एवं ज्योतिर्गणा अपि प्रकृतिपुरुषयोर्यः संयोगः सम्बन्धः कर्मा-
-यत्तः तेनानुगृहीताः नक्षत्रादिरूपतां प्राप्ता जीवा एव कर्मायस-
-प्रकृतिसम्बन्धवशात्संक्षेपमादिशरीरभाज इत्यर्थः । अत एव कर्म
निमित्तं प्राप्ता तां गतयो येषामिति तथा केवलजनमात्रधोरापादक-
-कर्मायत्तनमोसाश्रमगतयो भूमि न पतन्ति कर्मसां तत्परिणामानां ल-
-वैचित्र्यादमेकध्वज्वलनवद्वायोस्तिर्यग्मात्रिप्रभमसि अमरां भुव-
-पतनं च उपपद्यत इति भावः ॥ ३ ॥

एवं ज्योतिर्गणानां कर्मायत्तो नभस्सञ्चार उक्तः । मण्डप
सर्वाधारस्य भगवत एव शिशुमारकारणावस्थितत्वात्तदा
श्रयाणां पतनशङ्केन नास्तीत्यभिप्रेयन् ज्योतिर्गणस्य शिशु
माराश्रयत्वं योगीनामुपासनेन सम्पादयति । केचिदिति शिशुमार
संस्थानस्य शिशुमारशरीरस्य भगवतो वासुदेवस्य कृत्स्नचिद-
चिदात्मकजगद्धारकस्य योगधारणायां वासुदेवविषयकमन-

पाठः

1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 26

स हि ध्रुवः भगवदात्मकेनानभिर्व्यक्तवेगेन कालचक्रेण ग्राम्य-
माग्यानां ग्रहाणां सूर्यादीनामश्विन्यादिनक्षत्राणां च सर्वेषां
स्थानुरिव निश्चलोऽवष्टम्भोऽवलम्ब इश्वरेण विष्टम्भत्वेन विहितः

(१) परितश्चङ्कमन्ति (२) विशुमारसंस्थानेन । इति श्रीवि

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

समाधिरूपधारणायामेवैतज्ज्योतिरनीकं ज्योतिर्जालं केचिद्वेद-
माने योगिनो वर्णयन्ति ज्योतिरनीकाश्रयं शिशुमारं भगवदात्मकमु-
पास्य बोधयन्तीत्यर्थः ज्योतिरनीकाश्रयं शिशुमारं योगधारणायां
विषयीकुर्वन्तीति वार्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ध्रुवस्य समकालं सायुज्यमाग्निरुपासते श्रीहरिमिति शेषः ॥ १ ॥

अग्निमिवश्रोत्राक्षितलोचनेनात्मनोपश्रवः परिवर्त्तमाना बली-
वर्दा मेढीस्तम्भे वद्धास्तामभितो असन्त इत्यर्थः त्रिभिः सवनैः
शैल्यमान्द्यसंगसञ्चरित्यथास्थानं विहितादन्यथा न कचिच्च-
रन्ति भूमण्डलानि मेढीस्तम्भं परितः स्थानानि आदिशब्दगु-
हीतास्तारकाः केचिद्ध्रुवस्यान्तर्योगेन केचिद्वाहियोगेन सञ्चरन्ती-
त्यर्थः आवहादिशब्दवाच्येन वायुनादीर्यमाणाः प्रथमाणाः
नन्वेते निरात्मकाः कथं न पतन्तीति तत्राह । यथेति । अयनादि-
लक्षणां कर्मैव सारथयेषां ते तथा औत्पत्तिकवेगाख्यसंस्कारो-
वा । अदृष्टं वा स्त्रीपुरुषसंयोगेनानुगृहीतैरुपादितैर्नमः सञ्चरण-
हेतुभूतैः कर्मभिर्निर्मितगतित्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥

शिशुमारसंस्थानस्य शिशुमारावयवापेतस्य योगबलेन धार-
णक्रियायां स्थितिमनुवर्तयन्ति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्रिभिः सवनैः पूर्वमध्यापराह्णेषु कृष्णकटुकपरिवर्त्तनेने-
त्यर्थः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः पुरुषाभिहितमायावशीकृता
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शिशुमारसंस्थानेनापलक्षितं योगधारणायां विशद्वपुपास-
नाविज्ञाय यथेष्टकल्पनामाभूमय्यां तस्याभिसर्यः । अत एव मनसि
चरन् इति वक्ष्यमाणेन मनोऽपि कल्पयिष्यते स्पष्टमपि वक्ष्यते
एतदुद्देष्टेति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवातिकृतसारार्थदीपिका ।

भ्रूलोक प्रयोविशे प्राह विष्णुपदमिधम ।

शिशुमारसंस्थानं ज्योतिश्चक्रं दर्शितम् ॥ २ ॥

अथोद्देष्टेति । भूतलदेकीनचत्वारिंशलक्षे समकालमेव युज्यन्त
इति तैत्तिरीयसंहितादिभिर्नक्षत्ररूपैः ॥ १ ॥

स्थाणुरिवेति श्लेषेण कालचक्रेण चालयितुमशक्यत्वात् स
एवैकः स्थिर इत्यर्थः । प्रत्युत कालचक्रस्यावष्टम्भः । तेन सर्वे
कालचक्राधीनाः ध्रुवस्तु कालचक्रमध्यधीनीकरोतीति ध्वनिः ।
नन्वेदंशी योग्यता तस्य कथंमभूत्तत्राह । ईश्वरेण कर्तुमशक्यं
न्यथा कर्तुमपि समर्थं विहितः स्वभक्तीकवैष्यापनार्थमिति
अर्थः ॥ २ ॥

अन्याथाक्रमपञ्चमो बलीवर्दाः सलमध्यनिष्ठास्तम्भो
मेढी तत्र संयोजिताः ऊर्ध्वबलेनेत्यर्थः । त्रिभिः सवनैर्मेढीस्तम्भ-

निकटमध्यदूरवर्त्तिमिधिमानीः यथास्थानं स्वस्वस्थानस्थिति-
मनतिक्रम्य चरन्ति दार्ष्टान्तिके त्रिभिः सवनैरुत्तराध्यायैषुवत्त-
द्विधायिनैः समयैः । अन्तरधोऽधः स्थलं बहिरुपर्युपरितनं स्थलं
तत्र योगेन स्थित्या कालचक्र एव योजिताः । यथा सप्तर्षीणां
धोऽधः स्थित्या आयोजिताः शनैश्चरादयः तथा सूर्यादीनामुपर्युपरि
स्थित्या आयोजिताः सोमादयः तत्र तत्र आयोजिताः ईश्वरेणैव
वायुना तूदीर्यमाणाश्चाव्यमानाः । ननु कथन्तेऽन्तरिक्षात् पत-
न्ति तत्राह । नमसीति । कर्मसारथयः कर्मसहायाः ॥ ३ ॥

ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रयोविशे ध्रुवस्थानं शिशुमारचक्रं च वर्णयति । अथेति ।
यद्विष्णोः पदं स्थानं वदन्ति तदास्ति अग्न्यादिभिः समकाले
युज्यन्ते इति समकालयुजस्तेनैतन्नक्षत्ररूपेणमानं यथा भवति तथा
वर्त्तिगतः क्रियमाणः यत्र विष्णुपदे उपासने तिष्ठति इह अस्मि-
न्महापुराणे उपवर्णितः चतुर्थस्कन्धे उक्तः ॥ १ ॥ २ ॥

आक्रमणपञ्चमो धान्याक्रमणपञ्चमो बलीवर्दाः कर्म सारथिः
सहायो येषां ते तथा प्रकृतिः कार्यकारणरूपा पुरुषो जीवस्तयो-
रनादसंयोगानुगृहीताः प्रकृतिगुणान्तेपरिणामदेन्द्रियादियुक्ताः
ज्योतिर्गणभूताः जीवा इत्यर्थः कर्मनिमित्तं यथासाक्षात्ताः गतयो
येषां ते भुवि न पतन्ति ॥ ३ ॥

किञ्च पननशङ्कुव नास्तीत्याह । केचिदिति । काचास्तस्मात्पतिन
इत्यर्थः ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं शिशुमारसंस्थानं शिशुमाराख्य-
स्नांशरूपेण या योगधारणा तस्यां स्थितमिति शेषः अनुवर्ण-
यन्ति ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेव जी बोले फिर जिस के ऊपर तेरा साख
योजन के ऊपर वह स्थान है जिस को विष्णु का परमपद
कहते हैं जहाँपर उत्तानपाद के पुत्र महाभागवत ध्रुवजी हैं
अग्नि इन्द्र प्रजापति कश्यप धर्म ये सब एकही साथ
मिलकर बड़े सम्मान से उनकी प्रदक्षिणा करते हैं वे भ्रुव
जी कल्पांतर्जावी पुरुषों के आश्रय होकर अभीभी विराजमान
हैं इन के प्रभाव को पहिले बर्णन कर आये हैं ॥ १ ॥

जिस की कमी विधानि नहीं है जिस का घेन अप्रमंश
है ऐसे भगवान काल से जो ज्योतिर्गण ग्रहनक्षाशादिक
धुमाये जाते हैं उन सबो का रोकनेवाला स्वस्मरूप ध्रुव
जीको ईश्वर ने बना कर स्थापन किया है सो प्रकाश
मान है ॥ २ ॥

जैसे धानादिकों के खेता में खेमेसे बंधे हुये धान में धुमाने के
पशु तीन तीन काजों में यथा योग्य मंडलों से घूमते हैं इसी प्रकार
सूर्यादिक भगवा आदिर भीतर से इस काल चक्र में युक्त होकर
ध्रुवजी को अवलम्बन करने से वायु से प्रेरित होते हैं तो भी कल्प
पर्यन्त घूमते रहते हैं आकाश में जैसे मेघ वाज आदि पक्षि वायु
के बल से होकर कर्म के सहायता से घूमते हैं इसी प्रकार सब

यस्य पुच्छाग्रेऽवाकिशरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितस्तस्य लाङ्गुले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो-
धर्म इति पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयस्तस्य दक्षिणावर्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदग-
यनानि दक्षिणापार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति । दक्षिणायनानि तु स्रज्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोग-
सन्निवेशस्य पार्श्वयोरुक्षयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः ॥५॥

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोणयोराद्रश्चिषे च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्त-
राषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूलं च दक्षि-
णवामयोः कर्णयोर्मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्कृषु युज्जीत तथैव मृगशीर्षादीन्यु-
दगयनानि दक्षिणापार्श्ववङ्कृषु प्रातिलोभ्येन प्रयुज्जीत शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् ॥६॥

उत्तराह्नावगस्तिरधराहनौ यमौ मुखेषु चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्या-
दित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः
सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ॥ ७ ॥

एतदुहैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उप-
तिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायानिमिषां पतये महापुरुषायाभिधीमहीति ॥ ८ ॥

ग्रहक्षतारामयमाधिदैविकं पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकालम् ।

नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत् तत्कालजमाशु पापम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रारम्भस्यां संहितायां

वैयासिक्यां शिशुमारसंस्थानवर्णनो नाम

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका

ज्योतिर्गण प्रकृति पुरुष के संयोग से युक्त होकर कर्म की गति के अनुसार पृथिवी में नहीं गिरते हैं ॥ ३ ॥

कोई महापुरुष इस ज्योतिर्गणको शिशुमार संस्था से मगवान् वासुदेव के योगधारणा में स्थित है ऐसा कहते हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

लाङ्गुले अग्राधोभागे उदगयनान्यभिजिदादीनि पुनर्वस्व-
न्तानि चतुर्दश दक्षिणापार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादीन्युत्तराषा-
ढान्तानि चतुर्दश वामपार्श्वे ॥ ५ ॥

तदेव स्थानविशेषेण धिभज्य दर्शयति । पुनर्वसुपुष्यावित्या-
दिना । पुनर्वसुखगयनान्यं नक्षत्रं पुष्यो दक्षिणायनस्याधमाद्रा-
श्चेषे तयोर्निस्तरे अभिजिदुत्तराषाढे उत्तरदक्षिणायनयोराद्यन्त-
नक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढे तयोर्उत्तरपूर्वे धनिष्ठामूलं च तयोरेत्युत्तर-
पूर्वे मघादीनि यान्यनुराधान्तानि दक्षिणायनान्यष्ट तानि वामपा-
र्श्ववङ्कृषु वामपार्श्वस्थेषु मृगशीर्षादीनि प्रातिलोभ्येन पूर्वामाद्र-
ाधान्तानि यान्युदगयननक्षत्राण्यष्ट तानि दक्षिणापार्श्ववङ्कृषु ।

[७६]

शतभिषाज्येष्ठे उत्तरदक्षिणायनयोर्धे अश्विषे ते स्कन्धयोः ॥ ६ ॥

यमो नक्षत्ररूपः तथा नारायणोऽश्विनौ च ककुदि गलपृष्ठ-
शृङ्गे ॥ ७ ॥

ज्योतिषो लोकायाश्चर्याय कालायनाय कालजक्ररूपाय नमोऽ-
भिधीमहीति मन्त्रेणोपतिष्ठेत ॥ ८ ॥

मन्त्रकृतां पूर्वोक्तं मन्त्रं जपतमि ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायां

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव प्रपञ्चयति । यस्येत्यादिना । यस्य भगवदात्मकस्य
कुण्डलीभूतदेहस्य सर्पवत्कुण्डलीभूतो बलयीभूतो देहो यस्य
अर्वागंधस्ताच्छिरो यस्य अनेनोर्ध्वपुच्छस्येखवगम्यते तस्य शिशु-
मारस्य पुच्छाग्रे ध्रुव उपकल्पितः उपास्यः योगिमिति शेषः
शिशुमारावयवेषु यत्र यस्यावस्थानं तदाश्रयत्वेन तत्र तस्याव-
यवस्योपासनं कृतं कैश्चित्तथैवायुनापि कर्तव्यं तेषामवस्थिति-

श्रीमद्गीरार्घवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तत्र तत्रैव ज्ञेयस्यैव प्रतिपाद्यते पुच्छाग्रे हि ध्रुवो व्यवस्थितः
तथाच श्रीवैष्णवे पुराणम् ।

उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य जगत्पतिम् ।

संतोर्लशिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे व्यवस्थितः ॥

इति तस्य शिशुमारस्य लाङ्गुले पुच्छाग्रादधोभागे प्रजापत्या-
दयश्चत्वारो व्यवस्थिताः अतः प्रजापत्याध्याश्रयत्वेन लाङ्गुलो-
पासने कर्तव्यमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यम् । पुच्छस्य मूले
धाता विधाता चोपकल्पित इत्यनुषङ्गः कस्यां सप्तर्षय इत्य-
त्रापि प्रजापत्यादयश्चैव व्यवस्थिताः लाङ्गुले प्रजापतिः प्रजापते-
रुपेक्षादिप्रतिस्ततोऽधस्तादिन्द्रः ततोऽप्यधो धर्म इति तस्य दक्षिणा-
वचकुण्डलीभूतशरीरस्य दक्षिणपार्श्वे यान्युदगयननक्षत्राण्यभि-
जिदादीनि पुनर्वसून्तानि चतुर्दश उपकल्पयन्ति उपसितं यानि
दक्षिणायननक्षत्राणि पृथ्वादीन्युत्तराषाढान्तानि च तानि वाम-
पार्श्वे उपकल्पयन्ति एतदेव स्थानविशेषणं विमर्ज्य दशोयितुं
दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरवयवसाम्यं तावदाह । यस्मैति । कुण्ड-
लाकारः सर्पाकारः सन्निवेशो यस्य तस्य शिशुमारस्य उभ-
योरपि पार्श्वयोरेवोदयवयवः समसङ्ख्या भवन्ति तस्य पृष्ठे
त्वजवीची नाम सूर्यस्य दक्षिणीयनाख्या सीम्रगतिर्भागविशेषः उदरे
आकाशगङ्गा उपकल्पिता आदित्यादि युज्यते ॥ ५ ॥

स्थानविशेषणोभयनक्षत्राणां स्थानीविभागकल्पनामाह । पुनर्व-
सूत्यादिना । पुनर्वसुरुदगयनान्तं नक्षत्रं पृथ्वादक्षिणायनस्या-
धस्तादुभौ क्रमेण दक्षिणधामयोः श्रवणोपकल्पयो आदित्या-
दियुज्यितानुसन्धीत उत्तरायणनक्षत्रेष्वभिजिदादिषु पुनर्व-
सून्तेषु पुनर्वस्वाद्भिजिच्छ्रवणभनिष्ठा दक्षिणश्रोणिपादना-
सिकालोचनकर्णनैसिकास्थानेषु ज्ञेयाः मृगशीर्षोद्विणी-
कृतिकाभरणयश्विनीरेवत्युत्तराभाद्रपूर्वाभाद्रपद अर्द्धा नक्षत्राणि
दक्षिणपार्श्वेऽवगन्तव्यानि शतभिषग्दक्षिणस्कन्धे दक्षिणधनं
क्षत्रेषु पुष्यप्रभृत्युत्तराषाढान्तेषु पुष्याश्लेषोत्तराषाढापूर्वाषाढामु-
लाख्यानि वैश्व नक्षत्राणि पश्चिमासिकालोचनकर्णस्थानेषु
योज्यन्ति सवादीन्युत्तराधस्तानि क्रमेणाष्टौ नक्षत्राणि वाम-
पार्श्वे योज्यानि ज्येष्ठाश्वं वामस्कन्धे योज्यं हनुः कर्षास्रप्रस्ति-
दशैः अमस्त्ययमाद्यपि नक्षत्ररूपेण वर्तते इत्यभिप्रायः बृहस्पतिः
ककुदि गलपृष्ठे केतव इति ध्रुवचमं केतवाकारनक्षत्राणां तीरा-
सङ्गावामिप्रायेण प्रयुक्तं शेषं स्पष्टम् ॥ ६-७ ॥

एवं प्रतिनियतस्थानग्रहनक्षत्रतारार्थं शिशुमारचक्रं नित्य-
मुपास्यमित्याह । एतद्विधिः । एतद्वैव एतद्वै सर्वदेवतामयं भगवतो
विष्णो रूपं शरीरं शिशुमारचक्रम् अद्वयः सन्ध्यायां प्रयतः
समाहितचित्तो वाग्यतो मौनी सन्निरिहमाणा उपतिष्ठेत् वक्ष्य-
माणमन्त्रेण स्तुवीत् मन्त्रमेवाह । नम इति । ज्योतिषां लोकाय
कालायनाय कालस्याश्रयभूताय कालचक्रस्वरूपाय वा अनि-
मिषा ब्रह्मादीनामपि पतये तेषामपि कालवश्यत्वान्महापुरु-
षाय परमपुरुषात्मकाय नमः अभिधीमहीति उक्तरूपं महापुरुष
ध्यायेम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं शिशुमारकृतभागवतोऽनुसन्धाननमस्कारयोः फलमाह ।
ग्रहर्चेति । ग्रहनक्षत्रतारामयमाधिविक्रमाधिवे वृत्तेमानं देवभ्यः

उत्कृष्टमित्यर्थः इरे रूपं शिशुमारं त्रिकालं नमस्यतः नमस्कु-
र्वतः स्मरतो वा त्रिकालं मन्त्रकृता उक्तमन्त्रं जपतां वा
तत्कालजं पापमांशु शीघ्रं नश्येत तष्ट भवेदित्यर्थः तत्कालज-
मित्यनेन तत्तद्भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालजं विवक्षितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीरार्घवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ॥

कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुवकृतशरीरस्य पुच्छाग्र उपकल्पितो
ध्रुवः पुच्छाग्रव्यतिरिक्ते स्थले लाङ्गुले पुच्छमध्य इत्यर्थः यान्यु-
दगयनानां विस्तरो मघादीनां विस्तरो प्रातिक्षीप्येन पूर्वाभाद्र-
पदामारभ्य मृगशीर्षान्तानिति ॥ ५-७ ॥

अनिमिषा देवास्तेषां नाथाय किंप्रत्ययान्तत्वेनानिमीक्षित-
रूपं सिद्धयति ॥ ८ ॥

शिशुमारकृतपञ्चदशप्रयत्नमाह । अद्विती मन्त्रकृतो जपतो
नमस्यतो नमस्कारं कुर्वतः पुंस इति शेषः प्रातरादित्रिकालं
कृतं पापं सर्वेतिमना नश्येत इत्यन्वयः वा इत्यनेन "नारा-
यणो नाम नरो नराणाम्" इत्यादिवाक्यं प्रमाणावति ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत्र कुण्डलीभूतत्वं पार्श्वतः न तु पृष्ठतः क्रोडती वा अत एव
दक्षिणपार्श्वे उदगयनानि मन्तव्यानि अत्र यद्वैपरीत्यं दृश्यते
तत्तु मण्डलत्वेऽपि निर्येगुर्वीचो बहुधा चकत्वे मन्तव्यम् । अतो
मार्तण्द्यादीनां हृदयादीं स्थितत्वमिति । अक्षवीची दक्षिणमार्गस्य
प्रथमो भागः । "मूलाषाढोत्तराषाढा अजवीचीति चोदितौ" इति
तत्रोक्तेः अग्रे तु यदेषां कर्णादौ स्थितिर्वक्ष्यते तत्र तत्रापि
तत्तदङ्गस्य क्रोडभागो मन्तव्यः आकाशगङ्गायाश्च क्रोडसंस्थत्वं
तत्रागमनात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

अङ्गास्कादीनां राक्षसत्वं च न त्वेऽपि तत्तदङ्गस्थितत्वमङ्गा-
नाञ्चलनत्वमननात् ॥ ७-८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचित्तुसारायेंदर्शनी ।

उदगयनानि अभिजिदादीनि पुनर्वसन्तानि चतुर्दश दक्षिणा-
पार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादीनि उत्तराषाढान्तानि चतुर्दश वाम-
पार्श्वे अजवीथी दक्षिणमार्गस्य प्रथमो भागः ॥ ५ ॥

उक्तान्येव नक्षत्रस्थानानि विशेषेण विमज्य दर्शयति । पुन-
र्वसुपुष्यादिव्यादिना । वामपार्श्वस्य वक्षिषु अस्थिषु प्रातिलोम्येन
मृगशिरसोहिणीकृत्तिकेत्येवं व्युत्क्रमेण पूर्वभाद्रपदान्तान्यष्ट
दक्षिणपार्श्वस्थिषु ॥ ६-८ ॥

मन्त्रकृतां पूर्वोक्तमन्त्रं जपतां पापामहमाभिदैविकं परमे-
श्वरस्य रूपमिदं नमस्यतः स्मरतो वा पुंसः पापं नश्येतेत्यन्वयः
अत्र सूर्यमण्डलादष्टविंशत्यक्षरे भुवः भुवात् कोटियोजने मह-
लोकः महलंकात् कोटिद्वये जनलोकः जनलोकात् कोट्यष्टके
तपोलोकः । तपोलोकाद्वादशकोटिषु सत्यलोकः । एवं सूर्यात्
सत्यलोकपर्यन्तमष्टविंशत्यक्षरान्तर्गतविंशतिकोऽयः सत्यलोका-
द्विषष्टिलक्षोत्तरायां कोटौ वैकुण्ठस्ततोऽण्डगोलक इति
श्रीविष्णुपुराणे दर्शितया दिशा सूर्यात् पञ्चविंशतौ कोटिषु
कदाहः ॥ एवं सूर्याल्लक्षे भूतलं ततः सप्तसप्ततिसहस्रेषु सप्त
पातालानि ततस्त्रिंशत्सहस्रेषु शेषः एवं सूर्याल्लक्षद्वये गर्भोदः
स च लक्षद्वयन्यूनपञ्चविंशतिकोटिपरिमितः एवं मिलित्वा
ऊर्ध्वाधः पञ्चाशत्कोटि प्रमाणमण्डगोलकमिति ॥ ९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां मन्त्रचेतसाम् ।

पञ्चस्य त्रयोविंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य शिशुमारस्य लाङ्गूले पुच्छाग्रादधोभागे तस्य दक्षिण-
पार्श्वे अभिजिच्छवणभनिष्ठाशतमिषापूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदरेव-
त्यश्विनीभरणीकृत्तिकारोहिणीमृगशिराभाद्रपुनर्वस्वाख्यान्युदगय-
नानि चतुर्दश नक्षत्राणि कल्पयन्ति सव्ये वामपार्श्वे तु पुष्या-
श्लेषामघापूर्वाफाल्गुन्युत्तराफाल्गुनीहस्तचित्रास्त्रातिविशाखानुरा-
धाज्येष्ठापूर्वाषाढोत्तराषाढाख्यानि दक्षिणायनानि चतुर्दश
नक्षत्राणि शिशुमारस्योभयोः पार्श्वयोरवसत्रा यथा भवन्ति तथा
कल्पयन्ति तज्ज्ञा उदरतः उदरे ॥ ५ ॥

उदगयनदक्षिणायननक्षत्राणां स्थानानि विमज्य दर्शयति ।
पुनर्वसुपुष्यादिव्यादिना । पुनर्वसुपुष्याबुदगयनान्यं नक्षत्रं पुष्यो
दक्षिणायनान्यम् । आर्द्राश्लेषे तयोर्निरन्तरे स्कन्धयोरिति सूच्य-
मानपादद्वयापेक्षया पश्चिमयोः पादयोः अभिजिदुत्तराषाढे
उदगयनदक्षिणायननक्षत्रगणयोरान्ते नक्षत्रे श्रवणपूर्वाषाढे तयो-
रप्युत्तरपूर्वे भनिष्ठापूर्वे च तयोरेवपुत्तरपूर्वे च पुनर्वस्वाभिजि-
च्छवणभनिष्ठा पञ्च नक्षत्राणि दक्षिणायनपार्श्वे नासिकालोचन-
कण्ठेषु पुष्यादीनि पञ्च वामश्रोण्यादिषु च यथासङ्गं
युक्तीत्यर्थः मघादीनीति मघापूर्वाफाल्गुनी उत्तराफाल्गुनी हस्त-
चित्रास्त्रातिविशाखानुराधाख्यानि अष्ट नक्षत्राणि वामपार्श्वे वक्षिषु
वामपार्श्वस्थिषु युक्तीत अनुसन्धीत मृगशीर्षादीनि प्रातिलोम्येन
पूर्वाभाद्रपदान्तानि मृगशिरसोहिणीकृत्तिकामरगयश्विनीरेवत्युत्त-

राभाद्रपदपूर्वाभाद्रपदामिधानि अष्ट नक्षत्राणि दक्षिणपार्श्वे व-
क्षिषु प्रतियुक्तीत शतमिषाज्येष्ठे शतमिषाश्रवणम उदगयने श्रवण-
शिष्टे दक्षिणायने वक्षिष्टे वामस्कन्धे न्यसेत् ॥ ६ ॥

यमो नक्षत्ररूपः बृहस्पतिः ककुदि गन्धपृष्ठशृङ्गे ॥ ७ ॥

एतच्छिशुमासख्यं विष्णोः रूपमुपतिष्ठेत्तानन्तरमन्त्रेण
स्तुवीत मन्त्रमाह । नम इति । ज्योतिषां लोकाय वासस्थानाय
कालायनाय कालचक्ररूपाय नमोऽभिधीमहीति ॥ ८ ॥

ग्रहक्षतारामयं ग्रहाद्याश्रयमत एवाभिदैविकमभिदैवनि-
यन्तुरूपं शिशुमारचक्रं नमस्यतः स्मरतः मन्त्रकृतमुक्तमन्त्रं
जपतां च पापमाशु नश्येत् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका ।

उस शिशुमार चक्र का नीचे को मुख है कुण्डलाकार
गोल उसका शरीर है उसके पुच्छ के अग्र भाग में भुव कल्पित
है उसके लांगूल में प्रजापति हैं अग्नि इन्द्र धर्म ए तीनों पुच्छके मूल
में प्राता विधाता दोनों कमर में सप्त आधीमी उसके दहिने
आवर्ते कुण्डलाकार देह में उत्तरायण के नक्षत्र दहिने पार्श्व में
कल्पित हैं दक्षिणायन के जो नक्षत्र हैं कुण्डलाकार के बांये
भाग में हैं ऐसे कल्पना करने से दोनों ओर अवयव समान
संख्या के होजाते हैं पीठ में अजवीथी है उदर में आकाश
गङ्गा है ॥ ५ ॥

पुनर्वसु पुष्य दोनों दहिने बांये में हैं आर्द्रा अश्लेषा दोनों कटि
पार्श्व में हैं दहिने बांये दोनों पादों में अभिजित उत्तराषाढा हैं
दहिने बांये नासिका में क्रम से श्रवण पूर्वाषाढा दहिने बांये
दोनों नेत्रों में भनिष्ठा मूल हैं दहिने बांये दोनों कानों में मघा-
दिक आठ नक्षत्र दक्षिणायन के हैं बांये पार्श्व के अस्थि में युक्त
करै ते से ही मृगशिर आदि उत्तरायण नक्षत्रों को दहिने पार्श्वके
अस्थि में प्रतिलोमता से युक्त करै शतमिषा ज्येष्ठा दोनों को दहिने
बांये स्कन्ध में न्यास करै ॥ ६ ॥

ऊपर के हनु में अगस्त्य हैं नीचे के हनु में यम हैं मुखों में
मङ्गल हैं उपस्थ में शनैश्चर हैं गलपृष्ठ में बृहस्पति हैं वक्षस्थल
में आदित्य हैं हृदय में श्रीनारायण हैं मन में चन्द्रमा हैं नाभी
में शुक्र हैं स्तनों में अश्विनी कुमार हैं प्राण अपान में बुध हैं
गले में राहु हैं सब अङ्गों में केतु हैं रोमों में सब तारागण
हैं ॥ ७ ॥

यह श्रीविष्णु भगवान् का सर्व देवता मय रूप है इस रूप
का प्रतिदिन सायंकाल में सावधान से मौन होकर दर्शन करता
रहता हुआ स्तुति करै यह मन्त्र बोले ज्योतियों के

भाषाटीका ।
आश्रय कावचक रूप सूर्यादिकों के पति महा पुरुष आपका
हम ध्यान करते हैं आपके अर्थ नमस्कार हैं ॥ ८ ॥

जिससे कि यह ग्रह नक्षत्र तारा रूप आधि दैविक पर-
मात्मा का रूप है तिससे तीनों कालों में मन्त्र से स्तुति
करने वालों के पापका नाश करने वाला है जो तीनों कालों में

स्मरण करे या नमस्कार करे तिसके उस कालके सब पाप
नष्ट होजाते हैं ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध त्रयोविंशोऽध्यायः ।

॥ भाषानुवादि लक्ष्मणान्वार्यकृतः ॥

समाप्त ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २३ ॥

ॐ नमः ॥

॥ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

—○:○:○—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथस्तात् सवितुर्योजनायुते स्वर्भानुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके योऽसावमरत्वं ग्रहत्वं चालभत भगवदनु-
कम्पया स्वयमसुरापसदः सैहिकेयो ह्यतदर्हः तस्य तात ! जन्म कर्माणि चोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ १ ॥

यददस्तरणोर्मण्डलं प्रतपतस्तद्विस्तरतो योजनायुतमाचक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशस-
हस्रं राहोर्गः पर्वणि तद्वयवधानकृद्वैरानुबन्धः सूर्याचन्द्रमसावभिधावति ॥ २ ॥

तन्निशम्योभयत्रापि भगवता रक्षणाय प्रयुक्तं सुदर्शनं नाम भागवतं दयितमस्त्रं तत्तेजसा दुर्वि-
षहं मुहुः परिवर्तमानमभ्यवस्थितो मुहूर्तमुद्विजमानश्चकितहृदय आरादेव निवर्तते तदुपरागमिति
चदन्ति लोकाः ॥ ३ ॥

ततोऽथस्तात् सिद्धचारणाविद्याधराणां सदनानि तवन्मात्र एव ॥ ४ ॥

ततोऽथस्ताद्यक्षरक्षःपिशाचप्रेतभूतगणानां विहारजिरमन्तरिक्षं यावद्वायुः प्रवाति यावन्मेघा
उपलभ्यन्ते ॥ ५ ॥

ततोऽथस्ताच्छतयोजनान्तर इयं पृथिवी यावद्वंसभासश्येनमुपर्णादयः पतन्निप्रवरा उत्पत-
न्तीति ॥ ६ ॥

उपवर्णितं भूमेर्यथा सन्निवेशावस्थानमवनेरप्यथस्तात् सप्त भूविवरा एकैकशो योजनायुतान्तरेणा-
यामविस्तारेणोपकृताः अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसातलं पातालमिति ॥ ७ ॥

एतेषु हि विलस्वर्गेषु स्वर्गादप्यधिककामभोगैश्वर्यानन्दभूतिविभूतिभिः (१) सुसमृद्धभवनोद्यानाक्रीड-
विहारेषु दैत्यदानवकाद्रवेया नित्यप्रमुदितानुरक्तकलत्रापत्यबन्धुसुहृदनुचरा गृहपतय ईश्वरादप्यप्रतिहत-
कामा मायाविनोदा निवसन्ति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं त्रिभिर्भूम्यादापालनं वर्णितं तथा ।

अधोभुवनमर्यादापालनं त्रिभिरुच्यते ॥ १ ॥

चतुर्विंशे खेरर्वाक् स्वर्भान्वादिस्थितिः क्रमात् ।

अतलादिविलस्वर्गमर्यादाः सप्त वर्णिताः ॥ २ ॥

सूर्यमारण्यं भुवान्तं सन्निवेशं निरूप्येदानीं सूर्यावधस्ता-
न्निरूपयति । अथस्तादिति । स्वर्भान् राहुः । अलभत लोभे । सिंहि-
कायाः पुत्रः ॥ १ ॥

ग्रहणं वक्तुमाह । यददः प्रतपतस्तरणोर्मण्डलम् । अमृतपाने मध्य-
प्रवेशेन तयोर्व्यवधानं करोतीति तथा । अत एवैताभ्यां सूचितत्वा-
द्दैत्यमनुजघ्नातीति तथा ॥ २ ॥

भागवतं चक्रं परिवर्तमानं परिभ्रमदामि अभिमुखं मुहूर्तम-
वस्थितः सन् इत्येवमन्तरा तदवस्थानमुपरागं ग्रहणं चदन्ति ।
तत्र च ऋजुवक्रस्थितिभ्यां सर्वप्रासासर्वप्रासौ न तु वस्तुतो

प्रासोऽस्ति दूरान्तरत्वात् ॥ ३ ॥

तावन्मात्रे योजनायुते ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षं गृह्णीतं तस्यावधिमाह । यावद्वायुः प्रवाति तीव्रो
वाति । तस्याप्यवधिमाह । यावन्मेघाः ॥ ५ ॥

पृथिव्या उपरि भूर्लोकवाधिमाह । यावद्वंससादयः पार्थिवा
विकाराः ॥ ६ ॥

योजनायुतान्तरेण प्रत्येकमुच्छ्रिताः आयामो यः कटाहस्य
तावद्विस्तारेण ॥ ७ ॥

सामान्येन विवराणि वर्णयति । एतेष्वित्यादिना आधातलं
इत्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन । एतेषु दैत्यादयो निवसन्तीत्यन्वयः ।
कथम्भूतेषु । अधिकः कामभोगश्च ऐश्वर्यानन्दश्च विभूतिश्च
सम्पत्तिस्तैः सुसमृद्धा सवनादयो येषु । कथम्भूताः । नित्यप्रमुदिता
अनुरक्ताः कलत्रादयो येषां न प्रतिहतः कामो येषाम् । माया
विनोदो येषाम् ॥ ८ ॥

(१) भूति इत्येतदेवपुस्तकेभ्यः पतितमिति प्रतीयते ।

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं सूर्यादारभ्य ध्रुवपर्यन्तं दिवोमण्डलसन्निवेशमनुवर्णयति । सूर्यादधस्तात्स्वर्भावादिमण्डलमनुवर्णयति । अधस्तादित्यादिना । सूर्यस्याधस्ताद्योजनानामयुते स्वर्भानुः राहुर्नक्षत्रवच्चरतीत्येके वदन्ति तं विशिनष्टि । योऽसाविति । सोऽसौ स्वर्भानुर्भगवत्कृपया-
मरत्वं ग्रहत्वं चालभुत लेभे केवलभगवत्कृपैव । तस्यामर-
त्वादौ हेतुः न तु तस्य तद्योग्यतास्तीत्याह । हि यतः सिद्धि-
काद्याः पुनः राहुसुराधमः अत एवामरत्वाद्यनर्थः किं तस्य
भगवत्कृपाविषयत्वोपपादकमित्याह । तस्यैति । तस्य राहोर्जन्म-
कर्माणि च उपरिष्ठादष्टमस्कन्धे वक्ष्याम नाधुतेत्यर्थः तत्रैव
स्फुटीभवित्येति । नात्रावसर इति भावः ॥ १ ॥

राहुप्रसङ्गादुपरागस्वरूपं वक्तुमाह । यददः शक्तिः । प्रतपत-
स्तस्योः सूर्यस्य यददः प्रतपसिद्धं मण्डलं तद्विस्तारतो योजना-
युतमयुतयोजनविस्तृतमाचक्षते । ततः सूर्यमण्डलादुपरित-
सोममण्डलं । अतः सूर्यमण्डलादधस्तात् । सूर्यमण्डलादधस्तातो
राहोर्मण्डलं तु त्रयोदशसहस्रयोजनविस्तृतमतः सूर्यसोममण्ड-
लाभ्यां स्वर्भानोर्मण्डलस्य विस्तृतत्वात्कदाचित्सूर्यसोममण्ड-
लाच्छादकत्वं सम्भवतीति भावः । यः स्वर्भानुस्तद्व्यवधानकृद-
मृतपानदशायां तयोः सूर्याचन्द्रमसोरभिमुखं धावति ताभ्यां कल-
होऽभिमुखं गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तदभिधावनं निशम्य ह्योभयोरपि रक्षणाय भगवता परम-
पुरुषेण भागवतं भगवत्सम्बन्धि तत् सुदर्शनाख्यमख्यं तेजसा युर्वि-
षहं दुःखेनापि सोढुमशक्यं मुहुर्मुहुः परिभ्रममाणं प्रति मुहूर्त-
मभिमुखतयावस्थितो राहुर्द्विजमानो भयमापन्नश्चकितहृदय-
श्चञ्चलचित्तः आरादेव दुरादेव निवर्तते तदेवोपरायो ग्रहण-
मिति जनाः वदन्ति अभिधावनदशायां यत् स्वमण्डलेन सूर्या-
चन्द्रमसोरमण्डलाच्छादनं तदेव ग्रहणमिति जनाः उपरागस्वरूपं
पामिषा वदन्तीत्यर्थः । तत्र कृज्वकस्थितिभयमर्थाससर्वथासौ
न तु वस्तुतो प्राप्नोऽस्तीति दूरान्तरत्वात् ॥ ३ ॥

ततः स्वर्भावादिस्थानानि । एतद्युतयोजनान्तरे एव सिद्धादीनां
सदनानि स्थानानि ततोऽधस्तात्सिद्धादिसदनेभ्योऽधस्तात् यक्षा-
दीनां विहारराजिरं विहारस्थानमन्तरिक्षं गृह्णीतं वर्तते तस्या-
वधिमाह । यावद्वायुः प्रधावति भृशं धावति तस्याप्यवधि-
माह । यावन्मेघा उपलभ्यन्त इति ततो यक्षादीनां विहा-
रान्तरिक्षादधस्ताच्छतयोजनान्तरेभ्योऽधस्तात् पृथिवी भूर्लोको वर्तते
पृथिव्या उपरि भूर्लोकस्यावधिमाह । यावदिति । यावज्जसादयो
पक्षिभेदा बहिनः उत्पतन्त्युक्ष्णन्ति तावद्भूर्लोकमित्यर्थः ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥

भूमण्डलं तु सप्तपञ्चमुपपद्यते प्रागिच्छाह । उपपद्यते-
मिति । यद्भूमेः सन्निवेशेनावयवविन्यासेनावस्थाने तद्यथा तदु-
पपद्यतेमेव भुवमण्डलादारभ्य भूपर्यन्तो लोकसन्निवेश उक्तः
अथ भूमेरधस्तातानां लोकानां सन्निवेशमाह । अधस्तर्पित्यादिना
उत्तराध्यायान्तेन ग्रन्थेन । अनेन भूर्लोकमधस्तात् सप्तभुविराभ्यु-
पगमविवराः सन्ति ते चैकग्रो योजनानामयुतं तेजान्तरे मध्य-
उज्ज्वलं भावे कः उज्ज्वलः शीघ्रं योजनयुक्तान्तरोच्छ्रितमायामो
देह्यं विस्तारश्चायुतयोजनपरिमितस्तेषां समाहारश्चन्द्रः तेन
योजनायुतान्तरोच्छ्रितायामविस्तारेण उपकल्पिता विवराणामु-

भूमेः योजनायुतोच्छ्रितस्तथा विलानामायामो विस्तारश्चायुतयो-
जनपरिमित इत्यर्थः तारतम्येन भोगतारतम्येण चोपकल्पिताः भूर्लो-
कापेक्षया विवरेषु भोगाधिक्यमस्तीत्यर्थः विवराणि सप्त निर्दि-
शति । अतलमित्यादिना । पातालमित्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ ७ ॥

तारतम्येणेतदेव सप्तविवरासाधारण्येन दर्शयति । एते-
ष्वित्यादिना । अथातल इत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । एतेषु विल-
स्वर्गेषु दैत्यादयो निवसन्तीत्यन्वयः कथम्भूतेषु स्वर्गादप्यधिकः
कामभोगश्चैवार्थानन्दः ऐश्वर्यप्रसक्तिसन्तोषश्च भूतिः सम्पत्तिश्च
विभूतिरीशितव्यवर्गश्चाधीशशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् समास-
अमितः सुसमृद्धानि भवनान्यागाराणि उद्यानादीनि क्रीडा-
स्थानानि विहारस्थानानि च येषु यत्र क्रीडा खेलनं विहारः
स्त्रीसम्भोगः कम्पभूताः नित्यप्रसुदिता अनुरक्ताः कलत्रादयो
येषां तथाभूताः ॥ ८ ॥

श्रीमद्दिग्गजजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथावशिष्टातलादिलोकनिवासिनामैश्वर्यं श्रीनारायणमाह्व-
त्सव्यज्जकमिति तदिह निरूपयति । तत्राहो शनैश्चरन्त्येतां
प्रधायां स्थितिं निरूप्य राहो स्थितिः किमिति न निरूपितेति
स्वरितमतेर्मन्त्रस्यासङ्गं परिकल्पितं निरूप्य सूर्यादीनां मण्डल-
परिमाणं निरूपयति । अधस्तादिति । एके पौराणिकाः स्वर्भानुर्न-
क्षत्रवज्रसोममण्डले मेहं परितः प्रावक्षिष्येन चरतीति
वदन्ति । केचित्त्योद्दिष्टाः मानसोत्सवविभूतग्रान्तभूमेरागत्य
समुदस्य पुनः पश्चिमभागे भूमाववासांमत्वा पातालविवरमध्य एव
पूर्वदिशं गत्वा मानसोत्तरे बहिः प्रान्तभूमेरेव पूर्वस्यां दिशि
उदस्य पश्चिमस्यां दिशि भूमाववासांमतीत्येवं सङ्गिरन्ते अत
एव कदाचित्पातालग्रहणमभूदिति च भाषन्ते अपरे मेरोरप्रा-
वक्षिष्येन तमोवलये चरन् पश्चिमत उदस्य पूर्वस्यां दिश्यसे
गच्छतीत्याचक्षते अतर्हः अमरत्वायोग्यः ॥ १ ॥

तराणामण्डलं दशसहस्रयोजनविस्तृतं ततो द्विगुणं सोमम-
ण्डलं त्रिंशत्सहस्रयोजनविस्तृतं द्वादशसहस्रद्विदशसहस्रमि-
त्यर्थः सोममण्डलाद्विगुणं चत्वारिंशत्सहस्रयोजनेन विस्तृतं
राहुमण्डलं त्रयोदशसहस्रमित्यनेन त्रिदशेति युक्त्या त्रिंशत्सहस्रा-
लभ्यते पुनश्च दशसहस्रां सोममण्डलाद्विगुणोक्त्वा कुत एव
कल्पना यथास्थितव्याख्यानमन्तरेणोक्तिचेष्ट ।

“राहुसोमस्वीणां तु मण्डलाद्विगुणोक्ताम् ।

विभवे सर्वमुत्तमं शक्ति वचनात् ॥ २ ॥

भागवतं भगवतः प्रियं तदस्य प्रियम्, इत्यस्मिन्नर्थे अणुप्र-
त्ययः परिवर्तमानं मण्डलमिति शेषः चक्राभिमुखमवस्थितः
उज्जिजमानः वेगेन चलन् आगत्य दूरात् ॥ ३ ॥

तवन्मात्रे अयुतमात्रे ॥ ४-५-६ ॥

भूविवराः पातालादयः तारतम्येनोपकल्पिताः सुखादिसा-
मान्यविशेषाभ्यामुपध्वंसः क्रमेणोति वा ॥ ७ ॥

समृद्धिरुद्रेकः विभूतिः सन्ततिपरस्परा समृद्धभवनोद्याना-
क्रीडेषु आविहारी यत्र ते तथा तेषां क्रीडः मिथुनक्रीडायो-
ग्यपर्वत आविहारी भूर्लोकविहारविलक्षणत्वादीश्वराच्छिवा-
त्तथात्वं वराहा ॥ ८ ॥

श्रीमन्मन्त्रोक्तं तस्मात्तस्मात्तस्मात् ।
एक इति । स्वमते तु पर्वण्यस्यायुनेति नृणां नृणां नृणां
नास्ति । किन्तु स्वगत्येति ॥ १ ॥

तस्मिन्मण्डले रथनीडाभ्यन्तरस्थितं तेजश्चक्रम् ॥ २-७ ॥

श्वरात् समर्थादपि ॥ २-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधराशिनी ।

सूर्यादधोऽधः स्वर्मानुसिद्धादीनां स्थितिं भुवः ।

अतलादीनि सप्तापि चतुर्विंशदंशुनिः ॥

न तदमरत्वं ग्रहत्वं चाहतीति सः ॥ १ ॥

ग्रहणां वक्तुमाह । यदह इति । पर्वणि अमावास्यापौर्णमास्योः
तयोर्भूतलस्थजनचक्षुषां व्यवधानं कर्तुममृतपाने मध्यप्रवेशेन
तयोर्व्यवधानं पूर्वं कृतवानित्यतः ताभ्यां सूचितत्वात् वैरम-
नुबन्नातीति स यथा ॥ २ ॥

उभयत्र सूर्य चन्द्रोऽपि तत्र प्रसिद्धं चक्रं परिवर्तमानं
परिमन्त्रं हृषति शेषः । अमि अमिमुखमवस्थितः सन्
तदवस्थानमेवापरागं वदन्ति । तत्र च अमृतवक्रस्थितिभ्यां
सर्वप्रासादप्राप्तौ न तु वस्तुतो प्राप्ताऽस्ति अयुक्तयोजनान्त-
रत्वात् ॥ ३ ॥

तावन्मात्रे योजनायुते ॥ ४ ॥ ५ ॥

पृथिव्या उपरि भुवोकावधिमाह । मानससाधनः पृथिव्या
विकाराः ॥ ६ ॥

अथस्तात् अथोऽध्यायव्यवस्थित्यर्थः । भूविस्तारः भुवो
विवरभूतान्येवातलादीनीत्यर्थः । योजनायुतान्तरेण योजनायु-
तावध्यावित्यर्थः । अन्तरमवकाशावधि इत्यमरः भूतलाद्योज-
नायुतावधौ अतलं तस्माद्योजनायुतावधौ वितलमित्येव मायाम-
विस्तारेणापि योजनायुतावधिना उपकल्पाः वैधिविशीलताभ्यां
समापवेल्यर्थः । उल्लिखितत्वं तु यथा सम्भवं हेयम् ॥ ७ ॥

सामान्येन विवराणि वर्णयति । एतेष्वित्यादिना । भूतिः प्रमा-
द्यः विभूतिः सम्पत्तिः । ईश्वरविभूतादेरपि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ सूर्यादधः स्वर्मानुसिद्धादीनां स्थितिं चाह ।
अथस्तावित्यादिभिर्मिश्रभिरध्याये । भूमेयोजनलक्षे तु सौरमैत्रेय-
मण्डलम् इति श्रीपराशरौकिः तत्र सवितुरग्रस्तात् योजनायुते
स्वर्मानु राहुः अतदधोऽपि भगवदनुक्रमण्या अमरत्वं ग्रहत्वं चालभत-
लेमे उपरिष्ठादधमे स्फल्मे ॥ १ ॥

अथो जगत् प्रतपतस्तरयोर्प्रसिद्धं मण्डलं तद्विस्तरतो योज-
नायुतं योऽमृतपाने मध्यप्रवेशेन तयोः सूर्याचन्द्रमसोर्व्यवधानं
करोतीति तथा अत एव ताभ्यां सूचितत्वात् वैरमनुबन्ना-
तीति वैरानुबन्धो यः स पर्वणि सूर्याचन्द्रमसाभिमिधावति ॥ २ ॥

तदभिधावन्तं निक्षाम्य वष्टा वयितं प्रियतमं भागवितं
स्वकीयं त्रिविधं सुरासुरैर्द्वेषतामि सोऽनुमेवाक्यं सुदर्शनं नामा-
स्तुभयत्र उभयोः रक्षणाय भगवता मयुक्तमज्ञः प्रवृत्तिवर्त-

मानं परिमृश्यां निशम्येत्यत्रापि । योज्यं तत्तेजसा सुदर्शन-
तेजसा सुदृशकितहृदय अमि तयोरभिमुखे मुहूर्तमवस्थितः सन्
आरुह्यदेव जिवत्ते इतीत्यमिभुखावस्थानात्तदुपरागं लोका-
वदन्ति तत्र च समविष्णुमावस्थितिभ्यां सर्वप्रासादप्राप्तौ प्रती-
येते ॥ ३ ॥

ततः स्वर्मानुः तावन्मात्रे योजनायुते ॥ ४ ॥

ततः सिद्धादिसदतमर्थ्यादातः यत्तद्विविधाराजिगत्स-
रित्तमनेनैव सूर्यमभ्योरन्तरस्य योजनलक्षपरिमितत्वं मन्त-
व्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

एकैकशो योजनायुतान्तरेण योजनायुतोऽष्टायेण आयासवि-
स्तारेण वेपुल्यस्य तावता विस्तारेण च उपकल्पाः उपन्यस्ताः ॥ ७ ॥
अतलादिसाधारणयुक्तान् दर्शयति । एतेष्वित्यादिना । अधिकं
कास्यस्ते इति कासाः भोग्यपदार्थास्तेषां भोगश्च ऐश्वर्यानन्दश्च
भूतिरनुभूतिर्भोग्यपदार्थसंपत्तिश्च तैः समृद्धा भवनादयो येषु
नित्यप्रमुदिता अनुरक्ताश्च कलत्रादयो येषां ते ईश्वरालोके-
श्वरादिभूदेः न प्रतिहतः कामो येषां ते मायया स्वाध्याको-
शलेन विनोदो येषां ते देव्यादयो निवसन्ति ॥ ८ ॥

श्रीशुक्कदेव जी बोले सूर्य देव के नीचे दश हजार
योजन पर राहु नक्षत्र सरीका घूमता है ऐसा कोई कहते हैं
जोकि स्वयं असुरों मे अश्वमेध है तो भी सिद्धिका का पुत्र
भगवान् की कृपा से अमर तब प्रह होगया है तात । इस
का जन्म कर्म सब आने हम कहेंगे ॥ १ ॥

जो यह वपते वाला सूर्य देव का मण्डल है तिस का विस्तार
मे दशहजार योजन कहते हैं वारा हजार योजन चन्द्रमा
मण्डल है तरो हजार योजन राहुका मण्डल है वह राहु
समुद्रमन्थते पर अमृत के वास्ते सूर्य चन्द्र के बीच मे
छिपा तब उनने त्रिष्णु को बताया था तिस का वैर
बाधकर पृथिमा अमावास्या को चन्द्रमा सूर्य दोनों पर
दौडता है ॥ २ ॥

इस बात को जानकर चन्द्र सूर्य दोनों की रक्षा करने की
इच्छासे छोडा हुआ जो भगवान् की अति प्रिय भागवत सुदर्शनचक्र
अस्त्र तिसके तेजसे बार बार घूमने से दुःसह तेजको जानकर
मुहूर्त भर बड़े बड़ेगकी प्राप्त होकर बड़े चक्रित हृदय से शीघ्रही
निवृत्त होजाता है तिसीको सब लोग ग्रहण कहते हैं ॥ ३ ॥

तिसके नीचे सिद्ध चारण विद्याधरों के स्थान उतनेही
दूरपर है ॥ ४ ॥

तिसके नीचे जहाँतक वायु चलता है जहाँ तक मेघ माकूम
पडते हैं तहाँपर यज्ञ राक्षस पिशाच प्रेत भूत गणों के विहारका
चौगान अन्तरिक्ष लोक है ॥ ५ ॥

तिसके नीचे सौ योजन पर यह पृथिवी है जहाँ कि इस
मांस वाज सुपर्य आदि बड़े पक्षी उडते हैं ॥ ६ ॥

भूमी के स्थापन की स्थितीतो वर्णन करदी है पृथिवी के
नीचेमी सात भूछिद्र हैं एक एक दश हजारयोजन के दूरमे
लेवे छोडे भूमिके विले है अतल वितल सुतल तलातल यहतल
रसातल पाताल ये सात विवर हैं ॥ ७ ॥

येषु महाराज ! मयेन मायाविना विनिर्मिताः पुरो नानामणिप्रवरप्रवेक विरचितविचित्रभवनप्राकार-
गौपुरसभाचैत्यचत्वरायतनादिभिर्नागासुरमिथुनपारावतशुकसारिकाकीर्णाकृत्रिमभूमिभिर्विवरेश्वरगृहो-
त्तमैः समलंकृताश्चकासति ॥ ६ ॥

उद्यानानि चातितरां मनइन्द्रियानन्दिभिः कुसुमफलस्तवकसुभगकिसलयवनतरुचिरविटपवि-
टपिनां लताङ्गालिङ्गितानां श्रीभिः समिथुनविविधविहङ्गमजलाशयानाममलजलपूर्णानां भूषकुलोल्ल-
ङ्घनक्षुभितनीरनीरजकुमुदकुवलयकल्हारनीलोत्पललोहितशतपत्रादिवनेषु कृतनिकेतनानामेकविहारा-
कुलमधुरविविधस्तनादिभिरिन्द्रियोत्सवैरमरलोकश्रियमतिशयितानि ॥ १० ॥

यत्र हवाव न भयमहोरात्रादिभिः कालविभागैरुपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

यत्र हि महाहिप्रवरशिरोमणयः सर्वे तमः प्रवाधन्ते ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

इतने विलसगों में स्वर्ग से भी अधिक काम भोग देव्य
आनन्द विभूतियों से युक्त बड़े भारी मकान बगीचा विहार स्थानों
में नित्य मुदित अनुरक्त स्त्री पुत्र बन्धु सुहृद अनुचरों
के सहित मालिक होकर ईश्वर से भी जिनको शंका नहीं
है ऐसे माया में विनोद करने वाले दातव्य दैत्य का देव्य लोग
सब निवास करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च । हे महाराज ! येषु मयेन निर्मिताः पुरश्चकासती-
त्यन्वयः । कथम्भूताः नाना ये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेका मुख्यास्ते-
विरचितैर्विचित्रैर्भवनादिभिस्तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च सम-
लङ्कृताः । कीदृशैर्गृहोत्तमैः नागाश्चासुराश्च मिथुनभूताः पाराव-
तादयश्च तैराकीर्णाः कृत्रिमा भूमयो येषु तैः । पाठान्तरे नाना
स्वनत्वं मिथुनविशेषणम् ॥ ६ ॥

उद्यानानि चातितराममरलोकश्रियमतिशयितानि येषु चकासती-
त्यन्वयः । काशिः श्रीभिः । केषां तेषां कुसुमफलस्तवकाश्च सुभ-
गकिसलयानि च तैरवनता रुचिरा विटपा येषां विटपिनां लता-
नामङ्गरालिङ्गितानां श्रीभिः तथा समिथुनाश्चकवाकादिमिथुन-
सहिता ये विविधा विहङ्गास्तथुकानां जलाशयानां च श्रीभिः
कीदृशानाम् अमलैर्जलैः पूर्णानां पुनरपि कैरतिशयितानि भूष-
कुलोल्लङ्घनेन क्षुभितं यज्जलाशयानां नीरं तस्मिन् यानि नीरजा-
क्षीनि तेषां वनेषु कृतं निकेतनं यैस्तेषामर्थात् पक्षिणामेकोऽखण्डो
यो विहारस्तेनाकुलाश्च ते मधुराश्च विविधाः स्वनादयस्तैर्यै
इन्द्रियोत्सवास्तैश्च । यद्वा । समिथुनेत्यादेरुत्तरैर्यैव संबन्धः । मन-
इन्द्रियानन्दिमिरिति स्वनादीनां विशेषणं तत्र नीरजं सामा-
न्येन कमलं लोहितं शतपत्रं तद्विशेषः ॥ १० ॥

अहोरात्रादिभिर्भयं तत्रोपलक्ष्यते सूर्याद्यभावात् ॥ ११-१२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्च हे महाराज ! येषु विलसगेषु मायाविनासुरेण
मयेन निर्मिताः पुरः पुराणि चकासति इत्यन्वयः कथम्भूता

नानाविधा ये मणिप्रवरास्तेषां प्रवेका मुख्यास्तेविरचितैर्विचित्रैर्भ-
वनादिभिस्तथा विवरेश्वराणां गृहोत्तमैश्च समलङ्कृताः कथम्भूतेः
गृहोत्तमैर्नागाश्चासुराश्च मिथुनीभूताः पारावतादयश्च तैराकीर्णाः
सङ्कुलाः कृत्रिमा वेदिकादिरूपा भूमयो येषु तैः नानास्वन-
मिथुनेति पाठे नानास्वनत्वं मिथुनीभूतपारावतादिविशे-
षणम् ॥ ६ ॥

तथा कनकलताभिरालिङ्गितानां संश्लिष्टानां कुसुमस्तवकैः फल-
स्तवकैः सुन्दरकिसलयैश्चावनता नमो रुचिरा विटपाः शाखा येषां
तेषां विटपिनां लताङ्गालिङ्गितानि कीदृशानि मनस इन्द्रि-
याणां चानन्दिनीभिरानन्दकारिणीभिः स्त्रीभिर्विवरेश्वरस्त्रीभि-
रमरलोकश्रियमतिशयितानि अतिशयितानि येषु विवरेषु चका-
सतीत्यन्वयः पुनः कैरमरलोकश्रियमतिशयितान्युद्यानानि चका-
सति अमलैः स्वच्छैः जलैः पूर्णानां समिथुनानां चकवाकादिमिथु-
नसहिता ये विविधा विहङ्गास्तेषां कुलं समुद्रस्तस्य कोला-
हलो येषु तेषां जलाशयानां स्वस्वनिष्कृतसमुद्रस्योल्लङ्घनेन
विहारेण क्षुभितं सञ्चलितं पक्षीरं जलं तस्मिन् यानि नीर-
जाक्षीनि तेषां वनेषु कृतं निकेतनं स्थानं येषां पक्षिणामिति
शेषः सामर्थ्यान्नानाविधैर्विहारैराकुला मधुरा ये विविधाः
स्वरादयः आदिशब्देन गमनेभ्यगादयो विवक्षिताः तैः कथम्भूतैः
इन्द्रियाणामानन्दजनकैः स्त्रीभिरिति यावत् उक्तविधिविटपिना-
मुक्तविधानां मनइन्द्रियाणां चानन्दिमिस्त्रीभिरिन्द्रियोत्सवैः
उक्तविधानां पक्षिणां चोक्तविधैः स्वरादिभिश्चामरलोकश्रियमति-
शयितान्युद्यानानि येषु विवरेषु चकासतीत्यर्थः ॥ १० ॥

यत्र हवाव येषु हि विवरेषु कालविभागैः कालावयवैः अहोरात्रादि-
भिर्भयं नोपलक्ष्यते तत्रत्यातामायुषो भूयस्त्वादिति भावः यत्र येषु
विवरेषु ये महान्तोऽहिप्रवराः सर्पश्रेष्ठास्तेषां ये शिरोमणयः
फणामणयः ते सर्वे कृत्स्नं तमोऽन्धकारं प्रवाधन्ते निरस्यन्ति
॥ ११ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येषु विवरेषु पुरः पुराणि चकासति विलसन्तीत्यन्वयः
माययार्थक्रियाकरणशक्तिलक्ष्योपादानभूतया निर्मिताः नाना-
मणिनां प्रवेकैः श्रेष्ठैर्विरचिताविचित्रभवनादिभिरुपलक्षिताः विल-

न वा एतेषु वस्तुनां दिव्यौषधिरसराणां पुनात्रपावस्तानादिभिराभयो व्याधयो बलीमलितजराद-
 सश्च देहवैषम्यदौर्गन्ध्यसौदमलमगलानि रिति त्रयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥ १३ ॥
 न हि तेषां कल्प्याणामां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना अगवत्तेजसश्चक्रापदेशात् ॥ १४ ॥
 यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरबधूनां प्रायः पुंसवजानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवताज्यमायलतं पापाणां बद्धचक्रसुलस्थानं नाना मिथुनतो
 वत्तमानैः पारावतादिभिराकीर्णः कृत्रिमभूमयो येषु ते तथा
 तैर्विवरेभ्यराणां गृहोत्तमैरन्तःपुरभेदैः ॥ १३ ॥
 येषु विवरेषु धानानि चकासति विटपिनां वृक्षाणां मन-
 आदीन्द्रियानन्दहेतुभिर्विटपैः शाखाभिः कृताभिः श्रीभिः समृद्धाभिः
 कनकैति वृक्षाविशेषणममृतजलपूर्णानां समिथुनानां विहङ्गकुलानां
 कोलाहलशब्दयुक्ताणां जलाशयानां सरसां सम्बन्धनां मत्स्य-
 कुलानां मुल्लङ्घनेनोत्पत्त्यपतनेन क्षुभितनीरचञ्चलनीरजादिसमुदयेषु
 कृतनिवासान्मनेकविधाशकुलानां मधुरकाणामिन्द्रियोत्सवैर्म-
 धुकरखनादिभिः स्वर्गश्रियमतिशयितानि अतिशयोपेतान्युद्याना-
 नीति सम्बन्धः नीरजः सौमन्येन कमलः कङ्कारः सौमन्धिक
 शतपत्रं रक्तकमलम् आदिशब्देन पुण्डरीकादयो गृह्यन्ते "पुण्डरीकं
 सिताम्बुजम्" इत्यभिधानम् ॥ १०—११ ॥

(१) शार्ङ्गन्तम इति सूत्रम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराथ्यदर्शनी ।

येषु पुरश्चकासतीत्यन्वयः । कीदृश्यः नानाभूतेषु मणिप्रवरे-
 स्वपि ये प्रवेका मुख्याः तैर्विरचिता विचित्रा ये भवनादयस्ते-
 गृहोत्तमैश्चोद्धृताः कीदृशैः नागाश्च असुराश्च मिथुनसूताः
 पारावतादयश्च तैराकीर्णाः कृत्रिमा भूमयो येषु तैः नाना खन-
 इति पाठः सुगमः ॥ ६ ॥

यासु उद्यानानि अमरलोकश्रियमतिशयितानि अतिक्रान्तानि
 चकासतीत्यन्वयः । कामिः कुसुमादिभिरवनता रुचिरा विटपा
 येषां तेषां विटपिनां श्रीभिः मनोहृद्भानन्दिमिरिति पुस्तक-
 मार्षम् । तथा समिथुनाः सखीपुसा विविधा विहङ्गमा येषु तेषां
 जलाशयानां भण्डकुलोद्धृतैः क्षुभितेषु नीरेषु यानि नीरजादि-
 वनानि तेषु कृतनिकेतनानामर्थात् पक्षिणामेकोऽप्यण्डो यो
 विहारस्तेनाकुला मधुरा विविधाः खनादयस्तेयै इन्द्रियोत्सवा-
 स्तेश्च अत्र लोहितं शतपत्रञ्च नीरजविशेषो लौहित्यदलशत-
 पत्रवाक्याम् ॥ १०—१२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

हे महाराज ! येष्वतलादिषु मायाविना आश्चर्यप्रकाशका-
 सुरीविद्यावता मयेन विनिर्मिता नानाविधानां मणिप्रवराणां
 प्रवेकैर्मुख्यैर्विरचितानि यानि विचित्राणि भवनादीनि तैः नागै-
 रसुरैर्मिथुनभूतैः पारावतादिभिराकीर्णाः कृत्रिमा भूमयो येषु
 तैर्विवरेभ्यराणां गृहोत्तमैश्च समलङ्कृताः पुरः पुराणि चकासति ॥ ६ ॥

(१) शार्ङ्गन्तम इति सूत्रम् ।

[७६]

किञ्च येषु कुसुमफलस्तवकैः सुमङ्गकिसलयैश्चावनता
 रुचिरा विटपा येषां विटपिनां लतानामङ्गरालिङ्गितानां श्रीभिः
 तथा अमलजलपूर्णानां समिथुनाः चक्रवाकादिमिथुनसहितानां
 येषु विविधा विहङ्गस्तद्युक्ताणां जलाशयानां श्रीभिः भण्डकुलो-
 द्धृतैः क्षुभितेषु नीरेषु यानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतनिके-
 तनानामर्थाद्भ्रमरादीनामेकोऽप्यण्डो यो विहारस्तेनाकुलाश्च
 ते मधुराश्च विविधखनादयस्तेमनोहृद्भानन्दिमिरिति यै इन्द्रियो-
 त्सवास्तेश्च अतितराममरलोकश्रियमतिशयितानि उद्यानानि चका-
 सति यत्र येषु महोरात्रादिभिर्यज्ञं तत्रोपलभ्यते सूर्याद्य-
 भावात् ॥ १०—११ ॥

तदि कुतस्तत्र प्रकाश इत्यत आह । यत्रेति ॥ १२ ॥

भाषाटीका

हे महाराज ! परीक्षितजी जिन भूमि बिर्ता में माया जाननेवाले
 मयवैद्य के बनाये पुर हैं सो नाना प्रकार के मणियों से भरे मणियों
 से रचित विचित्र घर दीवाल गोपुर समा आयतन गृह अंगना
 चैत्य इत्यादिकों से युक्त हैं जहाँ असुर विचित्र संहित । उनमें हैं
 कबतर तोता मैना इन्होंसे वे स्थान भरे हैं अलङ्करी बनी हुई उहाँ-
 पर जमीन हैं उहाँ के मालकों के अच्छे घर हैं इन सबों से पाती-
 लादिक शोभित हो रहे हैं ॥ ९ ॥

जिनों में अत्यन्त मन इन्द्रियों के आनन्द देनेवाले फूलों के
 गुच्छे सुन्दर कोमल डाली इन्हों से झुकते हुये बनी हुई माँझ
 वाले पेड़ हैं जो कि जताओं के अंगों से आलिंगित हैं और भी
 छिों के सहित ताता प्रकार के पक्षि जित से हैं ऐसे ताला-
 वों के निर्मल पूर्ण जलों की शोभा से वे स्थान युक्त हैं मछलियों
 के कुदने से चंचल जो तलावों का जल तिसमें जो कमल तिनके
 वनाम स्थान करने वाले पक्षियों का एक अण्ड जो विहार
 तिस से व्याकुल जो मौरा तिन के जो नाना प्रकार के शब्द
 तिनोंसे जो इन्द्रियों के आनन्द तिनों से देवतों की संपत्ति को
 जीत जाने वाले बगीचा उहाँ पर लगे हुये हैं ॥ १० ॥

जहाँपर सूर्य के बिना रात दिन न होने से काल के बीतनेका
 मय नहीं जाना जाता है ॥ ११ ॥

जहाँ पर बड़े भारी सर्पों के मणियों से सब अन्धकार का
 नाश हो जाता है ॥ १२ ॥

श्रीभरखाभिरुतभावायदीपिका ।

क्रमः अमः ग्लानिरनुत्साहः ॥ १३ ॥

कल्याणानां मङ्गलरूपाणाम् ॥ १४ ॥

यस्मिन् भगवत्तेजसि प्रविष्टे पुंसवजानि गर्भाः "आवतुर्था-
 ऋषेत्स्वावः पातः पञ्चमषष्ठयोः" इति आवपाती ज्ञेयी ॥ १५ ॥

अथातस्ते मयपुत्रोऽसुरो बलौ निवसति येन हवा इह सृष्टाः वण्णावतिर्मायाः काश्चनाद्यापि माया-
विनौ धारयन्ति यस्य च जृम्भमाणस्य मुखतस्त्रयस्त्रीणाम् उदप्रद्यन्त स्त्रैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति
या वै विलायनं प्राविष्टं पुरुषं रमेन हाटकाख्येन साधयित्वा स्वविलासावलोकनानुरागस्मितसंलापोप-
गूहनादिभिः स्वैरं किल रमयन्ति यस्मिन्नुपयुक्ते पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मा-
नमभिमन्यमानः कथ्यते मदान्ध इव ॥ १६ ॥

ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान् हाटकेश्वरः स्वपार्षदभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवौ
भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः प्रवृत्ता सरित्प्रवरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मा-
तस्त्रिभुजा समिध्यमान ओजसा विवति तन्निष्ठयूतं हाटकाख्यं सुवर्णं भूषणैनासुरेन्द्रावरौघेषु पुरुषाः
सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥ १७ ॥

ततोऽधस्तात् सुतल उदारश्रवाः पुण्यश्लोको विरोचनात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं
चिकीर्षमाणो नन्दितेर्लब्धकायो भूत्वा बहुवामनरूपेण पराक्षितलोकत्रयो भगवदनुकम्पयैव पुनः प्रव-
शित इन्द्रादिष्वविद्यमानया सुसमृद्धया श्रियाऽभिजुष्टः स्वधर्मैणासाधसंस्तमेव भगवन्तमाराधनीयम-
पगतसाधवस आस्तेऽधुनापि ॥ १८ ॥

मी एवैतत् साक्षात्कारी भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्पशेषजीवनिकायानां जीवभूतात्मभूते परमान्मनि-
चासुदेवे तीर्धतमे पात्र उपपन्ने पर्या श्रद्धया परमादरसमाहितमनसा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्ग-
द्वारस्य यद्विलनिलयैश्वर्यम् ॥ १९ ॥

यस्य हवाव क्षुत्पतनप्रखलनादिषु विवशः सकृन्तामाभिगुणन् पुरुषः कर्मबन्धनमञ्जसा विधुनोति
यस्य हैत्र प्रतिबाधनं मुमुक्षुवोऽन्यथैवोषलभन्ते ॥ २० ॥

श्रीधस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

सर्वयो रताः स्त्रैरिण्यः कामिन्यस्त्वसर्वयोऽपि तत्राप्याति-
चञ्चलाः पुंश्चल्यः । विलायनं विलायतनम् । साधयित्वा सम्मोहात्-
मये कृत्वा । खे ये असाधारणा विलासास्तत्पूर्वकोऽवलोकनेनानु-
शागयुक्तं स्मितं तेन संलाम उपगूहनं च तदादिभिः यस्मिन् हाट-
काख्ये रसे उपयुक्ते सेविते ॥ १६ ॥

भवयोर्भक्तस्य भवान्याश्च चित्रभानुरस्त्रिभुजेन निष्ठयूतं
पूतकृत्य त्यक्तम् असुरेन्द्राणामवरोधेष्वन्तःपुरेषु पुरुषीभिः
स्त्रीभिः ॥ १७ ॥

सुतले बलिरधुनाप्यास्त इत्यन्वयः । कथम्भूतः महेन्द्रस्य प्रियं
कुर्वन्मिच्छता भगवता प्रथमं पराक्षितमपहतं लोकत्रयं यस्य
यः ॥ पुनर्भगवतोऽनुकम्पयैव तत्र प्रवेशितः सन् कीदृशेन
योऽदिनः सकाशाद्भूत्वा बहुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन ॥ १८ ॥

केचित्तस्य सुतलराज्यं भूमिदानफलं मत्स्यन्ते तन्निराकरोति ।
मी एवैतदिति । यद्विलनिलये विवरस्थाने ऐश्वर्यमेतद्भूमिदानस्य
साक्षात्कारः फलं न भवत्येव कुत इत्यपेक्षायामवस्थितस्य

दानस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याह । यत्तत्प्रसिद्धं ज्ञानं तस्य तदेवाह ।
भगवत्पशेषजीवनिकायानां जीवभूतश्चासावात्मभूतश्च सर्वजीविनि-
यन्ता चासावात्मसामश्रेयर्थः तस्मिन् संप्रतिपादितस्य ॥ १९ ॥

क्रिञ्च मरुतं नाम क्षुतादिषु च विवशोऽपि सकृदपि यणन्
कर्मबन्धं विधुनोति । कथम्भूतं यस्य प्रतिबाधनं त्विह मुमुक्षु-
वोऽन्यथैवोपलभन्ते यन्निवृत्त्यर्थं योगसाङ्ग्यादिके शान्तुभवन्ती-
त्यर्थः तं कर्मबन्धं सजति ॥ २० ॥

श्रीमद्दीराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतेषु विवरेषु वसतामाधयो मनःपीडा व्याधयो रोगाः
बलिस्त्वगतो विकारः पालतं केशेषु शौक्ल्यमेतदुभयमूलभूता
जरा आदिशब्देन मतिप्रशादिर्गृह्यते तथा देहस्य वैद्यस्यै रूपा-
न्तरं दुर्गन्धः पुतिगन्धः खेदः खेदः क्रमः भ्रमः श्लान्तिरनुत्साह
इति एते वयोऽवस्थाश्च दिव्यौषधैरसायनपानैर्दिव्यैरयानस्ननादि-
मिश्रं न भवन्ति ॥ १३ ॥

श्रीमद्वीरसाधनाचार्यकृत भगवत्तन्त्रचन्द्रिका ।

तथा तेषां विवस्त्राणां कल्याणाणां निर्दुःखानां कस्मा-
दपि मृत्युर्न हि प्रभवति कोऽपि तात्प्रारयितुं समर्थो न भवतीत्यर्थः
भवतीति पाठे मृत्युर्नैव कुतश्चिदपि तेषां नास्तीत्यर्थः तर्ह्य-
मरास्ते किं तत्राह । विनोति । अकारप्रदेशाच्चकलं ह्यहमवत्तेज-
सोऽस्त्वपि विना सुदर्शनाद्यादिनान्यस्मात् मृत्युस्तस्मात्स्वस्त्येव-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेवाह । यस्मिन् सुदर्शनाद्ये विचरेषु प्रविष्टे सत्यसुरवधूनां
पुंसवनानि गर्भाः प्रायेण चक्रभयात् प्रस्रवन्ति पूर्णाश्चेत्यत-
न्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सामान्यतो विवरानुपवर्थाथ विशेषेण
विवर्णयिषुस्तावदतलं विवरानुपवर्णयति अथेति ॥ अतलाख्ये विचरे
मयस्य पुत्रो बली नाम निवसति ते विचरिणः । येनेति । येन
बलित्वेन सृष्टा इह प्रवर्णयति संस्पर्का माया तासां सामानां
मये काश्चन माया अत्रापि क्वचिन्मायाविनो आस्यन्ति
यस्य बलस्य विजृम्भमाणस्य सतः तन्मुखात्रयः स्त्रीणां गणा
कुर्वन्भूतः गणानिवाह । स्त्रीण्यः कामिन्यः पुंश्चल्य इति सर्वगो-
रताः स्त्रीण्यः कामिन्यस्तत्सर्वगोरताः तत्रापपत्तिश्चल्यः पुंश्चल्यः
त्रिविधास्तु त्रिचरिणः । या वै स्त्रीणां त्रयः स्त्रियो विलम्बन्ते
विवरं प्रविष्टे पुरुषं हाटकाख्येन रसेन रसायनेन साधयित्वा
स्ववशीकृत्य बलायनमिति पाठे तत्र प्रविष्टे पुरुषं रसेन
बलायनं साधयित्वा सम्भोगसमर्थं कृत्वा स्वेऽनाधारणा विलासा-
स्तत्पूर्वको योऽत्रलोकः अनुगम्युक्तं यत् किमंतं संलापो रहो-
भापणमुपगृह्णतमादिजनतेवसादिभिः स्वेन स्मयन्ति किञ्च
हाटकाख्यं रसं विचरिणः । यस्मिन्निति । यस्मिन् रसे उपयुक्ते
सेविते सस्यपशोक्तो पुरुषः आत्मानमयुतमहाविगजबलं
मन्यमानो भवान् इवाहमीश्वरः सिद्धोऽहमिति कथ्यते
स्थावते ॥ १६ ॥

एवमतलाख्यो विवर उपवर्णितः । अथ वितले वर्णयति । तत
इति । ततोऽतलादधस्तादितले विचरे भगवान् इहो रुद्रः
हाटकेश्वरः स्वपार्श्वेऽभूतगणैः प्रमथ्यगणैः परिवृतः प्रजापतिसर्गः
ब्रह्मादिष्टः सर्गस्तस्योपबृंहणाय वृक्षये भवान्या सह मिथुनी-
भूयास्ते यदुक्तं हाटकेश्वर इति नाम तस्मिन्निमित्तं स्पष्टयति
इति । भवानीभवयोर्मिथुनीभूतयोर्वीर्येण हाटकिन्याख्या
सरित्प्रवरा सतः प्रवृत्ता तस्माद्वो हाटकस्य सुवर्णस्य ईश्वर
उत्पादकत्वाद्वाटकेश्वर इत्युच्यते इति भावः । ननु हाटकिन्या-
ख्यसरित्प्रवरायाः प्रभवत्वेऽपि न हाटकप्रभवत्वं तत्राह । यत्र
हाटकिन्यां सरित्प्रवरायां चित्रभाजुरभिः मातरिश्चना वायुना
ममिध्यमानः सम्भगदीप्यमानः ओजसा बलेनापिबत् हाटकिनी पीत-
वान् तेनाग्निना निष्ठूयत फूत्कृत्य त्यक्तं हाटकाख्यं सुवर्णमसुरेन्द्राणां
विवरवासिनामवरोधेऽन्तःपुरेषु पुरुषा पुरुषीभिः स्त्रीभिः सह
भूषणोनाभरणेन धारयन्ति भूषणानि कारयित्वा धारयन्तीत्यर्थः
हाटकिन्या अन्ततो हाटकाख्यसुवर्णरूपेण परिणामात्तत्प्रभवोऽपि
हाटकेश्वर इति भावः ॥ १७ ॥

अथ सुतले वर्णयति । तत इति । ततो वितलादधस्तात्सु-
तले विचरेऽस्युरुक्षणा विपुलकीर्तिः पुण्यश्लोकः स्मरतां पुण्या-
पादकयशःसम्पन्नः महाभागवतो भागवताग्रगण्यः विरो-
चनस्थात्मजो बालिश्चुनाप्यास्ते इत्यन्वयः कथम्भूतः महेंद्रस्य

प्रियं कर्तुमिच्छता प्रथमं दितेः सकाशाद्भूत्वा बहुवामनरूपेण लब्धः
कायो देहो येन तेन भगवत्प्राप्तं प्रथमं पञ्चविंशमपहतं लोकत्रयं
यस्य तथाभूतः पुनर्भगवतोऽनुकल्पयैव सुतले विचरे प्रवेशितः
इन्द्रादीनामपि दुर्लभया सुसमुद्रया श्रिया सम्पदा जुष्टः
सेवितः भयरहितः तमेव भगवन्तं स्वधर्मणा स्वोचितधर्मणा-
राधयत् ॥ १८ ॥

एतत् सर्वसम्पत्समुद्रं सुतलाधिपत्यं तद्भूदानफलमिति न मन्त-
व्यमित्याह । नो एवेतदिति । यद्विलनिलये विवरस्थाने ऐश्वर्ये
तदेतद्भूमिदानस्य साक्षात्कारः फलं न भवत्येव कुत इत्यपे-
क्षामिव भूतस्य दानस्य साक्षादपवर्गहेतुत्वादित्याशयेन
भूमिदानं विचरिणः । भगवति बाहुय्यपूजोऽशेषभूतजातानां
ये जीवभूताः प्रत्यगात्मानस्तेषामप्यात्मभूते परमात्मन्यन्तः-
प्रविश्य भारके वासुदेवे तीर्थतमे पावनतमे पात्र उपपन्ने समीपे
प्राप्ते सति तस्मिन् परया निरुपाधिकया श्रद्धया कतव्यविषय-
त्वरया समाहितं मनश्चित्तं येन तेन बलिना सम्प्रतिपादितस्य
कृतस्य साक्षादपवर्गसाधनभूतस्य भगवत्स्तीर्थतमत्वमेवो-
पपादयति । यस्येति । यस्य हि भगवतो नाम सकृदपि विचरोऽपि
श्रुतमतनस्त्वलनादिष्ववस्थास्वपि गृणात् पुरुषः कर्मरूपबन्धन-
मज्जता सुखेन विधुनोति निरस्यति सकृत् स्मरणाभावेणापि
समस्तवृत्तिनिरासश्चमत्तामवतो भगवत्स्तीर्थतमत्वं कैमुत्यन्याय-
सिद्धमिति भावः कर्मबन्धं विचरिणः । यस्य इवा इति । यस्य हि
कर्मवन्धस्य प्रतिवाधनं निरसनोपायमिह मुमुक्षवोऽन्यथा कर्म-
योगादिरूपेण उपलभन्ते जानन्ति तत् कर्मवन्धनं धुनोतीति
पूर्वगान्वयः प्रतिवाधनमिति पाठे प्रतिक्षेपसाधननिरसनोपाय-
मित्येवायः यथा कर्मयोगादिकं भगवद्भक्तियोगोत्पत्तिर्वातबन्ध-
कमाचीतकर्मवन्धननिरसनद्वारा भक्तियोगानुग्राहकत्वेन भक्ति-
योगद्वारा कृत्स्नपूर्वोत्तराद्यतिवर्तकमेवं तामस्मरणाभ्यासाभि-
प्रेतोऽर्थः अन्यथा भक्तियोगात्तत्प्रकाशपक्षेऽप्यवगन्तव्यम् एवं
तीर्थतमे सर्वेषामात्मनि भगवतानामात्मदे आत्मपर्यन्तवदान्ये
आत्मतमे निरातशयप्रियतमे भगवति विनियुक्तस्य लोकत्र-
यस्य न विलीनियमनैश्वर्ये फलमिति पूर्वगोचान्वयः ॥ १८-२१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पानसहितस्नानात् आपयो मनोबुःखानि ग्लानिर्मनोबल-
क्षयः क्रमः शारीरबलक्षयः वयोऽवस्थाः शैशवादिवयो-
क्षणाः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यस्मिन्नेकं पुंसवनानि गर्भाः ॥ १५ ॥

एवं सामान्येन विवरलक्षणमुक्त्वा विशेषेणाह । अथेति ।
नास्त्रा वधः तासु काश्चन मायाः त्रयो जातिभेदेन स्त्रीरुच्यः
स्त्रीच्छानुवृत्त्यः कामिन्योऽन्तर्गतकामोदकाः पुंश्चल्यः पुरुषमात्रेण
सुरतमाकांक्षमाणाः पुरुषदर्शनमात्रेण परिप्लुतेन्द्रिया वा सर्वा अपि
नियतपुरुषा न भवन्तीत्याह । या इति । बलायनं विलक्षणं संलापो
मियोभापणमुपगृह्णतमादिजनं सुम्बनादिकमादिपदगृहीतम् ॥ १६ ॥

यस्मिन् रसे भवयोः पार्वतीपरमेश्वरयोस्तत्कीर्त्यं चित्रभा-
जुरेध्यमानो वर्द्धमानः अवरोधा अन्तःपुराणि तेषु पुरुषीभिः
पुरुषवद्वक्षोपेताभिः स्त्रीभिः ॥ १७ ॥

उरुणाः बहुनः शस्त्रस्य अत्रः अत्रां यस्य स तथा पयाः

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।
क्षिप्तमाकृष्टं स्वाधीनं लोकत्रयं यस्य स तथा प्रवेशितः लोक-
त्रयेण प्रतिवत्सरं क्रियमाणपूजायामिति शेषः ।

सर्वस्य जीवराशेरधिकं बलैरश्वर्यं हरये भूमिदानफलं न
तस्य फलं मुक्तिरेव किन्तु पूर्वजन्माजितकिञ्चित्पुण्यफलं भवितु-
मर्हतीत्याह । अधुनापीति । अधुनापि बलेर्बलनिर्णयं सुतलजाक
यदेश्वर्यमेतद्भूमिदानस्य साक्षादरो नो एव मुख्यफलं नैव कुतो
नेति तत्राह । भगवतीति । परमात्मनि सस्यक् प्रतिपादितस्य
स पात्रं न चेत्कथं तदिति तत्राह । पात्र इति । पात्रगुणमाह । तीर्थ-
तम इति । अतिशयेन शुद्धे अतो युक्तमित्याह । उपपन्न इति
अन्येषु महात्मसु सत्स्वस्यैवोपपत्तिः कथमिति तत्राह । जीवेति
केषामत्राह । अशेषेति । जीवभूतत्वे दुःखित्वेनाशुदिरापन्नोति तत्राह ।
आत्मभूत इति । सदा स्वामिनि इदं स्वामित्वं न लोकवत् किन्तु
सदातनमित्यतो भूत इति स्वतन्त्रत्वाद्दुःखनिवारणसमर्थं इत्यर्थः
आत्मवत्सर्वभूतप्रेष्ठ इति वा तर्हि किं तस्य फलमत्राह । साक्षा-
दिति । ननु अश्रद्धया हुतं दत्तम् इत्यादि श्रद्धया सहितेन दत्तस्या-
सङ्कल्पत्वादस्यापि तथात्वेन कथं मुक्तिद्वारत्वमिति तत्राह । पर-
येति । प्रत्यक्षफलदर्शनाच्चायमेव पात्रभूत इत्याह । यस्येति । निमित्तं
विष्णुनामैव यथैह पदमागतम् इत्येतदस्मिन्नर्थे प्रमाणा मित्याह ।
इति । यथा नामसङ्केतनोति कर्मबन्धविध्वंसो भवत्येव बलेरपी-
त्यस्मिन्नर्थे वेति वा विकल्पोपमानयोः इत्यमरः आदिशब्दात् स्वप्ना-
दिभ्यदर्शने इति गृह्यते तमेव विद्वानमृत इह भवति इति अने-
ज्ञानमन्तराणां नाम्नः कर्मबन्धहानिः कथमत्राह । यस्येति । प्रतिबो-
धनं ज्ञानं नाम सङ्केतनलक्षणकर्मद्वारा ज्ञानं भवति कर्मणा
ज्ञानगतनोति इति अतिरिक्तद्वैतनेनाह । अविगानेन सर्वेषां चेतना-
नामात्मदं ज्ञानजननद्वारा सायुज्यफलप्रदं यद्यस्मात्तद्भगवत्ताम
सुसुश्रुभिरभ्यसनीयमेवेत्याह । यत्तदिति । तस्मिन् वासुदेव इति पूर्व-
जान्वयः ॥ १८—१९—२०—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नो एवेतदेतावन्मात्रमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रतेषु वसतां दिव्योषधिरसरसायनयोरशनादेव हेतोर-
श्रपानादिभिरप्याधिष्याधयो न भवन्ति तथा हि द्विविधा वयोऽ-
वस्थाश्च न तत्र प्रथमा वलिप्रभृतयश्चरमाः द्वितीया देहवैवर्ण्या-
दयोऽचरमाः क्रमः श्रमः ग्लानिर्हर्षक्षयः ॥ १३ ॥ १४ ॥

पुंसवनानि गर्भाः आचतुर्थाद्भवेत् स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठ-
योः इति स्त्रावपातौ द्वेयौ सवर्णौ स्त्रावः स्त्रैरियः कामिन्यस्त्वस्व-
वर्णोऽपि । तत्राप्यतिवञ्जलाः पुञ्जलयः विलायनं स्वाविल्लरूपमायतनं
साधयित्वा स्वसम्भोगसमर्थं कृत्वा यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते
सति चित्रभानुरग्निः पिबति संशोष्य कठिनीकरोति तेन अग्निना
निष्ठयूतं साहोतीर्णकृतम् । यद्वा । ताभ्यां भवभवानीभ्यां फूटकृत्य
त्यक्तम् । भूषणेन रत्नालङ्कारेण सह अस्यादरात् ॥ १५—१७ ॥

अथो यशः मत एव पुण्याश्चारवः श्लोका वर्णनार्थकपद्यानि
यस्य सः प्रवेशित इति सुतलमेवेति शेषः ॥ १८ ॥

कौशिल्यस्य तादृशविलस्वर्गभोगप्राप्तिर्भूमिदानफलं मन्यते
तस्मिन्नाकरोति । नो एवेतदिति । यद्विलनिर्णयैश्वर्यमेतद्भूमिदानस्य
साक्षात्कारः फलं न भवति यद्भूमिदानं तदिति असिद्धमित्यन्वयः
अत्र भूमिपदेन त्रिभुवनसर्वोपलक्षितम् अत्र वेदविल्लास्यमाणे एव
भूषदेशदनादचरमाः प्रसिद्धस्वर्गभोगो लभ्यते इति शास्त्रे अवगा-
ह्यवति त्रिभुवनदानजन्यफलस्य सुतलैश्वर्यभोगं प्रवृत्तिरस-
म्भावितत्वादपवर्गस्यैव फलत्वं किञ्चास्यानुपादिकस्यापि सुतलै-
श्वर्यभोगस्य सर्वस्वभोगोऽप्योऽपि परमं पञ्चोक्तं स्तुतितः ।
भूमिदानस्य कथंभूतस्य भगवति वासुदेवे प्रतिपादितस्य जीव-
भूतो जीवनरूपो य आत्मा अन्तर्यामी तद्भूते परमात्मानि विष्ट-
श्चादमिदं कृत्स्नमेकादेज इत्युक्तेस्तथाभिनामप्यंशित्वात् परमं
सर्वोक्तदृष्टासावात्मा चेति तस्मिन्नुपपत्तेः परमसमुचितं तीर्थ-
तमे परमपावने फलं न भवतीत्यत्र हेतुः । साक्षात्पवर्गोति । पञ्च-
पुष्पादिदातस्याप्यप्रवर्गफलत्वादत्रातिकैमुत्यमेवेति भावः ॥ १९ ॥

त्रैलोक्यदानस्य का वार्त्ता भक्त्या पञ्चपुष्पाद्यर्पणमपि दूरे
वर्त्ततां नामाभासोऽपि सुकृतिभिर्बुधैर् कर्मबन्धमपि अनायासेनैव
ध्वंसयतीत्याह । यस्येति । न च कर्म बन्धोऽपि सुगमप्रवीकार इत्याह
यस्य कर्मबन्धस्य प्रतिबोधनं सर्वेषां ध्वंसनं सुमुश्व एव न तु
भूमिदानादिसुकृतकैर्मन्तोऽपि अन्यथैवेति यद्विल्लस्यैश्वर्यमष्टाङ्ग-
योगसाङ्ख्यादिक्लेशाननुभवन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
आधयः मनोव्ययः व्याधयः देहव्ययः बली त्वष्टिकारः
पलितं केशविकारः क्रमः श्रमः ग्लानिरिच्छासाह ॥ १९ ॥

कल्याणानां तत्तल्लोकानुरूपमङ्गलरूपाणाम् ॥ १४ ॥
पुंसवनानि गर्भाः आचतुर्थाद्भवेत् स्त्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः
इति स्त्रावपातलक्षणम् ॥ १५ ॥

स्त्रैरियः स्त्रैरिष्यः तत्र कामिन्यो मदनमोहिताः
तत्रापि पुञ्जलयः पुंसि पुंसि भ्रमसायाः निर्मर्यादा इत्यर्थः
साधयित्वा स्त्रावरूपं कृत्वा यस्मिन् रसे उपयुक्ते सेविते
सति ॥ १६ ॥

मवयोः भवान्माः भवस्य च मातरिश्चनो वायुना समि-
धमानः चित्रभानुरग्निस्तेन चित्रभानुना निष्ठयूतं शूकृत्य त्यक्त-
मसुरेन्द्राणामवरोधेष्वन्तःपुरेषु ॥ १७ ॥

ततो वितलादधस्तात् सुतले बलिर्भुजाप्यास्ते इत्यन्वयः की-
दृशः अदितेर्महेन्द्रस्य च प्रियं चिकीर्षमाणेन वदुवामनरूपेण
भगवता प्रथमं पराक्षितमपहतं स्त्रलोकत्रयं यस्य स लब्धः नाग-
पाशैर्गृहीतः कायो देहो यस्य सः पुनश्च भगवतानुकम्पयैव
तत्र प्रवेशितः किं कुर्वन्नास्ते अपगतसाध्वसो भूत्वा तमेव स्वध-
र्मशाश्वयन् ॥ १८ ॥

ननु भगवता भूमिदानफलभोगार्थं तत्र प्रवेशितः किमित्य-
त्राह । नो एवेति । यद्विलनिर्णयै सुतलस्यै विवरस्थाने ऐश्वर्यमे-
तद्भूमिदानस्य साक्षात्कारः फलं नो एव तत्र हेतुं वदन् भूमि-
दानं विशिनष्टि । यत् यस्मात् तत् तस्मिन् सर्वलोकधेदप्रसिद्धे
सर्वजीवनिकायानां तीर्थतमे जीवानां क्षेत्रज्ञानां भूतानां क्षेत्राणां

(१) तद्भक्तानामात्मवर्ता सर्वेषामात्मन्यात्मदे आत्मतयैव ॥ २१ ॥

न वै भगवान्नूनममुष्यानुजग्राह यदुत पुनश्चात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्यमेवातनु-
तेति ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मभूते उपपन्ने योग्यतातिशयेन प्राप्ते पात्रे श्रद्धादिना सम्प्र-
तिपादितस्य सम्यगर्पितस्य अत एव साक्षादपवर्गद्वारस्य ॥ १६ ॥

किञ्च । यस्य नाम क्षुदादिषु विवशः ज्वरमरणादिकालेऽपि
सकृदपि गुणान् कर्मबन्धनमञ्जसा अनायासेन विधुनोति मुक्तो
भवतीत्यर्थः यस्य कर्मबन्धस्य प्रतिबाधनमन्यथा सामोक्षा-
रणादिहरिमज्जनव्यतिरिक्तं कर्मचित्रवृत्तिनिरोधप्रकृतिपुरुषविवे-
कादिकं मीमांसकपातञ्जलसांख्यादय उपलभन्ते न तु परमपुरु-
षाश्रयने परमानन्दसाधने रुचिं कुर्वन्तीत्यर्थः ते मायामोहिता
इति भावः ।

न मां बुद्धतिनो मूढा प्रपद्यन्ते नराधमाः ।

माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥

इति श्रीमुखवचनात् ।

येऽन्येऽविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वेत्यस्तमावादाविशुद्धबुद्धयः ।

आरुह्य कुन्द्रेणा परं प्रदं ततः पतन्त्यग्नौ नादतयुस्मदङ्गप्रयः ।

इति तेषामभः पतनार्हतायाः वक्ष्यमाणात्वात् ।

निरीक्षैः कर्मभिः केचित् केचिच्छून्यसमाधिना ।

पुण्यकृत्योर्विवेकेन मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥

मन्मना भव मन्त्रको मन्त्राजी मां ममस्कुरु ।

इत्येव वीदितो वासा वयं त्वर्जुनसारथे ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इन लोकों में निवास करने वालों को दिव्य ओषधि रस
आदिकों के रसायन वाले अन्नपानादिकों के करने से कोई
आधि व्याधि वृद्धपना बालकपना वेह का विचरण होता कुर्णध
पक्षीना श्रम उत्साह नाश अवस्था का बदलना इत्यादिक कुछ
नहीं होते हैं ॥ १३ ॥

एक श्रीनारायण के सुप्रशन्न ज्ञक के बिना और किसी
हेतु से उन मंगलरूपी पुरुषों को मृत्यु नहीं होता है ॥ १४ ॥

उन सुवर्णन जीके तो उसदेशमें प्रवेश होते मात्र भय के
मारे असुरों की स्त्रियों के गर्भ सवित होजाते हैं गर्भ गिरजा-
ते हैं ॥ १५ ॥

इस के अनन्तर अतल लोक में भय का पुत्र बल असुरनिवास
करता है जिसकी सृजि हुई क्यासवे मायाओं को कोई माया
वी लोग अवतक भी धारण करते हैं जिसके जमुझाई लेते समय
मुखमें से तीन स्त्रीगणा उत्पन्न भये हैं स्त्रैरिणी कामिनी पुंश्चली
ये उनके नाम हैं जो भी लोग बिल में प्रविष्ट होने वाले पुरुष को
हाटक नामक रस से पुष्ट करके अपने विलास अवलोकन अनु-
शाग मन्दहास बोलन आलिङ्गन आदि कीडों से यथेच्छ रमण

करती है उस रस के सेवन करते मात्र पुरुष अपने को दश-
जार वडे हाथियों के बल वाला मान कर भवसे अन्ध होकर
अभिमान की बातों को करने लगता है ॥ १६ ॥

तिस के नीचे वितल में हाटकेश्वर नामक भगवान्
हरजी अपने भूतगण पाषण्डों के सहित विराजते हैं प्रजा-
पति के सर्ग की वृद्धि के वास्ते भवजी भवानी के साथ
संयुक्त होकर रहते हैं जहांसे भव भवानी दोनों के
वीर्य से हाटकी नाम की प्रवृत्त हुई श्रेष्ठतरी बढ़ती है जहां
पर पवन से बढ़ाया हुआ अग्नि उस नदी के जल को
अपने तीज से पान करता है उस के थूक देने से थूक
का हाटक नामक सुवर्ण होता है जिस का भूषण बनाकर
पुरुष लोग असुरों के अन्तःपुरमें स्त्रियों के सहित आपसी
रमण करते हैं ॥ १७ ॥

तिस के नीचे सुतल में उदार कीर्ति वाले पुण्यश्लोक
विरोचन के पुत्र बली महाराज हैं जिनके तीनों लोकोंके
ऐश्वर्य को भगवान् ने इन्द्र को प्रसन्न करने की इच्छा से
अविती के द्वारा अवतार लेकर बटुवामल रूप से मांग कर
हरण कर लिया फिर उन्ही भगवान् ने कृपा से इन्द्रादिकों
को भी तुल्य सम्पत्ति देकर सुखी किया है फिर वे बली
महाराज पूजनीय उन्ही भगवान् को पूजन करते हुये अभी
पर्यन्त निभय होकर रहते हैं ॥ १८ ॥

मह कुछ भूमिदान का फल नहीं है जो कि सब भूतों के समूह
के जीवों के अन्तर्यामी परमात्मा सब जीवों के नियन्ता
आत्माराम परमदान पात्र भगवान् वासुदेव के प्राप्त होने पर
बड़ी श्रद्धासे परम आदर से सावधान चित्त होकर समर्पण
किया हुआ जो दान सोतो साक्षात् मोक्षका द्वार है तिससे
सुतलका ऐश्वर्य मिलना ही फल होगा यह कुछ बलीका
बड़ी बात नहीं है ॥ १९ ॥

जिन भगवान् के नाम को किसी कष्ट में परवश हो
कर एक वखत भी उच्चारण करने से पुरुष मात्र अनायास
से संसार बन्ध की नाश कर सकता है जिस संसार
बन्ध के छुटाने के वास्ते मुमुक्षु लोग कर्म ज्ञान श्रेयादिक
बडे साधनों को करते हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तत्तस्मिन् भगवति भक्तानां ज्ञानिनां च यथायथमात्मन्यात्मदे
ज्ञानदे चात्मतयैव समर्पितस्य भूमिदानस्य न तदफलमिति पूर्वोक्तैव
सम्बन्धः ॥ २१ ॥

किञ्च । नेदं भगवदनुकम्पाफलमपि किन्त्वैकान्तमकस्य
तस्यान्तरायमात्रमित्याह । नेति । भगवानमुष्य असु नैवानु-

(१) तद्भगवतामात्मवर्ता आत्मतमे च इति श्रीमजीवगोस्वामिपाठः ।

यत्तद्भगवताऽनधिगतान्योपायेन याचञ्जच्छलेनापहतस्वशरीरावशेषितलोकत्रयो वरुणापाशैश्च सम्प्र-
तिमुक्तो गिरिर्दर्या चापविद्ध इति होवाच ॥ २३ ॥

नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योऽसाविन्द्रो यस्य सचिवो मन्त्राय वृत एकान्ततो बृहस्प-
तिस्तमतिहाय स्वयमुपेन्द्रेणात्मानमयाचतात्मनश्चाशिषो नो एव तदास्यमतिगम्भीरवयसः कालस्य
मन्वन्तरपरिवृत्तं कियल्लोकत्रयमिदम् ॥ २४ ॥

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः किल वव्रे नतु स्वपित्र्यं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः
परमिति भगवतोपरस्ते खलु स्वपितरि ॥ २५ ॥

तस्य महानुभावस्यानुपथममृजितकषायः को वास्मद्विधः परिहीणभगवदनुग्रह उपजिगमिष-
तीति ॥ २६ ॥

अथ तस्यानुचरितमुपरिष्ठाद्विस्तरिष्यते यस्य भगवान् स्वयमखिलजगद्गुरुर्नारायणो द्वारि गदा-
पाणिरवतिष्ठते निजजनानुकम्पितहृदयो येनाङ्गुष्ठेन पदा दशकन्धरो योजनायुतायुतं द्विविजय उच्चा-
दितः ॥ २७ ॥

ततोऽधस्तात्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरारिणा त्रिलोकीं चिकीर्षुणा
निर्दग्धस्त्रिपुरत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परिरक्षितो विमतसुदर्शनभयो
महीयते ॥ २८ ॥

श्रीश्वरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

गृहीतवान् । तत्र हेतुः । यदुतेति । आत्मन ईश्वरस्यानुस्मृतिं
मुष्णातीति तथा । तदुक्तम् । “वासुदेवे मनो यस्य जपहो-
मार्चनादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेय । देवेन्द्रत्वादिकं फलम्”
इति ॥ २६ ॥

तस्यैकान्तमकिं सप्रपञ्चमाह । यत्तदति प्रसिद्धमिति वक्ष्य-
माणांमुवाच हेत्यन्वयः । कथम्भूतः । अनधिगतोऽन्य उपायो
येन तेन भगवता याचञ्जच्छलेनापहतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोक-
त्रयं यस्य । सम्यक् प्रतिमुक्तो बद्धः अपविद्धः प्रक्षिप्तोऽपि
सन् ॥ २३ ॥

वतेति खेदे । भगवान्विद्वानपि योऽसाविन्द्रो यस्यैकान्तेन
बृहस्पतिः सचिवः सहायो यतो मन्त्रार्थे वृतः सोऽपि पुरुषा-
र्थेषु नूनं न निष्णातो न निपुणः यत्त उपेन्द्रेण द्वारभूतेन
तमुपेन्द्रं विहायात्मानं मां लोकत्रयमयाचत तं मन्त्रप्रदं बृह-
स्पतिमतिहायेति वा । तस्मिन् प्रसङ्गे स एव वरुणायो न
लोकत्रयं यतस्तदतिमुच्छमित्याह । अतिगम्भीरमनन्तं वयो
यस्य तस्य कालस्य यन्मन्वन्तरं तेन परिवृत्तं विपर्यस्तं
लोकत्रयमिदं कियत् ॥ २४ ॥

प्रवृत्तावस्त्वेक एवार्थे निष्णात इत्याह । यस्यानुदास्यमिति ।
स्वपितरि उपरस्ते मृते सति स्वपित्र्यं पदं भगवता दीयमान-
मपि भगवतः खलु परमन्यदिति कृत्वा नतु जग्राहेत्यर्थः ॥ २५ ॥

तनु त्वमतिवीरः कुतस्तमेव बहुमन्यसे तत्राह । तस्या-
नुपथमनुवर्तम् । अमृजिता अक्षीणाः कषाया रागादयो

यस्य । परिहीणो भगवदनुग्रहो यस्य । स को वा उप-
गन्तुमिच्छतीति ॥ २६ ॥

अथ शुकोक्तिः । नन्वेवम्भूतश्चेदबलिस्तर्हि तस्यैव चरितं
विस्तरेण कथ्यतां तत्राह । तस्य बलेरनुचरितमुपरिष्ठादष्टमे
विस्तरिष्यते । यस्य द्वार्यवतिष्ठते निजजनेष्वनुकम्पितं कृता-
नुकम्पं हृदयं यस्य । द्वारपालकर्म दर्शयति । येन श्रीनारा-
यणेन बलेर्द्वारि विशन् दशकन्धर उच्चादितः । केन । पदा
तत्राण्यङ्गुष्ठेनैव ॥ २७ ॥

यथा हरिणा स्वभक्तो बलिः सुतले निहितः सुखमास्ते
एवं महादेवभक्तोऽपि मयस्तलातले सुखमास्त इत्याह । तत्
इति । लब्धं पदं स्थानं येन महीयते पूज्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु यथेतद्दानमपवर्गद्वारं यदि वा बलिर्महाभागवतः यदि वा
भगवानात्मदस्तर्ह्यस्यापवर्गमेव प्रदाय किं नानुजग्राहेत्यपेक्षा-
यामभ्युपगतप्रारब्धस्य विद्यया विनाश्यस्यावश्यानुभाव्यत्वादेन-
मपवर्गदानेन न तदैवानुजग्राह किं त्वभ्युपगतप्रारब्धफलबिलनिल-
यनैश्वर्यमेवादादित्याह । न वा इति । भगवानमुष्य बलेन निजग्राह
तदेवानुग्रहं न कृतवान् आत्मानुस्मृतिमोषणां स्वविषयस्मृतिघातकं
स्वमायया विलसितं भोगरूपमैश्वर्यं भोगनिमित्तं वा ऐश्वर्यं
विलनिलयनैश्वर्यं तदैवातनुत तेने वस्तुचानित्यर्थः ॥ २२ ॥

महाभागवत इत्यनेन भगवांस्ये एवामिलाषित्वं विवक्षितं
तत्तस्य तनुस्यैव स्पष्टमितुमाह । यदिति । यत्तत्प्रसिद्धमिति

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वक्ष्यमाणमुवाचेत्यन्वयः कथंभूतः अनभिगतः अलब्धः अन्यः याचञ्चैतत् उपायो येन तेन भगवता बलेर्भागवतत्वाद्गण्डनानर्ह-
त्वादुपायान्तराभावादनभिगतान्योपायेनेत्युक्तम् एवम्भूतेन भगवता
याचञ्चाभ्योजनापहतं स्वशरीरमात्रावशेषितमुर्वरितस्वशरीरमात्रं
यल्लोकत्रयं तद्यस्य तथाभूतः स्वव्यतिरिक्तभगवदपहतलोक-
त्रय इत्यर्थः वरुणापाशैश्च प्रतिमुक्तः प्रतिश्रुतार्थन्यूनतायां वरुण-
पाशैः प्रतिबद्ध इत्यर्थः गिरिदर्यामपाबिद्धः प्रक्षिप्तोऽपि सन् ॥ २३ ॥

उक्तिमेवाह । नूनमिति । वतेति खेदे भगवान् विद्वानप्यसाविन्द्रः
पुरुषार्थेषु नूनं न निष्णातः न कुशलः पुरुषार्थेषु तास्तस्यान-
भिज्ञ इत्यर्थः यस्यैकान्तेन बृहस्पतिः सचिवः सहायो मन्त्रा-
यालोचनाय धृतः सोऽपि पुरुषार्थेषु नूनं न निष्णातः अनिष्णा-
तत्वमेवाह । तमिति । यतस्तं पुरुषार्थरूपं भगवन्तमतिहायेत् तदास्य-
मयाच्यतेत्यर्थः तं मन्त्रप्रदं बृहस्पतिमतिहायेत् वा उपेन्द्रेणो-
न्द्रावरजसुरेण श्रीवामनेन द्वारभूतेनैन्द्रः पञ्चात्मानं मामात्मनः
स्वस्याशिषः लोकत्रयरूपायाः आशिषः अयाचत याचित-
वाञ्छतेत्यर्थः भगवतो दास्यमयाच्यतेत्यर्थः तस्मिन् प्रसवे तदा-
स्यमेवायाचितव्यं नत्वितरुदत्तमित्याह । अतिगम्भीरहस्तः तिरति-
शयगम्भीरवेगस्य कालस्य वक्ष्यमिदं मन्वन्तरपरिवृत्तं
मन्वन्तरपर्यन्तवर्तिलोकत्रयं लोकत्रयाधिपत्यं कियदल्पमेत-
दित्यर्थः अतस्तत्र याचितव्यमिति भावः अत इन्द्रः पुरुषार्थेषु
न निष्णातः ॥ २४ ॥

मस्मत्पितामहस्तु प्रल्हादः एक एव पुरुषार्थेषु निष्णात इत्याह ।
यस्येति । मस्मत्पितामहः प्रल्हादो यस्य भगवतोऽनुदास्यो दासा-
नुदासत्वमेव वृत्तवान्निकलं ननु स्वपितुर्दिरण्यकशिपोः सम्बन्धि-
पैश्वर्यस्य अवस्थाहेतुं तस्माभिप्रायं प्रकाशयति । यदुतेति । भगवता
नृहरिणा स्वपितरि दिरण्यकशिपो उपरते हते सति भगवता
दीक्षमानमपि स्वपितर्यं न वद्रे कुतः यद्यस्मात्परिमितमिति
परिमितत्वात्पितर्यं न वद्रे उतापित्वकुतोमयं पदं वद्रे स्वयं दे-
हावसाने मुक्तिं याचितवानित्यर्थः भगवतः परमिति पाठे
भगवतोऽन्यदिति पित्र्यं न वद्रे इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मन्त्रिकेव गरुत्मतो गतिं को वा तस्य प्रल्हादस्य पन्थानम-
नुसर्तुं शक्नोतीत्याह । तस्यातः को वा अमुदिता अनुपहताः कषायाः
कर्मवन्धा येन परिच्छिन्ना अपस्तुतः भगवदनुग्रहो यस्य तथा-
विधोऽस्मद्विधो माहशः पुमान् तस्य महानुभावस्य प्रल्हाद-
स्यानुपयं पन्थानमुपजिगमिषति उपगन्तुमिच्छति इति ॥ २६ ॥

नन्वेवम्भूतश्चेद्वलिस्ततस्तस्यैव चरितं विस्तरणोच्यतां तत्राह ।
तस्य बलेरनुचरितमुपदिष्टादृष्टमे विस्तरिष्यते विस्तरणं कथयि-
ष्यत इत्यर्थः कात्स्न्येन तत्प्रभावः केनापि वर्णयितुं न शक्य
इत्यभिप्रायेण पुनस्तमेव विशिनष्टि । यस्येति । यस्य बलेर्द्वारि भग-
वामवतिष्ठते कथंभूतः स्वयमखिलजगतो गुरुः अनेन द्वारपाल-
कत्वानर्हता सूच्यते नारायणः सर्वशेषी अनेनापि तदेव सूच्यते
एवंभूतो ह्याश्रितवात्सल्यवशो गदापाणिः सन् गदापाणिं तं
भगवन्तं विशिनष्टि । येन गदापाणिना बलेर्द्वारिभ्यः भगवता
कर्त्रा अङ्ग्रेण पद्मा पादावयवनाङ्ग्रेण विगृज्जिज्यसमये स्वसमी-
पमागतो दशकन्धरी रावणो योजनायुनानामयुतम् उवाचैतः
उवाचैतं प्रापितः दिग्विजयं कुर्वन् रावणः कदाचिद्वलेर्द्वारि

विशन् द्वाःस्थेन गदाभृता भगवता बहुदूरतः क्षिप्त इति श्री-
रामायणादौ प्रसिद्धम् ॥ २७ ॥

एवं सुतलमुपवर्णयति तत्रातले वर्णयति । तत इति । ततः
सुतलादधस्तात्तलातले विवरे मयाख्यो दानवेन्द्रः महीयते
तलातलस्थैर्बहुमन्यत इत्यर्थः कथंभूतः प्रथमं त्रिपुराधिपतिभूत्वा
त्रिलोक्यां संसुखं कर्तुमिच्छन्ना भगवता त्रिपुरारिणा रुद्रेण निर्दग्धं
पुरत्रयं यस्य तस्य पुरारः प्रसादाद्बद्धं पदं तलातलाख्यं
विवरं यस्य स मायाविनामाचार्यो मायातन्त्रोपदेष्टा महादेवेन
रुद्रेण परिरक्षितो विगतं सुदर्शनाद्भयं यस्य तथाभूतः सन्
सुदर्शनभक्तिमता महादेवेन परिरक्षितत्वाद्विगतसुदर्शनभयं
इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवन्नामात्मदं चैतज्ज्ञानं जापितो मनुष्यान् किमिति नानुज-
ग्राह भगवानित्याशङ्क्य भक्तिज्ञानाद्यतिशयाभावादित्याभिप्रेत्याह ।
न वा इति । नूनशब्दसामर्थ्याद्भूतं मनुष्यशब्देन सृनियोगा
गृह्यन्ते मनुष्यानुद्दिश्य नानुजग्राह प्रस्तुतत्वादेतादृशमैश्वर्य-
मिति शेषः तद्यत्तदानलक्षणमोज्ञमनुजग्राह किञ्चेत्याह । यदिति ।
पूर्ववाक्यस्थितनञ् अय्याहारः कर्तव्यः यत्पुनरात्मानुसंसृति-
मोक्षणं तत् “यवाग्वा अपि सन्देहे को कुन्दस्य तु का कथा,, इति
वज्रानुजग्राहेति किमुत तर्हि तज्ज्ञानोपासतं व्यर्थं किमिति
नेत्याह । मायामयेति । मायामयं प्रकृतिनिर्मितं नश्वरं नत्वनश्वर-
मित्येवायं ॥ २९ ॥

इतो भक्त्याद्यतिशय एवैश्वर्यं निमित्तं यतो राज्यापहरणा-
दिलक्षणापकारिणि हरो भक्त्यातिशयो दूरीदृश्यते बलेर्द्वारिलक्षणा-
कारागृहं निवसतस्तेन बद्धप्रसक्तस्य तर्हि मनुष्याणामेतादृश्या-
भापयेतादृशी या भक्तिः समस्तगुणेष्वसूयिनामित्याशयवानाह ।
यच्चदिति । न अभिगतो भिक्षाव्यतिरेकेणान्यः सुखसाध्य उपायो
येन स तथा तेन भगवता याचञ्चाभ्योजनापहतं स्वशरीरावशे-
षितं लोकत्रयं यस्य स तथा भगवदाज्ञया गरुडेन प्रथमं
वरुणापाशैर्बद्धश्च शब्दाद्ब्रह्मादीनां याचञ्चया पञ्चान्मुक्तः पुनश्च
त्वया प्रतिश्रुतं दत्तैव गन्तव्यमिति तेन कारागृह इति गिरि-
दर्यामपाबिद्ध इव निरुद्धो बलिरिति वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद
हेत्यनेन प्राणायामेऽपि भगवद्भक्तिं न मुञ्चामीत्यभिसन्धिं दर्श-
यतीति यद्यस्मात्सस्मान्मनुष्यान्नुजग्राहेत्युच्यते ॥ ३३ ॥

इन्द्रस्य सचिवो बुद्धिसहायभूतो यदा योऽसौ बृहस्पति-
रस्मत्सन्धानार्थमिन्द्रेण प्रेषित एकान्ततो मन्त्राय धृतः सन्नद्ध-
स्तदा तमप्यतिहाय सन्धानात्पूर्वमेव समागत्य ममार्थेषु स्वपा-
दसेवनाद्यभिप्रायेषु निष्णातस्तत्सेवनादिकमेव शत्रुमुद्युक्तोऽयं
भगवान् स्वयमुपेन्द्रेण बहुवामनरूपेणात्मने स्वस्मै श्रीणि
पदान्यतदर्थं याचनायोग्यं मामयाचत नो एवाशिष इति यत्त-
स्यायमभिप्रायः इदं लोकत्रयं चतुर्दशभुवनापेक्षया कियदल्पं
हि तदपि कालप्रादुर्भूतमित्याह । गम्भीरवेगस्य महतः कालस्य
मन्वन्तरलक्षणावयवमितमत एवानित्यं तस्मादैश्वर्यनिमित्तमदा-
नं स्यादित्यस्मै बलये राज्यं न दास्यामीति त्रिपदच्छलेना-
पहतं नूनं निश्चितं वत भक्ते मय्यनुकरण्या “यस्यानुग्रहमिच्छामि
हरिष्ये तद्धनं शनैः” इत्यादि स्ववचनात् ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकनपदरत्नावली ।

हरेरिममभिप्रायमस्मात्पितामह एव वेत्ति न मादृश इत्याह ।
यस्येति । स्वपितरि हिरण्यकशिपुनास्ति त्रिहस्तिने मृते भगवता
क्रीयमानं स्वपितर्यं पितृघ्नतत्वाद्योग्यमपि यदकुतोभयं निहत-
कण्टकत्वात् पदं राज्यलक्षणां तत्र वने किन्तु यस्य हरेरनुदास्यं
सोत्राख्यमेव वने कोऽसावित्यस्मात्पितामहः प्रवृद्धादः तस्य चास्माकं
महदन्तरमस्तीत्याह । तस्येति । तस्य प्रवृद्धादस्यानुगमनमनुवर्ति-
तुमस्मादृशः पुरुषः को बालं न कोऽपीत्यर्थः कीदृशः परिहीणाः
भगवदनुग्रहो यस्य स तथा असृदितकषायोऽनिरस्तपापो नास्ति
मिति किं वक्तव्यमित्यर्थः इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ वर्तते २५॥२६॥

तस्य प्रवृद्धादस्य उत्तरस्मात् सप्तमे इदं श्रीशुकवाक्यं पुनरपि
हरेर्भक्तानुकम्पितत्वमाह । यस्येति । वामनाख्यो नारायणः स्वदत्तव-
रात्तथावस्थानमिति द्योतयितुमवतिष्ठते इति आत्मनेपदप्र-
योगः अखिलजगदुत्त्वमुपपन्नं तस्यापदि स्वपादप्रणतजनरक्षक-
त्वेनेत्यभिप्रेत्याह । येनेति । रावणस्य द्विग्विजये उच्चाटितः प्रक्षिप्तः
दूरीकृत इत्यर्थः एवंविधस्य हरेर्भक्तजनप्रयोजनार्थितया नापी-
न्द्रस्य राज्यदानेच्छयास्मद्राज्यापहरणलक्षणां कार्ये नान्यदिति
वाक्यशेषः ॥ २७ ॥

यं सुखं गृहीयते स्वभूलैरिति शेषः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तद्भगवतामिति । तच्च तस्य दानं न चान्यस्मिन् फले निमित्ते
तत्र सर्वेषामात्मनि परमात्मनि तथापि ज्ञानिनां विविक्ततया तत्ता-
स्फुरणादात्मतमे भक्तानां त्वात्मदेवशवर्चितया स्फुरतीति सर्वथा
सर्वेषु परमोपकारकस्वभावत्वं दर्शितम् । ततस्तेन तादृशतुच्छ-
फलदानं न सम्भवतीत्यर्थः । तत्र परमतमनुय खण्डयति । न वै इति
यन्मायामयं भोगैश्वर्यमतनु तेति नैवायं बलिं प्रत्यनुजग्राहेति न
किन्तु स्वसाभिधदानादिनैवेत्यर्थः तत्र हेतुः आत्मानुस्मृतिमोष-
यामिति । यद्वा । तत्रेन्द्रानुग्रहवादं खण्डयति । न वै इति । अमुष्य
इन्द्रस्य ते प्रतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

तत्र श्रीबलिवाक्यमेव प्रमाणायति । यत्तदिति गणपञ्चकेन
यत्तदिति प्रसिद्धम् । इति एतदुवाच श्रीबलिः ॥ २३ ॥

तमुपेन्द्रमतिहाय पुरुषार्थत्वेनानमिलष्य स्वयमुपेन्द्रेणैव
द्वारभूतेन आत्मानं मां परमशुद्धं लोकत्रयमयाचत । अनुदास्यं
नय मां निजमृत्युपार्श्वमित्यनेन तदासदास्यम् ॥ २४ ॥

स्वपितर्यं त्रैलोक्यराज्यं यदुत अकुतोभयं पदं मोक्षं तत्त-
न्नतु वने । कथं भगवतः परमन्यदिदमिति कृत्वा तदंशाभासं
तदंशमात्रात्मकत्वात्तयोः कदैव व्यभूतमित्याशङ्क्याह । भगव-
तेति ॥ २५ ॥

परिसर्वतो भावेन हीनस्यको नात्याहतो भगवदनुग्रहो येन
सः । अनुग्रहः प्रार्थनादिबन्धनान्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥

मयस्तु मायावीति महेशप्रसादाभासेन तलातले व्यवहार-
सुखेन तिष्ठन्नपि न तु श्रीबलिवत् परमार्थसुखसम्पन्न इति
दर्शयितुमाह । ततोऽधस्तदिति । विगतेति । महादेवस्य महाभाग-
वतस्यानुरोधादिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीसत्त्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्धशिखी ।

तत्तस्मात् सर्वेषामात्मनि परमेश्वरे प्रतिपादितस्य भूमिदानस्य
न तत्फलमिति पूर्वशेषान्वयः । कथम्भूते भगवतां नास्मादीनां भक्ता-
नामात्मदेवशीभूयात्मानमपि दत्तवति आत्मवतां सनकादीनां
ज्ञानिनामात्मतमे परमात्मानुभवरूपे इति क्रमेण प्रेमानन्दब्रह्मा-
नन्ददायिनस्तस्य तद्विषयानन्दमात्रफलदायित्वं कथं घटता-
मतो बलि राजाय स्ववशीकारमयप्रेमानन्दं खलु भूमिदानस्य फलं
ददौ यतः स्वभक्तस्य तस्य स्वयं द्वारपालो बभूवेति भावः ॥ २१ ॥
वस्तुतस्तु भोगैश्वर्यमेकान्तभक्तस्यान्तराय एवेति न तद्भग-
वदनुकम्पाफलमतो भोगैश्वर्यदानादेवेन्द्रस्यैकान्तिकभक्त्याभावोऽ-
नुमीयत इत्याह । नेति । अमुष्यामुभिन्दं तदुक्तम् ।

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमाश्चनदिषु ॥

तस्यान्तरायो मेत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥

इत्यतो वस्तुतस्त्वेकान्तभक्तं बलिमेवानुजग्राहेति भावः ॥ २२ ॥

बलेस्त्वैकान्तिकी भक्तिर्भगवदनुग्रहप्राप्तिश्च तद्वचनेनैव व्य-
क्तीवभूवेत्याह । यद्यस्मात्तदतिप्रसिद्धमिति वक्ष्यमाणमुवाच हेत्य-
न्वयः । न अधिगतः अन्य उपायो येन तेन भगवता याचञ्चाच्छलेन
अपहृतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं यस्य सः । प्रति मुक्तो बद्ध-
“आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनंश्चापिनश्च वतः” इत्यमरः । अपाविष्टः
प्रक्षिप्तः ॥ २३ ॥

भगवान् विद्वानपि यस्य सचिवो बृहस्पतिः सोऽपि पुरुषा-
र्थेषु न निष्णातः यस्मादिन्द्रं प्रति युक्तं नोपदिदेशेति भावः । यत
उपेन्द्रेण द्वारभूतेन आत्मानं मां लोकत्रयमयाचत तमुपेन्द्रं विहा-
येति तमेव कथं नायाचत यद्ययाचिष्यत तदा किं स दातुं नापा-
रिष्यत स्वप्रभुं तं याचकं कथमकरोदिति भावः । तत्राप्यात्मन
आशिषो विषयसुखानीति परममोहान्ध इव स इति भावः । यद्वा
तं बृहस्पतिमपहायेति बृहस्पतिं प्रेषयित्वा तेनैव कथं मां नायाचत
यदि बृहस्पतिर्मामयाचिष्यत तदा तस्मै ब्राह्मणां त्रिलोकीं किं
नादास्यं कथं खेदेवे तं याचकमकरोदिति भावः कामितस्य
वस्तुनस्तुच्छत्वमाह । अतिगम्भीरमनन्तं रथो वेगो यस्य तस्य काल-
स्य यन्मन्वन्तरं तेन परिवृत्तं पर्यन्तं लोकत्रयमिदं कियत् ॥ २४ ॥

किञ्चात्र जगत्प्रेकः प्रह्लाद एव परमार्थे निष्णात इत्याह । यस्येति ।
उपरते मृते सति ॥ २५ ॥

ननु त्वमपि प्रह्लादं सहश एवेति तत्र सत्रपं सदेन्यमाह ।
तस्येति । अनुपयमनुरूपं वर्त्म ॥ २६ ॥

तस्य बलेः ॥ २७ ॥

महीयते पूज्यते ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्तस्मिन् सर्वेषां चेतनाचेतनानां पदार्थानामात्मनि स्थि-
तिप्रवृत्त्यादिमूले विशेषतो भगवताम् ।

उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

इतिस्मृत्युक्तानां सर्वज्ञानां कथम्भूतानामात्मवतामात्मा उपास्य-
त्वेन विद्यते येषां तेषामेवभूतानां ज्ञानभक्तिसम्पन्नानां महानु-
भावानामात्मपर्यन्तसर्वपुरुषार्थप्रदे जातमतमे च वासुदेवे सम-

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

पितृस्य भूमिदानस्य विलनित्यैश्वर्यं फलं न भवतीति पूर्वो-
क्तान्वयः ॥ २१ ॥

विलनित्यैश्वर्यं भगवदनुकम्पाफलमपि न भक्तस्य बलेरन्त-
रायमात्रमित्याह । नेति । भगवात्तुभ्यः अमुं निवानुगृहीतवान्
कर्मणः सम्बन्धमात्रविवक्षया पृष्टी यद्यस्मान्मायामयं मौक्त्यमो-
हकत्वाकित्यत्वादिदोषयुक्तम् । किञ्च । आत्मस्मृतिं भगवद्विषयकं
ज्ञानं मुष्णातीति तथा तथैवाह भगवान् पराशरः ।

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमोर्चनादिषु ।

तस्यान्तरायो भैत्रेय । देवेन्द्रत्वादिकं फलमे इति

यस्याहमनुगृह्णामि हिरण्ये तन्न न शनैः ।

इत्यादिभगवच्चनमप्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

बलेरेकान्तभक्तत्वं वर्णयति । यत्तदित्यादिना । यद्यदा तत्सेन
वामनेन अनभिगतः अन्य उपायो येन तेन भगवता याच्या-
च्छब्देनापहतं स्वशरीरमात्रविवक्षितं लोकत्रयस्य सः सम्प्रति
मुक्तः सम्बन्धश्चोऽपि गिरिदर्यामपविष्टः प्रक्षिप्तोऽपि सन् हस्तु-
दम् ॥ इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २३ ॥

वतेति खेदे भगवान् बहुविदपि अयं प्रसिद्धो योऽसाविन्द्रः
यस्यैकान्तभावमिचारिप्रयत्नेन बृहस्पतिः सचिवः कार्यकार-
ण्यप्रापकः यतो मन्त्राय वृतः सोऽप्यर्थेषु कार्यकारण्येषु नूनं
निश्चितं न विष्णातः न कुशलः यतस्तं बृहस्पतिमतिहायोल्लङ्घ्य
उपपन्नेन इन्द्रस्योपरि वर्त्तमानेन भगवता भक्तवत्सलेन द्वार-
भूतेन आत्मानं मां लोकनाथमात्मनः आश्रितः लोकानयाचत नो
एव तस्योपेन्द्रस्य दास्यमतिगम्भीरमनस्तं वयो यस्य तस्य कालस्य
मन्वन्तरं तेन परिपूज्य विपश्यन् लोकत्रयमिदं कियञ्च कियदपि
सातिशयत्वादित्यत्वादिदोषयुक्तत्वादनुपाद्येमिति भावः ॥ २४ ॥

अस्मात्पितामहः प्रह्लादः स्वपितरि हिरण्यकशिपौ उपरते
मृते सति स्वपितर्य पदमनुपादेयमिति हेतोः इतिशब्दः
हेतुवाचकः न वद्रे भगवतः पदमकुतोभयं धामापि भगवता
दीयमानमपि न वद्रे किन्तु यस्य भगवतोऽनुदास्यमेव वद्रे
स अर्थेषु निष्णात इति भावः ॥ २५ ॥

तस्य प्रह्लादस्य अनुपयमनुवर्त्तमे असृजिताः कषासाः
रागादयो यस्य परिहीणो भगवदनुग्रहो यस्य सः को वा
उपजिगमिषति उपगन्तुमिच्छति इतिशब्दो बलिवाक्य-
समाप्तिपरः ॥ २६ ॥

तस्य वल्लेः उत्तरस्मादष्टमस्कन्धे यस्य वल्लेः येन भगवता
दिग्विजये प्रवृत्तो बलिद्वारि प्रविशन् वक्ष्यकन्धरो रावणः
पदा तत्राप्यङ्गुष्ठेनैव ॥ २७ ॥

लब्धपदः प्राप्तस्थानः महीयते पूज्यते ॥ २८ ॥

भाषा टीका

तिस हेतु से आत्मवानि भक्तों को आत्मा को देने

[६०]

वाले सब प्राणियों के आत्मा भगवान् को आत्मता से
जो भर्षण किया तिस का फल मोक्षही है ॥ २१ ॥

वस्तुतः भगवान् ने इन बलि महाराज के ऊपर अधिक
अनुग्रह नहीं किया जो कि आत्मा के स्मरण के नाश
करने वाले मायामय वैभव को दिया है ॥ २२ ॥

जिन बलि महाराज को छलने का और उपाय नहीं
जानकर मागने के छलसे भगवान् ने तीनों लोक के
ऐश्वर्य को हरण करलिया केवल शरीर मात्र बाकी छोड़ा
फिर वरुण पाशों से बांध दिया पर्वत के कन्दरा में डार-
दिया तो भी यह बचन बोले ॥ २३ ॥

यह बात निश्चित है कि इन्द्र भगवान् प्रयोजन में
चतुर नहीं हैं और जो बृहस्पति जी उनके मन्त्री भये वे
भी प्रयोजन में अत्यन्त चतुर नहीं है जिन्होंने कि इन्द्र के
सहित मेरा जीतना और धन सम्पत्ति इन सब बातों को
माँगा परन्तु भगवान् के दास भाव को नहीं माँगा और यह
लोक त्रय का वैभव तो बड़े गम्भीर वेगवाले काल का
मन्वन्तर मात्र ही रहने वाला है इसमें क्या सार है ॥ २४ ॥

जिन भगवान् के दास भाव को हमारे पितामह प्रह्लाद
जी ने माँगा है और जो निर्भय अपने पिता का राज्य
भगवान् का दिया हुआ भी अपने पिता के मरने के पीछे
नहीं ग्रहण किया उनसे समुझा कि भगवान् से परे यह
नहीं है ॥ २५ ॥

उन महानुभाव प्रह्लाद जी के सहस्र करने वाला पाप
रहित ऐसा हम सरीका पुरुष भगवान् की कृपा से
रहित कौन होगा जो उनके मार्ग में चलने की इच्छा
करेगा ॥ २६ ॥

अब उनका चरित्र आगे के अष्टम स्कन्ध में विस्तार से कहेंगे
उन बलि महाराज के दरवाजे में सब जगत के गुरु
भगवान् नारायण गदा की हाथ में लेकर अपने भक्त के
ऊपर कृपा करके स्थित हैं जिन भगवान् ने दिग्विजय
करते समय आये हुए रावण को अपने पादके अंगूठे से
अयुत योजन पर्यन्त दूर फेक दिया था ॥ २७ ॥

तिसके नीचे तलातल में मय नामक दानवोंका राजा
रहता है तीन पुरों का मालिक होकर है तीनों के कल्याण
की इच्छा करने वाले भगवान् महादेवजी ने उसके तीनों
पुर जलादिये थे फिर कृपा करके उसको स्थान दे दिया है
सब माया वालों का गुरु है श्री महादेव जी उसकी रक्षा
करते हैं जिससे श्री सुदर्शन चक्र की भय से रहित होकर
रहता है ॥ २८ ॥

ततोऽधस्तान्महातले काद्रवेयाणां सर्पाणां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणाः कुहकतक्षककालिय-
सुषेणादिप्रधाना महाभोगवन्तः पतत्रिराजाधिपतेः पुरुषवाहादनवरतमुद्विजमानाः स्वकलत्रापत्यसुह-
कुटुम्बसङ्गेन क्वचित्प्रमत्ता विहरन्ति ॥ २६ ॥

ततोऽधस्ताद्रसातले दैतेया दानवाः पणायो नाम निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति
विबुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हरेरेव तेजसा प्रति-
हतबलावलेपा बिलेशया इव वसन्ति ये वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद्विभ्यति ॥ ३० ॥

ततोऽधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृत-
राष्ट्रशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति येषामुह वै पञ्चसप्तदशश-
तसहस्रशीर्षाणां फणामु विरचिता महामणयो रोचिष्णवः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा
विधमन्ति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैपासिक्यां सहादिस्थितिविलक्षणमर्ष्यादानिरूपणं नाम

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नैकशिरसामतेकफणानां गणोऽस्ति । एतत्प्रपञ्चयति ।
कुहकेति । महाभोगवन्तो महाकायाः पुरुषवाहाद्वरेवाह-
नात् ॥ २६ ॥

विबुधप्रत्यनीका देवशत्रवः सकलैष्वपि लोकेष्वनुभावो
यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यमदो
येषां बिलेशयाः सर्पा इव इन्द्रदूत्या प्रयुक्ताभिर्मन्त्रवर्णाभिर्वाग्भिः
एवं हि वैदिकमाख्यानं पण्यमिरसुरैर्निगूढां गामन्वेष्टुं सरमां
देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पणयः प्राहुः । किमि-
च्छन्ती सरमेत्यादि सा च सन्धिमनिच्छन्तीन्द्रस्तुतिपूर्वकं तान्प्रति
परुषमाह ॥ "इतो इन्द्रेण पणयः शयध्वम्" इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा
विभ्यतीति ॥ ३० ॥

महाभोगिनो महाफणाः महानमर्षः क्रोधो येषां पञ्चादि-
सङ्ख्यानि शीर्षाणि येषां शीर्षाणामिति वक्तव्ये शीर्षाणामि-
त्यार्षः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ महातलमनुवर्णयति । तत इति । ततः तलातलादधस्तान्महा-
तले विवरे नैक शिरसो येषां तेषामनेकशिरसामित्यर्थः काद्रवेयाणां
कद्रोरपत्यभूतानां सर्पाणां गणाः क्रोधवशसंशकाऽस्ति । गणो कांशि-

प्रधानाभिर्दिशन्विशिनष्टि । कुहकेत्यादिना । कुहकादयः प्रधानाः
मुख्या येषां ते महाभोगवन्तः दीर्घकायाः महापुरुषस्य भगवतो
बाहनेभूतात्पत्त्रिराजानामप्यधिपतेर्गर्ह्यमतीजवरतं निरन्तरं उद्वि-
जमाना विभ्यतः स्वकलत्रादिरूपकुटुम्बासक्त्या प्रमत्ताः सन्तः
क्वचिद्विहरन्ति ॥ २६ ॥

अथः रसातलमनुवर्णयति । ततो महातलादधस्तादसतले
विवरे दैतेयदानवाः दितेः पुत्राः दनुपुत्राश्च पणाय इति प्रसि-
द्धास्ते च निवातकवचाः कालेया हिरण्यपुरवासिन इति
त्रिविधाः विबुधानां देवानां प्रत्यनीकाः प्रतिपक्षिणः उत्पत्यैव महा-
बलशालिनः महान्तश्च ते साहसिकाः सहसा दर्पेण चरन्तीति
साहसिकाः तथाभूताः सन्तः सर्वेषु लोकेष्वनुभावो यस्य
तस्य भगवतो हरेस्तेजसैव सुदर्शनाख्येण प्रतिहतः बलाव-
लेपः बलनिमित्तो गर्वो येषां ते तादृशा बिलेशया इव सर्पा
इव वसन्ति तानेव विशिनष्टि । य इति । ये वै पणायः इन्द्रदूत्या
सरमया देवशुन्या प्रयुक्ताभिर्मन्त्रवर्णाभूताभिर्वाग्भिर्वाग्भिर्वाग्भिः
मयं प्राप्नुवन्ति । एवं हि वैदिकमाख्यानं पण्यमिरसुरैर्निगूढां गाम-
न्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पणयः
प्राहुः किमिच्छन्ती सरमे । इत्यादिना सा च सन्धिमनिच्छन्ती
इन्द्रस्तुतिपूर्वकं तान्प्रति परुषमाह "इतो इन्द्रेण पणयः शयध्वम्"
इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा विभ्यतीति ॥ ३० ॥

एवं रसातलमनुवर्णयति पातालमनुवर्णयति । तत इति । ततो
रसातलादधस्तात्पाताले विवरे नागलोकानां सर्परूपाणां जनानां
पतयो वासुकिः प्रमुखः प्रधानो येषां ते शङ्खगदयो महाभो-
गिनः फणिनः महाफणिनः महानमर्षः क्रोधो येषां महाक्रोधाः
निवसन्ति तानेव विशिनष्टि । येषामुह वै येषां हि पञ्चादिस-

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुण्यानि शीर्षाणि येषां शीर्षाणामिति वक्तव्ये शीर्षाणामित्यादि
तेषां सर्पाणां फणाणां फणासु आधारेण सन्धिमोत्रविव-
क्षया पृष्ठी विरचिता भूता ये महामणयो रोचिष्णवः सदा
प्रकाशमशीलाः तेषां स्वरोचिषा पातालविवरं पातालविवर-
सम्बन्धितमोज्ज्वलं विधमन्त्यपनुदन्तीति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीताध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महामोगवन्तः स्थूलशरीरवन्तः पुरुषोत्तमस्य बाहो वाहनं
तस्मात् ॥ २६ ॥

पणायो देव्या दानवा निवातकवचाः कालकन्यापुत्राः काल-
केयाः विबुधप्रत्यनीका देवशत्रवः प्रतिहतावलेपा विनाशितगर्वाः
योगबलाद्विलेशयाः सर्पाकारा ये पणाय इन्द्रदूत्या सरमया शुन्यो-
क्ताभिर्मन्त्रवर्णाभिर्वाग्भिः "इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि महं
इच्छन्ती पणायो निधी च,, इत्यादिमन्त्रवर्णात्मकगीर्भिः श्रुताभि-
रिन्द्राद्विभ्रयति भीतास्तिष्ठन्तीति यस्मात्तस्माद्विलेशयाकारा निव-
सन्तीत्यर्थः "सरमा त्वं दूरादध्वनो बहिर्गतमभिर्जिह्वाभिर्जगुरिः
किमपि निगरन्ती किमिच्छन्त्यत्र प्रानद् प्रायासीः" हिंगताविति
धातोः अस्यास्तव अस्मे अस्मासु हितिर्गीतः का किं कार्य-
मुद्दिश्यान्नागमनं ते तव कापरितक्मूया तस्यार्थे दूतस्यार्थे दूत-
क्रियासीत् त्वं रसायाः पयांसि कथमतर इति पणायिभिः पृष्टा
सरमा ब्रूते अहमिन्द्रस्य दूती तेन प्रेषिता चराम्यागतास्मि "व्यत्ययो
बहुलम्,, इति सूत्रात् किमिच्छन्तीत्यस्य परिहारमाह । हे पणायः ।
वो महोलक्ष्मणनिधीनिच्छन्ती अपहर्तुमिति शेषः नोऽस्माकमति-
स्कन्दोऽभियसा स्वाभिन्नो भयेन तत्तदावत् आवामागमं तथा
तस्माद्रसायाः पयांस्यतरमिति सरमायाः पणायिप्रति परिहारवच-
नमिति मन्त्रवर्णार्थः ॥ ३० ॥

महामोगिनः स्थूलशरीरा बहुभोगयुक्ता वा शीर्षाणामिति
वक्तव्ये शीर्षाणामितीतरपुरुषशिरोवैलक्ष्ण्यद्योतनाय विगतं
रुचिंतं रुचनं येषां ते तथा अतिपत्तिका ल्यर्थः विधमन्ति निर-
स्यन्ति ॥ ३१ ॥ (१)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शीर्षस्य "शीर्षेच्छन्दसि,, इति भगवान् पाणिनिः ॥ २६-३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

नैकशिरसामनेकफणानाम् । एतत् प्रपञ्चयति । कुहकेति ।
पुरुषवाहात् हरेर्वाहनात् ॥ २६ ॥

दैत्यादयोऽसुरभेदाः प्रत्यनीकाः शत्रवः इन्द्रदूत्या प्रयुक्ताभि-
र्मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । एवं हि वैदिकमाख्यानं पणायिभिरसुरैर्निर्गुणं
गामन्वेष्टुं सरमां देवशुनोमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पणायः
प्राहुः । किमिच्छन्ती सरमेत्यादि सा च सन्धिमनिच्छन्ती इन्द्र-
स्तुतिपूर्वकं तान् प्रतिपुरुषमाह "हता इन्द्रेण पणायः पलायध्वम्"
इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा विभ्रयतीति ॥ ३० ॥

महामोगिनो महाफणाः ॥ ३१ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमस्य चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महामोगवन्तो महाकायाः ॥ २६ ॥

तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यगर्भो येषां
ते बिलेशयाः सर्पा इव ये पणायः सरमया प्रयुक्ताभिः "हता
इन्द्रेण पणायः शयध्वम्" इत्यादिमन्त्रवर्णाभिः विभ्रयति ॥ ३० ॥

महामोगिनो बृहत्कायाः महामर्षाः अतिक्रोधवन्तः येषां
वासुकिप्रमुखानां पञ्चादिसङ्ख्यानि शीर्षाणि येषां तेषां पञ्चा-
दिशीर्षाणाम् शीर्षाणामित्यादिः प्रयोगः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तिस के नीचे महातल मे अनेक मस्तकवाले काद्वेष
नामक सर्पों का क्रोधवश नाम का गण है कुहक तत्त्वक
कालिय सुवेण आदि बड़े शरीर वाले वे सर्प हैं नारायण
के वाहन पक्षिराज गरुड जी से डरते हुये भी अपने
स्त्री पुत्र मित्रों के सहित कहींपर प्रमादी हो कर
विहार करते हैं ॥ २६ ॥

तिस के नीचे रसातल मे दैतेय दानव पणिनाम वाले
निवात कवच कालेय हिरण्यपुरवासी इन नामों वाले
देवतों के शत्रु उत्पत्ति सेही बड़े तेजवाले बड़े साहसवाले
केवल सकल लोक विदित प्रभाववाले हरिमगवान् के
तेजस से श्री सुदर्शनचक्र सेही डर कर सर्प सरीके
वास करते हैं जोकि इन्द्र की दूती सरमा की मन्त्र वर्णा
रूपावाणी सुनने से इन्द्र से डरते हैं ॥ ३० ॥

(१) अत्र श्रीविजयध्वजतीर्थमतेऽध्यायसमाप्तिर्नास्ति ।

भावा दीका ।
 तिस्रों नीचे पाताल में नाग लोकों के पति वासुकि
 आदिक शंख कुलिक महाशंख श्वेत ध्वजजय भूतशङ्ख शंख
 चूड कम्बल अश्वतर देवदत्त आदि बड़े सर्प बड़े क्रोधवाले
 निवासकरते हैं वे कोई पाँच फणों वाले कोई सात फणों
 वाले कोई सौ फणों वाले कोई हजार फणों वाले हैं इन
 के फणों में स्थित जो महामणि हैं सौ बड़े प्रकाशमान हैं

वे मणि अपने प्रकाश से पाताल विवर के सब अन्धकार
 को वारण करते हैं ॥ २१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध चौबीसमें अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ २४ ॥

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्यातानन्त इति
(१) सात्वतीया द्रष्टृदृश्ययोः सङ्कर्षणमहमित्यभिमानलक्षणं यं सङ्कर्षणमित्याचक्षते ॥ १ ॥
यस्येदं चित्तिमण्डलं भगवतोऽनन्तमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणां सिद्धार्थ इव
लक्ष्यते ॥ २ ॥

यस्य ह वा इदं कालेनौपसज्जिहीर्षितोऽमर्षविरचितरुचिरभ्रमद्रुवोरन्तरेण साङ्कर्षणो नाम रुद्र एका-
दशव्यूहस्यक्षेत्रिशिखं शूलमुत्तम्भयन्नुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥

यस्याङ्घ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषण्डमण्डलेष्वाहिपतयः सह सात्वतर्षभैरेकान्तभक्तियोगे-
नावनमन्तः स्तवदनानि परिस्फुरत्कुण्डलप्रभामण्डितगण्डस्थलान्यतिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु
विलोकयन्ति ॥ ४ ॥

यस्यैव हि नागराजकुमारो आशिष आशासानाश्वार्धङ्गवलयविलसितविशदविपुलधवलसुभग-
रुचिरभुजरजतस्तम्भेष्वगुरुचन्दनकुडकुमपङ्कगनुलेपनावलिस्पमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजा-
वेशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागप्रदमुदितमदविघूणिताश्वाकरुणावलोकनयनवदनारविन्दं सवीडं किञ्च
विलोकयन्ति ॥ ५ ॥

स एव भगवाननन्तोऽनन्तगुणार्णव आदिदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां स्वस्तय आस्ते ॥ ६ ॥

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुललित-
मुखारिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्श्वद्विबुधयूथपतीनपरिम्लानरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्य-
न्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभग-
सुन्दरभुजो भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनीं कक्षामुदारलीलो बिभर्ति ॥ ७ ॥

य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाप्रणितमविद्यामयं हृदयग्रन्थिं
सत्त्वरजस्तमोमयमन्तहृदयव्रत आशु निर्भिन्नति तस्यानुभावान् भगवान् स्वायम्भुवो नारदः सह
तुम्बुरुणा सभायां ब्रह्मणः संलोकयामास ॥ ८ ॥

श्रीपरश्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पञ्चविंशे ततोऽधस्तादाह शेषस्य संस्थितिम् ।

सज्जिहीर्षोरिदं काले यत्र रुद्रसमुद्भवः ॥ १ ॥

तस्य पातालस्य कोऽनावनन्तः सात्वतीयाः सात्वततत्त्वनिष्ठा-
श्चतुर्व्यूहोपासने सङ्कर्षणमित्याचक्षते तथाख्याने हेतुः द्रष्टृदृश्ययोः
सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन तत्कृतः महमित्यभिमानो ज्ञक्षणं

चित्तमाभिष्टातुर्त्यस्य ब्रह्मद्वाराभिष्टानेन द्रष्टृदृश्यसङ्कर्षणात् सङ्कर्षण-
वृत्त्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तत्वमाह । यस्येदमिति । यच्छब्दानां स एष भगवाननन्त इत्यु-
त्तरेणाश्रयः ॥ २ ॥

तामसत्वमाह । यस्येदं विश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेण विर-
चिते कुदिलीकृते रुचिरीकृते अमन्यौ सुवो तयोर्मध्य उत्त-
म्भयजुन्नमयन् ॥ ३ ॥

(१) प्रमातारः सात्वतीया इति श्रीवीरराघवाचार्यपादः ।

[५१]

श्रीभरत्नामिकृतभाष्यदीपिका ।

सुभगत्वमाह । यस्याङ्घ्रिकमलयुगलेऽरुणा विशदा नखा एव मणयस्तेषां षण्डः समूहस्तस्य मण्डलेषु परिस्फुरतां कुण्डलानां प्रमया मण्डितानि गण्डस्थलानि येषु तानि ॥ ४ ॥

चारुयङ्गवलये विलसिताश्च ते विशदाश्च विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतस्तम्भास्तेष्वगुरुचन्दनकुङ्कुमाज्जां प्रदुः एवानुलेपस्तेनावलिस्पमानास्तेषामभिमर्शनेनोन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावेशेन रुचिरं च ललितं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागेण मदेन च मुदितं च तन्मदेन विधूर्णिते प्रचलिते च आ ईषदरुणो करुणावलोकयुक्ते नयने यस्मिंस्तद्वदनारविन्दं विलोकयन्ति ॥ ५ ॥

अमर्षोऽसहन् शेषः क्रोधः उपसंहृतस्तयोर्वेगो येन ॥ ६ ॥

उपासनायमाह । सुरादिभिर्ध्यायमानाश्चिन्त्यमानः अनवरतं मदेन मुदितश्चासौ विकृतविह्वललोचनश्च सुललितेन मुखरिकाभृतेन वचनामृतेन स्वपार्षदान् विबुधयूथानां पतीश्राप्यायमानो हर्षयन्ति वाससी यस्य एकमेव कुण्डलं यस्य हलस्य ककुदि पृष्ठे कृतो न्यस्तः सुभगश्च सुन्दरश्च भुजौ येन उदारा लीला यस्य सः न परिस्त्रानो रागः क्रान्तियस्यास्तस्या नवतुलसिकाया आमोदमध्वासवेन सुरमिमधुरसेन माद्यतां मधुकराणां ये प्रातास्तेषां मधुरगीतेन श्रीयस्यास्तां वनमालां कदां वरनाम् ॥ ७ ॥

संश्लोकयात्रास वर्णयमास ॥ ८ ॥

श्रीमद्भरत्नामिकृतभाष्यदीपिका ।

एवं पातालान्ताम् भूविषयाननुवर्णय्य पातालपर्यन्तस्य भूमण्डलस्य धारकरसायां मूले स्थितमनन्तमनुवर्णयति पञ्चविंशेन । तस्य पातालस्य मूलदेशेऽप्रस्ताद्विशद्योजनसहस्रान्तरे आस्ते का सो या चास्ते तेजोह । या वा इति । अनन्त इति समाख्याता प्रसिद्धान्तसंक्षिप्तार्थः । तामसी तामसाहङ्काराभिष्टात्री या भगवतः कला अंशरूपा सा इत्यर्थः सैव सङ्कर्षण इत्युच्यते तदाह । प्रमातार इति । सात्वतीयाः सङ्कर्षणप्रोक्तसात्वताख्यपञ्चरात्रनिष्ठाः प्रमातार उक्तभगवत्कलोपाध्यायविदस्तमनन्तं सङ्कर्षण इत्याचक्षते किमिदं सङ्कर्षणानामाश्वकर्णादिवत्केवलरुढं किंवा पङ्कजादिवद्योगरुढमित्यपेक्षायां योगरुढमित्याह । द्रष्टृदृश्ययोरिति । यतोऽयमनन्तः द्रष्टृदृश्ययोर्बहिर्मुखयोः सन्निकर्षणं सन्निकृष्यते विषयीक्रियतेऽतीन्द्रियार्थोऽनेनेति सन्निकर्षणमतीन्द्रियार्थविषयकज्ञानसाधनं स्वयं यथातीन्द्रियार्थविषयकज्ञानवानेवमितरेषामप्यतीन्द्रियार्थविषयकज्ञानापादक इत्यर्थः यत एवमनन्तस्ततस्तं सङ्कर्षणं इत्याचक्षते सङ्कर्षणत्वमेव स्पष्टयति । अहमित्यभिमानलक्षण इति । अहमिति प्रतीयमानोऽतीन्द्रियो यो जीवस्तद्विषयकोऽभिमानः अहमिति प्रतीतिस्तस्य लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं कारणं हेतुरिति यावज्जीववर्गाभिमानिदेवतात्वात्तेषां अहमिति बुद्धिबुद्धिहेतुरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमनन्तश्चोऽपि तस्मिन् योगरुढ इत्याह । यस्येति । यच्छब्दानां स एव भगवाननन्त इत्युत्तरेणान्वयः यस्य भगवतः सहस्रशिरसः अनन्तमूर्तेरेकस्मिन्नेव शीर्षेण धीयमाणं धार्य-

माभिमिदं कृत्स्नभूमण्डलं सिद्ध्यति इव श्वेतसर्प इव बह्व्यते इत्येतिऽतोऽपरिच्छिन्नत्वादनन्त इत्युच्यते इति भावः ॥ २ ॥

यदुक्तं तामसीति तामसाहङ्काराभिष्टातृत्वं तद्विशदयति । यस्य इवेति । कालेन द्विपराद्धावसानरूपकालेनदं कृत्स्नं जगत् संजिहीर्षतः संहर्तुमिच्छतः यस्य सङ्कर्षणस्यामर्षेण क्रोधेन विरचिते कुटिलीकृते रुचिरे भ्रमन्यौ भुवौ तयोरन्तरेण मध्ये साङ्कर्षणाख्य-एकादशानां व्यूहः गण एकादशरुद्रसमुदायरूपः कथम्भूतस्य-क्षः श्रीवैष्णवीयस्य स इत्युक्तं तिस्रः शिखा यस्य तादृशं शूलमुत्तमभयभूर्ध्वधारयन्नुदतिष्ठतुद्रभूव तामसाहङ्काराभिष्टातृत्वाज्जगत्संहर्तृतामसरुद्रगणोत्पादक इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सुभगत्वमाह । यस्येति । अहीनां पतयः सात्वतधैर्यैः सह यस्य सङ्कर्षणस्याङ्घ्रिकमलयुगलेऽरुणा विशदा नखा एव मणयस्तेषां षण्डस्तस्य मण्डलेषु एकान्तभक्तियोगेनाव्यभिचरितभक्तियोगेनावनमन्तः प्रणमन्तः उक्तविधेषु नखमणिमण्डलेषु प्रतिविम्बितानि अतिमनोहराणि पस्तिः स्फुरतां कुण्डलानां प्रमया मण्डितानि गण्डस्थलानि येषु तानि स्ववदनानि प्रमुदितं मनो येषां तादृशाः सन्तः मुखं विलोकयन्ति खलु नूनम् ॥ ४ ॥

तथा नागराजानां कुमायैः आशिषः पुरुषार्थान्ताशासानाः कामयमानाः यस्य सङ्कर्षणस्य चारुभिः सुन्दरैरङ्गदैर्बल्यैश्च विलसिताः प्रकाशिताश्च ते विशदा निर्मलाश्च विपुला वीर्घाः सुभगाः क्रोमलाश्च रुचिराः सुन्दराश्च भुजास्त एव रजतस्तम्भास्तेष्वगुरुचन्दनानामपङ्कजांनुलेपस्तेनावलिस्पमानालेपनं कुर्वन्नास्तेषां भुजानामभिमर्शेन स्पर्शेन उन्मथिते हृदये मकरध्वजस्य कामस्यावेशेन रुचिरं च ललितं च यस्मितं तथासां तथाभूताः सत्यः तस्य सङ्कर्षणस्यानुरागमदमुदितमदविधूर्णितारुणकरुणावलोकनयनवदनारविन्दं सश्रीङ् यथा तथा विलोकयन्ति स्वाश्रितेषु मदेन स्वाभुजमवजनितेन च मुदिते तन्मदेन विधूर्णिते प्रचलिते च ईषदरुणो करुणावलोकनयने यस्मिन् तद्वदनारविन्दमिति तस्यार्थः ॥ ५ ॥

स उक्तविध एष सङ्कर्षणस्थोऽनन्तस्त्रिविधपरिच्छेदरहितः अनन्तकल्याणगुणार्णवः जगत्कारणभूतो देवः स्वतेजसा दीप्यमानः उपसंहृतः अमर्षोऽपथोर्जगत्संहारविषयययोरसहनक्रोधयोर्वेगो येन तथाभूतः लोकानां साधुजनानां स्वस्तये सुखायास्ते तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः कथम्भूतः सुरादीनां गणैर्ध्यायमानः अनवरतं मदेन स्वाभुजमवजनितेमदेन मुदितः स चासौ विकृतविह्वललोचनः विकृतं धूर्णिते विह्वले परवशे इव स्थिते लोचने यस्य सः सुललितेन सुन्दरेण मावगर्भेण मितेन मुखरिकाभृतेन वचनामृतेन स्वपार्षदान् स्वविबुधयूथानां पतीश्राप्यायमानः हर्षयन् अपरिस्त्रानः अक्षीणः रागो रुकिमा यस्यास्तस्या नवतुलसिकाया नूतनकृष्णतुलस्या आमोदः मधुरूपः आसवश्च तयोः समाहारस्तेन माद्यतां मधुकराणां प्रातास्तेषां मधुरगीतेन श्रीयस्यास्तां कामसाधारणी वैजयन्त्याख्यां वनमालां दधदिति शेषः विभर्तीत्यनेन वान्वयः नीले वाससी यस्य एकमेव कुण्डलं यस्य हलस्य ककुदि पृष्ठे कृतो न्यस्तः सुभगः सुकुमारश्च सुन्दरो भुजौ येन एवम्भूतो भगवान् सङ्कर्षणः माहन्द्रः महेन्द्रसम्बन्धी वारणोन्द्र इव ऐरावत इव शुभ्रः उदारा लीला यस्य

श्रीमद्विराट्पाद्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

सः काञ्चनीं स्वर्णमयीं कक्षां रसनां विभर्ति कक्षे भवा कक्षा वर-
जाख्या चर्ममयी वद्विका "तन्नी वधी वरत्रा स्यात्", इत्यमरको-
शोक्ता ताम्रध्वस्य जाल्वोश्चावष्टमार्थी योगपट्टिकाख्यां स्वर्णमयीं
विभर्ति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं सङ्कर्षण उपवर्णित इदानीमुक्तविध उपारम्भमान
उपासकानामन्तर्हृदयं गतः प्रकृतिसम्बन्धं निरस्यतीत्याह । य
एव इति । एव भगवाननन्तः एवमनुश्रुतः उक्तविधत्वेन गुरुमु-
खाच्छ्रुतः श्रीमध्यायमानः "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः",
इति श्रुत्यर्थोऽत्र प्रत्यभिज्ञातः अतः सामर्थ्याच्छ्रवणानन्तरस्मत् इति
लभ्यते मुमुक्षुणां संसारदात्मानं मोक्तुमिच्छतामनादिकालप्रवृ-
त्ताभिः कर्मवासनाभिग्रहितं सन्दर्भितमविद्यामयं देहात्मना-
न्तिस्वतन्त्रात्मनान्तिरूपास्मानसं ग्रन्थिं ग्रन्थिवहुर्मोच्यं
सत्त्वरजस्तमोमयं सत्त्वादिगुणप्रचुरं गुणत्रयसम्बन्धप्रयुक्ता-
नादिकालप्रवृत्तकर्मवासनाविद्याग्रन्थिरूपं संसारमित्यर्थः ध्यानेन
मुमुक्षुणामन्तर्हृदये सञ्चिहितः आशु भिनत्ति नितरां निरस्यती-
त्यर्थः तस्य भगवतः सङ्कर्षणस्यैवमुक्तमनुभावं प्रभावं तुम्बुरुणा
सह स्वयम्भुवः पुत्रो नारदो ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य समार्यां संश्लोक-
यामास वयोर्यामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्य पातालस्य तामसी तमोगुणप्रवर्धनी अनन्तस्य वत्स-
कपं द्रष्टुञ्चेतनस्य हृदयस्य शरीरस्य सन्निकर्षणं तामीष्यापा-
दकमेवमप्राहकं कथं देहोऽहमिति तर्हि इदं सत्यं किं नेत्याह ॥
अभिमानलक्षणं भ्रान्तिप्रत्यापादकमित्यर्थः तत्स्वरूपं सङ्कर्षण-
मित्याचक्षते ॥ १ ॥

सात्वतः गुरुतश्चित्तिमण्डलं सर्पपलाघवप्रवृत्तस्यतोऽपरिमितव-
ल्लत्वेनानन्तरत्वं मुक्तमित्याभिप्रेत्याह । तस्येति । सिद्धार्थः सर्पपः ॥ २ ॥
एकादशग्यूहः एकादशधा विभक्त्यरूपविशेषः उत्तममयन्तुक्त-
मप्यनू ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदभिमर्शनेन भुजस्पर्शनेन सञ्जीवमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ५ ॥
शृङ्गासाधनन्तगुणार्णवः ॥ ६ ॥

अपरिच्छानो रागः कान्तिर्यस्याः सा तथा आमोदमध्वास-
त्वेन सौख्यरूपमधुरसेन हलस्य निजायुधस्य ककुधमे कक्ष्या-
मुरवन्धम ॥ ७ ॥

संश्लोकयामास पञ्चलक्षणावाक्यैः कथयामास ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तामसीति तमोगुणाभिष्टातृरुद्रस्यान्तर्यामित्वात् । "मूर्ति नः
पुरुषपया वभार सत्त्वं संशुद्धम्" इत्यादिविरोधात् ॥ १ ॥ २ ॥

अमर्षकारणान्तु प्रायः सर्वेषां युगपद्भगवद्वहिर्मुखत्वं
ज्ञेयम् ॥ ३-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चविंशे तु पातालतले शेषस्य भूतः ।

जगतसंहर्तृरुद्रस्याप्यंशिनो वर्णिता गुणाः ॥ ० ॥

तामसी तमःकार्यसंहारप्रवर्तयित्री नतु तमोमयी "मूर्ति नः
पुरुषपया वभार सत्त्वं संशुद्धम्" इत्यादिविरोधात् सात्वतीयाः
सात्वततन्त्रनिष्ठाः द्रष्टृदृश्ययोर्मोक्तुमोग्ययोः सम्यक्कर्षणं यतः
सङ्कर्षण इति तच्च कर्षणमहमस्य भोक्ता इदं मे भोग्यमित्य-
भिमानलक्षणमेव अभिमन्तुरहन्तामन्तयोः शुद्ध्यर्थं तदधिष्ठा-
तृत्वेन ये ध्यायन्तीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

उपसंजिहीर्षते इति । यदैवेदं जगदाधिक्येन संहर्तुमैच्छत्-
दैव मायायास्तदिच्छाधीनत्वात्तदीयतमःकार्यरोषात्मको रुद्रो
भूमध्ये प्रादुरभूदमर्षीविरचित इति रुद्रस्य विशेषणं सुलोपः
आर्षः । यथा सिसृक्षतो द्वितीयपुरुषस्य नाभिमध्ये रजोगुणा-
त्मकं पद्मं प्रादुर्भवति तद्वत् ॥ ३ ॥

लावयेन मत्तोहृत्त्वमाह । यस्येति । नखमणीनां पण्डः समूह-
स्तस्य मण्डलेषु दर्पणायमानेष्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्य चामर्या अङ्गवलये अङ्गमण्डले विलसितादिविशेषण-
विशिष्टा ये भुजजतस्तम्भास्तेषु अगुवादिपङ्क्त्यैवावुल्लेखः अनु-
लेपसाधनं तेन अवलिम्प्यः तदभिमर्शने तत्समय एव यत्त-
दङ्गस्पर्शस्तेन उन्मथिते हृदये यो मकरध्वजावेद्यस्तेन रुचिरं
भावसूचकं स्मितं यासां ताः तस्यानुरागमदः साहजिको मक्त-
विषयकस्तेन मुक्तिरेवमविश्रुतिारुणो ज्ञानमकुमासीद्विषयक-
कस्यावलोकाविशिष्टे लब्धे यत्त- तद्वद्वज्राविविन्दं समीडे- हन्त-
हन्तास्मद्वयविकां प्रभुरयं ज्ञातवानिति लज्जापर्याकुलं यथा-
स्यास्य ॥ ५ ॥

उपसंहृतेति । स्थितिकाले सम्प्रति शेषस्यानौचित्यादिति
भावः । अमर्षोऽसहिष्णुता तदुक्त्यो रोषः क्रोधः ॥ ६ ॥

सुखचितेन मुखरिकासृतेन वचनान्मृतेन कक्षां वरत्राम ॥ ७ ॥

संश्लोकयामास पुरुषाद्यवतारत्वेन श्लोकैस्तुष्टाव ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमत्सङ्कर्षणवैभवं वर्णयति पञ्चविंशोऽध्यायेन । तस्येति ।
तामसी प्रलयनिमित्तभूतरुद्रादिनियन्त्री सात्वतीयाः वेदार्थभूतअग-
वत्प्रोक्तसात्वततन्त्रनिष्ठाः श्रीमन्नारदादियश्चतुर्व्यहोपासने यमनन्तं
सङ्कर्षणं इत्याचक्षते तथाप्याने हेतुं दर्शयस्तमेव विशिनष्टि । द्रष्टृ-
दृश्ययोः सम्यक्कर्षणमेकीकरणं येन तं पुनः कीदृशमह-
मित्वेवभूतस्य रुद्रस्य लक्षणं स्वरूपं यस्मात्सम ॥ १ ॥

यस्येत्यादियच्छन्दानां स एव भगवानित्यभिप्रेत्यात्वयः ॥ २ ॥

इदं विश्वमुपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेण चिरचिते कुटिलीकृते
रुचिरे भ्रमन्त्यो भुवौ तयोर्न्तरेण मध्ये एकादशग्यूहः एकाद-
शमेदवान् रुद्रः शूलमुत्तममयश्चतुर्मुख इति ॥ ३ ॥

सात्वतर्षभैः सह आदिपतयः भवनमन्तः यस्य सङ्कर्षणस्य
अङ्गमिमलपुगले अरुणाश्च विशदाश्च नखा एव मणायस्तेषां
पण्डः समूहस्तस्य मण्डलेषु परिष्फुरतां कुण्डलानां प्रभया
मचिडतानि मण्डस्थलानि येषु तानि धनानि विलोक-
यन्ति ॥ ४ ॥

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन् ।

यद्रूपं ध्रुवमकृतं यदैकमात्मनानाधात्कथमुह वैद तस्य वर्त्म ॥ ६ ॥

मूर्ति नः पुरुषपया बभार सत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र ।

यल्लोलां मृगपतिराददेऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च यस्य सङ्कर्षणस्य आशेषः सम्पद आशासानाः चाराणां ग्रन्थद्वयलयाग्रद्वयानि तद्विलक्षितानि ते विशदा त्रिपु-
लाश्च धवलाः सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतसम्भासेषु
अगर्वादिपङ्क्तु एवानुलेपस्तेनावलिम्पमानास्तेषामभिमर्शेनोन्मायिते
हृदये मकरध्वजस्यावेशेन रुचिरं च ललितं च स्मितं यासां
ताः तस्यानुरागमदेन भक्तविषयकस्नेहजानतेन मदेन मुदिते
च मदविधूर्णिते स्नानन्दमदेन प्रचलिते च आर्षदशयो च कर-
णावलोकायुक्ते नयते यस्मिन् तच्च तद्वदनारविन्दं विलोक-
यन्ति ॥ ५ ॥

अपराधासहनममर्षः अपराधिदमनचेष्टा रोषः उपसंहृतस्त-
योर्धैर्यो येन ॥ ६ ॥

सुरादिभिर्भूयमानः अनवरतमदेन नित्यनिरुद्धानन्दद्योतकस्वा-
ङ्गचेष्टाविशेषणा मुदितश्चासौ विकृतविह्वललोचनश्च सुललितेन मुख-
रिकाभृतेन वचनाभृतेन स्वपार्षदादीन् आध्यायमानः संवर्षयन् नीले
वासीमी यस्य एकमेव कुण्डलं यस्य हलस्य कंकुदि पृष्ठे
कृती न्यस्तः सुभगश्चासौ सुन्दरो भुजो येन उदारलीलः रुचि-
रकीडः न परिभ्रान्तो रोगः कान्तियस्यास्नेहः नानुलसिकाया
आमोदमध्वासवेन सुप्रभिमधुररसेन माद्यतां मधुकराणां व्राता-
न्तेषां मधुरगीतेन श्रीरस्यास्तां विमर्ति कलां धरन् वास्योन्मूढैर-
लत इव ॥ ७ ॥

तुन्दुरगणा गन्धर्वेण सह संश्लोकयामास ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले उस पाताल के नीचे तीस हजार
योजन के अनन्तर भगवान् की तामसी कला अनन्त नाम
से प्रख्यात है तिस को पञ्चरात्र तन्त्रवाले आचार्य चेतन
अचेतन दोनों के मिश्रभाव करने से अर्ध ऐसा अभिसात
का लक्षण होने से सङ्कर्षण करके कहते हैं ॥ १ ॥

जित अनन्त मूर्ति भगवान् के हजारों मस्तकों के मध्य
में किसी एक मस्तक में रखा हुआ यह भूमण्डल सरसों के
तुल्य प्रतीत होता है ॥ २ ॥

प्रलय काल में इस जगत्को संहार करने की इच्छा
वाले जिन के क्रोध से रचित भूमण्डल के मध्य में से
एकादशदण्ड वाले तीन नेत्र वाले तीन शिखा के शूल
को उड़ाते हुये साङ्कर्षण ताम के रुद्र प्रगट् भये हैं ॥ ३ ॥

जिन सङ्कर्षण भगवान् के चरण कमल दोनों के
लाल उज्ज्वल नखों के मणियों के समूह के मण्डलों
के समीप में बड़े सर्प सात्वत्तो में श्रेष्ठ पुरुषों के सहित
एकान्त भक्तियोग से नमस्कार करते हुये चारों तरफ

में प्रकाशमान जो कुण्डलों की प्रभा तिस का जो मण-
डल तिस में शोभायमान मण्डलस्थलों वाले जो अपने
मनोहर वदन तिस को बड़े आनन्दित मन से देखते हैं ॥ ४ ॥

नागराजों की कुमारी अपने मनोरथों की चाहना करने
वाली होकर उन अनंतजी के मनोहर शरीर मंडल में शोभाय-
मान मति निर्मल बड़े सपेद सौभाग्य वाले सुंदर चांदी के
खंभासरी के भुजाओं में अगुरु चंदन कुटुम के पैकका लेपन
को लगाती हुई लगाते समय में शरीर के स्पर्श से हृदय के
शुभित होने से कामदेव के वेग से अति सुंदर विवास युक्त मुख
वाली होकर इनके अनुराग को जानकर मदसे मुदित मदसे
धूमते हुये कुलाल वर्ण वाले भवलोचन से युक्त भगवान्
संकर्षणजी के मुखारविन्दको वे नाग कन्या देखती रहती
हैं ॥ ५ ॥

सोइ अनंत गुणों के समुद्र भगवान् अनंतजी आदि देव
सत्त्वक्रोध अमर्ष के वेगको समेटकर सबलोगों के कल्याणके वासे
स्थित हैं ॥ ६ ॥

सुर असुर उरग सिद्ध गन्धर्व विद्याधर मुनि गणा निरन्तर
उनका ध्यान करते हैं सर्वदा मदसे मुदित होने से विकार
युक्त विह्वल नेत्रों से अनन्तजी हैं सुंदर मुख माषण के
अमृत से देवताओं के मति अपने पार्षदों को आनन्दित करते
हैं नील वस्त्रको धारण किये हैं एक कुण्डल धारण किये हैं
हलके पृष्ठ भाग में सुंदर सुभग भुजों को स्थापन किये हैं
कभी स्थान नहीं होने वाली माता चन्दन लेप तुलसी
इनके मधुर सुगन्ध के मदसे मतवाले भीरों के
समूह के मधुर गानकी शोभा से युक्त अपनी वनमाळा को
धारण किये हैं उससे भगवान् ऐसे शोभित होते हैं जैसे
कि मनोहर लीलावलि महेन्द्रका हस्ती सुवर्ण की कोंभनी
को धारण करा होवे ॥ ७ ॥

इस प्रकार श्रवण किये हुये ध्यान किये भये संकर्षण
भगवान् मुमुक्षु जनों की अनादि काल की जो कर्म वासना
रूप ग्रन्थि है जोकि अविद्या से भई है सत्त्व रज तमो भय
है तिस ग्रन्थि को हृदय में प्रवेश होकर शीघ्र ही भेदन कर
देते हैं जिनके प्रभाव की ब्रह्माके पुत्र नारद भगवान् तुन्दुर मुनि
के सहित ब्रह्माजी के सभा में श्लोक बनाकर गान करते
हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभानार्थदीपिका ।

अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यद्येच्छया कल्पाः
स्वस्वकार्यसमर्था आसन् यस्य तु रूपं ध्रुवमनन्तमकृतमनादि
तत्र हेतुः यदैकमेव सदात्मजात्मनि नानाकार्यप्रपञ्चमभाति

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादातो वा यदि पतितः प्रलम्भनाद्वा ।

हन्त्यंहः संपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्रगवत आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

मूर्धन्यर्पितमणुवत् सहस्रमूर्धनो भूगोलं सगिरिसरित्समुद्रसत्त्वम् ।

आनन्त्यादनिमित्तविक्रमस्य भूम्नः को वीर्याशयधिगणयेत् सहस्रजिह्वः ॥ १२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

तस्य ब्रह्मरूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः कथमुह वेद नैव वेदे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः संव्यते तत्राह । मूर्तिमिति । यत्रेदं
स्वद्विमाति स नोऽस्माकं भक्तानां ब्रह्मरूपया संशुद्धं सत्त्वं
मूर्तिं बभार स्वजनानां मनास्यादातुं वशीकृतुं कृतां यस्य
लीलां मृगपतिः सिंह आददे अशिक्षित । यतः उदारशि-
वीर्याणि यस्य तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्युत्तराण्यन्यः
यद्वा । कथयेत्यत्र हेतुः । यद्यस्मात्स्वजनानां मनास्यादातुं लीला-
माददे मृगपतिस्त्रिवेदारवीर्यः । यद्वा । मृग्यन्त इति मृगाः काम-
प्रदास्तेषां पतिर्मुख्यः ॥ १० ॥

किञ्च ॥ आस्तां तस्य कृपया वपुर्भारणं तद्भजनं वा तन्ना-
मौदार्यमेवातिचित्रमित्याह । यस्य नाम यदि पतितो महा-
पातक्यप्यनुकीर्तयेत्तर्हि स शुद्धेदिति किमु वक्तव्यं यतोऽसा-
वेव नृणामशेषमंहः सद्यो हन्ति । कथमनुकीर्तयेत् । अन्यतः श्रुतं वा
कस्माद्वा आतो वा सन्प्रलम्भनाद्वा परिहासात् तस्माच्छे-
षादप्यम् ॥ ११ ॥

गिर्याविसहितं भूगोलं सत्त्वानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोऽपि
को गणयेत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतासुभाष्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

प्रथमं तद्वर्णने स्वस्थानधिकारद्योतनाय तत्स्वरूपस्य तुर्क्य-
त्वमभिप्रयन्कारणत्वेन तमुपलक्षयति । उत्पत्तीति । अस्य जगतः
उत्पत्त्यादिहेतुभूताः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः
क्रमोऽत्राविवक्षितः रजःसत्त्वतमोगुणाः क्रमेण जगदुत्पत्त्या-
दिहेतुभूता यस्य भगवत ईक्षया सिद्ध्यया कल्पाः सृष्ट्या-
विसमर्था आसन् बभूवुः गुणत्रयात्मिका प्रकृतिः स्वयं मह-
दादिकार्यवर्गहेतुभूतापि स्वयमसमर्था सती यस्य सिद्ध्यार-
पेक्षया सृष्ट्याविसमर्थाभूदित्यर्थः अनेन जगदभिसृष्टकारणत्व-
मुक्तम् "तदेकत बहु स्याम्" इति श्रौतस्य कर्तृत्वस्यात्र प्रत्यभिज्ञानात्
निमित्तकारणत्वं नाम स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषकालानां स्वकार्या-
कारेण परिणामोपयुक्तप्रवर्तनाश्रयत्वं यथा कुलाजादेः स्वकी-
यमृत्पिण्डादेर्घटादिरूपपरिणामोपयुक्तप्रवर्तनाश्रयत्वम् अथोपाका-
नकारणत्वेन लक्षयति । यद्रूपमिति । आत्मप्रात्मनि स्वास्मिन्नेवं
देवादिनामरूपाद्यभावादविभागेन स्थितं ध्रुवं नित्यम् "प्रकृतिं पुरुषं
क्षेत्रं विज्ञानादी उभावपि" इति गीतोक्तेः कारणावस्थायामेवम्भूतं
मद्रूपं प्रकृतिपुरुषात्मकं शरीरं तत्सिद्ध्यर्थानन्तरमात्मनि नानाकृतं
देवादिनामरूपविभागाविभक्तं कृतमधाकृतवान् तस्य भगवतः

वर्त्म स्वरूपं लोकविलक्षणं कथमुह कथं हि वेद माहयः
इति शेषः पूर्वमात्मन्यविभागेन स्थितमात्मनि नानाकृतं रूपम-
धादित्यनेनैकत्वतानात्वे आत्मपर्यन्त इति विज्ञायते इदमेव हि
तस्य उपादानत्वं यत्प्रकृतिपुरुषगतदेवादिविभागस्य स्वशरीर-
भूतप्रकृतिपुरुषद्वारा आत्मपर्यन्तत्वमिति । यद्वा । पूर्वमेकत्वेनात्मनि
स्थितं पञ्चाक्षानाकृतमात्मन्यधादित्यन्वयः धारणं चात्र अन्तः
प्रविश्य प्रशासनेन इयमेव हि परमात्मनः कारणात् कार्यता
च यदविभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुषनियमनं विभक्तनामरूपावस्थ-
प्रकृतिपुरुषनियमनं चेति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥

यद्यप्येवं दुर्ज्ञेयं स्वरूपं तथापि भक्तानुजिघृक्षयैव साङ्ग-
वेण रूपं कृतवानिति कतिपयधर्मेवर्णयितुं शक्य इत्याह । मूर्ति-
मिति । यत्र यस्मिन् भगवतीदं परिहृद्यमानं सदसच्चिदावि-
दात्मकं जगद्विमाति स भगवानोऽस्माकं कृपयास्मासु कृपये-
त्यर्थः संशुद्धं रजस्तमोऽयामभिभूतं यच्छुद्धं सत्त्वं तन्मूर्तिं
बभार दिव्यमङ्गलविग्रहरूपेण धृतवानित्यर्थः भक्तानां नोऽनुग्र-
हायैव निरतिशयकृपया मूर्तिमिमां बभार इति भावः कथमेवं
आयत इत्यत आह । यदिति । यद्यस्मात्सृगपतिः सिंह इवोदार-
वीर्यः । यद्वा । मृग्यन्तेऽन्विष्यन्त इति मृगा ब्रह्मादयो देवास्ते-
षामपि पतिः "तं देवतानां परमं च देवतं पतिं पतीनां परमं पर-
स्तात्" इति श्रुतेः ब्रह्मादीनामप्यन्वेषणीय इति भावः अनेन परत्वं
सूच्यते उदारवीर्यः जगत्कर्तृत्वादिसामर्थ्ययुक्त एवम्भूतोऽपि स्वज-
नानामस्माकं मनास्यादातुं ग्रहीतुं स्ववशीकृतुमिति यावत्
अनवधामकर्मनिर्मितां लीलामहिपतिः सात्वतर्षभः नागराज-
कुमार्यादिसुखाराध्यः सात्वततन्त्रं प्रणयन् भूमण्डलभरणादि-
रूपां लीलामाददे परिहृहीतवान् सात्वततन्त्रप्रणेतृत्वं महा-
भारते उक्तम् ।

सात्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः ।

अस्मान् प्रवक्ष्यते धर्मान् मनुः स्वायम्भुवस्तथा । इति ॥

लीलामाददे इत्यनेन सौख्यं सूच्यते अनेनैव तद्वर्णने माहयः
नामधिकार इति तात्पर्यम् ॥ १० ॥

एवं परस्वसौख्ययोगः समाश्रयणीयताहेतुरस्यः अथ
नामप्रभावपर्यालोचनयापि स एव समाश्रयणीय इत्याह ।
यन्नामेति । आर्षेः रोगादिपीडितः महापातक्यपि यस्य भग-
वतोऽनन्तस्य नाम यद्यनुकीर्तयेदकस्माद्वा प्रलम्भनाद्वा परि-
हासाद्वा यस्य नाम यदि श्रुतं च वा स्यादातेन पतितेन वा तर्हि स
एव पतितोऽपि स्वपातित्यादिभिर्विमुक्त इतरेषामपि नृणामा-
त्मानं स्मरतामशेषमहो दुस्ति हन्ति अतः मुमुक्षोः परस्पर-
याप्यशेषदुस्तिनिरसनक्षमनामधेयाच्छेषादन्यं कमाश्रयेदित्यर्थः
शेषवति स्वाश्रितमिति नामनिर्वाचनमत्राभिप्रेतम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ॥

इष्टुत्तयाचिवर्तन्ते नान्तरिक्षचित्तिवत्प्रवृत्तम् ।
मतिक्षयाचिवर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ॥

इत्युक्तरीत्या अनन्तकल्याणगुणगणराशेरनन्तस्य साकल्येन कल्याणगुणान् वर्णयितुं कः प्रभुरित्याशयेनाह । मूर्धनीति । गिरिभिः पर्वतैः सहिताः सरितः समुद्राः सत्त्वा जन्तवः यस्मिंस्तद्रूपमण्डलं यस्य सहस्रशिरसोऽनन्तस्य मूर्धन्यणुवद-
पितं तस्य भूस्तोऽपरिच्छिन्नस्यानन्त्यादेवेतरित्युत्थाविदितः विक्र-
मः प्रकारो यस्य तस्यानन्तस्य वीर्याणि कल्याणगुणरूपाणि सहस्रजिह्वाऽपि को वा गणयेदेतावतीति गणयेद्गणानां करो-
तीति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेश्चतसृषु मूर्तिषु द्वितीयमूर्तेः शेषे विशेषसन्निधानात्-
ह्योपपन्नान् गुणान् शेषस्यैव कीर्तयति । उत्पत्तीति । अस्य जगतः
उत्पत्त्यादिहेतवः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्ष्या कल्पाः समर्था
आसन्त्युत्पादाविति शेषः । तन्वत्तत्तस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्त-
त्यस्य चेतः प्रवृत्तौ तस्यापि तद्विकारापत्तिरिति तत्राह । यद्रूपमिति ।
भूतं शब्दरूपप्रकारं कृतः अकृतमकृतिमत्त्वाच्चित्तस्यापि जीवस्य
शरीरसम्बन्धेन विकारादकृतस्यापि प्रधानस्य कार्यरूपेण तु
तत्त्वदर्शनादस्याकृतत्वमापचारिकं किं न स्यादिति तत्राह । शब्द-
कमिति । शब्दकं केवलं कार्यरूपता तत्सङ्गेन वा विकारि न
भवति "सत्त्वस्यैव भवतु" इति श्रुतेः कार्यत्वश्रुतेः कथं न तस्मिन्
स्यादिकमिति । आत्ममिति । आत्ममत्त्वमिति आध्यात्मतया नानाविधं
जगदभास्यत्वात्तु तद्रूपत्वेन "य उ विद्या तु पृथिवीभूत
धाम्" इति श्रुतेः किञ्चात्तन्ममादिमत्त्वाच्चित्तस्य रूपं पुण्यमन्यामप्यस्य
यत्तदो सत्त्वमिति । कथमिति । तस्य शेषास्तन्मात्रिणः सङ्कर्षण-
नामभयस्य हरेर्वत्तं वर्तनं कथमुह वेद न कथमपीत्यर्थः "मुहान्ति
यं सूर्यः" इति श्लोकं हेत्यनेन स्मारयति ॥ ९ ॥

आत्मशक्त्या चास्मिन्नेतदसङ्गिमाह । मूर्तिमिति । सर्वं बलशान्तस-
माहारलक्षणमत एव संशुद्धं लोकदृष्ट्या मूर्ते परिमितं यत्र
रूपे इदं सत्सत्कार्यकारणात्मकमधिकरणाधेययोर्नामभेदः
शङ्कनीयः मृगपतिः सिंहो यस्य लीलां शौर्यादिलक्षणाभाददे
अशिक्षत लीलाकारणप्रयोजनमाह । आदातुमिति । अनेनात्मज्ञाना-
द्वादित्यत्र स्वाभिज्ञासत्त्व्यादिनात्तावतारः अप्यकृता इति ज्ञासते ॥ १० ॥

यन्नामस्मरणमात्रेणाशेषजन्मार्जितपापक्षयश्रवणात्तन्मासकीर्त-
नेनाद्यद्यो भवतीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य स्तुवता शेषान्त-
र्धाम्नी श्रीनारायणा एव स्तुयते अजामिलादीं दर्शनाच्चान्वनाम-
कीर्तनेन तादृक्फलदर्शनाच्चेति भावेनाह । यन्नामेति । शेषान्त-
र्धाम्निणो हरेरन्यं कं पुरुषं मुमुक्षुरित्यनेन "अहं भोगप्रदो वत्स ।
श्रेष्ठस्तु जनार्दनः" इत्युक्तिं स्मारयति ॥ ११ ॥

गुह्यगिर्यादिधरधरागोलधृतिरपि शेषस्य हरिसन्निधानादेवान्य-
कृता नेति भावेनाह । मूर्धनीति । विक्रमाणां मानन्त्यात्साकल्येना-
ज्ञातपराक्रमस्य सहस्रजिह्वः शेष इत्यनेन स्पष्टयते ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीविगीस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

मृगपतिः श्रीवराहदेवः जहास चाहो वनगोचरो मृग इति ।
तत्रापि मृगशब्दप्रयोगाद्यस्य लीलां पृथिवीधारणलक्षणा-
भाददे स्वीकृतवानिति परममाहात्म्यं दर्शितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

भगवद्विग्रहस्य मध्यमपरिमाणायमानत्वेऽपि विभुत्वाद्भूमण्ड-
लस्याणुत्वम् ॥ १२-१५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कल्पाः स्वस्वकार्यसमर्थाः यदीक्ष्येव आसन् आवृत्तपुरुषस्य
प्रकृतावीक्षणं नासीत्तावत् प्रकृतिगुणाः सत्त्वाद्या महत्तत्त्वादीना-
मुत्पत्त्यादिषु न समर्था अभूवन्नित्यर्थः । यस्य रूपमाकारः भूवं
नित्यं यतोऽकृतमकृतिमं चिन्मयत्वादित्यर्थः । किञ्च । यदेकमेव
आत्मनि स्वदेहरोमकूपप्रदेशेषु नानाकार्यप्रपञ्चमभाह्वारं पृषोष
तस्य वर्त्म तत्त्वं तत्प्राप्तिमार्गो वा को वेद ॥ ६ ॥

रामकृष्णाद्यनन्तरत्वेन स्तौति मूर्तिं वभार । ननु किं प्रकृति
न हि न हि संशुद्धं सत्त्वमत एव यत्र अस्यां चिन्मय्यां मूर्तौ सद-
सदिदं जगद्विभाति श्रीब्रजेश्वर्यापि दृष्टत्वादिति भावः । यद्यपि
मूर्त्या मृगपतिः सिंह इव अनवद्यां लीलामाददे "सदञ्चिह्नं हसन्मु-
ग्धवालासिंहविक्रीनः" इत्युद्धवोक्तैः किमर्थं स्वजनानां मनांसि
हस्तिन इव आदातुमाकृष्य शङ्कितुं य एव उदारवीर्यः गिरिवर्या-
रणादिपराक्रमवान् ॥ १० ॥

यन्नामापि पतितपावनमिति किं वक्तव्यं यतः पतितमपि पाव-
नीकरोतीति वदन्नैव शेषरूपत्वेनापि स्तौति । द्वाभ्यां यस्य नाम
सङ्कर्षण इति । पतितो महापातक्यपि यद्यनुकीर्तयेत्तर्हि संशु-
द्धिर्भवति किञ्चकृत्यं यतोऽसौवेव स्वदर्शनदानादिना नृणाम-
शेषमहः सद्यो हन्ति कथमनुकीर्तयेदन्यतः श्रुत्वा अकस्माद्वि-
भ्रातो वा सन् प्रलम्भनात् परिहासाद्वा किं पुनः श्रद्धामाकि-
श्याम् ॥ ११ ॥

मूर्धनि यस्मिन्नेव भूगोलमणुवत्स्थितिः सत्त्वानि प्राणिनः
सहस्रजिह्वः सद्यपि को गणयेत् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य विश्वस्योत्पत्त्यादिहेतवः सत्त्वाद्या गुणा यस्य सङ्कर्ष-
णस्येक्ष्येव कल्पाः स्वकार्ये समर्था आसन् यस्य रूपं मूर्ति-
भूवं नित्यं यतोऽकृतमनादिसिद्धं यदेकमन्यनिरपेक्षं ब्रह्मैव
आत्ममत्त्वमिति विश्वाधारे नानाकार्यजाते विश्वमभास
तस्य वर्त्म कथं वेद जन इति शेषः अकृतमहं चित्ता न वेद-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वेकस्य स्वरूपमात्रस्य ब्रह्मणः सदातन्मयस्य मूर्तिधा-
रणो सत्त्वादिना विश्वसृष्ट्यादिलीलायां च किम्प्रयोजनमत्राह ।
मूर्तिमिति । यत्र भगवति इदं सदसत् स्थूलसूक्ष्मरूपं विश्वं
विभाति स नोऽस्माकमुपासकानां पुरुषकथा विपुलकल्याणा
सस्यक् शुद्धं प्राकृतसत्त्वादिसंसर्गरहितं सत्त्वमप्राकृतं सत्त्वं
मूर्तिं वभार दधार स्वजनानां मुमुक्षूणां मनांसि आदातुं विश्व-
सृष्ट्यादिलीलामाददे विश्वसृष्ट्यादिलीलामावे मुमुक्षूणां मनांसि

एवं प्रभावो भगवाननन्तो दुरन्तवीर्योऽरुणानुभावः ।

मूले रसायाः स्थित आत्मतन्त्रो यो लीलया क्षमां स्थितये विभर्ति ॥ १३ ॥

एता ह्येवैह नृभिरुपगन्तव्या मृतयो यथाकर्म विनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्णिताः कामान् कामय-
मानैः ॥ १४ ॥

एतावतीर्हि राजन् ! पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रज्ञ

व्याचख्ये किमन्यत् कथयाम इति ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भुविवरविध्यपवर्णनं नाम

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

छाने जिगृहीतानि न भवेयुरित्यर्थः कथम्भूतामनवधा स्वभावतः
समस्तदोषरूपान् किञ्च । मृगाः । वृषाः । जीवाः । अत्र मृगशब्दवाच्याः
तेषामपि पतिः यत् यत् यत् । तेषां सिसृक्षेऽपि विश्वसृष्ट्यादिबी-
लामाददे यदुक्ताः । तस्मादन्यं सुमुक्षुः । कामाभयेदित्युत्त-
रेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

किञ्च । यन्नामेति यस्य नाम भूतं गुर्वादितः अकस्माद्वा
आत्तो वा सन् प्रलम्भनात्परिहासाद्वा पतितो महापातक्यपि
यदि कीर्तयेत्तर्हि अशेषमहो हन्ति तत्रापि संपदेव न च
केवलमात्मन एवाहो हन्ति किन्तु नृणां स्वकीयानामन्येषा-
मपि तस्माच्छेषादन्यं सुमुक्षुः । कामाभयेत् स्वये भगवतः उपा-
सनायाः परमपुरुषार्थत्वे का कथा यदृशः । सङ्कुण्णो यदृशः
शेषसत्त्वामोच्यमानेषां पतितेऽपि कृतार्थो भवेदिति फलि-
तोऽर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

उत्पत्तिस्थिति के हेतु जो सत्त्वादिक प्रकृति के गुण
जिन आप के देखने से समर्थ भये हैं जिन आप का रूप
भूष है बिना वन है जो पहिले एकही रहा है अपने
स्वरूप में जिनने नाना कार्य को धारण किया है तिनके
मार्ग को कोई कैसे जान सकता है ॥ ६ ॥

आपने हमलोगों पर कृपा कर के शुद्धसत्त्वमय मूर्ति
को धारण किया है जिससे यह स्थूल सूक्ष्म जगत् प्रका-
शित होता है अपने जनों के मन को वश करने को जिन
आपकी लीला को उदार वीर्य वाले सिद्धने सीखा है ॥ १० ॥

दुःखी पुरुष जिन आप के नाम को सुनकर अकस्मात् यदि
कीर्तन करे गिरपड़नेपर करे अथवा वन्दना से करे तब वह नाम
अनुष्यों के सब पापों को नाश करता है तिम शेषजी से और
कौन के शरण में सुमुक्षु प्राप्त होवैगा ॥ ११ ॥

हजार मस्तक वाले जिन भगवान् के मस्तक में पर्वत
नदी समुद्र सब जीवों सहित सब भूगोल अणु सरीकों
रहता है अनन्त होने से जिनकी महिमा नहीं जानी
जाती है ऐसे विभु आपके वीर्य पराक्रमों को हजार
जिह्वा वाला होने से भी कौन गिनती कर सकता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

सुस्तं वीर्यं बलं यस्य उरवो गुणा अनुभावश्च यस्य स च
स्वान्तराश्याः भूमिभूला स्थितस्तिष्ठति आत्मतन्त्रः आत्माधारः
उक्तस्य लोकाविमानस्योपर्यगे चक्षुषसंहरति । एता ह्येवैह
कामान् कामयमानैर्नृभिरुपगन्तव्याः स्वस्वभ्यः ॥ १४ ॥
तस्य प्रपञ्चः । एतावत्या विपाकगतयः फलभूता मृतयस्ताः
व्याचख्ये व्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किमिदं भूमण्डलं कर्मवशाद्विभर्तिनेत्याह । एवमिति । एवं
प्रभावः उक्तविद्यापरिच्छिन्नप्रभावः अत एवानन्तः अनन्तपदं पुष्क-
लप्रवृत्तिनिमित्ताभयं दुरन्तमपारं वीर्यं बलं यस्य उरवो गुणास्तेषा-
मनुभावः प्रभाको यस्य स भगवान् सङ्कर्षण आत्मतन्त्रः स्वतन्त्रः
अकर्मवश्य एव सँहलीलया स्थितयेऽवस्थानाय पादनायेति यावत्
पृथ्वी विभर्ति ॥ १३ ॥

उक्तमुपसंहरति । एता इति । कामान् कामयमानैर्नृभिरुपग-
न्तव्याः प्राण्याः तत्तत्कर्मानुसारोपश्वरेण सृष्टाः गतयः फल-
रूपा लोका इह ब्रह्माण्डे एता एवैतावत्य एव ताश्च यथोप-
देशं सम्प्रदायागतोपदेशमनतिक्रम्यानुवर्णिताः ॥ १४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तमुपसंहृत्य राज्ञः प्रश्नावसरप्रदानाय उक्ता गतयो नृभिर्जर्मैः प्राप्या इति पुनरुपसंहरति । एता इति । हे राजन् । पुंसः संसारिणः प्रवृत्तिरूपस्य सकामस्य धर्मस्य विपाकगतयः फलरूपा गतयो नानाविधा विसदृशाः सुखदुःखतारतम्येन व्यवस्थिताः एतावत्य एव ताश्च यथाप्रश्नं व्याख्याताः वर्णिता मयेति शेषः ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शेषे त्वसम्भावितगुणकर्मकथनपूर्वकं स्तवनमुपसंहरति । एवमिति । दुरन्तवीर्य इत्यनेनानन्तनाम हरेरेव मुख्यं नान्यस्य "अतोऽनन्तेन लिङ्गमप्यनन्तः" इत्यादिसूत्रस्मृती प्रमाणमिति दर्शयति । स्वगुणानेवानुभवति भुङ्क्ते इति कर्मण्यणप्रत्ययः देहिदेहस्थितत्वेन दुःखानुभवस्यापि सम्भवात्कथं स्वगुणभोग इत्यत उक्तं आत्मतन्त्र इति भाष्य भर्तुः श्रमदर्शनादौपचारिकमिदं स्वातन्त्र्यं किं न स्यादित्यत उक्तं यो लीलयेति ॥ १३ ॥

परोक्षित्प्रश्नपरिहारायमुपसंहरति । एता इति । गत्यन्त इति गतयो लोका उपगन्तव्या धर्मफलत्वेन यथा कर्मनिर्मितास्तारतम्येनेति शेषः एवशब्देन निषिद्धकर्मप्राप्यस्थानमन्तरेणान्यव्यवच्छेदः क्रियते हि-शब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं धत्ति मुक्तिगतेरन्यस्याः विद्यमानत्वात् कथमेतावत्य इतीयत्येति तत्राह । कामानिति । मुक्तेरपीच्छाविषयत्वादित्यतः सामान्येनोक्तं विनिर्दिष्टं । प्रवृत्तिबलक्षयस्येति । उच्चावचानां सांख्यिक्यमं तास्तीत्यशयेनोक्तं विसदृशा इति यथाप्रश्नं व्याख्याताः इत्यनेनान्योऽपि वक्तव्यांशोऽस्तीति आशये तत्र वक्तव्यांशा बहुवचः सन्ति तेषु किं वक्तव्यं तदाख्यादि तस्यापि परिहारं कथयाम इत्याशयेनाह । किमन्यदिति ॥ १४-१५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अथोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायेंदर्शिनी ।

दुःशब्दो नञर्थः ॥ १३ ॥

कामान् कामयमानैर्नृभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति सारायेंदर्शिण्यां हर्षिययां मक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे पञ्चविंशोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

दुरन्तमनन्तं वीर्यं बलं यस्य उरसो गुणाः अनुभावश्च यस्य सच सच रसाया भूमेर्भूले आत्मतन्त्रः स्वाधीनः सन् हमा विभर्ति ॥ १३ ॥

उक्तलोकविभागमीश्वरकृतं सोपयोगं सम्प्रदायतो मयोक्तमित्याह । एता इति । एताः गतयः विनिर्मिताः कर्मणोति शेषः कामान् कामयमानैर्नृभिर्यथाकर्म उपगन्तव्याः यथोपदेशं मया जानुवर्णिताः ननु स्वबुद्धिमात्रेण ॥ १४ ॥

लोकविभागमुपसंहरति । एतावती एतावत्यः पुंसः प्रवृत्ति-लक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतयः फलभूमयः सन्ति याः व्याख्या व्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चविंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २५ ॥

भाषा टीका

ऐसे प्रभाव वाले अनन्त पराक्रम वाले बड़े प्रभाव वाले अनन्त भगवान् स्वतन्त्र होकर रसातल के नीचे स्थित हैं जो कि अनायास से जगत्के पावन के वास्ते पृथिवी को धारण करते हैं ॥ १३ ॥

इतनी ही कर्मों के अनुसार निर्मितमनुष्यों के जाने की गति है जो सकाम करने वालों को प्राप्त होती है सो मैंने जैसी सुनी है तैसी वर्णन करदी है ॥ १४ ॥

हे राजन् ! पुरुषके प्रवृत्ति मार्ग वाले धर्मके परिपाककी ऊँच नीच अनेक प्रकार की इतनी ही गति है सो कहिदीनी हैं अब और क्या कहूँ जो पृथोगे सो सब कहूँगे ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध पञ्चीसमे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

॥ वड्डिशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ राजोवाच ॥

महर्षे एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ॥ १ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

(१) त्रिगुणात्वात् कर्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति ॥ २ ॥

(२) अयेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणास्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धाया वैसादृश्यात् कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां (३) प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ ३ ॥

॥ राजोवाच ॥

नरका नाम भगवन् ! किं देशविशेषा अथवा बहिस्त्रिलोक्या आहोस्त्रिदन्तराल इति ॥ ४ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्ठाञ्च जलाशयाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेष्ठा समाधिना सत्या एवाशिष आशासन्ता निवसन्ति ॥ ५ ॥

यत्र हवाव भगवान् पितुराजो वैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु सम्परेतेषु यथाकर्मविद्यं दोषमेवानुल्लङ्घितभगवच्छासनः सगणो दम्भं धारयति ॥ ६ ॥

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति अथ तांस्ते राजन्नामरूपलक्षणतोऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोऽन्धतामिस्रो सौरवो महारौरवः कुम्भीषाकः कालसूत्रमसिपत्रवन् सूकरमुखमन्धकूपः कृमिभोजनः मन्दशस्तप्तसूर्मिर्वज्रकण्टकशालमल्ली वैतरणी पूयोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमवीचिरयः पानमिति किञ्च क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः शलप्रोतो दन्तशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः ॥ ७ ॥

तत्र यस्तु परवितापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते अनशनानुदपानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतसाधारणदीपिका ।

वड्डिशे तु ततोऽधस्ताद्वरकस्थितिरुच्यते ।

पापिनो यत्र दृष्टान्ते यमदूतैरेषावश्यम् ॥ १ ॥

पुंसो गतय उच्चावचा विसदृशा इति भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेतत्कृत इति पृच्छति । महर्षे इति ॥ १ ॥

कर्मणः समामत्वेऽपि श्रद्धावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यामिति

परिहरति । त्रिगुणात्वादिति । सात्त्विक्या श्रद्धया कर्तुः सुखित्वं राजस्यासुखित्वं दुःखित्वं च तामस्या दुःखित्वं मूढत्वं च । तत्रापि तासां श्रद्धानां तारतम्यात्सुखादितारतम्यं सर्वेषामित्यर्थः ॥ २ ॥

प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्याधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमस्तारतम्यात् तत्रापि कारणं

(१) बहुगुणात्वात् इति श्रीविज० । (२) अयेदानीं मिति श्रीवीर० । (३) तास्ताः इति श्रीवीर० । श्रीविज० पाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

देशविशेषाः । अनाद्यविद्याकृतानां कामानां याः स्मृतयो नर-
कास्तासां ताः । अथेदानीं ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः
इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

किं भूमावेव देशविशेषाः त्रिलोक्या ब्रह्माण्डाद्वहिर्वा
आवरणेषु मध्येऽन्तराले वा भूमिव्यतिरिक्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥

कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव दमं पापफलं दण्डं करोति
न उल्लङ्घितं भगवच्छासनं येन ॥ ६ ॥

मतान्तरेणाष्टाविंशतिमाह । किञ्चेति ॥ ७ ॥

पापभेदेन च तत्तत्कर्मकृतनाभेदं प्रपञ्चयति । तत्र यस्त्वित्या-
दिना । यात्यमानः प्रीड्यमानः । एकदेव तदैव ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रवृत्तिलक्षणास्य धर्मस्य विपाकगतय इत्यनेनासां पुरयेन
प्राप्यत्वोक्तः केवलापुरयगम्या अन्ये लोकाः सन्ति तत्रका-
इति सूचितं तानेव पिपुच्छिषुस्तावद्यदुक्तमेवपि लोकेषु सुख-
दुःखयोर्न्यूननाधिकभावलक्षणां वैचित्र्यमुक्त्वा विवक्षितं इति
तत्र कारणं पृच्छति राजा । महर्षे इति । हे महर्षे ! त्वया युक्ते-
चित्रं सुखदुःखयोर्न्यूननाधिकभावलक्षणमेषु लोकेषु जीव-
लोकस्य व्यवस्थितमुक्तं तद्वैचित्र्यं कथमुपपद्यते को वा तत्र
वैचित्र्यं हेतुरेकरूपेणानुष्ठितेन प्रवृत्त्याख्येन धर्मेण भूरादि-
लोकान् प्राप्तेषु केषांश्चित्सुखमेव केषांश्चिदुःखमेवान्येषां तु
मिश्रमित्येतद्वैचित्र्यं किं कारणमिति प्रश्नाशयः ॥ १ ॥

सर्वेषां भूरादिलोकप्रापकधर्मस्य समानत्वेऽपि कर्तव्यवैचित्र्या-
च्छ्रद्धावैचित्र्याश्च सुखादिफलवैचित्र्यमित्युत्तरमाह । त्रिगुणात्वा-
दिति । कर्तुर्जीवस्य त्रिगुणात्वात्सत्त्वादिगुणत्रययुक्तत्वाच्छ्रद्धया
सत्त्वादिगुणभेदमित्रया त्रिविधया श्रद्धया कर्मणां गतयः फलानि
पृथग्विधाः सर्वाः श्रद्धादितारतम्यनिमित्ततारतम्येनैव भवन्ति
अत्रेदमवगन्तव्यम् ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिमिर्गुणैः ॥

इत्युक्तरीत्या सर्वेषां गुणत्रययोगाद्गुणानां द्वांसोल्लासादिरूपेण
परिणामेचाविशिष्टे सति प्राचीनकर्मवासनानुगुणगुणत्रयपरि-
णामवशात् सात्त्विकादिभेदेन धर्मस्य कर्तारो बुद्धयः श्रद्धाः
तन्निमित्तानि कर्माणि च त्रिधा भिद्यन्ते तथा च गीतं भगवता ।

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षञ्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥

इत्यारभ्य ।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यत्तुरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

इति श्रद्धायास्त्रिविध्यमुक्तं सात्त्विकाः सात्त्विक्या श्रद्धया युक्ताः

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥

यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥

अनुबन्धे क्षये हिंसां मनवेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥

इति एवं स्थिते यः सात्त्विकः कर्ता सात्त्विकीभ्यां बुद्धिश्र-
द्धाभ्यां धर्माननुतिष्ठति सोऽनन्तसुखं मोक्षं च तारतम्यरहितं
प्राप्नोति यश्च राजसो राजसीभ्यां बुद्धिश्रद्धाभ्यां धर्माननुति-
ष्ठति स भूरादिलोकाननुप्राप्य परिमितसुखं प्राप्नोति तत्रापि
श्रद्धातारतम्यरहितं सुखतारतम्यमेव भवति यस्तु तामसः
इमान् लोकान् प्राप्यापि केवलं दुःखमेव प्राप्नोति भूरादिलोक-
प्रापकः प्रवृत्ताख्यो धर्मस्तु राजसतामसयोः कर्त्रोः समानो
भवतीति ॥ २ ॥

एवं धर्मस्य कर्त्रादितारतम्यमधर्मदृष्टान्तेनाह । यथेति ॥ यथा
धर्मस्य श्रद्धादितारतम्यनिमित्तं सुखरूपफलतारतम्यं तथा प्रति-
पिबलक्षणास्य प्रतिपिबलरूपस्याधर्मस्य कर्तुः श्रद्धायाः अधर्म-
निमित्तभूतायाः केवलतामस्याः श्रद्धायाः वैसाहस्यात्तारतम्या-
त्कर्मफलं दुःखरूपं विसदृशं तारतम्यं भवति श्रद्धावैसाहस्यं का-
रणं बद्धकर्मफलवैसाहस्यमेवोपपादयति । अनाद्यविद्येति । प्राविद्या
कामशब्दः फलकामनापरः कर्मशब्दः तद्वासनापरः फलकाम-
नायाः अज्ञानफलत्वात् । यद्वा ॥ सागादिरविद्या तत्प्रयुक्तानि यानि
कासकर्मणि फलकामनापूर्वकमनुष्ठितानि पापानि वासनारूपेणा-
वस्थितानि तेषां वैसाहस्यादित्यनुषङ्गः तेषां नानात्वेनावस्थित-
त्वाच्छ्रद्धावैसाहस्यं ततः स्मृतयो गतयः फलरूपाणि दुःखानीति
यावत् तत्परिणामलक्षणाः अविद्याकामकर्मपरिपाकस्वरूपाः सह-
स्रशः आनन्देनावान्तरतारतम्येन च प्रवृत्ता अनुभाव्याः सन्तीत्यर्थः
एवमुक्ते सति तद्विज्ञानत्वेन प्रवृत्ताः स्मृतयस्तदनुभवस्थानानि च
साकल्येन वर्णनीयानीति राज्ञः प्रश्नोद्योगमालोच्य केवलतमो-
गुणमूलकानाद्यज्ञानप्रयुक्तकामकर्मरूपाणां पापानामवान्तरभेदे-
नानन्त्यात्फलरूपाणां दुःखात्मनां गतीनामानन्त्यात्तदनुभवस्था-
नान्यपि बहूनि सन्तीति तेषां साकल्येन वर्णयितुमशक्यत्वात्तत्र
प्रभूतदुःखरूपा गतीस्तत्स्थानानि च कानिचिद्वर्णयिष्यामीत्याह ।
तास्ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इति ॥ ३ ॥

एवमुक्ते राजा कारस्त्वेन तद्वर्णनप्रश्नं विद्वाद्याधर्मफलभूतदुः-
खानुभवस्थानानि नरकाः किं भूमेरेव देशविशेषा उत त्रिलोक्याः
वह्निर्वर्तन्ते उतान्तराले कयोश्चिद्लोकयोरन्तराले वर्तन्ते इति
पृच्छति । नरका इति । हे भगवन् ! त्रिलोक्या बहिः ब्रह्माण्डाद्वहि-
रावरणेष्वेव ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिरासवाचायैकतमांगवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्माण्ड एव वर्तन्ते इत्याह । अन्तराल एवेति । त्रिजगत्या ब्रह्माण्डस्यान्तराल एव गर्भ एव तत्रापि कस्यांदिशि दक्षिणस्यां तत्रापि कुत्र भूमेरधस्तादण्डजलादुपरि वर्तन्ते इत्यर्थः । तं दक्षिणां दिशं विशिनष्टि । यस्यामित्यादिना गद्यद्वयेन । यस्यां दक्षिणस्यां दिश्य-
मिषास्तादयः पितृणां गणाः परमेष्ठाः समाधिना ध्यानयोगेन स्थानां मोक्षाणां सत्या आशिष आशासनाः कुर्वाणाः एव पाकं पचतीतिवन्निर्देशः निवसन्ति ॥ ५ ॥

यत्र ह यस्यां हि दिशि पितृसजः पितृणामधिपतिः वैव-
स्वतो यमः सम्परेतेषु स्मृतेषु स्वपुरुषैर्दूतैः स्वाविषयं स्वदेशं प्रापितेषु जन्तुषु जीविषु अनुलङ्घितमनतिक्रान्ते भगवतो नारायणस्य शासनं येन तथाभूतः सन् सगणाः स्वकीयदूतगणसहितः यथा-
कर्मावद्यं दोषमवद्यं जुगुप्सितं कर्मैव कर्मावद्यं बहुलप्रदण्ड-
द्विशेषस्य पूर्वनिर्णयः यथा कर्मावद्यमिति । पदत्रयं वा अवद्यं वेदशास्त्रजुगुप्सितं कर्म प्रतिषिद्धं हिंसादिकर्म यथा जन्तुभि-
र्निबन्धादिना यथा कृतं तदनुसारणैव दोषं प्रति दण्डं दण्डं धारयति कारयति जुगुप्सितकर्मरूपदोषानुसारणैव दण्डयती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

तत्र नरकाः कर्तव्यपेक्षायां के नरकानेकविंशति गणय-
न्तीत्याह । तत्रेति । के त इत्यपेक्षायां तावन्निरूपणलक्षणैः क्रमेण गणयामीत्याह ॥ ६ ॥ राजन् ! तान्नरकास्त्रामादिभिः तेऽनुकमिष्यामः तत्र नामानि वाचकाः शब्दा रूपाणि परस्परविलक्षणानु-
लक्षणकथाकाराः लक्षणाणि चिन्तानि तत्सादृशादिकर्माणि यानि प्राणनिबन्धादीनि तादृशनिबन्धादिरूपचिन्तानि एभिर्नुकमिष्यामः
स्मिः सह क्रमेण दुःखं वर्णयिष्यामः इत्यर्थः । तानेव क्रमेण गणयन्त्या दशयति । तामिस्र इत्यादिना अयःपानमित्यन्तेन गद्यते ।
तत्र बलकण्टकशास्त्रमलीति एको नरकः तथा अवीचिरित्येकः एवमेकविंशतिनरकाः भवन्ति केचिदित्यत्राख्यविजं त्वन्येषां सङ्गाह इति । पुनस्तानेव निर्दिशति । किञ्चेत्यादिना सूचीमुखमि-
त्यन्तेन एते सप्तपूर्वोक्तामिस्रादिभिः सहाष्टविंशतिर्भवन्ति एते नरका विविधयातनाभूमयः दुःखानुभवभूमयः ॥ ७ ॥

तानेकैकशस्तदनुभवनिमित्तानि पापानि च वर्णयति । यास्त्वहे-
त्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । यो जन्तुरिह लोके परस्य वित्तादी-
न्यपहरति स हि यमदूतैरतिमयङ्कुरैः कालपाशेन यमपाशेन बद्धो बलात्तामिस्राख्ये नरके निपात्यते तामिस्रं विशिनष्टि । तामि-
स्रप्राये तमःप्रचुरे यत्र तामिस्रे निपात्यमानः जन्तुरनशनापा-
नजुष्टे प्रहारमर्सेनादिभिर्यातनाभिः यात्यमानः पीड्यमानः कश्मलं दुःखाःमासादितः प्राप्त एकदैव मूर्च्छां प्राप्नोति तामिस्रप्राये इत्यन्ते-
नैषां तामिस्रादिनामानि योगरूढानीति ज्ञापितम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतिबहुलदुःखभोगस्थानत्वेन नरकलोकस्य हेतवध्वर्णनेन संसारस्यातिहेयत्वेन वैराग्यस्य दाढ्यातिशयो जायत इति तन्निरूपयत्यस्मिन्नध्याये । तत्रादौ पूर्वोक्तार्थे प्रश्नमुद्भाव्य परिहृत्य वक्तव्यार्थं प्रतिजानीते । महर्षे इति । अयमर्थः लोकस्य स्वर्गादि-
पातालान्तस्य स्थानस्य विशेषात्तस्य जनस्यैतत्प्रत्यक्षेण त्वद्व-

चनादागमेन च सिद्धत्वात् प्रत्यक्षवदेतदित्युच्यते वैचित्र्यं कस्य-
चित्सुखित्वं कस्यचिदुःखित्वं कस्यचिदुभयरूपत्वं कथं घटते सुखादसामान्यविशेषहेतुत्वं च सुखे दुःखे चाल्पमहत्त्वभेदेन नारनम्यं च कथमिति किञ्चेता गतयः सर्वाः सर्वेषां भवन्ति किञ्चैकैकस्यैकैका गतिरुक्तैकस्यानेका गतिरित्येतत्सर्वं परिहरति । बहुगुणत्वादिति । अयमर्थः कर्तुः श्रद्धाया “एवमितः प्रेत्याभिस-
म्भवितास्मि” इति बुद्धिलक्षणाया बहुगुणत्वाद्बहुविधत्वात्संयुक्त-
सत्त्वादिगुणवैचित्र्येण निर्मितत्वाल्लोकावैचित्र्यं यस्मात्सर्वाः कर्म-
गतयः सर्वस्य भवन्ति ॥ १—२ ॥

अथ तस्माच्छास्त्रनिषिद्धस्याधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धायाः
वैसादृश्याद्विरुद्धस्वरूपत्वात्कर्मफलमपि विरुद्धं ततः किं तत्राह ।
याहीति । अनाद्यविद्यया विलसितकामानां प्राणिनां तत्परिणा-
मलक्षणास्तेषामनाद्यविद्याकामानां परिपाकनिमित्तपापकर्माविका-
रलक्षणा याः स्तयो गतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्ताः प्राधान्येनानुव-
र्णयिष्यामः इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

पृष्ठेनैवोत्तरं वाच्यमित्यनः परीक्षितपृच्छति । नरका इति । किं
केचन देशविशेषाः उत महादुःखानुभवलक्षणाशब्दवाच्याः
प्रथमे ते त्रैलोक्याद्विरन्तर्वा द्वितीये कस्यां दिशि कियदध-
स्तात्कियदुपरीति ॥ ४ ॥

परिहरति । अन्तराल इति । दुःखानुभवसङ्गावेऽपि नतच्छब्द-
वाच्याः किन्तु तदधिकरणदेशविशेषाल्लोक्यान्तराले तत्रापि
भारतखण्डादक्षिणसूत्रपाते भूमेरधस्तादण्डजलादुपरि गमो-
दकशाश्वरूपपरिहृष्टान्त्यास्यां दिशि निर्द्धारणार्थमेतद्वचनम् ॥ ५ ॥
यथा कर्मानिमित्तपापमनुलङ्घितमनतिक्रान्ते भगवतो हरेः
शासनमाज्ञा येन स तथा ॥ ६ ॥

तस्यां दिशि विद्यमानान्नरकानेकविंशति संख्याति । तत्र
हेति । तत्र हेत्यनेन सप्त प्रधानाः सन्तीति स्मृतिप्रसिद्धिं ध्येय-
यति । नैतावता समाप्तिः किं तथापि सन्तीत्याह । किञ्चेति ।
तान्देशान्विशिनष्टि । विविधयातनाभूमयः नानाविधदण्डस्थान-
विशिष्टाः “यातना तीव्रवेदना” इति वचनादुःखासम्भिन्नप्रदेशाः
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्तत्ररकेषु तत्तदुष्कर्मनिमित्तदुःखविशेषानाह । तत्रेति । यात्य-
मानो दुःखानुभवी क्रियमाणाः कश्मलं बहुदुःखमेकदेति विधा-
पणात्कदाचिन्मूर्च्छा न यातीति विशेषो ज्ञायते यातनाभिः पर्या-
येण पीड्यमानत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

असमानत्वे तावत् फलवैचित्र्यं भवत्येव समानत्वेऽपि तदि-
त्याह । त्रिगुणत्वादिति ॥ १ ॥ २ ॥

प्रतिषिद्धलक्षणाधर्मस्य यः कर्त्ता तस्य तथैव पूर्वोक्त-
प्रकारेणैव श्रद्धा वैसादृश्यादधर्मलक्षणस्य कर्मणाः फलं विस-
दृशं भवति । तत्र निषेधे प्रतीतावपि सत्यां प्रमादेन तत्करणा-
त्तमस्रोऽल्पत्वं मोहेन प्रथमत्वं नास्तिकतायां तु पूर्णत्वं ज्ञेयम् ।
श्रद्धातो हेतुर्वास्तत्परिणामलक्षणस्तयः सहस्रशः प्रवृत्ताः
सन्ति ताः प्राच्येण तु वर्णयिष्यामः । केषामादिकाणां सम्ब-
न्धन्यस्ता इत्यपक्षायामाह । अनादीत ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

स्वानां गौत्राणामिति तत्तयाभिमानादेव तत एव यत् किञ्चि-
च्छान्तिर्भवतीति सत्या एवाशिष इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

दोषमेव दमरूपेण परिणमयतीत्यर्थः । अनुलङ्घितेति । भगवा-
नत्र ब्रह्मा तथा शासनञ्च विभीषिकयापि जीवान् भगवदन्तर्मुखी-
कर्तुमिति ज्ञेयम् । यद्वा । भगवच्छासनशब्देनात्र वेद एवोच्यते
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भुवोऽधस्ताज्जलादूर्ध्वं तरकस्थानमुच्यते ।

षड्विंशे यत्र दग्ध्यन्ते पापिनो यमकिङ्करैः ॥

पुंसो गतयः उच्चावचा विसदृशा भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेतत्
कुत इति पृच्छति । महर्षे ! इति ॥ १ ॥

अद्यावैसादृश्यात् फलवैचित्र्यमाह । त्रिगुणात्वादिति । सात्त्वि-
क्या अद्याया धर्म एव भवेत्तस्माच्च कर्तुः सुखमेव राजस्या धर्मा-
धर्मो ताभ्यां सुखदुःखे तामस्या अधर्म एव तस्माच्च दुःखमोहौ
तत्रापि तासां अद्यानां तारतम्यात् सुखादितारतम्यं सर्वस्य
सर्वो इति नहि कश्चित् सर्वदेव सात्त्विकअद्यावानेव तिष्ठति
राजसतामसअद्यावानेव वा अतः कालभेदेन सर्वविधस्यैव
जीवस्य सर्वविधा गतयः ॥ २ ॥

तत्र शास्त्रविहितस्य धर्मस्य फलभूतानि भौमदिव्यविल-
स्वर्गसुखानि दर्शितान्यत एवाधर्मस्यापि फलभूतानि नरक-
दुःखाद्यपि विवक्षितव्यानीत्यत आह ॥ अथेति । प्रतिषिद्धं प्रतिषेध-
स्तदेव लक्षणां प्रमाणां यस्य तस्य तथैवेति । धर्मस्य कर्तुर्यथा
तथैवाधर्मस्यापि कर्तुरित्यर्थः । अद्याया वैसादृश्यादिति । अद्या-
वैसादृश्येऽपि तमस्तारतम्यमेव कारणं तथा हि प्रसादेनाधर्मकर-
णात्तमसोऽलपत्वं ज्ञानेन मध्यमत्वं तथापि नास्तिकत्वेन पूर्यत्वं
द्वयं तमस्यैविध्यस्यापि कारणं दृश्यमाह ॥ या इति । अनाद्याविद्या-
सम्बन्धो जीवस्य कदा कथं वेति वक्तुमशक्तेः अनादिर्यो तमसादि-
भैविध्यमयी अविद्या तथा कृतानां जीवसम्बन्धित्वेनोपपादि-
तानां कामानां वासनानां याः सृतयः कीदृश्यस्तेषां कामानां परि-
श्यामलक्षणाः तासां मध्ये प्राचुर्येण नरकानिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भूमेः सप्तपातालवत्या अथः जलाद्रभोदात् ॥ ५ ॥

स्वविषयं स्वदेशं कर्मावयं कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषं दोष-
रूपदमं दण्डं तादृश्या विभीषिकयापि जीवान् भगवतोऽन्तर्मु-
खीकर्तुमिति भावः ॥ ६ ॥

तामिस्रादयः एकविंशतिर्नरकाः मतान्तरेण पूर्वमिलितान-
ष्टाविंशतिमाह । किञ्चेति ॥ ७ ॥

यात्यमानः पीड्यमानः तामिस्रप्रायेऽन्धकारबहुले ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षड्विंशे नरकस्थितिवर्ण्यते धर्मस्य उच्चावचविसदृशविषा-
कगतय इत्युक्ते भोगवैचित्र्ये कारणं पृच्छति । महर्षे ! इति ॥ १ ॥

कर्तुर्जीवस्य त्रिगुणात्वात्तयो गुणा बन्धनभूताः यस्य स

त्रिगुणास्तत्त्वं तस्माच्छ्रद्धया तत्तदुपायुत्पत्त्या हेतुभूतया
कर्मगतयः सात्त्विकादिकर्मविपाकभूमयः पृथग्विधा बोध्याः

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

इति श्रीमुखवचनात्तत्रापि गुणवृत्तितारतम्यात्सर्वा गतयः
सर्वस्य कर्तुर्भवन्ति ॥ २ ॥

प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः ब्रह्मणो न हन्तव्यः आचारशास्त्रप्रमदितव्य-
मित्यादि तदेव लक्षणां ज्ञापकं यस्य तस्याधर्मस्य कर्तुः
अद्याया वैसादृश्यात्तमोवृत्तिभेदेन अद्याया अपि अनेकवि-
धत्वात् कर्मणोऽधर्मस्य फलं विसदृशं भवेति तत्र अनाद्य-
ज्ञानेन कृतानां सम्पादितानां कामानां पापानां याः सृतयस्तासां
द्वितीयार्थे षष्ठी ताः अथेदानीं प्राचुर्येण प्राधान्येनानुवर्त्यवि-
श्याम इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

नरकान् वर्णयितुं प्रवृत्तं मुनिं नरकाः कुत्र सन्तीति
पृच्छति । नरका नामेति । भूमावेव देशविशेषाः त्रिलोक्याः ब्रह्मा-
ण्डाद्वह्निर्वा अन्तराले ब्रह्माण्डमध्ये वा ॥ ४ ॥

अन्तराले त्रिजगत्या इति ब्रह्माण्डमध्ये इत्यर्थः अद्यस्ता-
द्रूपेः जलाद्रभोदात्तथाह भगवान् पराशरः

अतलं धितलं चैव नितलं च गमास्तिमत् ॥

महावयं सुतलं चापि पातालञ्चापि सप्तमम् ॥

ततश्च नरका विप्र ! भुवोऽधः सखिलस्य च ॥

इति तेष्वोऽप्यधस्तमस्ततो गमोर्ध्वं ततोऽगकटाह इत्याहुः ॥ ५ ॥

यथाकर्मावयं कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषं सातनालक्षणां वर-
मण्डं धारयति योजयति ॥ ६ ॥

मतान्तरेणष्टाविंशतिर्नरका इत्याह । किञ्चेति । त्रिविधानां
यातनानाम् "यातना तीव्रवेदना" इति कोशासीप्रवेदनानां
भूमयः ॥ ७ ॥

यात्यमानः पीड्यमानः एकदेव तत्तत्क्षणमेव ॥ ८ ॥

भाषा टीका

राजा परीक्षितजी बोले हे महर्षे यह विचित्रता लोक
की कैसे होती है ॥ १ ॥

ऋषि शुकदेवजी बोले कर्ता तीन गुणों वाले होते हैं
तिस से अद्या के अनुसार कर्मों की गति अनेक प्रकार
की होती है सबगती सबों को कर्मती बढ़ती से होती है ॥ २ ॥

और भी निषिद्ध धर्म करने वाले कोभी कर्ता की भ्रष्टा
के अनुसार भेद होने से कर्म का फल भी भिन्नही होता
है जो कि अनादि काल के अज्ञान से सकाम पुरुषों को
उन कर्मों के परिणाम रूप मार्ग हजारों प्रवृत्त हैं तिनमें
जो प्रधान अधर्मों की गती हैं तिनको हम कहेंगे ॥ ३ ॥

राजा बोले हे भगवन् ! नरक नाम जो लोक सो किस
देश में है क्या पृथिवी ही में कोई देश है अथवा तीनों
लोकों के बाहर है अथवा भीतरही है ॥ ४ ॥

ऋषि बोले त्रिलोकी के मध्यही में नरक है परन्तु
वात्स्यायि दिशा में सप्त पाताल वाली भूमी के नीचे गर्भोव

एवमेवान्वतामिस्रे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपगुड्के यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृक्ष्यमानमूलस्तस्मादन्वतमिस्रं तमुपदि-
शन्ति ॥ ६ ॥

यस्त्विह वा एतदहमिति ममेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तद्विह विहाय स्वयमेव तदशुभेन सौख्ये निपतति ॥ १० ॥

ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव हरवो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरिति सर्पादतिकूरसत्त्वस्यापदेशः ॥ ११ ॥

एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुरवस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः ॥ १२ ॥

यस्त्विहवा उग्रः पशन् पक्षिणो वा प्राणत उपरन्वयति तमपकरुणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमा-
नुचराः कुम्भीपाकै तप्ततैले उपरन्वयन्ति ॥ १३ ॥

यस्त्विह पितृविप्रब्रह्म कु स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले तामूमये तप्तखले उपर्य-
धस्तादग्न्यर्काभ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते
चैष्टते अवतिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि ॥ १४ ॥

यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यपगतः पाखण्डं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति
तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो दारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हा हतोऽस्मीति परमया
वेदनया मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखण्डानुगतं फलं भुङ्क्ते ॥ १५ ॥

यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र
सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयवो यथैवेहेनुखण्ड आर्तस्वरेण स्वनयन् कचिन्मूर्च्छितः
कश्मलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जल से ऊपर हैं जिन में अग्निस्वात्तादिक पितृगण उस
विश्व में हैं परम समाधि से भगवान् का ध्यान करते हैं
अपने मोक्ष वालों को सत्य आशीर्वाद देते हुये निवास
करते हैं ॥ ५ ॥

जहाँ पर वैवस्वत भगवान् पितृराज मरनेपर अपने पुरुष
जिन जन्तुओं को अपने पुरमे पहुँचाते हैं तिन को भगवान्
की आज्ञा को लंघन नहीं करके कर्म के अनुसार अपने
गणों के सहित दण्ड देते हैं तहाँ पर कोई नरकों की
एक बीस गिनती करते हैं ॥ ६ ॥

हे राजन् ! अब उन सबों को आप से नाम रूप लक्षण
से कथन करेंगे तामिस्र अन्वतामिस्र सौरव महारौरव कुम्भी-
पाक कालसूत्र ससिपत्रवन सूकरमुख अन्धकूप कृमिभोजन
सन्धश तप्तसूर्मि वज्रकण्टकशाल्मली चैतरणी पूयोद
प्राणरोध विशसन लालाभक्ष सारमेयादन अवीची अयःपान

[८४]

औरभी क्षारकर्म रत्नोगणभोजन शूलघात दन्दशूक सवट
निरोधन पर्यावर्तन सूचीमुख ए अठारस (२८) नरक नाना
प्रकार के दुःखों की भूमि हैं ॥ ७ ॥

तिस में जो दूसरे के धन स्त्री पुत्रों को छुरता है तिसको काष्ठ
पाश में बांधकर अति भयानक यमपुरुष लेजाते हैं तामस नरक में
जवरदस्ती डारदेते हैं तर्जना करते हैं बड़ा यातना देते हैं उहाँ
पर वह जन्तु मोह को प्राप्त होकर तामिस्र में एक साथ ही मूर्च्छित
होजाता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पुरुषं पतिं वञ्चयित्वा ॥ ६ ॥

एतच्छरीरमहमिति एवं धनादि ममेति मत्वा स्वं च कुटुम्बमेव
पुष्णाति तेनाशुभेन ॥ १० ॥

हरवो भूत्वेति । कर्माण्येव तथा परिणामं प्राप्यत्यर्थः अतिकूरस्य
भारशृङ्गाण्यस्य सत्त्वस्यापदेशः संज्ञा ॥ ११ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

कव्येण निमित्तेन मांसार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्राणतः सजीवान् उपरन्धयति पचति अपकरणं निष्कृपम् ॥ १३ ॥

खले समे देशे ॥ १४ ॥

स्वधर्मदो धर्मत्यागी ॥ १५ ॥

स्वनयन् रुदन्कश्मलं मोहमुपगतो भवति ग्रहदोषास्तेनोप-
रुद्धाः सन्तो यथा कश्मलमुपगतास्तद्वत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभाष्यटीका ।

एवमिति । यथा तामिस्रे तद्दुःखानुभवः एवमन्धतामिस्रेऽपी-
त्यर्थः तदनुभवनिमित्तं पापमाह । यस्त्विति । यस्तु जन्तुः पुरुषं पति
वञ्चयित्वा तद्वारादीनादिशब्दाद्विज्ञापयत्वादीनि च उपयुक्ते
स्त्रीपुरुषां कुर्वते तस्यैवमेवेति । पूर्वोक्तान्वयः । तर्हि तामिस्रा-
दन्धतामिस्रे को विशेष इत्यपेक्षायां तामिस्रान्तं विशिनष्टि ।
यत्रेति । यत्रान्धतामिस्रे शरीरी देही विनिपात्यमानः यातनाभि-
स्तीव्राभिः पीड्यमानः तीव्रवेदनया तत्रा मतिर्यस्य
नष्टा लुपिष्य यस्य तादृशी भवति दृश्यमानं छिद्यमानं
मूलं यस्य तादृशी वनस्पतिर्यथा पततीति दृष्टान्तः अस्मात्का-
रणात्समन्धतामिस्रमित्युपदिशन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

रौरवानुभवनिमित्तं पापं तत्र वर्णयति । यस्त्विति वावेति । यस्तु
शरीरी इह लोके एतच्छरीरमहमतदपत्यकलत्रादिकं ममेत्येवं
रूपाभ्यामहङ्कारसमकाराभ्यां केवलसंभूतद्रोहेणैव स्वकुटुम्बमेवा-
नुदिनं प्रपुष्णाति स इह लोके तत्स्वकुटुम्बं विहाय स्वयमक-
प्य तेन पूर्वाचरितेनाशुभेन परिणेतुं रौरवाख्ये नरके निपतति
अमुना तेन निपतितेन पूर्वमिह लोके ये च जन्तवो कथा येन
प्रकारेण विद्विस्तास्त एव जन्तवः स्वतः स्वसंज्ञका जन्तवो
भूत्वा तेनैव प्रकारेण परत्र रौरवे नरके यातनामुपगतं तमेव
विद्विस्ताति यतस्तत्र गतं स्वतः हिंसन्त्यतस्तं नरकं रौरवमित्या-
हुरित्यर्थः के ते स्वतः यत्र गतं हिंसन्ति इत्याह ॥ स्वरिति ।
सर्पादप्यतिक्रम्य भूरिशृङ्गाण्यस्य सत्त्वस्य जन्तोः स्वरिति
व्यपदेशी व्यवहार इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

महारौरवमुच्यते । एवमेवेति । यथा रौरवे निपतितं
स्वरवो हिंसन्ति तथा महारौरवेऽपीत्यर्थः प्रथमान्तपाठे रौरवसदृश
एव महारौरव इत्यर्थः सादृश्यं च स्वरमिह संज्ञेन इयास्तु
ततो विशेष इत्याह । यत्रेति । यत्र महारौरवे निपतितं पुरुषं
देहिने कव्यं निपतितस्य मांसमदन्तीति कव्यादास्तथाभूताः
सन्तो स्वतः कव्येण निमित्तेन घातयन्ति निपतितपुरुषस्यापि
मांसं भक्षयन्तीत्यर्थः तं कव्येणेति विभक्तिव्यत्यर्थः अर्थः अन्यथा
“आदिखाद्योर्न” इत्यगौ कर्तुरगौ कर्मवनिषेधाच्चेनेति तृतीया कव्य-
मिति द्वितीया च स्यात् कव्येण निमित्तेन तं खादयन्ती-
त्यर्थस्त्वसङ्गतः स्यात् कव्यादा इत्यनेन पीनरुत्ताद्याया
कव्यादाः कव्यादजसमाधा अत एव कव्येण फलस्यैव हेतु-
त्वाविवक्षया तृतीया कव्यार्थं तं खादयन्ति “खिदेर्निवृत्तप्रकणा-
शिण्व” खदिरश्च वृक्षनपरः खादयन्ति तं दशन्तीत्यर्थः अनेन पूर्वा-
कनिर्वाहः सूचितः अथ कुम्भीपाकं तदनुभवनिमित्तं पापं
च वर्णयति । य इति । यः केवलं देहभरः शरीरप्रापणमात्र-

परः अथेह लोके उग्रः क्रूरः पशुं पक्षिणः प्राणतः सजीवान्
उपरन्धयति पचति तत्रापकरणं निष्कृपं पुरुषादे शचसैरपि विम-
हितममुत्र कुम्भीपाके नरके यमानुचरास्तैस्तैल उपरन्धयन्ति
पचन्ति तत्र तैलकुम्भ्यां पच्यन्ते यत्र स कुम्भीपाक इत्यवय-
वार्थो विवक्षितः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ कालसूत्रस्थनरकानुभवनिमित्तं दुरितं तं च वर्णयति ।
यस्त्विति लोके पितृहन्ता ब्राह्मणहन्ता च स कालसूत्राख्ये
नरके अयुतं योजनानि परितो मण्डलं यस्य तस्मिन्ताम्र-
विकारे खले खलसमदेशे खलो नाम धान्यानि वितुषीकर्तुं
कृतः कुत्रिमो भूमिविशेषः उपर्यधस्तादन्यकाभ्यामधस्ताद्विहना
उपर्येकेण चाभितप्यमानेऽभिनिवेशितः परितः पतितः क्षुत्पि-
पिपासीभ्यामन्तर्बहिश्च दह्यमानं शरीरं यस्य स दह्यमान-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । यद्वा । शरीराद्वहिः शरीरं “अपपरिवाहिरञ्च-
वः पञ्चम्या” इति समासे बहिःशब्दस्य उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः
अत एव समासविधानाज्ज्ञापकादन्तर्बहिःशब्दयोः संबन्ध-
सामान्ये पञ्चमी भवति शरीरसम्बन्धिवहिःप्रदेशे इत्यर्थः
अन्तःशब्देन सन्निधानात् शरीरान्तःप्रदेश एव उच्यते
दह्यमानमन्तःशरीरान्तःप्रदेशः बहिःशरीरं च यस्येत्यर्थः
एवंभूतः ताम्रमये फलके उपवेद्यमानो याचनादि करोति
याचनां चात्र हा हतोऽहं मां हापयेति प्रार्थना एवं यावन्ति पशो
रोमाणि तावत्सङ्ख्यानि वर्षाणां सहस्राणि तत्रास्ते इत्यर्थः
एवं भूयान् दुःखानुभवः कालः सूच्यते जायते यस्मिन् सका-
लसूत्र इत्यवयवार्थोऽभिप्रेतः ॥ १४ ॥

एवं कालसूत्रमभिधायथासिपत्रवनं नरकं तत्प्राप्तिनिमित्तं
च वर्णयति । यस्त्विति वा इति । यस्तु देही निजवेदपथात्स्व-
र्गाभ्रभाजिताद्वेदविहितास्त्रिमासिदनापद्यगतः अतिक्रान्तः आपद्यत्र
देशकालवैपरीत्यप्रयुक्ता रोगादिनिमित्ता शक्तिः प्रनापद्यगत इत्य-
नेनापदि स्वधर्मत्यागी न दोषावह इति सूचितं पापयदमवेदि-
कमस्मार्ते च केवलं स्वसजीपया कल्पितमत एव कुपयः कुत्सितं
मार्गमाभासधर्ममुपगतस्तं देहिनमसिपत्रवनाख्यं नरकं प्रवेक्ष्य
अविर्हं कृत्वा कशया प्रहरन्ति यमभया इति शेषः कशया हि
तामाश्वादीनां ताडयितुं निर्मितो दण्डाकारो रज्जुविशेषः एवं
कशया ताडितः तत्रासिपत्रवने आसादित इतस्ततो जावमानः
तीव्रदण्डमसेहमानो हुततरं गच्छति उभयतो धारैः बाध्वायेऽपि
धारयुक्तैः खड्गस्य त्वेकस्मिन्नेव पार्श्वे धारा एभिस्तुभयतो धारे-
रित्यर्थः तालवनस्यासिपत्रैः खड्गसदृशैः छिद्यमानानि सवो-
रयङ्गानि यस्य तादृशः दण्डाकारपूर्वकं हुतोऽस्मीति वदन् परमया
तीव्रया वेदनया पदे पदे मूच्छो प्राप्नोति पतति एवं स्वध-
र्मदा स्वधर्मत्यागी पापयडानुगतं पापयडधर्मा-
भासानुगुणं फलं दुःखमनुभवति आसिसदृशानि पत्राणि येषां
वृक्षाणां वनमसिपत्रवनमित्यवयवार्थः ॥ १५ ॥

अथ सुकरमुखाख्यनरकं तत्प्राप्तिनिमित्तं पापं चानुवर्णयति ।
यस्त्विति । इह लोके राजा वा राजपुरुषो वा कश्चिददृश्ये दण्ड-
नान्दं दण्डं दण्डनं प्रणयति कारयति दण्डयेऽपि ब्राह्मणो शरीर-
दण्डं वा कारयति ।

वपनं द्विविधादानं स्थानजिर्यापणं तथा ।

एष हि ब्रह्मवन्धूनां वधो नान्योऽस्ति वैदिकः ।

इत्युक्तरीत्या दण्डयेऽपि ब्राह्मणो देहदण्डनार्हः यः शरीरं दण्डं

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारयतीत्यर्थः स पापीयान् सुकरमुखे नरके तिपतति तत्र नरके सुकरस्येन मुखे येषां वैजन्तुभिः नितरां पीड्यमाना अवयवा यस्य तादृशः यथा इमेन गजेनेष्टुदण्डः पीड्यते तद्वदातस्त्रेण स्वनयन् रुदन्मुर्छितः कश्मलं मोहमुपगतो भवति यथा पूर्वमिहादृष्टदोषा दोषरहितास्तेन उपरुद्धाः पीडिताः सन्तः कश्मलमुपगतास्तद्वदित्यर्थः अवयवार्थस्तु सुव्यक्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृक्षयमानमूलद्विषयमानशिफः यस्मान्नष्टदृष्टस्तस्मादन्ध-
तामिहमन्त्रत्वापादकान्धकारयुतमित्यर्थत्वादुपदिशन्ति मुर्च्छया
बुद्धिनाशात्तामिस्रे अन्धतामिस्रे तु चाक्षुषज्ञानस्य सर्वात्मना
नाशानुभयोः सामान्यविशेषसद्भावाविशेषः ॥ ६ ॥

एतच्छरीरमहमिदं क्षितिसमयदुर्लभमेति ध्यात्वा तु वै महा-
तारतम्यघातको शतशब्दो प्रत्येकं शौरवप्राप्तिनिमित्ते सवत इति
द्योतयतः ॥ १० ॥

प्रकारान्तरेण शौरवं निर्वाक्यं ॥ ये चेति ॥ एवं द्वयं कर्त्तव्यं नरव्या-
वर्त्तकं रुरवः मृगाः किञ्चिदाह ॥ रुरगिति ॥ रुररित्यपदेशो व्यपदेशः
“मृगा नानाविधमुखा रुरवः परिकीर्तिताः” इत्यभिधानम् ॥ ११ ॥

शौरवादिशेषमाह ॥ यत्रेति ॥ देहभरस्तथा पततीति शेषः ॥ १२ ॥
उपरुन्धयन्ति अशक्यश्वासमोक्षो यथा भवति तथोपरोधं
कारयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अधस्तादग्निरुपर्वकः खले धान्यादिशोषणखलस्थानीये न
केवलं पित्रादिभ्युक् चतुष्पादिसकोऽप्येवमित्याह ॥ यावन्तीति ॥ १४ ॥
अनापदीति विशेषणादापदि कञ्चनानुग्रहं सूचयति “धारा-
ज्जाग्रेभ्युसन्तत्यां सैन्याग्रेऽश्वगतिष्वपि” इत्यभिधानात् धाराशब्देन
निश्चितप्रान्तभाग उच्यते तालवनस्य तालसमूहस्यासिवज्जिहि-
तधारपत्रैः स्वधर्मः स्ववर्णादिविहितः ॥ १५ ॥

अदृग्द्वये दृग्द्वयायोग्ये शरीरदृग्द्वस्ताडनादिरुपरुद्धः कारा-
गृहे शृङ्खलायां वा निवेशितः दृष्टो दोषश्चौर्यादिलक्षणा यस्य स
तथा स दृग्द्वयते यथा तथेति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

एवमिति । यस्तु तस्यैवमेव भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥
ये त्वाति । न एव तद्विज्ञाज्जातकर्माण्येवेत्यर्थः रुशब्दस्य स्वयं
श्रीशुकं टीकाविधानाद्वहोकेष्वप्रसिद्धोऽयं जन्तुविशेष इति
सूच्यते ॥ ११-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थवार्त्तिनी ।

पुरुषं पतिम् ॥ ६ ॥
एतच्छरीरमहमिति इदं धनादिकं ममेति मत्वा सूतद्वोद्वेष्टेति
भूतद्वोद्वेष्टे विना तु केवलमहमकारण्यं न शौरवे निपतीति
बुध्यते ॥ १० ॥
रुरवो भूत्विति कर्माण्येव तथा परिणामं प्राप्येत्यर्थः अतिक्र-
रस्य भारगृह्णाण्यसत्त्वस्य अपदेशः संज्ञेति श्रीस्वामिचरणैः

रुरशब्दस्य स्वयं मुनिनैव टीकाविधानाद्वहोकेष्वप्रसिद्ध एवायमिति
सन्दर्भः ॥ ११ ॥

क्रव्येण निमित्तेन मांसार्थमित्यर्थः केवलमिति भूतद्वोद्वे-
ष्टेति शेषः ॥ १२ ॥

प्राणात् उपरन्धयति सप्राणान् पचतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

खले समे देशे ॥ १४ ॥ १५ ॥

स्वनयन् रुदन्नदृष्टदोषा निर्दोषा उपरुद्धा दृष्टिताः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरुषं दारादिस्वामिनम् ॥ ६ ॥

इह कर्मभूमौ एतच्छरीरमहमिति इदं कुटुम्बादिकं
ममेति मोहेन स्वेन देहेन सहितं कुटुम्बमेव केवलं प्रपुष्णति
स तदुभयमिदं विहाय तेनाशुभेन ॥ १० ॥

ते एव रुरवो भूत्विति रुरवः यातनानिमित्ताणि सर्पा-
दतिक्रूरसत्त्वानि भूत्वेत्यर्थः अतिक्रूरस्यातिमयङ्कुरस्य सत्त्वस्य
अपदेशः संज्ञा ॥ ११ ॥

यत्र महारौरवे क्रव्येण मांसेन निमित्तेन ॥ १२-१३ ॥

खले समस्थाने ॥ १४ ॥

स्वधर्महा निजधर्मत्यागी ॥ १५ ॥

स्वनयन् रुदन् यथा तेनोपरुद्धाः कश्मलमुपगतास्तद्वन् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इसी प्रकार जो अपने मालिक से छिपाकर उस की स्त्री आदि
को भोगता है सो अन्धतामिस्र नरक में डाला जाता है जिससे
डाढा हुआ शरीरधारी जीव कष्ट के मारे होल को भूलजाता है
उस की दृष्टि मारी जाती है जैसे कि जड़ के कटने से पेड़ होता
है तैसा दुःखित होजाता है तिसी से उस नरक को अंधताः
मिस्र कहते हैं ॥ ६ ॥

जो मनुष्य इस संसार में यह चीज मेरी है मैं इसका
मालिक हूँ ऐसी बुद्धि से प्राणियों का शोह करके केवल
अपने कुटुम्ब को प्राति दित पालता है सो उन चीजों को इसां
पर छोडकर उसी पापसे आपही शौरव में गिरता है ॥ १० ॥

जिस मनुष्यने इसां पर कोटि जंतु मारे हैं वे जंतु उसके
मरे पीछे यमयातना से जाने पर तिसी हेतु से रुक होकर
तिसी प्रकारसे उसी पुरुष को मारते हैं तिस हेतु से उस
नरक को शौरव कहते हैं रुकनाम से सर्पसे भी बड़ा क्रूर
जंतु का व्यवहार होता है ॥ ११ ॥

इसी प्रकार महा शौरव है जो केवल देह मात्र का पोषक
है तिसको उहाँ डालते हैं जहां गिरते पुरुष को क्रव्यादनामके
जंतु मांस खाने के वास्ते उस को मारते हैं ॥ १२ ॥

जो पुरुष इसांपर बड़ा उग्र होकर पशु वा पक्षियों को प्राण
से मारता है वह निर्दयी असुर भी उसकी निन्दा करते हैं उस
की परलोक में यम के दूत कुम्भीपाक नरक में गमे तेव में
पकाते हैं ॥ १३ ॥

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरोपकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां सत्यं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तप-
रव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपै-
र्मेशकयूकामत्कुणामक्षिकादिभिर्ये केचाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृत्ति-
रलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः ॥ १७ ॥

यस्त्विह वा असन्विभाज्याश्नाति यत्किञ्चनोपनतमनिर्मितपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमि-
भोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतसहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः
कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयेत् ॥ १८ ॥

यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणस्य वापहरत्यन्यस्य वानापदि पुरुषस्तममुत्र
राजन् ! यमपुरुषा अयस्मयैरग्निपिण्डैः संदंशैस्त्वचि निष्कुषन्ति ॥ १९ ॥

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मयाः
सूर्या लोहमया पुरुषमालिङ्गयन्ति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्या ॥ २० ॥

यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्तमानं वज्रकण्टकशालमलीमारोप्य निष्कर्षन्ति ॥ २१ ॥

ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखण्डा धर्मसूतून् भिन्दन्ति ते सम्परेत्य वैतरण्यां निपतन्ति
भिन्नमर्यादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगौरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमा-
नाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाधेन कर्मपाकमनुस्मरन्तो विगमूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमैदोमांसवसावा-
हिन्यामुपतप्यन्ते ॥ २२ ॥

ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ते चापि प्रेत्य पूय-
विण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतन्ति तदेवातिवीभत्सितमश्नन्ति ॥ २३ ॥

ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थं च मृगान्निघ्नन्ति तानपि संपरे-
ताँल्लक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो पुरुष इहां पिता ब्राह्मण वेद इमोंका द्रोह करता
है सो दशहजारयोजन कालसूत्र संज्ञक नरक में डाला
जाताहै उहां पर गरम करेहुये ताम्बेके खले में डाला
जाता है ऊपर नीचे सूर्य अग्नि से तपायमान होता है
फिर उसी में डार देते हैं सुधा व्याससे बाहिर भीतर
शरीर उस का जलता रहता है सोता है बलता है खड़ा
होता है दौडता है जितने मारे हुये पशुओं के रोम हैं
उतने हजार वर्ष तक उहां दुःख भोगता है ॥ १४ ॥

जो पुरुष इहांपर अपने वेदमार्ग से छूटकर पाखण्ड मतमें
विना आफत के समय में भी प्रविष्ट होजाता है तिसको असिपत्र
वनमें वेडाकर चाबुक से मारते हैं वहांपर वह इधर उधर दौड-
ता है तब दोनों तरफ धारवाले तरवार सरीके तालों के वन हैं
तिमसे उसके सब अङ्ग कटते हैं तहां हायमरा ऐसा पुकारता है
बड़ी पीडा से मूर्च्छित होकर पैड पैड में गिरताहै अपने धर्म
के नाश करने वाले पाखण्ड मतके फलको भोगता है ॥ १५ ॥

जो कोई राजा या राजपुरुष बिना दंड के योग्य को
दण्ड देता है अथवा ब्राह्मण को शरीर दण्ड देता है वह
बड़ा पापी सुकरमुख नरक में गिरता है उहां पर बड़े
बलिष्ठों से उसके शरीर के सब अवयव पिसजाते हैं
जैसे कि ऊँखका दंडा पेड़ने से होजाता है तब आते होकर
बिछाता है कहीं मूर्च्छित होकर मोड़को प्राप्त होकर रहता
है जैसे कि बिना दोष वाले पुरुष उसके दण्ड देने से
मूर्च्छित होते थे ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

इश्वरोपकल्पिता मनुष्यरक्तपानादिवक्षणा वृत्तियेषां मत्कु-
णादीनां न विविक्ता विज्ञाता परव्यथा यैरविवेकिमस्तेषां
पुरुषेणा ब्राह्मणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्ति-
यस्य विविक्ता परव्यथा येन विवेकिना अभिद्रुग्धा हिसिताः
विहता निद्रारूपा निर्वृतिर्यस्य न लब्धमवस्थानं येन स
तमसि परिक्रामति ॥ १७ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

यत्किञ्चन भक्ष्यादिकमुपनतं प्राप्तं तदसंविमज्ज्यं न निर्मिताः पञ्चयज्ञा येन अत एव वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः कुमि-
मोजनः कुमिनेव भुञ्जानः यावत्तथावन्ति योजनानि तत्कुमि-
कुण्डं तावन्ति वर्षाणि यावद्वा तत्पातकीमित्यर्थः अप्रसप्तमसम्बि-
सकमप्रदुते आसीति तथा सः अन्नवैशमकृतप्राशश्चित्तम् ॥ १८ ॥

निष्कुषन्ति छिन्दन्ति ॥ १९ ॥

तिग्मया तप्तया सूर्या प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पश्चाद्युपगन्ता ॥ २१ ॥

अपाख्यडाः सत्कुलीनाः सन्तः द्वितीयात्तपाठे सेतुविशेष-
णं नदीं विनिश्चिष्टि । विगमुज्जति ॥ २२ ॥

पशुचर्या खेच्छाचारम् ॥ २३ ॥

अतीर्थे विहितादन्यत्र विद्यन्तीति प्राणनिरोधो दर्शितः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतसम्प्रचन्द्रिका ।

अथान्धकूपं तत्प्राप्तिनिमित्तं पापं च वर्णयति । यस्त्विह वा
इति । यस्तु देही इह लोके ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यरक्तपाना-
दिरूपा वृत्तिर्मेधामविदिता परस्परं व्यथा यैरविवेकिभिस्तेषाम-
ज्ञातपरकृतदुःखानां वा भूतानां मत्कुलमशकादीनां व्यथामा-
श्रयति करोति कथम्भूतः स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिः परमेणा
परमपुरुषेणा उपकल्पिता वर्णाश्रमादिविभागेन विधिनिषेधपू-
र्विका कल्पिता वृत्तिर्यस्य विविका विविच्य ज्ञाता परस्परं
व्यथा येन विवेकी सन्नित्यर्थः स एवम्विधो भूतभृक् तदभिद्रोहेण
भूतद्रोहेण निमित्तेनान्धकूपस्थे नरके निपतति तत्रान्धकूपे हेति
खेदेऽसौ पतितस्तेतैः पूर्वं हिंसितैर्जन्तुभिः कांश्चिच्चान् दर्शयति ।
पश्चित्यादिना । तेषामानन्यात्सङ्ख्याद्वा । ये केचामिद्रुग्धा हिंसि-
तास्तेः सर्वैः पश्चादिरूपतामापन्नैः सर्वतोऽभिद्रुग्धमाणास्तेरेव विहिता
निद्रानिर्वृतिः निद्रासुखं यस्य तथा न लब्धमवस्थानं येन तथा-
भूतस्तमस्यन्धकारे परिभ्रमति । तत्र हृष्टान्तः यथेति कुशरीरे
व्याधयानुपहृते सञ्चारासमर्थे शरीरे जीवो यथाऽलब्धनिद्रः
क्षिपति तथेत्यर्थः अन्धकारावृतकूपोऽन्धकूप इत्यवयवार्थः ॥ १७ ॥

अथ कुमिमोजनं तद्वृत्तमवेदुं पापं च वर्णयति । तु यस्त्विह वा
असंविमज्ज्येति यस्तु देही इह लोके यज्ञादिकं देवाद्युपनतं
प्राप्तमप्यश्रमसम्बिमज्ज्यातिथिऽथोऽप्रदायेत्यर्थः अश्नाति स्वयं
भुङ्क्ते यश्चानिर्मितपञ्चयज्ञः अननुष्ठितपञ्चमहायज्ञः स वायस-
संस्तुतः वायसैः समत्वेन वर्णितः परत्र परलोके कुमि-
मोजनस्थे मरकाधसे निपतति तत्र अतसहस्रयोजनपरिमिते
कुमिकुण्डे स्वयमपि कुमिभूतः कुमिभिरेव भक्ष्यमाणाः
कुमिमोजनः कुमिनेव भुञ्जानः यावत्तथावन्ति योजनानि कुमि-
कुण्डं तावन्ति वर्षाण्यत्मानं यातयते दुःखयति कथम्भूतं
अप्रप्ताप्रदुतादः प्रप्तं दत्तावशिष्टं प्रदुते यथावशिष्टं प्रप्तं च प्रदुते
च प्रप्तप्रदुते न प्रप्तप्रदुते अप्रप्तप्रदुते ते असीति अप्रप्तप्रदुतादः एव
भूतोऽहमित्यकृतनिर्वैद्यः परितापो येन तमात्मानम् ॥ १८ ॥

अथ संदेशाख्यं नरकं पापं च वर्णयति । यस्त्विह वै स्ते-
येनेति । इह यो देही स्तेयेन चौर्येण वा अनापदि ब्राह्मण-
स्यान्यस्य वा हिरण्यरत्नादीन्धनपहरति तं वेदितं परत्र सं-
-

शाख्ये नरके । राजन् ! यमभटाः अग्निचर्याः सन्तापेनासिव-
वर्णतीमापन्नैः प्रसम्यैः लोहमयैः संदेशैः संदेशाभिहिते
संदेशाः तैर्हृदयसाधनैः शब्दैः निष्कुषन्ति छिन्दन्ति संदेशैः
संदेशानि यजेति संदेश इत्यवयवार्थः ॥ १९ ॥

अथ तप्तसूर्या तत्प्राप्तिहेतुं दुरितं चानुवर्णयति । यस्त्विह वा
अग्न्यामिति । यस्तु देही स्वयं पुरुषः सञ्जगत्प्रामनुपेयां स्त्रिय-
मभिगच्छति स्वयं योषित स्त्री सती अग्न्यमुपेतुमयोग्यं पुरुषं चोप-
गच्छति तं देहिनममुत्र सूर्याख्ये नरके कशया ताडयन्तः
लोहमय्या तिग्मया तप्तया सूर्या स्थूणा सैव स्त्रीरूपेण पुरुषरूपेण
चोत्कीर्णा तथा सूर्या प्रतिमया पुरुषं पापितमालिङ्गयन्ति स्त्रियं
पापिनीं पुरुषरूपेण सूर्यालिङ्गयन्ति तत्रा सूर्यिर्यस्मिन् स तप्त-
सूर्यिरित्यवयवार्थः ॥ २० ॥

अथ वज्रकण्टकशालमलीमाह । यस्तु इह वै सर्वाभिगम इति ।
सर्वाभिगमः लोभादसेव्यसेवी पश्चाद्युपगन्तेति केचिद्व्याचक्षते तं
सर्वाभिगमममुत्र निरत्ये वज्रकण्टकशालमलीसंज्ञके वर्त्तमानं पतितं
वज्रभयाभि कण्टकानि यस्य तं शालमली वृत्तमारोप्यारोह्य निष्कु-
षन्तीत्यर्थः वज्रकण्टकशालमलीर्हस्मिन् स इत्यवयवार्थः ॥ २१ ॥

वैतरणी वर्णयति । य इति । राजन्याः क्षत्रियास्तेषां पुरुषा
वापाषण्डान्वेदिकान् धर्मसेतून् धर्ममर्यादान् भिन्दन्ति नाशयन्ति
कथम्भूताः भिन्नमर्यादा अतिक्रान्तधर्ममर्यादाः ते राजन्यादयः
अस्मां वैतरण्यां नरकस्य परिखाभूतावां नद्यां यावत्साङ्गैरितस्ततो
मक्ष्यमाणा अपि आत्मना देहेन न विरुज्यमाना अत्यक्तदेहा इत्यर्थः
तत्र हेतुः असुभिः प्राणैरुद्यमाणाः कर्मणाः कर्तृत्वविवक्षायां तृतीयो-
द्धृतप्राणा इत्यर्थः तत्रापि हेतुमाह । स्वाधेनेति स्वकीयदुरितेनेत्यर्थः
स्वकीयदुरितेन कर्मपाकं स्वकीयपापकर्मफलमिदमित्येवं
स्मरन्त उपतप्यन्ते क्रियन्ति नदीं विनिश्चिष्टि । विगमुज्जति । पूयं
दुर्गन्धिविगमूत्ररूपं पूयं विडादीनां वाहिण्यां विडादीनां वाहः
प्रवाहः सोऽस्या अस्तीति तथा तस्यां वा नदीरूप एवायं नरक
इत्यवयवार्थमेदः ॥ २२ ॥

अथ पूयोदमनुवर्णयति । ये स्विहेति । ये देहिनो इह वृषलीप-
तयः ब्राह्मणादयः सन्तः कूटपायाः पतन्तो नद्याः त्यक्ताः शौचा-
दयो येस्ते तत्र शौचं स्नानपर्यन्तं सत्कर्म प्राचाराः सन्ध्योपास-
नादिनियमः भक्ष्यामक्ष्यादिनियमः अत एव त्यक्ता वृक्षा येस्ते
पशुचर्या खेच्छाचारं कुर्वन्ति पाकं पचतीतिविशिष्टैः तेषां प्रेत्य
मृत्वा विडादिभिः पूयैः अर्णववह्निस्तरे इहे निपतन्ति तदेव
विडादिकमेवातिदेयमश्रम्यदन्ति पूयमुदमुपकं यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ २३ ॥

अथ प्राणनिरोधं सपापं वर्णयति । ये त्विह वै श्वगर्भपतय
इति । शुनां गर्भमानां च पतयः पाखकाः ब्राह्मणा मृगयेव
विह्वले येषां तेऽतीर्थे मृगाक्षिघ्नन्ति अतीर्थेषु लोकरक्षणाथ-
त्वाभावात्प्राणिबधो दोषावहस्तीर्थेषु तु प्राणिसञ्चाराय कृतो
पुष्टसत्त्वबधो न दोषाय भवति यतस्तस्मादतीर्थ इत्युक्तं तानपि
श्वगर्भपतीनपि सशरेताज् मृतान्वेशसने प्राप्ताल्लक्ष्यभूताल्ल-
क्ष्यकृत्येत्यर्थः इधुभिर्वागौर्यममदा विघ्नन्ति ताडयन्ति विध-
न्तीत्यनेन प्राणनिरोधानिमित्ता व्यथामिमेतातोऽस्य नरकस्य
प्राणनिरोध इति संज्ञा प्राणानां निरोधो यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविदितपरव्यथानामिहातपरक्लेशानामीश्वरेण विधात्रा कल्पिता
सहजत्वेन वृत्तिः मनुष्यादिशरीरभक्षणलक्षणा येषाममत्कुया-
दीनां तानि तथा तेषामपकल्पितवृत्तिः तद्वृत्तिकल्पनासमर्थः पुरु-
षेण श्रीहरिणोपकल्पिता प्रावरणादिलक्षणा वृत्तिर्यस्य स तथा-
पीति वा युकाः शूलमुखाः आदिशब्दात्स्वेदजादयः प्राणिवि-
शेषाः शिरआदिनिलया गृह्यन्ते कुशरीरे कुष्ठादिदूषि-
तदेहे ॥ १७ ॥

यस्तु यत्किञ्चन प्राप्तमन्नफलदिकमसंविभज्यातिथिभृत्यवा-
लवृद्धादीनिभोजयित्वा स्वयं भुङ्क्ते स च यश्चानिवृत्तयज्ञोपायम-
कृतदेवतापूजालक्षणायागादिश्रेयःसाधनं तदन्नमश्नाति स च
यश्चासंस्कृतयाज्याद्युपकारेण शून्यं तदन्नमश्नाति सोऽपि
कृमिभोजननाम्नि निकृष्टनरके पतति कृमय एव भोजनं यस्य
स तथा योऽप्योवाचनप्रमत्तस्त्वातिथिदेवतादिश्रेयोऽप्रदत्तस्या-
कृतस्यासंस्कृतस्य प्राग्वापरिज्ञमात्स्य कर्मणो वा निर्वेशः
प्रायश्चित्तलक्षणाप्रतिक्रिया तत् तावतात्मानं नरकाद्यातयति
उद्धारयति अप्रमत्तेति पाठे यावेदप्रमत्तं बुद्धिपूर्वमकृतो निर्वेशो
येन स तथा तावत्समात्मानं नरके पातयति प्रायश्चित्ति विद्ये-
सत्सर्वेभ्योऽनुकर्षणीयम् ॥ १८ ॥

संक्षेपः सूचीविशेषैस्त्वचि निष्कालयन्त्युद्धाटयन्ति ॥ १९ ॥

सूर्या लोहादिमयपुत्तव्या ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः सर्वाभिः स्त्रीभिः कृतसौरतः सम्वादाभावेऽपि
बलाद्रमनमभिगमः आत्मली कण्टकतरुः ॥ २१ ॥

आत्मना देहेन स्वासुभिः स्वप्राप्तैश्च ओघेन निरयप्रवाहेण
उल्लमाना अपि विधुन्यमाना अपि ते योगं प्राप्यमाणा अग्नि-
यमाणा इत्यर्थः विद्युत्प्राणात्माना स्यन्दमाना याम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अतीर्थे अपानमुद्दिश्याविहितकाले वा ॥ २४ ॥

भीमजीवनोन्नामिहस्तक्रमसन्दर्भः ।

कुशरीरे तिर्यगादिलक्षणे ॥ १७—३८ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ईश्वरेण कल्पिता मनुष्यरूपानादिलक्षणा वृत्तिर्येषां मत्कु-
णादीनां न विविक्ता न ज्ञाता परेषां व्यथा यैस्तेषां पुरुषोपकल्पि-
तवृत्तिरीश्वरेणैव विहितानिषिद्धजीविकः । मनुष्यत्वाद्विज्ञाता-
न्यव्ययः ॥ १७ ॥

यत् किञ्चन भक्ष्यभोज्यादिकमुपनतं प्राप्तं तदसंविभज्य वाक्य-
सैः संस्तुतः समतया वर्णितः वायसतुल्यैर्वा स्तुतः कृमिभोजनः
कृमिनेषु भुञ्जानः । अप्रत्तमसंविभक्तमप्रदुतं चात्तीति तथा सः ।
यत् पापं यावत्तावदित्यर्थः । अनिवेशमकृतप्रायश्चित्तम् ॥ १८ ॥

निष्कुपन्ति छिन्दन्ति ॥ १९ ॥

तिष्ठमया तप्तया सूर्या प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पश्वादीनप्यभिगच्छति ॥ २१ ॥

आत्मना देहेन ॥ २२ ॥

विद्युन्नेति नदीविशेषणम् ॥ २३ ॥

अतीर्थे विहितादन्यत्र ॥ २४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न विविक्ता न ज्ञाता परव्यथा यैस्तेषामभिदुग्धा पीडिताः
विहता विनष्टा निद्रारूपा निर्वृत्तिः सुखं यस्य सः ॥ १७ ॥

उपनतं लब्धं वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः यावत्तथावत्पापं
तावत् कृमिकुण्डे अप्रत्तमसंविभक्तमप्रदुतं चात्तीति तथा अनिवेश-
मकृतप्रायश्चित्तमात्मानं यातयते ॥ १८ ॥

निष्कुपन्ति छिन्दन्ति ॥ १९ ॥

सूर्या प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगन्ता ॥ २१—२२ ॥

पशुचर्या पशुवत्स्वच्छाचारम् ॥ २३ ॥

अतीर्थे शास्त्रोक्तप्रकारादन्यत्र इषुभिर्विध्यन्ति प्राणलैर्ध-
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

भाषा टीका

जो पुरुष यहां पर ईश्वरने जिन की जो वृत्ति कल्पना कर
दी है और वे लोग दूसरे के कष्ट को नहीं जानते हैं ऐसे
जो कोई हिंसक भी जंतु है तिनको देखकर आप
मनुष्य होकर परकी पीड़ा को भी जानने वाला हो-
कर जो पीड़ा देता है वह मरे पीछे उस द्रोह से अंधकूप
नरक में गिरता है उहां पर वे जंतु पशु मृग पक्षि सर्प
मच्छर जुआं खटमल मक्खि और जिनोको उसने दुःख दिया
है वेजनावर सब प्रकार से उसको दुःख देते हैं और अंधेरे में
पड़ा रहता है कभी निद्राका सुख उसको नहीं होता है
कभी ठीक स्थिति भी नहीं उसकी होती है जैसे छोटे
शरीर में जीव घूमा करते हैं तैसे घूमता रहता है ॥ १७ ॥

जो पुरुष घरमें किसी पदार्थ के आने से सबको नहीं
देकर खाता है अथवा पशुयज्ञ विना किये खाता है वो
कौवा के तुल्य है वह मरने पर कृमिभोजन अधम नरक
में गिरता है उहां पर सौ हजार योजन के कृमि कुण्ड में
कीड़ा होकर स्वयं कीड़ों से भक्षित होकर कीड़ों को खाता
हुआ जब तक वे अन्न नहीं देने से होम नहीं करने से
प्रायश्चित्त न करने से पाप रहते हैं तब तक उन दुःखों को
भोगता है ॥ १८ ॥

जो इहां पर चोरी से या जबरदस्ती सुवर्ण रत्नादिक
अथवा ब्राह्मण की कीदमी चीज को हरता है अथवा दूसरे की
चीज विना आपतके हरता है ऐसा जो कठोर है हे राजन्
उसके मरे पीछे उसके पुरुष अग्नि में गरम करे हुये लोहा के
गोलों से और सीमटों से उसके शरीर में लगाकर चीखते
हैं ॥ १९ ॥

जो इहां पर अगम्य स्त्री को पुरुष गमन करता है अथवा
अगम्य पुरुष को स्त्री गमन करती है उन दोनों की उहां पर
चाबुको के मारते हुये बड़ी गरम करी हुई स्त्री की मूर्तों

श्रीधरस्वामिभक्तभावायैदीपिका ।

“न्यग्रोभ्रसन्तीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधन्युपमृज्य तमस्मै भक्ष्यं सम्पचक्षेत्र सोमम्” इति ॥ २६ ॥

स पूर्वमपि मृतक एव सन्मृत्वा ॥ ३० ॥

पुरुषस्य मधेन हिंसया भैरवादीन् यजन्ते याश्च स्त्रियो नरमांसमक्षयन्ति कामरूपं रक्षोगणा भूत्वा यथेह ते पुरुषादाः सन्तः पूर्वमनृत्यन्त तद्वत् ॥ ३१ ॥

वैश्रम्भकैर्विश्वासोपायैरुपविश्रम्भ्य विश्वास्य ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यभक्तभागतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सपापं विशसनं वर्णयति । ये त्विह वै दाम्भिका इति । इह लोके ये वै देहिनः दाम्भिका लोकवञ्चका दम्भयज्ञेषु वयमपि यज्ञानुष्ठामपरा इति लोकान् प्रलोभयितुमारब्धेषु दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति हिंसन्ति तान् दाम्भिकानमुष्मिन् वैशसनामाख्ये नरके निपातिताक्षिरूपतया यमपुरुषाः यातयित्वा दुःखयित्वा विशसन्ति विहिंसन्ति यस्मिन् स विशसनः विशसन एव वैशसन इत्यवयवार्थः ॥ २५ ॥

सपापं लालामक्षमनुवर्णयति । यस्त्विह वै संवर्णमिति । इह लोके यो वै द्विजः कामेन मोहितः सवर्णो भार्यो रेतः स्त्रेतः पाययति पानं कारयति तं द्विजं पापकृतं रेतःकुल्यायां पातयित्वा रेतः सम्पाययन्ति यमपुरुषा इति शेषः लाला रेतः तस्य भक्ष्यं यस्मिन् स लालामक्षः इत्यवयवार्थः ॥ २६ ॥

अथ सारमेकादनं सपापमनुवर्णयति । ये त्विह वै दस्यव इति ॥ इह ये दस्यवो कुहसत्त्वाः के ते अग्निदा गृहादीनां दाहका ये वा गन्धाः विषदाः ये वा राजमदा पुराकरग्रामान् पुराकरग्रामस्थान् आकरः खानिः सार्थान् जीवसंभूदान् वा विदुस्त्वन्ति हिंसन्तीत्यर्थः तान् सम्प्रेतान् ये वज्रवज्रिष्ठरा दृष्टायेषां ते यमदूताः श्वानः विशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्याकास्ते सारमसं संभ्रमं खादयन्ति खादन्तीत्यर्थः निवृत्तप्रेषणात् खादयिष्यन् सारमेयानां सुनामधनं सारमेयकर्तृकमधनं यस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ २७ ॥

अथीवीचिमन्ते सपापं वर्णयति । यस्त्विह वा अनृतमिति । यस्त्विह लोके देही साक्षिणः कर्म साक्ष्यं तस्मिन् द्रव्याविनिमये वा क्रयविक्रयादिरूपे वाणिज्ये वानृतमसत्यं वदति स वै प्रेत्य कथञ्चिदत्यन्तदुःखेनावीचिमति नरके निरवकाशे निरात्मने भोजनशतपरिमितौजस्यानुन्नतदेशादिरिमुर्द्धसु पर्वतशिखरेष्वधःशिराः निपात्यते अवीचिमच्छब्दस्यावयवार्थमाह । यत्रेति । यत्र नरकेऽश्मपृष्ठरूपं स्थलं जलमिवावभासते तदवीचिमिवीचिस्तरङ्गः तदस्यास्तीति वीचिमज्जलं न विद्यते वीचिमयस्मिन् सोऽवीचिमज्जलराहितमध्यश्मपृष्ठं जलमिवावभासते तदवीचिमद्वित्यर्थः एवं निपात्यमानः पापी तिलप्रमाणज्ञाः विशीर्यमण्यं शरीरं यस्य तथाभूतोऽपि न क्षियमाणः मरणमभासः पुनरपि तथैवारोपितो निपतति ॥ २८ ॥

अथ सधुरितमयःपानं वर्णयति । यस्त्विह वै विप्र इति । यो विप्रस्तत्कलत्रं वा सुरां पिबत्यन्योऽपि वा व्रतस्थः पाज्यो वै वैश्वी वा प्रमदाः सोमपीयः कृतसोमपान इत्यन्वयः तयोः सोमस्थाने फलचसमविधानात्सोमपाननिषेधात् तथा

च श्रुतिः “त्वग्रोधस्तेमिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दधन्युपमृज्य तमस्मै भक्ष्यं प्रयच्छेत् सोमम्” इति स्तेमिनीः फलानि दधानि दग्निं तेषां विप्रादीनां निरयं प्रापितातामुत्सृज्य पक्वा पादेनाक्रुष्य द्रवमांशसत्यन्ततापेन द्रवीभूतं कार्णायिसमयोविशेषे तेषामास्ये मुखे निषिञ्चन्ति अयसः पानं यस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ २९ ॥

अथ सपापं चारकर्ममाह । यस्त्विह वात्मसंभवावेति । यो वै देहीह लोके स्वयं जन्मादिभिरुच्यमः निकृष्ट आत्मनः स्वस्य संभवावेनेनैकपुत्रापादनेन जन्मादिमतः अत एव वरीयसः श्रेष्ठान् बहुमन्येत कित्त्ववमन्येत्यर्थः स पूर्व मृतकप्राय एव मृत्वा चारकर्मं नरकेऽवाकृशिरा मघाःशिराः निपातिता अपारयातना मश्नुतेऽनुभवति चारः कर्मो यस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ ३० ॥

अथ रक्षोगणामोजनं सधुरितमाह । ये त्विह वै पुरुषा इति । ये चेहपुरुषाः पुरुषस्य मधेन हिंसया भद्रकाल्यादिदेवता यजेरन् याश्च स्त्रियः अशास्त्रीयान् शास्त्राविहिताङ्गपशून्परुषान्पशून् घातयन्ति ताश्च ताश्च तान् “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः तांश्च पुरुषान् ताश्च स्त्रीरित्यर्थः नृपशवस्तेनिहतास्ते सर्वे यमसदने रक्षोगणा भूत्वा घातयन्ति दुःखयन्ति सौनिका इव सूना नाम पशूनां वधस्थानं तत्र मवाः सौनिका “व्रजद्राह्याणकप्रयमाध्वरपुरश्चरणानामाख्यातात्” इति व्रजचत्वाहुक् स्वायुधेन विदार्य हित्वाऽपुनरुक्तं पिबन्ति यथेह ते पुरुषादा ह्यसमाणाः सन्तः पूर्वमनृत्यन् जगुश्च तद्वद्वत्यन्ति गायन्ति च रक्षोगणानाससृग्मोजनं यस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ ३१ ॥

अथ शुलप्रोतं तत्प्राप्तिहेतुं दुरितं च वर्णयति । ये त्विह वा अनागस्त इति इह ग्रामेऽरण्ये वा अनागस्तो निरपराधान् जीविः तुमिच्छन् जन्तून् ये वै देहिनो वैश्रम्भकैर्विश्वासोपायैरुपविश्रम्भ्य विश्वास्य शुलसूत्रादिषु प्रोतान् संव्रणान् कृत्वेत्यर्थः कीडनकतया कीडार्थं वातयन्ति दुःखयन्ति तेषां च यमयातनासु प्रेत्य सुव्रजलादिषु प्रोताः संव्रणा आत्मानः देहा येषां ते श्रुतिपासाभ्यां पीडिताश्च तिग्मगुण्डैः सूचीमुखवस्तीक्ष्णानि तुण्डानि मुखानि येषां तैः काकादिभिरितस्ततो हन्यमाना आत्मशमलं स्वीयं पापम् अहो एवमिधममित्येवं स्मरन्ति शुले शुलाहो प्रोता यस्मिन्निति शुलप्रोतमित्यवयवार्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थभक्तपद्मरत्नावली ।

दाम्भिका धर्मध्वजिनः विशसन्ति खण्डशः खण्डयन्ति ॥ २५ ॥

सवर्णो स्ववर्णसमानवर्णाम् ॥ २६ ॥

सार्थान् पान्थान् जनान् ॥ २७ ॥

द्रव्याविनिमये वाणिज्यव्यवहारे साक्ष्ये साक्षिणा वक्तव्ये अवीचिमज्जलं यत्तदश्मपृष्ठस्थलं दूराद्दर्शने जलमिव दृश्यते तस्मिन्नावीचिमति जलभूये पाषाणपृष्ठे निरवकाशे निरात्मने ॥ २८ ॥

सोमपीयाः कृतसोमपानाः विप्राणां नित्यनिषिद्धं राजन्यतज्जाराणां सोमपानानन्तरं पूर्वं धीर्यपानलक्षणां वारुणीपानसमवाचज्जाराणां सुरते मधुपानाद्विद्यातां च पूर्वोक्तवत्पित्रादिभूतिनिमित्तदीक्षावृत्त्याव्रतस्थानां वेत्यादिविशेषोऽवगन्तव्यः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदस्तोत्रावली ॥

वलीयसः बहुमानयोग्यान् पुरुषान्मृतकः जीवन्मृतः क्षार-
कर्ममेव वणात्मकपङ्केः पुरन्तयातना अनवसानदुःखानि ॥ ३० ॥

पुरुषमेवेन पुरुषद्वयलक्षणयत्नेन यमसाधने नरके स्वधि-
तिना विशसनखड्गेनावदाय खण्डयित्वा सौनिका हिंसकाः
पशुमारो इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

वैशम्पैः विश्वासोपायैः उपविश्वस्मर्यै विश्वात्म्य आदि-
शब्दाद्गुणात्तन् कीदृशतया लीलाकरणाभावेन यमयातनासु
यमेनाधिकृतनरकेषु बलाका दीर्घतुण्डाः रयेनविशेषा इन्द्रशक्राः
सदा दंशनशीलाः सर्पाः उद्वेजयन्ति मयमुत्पादयन्ति उपसृप्य प्राप्य
इह लोके यथा विलेशया भ्रजगताः "विलेशयस्त्वजगरः शयु-
क्तो मनीषिभिः" इति ॥ ३२-३३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्चितुलसाग्रदक्षिणी ॥

विशसन्ति भ्रन्ति ॥ २५ ॥

रेतः पाययति वशीकरणाकर्मणो विशेषार्थे रेतःपातं कार-
यति ॥ २६ ॥ २७ ॥

निरवकाशे निराश्रये अवीचिसङ्घातमाह । यत्रेति । अवी-
चिस्तरङ्गहीनं तत्रा ॥ २८ ॥

सोमपीथः कुतसोमपानः वह्निना द्रव्यं कालायसं लोहम् ॥ २९ ॥

आत्मसम्भावनेन मिथ्यादृष्ट्या ॥ ३० ॥ ३१ ॥

वैशम्पैर्विश्वासोपायैः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धांतमयीपः

लाक्षाभक्षमाह । यस्मिन्नेति ॥ २६ ॥

सरभसं ससम्भ्रमम् ॥ २७ ॥

वीचिस्तरङ्गस्तद्रहितत्वाद्वीचिमत् स्थलं तदेवावीचिसंज्ञो
नरकः ॥ २८ ॥

सोमपीथः सोमस्य पीतं पानं यस्य स एवम्भूतो यो विप्र-
स्तकलत्रं वा सुगं पिबति मन्योऽपि वा व्रतस्थो राजन्यो वैश्योऽपि
वेत्यन्वयः तयोः सोमस्थाने फलचमसविधानात् सोमपान-
निषेधाच्च तथा च श्रुतिः "न्यग्रोपस्तिमीरादस्य सन्निपत्य दधन्यु-
पमृज्य तमस्मै मह्यं प्रयच्छेन्नसोमम्" इति ब्राह्मणस्य तु अत्र-
स्थस्यापि सुरापाननिषेध आदिपर्वणि ॥

यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चिन्मोहात्सुरां पास्यति मन्वबुद्धिः ।
अपेतधर्मो ब्रह्मदा चैव स स्यादस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात्परे च इति ॥ २६ ॥

एवं विशतिनरकानुक्त्वा सप्त नरकानाह । अयेत्यादिना ॥ ३० ॥

रक्षोगणभोजनमाह । ये इति । यथेह ये पुरुषाः पुरुषादाः सन्तः
अथेन हिंसया मरवादीन् यजन्ते सौनिका इव नृपशून् याश्च
स्त्रियः स्वादन्ति तान् ताश्च ते च ते पशवः रक्षोगणा
भूत्वा यातयन्तः अस्वक् पिबन्ति ॥ ३१ ॥

वैशम्पैर्विश्वासोपायैः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका

जो कोई इहाँ दम्भ करने वाले दम्भ के यहाँ में पशुओं
को मारते हैं उन लोगों को उस लोक में वैशस नरक में
डाँल कर नरक अधिकारी लोग मार करके दुखित करते हैं २५

जो इहाँ पर अपनी जात की स्त्री को किसी निमित्त से
काम से मोहित होकर अपने वीर्य का पान कराता है उस
पापी को पर लोक में रेतः कुल्या नदी में डाँलकर वीर्य का पान
खूब कराते हैं ॥ २६ ॥

जो इहाँ पर और वृत्ति से भाग लगाते हैं विष देते हैं श्रापों
को जन समूहों को लूटते हैं सो राजा हों या राज पुत्र हों
उनको भी मरने पर यमदूत ब्रज सरी के दाँत वाले सात सौ
वीस कुत्ता से बड़ी जल्दी से कटवाते हैं ॥ २७ ॥

जो इहाँ गवाही देने में धनके व्यवहार से धानसे किसी प्रकार
फूट कहता है सो मरे पीछे अवीची मान् नरक में नीचे को मूख
करके चिन्ता आभारके दश हजार योजन ऊँचे पर्वत के मस्तक
पर से गिराया जाता है जहाँ पर की पृथ्वी का स्मन जल
सरीका दीखता है अवीचिमान् नरक में तिल सरीके उस के
शरीरके टुकड़े होजाते हैं मरता नहीं है फिर वहाँ पर चढ़ाया
हुआ गिरता है ॥ २८ ॥

जो इहाँ पर ब्राह्मण अथवा उसकी स्त्री रत्नव्रत में स्थित
होकर सुरा पान करता है अथवा क्षत्रिय वैश्य होकर यज्ञ में
सोमपान करता है प्रमाद से भी वे नरक से डरते हैं तोभी यम
दूत उन के छाती पर पग रख कर उन के मुख में गला हुआ
गरम खोहा डालते हैं ॥ २९ ॥

और भी जो इहाँ अपने बड़े अभिमान से आप अभम
होकर भी जन्म तप विद्या आचार वर्णमाश्रम वाले श्रेष्ठ पुरुषों
को अच्छी तरह नहीं मानता है सो मराही स्त्रा है तोभी
मरने पर चार कर्म नरक में नीचे को मत्था करके डाँला
जाता है फिर कठिन कष्टों को भोगता है ॥ ३० ॥

जो पुरुष इहाँ पुरुष मेधयज्ञ करते हैं मरवादिकों के
अपंग करके मनुष्य पशुओं को खाते हैं वे मरेहुए पशु
यम पुत्र में जाकर रक्षोगण होकर यातक सरीके होकर
हथियारों से इस को काट कर उसके रक्त को पीते हैं
जैसे यह पुरुष करता था तैसे हर्षित होकर नाचते हैं
गाते हैं ॥ ३१ ॥

जो इहाँ वन में या ग्राम में विश्वास के उपायों से आये हुये
उन जीवों को विश्वास देकर जीने की इच्छा वालों को शूला-
दिकों में रख कर खेल के तर्र से पीड़ा देते हैं वे भी पीछे यमदूत
में शूलादिकों में चढ़ाये जाते हैं क्षुधा तथा से दुःखित होते हैं
कङ्कघट आदि पाँच इधर उधर से खँचते हैं चोंचों से वे मारे जाते
हैं तब अपने पापों को स्मरण करते हैं ॥ ३२ ॥

ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति नरा उल्वणस्वभावा यथा दन्दशूकास्तेऽपि प्रेत्य नरकं दन्दशूकाख्ये निपतन्ति यत्र नृप ! दन्दशूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य प्रसन्ति यथा विलेशयान् ॥ ३३ ॥

ये त्विह वा (१) अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेश्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति ॥ ३४ ॥

यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपातिसकृदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गृध्राः कङ्काकवटादयः प्रसन्नैरुबलादुत्पाटयन्ति ॥ ३५ ॥

यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणः सर्वतोऽभिविशङ्गी अर्थव्यविनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह विस्रग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यटीपिका ।

विलेशयान् मूषकान् ॥ ३३ ॥

सगरेण सविषेण ॥ ३४ ॥

अतिथयोऽज्ञातपूर्वाः अभ्यागता ज्ञातपूर्वास्तान् पापेन वक्त्रीकृतेन ॥ ३५ ॥

आढ्याभिमतिर्धनगर्वितः अहङ्कृतिः श्रेष्ठोऽहमिति मानी तिर्यक्प्रेक्षणं यस्य सर्वतो गुर्वदेरपि धनं चोरयिष्यतीति विशङ्कमानः परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं च यस्य अनवगतोऽप्राप्तः तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलं गृह्णातीति तथा परिवयन्ति सूत्रप्रोतं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दन्दशूकं सपापमाह । ये त्विह वै भूतानीति । ये च जना अत्युल्वणस्वभावाः अत्युग्रस्वभावाः यथा दन्दशूकाः सर्पास्तद्भूतानि उद्वेजयन्ति मीषयन्ति तेऽपि प्रेत्य दन्दशूकाख्ये दन्दशूकसंज्ञके नरके निपतन्ति दन्दशूकं विशिनष्टि । यथेति । हे नृप ! दन्दशूके दन्दशूकाः सर्पाः पञ्च मुखानि सप्त मुखानि येषां तादृशाः उपसृत्य समीपमागत्य प्रसन्ति यथा विलेशयान् मूषकान् प्रसन्ति तद्वदन्धशूका अस्मिन् सन्तीत्यवयवार्थः अशोभादेराकृतिगणत्वान्मत्त्वर्थोऽन्वयः ॥ ३३ ॥

अथ सपापमवटं वर्णयति । ये त्विह वा बालान्नीति । इह ये देहिनो बालानन्धान् काणानन्यानि वा बलहीनानि भूतान्यवटादिषु अवटो गतेः यथानिरुन्धन्ति तथा सम्परेतान्मुन्धावटनिरोधाख्ये नरके तेष्वेवावटादिष्वेव उपवेश्य सगरेण विषयुकेन वह्निना धूमेन वह्निस्त्वन्धिना धूमेन निरुन्धन्ति अवटो निरोधोऽस्मिन्नित्यवटनिरोधः निरुन्धते अन्धानस्मिन्निति निरोधः अवटो निरोधो यस्मिन्निति वावयवार्थः ॥ ३४ ॥

अक्षिपयार्तं सवुक्तिमाह । यस्त्विह वा अतिथीनिति । यश्चेह

लोके स्वयं गृहस्वामी सञ्जतिथीनज्ञातपूर्वानभ्यागतान् ज्ञातपूर्वान्सकृदुपगतमन्युः सञ्जातकोपः दग्धुमिच्छुरिव पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य च पापदृष्टेः प्रेतस्य निरयेऽक्षिपयार्तं वर्ताल्येऽक्षिणी नेत्रे वक्त्रं तुण्डं येषां ते काकादयः प्रसन्ना वलादुत्पाटयन्ति अङ्गयोः पञ्चवर्तनमुत्पाटनमस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ ३५ ॥

सूचीमुखं सपापमाह । यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरिति । यश्चेह लोके आढ्योऽहमित्यभिमतिरभिमानो यस्य स धनगर्ववानित्यर्थः अहङ्कृतः श्रेष्ठोऽहमिति मानी तिर्यक्प्रेक्षणं यस्य सर्वतोऽगुर्वदेरपि शङ्की धनं चोरयिष्यतीति शङ्कमानः व्यस्यो विनियोगेनार्थक्षयः विनाशः समूलतः क्षयः तन्निषयया चिन्तया परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं यस्य अतः निर्वृतिमुल्लसदुपगतः अप्राप्तः ग्रह इव पिशाच इवार्थं विस्रमभितो रक्षति स चापि प्रेत्य तस्यार्थस्योत्पादनादिभिः शमलं पापं गृह्णातीति तथा उत्पादनं प्रथमतो मूलद्रव्यसम्पादनमुत्कर्षणं तस्य पञ्चाङ्गुल्यादिना धर्मेन रक्षणं पालनम् एतत्पुरुषः शमलग्रह इत्यर्थः सूचीमुखख्ये नरके निपतति सूचीमुखं विशिनष्टि । यत्र हेति । तं विस्रग्रहं धनपिशाचमत एव पापपुरुषाकृतिपापं धर्मराजस्य यमस्य पुरुषाः तन्तुवायका इव सूत्रयुक्तसूत्र्या वस्त्रादिवेधकारिण इव सर्वेषु अङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति सूत्रप्रोतान् तस्यावयवान् कुर्वन्तीत्यर्थः नरकावयवार्थः स्पष्ट एव ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अवटं निरुन्ध्यासखिलं कुसूलं ग्रीहिगर्तगृहं कारागृहम् आदिशब्दात्तल्लमज्जनं कारुपात्रं वा सगरेण विषसहितेनाग्निना कृतनमः ॥ ३४ ॥

अपचक्षुषा तिरश्चीनेन नेत्रेण ॥ ३५ ॥

अर्थेषु अभिमतिरभिमानो यस्य स तथा अहङ्कृतिरहङ्काररूपः व्ययविनाशोऽचिन्तया ग्रहः ब्रह्मराजसादिलक्षणो यथा निधिमन्येभ्योऽभिरक्षति तथेति शेषः तस्यार्थस्य सम्पादने अङ्गेने उत्कर्षणो वृद्धीकरणो संरक्षणो च यच्छमलं तद-

एवम्विवा नरका यमालये सान्ति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनो ये कैचिदिहो-
दिता अनुदिताश्चावनिपते ! पर्यायेण विशान्ति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनर्भवे त उभयशेषा-
भ्यां निविशन्ति ॥ ३७ ॥

निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव व्याख्यातः ।

एतावन्नैवाण्डकोशो यश्चतुर्दशधा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षा-
न्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति श्रावयति स उपगेय
भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ॥ ३८ ॥

श्रुत्वा स्थूलं यथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः ।

स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गृह्णातीति तत्सम्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः विचग्रहमर्थ-
लुब्धपिशाचं वायकाः पट्टधरेः कन्यानिर्माणानिपुणाः क्षुरधा-
रानिशितैः सूत्रैः परिवयन्ति ओतप्रोतक्रियया चिह्नयन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायैवर्णिनी ।

विशेषयान् सूचकान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अधितयोऽज्ञातपूर्वा अभ्यागता ज्ञातपूर्वाः ॥ ३५ ॥

आख्यामिमतिर्धनगर्वितः । अहङ्कृतिरहङ्कारी सर्वतो गुर्वा-
दिः योऽपि धनं मे ग्रहीष्यन्तीत्यभिप्रायं परिवयन्ति सूत्रप्रोतान्
कुर्वन्ति इतरत्र स्वर्गं इह भारतभूमौ पुनरपि धर्माधर्मयोर्भव
उत्पत्तिर्धनस्तस्मिन् उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाभ्याम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विशेषयान् सूचकान् ॥ ३३-३४ ॥

पर्यायवर्त्तनमाह । अज्ञातपूर्वा अनियतः ज्ञातपूर्वा अभ्या-
गताः ॥ ३५ ॥

तत्सार्थस्योत्पादादिभिः शमलं पापं गृह्णातीति तथा ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जो इहां सब प्रणियों को उद्देश कर रहे हैं ऐसे जो क्रूर
स्वभाव वाले मनुष्य जैसे कि सर्प होते हैं वे लोग दन्दशूक

नामा नरक में गिरते हैं हे राजन् ! जहां पर पांच मुखवाले सर्प
हैं सात मुख वाले हैं आकर ग्रास करते हैं जैसे मूषों को ग्रास
करें तैसे ॥ ३३ ॥

जो इहां अंधेरे गढे कोठी गुफादिकों में किसी प्राणियों
रोकते हैं तैसे यमपुर में उन्हीं में रखकर विष के सहित आग
से धुआं में वे रोकें जाते हैं ॥ ३४ ॥

जो इहां पर घरका मालिक होकर अतिथि अभ्यागतों
को बारंबार क्रोध करके जलाने सरीका पापी नजर से
देखता है उस पापी पाप दृष्टि वालेके आखोंको नरक में धड़
चोंचवाले गीध कट्ठू काक घटादिक जघरवस्ती उपाड़ते
हैं ॥ ३५ ॥

जो इहां पर धनी बुद्धिसे अहङ्कार से ठेढा देखता
है अर्थके नाश होने की चिन्ता से सबसे शङ्का रखता है
उसके हृदय सुख सूख जाते हैं कमी सुख नहीं पाता है
अह सरीका धन की रक्षा करता है सो भी मर कर उसके
उत्पादन सत्त्व के मोहमें पड़के सूची सुख नरक में गिरता
है उद्धार धन अह पापी पुरुष को धर्मराज के पुरुष दरजी
सरी के सब अंगों में सूतों से सीते हैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

इतरत्र स्वर्गादौ इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनिमित्तम् ।
उभयोर्धर्माधर्मयोः शेषाभ्याम् ॥ ३७ ॥

आदावेव द्वितीयस्कन्धे "वैश्वानरं याति" इत्यादिना उपनेयमी-
पनिषद् रूपं श्रद्धाभक्तिभ्यां विशुद्धा बुद्धिर्वेद ॥ ३८ ॥

यथा यथावच्छ्रुत्वा ॥ ३९ ॥

भूमीपवर्षसरिद्विजिनभःसमुद्रपातालादिनरकभागणलोकसंस्था ॥
गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां पञ्चमस्कन्धे नरकवर्णनं नाम

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ समाप्तोऽयं पञ्चमस्कन्धः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

कथंभूता संस्था सकलानां जीवनिकायानां धाम आश्रय-
भूते वपुः ॥ ४० ॥

पञ्चमस्कन्धसम्बन्धिषड्भाष्यदीपिनैः ।

प्रीयतां परमानन्दनृहरिर्बाह्मभारितैः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

समाप्तोऽयं पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

श्रीसद्गीतराघवाचार्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

इयं नरकवर्णनं पापवर्णनं च विद्मामहे । एवञ्चिद्वाः
उक्तविधा नरकाश्च अतः सहस्रशो यमाख्ये सन्ति तेषु
नरकेषु सर्वे एवाधर्मवर्तिनः अत्रानुक्तविधिविधायमपरा ये चेहो-
दिता उक्ता अधर्मवर्तिनः उक्तेषु नरकेषु निपतेयुस्तेऽपि पयो-
मेया तथैव विशन्ति यथोक्तेषु नरकेषु विगन्ति तथा तेष्वपि
विशन्तीत्यर्थः ॥ यद्वा ॥ तथेत्युत्तरान्वयी यथा धर्मानुवर्तिनो नरकेषु
विशन्त्येवं धर्मानुवर्तिनः स्वर्गादौ विशन्तीत्याह । तथैवेति । इतरत्र
स्वर्गादौ इह लोके विशन्तीत्यत्राह । इह त्विति । पुनर्मवे पुनः
पुनः मवो जन्म यस्मिन्स्मिन्निह मर्त्यलोकादौ उभयपक्षेपात्र्यां
धर्मधर्मशेषाभ्यां भुक्तिवित्तिकाश्रयमित्यर्थः विशन्ति जायन्ते
इत्यर्थः एवं प्रवृत्तिधर्मवर्तिनां मार्गः कथितः । अथ निवृत्तिधर्म-
वर्तिनः क विशन्तीत्यत्राह । निवृत्तिधर्ममार्ग इति । निवृत्तिधर्मप्राप्तेः
मार्गः आदायैव द्वितीयस्कन्ध एव वैश्वानरं याति विहायसा
गतः सुषुम्णाया ब्रह्मपथेन, इत्यारभ्य कथित इत्यर्थः एवं नरके
स्वायङ्कोशात्तत्त्वेनैवोपवर्तितेषु सत्सु तर्हि महर्जनादि-
भुवनानि क सन्तीति राक्षः प्रश्नोद्योगमन्वीक्ष्याह । एतावानिति ।
मण्डकोश एतावानेवोक्तविश्रुतलोकात्मक एवेत्यर्थः तर्हि

चतुर्दशभुवनानामकः त्रिलोक्या व्यवहारः कथमिति शङ्कां निरा-
कुर्वन्नयङ्कोशं विशिनष्टि । य इति योऽयङ्कोशः त्रिलोक्यात्मकः
पुराणेषु चतुर्दशधा चतुर्दशभुवनानामकत्वेन विकल्पितः धिमे-
दितः उद्गाते अतलादीनि भुवनानि भूदोके महारादीनि
दिवोमण्डलेऽन्तर्मायान्तरित्तमण्डलेन सह त्रिलोक्यात्मकायङ्को-
शोऽत्रानुवर्णितः अवान्तरमिदमाश्रित्य पुराणान्तरेषु चतुर्दशभोप-
वर्णयत इत्यर्थः एतदण्डकोशवर्णनप्रवृत्तिनादिकलमनुवर्णो-
यति । य एतदिति । महापुरुषस्य भगवतो नारायणस्य यत्स्थविष्ठ
स्थूलतमं रूपमात्ममायागुणमयं प्रकृतिगुणप्रचुरमनुवर्णोते
तदाहते यः । तद्वर्णनरूपमिदं भवतममस्वरूपपूर्वकं यः पठति यश्च
शृणोति आचरेति वा सोऽयमेव परमात्मन उपगोयमुपनिषद्स्यम-
शिष्ठं सूक्ष्मं सर्वत्र व्यापनस्वभावं दिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टं दिव्या
त्मस्वरूपमपि श्रद्धाभक्तिक्रियां विशुद्धां बुद्धिस्थं तथाभूतः सन्
वेद स्थूलरूपज्ञानं सूक्ष्मरूपज्ञानफलकमिति स्थूलरूपज्ञानसम्पान-
दकमेतत्प्रवृत्तिप्रवृत्तिनादिकं परस्परयोः सूक्ष्मरूपविषयकज्ञानफल-
कमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्थूलरूपज्ञानस्य सूक्ष्मरूपज्ञानसाधनत्वेमवाह । भुत्वेति
भगवतः स्थूलसूक्ष्मे उभे अपि रूपे यथावच्छ्रुत्वा शुभमुखात्पूर्वे
स्थूलरूपे निर्जितमात्मानं चित्तं शनैः सूक्ष्मविद्या उक्तविधिविद्या
त्मस्वरूपविषयकज्ञानात्मकविद्या उक्तविधिविद्यात्मस्वरूपं तथेदि-
त्यर्थः एवं सति प्रपञ्चस्यापि भगवद्रूपत्वेऽसंहितत्वात्कचिदपि
व्याप्रियमाणां चित्तं भगवत्त्वेन विद्येयमूते ॥ अस्थितं भवति इति
तत्साधनत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

किं तद्भगवतः स्थूलरूपे यद्येयत्वेनोच्यते इत्यपेक्षायां तद्वद-
लुक्तमुपसंहरति । भूमीपेति । भुवः तदवान्तरमेदानां द्वीपवर्षाणां
भूमिष्ठानां सरितां नदीनामद्वीपां तथा नमसोऽन्तरिक्षस्य समुद्राणां
पातालपर्यन्तानां भूविषयाणां दिशां नरकाणां भागणलोकस्य
नक्षत्रगणलोकस्य ध्रुवमण्डलस्य च मण्डलस्य दीर्घे आर्षेः संस्थाः
विन्धासविशेषाः हे नृप । मया तव तुभ्यं गीताः कथिताः एतदेव
ज्वादिभगणलोकपर्यन्तं जगत्सकलजीवसमूहस्य धाम आश्रय-

श्रीमद्भिरसाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
भूतस्य मगवतः अद्भुतं विचित्रं स्थूलं वपुः शरीरं भवती-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीवत्सान्वयपयःपारावीररीकोसुभाकरस्य सर्वविद्यानिधेः
श्रीशैलमुनेः सुतेन तद्व्याख्यानमलपरिचर्याप्रसन्नतत्त्वसुक्तिः
समन्वितश्रीमद्भागवतविहृदयेन श्रीवैष्णवदर्शनेन
श्रीवीरसाधवविदुषा कृताया श्रीमद्भागवत-
चन्द्रचन्द्रिकाख्यायां श्रीमद्भागवतव्याख्यायां
पञ्चमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

श्रीमते रत्नमुज्जय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न ह्यन्त एव नरकाः कित्वेतादृशा अन्ये नरका अस-
ङ्गवाताः सन्तीत्याह । एवम्विधा इति । स्वर्गः स्वर्गादौ । इह
मनुष्यलोके पुनर्भवे पुनरुत्पत्तौ उभयशेषाभ्यां धर्माधर्मयो-
वाभ्याम् ॥ ३७ ॥

चतुर्दशधा लोकप्रकारेण स्थविष्ठं स्थूलतममणिष्ठं सूक्ष्म-
तमम् ॥ ३८ ॥

उभयो रूपयोः कस्मिन् रूपे प्रथमप्रतिपत्तिरिति क्रममाह ।
श्रुत्वेति । आत्मानं मनः सूक्ष्मप्रिया सूक्ष्मरूपासन्तया ॥ ३९ ॥

उकार्यमुपसंहरन् प्रतिपत्त्यर्थं सङ्कलय्याह । भूमीपेति । सकल-
जीवानां निकायस्य भाम य आश्रयस्तस्य साकलजीवनिकाया
भाम यस्य स तथा वा तस्येश्वरस्याद्भुतं स्थूलं वपुर्मया तत्र
गीतमित्यन्वयः कीदृशं भूमीपादिलोका एव संस्थां भवयवाः
यस्य तत्तथा तत् ॥ ४० ॥

वारिजवासावारिजयोनित्रिनयनशतमुखमुखसुरमुकटश्रेणि-
निपयणाश्रीपदपीठं सखिलसखीलदगतिरुचिरचिरम् ॥

मृदुहासेन्द्रानन्दितलोकं दारितदितिसुतततिमदगिरिशिखरम्
कृष्णामकृष्णां चिन्तय चेतः शुचितरमतिगुणायदुकुलतिलकम् ॥ १ ॥

विजयध्वजतीर्थार्थे रचिता प्रीतये हरेः ।

पदरत्नावली नाम पञ्चमस्कन्धसङ्गता ॥ २ ॥

इति श्रीमन्महेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजमहाराजकृत-

श्रीमद्भागवतटीकायां पदरत्नावल्याम्

पञ्चमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ (१)

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः

यथा स्थूले भुत्वा तथा सूक्ष्मञ्च भुत्वा स्थूले रूपे आत्मानं

(१) मध्येऽध्यायचुष्टयस्थानेऽध्यायद्वयमेव वर्तते इति रि-
ग्यामुक्तमतोऽत्रचतुर्विंशतिरध्यायाः सन्ति ।

निर्जितं कृत्वा शनैः क्रमेण सूक्ष्मं प्रति धिया व्यवसायात्मिकया
बुद्ध्या न वेदितुं शक्यः ॥ प्राधान्यस्तु सुगमं सूक्ष्ममत्र अकिमत्र
गम्ये कुरुं यावत् जायते परावरेऽस्मिन् विश्वेश्वरे द्रष्टुमिच्छामि,
इति द्वितीयोक्तः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवतक्रमसन्दर्भे पञ्चमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः समाप्तः

श्रीमद्भागवते महाभूतानिधि संमथ्य सन्दर्भतः

कृष्णाय पूर्णतमं प्रकाशमे शशिनं हस्तसंलक्षक्यादिवत् ॥

यो जानाति तमो विधूय विधिवत् सन्दर्शयन् स्वाधितान्

जीवान् जीवसन्ति सद्गुणाय तं जीवमीशं भजे ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

साक्षादेव । द्वितीयतृतीयादिषु "वैश्वानरं याति", इत्यादिभिः उपने-
यमौपनिषदं रूपं ग्राहीतुमशक्यम् ॥ ३८ ॥

यथा नृणां वत् स्थूले रूपे निर्जितं वशीकृतमात्मानं मनः ॥ ३९-४० ॥

सहिष्णुतादिव्यसुधाप्रवाहान् साधून् समाकर्ण्य जिजीविषामि ।

सुधाध्वं दुर्वारभुजङ्गदृष्ट्याहो गतिर्मे कथमन्यथा स्यात् ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां दर्शिन्यां मन्त्रचेतसाम् ।

षड्विंशः पञ्चमे स्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २६ ॥

पञ्चमस्कन्धटीका श्रीराधाकृष्णसरस्वते ।

कृष्णाय पूर्णतमं प्रकाशमे शशिनं हस्तसंलक्षक्यादिवत् ॥ १ ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तथैव धर्मतारतम्यतः इतरत्र स्वर्गादौ पुनर्भवे पुनर्जन्मनि
उभयोः धर्माधर्मयोः शेषाभ्याम् ॥ ३७ ॥

आदौ द्वितीये स्कन्धे "वैश्वानरं याति विहायसा गतः", इत्या-
दिना भूमीपादिमयभगवद्रूपश्रवणादिकलं दर्शयन्नुक्तार्थमु-
पसंहरति । यत्तदित्यादिना । उपगमेयं शास्त्रगम्यमात्रं रूपं
वेद ॥ ३८-३९ ॥

कथम्भूता भूमीपादिसंस्था ईश्वरस्य स्थूलं वपुः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भगवद्भक्तिकार्यचिन्तकशुकशुधीप्रणीते

पञ्चमस्कन्धीये श्रीमद्भागवतप्रदीपे

षड्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २६ ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार के नरक यम पुर में सैकड़ों हजारों हैं उन
सबों में सबही अधर्मी जो इहां कहे न कहे हैं वे राजन् ! कम
से जाते हैं तैसेही धर्मात्मा दूसरे ठिकाने जाते हैं वे दोनों
शेष कर्म से इस संसार में फिर आते हैं ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

निवृत्ति लक्षण का मार्ग तो पहिले ही कह दिया है इतना ही अयेडकोश है जिस का चौदह प्रकार से पुराणों में भेद गाया जाता है जो वह साक्षात् महापुरुष भगवान् नारायण का स्थूल रूप आत्ममाया गुण मय वर्णन किया है जो इस की आदर से पढ़े सुने सुनावे सो गान करने योग्य भगवान् के अग्राह्य पद को भी अस्मा मल्लियुक्त होने से जान जावेगा ॥ ३८ ॥

भगवान् के स्थूल तथा सूक्ष्म रूप को सुन कर त्यागी होवे स्थूल में पहिले मृत को स्थिर कर के फिर सूक्ष्म में प्रवेश करे ॥ ३९ ॥

हे नृप ! भूमी क्षीप वर्ष नदी पर्वत आकाश समुद्र पाताल

दिशा नरक ज्योतिर्गण लोक स्थिति मैंने तुमारे आगे गाये हैं यह ईश्वर का स्थूल शरीर है सम्पूर्ण जीवों के समूह का स्थान है ॥ ४० ॥

॥ बोधा ॥

समानुज पद बंदि करि कृष्ण चरण चितलाय ।
भाषा पंचम की लिखी लक्ष्मणादास बनाय ॥ १ ॥

इति श्री भागवत पंचमस्कन्ध छवीसमे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३९ ॥

स्कन्धश्च समाप्तः ॥

शोधकश्चास्य ग्रन्थस्तस्य वृन्दावननिवासी लक्ष्मणाचार्यः ॥

इत्याख्यानयुग्मभागवतप्रचारी नित्यस्वरूपः किञ्च प्रवृत्तचारी ।

विद्वत्तयोश्च जलिवन्धवारी चैतस्समासेर्विनिवेदकारी ॥ १ ॥